॥ श्रीः ॥

वाराणसीयतु सदा जयपत्तनं मे विद्याविलासिमिरिदं सुमनीषिवर्यैः ।
श्रीरामसिंहनृपमालिक इत्यवेत्य विद्यालतामवपदाद्दतधीरवीरः ॥ १ ॥
उप्तां तु तां समवलोक्य निजेन पित्रा विद्यालतां नृपतिमाधवसिंहवीरः ।
संजीवनादिपरिरक्षणदत्तचित्तः संवर्धयत्यनिशमात्मयशोभिवृद्धयै ॥ २ ॥

यद्रक्षया मयाधीत्य ज्ञातं प्राप्तं च वैभवम् । तत्प्रत्युपकृताशक्तो ज्ञातमेव समर्पये ॥
टिप्पणीनिर्माता जयपुरीयसंस्कृतपाठशालाधीतशास्त्रो जयपुराभिजनो
महामहोपाध्याय—पण्डित—शिवदत्तशर्मा दाधिमथः ॥

॥ श्रीः ॥

वाराणसीयतु सदा जयपत्तनं मे विद्याविलासिभिरिदं सुमनीषिवर्यैः ।
श्रीरामसिंहनृपमालिक इत्यवेत्य विद्यालतामवपदाहतधीरवीरः ॥ १ ॥
उप्तां तु तां समवलोक्य निजेन पित्रा विद्यालतां नृपति**माधवसिंह**वीरः ।
संजीवनादिपरिरक्षणदत्तचित्तः संवर्धयत्यनिशमात्मयशोभिवृद्ध्यै ॥ २ ॥

यद्रक्षया मयाधीत्य ज्ञातं प्राप्तं च वैभवम् । तत्प्रत्युपकृताशक्तो ज्ञातमेव समर्पये ॥

टिप्पणीनिर्माता जयपुरीयसंस्कृतपाठशालाधीतशास्त्रो जयपुराभिजनो
महामहोपाध्याय–पण्डित–**शिवदत्त**शर्मा दाधिमथः ॥

VYÁKARANA SIDDHANTA KAUMUDI

BY

BHATTOJI DIKHSHITA

EDITED AND ANNOTATED

BY

Mahamahopadhyaya Pandit Shiva Datta Shastri.

Professor Oriental College, Lahore.

PUBLISHED BY

KHEMRAJ SHRIKRISHNADASS

AND

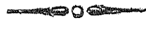
PRINTED AT HIS SHRI VENKATESHWAR STEAM PRESS,

KHETWADI 7TH LANE, KHAMBATA LANE,

BOMBAY.

1914.

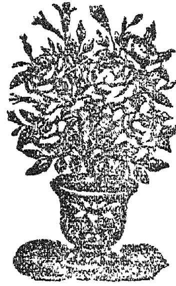
प्रस्तावना ।

अयि गीर्वाणवाणीविलासासादितहृदयानन्दाः ! इदन्तावन्नाविदित मस्ति सर्वेषां शासितोपलब्धिवतां यद्व्याकरणस्य पदपदार्थावभासकत्वेन सर्वशास्त्रोपकारकत्वमिति । तत्र सत्स्वपि महर्षिशाकटायनादिप्रणीतेषु व्याकरणान्तरेषु, आम्नायमूलकत्वेन झटित्यज्ञानकान्तारसञ्चारसन्तारकत्वेन च पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणानां मस्तकालंकारमणिरिवाभासते पाणिनीयमेव, अत एव "काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम् ।" इति वैचक्षण्यसमानाधिकरणमनर्वाचीनं वचनमनूचाना वदन्ति । तदिदमघटितघटनापटीयसः सुरकुलमुकुटालंकारमन्दारमकरन्दपंकिलपादारविन्दान्महेशानजानेः शब्दार्णवतरणतरणिमिवोदग्रतपःफलमिव मनोरथनिदानमिव चतुर्दशसूत्रात्मकं साम्नायं पटहारावविस्फुरितं स्फुलिङ्गमिव दीप्यन्तं समुपलभ्य भगवान् महर्षिदाक्षीपुत्रः तपःप्रभावविस्फूर्तिशालिन्या प्रतिपत्त्याऽनायासेनाष्टभिरध्यायैरुपानिबन्ध यदिदानीमपि विद्वत्प्रकाण्डैर्हृदयाधिष्ठितदेवतेव वरिवस्यते । अनन्तरं करालकलिकालमाहात्म्यात्सूत्राक्षरैर्भगवदाशयमाविष्कर्तुमसमर्थानामौदास्यमसहमानेन महर्षिणा पतञ्जलिनाऽष्टाभिरेवाध्यायैः सूत्रव्याख्या निरमायि, या इदानीमपि भूमण्डले महाभाष्याख्यया विख्यातास्ति । तथा सूत्रव्याख्यानभूतो व्याडिविदुषा संग्रहोऽपि संगृहीतः । व्याकरणन्यायमिश्रितपदपदार्थावबोधजनकं वाक्यपदीयमपि भर्तृहरिपादैराविरभावि । परन्तु तावतापि ग्रन्थनिवहेन जनहृदयानन्दमसमीक्षमाणाभ्यां करुणासागरविहितस्नानाभ्यां

वामन-जयादित्याभ्यामशेषविद्वद्वृन्दवन्दितपदपंकजाभ्यां सूत्रार्थत-दुदाहरणप्रकाशिका काशिकापि प्रकाशिता, परन्त्वस्या अप्यनेकत्रवि-षयालोडनजनितक्लेशकारिणीत्वेन झटित्युद्बुद्धज्ञानकरणाकल्पता-मालोक्य लोकोपकृतिबद्धकक्षेण श्रीरामचन्द्रेण व्याकरणार्णवपारग-मनसरणिः प्रक्रियाकौमुदी निर्ममे। अस्या अपि अव्याख्याताशे-षसूत्रत्वाद्ग्रन्थबाहुल्याच्च विषयावभासनाकल्पतामाकलय्य शेष-कृष्णशिष्येण विद्वत्तल्लजेन परमकरुणापूरदृश्वना भट्टोजिदीक्षि-तेन भाष्यार्णवं प्रमथ्योद्धृतस्यापि शब्दकौस्तुभस्य प्रेक्षाविलक्षण-विचक्षणैकगम्यभावतया साधारणजनतोपकारायार्थप्रकाशने चन्द्र-चन्द्रिकेव चिरप्रभा सिद्धान्तकौमुदी जनमनोमोदिनी प्रकरणोपयो-गितत्तत्सूत्रवृत्त्युदाहरणफक्किकादिभिर्विलसिता निर्मिता। सा च भावविकाशाय कर्तृनिर्मितया मनोरममनोरमया वयस्ययेव टीकया संस्क्रियमाणाप्यनलंकृता मुग्धभर्तृदारिकेव प्रकाशशोभास्पदा नेति मनसिकृत्य धीमच्चक्रचूडामणिनागेशभट्टेन शब्देन्दुशेखरेण शेखरेण समलंकृततया चिरं शोभमानां तत्त्वबोधिन्यादिभिरहर्दिवं परि-चर्यमाणामपि तां ग्रन्थग्रन्थिसमुद्घाटनावसरप्रापितजनमूर्छनामा-लोच्य सारल्यसम्पादनाय विद्यार्थिमनःप्रसादाय च विषमस्थलप-रिष्करणनिमित्तं लवपुरीयप्राच्यविद्यालयसंस्कृतश्रेणीप्रधानाध्यापका धीमत्कुलावतंसायमानाः महामहोपाध्यायाः पण्डितवरश्रीशिव-दत्तशर्माणः सांजलिबन्धमभ्यर्थिताः। एतैश्च पुनः कृपाविष्टचित्तैर्वि-द्यार्थिजनोपकारबद्धपरिकरैर्भाष्यकारीयसिद्धान्तानुसारेण सूत्रवार्त्ति-कादिसंशोधनपूर्वकं सम्प्रति प्रतिस्थलमेतादृशी सारदर्शिनी टिप्पणी समकारि यत्साहाय्येन विद्यार्थिजनः स्वयमेवास्या दुर्भेद्यग्रन्थिग्रन्थिग्रथितस्थलान्यप्युद्घाटयितुं क्षमो भवेत्। इत्थं

सर्वतः प्रकाशितभावापि साऽभ्याससौकर्याय सूत्रादिमार्गणसुगमाय च शिक्षाष्टाध्यायीसूत्रगणसूत्रधातुलिङ्गानुशासनकौमुद्यन्तर्गतवार्त्तिकपरिभाषोणादिसूत्रफिट्सूत्रपाठैः शिक्षालिङ्गानुशासनवर्जमुक्ताष्टाध्याय्यादिसूचीभिश्च विभूषिता भूषयिष्यति तदर्थिजनमानसानीत्याशास्ते।

विद्वत्कृपाभिलाषी

खेमराज श्रीकृष्णदास,

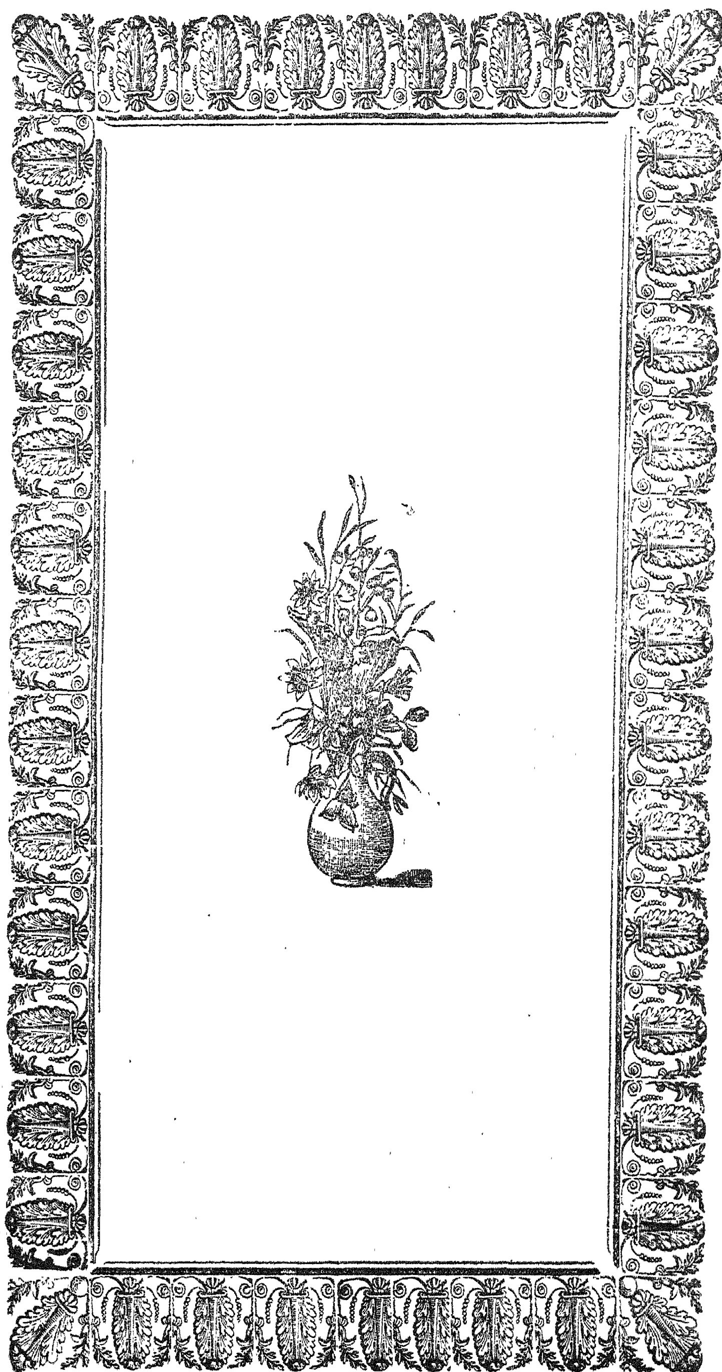
"श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-मुद्रणालयाध्यक्षो मुम्बई-स्थः"

तथा

खेमराज श्रीकृष्णदास, "श्रीवेङ्कटेश बुकडीपो" बनारस.

अथ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीस्थविषयानुक्रमणिका प्रारभ्यते ।

इति वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीस्थविषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

॥ श्रीः ॥

व्याकरणागमे प्रस्तावनाविशेषः ।

अथ लघुत्रिमुनिकल्पतरुः ।

प्रारभ्यते.

पूर्वो भागः ।

ॐ परमात्मने नमः ।

नत्वा शिवं गुरुं वाणीं वेङ्कटाचलसूरिणा ।
शेषादिना त्रिमुनिकल्पतरुः क्रियते लघुः ॥ १ ॥

अथ भगवान्परमकारुणिको लोकहितैषी यदृच्छया ब्रह्माणं सृष्ट्वा तस्मै त्रिवर्गस्य सर्वोत्तमस्य मोक्षस्य च, सम्पादकान् (ऋग्यजुस्सामाथर्वाख्यान्) साङ्गांश्चतुरो वेदानुपदिदेश । "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति श्वेताश्वतरोपनिषच्छ्रुतेः । ब्रह्मापि तदुपदेशक्रमेणैव जगत्सृष्ट्वा वेदोक्तान्येव नामानि तत्तज्जात्यनुगुणानि निर्माय, अध्ययनादिरूपाणि च योग्यानि कर्माणि प्रजाभ्य उपदिदेश । तत्रेयं स्मृतिः—"सर्वेषां स तु नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ॥ वेदशब्देभ्य एवासौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे" इति । तत्र यजुर्वेदः शुक्लकृष्णभेदेन द्विविधः । दर्शपूर्णमासादिसर्वयाज्ञिकमन्त्राणां ब्राह्मणासंम्मिश्रतया यथोक्तक्रमविन्यासेन शुक्लत्वमेकस्य अन्यस्य तु ब्राह्मणासङ्कीर्णत्वाद्याज्ञिकमन्त्राणां क्रमपाठाभावाच्च क्रमस्य दुर्ज्ञेयतया कृष्णत्वमिति वदन्ति । कृष्णयजुर्वेदेष्वेकस्याः तैत्तिरीयशाखेति नामान्तरमपि । सर्वत्र वेदेषु संहिता ब्राह्मणमारण्यकमुपनिषद्श्चेत्याद्यवान्तरभेदा बहवो दृश्यन्ते । मन्त्रभाग एकः, ब्राह्मणभाग अन्यः सर्वोपीत्यभिप्रायेण मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमित्यस्योपपत्तिः । तत्र सर्वेष्वपि वेदेषु कर्मज्ञानकाण्डभेदेन भागद्वयम् । कर्मप्रतिपादको भागः कर्मकाण्डशब्देनोच्यते, ज्ञेयार्थप्रतिपादको भागो ज्ञानकाण्डशब्देन । ज्ञानकाण्डशब्देनोपनिषद उच्यन्ते । कर्मकाण्डशब्देन तद्भिन्ना वेदभागा उच्यन्ते । कर्मशब्देनाष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा आग्नेयाद्यक्ता उच्यन्ते । ते च—

अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा नाममात्रेण निर्दिश्यन्ते—

(१) गर्भाधानम् (२) पुंसवनम् (३) सीमन्तः (४) विष्णुबलिः (५) जातकर्म (६) नामकरणम् (७) उपनिष्क्रामणम् (८) अन्नप्राशनम् (९) कर्णवेधः (१०) चौलम् (११) अक्षरस्वीकरणम् (१२) उपनयनम् (१३) व्रतम् (१४) समावर्तनम् (१५) विवाहः (१६) उपाकर्म (१७) उत्सर्जनम् ॥

अथ सप्त पाकयज्ञाः—

(१८) हुतम् (१९) प्रहुतम् (२०) आहुतम् (२१) शूलगवः (२२) बलिहरणम् (२३) प्रत्यवरोहणम् (२४) अष्टकाहोमः ॥

इति सप्त पाकयज्ञाः ॥

अथ सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः—

(२५) अग्न्याधानम् (२६) अग्निहोत्रम् (२७) दर्शपूर्णमासौ (२८) चातुर्मास्यानि (२९) आग्रयणेष्टिः (३०) निरूढपशुबन्धः (३१) सौत्रामणी ॥

इति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः ॥

अथ सप्त सोमयज्ञसंस्थाः—

(३२) अग्निष्टोमः (३३) अत्यग्निष्टोमः (३४) उक्थ्यः (३५) षोडशी (३६) वाजपेयः (३७) अतिरात्रः (३८) आप्तोर्यामः ॥

इति सप्त सोमयज्ञसंस्थाः ॥

(३९) वानप्रस्थ्यम् (४०) संन्यासः ॥

अथ सप्ताऽऽत्मगुणाः—

(४१) दया (४२) अनसूया (४३) शौचम् (४४) अनायासः (४५) अमङ्गल्यम् (४६) अकार्पण्यम् (४७) अस्पृहा (४८) अन्त्येष्टिः । तत्र पाकयज्ञेषूक्तानां केषांचिदन्तर्भावाङ्गीकारेण न्यूनतायामिष्टापत्तिरेवेति दिक् ।

अथोत्तरक्रतवः—

(१) राजसूयः (२) गवामयनम् (३) गोसवः (४) अश्वमेधः (५) आङ्गिरसक्रतुः (६) साकमेधः (७) पञ्चशारदीयः (८) विश्वजित् (९) पौण्डरीकम् (१०) भर्तृद्वादशाहम् (११) संवत्सरसत्रम् (१२) महाव्रतम् (१३) रात्रिसत्रम् (१४) शतरात्रम् (१५) स्तोमः (१६) द्वादशसंवत्सरक्रतुः (१७) सहस्रसंवत्सरक्रतुः । एवमन्येपि बोध्याः ॥

वेदभेदेन—	सूत्रकर्तारः—	
१ ऋग्वेदस्य	१ साङ्ख्यायनः	
	२ शाकलः	
	३ बाष्कलः	
	४ आश्वलायनः	
	५ माण्डूकः	
२ यजुर्वेदस्य	६ आपस्तम्बः	षट् सूत्रकारा इत्यन्ये ।
	७ हिरण्यकेशीयः	
	८ मैत्रायणीयः	
	९ सत्याषाढः	
	१० बोधायनः	

३ सामवेदस्य	११ कौथुमः १२ राणायनः १३ गोभिलः १४ राणायनीयः		दश सूत्रकारा इत्यन्ये ।
४ अथर्वणवेदस्य	१५ पिप्पलादः १६ शौनकः		

एतावत्यश्शाखा उपलभ्यन्ते इति केचित् ।

तत्रैतानि कर्माणि लोकैर्मुमुक्षुभिः सत्त्वशुद्ध्यर्थतया मुक्तैश्च लोकसंग्रहार्थतया कर्तव्यानि भवन्ति । तेषां वेदानां शाखाः बहुधा भवन्ति । तत्र ऋग्वेदस्यैकविंशतिशाखाः, शुक्लयजुर्वेदस्य पञ्चदशभिः शाखाभिः मिलित्वा यजुर्वेदस्य महाभाष्यरीत्यैकशतशाखाः, सीतोपनिषद्रीत्या तु नवोत्तरशतशाखाः, सामवेदस्य सहस्रशाखाः, अथर्वणस्य नव शाखा इति ज्ञेयम् । तत्रर्ग्वेदे इदानीं पठ्यमाना बाष्कलशाखेति केचिद्वदन्ति । शाकलशाखेति बहवः । तत्र न प्रमाणमुपलभ्यते लोकव्यवहारमन्तराऽन्यदिति केचित् । अथर्वणवेदे भागद्वयमस्ति—भैषज्यभागः, मन्त्रभागश्चेति । आद्यः अथर्वणेनान्यो घोरापरनाम्नाऽऽङ्गिरसेन दृष्टः । ततः मिलित्वाऽथर्वाङ्गिरस इति नामेति केचित् । कालवशेन सर्वा लुप्ताः सत्यो काश्चिदेव पञ्चषाः शाखा अवशिष्यन्ते । लुप्ताश्च नामतोपि दुर्ज्ञेयाः प्रायस्संवृत्ताः । अथर्वणवेदस्य शाखान्तरं काश्मीरतो लब्धं भूर्जपत्रलिखितममरिकायां प्रतिचित्रितमिति शृणुमः ।

एषां परिज्ञायमानशाखानां श्रीमाधवाचार्यैः विजयनगरसंस्कृतपुस्तकावल्यां (विजयनगरं संस्कृतसीरीस्--नामकमुद्रितविवरणप्रमेयसंग्रहे) भूमिकोक्तरीत्या १३१२ शके अथवा १३९२ तमक्रिस्तशके उत्पन्नैर्देवगिरौ राज्यकर्तुः जैत्रपालस्य कृष्णराजानुजस्य स्वयं ११८२ तमे शके राज्यासनमधिरूढस्य रामचन्द्रदेवप्रतिभुवो राज्ञः सर्वाधिपत्यपदे नियुक्तो यः प्रसिद्धो हेमाद्रिः चतुर्वर्गचिन्तामणिग्रन्थकर्ता तस्योत्तरकालिकैः भाष्याणि रचितानीदानीमपि जाग्रति । तथोवटभाष्यमपि जागर्त्ति अन्यान्यप्येतदपेक्षया प्राचीनकालेषु—स्कन्दस्वामि, भवस्वामि, राहदेव, श्रीनिवास, माधवदेव, इत्यादिभिः कृतानि वेदभाष्याण्यासन् । अहोबलभाष्यमप्यासीदिति चमकव्याख्यायां सायनाचार्यभाष्यादनुमीयते । भट्टभास्करभाष्यं नाम कृष्णयजुर्वेदसंहिताभाष्यमपि मैसूरराज्ये राजकीयमुद्रणालये मुद्रितमुपलभ्यते । तत्रैतत्संहितायाः चतुर्थकाण्डभाष्यमनुपलब्धेर्न मुद्रितम् ।

विक्रमार्कसमयादतीतेषु ८४५ मितवर्षेषु केरलदेशे कलापीग्रामे शिवगुरुशर्मणः पुत्रत्वेन कलेरादितः ३८८९ तमे विभवसंवत्सरे वैशाखमासे शुक्लपक्षे दशम्यामवतीर्णैः श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैश्च दशोपनिषदोन्याश्च काश्चित्तथा श्रीमद्विद्यारण्यैश्च बहवो व्याख्याताः । एतद्विभागकर्त्तारो व्यासा बहवः, बहव ऋषयश्चेति तु प्रकृतानुपयोगाद्ग्रन्थबाहुल्याच्च नोक्ताः । तथा तत्प्रकारोपि । न चास्मदीयवेदवदन्यान्यग्रन्थराशेरपि वेदशब्देन व्यवहारोऽस्तीति तदङ्ग-

त्वमन्येषां स्यादिति **वाच्यम्** । सकलभाषामूलभूतसंस्कृतभाषाया आदिभाषात्वेन तादृशभाषान्युत्पादकस्य स्वेतरभाषादिवेदाङ्गत्वे मानाभावात् । **किञ्चात्र** वेदशब्दस्य योगरूढत्वं, तत्र तु केवलयौगिकत्वमिति विशेषात् । **अपि चैत**दुत्पत्तिसमयेऽनादेरपौषेयस्यार्थतो नित्यस्यास्य सिद्धत्वात् । मूलवेदवत्तदङ्गस्यापि नव्यत्वेन कल्पनीयत्वाच्च ।

वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्मः । भोजने प्रयोजने श्येनयागादौ च दोषवारणाय पदत्रयमत्र लक्षणे बोध्यम् । ईश्वरेण वेद्यन्ते ज्ञाप्यन्ते धर्मार्थकाममोक्षा इति **वेदः** । अपौरुषेयं वाक्यं वेद इति यावत् । यद्वेष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः । **अलौकिक**पदेन प्रत्यक्षानुमाने व्यावर्त्येते । अनुभूयमानस्रक्चन्दनवनितादेरिष्टप्रातिहेतुत्वमौषधसेवनादेरनिष्टपरिहारहेतुत्वं च प्रत्यक्षसिद्धम् । स्वेनानुभूयमानस्य पुरुषान्तरगतस्य च तथात्वमनुमानगम्यम् । **नन्वेवं** भाविजन्मगतसुखादिकमप्यनुमानगम्यमिति **चेन्न** । तद्विशेषस्यानवगमात् । न हि कोपि ज्योतिष्टोमादिष्टप्रातिः कलञ्जभक्षणवर्जनादनिष्टनिवृत्तिरित्यमुमर्थं वेदमन्तरेणानुमानसहस्रेणाप्यवगन्तुं शक्नोति । तस्मादुक्तलक्षणो वेद इति न स वेद इति सिद्धम् । "प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुद्धयते । एवं वदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता" इत्यन्यत्र विस्तरः ।

ऋग्यजुश्च '**मन्त्रः**' इत्युच्यते । मन्त्रा द्विविधाः—वैदिकाः, तान्त्रिकाश्चेति । वैदिकाश्च द्विविधाः—प्रगीताः, अप्रगीताश्चेति । तत्र प्रगीताः सामानि । अप्रगीता द्विविधाः—छन्दोबद्धास्तद्विलक्षणाश्चेति । तत्र प्रथमा ऋचः । अन्त्या यजूंषि । नियतवर्णपदा ऋक् । ऋग्बाहुल्यवानृग्वेद इति यावत् । अनियतवर्णपदं यजुः । निगदो यजुर्विशेषः । ऋग्यजुषोरविवक्षया गानप्राधान्यवान् सामवेदः । ऋग्यजुषोरविवक्षया शान्तिकपौष्टिकप्राधान्यवानथर्वणवेद इति विवेकः ।

विधिरर्थवादोनुवादश्च **ब्राह्मणम्** । तच्च " ब्राह्मणम्--अष्टविधम्--इतिहासः--पुराणम्--विद्या--उपनिषदः--श्लोकाः--सूत्राणि--व्याख्यानानि--अनुव्याख्यानानि " इति श्रीविद्यारण्यैः तैत्तिरीयोपनिषट्टीकायां दीपिकायामुक्तम् । तत्र विधिर्नाम--अज्ञातार्थबोधकं वाक्यम् । सविधिश्चतुर्धा--उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिरधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति । कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिः—**उत्पत्तिविधिः** । अङ्गप्रधानबोधको विधिः—**विनियोगविधिः** । कर्मजन्यफलस्वाम्यको विधिः—**अधिकारविधिः** । प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः, अङ्गानां प्रयोगबोधको विधिर्वा—**प्रयोगविधिः** ।

पुनस्त्रिविधो विधिः—अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसङ्ख्याविधिश्चेति । प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य प्रापको विधिः—**अपूर्वविधिः** । पक्षप्राप्तानुवादको विधिः—**नियमविधिः** । इतरव्यावृत्तिफलको विधिः—**परिसङ्ख्याविधिः** । अयं परिसङ्ख्याविधिः द्विधा—श्रौती, लाक्षणिकी चेति ।

अर्थवादः—प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरं वाक्यम् । स द्विविधः—**विधिशेषः, निषेधशेषश्चेति** । स त्रिधा—गुणवादानुवादभूतार्थवादभेदात् । प्रमाणान्तरविरोधे सत्यर्थवादः—**गुणवादः** ।

प्रमाणान्तरावगतार्थबोधकवादः—**अनुवादः** । प्रमाणान्तरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधको वादः—**भूतार्थवादः** ।

विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादादिमीमांसापूर्वकं वेदार्थनिर्णयः कार्यः । विधीनामनुष्ठानविधायकत्वेन, मन्त्राणामनुष्ठेयार्थस्मारकत्वेन, उद्भिदादिवाक्यानां नाम्ना विधेयार्थपरिच्छेदकत्वेन, निषेधानां विधेयार्थसंकोचकत्वेन, अर्थवादानां विधेयप्राशस्त्यसंपादकत्वेन--अर्थवत्त्वमिति दिक् ।

उपवेदाश्च चतुर्धा—क्रमेणाऽऽयुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्ववेदतन्त्रभेदात् ।

अस्याः वेदराशेः षडङ्गानि, शिक्षा व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषं कल्पश्चेति । "छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते । शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्" इति शिक्षावचनात् । अत एव व्याकरणं मुख्यमङ्गम् । सर्वस्य गात्रस्य शिरः प्रधानमित्यभियुक्तोक्तेः । मुखस्यैव प्रायः पुरुषभेदादिपरिचायकत्वदर्शनाच्च ।

तत्र—**शिक्षा** नाम—उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयाख्यस्वरह्रस्वदीर्घप्लुतानुनासिकाननुनासिकादिभेदभिन्नवर्णसमुदायात्मकपदपरिपाटीक्रमेण वेदशिक्षणप्रकारवान् नारदपाणिन्यादिमहर्षिकृतो ग्रन्थः । "अथ शिक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा बलम् । साम सन्तानः" इति श्रुतेः । किं च "गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथाऽलिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ ३२ ॥ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः ॥ धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः ॥ ३३ ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्" ॥ ५२ ॥ "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया" ॥ ६ ॥ इत्याद्युक्तरीत्योच्चारणादेस्तदेकगम्यत्वात् । उच्चारणमर्थज्ञानपूर्वकमेवावश्यकमिति दिक् । तत्र निर्दुष्टतया शब्दोच्चारणे दोषज्ञानमन्तरा निर्दुष्टत्वज्ञानासंभव इति तादृशसंवृताद्यष्टादशदोषज्ञानं शिक्षाधीनमिति ज्ञेयम् । **ते दोषाश्च**—(१) संवृतः—एकारादीनां संवृतत्वं दोषो, न त्वकारस्य । (२) कलः—स्थानान्तरनिष्पन्नः । (३) ध्मातः—येन श्वासाधिक्याद्ध्रस्वोपि दीर्घ इव लक्ष्यते । (४) एणीकृतः—अविशिष्टः किमयमोकारोऽथवौकार इति सन्देहो यत्र । (५) अम्बूकृतः—योऽव्यक्तोप्यन्तर्मुखो दृश्यते । (६) अर्द्धकः—दीर्घोपि ह्रस्व इव । (७) ग्रस्तः—जिह्वामूले निगृहीतः । (८) निरस्तः—निष्ठुरः । (९) प्रगीतः--सामवदुच्चारितः । (१०) उपगीतः--समीपस्थवर्णान्तरगीत्याऽनुरक्तः । (११) क्ष्विण्णः--कम्पमान इव । (१२) रोमशः--गम्भीरः । (१३) अविलम्बितः--वर्णान्तरासम्भिन्नः । (१४) निर्हतः--रूक्षः । (१५) विकम्पितः--स्पष्टोऽर्थः । (१६) सन्दष्टः--वर्द्धित इव । (१७) द्रुतम्--स्पष्टोऽर्थः । (१८) विकीर्णः--वर्णान्तरप्रसृतः-- एकोऽप्यनेकनिभः इति । ताश्च शिक्षाः द्वात्रिंशत्संख्याका मुद्रिताः शिक्षासंग्रहनाम्ना ।

छन्दो—नाम—लौकिकवैदिकशब्दान् छन्दयति नियमयतीति पादयतिविरामादिव्यवस्थापकः पिङ्गलादिमहर्षिप्रणीतो ग्रन्थः । गायत्र्या यजतीत्यादिविध्यादौ निर्णयायोपयुज्यते । तद्भेदाश्च प्रस्तारादिना नानेत्यादिकं तत एवावधार्यम् ।

ज्योतिषं नाम-लोकवदेव सूर्यचन्द्रादिज्योतिराश्रित्य तत्तद्वेदशास्त्रविहितकर्मानुष्ठानकाल-निर्णयायाध्ययनाध्यापनादिविधिनिषेधकालनिर्णयाय गरुडचयनादौ गणितज्ञानायाऽऽपदादिषु होराप्रश्नस्कन्धद्वारा फलादेशादिप्रतिपादनाय कृतो ग्रन्थः । परं तु ऋग्वेदाङ्गज्योतिषं षट्त्रिंशद्ग्रन्थात्मकमिति विशेषः । वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थस्य टीका सोमाकरकृतास्ति । तत्र टीकान्त्यभागे " शेषकृतयजुर्वेदाङ्गज्योतिष " इत्युल्लेखाद्वेदभेदेन तदङ्गज्योतिषमपि भिन्नमिति ज्ञायते । तत्र यजुर्वेदाङ्गज्योतिषमृग्वेदाङ्गज्योतिषापेक्षयाऽभिन्नमेव । प्रायः । तत्रर्ग्वेदाङ्गज्योतिषस्था एव त्रिंशद्ग्रन्था यजुर्वेदाङ्गज्योतिषे क्वचिद्वृत्तमात्रेण भिन्नाः । अर्थेन त्वभिन्ना एव दृश्यन्ते । तथा त्रयोदश ग्रन्थास्ततोधिका दृश्यन्ते । ऋग्यजुर्वेदाङ्गज्योतिषयोस्संहृत्य ग्रन्था एकोनपञ्चाशत्स्युः । अथर्वणवेदाङ्गज्योतिषं त्वेतदुभयापेक्षया विलक्षणमेव । वेदाङ्गज्योतिषाचार्यश्च " लगधः " इति " पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम् । दिनर्त्वयनमासाङ्गं प्रणम्य शिरसा शुचिः ॥ १ ॥ प्रणम्य शिरसा कालमभिवाद्य सरस्वतीम् । कालज्ञानं प्रवक्ष्यामि लगधस्य महात्मनः" इति तदादावुक्तेः । मलयाळदेशे " लगडाचार्यः "इत्यपि देशभेदेनोच्चारणभेदो दृश्यते ।

कल्पो नाम—बोधायनापस्तम्बाश्वलायनादिमहर्षिप्रणीत एकशाखायां भिन्नभिन्नप्रकरणोक्त-मन्त्राणां न्यायलभ्यशाखान्तरस्थानां च मन्त्राणां प्रयोगक्रमकल्पको ग्रन्थः । ते च बहवः । तथापि कानिचित्प्रदर्श्यन्ते नामभिः--

तत्र पूर्वसूत्राणि नव—

१ अग्निवेश्यसूत्रम् ।
२ बोधायनसूत्रम् ।
३ आपस्तम्बसूत्रम् ।
४ सत्याषाढसूत्रम् ।
५ द्राह्यायणसूत्रम् ।
६ अगस्त्यसूत्रम् ।
७ शाकल्याश्वलायनसूत्रम् ।
८ शाम्भवीयसूत्रम् ।
९ कात्यायनीयसूत्रम् ।

अपरसूत्राणि नव—

१ वैखानससू०
२ शौनकीयसू०
३ भारद्वाजसू०
४ अग्निवेश्यसू०
५ जैमिनीयसू०
६ अमाथुन्यसू०
७ माध्यन्दिनसू०
८ कौण्डिन्यसू०
९ कौषीतकिसू०

इत्यष्टादश सूत्राणि स्मृतिमुक्ताफले आचारकाण्डे स्मृतिकर्तृनिरूपणप्रकरणे वैद्यनाथदीक्षितै-र्यथोक्तानि तथात्र प्रदर्शितानि । एतेषां श्रौतस्मार्तधर्मादिभेदेन बहवोऽवान्तरभेदाः ।

व्याकरणं नाम—अर्थविशेषमाश्रित्य स्वरप्रकृतिप्रत्ययादिविशेषादीन्विदधत्पदखण्डार्थविशेष-ज्ञापकः विशेषेण संस्कारविशेषेण आसमन्ताद्वैदिकाँल्लौकिकांश्च शब्दान्करोति तथाभूत

पाणिन्यादिमहर्षिप्रणीता ग्रंथराशिः । तच्च नवविधम् "–ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् । सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनायकम्" इति श्रीतत्त्वनिधावुक्तेः "सोयं नवव्याकरणार्थवेत्ता" इति श्रीवाल्मीकीयरामायणे उक्तेश्च । न चेदमप्रमाणम् । हनुमतस्समये पाणिन्यादेरनुत्पत्तेरिति वाच्यम् । अत एव पूर्वपूर्वयुगीयपाणिनीयव्याकरणादीनां सत्त्वानुमानात् । "धाता यथापूर्वमकल्पयद्" इति श्रुतेः ।

(१) **तत्र-ऐन्द्रं व्याकरणं** श्रुत्योद्‌घुष्यते–"वाग्वै पराच्यव्याकृता अवदत् ॥ तं देवा इन्द्रमब्रुवन् । इमं नो वाचं व्याकुर्विति । सोऽब्रवीत् । वरं वृणै । मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्णाताविति । तस्मादैन्द्रवायवस्सह गृह्यते । तामिन्द्रो मध्यतोपक्रम्य व्यापकरोत् । तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते" इति । इयं श्रुतिरिन्द्रस्य व्याकरणकर्तृत्वपरत्वेन श्रीविद्यारण्याचार्यैर्व्याख्याता ।

(२) **चान्द्र**मार्षग्रन्थेष्वन्वेषणीयम् । "चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पेठुः" इत्यादिना स्पष्टमनुमातुं शक्यते तत्सत्ता ।

(३) **काशकृत्स्नं व्याकरणं** पतञ्जलिना "शैतोंवे ठन्यता—" इत्यत्र नाम्ना उक्तम् ।

(४) **कौमारं** त्वाग्नेयपुराणेन्त्यभागे । एतत्पाणिनिकृतं प्रातिशाख्यसूत्रमेव तदित्यन्ये ।

(५–६) **सारस्वतं, शाकटायनमृक्तन्त्रव्याकरणाख्यं** चाधुना मुद्रितान्युपलभ्यन्त एव सर्वत्र भरतखण्डादौ ।

(७-८) **आपिशलं, शाकलं** च; पाणिनिसूत्रेषु तत्रतत्र तन्नाम्नोरनुवादात्ते बभूवतुरित्यनुमीयेते ।

(९) **पाणिनीयं व्याकरणं** चाधुना मुद्रितं सर्वत्रोपलभ्यत एव ।

एवम् "अवङ् स्फोटायनस्य" इत्युक्तेः स्फोटायनव्याकरणं, कात्यायनेन "पौष्करसादेः" इत्युक्तेः पौष्करसादिव्याकरणं, "बिन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेः" इत्युक्तेर्दौर्गव्याकरणम्, "व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनम्" इत्याद्युक्तेर्व्याघ्रभूतिव्याकरणादिकमप्यासीदित्यनुमीयते । श्रीमत्पण्डितम्याक्सिमल्कृतं, भोजकृतं, व्याकरणं श्रीभण्डारकरकृतमार्गोपदेशिकादिव्याकरणं च सुलभमेव । एवमाशुबोधव्याकरणं जैनेन्द्रव्याकरणं कातन्त्रव्याकरणं च ।

नन्वेवं सत्स्वेतेषु बहुषु व्याकरणेष्वन्यतमस्य यस्य कस्य वा वेदाङ्गत्वमास्तामिति **चेन्न** । इच्छया नियममन्तरा कस्याप्यर्थनिर्णयस्यायुक्तत्वात् । एकस्यैव शब्दस्य व्याकरणभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोरापत्तेश्च । तस्मात्सर्वलौकिकालौकिकशब्दव्युत्पादकस्य पाणिनीयव्याकरणस्यैव वेदाङ्गत्वाभ्युपगमस्स्यात् । व्याकरणान्तरे तु सर्वेषां लौकिकालौकिकशब्दानां न व्युत्पादनम् । "इदमक्षरं छन्दो वर्णशस्समनुक्रान्तं ब्रह्मावृहस्पतये प्रोवाच । बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः । तं खल्विममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते न भुक्त्वा न नक्तं ब्रूयाद्ब्रह्मराशिः" इति ऋक्तन्त्रव्याकरणोक्तरीत्याक्षररूपस्यास्य चतुर्दशसूत्रकदम्बस्याम्नायत्वमिति तन्मूलकत्वाच्च । अत एवास्य ज्ञाने सर्ववेदपारायणजं पुण्यमित्युक्तम् । छान्दो-

ण्येऽपि व्याकरणं (चतुर्दशसूत्ररूपम्) उपक्रम्य वेदानां वेद इत्युक्तम् । किं च " कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः । द्वापरे शङ्खलिखिताः कलौ पाराशरास्स्मृताः" इति वचनेनाऽऽचारव्यवस्थावच्छब्दसाधुत्वासाधुत्वव्यवस्थाया अपि पाणिनिकृताया एवाभ्युपेयत्वात् । अत एव पराशरोपपुराणे—"पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम् । सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किंचन" इत्युक्तं संगच्छते । अत एव "शताच्च ठन्यतावशते" इति सूत्रे शाकलकाशकृत्स्नव्याकरणान्तरस्थं " शताच्च ठन्यतावग्रंथे "इति सूत्रमुपन्यस्य तन्मते शत्यश्शतिको वा गोसंघ इति साधुः । पाणिनिमते तु शतको गोसंघ इत्येव साधुरिति व्याकरणयोर्विरोधमुपन्यस्य नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतवो भवन्ति । "कलौ पाराशरास्स्मृताः" इतिवन्मुनित्रयमतेनैवाऽद्यत्वे साध्वसाधुप्रविभाग इत्युक्तं भाष्यकैयटयोः । यथोत्तरम् मुनीनां प्रामाण्याच्च । अत एव "न बहुव्रीहौ" इत्यत्र महाभाष्ये त्वकत्पितृक इत्यस्यैव साधुत्वं, न त्वत्कपितृक इत्यस्येति स्पष्टम् । एतद्व्याकरणमूलभूतचतुर्दश सूत्राणि भगवता परमकारुणिकेन महेश्वरेण पाणिनये उपदिष्टानि । अत एव " नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् (१४) । उद्धर्तुकामस्सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् " इति नंदिकेश्वरकृतकाशिकायामुक्तं, " येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तम् " इत्युक्तं च संगच्छत इति दिक् । ननु पदपदार्थनिर्णायकत्वेन व्याकरणस्योक्तं वेदाङ्गत्वम् । तत्र व्याकरणस्थपदपदार्थनिर्णायकं किमिति चेत्तत्रान्यत्तत्रान्यदित्यनवस्थेति चेन्न । वेदार्थनिर्णायकं मुख्यमङ्गमिदमेव । व्याकरणे तन्निर्णायकं तु काव्यकोशादिकम् । तत्र चोपदेशपरम्परेत्यदोषादिति दिक् ।

निरुक्तं नाम—व्याकरस्यैव परिशिष्टमिति वक्तुं युक्तम् । वैदिकाश्शब्दा निश्शेषेणोच्यन्तेऽर्थादिनिर्णयेनेति तथाभूतः यास्कप्रणीतो ग्रन्थः । स चाष्टादशाध्यायात्मकः । तत्रान्तिमौ द्वावध्यायौ परिशिष्टशब्देनोच्येते । चतुर्दशाध्यायानां खण्डानि (४८०) एकेषां मते । अन्यमते (४४८), ततः परस्य मते (४४३) इति ज्ञेयानि । नैघण्टुककाण्डस्य पञ्चाध्यायाः, नैगमकाण्डस्य षडध्यायाः, दैवतकाण्डस्य षडध्यायाः, परिशिष्टस्यैकोध्यायः इत्यष्टादशाध्याया अत्र ज्ञेयाः । उदाहरणरूपं वेदवाक्यं निगमः । एतद्भाष्यं स्कन्दस्वामिना कृतम् । नैघण्टुककाण्डे षष्ठाध्यायादि जम्बूमार्गाश्रमवासिदुर्गाचार्यकृतमृज्वर्थाख्यव्याख्यानं मुद्रितमेव । अत्रिगोत्रदेवराजयज्वकृतनैवण्टुककाण्डस्य निर्वचनाख्यव्याख्यानमादौ पञ्चमाध्यायान्तमस्ति । क्षीरस्वाम्यनन्ताचार्येण निघण्टुव्याख्या कृतेत्युल्लेखः क्वचिद्दृश्यते । निघण्टुपदेनायमन्यो वा लौकिक इति विचार्यम् । प्राय इदमेव भवेत् । यतोस्य नाम बहवो ग्रन्थकारास्स्वग्रन्थेषूट्टङ्कयन्ति ।

तस्यास्य व्याकरणस्य को विषयः, किं प्रयोजनम्, अधिकारी कः, सम्बन्धश्च कः इति चेत्तत्राहुः—वैदिका लौकिकाश्च शब्दाः विषयाः । तज्ज्ञानं प्रयोजनम् । तज्जिज्ञासुरधीतकाव्यकोशादिरधिकारीति ज्ञेयम् । तान्यष्टादशप्रकाराणि— १ वेदरक्षा, २ ऊहः, ३ आगमः, ४ लाघवम्, ५ असन्देहः, ६ म्लेच्छताऽसम्पत्तिः, ७ स्वरवर्णदोषराहित्यम्, ८ सार्थकवेदज्ञानम्, ९ सुशब्दापशब्दज्ञानयोर्धर्माधर्मज्ञानम्, १० प्रत्यभिवादे नाम्नि प्लुतज्ञानम्, ११

विध्यादिवाक्यघटकविभक्तिपदार्थादिज्ञानम्, १२ पदाक्षरादिविभागज्ञानम्, १३ चतुर्विधपदजात-कालव्यङ्ग्यव्यञ्जकविभक्तिस्थानभेदज्ञानम्, यद्वा सकलपदजातज्ञानम्, १४ वाग्विस्तारसम्पत्तिः, १५ असाधुशब्देभ्यो विविच्य सुशब्दज्ञानम्, १६ अपशब्दप्रयोगजन्यप्रत्यवायपरिहारकप्रायश्चित्ताभावः, १७ नामकरणेषु विहितनामस्वरूपज्ञानम्, १८ सर्वविभक्त्यन्तानां सम्यगुच्चारणमिति । एतद्व्याख्यानं महाभाष्ये विस्तृतम् । तथापि किञ्चिन्निरूप्यते । तद्यथा—(१) भद्रं कर्णेभिरित्यादौ लोकविलक्षणस्य कर्णेभिरित्यस्य "बहुलं छन्दसि" इति व्याकरणेन साधुत्वम् । (२) अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादौ सूर्योद्देश्यताकत्वविवक्षायां सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीत्याद्यूहो व्याकरणेन सिध्यति (३) विश्वेदेवासः इत्यादौ "आज्जसेरसुक्" इत्यसुगागम इत्यादिकं व्याकरणेन सिध्यति । (४) ब्राह्मणस्याध्यापनं धर्मः । तच्चाध्यापनं वैदुष्याधीनम् । तच्च शब्दार्थादिषु साध्वसाधुत्वप्रतियोगिकभेदज्ञानाधीनम् । तच्च शब्दादीनां प्रतिपदपाठादिना दुश्शकम् । शब्दादीनामानन्त्यात् । तस्मादुत्सर्गापवादाद्यनुगमकलक्षणेनैव तज्ज्ञानं साध्यम् । तेन लाघवमपि । अत एव महाभाष्ये "बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच । नान्तं जगाम । इन्द्रश्चाध्येता । बृहस्पतिर्वक्ता । दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनस्य कालः । न चान्तं जगाम" इत्युक्तम् । शब्दपारायणम्—योगरूढ्या तदाख्यशास्त्रविशेष इति कैयटः । एवं च प्रतिपदपाठस्य दुश्शकत्वप्रतिपादकोऽयमर्थवादः । (५) "स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेत" "इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व" इत्यादौ बहुव्रीहिस्तत्पुरुषो वेति सन्देहे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहिरिति तु व्याकरणेन सिध्यति । (अत्रेयमाख्यायिका) पुरा किल त्वष्टुर्ब्रह्मणः पुत्रे इन्द्रेण निहते विश्वरूपवधात्कुपितेन त्वष्ट्राऽऽरब्धे वीन्द्रे सोमेऽनपहूतेनैवेन्द्रेण पीतस्य सोमस्यावशेषं दृष्ट्वा क्रुद्धस्त्वष्टेन्द्रहन्तृवृत्राख्यपुत्रोत्पादनायाऽभिचारिकं यियक्षमाणः आहवनीयमुपप्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति । ततो वृत्र उदभूदिति श्रूयते तैत्तिरीयसंहितायाम् । तदेतच्छ्रुत्वा भीत इन्द्रः ब्रह्मलोकं गत्वा सरस्वतीं तुष्टाव । ततोनुकम्पया सरस्वती त्वष्टुर्मुखादन्तोदात्ते इन्द्रशब्दे प्रयोक्तव्ये तद्वैपरीत्येन पूर्वपदप्रकृतिस्वरवदिन्द्रः शातयिता यस्येत्यर्थकमिन्द्रशत्रुपदमेवोच्चारयामास । ततश्चोत्पन्नो वृत्र इन्द्रेण हत इति ।

(६)—"नानृतं वदेद्" इति श्रुत्या "विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति" इति स्मृत्या चापशब्दोच्चारणे शास्त्रातिक्रमात्प्रत्यवीयात् । ततः सुशब्दोच्चारणेन प्रत्यवायाविषयतासंपत्तिर्व्याकरणेन सिध्यति । अत्र विनिगमनाविरहादर्थानृतमिव शब्दानृतमप्यनृतपदेन गृह्यते। अत एव यद्वानस्तद्वान इति हेरयो हेशब्दं हेरय इति च प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति हेलयो हेलय इति हे ३ इति प्लुतं विहाय केवलं रेफं विहाय लकारमेव वा कुर्वन्तः पराबभूवुः । तस्मात् "न म्लेच्छितवै नापभाषितवै । म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः" इत्युक्तं भाष्ये ।

(७)—"शब्दो हीनस्स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥ स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुस्स्वरतोपराधाद्" इत्युक्तरीत्यैहिकदुःखपरिहारोपि फलमित्यनेन ज्ञायते ।

(८)—"स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थवित्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा" इति "यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ॥ अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्" "अनर्थज्ञोल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः" इति च भाष्यादावुक्तरीत्यार्थज्ञानमन्तरा वेदानुपूर्वीज्ञानस्य निरर्थकत्वोक्तेरर्थज्ञानमावश्यकम् । तच्च व्याकरणाध्येतुः प्रकृतिप्रत्ययार्थज्ञानेन सुसाध्यं, नान्यस्य । अत एव "वेदार्थज्ञो जपं जप्त्वा तथैवाध्ययनं द्विजः । कुर्वन्स्वर्गमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये" इति व्यासेनोक्तम् ।

(९)—एकस्यापशब्दस्य भूयांसोऽपशब्दाः । संस्कृततदतिरिक्तभाषाशब्दादयः इति यावत् तत्प्रयोगेण दुष्यति । एकस्य सुशब्दस्य प्रयोगे तु न तथा दुष्यति । अनन्तफलमप्याप्नोति तद्दोषप्राप्तिपरिहारो व्याकरणेनैव सिध्यत्यनन्तफलप्राप्तिश्च । तदेतदुच्यते "यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले । सोऽनन्तमाप्नोति फलं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः" इति ।

(१०)—प्रत्यभिवादे गुर्वादिभिः स्त्रीभिन्नैः प्लुतः कार्य इति विधिरस्ति । तच्च व्याकरणज्ञानाधीनम् ॥

(११)—"प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्याः" इति विधिवाक्यानुसारेण तत्र वाक्येषु तत्तद्विभक्त्यन्तघटिततयोच्चारणं व्याकरणेनैव सिध्यति ।

(१२) साच्कव्यञ्जनरूपाक्षरज्ञानं पदज्ञानं वाक्यज्ञानं च व्याकरणज्ञानाधीनम् ।

(१३)—यत्र नामाख्यातोपसर्गनिपातरूपचतुर्विधपदज्ञानं, भूतभविष्यद्वर्तमानतदवान्तराद्यतनानद्यतनकालज्ञानं, व्यङ्ग्यव्यञ्जकशब्दज्ञानं सप्तविभक्तिज्ञानं तत्तद्वर्णिनामुरःकण्ठशिरोरूपस्थानत्रयज्ञानं तत्र मनुष्ये शब्दः प्रविश्य तथा प्रकाशमापेदे इति ज्ञानं व्याकरणज्ञानाधीनम् । तत्रेयं श्रुतिः—"चत्वारिवाग्—" इत्यादि । अथ वा "परापश्यन्ती मध्यमा वैखरी" इति चतस्रो वाचः । तत्र तिस्रो गुहायां मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरकाख्येषु स्थानेषु क्रमेण सन्ति । तुरीयां वैखर्याख्यां वाचं मनुष्या मुखेनोच्चारयन्तीत्यर्थः । एवं च वर्णानामुत्पत्तिवृद्ध्यादिक्रमो व्याकरणाधीनः ।

(१४)—बहूनामपि समानपृष्ठोदरपाणिपादानां वेदवेदाङ्गादिकमधीयमानानां स्वभ्यस्ताध्ययनोपि सूक्ष्मबुद्धिरपि कश्चित्पदशः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विगृह्यार्थेनैनां न पश्यति न जानाति वाचम् । अर्थपरिज्ञानमेव हि वाचां फलम् । एकः श्रृण्वन्नपि न श्रृणोत्येनाम् । य एव हि सम्यगर्थं जानाति स एवैनां वाचं जानाति श्रृणोति च । तत्रेयं श्रुतिः—"उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुतत्वः श्रृण्वन्न श्रृणोत्येनाम् । उतो त्वस्मै तन्वँ३ विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः" इति । अर्थो हि वाचश्शरीरम् । प्रातिपदिकाद् धातोश्चार्थादौ प्रत्ययानां विधानात् । तच्च ज्ञानं व्याकरणज्ञानाधीनम् ।

(१५)—सुशब्दापशब्दसमूहात्परिशोध्यापशब्दान्विहायैव सुशब्दसंपत्सम्पादनं व्याकरणज्ञानाधीनम् । तदाह श्रुतिः—"सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत । अत्रा सखायस्सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि" इति ।

(१६)—आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्ती स्यात् । तदनिष्टपरिहारश्च व्याकरणज्ञानाधीनः ।

(१७)—दशम्युत्तरकालं जातस्य पुत्रस्य नाम विदध्याद्घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थमवृद्धं तत्संबन्धित्रिपुरुषान्यतमाभिधायि शत्रोर्मनुष्यस्य वा यन्नाम न भवति, किन्तु देवतादेः तथाभूतं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा कृदन्तं नाम कार्यम् । न तद्धितान्तमिति विधिविहितरीत्या नामकरणज्ञानं व्याकरणज्ञानाधीनम् ।

(१८)—यो व्याकरणज्ञः स शब्दान् यथेच्छं विनियोक्तुं शक्नोति, नान्य इति तदेतदपि व्याकरणज्ञानाधीनमिति च महाभाष्ये स्पष्टमिति दिक् ।

तज्जिज्ञासुरधिकारी । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावादिस्संबन्ध इति ज्ञेयम् ।

वेदोपाङ्गानि तु—"पुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्रम्" इति । (**पुराणं**) द्विविधम्—महापुराणमुपपुराणं चेति । एकैकं पुनरष्टादशधा भवति । तच्चोभयं व्यासकृतम् । व्यासाः—बहव इत्युक्तमित्यन्यत् । **न्यायः**—पदार्थानां सर्वेषामनुगमरूपेण प्रकाशकः काणादादिमहर्षिप्रणीतो ग्रन्थः । **मीमांसा**—वेदार्थकर्मनिर्णायको ग्रन्थः । स च प्रकारः किञ्चित्प्राक् संक्षेपेण निरूपितः । **धर्मशास्त्रम्**—मन्वादिमहर्षिप्रणीतः **स्मृत्यादिरूपो ग्रन्थ** इत्यलम् ।

अथ वेदवेदाङ्गयोरध्ययनादिकालो निरूप्यते—

"श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा ह्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्द्धपञ्चमान्" ॥ ४ । ९५ ॥ "ततः परन्तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु संपठेत्" ॥ ४ । ९८ ॥ इति मनूक्तेः । स्मृत्यन्तरं च "इत ऊर्ध्वमनध्यायेष्वङ्गान्यधीयीत" इति स्मृत्यन्तराद्युक्तेश्च श्रावण्यामुपाकर्मपक्षे तत आरभ्य, प्रौष्ठपद्यामुपाकर्मपक्षे तत आरभ्य सार्द्धचतुर्मासपर्यन्तं वेदाध्ययनं कार्यम् । "पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः । माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वार्द्धे प्रथमेहनि ॥ ४ । ९६ ॥ यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः । विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशम्" ॥ ४ । ९७ ॥ इति मनूक्तेः सार्द्धचतुर्मासान्तर्गतान्तिमपक्षान्तगतदिनेषु यत्र पुष्यः तत्रोत्सर्गः कार्यः, माघशुक्लस्य प्रथमेहनि प्रौष्ठपद्यां येनोपाकर्म कृतं तेनोत्सर्गः कार्य इत्यर्थः एवमुत्सर्गादित्रिदिनानध्यायानन्तरं शुक्लपक्षेषु वेदान्, कृष्णपक्षेषु तत्रानध्यायेष्वपि वेदाङ्गानि चाधीयीत । पठेदित्युक्ते वेदाङ्गानामुक्तकालेष्वप्यध्ययनं सिद्धमिति दिक् ।

(अङ्गाध्ययनादिषु नानध्यायदोषो भवति)—

"अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः । न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत्" इति "नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेपि च । नानध्यायोस्ति वेदानां ग्रहणे ग्राहणे स्मृतः" इति च क्रमेण कौर्मशौनकीययोर्वचनात् ।

अथ वेदतदङ्गोपाङ्गाध्ययनाध्यापनविध्यादयः ।

नन्वस्तु वेदाङ्गत्वं व्याकरणस्य । तदध्ययने वेदाध्ययने वा प्रवृत्तिः कुतः स्यादिति

चेद् ॥ अत्रोच्यते ॥ "ब्राह्मणेन निष्कारणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च" इति श्रुत्या, "द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वणवेदश्शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषम्" इति मुण्डकश्रुत्या, "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" "स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्" इति श्रुतिभ्यां "छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते । शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते" इति शिक्षावाक्येन, "द्वे च विद्ये वेदितव्ये इति चाथर्वणी श्रुतिः । परया त्वक्षरप्राप्तिः ऋग्वेदादिमयी परा" इति विष्णुपुराणोक्त्या, "द्वे च विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा द्विज । ऋग्यजुस्सामाथर्वाख्यो वेदा अङ्गानि षड् द्विजाः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं तथा । छन्दश्शास्त्रं च मीमांसा धर्मशास्त्रं पुराणकम् । न्यायो वैद्यकगान्धर्वधनुर्वेदार्थशास्त्रकम् । अपरेयं परा विद्या तया ब्रह्म निगद्यते" इत्याग्नेयोक्त्या च, यथा "अहरहस्सन्ध्यामुपासीत" इत्यादिश्रुत्या सन्ध्यावन्दनादिकं दृष्टफलाश्रवणेपि कारणमनपेक्ष्यैव कर्त्तव्यत्वेन विधीयते, तथा वेदवेदाङ्गतदुपाङ्गाध्ययनमपि कारणमनपेक्ष्यैव ब्राह्मणस्य कर्तव्यत्वेन विधीयते । किंच "सत्यान्मा प्रमदः" "सत्यं वद" "नानृतं वदेद्" इति श्रुतिभ्यः "न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः" इति भाष्याद् यज्ञे कर्मण्यपशब्दोच्चारणे "सारस्वतीयामिष्टिं निर्वपेद्" इति श्रुतेः "विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति" इति स्मृतेश्च कर्त्तव्येन विहितस्य वेदतदङ्गाध्ययनस्याकरणेऽविहितस्यापशब्दस्योच्चारणे सुशब्दस्यानुच्चारणे वा सत्यप्रमादादिजन्यप्रत्यवायजन्यापूर्वद्वारकानिष्टभयोत्पत्त्यापत्तेस्तन्निवृत्तये तदध्ययनं विहितम् । किञ्च "यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् । स वै दुर्ब्राह्मणो ज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृतः" इति स्मृतेः "योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः" इति स्मृतेः "द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानमिति ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः पूर्वेषु नियमः" इति गौतमोक्तेः, "तपो दमो दया दानं सत्यं धर्मश्श्रुतं घृणा । विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम्" इति स्मृतेः, "वेदः कृत्स्नोधिगन्तव्यस्सरहस्यो द्विजन्मना । कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च । कुलान्याशु विनश्यन्ति" इति मनुस्मृतेश्च द्विजानां श्रुतविद्याद्यध्ययनाध्यापनाग्निहोत्राचरणदानतपोदमदयासत्यविज्ञानसंपादनास्तिकत्वान्यावश्यकानि भवन्ति । किं च "शास्त्रं सुनिश्चितमपि प्रतिचिन्तनीयमाराधितोपि नृपतिः परिशङ्कनीयः । अङ्के स्थितापि युवतिः परिपालनीया शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुतो वशित्वम्" इति नीतिकृदुक्तेरावर्तनादिकं चात्यावश्यकम् । "विद्या विहीनः पशुः" इत्युक्तिरप्युक्ताशयेनैव । एवं चैतदध्ययनं ब्राह्मणस्य नित्यमिति सिद्धम् ॥ तथा काम्यत्वमपि—"एकश्शब्दस्सम्यग्ज्ञातः सुष्टु प्रयुक्तश्शास्त्रान्वितस्स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" इति श्रुत्या मतान्तरे स्मृत्या "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्राणि विद्या ह्येताश्चतुर्दश" "पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश" इति च स्मृतिभ्यां धर्मादिकाम्यफलसम्पादकत्वोक्तेः ।

अत एव " यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् । तावुभौ पुण्यकर्माणौ पंक्तिपावनपावनौ " इति " यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले । सोनन्तमाप्नोति फलं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः–" इति " नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः । अथ पत्काषिणो यान्ति येचीकमतभाषिणः " इति च महाभाष्यं " पातं जले विष्णुपदापगायाः पातञ्जले चापि न येवगाहम् । आ च क्षतेरशुद्धिदमा प्रसूतेराचक्षते रागमधोक्षजे च " इत्यभियुक्तोक्त च संगच्छते ॥ अत एव " आपः पवित्रं परमं पृथिव्यामपां पवित्रं परमं च मन्त्राः । महर्षयो व्याकरणं निराहुः " इति स्कान्दोक्तं संगच्छते ॥

" अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत । तमध्यापयीत " इति ब्राह्मणस्याध्यापनविषयेपि विधिर्जागर्ति तथा द्विजानामध्यापनाधिकारेपि विधिर्भवति–" वेदाभ्यासं ततः कुर्यात्प्रयत्नाच्छक्तितो द्विजः । वेदमध्यापयेच्छिष्यान्धारयेच्च विचारयेद् " इति व्यासेन "मन्त्रार्थज्ञो जपञ्जुह्वंस्तथैवाध्यापयन्द्विजः । स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये" इति हारीतेन चोक्तेः ।

अध्यापनं त्रिविधं–धर्मार्थमर्थार्थं शुश्रूषार्थं चेति । "अध्यापनं च त्रिविधं धर्मार्थं चार्थकारणात् । शुश्रूषाकरणं चेति ऋषिभिः परिकीर्तितम् । एषामन्यतमाभावे मृषाचारो भवेद्द्विजः "इति हारीतोक्तेः ।

अन्येभ्यो नीचेभ्योपि क्वचिदध्ययनादीनि कार्याणि । अत एव "अब्राह्मणादध्ययनमापदि शुश्रूषानुव्रज्या च यावदध्ययनम्" इति बोधायनेन "अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते । अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः" इति मनुना चोक्तम् ।

शुभा विद्या उत्तमान्नीचाद्वा वर्णादपि संग्राह्या एव । तदाह मनुः "श्रद्दधानश्शुभां विद्यामाददीतावरादपि । अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि । विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् । अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् । स्त्रियो रत्नान्यथो विद्याधर्मश्शौचं सुभाषितम् । विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः" इति । **न चावरा**दित्यस्य गुणरहितादित्यर्थ इति **वाच्यम्** । एवं सति याज्ञवल्क्यादीन्प्रति जनकेनौपनिषदानामर्थानामुपदेशासङ्गत्यापत्तेः ॥ **वस्तुतस्तु** तत्र यथा जनकेन निवेदितमेव न तूपदिष्टं तद्वदेवावरादपि ग्राह्यमिति **कश्चित्** ॥ **अन्ये तु** नीचादपि प्रागुक्तरीत्योपदेशो भवत्येवान्येभ्य **इवेत्याहुः** ।

स्त्रियोपि विद्याध्ययनाध्यापनयोरधिकारिण्यो भवन्ति–

" ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च " इत्युक्तेः । " अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत " इत्युक्तेश्च । अत्र ब्राह्मणपदं जातिपरम् । तेन ब्राह्मणजातीयानां पुंसामिव स्त्रीणामपि तज्जातीयानां तदध्ययनमध्यापनं च भवति अत एव " अथ य इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै " इति बृहदारण्यकश्रुतौ, तथा गार्गीमैत्रेयीभ्यां श्रुत्यध्ययनस्य तदर्थावगमस्य च तत्रैव, "तथा गार्गी च मैत्रेयी तत्र तीर्थे महत्तरे । वेदतीर्थाभिधे स्नानं कृत्वा पर्वणि केशव " इति स्कान्दे सूतसंहितायाम्, " अतीतकाललिखितं न स्यात्तत्साधनक्षमम् । स्त्रिया चैवाप्रगल्भेन बलात्कारेण

यत्कृतम्'' इति शुक्रनीतौ, ''कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी '' इति महाभारते आदिपर्वणि सप्तषष्टितमे (६७) अध्याये, '' स्त्रीणां प्रव्रजितानां तु करशुल्कैर्विवर्जयेद् '' इत्याग्नेये, ''विद्वज्जनवन्दिता सीता प्राह—'' इति ''विपुलहृदयैकवेद्ये—खिद्यति शास्त्रे जडो न मौर्ख्ये स्वे । निन्दति कञ्चुकिकारं प्रायश्शुष्कस्तनी नारी '' इत्यादेर्भोजप्रबन्धादौ, '' शतपथिकी '' ''काशकृत्स्ना '' '' उपाध्याया '' '' आचार्याणी '' इत्यादीनां महाभाष्यादौ चोक्तिः संगच्छते । प्रागुक्तरीत्या '' नानृतं वदेद् '' इति निषेधस्य सर्वसाधारणत्वाच्च । आचार्यशुश्रूषणादिनियम एव स्त्रीणां नेत्यभिप्रायेण निषेधविध्यादयः प्रवृत्ताः । अत एव ''द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च । तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे भिक्षाचर्येति । सद्योवधूनामुपस्थिते विवाहे कथंचिदुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः कार्यः '' इति हारीतेनोक्तं संगच्छते इति दिक् । शूद्रास्तु—नाधिकारिणः वेदतदङ्गाध्ययनादौ विना विशेषविधिं भवन्ति । यथा—निषादस्थपत्यादयः ॥

परे तु '' पुरा कल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥ वर्जयेदजिनं चीरं जटावल्कलमेव च '' इति यमोक्तेः, ''अश्मारोहणमारभ्य स्त्रीणां गौर्यर्चनं परम् । पुराणपठनं श्रेयो न वेदाध्ययनादिकम् '' इत्यादि स्मृतेश्च स्त्रीणां वेदतदङ्गाध्ययनादिकं नेत्याहुः ॥

अथाध्ययनाध्यापनप्रकारः किञ्चिद्विचार्यते—

'' अभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थे तु मध्यमा । शिष्याणामुपदेशार्थे वृत्तिरिष्टा विलम्बिता '' इति '' गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथाऽलिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः'' इति च शिक्षायाम् ''सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदास्साङ्गानि रहस्यानि '' इति '' अनधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते । अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचिद् '' इति च महाभाष्ये '' वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा '' इति '' पारायणं वर्तयेद्ब्रह्मचारी गुरुः शिष्येभ्यः समनुव्रतेभ्यः । अध्यासीनो दिशमेकां प्रशस्तां प्राचीमुदीचीमपराजितां वा ॥ एकः श्रोता दक्षिणतो निषीदेद्द्वौ वा भूयांसस्तु यथावकाशम् '' इति च शौनकीये नानारूपेण लोकहितायोपदिष्टानप्यर्थान्प्रायः स्वयमपरीक्ष्यैव साहसेन शिक्षाद्युक्तानर्थाननुपदिश्यैव काव्यं शास्त्रं वेदान्वाध्यापयन्त्यधीयते चास्मत्पाठकाः । व्याकरणेनैव लोकवेदशास्त्रपुराणागममन्त्रतन्त्रकाव्यनाटकालङ्कारादियावद्विद्यागतानां कलागतानां त्रैकालिकग्रंथादिगतानां सुशब्दानां विभक्त्यादेः व्याकरणपित्रैव संस्कार्यतया तदर्थज्ञानमन्तरा संस्कारस्याशक्यत्वमित्यादित आरभ्य सूत्रतदुदाहरणप्रत्युदाहरणलिङ्गानुशासनगणपाठादिस्थपदानां संस्करणादिसमये लोकवद्धेतुसाध्यपक्षादिकानां तत्तद्यज्ञपदार्थतत्संस्काराणां साङ्ख्ययोगादिस्थप्रधानपुरुषेश्वरतत्त्वादिकानामर्थानां ज्ञानस्य तद्वाचकसुशब्दज्ञानस्य च शिक्षणावश्यकत्वेपि तद्रहितास्स्म । तदिदं दौर्भाग्यमल्पज्ञानामध्यापकत्वेन प्रायः परिकल्पनामूलम् । तस्माद्भारत-

वासिनस्सर्वे वयं तैर्वञ्चिताः । अन्यथा व्याकरणस्य प्रयोजनत्वेन सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोका इति महाभाष्यकृतामुक्तिः कथं संगच्छतामिति सुधियो विभावयन्तु । किं च "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया" इत्युक्तेरर्थज्ञानानन्तरं शब्दप्रयोग इति सिद्धेपि तदुभयोस्सम्बन्धज्ञानमन्तरा तदसम्भव इति स्पष्टमेव । किञ्च शिक्षामेव स्वतोऽविचारयन्तोपि शिक्षयन्तीति विचित्रमेतत् । तस्मादस्मदीयमेतादृशं पल्लवपाण्डित्यं ज्ञात्वाऽस्मांस्तृणायान्ये न मन्यन्त इति तथैवाग्रेप्यन्धपरम्पराप्रचारे ब्राह्मणानामस्माकं कान्यागतिर्भवितेति च विचार्य त्रिमुनिगुणगभीरं पाण्डित्यं संपाद्यमिति पर्यालोच्य चैकस्यैव सूत्रस्य दिनत्रयेण दिनपञ्चकेन वा यावज्ज्ञानं यथा स्यात्तथा सर्वैर्यतितव्यम् । तच्च ज्ञानमुपदेशाधीनं लोकानुभवाधीनं चेति तदुभयं परित्यज्योत्पथगामिनामस्माकं हानिः का वा न भवेत् । शब्दशास्त्रमहारत्नापणात्कानिकानिचिदल्पाल्पानि रत्नानि संगृह्य नैयायिकादयो महापणिकास्संवृत्ताः, कुतो वा शाब्दिका महामहापणिका अप्यधमर्णिन इव संवृत्ता इति मात्सर्यं दूरत उत्सार्य विचिन्तनीयमविस्मरणीयं चेति अस्मन्महामान्यान्पण्डितानहमभ्यर्थये, न तु दूषय इति दिक् ।

(प्रकृतमनुसरामः ।)

ननु सिद्धान्तकौमुद्याः किं प्रयोजनम् । यतो महाभाष्यादिबहुग्रन्थानां सत्त्वात्तैः सिद्धान्तकौमुद्या गतार्थत्वादेतत्प्रयासो व्यर्थ इति चेदत्राहुः । महाभाष्यादिग्रन्थानां गम्भीरत्वेन ततः सिद्धान्तज्ञानस्य दुर्ज्ञेयत्वेनान्येषां काशिकादिग्रन्थानां प्रक्रियाकौमुद्यादीनां च प्रायः महाभाष्यविरुद्धार्थबोधकत्वेनास्याश्चानायासेन बालानामपि महाभाष्याद्यविरुद्धतदुक्तसकलसिद्धान्तार्थबोधकत्वेन सार्थक्यमिति दिक् ।

॥ इति पूर्वो भागः समाप्तः ॥

अथोत्तरो भाग आरभ्यते ।

अस्ति किल प्रसिद्धमनन्तशयनाख्यं नगरं श्रीरामेश्वरक्षेत्रान्नातिदूरे वेलातटे । यत्र नगरे श्रीभगवाँल्लक्ष्मीपतिरागमान्तकान्तारसंचारवशाच्छ्रान्त इवानन्तशयनमधिशेते । तत्र कदाचिन्निद्रां यौगिकीमास्थितस्य भगवतो वपुर्गौरवमाप । तस्याऽऽकस्मिकस्याऽसहिष्णुं बहुधा क्लिश्यन्तं शेषं वैनतेयोऽद्राक्षीदप्राक्षीच्च—किमभूतपूर्वस्त्वं दृश्यसे इति । इत्थं वदन्नेव यदासीत्, तदैव ततोप्यतिप्रवृद्धं भगवच्छरीरं तेनैव गौरवेणातिडोलायितशिरोवृन्दं शेषं चाभिवीक्ष्य तद्भङ्गभिया द्रुतमागत्य विशालाभ्यां स्वबाहुभ्यां तं जग्राह लक्ष्मीश्च तद्भयेनैव सरसीरुहाक्षस्य करे स्वकराम्बुजमाकलयांचकार । तेन सोपि महान्तमानन्दमवाप्य चक्षुषी उन्मीलयामास । ततस्तदैवासीदतिलघु तद्वपुः । तदतिमोदेनानन्तेन विमर्शांबभूवे । अत्याश्चर्येण तदुभयं वीक्ष्य लक्ष्मीर्वैनतेयश्च तदीयकृपापूर्णकटाक्षवीक्षणेनातीव हर्षमापतुः । शेषोपि तं प्रणिपत्य प्राञ्जलिस्तद्वपुषो गौरवहेतुं पप्रच्छ । सोवादीच्च तम् । योगनिद्रामाश्रितेन मया नटराजराजस्य महनीयं

विचित्रतरं नृत्तं ददर्श । तदीयविचित्रतराश्रुतदृष्टपूर्वनृत्तदर्शनजनितपरमानन्दाम्बुधिनिमज्जनान्निरुद्धनिःश्वासतया मत्स्यशरीरेण गौरवमासादितम् । येन त्वमतीव क्लेशितोसि । किं च नर्त्तनावसाने मन्मुखेन त्वां कात्यायनकृतस्य पाणिनेर्वार्तिकग्रन्थस्य महाभाष्यं कर्तुं स आज्ञापयति स्मेति । ततस्तद्भगवन्नृत्तदर्शनकुतूहलेन पुनःपुनः प्रणिपत्य तद्याचमानं प्राञ्जलिमनन्तं तद्दर्शनाय गन्तुमाज्ञापयामास ।

ते पाणिन्यादयः के ? तेषां ग्रन्थाः के ? कुत्रत्याश्चेति चेद्यथाप्राप्तं तन्निरूप्यते–तथा हि पणिनामा कश्चिन्महर्षिरवाप पाणिनं नाम कुमारम् । स पाणिनो दाक्षीमुदूह्य तस्यां पाणिनिनामानं तनूजमजनयत् । अतिक्रान्तबाल्यः पाणिनिर्विद्याग्रहणयोग्यं वयः प्राप्य नन्दराजराज्यकाले तद्राज्ये निवसन्तमुपवर्षनामानं पण्डितवरिष्ठमुपजगाम विद्यासम्पत्तिलाभाय । तत्रास्य सब्रह्मचारिणौ वररुचिव्याडिनामानावास्ताम् । स कदाचिद्वादे पराजितो निर्वेदमवाप्य व्याकरणविद्यासाम्राज्यलाभाय सर्वविद्याधिपमीशानं तपसाराद्धुं निश्चित्य प्रयागक्षेत्रं गत्वाऽक्षयवटस्याधोभागेतितीव्रं तपश्चक्रे । यत्र स्वस्वेष्टार्थसिद्धये सनकादयोपि सिद्धाः परमेश्वरं तपसोपासां चक्रिरे । चिरात्कदाचित्कठोरतत्तत्तपश्चर्यापरितुष्टस्तत्तदभीष्टवरान्प्रदित्सुर्भगवान्नाट्यरङ्गतलमधिष्ठाय नृत्यन्नादयामास चतुर्दशकृत्वो ढक्काम् । स नादो यथान्यैः श्रवणपथेन स्वस्वाभीष्टसाम्राज्यप्रापकवरदानवाक्यामृतत्वेन पीतस्तथा पाणिनिनापि स्वेन करिष्यमाणं यद् "अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः" इत्युक्तलक्षणलक्षितसूत्रसमूहरूपो सधातुपाठगणपाठयुक्ताष्टाध्याय्यात्मको ग्रन्थः लिङ्गानुशासनं चेत्येतन्मूलभूतचतुर्दशसूत्रात्मकव्याकरणाम्नायाङ्गविद्यासाम्राज्यप्रापकवरदानवाक्यामृततयापीयत । तदुक्तं नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायाम्–"नृत्ताऽवसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् । उद्धर्तुकामस्सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्" इति । ततोऽनेन स्वलब्धव्याकरणमूलभूतोक्तसाम्राज्यतेजोबलेन पाणिनिः-- "वृद्धिरादैज्" इत्यादिकानि "अ अ" इत्यन्तानि सूत्राण्यष्टाध्याय्यात्मना, लिङ्गानुशासनसूत्राणि षडधिकारात्मना, तत्तत्सूत्रेषु गणशब्दपाठांस्तत्रैव गणपाठेर्थानर्थविचित्रन्त्रिचित्रितं कण्ड्वादिना सहैकादशगणं धातुपाठं यजुर्वेदस्य प्रातिशाख्याख्यं सूत्रग्रन्थं तथा शब्दोच्चारणक्रमनिर्णायिकां दशखण्डात्मिकां शिक्षां तथा जाम्बवतीपरिणयाख्यं पातालविजयापरनामकं काव्यग्रन्थं च चकार । यत एव "वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः" इति व्यक्तवाचामित्यत्र महाभाष्ये कस्यचित् श्लोकस्य भागः प्रत्युदाहरणत्वेन गृहीतः ।

अन्ये त्वियं पाणिनीयशिक्षा न पाणिनिकृता । यतः "अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा" इत्यादावन्तेपि–"येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः" ॥ ५७ ॥ "अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः" ॥ ५८ ॥ "त्रिनयनमुखनिस्सृतामिमां य इह पठेत्प्रयतश्च सदा द्विजः । स भवति धनधान्यपशुपुत्रकीर्तिमानतुलं च सुखं समश्नुते दिवीति

दिवीति" ॥ ९९ ॥ (?) इति शिक्षायां "प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा" इति "तस्मै पाणिनये नमः" "त्रिनयनमुखनिस्सृतामिमाम्" इति चोक्तेः। पाणिनिकर्तृकत्वे तदनुपपत्तेश्च। एवं च पाणिनिकृतां नष्टां दुर्लभां वा पर्यालोच्य तदुपदेशपरम्परागतेन तदीयशिष्येण तदुक्तार्थ-प्रतिपादिकेयं पाणिनितोऽन्येन त्रिनयनाख्येन केनचिद्विदुषा **कृतेत्याहुः। अन्ये तु** पुराणादिषु "व्यास उवाच" इति "व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम्। पराशरात्मजं वन्दे" इति वत्तार्षग्रन्थानामेष स्वभाव इत्यदोषः। **एतेन** याज्ञवल्क्यस्मृतिर्न तेनोक्तेति मिताक्षरोक्तिः परास्तेत्याहुः॥ अस्याश्शिक्षाया गववाचार्यकृतं भाष्यं जागर्तीति दिक्। एवं सगणांश्चतुर्ग्रन्थान्वि-रचय्याध्यापनादिना प्रचारयन्कालक्रमेण सर्वत्र प्रथयामास। अयं कुत्रत्य इति न ज्ञायते।

तत आगत्य स्वकृतं व्याकरणशास्त्रं स्वगुरूपवर्षादिभ्यः श्रावयामास। तत्र कौशाम्बी-नगरवासिनः सोमदेवशर्मणो वसुदत्तायामुत्पन्नोऽभ्यस्तसकलशास्त्रः कात्यायनस्तदुपश्रुत्य चित्रि-तहृदयोऽसूयामाश्रित्येशानानुग्रहेण तादृशविचित्रग्रन्थरचनापर्युत्सुकस्स्वयमप्याश्रमं कंचिद्गत्वा तपसा परमेश्वरमाराधयामास। ततस्तदनुग्रहेण वार्तिकाख्यं (वाक्यात्मकं) पाणिन्यनुक्तार्थपरिपूरकं दुरुक्तपुनरुक्ताद्यर्थनिरासकं च ग्रन्थमकरोत्।

एवमन्यानपि कात्यायनसूत्रवररुचिप्रयोगलक्षश्लोकात्मकबृहत्कथादीन् ग्रन्थान्निर्माय काण-भूत्यादिभ्यः श्रावयित्वाऽऽरुरोह नन्दराजराज्यसाचिव्यपदम्। यस्य बृहत्कथाग्रन्थस्य सारं संगृह्य सोमदेवभट्टेन कथासरित्सागराख्यो ग्रन्थो व्यरचि। तामुपश्रुत्य पाणिनिः स्वव्याकरण-न्यूनताप्रदर्शकवार्तिक (वाक्य) ग्रन्थनिर्मितिममृष्यन्कात्यायनमहर्षेराश्रममाजगाम। आगत्य च तमर्घ्यपात्रेण प्रत्युद्गच्छन्तमप्यविगणय्य यतो महेश्वरानुग्रहपात्रभूतेन मया कृते शास्त्रेऽनुक्त-दुरुक्तपुनरुक्तादिदुश्चिन्ताकुलेन त्वया वाक्यग्रन्थः कृतस्तेनापराधेन त्वमचिरात्पतिष्यसीति शशाप। सोपि तं यतो वाक्यग्रन्थं शङ्करप्रसादपरिणामरूपमजानंस्त्वं मह्यमशपस्ततस्त्व-च्छिरोप्यचिरात्पतत्विति शशाप। ततस्तत्रैवारण्ये तस्यामेव त्रयोदश्यां तिथौ पाणिनिर्गच्छ-न्केनचिद्व्याघ्रेण व्यापादितः कैलासं जगाम। तदुक्तं विष्णुगुप्तेन "सिंहो व्याकरणस्य कर्तु-रहरत्प्राणान्प्रियान्पाणिनेर्मीमांसाकृतमुन्ममाथ सहसा हस्ती मुनिं जैमिनिम्। छन्दोज्ञाननिधिं जघान मकरो वेलातटे पिङ्गलं ह्यज्ञानावृतचेतसामतिरुषां कोऽर्थस्तिरश्चां गुणैः" इति पञ्चतन्त्रे मित्रप्राप्तिनामकद्वितीयभागे। यः पञ्चतन्त्रग्रन्थ आङ्गलपञ्चशतकात्परं नोत्पन्न इत्यांग्लपण्डि-तानां सिद्धान्तविषयः। एवं कात्यायनोपि तस्यामेव तिथौ कैलासगमनाय देहं तत्याज। तं कालमारभ्य वैयाकरणास्त्रयोदश्यां व्याकरणशास्त्राध्ययनाध्यापनव्यवहारमत्याक्षुः। यत्कृतस्य वार्तिकग्रन्थस्य दुर्बोधस्य महाभाष्यं कार्यमिति श्रीशङ्करः श्रीविष्णुमुखेन पतञ्जलिमाज्ञापया-मासेत्यनुपदमेवोक्तम्। ततो भगवदनुज्ञामवाप्य तस्माच्छ्रीनटेश्वरनृत्तदर्शनाय चिदम्बरं गच्छेति शेषांशेन त्वमवतरेति चाज्ञप्तस्तं प्रणम्य निर्जगाम। ततस्सवार्तिकं पानिनिव्याकरणं पाणि-निशिष्येण व्याघ्रभूतिना कात्यायनशिष्येण श्वोभूतिनाचाऽध्यापनद्वारेण प्रकटितं जग-द्विख्यातं च बभूव।

एवं वेतसपुरनिवासिनः करम्भशर्म्मणस्तनूजो व्याडिरपि पाणिनिव्याकरणे संग्रहाख्यमतिविस्तृतं ग्रन्थमन्यान्बहून् ग्रन्थांश्चकार ।

ततो लोकानां राजाद्याश्रयमदमत्ततया सांसारिकापारक्लेशबहुलतया द्यूतादिदुर्व्यसनमग्नतया, राजचोराद्युपद्रवबाधाबाधिततया वेदवेदाङ्गाद्यध्ययनाध्यापनप्रचारेषु रविवदस्तमुपगतेषु पाणिनिकात्यायनव्याडिकृतेषु व्याकरणग्रन्थेषु नाममात्रावशिष्टेषु " हठादाकृष्टानां कतिपयपदानां रचयिता कविस्स्पर्द्धालुश्चेदहह कविना वश्यवचसा । भवेदद्य श्वो वा प्रकृतिकुटिले पापिनि कलौ घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः" इत्यभियुक्तोक्तरीत्या पामरचक्षुषां मोहभस्मवदाचरमाणेषु सकलमूलग्रन्थविप्लवनपटुतरकौटिल्यविषप्रोल्लसन्नवनवकलिराज्यधुरन्धरप्रबलपण्डितम्मन्यमुकुटकृतेषु व्याकरणाभासादिग्रन्थेषु खद्योतवदितस्ततो विजीयमानेषु महाभाष्यरचनाय भगवदाज्ञप्तो भगवाञ्छेषः स्वावतरणयोग्यं स्थानमन्विष्यन्क्वचिदुत्तमं तापसाश्रममद्राक्षीत् । ततः प्रविश्य तं गोनर्ददेशा (तीरा) न्तर्गतमाश्रम तत्र प्राज्ञपुत्रार्थं चिरात्तपस्यन्तीं गोणिकां सौशील्यादिगुणैः स्वमातरं विचिन्त्य समयमन्विष्यंस्तस्थौ । सा चार्घ्यदानाय तत्परिगृह्य यावत्तमभिदध्यौ सहस्रांशुं तावत्तेन प्रेरितोयमनन्तस्तद्धस्तधृतेर्घ्यजले प्राविशत् ।

ततस्सा तस्मै अर्घ्यमु[illegible] । तत्क्षणमेव तेनार्घ्यजलेन सह तापसाकृतिरहिर्भुवमाजगाम । दृष्ट्वा च तं नवार्कमिव दक्षिणं भयात्कोर्भवानिति पप्रच्छ । सोपि चातुर्येण सर्पोहमिति प्रत्युवाच । तथा तेन वाक्येन चित्रितहृदयया सर्पोहमिति वाच्ये रेफं विहाय तथोक्तेः कारणं किमित्याशयेन रेफः क्व गत इति पृष्टः त्वयापहृत इति प्रत्यब्रवीदिति केचित् ।

अन्येतु पाणिनिनाऽन्येन केनचिन्मुनिना वार्घ्यं दत्तम् । तदेदं सर्वं वृत्तं समजनीति प्राहुः ।

ततस्तमर्कदत्तं पुत्रं मन्वाना मूर्ध्न्युपाघ्राय परमानन्दमवाप्य सर्वेषामपि तपःक्लेशानां विसस्मार । सोपि मातरं तां पतञ्जलिनाम्ना प्रणनाम । ततो महेश्वराराधनाय तपसे जिगमिषुर्मातरं मनसा यदा चिन्तयसि तदाऽऽगन्तेति बहुधा समाश्वास्य गत्वा च दक्षिणोदधितटं तीव्रं तपश्चचार । तेन तुष्टं सोमं वृषमारुह्य दर्शनपथमवतीर्णं प्रणम्य प्राञ्जलिः बहुधा स्तुत्वा कमलासनोक्तं सर्वं सविनयं विज्ञाप्य वाक्यग्रन्थस्य भाष्यनिर्माणे पाटवं, भगवन्नाट्यदर्शने योग्यतां च स्वयमभ्यर्थयते स्म । ततस्स चिदम्बरक्षेत्रे नटेशदर्शनं कुरु पाणिनिवाक्यभाष्यरचने सामर्थ्यं च ते भवत्विति वरं दत्त्वान्तरधात् । अथ स मुनिर्वेलातटारण्यपथेन चिदम्बरं चिदम्बरमिव स्थितं नटेशनृत्तदिदृक्षुभिस्संकीर्णं प्रविशन्नेव समाधिनैवैतत्प्रभावमभिजानता माध्यन्दिनकुलतिलकेन व्याघ्रपान्मुनिना दृष्टोर्घ्यपाद्यादिभिरुपस्कृतः तत्तपःकुशलं पप्रच्छ अजानाच्च तदुक्त्या तत्कुशलम् । ततः पतञ्जलिर्व्याघ्रपदा गिरिशताण्डवसभामतिविचित्रां प्रविश्य यावदास्थितः तावत्कैलासाच्छ्रीमान्नटेशो वृषमुमया सहाधिरुह्याजगाम भक्तानुजिघृक्षया । आगतं च तं सर्वे प्रणिपत्य तन्नृत्यदिदृक्षां सविनयं व्यजिज्ञपन् । ततस्तन्नो वतीर्य सभामागच्छतानेन भगवता व्याघ्रपदा सह स्तवोन्मुखः पतञ्जलिर्दृष्टः स्वनृत्तं पश्येत्याज्ञप्तोन्यैस्सह तद्दर्शनयोग्यदिव्यदृष्टिदानेन संमानितश्च तैस्सहायमवाप्य दिव्यदृष्टिः तत्कटाक्षपातक्षणमात्रपरिगृहीतमर्दलादिकैस्सरस्वत्यादिभिश्शोभितं परमानन्देन नटेशस्य

नाट्यमदृष्टपूर्वमपश्यत् । ततस्संस्तुतो नटेशः फणिपतिं पाणिनिवाक्यग्रन्थस्य महाभाष्यं निर्माय दिवं व्रजेत्याज्ञाप्यान्तरधात् । अथ तौ व्याघ्रपात्पतञ्जली यत्र स ननृते तत्र तत्प्रतिकृतिं लिलिखतुः । तदादि तच्चिदम्बरेशप्रतिकृतिदर्शनेनेदानीमपि कुटिले कलौ लोका निष्कल्मषा भूत्वाऽनुत्तमं पुरुषार्थमनायासेनोपलभन्ते । नटेशनृत्तं स्मारंस्मारमतीव चित्रीयमाणहृदयः पतञ्जलिर्लोकहितैषी प्रागुक्तरीत्या तादृशीं व्याकरणशास्त्रस्यातिजीर्णामवस्थामसहमानः "यद्विस्मृतमदृष्टं वा सूत्रकारेण तत्स्फुटम् । वाक्यकारो ब्रवीत्येव तेनादृष्टं च भाष्यकृद्" इत्युक्तलक्षणलक्षितं महाभाष्यं चकार । तथान्यावपि ग्रन्थावनेन रचितावित्यग्रे वक्ष्यते इति **केचित्** । तदा तत्पिपठिषुभिस्सहस्राधिकैः शिष्यैः प्रणिपत्य प्राञ्जलिभिरभ्यर्थितेन पतञ्जलिना मया यवनिकाभ्यन्तरस्थेन यूयं महाभाष्यमध्यापयितव्याः । तदा यवनिकाभ्यन्तरस्थोहं केनापि कदापि न द्रष्टव्यः । यदि यः कोपि पश्यति स ममाप्रियो भवतीति समयोभ्यधायि । अथ तेऽस्य समयमतिसुकरमित्यङ्गीकृत्य तिरस्करिणीं बद्ध्वा तदन्तरे उपविष्टात्सहस्रफणामणिमण्डितादादिशेषात्तस्माद्बहिरुपविष्टैश्शिष्यैरुक्तकालेषु क्रमेण द्वात्रिंशद्दिनान्यथ वा द्वात्रिंशदाह्निकान्यधिजगिरे । स्वीयदौर्भाग्यात्त्रयस्त्रिंशत्तमे दिवसे त्रयस्त्रिंशत्तमाह्निकान्तस्थस्य "वासरूपोस्त्रियाम्" (३–१–९४) इति सूत्रादव्यवहितस्य "**कृदतिङ्**" इति सूत्रस्याध्ययनदिवसे वा "कृदतिङ्" इत्येतत्सूत्रमहाभाष्यमधीत्यान्ते कथमेतावत्सु सहस्राधिकसङ्ख्येष्वस्मासु प्रतिपुरुषमयं बहुभिराननैः युगपत्पाठयति । कति वा मुखान्यस्य सन्ति । तदिदमत्याश्चर्यवद्रूपं द्रष्टव्यमेवेति निश्चित्य तिरस्करणीमपनिन्युः प्रदेशान्तरम् । तामपनीय यावद्विततफणासहस्रमण्डलमण्डितमुग्रदंष्ट्रं द्रष्टुमयतंत ते, तावदेवास्युग्रविषज्वालया भस्मीबभूवुः । पतञ्जलिरपि धृतजटिलमनुष्यमूर्तिः कथमेतदिति यावच्चिन्तयत्तावद्बाह्यप्रदेशादागच्छन्तं कञ्चन शिष्यं ददर्श । सोपि शिष्यः दृष्ट्वा तांस्तादृशान्सब्रह्मचारिणो भीत्या साष्टाङ्गं प्रणम्यप्रणम्य यावन्मया जलोत्सर्जनाय गतं तावदेतैरपराद्धं तत्फलं चानुभूतम् । तदिदं तेषां दौर्भाग्यम् । तस्मान्नाहमपराधी तथापि क्षन्तव्योहं प्रसीद मय्यमिति बहुधा प्रार्थयामास । श्रुत्वा च तदभिहितं पतञ्जलिः पाठारम्भे शान्तिपाठमकृथाः । अन्ते तु शान्तिपाठमकुर्वाण एव यतो बहिर्गतस्ततस्त्वं राक्षसस्स्या इति तस्मै शशाप । तेनैवमतिप्रबलशापशतेन स फणिपतिर्बहुधा स्तुतिभिः स्तूयमानः प्रसन्नो भूत्वा शापेनानेन विषादं मा भजतु । यत्र त्वयोष्यते तत्र यः कोप्यागच्छेत् स सर्वोपि पचेर्निष्ठायां किं रूपमिति त्वया प्रष्टव्यः । यः पक्वमिति प्रत्युत्तरयति तेन त्वया मदीयमहाभाष्यकृतिरध्याप्या । एवं तदध्यापनेन त्वं शापान्मुच्यसे । किं च मदनुग्रहान्मदीयं महाभाष्यं सर्वं ते स्फुरत्विति शापमुक्तिकालसूचनवरप्रदानाभ्यां पतञ्जलिस्तं प्रसाद्यान्तरधात् ।

ततः फणिपतिना योगशास्त्रे सूत्रात्मकः पादचतुष्टयैः वैद्यशास्त्रे वार्तिकात्मकः ग्रन्थश्चेत्युभयमपि कृतम् । वैद्यशास्त्रे चरकग्रन्थोनेन रचित इति तु लोकप्रवादः इति **केचित्** । एवं—लोकानां मनोवाक्कायदोषनिरासाय ग्रन्थत्रयं कृत्वा महाभाष्यं विनान्यौ स्वयमेवाध्यापनेन प्रचारयामास । तदेतदुक्तं कैयटेन महाभाष्यव्याख्याने प्रदीपे मङ्गलश्लोके "योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन । योपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोस्मि" इति ॥

ततः गोनर्ददेशं (गोनर्दतीरं) प्राप्य गोणिकां स्वजननीं नमस्कृत्य किञ्चित्कालाभ्यन्तरे तस्यां सुरलोकपथमवतीर्णायां ततोभितष्ठौ ।

अथ पतञ्जलिशिष्यो ब्रह्मराक्षसोपि ततो निर्गत्य मार्गे वटमेकमारुह्य गुरूपदिष्टरीत्या पचेः क्ते किं रूपमिति पथिकान्पृच्छन्पक्तमिति प्रतिवदतस्सर्वानप्यभक्षयत् । एवं बहुतिथे काले व्यतिक्रान्तेऽन्यं कञ्चन पथिकमागतं दृष्ट्वा यथापूर्वमपृच्छत् । स चैनं राक्षसं पक्वमिति प्रत्युत्तरेणाभ्यनन्दयत् । सोपि राक्षसश्शापमोक्षकालं सन्निहितं मन्वानस्तस्माद्वृक्षादवतीर्य—कस्त्वं, कस्मादागतः, किमागमनप्रयोजनम् । अधीतपाणिनिव्याकरणशास्त्र इव दृश्यसे । महाभाष्यं त्वामध्यापये यदीच्छसि, तद्वदेति पप्रच्छ । सोपि—अहं चन्द्रगुप्तो नाम द्विजः । उज्जयिन्यास्त्वत्तो महाभाष्यमध्येतुमेवाऽऽगममिति प्रत्यवोचत् । ततो ब्रह्मराक्षसो मासद्वयमनश्नन्नसंविशञ्छुचिर्भूत्वा सपूर्णं महाभाष्यं तमध्यापयति स्म । चन्द्रगुप्तोपि ततोधीतं सर्वमपि तन्महाभाष्यं कोमलवटपत्रेषु नखाग्रेण यथावद्व्यलिखत् । तदा सोपि विकृतं स्वराक्षसरूपमपहाय दिव्यरूपमासाद्य भुव्येतद्ग्रन्थप्रचारं कुर्विति तमाज्ञाप्य दिवमगमत् । स शिष्योपि वस्त्रेण बद्धं वटदललिखितं तत्पुस्तकं गृहीत्वोज्जयिनीं प्रतस्थे । पथि गच्छन्वनवर्त्मनातपोष्मणा तृषया चातीव श्रान्तः कस्मिंश्चित्सरित्तटे वृक्षमूले पुस्तकभारमवतीर्य नित्यकर्माणि निर्वर्त्य जलं निपीय तं पुस्तकभारमेवोपधानीकृत्य निदद्रौ । तत्र यावत्कश्चिद्वत्स आगत्य जिघ्रसिषया तत्पुस्तकवटपत्राणि कानिचिन्मुखेन चकर्ष, तावदयं प्रबुध्य हाहाकारपुरस्सरं तन्मुखात्तानि यथालाभमाचकर्ष । अजोग्रसीदिति तु कचित्प्रसिद्धिः । ततस्सिन्धुतटे प्रतिष्ठितं तद्भक्षणेन खिन्नं बुभुक्षितं तं तुरीयवर्णा कुमारी काचिद्वीक्ष्य दण्डवद्भूमौ प्रणम्येदं नवनीतं भक्षय श्रान्तोसीत्युक्त्वा स्वहस्तधृतं नवनवनीतभाजनं तस्मै समर्प्य सविनयं साञ्जलिबन्धं जगाद । हे ३ महानुभाव विद्वन्मुकुटमणे तपःप्रसन्न व्यतीतेषु दिवसेष्वत्र तदातदा समागतास्तपोधना मया यथाशक्ति यथामति फलपर्णाम्बुदानाद्युपचारैरुपचरिताः प्रसन्नमनसः हे ३ कुमारि कश्चिद्युवा पतञ्जलिशिष्याद्ब्रह्मराक्षसादधीतनिखिलमहाभाष्यो लोकेषु स्वीयमहाभाष्यप्रचाराय गृहीतद्विजशरीरोपरः पतञ्जलिरिवागच्छति । तं युवानं प्रणम्य पूजयस्वार्घ्यपाद्याद्युपचारैः । ततस्स प्रसन्नस्त्वां परिणेष्यतीति मां प्रसादयांचक्रुः । ततस्तमेव ध्यायन्ती तदागमनमेव सदा प्रतीक्षमाणा त्वाममिततेजसं तमेवागतं मन्ये इत्युक्त्वा विरराम ततस्स समाधिदृष्ट्या सर्वं तद्विज्ञाय प्रसन्नस्तात्कालिकं नित्यं कर्म निर्वर्त्य तन्नवनीतमुपभुज्य तदिङ्गितज्ञो वर्णक्रमेण तिस्रो भार्या उद्वह्य त्वामुद्वक्ष्येयमित्यवदत् । ततस्स तद्गृहं गत्वा स्वयमेव तन्मात्रा दत्तया तया सह स्वपुरीमुज्जयिनीं गत्वा वर्णक्रमेणानया सह चतस्रो भार्या उद्वह्य गृहस्थधर्मे स्थितो वटपत्रलिखिते महाभाष्यपुस्तके वत्स (अज) भक्षितेन वियोजितान् ग्रन्थान्पर्यालोच्य गुरूपदिष्टमर्थं स्मृत्वास्मृत्वा च प्रायः यथामति समीचकार । यत्र त्वपाटवमासीत्तत्र ग्रन्थपातसूचिकां कुण्डलनां (०) समकल्पयच्च । तदुक्तं महाराजाधिराजेन श्रीहर्षेण महाकविना नैषधकाव्ये—"फणिभाषितभाष्यफक्किका विषमा कुण्डलनामवापिता" (सर्गे २ श्लो. ९५) इति कुण्डलनां विलिख्य तदभ्यन्तरेऽजभक्ष इति

व्यलिखदिति केचित्। एवं स तद्यथाबुद्धिबलं समीकृत्य नियमेन तन्महाभाष्यस्य पाठप्रवचनाभ्यां तिसृभिर्द्विजदारैर्यज्ञान्निर्वर्त्तयन्कालं यापयामास। ततः कदाचिद्वसन्तसमये चतस्रोपि भार्या रममाणस्यास्य गर्भमादधुः। ततस्स यथाकालं यथायोग्यं पुंसवनादीनि कर्माणि निर्वर्तयांचकार। ततस्ता उचितेषु समयेषु चतस्रोपि दीप्ततेजसः एकैकक्रमेण चतुरः पुत्रानसोषत। यथाकालं स द्विजवरस्ताञ्जातकर्मणा संस्कृत्य वर्णक्रमेण वररुचिर्विक्रमार्को भट्टिर्भर्तृहरिरिति नामभिराहूयोपनीय त्रीन्त्साङ्गोपाङ्गांश्चतुरो वेदानध्याप्य महाभाष्यमध्यजीगपत्।

ततो भर्तृहरिस्तुरीयासूनुर्महाभाष्यं पिपठिषुस्तच्छिष्यैः स्वभ्रातृभिरनधिकारीति निवारितो रहः पितुरन्तिकमुपेत्य प्रणिपत्य सविनयं मुर्वीतरे किंचित्कुहरमकुतोभयं विरचय्य तत्र भवता महाभाष्यमध्येष्यमाणो कैरप्यविज्ञातः पूर्णमनोरथस्स्यामिति स्वाशयं प्रकाशयांचकार। ततश्चन्द्रगुप्तद्विजोपि स्वतुरीयभार्यासुतगिरममृतोपममाकर्ण्य तुरीयासुतस्य वेदवेदाङ्गाद्यध्ययनाध्यापनयोर्निमित्तविशेषमन्तरा नाधिकारो भवितेति तमादिदेश। सोपि तदर्थं वैराग्यमङ्गीकृत्य तथाभूतं तं महाभाष्यमध्याप्य तेषां पुत्राणां विवाहमपि कारयामास। ततस्स चन्द्रगुप्तो विरक्तो भूत्वा ततो निर्गत्य शुकशिष्यस्य गौडपादाचार्यस्यानुग्रहेण तुरीयं महनीयं पारमहंस्यमाश्रममङ्गीकृत्य गङ्गातीरेण काशीक्षेत्रे प्राप्य तत्र कांश्चिदनेहसो नीत्वा गङ्गाविश्वेशौ सेवमानोन्यैः सह योगिवरिष्ठैर्बदरिकाश्रमं प्राप्य चिरमद्वैतामृतमहाम्बुधिक्रीडाविहरणविस्मृतसर्वलोकचरितः श्रीगोविन्दभगवत्पादनाम्ना प्रतीतोधितष्ठौ।

अथ पितरि तुरीयमाश्रममाश्रित्य गतवत्यपि वेदशास्त्राभ्यासजन्यविवेकवत्तया, कालकर्मस्वभावज्ञतया, तद्विरहदुःखं सेहे तत्पुत्रैः। ततः प्रथमो वररुचिर्गणितेष्वेव बहून् ग्रन्थानकार्षीत्। अनेनायं न पूर्वोक्तकात्यायनापरपर्यायो वररुचिरिति ज्ञायते। तेन तु कल्पसूत्राणि, गृह्यकारिकाः, स वार्तिकग्रन्थः, वाक्यकरणाख्यो यो वाक्यपञ्चाङ्गनाम्ना मद्रास्राज्ये प्रसिद्धस्य पञ्चाङ्गस्य मूलभूतः तथान्येपि कथासरित्सागरादयो बहवो ग्रन्थाः कृता इति प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम्। द्वितीयो विक्रमार्कः नाट्यविद्याविशारदः इन्द्रेण कदाचिन्नाट्यविवादे निर्णेतृपदमधिष्ठितस्तत एवैकमुपलभ्य मणिखचितमासनम् (सिंहासनम्) अध्यास्य (तदीयाशिषोपायान्तरेण च षण्मासोत्तरैकाधिकद्विसहस्राब्दान्) तृतीयेनानुजेन स्वसाचिव्यपदमधितिष्ठता भट्टिना सह राज्यं परिपालयामास। अथ राज्यकार्याद्विश्रम्यारण्ये (षण्मासाधिकद्विसहस्राब्द) कालं यापयित्वा दिवं जगाम। यदा राज्यकोशादिषु विरक्तोयमरण्याश्रममविक्षत्तदा भट्टिस्तदनुजस्तदग्रजविक्रमादित्यराजनाम्ना राज्यं परिपालयामास। यदा भट्टिस्स्वाग्रजराज्यपरिरक्षणोन्मुखस्तदा भर्तृहरिः स्वतृतीयाग्रजनाम्ना सुशोभितं व्याकरणशास्त्रलक्षणलक्षितसुपदगुम्फैरलंकृतं भट्टिकाव्यं नाम ग्रन्थमाततान श्रीमद्दाशरथिचरितसुमनोहरम्।

तथा स एव शतकत्रयाख्यं (नीतिशतकं, शृङ्गारशतकं, वैराग्यशतकं चेति) ग्रन्थमकरोत्। योयमिदानीं भर्तृहरिशतकत्रयनाम्ना जागर्ति॥

यदा कालवशेन प्रातैर्विघ्नविशेषैरध्ययनाध्यापनादिप्रचारः समूलमुन्मूलितो दाक्षिणात्येष्वेव क्वचित्पुस्तकमात्र एव पाणिनिव्याकरणकात्यायनवार्तिकमहाभाष्यादिग्रन्था विशश्रमुश्च । किं च चित्रकूटमधिवसता केनचिन्नारायणनाम्ना विदुषा तन्महाभाष्यं ततो विलिख्य रक्षितमासीत् । तदा कश्चित् (ब्रह्मराक्षसः) तन्महाभाष्यपुस्तकमानीय वसुरातादिभ्यो ददौ । यैर्विक्रमादित्यज्येष्ठभ्रातरं भर्तृहरिमन्यांश्च बहूनि शास्त्राण्यध्यापयद्भिर्जीर्णं तच्छास्त्रमुद्धृतम–भूदिति **केचित्** ।

ततो भर्तृहरिः स्वपितृचन्द्रगुप्तद्विजलिखितवत्स (अज) भक्षितावशिष्टवटपत्रस्थमहाभाष्यग्रन्थे पौर्वापर्यपर्यालोचनया वत्स (अज) भक्षितग्रन्थांशमवगत्य पत्रान्तरेषु तान्विलिख्य समीकृत्य जीर्णं तन्महाभाष्यं समुद्धृत्य सपादलक्षकारिकाभिर्महाभाष्यकारतात्पर्यार्थविबोधकं ब्रह्मवाक्यपदभेदेन काण्डत्रयात्मकं वाक्यपदीयाभिधं महाभाष्यव्याख्यानं चकार । यद्धेलाराजपुञ्जराजपण्डितकृतटीकाभ्यां संशोभते स्म । काश्यामिदानीं मुद्रितं तदिति तु भ्रमः । लघुत्वात् ।

ततो भर्तृहरिर्वाक्यपदीयमेवं संग्रथ्य "अहो भाष्यमहो भाष्यमहो वयमहो वयम् । मामदृष्ट्वा गतस्स्वर्गमकृतार्थः पतञ्जलिः " इति गुर्वधिक्षेपकगर्वदुर्भरेण स्वीयदुर्भाषणदुष्परिपाकेन स्वीयमेनं महानिबन्धमप्रतिष्ठापदमारोहयामास । एतदीयगुर्वधिक्षेपकदुरुक्तिमसहमानैस्तात्कालिकैर्विद्वद्भिरयं ग्रन्थोऽध्ययनाध्यापनपथमनापादित इति यावत् । अत एवेदानीं प्रायः स ग्रन्थो दौर्लभ्यपदवीमवापेत्यस्मदीयं दौर्भा (सौभा) ग्यम् । एवमेतैश्चतुर्भिश्चन्द्रगुप्तद्विजपुत्रैरुज्जयिन्यां कलियुगं कृतयुगायितमिति वदन्ति ।

(अत्र केचित्)–विक्रमार्कसमयात् ८४५ पञ्चचत्वारिंशदुत्तराष्टशतीमितेषु, अथ वा कलेः ३८८८ रष्टाशीत्युत्तराष्टशत्यधिकत्रिसहस्रेषु,–वर्षेषु व्यतीतेषु तदुत्तरे विभववर्षे वैशाखमासे शुक्लपक्षे दशम्यां केरलदेशे कलापीग्रामे शिवगुरुशर्मणो भार्यायां सतीनाम्न्यां श्रीशङ्कराचार्यः पुत्र उदियाय । तदाहुर्वृद्धाः–"विधिनागेशवह्नयब्दे ३८८८ विभवे मासि माधवे । शुक्लपक्षे दशम्यां तु शङ्करार्योदयस्स्मृतः" इति । कलेरिति शेषः । तथैव लोकप्रवादादित्याहुः । **अन्ये** शङ्करमन्दारसौरभे नीलकण्ठभट्टास्तु– "प्रासूत तिष्यशरदामतियातवत्यामेकादशाधिकशतोनचतुस्सहस्र्याम् ३९११ " इति । **तिष्यशरदां** कलिवर्षाणामित्यर्थ **इत्याहुः । अपरे तु** विक्रमार्कसमयात्परस्मिन् ११५० सार्द्धशताधिकसहस्रतमे वर्षे गुर्जरनृपो जयसिंहनामासीत् । तदानीं श्रीपत्तनवासिनो देवसूरिनाम्नो जैनाचार्यस्य शिष्यो माणिक्याभिधः पण्डितो बभूवेति मेरुतुङ्गाचार्यकृतप्रबन्धचिन्तामणिग्रन्थतो ज्ञायते । स माणिक्यपण्डितः स्वकृतकाव्यप्रकाशटीकायां सङ्केताभिधायां द्वितीयोल्लासे कुमारिलभट्टाचार्यमतं स्वोक्तार्थे प्रमाणयाञ्चकार । कुमारिलभट्टाचार्यशङ्करार्ययोः प्रयागक्षेत्रे समागमः समजनीति शङ्करदिग्विजये स्पष्टम् । तस्माच्छ्रीशङ्कराचार्यदेशिकचरणानामपि स एव समय **इत्याहुः ॥** आङ्ग्लदेशीयाङ्ग्लपण्डितास्तु आङ्ग्लाष्टमशाके (सन् ८००) तेषां स्थितिं न्यरूपयन् । आङ्ग्लविद्यानिपुणास्तैलिङ्गोपपदा मोहमय्यां प्राड्विवाकपदमधिष्ठिताः काशीनाथपन्तास्तु आङ्ग्ले षष्ठे शके (सन् ६००) श्रीशङ्कराचार्याणां स्थितिं वर्णयांचक्रुः मुद्राराक्षसनाटक-

प्रस्तावनायाम् । यदा श्रीशङ्कराचार्यः उपनयनोत्तरं जन्मतोऽष्टमे सप्तमे वा वयसि कदाचित्स्नातुं पूर्णानदीमवतीर्य नक्रगृहीतपादोऽभूत्, तदा स्वस्य जन्मान्तरप्राप्तिसमयमुपस्थितं मन्वानः संन्यासपरिग्रहं जन्मान्तरं निश्चित्य तत्र जले स्थितस्सन्नेव तत्र स्थितायै स्वमात्रे संन्यासेनैव स्वस्य ग्राहविनिर्मोकं विनिवेद्य तदनुमत्या संन्यासं परिगृह्य ग्राहग्रहान्मुक्तः । उपर्यागत्य तत्रातीव खिन्नां तां प्रणम्य सम्मान्य तदनुज्ञामवाप्य च गुर्वनुग्रहं कामयमानः तदातिप्रसिद्धतरं श्रीगोविन्दभगवत्पादमेव योग्यं देशिकं मत्वा तद्दर्शनाय बदरिकाश्रमं प्रतस्थे ॥

प्रस्थाय च क्रमेण बहून्देशानतिलङ्घ्यास्तमयं गतवति भगवति भास्वति वाराणसीं प्रविवेश । तत्र रात्र्यां विश्वेशमद्वितीयं ब्रह्म ध्यायन्विचित्रैर्बहुभिः स्तवैः तुष्टाव । तेन प्रसन्नो भगवांस्तस्मै ब्रह्मसूत्रभाष्यनिर्माणशक्तिं वरमादिदेश । एवं वरमुपलभ्य प्रातरेव ततो निर्गत्यास्ताचलं प्रविशति निशापतावुदयाचलमधिरूढे च चित्रभानावादित्ये तत्र हिरण्मयं पुरुषमभिध्यायन्पथिकैः सह गच्छंस्तत्रतत्र पथि यथाकालं फलादीन्यभ्यवहरन्पयांसि पिबन्नुपविशन्नुत्तिष्ठंश्च क्रमेण बदरिकाश्रममाससाद । यत्र प्रादेशमात्रविवरद्वारां तत्रत्यैः महर्षिभिः कथितां श्रीगोविन्दभगवत्पाददेशिकवरिष्ठस्यावासस्थानगुहामतिकौतूहलेन ददर्श । ततस्तां त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य द्वारमागत्य प्रणिपत्य देशिकवरिष्ठमनन्यसाधारणैरप्राकृतैस्स्तवैस्तुष्टाव । ततस्तेन समाधेरुपरम्य कस्त्वमिति पृष्टः "स्वामिन्नहं न पृथिवी न जलं न तेजो न स्पर्शनो न गगनं न च तद्गुणा वा । नापीन्द्रियाण्यपि तु विद्धि ततो विशिष्टो यः केवलोऽस्ति परमः स शिवोऽहमस्मि " इति स्वीयं परमाद्वैतस्वरूपं विज्ञापयामास ॥

तदिदमाकर्ण्य ज्ञात्वा च तदवतारकारणादिकं परमानन्दतुन्दिलः स त्वां समाधिनावतीर्णं शङ्करं जानामीत्युक्त्वा स्वचरणाम्बुजे प्रदर्श्य तेन पूजितो गुरुरौपनिषदं तत्त्वमस्मै आचार इत्युपदिदेश । ततः श्रीशङ्कराचार्यदेशिकवरिष्ठः श्रीगोविन्दभगवत्पाददेशिकवरिष्ठं चिरायोपचरंस्तत्रैव तस्थौ । ततः कस्मिंश्चित्समये श्रीगोविन्दभगवत्पाददेशिकवर्यो विदेहमुक्त्या निजमहिमाभेदमुपजगाम । ततः श्रीशङ्कराचार्यदेशिकवर्योऽद्वैतब्रह्मसूत्रभाष्यं विरचय्य ततः प्रस्थाय तत्रतत्र प्रतिद्वन्द्विनः पाषण्डादीन्वादैर्विजित्य तन्मार्गप्राबल्येन नष्टप्रायान्वैदिकमार्गान् षण्मतानि च यथावदतिप्रयासेन संस्थाप्य सर्वत्र सर्वैर्जगद्गुर्वादिबिरुदावलिभिस्तूयमानो काञ्चीपुरीमधिवसति स्म । अनेनाचार्यवर्येण स्वकृते "मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्" (३–२–३) इति ब्रह्मसूत्रभाष्ये– " कालविसंवादोपि च स्वप्ने भवति– रजन्यां सुप्तो वासरं भारते वर्षे मन्यते " इत्युक्तम् । " अत्र रात्रिसमयेपि केतुमालादिवर्षान्तरे वासरो भवति " इत्येतद्भाष्यव्याख्यायां रत्नप्रभायां श्रीगोविन्दानन्दैरुक्तम् । एवं चाचार्याणाममरिकादिदेशान्तरादिज्ञानमासीदित्यनुमीयते इत्यन्यदेतत् ।

ततस्तदातदा स बहून्महतो लघूंश्च निबन्धान्निबबन्ध । एवमाचार्यः पीठाधिपोपि भूत्वा जन्मत आयुषा द्वात्रिंशत्तमे वयसि विदेहमुक्तोभूदित्यलं पल्लवितेन ।

तेऽपि वररुच्यादयश्चत्वारो भ्रातरः स्वगुरुश्रीगोविन्दभगवत्पाददेशिकानां सिद्धिमाकर्ण्य तदा स्वकर्तव्यं सर्वं कर्म निर्वर्त्य विद्याकीर्तिविनयादिभिः सम्पन्ना उज्जयिन्यां विरेजिरे इत्याहुः ॥

परे त्विदमुत्सन्नं महाभाष्यं श्रीमच्छङ्कराचार्यदेशिकभगवत्पादाः पातालं प्रविश्य तत्रादिशेषमुखात्तन्महाभाष्यमधीत्य भूमण्डलमागत्य भर्तृहर्यादिभ्यः सयोगशास्त्रं महाभाष्यमुपदिदेश । तदुक्तं शङ्करविजये– "उरगपतिमुखादधीत्य साक्षात्स्वयमवनेर्विवरं प्रविश्य येन । प्रकटितमचलातले सयोगं जगदुपकारपरेण शब्दभाष्यम्" इति । किं चायं भर्तृहरिर्न शूद्रापुत्र इत्यनेन ज्ञायत **इत्याहुः ॥ केचित्त्वयं** पतञ्जलिर्योगसूत्रकृतोन्य एव । यत एकस्मिन्नेव विषये "एतेन योगः प्रयुक्तः" (व्या. सू. । २ । १ । ३) इति दूषणं, पुनस्तत्रैव विषये तदानुकूल्येन भाष्यकरणं च सर्वज्ञस्य व्यासस्य न युज्यते ॥ किं च योगभाष्यकारो व्यासः पतञ्जलितोर्वाचीनः । "पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः" इति ब्रह्मसूत्राणां चतुरध्याय्यात्मकानां व्यासकृतानां भिक्षुसूत्रपदेन व्यपदेशात् । पाणिनिना "वासुदेवार्जुनाभ्यां–" "एजेः खश्" "नखमुखात्संज्ञायाम्" "शरद्वच्छुं–" "कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च" "कलापिनोण्" इत्यादिसूत्रेषु पाणिनितोपि प्राचीनानां भारतरामायणादावुक्तानां नाम्नां साक्षात्क्वचिद्गणेषु वानुवादेन पाणिनेः व्यासतत्कृतमहाभारताद्यपेक्षयोत्तरकालिकत्वस्य निर्णेतुं शक्यत्वात् । अन्यच्च पाणिन्यपेक्षया पूर्वकालिकेन व्यासेन योगभाष्यकरणात्तदानीं पतञ्जलिसत्त्वे प्रमाणाभावाद्राजसूयेत्यत्र चन्द्रगुप्तसभेत्युदाहरणेन पतञ्जलेर्महाभाष्यकारस्य चन्द्रगुप्तोत्तरकालिकत्वमिति तदा व्याससत्त्वे मानाभावात्पतञ्जलिभेद एव युक्त इति **दिगित्याहुः ।**

अन्ये तु "योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन । योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोस्मि" इति पतंजलेर्महाभाष्ययोगसूत्रचरक (वैद्यवार्तिक) ग्रन्थकर्तृकत्वस्य कैयटेन महाभाष्यव्याख्यानप्रदीपारम्भे मङ्गलश्लोके उल्लेखादुभयोरेक एव कर्तेति प्रतीयते । **न च** क्वचिन्मुद्रितपुस्तकेष्वयं श्लोकस्तत्र ग्रन्थे नोपलभ्यत इति तत्रितयकर्तृकत्वं निर्मूलमिति **वाच्यम् ।** दाक्षिणात्यपुस्तकेषु सर्वत्र काशीस्थेष्वपि केषुचित्पुस्तकेषु लिखितेषु तदुपलम्भात्साहसेन तदपलापस्य कर्तुमशक्यत्वात् । किं च पतञ्जलिचरिते तथैवोक्तम् । योगसूत्रभाष्यकर्ता व्यासोन्यः, ब्रह्मसूत्रकर्ता व्यासोन्यः, पुराणभारतादिकर्ता व्यासोन्यः, इति व्यासभेदाङ्गीकारस्यैव युक्तत्वाच्च । अत एव स्वस्य ब्रह्मसूत्रयोगसूत्रभाष्यकर्तृत्वमष्टादशपुराणभारतकर्तृत्वेनोट्टङ्कनमिव कुत्रापि पुराणेषु नोट्टङ्कितम् । **न च** भागवते "जन्माद्यस्य यतः" इत्युल्लेखोस्तीति **वाच्यम् ।** अन्यकृतस्यानुवादमात्रेणापि तदुपपत्तेः । अतीता व्यासास्त्वष्टाविंशतिरिति चतुर्दशेति च पुराणेषु बहुधोल्लेखाच्च । पुराणभेदेन व्यासपदाधिकृतानां परस्परं वैजात्येन क्वचित्साजात्येन च भेदोक्तिरष्टाविंशत्यपेक्षयाऽऽधिक्यमिति त्वन्यदेतत् । **न च** विभीषण द्रोण वासुदेवार्जुनादिशब्दप्रयोगाद्भारतोत्तरकालिकत्वं पाणिनेरिति ततोप्यर्वाचीनत्वं पतञ्जलेरिति **वाच्यम् ।** "जातस्य पुत्रस्य दशमेहनि पिता नाम कुर्याद्घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं त्रिपुरुषानूकम्" इति कल्पसूत्रकारोक्तेस्तत्तत्कुलेषु त्रिपुरुषानुवचनस्यैव नाम्नः कर्तव्यतोक्त्या तत्तत्पूर्वद्रोणाद्यभिप्रायेणापि तदुपपत्तेः । **एतेन** "माणवचरकाभ्यां खञ्" इत्युक्तेश्चरकस्य पाणिनिपूर्वकालिकत्वेन पतञ्जलिकर्तृकत्वे प्रमाणाभाव **इत्यपास्तम् ।** सूत्रे चरकशब्दस्य ग्रन्थवाचकत्वे प्रमाणाभावाच्च । **न च** वासुदेवार्जुनाभ्यामित्यादौ वासुदेवशब्दस्यार्जुनशब्दस्य च वसुदेवापत्यादिभिन्नवाचकस्यापि

ग्रहणान्न दोष इति **वाच्यम्**। "वासुदेवार्जुनाभ्याम्" "पाण्डोर्ड्यण्" "गवियुधिभ्यां स्थिरः" इत्यादौ रामलक्ष्मणावित्यत्रेव साहचर्येण पार्थ एवार्जुनस्तत्सारथिरेव वासुदेव इत्यादिरीत्या पाण्डवोत्तरकालिकत्वं पाणिनेस्सिध्यतीत्यर्थस्य वक्तुं शक्यत्वात्। अत एव "विपराभ्यां जेः" इत्यत्र पक्षित्वाद्यर्थकविशब्दस्य परा सेना जयतीत्यादिप्रयोगस्थश्रेष्ठार्थकपराशब्दस्य च न ग्रहणम्। किं तूपसर्गेषु दृष्टसाहचर्ययोरेवोपसर्गयोर्ग्रहणमित्यादि तत्रतत्रोक्तं संगच्छते। किं च त्वदुक्तरीत्या पाणिनिसमये वासुदेवार्जुनयोरभावेन तत्साहचर्यं वक्तुमशक्यमेव। नाम्नो नियामकस्य कल्पसूत्रस्य पाणिन्युत्तरकालिकत्वाच्च। यतः सूत्रेषु पाणिनिसंकेतितकृत्तद्धितघोषान्तस्थादिशब्दा दृश्यन्ते। **न च** लौकिकेषु वैदिकेषु सर्वेषु तदङ्गोपाङ्गादिषु च प्रयोगेषु विद्यमानानां सिद्धानां शब्दानामिदमन्वाख्यानमिति महाभाष्योक्तरीत्या व्याकरणेनानुशासनात्पाणिनेस्तदुत्तरकालित्वमिति **वाच्यम्**। "कतन्तेभ्यः" "विन्विकृण्व्योरच" इत्यादौ पररूपकरणादचेत्युक्तेश्च पाणिनेः कात्यायनपतञ्जलिकालोत्तरकालिकत्वापत्तेः। कृतकरिष्यमाणयावद्ग्रन्थोत्तरकालिकत्वस्याप्यापत्तेश्च। तस्मात्पाश्चिमात्यपण्डितवर्येण (म्याक्सिमोलर) इत्यनेनाङ्ग्लशकारम्भात्प्राग् (८००) अष्टशततमस्य वर्षस्य तच्छकारम्भात्प्राक् (६००) षट्शततमवर्षस्य चाभ्यन्तरकालेषु कल्पसूत्राणामुत्पत्तिः। एवं च कल्पसूत्राणामिदानीन्तनाङ्ग्लैकोनविंशतिशतकान्तिमवर्षात्पूर्वमितः पञ्चशतोत्तरद्विसहस्रवर्षाणामितः सप्तत्युत्तरद्विसहस्रवर्षाणाञ्चाभ्यन्तरे काले प्रणीतत्वात्पाणिनेः प्रागुक्तरीत्या नन्दराजराज्यकालिकोपवर्षपण्डितशिष्यत्वेन निरूपणात्कलेः सप्तत्युत्तरषट्शताधिकसहस्रवर्षोत्तरं शतवर्षेषु नन्दानां राज्यकाल इत्यर्थस्य च वक्ष्यमाणत्वात्स एव कल्पसूत्रप्राक्कालिकस्समयः पाणिनेरित्येव युक्तम्। "वासुदेवार्जुनाभ्याम्–" इत्यादावतिप्रसङ्गव्यावृत्तिस्तु तत्तद्देशकालेषु येये यथायथा प्रसिद्धास्ते एव तत्तच्छब्देन ग्राह्याः नान्य इत्यभिप्रायेण महाभाष्यकृता "गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः" इति न्यायः स्वीकृत **इत्याहुः**।

एवं भर्तृहरिविषयेपि किंचिद्विचारयामः।

यत्तु विक्रमादित्यः चन्द्रगुप्तद्विजपुत्रो राज्यमवापेति **तदयुक्तम्**। (**कुतः**)। चन्द्रगुप्तस्य महाभाष्याध्ययनाय गमनसमये राज्यमासीन्न वा। (**आद्ये**) राज्ञोस्य बहुमूल्यस्य भाष्याध्ययनोत्तरमागमनसमये स्वशिरसि पुस्तकभारवहनं मार्गे आहाराद्यभावेन श्रमः, शूद्रासकाशान्नवनवनीतस्य ग्रहणं, निद्रया सुप्तस्य वत्सैः (अजैः) पुस्तकभक्षणं चेत्यादिकं हास्यास्पदमेव स्यात्। (**अन्त्ये**) तस्य राज्याभावेन पुत्रेण विक्रमादित्येनापि राज्यं कुतोपि न कथमप्युपलब्धमिति तस्य राज्यपरिपालनवर्णनमयुक्तं स्यात्। केवलं सिंहासनमेवेन्द्रेण दत्तं, न तु राज्यमपि तस्मै दत्तमित्यस्य प्रसिद्धत्वाच्च। तस्मादयं विक्रमादित्यः शककर्त्ता प्रसिद्धः चन्द्रगुप्तपुत्र इति वर्णनं भ्रान्तानामेव। (अत्रेदं बोध्यम्)। अयं विक्रमादित्यः चन्द्रगुप्तद्विजपुत्रादन्य एव–**तथा हि**–गन्धर्वसेनस्य द्वे धर्मपत्न्यावास्ताम्। क्रमेण भर्तृहरिविक्रमादित्यनामानौ पुत्रौ तयोः गन्धर्वसेनो जनयामास। तत्र द्वितीयपत्नीपिता धारानगराधिपतिः स्वस्य सन्तत्यभावाद्दौहित्रौ भर्तृहरिविक्रमादित्यावेव स्वपुत्रौ मन्वानस्तौ बहुविद्यानिपुणौ कारयामास। ततो

विक्रमादित्यस्योक्तिमनुसृत्य साक्षाद्दौहित्राय विक्रमादित्याय देयमिति निश्चितमपि राज्यं भर्तृहरये धारापतिः प्रादात् । ततः तदमात्यपदमङ्गीचकार विक्रमादित्यः । ततः किंचित्कालानन्तरममात्योयं धारां विहायोज्जयिन्यां राज्यभाराय भ्रातरं भर्तृहरिं राजानं प्रबोध्य तत्र राज्यमकरोत् । तदभ्यन्तरे कदाचिद्राज्ञा स्त्रीकामुकेन भर्तृहरिणा विरोधमुपलभ्यामात्यपदं विहाय विन्ध्यस्योत्तरदिशि सञ्चरन् ढक्कानगरं प्राप्य तत्र स्वशौर्येण तद्राज्यं लब्ध्वा तत्परिपालयन्विक्रमनगराभिधया तदाह्वास्त । एवं च पितुश्चन्द्रगुप्तस्य राज्याभावः पुत्रस्य विक्रमादित्यस्य तु राज्यं युज्यत एवेति **केचित्** । (तत्रेदं वक्तव्यम्) । अस्तूक्तरीत्या पुत्रस्य राज्यम् । विक्रमादित्यभर्तृहरी न चन्द्रगुप्तद्विजपुत्रौ स्तः । किन्तु गन्धर्वसेनस्येत्युक्तमनुपदमेव । अयं गन्धर्वसेनः विप्रः क्षत्रियः वैश्यो वेति तु न प्रकृत**मित्याहुः** ।

अन्ये तु भर्तृहरिः वाक्यपदीयं शतकत्रयं च चकार । भट्टिकाव्यं तु भट्टिकविनाम्नैव कृतम् । भर्तृहरिकृतमिति व्याख्याकृदुक्तिः प्रमाणानुक्तेरश्रद्धेयैवेति, तथा श्रीधरस्वामिपुत्रो महावैयाकरणः भर्तृहरिपण्डितो नाम प्राचीनाद्भर्तृहरेर्भिन्नः कश्चिदर्वाचीनः आसीत् । ततो नामैक्यादेवं सर्वे भ्रान्ता इति, तथा भर्तृहरिपुत्रो भट्टिरिति, एवं भर्तृहरिर्भट्टिश्च भिन्नावेव न तयोः कोपि सम्बन्ध इति स्वस्वमतानुसारिण्य इदानीन्तनाङ्गलपण्डितोक्ताय आङ्गलिपुस्तकेषूपलभ्यन्ते **इत्याहुः** ॥

परे तु भर्तृहरिविक्रमादित्यौ भ्रातरौ । तयोराद्यश्चतुर्दशवर्षाणि राज्यं पर्यपालयत् । स्वनाम्ना शकं निरवर्तयच्च । ततो द्वितीयः कनिष्ठो भ्राता विक्रमादित्यो राज्यं शशासेति, तथा भर्तृहरिर्विक्रमादित्यस्य न भ्राता । यतः—स्वकृते वैराग्यशतके "उत्खातं निधिशङ्कया क्षितितलं ध्माता गिरेर्धातवो निस्तीर्णस्सरितां पतिर्नृपतयो यत्नेन सन्तोषिताः । मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने निशाः प्राप्तः काणवराटकोपि न मया तृष्णेऽधुना मुञ्च माम् ॥ ९४ ॥ भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किंचित्फलं त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला । भुक्तं मानविवर्जितं परगृहेष्वाशङ्कया काकवत्तृष्णे दुर्मतिपापकर्मनिरते नाद्यापि सन्तुष्यसि" ॥ ९५ ॥ इति स्वीयमहादरिद्रावस्था प्रदर्शितेति, **तथा** वाक्यपदीयकर्त्ता नायं, किन्तु केवलहरिनामा कश्चित्पण्डितः । भर्तृहरिरित्युल्लेखः क्वचिद्यो दृश्यते सम्भ्रान्त्या । केवलं हरिनाम्न उल्लेखाधिक्याच्च । शतकत्रयकर्ता तु भर्तृहरिरिति, तथा शतकत्रयं निर्मायान्यः पण्डित एतन्नाम निबबन्धेति स्वस्वमतानि प्रकाशयांचक्रु**रित्याहुः** ॥

अपरे तु वाक्यपदीयकर्ता भर्तृहरिराङ्गलशकस्य सप्तमे शतके (सन् ७००) बभूव । तथाङ्गलषष्ठशतकात् (६००) पूर्वमासीच्छतकत्रयकर्तापि । यतः पञ्चतन्त्रे एतच्छतकत्रयस्थपद्येष्वेकविंशतिपद्यान्युपलभ्यन्ते । पञ्चतन्त्रं चाङ्गलपञ्चमशकानन्तरं (सन् ५००) नोदभूत् । किन्तु ततः प्रागेवेत्यन्यत्र स्पष्टम् । तस्मादाङ्गलपञ्चमशके प्रायः (५०) पञ्चाशद्वर्षात्पूर्वमासीदिति ज्ञायते इति, तथा वाक्यपदीयकर्त्ता न विक्रमादित्यभ्राता । यतः चन्द्रगुप्ताचार्यस्तत्सहायिनश्च महाभाष्यव्याख्यानरूपमेतद्वाक्यपदीयग्रन्थं भर्तृहरिसकाशादुपलभ्याध्ययनाध्यापनाभ्यां प्रसिद्धमकुर्वन् । काश्यां मुद्रितं तु वाक्यपदीयसारभूतमेव स्यात् तत्कृतम् । तस्य लक्षग्रन्थात्मकत्वात् । अस्यात्यल्पत्वाच्चेत्युक्तम् । एतेषां राजतरङ्गिण्युक्तरी-

त्याङ्गलशकस्य पञ्चचत्वारिंशत्तमवर्षमारभ्य पञ्चषष्टितमवर्षमध्यकालिकाभिमन्युनाम्नो राज्ञ आश्रित-कोटिप्रविष्टत्वेन तात्कालिकत्वमित्याहुः।

प्रकृतमनुसरामः—युधिष्ठिरनप्तुः परी (रि) क्षितो जन्मोत्तरं पञ्चदशोत्तरसहस्रवर्षेषु (१०१५) व्यतीतेषु शतं समाः (१००) नन्दा राज्यं पर्यपालयन्। तदुक्तं श्रीभागवते द्वादशस्कन्धे द्वितीयाध्याये "यावत्परीक्षितो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम्। एतद्वर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पञ्चदशोत्तरम्" इति। तथा तत्रैव "महानन्दिसुतो राजञ्छूद्रागर्भसमुद्भवः। महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत्। तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखास्सुताः। य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः" इति। विष्णुपुराणे चतुर्थांशे चतुर्विंशाध्याये तु ज्ञेयमित्यस्य स्थाने शतमिति व्यत्यासेन पाठोऽस्ति—"महानन्दिसुतश्शूद्रागर्भोद्भवोतिलुब्धो महानन्दः परशुराम इवापरोऽखिलक्षत्रियान्तकारी भविता॥ ४॥ तस्याप्यष्टौ सुताः सुमाल्याद्या भवितारस्तस्य च महापद्मस्यानु पृथ्वीं भोक्ष्यन्ति॥ ५॥ महापद्मस्तत्पुत्राश्चैकं शतमवनीपतयो भवन्ति। नवैतान्नन्दान्कौटिल्यो (विष्णुगुप्तस्तत्पुत्रो वा) ब्राह्मणस्समुद्धरिष्यति॥ ६॥ तेषामभावे मौर्याश्च पृथ्वीं भोक्ष्यन्ति। कौटिल्य एव चन्द्रगुप्तं राज्येभिषेक्ष्यति"॥ ७॥ इत्यारभ्य—"यावत्परीक्षितो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम्। एतद्वर्षसहस्रं तु शत पञ्चदशोत्तरम्"॥ ३२॥ इति॥ "आरभ्य भवतो जन्म" इत्यपि श्रीभागवते पाठान्तरम्। एवं च परीक्षिज्जन्मारभ्य नन्दराज्यारम्भान्ताः कालाः विष्णुपुराणरीत्या पञ्चदशोत्तरशताधिकसहस्रवर्षाणि (१११५) श्रीभागवतरीत्या तु पञ्चदशोत्तरसहस्रवर्षाणि (१०१५) भवन्ति।

परीक्षितो जन्मकालश्च कलेः प्रथमशतके इति सिध्यति। यतः—"ते त्वदीया द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मघाम्" इति श्रीभागवते द्वादशस्कन्धे उक्तेः। "तेन वै ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम्" इति, "यावद्देवर्षयस्सप्त मघासु विचरन्ति हि। तदा प्रवृत्तस्तु कलिः" इति च तत्रैवोक्तेः सप्तर्षिमण्डलस्यैकैकस्मिन्नक्षत्रे शतवर्षेषु स्थितिरिति तेन सिद्धान्तानुसारेण मघानक्षत्रे तेषां स्थितिसमये परीक्षितो जन्मेति तदेव कलिप्रवृत्तिश्चेति च ज्ञायते। "अधुना" इति परीक्षितं प्रति शुकेन भागवतार्थवर्णनसमये मघानक्षत्रे सप्तर्षिस्थित्याश्रयस्य कालस्य वर्तमानत्वेन निरूपणात्॥ तथा—"आसन्मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ" इति बृहत्संहितायां शालिवाहनशकस्य (४२७) सप्तविंशत्युत्तरचतुश्शततमे वर्षे उत्पन्नेन वराहमिहिरेणोक्तेर्युधिष्ठिरपरिक्षितोरुभयोरपि मघानक्षत्रे सप्तर्षिस्थितिसमये स्थितिप्रतीतेर्युधिष्ठिरपरिक्षितोरन्तरकालः प्रायः (८०) अशीतिवर्षाणि भवेयुः। एवं चाशीतिवर्षाणि (८०) युधिष्ठिरस्थितिकालादारभ्य परीक्षिज्जन्मावधिः कालः। तथा नन्दानां राज्यकालश्च शतं वर्षाणि (१००)। तथा परीक्षितकालमारभ्य नन्दराज्यारम्भान्तः कालः (१०१५) अथ वा (१११५) वर्षाणि। एतेषां संकलने कृते (८०+१०१५ वा १११५+१००=(११९५ वा १२९५) युधिष्ठिरस्थितिकालादारभ्य नन्दराज्यान्तः कालः संपन्नः।

कल्पादिमारभ्य युधिष्ठिरस्थित्यन्तरकालस्तु (४९५ वा ३९५) वर्षाणि। तदुक्तं स्कान्दे "ततोपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशतत्रये। भविष्यं नन्दराज्यं च चाणक्यो यान्हनिष्यति"

इति । तत्र द्विसहस्रेष्विति निर्द्धारणे सप्तमी । दशाधिकशतत्रये इति सति सप्तमी । तथा च कलेर्द्विसहस्रवर्षमध्ये दशाधिकशतत्रये सति नन्दराज्यमित्यर्थः । (२०००−३१०=१६९०) । एवं च कलेर्दशाधिकशतत्रयन्यूनेषु द्विसहस्रवर्षेषु व्यतीतेषु नन्दा राज्यपरिपालनमारभन्तेति यावत् । नन्दराजराज्यकालश्च शतं समाः इत्युक्तम् (१६९०−१००=१७९०) इदानीन्तनैकोत्तरपञ्चसहस्रतमकलिवर्षसंख्यासु (५००१) उक्तसंख्यायाः (१७९०) नियोजने एकादशोत्तरद्विशताधिकत्रिसहस्रवर्षाणि (३२११) शिष्टानि भवन्ति ।

इतः प्राक् (३२११)—चन्द्रगुप्तो राज्यधुरमुदवहत् । ततश्च—तदा तदुत्तरं वा, महाभाष्यं पतञ्जलिना निर्मितमिति वक्तव्यम् । स एव पतञ्जलिकालः । ततः प्राक् पाणिनिकात्यायनयोः नन्दराज्यकाल एवेति चोक्तम् । अन्ये तु स्कान्दवचने "द्विसहस्रेषु" इत्यस्य स्थाने "त्रिसहस्रेषु" इति पाठान्तरम् । तत्पक्षेऽस्य कलेरेकोत्तरपञ्चसहस्रतम संख्याकवर्षेष्वादावेकादशोत्तरद्विशताधिकत्रिसहस्रवर्षेष्वतीतेषु तदुत्तरस्मिन्वर्षे (२२११) चन्द्रगुप्तराज्यारम्भ आसीदिति ज्ञेयम् । एवं च तदानीं तदुत्तरं वा महाभाष्यं पतञ्जलिना कृतमित्यादि प्राग्वदिति दिगित्याहुः ।

नवीना आङ्ग्लपण्डितास्तु—आङ्ग्लदेशादाङ्गलशकात्पूर्वं षोडशोत्तरत्रिशतीतमवर्षे (सन् ३१६) आङ्ग्लप्रभुवर्योऽलेग्जाण्डर्नामा भरतखण्डमाजगाम । तस्मिन्नेव वर्षेत्र भरतखण्डे पाटलीपुत्रराज्ये (पाटणापत्तने) चन्द्रगुप्तो राजा राज्यासनमारुरोह । ततः किञ्चित्कालोत्तरं तत एवाङ्ग्लदेशाद्भरतखण्डं प्रति सेल्यूकस्नाम्नो महामहिम्नः आङ्ग्लप्रभुवर्यस्यागमनसमयेत्र खण्डेऽतिप्रबलो राजायमेवासीत् । नान्यः कोपि तादृश इति **वदन्ति** । अनेन च तदनन्तरकालिकस्स इति वक्तव्यमिति बोध्यमिति दिक् ।

श्रीभट्टोजिदीक्षितस्य कालादिनिर्णयः ।

अयं भट्टोजिदीक्षितः कः किंजातीयः कदा कुत्र वासीदित्यादिकं किञ्चिद्विचारयामः—भट्टशब्दस्य शब्दकौस्तुभव्याख्याद्युक्तरीत्या चतुश्शास्त्रज्ञे प्रवृत्तेः पूर्वकालेषु तथैव व्यवहाराच्चायं व्याकरणवेदान्तधर्मशास्त्रपूर्वमीमांसाशास्त्रज्ञः, कौमुद्यां स्वरवैदिकप्रक्रिययोः शाकलशाखास्थोदाहरणाच्छाकलर्क्शाखाध्यायी । लोकव्यवहारानुसारेण काशिकाकृतश्शिष्य इति च ज्ञायते । तथा शाङ्करमतानुयायी । अत एव मध्वमतखण्डनायाद्वैततत्त्वकौस्तुभाख्यो ग्रन्थोऽनेन रचितः । अत एव न रामानुजादिमतानुयाय्यपि । यतः—श्रीशाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्यानुसारेणैवाधिकरणानां रचना सूत्रपाठादिक्रमश्च तत्र तत्त्वकौस्तुभे दृश्यते । एवं वृद्ध्याह्निके पस्पशाह्निके च शुद्धाद्वैतमेव स्वाभिमतं प्रकाशयति स्म शब्दकौस्तुभे "श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि गौरीरमणरूपिणम्" इत्यादिना ।

भट्टोजीत्यादेः जीत्यादिशब्दघटितत्वादसंस्कृते रामजी कृष्णजीत्यादिवज्जीत्यन्तस्य बहुवचनान्तनामवाचकत्वेन नर्मदोत्तरदेश एव व्यवहारादयमपि तद्देशीय इति सामान्यतो ज्ञायते । न तु तद्देशीय इति निर्णेतुं शक्यते ।

अस्य पिता लक्ष्मीधरः । एतत्पुत्रो भानुजिद्दीक्षितः । येनामरसिंहकृतामरकोशस्य सुधानाम्नी व्याख्या वघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरवंशाधिपकीर्तिसिंहदेवाज्ञया कृतेति वदन्ति । परन्तु स्वयं तेन नायं कृतो ग्रन्थः । किन्तु तन्नामाङ्कितत्वेन रामाश्रमनाम्ना विरचित इति ज्ञायते

इत्यन्ये । (युक्तं चैतत्) " वल्लवीवल्लभं नत्वा गुरुं भट्टोजिदीक्षितम् । अमरे विदधे व्याख्यां मुनित्रयमतानुगाम् " इति ग्रन्थस्यादावेव तत्कृत्वा मध्येऽन्ते च मङ्गलस्य भट्टोजिदीक्षितवदकरणाद्रामाश्रमिनाम्नास्य टीकाग्रन्थस्य कृतत्वेन प्रसिद्धेः तन्नाम्नोत्रानुक्तेश्च भानुजिदीक्षितकर्तृकत्वमस्येति न निश्चेतुं शक्यते । गुरुं भट्टोजिदीक्षितमित्युक्त्या तदीयविद्यार्थिषु भानुजिदीक्षितः स्यादेको न तु तत्पुत्रः । यत्तु भानुजिदीक्षित एव सन्न्यासोत्तरं रामाश्रमनाम्नाऽऽसीत् । ततस्तत्कृतोयं ग्रन्थ इति युक्तिं कथयन्ति ॥ तन्न ॥ गुरुं भट्टोजिदीक्षितमिति मङ्गलश्लोकोक्तरीत्या स्वयं संन्यस्य भट्टोजिदीक्षितस्य स्वपूर्वपितुर्नमस्कारकरणायोगात् । एतद्भानुजिदीक्षितपुत्रेण हरिदीक्षितेन मनोरमाव्याख्यानरूपं शब्दरत्नग्रन्थद्वय कृतम् । भट्टोजिदीक्षितपुत्रो वीरेश्वरदीक्षित इति रसगङ्गाधरप्रस्तावनायां लेखो दृश्यते इति पुत्रद्वयं वा सहानेनास्य, तस्यैव नामान्तरं वेति तु चिन्त्यम् । यदि वीरेश्वरस्स्यात्तर्ह्ययं भट्टोजिदीक्षितः काश्यामुवासेति निश्चीयते । वीरेश्वर इति नाम्नः तत्रैव प्रसिद्धेः । भट्टोजिदीक्षितेन विरचिता ग्रन्थाः—लिखितपुस्तकसंग्राहकलैब्रेरिस्थानादुपलब्धपुस्तकसूच्यनुसारेणान्यतश्चोपलब्धसूच्यनुसारेणापि प्रदर्श्यन्ते (१) आशौचप्रकरणम् । (२) कालनिर्णयः—(हेमाद्रिसारभूतः) । (३) चतुर्विंशतिमतव्याख्या । (१) आचारकाण्डः । (२) संस्कारकाण्डः । (३) प्रायश्चित्तकाण्डः । (४) श्राद्धकाण्डः । (४) तिथिनिर्णयः । (५) (शाब्दिक)—सिद्धान्तकौमुदी । (६) शब्दकौस्तुभः—लक्षग्रंथात्मकः एकः, तत्सारभूतश्चान्यः विनादौ नवाह्निकम् (७) । प्रवरनिर्णयः (८) तत्त्वकौस्तुभः । (९) मनोरमा सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या । (१०) दायभागः । (११) तन्त्रसिद्धान्तदीपिका । (१२) त्रिस्थलीसेतुः (१३) तैत्तिरीयसन्ध्याभाष्यं चेति । तत्र शब्दकौस्तुभसाराख्यो ग्रंथः संपूर्णं न रचितः । अनुपलब्धेः । परन्त्वध्यायचतुष्टयं बहुषु स्थलेषु लभ्यते इति केचित् । ततः तदन्त एव ग्रन्थो रचित इति वक्तुमशक्यम् । अग्रमे वक्ष्यते इति शब्दकौस्तुभे एओङिति सूत्रे उक्तेरित्यन्ये ।

रसगङ्गाधरटीकाप्रणेत्रा शिवभट्टसतीदेव्योः सूनुना नागेशभट्टेन काश्यां कस्मिन्समये स्थितमिति विचारावसरे मनोरमाकुचमर्दनलघुमञ्जूषादिबहुग्रन्थविलोकनेनेत्थं पुरुषपरम्परा निश्चिनुमः—

शेषश्रीकृष्णः ।

भट्टोजिदीक्षितः (शिष्यः)	शेषवीरेश्वरः (पुत्रः)
वीरेश्वरदीक्षितः (पुत्रः)	पण्डितराजजगन्नाथः (शिष्यः)
हरिदीक्षितः (पुत्रः)	०
नागेश(गोजी)भट्टः (शिष्यः)	०

एवं च नागेशभट्टात्पूर्वः तृतीयः पुरुषः भट्टोजिदीक्षित इति पंडितराजाद्वितीयः पुरुषो नागेश (गोजी) भट्ट इत्यपि ज्ञायते । जगन्नाथपंडितराजसमयः (१६६६) तमः आङ्ग्लाब्दः । तेन पुरुषद्वयपर्याप्तानां सामान्यतः चत्वारिंशद्वर्षाणां (४०) योजने (सन् १७०६) तम ख्रिस्ताब्दोऽस्य नागेश (गोजी) भट्टस्य समयः । (२०) संख्यया तत्पूर्वकाले वियोजिते भट्टोजिदीक्षितस्य (सन् १६४६) तमाङ्ग्लाब्दो भवति समयः ।

अत्र च जयमहाराजाः श्रीसवाईजयसिंहवर्मणोऽश्वमेधप्रसंगे श्रीनागेशभट्टायामन्त्रणपत्रं प्राहिण्वन् । तदा नागेशभट्टेनाहं क्षेत्रसन्न्यासं गृहीत्वा काश्यामस्मि । अतस्तां परित्यज्यान्यत्र गन्तुं न शक्नोमीत्युत्तरं प्रहितम् । एषा किंवदन्ती जयपुरेऽधुनापि प्रसिद्धा । श्रीजयसिंहमहाराजाश्च (सन् १७१४) तमाङ्गलाब्देऽश्वमेधं कृतवन्त इति प्रसिद्धमेव ।—अयमश्वमेधयज्ञसंवत्सरोऽपि पूर्वोक्तरीत्या (१७०६) तमाङ्गलसंवत्सरारम्भसमय एवेति ख्रिस्ताब्दीयाष्टादशशतकप्रथमतुरीयांशे नागेशभट्ट आसीदिति व्यक्तमेव । केचित्तु ख्रिस्ताब्दीयाष्टादशशतकपूर्वार्द्धानन्तरं नागेश (गोजी) भट्टस्थितिं कथयन्ति ॥

हरिदीक्षितशिष्योऽयं नागेशभट्टः स्वशिष्याच्छृङ्गबेरपुराधीशबिसेनवंशसमुद्भूतरामनृपाल्लब्धजीवनो बहून् ग्रन्थान्प्रणिनाय । तत्रेदानीमुपलभ्या ग्रन्थास्त्वेते--

१ काव्यप्रकाशोद्योतः ।	१ बृहच्छब्देन्दुशेखरः ।	१ रसमञ्जरीटीका ।
१ परमलघुमञ्जूषा ।	१ अन्यो बृहच्छब्दन्दुशेखरः ।	१ लघुमञ्जूषा ।
१ परमार्थसारविवरणम् ।	१ प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः ।	१ वृत्तिसंग्रहः ।
१ परिभाषेन्दुशेखरः ।	१ बृहन्मञ्जूषा ।	१ वेदान्तसूत्रवृत्तिः ।
१ लघुशब्देन्दुशेखरः ।	१ भाष्यप्रदीपोद्योतः ।	१ सप्तशतीटीका ।
१ रसतरंगिणीटीका ।	१ योगसूत्रवृत्तिः ।	१ साङ्ख्यसूत्रवृत्तिः
१ रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशः ।	१ सापिण्ड्यनिर्णयः ।	१ लघुशब्दरत्नम् (स्वगुरु नाम्नानेन कृते शब्दरत्ने
१ त्रिंशच्छ्लोकी (अशौचनिर्णयः) ।	१ बृहच्छब्दरत्नम् ।	

इमे इति लोके प्रसिद्धिः प्रकृतमनुसरामः

रात्रौ यवन्या विहृत्य काश्यां गङ्गातटे शयानः पंडितजगन्नाथः भट्टोजीदीक्षितेन सारस्वतब्राह्मणेन श्लिष्टपदप्रायभाषणेन तदहङ्कारनिरसनद्वारा हितमुपदिष्टः तां यवनीं परिगृहीतां तत्याजेत्युदन्तोऽपि भट्टोजीदीक्षितसमयनिर्णायको जागर्ति--

अत्रेदं बोध्यम्--भट्टोजीदीक्षितः सारस्वतब्राह्मणः शालिवाहनशकस्य पञ्चदशे (१९) शतके आसीत् । एतद्वंश्या महाराष्ट्रे देवालये देवपूजनोपजीविनो दीक्षिताभिधा आसन् । स्वयं तदन्तर्गतोऽपि शास्त्राद्यभ्यासेन प्रतिष्ठा सम्पादनीयेति पर्यालोच्य काशीं गत्वा तत्र शास्त्राण्यधीते स्म । ततोऽचिरादयं भट्टाचार्यो बभूव । ततो पाणिनिव्याकरणशास्त्रे सिद्धान्तकौमुदीप्रभृतीनन्यशास्त्रेष्वपि बहून्ग्रन्थान्व्यलिखित् । तेषां प्रचारार्थं तान्विलेख्य विलेख्य स बहुभ्यः पंडितेभ्यः

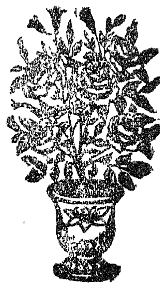
प्रेषयामास । स तेषु शा० शके (१६३७) तमे स्थितेन श्रीमदप्पय्यदीक्षितेनादौ तद्ग्रन्थदर्शनजनितानन्दोल्लासवता सम्मानितः । तदानीमितरग्रन्थेभ्यस्सिद्धान्तज्ञानेत्रायासबाहुल्याभावे नास्मिञ्झटिति सर्वत्राध्ययनाध्यापनपथे स्वयमेव सिद्धान्तकौमुदी निर्निरोधेन विचचार । तथाति विस्तृतं वैयाकरणभूषणं, शब्दकौस्तुभं लक्षग्रंथात्मकं च, निबबन्ध । ततस्तदातनैरिदानीन्तनैरिव कैश्चित्परगुणासहिष्णुभिर्बृहच्छब्दकौस्तुभग्रंथः नाशमापादितः । तत्र नवाह्निकं प्रथमाध्यायप्रथमपादव्याख्यानं सर्वत्र पाठप्रवचनाविक्येन स्वतोवशिष्टं च तद्दीक्षितजीवदशायामेव । ततस्स्वयं पर्यालोच्यावशिष्टनवाह्निकस्याग्रे शब्दकौस्तुभग्रंथो लिखितस्संक्षेपेण । तस्य पूर्तिरासीन्न वा न ज्ञायते । यतः प्राचीननवाह्निकेन सह चतुर्थाध्यायान्त एवेदानीमुपलभ्यते शब्दकौस्तुभग्रन्थ इत्युक्तम् । वेदान्ते धर्मशास्त्रादौ च बहून्ग्रंथांल्लिखन्नेवायुषापट्पञ्चाशत्तमे वयसि शरीरं तत्याजेति ॥

अत्र केचित्—अस्ति लोके इतिहासान्तरमेतँद्विषये (**तथा हि**)—अन्त्ये वयसि व्याकरणाध्येतुः कस्यचित्स्वमनोनुकूलस्य शिष्यस्यालाभेन दुःखमपारयन्नेव मृत्वा ब्रह्मराक्षसोभूत् । ततश्चिरात्तादृशः कश्चिद्ब्राह्मण आगत्य प्रौढपण्डितेषु स्वस्याध्ययनयोग्यतालाभाय किञ्चित्कमप्यल्पंग्रन्थमध्येतुमध्यापकमन्विष्यन्नितस्ततो विचार्य परिहासेन केनचित्खलेनोक्तं सत्यं मत्वा ब्रह्मराक्षसगृहं कैरप्यप्रविष्टपूर्वमतिभयङ्करमपि प्रविश्य सन्ध्यामनतिष्ठन्तं तं नत्वा व्याकरणमध्येतुं श्रीमदीयचरणाम्बुजं आससादेति विज्ञापयामास । ततस्तेन राक्षसरूपेण भट्टोजीदीक्षितेन यावदध्ययनं कस्यापि समीपे शास्त्राध्ययनाध्यापनविषयकं किञ्चिदपि सल्लापादिकं न कार्यम् । तुभ्यमन्नवस्त्रादिकं सर्वमहं दास्ये इत्युक्तम् । ततस्स सर्वमभ्युपगम्य तथैवेति तिष्ठन्व्याकरणशास्त्रं प्रत्यहमधीयाय । अष्टवर्षाभ्यन्तरे स तत्र पण्डितो बभूव ततो भट्टोजिदीक्षितः स्वशिष्य माहूय कस्मिंश्चिद्दिने स्वीयं यावद्वृत्तं कथयित्वा तस्मै बहु धनहिरण्यादिकं दत्त्वा तद्ब्राह्मणानुज्ञया ततो मुक्तो बभूवेतीतिहासान्तरं **वर्णयन्तीति शिवम्** ॥

शेषवेङ्कटसुब्रह्मण्याख्ये विद्वच्छिखामणेः ।
जातेन पार्वतीदेव्या अर्पितश्शिवयोरयम् ॥ १ ॥

इत्युत्तरभागस्समाप्तः ।

इति श्रीकाशीशेषवेङ्कटाचलशास्त्रिकृतस्त्रिमुनिकल्पतरुस्समाप्तः ।

प्रसिद्धमेव खलु पदवाक्यप्रमाणापारापारीणमहामहोपाध्यायश्रीमद्भट्टोजी (जि) दीक्षित-विरचिताया वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः सौलभ्येनाध्यापकशक्त्यनुसारेण सकलशास्त्रसिद्धान्त-ज्ञानसंपादिकाया बहुधा तत्रतत्रानेकशः सम्मुद्रिताया अपि मुद्रयितॄणां मुद्रणाब्धिपारमपार-यन्त्या मुद्रितपुस्तकानां विक्रयणादिनासंग्रहणमभिलक्ष्यैतद्व्याकरणशास्त्रेध्येत्रध्यापकानां प्रवृत्तिर्भर-तखण्डवासिनामन्येषां च सम्मोदं समेधमानैवास्त इति । ततो वयमपि । वैयाकरणसकलमहामहा-निबन्धसारभूतसिद्धान्तमधुमत्या अस्याः—"अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः । सर्वतस्सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः " इति भागवतोक्तिमनुसन्धाय पृथग्गणपाठधातु-पाठलिङ्गानुशासनसूत्राष्टाध्यायीसहिताया "उणादयो बहुलम्" इति शाकटायनप्रणीतोणादिसूत्र वृत्तिशान्तनवाचार्यप्रणीतफिट्सूत्रवृत्तिपविलासाया महोपकारकारकपाणिनीयशिक्षापाठरञ्जिता-यास्तथा मैसूर्महाराजश्रीकृष्णसार्वभौममहास्थानपण्डितकाशीशेषवेङ्कटाचलशास्त्रिकृतत्रिमुनि-कल्पतरूपशोभिताया अकारादिवर्णक्रमवदष्टाध्यायीधातुपाठमनोहरायाः तृतीयवारं सीसकाक्ष-रैरुत्तमपत्रेषु सम्मुद्रणेन सर्वेषां द्विजानां विद्वत्त्वाख्यान्यादृशशक्तिविनयादिसुगुणवदध्ययनसम्प-त्त्यादिमत्तमहोत्सवे कामुकास्स्मः । भो महान्तो महाशयाः पण्डितवर्याः "अपि पौरुष-मादेयं शास्त्रं चेद्युक्तिबोधकम् । अन्यत्त्वार्षमपि त्याज्यं भाव्यं न्यायैकसेविना ॥ युक्तियुक्त-मुपादेयं वचनं बालकादपि । अन्यत्तृणमिव त्याज्यमप्युक्तं परमेष्ठिना ॥ यो ह्यस्मत्तातकूपो-यमिति कौपं पिबेत्पयः । त्यक्त्वा गाङ्गं पुरःस्थं तं को नु शास्त्यतिरागिणम् " इति योगवासि-ष्ठोक्तार्थवादोक्तिमालक्ष्य शास्त्रमर्थादिविचारेण तत्तत्सुफलनिष्पादकशक्तिमत्तया सन्यायविधि-युक्तिमदेव बोधनीयमिति तु पौरुषमेवेति श्रीमन्तो जानन्त्येवेति तथाध्यापने न मया किञ्चि-द्विज्ञापनीयाः । तत्सहायकृते कृतं व्ययमात्रपरिमितमूल्यं परिगृह्णन्त इदं पुस्तकं मम श्रमं सफलयन्तु शिष्याणामेतदध्ययनप्रचारसंवर्द्धनेन । भो भो अस्मदार्यकुलतिलकाङ्कुराः द्विज कुलालङ्काराः " व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः । प्रविश्य निघ्नन्ति शठास्तथाविधा न संवृताङ्गान्निशिता इवेषवः " इति । तथा " अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति । नायं लोकोस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः " इति च नीत्युक्तिं पर्यालोच्य विद्यावत्सु तच्छून्येषु च मायाविषु मायोत्सारकविद्याख्यनव्यशस्त्रलाभाय तत्तत्फलेषु संशयानुत्पादाय च सर्वसिद्धान्तसारभूतामेनां वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीं पठितुमयतिष्यध्वं, तदा मदीयाभ्यर्थना साफल्यमगमिष्यतेति विज्ञापनाद्वारा मदीयैतत्पुस्तकमुद्रणश्रमसाफल्यं कर्त्तुमभ्यर्थये इत्यलं पल्लवितेन ॥ " श्रीवेङ्कटेश्वरपदाब्जयुगं प्रणम्य श्रीकृष्णदासतनुजस्तव खेमराजः । याचे वरद्वयमहं बुधमण्डले च प्रीतिं क्रिया मम कुले सहजां त्वदीयाम् " इति ।

विद्वज्जनकृपाकाङ्क्षी—

क्षेमराज श्रीकृष्णदास "श्रीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणयंत्रालयाध्यक्षः

मुंबई.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ।

अथ संज्ञाप्रकरणम् ।

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ।
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥ १ ॥

अ[1]इउण् । १ । ऋलृक् । २ । एओङ् । ३ । ऐऔच् । ४ । हयवर[2]ट् । ५ । लण्[3] । ६ । ञमङणनम् । ७ । झभञ् । ८ । घढधष् । ९ । जबगडदश् । १० । खफछठथचटतव् । ११ । कपय् । १२ । शषसर् । १३ । हल्[4] । १४ । इति माहे[5]श्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि ॥ एषा[6]मन्त्या इतः ॥ लण्सूत्रेऽकार[7]श्च ॥ हकारादिष्वकार उच्चा[8]रणार्थः ॥ **हलन्[9]त्यम् ।१।३।३ ॥** हलिति सूत्रेऽन्त्यमित्स्यात् ॥ **आदिरन्त्येन सहेता ।१।१।७१ ॥** अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । इति हल्संज्ञा-

---

॥ श्रीदधिमथी जयति ॥

प्रणम्य श्रीदधिमथीं क्षेमराजेन प्रार्थितः । शिवदत्तो दाधिमथष्टिप्पणीं कर्तुमुद्यतः ॥ १ ॥
दधिर्भक्तजनान् धात्री **मथी** तदारिमाथिनी । देवी **दधिमथी** नाम धन्वदेशे विराजते ॥ २ ॥

१ 'सुपां सुलुक्–' इति विभक्तेर्लुक् । अत एव संहिताया अविवक्षणान्न संहिताकार्यम् ॥ 'वर्णात् कारः' इति कारप्रत्ययोऽपि न तत्र 'बहुलम्' इत्यनुवृत्तेः ॥ २ 'अर्हेण' इत्यत्राट्प्रत्याहारान्तर्गतत्वेन हकारव्यवायेऽपि णत्वसिद्ध्यर्थमत्र हकारोपादानम् ॥ ३ पुनः कृतो णकारोऽनुबन्धः 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम्' इति परिभाषां ज्ञापयति ॥ ४ 'अलिक्षत्' इत्यत्र 'शल इगुपधात्'–इति च्लेः क्ससिद्ध्यर्थं शल्प्रत्याहारे हकारग्रहणायेदं सूत्रम् ॥ ५ महेश्वरेण उपज्ञाता माहेश्वरा अनुबन्धास्ते सन्ति यत्रेति माहेश्वराणि महेश्वरोपज्ञातानुबन्धयुतानि सूत्राणीति सूत्रेष्वनुबन्धयोगो महेश्वरकृतः । सूत्राणि तु वेदवदनादिसिद्धानीति भावः ॥ ६ **एषामिति** चतुर्दशसूत्राणामित्यर्थः ॥ ७ अनन्त्यत्वात्पृथगुक्तिः ॥ ८ 'न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि संभवति' इति भाष्योक्तेः ॥ ९ 'न विभक्तौ तुस्माः' इति सूत्रसार्थक्याय 'हलन्त्यम्' इत्यत्र हल्प्रत्याहारपरमेव हल्पदं ग्राह्यमिति वाक्यार्थबोधे पदार्थज्ञानस्य कारणत्वेन हल्पदार्थज्ञानमावश्यकमिति हल्पदार्थज्ञानसाधकस्य 'आदिरन्त्येन सहेता' इत्यस्य वाक्यार्थबोधः प्रागावश्यकः । 'आदिरन्त्येन सहेता' इत्येतद्वाक्यार्थबोधे तु इत्पदार्थज्ञानमावश्यकमिति तत्साधकस्य 'हलन्त्यम्' इत्येतद्वाक्यार्थबोधस्य प्रागावश्यकत्वमिति 'हलन्त्यम्' इति सूत्रवाक्यार्थबोधं विना 'आदिरन्त्येन सहेता' इत्येतद्वाक्यार्थबोधोऽसंभवी, 'आदिरन्त्येन सहेता' इत्येतद्वाक्यार्थबोधमन्तरा 'हलन्त्यम्' इत्येतद्वाक्यार्थबोधोऽसंभवीति परस्परापेक्षत्वरूपान्योन्याश्रयदूषणस्यापत्तिरिति तां परिहर्तुं दीक्षितैः 'हलन्त्यम्' इति सूत्रस्यावृत्तिं कृत्वा यत्रार्थेऽन्योन्याश्रयदोषो नैवागच्छति तादृगर्थमाह–**हलिति सूत्र इति** ॥ 'सुप् सुपा' इति समास इति भावः ॥

याम् ॥ **हलन्त्यम् १।३।३ ॥** उपदेशेऽन्त्यं हल् इत्स्यात् । [1]उपदेश आद्योच्चारणम् ॥ ततोऽण-जित्यादिसंज्ञासिद्धौ ॥ **उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।१।३।२ ॥** उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् ॥ प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः ॥ लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा । प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणम् । अनु[2]नासिक इत्यादिनिर्देशात् । नह्यत्र ककारे परेऽच्कार्यं दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियन्ते ॥ **ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ।१।२।२७ ॥** उश्च ऊश्च उ३श्च वः । वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद् ह्रस्व-दीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । स[3] प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥ **उच्चैरुदात्तः । १।२।२९ ॥** ताल्वा-दि[4]षु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् । आ[5] ये ॥ **नीचैरनुदात्तः ।१।२।३० ॥** स्पष्टम् । अ[6]र्वाङ् ॥ **समाहारः स्वरितः ।१।२।३१ ॥** उदात्तानुदात्तत्वे वर्ण-धर्मौ समाह्रियेते यस्मिन्सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ॥ **तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् । १।२।३२ ॥** ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यम् । उत्तरार्धं तु परिशेषाद-नुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा । ‘क[7]१ वोऽश्वाः’ ‘रथानां न ये[8]२ऽराः’ ‘शतचक्रं यो[9]३ ह्यः’ इत्यादिष्वनुदात्तः । ‘अ[10]ग्निमीळे’ इत्यादावुदात्तश्रुतिः । स[11] नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥ **मुखना-**

---

१ उपदिश्यतेऽनेनेति “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति करणे घञ् इति भाष्यसिद्धान्तः । तथाचोपदेश-पदेन शास्त्रं व्यवसितपदार्थत्वेन भाष्यकृता दर्शितं **शिवसूत्रधातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेश-रूप**मेव ग्राह्यमिति मनसि निहितं भाष्यसिद्धान्तम् आद्यम् अज्ञातस्वरूपज्ञापकम् उच्चारणं यत्रेति बहुव्री-हिणा ध्वनयन् वादिबुद्धिपरीक्षणाय व्यर्थमाह-**उपदेश आद्योच्चारणमिति** ॥ कर्मधारयेण भावघञपि प्रतीयत इति भावः ॥ २ **‘प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न’** इत्याशङ्कायाः **‘आचारात्’ ‘अप्रधानत्वात्’ ‘लोपश्च बलवत्तरः’** इति त्रिषु समाधानेषु प्रथमं समाधानम् ‘आचारात्’ इति व्याचष्टे-**अनुनासिक इत्यादिनिर्देशादिति** ॥ ३ प्राप्तह्रस्वादिसंज्ञक इत्यर्थः ॥ ४ तालु आदिर्येषां तानि ताल्वादीनि तालुन आदिः प्रथमः कण्ठस्ताल्वादिः ताल्वादीनि च ताल्वादिश्च ताल्वादीनि ‘नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः । तेन कण्ठस्थानस्यापि संग्रहः ॥ ५ ‘निपाता आद्युदात्ताः’ इति आकार उदात्तः ॥ ‘फिषोऽन्त उदात्तः’ इति यच्छब्दाकार उदात्तः, ‘सुप्पितावनुदात्तौ’ इति जस् अनुदात्तः तत्स्थाने शी आदेशे ‘आद्गुणः’ इत्यनेन जातो गुणैकादेशः ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ इत्यनेनोदात्तः संवृत्तः ॥ ६ ‘फिषोऽन्त उदात्तः’ इत्याकारे उदात्ते जाते ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इत्याद्यकारोऽनुदात्तः ॥ ७ ‘किमोऽत्’ इति जातस्य अत्प्रत्ययस्याकारः ‘तित्स्वरितम्’ इति स्वरितः ॥ ‘वो’ इत्यनुदात्तस्य आद्युदात्तेनाश्वशब्देन पूर्वरूपैकादेश उदात्त एवेति स्वरितस्योदात्तपरत्वेनाऽनुदात्तश्रवणं भवति ॥ ८ ‘ये’ इत्यनेन उदात्तेन पदादिभूतस्य ‘अराः’ इत्यस्यादिनाऽकारेण जात एकादेशः पूर्वरूपः ‘स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ’ इति स्वरितः, ‘राः’ इति तूदात्तपरत्वेनानुदात्तश्रवणं भवति ॥ ९ ‘यो’ इत्यस्योदा-त्तस्य ‘अह्यः’ इति स्वरितान्तानुदात्तादेरनुदात्तेनाकारेण सह पूर्वरूपैकादेशः ‘स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ’ इति स्वरितो जातः स्वरितपर इत्यनुदात्तभागस्य श्रवणं भवति ॥ १० अन्तोदात्ताग्निशब्दस्यानुदात्ते-नामा जायमानः पूर्वरूपैकादेशोऽप्युदात्त एव । ‘ईळे’ इति तु ‘तिङ्ङतिङः’ इत्यनुदात्तः । ततः ‘उदात्तादनुदा-त्तस्य स्वरितः’ इत्यनेन धात्वीकारः स्वरितः । ‘ळे’ इति तु ‘स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्’ इति प्रचय-पर्यायैकश्रुतिः ॥ ११ प्राप्तह्रस्वोदात्तादिसंज्ञक इत्यर्थः ॥

सिकावचनोऽनुनासिकः । १।१।८ ॥ मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्थम्—अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः ॥ लृवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् ॥ एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् ॥ **तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १।१।९ ॥** ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् ॥ अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वारस्य ॥ इति स्थानानि ॥ यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च ॥ आद्यश्चतुर्धा । स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् ॥ तत्र 'स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम्' । 'ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम्' । 'विवृतमूष्मणाम्' 'स्वराणां च' । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथा हि—**अ अ इति ।८।४।६८ ॥** विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते ॥ अस्य चाष्टाध्यायीं संपूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव । तथा च सूत्रम् ॥ **पूर्वत्रासिद्धम् ।८।२।१ ॥**

---

१ विवृतलृवर्णस्येत्यर्थः ॥ २ **तेषाम्** एचाम् ॥ ३ तालुन आदिस्ताल्वादिः कण्ठः । तालु आदिर्येषां तानि ताल्वादीनि ताल्वादिश्च ताल्वादीनि च ताल्वादि 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेषः । तेन कण्ठसंग्रहः ॥ ४ अत्र विसर्जनीयपदेन अकारात्परो विसर्जनीयो विवक्षितः । इकारादिभ्यः परस्तु पूर्वाच्स्थानभाक् । "अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः" इति पाणिनीयशिक्षावाक्यात् । यथा इकारात्परस्य तालुस्थानमुकारात्परस्यौष्ठावित्यादि ॥ ५ कण्ठसमीपदेशश्चेत्यर्थः । तेन '**ᳵकौ जिह्वामूले**' इति प्रातिशाख्येन '**जिह्वामूलीयकवर्गौ जिह्वामूलस्थानकौ**' इत्यर्थकेन '**जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः**' इति पाणिनीयत्वेन प्रसिद्धया शिक्षया न विरोधः ॥ ६ एकारस्य तात्वेव स्थानम् '**इचशेयास्तालौ**' इति प्रातिशाख्यसंमतात् '**सिद्धमेङः सस्थानत्वात्**' इति वार्तिकात् ॥ ७ ओकारस्य ओष्ठावेव स्थानम् '**उवोपोपध्मा ओष्ठे**' इति प्रातिशाख्यात् 'सिद्धमेङः सस्थानत्वात्' इति वार्तिकाच्च ॥ ८ वकारस्य दन्ता नैव स्थानम् । '**उवोपोपध्मा ओष्ठे**' इति प्रातिशाख्येन ओष्ठयोरेव स्थानप्रकरणे उक्तत्वात् '**वो दन्ताग्रैः**' इति करणप्रकरणे प्रातिशाख्याच्च । यदि करणप्रकरणोक्तानामपि स्थानत्वमिष्येत तर्हि इचशेयानां जिह्वास्थानत्वापत्तिः । वकारस्य संप्रसारणे लृकारापत्तिर्दुर्वारा स्यात् । '**दन्तोष्ठ्यो वः**' इति शिक्षा तु 'दन्तसंनिकृष्टे ओष्ठे भव इत्यर्थेन न प्रतिकूला । शिवो भगवान् भक्तिरस्येति विग्रहे शिवभागवत इत्यत्रेव तद्धितसामञ्जस्यं स्यात् ॥ एवं च 'दन्तसंनिहितावोष्ठौ' इत्यर्थकः 'दन्तोष्ठौ' इत्येव पाठः प्रातिशाख्यानुसारी 'न पदान्तसूत्रभाष्यानुसारी निर्दोष आसीत् । ततश्च केनचिद्विद्वद्वरेण 'कण्ठोष्ठम्' इत्यत्र दृष्टमेव 'दन्तोष्ठम्' इति शोधितः स्यादिति तत्त्वम् ॥ ९ "अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यते" इति पाणिनीयशिक्षावाक्यात् ॥ १० इमानि शौनकप्रातिशाख्यसूत्राणि ॥ ११ सूत्रशब्देन वार्तिकस्यापि ग्रहणम् । वार्तिकमुद्दिश्यैव '**आचार्याः सूत्राणि कृत्वा न निवर्तयन्ति**' इति पस्पशायां भाष्यात् । तथाच सूत्रवार्तिककारेण मुनिद्वयेनेत्यर्थः ॥ भाष्यकारेणापि तद्व्याख्यायां तदनुमोदितमेवेति मुनित्रयेणैव बोधितमित्यर्थः ॥ '**अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः**' इति वार्तिकेन '**धात्वादिस्थश्च विवृतः**' इति भाष्यकारोक्त्या प्रक्रियानिर्वाहाय विवृत एवाङ्गीकृतः । तस्य स्थाने '**अ अ**' इति सूत्रेण संवृतः कृत इति बोध्यम् ॥ यद्वा यथाप्रसिद्ध एव सूत्रशब्दः ॥ 'ज्ञापितम्' इत्यस्य 'व्यञ्जितम्' इत्यर्थः । तथाच सूत्रकारेण व्यञ्जनया सूचितम् । वार्तिकभाष्यकाराभ्यां तु स्फुटमेवाभिहितमित्यर्थः ॥ A विवृतस्यैव वर्णसमाम्नाये पाठात् संवृतस्याच्त्वाभावान्नैव गुणदीर्घौ ॥ १२ **अस्य** 'अ अ' इति सूत्रस्येत्यर्थः ॥ १३ **अस्त्येवेति** । तेन 'दण्ड+आढकम्' इत्यत्र ह्रस्वाकारदीर्घाकारयोरपि विवृतप्रयत्नस्वीकारेण सवर्णसंज्ञा सिध्यतीति भावः ॥

अधिकारोऽयम्, तेन[1] 'सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात्' ॥ बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा । विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ॥

खयां यमाः खयः ᳲकᳲपौ विसर्गः शर एव च । एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥

कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः । अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥

वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । पलिक्क्नीः । चख्ख्नतुः। अग्ग्निः । घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः[2] । तत्र 'वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च । अन्येषां[3] तु संवारो नादो घोषश्च ॥ वर्गाणां प्रथमतृतीयपंचमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्च[4]ाल्पप्राणाः । अन्ये महाप्राणाः' इत्यर्थः । बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इति बोध्यम् ॥ कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तस्थाः । शषसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः । ᳲकᳲपाविति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ ॥ **इति स्थानप्रयत्नविवेकः** ॥ **ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्** * ॥ अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकाररेफकारयोर्लृकारसकारयोश्च मिथः सावर्ण्ये प्राप्ते ॥ **नाऽऽज्झलौ ।१।१।१०** ॥ आकार[6]सहितोऽच् आच् स च हल् चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः । तेन[7] दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकं न । अन्यथा[8] दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादच्त्वं स्यात्[9] । तथा हि ॥ **अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः ।१।१।६९॥** प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽण् उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्राण्[10] परेण णकारेण ॥ कु चु टु तु पु एते उदितः ॥ तदेवम्[11] अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथे[12]कारोकारौ । ऋकारस्त्रिंशतः[13] । एवं लृकारो[14]ऽपि । एचो द्वादशानाम् ॥ एदैतोरोदौतोश्च न

१ **तेन** अधिकारत्वाङ्गीकारेणेत्यर्थः ॥ २ 'सूर्यआतक्क्मा' 'पतक्न्याः' इत्यादाविवान्वेष्याः ॥ ३ **अन्येषा**मित्यनेन स्वराणामपि संग्रहः ॥ ४ **चकारेण** स्वराणामपि संग्रहः ॥ ५ 'उत्थानम्' 'वाग्घरिः' इत्यादौ ॥ ६ 'कालसमयवेलासु' 'हे यिया३सो' इति सूत्रभाष्यप्रयोगाभ्यां दीर्घप्लुतावाकारौ बोध्यौ ॥ ७ **तेन** सवर्णसंज्ञानिषेधेनेत्यर्थः ॥ ८ **अन्यथा** सवर्णसंज्ञानिषेधानङ्गीकारे ॥ ९ तथा च यण्दीर्घौ यथायथं स्याताम् ॥ १० तदुक्तम्–'**परेणैवेण्ग्रहाः सर्वे पूर्वेणैवाण्ग्रहा मताः । ऋतेऽणुदित्सवर्णस्येत्येतदेकं परेण तु**' इति ॥ ११ **तत्** तस्मात् कारणात् **एवम्** सवर्णग्रहणे व्यक्तिपक्षेपि इति शेषः । आकृतिपक्षे तु सवर्णसंज्ञां सवर्णग्रहणं विनापि सर्वेषां ग्रहणसिद्धौ प्रकृतसूत्रेऽण्ग्रहणमदृष्टार्थमेव । तथाचोक्तं वार्तिककृता–'**सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्**' इति । अयमाकृतिपक्ष एव सिद्धान्तभूतः 'अवात्ताम्' इत्येतदर्थमत्यावश्यकः । व्यक्तिपक्षे तु नैतत् सिध्येदिति बोध्यम् ॥ १२ **तथा** अष्टादशानां संज्ञेत्यर्थः ॥ १३ **त्रिंशत इति** । 'ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यम्' इति सवर्णसंज्ञाया व्यक्तिपक्षे प्रकृतसूत्रेऽण्ग्रहणसत्त्वेन सवर्णस्य ग्रहणे अष्टादशानाम् ऋवर्णसंबन्धिनाम् द्वादशानां लृवर्णसंबन्धिनां ग्रहणे इति बोध्यम् । सिद्धान्तभूत आकृतिपक्षे तु सूत्रेऽण्ग्रहणाभावेन सवर्णग्रहणेऽष्टादशानामेव संज्ञेति तत्त्वम् ॥ १४ इदं च संभवमात्रेणोक्तम् ॥ न त्वस्य क्वापि प्रयोजनम् । लृकारेण ऋकारग्रहणस्य कुत्राप्यदृष्टत्वादिति बोध्यम् ॥

मिथः सावर्ण्यम् । ऐऔजिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्[१] । तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् ॥ नाज्झलाविति[२] निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः । तत्राऽऽकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात् । तेन विश्वपाभिरित्यत्र होढ इति ढत्वं न भवति ॥ अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥ **तपरस्तत्कालस्य ।१।१।७०** ॥ तः[३] परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् । तेन अत् इत् उत् इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा । ऋदिति[४] द्वादशानाम् ॥ **वृद्धिरादैच्[५] ।१।१।१।** आत् ऐच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥ **अदेङ्[६] गुणः ।१।१।२** ॥ अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥ **भूवादयो धातवः ।१।३।१** ॥ क्रियावाचिनो[७] भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥ **प्राग्रीश्वरान्निपाताः[८] ।१।४।५६** ॥ इत्यधिकृत्य ॥ **चादयोऽसत्त्वे ।१।४।५७** ॥ अद्रव्यार्थाश्चादयो[९] निपातसंज्ञाः स्युः ॥ **प्रादयः ।१।४।५८** ॥ अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ॥ **उपसर्गाः क्रियायोगे ।१।४।५९** ॥ **गतिश्च ।१।४।६०** ॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः ॥ प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप । एते प्रादयः[१०] ॥ **न वेति विभाषा ।१।१।४४** ॥ निषेध[११]विकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ॥ **स्वं[१२] रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा ।१।१।६८** ॥ शब्दस्य

१ सामर्थ्यादिति । '**स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च** ॥' इति एदोतोर्विवृततरत्वम् ऐदौतोर्विवृततमत्वमिति प्रयत्नभेदादिति तु तत्त्वम् ॥ २ आकारसहित इति यदुक्तम्, तस्य फलं दर्शयितुं शङ्कते–**नाज्झलावितीति** ॥ **आक्षरसमाम्नायिकानामेवेति** । वर्णसमाम्नायपठितानामेवेत्यर्थः । "**वर्णानामुपदेशस्तावत्, उपदेशोत्तरकाले-त्संज्ञा, इत्संज्ञोत्तरकालः प्रत्याहारः, प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा, सवर्णसंज्ञोत्तरकालं सवर्णग्रहणम्** । एतेन समुदितेनान्यत्र सवर्णग्रहणं भवति न स्वस्मिन् नापि स्वाङ्गे" इति वाक्यापरीसमाप्तिन्यायेन 'नाज्झलौ' इत्येतद्घटकाच्पदेन व्यक्तिपक्षे सवर्णग्रहणाभावादिति शङ्काशयः ॥ जातिपक्षे तु नैव शङ्कावकाशः 'नाज्झलौ' इत्यत्राच्पदेनापि दीर्घप्लुतानां ग्रहणस्यावारणीयत्वादिति तत्त्वम् ॥ ३ 'अतो गुणे' इत्यत्र तपरकरणाद् बहुव्रीहिसमासम् 'ओदवर्णस्य' इत्यत्र वर्णग्रहणेन पञ्चमीतत्पुरुषं चाश्रित्याह– **तः परो यस्मादित्यादि** ॥ जातिपक्षेण गुणाभेदकत्वेन व्यक्तिपक्षे सवर्णग्रहणेन चैव सिद्धौ नियमार्थमिदमित्याह–**समकालस्यैवेति** ॥ तेन भिन्नकालव्यावृत्त्यर्थमिदमिति भावः ॥ ४ आकृतिपक्षे सवर्णग्रहणे अणूग्रहणाभावे ऋकारेण ऌकारग्रहणं नैव संभवतीति विध्यर्थमपीति दर्शयति–**ऋदितीति** ॥ ऋति तपरकरणसामर्थ्येन ऌकारग्रहणमिति भावः ॥ ५ 'आदैच्' इति तपरकरणेन त्रिमात्रचतुर्मात्राणामैचां न वृद्धिसंज्ञा ॥ ६ 'अदेङ्' इति तपरकरणेन त्रिमात्रचतुर्मात्राणामेङां न गुणसंज्ञा ॥ ७ भुवं भावं क्रियां वदन्ति ते भूवादयः क्रियावाचिन इति यावत् । भू आदिर्येषां ते भूवादयः '**भूवादीनां वकारोयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते**' इति वकारं मङ्गलार्थमेव मध्ये योजयितवान् पाणिनिः । ततो भूवादयश्च भूवादयश्चेत्येकशेष इत्येवं भाष्यसंमतमर्थमाह–**क्रियावाचिन इत्यादि** ॥ ८ भ्वादयस्तिङन्ते वक्ष्यमाणाः ॥ ९ 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इत्येतद्व्यावृत्तये 'अधिरीश्वरे' इत्येतत्संग्रहाय रेफविशिष्टोपादानम् ॥ १० चादयोऽव्ययप्रकरणे वक्ष्यन्ते ॥ ११ व्याकरणे शब्दपरयोरपि न वा शब्दयोः 'इति' शब्दबलेनार्थपरतामाश्रित्याह–**निषेधविकल्पयोरिति** ॥ १२ स्वं च स्वा च स्वम् 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेषः । एवं रूप्यते बोध्यते रूपोऽर्थः, रूप्यतेऽनेनेति रूपम् आनुपूर्वी रूपं च रूपश्च रूपम् इत्येकशेषः ॥ एवं च स्वीयार्थविशिष्टा स्वीयानुपूर्वीसंज्ञिनीति **अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्'** इति परिभाषा निष्पन्ना भवति ॥

स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना ॥ **येन विधिस्तदन्तस्य** ।१।१।७२ ॥ विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य ॥ **समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः** * ॥ **उगि-द्वर्णग्रहणवर्जम्** * ॥ **विरामोऽवसानम्** ।१।४।११० वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् ॥ **परः संनिकर्षः संहिता** ।१।४।१०९ ॥ वर्णानामतिशयितः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥ **सुप्तिङन्तं पदम्** ।१।४।१४ ॥ सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥ **हलोऽनन्तराः संयोगः** ।१।१।७ ॥ अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥ **ह्रस्वं लघु** ।१।४।१० ॥ **संयोगे गुरु** । १।४।११ ॥ संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ॥ **दीर्घं च** । १।४।१२ ॥

इति *संज्ञाप्रकरणम् ॥

अथ परिभाषाप्रकरणम् ।

इको गुणवृद्धी ।१।१।१३ ॥ गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ॥ **अचश्च** ।१।२।२८ ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्राऽच इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ॥ **आद्यन्तौ टकितौ** ।१।१।४६ ॥ टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ॥ **मिदचोन्त्यात्परः** ।१।१।४७ ॥ अच इति निर्धारणे षष्ठी ॥ अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् ॥ **षष्ठी स्थानेयोगा** ।१।१।४९ ॥ अनिर्धारितसंबन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या । स्थानं च प्रसङ्गः ॥ **स्थानेऽन्तरतमः** ।१।१।५० ॥ प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् ॥ **यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः** ॥ **तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य** ।१।१।६६ ॥ सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ॥ **तस्मादित्युत्तरस्य** ।१।१।६७ ॥ पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ॥ **अलोऽन्त्यस्य** ।

---

१ 'येन इति करणे तृतीया करणं च अप्रधानं भवति । तथाचाप्रधानता विशेषणविशेष्ययोः समवधाने विशेषण एव भवतीत्याशयेनाह-**विशेषणमिति** ॥ २-३ शब्दे वर्णात्मके संभवादाह-**वर्णानामिति** ॥ ४ व्यवधानं च विजातीयैरेवाभिप्रेतमित्याह-**अज्भिरिति** ॥ 'ऐऔच्' इतिसूत्रेस्थचकारस्य कुत्वं नैव भवति 'जश्त्वं तु भवति' इति 'अल्पाच्तरम्' 'सिद्धमनच्त्वात्' 'कथमनच्त्वम्' 'हलश्चेजुपधात्' 'एजन्तानाम्' इति सूत्रवार्तिकभाष्यप्रयोगैरवसीयते ॥ सप्तमीबहुवचने सुपि 'अक्षु' 'एक्षु' इति भाष्ये दृश्यते । तद्भाष्यकृत्कृतमेवेति प्राञ्चो यथाश्रुतप्रमाणवादिनः । शोधकशोधितमिति नव्याः ॥ * संज्ञावाक्येषु द्विविधा गतिः-संज्ञासंज्ञिनोरुभयोरेकविभक्त्यैव निर्देशः यथा-'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' 'वृद्धिरादैच्' इत्यादिषु । क्वचिच्च संज्ञिनि षष्ठ्यपीति । यथा 'तपरस्तत्कालस्य' इत्येवमुभयविधोपि व्यवहारः शास्त्रसंमत एवेति दर्शयितुमिदं दिक्प्रदर्शनम् ॥ 'प्रथमाध्यायस्थानां स्वरसंध्युपयुक्तानां संज्ञानां प्रकरणं समाप्तम्' इति नागेशोक्तिस्तु न समीचीना टि-प्रगृह्यसंज्ञयोः स्वरसंध्युपयुक्तयोरपि अत्रानुक्तत्वादिति ॥ ५-६ षष्ठ्यन्तानुकरणं प्रथमान्तमिति प्रथमायाः 'सुपां सुलुक्' इति लुकि 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घो न भवति ॥ ७ तेन 'चेता स्तोता' इत्यादौ प्रमाणकृतान्तर्यात्प्राप्तोऽप्यकारो गुणो न भवति, किंतु स्थानकृतान्तर्याद् एकार ओकार एव वा भवति ॥ ८ तेन 'सुध्युपास्यः' इत्यत्र धकारोत्तरवर्तिन ईकारस्यैव यण् जायते न तूकारयोः ॥

१।१।५२ ॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्याल आदेशः स्यात् ॥ **ङिच्च ।१।१।५३ ॥** अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात् । सर्वस्येत्यस्यापवादः ॥ **आदेः परस्य ।१।१।५४ ॥** परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । अलोऽन्त्यस्येत्यस्यापवादः ॥ **अनेकाल् शित्सर्वस्य ।१।१।५५ ॥** स्पष्टम् । अलोऽन्त्यसूत्रापवादः । अष्टाभ्य औशित्यादावादेः परस्येत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यते ॥ **स्वरितेनाधिकारः ।१।३।११ ॥** स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमविक्रतं बोध्यम् ॥ *परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥**असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे** ॥ अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः॥ निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

अथाच्संधिप्रकरणम् ।

इको यणचि ।६।१।७७ ॥ इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । सुधी उपास्य इति स्थिते । स्थानेंत आन्तर्यादीकारस्य यकारः । सुध्य् उपास्य इति जाते ॥ **अनचि च । ८।४।४७ ॥** अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि ॥ इति धकारस्य द्वित्वम् ॥ **स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ।१।१।५६ ॥** आदेशः स्थानिवत्स्यान्न तु स्थान्यलाश्रयविधौ । अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वमाश्रित्यानचीति द्वित्वनिषेधो न शङ्क्योऽनल्विधाविति तन्निषेधात् ॥ **अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ।१।१।५७ ॥** अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये ॥ इति स्थानिवद्भावे प्राप्ते ॥ **न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णाऽनुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ।१।१।५८ ॥** पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् । इति स्थानिवद्भावनिषेधः ॥ **झलां जश् झशि ।८।४।५३ ॥** स्पष्टम् । इति धकारस्य दकारः ॥ **अदर्शनं लोपः ।१।१।६० ॥** प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ॥ **संयोगान्तस्य लोपः । ८।२।२३ ॥** संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् ॥ इति यलोपे प्राप्ते ॥ यणः प्रतिषेधो वाच्यः * ॥ यणो मयो द्वे वाच्ये * ॥ मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे यकारस्यापि

---

१ अनन्यार्थङित्करणादिति अन्यार्थङित्करणे तातङि तु सर्वादेशतैवेति व्यक्तीभविष्यति ॥ २ आदिना ' अतो भिस ऐस् ' इत्यादीनां संग्रहः ॥ * परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसंनिपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वम्, इति (प्रत्ययोत्तरपदयोश्च) इत्यत्र कैयटः ॥ ३ ' अन्तरङ्गे कार्ये कर्तव्ये जातं समकालप्राप्तं च बहिरङ्गमसिद्धम् ' इत्यर्थः ॥ जातं ' पचावेदम् ' इत्यादौ । समकालप्राप्तम् ' अव आ इहि ' इत्यत्र 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यसिद्धम् ' आद्गुणः' इति गुणे कर्तव्ये ॥ ४ निमित्तविनाशे व्यूहः निमित्तविनाशव्यूहः ' विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदलोपो वक्तव्यः ' इति लोपेन ' न कृतो निमित्तविनाशे व्यूहो यत्नविन्यासो यैः ' इत्येतत्फलितमाह-**निमित्तमिति** ॥ ५ इत्थं लिङ्गवत्यः परिभाषा भवन्तीति दिक्प्रदर्शनायैवेदं प्रकरणमिति यथासंख्यपरिभाषादीनामत्राकथनेऽपि न प्रतिज्ञाहानिः ॥ ६ ' अजुपश्लिष्टस्य इकः स्थाने यण् स्यात् ' इत्यर्थः ॥ ' अजव्यवहितपूर्वस्येकः ' इति परमार्थः ॥ ७ व्यत्त्युपदेशपक्षेपि ' इत्यादिः ॥ ८ **अनेन** स्थानिवत्सूत्रेण ॥ **इह** सुध्य् उपास्य इत्यत्र ॥ **अच्त्वं** यकारस्येति भावः ॥ **द्वित्वनिषेधो** धकारस्येति भावः ॥ ९ स्थानिवद्भावे द्वित्वनिषेधप्रयोजके इत्यादौ शेषः ॥ १० असंदेहायादेशो न कृतः ॥ ११ **धकारस्य** पूर्वस्येत्यादौ शेषः ॥

द्वित्वम् । तदिह धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि एकधमेकयम् । द्विधं द्वियम् । द्विधमेकयम् । एकधं द्वियम् । सुद्ध्युपास्यः । मद्ध्वरिः । धात्त्रंशः । लाक्कृतिः ॥ **नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ।८।४।४८ ॥** पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनीशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोशे किम्? तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव । पुत्त्रादिनी सर्पिणी ॥ **तत्परे च *** ॥ पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे ॥ **वा हतजग्धयोः *** ॥ पुत्रहती । पुत्त्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्त्रजग्धी ॥ **त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ।८।४।५० ॥** त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्न्द्रः । इन्द्रः । राष्ट्ट्रम् । राष्ट्रम् ॥ **सर्वत्र शाकल्यस्य ।८।४।५१ ॥** द्वित्वं न । अर्कः । ब्रह्मा ॥ **दीर्घादाचार्याणाम् ।८।४।५२ ॥** द्वित्वं न । दात्रम् । पात्रम् ॥ **अचो रहाभ्यां द्वे ।८।४।४६ ॥** अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । हर्य्यनुभवः । हर्यनुभवः । नह्य्यस्ति । नह्यस्ति ॥ **हलो यमां यमि लोपः ।८।४।६४ ॥** हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि । इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपं तुल्यम् । लोपारम्भफलम् आदित्यो देवताऽस्येत्यादित्यं हविरित्यादौ । यमां यमीति यथासंख्यविज्ञानान्नेह माहात्म्यम् ॥ **एचोऽयवायावः ।६।१।७८ ॥** एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि ॥ **तस्य लोपः ।१।३।९ ॥** तस्येतो लोपः स्यात् । इति यवयोर्लोपो न । उच्चारणसामर्थ्यात् । एवं चेत्संज्ञापीह न भवति[10] । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः ॥ **वान्तो यि प्रत्यये ।६।१।७९ ॥** यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः । गोर्विकारो गव्यम् । गोपयसोर्यदिति यत् । नावा तार्यं नाव्यम् । नौवयोधर्मेत्यादिना यत् ॥ **गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् *** ॥ **अध्वपरिमाणे च[12] *** ॥ गव्यूतिः । ऊतियूतीत्यादिना यूतिशब्दो[13] निपातितः ॥ वान्ते[14] इत्यत्र वकाराद्योर्यू-

---

१ सूत्रे 'आदिनी' इति लुप्तसप्तम्यन्तमिति भावः ॥ आदिनीशब्दाव्यवहितपूर्वस्य पुत्रशब्दस्य अजव्यवहितपरो यो यर् तस्य द्वित्वं नेत्यर्थः ॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति परिभाषया द्वित्वप्रकरणस्यासिद्धत्वाभावबोधनेन, एकादेशस्य स्थानिवत्त्वेन एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन वा सर्वेष्टसिद्धिरिति बोध्यम् ॥ २ तस्मात् पुत्रशब्दात् परः तत्पर इति समासेन पुत्रशब्दात्परे आदिनीशब्दे परे पुत्रशब्दसम्बन्ध्यजव्यवहितपरस्य यरो न द्वित्वमित्येवार्थः ॥ 'आदिनी शब्दपरके' इत्यर्थे तु 'पुत्रपौत्रादिनी' 'पुत्रमांसादिनी' इत्यत्रापि निषेधापत्तिः स्यात् ॥ ३ 'न पुत्रस्य द्वित्वम्' इति वर्तते ॥ ४ 'द्वित्वं न' इति वर्तते । विधिविकल्पनिषेधविकल्पयोः फले भेदाभावात् 'न' इति त्यक्तम् ॥ ५ 'न न्द्राः संयोगादयः' इति द्वित्वनिषेधस्तु **'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा'** इति षाष्ठद्वित्वस्यैवेति भावः ॥ ६ 'यरोऽनुनासिके' इत्यतः 'यरः' इति 'वा' इति वर्तते । 'तस्मादिति' इति परिभाषया पञ्चमीश्रुतिभ्यां 'पदस्य' इति द्विरुपतिष्ठते ॥ ७ काशिकासंमतपाठे 'झयो हः' इत्यतः 'अन्यतरस्याम्' इति भाष्यसंमतसूत्रपाठे 'वाऽवसाने' इत्यतः 'वा' इत्यनुवर्तते ॥ ८ 'शत्रुं मित्रं कलत्रं च जय रञ्जय भञ्जय' इत्यादौ लोकेपि क्रमेणैवान्वयदर्शनादत्रापि तथैवोचितमित्याह–**क्रमादिति** ॥ ९ 'तद्' शब्दार्थमेवाह–**इत इति** ॥ १० **न भवतीति** ॥ 'फलाभावात्' इति शेषः ॥ ११ 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' ॥ अल्ग्रहणे सप्तम्यन्ते विशेषणीभूते यो विधिर्विधीयते स तदादौ ज्ञेयः ॥ तदन्तविधेरपवाद एवायम् ॥ १२ भाषायामपि ॥ १३ 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यनेन गतार्थताशङ्कामपनयति **यूतिशब्द इति** ॥ १४ 'गव्यं नाव्यम्' इत्यत्र भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधाल्लोपस्याप्राप्तावपि 'गव्यूतिः' इत्यत्र 'लोपः शाकल्यस्य' इति 'हलि सर्वेषाम्' इति वा प्राप्तं लोपं वारयितुमाह–**वान्त इत्यत्रेति** ॥

तावित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योर्वलीति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्येत इति यावत् ॥ **धातोस्तन्निमित्तस्यैव ।६।१।८० ॥** यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य । लव्यम् । अवश्यलाव्यम् । तन्निमित्तस्यैवेति किम् ? ओयते । औयत ॥ **क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ।६।१।८१ ॥** यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् ॥ क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् । जेतुं शक्यं जय्यम् । शक्यार्थे किम् ? क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः ॥ **क्रय्यस्तदर्थे ।६।१।८२ ॥** तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तदर्थम् । क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम् । क्रेयमन्यत् । क्रयणार्हमित्यर्थः ॥ **लोपः शाकल्यस्य ।८।३।१९ ॥** अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशि परे ॥ पूर्वत्रासिद्धमिति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसंधिः । हर एहि । हरयेहि । विष्ण इह । विष्णविह । श्रिया उद्यतः । श्रियायुद्यतः । गुरा उत्कः । गुरावुत्कः ॥ कानि सन्ति कौ स्त इत्यत्रास्तेरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ न पदान्तेतिसूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः ॥ **एकः पूर्वपरयोः ।६।१।८४ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **आद्गुणः ।६।१।८७ ॥** अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्संहितायाम् । उपेन्द्रः । रमेशः । गङ्गोदकम् ॥ **उरण् रपरः ।१।१।५१ ॥** ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तम् । तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते । तत्रान्तरतम्यात्कृष्णर्द्धिरित्यत्राऽर् । तवल्कार इत्यत्राऽल् । अचो रहाभ्यामिति पक्षे द्वित्वम् ॥ **झरो झरि सवर्णे ।८।४।६५ ॥** हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे झरि । द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधम् । असति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम् । सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम् ।

---

१ वार्तिकेन लोपाभावोऽपि निपात्यते । 'बाधकान्येव निपातनानि' इति सर्वनामसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ २ 'यदि प्रत्ययनिमित्तस्य चेद्धातोरेव' इति नियमे 'शङ्कव्यं दारु' इत्यादौ वान्तादेशो नैव स्यात् अत इष्टतोवधारणार्थे एवकारे 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यनेन वान्तादेशसिद्धौ एतत्सूत्रविधेयमाह–**नान्यस्येति** ॥ ३ एतत्सूत्रफलं पृच्छति–**तन्निमित्तस्यैवेति किमिति** ॥ ४ फलं दर्शयति–**ओयत इति** अयं गुणो न यादिप्रत्ययनिमित्तः किंतु एकादेश इति भावः ॥ ५ आङुपसर्गधात्वोरेकादेशो बहिरङ्गत्वेनासिद्ध इति नैवात्रापत्तिरत इतरत्र दूषणं ददाति–**औयतेति** । अत्राडागममाश्रित्य वृद्धिः न पदद्वयसंबन्धिवर्णनिमित्तिकेति भावः ॥ ६ अयं भावः–वाक्यसंस्कारपक्षे येन क्रमेण पदानां प्रयुयुक्षा तेनैव क्रमेण पदानां संस्कार इति 'किम् + जस् अस् + झि' इति स्थिते पूर्वं 'कानि' इत्येतत् संसाध्य पश्चात् 'सन्ति' इत्यस्य साधने 'कौ' इत्यस्य साधनोत्तरं 'स्तः' इत्यस्य साधने 'श्नसोरल्लोपः' इत्यनेन क्रियमाणस्य सार्वधातुकनिमित्तकस्य अकारलोपस्य स्थानिभूतादकाररूपादचः पूर्वत्वेन लोपात्प्रागदृष्टस्य नकारोत्तरवर्तिन इकारस्य ककारोत्तरवर्तिन औकारस्य च यणि आवादेशे च कर्तव्येऽकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेनाच्परत्वमाश्रित्य यणावादेशौ प्राप्तौ पदे सन्ति स्त इत्येतस्मिन् परे चरमावयवे यणि आवि च कर्तव्ये परपदस्थाजादेशो न स्थानिवत्' इति स्थानिवत्त्वनिषेधेनाच्परत्वाभावान्नैव भवत इति भावः ॥ **नेह प्रयोगनियम आरभ्यते 'संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते'** इति पदसंस्कारपक्षे पूर्वं सन्ति स्तः इत्यनयोः साधने तु नैव यणावोः प्राप्तिः ॥ ७ रपर इत्यत्र 'र' इत्यत्राकारः प्रत्याहारायेत्संज्ञक इति वदतः कैयटस्य मते सूत्रेणैव लकारस्थानिकाणि लपरत्वं सिद्ध्यति ॥ 'रदाभ्याम्' 'रषाभ्याम्' 'वुनोरच' इत्यादाविवोच्चारणार्थ एव 'रपरः' इत्यत्राप्यकार इति वदतां सिद्धान्तिनां मते "लकारस्याण् लपरः' इत्यपूर्वमेव वचनं करणीयमिति बोध्यम् ॥

कृष्णर्धिः । कृष्णर्द्धिः । कृष्णर्द्द्धिः ॥ यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वम् ॥ लस्य त्वनचि चेति । तेन तवल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयम् ॥

द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि । तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥

वृद्धिरेचि ।६।१।८८ ॥ आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णैकत्वम् । गङ्गौघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठयम् ॥ **एत्येधत्यूठ्सु ।६।१।८९ ॥** अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्ठौहः । एजाद्योः किम् ? उपेतः । मा भवान्प्रेदिधत् ॥ पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिरेङि पररूपमित्यस्यैव बाधिका न त्वोमाङोश्चेत्यस्य । तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव ॥ **अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्** * ॥ अक्षौहिणी सेना ॥ **स्वादीरेरिणोः** * ॥ स्वैरः । स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी । स्वैरिणी । **प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु** * ॥ प्रौहः । प्रौढः ॥ **अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्** ॥ ("श्वेतिसूत्रे राजेः पृथग् आजिग्रहणाज्ज्ञापकात्" ।) तेन ऊढग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते, न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः । प्रोढवान् । प्रौढिः । इष इच्छायां तुदादिः इष गतौ दिवादिः । इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः । एषां घञि ण्यति च–एषः एष्य इति रूपे तत्र पररूपे प्राप्तेऽनेन वृद्धिः–प्रैषः ॥ यस्तु ईष उञ्छे । यश्च ईष गतिहिंसादर्शनेषु । तयोर्दीर्घोपधत्वात् । ईषः । ईष्यः । तत्राद्गुणेन । प्रेषः । प्रेष्यः ॥ **ऋते च तृतीयासमासे** * ॥ सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयेति किम् ? परमर्तः ॥ **प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे** * ॥ प्रार्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि ॥ ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णम् । दशार्णो देशः । नदी च दशार्णा । ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च ॥ **उपसर्गादृति धातौ ।६।१।९१ ॥** अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरे-

---

१ गुणस्य अप्राप्तियोग्ये वृद्धिर्नैव चरितार्थेति वृद्धिर्गुणं बाधते । वृद्धेरप्राप्तियोग्ये 'उपेन्द्रः' इत्यादौ गुणस्य चारितार्थत्वाद् गुणो वृद्धिं नैव बाधत इति भावः ॥ २ 'आद् गुणः' इत्यतो गुणपदं नैवानुवर्तते वृद्धेर्विधेयान्तरस्योपादानात् । किंतु 'आत्' इत्येवानुवर्तते 'वृद्धिरेचि' इति च तत्र 'एचि' इति न ऊठो विशेषणम् असंभवात् किंत्वेत्येधत्योरेवेत्याह–**एजाद्योरिति** ॥ ३ 'वृद्धिरेचि' इत्यनेनैव सिद्धौ 'एत्येधति' ग्रहणं वृद्धिबाधकपररूपबाधनार्थेवेत्याह–**पररूपेति**॥ ४ 'इणीकारादौ प्रतिषेधः' इति वार्तिकालोचनेन ण्यन्तस्यैधधातोर्लुङ्यनभिधानमिति नव्याः ॥ ५ **'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्'** इति न्यायशरीरम् । प्राक्पठिता अपवादा अनन्तरान् बाध्येषु प्राक्पठितान् बाध्यानेव बाधन्ते न तु प्रथमबाध्यव्यवहितान्' इति तदर्थः ॥ एवं च 'एङि पररूपम्' इत्यस्य बाधनेन श्रान्तः 'ओमाङोश्च' इत्येतं बाधितुं नैवोत्सहते इति भावः ॥ ६ 'अवर्णान्तादक्षशब्दात् अजादावूहिन्यां परतः पूर्वान्त्यपराद्योर्वृद्धिरेकादेश इत्यर्थः ॥ ७ अवर्णान्तात् स्वशब्दात् अजाद्योरीरिरिणोः परतः पूर्वान्त्यपराद्योर्वृद्धिरेकादेश इत्यर्थः ॥ ८ **'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्'** इत्यनेन वृद्धिः सिध्यतीति भावः ॥ ९ 'स्व रूपम्' इत्यस्यैवार्थभूतेयं परिभाषेत्युक्तमेव प्राक् ॥ १० "अयं पाठो मनोरमास्थः" ॥ ११ 'पूर्वान्त्यपराद्योः' इति शेषः ॥ तेन अवर्णऋकारयोरेव स्थानित्वमिति भावः ॥

कादेशः स्यात् । प्रार्च्छति । उपार्च्छति ॥ **अन्तादिवच्च ।६।१।८५ ॥** योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात् ॥ इति रेफस्य पदान्तत्वे ॥ **खरवसानयोर्विसर्जनीयः ।८।३।१५ ॥** खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते । इति विसर्गे प्राप्ते—'अन्तवद्भावेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः' उभयथर्क्षु कर्तरि चर्षिदेवतयोरित्यादिनिर्देशात् ॥ उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम् ॥ तेन ऋत्यक इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति ॥ **वा सुप्यापिशलेः ।६।१।९२ ॥** अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ सुब्धातौ परे वृद्धिर्वा स्यात् । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । प्रार्षभीयति । प्रर्षभीयति । सावर्ण्यात् ऌवर्णस्य ग्रहणम् ॥ प्राल्कारीयति । प्रल्कारीयति । तपरत्वाद्दीर्घे न । उपऋकारीयति । उपर्कारीयति **एङि पररूपम् ।६।१।९४ ॥** आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोषति ॥ इह वा सुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् ॥ तेन एङादौ सुब्धातौ वा—उपेडकीयति । उपैडकीयति । प्रोषीयति । प्रौषीयति ॥ **एवे चानियोगे * ॥** नियोगोऽवधारणम् । क्वेव भोक्ष्यसे । अनवक्लृप्तावेवशब्दः ॥ अनियोगे किम् ? तवैव ॥ **अचोऽन्त्यादि टि ।१।१।६४ ॥** अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् ॥ **शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् * ॥** तच्च टेः । शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । सीमान्तोऽन्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः ॥ सारङ्गः पशुपक्षिणोः । साराङ्गोऽन्यः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ मार्तण्डः । **ओत्वोष्ठयोः समासे वा * ॥** स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठः । बिम्बौष्ठः । समासे किम् ? तवौष्ठः ॥ **ओमाङोश्च ।६।१।९५ ॥** ओमि आङि चात्परे पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायोंनमः ॥ शिव एहि । शिवेहि ॥ **अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ।६।१।९८ ॥** ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । पटत् इति पटिति ॥ **एकाचो न * ॥** श्रदिति ॥ **नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ।६।१।९९॥** आम्रेडितस्य *प्रागुक्तं न स्यादन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् ॥ **डाचि बहुलं द्वे भवतः * ॥** इति बहुलवचनाद्द्वित्वम् ॥ **तस्य परमाम्रेडितम् ।८।१।२॥** द्विरुक्तस्य

---

१ 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिक्रियते । एकादेशशास्त्रप्रवृत्तेः प्राक् अन्तघटितपूर्वे आदिघटितपरे वा ये ये धातुत्वप्रादिपदिकत्वनिपातत्वोपसर्गत्वादिविशिष्टधर्मा दृष्टाः ते कृतैकादेशेऽप्यतिदिश्यन्ते' इति निर्गलितोर्थः ॥ २ 'प्र+ऋच्छति' इत्यस्यामवस्थायां 'प्र' इत्यत्र यत् पदत्वमासीत् तत् 'प्रार्' इति कृतैकादेशेप्यतिदिष्टमिति रेफस्य पदान्तत्वे समवगते इत्यर्थः ॥ ३ पदान्ते किम् ? अर्कः वर्षः ॥ ४ 'उपसर्गाः क्रियायोगे' इति क्रियायोग एव विधीयमानोपसर्गसंज्ञा धातुप्रयोगमन्तराऽसंभवन्ती धातोराक्षेपं करिष्यतीति धाताववास्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीति धातुग्रहणं व्यर्थमेवेति भावः ॥ ५ 'उपसर्गादृति' इति सूत्रेण धातावेव वृद्धिर्विहिता । पुनः 'धातौ' इत्यत्रापि 'उपसर्गादृति' इत्यनुवर्त्योक्तेनैवार्थेन पुनर्वृद्धिर्विधीयते । तेन बाधकबाधनमेव क्रियते पुनर्विधानेनेति भावः ॥ ६ ' पूर्वान्तपरादयोः ' इत्यादिः ॥ ७ निश्चय इत्यर्थः ॥ ८ अच इति निर्धारणे षष्ठी ॥ ९ तदिति समुदितरूपमित्यर्थः ॥ १० भाष्ये तु नैतदृश्यते, मनीषा पतञ्जलिः प्रभृतीनां पृषोदरादिगणे पाठस्य कल्पनेनेष्टसिद्धेः कैयटेन प्रदर्शितत्वात् ॥ * पररूपमित्यर्थः ॥

परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात् ॥ पटत्पटेति ॥ **झलां जशोऽन्ते ।८।२।३९॥** पदान्ते झलां जशः स्युः । पटत्पटदिति ॥ **अकः सवर्णे दीर्घः ।६।१।१०१॥** अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः। श्रीशः । विष्णूदयः । अचि किम्? कुमारी शेते । नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः । ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः । अकः किम्? हरये॥ ("अकोऽकि दीर्घ इत्येव सुवचम्") ॥ **ऋति सवर्णे ऋ वा *** ॥ होतृकारः । होतॄकारः ॥ **ऌति सवर्णे ऌ वा *** ॥ होत्ऌकारः । पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात् । होतॄकारः । ऋति ऋ वा ऌति ऌ वेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा, अभितोऽज्भक्तेरपरा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ । शेषं प्राग्वत् । इहोभयत्रापि ऋत्यक इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते ॥ **एङः पदान्तादति ।६।१।१०९॥** पदान्तादेङोति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव ॥ **सर्वत्र विभाषा गोः ।६।१।१२२॥** लोके वेदे चङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते । गोअग्रम् । गोऽग्रम् एङन्तस्य किम्? चित्रग्वग्रम् । पदान्ते किम्? गोः ॥ **अवङ् स्फोटायनस्य ।६।१।१२३॥** अतीति निवृत्तम् । अचि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात् । गवाग्रम् । पदान्ते किम्? गवि । व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः ॥ **इन्द्रे च ।६।१।१२४॥** गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ॥ **अथ प्रकृतिभावः ॥ प्लुतप्रगृह्या**[T] **अचि नित्यम् ।६।१।१२५॥** प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि नित्यं प्रकृत्या स्युः । एहि कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति । हरी एतौ ॥ नित्यमिति किम्?

१–'नाज्झलौ इति निषेधेन ईकारशकारयोः सावर्ण्यपरिहारेण 'कुमारी शेते' इत्यत्र दीर्घापत्ति-वारणे किम् 'अचि' इत्यस्यानुवृत्त्या इति शङ्कां परिहरति–**नाज्झलाविति निषेधस्त्विति** ॥ अस्याभिप्रायः 'नाज्झलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेवेत्यत्र प्रकटीकृतः ॥ २ "अयं पाठो मनोरमास्थः" ३ 'अमि पूर्वः' इत्यतः 'पूर्वः' इति 'एकः पूर्वपरयोः' इति चानुवर्ततेऽत आह **पूर्वरूपमिति** ॥ ४ 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वं परस्यैव कार्ये कर्तव्ये भवति । पूर्वशब्दस्य परसापेक्षत्वादिति 'हरे' 'विष्णो' इत्यनयोर्नाविद्यमानवत्त्वमिति भावः ॥ ५ कृतह्रस्वेऽपि 'एकदेशविकृतमनन्यवत् इति' परिभाषया गोत्वमतिदिश्यत एवेति प्रकृतिभावापत्तिः । एङ्ग्रहणे कृते तु 'विकृतावयवनिबन्धनकार्ये नायं न्यायः' इति एङन्तत्वं नैवागच्छतीति भावः ॥ ६ अत्रास्वारितत्वसूचिका व्याख्यैव प्रमाणम् ॥ ७ 'देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः । मिथस्ते-न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥' इति निर्णयात् ॥ ८ विभाषापदानुवृत्तेः 'इन्द्रे च' इत्यत्रैव निवृत्तत्वात् । विनापि नित्यपदम् 'आद्गुणः' इत्यादिविधीनां वैकल्पिकत्वाभावस्य व्याख्यानेनैव निर्णयाच्च नित्यपदं 'नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पितः' इत्यत्रेव प्रायः समानार्थकमेवेति भावः ॥ T 'इको यणचि' इत्यतः 'अचि' इत्यनुवर्तमाने पुनरज्ग्रहणम् अच्पूर्ववर्तिन एव प्लुतप्रगृह्याः प्रकृत्या स्युः, न परस्थिता अपीति बोधवत् 'जानु उ अस्य रुजति' इत्यत्र उञः प्रगृह्यत्वे 'अकः सवर्णे' इति दीर्घे 'मय उञः' इति वत्वे 'जान्वस्य रुजति' इति साधयति ॥ ९ 'प्रकृत्याऽन्तःपादमव्यपरे' इत्यतः 'प्रकृत्या' इत्यनुवर्तते इति भावः ॥

हरी एतावित्यादावयमेव[1] प्रकृतिभावो यथा[2] स्यादिकोऽसवर्णे इति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत् ॥ **इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ।६।१।१२७॥** पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्र-स्वश्च वा । अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम् ॥ चक्रि अत्र । चक्र्यत्र ॥ पदान्ता इति किम् ? गौर्यौ ॥ **न समासे * ॥** वाप्यश्वः । **सिति च * ॥** पार्श्वम्[3] ॥ **ऋत्यकः । ६।१।१२८॥** ऋति परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः । ब्रह्मर्षिः ॥ पदान्ता इत्येव । आर्च्छत्[4] । समासेऽप्ययं[5] प्रकृतिभावः । सप्तऋषीणाम् । सप्तर्षीणाम् ॥ **वाक्यस्य[6] टेः[7] प्लुत उदात्तः ।८।२।८२॥** इत्यधिकृत्य ॥ **प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ।८।२।८३ ॥** अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् स चोदात्तः । अभिवादये देवदत्तोऽहं भोः । आयुष्मानेधि देवदत्त ३ ॥ **स्त्रियां न*** ॥ अभिवादये गार्ग्यहं भोः । आयु-ष्मती भव गार्गि ॥ नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते । नेह आयुष्मानेधि ॥ **भोराजन्यविशां वेति वाच्यम् *** ॥ आयुष्मानेधि भोः ३ । आयुष्मानेधीन्द्र-वर्म३न् । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ ॥ **दूराद्धूते च । ८।२।८४॥** दूरात्संबोधने[10] यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । सक्तून्पिब देवदत्त ३ ॥ **हैहेप्रयोगे हैहयोः ।८।२।८५ ॥** एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात् । हे ३ राम । राम है ३ ॥ **गुरोरनृतोऽनन्त्यस्या-प्येकैकस्य प्राचाम् ।८।२।८६॥** दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्भिन्नस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात् । दे ३ वदत्त । देवद ३ त्त । देवदत्त ३ । गुरोः किम् ? वकारात्परस्याकारस्य मा भूत् ॥ अनृतः किम् ? कृष्ण[11] ३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह **प्राचा**मिति योगो विभज्यते । तेन सर्वः[12] प्लुतो विकल्प्यते ॥ **अप्लुतवदुपस्थिते ।६।१।१२९ ॥** उपस्थितोऽनार्ष इतिश-ब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति । अप्लुतकार्यं यणादिकं करोतीत्यर्थः । सुश्लोक ३ इति ।

---

१ **अयमेव** प्रायिक एव ॥ २ **यथा स्यादिति** । ' नतु वैकल्पिकः ' इति शेषः ॥ २ किं ह्रस्वविधि-र्ह्रस्वश्रवणार्था उत यणादिसाधनार्था । तत्र यणादिसाधनार्थत्वे ह्रस्वविधानमेव व्यर्थं स्याद् दीर्घस्यापि स्थाने यणादिदर्शनात् । तस्माद् ह्रस्वश्रवणार्थमेव ह्रस्वविधानं वक्तव्यम् । ह्रस्वश्रवणं च यणादिकार्याभाव एव संभवतीति प्रकृतिभावः स्वतः सिद्ध एवेति भावः ॥ **एवं सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते** इति 'लुटि च क्लृपः' इत्यत्र भाष्ये ॥ ३ पर्शूनां समूहः पार्श्वम् 'पर्श्वा णस् वक्तव्यः' इति णसि 'सिति च' इत्यनेन पदसंज्ञाया ह्रस्वापत्तिरनेन वार्यते॥ ४ अत्राडागमो धात्ववयव एवेति न पदान्तत्वम् ॥ ५ **अयम्** 'ऋत्यकः' इति विहितः॥ ६ केवलपद-स्यैव टेः प्लुतो मा भूत् वाक्यपदयोरेव प्लुतो यथा स्यादिति वाक्यग्रहणम् ॥ ७ हलन्तस्याप्यचो यथा स्यादिति टिग्रहणम् ॥ ८ ' भोः शब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने । नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥ ' इति मनुवाक्योपदर्शितरीत्या भोःशब्दोऽभिवादनवाक्यस्यान्ते योजनीयः न प्रत्यभिवादवाक्यादौ ॥ ९ ' यत्र प्राकृताद् यत्नाद् विशेषेऽनुपादीयमाने संदेहो जायते ' श्रोष्यति न वा ' इति तद् दूरम् ' इहावग-म्यते ' इति भाष्यम् ॥ १० संबोधनमत्र ह्वेञः शब्दार्थत्वात् सम्यक् कथनमात्रमेव नतु संबोधनप्रथमाविभक्ति-नियामकमभिमुखीकृत्य बोधनमेव । ' आगच्छतु भवान् देवदत्तः ' इत्येवमाह्वानस्यापि संभवात् ॥ ११ ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यस्यानित्यत्वात् ' हे क्लृ३प्तशिख ' इत्यत्र प्लुतो भवत्येव ॥ १२ तथाचोक्तं भाष्यकृता ' **सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्तव्यः** ' इति ॥

मुँल्लोकेति । वत्किम्? अप्लुत इत्युक्तेऽप्लुत एव विधीयेत, प्लुतश्च निषिध्येत । तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात् । अग्नी ३ इति ॥ **इ* ३ चाक्रवर्मणस्य । ६।१।१३०॥** इ ३ प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात् । चिनु हि ३ इति । चिनु हीति । चिनु हि३ इदम् । चिनु हीदम् । उभयत्र विभाषेयम् ॥ **ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ।१।१।११ ॥** ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे अमू । पचेते इमौ । मंणीवोष्ट्रस्येति तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः ॥ **अदसो मात् ।१।१।१२ ॥** अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः ॥ अमी ईशाः। रामकृष्णावमू आसाते । मात्किम्? अमुकेऽत्र । असति माद्ग्रहणे एकाँरोऽप्यनुवर्तेत॥ **शे ।१।१।१३ ॥** अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्राबृहस्पती ॥ **निपात एकाजनाङ् ।१।१।१४ ॥** एकोऽज्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । इ विस्मये । इ इन्द्रः । उ वितर्के । उ उमेशः । अनाङित्युक्तेरङिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । ङित्तु न प्रगृह्यः । ईषदुष्णम् ओष्णम् । 'वाक्यस्मरणयोरङित्' अन्यंत्र 'ङिद्' इति विवेकः ॥ **ओत् ।१।१।१५ ॥** ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः ॥ **संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ।१।१।१६ ॥** संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति । (विष्णं इति) । विष्णविति । अनार्षे इति किम्? ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ॥ **उञः ।१।१।१७ ॥** उञ इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति विति ॥ **ऊँ ।१।१।१८ ॥** उञ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति ॥ **मय उञो वो वा ।८।३।३३ ॥** मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि । किमु उक्तम् । किम्वुक्तम् । वत्वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः ॥ **ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ।१।१।१९ ॥** सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी अधिश्रितः । मामकी तनू इति । सुपां सुलुगिति सप्तम्या

---

१ एवमेव 'पुत्रेति' इति भागवतप्रयोगोऽपि व्याख्यातः ॥ नित्यग्रहणेनानयोः सूत्रयोर्वैयर्थ्यं तु न '**नासूया कर्तव्या यत्रानुगम आचार्येण क्रियते**' इति पंक्तिविंशति–सूत्रे भाष्योक्तेः ॥ * 'वशा ३ इयम् वशेयम्' इत्यत्राप्लुतवद्भावसिद्धये 'इ ३' कारग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥ २ 'मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम' इत्यादौ ॥ यदि च विभाव्यते–"**दंपतीव क्रतुविदा जनेषु**" इति (२ मं, ३९ सू०, २) मन्त्रस्य पदपाठे '**दंपतीऽइवेति दंपतीऽइव**' इतीवेनैव पदविभागस्य दर्शनात्तद्विरोधापत्त्या चिन्त्योऽयं समाधिः–इति । तदा प्रकृतिभावस्य नित्यपदेन प्रायिकत्वबोधनात्तदप्रवृत्तौ न कोपि दोष इति ध्येयम् ॥ ३ 'एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति न्यायात् ॥ माद्ग्रहणे सति तु 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषाबलेन मकारादव्यवहितपरत्वस्य एकारेऽसंभवान्नानुवृत्तिरिति भावः ॥ ४ **अन्यत्रेति** ईषदर्थादिष्वित्यर्थः ॥ तथाचोक्तं भाष्ये–'**ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित् ॥**' इति ॥ ५ अयं लोपघटितः प्रयोगो सांप्रदायिकः शाकल्यस्य मते प्रगृह्यत्वेन प्रकृतिभावस्य नियतत्वेन संधिकार्यस्य अवादेशस्याप्रवृत्तौ शाकल्योपज्ञातलोपस्यासंभवादिति प्राञ्चः ॥ प्रकृतिभावस्य प्रायिकत्वेन शाकल्यमतेपि अवादेशसंभवेन लोपस्य संभवदुक्तिकत्वात् सांप्रदायिक एव लोपघटितः प्रयोग इति तु नव्या दाधिमथाः ॥ ६ **नानुस्वार इति ।** नापि प्रकृतिभावेन वारणशङ्का । अत एव 'ङमो ह्रस्वादचि' इत्युत्तरम् 'इको यण्' 'मय उञो वा' इति नैवकृतमिति भावः ॥

लुक् । अर्थग्रहणं किम्? वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते मा भूत् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः ॥ **अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ।८।४।५७ ॥** अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधिँ । दधि । अप्रगृह्यस्य किम्? अग्नी ॥

इत्यच्सन्धिप्रकरणम् ।

अथ हल्सन्धिप्रकरणम् ।

स्तोः श्चुना श्चुः ।८।४।४० ॥ सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः । हरिश्शेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ॥ **शात् ।८।४।४४ ॥** शात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः ॥ **ष्टुना ष्टुः ।८।४।४१ ॥** स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । रामष्षष्ठः । रामष्टीकते । पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण्ढौकसे ॥ **न पदान्ताट्टोरनाम् ८।४।४२ ॥** अनामिति लुप्तषष्ठीकं पदम् । पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामः स्तोः ष्टुर्न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्किम्? ईट्टे । टोः किम्? सर्पिष्टमम् ॥ **अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् *** ॥ षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगर्यः ॥ **तोः षि ।८।४।४३ ॥** तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम् । सन्षष्ठः ॥ **झलां जशोऽन्ते ।८।२।३९ ॥** वागीशः । चिद्रूपम् ॥ **यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।८।४।४५ ॥** यरः पदान्तस्याऽनुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । एतन्मुरारिः । एतद्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो

---

१ 'ईदूतौ सप्तमी' इत्येवं सूत्रे कृतेऽपि 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' इति परिभाषया यद्यपि 'ईकारोकाररूपा सप्तमी' इत्येवार्थो लभ्यते तथापि ऊकारांशेऽसंभवात् 'ईदूतौ सप्तमी प्रगृह्यम्' 'अदसः' एच्च द्विवचनम्' इति लघुन्यासेनैव सिद्धौ गुरुन्याससामर्थ्याच्च तदन्तविधौ 'सप्तम्यन्तं यदीदूदन्तम्' इत्यर्थेन सकलेष्टसिद्धौ व्यर्थमेवार्थग्रहणमिति पृच्छति–**अर्थग्रहणं किमिति** ॥ २ अर्थग्रहणसामर्थ्याद् समभिव्याहृतोत्तरपदार्थान्वयित्वेनोपस्थितिविषयसप्तम्यर्थपर्यवसन्नस्यैव सप्तम्यन्तस्य ग्रहणं भवति इति वृत्तौ पूर्वपदार्थस्योत्तरपदार्थान्वयित्वस्यैव नियतत्वेनानन्वयित्वस्यासंभवान्नैव दोष इत्याह–**वाप्यश्व इति ।** 'वाप्यधिकरणकोश्वः' इत्यर्थस्यैव नियमेनोपस्थितत्वादिति भावः ॥ ३ 'अवत्सा धेनुः' इत्यत्र वत्ससंबन्धयोग्याया गोरेव ग्रहणवत् 'अप्रगृह्यस्य' इत्यस्य सामर्थ्यात् प्रगृह्यत्वयोग्यस्यैवात्र ग्रहणसिद्धौ 'अण्' पूर्वणकारप्रत्याहारबोधकमिति बोध्यम् ॥ ४ स्तोरिति समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यम् निमित्तकार्यिणोस्तु न । तथा सति शकारयोगे सकारस्य चवर्गयोगे तवर्गस्य इत्यर्थे शादिति निषेधस्य वैयर्थ्यं स्यात् ॥ ५ 'तोः षि' इत्यारम्भसामर्थ्यात् स्थान्यादेशयोरेव यथासंख्यम्, न तु निमित्तकार्यिणोः, नापि निमित्तादेशयोरिति बोध्यम् ॥ ६ पदान्ते षकारस्य जश्त्वेन टवर्गस्यैव लाभे 'टोः' ग्रहणं व्यर्थमिति शङ्कायां यस्य षकारस्य जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वं तत्र पदान्ते षकारलाभ इत्यभिप्रायेण 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति षकारस्य जश्त्वं न भवतीति भावः ॥ ७ चतुर् + मुख इत्यादौ पदान्तस्य यरो रेफस्य अनुनासिके मकारे परतः अनुनासिको णकारो मूर्धस्थानसाम्येन प्राप्नोति इति शङ्कायाम् **'स्थानेऽन्तरतम उरण्रपरः'** इत्येवं संहितापाठे 'अन्तरतमे' इति सप्तम्यन्तपाठे 'अन्तरतमे सदृशतमे स्थानिनि आदेशः' इत्यर्थसंगतये प्रत्यादेशं लक्षणोपप्लवाङ्गीकारे 'णकार आदेशः स्वसदृशतमे स्थानिनि स्यात्' इत्येवमेकवाक्यतयार्थाङ्गीकारे णकारः स्वस्य मूर्धस्थानस्पृष्टप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे टवर्गे चरितार्थ इति केवलमूर्धस्थानेन सदृशे रेफे न प्रवर्तते इति चतुर्मुख इत्यादौ णत्वं न भवतीति भावः ॥ यदि चोक्तरीत्या 'यण् स्वसदृशतमे इकि स्यात्' इत्येवमर्थाङ्गीकारे यकारस्यार्धमात्रस्य सूत्रारम्भसामर्थ्याद् यथाकथंचित् 'स्वल्पान्तरं न दोषाय' इत्याश्रित्य एकमात्रस्य ह्रस्वस्य स्थाने संभवेऽपि ह्रस्वे चरितार्थत्वाद् अध्यर्धमात्रान्तरे दीर्घे अर्धतृतीयमात्रान्तरे प्लुते च नैव-

विधिरयं रेफे न प्रवर्तते—चतुर्मुखः ॥ **प्रत्यये भाषायां नित्यम्** * ॥ तन्मात्रम् । चिन्मयम् । कथं तर्हि मदोदग्राः ककुद्मन्त इति । यवादिगणे दकारनिपातनात् ॥ **तोर्लि** ।८।४।६० ॥ तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वाँल्लिखति । नकारस्याऽनुनासिको लकारः । **उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य** ।८।४।६१ ॥ उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । आदेः परस्य । उत्थानम् । उत्तम्भनम् । अत्राघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः । तस्य झरोझरीति पाक्षिको लोपः । लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणं न तु खरि चेति चर्त्वम् । चर्त्वं प्रति थकारस्याऽसिद्धत्वात् ॥ **झयो होऽन्यतरस्याम्** ।८।४।६२ ॥ झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः । वाग्घरिः । वाग्हरिः ॥ **शश्छोऽटि** ।८।४।६३ ॥ पदान्तात् झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि । दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते ॥ **खरि च** ।८।४।५५ ॥ खरि परे झलां चरः स्युः । इति जकारस्य चकारः । तच्छिवः । तच्शिवः ॥ **छत्वममीति वाच्यम्** * ॥ तच्छ्लोकेन । तच्श्लोकेन । अमि किम् ? वाक् श्च्योतति ॥ **मोऽनुस्वारः** । ८।३।२३ ॥ मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्धलि । अलोऽन्त्यस्य । हरिं वन्दे । पदस्येति किम् ? गम्यते ॥ **नश्चापदान्तस्य झलि** ।८।३।२४ ॥ नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः स्यात् । यशांसि । आक्रंस्यते । झलि किम् ? मन्यते ॥ **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः** ।८।४।५८ ॥ स्पष्टम् । अङ्कितः । अञ्चितः । कुण्ठितः । शान्तः । गुम्फितः । कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासि-

---

—भविष्यतीति सप्तम्यन्तपाठो नाङ्गीक्रियते, किंतु प्रथमान्तपाठ एवाङ्गीक्रियते । तथा च प्रतिस्थानिलक्षणोप्लवाङ्गीकारेण 'ह्रस्व इक् यणं लभते' 'दीर्घस्य इको यण्' 'प्लुतस्य इको यण्' इत्येवं लक्षणोपप्लवे आरम्भसामर्थ्याद् दीर्घप्लुतयोरपि यण् सिद्धः ॥ "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" इत्यत्र तु 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इत्यतः सवर्णपदमपकृष्य यस्य परः सवर्णोऽनुनासिकोऽस्ति तद्विषय एव लक्षणोपप्लवः करणीय इति 'रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति' इति भाष्यतो रेफसवर्णानुनासिकाभावात् तद्विषयो लक्षणोपप्लव एव नाङ्गीक्रियते इति नैव दोषलेश इति तत्त्वम् ॥

१ 'तसौ मत्वर्थे' इति सूत्रे दकारप्रश्लेषेण भत्वे तु नैवानुनासिकापत्तिरिति तत्त्वम् ॥ २ अत्र वार्तिके— '**उदः पूर्वत्वे स्कन्देश्छन्दसि**' * ॥ अग्ने दूरमुत्कन्दे ॥ **रोगे च** * । उत्कन्दो रोगः ॥ ३ काशिकासंमताष्टाध्यायी पाठमभिप्रेत्येदम् ॥ 'दीर्घादाचार्याणाम् । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । वा पदान्तस्य । तोर्लि । उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य । झयो होऽन्यतरस्याम् । शश्छोटि । झलां जश् झशि । अभ्यासे चर्च । खरि च । वावसाने । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' । इत्येवं भाष्यसंमताष्टाध्यायीपाठे तु नैव चर्त्वं प्रति थकारस्यासिद्धत्वमिति थकारस्य चर्त्वं भवत्येवेति बोध्यम् ॥ ४ **दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते इति** । 'तद्+शिवः' इत्यत्रेत्यादिशेषः । शस्य छत्वमिति अन्ते पूरणीयम् । यथाश्रुते तु श्चुत्वं प्रति छत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं छत्वस्याप्राप्तिरेवेति बोध्यम् भाष्यसंमतसूत्रपाठे । काशिकासंमतसूत्रपाठे तु श्चुत्वम् । चर्त्वम् । छत्वमिति क्रमो बोध्यः ॥ ५ 'मो राजि—' इत्युत्तरं 'हे मपरे वा' इत्यारम्भसामर्थ्याद् 'झलि चेद् अपदान्तस्यैव' इति नियमाभावेन 'अपदान्तस्य चेत् झल्येव' इति नियमेनापदान्ते दोषाभावेन पदस्येति उत्तरार्थमिति प्राञ्चः । 'प्रशान्मूह्मलयति' इत्यत्र नकारवारणाय 'हेमपरे वा' इति चारितार्थमिति तु न सम्यक् । 'मो नो धातोः' इत्येतत् प्रति 'हे मपरे' इत्यस्यासिद्धत्वेन न त्वस्य पूर्वं प्रवृत्तेरव्याघातात् ॥ इति तु 'न राजि' इत्येव सिद्धे मकारविधानम् 'मो नो धातोः' इत्येतद्वारणायेति सिद्धान्ताज्ञानमूलकमेव ॥

द्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम् ॥ **वा पदान्तस्य ।८।४।५९ ॥** पदान्तस्याऽनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वङ्करोषि । त्वं करोषि । सँय्यन्ता । संयन्ता । सँव्वत्सरः । संवत्सरः ॥ यँल्लोकम् । यंलोकम् ॥ अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः ॥ **मो राजि समः क्वौ ।८।३।२५ ॥** क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सम्राट् ॥ **हे मपरे वा ।८।३।२६ ॥** मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद्वा । ह्मल ह्मल चलने । किम् ह्मलयति । किं ह्मलयति ॥ **यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम् * ॥ यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ।१।३।१० ॥** सम[1]संबन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात् । किँय्ह्यः । किं ह्यः । किँव्ह्वलयति । किं ह्वलयति । किँल्ह्लादयति । किं ह्लादयति ॥ **नपरे नः ।८।३।२७ ॥** नपरे हकारे मस्य नः स्याद्वा । किन्ह्नुते । किं ह्नुते ॥ **ङ्णोः कुक्टुक् शरि ।८।३।२८ ॥** ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा स्तः शरि । कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जश्त्वं न ॥ **चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् * ॥** प्राङ्ख्क्षष्ठः । प्राङ्क्षष्ठः । प्राङ्षष्ठः । सुगण्ठ्षष्ठः । सुगण्ट्षष्ठः । सुगण्षष्ठः ॥ **डः सि धुट् ।८।३।२९ ॥** डात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात् । षट्त्सन्तः । षट्सन्तः ॥ **नश्च ।८।३।३० ॥** नकारान्तात्सस्य धुड्वा । सन्त्सः । सन्सः ॥ **शि तुक् ।८।३।३१ ॥** नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात् । शश्छोऽटीति छत्वविकल्पः । पक्षे झरो झरीति चलोपः । सञ्छंभुः । सञ्च्छंभुः । सञ्च्शंभुः । सञ्शंभुः ॥

अछौ अचछा अचशा अशाविति चतुष्टयम् । रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ।८।३।३२ ॥ ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं[3] ङमुडागमः स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः ॥ **समः सुटि ।८।३।५ ॥** समो रुँः स्यात् सुटि । अलोऽन्त्यस्य ॥ **अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।८।३।२॥**

---

१ साम्यं च संख्याकृतमेव ' यथासंख्यम् ' इत्युक्तेः । तच्च शब्दकृतमेव शब्दानुशासनत्वात् 'स्वं रूपम्' इत्यस्य बाधायोगात् शब्दप्राधान्यात् ॥ अत एव 'स्यतासी लृलुटोः' इत्यादिषु न दोषः ॥ शब्दसंज्ञायां ' स्वं रूपम्' इत्यस्याप्रवृत्त्या संज्ञिरूपार्थसंख्यासाम्येनैव निर्वाहः ॥ अत एव ' लुटः प्रथमस्य डारौरसः ' ' एचोऽयवायावः' इत्यादौ प्रथमैजादिसंज्ञासंज्ञिसंख्यामादायैव निर्वाहः ॥ **'संवृतावर्णस्य संवृतावर्णः'** इति भाष्यं तु 'अइउण्' सूत्रभाष्यविरोधादेकदेश्येवेति तत्त्वम् ॥ २ अत्र विधीयमानेष्वनुनासिकचिह्नदानं ' **भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न**' इति परिभाषां विस्मृत्यैवेति तत्त्वम् ॥ ३ ' नित्यप्रहसितो नित्यस्वाध्यायीत्यादाविव ' नित्यवीप्सयोः ' इत्यत्र भाष्ये नित्यपदस्याभीक्ष्ण्यवाचित्वेन प्रायः पर्यायत्वं व्यवस्थापितम् । अतएव 'तस्मिन्निति ' ' तस्मिन्नणि० ' इत्यादौ ङमुट् कृतः ' ' तनादि–' इत्यत्र न कृतः, ' सन्नन्तान्न सनिष्यते ' इत्यत्र ङमुटो भावाभावौ कृताविति बोध्यम् ॥ ४ दृष्टानुविधेश्छन्दोविषयत्वाद्विचो लोकेऽनभिधानमेवेति ह्रस्वात्परस्य पदान्तणकारस्यानभिधानमेव । वेदेपि तादृशणकारो नैवास्ति । अत एव प्रातिशाख्येषु ' **पदान्तीयौ ह्रस्वपूर्वौ ङकारो नकारश्च क्रामत उत्तरे स्वरे** ' ' **ङ्नौ चेद् ह्रस्वपूर्वौ स्वरे पदान्तौ** ' इति णकारो नोपदिष्टः ॥ एतदेव ध्वनयितुं पाणिनिनापि ' इको यणचि ' ' अणिनुणः ' ' अणिञोः ' इत्यत्र क्वापि ङमुट् नैव कृत इति तत्त्वम् ॥ ५ ' **समस्सुटि** ' **इति द्विसकारको निर्देशः** ' इति भाष्यम् । तत्र विभक्तिसकारस्य ' अनचि च ' इति द्वित्वं जानानः ' मतुव्वसो रुः ' इत्यतो ' रुः ' इत्यनुवर्त्य व्याचष्टे–**समो रुरिति** ॥

अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् ॥ **अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ।८।३।४॥** अ-नुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात्। खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ **विसर्जनीयस्य सः ।८।३।३४ ॥** खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । एतदपवादे वा शरीति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते ॥ **संपुंकानां सो वक्तव्यः** * सँस्स्कर्ता । संस्कर्ता । **समो वा लोपमेके** इति भाष्यम् * ॥ लोपस्यापि रुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तूक्तमेव । तत्रानचि चेति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यच्त्वात् । अनुनासिकवतां त्रयाणां **शरः खयः** * इति कद्वित्वे षट् । अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे च एकतं द्वितं त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरशतम् ॥ **पुमः खय्यम्परे ।८।३।६ ॥** अम्परे खयि पुम्शब्दस्य रुः स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षेऽप्रत्ययस्येति षत्वपर्युदासात् ≍क≍पयोः प्राप्तौ । अव्युत्पत्तिपक्षे तु षत्वप्राप्तौ संपुंकानामिति सः । पुँस्कोकिलः । पुंस्कोकिलः । पुँस्पुत्रः । पुंस्पुत्रः । अम्परे किम् ? पुंक्षीरम् । खयि किम् । पुंदासः । ख्याञादेशे न । पुंख्यानम् ॥ **नश्छव्यप्रशान् ।८।३।७ ॥** अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात् न तु प्रशान्शब्दस्य । विसर्गः । सत्वम् । श्चुत्वम् । शार्ङ्गिँश्छिन्धि । शार्ङ्गिंश्छिन्धि । चक्रिँस्त्रायस्व । चक्रिंस्त्रायस्व । पदस्य किम् हन्ति । अम्परे किम् ? सन्त्सरुः खड्गमुष्टिः । अप्रशान् किम् ? प्रशान्तनोति ॥ **नॄन्पे ।८।३।१० ॥** नॄनित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे ॥ **कुप्वोः ≍ क ≍ पौ च ।८।३।३७ ॥** कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः चाद्विसर्गः । येन नाप्राप्त इति न्यायेन विसर्जनीयस्य स इत्यस्यापवादोऽयम् न तु शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य । तेन वासः क्षौमसि-त्यादौ विसर्ग एव । नॄँ≍पाहि । नॄं≍पाहि । नॄँः पाहि । नॄंः पाहि । नॄन्पाहि ॥ **कानाम्रेडिते ।८।३।१२ ॥** कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे । **संपुंकानामिति** सः । यद्वा ॥ **कस्कादिषु च ।८।३।४८ ॥** एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यत्र तु सः । ≍क≍पयोरपवादः । इति

---

१ 'अनुनासिकात्' इति अर्शआद्यजन्तादनुनासिकशब्दात् 'ल्यब्लोपे कर्मणि' इति पञ्चमीत्याह-**अनुनासिकमिति** । अनुनासिकघटितप्रयोगमित्यर्थः ॥ २ **'समस्स्सुटि'** इत्यत्र विभक्तिसकारस्य न द्वित्वम् अपि तु विधेयः सकार एव निर्दिष्ट इतीदं वार्तिकं नापूर्वम् ॥ ३ 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' इति मते 'अतः कृकमि-' इति सूत्रे कमेः पृथक् कंसग्रहणमपि ज्ञापकम् ॥ व्युत्पत्तिपक्षे च 'अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु' इति सूत्रम् 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः-' इति सूत्रं च प्रमाणम् ॥ ४ 'चक्षिङः ख्शाञ्' इत्यनेन 'ख्शाञ्' आदेशे 'शस्य यो वा' इति णत्वप्रकरणोत्तरं त्रिपाद्यां पठितेन वार्तिकेन कृतस्य यकारादेशस्यासिद्धत्वेन शकारस्यैव सत्त्वमाश्रित्याम्परत्वाभावबुद्ध्या रुत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५ 'समस्सुटि' इत्यतः सकारानुवृत्तौ 'महाँ इन्द्रः' इत्यत्र 'दीर्घादटि'-इत्यनेन सत्वविधौ तस्यासिद्धत्वात् 'ससजुषोः' इति रुत्वं न स्यादतो रुरेवानुवृत्तः ॥ ६ 'सन्+त्सरुः' इत्यत्र तकाराच्छवः परः सकारोऽम् नेति भावः ॥ ७ 'खरि' इति शेषः तेन 'कवर्गे पवर्गे खरि' इत्यर्थेन 'देवो गन्ता' 'रामो बलवान्' इत्यादौ नैव जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ ॥ ८ 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति' । नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वम् ॥

सः । काँस्कान् । कांस्कान् । कस्कः । कौतस्कुतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोऽयम् ॥ **संहितायाम्** ।६।१।७२ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ **छे च** ।६।१।७३ ॥ ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । श्चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः । ततश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं श्चुत्वेन जः । तस्य चर्त्वेन चः। श्चुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न । स्वच्छाया । शिवच्छाया ॥ **आङ्माङोश्च** ।६।१।७४ ॥ एतयोश्छे परे तुक् स्यात् । पदान्ताद्वेति विकल्पापवादः । आच्छादयति । माच्छिदत् ॥ **दीर्घात्** ।६।१।७५ ॥ दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात् । दीर्घस्यायं तुक् न तु छेस्य । सेनासुराच्छायेति ज्ञापकात् । चेच्छिद्यते ॥ **पदान्ताद्वा** ।६।१।७६ ॥ दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग्वा स्यात् । लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीछाया ॥

इति हल्संधिप्रकरणम् ।

अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम् ।

विसर्जनीयस्य सः ।८।३।३४ ॥ विष्णुस्त्राता ॥ **शर्परे विसर्जनीयः** ।८।३।३५ ॥ शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो न त्वन्यत् । कः त्सरुः । घनाघनः क्षोभणः । इह यथायथं[३] सत्वं जिह्वामूलीयश्च न ॥ **वा शरि** ।८।३।३६ ॥ शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः शेते । हरिश्शेते ॥ **खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः** * ॥ राम स्थाता । हरि स्फुरति । पक्षे विसर्गे सत्वे च त्रैरूप्यम् । कुप्वोः ≍क≍पौ च ॥ क≍ करोति । कः करोति । क≍ खनति । कः खनति । क≍ पचति । कः पचति । क≍ फलति । कः फलति ॥ **सोऽपदादौ** ।८।३।३८ ॥ विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परयोः ॥ **पाशकल्पककाम्येष्विति[४] वाच्यम्** * ॥ पयस्पाशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यशस्काम्यति ॥ **अनव्ययस्येति[५] वाच्यम्** * ॥ प्रातःकल्पम् ॥ **काम्ये रोरेवेति वाच्यम्** * ॥ नेह गीः[६]-काम्यति ॥ **इणः षः** ।८।३।३९ ॥ इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्पा-

---

१ 'परश्च' इत्येतच्छास्त्रबलेन 'प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, प्रकृतिपर एव प्रत्ययः' इति नियमेन धातुप्रत्यययोरत्यन्ताव्यवधानेनैव प्रयोगस्येष्टत्वात् 'लिटि धातोः' इत्यादिषु प्रयोजनाभावात्तदग्रे 'छे च' इत्यादौ 'तिष्ठतु दधि च्छत्रमुपानय' इत्यादावर्धमात्रोच्चारणकालाधिककालव्यवाये तुग्वारणाय कृतमपि 'संहितायाम्' इति सूत्रम् 'छे' इत्यादिसप्तमीनामौपश्लेषिकाधिकरण एव कृतत्वात् तस्य चात्यावश्यकव्यवधानाधिककालेऽसंभवादेवाप्तेर्वारणाद् व्यर्थमेवेदं सूत्रमिति ध्वननायैव 'इको यणचि' इत्यतः प्रागव्याख्याय व्याख्येयत्वमात्रज्ञापनायात्र व्याख्यातम् ॥ २ यदि छस्य तुक् स्यात्, तर्हि छस्य चर्त्वेन चद्वयं स्यात् । सन्निपात परिभाषया चर्त्वाभावे तु छकारोपरि चकारः श्रूयेत ॥ ३ **यथायथमिति** । 'कः त्सरुः' इत्यत्र सत्वम् 'घनाघनः क्षोभणः' इत्यत्र जिह्वामूलीयो नेत्यर्थः ॥ ४ सूत्रोक्तस्य 'अपदादौ' इत्यस्य विवरणमिदमिति न परिगणनमिति भावः ॥ ५ अव्ययीभावस्य तु न निषेधः किंतु सत्वं भवत्येवेति उपपयस्काम्यतीत्यत्र सत्वं भवत्येवेति 'अव्ययीभावश्च' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ६ 'सोऽपदादाविणः पः' इति समुदितस्योत्तरत्र 'कस्कादिषु' इत्यादिषु यथासंभवमनुवृत्तिसूचनार्थमेव भाष्यकृतैव 'सोपदादौ' इत्यत्र पठित्वा 'गीःकाम्यति' इत्युदाहरणं दत्तम् ॥ अत्राप्युदाहरणमार्गेण 'द्वाःकाम्यति' इत्युदाहार्यम् ॥

शम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति ॥ **नमस्पुरसोर्गत्योः** ।८।३।४० ॥ गति-संज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुप्वोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतित्वात् कृञो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । तदभावे—नमः करोति ॥ पुरोऽव्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगति-त्वान्नेह । [पूः पुरौ] पुरः प्रवेष्टव्याः ॥ **इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य** ।८।३।४१ ॥ इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः । निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति ॥ एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वम् । कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठात् । तेनेह न मातुः कृपा ॥ **मुहुसः प्रतिषेधः***॥ मुहुःकामा॥ **तिरसोऽन्यतरस्याम्** ।८।३।४२ ॥ तिरसः सो वा स्यात् कुप्वोः । तिरस्कर्ता । तिरःकर्ता ॥ **द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे** ।८।३।४३ ॥ कृत्वोर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात् कुप्वोः । द्विष्करोति । द्विः करोतीत्यादि । कृत्वोर्थे किम् ? चतुष्कपालः ॥ **इसुसोः सामर्थ्ये** ।८।३।४४ ॥ एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वोः । सर्पिष्करोति । सर्पिः करोति । धनुष्करोति । धनुः करोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । सामर्थ्ये किम् ? तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम् ॥ **नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य** ।८।३।४५ ॥ इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपद-स्थस्य नित्यं षः स्यात् कुप्वोः परयोः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । अनुत्तरपदस्थस्येति किम् ? परमसर्पिःकुण्डिका ॥ कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थः । व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च ॥ **अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य** ।८।३।४६ ॥ अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु न तूत्तरपदस्थस्य । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुम्भः । अयस्पात्रम् । अयःसहिता कुशा अयस्कुशा । अयस्कर्णी । अतः किम् ? गीःकारः । अनव्ययस्य किम् ? स्वःकामः । समासे किम् ? यशः करोति । अनुत्तरपदस्थस्य किम् ? परमयशःकारः ॥ **अधःशिरसी पदे** ।८।३।४७ ॥ एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्या-

---

१ अनन्यथासिद्धमुदाहरणं 'गीष्कल्पम्' 'दोष्पाशम्' इति ॥ अनव्ययस्य' इत्युक्तवार्तिकाद् 'उच्चैः कल्पम्' इत्यादौ नापत्तिरिति बोध्यम् ॥ २ **'पुरः प्रवेष्टव्याः'** इत्येव प्रत्युदाहरणम् । अत्र 'पुरः' इत्यस्य प्रथमा-बहुवचनान्तत्वं दर्शयितुमेव **'पूः पुरौ'** इति प्रथमैकवचनद्विवचने दर्शिते । नान्यदेतयोः प्रयोजनमिति भावः ॥ ३ तद्धितनिमित्तकवृद्धेर्बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाद् इदुदुपधत्वमाश्रित्य 'नैष्पुरुष्यम्' 'दौष्कुल्यम्' इत्यादावपि षत्वं भवत्येवेति भाष्ये स्पष्टम् ॥ ४ **एकादेशेति** । 'एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य' इति समासः । मातुरित्यादौ 'ऋत उत्' इत्येकादेशशास्त्रमेव 'उरण् रपरः' इति रेफस्य निमित्तमस्तीति परम्परया विसर्जनीय-स्याप्येकादेशशास्त्रमेव निमित्तमस्तीति न भवति षत्वमिति भावः ॥ ५ 'सुचः' इति सूत्रं कृत्वा 'सुजन्तस्य पदस्य यो विसर्गः तस्य षत्वम्' इत्यर्थेन सुवचत्वमिति ध्येयम् तथापि **'सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम्'** इति परिभाषाया अनित्यज्ञापनायैव न्याय्य एव पाणिनीयो गुरुभूतन्यासः ॥ ६ 'इदुदुपधस्य' इति नित्यमेव षत्वमिति भावः ॥ एवमेव 'चतुष्पाद्' 'चतुष्प्राशत्' इत्यादावपि ॥ ७ उत्तरसूत्रे समासग्रहणाज्ज्ञापकात् ॥ पृथगर्थानां पदानामाकाङ्क्षादिवशाद् यः संबन्धः सा **व्यपेक्षा** ॥ ८ 'तिष्ठतु सर्पिष्कुण्डिकामानय' इत्यादावित्यर्थः ॥ ९ **नित्यार्थ इति** । 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति विकल्पं बाधित्वेति शेषः ॥ १० कमेः पृथक् कंसग्रहणेन 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' इति ज्ञाप्यते ॥

त्पदशब्दे परे। अधस्पदम्। शिरस्पदम्। समास इत्येव। अधः पदम्। शिरः पदम्॥ अनुत्तरपदस्थस्येत्येव। परमशिरःपदम्॥ कस्कादिषु च॥ भास्करः॥

इति विसर्गसंधिप्रकरणम्।

अथ स्वादिसंधिप्रकरणम्।

स्वौजसमौडिति[1] सुप्रत्यये शिवस् अर्च्य इति स्थिते॥ **ससजुषो रुः।८।२।६६॥** पदान्त्यस्य[2] सस्य सजुषशब्दस्य च रुः स्यात्। जश्त्वापवादः॥ **अतो रोरप्लुतादप्लुते।६।१।११३॥** अप्लुतादतः परस्य रो रुः[3] स्यादप्लुतेऽति। भोभगोअघो इति प्राप्तस्य यत्वस्याऽपवादः॥ उत्वं[4] प्रति रुत्वस्याऽसिद्धत्वं तु न भवति। रुत्वमनूद्य उत्वविधेः सामर्थ्यात्॥ **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः।६।१।१०२॥** अकः[5] प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात्॥ इति प्राप्ते॥ **नादिचि।६।१।१०४॥** अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः॥ आद्गुणः[6]। एङः पदान्तादति। शिवोऽर्च्यः॥ अत इति तपरः किम्? देवा अत्र॥ अतीति तपरः किम्? श्व आगन्ता॥ अप्लुतात्किम्? एहि सुस्रोत ३ अत्र स्नाहि॥ प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयम्। अप्लुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम्। तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात्[7]॥ अप्लुते इति किम्? तिष्ठतु पय अ ३ ग्निदत्त। गुरोरनृत इति प्लुतः॥ **हशि च।६।१।११४॥** अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि। शिवो वन्द्यः। रोरित्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह[8]। प्रातरत्र। भ्रातर्गच्छ॥ देवास् इह इति स्थिते। रुत्वम्॥

---

१ प्रक्रियालाघवाय 'वौंजसमौट्–' इत्येव कृत्वा '–रुतिस्यपृक्तम्' 'रौ च' इत्येवं रुघटितान्येव सूत्राणि करणीयानि इति शङ्कमानं प्रति 'शिवोऽर्च्यः' 'शिवो वन्द्यः' इत्यादौ 'अतो रोः' 'हशि च' इत्यनयोश्चरितार्थत्वेन 'वेधोभ्याम्' इत्यादावुत्वं न स्यात्। 'स्वौजस्–' इति पाठे तु रुत्वस्याश्रयात् सिद्धत्वमुत्वं प्रति कल्पयित्वा सर्वेष्टसिद्धिरिति सूचयन्नाह–**स्वौजसमौडितीति॥** २ 'पदस्य' इत्येतद्विशेषणत्वेन 'ससजुषोः' इत्यत्र तदन्तविधौ 'सकारान्तस्य सजूःशब्दान्तस्य पदस्य' इत्यर्थे 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येकवाक्यतासिद्धमर्थमाह–**पदान्त्यस्य सस्येति॥** सजूःशब्दान्त्यस्य चेति उचितम्॥ ३ 'एङः पदान्ताद्' इत्यतः 'अति' इति 'ऋत उत्' इत्यतः–'उत्' इति चानुवर्ततेऽत आह–**उः स्यादित्यादि॥** ४ 'ससजुषो रुः' इत्यत्र 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यधिकारेण 'पूर्वत्र कर्तव्येऽसिद्धम्' इति शेषपूरणेन पूर्वम् उत्वं प्रति रोरसिद्धत्वं कथं नेति शङ्कामपहरति–**उत्वं प्रतीति॥** ५ 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यतः 'अकः' 'दीर्घः' इत्यनुवर्तते। प्रथमापदं च द्विवचनसामर्थ्यात् 'तस्माच्छसः' इत्येतत्सामर्थ्याच्च प्रथमाद्वितीयाविभक्तिपरमित्याह–**अकः प्रथमाद्वितीययोरिति॥** ६ 'आद् गुणः' इत्येतन्मारणायोद्यतस्यैव पूर्वसवर्णदीर्घस्य 'नादिचि' इत्यनेन मारणे 'आद् गुणः' इति जीवन् यथेच्छं प्रवर्तते इति भावः॥ ७ तपरकरणेनैव दीर्घस्येव प्लुतस्यापि व्यावृत्तिर्भविष्यत्येवेति 'अप्लुतात्' इति व्यर्थमेवेति शङ्कामपहरति–**प्लुतस्येति॥** ८ उपदेश एवोकारस्येत्संज्ञायां प्रयोगे रेफस्यैवोकारादेशविधानाद् व्यर्थमेव 'रोः' इत्युकारोपादानम् 'रोऽप्लुतात्' इत्यतो गुरुभूतं चेति शङ्कामपहरति **रोरिति॥**

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ।८।३।१७॥ असन्धि[1]ः सौत्रः । एतत्पूर्वस्य [2]रोर्यादेशः स्यादशि परे ॥ लोपः शाकल्यस्य । देवा इह । देवायिह ॥ अशि किम्? देवाः सन्ति ॥ यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो ल[3]भ्यते, तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात् । न[4] ह्ययमल्विधिः । रोरिति समुदाय[5]रूपाश्रयणात् ॥ भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः । तेषां रोर्यत्वे कृते ॥ **व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ।८।३।१८॥** पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे ॥ यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते स लघूच्चारणः ॥ **ओतो गार्ग्यस्य ।८।३।२०॥** ओकारात्परस्य पदान्तस्याऽलघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात् ॥ गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युत ॥ पदान्तस्य किम्? तोयम् ॥ **उञि च पदे ।८।३।२१॥** अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोप उञि पदे । स उ एकाग्निः । पदे किम्? तन्त्रयुतम् । वेञः संप्रसारणे रूपम् । यदि तु प्रति[6]पदोक्तो निपात उञिति ग्रहीष्यते तर्ह्युत्तरार्थं[7] पदग्रहणम् ॥ **हलि सर्वेषाम् ।८।३।२२॥** भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्या-

---

१ 'ओकारान्तमात्रानुकरणत्वमाश्रित्येदम् ॥ सान्तरान्तानुकरणत्वे तु यलोपस्यासिद्धत्वान्न्याय्य एवासंधि'रिति बोध्यम् ॥ २ 'रोः सुपि' इत्यतोऽनुवर्त्याह—**रोरिति** ॥ ३ तथा च 'अशि' इति व्यर्थम् इति शेषः ॥ ४ रोरुकारस्योपदेश एवेत्संज्ञालोपयोर्जातयोरवशिष्टस्य रेफमात्रस्य विसर्गादेशस्थानित्वेन स्थानिवत्त्वेनानेयस्य रेफत्वस्याल्धर्मत्वमिति 'अनल्विधौ' इति प्रतिषेधेन नैव स्थानिवद्भावप्राप्तिरिति शङ्कां वारयति—**नह्ययमिति॥अयम्** यादेशविधिः । तत्र हेतुमाह—**रोरितीति** ॥ ५ अयं भावः 'यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशो मृग्यते तस्य निमित्तस्य स्थान्यलसाधारणधर्मत्व एव स्थानिवत्त्वनिषेध इति प्रकृते रुत्वधर्मवैकल्यप्रयुक्तायां यत्वविधेरप्रवृत्तौ स्थानिवत्त्वं मृग्यते तस्य रुत्वस्य विसर्गस्थानिरेफमात्रावृत्तित्वेनासाधारणधर्मत्वाभावान्न स्थानिवत्त्वनिषेधः । न च इत्संज्ञकोकारविशिष्टरेफत्वमेव रुत्वमिति रेफत्वसमनियतमेव रुत्वमिति अलाश्रयत्वादल्विधिरेवेति वाच्यम् । अतिदिश्यमानापेक्षितधर्ममुद्दिश्यैव विचारस्य करणीयत्वेन "विशिष्टं ह्येषोऽनलमाश्रयते इटं नाम" इति भाष्येण अपेक्षितधर्म एव विचारस्य करणीयतादर्शनेन स्थानिवृत्तिधर्मविचारस्याकिंचित्करत्वसूचनात् ॥ ६ उपदिश्यमानत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वं प्रतिपदोक्तत्वम् अनेकलक्षणसाङ्क्यज्ञानत्वेन विलम्बोपस्थितिकत्वं लाक्षणिकत्वमिति शीघ्रोपस्थितिकविलम्बोपस्थितिकयोः शीघ्रोपस्थितिकस्यैव ग्रहणं न्याय्यमिति भावः ॥ ७ यदि तु यविधौ 'रो रि' इति सूत्रतः 'रः' इत्यस्यानुवृत्त्या रेफस्यैव यत्वस्थानित्वं ज्ञात्वा रेफत्वस्य विसर्गस्थान्यल्रेफासाधारणधर्मत्वेनाल्विधित्वान्नैव स्थानिवत्त्वम् इति यविधौ 'अश्' ग्रहणं व्यर्थम् इत्युपपाद्य भाष्यकृता । **उत्तरार्थं तर्हि अश्ग्रहणं कर्तव्यम् "हलि सर्वेषाम्" हलि अशि यथा स्यात् । इह मा भूत्—वृक्षवयतेरप्रत्ययः 'वृक्षव् करोति'** इति प्रयोजनमुक्तम् । इति विभाव्यते तर्हि प्रकृतसूत्रेऽपि 'व्योः' इति समुदितस्यैवानुवृत्तिः करणीया 'अशि' इत्यस्य च ॥ यत्तु 'लोपः शाकल्यस्य' इति सूत्रशब्देन्दौ नागेशभट्टः—परे तु **'नहि पदान्ता हलोऽणः सन्ति'** इति लण्सूत्रभाष्याद् वृक्षवादेरनभिधानमेव—इति । तन्न सम्यक् तादृशभाष्यपाठस्य कस्मिन्नपि पुस्तकेऽलाभात् । **'नहि पदान्ताः परेऽणः'** इति तूपलभ्यते यद्यपि तथापि तस्य भाष्यस्यैवैकदेशित्वमवश्यं कल्पनीयम् **'ननु चायमस्ति कर्तृ हर्तृ'** इति भाष्येण दूषितत्वेनाप्रामाणिकत्वसूचनाच्च 'वृद्धिरेचि' 'वृद्धिरादैच्' इति निर्देशेन 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्याम्' इति सूत्रेण पदान्ते हलणां सत्त्वबोधनाच्च ॥ अशि परतस्तु वृक्षव् इति वलोपस्येष्टत्वमेव **'हलि अशि यथा स्यात्'** इत्युक्तभाष्यात् किं न कल्पयेत । 'व्योः' इत्यत्र तु 'झलां जश्' इत्यत्रेवापदत्वादेव लोपो न कृतः ॥

द्धलि सर्वेषां मतेन ॥ भो देवाः । भो लक्ष्मि । भो विद्वद्वृन्द । भगो नमस्ते । अघो याहि। देवा नम्याः । देवा यान्ति ॥ हलि किम् ? देवायिह ॥ **रो सुपि ।८।२।६९ ॥** अह्नो रेफादेशः स्यान्न तु सुपि । रोरपवादः ॥ अहरहः । अहर्गणः ॥ असुपि किम् ? अहोभ्याम् । अत्राहन्निति रुत्वम् ॥ **रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्*** ॥ अहोरूपम् । गतमहो रात्रिरेषा । एकदेश-विकृतस्यानन्यत्वादहोरात्रः । अहोरथन्तरम् । **अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः*** ॥ विस-र्गापवादः । अहर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ ॥ **रो रि ।८।३।१४॥** रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ॥ **ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ।६।३।१११ ॥** ढरेफौ लोपय-तीति तथा तस्मिन्वर्णेऽर्थाद् ढकाररेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पुना रमते । हरी रम्यः । शंभू राजते ॥ अणः किम् ? तृढः । वृढः । तृहू हिंसायाम् । वृहू उद्यमने ॥ पूर्व-ग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । लीढः । अजर्घाः ॥ मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रो रीति लोपे च प्राप्ते ॥ **विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।१।४।२ ॥** तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् ॥ इति लोपे प्राप्ते । पूर्वत्रासिद्धमिति रो रीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव । मनोरथः ॥ **एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ।६।१।१३२ ॥** अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु नञ्समासे ॥ एष विष्णुः । स शंभुः । अकोः किम् ? एषको रुद्रः ॥ अनञ्समासे किम् ? असः शिवः ॥ हलि किम् ? एषोऽत्र ॥ **सोऽचि लोपे चेत्पादपूर-णम् ।६।१।१३४ ॥** सस् इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत । सेमामविड्ढि प्रभृतिं य ईशिषे । इह ऋक्पाद एव गृह्यत इति वामनः ॥ अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपीत्यपरे ॥

---

१ 'अहन्' इति सूत्रमनुवर्ततेऽत आह–**अह्न इति** ॥ २ भाष्ये वार्तिक एव '**अह्नः**' इत्युपलभ्यते ॥ ३ 'ढो ढे लोपः' इत्यतोऽनुवर्त्याह–**लोप इति** ॥ ४ **तथा** ढ्रलोपम् 'कर्मण्यण्' ॥ ५ दीर्घपदश्रुत्या 'अचः' इत्युपस्थित्यैव सिद्धौ अण्ग्रहणसामर्थ्याद् अण् पूर्वेण णकारेणैवेति बोध्यम् ॥ ६ 'ढ्रलोपे' इति सप्तमीलिङ्गेन 'तस्मिन्निति' इति परिभाषाबलेनैव 'पूर्वस्य' इत्युपस्थितौ सिद्धायां पूर्वग्रहणम् "अलुगुत्तर-पदे" इत्यतोऽनुवर्तमानस्य 'उत्तरपदे' इत्यस्य निवृत्त्या समासविषयपूर्वपदत्वमन्तरापि समासाभावेपि पूर्व-मात्रस्य दीर्घार्थम् ॥ अन्यथा 'चतूरसी' इत्यादावेव स्यात् । इति पदद्वयाभावस्थलमुदाहरति **लीढ इति** ॥ ७ '**द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्स विप्रतिषेधः**" इति वार्तिकानुसारेण 'परस्परलब्धावका-शयोरेकत्र समावेशस्तुल्यबलविरोधः ॥ एवंच 'हशि च' इत्यस्याप्राप्तिस्थले 'पुनारमते' इत्यादौ 'रो रि' इत्यनेनावकाशो लब्धः । 'रो रि' इत्यस्याप्राप्तिस्थले 'रामो याति' इत्यत्र 'हशि च' इत्यनेनावकाशो लब्धः ॥ 'मनोरथः' इत्यत्र 'रो रि' 'हशि च' इत्यनयोः प्राप्तिसत्त्वेन तुल्यबलविरोधः ॥ ८ **परम्** अष्टाध्यायीपाठे पश्चात् पठितम् ॥ इष्टं वा । तेन प्राक्पठितमपि क्वचिद्भवति ॥ ९ 'स्वं रूपम्' इत्यनेन सूत्रनिर्दिष्टानु-पूर्व्याः ग्रहणे बोधिते 'एनकद्' इत्यानुपूर्व्याः सूत्रनिर्दिष्टत्वाभावे कथं सुलोपापत्तिरिति चेत् '**तन्मध्यपति-तस्तद्ग्रहणेन गृह्यते**' इति लोकन्यायस्य शास्त्रेप्याश्रयणस्यैव ज्ञापनार्थम् 'अकोः' ग्रहणस्य सत्त्वात् ॥ १० नञर्थस्य प्राधान्ये त्यदादीनामुपसर्जनत्वेन त्यदाद्यत्वानुपपत्तौ हल्ङ्याब्भ्यादिलोपेनैव सोर्निवृत्तिसिद्धौ व्यर्थम् '**अनञ्समासे**' इति नञर्थस्योत्तरपदार्थविशेषणतामेव ज्ञापयति 'आरोपितः सः' इति बोधः ॥ ११ 'स्यश्छ-न्दसि' इति सूत्राच्छन्दोग्रहणेऽनुवृत्ते '**यत्र पादव्यवस्था सर्क्**' इति जैमिनिना ऋक्ष्वेव पादव्यवस्था-कथनादिति भावः ॥ १२ 'स्यश्छन्दसि' इत्यतश्छन्दोग्रहणानुवृत्तौ प्रमाणाभावादित्यादौ पूरणीयमिति भावः ॥

सैष[1] दाशरथी रामः ॥ लोपे चेदिति किम् ? स इत् क्षेति । स एवमुक्त्वा ॥ सत्येवेत्यवधारणं तु "स्यश्छन्दसि बहुलम् इति' पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न—सोऽहमाजन्मशुद्धानाम् ॥

इति स्वादिसंधिप्रकरणम् ।

अथाजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।१।२।४५ ॥ धातुं[2] प्रत्ययं[3] प्रत्ययान्तं[4] च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं[5] प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥ **कृत्तद्धितसमासाश्च ।१।२।४६ ॥** कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे समास[6]ग्रहणं नियमार्थम्[7] । यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्यस्य[8] न ॥ **प्रत्ययः ।३।१।१ ॥** आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम्[9] ॥ **परश्च[10] ।३।१।२ ॥** अयमपि तथा ॥ **ङ्याप्प्रातिपदिकात्**

---

१ सैष दाशरथी रामः सैष भीमो महाबलः । सैष कर्णो महात्यागी सैष राजा युधिष्ठिरः ॥ २ तेन 'अहन्' इत्यत्र न प्रातिपदिकत्वेन नलोपापत्तिः ॥ ३ तेन 'हरिषु करोषि' इत्यत्र सुप्सिपोः प्रातिपदिकत्वेनौत्सर्गिकैकवचने पदत्वेन 'सात्पदाद्योः इति निषेधो न ॥ इदं सातिग्रहणमेव प्रत्ययपर्युदासे लिङ्गमिति भावः ॥ ४ तेन 'हरिषु' इति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन 'सुपो धातु–' इति सुपो लुगापत्तिः 'पचेरन्' इत्यादौ प्रातिपदिकत्वेन नलोपापत्तिश्च नेति बोध्यम् ॥ ५ तेन 'धनं वनम्' इत्यादौ प्रतिवर्णं प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तौ 'सुबन्तं पदम्' इति पदसंज्ञायां नलोपादि न भवति ॥ **'धातोश्चेत् कृदन्तस्यैव'** इति नियमेन 'अहन्' इत्यादिव्यावृत्तौ 'अधातु' ग्रहणं **'प्रत्ययान्तस्य चेत् तद्धितान्तस्यैव'** इति नियमेन 'हरिषु' इत्यादिव्यावृत्तौ **'प्रत्ययान्तं वर्जयित्वा'** इति, अत्र सूत्रे उत्तरसूत्रे चार्थवत्त्वस्य "**कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवत् । न केवलाः कृतस्तद्धिता वा**" इति पदसंज्ञासूत्रभाष्यम् "**शास्त्रीयार्थग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिवैयर्थ्येन तदनुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकार्थप्रत्यासन्नोऽभिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयते**" इति तत्रत्यप्रदीपम् "**धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकोऽर्थो न विद्यते" कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः ॥ प्राग्विभक्तेस्तदन्तस्य तथैवार्थो न विद्यते ॥** " इति वाक्यपदीयम् "**नहि लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते । केन तर्हि सप्रकृतिकेन**" इति 'संख्याया अतिशदन्तायाः' इति सूत्रभाष्यं चानुकूलयितुम् '**एतत्संज्ञाफलभूतविभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वरूपस्यैव** ग्राह्यत्वेन 'प्रत्ययं वर्जयित्वा' इति च स्पष्टार्थमेव ॥ तथाच "**अर्थवत् प्रातिपदिकम्**" इत्येव सूत्रमावश्यकम् । निरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिरेवार्थवत्पदफलम् ॥ संख्याकर्मादेरभावाच्च नैव प्रतिवर्णं विभक्त्युत्पत्तिः ॥ ६ शशशृङ्गादिपदानामपि बौद्धेऽर्थे शक्तिरिति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमिति भावः ॥ ७ नियमाकारश्च '**यत्रार्थवति संघाते पूर्वो भागस्तथोत्तरः । स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हः समासस्यैव तस्य चेत्**' इति ॥ ८ **वाक्यस्येति** । व्यपेक्षायां सामर्थ्ये 'राजन् ङस् पुरुष सु' इत्यादिरित्यर्थः ॥ ९ स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकत्वमेव प्रत्ययत्वं महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादवगन्तव्यमिति नागमानां प्रत्ययत्वापत्तिः । आदेशानां तु स्थानिवत्त्वेनेष्टमेवेत्यधिकारत्वेपि न क्षतिः ॥ १० षष्ठ्यंशविकलया "तस्मादित्युत्तरः' इति पारिभाषया प्रत्ययानां परत्वे सिद्धे "परश्च" इत्ययमधिकारः '**प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या प्रकृतेः पर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः**' इति नियमार्थः । अकज्बहुज्विषये तु 'प्राक् टेः' 'पुरस्तात्' इति विशेषकथनेन नैव दोषः ॥

४।१।१ ॥ ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः । **प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्**इत्येव सिद्धे *ङ्याब्ग्रहणं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् ङ्याब्भ्यां प्राङ् मा भूदित्येवमर्थम् ॥ **स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्** ।४।१।२ ॥ ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सुङस्योरुकारेकारौ जशटङपाश्चेतः ॥ **विभक्तिश्च** ।१।४।१०४ ॥ सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः तत्र सु औ जस् इत्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहारः ॥ **सुपः** ।१।४।१०३ ॥ सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः॥ **द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने** ।१।४।२२॥ द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः॥ **बहुषु बहुवचनम्** ।१।४।२१ ॥ बहुत्वे एतत्स्यात् । रुत्वविसर्गौ । रामः ॥ **सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ** ।१।२।६४ ॥ एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ नादिचि ॥ वृद्धिरेचि ॥ रामौ ॥ **चुटू** ।१।३।७ ॥ प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः ॥ इति जस्येत्संज्ञायाम् ॥ **न विभक्तौ तुस्माः** ।१।३।४ ॥ विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः ॥ इति सकारस्य नेत्त्वम् ॥ **अतो गुणे** ।६।१।९७ ॥ अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात् ॥ इति प्राप्ते । परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । 'अतो गुणे' इति हि **पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरा**निति न्यायेनाकः सवर्ण इत्यस्यैवायमपवादो न तु प्रथमयोरित्यस्यापि । रामाः ॥ **एकवचनं संबुद्धिः** ।२।३।४९ ॥ संबोधने प्रथमाया एकवचनं

---

१ समानाधिकरणाधिकारे 'युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः' इति जरतीशब्देन समासविधायकसूत्रमनुपपन्नं सत् परिभाषायामस्यां ज्ञापकमिति भावः ॥ त्यूङन्तेभ्यो ङ्याब्ग्रहणेऽप्यप्राप्तेरावश्यकैवेति भावः ॥ * तथा च आर्याशब्दात् के कृते 'उदीचामातः स्थाने' इति विकल्पे 'आर्यिका आर्यका' इति लोहिनीशब्दात् कप्रत्यये 'लोहिनिका' इति सिध्यति ॥ २ 'एतर्हि' इत्यत्र 'सुपि च' इत्येतद्वारणाय प्राग्दिशीयानां सुप्संज्ञा न कृता त्यदाद्यत्वोपपत्तये विभक्तिसंज्ञैव कृतेति भावः ॥ ३ सूत्रे 'द्व्येकयोः' इति धर्मपरो निर्देश इति भावः ॥ ४ एकग्रहणं स्पष्टार्थमेव विभक्तेः सारूप्य उपलक्षणत्वेन परिच्छेत्तृवाचकमातृशब्दस्य 'मातारौ' इति रूपसंभवेन जननीवाचिमातृशब्दस्य 'मातरौ' इति रूपसंभवेन सारूप्याभावादेकशेषो न भवति । हरिणस्त्रीहरितवर्णस्त्रीवाचिनोर्हरिणीशब्दस्यैकशेषो भवत्येवेति बोध्यम् ॥ ५ अन्ये लुप्यन्ते । यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी ॥ ६ 'तौ सत्' इति निर्देशेन भ्रष्टावसरन्यायो न प्रवर्तते । हननोद्यतव्याधस्यैव हनने पशुजीवनमव्याहतमेवेति प्रागुक्तमेव ॥ ७ **इत्त्वम्** इत्संज्ञा 'हलन्त्यम्' इति प्राप्ता ॥ ८ 'एकः पूर्वपरयोः' 'एङि पररूपम्' 'उस्यपदान्ताद्' इत्यतोऽनुवर्त्याह-**अपदान्तादित्यादि** ॥ 'सः' इत्यत्र चारितार्थस्य 'अतो गुणे' इत्यस्य 'हरी' इत्यत्र चारितार्थस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य च 'राम+अस्' इत्यत्र प्राप्तौ परत्वात् 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति पूर्वसवर्णदीर्घ एव भवतीति भावः ॥ ९ अयं भावः-'अतो गुणे' इति पररूपविधिर्वृद्धिदीर्घयोरपवादभूतो दीर्घमात्रं नैव बाधते प्रागुपस्थितस्य 'अकः सवर्णे' इत्यस्य बाधेन श्रान्तत्वात्कृतकृत्यत्वाच्चेति 'प्रथमयोः' इति दीर्घं बाधितुं नोत्सहत इति भावः ॥ १० 'संबोधने च' 'प्रातिपदिकार्थ-' इत्यतः 'संबोधने' इति 'प्रथमा' इति चानुवर्तते इति भावः ॥

संबुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥ **एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ।६।१।६९ ॥** एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते संबुद्धेश्चेत् ॥ संबुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्यैङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेह–हे कतरत्कुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । एङ्ग्रहणं किम् ? हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धिगुंणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति ॥ **अमि पूर्वः ।६।१।१०७ ॥** अकोऽम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥ रामम् । रामौ ॥ **लशक्वतद्धिते ।१।३।८ ॥** तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः ॥ इति शसः शस्येत्संज्ञा ॥ **तस्माच्छसो नः पुंसि ।६।१।१०३॥** पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि ॥ **अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ।८।४।२॥** अट् कवर्गः पवर्ग आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे॥ पदव्यवायेऽपीति निषेधं बाधितुमाङ्ग्रहणम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम्। अयोगवाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् ॥ इति णत्वे प्राप्ते ॥ **पदान्तस्य । ८ । ४ । ३७ ॥** पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् ॥ रामान् ॥ **यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १।४।१३ ॥** यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात् ॥ भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याऽङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम् ॥ विधिरिति किम् ?

---

१ संबुद्धिसंज्ञायाः प्रत्ययमन्तराऽसंभवात् 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेर्ग्रहणम्' इति परिभाषयोपस्थितस्य तदादीत्यन्तांशस्याङ्गत्वसमनियतत्वेनाङ्गपदलाभे तद्विशेषणतया तदन्तविधिः 'हल्ङ्याब्भ्यः' इत्यतो 'हल' इति 'लोपो व्योः' इत्यतः 'लोपः' इति चानुवर्तत इत्याह–**एङन्तादिति** ॥ २अयं भावः–संबुद्ध्योपस्थितस्य तदादिपर्यायाङ्गपदार्थस्य प्रत्यासत्त्या संबुद्धिपदार्थ एवान्वयस्य न्याय्यत्वेन 'अङ्गात्परा या संबुद्धिस्तदवयवो हल् लुप्यते स च हल् एङ्ह्रस्वात् परीभूतश्चेत्' इत्यर्थे 'हेकतरत्' इत्यत्र तकारलोपापत्तिः स्यात् । तद्वारणाय '–तद्रूपो हल्–' इत्यर्थाङ्गीकारे 'हे कुल' इत्यत्र मकारलोपानुपपत्तिरतोऽन्येनोपस्थितस्यान्यत्रान्वयाङ्गीकारेण व्याख्याने तु सर्वेष्टसिद्धिः 'हे कतरत्' इत्यत्राङ्गस्य हलन्तत्वात् हे कुलेत्यत्र तु पूर्वरूपैकादेशे पूर्वान्तवत्त्वेनाङ्गत्वातिदेशात् इति ॥ ३ 'अजादावमि' इति व्याख्यानेपि 'आदेः परस्य' इति परिभाषया 'आदेः' इत्युपस्थितौ 'पूर्वान्त्यपराद्योः' इत्येवमेव फलिते वर्णयोरेव स्थानित्वमिति भावः ॥ ४ 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यतः 'पूर्वसवर्णदीर्घः' परामृश्यते इत्याह–**पूर्वेति** ॥ ५ 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इति सूत्रस्यैव शेषोऽयमिति भावः ॥ ६ निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदाघटितत्वं समानपदत्वम् ॥ ७ 'पर्यणद्धम्' इत्यादौ इति शेषः ॥ ८ 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारयोजने तु व्यर्थमिदं सूत्रमिति बोध्यम् ॥ ९ 'तदादि' इत्येतद्घटकतच्छब्देन परामृश्यमाणस्य निर्देशाय **'यस्मात्'** इति ॥ १० अयं भावः–तदादिग्रहणाभावे 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तत्प्रत्ययेऽङ्गम्' इति सूत्रन्यासे भूधातोरेव प्रत्ययस्य मिपो विधानेन भूधातोरेवाङ्गसंज्ञा स्यात् न शप्स्यादिविकरणविशिष्टस्येति 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घो न स्यात् । तदादिग्रहणे कृते तु तदादिसमुदायस्य 'भव' 'भविष्य' इति समुदायस्याङ्गसंज्ञायां दीर्घो भवति इति ॥ ११–'यस्मात्प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' इति सूत्रन्यासे **'प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' 'प्रकृतिपर एव प्रत्ययः'** इति नियमेन प्रत्यये परतः प्रकृतेरेव सत्त्वेन तस्या अङ्गत्वमिष्टमेवेति व्यर्थमेव विधिग्रहणम्–इति शङ्कते–**विधिरिति किमिति ॥** कुत्रचित् प्रकृतेर्लोपेन कुत्रचित्प्रत्ययलोपेन प्रत्ययरहितप्रकृति–प्रकृतिरहितप्रत्ययमात्रसंनिकर्षेऽङ्गसंज्ञा मा भूत् इत्याशयेन समाधत्ते–**स्त्री इयतीति ॥** स्त्रीशब्दाज्जातस्य सुप्रत्ययस्य 'हल्ङ्याब्भ्यः' इत्यनेन लोपे 'स्त्री' इति प्रकृतिमात्रं श्रूयते । इदम्शब्दात् 'किमिदंभ्यां वो घः' इति वतुपो वकारस्य 'घ' आदेशे तस्य 'आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्' इति इयादेशे 'इदं किमोरीश्की' इति ईशादेशे 'ई इयत्'–

स्त्री इयती ॥ प्रत्यये किम् ? प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा मा भूत् ॥ **अङ्गस्य । ६।४।१ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **टाङसिङसामिनात्स्याः ।७।१।१२ ॥** अकारान्तादङ्गाट्टादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः । णत्वम् । रामेण ॥ **सुपि च । ७ । ३ । १०२ ॥** यञादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् ॥ रामाभ्याम् ॥ **अतो भिस ऐस् । ७ । १ । ९ ॥** अकारान्तादङ्गाद्भिस ऐस् स्यात् ॥ अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । रामैः ॥ **ङेर्यः ।७।१।१३ ॥** अतोऽङ्गात्परस्य ङे इत्यस्य यादेशः स्यात् ॥ रामाय । इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुत्वात्सुपि चेति दीर्घः । **संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति** परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । कष्टाय क्रमणे इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् ॥ रामाभ्याम् ॥ **बहुवचने झल्येत् ।७।३।१०३ ॥** झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् । रामेभ्यः ॥ बहुवचने किम् ? रामः । रामस्य ॥ झलि किम् ? रामाणाम् ॥ सुपि किम् ? पचध्वम् ॥ जश्त्वम् ॥ **वावसाने ।८।४।५६ ॥** अवसाने झलां चरो वा स्युः ॥ रामात्, रामाद् । द्वित्वे रूपचतु-

---

–इति स्थिते 'यस्येति च' इति ईकारलोपे 'उगितश्च' इति ङीपि 'इयती' इति प्रकृतिरहितं प्रत्ययमात्रम् अवशिष्यते । एवं च 'स्त्री इयती' इति प्रयोगे स्त्रीशब्दात् यः सुप्रत्ययः कृत आसीत् स न श्रूयते किन्तु इदम् शब्दाद् कृत 'इयती' इति प्रत्यय एव श्रूयते । अत्र 'स्त्री' शब्दस्याजादि 'इयत्' इति प्रत्ययनिरूपिताङ्गत्वे 'स्त्रियाः' इति सूत्रेण इयङादेशापत्तिः स्यादतो विधिग्रहणम् । कृते तु तस्मिन् इयत्प्रत्ययस्य स्त्रीशब्दाद्विहितत्वाभावेन इदम् शब्दादेव विहितत्वेन न स्त्रीशब्दस्याङ्गसंज्ञा किंतु इदम् शब्दस्यैवाजादिप्रत्ययनिरूपिताङ्गसंज्ञा । स्त्रीशब्दस्य तु सुप्रत्ययनिरूपितैवाङ्गसंज्ञेति न इयङादेशापत्तिरिति भावः ॥

१ 'सुपि च' इत्यादिसूत्रैः सुबादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्यैवाङ्गस्य कार्यविधानेन प्रत्ययस्य नैव भविष्यत्यङ्गसंज्ञेति व्यर्थमेव 'प्रत्यये' इति सप्तम्यन्तग्रहणमिति शङ्कते–**प्रत्यये किमिति** ॥ यत्र क्वचित् सप्तम्यन्तं निमित्तपदं नैव श्रूयते तत्र 'तस्मिन्निति' इति परिभाषाया अनुपस्थित्या 'पूर्वस्य' इत्यस्यानुपस्थित्या प्रत्ययविशिष्टस्यैवाङ्गसंज्ञायां तद्विहितकार्यस्य परनिमित्तकत्वं न स्याद् अतः 'प्रत्यये' इति कार्यमेव । अत्र सूत्रे 'प्रत्यये' इति कृते सर्वत्राङ्गाधिकारे 'प्रत्यये' इति सप्तम्यन्तस्यागत्योपस्थितिर्भवत्येवेति 'उरत्' इत्यत्र 'प्रत्यये' इत्यस्याधिकाराभावेऽपि अङ्गसंज्ञायाः प्रत्ययपरत्वमन्तराऽसंभवेन 'प्रत्यये' इति सप्तम्यन्तमाक्षिप्यत एवेति तद्विहितस्य अभ्यासऋवर्णस्थानिकाकारस्य परनिमित्तत्वेन स्थानिवत्त्वात् 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति निषेधेन पुनः संप्रसारणं 'वव्रश्च' इत्यत्र न भवति । किं च 'देवदत्त ओदनमपाक्षीत्' इत्यत्र देवदत्तशब्दात् सुप्रत्ययो विहित इति देवदत्तादिकसमुदायस्याङ्गसंज्ञायां देवदत्तशब्दात् प्रागडागमापत्तिः स्यात् 'प्रत्यये' ग्रहणाभावे, 'प्रत्यये' ग्रहणे कृते तु 'यः प्रत्ययो विहितः तत्प्रत्ययपूर्वभागस्यैव प्रत्यासत्त्या लभ्यते' इति प्रत्यये परतो देवदत्तस्यैवाङ्गसंज्ञा लुङ्निरूपिताऽङ्गसंज्ञा तु 'पच्' धातोरेवेति न देवदत्तात् प्रागडागमापत्तिरिति भावः ॥ २ अङ्गाधिकारसामर्थ्याद् भिस् प्रत्यय एव गृह्यते तेन 'ब्राह्मणभिस्सा' इत्यादौ नैव ऐसादेशापत्तिः ॥ ३–भ्यामादिष्वपि सुप्त्वस्य सत्त्वात् स्थान्यलसाधारणधर्मत्वाभावेन 'अनल्विधौ' इति प्रतिषेधाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ ४ **संनिपातेति** ॥ उपजीव्यविरोधमूलिकैषेति संनिपातो द्वयोः संबन्धः । ययोर्द्वयोः संबन्धं निमित्तीकृत्य जायमानो विधिस्तयोर्द्वयोः संबन्धविघातकस्य निमित्तं न भवतीत्यर्थः । एवं च ह्रस्वाकारान्ताङ्ग–ङे संनिपातलक्षणो यादेशो ह्रस्वाकारान्तत्वविघातकस्य दीर्घस्य निमित्तं न भवतीति दीर्घाप्राप्तिरिति भावः ॥ ५ 'प्रत्ययः' 'सर्वस्य' 'ताभ्याम्' 'आचार्याणाम्' इत्यादिनिर्देशैरनिष्टवारणे सिद्धे 'नासूया कर्तव्या यत्रानुगम आचार्येण क्रियते' इति भाष्येण सौत्रनिर्देशेष्वपि सौत्रत्वकल्पनावारणाय शास्त्रान्वितत्वसंपादनाय तत्तदुपादानमिति तत्त्वम् ॥

ष्ठ्यम् । रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे 'खरि चेति चर्त्वेऽप्यान्तरतम्यात्सस्य स एव न तु तकारः । अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अत एव 'सः सीति तादेश आरभ्यते ॥ **ओसि च ।७।३।१०४ ॥** ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् ॥ रामयोः ॥ **ह्रस्वनद्यापो नुट् ।७।१।५४ ॥** ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात् ॥ **नामि ।६।४।३ ॥** नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् ॥ रामाणाम् । सुपि चेति दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते संनिपातपरिभाषाविरोधात् । 'नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते । रामे । रामयोः ॥ सुपि एत्त्वे कृते ॥ **अपदान्तस्य मूर्धन्यः ।८।३।५५ ॥** आपादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥ **इण्कोः ।८।३।५७ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **आदेशप्रत्यययोः ८।३।५९ ॥** सहेः साडः स इति सूत्रात्स इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् ॥ विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः । रामेषु ॥ इण्कोः किम्? रामस्य ॥ आदेशप्रत्यययोः किम्? सुपीः सुपिसौ सुपिसः ॥ अपदान्तस्य किम्? हरिस्तत्र ॥ एवं कृष्णमुकुन्दादयः ॥ **सर्वादीनि सर्वनामानि ।१।१।२७ ॥** सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः ॥ तदन्तस्यापीयं संज्ञा । द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात् । तेन परमसर्वत्रेति त्रल् । परमभवकानित्यत्राकच्च सिद्ध्यति ॥ **जसः शी ।७।१।१७ ॥** अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् ॥ अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । नचावर्णस्तृ इत्यादाविव नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात् । सर्वे ॥ **सर्वनाम्नः स्मै ।७।१।१४ ॥** अतः सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै

१ सकारस्य महाप्राणत्वात् तकारस्याल्पप्राणत्वादिति भावः ॥ २ अयं भावः—यदि चर्त्वेन सकारस्य तकारः स्यात् तर्हि 'सः सि' इति सूत्रं व्यर्थमेव स्यात् । पञ्चाशतो विंशतिरन्तर्गता, षष्टिर्बहिर्गता, इति व्यवहारस्य सर्वाङ्गीकृतत्वेन 'अल्पापेक्षमन्तरङ्गम्, बह्वपेक्षं बहिरङ्गम्' इत्यत्रापि लक्षणे बाधकाभावेन केवलशरपेक्षे 'चयो द्वितीयाः' इति द्वितीयादेशे कर्तव्ये आर्धधातुकसकारापेक्षस्य तादेशस्यासिद्धत्वेन 'चर्त्वे द्वितीयादेशो न तकारे तु द्वितीयादेशः' इति फलभेदाभावादिति ॥ ३—इगागमे तु 'ज्ञान इ ओस्' इत्यवस्थायां परत्वादाङ्गत्वाच्च नुमि गुणे 'ज्ञानेनोः' इत्यापत्तिः स्यात्, इडागमे 'गङ्गे' इत्यत्र संबुद्धिश्रवणापत्तिः पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वाद् इकारव्यवधानेन हल्ङ्यादिलोपाप्राप्तेः 'एङ्ह्रस्वात्' इत्यस्याप्राप्तेश्चेत्यभिप्रेत्याह—**एकार इति ॥** ४ 'आमि' इत्येवं न्यासे 'नोपधायाः' इत्यत्रापि 'आमि' इत्यनुवृत्तौ 'चर्मणाम्' इत्यत्र दीर्घापत्तिरतः सनकारनिर्देश इति भावः ॥ ५ यदि तु 'एङ्ह्रस्वात्' इति सूत्रभाष्ये 'हे कुण्ड' इत्यादौ 'आदेः परस्य' इति अकारलोपे 'सुपि च' इति दीर्घे 'हे कुण्डाम्' इति दीर्घापत्तिदानेन 'सुपि च' इति सूत्रविधेयदीर्घमात्रे संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिः सूच्यते इति विभाव्यते, तदा हरीणामित्याद्यर्थमावश्यकं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तमिति ध्येयम् ॥ ६ कर्तीनामित्यत्र 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटि दीर्घस्य चारितार्थ्यमिति तु **'नैकमुदाहरण योगारम्भं प्रयोजयति'** इति भाष्येण दूषितमेवेति भावः ॥ ७ **'बाधकान्येव निपातनानि'** इति लोकेऽपि णत्वं नैव भवतीति भावः ॥ ८ 'अदन्तादङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य' इत्यर्थः । तेन ये ते इत्यत्र नाव्याप्तिः, मासपूर्वा इत्यादौ च नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ ९—अयं भावः—प्रत्ययत्वमन्तरा इत्संज्ञा न, स्थानिवत्त्वमन्तरा प्रत्ययत्वमेव न, आदेशतामन्तरा स्थानिवत्त्वमपि न । अत औपदेशिकमनेकाल्त्वमादाय सर्वादेशत्वम् । सर्वादेशत्वे स्थानिवत्त्वम् । स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वम् । प्रत्ययत्वे च 'लशक्वतद्धिते' इति शकारस्येत्संज्ञा । इत्संज्ञायां च लोपः लोपे च एकाल् भवतु इति नास्माकं सर्वादेशत्वव्याघात इति भावः ॥ १० 'अदन्तादङ्गात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य' इत्यर्थः ॥

स्यात् ॥ सर्वस्मै ॥ **ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ** ।७।१।१५ ॥ अतः सर्वनाम्नो ङसिङ्योरेतौ स्तः ॥ सर्वस्मात् ॥ **आमि सर्वनाम्नः सुट्** ।७।१।५२ ॥ अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् ॥ एत्वषत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् ॥ एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः ॥ सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्व, विश्व, उभ, उभय, डतर, डतम, अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस् एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम्, इति ॥ उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अत एव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस्तु उभकावित्यकजर्थः । नच कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्रेत्यादावकच्प्रसङ्गात् । तदुक्तम्—उभयोऽन्यत्रेति ॥ अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे ॥ उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः । तस्माज्जस्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । डतरडतमौ प्रत्ययौ । 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इति तदन्ता ग्राह्याः । यद्यपि **संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्त-**

१ 'अदन्तादङ्गात् परयोः सर्वनाम्नो विहितयोः' इत्यर्थः ॥ २ अवर्णान्तादङ्गादित्यर्थः ॥ तेन तेषामित्यादौ नानुपपत्तिः । वर्णाश्रमेतराणाम् इत्यादौ नापत्तिरिति भावः ॥ ३ अवर्णान्तमङ्गमाश्रित्य जायमानः सुट् कथमवर्णान्ताङ्गविघातकस्य एत्वस्य निमित्तमिति चेत् 'हलि सर्वेषाम्' इत्यत्र 'सर्वेषाम्' इति निर्देशेन एत्वविषये संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिसूचनादिति बोध्यम् ॥ ४ **अकजर्थ इति** ॥ 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' इति सर्वनामसंज्ञामन्तराऽकजनुपपत्तेरिति भावः ॥ ५ 'उभकौ' इति प्रयोगे ककारश्रवणमेवाकच्प्रयोजनं चेत् तत् कप्रत्ययेनैव सेत्स्यतीति शङ्कामपनयति—**नच कप्रत्ययेनेति** ॥ तत्र हेतुमाह—**उभयत इति** ॥ अयं भावः—'उभादुदात्तो नित्यम्' इत्यनेन 'उभयो मणिः' 'उभौ साभ्यासस्य' 'उभे अभ्यस्तम्' 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' 'उभयपक्षविनीतनिद्रः' इत्यादिप्रयोगदर्शनेन द्विवचनाश्रवणसंभावनायामेवायचो विधानात् त्रल्तसिलादिसंभावनायां द्विवचनाश्रवणसंभावनयाऽयच् सिध्यति । 'उभकौ' इत्यत्राकचि तु तस्य मध्यपतितत्वेन उभशब्दाद् द्विवचनसंभावनयाऽयज् नैव भवतीति भावः ॥ ६ **नास्तीति** । उक्तनिर्देशैः 'उभयोऽन्यत्र' इति वार्तिकेन भाष्योदाहरणाभ्यां च तथाप्रतीतेरिति भावः ॥ ७ **अस्तीति** । 'कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे' इति पाठस्य सामर्थ्यात् द्विवचनाभावः कैयटेन कल्पितः । तस्य पाठस्य 'पचतिरूपम्' इत्यादिव्यावर्तनेन चरितार्थत्वात् तद्बलेन द्विवचनाभावकल्पनमुभयशब्दे कैयटस्यानुचितमिति हरदत्तस्याभिमानः ॥ ८—**अयजादेशस्येति** । 'उभादुदात्तः' इत्यत्र 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायच्' इति सूत्रतः 'तयस्यायच्' इत्यनुवर्तते इति स्थानिवत्सूत्रवार्तिकमतम् ॥ ९ **विभक्तिनिरपेक्षत्वेनेति** । यथा द्व्यपेक्षादेकापेक्षमन्तरङ्गम्, तथा—एकापेक्षाद् निरपेक्षमन्तरङ्गमिति 'प्रथमचरम—' इति सूत्रे 'विभाषा जसि' इत्यनुवृत्तेर्विभक्तिसापेक्षत्वम्, 'सर्वादीनि' इत्यत्र कस्यापि सप्तम्यन्तपदस्य निमित्तस्यानुपादानाद् विभक्तिनिरपेक्षत्वमिति यथोद्देशपक्षे विभक्त्युत्पत्तिप्राक्कालप्राप्तत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवतीति भावः ॥ यदि तु 'न वेति विभाषा' इति सूत्रस्थस्य "**अप्राप्ते त्रिसंशयाः**" इति प्रकरणस्थस्य '**द्वन्द्वे च**' '**विभाषा जसि**' इति वार्तिकस्य 'उभादुदात्तः' इत्यत्र 'तयस्य' इति नानुवर्तते केवलम् 'अयच्' इत्येवानुवर्त्तते इति 'प्रत्ययान्तरमेवायच्' इति मतमाद्रियते । विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वं नेमशब्देपि प्रतिपदविधित्वेन विशेषविधित्वमुभयशब्देपि समानमिति न तदिष्टसाधकमिति विभाव्यते तदा उभयशब्दे तयप्रत्ययान्तत्वाभावान्नैव विकल्पप्राप्तिरिति सर्वं चोपेक्षमेव ॥

ग्रहणं नास्ति । सुप्तिङन्तमिति[1] ज्ञापकात् । तथापीह तदन्तग्रहणम् केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात्[2] ॥ अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्विबहुविषये निर्धारणे वर्तेते । तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा । त्व त्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ । एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान्त इत्यपरे ॥ नेम इत्यर्धे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते । यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात्[3] । अन्तरं बहिर्योगेति गणसूत्रेऽ**पुरीति वक्तव्यम्** * ॥ अन्तरायां पुरि ॥ **पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।१।१।३४ ॥** एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि[A] वा स्यात् ॥ पूर्वे, पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो[4] व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् ? दक्षिणा गाथकाः । कुशला इत्यर्थः ॥ असंज्ञायां किम् ? उत्तराः कुरवः ॥ **स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ।१।१।३५ ॥** ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि[B] वा स्यात् ॥ स्वे । स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयोऽर्था वा ॥ **अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ।१।१।३६ ॥** बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि[C] वा स्यात् ॥ अन्तरे अन्तरा वा गृहाः[6] । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः ॥ **पूर्वादिभ्यो[7] नवभ्यो वा ।७।१।१६ ॥** एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः ॥ पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् ॥ एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः ॥ **न बहुव्रीहौ ।१।१।२९ ॥** बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य स त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः । इह[8] समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते ।

---

१ 'सुप्तिङ् पदम्' इति न्यासेऽपि 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया तदन्तग्रहणे सिद्धे व्यर्थं सद् अन्तग्रहणम् '**संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति**' इति परिभाषां ज्ञापयति ॥ २ **प्रयोजनाभावादिति** । 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः' इत्युक्तेरिति भावः ॥ ३ 'निर्देशरूपाद्' इति भावः । सर्वनामसंज्ञायां हि 'समेषाम्' इति निर्देशेन भाव्यमिति भावः ॥ ४ स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेन अर्थेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमः । नियमेन अवधिसापेक्षेऽर्थे वर्तमानतेत्यर्थः ॥ व्यवस्थाऽसंज्ञात्वाङ्गीकारे च शिष्टप्रयोगा एव प्रमाणमिति तत्त्वम् ॥ ५ 'स्वमज्ञातिधनयोः' 'स्वमात्मात्मीययोः' इत्युक्तौ तु आत्मीयस्यापि ज्ञातित्वेन धनत्वेन वा विवक्षायां सर्वनामता स्यात् ज्ञातेर्धनस्य चात्मीयत्वेन विवक्षायां न स्यादिति 'अज्ञातिधनाख्यायाम्' इति कृतम् । कृते तु तस्मिन् ज्ञातेर्धनस्य वात्मीयत्वेन विवक्षायां भवत्येव सर्वनामता ज्ञातित्वेन विवक्षायां नैव भवतीति भावः ॥ A. B. C. 'जसि' इत्यस्य '**जसः कार्यं प्रति विभाषा**' इति भाष्यदर्शित एवार्थः प्रकरणैक्यादिति भावः ॥ ६ बहिर्योगस्य गृहेष्वेव प्रसिद्धिरिति उपसंव्यानग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥ ७ 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' 'जसः शी' इत्यत्रापि वाक्यभेदेन संबन्धेन 'पूर्वे पूर्वाः' इत्यादिषु शीविकल्पसिद्धावपि सर्वनामसंज्ञाया गणसूत्रप्राप्ताया अबाधात् 'सर्वके विश्वके' इत्यादावविकच् स्यादिति त्रिसूत्र्यनिर्माणलाघवं परिहाय सर्वनामसंज्ञाया एव विकल्पो निर्मितः । 'विभाषा जसि' इत्यत्र **जसः कार्यं प्रति विभाषा । अकज्झि न भवति** इति भाष्यादकज् न भवतीति बोध्यम् ॥ ८ 'अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्राथमकल्पिकः यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति' इति भाष्यलब्धस्य 'चिकीर्षिते' इत्यस्य फलमाह–**इत्यादिना** ॥

अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्य इव तत्राप्यकच् प्रवर्तेत । स च समासेऽपि श्रूयेत[1] । अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानितिवत् । भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ[2] ॥ यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्[3] ॥ संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः[4] । महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे संनिवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति[5] । सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय देहि । अतिकतरं कुलम् । अतितत् ॥ **तृतीयासमासे ।१।१।३० ॥** अत्र सर्वनामता न स्यात् ॥ मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय ॥ **द्वन्द्वे च ।१।१।३१ ॥** द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न ॥ वर्णाश्रमेतराणाम् ॥ समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम्[6] T । नचैवं *तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात् ॥ **विभाषा जसि ।१।१।३२ ॥** जसाधारं[7] यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् ॥ वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येव विभाषेत्युक्तमतो नाकच् । किंतु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः ॥ **प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च ।१।१।३३ ॥** एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः ॥ प्रथमे । प्रथमाः । शेषं रामवत् ॥ तयः प्रत्ययः । ततस्तदन्ता ग्राह्याः । द्वितये । द्वितयाः । शेषं रामवत् ॥ नेमे । नेमाः । शेषं सर्ववत् ॥ **विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्** * ॥ द्वितीयस्मै । द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः ॥ अर्थवद्ग्रहणान्नेह[8] पटुजातीयाय ॥ निर्जरः ॥ **जराया जरसन्यतरस्याम् ।७।२।१०१ ॥** जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ[9] ॥ **पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च** * । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते—**निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति**[10][11] । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्[12] जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः ॥ इनादीन् बाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे[13] हलादौ[14] च रामवत् ॥

---

१ जातसंस्कारबाधायोगादिति भावः ॥ २ तदुक्तं भाष्यकृता—'**अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयम्**' इति ॥ ३ 'धिन्विकृण्व्योर च' इति सूत्रे लोपपदमकृत्वा अकारविधानं लोपस्य स्थानिवद्भावेन गुणवारकं विदधता पाणिनिनापि ध्वनितमेतदिति भावः ॥ ४ सर्वनामसंज्ञानुगुणानां संज्ञोपसर्जनभिन्नानामित्यर्थः ॥ ५ संज्ञोपसर्जनीभूतानाम् ॥ सर्वनामसंज्ञाकार्यम् डतरादित्यदादिगणकार्यं चेत्यर्थः ॥ ६ 'न बहुव्रीहौ' इत्यादिप्रकरणविहित इत्यर्थः ॥ T. प्रथमार्थे सप्तमीस्वीकारादिति शेषः ॥ * '**पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च**' इति वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ ७ 'जसि' इति सप्तमी षष्ठ्यर्थे इत्यभिप्रेत्य '**जसः कार्यं प्रति विभाषा अकज्झि न भवति**' इति भाष्यसूचितमर्थं श्रुतसप्तम्यापि साधयति—**जसाधारमिति** ॥ ८ अत्र जातीयर्प्रत्ययोऽर्थवान् न तु तदेकदेशभूतः—'तीय' इति ॥ ९—'अष्टन आ' इत्यतोऽनुवर्तते । तत्फलम्—जराया इदं जारमित्यादौ न जरस् ॥ १० 'येन विधिस्तदन्तस्य' 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' इत्येतत्फलितमिदमिति भावः ॥ ११ सूत्रे स्थानषष्ठीप्रकृतित्वेनोच्चार्यमाणत्वमेव निर्दिश्यमानत्वम् । 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यस्यैवार्थभूतेयमिति भावः ॥ १२ 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यत्र दीव्यतिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणनिर्देशेन 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इति लौकिकन्यायाश्रयणेन स्थानिवत्सूत्रभाष्यस्य 'एकदेशविकृतेषूपसंख्यानम्' इति वार्तिकस्य गतार्थताया भाष्यकृतोक्तत्वेन लौकिकवार्तिकयोर्विशेषाभाव इति भावः ॥ १३ **पक्षे इति** जरसादेशाभावपक्षे इत्यर्थः ॥ १४ 'अचि र ऋतः' इत्यतोऽनुवर्तमानस्य 'अचि' इत्यस्य फलमिदमिति भावः ॥

वृत्तिकृता तु—'पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपे न तु निर्जरसा निर्जरस इति केचिद्' इत्युक्तम्। तथा भिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तम्॥ तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येत्येव रूपं स्वीकृतम्॥ एतच्च भाष्यविरुद्धम्॥ **पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ।६।१।६३॥** पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निशा, असृज्, यूष, दोष्, यकृत्, शकृत्, उदक, आस्य एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा॥ यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादिकम्। पादः। पादौ। पादाः। पादम्। पादौ। पदः। पादान्। पदा। पादेन इत्यादि॥ **सुडनपुंसकस्य ।१।१।४३॥** सुट् प्रत्याहारः। स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य॥ **स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ।१।४।१७॥** कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात्॥ **यचि भम् ।१।४।१८॥** यकारादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात्॥ **आकडारादेका संज्ञा ।१।४।१॥** इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया। या पराऽनवकाशा च। तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वम्। अतो जश्त्वं न। दतः। दता। जश्त्वम्—दद्भ्यामित्यादि॥ मासः। मासा। भ्यामि रुत्वे यत्वे च यलोपः। माभ्याम्। माभिरित्यादि॥ **भस्य ।६।४।१२९॥** अधिकारोयम्॥ **अल्लोपोऽनः ।६।४।**

१ **पूर्वविप्रतिषेधेनेति॥** अयं भावः—'टाङसिङसाम्—'इति सूत्रे टास्थाने 'न' इत्यादेशे 'आङि च' इति योगं विभज्य टादेशे नकारे परतोपि अकारान्ताङ्गस्यैत्वविधानेन 'अ नाप्यकः' इत्यनेन नकारे परतो विशेषविहितेन अनादेशेन हलिलोपबाधेन चेष्टसिद्धाविकारोच्चारणं श्रवणार्थं सत् पूर्वविप्रतिषेधेन विभक्त्यादेशे संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वं च कल्पयति॥ एवम् आत् आदेशे पररूपसाध्यप्रयोगस्य तकारमात्रविधानेनैव सिद्धावकारोच्चारणेन सवर्णदीर्घसिद्धौ दीर्घोच्चारणम् ऐसादेशे पररूपसाध्यप्रयोगस्य 'इस्' इत्यादेशे गुणेनैव सिद्धावेकारोच्चारणेपि वृद्धाविष्टसिद्धावैकरणं चोक्तार्थे ज्ञापकं कल्पयति। इति बोध्यम्॥ २ भाष्येति॥ अयं भावः—इनादेशे इकारम् आदादेशे दीर्घविधानं च भाष्यकृता प्रत्याख्यातमेव। ऐसादेशे ऐकारोच्चारणं च बहुलं छन्दसि इत्यनेन नद्यैः मत्यैरित्यादौ विहिते श्रवणार्थमिति न ज्ञापकमिति भावः॥ अत्रेदं बोध्यम्—केवलसंनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिरेव भाष्यविरुद्धा अत एवोक्तं भाष्यकृता—'**गोनर्दीयस्त्वाह—इष्टमेवैतत्संगृहीतं भवति 'अतिजरम् अतिजरैः'** इति। **सत्यामेव तस्यां परिभाषायाम् 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति** इति॥ पूर्वविप्रतिषेधश्च भाष्यकृत्संमत एव। तथा च जरसादेशाद् विभक्तिसंबन्धिकार्यं पूर्वविप्रतिषेधेन अत एव '**भाष्यकारस्तु संनिपातपरिभाषामाश्रित्य जरसादेशमनभ्युपयन् 'अतिजरेण अतिजरात् इति भाव्यमिति मत्वा गौरवमुद्भावितवान्** इति 'टाङसिङसाम्' इति सूत्रे कैयटेन स्पष्टमेव विभक्त्यादेशौ दर्शितौ॥ 'जराया जरस् इति सूत्रे 'अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि' इत्यत्र पूर्वं जरसादेशात् विभक्त्यादेशे कृते एव संभवन् नुमजरसोर्विप्रतिषेध उक्तः। पूर्वं जरसादेशे पश्चात् शिभावे संभवता नुमा विप्रतिषेधः कथं संगच्छेत। यदा च पूर्वं विभक्त्यादेशः शिर्जातस्तदा नुमजरसोर्युगपत्प्राप्तौ विप्रतिषेधः संगच्छते॥ एवं च 'निर्जरेण निर्जरैः निर्जरात्, निर्जरस्य निर्जराणाम्' इति रूपाण्येव भाष्यसंमतानि इति बोध्यम्॥ ३ **आस्नो वृकस्येत्यत्र** वेदभाष्ये मुखपरत्वेन व्याख्यानात्। **हृत्या जुहान आसनि** इत्यादावपि आस्यशब्दस्यैव आसन्नादेशाच्च॥ ४ **यलोप इति** 'हलि सर्वेषाम्' इत्यनेनेति शेष आदौ॥

१३४ ॥ अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥ **रषाभ्यां नो णः समानपदे ।८।४।१॥** एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् । यूष्णः । यूष्णा । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वम् । पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवद् इति *तु इह नास्ति, **तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु** * ॥ इति निषेधात् ॥ **न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।८।२।७ ॥** नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् ॥ नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वमेत्वमैस्त्वं च न । यूषभ्याम् । यूषभिः । यूषभ्य इत्यादि ॥ **विभाषा ङिश्योः ।६।४।१३६ ॥** अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः परयोः ॥ यूष्णि । यूषणि । पक्षे रामवत् । पद्दन्न इतिसूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम्[१] । तथा च—औङः श्यामपि दोषन्नादेशो भाष्ये ' ककुद्दोषणी' इत्युदाहृतः । तेन 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियां, स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इति च संगच्छते । 'आसन्यं प्राणमूचुरिति च । आस्ये भवः आसन्यः । दोष्शब्दस्य नपुंसकत्वमप्यत एव भाष्यात् । तेन 'दक्षिणं दोर्निशाचरः' इति संगच्छते । भुजबाहू प्रवेष्टो दोरिति साहचर्य्यात्पुंस्त्वमपि 'दोषं तस्य तथाविधस्य भजतः' इति । द्वयोरह्नोर्भवो द्वयह्नः ॥ **संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याऽहन्नन्यतरस्यां ङौ ।६।३।११० ॥** संख्यादिपूर्वस्याह्नस्याऽहन्नादेशो वा स्यात् ङौ ॥ द्वयह्नि । द्वयहनि । द्वयह्ने । विगतमहर्व्यह्नः । व्यह्नि । व्यहनि । व्यह्ने । अह्नः सायः सायाह्नः[२] । सायाह्नि । सायाहनि । सायाह्ने ॥ ॥ **इत्यदन्ताः ॥** ॥ विश्वपाः ॥ **दीर्घाज्जसि च ।६।१।१०५ ॥** दीर्घाज्जसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् ॥ वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्णदीर्घः । विश्वपाः । यद्यपीह औङि नादिचीत्येव सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति तथापि गौर्यौ गौर्य्य इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ॥ **आतो धातोः ।६।४।१४० ॥** आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याऽङ्गस्य लोपः स्यात् ॥ अलोऽन्त्यस्य । विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खध्मादयः । धातोः किम् ? हाहान् । टा सवर्णदीर्घः—हाहा । ङे वृद्धिः हाहै । ङसिङसोर्दीर्घः—हाहाः । ओसि वृद्धिः—हाहौः । ङौ आद्गुणः—हाहे[३] । शेषं विश्वपावत् ॥ आत इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित् 'क्त्वः' 'श्नः' ॥ **इत्यादन्ताः ॥** ॥हरिः॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः—हरी ॥ **जसि च । ७।३।१०९ ॥** ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे ॥ हरयः ॥ **ह्रस्वस्य गुणः ।७।३।१०८ ॥** ह्रस्वस्य गुणः स्यात्संबुद्धौ[४] ॥ एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् ॥ **शेषो घ्यसखि ।१।४।७ ॥**

---

१ प्रकारः सादृश्यम् । तच्च सुप्त्वेनैवेति ' नासिकाया नस् ' इत्यादेर्न वैयर्थ्यम् । आसन्यम् इत्यादौ तु 'न लुमता–' इति निषेधस्यानित्यत्वात् प्रत्ययलक्षणेन सुप्परत्वमस्त्येव ॥ २ इदमेव सायग्रहणम् ' **सर्वोऽप्येकदेशः कालवाचिनाऽवयविना समस्यते** ' इत्यत्रार्थे ज्ञापकमिति बोध्यम् ॥ ३ तेन 'जहातेश्च क्त्वि' इत्यत्र तु भवति । ' टायामादेशः ' इत्यत्र न भवति ॥ ४ 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्यनुवर्तते ॥

अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् ॥ शेषः किम् । मत्यै[1] । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥[2] ह्रस्वौ किम् ? वातप्रम्ये । इदुतौ किम् ? मात्रे ॥ **आङो नाऽस्त्रियाम्[3]** ।७।३।१२० ॥ घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम् ॥ आङिति टासंज्ञा प्राचाम् । हरिणा । अस्त्रियां किम् ? मत्या । **घेर्ङिति** ।७।३।१११ ॥ घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् ॥ हरये । घेः किम् ? सख्ये । ङिति किम् ? हरिभ्याम् । सुपि किम् ? पट्वी । घेर्ङितीति गुणे कृते ॥ **ङसिङसोश्च** ।६।१।११० ॥ एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥ हरेः । हर्योः । हरीणाम् ॥ **अच्च घेः** ।७।३।११९ ॥ इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्स्याद्[3] घेरन्तादेशश्चाकारः । हरौ । हर्योः । हरिषु ॥ एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः ॥ **अनङ् सौ** ।७।१।९३ ॥ सख्युरङ्गस्याऽनङादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे ॥ ङिच्चेत्यन्त्यादेशः ॥ **अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा** ।१।१।६५ ॥ अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् ॥ **सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ** ।६।४।८ ॥ नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । **अपृक्त एकाल्[4]प्रत्ययः** ।१।२।४१ ॥ एकाल्प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् ॥ **हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्** ।६।१।६८ ॥ हलन्तात्परं[5] दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं[6] सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते ॥ हल्ङ्याब्भ्यः किम् ? ग्रामणीः । [दीर्घात्किम् ? निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः ॥ सुतिसीति किम् ? अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति ॥ अपृक्तमिति किम् ? बिभर्ति ॥ हल् किम् ? बिभेद ॥ प्रथमहल् किम् ? राजा । नलोपो न स्यात् संयोगाAन्तलोपस्यासिद्धत्वात् ॥][7] सखा । हे सखे ॥ **सख्युरसंबुद्धौ** ।७।१।९२ ॥ सख्युरंगात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णित्कार्यकृत् स्यात् ॥ **अचो ञ्णिति** ।७।२।११५ ॥ ञिति णिति च परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् ॥ सखायौ । सखायः । सखायम् । सखायौ । घिसंज्ञाऽभावान्न तत्कार्यम्—सख्या । सख्ये ॥ **ख्यत्यात्परस्य** ।६।१।११२ ॥ खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य

---

१ घिसंज्ञायां 'मतये' इति गुणेन स्यात् ॥ २ नदीसंज्ञाया वैकल्पिकत्वात्पक्षे चरितार्थाया घिसंज्ञाया अनवकाशया नदीसंज्ञया बाधेन 'मत्यै' इत्यादौ नैव दोष इति भावः । शीघ्रतया विशेष्यस्य ज्ञानार्थमेव कृतमिति तत्त्वम् ॥ ३ '**नञ्घटितमनित्यम्**' इति परिभाषया 'संबुद्धौ' इत्यादिनिर्देशसिद्धया 'न विभक्तौ' इति निषेधाप्रवृत्त्या तकारस्येत्संज्ञायां लोपो भवत्येवेति तत्त्वम् ॥ ४ '**वर्णग्रहणे जातिग्रहणम्**' इति ज्ञापयितुम् एकग्रहणम् ॥ ५ '**परमिति** । तेन 'सखा' इत्यादौ हलन्ताद्विधानाभावेपि लोपः सिध्यति॥ ६ 'या सा' इत्यादावाबन्ताद्विहितत्वाभावेऽपि लोपः सिध्यति ॥ ७ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठोऽपपाठः, मनोरमायां दर्शनात् इति शेखरकृत् ॥ ८ दीर्घत्वस्य स्थान्यलसाधारणधर्मत्वेन नैव स्थानिवत्त्वेनातिदेशः ॥ A **संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति** । 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति संबुद्धिग्रहणेन 'नलोपे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति' इति ज्ञापने तु 'अनड्वान्' इत्यादावपि नलोपापत्तिः स्यादिति बोध्यम् ॥ ९ यद्यपि 'सख्युरसंबुद्धौ' इति णित्त्वे परत्वाद् 'अत उपधायाः' इति वृद्धावपि रूपं सिध्यति तथापि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या नित्येन नान्तलक्षणोपधादीर्घेणैव सिद्धिरङ्गीकृतेति भावः ॥ १० 'गोतो णित्' इत्यादावविवक्षितेन गकारेणेवात्रापि अकारेणाविवक्षितेन निर्देशं मत्वा यकारान्तरूपसंभवमाश्रित्याह—**खितिशब्दाभ्यामित्यादि** । 'एङः पदान्तात्' 'ङसिङसोश्च' 'ऋत उत्' इत्यतः 'अति' 'ङसिङसोः' 'उत्' इत्यनुवर्तते । 'परस्य' इत्येतत्सामर्थ्यात् 'एकः पूर्वपरयोः' इति निवृत्तमित्यभिप्रेत्याह—**परस्येत्यादि** ॥

ङसिङसोरत उत्स्यात् ॥ सख्युः ॥ **औत्** ।७।३।११८॥ इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यात् ॥ उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था[1] । सख्यौ । शेषं हरिवत् ॥ शोभनः सखा—सुसखा[2] । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्णिद्वद्भावयोराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीति निषेधाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा[3] । सुसखिना । सुसखये । ङसिङसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावात् ख्यत्यादित्युत्त्वं न । सुसखेः । सुसखौ इत्यादि । एवमतिशयितः सखा—अतिसखा । परमः सखा यस्येति विग्रहे । परमसखा । परमसखायावित्यादि ॥ गौणत्वेऽप्यनङ्णित्त्वे प्रवर्तेते ॥ सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः[4] । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न टच्[5] । हरिवत् । इहाङ्णित्त्वे न भवतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् ॥ **पतिः समास एव** ।१।४।८॥ पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः[6] स्यात् ॥ पत्या । पत्ये[7] । पत्युः । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु—भूपतिना । भूपतये ।

---

१ घिनदीसंज्ञारहितस्योकारस्यासंभवादाह—**उकारानुवृत्तिरिति उत्तरार्थेति** । 'अच्च घेः' इत्येतदर्थेति भावः॥ २ 'न पूजनात्' इति निषेधात् 'राजाहः सखिभ्यः' इति समासान्तो नेति बोध्यम् ॥ ३ 'स्वं रूपम्' इत्युक्तेः सूत्रनिर्दिष्टानुपूर्वीमात्रस्यैव ग्रहणप्राप्त्या वर्णसंज्ञापक्षे 'सखिभिन्नावयवौ ह्रस्वाविवर्णोवर्णौ' इत्यर्थे, तदन्तसंज्ञापक्षे सिद्धान्तभूतेपि । सखिभिन्नौ ह्रस्वेवर्णोवर्णान्तौ घिसंज्ञौ इत्यर्थेपि समुदायस्य सूत्रनिर्दिष्टानुपूर्वीभिन्नत्वाद् 'असखि' इति निषेधविषयत्वाभावाद् भवत्येव घिसंज्ञेति भावो हरदत्तानुयायिनाम् । 'यस्येति च' इति सूत्रभाष्यसंमते 'सख्यवयवभिन्नौ' इत्यर्थे तु नैवात्र घिसंज्ञेति बोध्यम् ॥ ४ 'यस्येति च' 'ख्यत्यात्परस्य' इति सूत्रभाष्यप्रयुक्तस्य घिसंज्ञाविशिष्टस्य 'अतिसखेः' इति रूपस्य साधनायोपक्रमते— **सखीमतीक्रान्त इत्यादि** । अयं भावः—सखि शब्दात् 'सख्यशिश्वीति' इति ङीषि 'यस्येति च' इतीकारलोपे सखीशब्दे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वेपि अभिव्यक्तसखिशब्दावयवेकारस्य लुप्तत्वादत्राभिव्यक्तसख्यवयवभिन्नत्वाद् भवत्येव घिसंज्ञेति तत्त्वम् ॥ ५ 'शक्तिलाङ्गल–'इति वार्तिके घटग्रहणेनैव घटीग्रहणेपि सिद्धे घटीग्रहणमेतत्परिभाषाया अनित्यत्वे ज्ञापकमिति तत्त्वम् ॥ ६ 'समासे पतिरेव घिसंज्ञः' इत्यनिष्टनियमशङ्कावारणाय इष्टतोवधारणार्थैवकारः ॥ 'यस्येति' इति सूत्रभाष्यसंमतायाः पत्यवयवे घिसंज्ञायाः सख्यवयवे तद्प्राप्तेश्च सिद्धये 'शेषो घ्यखिपती' इति 'सखिपती समास एव' इति वा सूत्रं न व्यरचि । इति तत्त्वम् ॥ ७ सीतायाः पतये नमः' इत्यत्र तु **"छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति"** । इतीष्ट्या सूत्रेषु वेदतुल्यत्वातिदेशवत् **"छन्दोवत् कवयः कुर्वन्ति"** इति भाष्येष्ट्या स्मृतीतिहासपुराणेषु वेदतुल्यत्वातिदेशेन 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा' इति वैकल्पिकी घिसंज्ञा निर्बाधा भवतीति न दोषः ॥ यद्यपि **"नह्येषा इष्टिः"** इत्युत्तरभाष्यस्य यथाश्रुतव्याख्यानेनात्रेष्टित्वाभावकल्पनेन तादृशामसाधुत्वमेव यद्यपि तथापि तेषां महर्षीणां कवीनां तपोबलेन नासाधुभाषणप्रत्यवायः नापि तद्भाषितभाषणेऽस्माकमपीति कैयटनागेशादिभिरङ्गीकृतम् । तथापि **'संध्यावधूं गृह्य करेण भानुः' 'अपश्यती वत्समिवेन्दुबिम्बम्'** इति पाणिनीयकाव्यस्थानामप्यसाधुत्वदर्शकव्याकरणमर्मानभिज्ञनमिसाधुवदल्पज्ञशिरोमणिकृतेन **'यान्युज्जुहार माहेन्द्राद् व्यासो व्याकरणार्णवात् । तानि किं शब्दरत्नानि सन्ति पाणिनिगोष्पदे ॥'** इति पद्येन दर्शिताया पाणिनीयव्याकरणे न्यूनतायाः सत्यत्वे **'कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तम्'** इति पाणिनिप्रशंसाया अपलापापत्तिः । सर्वेषां व्यासादिमहर्षीणां श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रदर्शकानां विदितवेदितव्यानामधिगतयाथातथ्यानामपि शास्त्रान्वितप्रयोगाशक्तिशास्त्राज्ञानकल्पनापत्तिश्च । तस्मात् **'नह्येषा इष्टिः'** इति भाष्ये **'छन्दोवत् कवयः कुर्वन्ति-किम् नह्येषा इष्टिः 'छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति' इतिवत्'** इत्येवम् इष्टित्वसाधककाकुग्रन्थत्वमङ्गीकृत्याग्रिमभाष्यग्रन्थे उक्तकाकुग्रन्थत्वाज्ञानवद्वादिप्रतिवादिग्रन्थत्वमेवाङ्गीकरणीयमिति न व्याकरणान्तरानुसारि-

कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः॥ **बहुगणवतुडति संख्या** ।१।१।२३ ॥ एते संख्यासंज्ञाः स्युः॥ **डति च** ।१।१।२५ ॥ डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात्॥ **प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः** १।१।६१ ॥ लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात्॥ **षड्भ्यो लुक्** ।७।१ २२ ॥ षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात्॥ **प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्** ।१।१।६२॥ प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात्। इति जसि चेति गुणे प्राप्ते॥ **न लुमताङ्गस्य** ।१।१।६३ ॥ लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः॥ लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात्। कति। कति। कतिभिः। कतिभ्यः। कतिभ्यः। कतीनाम्। कतिषु। अस्मद्युष्मत्षट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः। त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। त्रयः। त्रीन्। त्रिभिः त्रिभ्यः॥ **त्रेस्त्रयः** ।७।१ ५३ ॥ त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि॥ त्रयाणाम्। परमत्रयाणाम्। गौणत्वे तु नेति केचित्। प्रियत्रीणाम्। वस्तुतस्तु–प्रियत्रयाणाम्। त्रिषु॥ द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः॥ **त्यदादीनामः** ।७।२।१०२ ॥ एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ॥ **द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः** *॥ द्वौ २। द्वाभ्याम् ३। द्वयोः २। द्विपर्यन्तानां किम्? भवान्। भवन्तौ॥ संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम्। सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात्। द्विर्नाम कश्चित्। द्विः। द्वी। द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः। हरिवत्॥ प्राधान्ये तु परमद्वौ इत्यादि। औडुलोमिः। औडुलोमी। बहुवचने तु उडुलोमाः॥**लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः** *॥ बाह्वादीञोऽपवादः॥ औडुलोमिम्। औडुलोमी। उडुलोमान्॥ **इतीदन्ताः**॥ वातप्रमीरित्युणादिसूत्रेण माङ ईप्रत्ययः स च कित्। वातं प्रमिमीते–वातप्रमीः।

–व्यासादिमहर्षिप्रयोगासाधकत्वरूपा पाणिनीयव्याकरणे न्यूनता नापि 'पृषोदरादीनि' इति सूत्रभाष्यहर्यादिसंमतशब्दप्रयोगप्रमाणभूतत्वव्यासादीनां '**शाखान्वितः**' इति श्रुतिविरुद्धकर्मकारित्वापत्तिरिति दाधिमथानां महर्षिनिन्दामसहमानानां सिद्धान्तः। एवं च '**सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते**' इति 'अनङ् सौ' इत्यनङो वैकल्पिकत्वेन. '**कृष्णस्य सखिरर्जुनः**' इति भारतम् 'असखि' इति प्रतिषेधस्य वैकल्पिकत्वेन '**सखिना वानरेन्द्रेण**' इति रामायणं च व्याख्यातम्। '**क्लीबे च पतिते पतौ**' इत्यत्र तु सकलस्मृतिविरोधानुत्थानाय 'अकृतचतुर्थीकर्मे' इति पूर्वपदस्य '**विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वक्तव्यः**' इत्यनेन लोपे अकृतचतुर्थीकर्मेति पूर्वपदान्तर्गतकृतचतुर्थीकर्मेत्युत्तरपदस्य 'शाकपार्थिवादेराकृतिगणत्वेन लोपे 'अपतौ' इति वा समास एवेति न घिसंज्ञानुपपत्तिः॥

१ 'निजां त्रयाणाम्' इति निर्देशेन नायं सकारान्तः षाष्ठवदित्याह–**त्रयादेश इति**॥ २ **गौणत्वेनेति**। 'आमि सर्वनाम्नः' इति वदिति भावः॥ ३ सूत्रान्तरसाहचर्याश्रयणे मानाभाव इत्याह–**वस्तुतस्त्विति**॥ ४ सर्वाद्यन्तर्गणस्त्यदादिः॥ ५ युष्मदस्मदोरात्वयत्वटिलोपैः किमः कादेशेनास्य बाधात् भवतस्त्यदादिभ्यः प्राक् पाठेन सकलेष्टसिद्धौ वृथैवेयमिष्टिरिति प्रश्नाशयः॥ ६ त्यदादितः प्राक्पाठेनेष्टसिद्धिर्न, स च भवांश्च भवन्तौ इत्यत्र भवत एकशेषोपपत्तये परपाठे करणीयेऽत्वापत्तिवारणायेष्टेरावश्यकत्वादिति भवतः शतृप्रत्ययान्तत्वभ्रमवारणायैकवचनप्रयोगसहकृतमुदाहरति–**भवान् भवन्ताविति**॥ 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते' इति वार्तिकमनुसृत्येदम्। 'पूर्वशेषदर्शनाच्च' इति वार्तिकेन पूर्वपाठेपि एकशेषे दोषाभावेन त्विष्टिर्व्यर्थैवेति तत्त्वम्॥

दीर्घाज्जसि च—वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः ॥ अमि पूर्वः—वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् ३ । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वातप्रम्योः २ । वातप्रम्याम् । दीर्घत्वान्न नुट् ॥ ङौ तु सवर्णदीर्घः—वातप्रमी । वातप्रमीषु ॥ एवं ययीपप्यादयः । यान्त्यनेनेति ययीर्मार्गः । पाति लोकमिति पपीः सूर्यः । **यापोः किद्वे चेति** ईप्रत्ययः ॥ क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्य तु अमि शसि ङौ च विशेषः—वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि । एरनेकाच इति वक्ष्यमाणो यण् । प्रधीवत् । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी । दीर्घ-ङ्यन्तत्वाद्धल्ङ्याबिति सुलोपः ॥ **यू स्त्र्याख्यौ नदी** ।१।४।३ ॥ ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः ॥ **प्रथमलिङ्गग्रहणं च** * ॥ पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ **अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः** ।७।३।१०७ ॥ अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात् संबुद्धौ ॥ हे बहुश्रेयसि ॥ शसि—बहुश्रेयसीन् ॥ **आण् नद्याः** ।७।३।११२ ॥ नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः स्यात् ॥ **आटश्च** ।६।१।९० ॥ आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥ बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः ॥ नद्यन्तात्परत्वान्नुट्—बहुश्रेयसीनाम् ॥ **ङेराम् नद्याम्नीभ्यः** ।७।३।११६ ॥ नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दाच्च ङेराम् स्यात् ॥ इह परत्वादाटा नुड् बाध्यते-बहुश्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत् ॥ अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः—अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् ॥ कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः कुमारी । क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप् । हल्ङ्याबिति सुलोपः ॥ **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** ।६।४।७७ ॥ श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्भ्रू इत्यस्य चाङ्गस्येयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे ॥ ङिच्चेत्य-न्त्यादेशः । आन्तरतम्यादिरियङ्, ओरुवङ् । इतीयङि प्राप्ते—॥ **एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य** ।६।४।८२ ॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे ॥ इति यण्—कुमार्यौ । कुमार्यः । हे कुमारि । अमि शसि च—कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्यै । कुमार्याः २ । कुमारीणाम् । कुमार्याम् ॥ प्रधीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः ॥ उन्नयतीत्युन्नीः । धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण्—उन्न्यौ । उन्न्यः । हे उन्नीः । उन्न्यम् । ङेराम्—उन्न्याम् । एवं ग्रामणीः ॥ अनेकाचः किम् ? नीः । नियौ । नियः । अमि शसि च परत्वादियङ्—नियम् । नियः । ङेराम्—नियाम् ॥ असंयोगपूर्वस्य किम् ? सुश्रियौ । यवक्रियौ ॥ **गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते** * ॥

१–**पूर्वमिति** । 'अर्थान्तरसंक्रमात्' इत्यादिः ॥ २ **उपसर्जनत्वेऽपीति** । 'अर्थान्तरसंक्रमणे' इत्यादिः ॥ ३–'अम्बार्थानां ह्रस्वः' 'ह्रस्वनद्योर्गुणः' इत्येवमेव प्रक्रियालाघवाय वक्तव्ये ह्रस्वविधानं 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्येतद्बाधनार्थमेवेति ह्रस्वोत्तरं गुणो न भवति ॥ ४ 'गुणात्संबुद्धेः' इत्येव सिद्धे 'एङ्ह्रस्वात्' इति करणेन संबुद्धिलोपे संनिपातपरिभाषा न प्रवर्तते इति भावः ॥ ५ **परत्वादिति** । 'इको यणचि' इत्य-पेक्षयेति शेषः । आङ्गत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ ६ **परत्वादिति** । अनेन 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधेन यद् बाधितं तद् बाधितमेव' इति परत्वादाटि कृते पुनर्नुट् न प्रवर्तते इति बोधितम् ॥ ७ **इत्यस्येति** । इत्यन्तस्ये-त्यर्थः । तेन 'सुभ्रुवौ' इति सिध्यति । 'भ्रुवौ' इति तु व्यपदेशिवद्भावेनैव सिध्यति ॥

शुद्धधियौ । परमधियौ । कथं तर्हि दुर्धियो[1] वृश्चिकभियेत्यादि ? उच्यते[2] दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः ॥ वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम्[3] । वृश्चिकसंबन्धिनी भीर्वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा ॥ **न भूसुधियोः** ।६।४।८५ ॥ एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि ॥ सुधियौ । सुधिय इत्यादि ॥ सखायमिच्छति सखीयति । ततः क्विप् । अल्लोपयलोपौ । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते–'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' । एकदेशविकृतस्यानन्यतयाऽनङ्णित्त्वे–सखा । सखायौ । सखायः । हे सखीः । अमि पूर्वरूपातपरत्वाद्यणि T प्राप्ते ततोऽपि परत्वात्सख्युरसंबुद्धाविति प्रवर्तते–सखायम् । सखायौ । शसि यण्–सख्यः ॥ सह खेन वर्तत इति सखः । तमिच्छतीति सखीः ॥ सुखमिच्छतीति सुखीः ॥ सुतमिच्छतीति सुतीः ॥ सख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ । ख्यत्यादिति दीर्घस्यापि[4] ग्रहणादुकारः–सख्युः, सुख्युः, सुत्युः ॥ लूनमिच्छतीति लूनीः ॥ क्षाममिच्छतीति क्षामीः ॥ प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः ॥ एषां ङसिङसोर्यण् । नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात्[5] ख्यत्यादित्युत्त्वम्–लून्युः, क्षाम्युः, प्रस्तीम्युः ॥ शुष्कीयतेः क्विप्–शुष्कीः । इयँङ्[6]–शुष्कियौ । शुष्कियः । ङसिङसोः–शुष्किय इत्यादि ॥ **इति ईदन्ताः** ॥ ॥

शंभुर्हरिवत् । एवं विष्णुवायुभान्वादयः ॥ **तृज्वत्क्रोष्टुः** ।७।१।९५ ॥ क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः[7] प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ **ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः** ।७।३।११० ॥ ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । इति प्राप्ते–॥ **ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च** ।७।१।९४ ॥ ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे ॥ **अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम्** ।६।४।११ ॥ अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्ति-

१ 'दुर्' इत्यस्य प्रादिषु पाठाद् गतित्वम् वृश्चिकस्य भीतिक्रियाजनकत्वात् कारकत्वमित्यभिप्रेत्य शङ्कते–**कथं तर्हीति** ॥ २–समाधत्ते–**उच्यत इति** ॥ अयं भावः–न केवलं प्रादिषु पाठमात्रेणैव गतिसंज्ञा भवति ; किंतु क्रियायोगसत्त्व एव । स क्रियायोगश्च प्रत्यासत्त्या स्वान्वयित्वेन विवक्षया प्रयुक्तक्रिययैव योगो गृह्यते । एवं च दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे 'दुर्' इत्यस्य स्थाधात्वर्थक्रियायामेवान्वयविवक्षा न ध्याधात्वर्थक्रियायामिति ध्याधात्वर्थान्वयित्वाभावेन ध्याधात्वर्थयोगजन्यगतित्वाभावान्न धीशब्दस्य गतिपूर्वकत्वमिति भावः ॥ ३ 'विवक्षाधीनानि कारकाणि भवन्ति' इति भावः । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इति सूत्रसत्त्वे त्वाह–**वृश्चिकसंबन्धिनीति** ॥ T **यणि** 'एरनेकाचः' इत्यनेनेति शेषः ॥ ४ अत एव 'खितिभ्याम्' 'खीतीभ्याम्' इत्यपहाय विकृतनिर्देश इति भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५ 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति नत्वमत्वयोस्त्रैपादित्वाद् अस्य षाष्ठत्वादिति भावः ॥ ६ 'इको यणचि' इति यणं बाधित्वेति भावः ॥ ७ 'स्थानेन्तरतमः' इत्यर्थकृतान्तर्येण स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशस्याङ्गीकारात् ॥ ८ 'अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु' इतिसूत्रारम्भाच्छाकटायनसंमते औणादिकेषु व्युत्पत्तिपक्षे तृन्तृजन्तत्वादेव सिद्धौ नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थमित्याह–**नियमार्थमिति** । नियमाकारश्च '**उणादिनिष्पन्नानां तृन्तृच्प्रत्ययान्तानां संज्ञाशब्दानामुपधादीर्घश्चेत् नप्त्रादीनामेव**' इति इति भावः । 'ण्वुल्तृचौ' इति सूत्रभाष्ये तु '**स्वसृनप्तृग्रहणं नियमार्थं भविष्यति–' एतयोरेव योनिसंबन्धयोः' नान्येषां योनिसंबन्धानाम्**' इति नियमाकारो दर्शित इति बोध्यम् ॥

त्तिपक्षे नियमार्थम् । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव । समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् ॥ क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् ॥ **विभाषा तृतीयादिष्वचि** ।७।१।९७ ॥ अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्ट्रे ॥ **ऋत उत्** ।६।१।१११ ॥ ऋदन्तात् ङसिङसोरति परे उकार एकादेशः स्यात् । रपरत्वम् ॥ **रात्सस्य** ।८।२।२४ ॥ रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । रेफस्य विसर्गः । क्रोष्टुः । आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते—**नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन** * ॥ क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि । क्रोष्ट्रोः । पक्षे हलादौ च शंभुवत् ॥ **इत्युदन्ताः** ॥ ॥ हूहूः । हूह्वौ । हूह्वः । हूहूम् । हूह्वौ । हूहूनित्यादि ॥ अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्वाः २ । अतिचमूनाम् । अतिचम्वाम् ॥ खलपूः । **ओः सुपि** ।६।४।८३ ॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि । गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते । खलप्वौ । खलप्व इत्यादि । एवं सुल्वादयः ॥ अनेकाचः किम् ? लुवः । लुवौ । लुवः ॥ धात्ववयवेति किम् ? उल्लूः । उल्ल्वौ । उल्ल्वः ॥ असंयोगपूर्वस्य किम् ? कटप्रुवौ । कटप्रुवः ॥ गतीत्यादि किम् ? परमलुवौ ॥ सुपि किम् ? लुलुवतुः ॥ स्वभूः ॥ न भूसुधियोः ॥ स्वभुवौ । स्वभुवः ॥ **वर्षाभ्वश्च** ।६।४।८४ ॥ अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि ॥ वर्षाभ्वौ ।वर्षाभ्वः ॥ दृम्भतीति दृम्भूः । **अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषू**रित्युणादिसूत्रेण व्युत्पादितः । दृम्भ्वौ । दृम्भ्वः । दृम्भूम् । दृम्भ्वौ । दृम्भून् । शेषं हूहूवत् ॥ दृन्निति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये भुवः क्विप् । दृन्भूः । **दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः** * ॥ दृन्भ्वौ । दृन्भ्व इत्यादि खलपूवत् ॥ करभ्वौ । करभ्वः । दीर्घपाठे तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभ्वौ । कारभ्वः ॥ पुनर्भूर्यौगिकः पुंसि । पुनर्भ्वावित्यादि ॥ दृग्भूकाराभूशब्दौ स्वयम्भूवत् ॥ **इत्यूदन्ताः** ॥ ॥ धाता । हे धातः । धातारौ । धातारः ॥ **ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्** * ॥ धातॄणामित्यादि । एवं नप्त्रादयः ॥ उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः । पितरौ । पितरः । पितरम् । पितरौ । शेषं धातृवत् ॥ एवं जामातृभ्रात्रादयः ॥ ना । नरौ । नरः । हे नः ॥ **नृ च** ।६।४।६ ॥ नृ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम् । नृणाम् ॥ **इति ऋदन्ताः** ॥ ॥ कॄ तॄ अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशाद् [इत्त्वे

---

१ **क्रोष्टेति** ॥ प्रतिपदविधित्वात् 'सर्वनामस्थाने च' इति बाधित्वा 'अप्तृन्' इत्येव दीर्घो भवति इति बोध्यम् ॥ २ 'पुमान् स्त्रिया' इति निर्देशेन 'सस्य चेद् रेफादेव' इति विपरीतनियमो नाङ्गीक्रियते ॥ ३ **पक्षे इति** । तृज्वद्भावाभावपक्षे इत्यर्थः ॥ ४ **वैकल्पिकेति** ॥ 'क्षियो दीर्घात्' इत्यत्र 'क्षियः' इति सुब्विभक्तिप्रयोजकप्रातिपदिकत्वं धातुत्वाभाव एव संभवत् प्रकृतिवत्त्वाभावं ज्ञापयति । इयङादेशो धातुत्व एव संभवन् प्रकृतिवत्त्वं ज्ञापयति इति भावः ॥ ५ अयं कोष्ठकान्तर्गतपाठो हलन्तेषु यद्यप्युचितः तथापि समानप्रकृतित्वेन स्मृतिपथागतत्वाल्लिखितः ॥ **इत्त्वे इति** । अत एव 'किरश्च पञ्चभ्यः' इति निर्देशः संगच्छते ॥

रपरत्वम् । कीः । किरौ । किरः । तीः । तिरौ । तिर इत्यादि गीर्वत् ।] इत्त्वाभावपक्षे तु ऋदुशन इति ऋतो ङीति च तपरकरणादनङ्गुणौ न । कॄः । क्रौ । क्रः । कॄम् । क्रौ । कॄन् । क्रा । क्रे इत्यादि ॥ **इति ॠदन्ताः** ॥ ॥ गम्लृ शक्लृ अनयोरनुकरणेऽनङ् । गमा । शका । गुणविषये तु लपरत्वम् । गमलौ । गमलः । गमलम् । गमलौ । गमॄन् । गम्ला । गम्ले । ङसिङसोस्तु ऋत उदित्युत्त्वे संयोगान्तस्य लोपः–गमुल् । शकुल् । इत्यादि ॥ **इति लृदन्ताः** ॥ ॥ सेः[6] । सयौ[7] । सयः । स्मृतेः । स्मृतयौ । स्मृतयः ॥ **इत्येदन्ताः** ॥ ॥ **गोतो णित् ।७।१।९०** ॥ गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत् स्यात् ॥ गौः । गावौ । गावः ॥ **औतोऽम्शसोः ।६।१।९३** ॥ आ ओत इति छेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात् ॥ शसा साहचर्यात्सुबेव अम् गृह्यते । नेह–अचिनवम् । असुनवम् । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे । गोः । इत्यादि ॥ **ओतो णिदिति वाच्यम्** * ॥ **विहितविशेषण च** * ॥ तेन सुद्यौः । सुद्यावौ । सुद्यावः । ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह–हे भानो । हे भानवः ॥ उः शंभुः स्मृतो येन सः स्मृतोः । स्मृतावौ । स्मृतावः । स्मृताम् । स्मृतावौ । स्मृताः । इत्यादि ॥ **इत्योदन्ताः** ॥ ॥ **रायो हलि ।७।२।८७** रैशब्दस्याकारोन्तादेशः स्याद्धलि विभक्तौ ॥ अचि आयादेशः–राः । रायौ । रायः । रायम् । रायौ । रायः । राया । राभ्यामित्यादि ॥ **इत्यैदन्ताः** ॥ ॥ ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि ॥ औतोऽम्शसोरितीह न प्रवर्तते । ऐऔजिति सूत्रेण ओदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् ॥

इत्यजन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम् ।

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

रमा ॥ **औङ आपः ।७।१।१८** ॥ आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी स्यात् । औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञा ॥ रमे । रमाः ॥ **सम्बुद्धौ च ।७।३।१०६** ॥ आप एकारः स्यात्संबुद्धौ । एङ्-

---

१ **तपरेति** । अत एव 'ऋत उद्' इति उत्त्वमपि नेति 'ग्रो यङि' इति निर्देशः संगच्छते ॥ २ **अनङिति** 'ऋदुशनस्' इति तपरकरणेन ऌकारस्य ग्रहणात् ॥ ३ **गुणेति** । 'ऋतो ङि' इत्यत्र तपरकरणेन ऌकारग्रहणमिति भावः ॥ ४ ऌवर्णस्य दीर्घस्याभावात् सवर्णं ॠकार एव दीर्घः कृत इति भावः ॥ ५ **गम्ला, गम्ले. इति** ॥ ऋवर्णस्य यणि रेफे रपरेऽपि 'रो रि' इति लोपेनेष्टसिद्धावपि ऌवर्णस्य यणि लकारे लपरत्वसंपदनाय अण्ग्रहणस्य चारितार्थत्वाद् 'अच्' इत्येव सिद्धे 'अण्' ग्रहणसामर्थ्याद् 'उरण्' इत्यत्राण् 'पूर्वेणैव' इति भाष्यमसंगतं स्याद् अत ईदृशानामनभिधानमेव श्रुतिस्मृतिपुराणादिष्वीदृशलक्ष्यादर्शनादिति भावः ॥ ६ **'न चैङः पदान्तात्परो रुरस्ति'** इति 'प्रकृत्याऽन्तःपाद' इति सूत्रे भाष्योक्तेः सावीदृशामनभिधानमेव ॥ ७ अजादौ सर्वनामस्थानेपि अन्तवर्तिविभक्तिमादाय प्राप्तापि पदसंज्ञा न भवतीति भाष्ये स्पष्टमिति पदान्तत्वाभावाद् 'लोपः शाकल्यस्य' इति न प्रवर्तते ॥ ८ संज्ञाप्रकरणोक्तमेव 'एदैतोरोदौतोश्च सावर्ण्याभावं स्मारयितुमेवायं ग्रन्थः ॥ ९ परत्वाद् आङ्त्वात् प्रतिपदविधित्वाच्च प्राग् एत्त्वे कृते आकाररूपात्वाभावाद् 'हल्ङ्याब्–' इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः ॥

ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः—हे रमे । हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमे । रमाः—स्त्रीत्वान्नत्वाभावः । **आङि चापः ।७।३।१०५ ॥** आङि ओसि च परे आबन्तस्याङ्गस्य एकारः स्यात् ॥ रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः ॥ **याडापः ।७।३।११३ ॥** आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः स्यात् ॥ वृद्धिरेचि—रमायै । सवर्णदीर्घः—रमायाः । रमयोः । रमाणाम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु ॥ एवं दुर्गादयः ॥ **सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ।७।३।११४ ॥** आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य[1] ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः ॥ याटोऽपवादः ॥ सर्वस्यै । सर्वस्याः २ । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादामि सर्वनाम्न इति सुट्[2] सर्वासाम् । सर्वस्याम् । सर्वयोः । सर्वासु ॥ एवं विश्वादय आबन्ताः ॥ **विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ।१।१।२८ ॥** अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दिङ्नामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य[3] दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह—योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम्[4] । अन्तरस्यै शालायै । बाह्यायै इत्यर्थः । अपुरीत्युक्तेर्नेह अन्तरायै नगर्यै ॥ **विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ।७।३।११५ ॥** आभ्यां ङितः स्याट् वा स्यादापश्च ह्रस्वः ॥ इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । तीयस्य ङित्सूपसंख्यानात्[5] । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । द्वितीयस्याः । द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम् । द्वितीयायाम् । शेषं रमावत् ॥ एवं तृतीया ॥ अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल ॥ **असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न* ॥** हे अम्बाडे[6] । हे अम्बाले । हे अम्बिके । जरा । जरसौ । शीभावात्परत्वाज्जरस् । आमि नुटः परत्वाज्जरस्—जरसामित्यादि । पक्षे[7] हलादौ च रमावत् ॥ इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं[8] कृत्वा संनिपातपरिभाषाया अनित्यतां चाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलम्[9] । यद्यपि[10] जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्ततामाश्रित्य—'औङ आपः' 'आङि चापः' 'याडापः' 'ह्रस्वनद्यापः' 'ङेराम्' इति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः । एवं नसं[11]निशपृत्सु । तथाप्यनल्विधावित्युक्तेन

---

१ 'विहितस्य' इत्युक्तौ तु 'तस्यै' इत्यादौ नैव स्यात् 'परस्य' इत्युक्तौ 'मासपूर्वायै' इत्यादौ स्यात् । अतः 'आबन्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य' इत्येव बोध्यम् ॥ २ **सुडिति** । स्याटोऽप्युपलक्षणम् ॥ ३–दिक्समासपदघटितदिक्पदेन साक्षात् स्वघटितस्य 'दिङ्नामान्यन्तराले' इत्यस्यैव शीघ्रोपस्थितिरिति भावः ॥ ४ 'दिङ्नामानि–' इतिसूत्रस्य बहुव्रीहिभिन्नाधिकारेऽवर्तमानत्वात् ॥ ५ उपसंख्यानस्य पुंवल्लिङ्गार्थमत्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ ६ **'डलकवतीनां प्रतिषेधः'** इति वार्तिकोदाहरणेषु भाष्यदर्शितेषु डलकानामसंयुक्तानां दर्शितत्वाद् 'असंयुक्ताः' इति तान्येवोदाहरणानि दर्शयति—**अम्बाड इति** ॥ ७ जरसादेशाभावपक्षे इत्यर्थः ॥ ८ 'शी' इति दीर्घोच्चारणस्य श्रवणार्थस्य सामर्थ्यादित्यभिमानः ॥ ९ **तन्निर्मूलमिति** । दीर्घोच्चारणस्य 'मधुनी' 'वारिणी' इत्यादौ नपुंसके श्रवणार्थं चारितार्थ्यत्वादिति भावः ॥ इदं तु बोध्यम्—केवलं संनिपातपरिभाषाया अनित्यतैव भाष्यविरुद्धा जरसादेशाद्विभक्तिसंबन्धिकार्याणां तु प्राबल्यं पूर्वविप्रतिषेधेन भाष्यवार्तिकसंमतमेवेति औङि जरे, आङि जरया, ङयि जरायै, ङसिङसोः जरायाः, ओसि जरयोः, आमि जराणाम्, ङौ जरायाम्, इत्येव रूपाणि भवन्ति न तु जरसादेशविशिष्टानि रूपाणीति बोध्यम् ॥ १० पूर्वविप्रतिषेधोपि न भाष्यसंमत इत्यभिमानेन शङ्कते—**यद्यपीति** ॥ आप्त्वं च नाल्धर्मः **'विशिष्टं ह्येषोऽनल्माश्रयते इटं नाभेति'** इति भाष्यसिद्धान्तादिति भावः ॥ ११ 'नस्' नासिकायाः, 'निश्' निशायाः, पृत् पृतनाया आदेश इति भावः ॥

भवन्ति 'आ आब्' इति प्रश्लिष्य आकाररूपस्यैवाऽऽपः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हल्ङ्याब्भ्य इति सूत्रेऽपि 'आ आप्' 'ङी ई' इति प्रश्लेषादतिखट्वः निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न चैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वं चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम् । आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात् । पद्दन्न इति नासिकाया नसः । नसः । नसा । नोभ्यामित्यादि । पक्षे सुटि च रमावत् । निशाया निश् । निशः । निशा ॥ **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ।८।२।३६ ॥** व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि पदान्ते च । षस्य जश्त्वेन डकारः । निड्भ्याम् । निड्भिः ॥ सुपि डः सीति पक्षे धुट् । चर्त्वम् । तस्यासिद्धत्वाच्चयो द्वितीया इति टतयोष्ठथौ न । न पदान्ताट्टोरिति ष्टुत्वं न । निट्त्सु । निट्सु ॥ **षढोः कः सि ।८।२।४१ ॥** षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे ॥ इति तु न भवति । जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् ॥ केचित्तु—व्रश्चादिसूत्रे 'दादेर्धातोरिति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्तयन्ति । तन्मते जश्त्वेन जकारे—निज्भ्याम् । निज्भिः ॥ जश्त्वम्, श्चुत्वम्, चर्त्वम्, निच्शु । छत्वम् निच्छु । चोः कुरिति कुत्वं तु न भवति जश्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥ **मांसपृतनासानूनां मांस्पृत्स्नवो वाच्याः शसादौ वा** * ॥ पृतः । पृता । पृद्भ्याम् । पक्षे सुटि च रमावत् ॥ गोपा विश्वपावत् ॥ मतिः । प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः—मतीः । नात्वं न—मत्या ॥ **ङिति ह्रस्वश्च ।१।४।६ ॥** इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे ॥ आण् नद्याः—मत्यै । मतये । मत्याः । मतेः ॥ नदीत्वपक्षे औदिति ङेरौत्त्वे प्राप्ते—॥ **इदुद्भ्याम् ।७।३।११७ ॥** नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात् ॥ पक्षे-अच्च घेः । मत्याम् । मतौ ॥ एवं श्रुतिस्मृत्यादयः ॥ **त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ।७।२।९९ ॥** स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः ॥ **अचि र ऋतः ।७।२।१०० ॥** तिसृचतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घोत्वानामप-

१ एवं च आत्वस्याल्धर्मत्वेन सर्वेषामेषां विधीनामल्विधित्वमिति न स्थानिवत्त्वप्राप्तिरिति भावः ॥ २ स्पष्टं चेदं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये ॥ ३ आकारत्वस्यातिदिश्यमानत्वाभावाद् आप्त्वस्यानल्धर्मत्वादिति भावः ॥ ४ **'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्'** इति परिभाषया 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये' इतिसूत्रार्थभूतया आप्प्रत्ययस्य खट्वाशब्दाद् विहितत्वेन तदादितदन्तः 'खट्वा' शब्द एव स च नाङ्गम् । यच्चाङ्गम्—अतिखट्व इति तच्च नाबन्तम्, इति आबन्तादङ्गाद्विहितत्वाभावेन नैव ततः परस्य याडापत्तिरिति भावः ॥ ५ 'सतुक्कछ—' इति पाठो बोध्यः ॥ **निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः'** इति तु नैवास्ति ॥ ६ तस्य चर्त्वस्य ॥ 'नादिन्याक्रोशे—' इति सूत्रे 'चयो द्वितीयाः' इत्यस्य पाठात् ॥ ७ एतन्मते भाष्यानुग्रहो विचार्य इति शेखरकृत् ॥ **८ जश्त्वेनेति ।** 'झलां जशोऽन्ते' इत्यनेनेत्यादिः ॥ ९ **स्त्रीत्वादिति ।** पुंस्त्वाभावेनेति शेषः ॥ १० **नात्वं नेति ।** टाया इत्यादिः ॥ स्त्रीत्वादिति भावः ॥ ११ पक्षे 'घेर्ङिति' ॥ १२ पक्षे 'घेर्ङिति' 'ङसिङसोश्च' ॥ १३ तेन त्रिप्रिय इत्यत्र न तिसृभावः ॥ 'तिसृका ग्रामः' इत्यत्र तु **'संज्ञायां कन्युपसंख्यानम्'** इति वार्तिकेन तिसृभावः ॥ १४ रेफादेशे तिसृचतसृबाधकत्वं मा भूत् इति षष्ठीविपरिणततिसृ—चतसृपदानुवृत्तौ तात्पर्यग्राहकम्—'ऋतः' इतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**एतयोर्ऋकारस्येति** ॥ १५ सर्वनामस्थाने गुणस्य शसि दीर्घस्य गौणे ङसिङसोरुत्वस्येति बोध्यम् ॥

वादः ॥ तिस्रः २ । आमि–नुमचिरेति नुट् ॥ **न तिसृचतसृ ।६।४।४ ॥** एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् ॥ तिसृणाम् । तिसृषु ॥ स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह–प्रियास्त्रयस्त्राणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः मतिवत् । आमि तु प्रियत्रयाणामिति विशेषः ॥ प्रियास्तिस्रो यस्य स इति विग्रहे तु प्रियतिसा । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि ॥ प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि । स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः । न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ । रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुमरभावौ–प्रियतिस्रा । प्रियतिसृणा । इत्यादि ॥ द्वेरत्वे टाप् । द्वे २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । गौरी । गौर्यौ । गौर्यः । नदीकार्यम् । हे गौरि । गौर्यै इत्यादि ॥ एवं वाणीनद्यादयः ॥ प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनङि णिद्वद्भावे च प्राप्ते ॥ **विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्** * ॥ सखी । सख्यौ । सख्यः । इत्यादि गौरीवत् ॥ अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् ॥ एवं तरीतन्त्र्यादयः ॥ स्त्री । हे स्त्रि ॥ **स्त्रियाः ।६।४।७९ ॥** स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः ॥ **वामृशसोः ।६।४।८०॥** अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ । स्त्रियोः । परत्वान्नुट् । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रियोः । स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तः अतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ ॥

गुणनाभावौत्वनुड्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते । क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥

---

१ 'अङ्गस्य' इत्यधिकारविशेषणत्वेन तदन्तविधावपि 'स्त्रियाम्' इत्येतद्गृह्यमाणविशेषणमेव न तदन्ताङ्गस्य "**त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेष्वर्थग्रहणं शब्दविशेषणम्**" इति वार्तिकोक्तेरित्याह– **स्त्रियामितीति** ॥ २ **नेहेति ।** आदेशापत्तिरिति शेषः ॥ ३ **विग्रहे त्विति ।** नैवादेशानुपपत्तिरिति शेषः ॥ समासयोग्यालौकिकप्रक्रियावाक्ये 'प्रियाजस् त्रिजस्' इत्यत्रोत्तरपदस्य ऋकारान्तत्वाभावान्न कबापत्तिः ॥ समासोत्तरं स्त्रीत्वविशिष्टार्थवाचकत्रिचतुरन्ताङ्गस्येत्यर्थेन भवत्येवादेश इति भावः ॥ ४ **स्वमोरिति ।** 'समासात्प्राक् जसः समासोत्तरम्' इतिप्राक्शेषः ॥ **लुकेति ।** '**अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते**' इति परिभाषया लुकः प्राग् नैव तिस्रादेशापत्तिरित्येतद् ध्वन्यते ॥ ५ **प्रत्ययलक्षणाभावादिति ।** 'न लुमताङ्गस्य' इति निषेधादिति भावः ॥ ६ 'इकोचि विभक्तौ' इत्यत्र 'अचि' ग्रहणाभावेपि हलादौ जातस्य नुमः 'न लोपः' इत्यनेन 'न लुमता' इति निषेधात्संबुद्धिलुकः प्रत्ययलक्षणाभावेन संबुद्धिपरत्वासंभवात् 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति निषेधाप्रवृत्त्या संबुद्धावपि नलोपे दोषाभावाद् व्यर्थं सद् 'अचि' इति 'न लुमता' इति निषेधस्यानित्यतां ज्ञापयेत् 'न लुमता' इत्यस्य प्रवृत्तिपक्षे प्रत्ययलक्षणेन संबुद्धिपरत्वमादाय नलोपानुपपत्तौ नकारश्रवणवारणाय 'अचि' इति स्वांशे चरितार्थमिति भावः ॥ ७ '**विप्रतिषेधे परम् इष्टं कार्यम्**' इति सिद्धान्तार्थे 'रादेशात् नुम् इष्ट' इत्येतज्ज्ञापके भाष्योदाहरण एव दर्शयति–**प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि इति** ॥ ८ '**त्यदाद्यकारष्टाब्विधेः**' इति वार्तिकेन टापि करणीये संनिपातपरिभाषाविरोध उद्भावितः तथापि 'द्वास्त्रा' इति निर्देशेन तदप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते इति भावः ॥ अत एव बहिरङ्गासिद्धत्वमपि नेति बोध्यम् ॥ ९ 'अवीतन्त्रीतरीलक्ष्मीधीह्रीश्रीणामुणादिषु । सप्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां न सुलोपः कदाचन ॥' १० गुणः 'जसि च' 'घेर्ङिति' इति विहितः । नाभावः 'आङो ना' इति । औत्वम् 'अच्च घेः' इति ॥ नुट् 'ह्रस्वनद्यापः' इति ॥

जसि च—अतिस्त्रयः । हे अतिस्त्रे । हे अतिस्त्रियौ । हे अतिस्त्रयः ॥ वाम्शसोः—अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रियः । अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा ॥ घेर्ङिति—अतिस्त्रये । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रियोः २ । अतिस्त्रीणाम् ॥ अच्च घेः—अतिस्त्रौ ।

ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया । इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने॥[1]

क्लीबे तु नुम् । अतिस्त्रि । अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रीणि । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रिणे । ङेप्रभृताबजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्वद्[2]रूपम् । अतिस्त्रये । अतिस्त्रिणः २ । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रिणोः २ । अतिस्त्रियोरित्यादि ॥ स्त्रियां[3] तु प्रायेण पुंवत् । शसि—अतिस्त्रीः । अतिस्त्रिया ॥ ङिति ह्रस्वश्चेति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः । अस्त्रीति तु इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः तत्संबद्ध[4]स्यैवानुवृत्तेः । दीर्घस्यै[5]वायं निषेधो न तु ह्रस्वस्य ॥ अतिस्त्रियै । अतिस्त्रये । अतिस्त्रियाः २ । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रियाम् । अतिस्त्रौ ॥ श्रीः[6] । श्रियौ । श्रियः ॥ **नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ।१।४।४ ॥** * इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री॥ हे श्रीः । श्रियै । श्रिये । श्रियाः । श्रियः ॥ **वामि ।१।४।५ ॥** इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो नतु स्त्री ॥ श्रीणाम् । श्रियाम् । श्रियि । श्रियाम् । प्रधीशब्दस्य[7] तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् । पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात् । लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते तु पुंवद्[8]रूपम् । प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु[9] लक्ष्मीवत् । अमि शसि च प्रध्यम् प्रध्य इति विशेषः[10] ॥ सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे तु वृत्तिमते सुधीः श्रीवत् । मतान्तरे पुंवत् ॥ सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु श्रीवदे[11]व ॥ ग्रामणीः पुंवत् । ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः ॥ एवं खलपवनादेरपि पुंधर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् ॥ धेनुर्मतिवत् ॥ **स्त्रियां च ।७।१।९६ ॥** स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्द-

---

१ अयं श्लोको यदि 'गुणनाभावौत्व-' इति श्लोकतः प्रागेव पठ्येत तर्हि वरतरं स्यात् ॥ २ '**प्राग्वत्** पुंवत् ॥ ३ **स्त्रियां** 'प्रधानायाम्' स्त्रियम् अधिकान्ता स्त्री इति विग्रहे इति भावः ॥ ४ **तत्संबद्धस्येति** 'इयङुवङ्स्थानौ इत्येतत्संबद्धस्येत्यर्थः ॥ 'सहचरितासहचरितयोः' इति 'एकयोग' इति वा परिभाषयेति केचित् ॥ ५ **दीर्घस्येति** ॥ अयं भावः—ङिति ह्रस्वश्च' इत्यत्र 'ङिति' इति योगं विभज्य तत्र 'इयङुवङ्स्थानौ' 'अस्त्री' 'वा' इति अनुवर्तते । तथा च—तत्र 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इति 'यू' इत्यनेन दीर्घयोरेव ग्रहणस्य भाष्ये निश्चितत्वात् इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ दीर्घेकारोकारौ वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति' इत्यर्थेन 'अस्त्री' इत्यत्रैतावत्पर्यन्तं ह्रस्वस्याग्रहणात् ॥ 'ह्रस्वश्च' इत्यत्र तु 'अस्त्री' इत्येतन्नैव विशेषणतया व्यावर्तकम् ह्रस्वस्य सदैव स्त्रीशब्दभिन्नत्वात् । अस्त्री इत्यत्र '**अस्त्री ई**' इति प्रश्लिष्य दीर्घेकारान्तस्त्रीशब्दस्यैव पर्युदासकोटौ ग्रहणादिति तत्त्वम् ॥ 'दीर्घस्यैवायम्' इति पाठफलितमाह—**नत्विति** ॥ ६ कृदिकाराद क्तिनः' इति ङीषि तु नदीवत् 'श्री श्र्यौ श्र्यः श्रीम्' इत्येव रूपाणि भवन्ति अत एव '**तां दृष्ट्वा श्रीमिवागतीम्**' इति मुकुटेन प्रयोगो दर्शितः । '**कथमिव श्रीमपि कुत्सयन्तः**' इति शंकरभगवत्पादैश्च प्रयुक्तमिति बोध्यम् ॥ * 'बाधकाबाधिता' इत्यादिः ॥ तेन 'प्रध्यै पुनर्भ्वै' इत्यादौ नदीसंज्ञा भवत्येवेति सारम्॥ ७ **प्रधीशब्दस्येति** । 'प्रकृष्टं ध्यायति' इति प्रकृष्टा धीर्यस्येति वा विग्रहे इत्यादिः ॥ ८ **पुंवदिति** । ध्यानकर्तृत्वस्य प्रकृष्टधीसंबन्धित्वस्य च स्त्रियां पुंसि च संभवादिति भावः ॥ ९ मतद्वयेपीति शेषः ॥ १० त्रिष्वपि विग्रहेष्विति बोध्यम् ॥ ११ उभयमतेपीति भावः ॥

स्तृजन्तवद्रूपं लभते ॥ **ऋन्नेभ्यो ङीप् ।४।१।५** ॥ ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् ॥ क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्र्यौ । क्रोष्ट्र्यः ॥ वधूर्गौरीवत् । भ्रूः श्रीवत् । हे सुभ्रूः । कथंतर्हि–'हापितः क्वासि हे सुभ्रु' इति भट्टिः ? प्रमाद एवायमिति बहवः ॥ खलपूः पुंवत् । पुनर्भूः ॥ दृन्करेति यणा उवङो बाधनान्नियङुवङिति निषेधो न । हे पुनर्भु । पुनर्भ्वम् । पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः ॥ **एकाजुत्तरपदे णः ।८।४।१२** ॥ एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् ॥ आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम् । यणं बाधित्वा परत्वान्नुट् । पुनर्भूणाम् ॥ वर्षाभूः । भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात्–हे वर्षाभूः कैयटमते । मतान्तरे तु हे वर्षाभु ॥ पुनर्नवायां तु हे वर्षाभु । भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति यादवः । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । स्वयंभूः पुंवत् ॥ **न षट्स्वस्रादिभ्यः ।४।१।१०** ॥ षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः ॥

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा । याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥

अप्तृन्निति दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः ॥ माता पितृवत् । शसि मातॄः ॥ द्यौर्गोवत् ॥ राः पुंवत् ॥ नौर्ग्लौवत् ॥

इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

अतोऽम् ।७।१।२४ ॥ अतोऽङ्गात् क्लीबात्स्वमोरम् स्यात् ॥ अमि पूर्वः ॥ ज्ञानम् । एङ्ह्रस्वादिति हल्मात्रलोपः । हे ज्ञान ॥ **नपुंसकाच्च ।७।१।१९** ॥ क्लीबात्परस्यौङः शी स्यात् ॥ भसंज्ञायाम् ॥ **यस्येति च ।६।४।१४८** ॥ भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते ॥ औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः * ॥ ज्ञाने ॥ **जश्शसोः शिः ।७।१।२०** ॥ क्लीबादनयोः शिः स्यात् ॥ **शि सर्वनामस्थानम् १।१।४२** ॥ शि इत्येतदुक्त-

---

१ उवङ्स्थानित्वेन नदीसंज्ञाप्रतिषेधाद् ह्रस्वाप्राप्तेरिति भावः ॥ २ विरहपीडितत्वेनानवधानलक्षणोत्र प्रमादः । स च विरहपोषकत्वात्काव्ये गुण इति बोध्यम् ॥ ३ 'प्रातिपदिकान्तनुम्–' इत्यनेन विकल्पे सिद्धे इत्यादिः ॥ ४ **यणमिति** । द्वयोरप्याङ्गत्वेन तुल्यबलत्वेन चेति भावः ॥ ५ **पुनर्नवायां त्विति** । मतद्वयेपीति शेषः ॥ ६ स्त्रियां यत् प्राप्तं तन्नेति व्याख्यानफलितमाह–**ङीप्टापौ नेति** ॥ ७ तिसृचतसृग्रहणं गणे ऽनार्षमिति क्न्मेजन्त इति सूत्रभाष्यस्वरसः ॥ ८ **मातेति** । जननीवाचिन एव ग्रहणं दुहित्रादिसाहचर्यात् । न परिच्छेत्तृवाचिन इति बोध्यम् । ९ 'म्' इति च्छेदे 'सुपि च' इति दीर्घापत्तिरतः 'अम्' इत्येव च्छेद इति ध्वनयितुमाह **अमि पूर्व इति** ॥ १० पूर्वरूपे कृते एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेनाङ्गत्वात् ततः परस्य हल्मात्रस्य लोप इति भावः ॥ ११ 'इश्च अश्च यं तस्येत्यर्थो व्याख्यानादित्याह—**इवर्णावर्णयोरिति** ॥ १२ अत एव निर्देशान्नित्यस्त्रीत्वेन नदीत्वमिति भावः ॥ भाष्ये तु 'औङः 'इति नोपलभ्यते ॥ १३ 'ज्ञानानि' इत्यादौ ह्रस्वश्रवणाय 'शी' इति नानुवृत्तम् । 'वारिणी' इत्यादौ दीर्घश्रवणाय 'जसः शी' इति दीर्घनिर्देशः ॥ सविसर्गपाठफलं चिन्त्यम् । शि सर्वनामस्थानम्' इत्यत्रेवाविभक्तिकपाठेनापीष्टसिद्धेः ॥ शस् सुबेवात्र गृह्यते न तद्धितः जस्साहचर्यात् ॥ १४ औङः श्या अपि नपुंसकनिर्देशे 'पयसी' इत्यादावपि नुम्दीर्घापत्तिः ॥

संज्ञं स्यात् ॥ **पुंसकस्य झलचः ।७।१।७२ ॥** झलन्तस्याऽजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं रामवत् ॥ एवं धनवनफलादयः ॥ **अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ।७।१।२५ ॥** ॥ एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्डादेशः स्यात् ॥ **टेः ।६।४।१४३ ॥** डिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात् ॥ वावसाने ॥ कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि ॥ भस्येति किम् ? पञ्चमः ॥ टेर्लुप्तत्वात्प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपश्च न भवति–हे कतरत् । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥ कतमत् । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् ॥ अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव ॥ **एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः** * ॥ एकतरम् ॥ सोरमादेशे कृते संनिपातपरिभाषया न जरस् । अजरम् । अजरसी । अजरे । परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम् ॥ **सान्त महतः संयोगस्य ।६।४।१० ॥** सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥ अजरांसि । अजराणि ॥ अमि लुकोपवादमम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस् । ततः संनिपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम् । अजरम् । अजरसी । अजरे । अजरांसि । अजराणि । शेषं पुंवत् ॥ पद्दन्न इति हृदयोदकास्यानां हृद् उदन् आसन् । हृन्दि । हृदा । हृद्भ्यामित्यादि ॥ उदानि । उद्ना । उदभ्यामित्यादि ॥ आसानि । आस्ना । आसभ्यामित्यादि ॥ मांसि । मांसा । मान्भ्यामित्यादि ॥ वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम् । अत एव भाष्ये मांस्पचन्या उखाया इत्युदाहृतम् । अयस्मयादित्वेन भत्वात्संयोगान्तलोपो न ॥ पद्दन्न इत्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्तितं वृत्तौ तथाप्यपो भीत्यत्र 'मासश्छन्दसीति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ॥ **ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।१।२।४७ ॥** क्लीबे प्रातिपदिकस्याऽजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् ॥ श्रीपं ज्ञानवत् । श्रीपाय । अत्र संनिपातपरिभाषया आतो धातोरि-

---

१ 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्यनेन ॥ २–दस्य ष्टुत्वम् डस्य संयोगान्तलोपश्चादेशस्वरूपज्ञानाय न कृत इति कैयटः ॥ ३ डतरादिः सर्वाद्यन्तर्गणः ॥ अत एवाधिकग्रहणव्यवच्छेदाय 'पञ्चभ्यः' इति सार्थकम् ॥ **डतरादिभ्यो विहितयोरङ्गसंज्ञानिमित्तयोः स्वमोरित्यर्थः** ॥ तेन 'अतिकतरम्' इत्यादौ न दोषः ॥ परमकतरदित्यत्रादड्डादेशे न भाष्यान्तरं मानमस्ति इति नागेशः ॥ ४ अकोऽभावात् पूर्वसवर्णदीर्घः, अङ्गस्य हलन्तत्वेन ह्रस्वान्तत्वाभावात्संबुद्धिलोपो नेति भावः ॥ ५ डतमप्रत्ययान्तत्वाभावादित्यादिः ॥ ६ 'एकाच्च प्राचाम्' इति डतरान्तत्वात् प्राप्तिरिति भावः ॥ ७ 'जसः शि' आदेशे कृते 'अजर इ' इति स्थिते नुमपेक्षया इत्यादिः । तदुक्तं वार्तिककृता '**नुमो ऽनङ्जरसौ विप्रतिषेधेन**' इति ॥ ८ 'सान्त' इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदं 'संयोगस्य' इत्येतद्विशेषणम् । 'नोपधायाः' इत्यतोऽनुवृत्तस्य 'न' इति लुप्तषष्ठीकस्यैवोपधानिरूपकत्वं सर्वनामस्थानपूर्वत्वं च '**येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि**' इति वचनप्रामाण्याद् ग्राह्यमित्यभिप्रेत्याह–**सान्तसंयोगस्येति** ॥ ९ 'अजर + अम्' इत्यवस्थायां जरसि लुकि च प्राप्ते 'सर्वविधिभ्यो लुग् बलीयान्' इति जरसादेशं बाधित्वा लुकि प्राप्ते 'अतोऽम्' इत्यमादेशे लुग्बाधके कृते संनिपातपरिभाषया नैव जरसादेश इति स्पष्टमभिहितम्–'**गोनर्दीय आह–इष्टमेवैतत्संगृहीतं भवति–अतिजरम् अतिजरैरिति भवितव्यम्–सत्यामेतस्यां परिभाषायाम् 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य'** इति' इति भाष्यकृत् ॥ १० '**मांसस्य पचियुड्घञोः**' इत्यपि एतत्सिद्धार्थानुवाद एव ॥'

त्याकारलोपो न ॥ **स्वमोर्नपुंसकात् ।७।१।२३ ॥** क्लीबादङ्गात्स्वमोर्लुक् स्यात् ॥ वारि ॥ **इकोऽचि विभक्तौ ।७।१।७३ ॥** इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ ॥ वारिणी । वारीणि । न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः—हे वारे, हे वारि । आङो ना—वारिणा । घेर्ङितीति गुणे प्राप्ते ॥ **वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन** * ॥ वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुमचिरेति नुट् । नामीति दीर्घः । वारीणाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ हरिवत् । **तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ।७।१।७४ ॥** प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्याट्टादावचि ॥ अनादये । अनादिने इत्यादि ॥ शेषं वारिवत् ॥ पीलुर्वृक्षस्तत्फलं पीलु तस्मै पीलुने ॥ अत्र न पुंवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् ॥ **अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ।७।१।७५ ॥** एषामनङ् स्याट्टादावचि स चोदात्तः ॥ अल्लोपोऽनः ॥ दध्ना । दध्ने । दध्नः । दध्नोः २ । दध्नि । दधनि । शेषं वारिवत् ॥ एवमस्थिसक्थ्यक्षीणि । तदन्तस्याप्यनङ् । अतिदध्ना । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे । हे सुधि । सुधिया । सुधिना ॥ प्रध्या । प्रधिना ॥ मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो । हे मधु । एवमम्ब्वादयः ॥ सानुशब्दस्य स्नुर्वा । स्नूनि । सानूनि ॥ प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी ॥ तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् प्रियक्रोष्टूनि ॥ टादौ पुंवत्पक्षे प्रियक्रोष्ट्रा । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे । प्रियक्रोष्टवे । अन्यत्र तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टुने । नुमचिरेति नुट्—प्रियक्रोष्टूनाम् ॥ सुलु । सुलुनी । सुलूनि । पुनस्तद्वत् । सुल्वा । सुलुना ॥ धातृ । धातृणी । धातॄणि । हे धातः हे धातृ । धात्रा । धातृणा । एवं ज्ञातृकर्त्रादयः ॥ **एच इग्घ्रस्वादेशे ।१।१।४८ ॥** आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव स्यात् ॥ प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्यूनि । प्रद्युनेत्यादि । इह न पुंवत् । यदिगन्तं प्रद्यु इति तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् ॥ एवमग्रेऽपि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा ॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्रायो हलीत्यात्वम्—प्राराभ्याम् । प्रराभिः ॥ नुमचिरेति नुटयात्वे प्रराणामिति माधवः । वस्तुतस्तु संनिपातपरिभाषया नुटयात्वं न । नामीति

---

१ 'इकोचि' इति सूत्रे **इह किंचित् त्रपो इति** ' इतिवार्तिकप्रयोगः '**हे त्रपु**' इति एङ्ह्रस्वात् सूत्रे भाष्यप्रयोगश्चात्रानुकूलः ॥ २ भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे स भाषितपुंस्कः । सोस्ति यस्य तद्भाषितपुंस्कमित्यभिप्रेत्याह—**प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इति**॥तथा चोक्तम्—'**यन्निमित्तमुपादाय पुंसि शब्दः प्रवर्तते। क्लीबवृत्ति तदेव स्यादुक्तपुंस्कं तदुच्यते**' ॥ इति ॥ ३ पुंसि वृक्षत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् । क्लीबे फलत्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादित्यर्थः ॥ ४ ' एतदन्तस्याङ्गस्य ' इत्यर्थः । तेन 'प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन' इत्यादावुपसर्जनेपि अनङ् भवत्येव ॥ ५ '**अन्यत्र**' पुंवद्भावविरहपक्षे ॥ ६ टायां नुमं बाधित्वा 'ना' आमि 'नुट्' इति तु विशेषः ॥ ७ '**इचशेयास्तालौ**':' **उवोपोपध्मा ओष्ठे**' इति प्रातिशाख्यानुसारेण एकारस्य तालव्यत्वम् ओकारस्य ओष्ठ्यत्वमङ्गीकृत्य ' **सिद्धमेङः सस्थानत्वात्** ' इति वार्तिकेनैङंशे स्थानकृतान्तर्येण इक एव प्राप्तौ ' **अकारार्धमैकारौकारयोरादिः इकारोऽध्यर्धः पूर्वस्य शेष उकारस्तूत्तरस्य** ' इति प्रातिशाख्यमनुसृत्य ' **ऐचौ श्चोत्तरभूयस्त्वात्** ' इति वार्तिकेनैजंशेपि प्रमाणकृतान्तर्येण इक एव सिद्धौ व्यर्थमेवेदं सूत्रमिति भाष्ये स्पष्टम् समविभागपक्षे तु सूत्रमैजंशेऽकारव्यावृत्त्यर्थमावश्यकमेवेत्यपि ' ऌतावैच इदुतौ ' इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम् ॥

दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधत इत्युक्तम् ॥ प्रणीनाम् । सुनु । सुनुनी सुनूनि । सुनुना । सुनुने । इत्यादि ॥ ॥

इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

अथ हलन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ।

हो ढः ।८।२।३१ ॥ हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च । हल्ङ्याबिति सुलोपः । पदान्तत्वाद्धस्य ढः । जश्त्वचर्त्वे । लिट् । लिड् । लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ । लिहः । लिहा । लिड्भ्याम् । लिट्त्सु । लिट्सु ॥ **दादेर्धातोर्घः ।८।२।३२ ॥** उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते च ॥ उपदेशे किम् ? अधोगित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मन इच्छति दामलिह्यति । ततः क्विपि दामलिट् । अत्र मा भूत् ॥ **एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ।८।२।३७ ॥** धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात्सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च ॥ एकाचो धातोरिति सामानाधिकरण्येनान्वये तु इह न स्यात् गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । ततः क्विप् । णिलोपः । गर्धप् ॥ झलीति निवृत्तम् । स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तेनेह न दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे धुक् । धुग् । दुहौ । दुहः । षत्वचर्त्वे धुक्षु ॥ **वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् । ८।२।३३ ॥** एषां हस्य वा घः स्याज्झलि पदान्ते च ॥ पक्षे ढः । ध्रुक् । ध्रुग् । ध्रुट् । ध्रुड् । द्रुहौ । द्रुहः । ध्रुग्भ्याम् । ध्रुड्भ्याम् । ध्रुक्षु । ध्रुट्त्सु ध्रुट्सु । एवं मुहष्णुहष्णिहाम् ॥ विश्ववाट् । विश्ववाड् । विश्ववाहौ । विश्ववाहः । विश्ववाहं । विश्ववाहौ ॥ **इग्यणः संप्रसारणम् ।१।१।८ ॥** यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥ **वाह ऊठ् ।६।४।१३२ ॥** भस्य वाहः संप्रसारणमूठ् स्यात् ॥ **संप्रसारणाच्च ।६।१।१०८ ॥** संप्रसारणादजि परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥ एत्येधत्यूठ्सु ॥ विश्वौहः । विश्वौहेत्यादि ।

---

१ 'भन्त्स्यति' 'अभान्त्सीत्' इत्याद्यर्थम् 'एकाचो बशो भष् झषन्तस्य' इति सूत्रे 'झषन्तपदोपादाने तेन धुडित्यादौ भष्भावाय ढ एव विहितः । लीढ इत्यादिसिद्धये चेत्यभिप्रायेण डो न विहित इति सूचयन्नाह-**जश्त्वेति** ॥ 'झलां जशोऽन्ते' इत्यनेन ॥ २ अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय दादिपदमेवौपदेशिकदादित्वपरमित्यभिप्रेत्याह-**उपदेश इति** ॥ धुगित्यादौ भष्भावाय घ एव कृतो न प्रक्रियालाघवाय 'ग' इति ॥ ३ अडागमे कृतेपि औपदेशिकदादित्वमाश्रित्य घत्वं सिध्यतीति भावः ॥ ४ धातुपाठे प्रत्यक्षमाख्यानं लिह एव न दामलिह इति औपदेशिकदादित्वाभावाद् घत्वं न भवति किंतु ढत्वमेव भवतीति भावः ॥ ५ वैयधिकरण्येनान्वयसाधकं सामानाधिकरण्येनान्वयबाधकं दूषणं दर्शयति-**एकाच इत्यादि** ॥ ६ **'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्'** इति परिभाषायास्तु पदान्तविषये नैव प्रवृत्तिः किंतु प्रत्ययनिमित्तकार्थं एवेति भावः ॥ ७ 'संप्रसारणशब्देनेति पूर्वशेषः । तेन 'अदुहि' धुग्भ्याम्' इत्यादौ संप्रसारणसंज्ञाभावेन 'हलः' इति दीर्घो नेति भावः ॥ ८ यदा यणः स्थाने स्यात् तदा संप्रसारणसंज्ञा यदा संप्रसारणसंज्ञा तदा यणः स्थाने भवेदित्यन्योन्याश्रयदोषपरिहारस्तु भाविसंज्ञामाश्रित्य यथा-'अस्य सूत्रस्य शाटकं वय' इत्यत्र 'यदि वातव्यो न शाटकः अथ शाटको न वातव्यः, इति विरोधपरिहारो भाविसंज्ञाश्रयणेनैव 'स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते 'शाटक' इत्येषा संज्ञा भविष्यति' इति भाष्ये स्पष्टम् ॥

छन्दस्येव ण्विरिति पक्षे णिजन्ताद्विच्[1] ॥ **चतुरनडुहोरामुदात्तः ।७।१।९८ ॥** अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने स चोदात्तः ॥ **सावनडुहः ।७।१।८२ ॥** अस्य नुम् स्यात्सौ परे ॥ औदित्यधिकारादवर्णात्परोऽयं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमा आम् न बाध्यते । अमा च नुम् न बाध्यते ॥ सोर्लोपः[3] । नुम्विधिसामर्थ्याद्वसुस्रंस्विति दत्वं[4] न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न-लोपो न । अनड्वान् ॥ **अम् संबुद्धौ ।७।१।९९ ॥** चतुरनडुहोरम् स्यात्संबुद्धौ । आमोप-वादः । हे अनड्वन् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनडुहा ॥ **वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ।८।२। ७२॥** सान्तवस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दः[5] स्यात्पदान्ते ॥ अनडुद्भ्यामित्यादि ॥ सान्तेति किम् ? विद्वान् ॥ पदान्ते इति किम् ? स्रस्तम् । ध्वस्तम् ॥ **सहेः साडः सः ।८।३।५६ ॥** साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् ॥ तुराषाट् । तुराषाड् । तुरासाहौ । तुरासाहः । तुराषाड्भ्या-मित्यादि । तुरं सहत इत्यर्थे छन्दसि सह इति ण्विः । लोके तु साहयतेः क्विप् । अन्येषाम-पीति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ **दिव औत् ।७।१।८४ ॥** दिविति प्रातिपदिकस्य औत्स्यात्सौ परे ॥ [7]अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद्धल्ङ्याबिति सुलोपो न । सुद्यौः । सुदिवौ । सुदिवः । सुदिवम् । सुदिवौ ॥ **दिव उत्[8] ।६।१।१३१ ॥** दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते ॥ सुद्युभ्याम्[9] । सुद्युभिः ॥ चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ ॥ **षट्चतुर्भ्यश्च ।७।१।५५ ॥** षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् ॥ * णत्वम्, द्वित्वम्—चतुर्ण्णाम् ॥ **रोः सुपि ।८।३।१६ ॥** सप्तमीबहुवचने परे रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य ॥ षत्वम् । षस्य

---

१ विचोपि लोकेऽनभिधानमेव '**नैतेभ्यो विच् दृश्यते**' इति तत्रतत्र वदता कैयटादिना विचो दृष्टानु-विधिच्छन्दोविषयत्वस्यैव सूचितत्वेन नात्र विच्कल्पने दृढतरं मानमिति चेत् क्विप उपलक्षणं विच्पदमिति भावः ॥ परंतु '**प्रष्ठवाट् च मे प्रष्ठौही च मे**' इति वेदे दृष्टस्यैव 'प्रष्ठवाह्' शब्दस्य '**प्रष्ठौह आगतम्**' इति विग्रहे कथनेन विश्ववाह्भारवाह्शब्दादीनामपि प्रयोगे प्रमाणभूतत्वं छान्दसं प्रयोगमन्विष्य दर्शयित्वा प्रयोगं कुर्वन्तु भाष्यानुसारिणो धीमन्तः ॥ २ अयं भावः—'आच्छीनद्योर्नुम्' इत्यतः 'आत्' इत्यप्यनुवर्तते । तथा च 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इत्येकवाक्यतया 'अनडुह्शब्दसंबन्धिनामचामन्त्याद् अवर्णरूपाद् अचः परो मित् नुम्' इत्यर्थेन विहिते नुमि आम् अम् निमित्तमेवेति न बाध्यबाधकभाव इति ॥ ३ संयोगान्तलो-पश्च ॥ ४ संयोगान्तलोपोत्तरं नकारस्य दत्वे जाते नकारः क्व श्रूयेत यदर्थो नुम् सावकाशः स्यात् । नका-रस्य दत्वाभाव एव श्रवणं भवतीति दत्वाभावोऽनुमन्यते ॥ अनड्वांस्तत्रेत्यत्र रुत्वे तु नुम् साधक एवेति रुर्भवत्येवेति भावः ॥ ५ हकारस्थानिकस्येति भावः ॥ ६ 'दु' इति करणे उकारस्येत्संज्ञायामुगित्त्वेनैव 'अनड्वान् अनड्वन्' इत्यत्र नुमि सिद्धे 'सावनडुहः' इति व्यर्थमिति तु न शङ्क्यम् । अस्य द्वादेशस्य त्रैपादिकत्वे-नासिद्धत्वादेतद्विषये नुमोऽप्राप्तेः ॥ ७ हल्त्वनिमित्तवैकल्यप्रयुक्तायां सुलोपाप्राप्तावतिदेशेनानिनीष्यमाणह-ल्त्वस्य स्थानिभूतवकारमात्रवृत्तित्वेन तदाश्रयात् अलः परस्य सोर्लोपस्य चिकीर्षितत्वाद् 'अनल्विधौ' इति स्थानिवत्त्वनिषेधादिति भावः ॥ ८ अत्रत्यदकारः 'तपरस्तत्कालस्य' इत्यत्र दकारस्यापि प्रश्लेषेण '**भाव्य-मानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति**' इति परिभाषां ज्ञापयतीति 'तित्स्वरितम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ९ वत्वस्य स्थानिभूतवकारमात्रवृत्तित्वेन अलः स्थाने विधिरिति षष्ठीसमासस्वीकारेण 'अनल्विधौ' इति निषेधेन स्थानिवद्भावाभावाद् 'लोपो व्योः' इत्युकारलोपो नेति भावः ॥ * '**पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे**' इत्यस्य 'द्वित्वे कर्तव्येऽन्यदसिद्धं न' इत्येवार्थो 'न तु द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वं नेति' इति भावः ॥

द्वित्वे प्राप्ते—॥ **शरोऽचि ।८।४।४९ ॥** अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु ॥ प्रियचत्वाः । हे प्रियचत्वः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु नुट् नेष्यते—प्रियचतुराम् ॥ प्राधान्ये तु स्यादेव—परमचतुर्णाम् ॥ कमलं कमलां वा आचक्षाणः—कमल् । कमलौ । कमलः । पत्वम्—कमल्षु ॥ **मो नो धातोः ।८।२।६४ ॥** धातोर्मस्य नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । प्रशाम्यतीति—प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः । प्रशान्भ्यामित्यादि ॥ **किमः कः ।७।२।१०३ ॥** किमः कः स्याद्विभक्तौ ॥ अकच्सहितस्याप्ययमादेशः ॥ कः । कौ । के । कम् । कौ । कान् । इत्यादि सर्ववत् ॥ **इदमो मः ।७।२।१०८ ॥** इदमो मः स्यात्सौ परे ॥ त्यदाद्यत्वापवादः ॥ **इदोऽय् पुंसि ।७।२।१११ ॥** इदम् इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि ॥ सोर्लोपः । अयम् ॥ त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ॥ **दश्च ।७।२।१०९ ॥** इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ ॥ इमौ । इमे ॥ त्यदादेः संबोधनं नास्तीत्युत्सर्गः ॥ **अनाप्यकः ।७।२।११२ ॥** अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ ॥ आबिति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः ॥ अनेन ॥ **हलि लोपः ।७।२।११३ ॥** अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ ॥ नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ **आद्यन्तवदेकस्मिन् ।१।१।२१ ॥** एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवाऽन्त इव स्यात् ॥ आभ्याम् ॥ **नेदमदसोरकोः ।७।१।११ ॥** अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् ॥ एत्त्वम् । एभिः ॥ अत्वम् । नित्यत्वात् ङेः स्मै पश्चाद्धलि लोपः । अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु ॥ ककारयोगे तु अयकम् । इमकौ । इमके । इमकम् । इमकौ । इमकान् । इमकेन । इमकाभ्याम् । इमकैः ॥ **इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ।२।४।३२ ॥** अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽश् आदेशः स्यात्तृतीयादौ ॥ अशर्वचनं साकच्-

---

१ 'अचो रहाभ्याम्' इति सूत्रेणेति भावः ॥ २ 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यत्र बहुवचनसामर्थ्येन 'षट्संज्ञकचतुरर्थगतसंख्याभिधायिन आमः' इत्यर्थाङ्गीकारेण गौणे आमश्चतुरर्थगतसंख्याभिधायित्वाभावादिति भावः॥ परे तु 'नामि' इतिसूत्रभाष्यध्वनितरीत्या तु प्रियचतसृणामित्यत्रेव प्रियचतुर्णामित्यत्रापि नुड् भवत्येवेति तत्त्वम् ॥ ३ **'नहि पदान्ताः परेऽणः सन्ति'** इति भाष्यं तु **'ननु चायमस्ति—कर्तृ हर्तृ'** इति भाष्येण 'लोपः शाकल्यस्य' नभ्याम्यां पदान्ताभ्याम्' इत्यादिसूत्रेण च बाधितत्वादेकदेशिन एवेति तत्त्वम् ॥ ४ त्यदाद्यत्वाप्राप्तियोगेऽस्य मादेशस्याचारितार्थत्वादिति भावः ॥ ५ 'टाङसिङसामिना—'इत्यत्रादेशेकारप्रत्याख्याने तु 'अ'इति नान्तनपुंसकस्य निर्देशः, नकार आप् च निमित्तमिति बोध्यम् ॥ ६ लोपस्तु न विकारः **'लोपागमविकारज्ञो हि'** इति भाष्ये लोपविकारयोः पृथग्निर्देशात् । तेन 'पिपर्ति' इत्यादौ'अलोन्त्यस्य' इति प्रवर्तते 'देहि दित्सति' इत्यादौ नेति बोध्यम्॥यदि तु 'हलि लोपः'इत्यत्र'अन्'इत्यनुवर्त्यान एव लोपं विदध्यात् तर्हि नात्रैतत्परिभाषाप्रयोजनम् ॥ ७ 'हलि लोपः' इत्यत्र 'अन्' इत्यस्याननुवर्तने इयं परिपाटी । तत्र तदनुवर्तने तु 'नित्यत्वादन् । ङेः स्मै इत्यादि बोध्यम् ॥ ८ टौसोरेनादेशस्यैवेष्टत्वेन शेषविभक्तीनां हलादित्वाल्लोपेनैवेष्टसिद्धौ वृथैवेदमशविधानमित आह—**अशवचनमिति** । लोपविधौ 'अकः'इत्युक्तत्वात्साकच्कस्य लोपो न प्राप्नोतीति साकच्कार्थमशवचनमिति भावः । यदि तु तद्धितवृत्तीनां विचित्रत्वादन्वादेशेऽकज् नैवोत्पद्यते तर्हि व्यर्थमेवाशवचनमिति तत्त्वम् ॥

कार्यम् ॥ **द्वितीयाटौस्स्वेनः** ।२।४।३४ ॥ द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे ॥ किंचित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथा-ऽनेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलमेनयोः प्रभूतं स्वमिति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः ॥ गणयतेर्क्विच्—सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगण्ठ्सु । सुगुणट्सु । सुगण्सु ॥ क्विप् । अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः—सुगाण् । सुगाणौ । सुगाणः । सुगाण्ठ्सु । सुगाणट्सु । सुगाण्सु ॥ परत्वादुपधादीर्घः । हल्ङ्यादि-लोपः । ततो नलोपः । राजा ॥ **न ङिसंबुद्ध्योः** ।८।२।८॥ नस्य लोपो न स्यात् ङौ संबुद्धौ च ॥ हे राजन् ॥ ङौ तु छन्दस्युदाहरणम् । सुपां सुलुगिति ङेर्लुक् । निषेधसामर्थ्या-त्प्रत्ययलक्षणम् । परमे व्योमन् ॥ **ङावुत्तरपदेऽप्रतिषेधो वक्तव्यः** * ॥ चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठः ॥ राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ ॥ अल्लोपोऽनः । श्चुत्वम् । न चाल्लोपः स्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । नापि बहिरङ्गतयाऽसिद्ध-

---

१ मूर्धन्यद्वयवान् विसर्गमूर्धन्यवानेव वा पाठः । 'नुम्विसर्जनीय–'इति षत्वस्य निर्बाधत्वात् । '**सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते**' इत्यस्य प्रथमाध्यायस्थत्वेन तद्दृष्ट्या षत्वस्यासिद्धत्वेन वैकल्पिकीकरी-णायोग्यत्वात् ॥ प्राचां मते कार्यकालपक्षे इष्टसिद्धावपि नव्यमते दोषानुद्धारात् ॥ 'द्वितीयाटौस्येनः' इत्येवं सप्तम्येकवचनरूपे तु समुपलभ्यमानप्रचरितपाठविरोधमन्तरा न कोपि दोष इति तत्त्वम् ॥ २ **विधातुम्** अज्ञातं ज्ञापयितुम् ॥ 'एतमातङितम्' इत्यत्र त्वीषदर्थादयो नाज्ञाता ज्ञाप्यन्ते किंत्वनूद्यन्त एवेति नान्वादे-शत्वमिति नैनादेश इति तत्त्वम् ॥ एवमेव 'नक्तं भीरुरयम्' इत्यत्रापि भीरुत्वमनुवाद्यमेवेति बोध्यम् ॥ ३ सकलऋष्यसंमतमपि ञमप्रत्याहारोपादानसामर्थ्यकल्पितं यदुदाहृतम् तस्य संभवप्रकारमाह—**गणयते र्विजिति** ॥ स्वरूपनिर्देशे गौरवं प्रत्याहारनिर्देशे लाघवमिति 'ञ्मि' इत्यपहाय 'झलि' इति करणेन ज्ञाप्यते इति सिद्धान्ते तु ह्रस्वात्परणकारासंभवेपि न प्रत्याहारनिर्देशवैयर्थ्यमिति न च्छन्दोविषयविचकल्पनं साधु । संख्यानकर्तृरूपार्थस्तु अन्यादृशशब्देनैव प्रतिपाद्य इति सिद्धान्तिमतेनाह—**क्विबिति** ॥ 'ङ्णोः' इति स्वरूपनि-र्देशस्तु दीर्घपूर्वकेपि चरितार्थ एवेति भावः ॥ ४ 'राजन्+सु' इत्यवस्थायाम् उपधादीर्घे राजानावित्यत्र चरितार्थे, भिदित्यादौ चरितार्थे हल्ङ्याबिति सुलोपे च प्राप्ते परत्वाद् बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वेनाप्रवृत्त्या वा 'षत्वतुकोरसिद्धः' इति ज्ञापकेन उपधादीर्घ एव भवतीत्याह—**परत्वादिति** । उत्कृष्टत्वादित्यर्थः । तेन उपधादीर्घस्य परत्वेपि सुलोपस्याल्पापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमिति परत्वहेतुरकिंचित्कर इत्यपास्तम् ॥ ५ लुमता लुप्त-त्वात्प्रत्ययलक्षणस्य 'न लुमताऽङ्गस्य' इति निषेधे ङिपरकपदान्तनकारस्यामेलनाद् ङौ प्रतिषेधो व्यर्थ एवे-त्याशङ्कामपहरति—**निषेधसामर्थ्यादिति** । 'न लुमता' इत्यस्यानित्यत्वे तात्पर्यग्राहकमिदमपीति भावः ॥ ६ **अप्रतिषेध इति** । 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति प्रतिषेधस्याभाव इत्यर्थः ॥ यदि च 'व्योमन्' इत्यादौ '**उभयसंज्ञान्यपि छन्दांसि**' इति वार्तिकेन पदसंज्ञया 'अल्लोपोऽनः' इति, भसंज्ञया 'नलोपः' इति नैव भविष्यति—इति विभाव्यते तर्हि ङिप्रतिषेधोपि व्यर्थ इति उत्तरपदे प्रतिषेधाभावोऽपि व्यर्थ एवेति भाष्ये स्पष्टम् ॥ ७ **स्थानिवदिति** । परं शसं निमित्तीकृत्य जायमानः 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपः स्थानिभू-ताद् अकारात् पूर्वत्वेन दृष्टो जकारस्तस्मात् परस्य नकारस्य श्चुत्वे कर्तव्ये स्थानिवत् प्राप्त इत्याशयः ॥ ८ **तन्निषेधादिति** । "**पूर्वत्रासिद्धे च (न स्थानिवत्)**" इति वार्तिकेन त्रैपादिके कार्ये कर्तव्ये स्थानिवद्भावनिषेधादित्यर्थः ॥ ९ कार्यिणो नकारस्य प्रकृतिभागान्तर्गतत्वेन प्रकृतिभागान्तर्गतजकारनि-मित्तत्वात् श्चुत्वम् अन्तरङ्गम् प्रकृतिभागगताकारस्य लोपे निमित्तम् 'भस्य' इत्यधिकारेण भसंज्ञाक्षिप्तशसा-दिप्रत्ययः प्रकृतिभागबहिर्भूत इत्यल्लोपो बहिरङ्गः इति '**असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे**' इति परिभाषया 'अन्तरङ्गे श्चुत्वे कर्तव्ये जातो बहिरङ्गोऽल्लोपोऽसिद्ध इति' अल्लोपेऽजातत्वारोपेण तेन व्यवधानमाश्रित्य 'अव्यवधाने प्रवर्तमानं श्चुत्वं नैव प्रवर्तते इति भावः ॥

यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्रुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥ जज्ञोर्ज्ञः । राज्ञः । राज्ञा ॥ **न लोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ।८।२।२ ॥** सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र[३] राजाश्व इत्यादौ ॥ इत्य-सिद्धत्वादात्वमेत्त्वमैस्त्वं च न । राजभ्याम् । राजभिः । राज्ञे । राजभ्यः । राज्ञः । राज्ञोः । रा-ज्ञाम् । राज्ञि । राजनि । प्रतिदीव्यतीति–प्रतिदिवा । प्रतिदिवानौ । प्रतिदिवानः । अस्य भवि-ष्येऽल्लोपे कृते–॥ **हलि च ।८।२।७७ ॥** रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्धलि ॥

---

१ 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति लोकन्यायसिद्धेति 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टमभिहितम् । लौकिकन्यायस्यास्मिन् शास्त्रे आश्रयणं भवति न वा इति विचारे **"न यथा लोके तथा व्याकरणे"** इत्येका रीतिरुपलभ्यते द्वितीया च–**"नहीदं लोकाद्भिद्यते । यदीदं लोकाद् भिद्येत ततो यत्नार्हं स्यात्"** इति भाष्यकृतोभयथा प्रतिपादनात् उभयथापीष्टत्वे विनिगमनाविरहवारणायात्यावश्या-श्रयणीया न्यायाः सर्वे यद्यपि प्राचीनवैयाकरणतन्त्रेषु वचनरूपेणैव पठितास्तथापि पाणिनीयेऽस्मिन्व्याकरणे भगवता केचिदल्प एव शक्यार्थप्रतिपादका निर्दिष्टाः, बहवस्तु व्यङ्ग्यविधया निर्दिष्टाः तेषां ज्ञापकसिद्धत्वेन व्यवहारः । यथा 'दीव्यत्' इति विकृतनिर्देशोऽसंभवन् '**एकदेशविकृतमनन्यवत्**' इति लौकिक-न्यायार्थं व्यञ्जनया बोधयति । तथा 'वाह ऊठ्' इति सूत्रे 'ऊठ्' इति निर्देशः शक्त्या ऊकारं विदधानो व्यञ्जनया '**असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे**' इति लौकिकन्यायार्थं बोधयति । यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र प्रवाहेऽसंभवतो घोषाधिकरणत्वस्य प्रतिपादनेन गङ्गापदस्य तीरतात्पर्यकत्वे 'तीरे घोषः' इत्येव लाघवेन वक्तव्ये गङ्गापदं घोषे शैत्यपावनत्वादिव्यञ्जनया प्रतिपादयति । एवमत्र 'वाह ऊठ्' इत्यत्र 'ऊठ्' पदस्य ऊकारविधानमात्रतात्पर्यकत्वे 'वसोः संप्रसारणम्' इति सूत्रतः संप्रसारणपदानुवृत्तौ 'वाहः संप्रसारणं स्यात्' इत्यर्थेपि 'विश्ववाह् (ण्वि)अस्' इत्यत्र वाहो वकारस्यौष्ठ्यतान्तर्येण उकारे जाते 'विश्व उ आह' इत्यत्र 'संप्रसारणाच्च' इत्यनेन पूर्वरूपे 'विश्व उह् अस्' इत्यत्र लुप्तण्विनिमित्तके 'पुगन्तलघूपधस्य च' इत्यनेन लघ्व्या उपधाया उकारस्य गुणे 'विश्व + ओह' इत्यत्र 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ जातायां 'विश्वौहः' इत्यादि-प्रयोगसिद्धौ व्यर्थमेव सद् ऊठ उपादानम् '**असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे**' इति लौकिकन्यायार्थं व्यञ्जनया प्रतिपादयति इति तस्य शास्त्रेप्याश्रयणे तु बहिरङ्गसंप्रसारणनिमित्तशसोऽन्तभूतण्विनिमित्तत्वेनान्तरङ्गे लघूपध-गुणे कर्तव्ये अन्तरङ्गशास्त्रस्य लघूपधगुणस्य निमित्तात् बहिर्भूतशस्निमित्तकत्वेन बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्ध-त्वेन लघूपधत्वाभावाद् गुणस्याप्राप्तौ नैव वृद्धेरपि प्राप्तिरिति ऊठ्ग्रहणं कर्तव्यमेवेति स्वांशे चारितार्थ्यम् इति '**असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे**' इति परिभाषाया अस्मिञ्छास्त्रे 'वाह ऊठ्' सूत्रस्थस्योठ्पदस्यैव व्यङ्ग्यार्थ-भूतत्वेन 'वाह ऊठ्' सूत्रस्थत्वमेवेति षष्ठाध्यायस्थत्वेन सपादसप्ताध्यायीस्थत्वादेतद्दृष्ट्या 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वात् स्वोपस्थापकलिङ्गभूतान्तरङ्गश्चुत्वस्यादर्शनाद् एतत्परिभाषाया अनुपस्थितौ कथं बहिरङ्गस्या-ल्लोपस्यासिद्धत्वमारोप्यते येन अकारव्यवधानमाश्रित्याव्यवधाने प्रवर्तमानं श्चुत्वं नैव प्रवर्तेत इति असिद्धत्वा-भावेनाव्यवधानस्यैव सत्त्वात् श्चुत्वं प्रवर्तत एवेति व्यवस्थितयोर्यथोद्देशकार्यकालपक्षयोरेकतरेण 'संज्ञापरिभाषयोः स्वोपदेशस्थानं विहाय विधिदेशे गमनं न भवति किन्तु स्वोपदेशदेशमनतिक्रम्यैव शाब्दबोधो जायते' इत्यभि-प्रायकेण यथोद्देशपक्षेणैव 'राज्ञः क च' इति निर्देशज्ञाता श्चुत्वघटितप्रयोगस्येष्टता सिध्यतीति न कार्यकालप-क्षस्याश्रयणमिष्टसाधकमिति मनसि निधायाह–**यथोद्देशपक्ष इति** ॥ २ सुब्विधिशब्दे च 'सुपः स्थानेविधिः सुब् विधिः' 'सुपि विधिः सुब्विधिः' इत्युभयविधोपि समासो गृह्यते ॥ ३ 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनैवासिद्धत्वे सिद्धे सूत्रमिदम् 'एष्वेवासिद्धः' इति 'तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या' इति लक्षितपरिसंख्यार्थमेव । तत्रैषु सिद्धत्वा-त्सूत्रमन्यत्र निषेधार्थमेवेति सूत्रविधेयमाह–**नान्यत्रेति**। 'सुब्विध्यादिभिन्ने नलोपोऽसिद्धो न' इति फलितोर्थ इति भावः ॥ ४ सुप्सामान्य–सुब्विशेषस्थानिनिमित्तकविधावित्यर्थ इति मनसि निधायाह–**इत्यसिद्धत्वा-दिति** ॥ परिसंख्यातातिरिक्तत्वाभावेनैतत्सूत्रविधेयनिषेधाप्राप्त्या 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति सूत्रेणैवासिद्धत्वादित्यर्थः ॥

न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । दीर्घविधौ[1] तन्निषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते । प्रतिदीव्नः । प्रतिदीव्नेत्यादि ॥ यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः ॥ **न संयोगाद्वमन्तात् ।६।४।१३७ ॥** वकारमकारान्तसंयोगात्परस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात् ॥ यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्यामित्यादि ॥ ब्रह्मणः । ब्रह्मणा । ब्रह्मभ्यामित्यादि ॥ **इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ।६।४।१२ ॥** एषां शावेवोपधाया दीर्घो, नान्यत्र ॥ इति निषेधे[3] प्राप्ते ॥ **सौ च ।६।४।१३ ॥** इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सौ परे ॥ वृत्रहा । हे वृत्रहन् । एकाजुत्तरपदे ण इति णत्वम् । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । वृत्रहणम् । वृत्रहणौ ॥ **हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ।७।३।५४ ॥** ञिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् ॥ **हन्तेः ।८।४।२२ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् ॥ प्रहण्यात् ॥ **अत्पूर्वस्य ।८।४।२२ ॥**हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वम्, नान्यस्य ॥ प्रघ्नन्ति ॥ योगविभागसामर्थ्या**दनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे**ति न्यायं बाधित्वा एकाजुत्तरपदे इति णत्वमपि निवर्त्यते ॥ नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत् ॥ वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना इत्यादि । यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् ॥ एवं शार्ङ्गिन्यशस्विन्नर्यमन्पूषन् ॥ यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेपि 'इन्हन्नित्यत्र ग्रहणं भवत्येव । [11]**अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ती**ति वचनात् । अर्यम्णि । अर्यमणि ॥ पूष्णि । पूषणि ॥ **मघवा बहुलम् ।६।४।१२८ ॥** मघवन्शब्दस्य

१–'न पदान्तद्विर्वचन–' इति सूत्रेणेति शेषः ॥ २ 'प्रतिदिवन् अस्' इत्यत्र शसं निमित्तीकृत्य जातोऽल्लोपः प्रकृतिभागप्रतिदिवञ्छब्दतो बहिर्भूतशस्प्रत्ययनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गः, 'हलि च' इति दीर्घस्तु प्रकृतिभागगतवकारनिमित्तक इत्यन्तरङ्ग इति भावः ॥ 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति अन्तरङ्गस्य दीर्घस्य स्वलिङ्गस्यासिद्धत्वेनादर्शनात्तत्र नोपतिष्ठते इत्यनुपदमेव निर्णीतमिति भावः ॥ ३ अत्र 'सर्वनामस्थाने' इत्यस्यासंबन्धेन 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्यनन्तरस्यैव न निवृत्तिः । किंतु उपधादीर्घमात्रस्येति 'वृत्रहणौ' इत्यत्र क्विनिमित्तकः 'अनुनासिकस्य क्वि–' इति दीर्घोपि निवर्तते इत्याह–**उपधाया इति** ॥ ४ **निषेध इति** । परिसंख्याया निषेध एव 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः'इत्यत्रेव तात्पर्यादिति भावः ॥ ५ हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रस्य योगविभागेन व्याख्यानेऽपि सूत्रपाठे एकस्यैव पठितत्वात् तत्पाठानुसारेणात्र तयोः सूत्राङ्क एक एव लिखितो वेदितव्यः ॥ एवमेव 'उञ ऊँ' 'प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे' इत्यादावप्युचित इति बोध्यम् ॥ ६ 'हन्तेः 'इति सूत्रस्योपन्यासस्तु प्रकृतेऽनुवृत्त्यर्थ एव नान्यत् प्रकृते प्रयोजनमिति भावः ॥ ७ अपिना 'प्रातिपदिकान्तनुम्' 'कुमति च' इति च संगृह्यते ॥ ८ अव्यवहितांशोपस्थितिबाधे तु 'हननम्' इत्यादावप्यापत्तिः स्यादिति भावः ॥ ९ प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति सूत्रविधीयमानमित्यर्थः ॥ १० **'कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधः'** इति वार्तिकेन **"वृत्रघ्नः''स्रुग्घ्नः' 'प्राघानि।' 'हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति"** इति तद्भाष्येण च विरुद्धमिति बोध्यम् ॥ ११ अनः–राज्ञा साम्ना । इनः–दण्डी वाग्मी । असः–सुपयाः सुस्रोताः । मनः–सुशर्मा सुप्रथिमा इत्युदाहरणानि ॥ एतेनोणादीनां व्युत्पन्नत्वमेव सूचितम् ॥

वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात् ॥ ऋ[1] इत् ॥ **उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ।७।१।७० ॥** अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥ उपधादीर्घः । मघवान् ॥[2] इह[3] दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति बहुलग्रहणात् ॥ तथा[4] च **श्वन्नुक्षन्निति** निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत् सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे ॥ हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसाविति[5] भट्टिः । मघवन्तौ । मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवद्भ्यामित्यादि ॥ तृत्वाभावे—मघवा । **छन्द-सीवनिपौ चेति** वनिबन्तं मध्योदात्तं छन्दस्येव, अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः । मघवानौ । मघवानः । सुटि राजवत् ॥ **श्वयुवमघोनामतद्धिते ।६।४।१३३ ॥** अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात् ॥ संप्रसारणाच्च । आद्गुणः । मघोनः । अन्न-न्तानां किम् ? मघवतः । मघवता । स्त्रियां मघवती ॥ अतद्धिते किम् ? माघवनम् । मघोना । मघवभ्यामित्यादि ॥ शुनः । शुना । श्वभ्यामित्यादि ॥ युवन्शब्दे वस्योत्वे कृते ॥ **न संप्र-सारणे संप्रसारणम्[6] ।६।१।३७ ॥** संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् ॥ इति यकारस्य नेत्वम् । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम् ॥ यूनः[7] । यूना । युव-भ्यामित्यादि ॥ अर्वा । हे अर्वन् ॥ **अर्वणस्त्रसावनञः ।६।४।१२७ ॥** नञा रहितस्यार्व-न्नन्तस्याङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशः स्यान्न तु सौ ॥ उगित्त्वान्नुम् । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् ।

---

१ 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्' इति परिभाषां स्मारयन्नाह—ऋ **इदिति** ॥ २ अयं भावः-'मघ-वन्त्सु' इत्यवस्थायां 'हल्ङ्याब्भ्यो' इति सुलोपे संयोगान्तलोपे च प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् 'सर्वनाम-स्थाने चासंबुद्धौ' इति नान्तलक्षण उपधादीर्घ इति ॥ ३ यथा नलोपे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्या-सिद्धत्वं भवति तथैव नान्तरङ्गलक्षणे दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं कुतो न भवतीत्याशङ्का-यामाह-**इहेति** ॥ ४ बहुलग्रहणेन दीर्घे संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभावकल्पनवत् नलोपेऽपि कुतो न कल्प्यत इत्याशङ्कायामाह-**तथाचेति** ॥ अयं भावः—'श्वन्नुक्षन्' इति निपातने यादृग्रूपं—'मघवा' इति तादृग्रूपं तृत्वाभावे साध्यम् । मतुप्पक्षे यादृग्रूपम् 'मघवान्' इति तादृगेव रूपं तृत्वपक्षे साधनीयम् । येन फले-ऽभेदः स्यात् फलाभेदे च प्रत्याख्यानमपि संगतं स्यात् तृत्वपक्षे 'मघवान्' इति रूपं तु नलोपाभावे दीर्घे च सत्येव स्यादिति बहुलग्रहणेन दीर्घे कर्तव्य एव संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं कल्पनीयम् न नलोपे कर्तव्य इति भावः ॥ नचेदं प्रत्याख्यानं न भाष्यसंमतमिति शङ्क्यम्, "**अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् । मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनात्** ॥" इति श्लोकवार्तिकदर्शनादिति भावः ॥ ५ लोकेपि मघवा मघवान् इति रूपद्वयं भवतीत्यत्र भट्टिकाव्यप्रयोगं दर्शयति-**मघवानसाविति** । 'मघवान् असौ' इति च्छेदे दीर्घनलोपाभावौ तृत्वमतुप्पक्षे । 'मघवा अनसौ' इति च्छेदे तृत्वाभावेऽणादिनिष्प-न्नपक्षे दीर्घनलोपौ संभवत इति प्रत्याख्यानाय फलाभेदः साधनीय इति भावः ॥ ६ संप्रसारणपदानुवृ-त्त्यैव सिद्धौ पुनः संप्रसारणपदम् प्रकरणान्तरस्यापि संप्रसारणस्य प्रतिषेधार्थम् तेन '**अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा**' इति न्यायं बाधित्वा विदेशस्थस्यापि प्रतिषेध इति बोध्यम् ॥ ७ **यून इति** । 'यु उन् अस्' इति स्थिते सवर्णदीर्घे 'यून्' इत्यत्र 'अन्तादिवच्च' इति परादिवद्भावेन संप्रसारणत्वमाश्रित्य 'यूनस्तिः' इति निर्देशेनात्रैकादेशस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानं नाश्रीयते किंतु श्रुतिकृतमव्यवधानमेवाश्रीयत इति यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधो भवतीति भावः ॥

अर्वन्तौ । अर्वतः । अर्वता । अर्वद्भ्यामित्यादि ॥ अनञः किम् ? अनर्वा यज्ववत् ॥ **पथिमथ्यृभुक्षामात् ।७।१।८५ ॥** एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे ॥ आ आदिति प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः ॥ **इतोऽत्सर्वनामस्थाने ।७।१।८६ ॥** पथ्यादेरिकारस्याऽकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥ **थो न्थः ।७।१।८७ ॥** पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥ पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानौ ॥ **भस्य टेर्लोपः ।७।१।८८ ॥** भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात् ॥ पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि ॥ एवं मन्थाः । ऋभुक्षाः ॥ स्त्रियां नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । सुमथी । नगरी । अनृभुक्षी सेना ॥ आत्वं नपुंसके न भवति, 'न लुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् ॥ **सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः** * ॥ हे सुपथिन्, हे सुपथि ; 'नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वस्य गुणो न ॥ द्विवचने भत्वाट्टिलोपः—सुपथी । शेः सर्वनामस्थानत्वात्—सुपन्थानि ॥ पुनरपि—सुपथि । सुपथी । सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे ; सुपथिभ्यामित्यादि ॥ **ष्णान्ता षट् ।१।१।२४ ॥** षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥ षड्भ्यो लुक्—पञ्च २ । संख्या किम् ? विप्रुषः । पामानः । शतानि सहस्राणीत्यत्र संनिपातपरिभाषया न लुक्, सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य नुमस्तदविघातकत्वात् ॥ पञ्चभिः । पञ्चभ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् ॥ **नोपधायाः ।६।४।७ ॥** नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे ॥ नलोपः—पञ्चानाम् । पञ्चसु ॥ परमपञ्च । परमपञ्चानाम् ॥ गौणत्वे तु न लुङ्नुटौ । प्रियपञ्चा । प्रियपञ्चानौ । प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्च्ञाम् ॥ एवं सप्तन्

१ 'किं व्यावर्त्यम्' इति सामान्ये नपुंसकमिति भावः ॥ २ उत्तरे न सामान्यनिर्देशः किंतु शब्दविशेष एवेति मनसि निधायाह—**अनर्वेति य ज्ववद**भीष्टोर्वशब्दो व्यावर्त्य इति शेषः ॥ ३ '**आकारस्य तपरकरणं सवर्णम्**' इति वृद्धिसंज्ञासूत्रस्थवार्तिकस्य '**सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात्**' इति भाष्यं यथाश्रुतं दृष्ट्वा नकारस्यान्तर्येणानुनासिको मा कारि—इत्याह—**आ आदिति** ॥ '**भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न**' इति परिभाषासमालोचने तु नैव प्रश्लेषावश्यकता । 'वृद्धिरादैच्' इत्यत्र त्वाकारो न भाव्यमान इति बोध्यम् ॥ ४ अत्रैव दीर्घाकारविधानेन पूर्वसूत्रस्थमाकारविधानं व्यर्थमिति तु न सम्यक् । 'वा षपूर्वस्य' इति दीर्घाभावपक्षे ऋभुक्षणमित्यत्र ह्रस्वाकारश्रवणाय सर्वनामस्थाने नैव दीर्घाकारो विहितः किंतु सावेवेति बोध्यम् ॥ ५ 'शत+जस्' 'सहस्र+जस्' इत्यत्र 'जश्शसोः शिः' इत्यनेन जातस्य शेः 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमागमे 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्युपधादीर्घे 'शतान्+इ' 'सहस्रान्+इ' इति स्थिते 'ष्णान्ता षट्' इति नकारान्तसंख्यात्वप्रयुक्तायां षट्संज्ञायां शेर्लुक् स्याद्—अतो वार्तिककृता 'स्वप्रकृतिकप्रत्ययोपदेशकाले षकारान्तनकारान्ता' इत्यर्थक '**षट्संज्ञायामुपदेशवचनम्**' इत्यपूर्ववचनकरणेन समाधाने कृते 'पाणिनिग्रन्थे न्यूनता मा प्रतिगायि' इत्याशयेन भाष्यकृता कृतं समाधानमाह—**शतानीति** ॥ ६—वृत्त्याद्यनुसारेणाह—**न लुग्नुटाविति** ॥ 'षड्भ्यो लुक्' इत्यत्र 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यत्र बहुवचननिर्देशसामर्थ्येन 'एतदर्थगतसंख्याभिधायित्वस्य उभयत्र प्रत्ययविशेषणत्वादिति भावः ।' 'षट्' इति बहुवचनान्तस्यैव संज्ञात्वेन बहुवचनचारितार्थ्ये लुङ्नुटौ गौणत्वेपि भवत एवेति नवीनानामाशयः ॥ 'धातवः' 'सर्वनामानि' इति बहुवचनान्तसंज्ञा विधायापि 'धातोः' 'सर्वनाम्नः' इति निर्देशेन "**सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम्**" इत्याश्रयणेपि औत्सर्गिकैकवचने प्रयोक्तव्ये संख्याविशेषनियतबहुवचनेन निर्देशो विवक्षाविशेषार्थ एवेति दाधिमथानां राद्धान्तः ॥ ७ ञकारद्वयमध्ये चकारः ॥

नवन् दशन् ॥ **अष्टन आ विभक्तौ ।७।२।८४ ॥** अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ[1] विभक्तौ ॥ **अष्टाभ्य औश् ।७।१।२१ ॥** कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात् ॥ अष्टभ्य[2] इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदमष्टन[3] आत्वम्— 'अष्टनो[4] दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् ॥ अष्टौ २ । परमाष्टौ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टासु ॥ आत्वाभावे—अष्ट । अष्ट इत्यादि पञ्चवत् ॥ गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत् । शसि प्रियाष्नः । इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न[5] ष्टुत्वम् । कार्यकालपक्षे[6] बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा[7] ॥ प्रियाष्ना इत्यादि । जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव, न तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्णो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २ । प्रियाष्टासु ॥ प्रियाष्णो राजवत्सर्वं[8] हाहावच्चापरं हलि[9] ॥ भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । भुत् । भुद् । बुधौ । बुधः । बुधा । भुद्भ्याम् । भुत्सु ॥ **ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ।३।२।५९ ॥** एभ्यः क्विन् स्यात् । अलाक्षणिकमपि किंचित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते । निरुपपदाद्युजेः क्विन् । कनावितौ ॥ **कृदतिङ् ।३।१।९३ ॥** संनिहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ॥ **वेरपृक्तस्य**

---

१ 'अष्टन आ विभक्तौ । ततो 'रायः' रायश्च विभक्तावाकारादेशो भवति । 'हलि' इत्युभयोः शेषः' इति भाष्यमनुसृत्याह—**हलादाविति** ॥ २ षट्संज्ञासूत्रप्रदीपपाठमाह—**अष्टभ्य इतीति** ॥ प्रकृतसूत्रभाष्यप्रदीपयोस्तु '**अष्टनः**' इत्येवमेव पाठो दृश्यते 'अष्टनो दीर्घात्' 'अष्टन आ' इत्यत्र दृष्टः ॥ ३ इदम् अनुमीयमानम् अष्टन आ इति सूत्रविहितं च ॥ ४ दीर्घात् अष्टनशब्दात् असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तेति अष्टनो दीर्घादिति सूत्रार्थः । तत्रात्ववैकल्पिकत्व एव ह्रस्वव्यावृत्त्यर्थंदीर्घपदं चरितार्थं भवतीति भावः ॥ ५ '**तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु**' इत्यत्र णत्वपदेन मूर्धन्यष्टु—ण—पदैर्विहितमेव ग्राह्यम् । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यत्र णग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यात् । तथा च "**पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्**' इत्यस्य प्रतिषेधो न प्रवर्तत इति भावः ॥ ६ कार्येण काल्यते स्वसंनिधिं नीयते संज्ञापरिभाषं यत्रेति कार्यकालम् ॥ कार्येण विधिसूत्रेण स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिह्नितपरिभाषाः स्वदेशं नीयन्त इति त्रैपादिकैरपि विधिसूत्रैः सपादसप्ताध्यायीस्था अपि स्वदेशं नीयन्ते चक्षुष्मताऽन्ध इव ॥ अत एव—'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र भाष्ये 'यद्यपि त्रैपादिकं सपादसप्ताध्यायीस्थे असिद्धम् सपादसप्ताध्यायीस्थं तु त्रैपादिके सिद्धमेव' इत्यर्थकं पठितम् ॥ तथा च यद्यपि वहिरङ्गपरिभाषादृष्ट्या अन्तरङ्गं ष्टुत्वमसिद्धम् । तथापि अन्तरङ्गं ष्टुत्वं तु बहिरङ्गपरिभाषां स्वदेशं नेष्यत्येवान्धां पत्नीं चक्षुष्मान् पतिरिव ॥ यद्यपि विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये '**अयुक्तोयं परिहारो—न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्**' इत्युक्तम् । तथापि समानविषये तत्तद्वार्तायाः पुनःपुनः कथनस्य भाष्यशैलीसिद्धस्य '**न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्**' इत्येतत्कथनोत्तरं सर्वत्र प्रथमोपस्थिते '**बहिरंगा वृद्धिः, अन्तरङ्गं णत्वम्**' '**असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे**' इति 'एओङ्' सूत्रभाष्याङ्गीकृते एव वा '**अयुक्तोयम्**—' इत्यादेरकथनेन भाष्यशैलीविरुद्धस्यैकदेशित्वस्यैव कल्पनीयत्वादिति भावः ॥ ७ ष्टुत्वनिमित्तस्य टकारस्य ष्टुत्वस्थानिनो नकारस्य च प्रकृतिभागान्तर्गतत्वेन ष्टुत्वमन्तरङ्गम् प्रकृतिभागस्थस्याकारस्य लोपे निमित्तम् प्रकृतिभागबहिर्भूतशस्प्रत्यय इत्यल्लोपस्य बहिरङ्गत्वमिति भावः ॥ ८ अपरं आत्वपक्षीयमित्यर्थः ॥ ९ हरदत्तस्तु 'हलि' इत्यस्यात्वविधावननुवर्तनेन जश्शसोर्लुकम् आमि नुटं विहाय सर्वत्रैव हाहावदिच्छति ॥ भविषयेपि आलोपं च । तत्रालोपस्य प्राप्तिः सूत्रमते नेति तत्त्वम् ॥

।६।१।६७ ।। अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् । कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः ।। **युजेरसमासे ।७।१।७१** ।। युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे ।। सुलोपः । संयोगान्तस्य लोपः ।। **क्विन्प्रत्ययस्य कुः ।८।२।६२ ।।** क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते ।। नस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः—युङ् ।। नश्चापदान्तस्येति नुमोऽनुस्वारः, परसवर्णः, तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न—युञ्जौ । युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जौ । युजः । युजा । युग्भ्यामित्यादि ।असमासे किम्? ।। **चोः कुः ।८।२।३०।।** चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च ।। इति कुत्वम् । क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात्[1] । सुयुक् । सुयुग् । सुयुजौ । सुयुजः ।। युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणम्, न त्विका निर्देशः । तेनेह न—युज्यते समाधत्ते इति युक् । युज समाधौ दैवादिक आत्मनेपदी ।। संयोगान्तलोपः[2] । खन् । खञ्जौ । खञ्जः। इत्यादि ।। व्रश्चेति[3] षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे[4] । राट् । राड् । राजौ । राजः । राट्सु । राट्त्सु ।। एवं विभ्राट् ।। देवेट् । देवेजौ । देवेजः ।। विश्वसृट् । विश्वसृड् । विश्वसृजौ । विश्वसृजः । इह सृजियज्योः कुत्वं नेति क्लीबे वक्ष्यते ।। परिमृट्[5] ।। षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् टुभ्राजृ दीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते ।। यस्तु एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्ताविति, तस्य कुत्वमेव । विभ्राक् । विभ्राग् । विभ्राग्भ्यामित्यादि।। **परौ व्रजेः षः पदान्ते** * ।। परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्याद्दीर्घश्च,पदान्तविषये षत्वं च ।। परित्यज्य सर्वं व्रजतीति—परिव्राट् । परिव्राजौ । परिव्राजः ।। **विश्वस्य वसुराटोः ।६।३।१२८** ।। विश्वशब्दस्य दीर्घः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे ।। [विश्वं[6] वसु यस्य स विश्वावसुः] राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चर्त्वमविवक्षितम् । विश्वाराट् । विश्वाराड् । विश्वराजौ । विश्वराजः । विश्वाराड्भ्यामित्यादि ।। **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ।८।२।२९ ।।** पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् । भृट् । भृड् ।।सस्य श्चुत्वेन

---

१ **असिद्धत्वादिति** । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनेत्यादिः ।। २ सुलोपेऽनुस्वारपरसवर्णयोः 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वादित्यादिः ।। ३ 'सुलोपोत्तरम्' इत्यादिः ।। ४ 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वम् । ततः 'वाऽवसाने' इति चर्त्वम् । एवमेव 'रामात्' इत्यत्रापि बोध्यम् न च पदान्तजश्त्वस्यावसानचर्त्वबाध्यत्वेन तत्र 'जश्त्वं बाधित्वा' इति व्याख्यातं नागेशादिभिरिति वाच्यम्, यत्तथैवात्रापि करणेन षकारस्य चर्त्वेन षकार एव जाते पुनर्जश्त्वेन डकारेऽपि पक्षे टकारश्रवणानुपपत्तिः स्यात् 'उदवोढाम्' इत्यत्रैव विकारभेदेपि '**लक्ष्ये लक्षणम्**' इति न्यायेन पुनश्चर्त्वाप्राप्तेः ।। तस्मात् चर्त्वमात्रस्यासिद्धत्वेन पूर्वं जश्त्वम् । ततोऽवसानचर्त्वमपि इत्येव पद्धतिः समीचीना । अत एव '**षत्वस्यासिद्धत्वाड्ढत्वं प्राप्नोति**' इति शङ्काया येन नाप्राप्तन्यायस्मृत्याऽ**पवादो वचनप्रामाण्यात**' इत्युक्ते ढत्वदृष्टौ षत्वस्यासिद्धत्वेनापवादविषयज्ञानेन '**अपवादविषयं परित्यज्य**' इत्यस्याप्रवृत्तौ पूर्वं ढत्वमेव स्यादिति मनसि निधायैव '**अथवैवं वक्ष्यामि—हो ढोऽदादेः**' इति गौरवग्रस्तपक्षस्यैवादरो भाष्यकृता 'दादेर्धातोः' इत्यत्र कृतः 'षढ' 'राटोः' इति निर्देशेन 'पूर्वत्रासिद्धम्' 'स्थानेऽन्तरतमः' इति शास्त्रबाधकल्पनापेक्षया लौकिकतक्रकौण्डिन्यन्यायबाधसूचनस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः ।। ५ '**धातोः स्वरूपग्रहणेन कार्यमुच्यमानं धातुविहितप्रत्यय एव भवति**' इति पारिभाषयाऽत्र '**मृजेर्वृद्धिः**' इति न प्रवर्तते इति भाष्ये स्पष्टम् ।। ६ समासप्रकरणपठनीयोप्यत्र सूत्रोदाहरणत्वेनैवात्र पठितः ।।

नवन् दशन् ॥ **अष्टन आ विभक्तौ ।७।२।८४** ॥ अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ विभक्तौ ॥ **अष्टाभ्य औश् ।७।१।२१** ॥ कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात् ॥ अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम्— 'अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् ॥ अष्टौ २ । परमाष्टौ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टासु ॥ आत्वाभावे—अष्ट । अष्ट इत्यादि पञ्चवत् ॥ गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत् । शसि प्रियाष्ण्ः । इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा ॥ प्रियाष्णा इत्यादि । जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव, न तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्णो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २ । प्रियाष्टासु ॥ प्रियाष्णो राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हलि ॥ भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । भुत् । भुद् । बुधौ । बुधः । बुधा । भुद्भ्याम् । भुत्सु ॥ **ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ।३।२।५९** ॥ एभ्यः क्विन् स्यात् । अलाक्षणिकमपि किंचित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते । निरुपपदाद्युजेः क्विन् । कनावितौ ॥ **कृदतिङ् ।३।१।९३** ॥ संनिहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ॥ **वेरपृक्तस्य**

---

१ 'अष्टन आ विभक्तौ । ततो 'रायः' रायश्च विभक्तावाकारादेशो भवति । 'हलि' इत्युभयोः शेषः' इति भाष्यमनुसृत्याह—**हलादाविति** ॥ २ षट्संज्ञासूत्रप्रदीपपाठमाह—**अष्टभ्य इतीति** ॥ प्रकृतसूत्रभाष्यप्रदीपयोस्तु '**अष्टनः**' इत्येवमेव पाठो दृश्यते 'अष्टनो दीर्घात्' 'अष्टन आ' इत्यत्र दृष्टः ॥ ३ इदम् अनुमीयमानम् अष्टन आ इति सूत्रविहितं च ॥ ४ दीर्घात् अष्टनशब्दात् असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तेति अष्टनो दीर्घादिति सूत्रार्थः । तत्रात्ववैकल्पिकत्व एव ह्रस्वव्यावृत्त्यर्थदीर्घपदं चरितार्थं भवतीति भावः ॥ ५ '**तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु**' इत्यत्र णत्वपदेन मूर्धन्यष्टु—ण—पदैर्विहितमेव ग्राह्यम् । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यत्र णग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यात् । तथा च "**पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्**' इत्यस्य प्रतिषेधो न प्रवर्तत इति भावः ॥ ६ कार्येण काल्यते स्वसंनिधिं नीयते संज्ञापरिभाषं यत्रेति कार्यकालम् ॥ कार्येण विधिसूत्रेण स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिह्नितपरिभाषाः स्वदेशं नीयन्त इति त्रैपादिकैरपि विधिसूत्रैः सपादसप्ताध्यायीस्था अपि स्वदेशं नीयन्ते चक्षुष्मताऽन्ध इव ॥ अत एव—'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र भाष्ये 'यद्यपि त्रैपादिकं सपादसप्ताध्यायीस्थे असिद्धम् सपादसप्ताध्यायीस्थं तु त्रैपादिके सिद्धमेव' इत्यर्थकं पठितम् ॥ तथा च यद्यपि बहिरङ्गपरिभाषादृष्ट्या अन्तरङ्गं ष्टुत्वमसिद्धम् । तथापि अन्तरङ्गं ष्टुत्वं तु बहिरङ्गपरिभाषां स्वदेशं नेष्यत्येवान्धां पत्नीं चक्षुष्मान् पतिरिव ॥ यद्यपि विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये '**अयुक्तोयं परिहारो—न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्**' इत्युक्तम् । तथापि समानविषये तत्तद्वार्तायाः पुनःपुनः कथनस्य भाष्यशैलीसिद्धस्य '**न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्**' इत्येतत्कथनोत्तरं सर्वत्र प्रथमोपस्थिते '**बहिरंगा वृद्धिः, अन्तरङ्गं णत्वम्**' '**असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे**' इति 'एओङ्' सूत्रभाष्याङ्गीकृते एव वा '**अयुक्तोयम्**—' इत्यादेरकथनेन भाष्यशैलीविरुद्धस्यैकदेशित्वस्यैव कल्पनीयत्वादिति भावः ॥ ७ ष्टुत्वनिमित्तस्य टकारस्य ष्टुत्वस्थानिनो नकारस्य च प्रकृतिभागान्तर्गतत्वेन ष्टुत्वमन्तरङ्गम् प्रकृतिभागस्थस्याकारस्य लोपे निमित्तम् प्रकृतिभागबहिर्भूतशस्प्रत्यय इत्यल्लोपस्य बहिरङ्गत्वमिति भावः ॥ ८ अपरं आत्वपक्षीयमित्यर्थः ॥ ९ हरदत्तस्तु 'हलि' इत्यस्यात्वविधावननुवर्तनेन जश्शसोर्लैकम् आमि नुटं विहाय सर्वत्रैव हाहावदिच्छति ॥ भविषयेपि आलोपं च । तत्रालोपस्य प्राप्तिः सूत्रमते नेति तत्त्वम् ॥

।६।१।६७ ॥ अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् । कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः ॥ **युजेरसमासे ।७।१।७१** ॥ युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे ॥ सुलोपः । संयोगान्तस्य लोपः ॥ **क्विन्प्रत्ययस्य कुः ।८।२।६२** ॥ क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते ॥ नस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः—युङ् ॥ नश्चापदान्तस्येति नुमोऽनुस्वारः, परसवर्णः, तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न—युञ्जौ । युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जौ । युजः । युजा । युग्भ्यामित्यादि ।असमासे किम्? ॥ **चोः कुः ।८।२।३०**॥ चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च ॥ इति कुत्वम् । क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक् । सुयुग् । सुयुजौ । सुयुजः ॥ युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणम्, न त्विका निर्देशः । तेनेह न—युज्यते समाधत्ते इति युक् । युज समाधौ दैवादिक आत्मनेपदी ॥ संयोगान्तलोपः । खन् । खञ्जौ । खञ्जः। इत्यादि ॥ व्रश्चेति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे । राट् । राड् । राजौ । राजः । राट्सु । राट्त्सु ॥ एवं विभ्राट् ॥ देवेट् । देवेजौ । देवेजः ॥ विश्वसृट् । विश्वसृड् । विश्वसृजौ । विश्वसृजः । इह सृजियज्योः कुत्वं नेति क्लीबे वक्ष्यते ॥ परिमृट् ॥ षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् टुभ्राजृ दीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते ॥ यस्तु एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्ताविति, तस्य कुत्वमेव । विभ्राक् । विभ्राग् । विभ्राग्भ्यामित्यादि॥ **परौ व्रजेः षः पदान्ते** * ॥ परावुपपदे व्रजेः क्विप स्याद्दीर्घश्च,पदान्तविषये षत्वं च ॥ परित्यज्य सर्वं व्रजतीति—परिव्राट् । परिव्राजौ । परिव्राजः ॥ **विश्वस्य वसुराटोः ।६।३।१२८** ॥ विश्वशब्दस्य दीर्घः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे ॥ [विश्वं[6] वसु यस्य स विश्वावसुः] राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चर्त्वमविवक्षितम् । विश्वाराट् । विश्वाराड् । विश्वराजौ । विश्वराजः । विश्वाराड्भ्यामित्यादि ॥ **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ।८।२।२९** ॥ पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् । भृट् । भृड् ॥ सस्य श्चुत्वेन

---

१ **असिद्धत्वादिति** । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनेत्यादिः ॥ २ सुलोपेऽनुस्वारपरसवर्णयोः 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वादित्यादिः ॥ ३ 'सुलोपोत्तरम्' इत्यादिः ॥ ४ 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वम् । ततः 'वाऽवसाने' इति चर्त्वम् । एवमेव 'रामात्' इत्यत्रापि बोध्यम् न च पदान्तजश्त्वस्यावसानचर्त्वबाध्यत्वेन तत्र 'जश्त्वं बाधित्वा' इति व्याख्यातं नागेशादिभिरिति वाच्यम्, यत्तथैवात्रापि करणेन षकारस्य चर्त्वेन षकार एव जाते पुनर्जश्त्वेन डकारेऽपि पक्षे टकारश्रवणानुपपत्तिः स्यात् 'उदवोढाम्' इत्यत्रेव विकारभेदेपि '**लक्ष्ये लक्षणम्**' इति न्यायेन पुनश्चर्त्वाप्राप्तेः ॥ तस्मात् चर्त्वमात्रस्यासिद्धत्वेन पूर्वं जश्त्वम् । ततोऽवसानचर्त्वमपि इत्येव पद्धतिः समीचीना । अत एव '**षत्वस्यासिद्धत्वाड्ढत्वं प्राप्नोति**' इति शङ्काया येन नाप्राप्तन्यायस्मृत्याऽ**पवादो वचनप्रामाण्यात**' इत्युक्ते ढत्वदृष्टौ षत्वस्यासिद्धत्वेनापवादविषयज्ञानेन '**अपवादविषयं परित्यज्य**' इत्यस्याप्रवृत्तौ पूर्वं ढत्वमेव स्यादिति मनसि निधायैव '**अथवैवं वक्ष्यामि—हो ढोऽदादेः**' इति गौरवग्रस्तपक्षस्यैवादरो भाष्यकृता 'दादेर्धातोः' इत्यत्र कृतः 'षढ्' 'राटोः' इति निर्देशेन 'पूर्वत्रासिद्धम्' 'स्थानेऽन्तरतमः' इति शास्त्रबाधकल्पनापेक्षया लौकिकतक्रकौण्डिन्यन्यायबाधसूचनस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः ॥ ५ '**धातोः स्वरूपग्रहणेन कार्यमुच्यमानं धातुविहितप्रत्यय एव भवति**' इति परिभाषयाऽत्र 'मृजेर्वृद्धिः' इति न प्रवर्तते इति भाष्ये स्पष्टम् ॥ ६ समासप्रकरणपठनीयोप्यत्र सूत्रोदाहरणत्वेनैवात्र पठितः ॥

शः । तस्य जश्त्वेन जः । भृज्जौ । भृज्जः ॥ ऋत्विगित्यादिना ऋतावुपपदे यजेः क्विन् । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम् । ऋत्विक् । ऋत्विग् । ऋत्विजौ । ऋत्विजः ॥ रात्सस्येति नियमान्न संयोगान्तलोपः । ऊर्क् । ऊर्ग् । ऊर्जौ । ऊर्जः ॥ त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ॥ **तदोः सः सावनन्त्ययोः ।७।२।१०६ ॥** त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे ॥ स्यः । त्यौ । त्ये । त्यम् । त्यौ । त्यान् ॥ सः । तौ । ते । परमसः । परमतौ । परमते ॥ द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह—त्वम् । नच तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम् । अतित्वमिति गौणे चारितार्थ्यात् ॥ संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्वे न । त्यद् । त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः ॥ यः । यौ । ये ॥ एषः । एतौ । एते । अन्वादेशे तु, एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ ॥ **ङे प्रथमयोरम् ।७।१।२८॥** युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् ॥ **मपर्यन्तस्य ।७।२।९१ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **त्वाहौ सौ ।७।२।९४ ॥** युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे ॥ **शेषे लोपः ।७।२।९०॥** आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात् ॥ अतो गुणे ॥ अमि पूर्वः ॥ त्वम् । अहम् ॥ ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्व अम् अह अम् इति स्थिते अमि पूर्वरूपं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाट्टाप् प्राप्नोति । सत्यम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी । तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप् ॥ यद्वा शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया । तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य अद् इत्यस्य लोपः । स च परोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते । अदन्तत्वाभावान्न टाप् ॥ परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥ **युवावौ द्विवचने ।७।२।९२ ॥** द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ॥ **प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ।७।२।**

---

१ 'झलां जश् झशि' इत्यनेनेत्यादिः ॥ २ 'त्वाहौ सौ' इति सूत्रकरणे गौणे 'अतित्वम्' इत्यनिष्टरूपवारणाय तकारोच्चारणस्य चारितार्थ्यादिति भावः ॥ ३ 'तदोः सः सौ' इति सकारस्तु गौणे न भवति यथा तथाह—**संज्ञायामिति** ॥ ४ 'ङे' इति लुप्तषष्ठ्यन्तं पृथक् पदम् 'प्रथमयोः' इत्यनेनान्नादेशत्वादेव सिद्धौ 'द्वितीयायां च' इत्यारम्भसामर्थ्यात् विभक्त्योरेव ग्रहणमित्याह—**प्रथमाद्वितीययोरिति** ॥ ५ **मपर्यन्तस्येति** । अद्भागात्पूर्वस्येत्यर्थः । परिग्रहणाभावे तु 'मान्तस्य युष्मदोऽस्मदश्च' इत्यर्थे युष्मयतेरस्मयतेश्चाप्रत्यये एव स्यादिति भाष्ये स्पष्टम् ॥ ६ 'स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकनिमित्तकार्येषु अर्थोपस्थितिक्रमेणैव प्रत्ययोत्पत्तेरपि 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वेन लिङ्गबोधकप्रत्ययस्य कारकापेक्षविभक्त्यमूसापेक्षपूर्वरूपतोऽन्तरङ्गत्वम् परनिमित्तानपेक्षत्वाच्चेति भावः ॥ ७ 'साम आकम्' इति सूत्रे भाष्यकृतैव '**लिङ्गाभावाट्टिलोपवचनानर्थक्यम्**' इति वार्तिकव्याख्यायामेतत्स्पष्टमभिहितमेवेति बोध्यम् ॥ ८ '**नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेन**' इति 'नेतराच्छन्दसि' इति सूत्रभाष्ये वार्तिकेन युष्मदस्मदोः सलिङ्गत्वमपि प्रतीयते । तदाप्याह—**यद्वेति** ॥ आदेशोत्तरं मकाराभावेऽप्युपलक्षणतया शेषपदं व्याचष्टे—**आदित्यस्येति** ॥ **अन्तरङ्ग इति** । शेषलोपस्य 'त्वदीयः त्वत्पुत्र' इत्यादौ वारणाय विभक्तिनिमित्तकत्वेन विभक्तेश्च पररूपनिमित्तगुणाद्बहिर्भूतत्वेन बहिरङ्गत्वम्, विभक्त्यपेक्षयाऽन्तर्भूतगुणनिमित्तकत्वेन पररूपस्यान्तरङ्गत्वमिति भावः ॥ '**वार्णादाङ्गं बलीयः**' इति त्वनित्यत्वान्नात्र प्रवर्तते स्थानिभेदाद्वेति बोध्यम् ॥ इदं च सर्वमादेशानामदन्तत्वे समाधानकल्पनम् । आदेशानां हलन्तत्वेऽकारस्याविवक्षितत्वेन तु न कोपि क्लेशः ॥

८८ ॥ इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्त्यादेशः स्यात् ॥ औङीत्येव सुवचम् ॥ भाषायां किम् ? युवं वस्त्राणि ॥ युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्य किम् ? साकच्कस्य मा भूत्[1]—युवकाम् । आवकाम् । त्वया[2] मयेत्यत्र त्व्या म्येति मा भूत् । युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिध्येत् ॥ **यूयवयौ जसि** ।७।२।९३ ॥ स्पष्टम् ॥ यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् ॥ इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः । अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यमिति न भवति । ङेप्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य अम् मान्त एवावशिष्यते नतु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा ॥ **त्वमावेकवचने** ।७।२।९७ ॥ एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ॥ **द्वितीयायां च** ।७।२।८७ ॥ युष्मदस्मदोराकारः स्यात् ॥ त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ॥ **शसो न** ।७।१।२९ ॥ नेत्यविभक्तिकम् । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यात् ॥ अमोऽपवादः ।आदेः परस्य । संयोगान्तस्य लोपः । युष्मान् । अस्मान् ॥ **योऽचि** ।७।२।८९ ॥ अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः ॥ त्वया । मया ॥ **युष्मदस्मदोरनादेशे** ।७।२।८६ ॥ अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ ॥ युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ॥ **तुभ्यमह्यौ ङयि** ।७।२।९५ ॥ अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि ॥ अमादेशः । शेषे लोपः । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥ **भ्यसोभ्यम्** ।७।१।३० ॥ भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् ॥ आद्यः[5] शेषे लोपस्यान्त्यलोपत्व एव[6] । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया[7] एत्त्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वये[8]ऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ॥ **एकवचनस्य च** ।७।१।३२ ॥ आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत्स्यात् ॥ त्वत् । मत् । ङसेश्चेति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥ **पञ्चम्या अत्** ।७।१।३१ ॥ आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात् ॥ युष्मत् । अस्मत् ॥ **तवममौ ङसि** ।७।२।९६ ॥ अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि ॥ **युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्** ।७।१।२७ ॥स्पष्टम् ॥ तव । मम । युवयोः । आवयोः ॥

---

१ '**तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते**' इति न्यायेनाकच्सहितस्यादेशेऽकचः श्रवणं न स्यादिति भावः ॥ २ **ओकारसकारभकारादौ सुपि परतः सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् । अन्यत्र तु सुबन्तस्य टेः प्रागकच्** इति सिद्धान्तितत्वेन युवकाम् आवकामित्यत्र दोषाभावात् मपर्यन्तस्येत्यधिकारस्य प्रयोजनान्तरमाह–**त्वया मयेति** ॥ योऽचीत्यत्र '**अच्ये**' इति न्यासेन त्वया मयेति सिद्धौ दोषान्तरमाह–**युवकाभ्यामिति** ॥ ३ '**अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः**' इति परिभाषया 'ज्ञाजनोर्जा' इत्यादेशे दीर्घोच्चारणज्ञापितयेति पूर्वशेषः ॥ ४ पिबेरदन्तत्वनिपातनसिद्धगुणाभावमात्रस्यैवैतत्प्रयोजनकथनेन 'द्वयोः' इति निर्देशेन चैतत्परिभाषाया व्यर्थत्वसूचने समाधानान्तरमाह–**ङेप्रथमयोरिति** ॥ **मकारान्तरमिति** ॥ 'अमोमश्' इति भाष्यसूचितसंयोगान्तलोपेनेत्यादिः ॥ ५ **आद्यः** 'भ्यम्' इत्यादेशः ॥ ६ **एव**कारेण टिलोपपक्षव्यावृत्तिः ॥ ७ '**अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः**'–अङ्गाधिकारे वृत्तं निष्पन्नं कार्यं तस्मिन्सति पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिरित्यर्थः ॥ ८ **पक्षद्वये** अन्त्यलोपपक्षे टिलोपपक्षे चेत्यर्थः ॥ ९ '**अनादेशग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।' कथम् ? 'हलि ' इत्यनुवर्तते । ' नचादेशो हलादिरस्ति** ' इति भाष्यसंमतश्च ॥

साम आकम् ।७।१।३३ ॥ आम्यां परस्य साम आकं स्यात् ॥ भाविनः सुटो निवृत्त्यथ ससुट्कनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ॥

समस्यमाने द्वयेकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी । समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि ॥१॥
सुजस्ङेङस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते । त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥२॥
एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके । त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥
द्वयेकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी । तयोरद्वयेकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ च न ॥४॥

त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे—अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् २ । अतिमाम् २ । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतित्वत् २ । अतिमत् २ । भ्यामि प्राग्वत् । अतितव । अतिमम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वासु । अतिमासु ॥ **युवाम् आवां वा अतिक्रान्त** इति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत् । औअम्औट्सु । अतियुवाम् ३ । अत्यावाम् ३ । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् ३ । अत्यावाभ्याम् ३ । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि । अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुवत् २ । अत्यावत् २ । ओसि । अतियुवयोः२ । अत्यावयोः २ । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु ॥ **युष्मानस्मान्वेति** विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत् । औअम्औट्सु । अतियुष्माम् ३ । अत्यस्माम् ३ । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ । अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः । भ्यसि । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुष्मत् । अत्यस्मत् । ओसि । अतियुष्मयोः २ । अत्यस्मयोः २ । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । अतियुष्मासु । अत्यस्मासु ॥ **पदस्य ।८।१।१६। पदात् ।८।१।१७। अनुदात्तं सर्वमपादादौ ।८।१।१८॥** इत्यधिकृत्य ॥ **युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ ।८।१।२० ॥** पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वांनावित्यादेशौ स्तस्तौ चानुदात्तौ ॥

---

१ इदं चान्त्यलोप पक्ष एव । टिलोपपक्षे तु 'गोतो णित्' इत्यत्र गकारोच्चारणमिवात्रापि सकारणमविवक्षितमेवेति बोध्यम् ॥ २ 'त्वमावेकवचने' 'युवावौ द्विवचने' इत्यत्रैकवचनद्विवचनशब्दौ न विभक्तिसंज्ञकप्रत्ययपरौ किंतु 'एकत्ववाचि–द्वित्ववाचिपरौ विभक्तिविपरिणामेन युष्मदस्मदोरेव विशेषणे इति मनसि निधायैव 'एकार्थवाचिनोः' 'द्वित्वार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोः' इत्यर्थसूचनायैव 'एकस्योक्तौ' 'द्वयोरुक्तौ' इति व्याख्यातम् । तत्फलं 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्यदर्शितमेव दर्शयति–**समस्यमाने इत्यादिना** ॥ ३ 'पदस्य' इत्ययं त्वधिकारः 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्येतत्पर्यन्तम् । तेन 'लिहौ दुहौ' इत्यादौ न ढत्वघत्वादि ॥ 'पदात्' इति तु 'कुत्सने च सुप्यगोत्रात्' इत्यतः प्रागेव ॥ ४ अपादादिशब्देन पादमध्य–पादान्तस्थवत् छन्दोहीनगद्यस्थमपि गृह्यते ॥ पादशब्देन ऋक्पादश्लोकपादावविशेषेण गृह्येते ॥

बहुवचनस्य वस्नसौ ।८।१।२१ ॥ उक्तविधयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः । वान्नावोरपवादः ॥ **तेमयावेकवचनस्य ।८।१।२२ ॥** उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ॥ **त्वामौ द्वितीयायाः ।८।१।२३ ॥** द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः ॥

श्रीशस्त्वाऽवतु मापीह दत्तात्ते मे पि शर्म सः ।
स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥
सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ।
सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः ॥ २ ॥

पदात्परयोः किम्? वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु । मां पातु । अपादादौ किम्? 'वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदावतु' । स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह—इति [1]युष्मत्पुत्रो ब्रवीति इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति ॥ **समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः * ॥ एकतिङ् वाक्यम् * ॥** तेनेह न—ओदनं पच, तव भविष्यति । इह तु स्यादेव—शालीनां ते ओदनं दास्यामीति ॥ **एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः *** ॥ अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । धाता ते भक्तोऽस्ति । धाता तव भक्तोऽस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव ॥ **न चवाहाहैवयुक्ते ।८।१।२४ ॥** चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः ॥ हरिस्त्वां मां च[3] रक्षतु । कथं त्वां मां वा[4] न रक्षेदित्यादि । युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगेऽयं निषेधः । परम्परासंबन्धे तु आदेशः

---

१ नवाक्षरच्छन्दसि प्रवृत्तौ व्याघाताभावाद् 'एङः पदान्तादति' इत्यतः परत्वाद् आदेशः स्यादिति भावः ॥ 'मां कृष्णः' इति पाठे तु न काप्यनुपपत्तिरिति बोध्यम् ॥ T समासत्वेन विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् न विभक्तेः श्रवणं नापि प्रत्ययलक्षणम् 'न लुमता' इति निषेधात् ॥ २ '**आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् । सक्रियाविशेषणं च** ॥' इति वाक्यलक्षणे 'आख्यातम्' इति एकत्वं विवक्षितम् । अत एव '**न च समानवाक्ये द्वे तिङन्ते स्तः**' इति 'तिङ्ङतिङः' इति सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते ॥ अनेकत्वं न विवक्षितमिति भ्रमवारणाय एकत्वविवक्षाया स्फुटत्वप्रतीतये स्पष्टमेवाभिहितम्—**एकतिङ्वाक्यमिति** ॥ बहुव्रीहिः । तिङ्पदं च तिङन्तार्थपरम् । तथाच एकतिङन्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधजनकपदसमुदायो वाक्यमित्यर्थः ॥ एवं च यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्र **अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति'** इति भाष्येण तिङन्तपदमध्याहार्यमेव । **पचादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति**' इति भाष्यतः 'पचति भवति' इत्यादावपि न वाक्यत्वव्याघातः । 'ओदनं पच, तव भविष्यतीति वाक्ये तु 'त्वत्कर्तृकमोदनकर्मकं प्रेरणाविषयः पचनम्' इति 'त्वत्स्वामिकमोदनकर्तृकं भवनम्' इति भिन्न एवार्थ इत्येकतिङन्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वाभावान्नैकवाक्यत्वमिति कैयटाशयः ॥ शालीनामित्यस्य तु 'शालिसंबन्ध्योदनकर्मकं त्वत्संप्रदानकं मत्कर्तृकं दानम्' इत्येवमेकतिङन्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधजनकपदसमुदायत्वादेकवाक्यत्वमव्याहतमिति भावः ॥ ३ हरिकर्तृकं समुच्चितत्वन्मत्कर्मकं रक्षणं प्रार्थनाविषय इति बोधे चार्थसमुच्चययोगस्य युष्मदस्मदोरेव साक्षात्सत्त्वेन निषेधः सिद्ध इति भावः ॥ ४ किंकारणकः त्वन्मदन्यतरकर्मकहरिकर्तृकरक्षणाभावः इति बोधे अन्यतररूपवाशब्दार्थस्य युष्मदस्मदर्थेन साक्षादन्वयान्निषेधः सिद्ध इति भावः ॥

स्यादेव । हरो हरिश्च[1] मे स्वामी ॥ **पश्यार्थैश्चानालोचने ।८।१।२५** ॥ अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा[2] त्वां समीक्षते । परम्परासंबन्धेऽप्ययं निषेधः—भक्तस्तव[3] रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ॥ **सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ।८।१।२६** ॥ विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः ॥ भक्तत्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां[4] त्रायते स माम् । त्वा मेति वा ॥ **सामन्त्रितम् ।२।३।४८** ॥ संबोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ॥ **आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ।८।१।७२** ॥ स्पष्टम् ॥ अग्ने तव[5] । देवास्मान्पाहि । अग्ने नय । अग्न इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङन्त[6]निघात आमन्त्रितनिघातश्च न । सर्वदा रक्ष देव न इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः । एवम् इमं मे गङ्गे यमुने इति मन्त्रे यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां[7] निघातः ॥ **नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ।८।१।७३** ॥ विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात् ॥ हरे दयालो नः पाहि । अग्ने तेजस्विन्[8] ॥ **विभाषितं विशेषवचने ।८।१।७४** ॥ अत्र भाष्यम्-**बहुवचनमिति वक्ष्यामी**ति बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवद्वा ॥ यूयं प्रभवो देवाः शरण्याः । युष्मान्[9] भजे, वो भजे इति वा । इहान्वादेशेऽपि वैकल्पिका आदेशाः ॥ सुपात् । सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ ॥ **पादः पत् ।६।४।१३०** ॥ पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य[10] पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् ॥ सुपदः । सुपदा । सुपाद्भ्यामित्यादि ॥ अग्निं मन्थतीत्यग्निमत् । अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निमद्भ्यामित्यादि ॥ ऋत्विगित्यादिसूत्रेणाञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् ॥ **अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ।६।४।२४** ॥ हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किति ङिति च ॥ उगिदचामिति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नुमो नकारस्य क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वेन ङकारः । प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चौ ॥ **अचः ।६।४।१३८** ॥ लुप्तनकारस्या[11]ञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् । **चौ ।६।३।१३८** ॥ लुप्ताकारनकारे-

---

१ समुच्चितहरिहराभिन्नो मत्संबन्धिस्वामी इति बोधे चार्थसमुच्चयस्य हरिहरार्थ एवान्वयो नतु अस्मच्छब्दार्थ इति साक्षात्संबन्धाभावान्न निषेध इति भवत्येवादेश इति भावः ॥ २ चेतःकरणकं समीक्षणं ध्यानमेवेति तत्र चाक्षुषज्ञानाभावाद् ध्याने कर्मतया साक्षादन्वितार्थकस्य युष्मदो नैवादेश इति भावः ॥ ३ ध्याने साक्षात्कर्मतयाऽन्विते रूपे संबन्धितया युष्मदर्थस्यान्वये ध्याने साक्षादन्वयाभावेपि निषेधो भवत्येवेति भावः ॥ ४ हरिरिति प्रथमान्तात् पूर्वं 'तेन' इत्यस्य सत्त्वेन आदेशविकल्पसिद्धिः ॥ ५–'अग्ने' 'देव' इति संबोधनप्रथमान्तस्याविद्यमानवद्भावेन 'तव' अस्मान्' इत्यनयोः पदात्परत्वव्याघातेन नैवादेशप्राप्तिरिति भावः ॥ ६ 'अग्ने नय' इत्यत्र तिङन्तनिघातः 'अग्न इन्द्र वरुण' इत्यत्रामन्त्रितनिघातश्च न ॥ ७ सर्वेषाम् आमन्त्रितानाम् ॥ ८ अविद्यमानवत्त्वनिषेधेन पदात्परत्वेन निघातः सिद्धः ॥ ९ **युष्मानिति** ॥ 'अतः' इत्यादिः ॥ तेन पदात्परत्वसत्त्वेनादेशप्राप्तिरव्याहतैवेति भावः ॥ १० **तदवयवस्य पाच्छब्दस्येति** । 'षष्ठीस्थाने योगा' इति सूत्रार्थभूतया '**निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति**' इति परिभाषयैकवाक्यतया फलितोयमर्थ इति भावः ॥ ११ **लुप्तनकारेति** । तादृश एवेदमनुकरणमितिव्याख्यानाल्लभ्यते ॥

ऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्। प्राचः। प्राचा। प्राग्भ्यामित्यादि। प्रत्यङ्। प्रत्यञ्चौ। प्रत्यञ्चः। प्रत्यञ्चम्। प्रत्यञ्चौ॥ अच इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते। **अकृतव्यूहा** इति परिभाषया॥ प्रतीचः। प्रतीचा। अमुमञ्चतीति विग्रहे—अदस् अन्च् इति स्थिते॥ **विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये।६।३।९२॥** अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्याद्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे॥ अदद्रि अन्च् इति स्थिते। यण्॥ **अदसोऽसेर्दादु दो मः।८।२।८०॥** अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य च मः॥(ऊँ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः) आन्तरतम्याद्ध्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः। अमुमुयङ्। अमुमुयञ्चौ। अमुमुयञ्चः। अमुमुयञ्चम्। अमुमुयञ्चौ। अमुमुईचः। अमुमुईचा। अमुमुयग्भ्यामित्यादि। मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यण्। **अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्ये**ति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते—अदमुयङ्। अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असिरिति व्याख्यानात् त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वं नान्यत्रेति पक्षे—अदद्र्यङ्। उक्तं च—

अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत्॥
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते॥ * इति॥

विष्वग्देवयोः किम्? अश्वाची॥ अञ्चतौ किम्? विष्वग्युक्॥ वप्रत्यये किम्? विष्वगञ्चनम्॥ वप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति, **अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधि**रिति। तेनाऽयस्कारः।

---

१ **अन्तरङ्गोपीति**। 'प्रति अच् अस्' इति स्थिते अन्तरङ्गयणशास्त्रीयनिमित्तभूतचकारप्राग्वर्तिनोऽकाराद्बहिर्भूतशस्निमित्तकत्वेन लोपस्य बहिरङ्गत्वम्। बहिरङ्गलोपशास्त्रीयनिमित्तभूतात् शसोन्तर्भूतचकारप्राग्वर्त्यकारनिमित्तकत्वेन यणोन्तरङ्गत्वमिति भावः॥ २ अकृतेति। एतत्परिभाषाया भाष्यादृष्टत्वेनाप्रामाणिकत्वे तु 'चौ' इत्येतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यादेवात्रान्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनस्य भाष्योक्तस्य समाश्रयणेन '**परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसंनिपाते। एषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वम्**' इत्यनेन प्रतिपदविधेः 'अचः' इति सूत्रस्यैव बलीयस्त्वेन पदविभज्यान्वाख्याने यणोऽप्राप्त्या वा सकलेष्टसिद्धिरिति बोध्यम्॥ ३ कोष्ठकान्तर्गतः पाठः **यदि 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न' इत्युच्यते 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' अमूभ्यामित्यत्र न प्राप्नोति। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्युकारेण भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणम्' इति। यदयं 'दिव उत्' 'इति उकारं तपरं करोति' इति** 'तित्स्वरितम्' इति सूत्रभाष्यविरुद्धः॥ ४ 'अन्त्यस्य विकाराप्राप्तावन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोरेकप्रयोगे युगपत्कार्याप्राप्तावन्त्यसदेशस्यैव' इत्यर्थिकायाः 'ष्यङः संप्रसारणम्' इति सूत्रभाष्ये पठितायाः '**अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य**' इति परिभाषाया अर्थमाह—**अन्त्यबाध इति**॥ एवं च 'नौति नमति' इत्युभयत्रापि 'णो नः' इति प्रवर्तते। अनन्त्यसदेशस्य 'नौति' इत्यत्र अन्त्यसदेशस्य 'नमति' इत्यत्र कार्याप्राप्त्या एतत्परिभाषाविषयत्वाभावात्॥ अन्यथा 'नौति' इत्यत्रैवान्त्यसदेशस्य णत्वं स्यात् नतु 'नमति' इत्यत्रानन्त्यसदेशस्येति भावः॥ ५—'सुट्तिथोः' इत्यत्रेवेकार उच्चारणार्थ इति भावः॥ ६ 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इत्येतत्सूत्रद्वयबलाद् अञ्चधातोरेव ग्रहणसिद्धौ 'वप्रत्ययग्रहणं प्रत्ययान्तरान्तप्रतिषेधार्थं व्यर्थमेव सत् '**धातुग्रहणेन तदादिविधिः**' इति परिभाषां ज्ञापयति। तथा च प्रकृतेपि तदादिग्रहणव्यावृत्त्यर्थं वप्रत्ययग्रहणमिति स्वांशे चरितार्थ्यमिति प्रदर्शनायैव '**अन्यत्र**' इत्युपात्तमिति भावः॥

अतः कृकमीति[1] सः ॥ उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । शसादावचि ॥ **उद ईत् ।६।४।१३९॥** उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात् ॥ उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि ॥ **समः समि ।६।३।९३ ॥** वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे ॥ सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः॥ समीचः । समीचा ॥ **सहस्य सध्रिः ।६।३।९५ ॥** वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे ॥ सध्र्यङ् ॥ **तिरसस्तिर्यलोपे ।६।३।९४ ॥** अलुप्ताकारेऽञ्चतौ[2] वप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् ॥ तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्यामित्यादि ॥ **नाञ्चेः पूजायाम् ।६।४।३० ॥** पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् ॥ अलुप्तनकारत्वान्न नुम्—प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । नलोपाभावादकारलोपो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु । प्राङ्षु । एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः ॥ क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । अस्य ऋत्विगादिना नलोपाभावोऽपि[3] निपात्यते । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुङ्भ्यामित्यादि ॥ चोः कुः ॥ पयोमुक् । पयोमुग् । पयोमुचौ । पयोमुचः ॥ व्रश्चेति षत्वम्[4] । कोरिति सलोपः । जश्त्वचर्त्वे । सुवृट् । सुवृड् । सुवृश्चौ । सुवृश्चः । सुवृट्त्सु । सुवृट्सु ॥ **वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च** * ॥ एते निपात्यन्ते । शतृवच्चैषां कार्यं स्यात् ॥ उगित्त्वान्नुम् । सान्तमहत इति दीर्घः । मह्यते पूज्यते इति महान् । महान्तौ । महान्तः । हे महन् । महतः । महता । महद्भ्यामित्यादि ॥ **अत्वसन्तस्य चाधातोः ।६।४।१४ ॥** अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्धातुभिन्नासन्तस्य चासंबुद्धौ सौ परे ॥ परं नित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ[5] दीर्घः ततो नुम्—धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ महद्वत् ॥ धातोरप्यत्वन्तस्य[6] दीर्घः । गोमन्तमिच्छति गोमानिवाचरतीति वा क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप् । उगिदचामिति[7] सूत्रेऽज्ग्रहणं नियमार्थम्—धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति । तेन स्रत् ध्वत् इत्यादौ न । अधातोरिति[8] तु अधातुभूतपूर्वस्यापि

---

१ कृग्रहणे कृधात्वादिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायग्रहणमिति भावः ॥ २ लोपोऽस्त्यस्मिन् लोपः 'अर्श-आदिभ्योऽच्' लोपश्चासावश्च लोपः शकन्ध्वादिः । अविद्यमानो लोपो यत्रेति अलोपः । तस्मिन्नलोपे इति वृत्तिफलितमर्थमाह—**अलुप्तेति** ॥ 'अभे' इत्युक्तौ तु पूजायामपि भसंज्ञायां न स्यादादेश इति बोध्यम् ॥ ३ **नलोपाभावोपीति** ॥ नकारस्य ञकारादेशनिपातनद्वारा नोपधत्वाभावबोधनेनेति शेषः आदौ । अपिना चकाररूपझल्संनिधाने 'चोः कुः' इति कुत्वाभावोपि निपात्यते । 'बाधकान्येव निपातनानि' इति परस्याङ्गस्यापि लोपस्य बाध एवेति भावः ॥ 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वं तु भवत्येव तस्य झल्संनिधाननिमित्तकत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ ४ **षत्वमिति** । 'असिद्धं मत्वा प्राक्' इति शेषः ॥ **सलोप इति** ॥ '**नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्चेर्षाट्टवर्गस्तवर्गजः** ॥' इत्यभियुक्तोक्तेः श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् सलोपः ततः षत्वम् इति भावः ॥ ५ अयं भावः—'अतु' इति पृथक्पदम् । तत्र 'उपधायाः' इत्यनुवृत्तौ नुमि सत्यच्युपधात्वव्याघातेऽनुवृत्तिरेव वृथा स्यादिति ॥ ६ 'अधातोः' इति 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा' इति न्यायेन 'असन्तस्य' इत्यत्रैवान्वेति न तु 'अतु' इति लुप्तषष्ठीके पदे इति भावः ॥ ७ अञ्चुधातोरपि उगित्त्वादेव नुमः सिद्धौ व्यर्थं सद् अज्ग्रहणम् 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्हि नलोपिनोऽञ्चतेरेव' इति नियमार्थमिति भावः ॥ ८ उक्तनियमेनैव धातुव्यावृत्तौ सिद्धायाम् 'अधातु' ग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्कायामाह—**अधातोरिति** ॥

नुमर्थम् । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तः । इत्यादि ॥ भातेर्डवतुः । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः ॥ शत्रन्तस्य त्वत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः—भवतीति भवन् ॥ **उभे अभ्यस्तम् ।६।१।५ ॥** षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ॥ **नाभ्यस्ताच्छतुः ।७। १।७८ ॥** अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात् ॥ ददत् । ददद् । ददतौ । ददतः ॥ **जक्षित्यादयः षट् ।६।१।६ ॥** षड् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः ॥ जक्षत् । जक्षद् । जक्षतौ । जक्षतः ॥ एवं जाग्रत् । दरिद्रत् । शासत् । चकासत् । दीधीवेव्योर्ङित्त्वेऽपि छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । दीध्यत् । वेव्यत् । गुप् । गुब् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्यामित्यादि ॥ **त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ।३।२।६० ॥** त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशेर्धातोः कञ् स्याच्चात् क्विन् ॥ **आ सर्वनाम्नः ।६।३।९१ ॥** सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु ॥ कुत्वस्यासिद्धत्वाद्व्रश्चेति षः । तस्य जश्त्वेन डः । तस्य कुत्वेन गः । तस्य चर्त्वेन पक्षे कः । तादृक् । तादृग् । तादृशौ । तादृशः । षत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकार इति कैयट—हरदत्तादिमते तु चर्त्वाभावपक्षे ख एव श्रूयेत, नतु गः । जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । दिगादिभ्यो यदिति निर्देशान्नासिद्धत्वमिति वा बोध्यम् ॥ व्रश्चेति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे ॥ विट् । विड् । विशौ । विशः । विशम् । **नशेर्वा ।८।२।६३ ॥** नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते ॥ नक् । नग् । नट् । नड् । नशौ । नशः । नग्भ्याम् । नड्भ्यामित्यादि ॥ **स्पृशोऽनुदके क्विन् ।३।२।५८ ॥** अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात् ॥ घृतस्पृक् । घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । क्विन्[३] प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपि कुत्वम् । स्पृक् । षडगकाः प्राग्वत् ॥ ञिधृषा प्रागल्भ्ये । अस्मादृत्विगादिना क्विन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वेन डः गः कः । धृष्णोतीति—दधृक् । दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्यामित्यादि ॥ रत्नानि मुष्णातीति रत्नमुट् । रत्नमुड् । रत्नमुषौ । रत्नमुषः ॥ षड्भ्यो लुक् ॥ षट् । षड् । षड्भिः । षड्भ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् । अनामिति पर्युदासान्न ष्टुत्वनिषेधः । 'यरोऽनुनासिक' इति विकल्पं बाधित्वा 'प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वचनान्नित्यमनुनासिकः । षण्णाम् । षट्त्सु । षट्सु ॥ तदन्तविधिः । परमषट् । परमषण्णाम् ॥

---

१ **असिद्धत्वादिति** ॥ सिद्धासिद्धयोर्विरोधस्यैवायोग्यत्वे अपवादविषयाज्ञाने '**अपवादविषयं परित्यज्य**' इति कथं प्रवर्तेतेति भावः ॥ २ '**अपवादो वचनप्रामाण्यात्**' इति भाष्यं यथाश्रुतमनुसृत्याह—**षत्वापवादेति** । **खकार इति** । अघोषमहाप्राणप्रयत्नान्तर्येणेत्यादिः ॥ **तुना** सूचितामरुचिं प्रकटयति—**न तु ग इति** ॥ एवं च सूत्रवार्तिकभाष्यादिस्थगकारश्रवणानुपपत्तिरिति भावः॥ गकारश्रवणं साधयति—**निर्देशान्नासिद्धत्वमिति** ॥ इति भवता समर्थनमाश्रयणीयम् । तन्न सम्यक् । निर्देशेन लौकिकतक्रकौण्डिन्यन्यायबाधकल्पनापेक्षया शास्त्रबोधितासिद्धत्वस्य बाधकल्पनानौचित्यात् । अत एव '**अपवादो वचनप्रामाण्यात्**' इति समाधानेऽनास्थयैव '**अथवैवं वक्ष्यामि 'हो ढोऽदादेः'** इत्यादि भाष्यकृतोक्तम्' इति शेषः ॥ **इति वेति** । वा शब्दोऽवधारणे इति बोध्यम् ॥ ३ 'क्विनः कुः' इति सूत्रेण 'क्विन्नन्तस्य कुत्वं स्यात्' इत्यर्थकेन कुत्वसिद्धौ प्रत्ययग्रहणं व्यर्थमिति शङ्कायां प्रयोजनमाह—**क्विन् प्रत्ययो यस्मादित्यादिना** । प्रत्ययग्रहणसामर्थ्याद् '**दृष्टः**' इत्येवाध्याहारो न तु 'विहितः' इतीति भावः ॥

गौणत्वे तु प्रियषषः । प्रियषषाम् । रुत्वं[1] प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात् ससजुषोरुरिति रुत्वम् ॥ **र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ।८।२।७६** ॥ रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते ॥ पिपठीः । पिपठिषौ । पिपठिषः । पिपठीर्भ्याम् ॥ वा शरीति वा विसर्जनीयः ॥ **नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ।८।३।५८** ॥ एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् ॥ ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वम् । पिपठीष्षु । पिपठीःषु ॥ प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न । निंस्स्व । निंस्से ॥ नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्यानात् । तेनेह न–सुहिन्सु । पुंसु । अत एव न शर्ग्रहणेन गतार्थता ॥ रात्सस्येति सलोपे विसर्गः[2]–चिकीः । चिकीर्षौ । चिकीर्षः । रोः सुपीति नियमान्न विसर्गः–चिकीर्षु ॥ दमेर्डोस् । डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपः । षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गौ[3] । दोः । दोषौ । दोषः । पद्न इति वा दोषन् । दोष्णः । दोष्णा । दोषः । दोषा ॥ विश प्रवेशने । सन्नन्तात् क्विप् । षत्वस्यासिद्धत्वात्[4] संयोगान्तलोपः । व्रश्चेति षः । जश्त्वचर्त्वे । विविट् । विविड् । विविक्षौ । विविक्षः ॥ स्कोरिति कलोपः[5] । तट् । तड् । तक्षौ । तक्षः ॥ गोरट् । गोरड् । गोरक्षौ । गोरक्षः ॥ तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु स्कोरिति न प्रवर्तते । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति तु इह नास्ति । 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात् । तस्मात्संयोगान्तलोप एव । तक् । तग् । गोरग् । गोरग् ॥ स्कोरिति कलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः[6] । पिपक् । पिपग् । एवं विवँक्[7] ॥ दिधक्[8] ॥ पिस गतौ । सुष्ठु पेसतीति सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । सुपिसा । सुपीर्भ्याम् । सुपीःषु । सुपीष्षु ॥ एवं सुतूः । तुस खण्डने ॥ विद्वान् । विद्वांसौ । विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम् । विद्वांसौ ॥ **वसोः संप्रसारणम् ।६।४।१३१** ॥

---

१ **रुत्वं प्रतीति** ॥ पठ धातोः सनि इडागमे जाते षत्वे कृते धातुसंज्ञायां क्विवादि – इति क्रमिकान्वाख्यानपक्षमभिप्रेत्येदमिति भावः ॥ वस्तुतस्तु पदविभज्यान्वाख्यानपक्षे षत्वस्य त्रैपादिकत्वेन धातुसंज्ञा क्विबलोपप्रातिपदिकस्वादिविधिसुलोपपदसंज्ञाः प्रति असिद्धत्वेन प्रागप्राप्त्या पदसंज्ञोत्तरं पदान्तत्वेनापदान्तत्वाभावात्षत्वस्य प्राप्तिरेवं नेति व्यर्थ एवायं षत्वस्यासिद्धत्वप्रदर्शको ग्रन्थ इति बोध्यम् ॥ न चान्तरङ्गत्वात्पूर्वमिडागमोत्तरमेव प्राप्तं षत्वं कथं पदसंज्ञां प्रतीक्षेतेति वाच्यम् । तथा सेदुष इत्यत्रापि अन्तरङ्गः इडागमो बहिरङ्गं संप्रसारणं नैव प्रतीक्षेतेति प्राचां मते ' अकृतव्यूहपरिभाषया नवीनानां मते ' **उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधते**' इति परिभाषया षत्वस्य प्रागजायमानत्वादिति दिक् ॥ तस्माद् ' **रुत्वं प्रति** रुत्वभागे रुत्वप्राप्तियोग्ये पदान्ततायां षत्वस्य **असिद्धत्वात्** अगतत्वात् अप्राप्तत्वात्' इत्यर्थे तु न काप्यनुपपत्तिरिति दाधिमथाः ॥ २ **विसर्ग इति** । रेफस्येत्यादिः ॥ ३ **षत्वस्यासिद्धत्वादिति** पदान्ते षत्वस्याप्राप्त्या प्रमादपतितोयं पाठ इति ' रुत्वविसर्गौ' इत्येतावानेव पाठ इति बोध्यम् ॥ असिद्धत्वादित्यस्याप्राप्तत्वादित्यर्थो वा ॥ ४ **षत्वस्यासिद्धत्वादिति** । ' **उपसंजनिष्यमाणनिमित्तोप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गम्**'इति न्यायेन सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तिसंभावनायां त्रिपादीस्थकार्यस्याप्रवृत्तिकल्पनस्यावश्यकत्वेन क्विबलोपसुलोपेभ्यः प्राक् षत्वस्य प्रवृत्त्यनङ्गीकारादिति भावः ॥ ५ ' **संयोगादिलोपः संयोगान्तलोपे (सिद्धः)** ' इति वार्तिकेन सिद्धत्वात् परत्वादिति भावः ॥ ६ ' **कुत्वस्या सिद्धत्वादिति ।** ' ' संयोगादिलोपाप्राप्त्या ' इति शेषः ॥ ७ ' वच् ' धातोरित्यादिः ॥ वह धातोस्तु–' विवट् विवड् ' इत्येवं रूपाणि बोध्यानि ॥ ८ 'दह धातोः' इत्यादिः ॥

वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् ॥ पूर्वरूपत्वम् । षत्वम् । विदुषः । विदुषा । वसुस्रंस्विति दत्वम् । विद्वद्भ्यामित्यादि ॥ सेदिवान् । सेदिवांसौ । सेदिवांसः । सेदिवांसम् । अन्तरङ्गोऽपीडागमः संप्रसारणविषये न प्रवर्तते, 'अकृतव्यूहाः' इति परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा । सेदिवद्भ्यामित्यादि ॥ सान्तं महत इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते, न तु धातोः। महच्छब्दसाहचर्यात् । सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन् । सुहिंसौ । सुहिंसः । सुहिन्भ्याम् । सुहिन्सु ॥ ध्वत् । ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वद्भ्याम् । एवं स्रत् ॥ **पुंसोऽसुङ् ।७।१।८९ ॥** सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् ॥ उकार उच्चारणार्थः । बहुपुंसी इत्यत्र उगितश्चेति ङीबर्थं कृतेन पूञो डुम्सुन्निति प्रत्ययस्योगित्त्वेनैव नुम्सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् । पुंभिः । पुंसु ॥ ऋदुशनेत्यनङ् । उशना । उशनसौ । उशनसः । [अस्यं संबुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः * ॥ हे उशनन् । हे उशन ।] हे उशनः । उशनोभ्यामित्यादि ॥ अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि ॥ वेधाः । वेधसौ । वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्यामित्यादि ॥ अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः । सुष्ठु वस्ते—सुवः । सुवसौ । सुवसः ॥ पिण्डं ग्रसते—पिण्डग्रः । पिण्डग्लः । ग्रसु ग्लसु अदने ॥ **अदस औ सुलोपश्च ।७।२।१०७ ॥** अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च ॥ तदोः सः साविति दस्य सः । असौ ॥ **औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च** *॥प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असुकः । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम् ।

---

१ **अन्तरङ्गोपीति** ॥ बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायस्य 'शसः' अपेक्षया अन्तर्भूतवस्निमित्तकत्वेन इडागमोऽन्तरङ्गः । अन्तरङ्गस्येडागमस्य यन्निमित्तं 'वस्' इति, तदपेक्षया बहिर्भूतशस्निमित्तकत्वेन संप्रसारणस्य बहिरङ्गत्वमिति भावः ॥ २ इयं च परिभाषा लोकन्यायसिद्धापि 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यत्रत्येन समर्थग्रहणेन ज्ञाप्यते । तत्र च सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वं कृतसंधिकार्यत्वमेव ग्राह्यम् । 'सुङ्उत्थितङ्गइञ्' इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं सवर्णदीर्घे तत आदिवृद्धौ सौत्थितिरित्यादिसिद्धौ व्यर्थं समर्थग्रहणमेतत्परिभाषाज्ञापकमिति ज्ञापितायां त्वस्यां पूर्वं सवर्णदीर्घाप्रवृत्तौ वृद्धौ जातायामनिष्टं 'सावुत्थितिः' इति मा भूद् इति समर्थग्रहणमिति स्वांशे चारितार्थ्यमिति प्राञ्चः ॥ नवीनास्तु 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति परिभाषया पूर्वं वृद्धिवारणाय समर्थग्रहणमिति न वैयर्थ्यमिति न ज्ञापकत्वमिति वदन्ति ॥ तेषां मते संप्रसारणस्य प्रतिपदविधित्वेनान्तरङ्गापेक्षयापि बलीयस्त्वात्पदसंस्कारपक्षे नैव कोपि दोषः इति बोध्यम् ॥ 'उपसंजनिष्यमाणनिमित्तोप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधते' इति न्यायेन प्रातिपदिकार्थसूत्रभाष्यव्यञ्जितेनैव सर्वेष्टसिद्धिरिति दिक् ॥ ३ नवीनास्तु-'सर्वनामस्थाने' इत्यनुवर्तनेन 'सर्वनामस्थाननिमित्तको यो नकारस्तस्योपधायाः' इति व्याचक्षते । तेषां मते 'राजा राजानौ पञ्चानाम्' इत्यादिसिद्धये तत्र तथा नार्थः 'अत्र त्वेवम्' इत्यत्र विनिगमकमन्वेष्यम् ॥ ४ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद् नस्य लोपो नेति भावः ॥ ५ पदान्तत्वान्नस्य नानुस्वार इति भावः ॥ ६ पदान्तत्वान्मस्यानुस्वार इति भावः ॥ ७ वृत्तिमाधवानुसारेणेदम् ॥ भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः ॥ ८ अदसः परस्य सोरेव त्वौत्वकरणे स्त्रीलिङ्गे 'असौ ब्राह्मणी' इत्यत्र त्यदाद्यत्वे टापि 'औङ आपः' इति शीभावापत्तिरतस्त्यदाद्यत्वापवाद एवौकारः स्वीकृत इति भाष्ये स्पष्टम् ॥ ९ **तदभावे** औत्वप्रतिषेधाभावे औत्वपक्षे । '**संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपायः**' इति लौकिकन्यायस्य 'बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्' इत्यत्र छग्रहणेनात्राप्याश्रयणस्य ध्वननात् ॥ १० अमुकशब्दस्त्वव्युत्पन्नोऽपीति तस्यामुक इति प्रथमैकवचने साधनीयः ॥ अमुकस्मै इति तु साकच्कस्यास्यैवेति बोध्यम् ॥

वृद्धिः । अदसोऽसेरिति मत्वोत्वे । अमू । जसः शी । आद्गुणः ॥ **एत ईद्बहुवचने ।८।२।८१॥** अदसो दात्परस्यैत ईत्स्याद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ ॥ अमी ॥ पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे । अमुम् । अमू । अमून् । मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः ॥ **न मु ने । ८।२।३ ॥** नाभावे कर्तव्ये[1] कृते[2] च मुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना । अमूभ्याम् ३ ॥ अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः २ । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ॥ ॥

इति हलन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

नहो धः । ८।२।३४ ॥ नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च । उपानत् । उपानद् । उपानहौ ॥ उपानहः । उपानद्भ्याम् । उपानत्सु । उत्पूर्वात् ष्णिह प्रीतावित्यस्मादृत्विगादिना क्विन् । निपातनात्तलोपपत्वे । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः[3] । जश्त्वचर्त्वे । उष्णिक् । उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु ॥ द्यौः । दिवौ । दिवः । द्युषु ॥ गीः । गिरौ । गिरः । एवं पूः ॥ चतुरश्चतस्रादेशः । चतस्रः २ । चतसृणाम् ॥ किमः कादेशे टाप् । का । के । काः । सर्वावत्[4] ॥ **यः सौ ।७।२।११० ॥** इदमो दस्य यः स्यात्सौ ॥ इदमो मः ॥ इयम् । त्यदाद्यत्वं टाप् । दश्चेति मः । इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । अनया ॥ हलि लोपः ॥ आभ्याम् ३ । आभिः । अस्यै । अस्याः । अनयोः २ । आसाम् । अस्याम् । आसु ॥ अन्वादेशे तु । एनाम् । एने । एनाः । एनया । एनयोः २ ॥ ऋत्विगादिना सृजेः क्विन् अमागमश्च निपातितः । स्रक् । स्रग् । स्रजौ । स्रजः । स्रग्भ्याम् । स्रक्षु ॥ त्यदाद्यत्वं टाप् । स्या । त्ये । त्याः ॥ एवं तद् यद् एतद् ॥ वाक् । वाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्षु ॥ अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । अप्तृन्निति दीर्घः । आपः । अपः ॥ **अपो भि ।७।४।४८॥** अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे ॥ अद्भिः । अद्भ्यः २। अपाम् । अप्सु ॥ दिक् । दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु ॥ त्यदादिष्विति दृशेः क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम् । दृक् । दृग् । दृशौ । दृशः ॥ त्विट् । त्विड् । त्विषौ । त्विषः । त्विड्भ्याम् । त्विट्त्सु । त्विट्सु ॥ सह जुषते इति–सजूः । सजुषौ । सजुषः । सजूर्भ्याम् । सजूर्षु । सजूःषु ॥ षत्वस्या-

---

१ **कर्तव्ये** इत्युक्त्या 'अद आ' इत्यवस्थायां 'टाङसिङ' इत्येतस्मात्परत्वेन 'अदसोऽसेः' इति प्रवर्तते 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधः' इत्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः ॥ २ **कृते** चेत्युक्त्या 'सुपि च' इति दीर्घो न प्रवर्तत इति भावः ॥ ३ कैयटमतेनेदमिति बोध्यम् । दीक्षितसिद्धान्ते तु 'ढडगकाः' इत्येवं क्रमो बोध्यः ॥ 'उष्णिगञ्चु' इति निर्देशेन लौकिकतक्रकौण्डिन्यन्यायबाधस्यैवौचित्यात् ॥ ४ 'उभादुदात्तो नित्यम्' इत्यत्रैव शब्दपरत्वान्न सर्वनामकार्यं पुंवद्भाव इति बोध्यम् ॥

सिद्धत्वात् रुत्वम्। आशीः। आशिषौ। आशिषः। आशीर्भ्याम्॥ असौ। त्यदाद्यत्वम्। टाप्। औङः शी। उत्वमत्वे। अमू। अमूः। अमूम्। अमू। अमूः। अमुया। अमूभ्याम्। अमूभिः। अमुष्यै। अमूभ्याम्। अमूभ्यः। अमुष्याः २। अमुयोः २। अमूषाम्। अमुष्याम्। अमूषु॥

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्॥

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्।

स्वमोर्लुक्। दत्वम्। स्वनडुत्। स्वनडुद्। स्वनडुही। चतुरनडुहोरित्याम्। स्वनड्वांहि। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्॥ दिव उत्॥ अहर्विमलद्यु। अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्यैवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् '**उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः** *' इति प्रत्ययलक्षणं न। विमलदिवी। विमलदिवि॥ अपदादिविधौ किम्? दधिसेचौ। इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव। कुत्वे तु न॥ वाः। वारी। अझलन्तत्वान्न नुम्। वारि॥ चत्वारि॥ न लुमतेति कादेशो न। किम्। के। कानि॥ इदम्। इमे। इमानि॥ **अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः** *॥ एनत्। एने। एनानि। एनेन एनयोः २॥ ब्रह्म। ब्रह्मणी। ब्रह्माणि। हे ब्रह्मन्। हे ब्रह्म॥ रोऽसुपि—अहर्भाति। विभाषा ङिश्योः। अह्नी। अहनी। अहानि॥ **अहन् ।८।२।६८॥** अहन्नित्यस्य रुः स्यात् पदान्ते॥ अहोभ्याम्। अहोभिः। इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रुत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते—अहन्नित्यावर्त्य नलोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः। तदन्तस्यापि रुत्वरत्वे। दीर्घाण्यहानि

---

१ **असिद्धत्वादिति**। गतेरपि प्राप्त्यपरपर्यायत्वात् गतौ प्राप्तेरपि गणनाद् अप्राप्तत्वादित्यर्थः॥ प्राप्त्यभावश्चापदान्तत्वाभावादिति बोध्यम्॥ २ **दत्वमिति**। 'पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च' इति परिभाषया पदाधिकारे तदन्तविधिना 'अनडुच्छब्दान्तस्य पदस्य दत्वम्' इत्यर्थाङ्गीकारेण 'न लुमताङ्गस्य' इत्यस्य 'न लुमता तस्मिन्' इति न्याससमानप्रयोजनकतासाधनाय 'लुमल्लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वनिमित्तककार्यस्यैव कर्तव्यत्वे प्रत्ययलक्षणं न' इत्यर्थाङ्गीकारेण 'सुप्तिङन्तम्' इति पदत्वनिमित्तककार्यस्य निषेधाभावादिति भावः॥ ३ **पदसंज्ञायामिति**। 'दिव उत्' इत्येतन्निमित्तभूतायाम्' इत्यादिः॥ ४ 'वृत्तिचरमखण्डस्य पदत्वप्रयुक्ते पदादिविधिभिन्ने कार्ये कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न' इत्यर्थकेन समासचरमावयव 'दिव्' इत्यस्य पदत्वप्रयुक्ते 'दिव उत्' इति कार्ये कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणनिषेधेन पदत्वाप्राप्त्यैव नोत्त्वप्राप्तिरिति भावः॥ परम 'दण्डिप्रियः' इत्यत्र दण्डिशब्दस्य नोत्तरपदत्वमिति नलोपे प्रत्ययलक्षणं भवत्येवेति॥ ५ 'पदादिविधि' शब्देन प्रतिपदोक्तः 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेध एव गृह्यते इति तस्मिन् कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं भवत्येवेति पदत्वमस्त्येवेति षत्वनिषेधो भवत्येवेति तात्पर्यम्॥ ६ **कुत्वे त्विति**। कुत्वस्य पदादिविधित्वाभावात्प्रत्ययलक्षणं न भवतीति पदत्वाभावात् कुत्वं नैव भवतीति भावः॥ एवमेव 'बहुसेचौ' इत्यादौ बोध्यम्॥ ७ 'न लुमताऽङ्गस्य' इत्यस्यानित्यत्वात् एनदादेशविधानसामर्थ्याद्वा प्रत्ययलक्षणेन द्वितीयैकवचनेऽपि एनदादेशो भवत्येवेति॥ अयं चादेशो द्वितीयैकवचन एव भवति 'एनदिति नपुंसकैकवचने' इति वार्तिकात्॥ एवं चान्यत्र त्वेनादेश एवेति बोध्यम्॥ ८ 'असुपि' इत्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वेन 'सुपि न' इति प्रतिषेधस्य करणीयत्वे 'न लुमता' इत्यनेन प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् सुप्परत्वाभावेन नैव रेफस्य प्रतिषेधः॥

यस्मिन् स दीर्घाहा निदाघः । इह[1] हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेनाऽसुपीति निषेधाद्रुत्वाभावे रुः । तस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घः । संबुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघः । दीर्घाहानौ । दीर्घाहानः । दीर्घाह्णा । दीर्घाहोभ्याम् ॥ दण्डि । दण्डिनी । दण्डीनि ॥ स्रग्वि । स्रग्विणी । स्रग्वीणि ॥ वाग्ग्मि । वाग्ग्मिनी । वाग्ग्मीनि ॥ बहुवृत्रहाणि ॥ बहुपूषाणि ॥ बह्वर्यमाणि ॥ असृजः पदान्ते कुत्वम् । सृजेः क्विनो विधानात् ॥ विश्वसृडादौ तु न । सृजिदृशोरिति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात् ॥ यद्वा व्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः । स्रगृत्विक्शब्दयोस्तु निपातनादेव[2] कुत्वम् ॥ असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौणादिके ऋच्प्रत्यये बोध्यः । असृक् । असृग् । असृजी । असृञ्जि । पद्न्न इति वा असन् । असानि । असृजा । अस्ना । असृग्भ्याम् । असभ्यामित्यादि ॥ ऊर्क् । ऊर्ग् । ऊर्जि । ऊन्र्जि नरजानां संयोगः ॥ **बहूर्जि[3] नुम्प्रतिषेधः** * ॥ **अन्त्यात्पूर्वो[4] वा नुम्** * ॥ बहूर्जि । बहूर्ञ्जि वा कुलानि । त्यत् । त्यद् । त्ये । त्यानि ॥ तत् । तद् । ते । तानि ॥ यत् । यद् । ये । यानि ॥ एतत् । एतद् । एते । एतानि ॥ अन्वादेशे तु–एनत् ॥ बेभिद्यतेः क्विप् । बेभित् । बेभिद् । बेभिदी । शावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद[5]झलन्तत्वान्न नुम् । अजन्तलक्षणस्तु नुम् न । स्वविधौ[6] स्थानिवत्त्वाभावात् । बेभिदि ब्राह्मणकुलानि । चेच्छिदि ॥

---

१ 'दीर्घाहाः' इत्यस्य साधनक्रमं दर्शयति–**इहेत्यादिना** । 'दीर्घाहन् सु' इत्यवस्थायां नान्तलक्षण उपधादीर्घे प्राप्ते 'हल्ङ्याब्' इति सुलोपे च प्राप्ते परत्वान्नित्यत्वाच्चोपधादीर्घे प्राप्तेऽपि दीर्घस्य उपधाया अङ्गस्य सर्वनामस्थानस्य संबुद्धेश्चापेक्षणात्पञ्चापेक्षत्वेन सुलोपस्य हल्संज्ञाया अपृक्तसंज्ञायाः सोश्चाश्रयणात् त्र्यपेक्षत्वेन त्रित्वसंख्यायाः पञ्चान्तर्भूतत्वेन त्र्यपेक्षलोपस्यान्तरङ्गत्वात् पञ्चसंख्यायास्त्रित्वसंख्याबहिर्भूतत्वेन पञ्चापेक्षदीर्घस्य बहिरङ्गत्वात् 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति समकालप्राप्तबहिरङ्गस्यासिद्धत्वेन सुलोपे जाते 'दीर्घाहन्' इत्यवस्थायां रुत्वे दीर्घे च प्राप्ते 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति रुत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं दीर्घे ततो रुत्वमिति मनसि निधायाह–**रुरिति** । 'यद्यपि प्राप्तः, तथापि' इति शेषः ॥ **दीर्घ इति** । 'ततो रुः' इति शेषः ॥ न च 'राजा' इत्येतत्साधनपरस्वग्रन्थविरोध इति वाच्यम्, तद्ग्रन्थस्य 'असिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वेनाश्रयणेन साधनपरत्वात् । अत्रत्यग्रन्थस्य तदाश्रयणेन साधनपरत्वात् । अनित्यत्वे फलाभेददर्शने एव तात्पर्यस्य दर्शनीयत्वादिति दिक् ॥ २ **निपातनादेवेति** । 'पदान्ते' इति शेषः ॥ अत एव–'स्रजो विनिः' इति सूत्रनिर्देशः 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' इति सूत्रभाष्ये **'आर्त्विजीनं ब्राह्मणकुलम्'** इति, पस्पशायाम् **'आर्त्विजीनाः स्याम'** इति प्रयोगः संगच्छते ॥ एतेन 'बाधकान्येव निपातनानि' इति औजसादावपि कुत्वापत्तिरिति परास्तम् ॥ स्रज्-ऋत्विज् इत्यानुपूर्वीकशब्द एव निपातनम्, नतु सृज् यज्धातुविषयकं निपातनम् । **'रज्जुसृड्भ्याम्' 'उपयट्काम्यति'** इति भाष्यप्रयोगे षत्वदर्शनादिति तत्त्वम् ॥ ३ 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यत्र 'अचः परा झल्जातिः' इत्याश्रयणेनेदं वार्तिकं भाष्यकृता प्रत्याख्यातम् ॥ ४ बहूर्ज्शब्दविषयक एवायं नुम्विकल्प इति बोध्यम् ॥ ५ **स्थानिवत्त्वादिति** । परं क्विपं निमित्तीकृत्य जायमानोऽल्लोपरूपोऽजादेशः स्थानिभूताद् अचः अकारात् पूर्वत्वेन दृष्टस्य 'बेभिद्' इति झलन्तस्य झलन्तत्वप्रयुक्ते नुमि कर्तव्ये स्थानिवत् इति अङ्गस्य झलन्तत्वापगमे नैव नुमः प्राप्तिरिति भावः ॥ ६ एवं स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्याजन्तत्वे जातेऽजन्तत्वलक्षणो नुम् स्यात् इति शङ्कामपहरति–**अजन्तलक्षणस्त्विति** ॥ स्थानिभूताद् अकारात् प्राग्भागस्य अजन्तत्वाभावात् अजन्तस्य स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दर्शनाभावान्नैव स्थानिवत्त्वमिति नैवाजन्तलक्षणो नुमिति भावः ॥

गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः । असंध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥
स्वमूसुप्सु नव षड्भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः । चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥२॥

तथाहि । गामञ्चतीति विग्रहे ऋत्विगादिना क्विन् । गतौ नलोपः । अवङ् स्फोटायनस्येत्यवङ्—गवाक्, गवाग् । सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावे—गोअक्, गोअग् । पूर्वरूपे—गोक्, गोग् । पूजायां नस्य कुत्वेन ङः—गवाङ्, गोअङ्, गोङ्, ॥ अम्यपि एतान्येव नव ॥ औङः शी, भत्वादच इत्यलोपः । गोची ॥ पूजायां तु । गवाञ्ची । गोअञ्ची । गोञ्ची । जश्शसोः शिः । शेः सर्वनामस्थानत्वान्नुम् । गवाञ्चि । गोअञ्चि । गोञ्चि । गतिपूजनयोस्त्रीण्येव ॥ गोचा । गवाञ्चा । गोअञ्चा । गोञ्चा । गवाग्भ्याम् । गोअग्भ्याम् । गोग्भ्याम् । गवाङ्भ्याम् । गोअङ्भ्याम् । गोङ्भ्याम् । इत्यादि ॥ सुपि तु । ङान्तानां पक्षे ङ्णोः कुगिति कुक्, गवाङ्क्षु, गोअङ्क्षु, गोङ्क्षु । गवाङ्षु, गोअङ्षु, गोङ्षु । गवाक्षु, गोअक्षु, गोक्षु । न चेह 'चयो द्वितीया' इति पक्षे ककारस्य खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम् । चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाभावे पक्षे द्वितीयादेशात्त्रीणि रूपाणि वर्धन्त एव ॥

ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् । रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि ९२७ भवन्तीति मनीषिभिः॥१॥

तिर्यक् । तिरश्ची । तिर्यञ्चि । पूजायां तु । तिर्यङ् । तिर्यञ्ची । तिर्यञ्चि ॥ यकृत् । यकृती । यकृन्ति । पद्दन्निति वा यकन् । यकानि । यक्ना । यकृता ॥ शकृत् । शकृती । शकृन्ति । शकानि । शक्ना । शकृता ॥ ददत् । ददती ॥ **वा नपुंसकस्य । ७।१।७९ ॥** अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥ ददन्ति । ददति ॥ तुदत् ॥ **आच्छीनद्योर्नुम् ।७।१।८० ॥** अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः ॥ तुदन्ती । तुदती । तुदन्ति ॥ भात् । भान्ती । भाती । भान्ति ॥ पचत् ॥ **शप्श्यनोर्नित्यम् ।७।१।८१ ॥** शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्याच्छीनद्योः परतः ॥ पचन्ती । पचन्ति ॥ दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति ॥ स्वप् । स्वब् । स्वपी ॥ नित्यात्परादपि नुमः प्राग् 'अप्तृन्निति दीर्घः, प्रतिपदोक्तत्वात् । स्वाम्पि । निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहान्नुमेव—स्वम्पि । स्वपा । अपो भि ॥ स्वद्भ्याम् । स्वद्भिः ॥ 'अर्तिपृवपीत्यादिना धनेरुस् । रुत्वम् । धनुः । धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुम्विसर्जनीयेति षत्वम् । धनूंषि । धनुषा । धनुर्भ्याम् ॥ एवं चक्षुर्हविरादयः ॥ पिपठिषतेः क्विप् । र्वोरिति दीर्घः । पिपठीः । पिपठिषी । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्झलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न । पिपठिषि । पिपठीर्भ्यामित्यादि ॥ पयः ।

---

१ 'जायन्ते नव सौ, तथामि च नव, भ्यांभिस्भ्यसां संगमे षट्संख्यानि, नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव तद्वच्छसि । चत्वार्यन्यवचःसु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि तज्जानन्तु प्रतिभास्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोऽत्रावधिः ॥' इति प्रश्नस्योत्तरमाह—**गवाक्छब्दस्येति** ॥ २ तुनाऽरुचिः सूचिता । सा च 'शीघ्रोपस्थितिकतया प्रतिपदविधेः सर्वतो बलीयस्त्वेन पूर्वं दीर्घ एव ततो नुम् इति भावः ॥

पयसी । पयांसि । पयसा । पयोभ्यामित्यादि ॥ सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि ॥ अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्वमत्वे । अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् ।

इति हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

अथाव्ययप्रकरणम् ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् ।१।१।३७ ॥ स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः ॥ स्वर्, अन्तर्, प्रातर्, पुनर्, सनुतर्, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक्, ऋते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायम्, चिरम्, मनाक्, ईषत्, जोषम्, तूष्णीम्, बहिस्, अवस्, समया, निकषा, स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नञ्, हेतौ, इद्धा, अद्धा, सामि, "**वत्**" (ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत्,)[1] सना, सनत्, सनात्, उपधा, तिरस् अन्तरा, अन्तरेण, ज्योक्, कम्, शम्, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्, श्रौषट्, वौषट्, अन्यत्, (अस्ति) उपांशु, क्षमा, विहायसा, दोषा, मृषा, मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहुकम्, प्रवाहिका, आर्यहलम्, अभीक्ष्णम्, साकम्, सार्धम्, नमस्, हिरुक्, धिक्, अम्, आम्, प्रताम्, प्रशाम्[3], प्रतान्, मा[4], माङ् । आकृतिगणोऽयम् ॥ च, वा, ह, अह, एव, एवम्, नूनम्, शश्वत्, युगपत्, भूयस्, कूपत्, सूपत्, कुवित्, नेत्, चेत्, चण्, कच्चित्, किंचित्, यत्र, नह, हन्त, माकिः, माकीम्, नकिः, आकिम्, माङ्, नञ्[6], यावत्, तावत्, त्वै, द्वै, न्वै, रै, श्रौषट्, वौषट्, स्वाहा, स्वधा, तुम्, तथाहि, खलु, किल, अथो, अथ, सुष्ठु, स्म, आदह । "**उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च** ।" "(अवदत्तम् । अहंयुः, अस्तिक्षीरा । अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ," पशु, शुकम्, यथाकथाच, पाट्, प्याट्, अङ्ग, है, हे,

---

१ '**वत्**' इति गणसूत्रस्योदाहरणे ॥ २ अप्रामाणिकोऽस्य पाठ इति शेखरे ॥ ३ '**प्रशान्**' इति नान्तपाठोऽसांप्रदायिक इति शेखरे ॥ ४ 'आङ्माङोश्च' इति सूत्रभाष्ये निरनुबन्धकमाशब्दस्य नैव प्रतिषेधार्थत्वमिति यद्यपि ध्वनितम् । तथापि '**मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि**' इत्यादिभारतादिप्रयोगैः सूच्यत एव निरनुबन्धकमाशब्दस्य सत्तेति नव्याः । दाधिमथास्तु माङ्प्रयोगेऽपि '**छन्दोवत् कवयः कुर्वन्ति**' इति "**सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते**' इत्यनेन लुङो वैकल्पिकत्वेन लोटः साधुत्वे निरनुबन्धकमाशब्दाङ्गीकारो वृथैवेति कल्पनां क्षाम्यन्तु क्षमाशीला इति वदन्ति ॥ ५ कामम्, प्रकामम्, भूयस्, सांप्रतम्, परमम्, साक्षात्, साचि, सत्यम्, मङ्क्षु, आशु, संवत्, अवश्यम्, सपदि, बलवत्, प्रादुस्, आविस्, अनिशम्, नित्यम्, नित्यदा, सदा, अजस्रम्, उषा, रोदसी, ओम्, भूः, भुवः, झटिति, झगिति, तरसा, सुष्ठु, दुष्ठु, सु, अट्, कु, अञ्जसा, मिथु, भाजक्, चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, चिरम्, चिरेण, चिरात्, अस्तम्, आनुषक्, अन्नस्, स्थाने, वरम्, सुदि, वदि, यत्तत्, आहोस्वित्, सीम्, कम्, शुकम्, अनुकम्, शवट्, व, दिष्ट्या, चट्ठ, चाट्ठ, हुम्, इव, अद्यत्वे । इत्यादि ॥ ६ 'उञ्' 'सुञ्' इति निपातावप्यत्र बोध्यौ ॥ ७ '**अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते** ॥' इत्यत्रोपसर्गसमाकारोपसर्गभिन्नत्वादेव "अच उपसर्गात्तः' इति तादेशो नेति भावः ॥ ८ 'अहंशुभमोर्युस्' इति युस्प्रत्यये तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेपि सुबन्तास्मत्सदृशशब्दान्तरत्वेन 'सुपो धातु' इति न सोर्लुक् इति भावः ॥ एवमेव 'अस्ति' इत्यस्य तिङन्तसदृशशब्दान्तरत्वेन मतुप्प्रसिद्ध इति भावः ॥

भोः, अये, द्य, विषु, एकपदे, युत्, आतः । चादिरप्याकृतिगणः ॥ **तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।१।१।३८ ॥** यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् ॥ परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोर्थाः । तसिवती । नानाञाविति ॥ तेनेह न—पचतिकल्पम् । पचतिरूपम् ॥ **कृन्मेजन्तः ।१।१।३९॥** कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् ॥ स्मारंस्मारम् । जीवसे । पिबध्यै ॥ **क्त्वातोसुन्कसुनः ।१।१।४० ॥** एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः ॥ **अव्ययीभावश्च ।१।१।४१ ॥** अधिहरि ॥ **अव्ययादाप्सुपः ।२।४।८२ ॥** अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् ॥ तत्र शालायाम् । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति[२] तथापि न गौणे[३] । **आब्ग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात् *॥**

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्॥

इति श्रुतिर्लिङ्गकारकसंख्याऽभावपरा ।

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥

वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ॥

इत्यव्ययप्रकरणम् ।

अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

स्त्रियाम् ।४।१।३ ॥ अधिकारोऽयम् । समर्थानामिति यावत् ॥ **अजाद्यतष्टाप् ।४।१।४ ॥** अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् ॥ अजाद्युक्तिङीषो ङीपश्च बाधनाय । अजा । अतः,—खट्वा ॥ अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह ।

---

१ 'नाव्ययीभावादतः' इति निषेधसामर्थ्येन अव्ययीभावात् परस्या विभक्तेर्लुग्ज्ञापनस्य 'अनुत्तरपदस्थस्य' इत्यनुवर्तनेन 'उपपयःकारः इत्याद्यव्ययीभावे सत्त्वाभावस्य सिद्धत्वेन मुखस्वरस्य 'नाव्ययाव्ययीभावात्' इति न्यासेन सिद्धौ 'अव्ययीभावश्च' इति सूत्रं न करणीयमिति भाष्ये स्पष्टम् ॥ २ **'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्'** इति तदन्तविधौ वार्तिकात् ॥ ३ 'अव्ययम्' इति महासंज्ञाकरणात् ॥ ४ **'इहान्ये वैयाकरणा आरभन्ते तदिहापि साध्यम्'** इति बहुत्र भाष्योपलम्भात् 'सर्वेषां व्याकरणानां पूर्वपूर्वव्याकरणमूलत्वेनैव प्रामाण्यम्' इति व्याकरणाधिकरणसिद्धान्तेन भागुर्युक्तलोपस्य पृषोदरादित्वम् आप्प्रकृतिहलन्तानामजादित्वं कल्पनीयमाकृतिगणत्वादिति बोध्यम् । अत एव **'आबपि अकारान्ताद्विधीयते'** इत्युक्तेः **'यस्तर्ह्यनकारान्तात् क्रुञ्चा–देवविशा' इति** इत्युक्तं भाष्ये ॥ **'अत्राप्यकारान्ताद्–'** इत्याद्यग्रिमभाष्यं तु स्वकीयप्रौढिदर्शनार्थैवेति भाष्यविदां स्पष्टं प्रतीयते इति दाधिमथाः ॥ ५ अज, एडक, अश्व, चटक, मूषक, बाल, वत्स, होड, पाक, मन्द, विलात, पूर्वापहाण, उत्तरापहाण, क्रुञ्चा, उष्णिहा, देवविशा, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमेति पुंयोगेऽपि, कोकिला जातौ, दंष्ट्र, एतेऽजादयः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ ६ स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधावपि 'स्त्रियाम्' इत्येतद्गृह्यमाणविशेषणमेव, न तदन्तविशेषणमित्यभिप्रेत्याह–**अजादीनामिति ।** अत एव प्रत्ययविधावपि षष्ठी कृता न पञ्चमीति भावः ॥ ७ अदन्तत्वादेव सिद्धौ व्यर्थोऽजादिगणाट्टाब्विधिरिति शङ्कमानं प्रत्याह–**अजाद्युक्तिरिति ॥** अनुपदमेव व्यक्तीकरिष्यत इति भावः ॥ ८ **अत इति ।** अकारान्तादित्यर्थः ॥ ९ 'स्त्रियाम्' इत्यस्य गृह्यमाणविशेषणताफलं दर्शयति–**अजादिभिरिति ॥ स्त्रीत्वमिति ।** 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इत्यनेन स्त्रीत्वस्य द्विग्वर्थताया एव विधानान्न गृह्यमाणविशेषणत्वमिति भावः ॥

पञ्चाजी । अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् ॥ अजा. एडका. अश्वा. चटका. मूषिका.एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः । बाला. वत्सा. होडा. मन्दा. विलाता. एषु वयसि प्रथम इति ङीप् प्राप्तः ॥ **संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्** * ॥ संफला । भस्त्रफला । ङ्यापोरिति ह्रस्वः ॥ **सदच्क्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्** * ॥ सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा । **शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः** * ॥ पुंयोगे तु शूद्री । अमहत्पूर्वा किम् ? महाशूद्री ॥ क्रुञ्चा. उष्णिहा. देवविशा. ज्येष्ठा. कनिष्ठा. मध्यमेति पुंयोगेऽपि ॥ कोकिला जातावपि ॥ **मूलान्नञः** * ॥ अमूला ॥ ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ कर्त्री । दण्डिनी ॥ **उगितश्च** ।४।१।६ ॥ उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । भवती । पचन्ती । दीव्यन्ती । शप्श्यनोरिति नुम् । उगिदचामिति सूत्रेऽज्ग्रहणेन 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति' नियम्यते । तेनेह न–उखास्रत् । क्विप् । अनिदितामिति नलोपः । पर्णध्वत् । अञ्चतेस्तु स्यादेव–प्राची, प्रतीची ॥ **वनो र च** ।४।१।७ ॥ वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् रश्चान्तादेशः ॥ वन्निति ङ्वनिप्क्वनिब्वनिपां सामान्यग्रहणम् ॥ **प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्** । तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते । सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी । अतिधीवरी । शर्वरी । **वनो न हश इति वक्तव्यम्** * ॥ हशन्ताद्धातोर्विहितो यो वन् तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकात् ङीप् रश्च नेत्यर्थः ॥ ओणृ अपनयने । वनिप् । विड्वनोरित्यात्वम् । अवावा ब्राह्मणी । राजयुध्वा ॥ **बहुव्रीहौ वा** * ॥ बहुधीवरी । बहुधीवा । पक्षे डाप् वक्ष्यते ॥ **पादोऽन्यतरस्याम्** ।४।१।८ ॥ पाच्छन्दः

---

१ कुत्र ङीप् बाध्यते, कुत्र ङीप् इति दर्शयति–**अजा इत्यादिना ङीप् प्राप्त इत्यन्तेन** ॥ २ **संभस्त्रा, सदच्, मूलादि**ति वार्तिकत्रयं ङीष्प्रतिषेधार्थं पाककर्णेति सूत्रे पठितमपि फले विशेषाभावादत्रैव निर्दिष्टमतो गणसूत्राणीमानीति न भ्रमितव्यम् । एवमेव **श्वेताच्च, त्रेश्चे**त्यपि वार्तिकद्वयमत्र ज्ञेयम् । तेन श्वेतफला त्रिफलेत्यपि सिध्यतीति बोध्यम् । ३ शूद्रशब्दष्टापं लभते जातिश्चेद्वाच्या । महत्पूर्वस्तु शूद्रशब्दष्टापं न लभते जातिश्चेद्वाच्येति वार्तिकार्थः ॥ शूद्रत्वजातिविशिष्टा विप्रक्षत्रियविट्शूद्रभार्या शूद्रा भवति ॥ ४ शूद्रस्य भार्या तु शूद्री न तु शूद्रेति भावः ॥ ५ '**ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति**' इति महत्पूर्वात् शूद्रशब्दाट्टापोऽप्राप्तौ व्यर्थमेव 'अमहत्पूर्वग्रहणमिति शङ्कते । **अमहत्पूर्वा किमिति** ॥ अयमेव प्रतिषेधः 'अनुपसर्जनात्' इत्यधिकारसूत्रं च स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति शूद्रशब्दान्तत्वान्महाशूद्रशब्दादपि टाप् प्राप्नोतीति प्रतिषेधः सार्थक इति भावः ॥ ६ सर्वनाम्नो भवच्छब्दस्योकारानुबन्धकत्वादुगित्त्वमिति भावः ॥ ७ **नुमिति** । नित्यप्रहसित इत्यत्रैव प्रायःपर्यायनित्यपदोपादानात्प्रायिकः क्वचिन्नापि भवतीति '**अपश्यती वत्सामिवेन्दुबिम्बं तच्छर्वरी गौरिव हुं करोति**' इति व्याकरणोपज्ञातृ**पाणिनि**नैव स्वोपज्ञ**जाम्बवतीविजय**काव्ये नुम् न कृतः । एतदजानानेन **नमि**साधुना तु प्रयोगस्यास्यासाधुत्वमेव **रुद्रटालंकार**व्याख्यायां प्रकटितमिति स विकृतबुद्धिरेव व्याकरणमर्मानभिज्ञत्वादिति बोध्यम् ॥ ८ **सामान्येति** । विशेषग्राहकस्यानुबन्धाद्युच्चारणयत्नस्याकरणादिति भावः ॥ ९ '**अनो बहुव्रीहेः प्रतिषेधे वोपधालोपिनो वा वचनम्**' इति वार्तिकमर्थतोऽनुवदति–**बहुव्रीहौ वेति** ॥ बहुयज्वा सुपर्वा इत्यादावनुपधालोपिनो न भवति ॥ १० 'पादः' इति पञ्चमीलभ्यव्याख्यानमाश्रित्याह–**पाच्छन्दः कृतसमासान्त इति** ॥

कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकात् ङीब्वा स्यात् ॥ द्विपदी । द्विपात् ॥ **टाबृचि ।४।१।९॥** ऋचि वाच्यायां पादन्ताट्टाप् स्यात् ॥ द्विपदा ऋक् । एकपदा ॥ न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ पञ्च । चतस्रः ॥ पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपि ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञां प्रति नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वान्न षट्स्वस्रादिभ्य इति न टाप् ॥ **मनः ।४।१।११ ॥** मन्नन्तान्न ङीप् ॥ सीमा । सीमानौ ॥ **अनो बहुव्रीहेः ।४।१।१२ ॥** अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप् ॥ बहुयज्वा । बहुयज्वानौ ॥ **डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।४।१।१३॥** सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाब् वा स्यात् ॥ सीमा । सीमे । सीमानौ । दामा । दामे । दामानौ । न पुंसि दामेत्यमरः ॥ बहुयज्वा । बहुयज्वे । बहुयज्वानौ ॥ **अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ।४।१।२८ ॥** अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात् ॥ पक्षे डाब्निषेधौ । बहुराज्ञी । बहुराज्ञ्यौ । बहुराजा । बहुराजे । बहुराजानौ ॥ **प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ।७।३।४४ ॥** प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याऽकारस्येकारः स्यादापि परे स आप् सुपः परो न चेत् ॥ सार्विका । कारिका । अतः किम् ? नौका । प्रत्ययस्थात्किम् ? शक्नोतीति शका । असुपः किम् ? बहुपरिव्राजका नगरी । कात्किम् ? नन्दना । पूर्वस्य किम् ? परस्य मा भूत् । कटुका ॥ तत्परः किम् ? राका । आपि किम् ? कारकः ॥ **मामकनरकयोरुपसंख्यानम्** * ॥ मामिका ॥

---

१ 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रे **'इदं तर्हि 'पादोऽन्यतरस्याम् टाबृचि' इति** ' इति हलन्ताट्टापो दर्शितस्यापि खण्डनाग्रहेणैव **'एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पदशब्दः पादशब्दसमानार्थोऽकारान्तश्छन्दसि दृश्यते ' तस्याः सप्ताक्षरमेकं पदम् ' ' एकः पादः ' इत्यर्थः ॥'** इति भाष्यन्तु प्रकारान्तरपरमेव सूत्रस्य वैयर्थ्यसूचनादिति बोध्यम् ॥ २ स्वस्रादिगणे ' तिसृचतसृ ' पाठाभावस्य 'कृन्मेजन्तः ' इति सूत्रे संनिपातपरिभाषाप्रकरणे भाष्यकृता ध्वनितत्वेन **' चतस्रः '** इत्यस्य स्थानेऽन्यदेवोदाहार्यम् ॥ ३ ' न षट्स्वस्रादिभ्यः ' इत्येतद्वृत्तौ **' ङीप्टापौ न स्तः '** इति यद् व्याख्यातम् । तत्र टापः कुत्र प्राप्तस्य निषेधः ' इति दर्शयति–**पञ्चेत्यत्रेति** ॥ अयमाशयः–' न षट्स्वस्रादिभ्यः ' इत्यत्र ' अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा ' इति न्यायेन ङीप एवानुवृत्त्या ङीप एव प्रतिषेधे नान्तस्य ङीपि प्रतिषिद्धे नकारलोपे बहुचर्मिकेत्यादावपि नलोपस्यासिद्धत्वेनेत्त्वानुपपत्तिभिया ' नलोपः सुप् ' इत्यत्र सुप्पदेन प्रथमैकवचनमारभ्य चापः पकारपर्यन्तं प्रत्याहाराश्रयणस्य कर्तुमशक्यत्वेन परिगणितेषु टापोऽनन्तर्भावाद् नलोपस्यासिद्धत्वाभावेन अकारान्तत्वाट्टाप् प्राप्तोपि ' स्त्रियाम् ' इत्यनुवर्त्य **' स्त्रियां यत्प्राप्तम् , तन्न '** इत्यर्थाङ्गीकारेण टापोपि प्रतिषेधाङ्गीकारेण तत्प्रतिषेधोपपत्तयेऽपेक्षितां षट्संज्ञां प्रति नलोपोऽसिद्ध एवेति प्रतिषिध्यत इति ॥ नव्यास्तु षट्संज्ञायां नलोपासिद्धत्वप्रयोजनानां भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वात् ' स्त्रियां यत् प्राप्तम् ,तन्न ' इत्यर्थाङ्गीकारसामर्थ्यात् भूतपूर्वषट्त्वाश्रयो निषेध इति वदन्ति ॥ ४ सर्वशब्दस्य टेः प्राग् अकचि सर्वकशब्दादेव टापि जाते टाप् सुपः परो नैवास्तीति भावः ॥ एवमेव कारकशब्दादेव सुपः प्रागेव टाप् जात इति सुपः परो नेति भावः ॥ ५ बहवः परिव्राजकाः यस्यां नगर्यामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदोत्तरपदयोः सुबन्तत्वेन समासो जात इति पश्चान्नगर्यामभिधेयायां टापि अन्तर्वर्तिविभक्तेः प्रत्ययलक्षणेन परत्वमेवास्तीति सुपः परत्वान्नैव भवति कात्पूर्वस्येत्त्वमिति भावः ॥ ६ कटुक आ इत्यवस्थायां परत्वाद् ' वार्णादाङ्गं बलीय ' इति न्यायाच्च सवर्णदीर्घात्प्राग् इत्त्वमेव भवेदिति भावः ॥ ७ ' तवकममकावेकवचने ' इति ममकादेशस्य जातत्वेन नायं प्रत्ययस्थककारः । किं त्वादेशककार इति नैव सूत्रेण प्राप्तिरिति भावः ॥

नरान् कायतीति नरिका ॥ **त्यक्त्यपोश्च** * ॥ दाक्षिणात्यिका । इहत्यिका ॥ **न यासयोः ।७।३।४५ ॥** यत्तदोरस्येन्न स्यात् ॥ यका । सका । यकाम् । तकाम् ॥ **त्यकनश्च निषेधः** * ॥ अधित्यका । उपत्यका ॥ **आशिषि वुनश्च न** *॥ जीवका । भवका ॥ **उत्तरपदलोपे न** * ॥ देवदत्तिका देवका ॥ **क्षिपकादीनां च** * ॥ क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका ॥ **तारका ज्योतिषि** * ॥ अन्यत्र तारिका ॥ **वर्णका तान्तवे** * ॥ अन्यत्र वर्णिका ॥ **वर्तका शकुनौ प्राचाम्** * ॥ उदीचां तु वर्तिका ॥ **अष्टका पितृदेवत्ये** * ॥ अष्टिकान्या ॥ **सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्** * ॥ इह वा अ इति च्छेदः । कात्पूर्वस्याकारादेशो वेत्यर्थः ॥ तेन पुत्रिकाशब्दे ङीन ईवर्णस्य पक्षेऽकारः । अन्यत्रेत्त्ववाधनार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः । सूतका । सूतिकेत्यादि ॥ **उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ।७।३।४६ ॥** यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि परे ॥ केऽण इति ह्रस्वः । आर्यका आर्यिका ॥ चटकका । चटकिका ॥ आतः किम् ? सांकाश्ये भवा सांकाश्यिका । यकेति किम्? अश्विका । स्त्रीप्रत्ययेति किम् ? शुभं यातीति शुभंयाः अज्ञाता शुभंयाः शुभंयिका ॥ **धात्वन्तयकोस्तु नित्यम्** * ॥ सुनयिका । सुपाकिका ॥ **भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वानञ्पूर्वाणामपि ।७।३।४७ ॥** स्वेत्यन्तं लुप्तषष्ठीकं पदम् । एषामत इद्वा स्यात् ॥ तदन्तविधिनैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् ॥ एषा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोर्नेत्त्वम् । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्याऽसुप इति प्रतिषेधात् । अनेषका । परमैषका । अद्वके । परमद्वके । स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह हि 'आतः स्थाने' इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो विशेषणम् । नतु द्वैषयोरसंभवात् । नाप्यन्येषामव्यभिचारात् । स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री[14] । संज्ञोपस-

१ 'उदीचामातः स्थाने' इति विकल्पबाधाय वार्तिकमिदमिति भावः ॥ २ क्षिपका, ध्रुवका, चरका, सेवका, करका, चटका, अवका, लहका, अलका, कन्यका, एडका । एते क्षिपकादयः । आकृतिगणोऽयम् ॥ ३ **अन्यत्र** सूतकावृन्दारकयोरित्यर्थः ॥ ४ 'आतः' इत्येतद्विशेषणभूते 'यकपूर्वायाः' इत्यत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशः स्त्रीत्वद्योतकत्वविवक्षार्थः इत्यभिप्रेत्याह–स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति ॥ ५ 'सांकाश्ये भवा' इत्यर्थे 'धन्वयोपधाद् वुञ्' इति जातस्य वुञः स्थाने जातस्याकादेशस्यायमकारो न स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने इति भावः ॥ ६ अत्र धातोराकारस्य स्थानेऽकारः नतु स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति भावः ॥ ७ 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' इति पूर्वपदरहितानामितरपूर्वाणामपि सिद्धेरिति भावः ॥ ८ उपसर्जने तदन्तस्य भाषितपुंस्कत्वात् उत्तरसूत्रस्याप्राप्तेरिति भावः ॥ ९ **अन्यस्य** अनुपसर्जनस्य । **उत्तरसूत्रेण** 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्यनेन ॥ १० 'न + एतकद्सु' 'न + द्विऔ' इति विग्रहे समासे 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते' इति पूर्वं सुब्लुकि समासात्प्रातिपदिकात्सुपि त्यदाद्यत्वे टापि प्रत्ययलक्षणेन अन्तवर्तिसुपः पर एव टाविति भावः ॥ ११ **असंभवात** । अकचि ककारात्प्राक्तनस्याकारस्यौपदेशिकत्वेन स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थानेऽजातत्वादिति भावः ॥ १२ **अव्यभिचारादिति** । स्त्रीप्रत्ययाकारस्थान एव सर्वत्र जातत्वेन व्यभिचाराभावादिति भावः ॥ १३ 'अतो न तत्र स्त्रीप्रत्ययाकारस्थानिकत्वमकारस्य मेलतीति भावः ॥ १४ '**तर्हि कथमकारस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्थानिकत्वं संभवे**दिति शेषः ॥ 'स्वो ज्ञातावात्मनि, स्वं त्रिष्वात्मीये, स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरादिति भावः ॥

जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाद्भवत्युदाहरणम्[1] । एवं चात्मीयायां स्विका परमस्विकेति नित्यमेवेत्त्वम् । निर्भस्त्रका । निर्भस्त्रिका । एषका । एषिका । कृतपत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः—एतिके—एतिकाः । अजका । अजिका । ज्ञका । ज्ञिका । द्वके । द्विके । निःस्वका । निःस्विका ॥ **अभाषितपुंस्काच्च ।७।३।४८ ॥** एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽत इद्वा स्यात् ॥ गङ्गका । गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम्—अज्ञाता अखट्वा[2] अखट्विका । शैषिके[3] कपि तु विकल्प एव ॥ **आदाचार्याणाम् ।७।३।४९ ॥** पूर्वसूत्रविषये आद्वा स्यात् ॥ गङ्गाका ॥ उक्तपुंस्कात्तु शुभ्रिका ॥ **अनुपसर्जनात् ।४।१।१४ ॥** अधिकारोऽयं यूनस्तिरित्यभिव्याप्य । अयमेव **स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं**[4] ज्ञापयति ॥ **टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ।४।१।१५ ॥** अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । उपसर्जनत्वान्नेह । बहुकुरुचरा । नदट्, नदी । वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्त्वाद्-

---

१ **कप्रत्ययान्तत्वादिति । सर्वनामसंज्ञायाः प्रतिषेधेनाकचः प्राप्त्यभावेन** इति पूर्वे शेषः ॥ **'सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिः' इति मतेऽपि 'अन्तर्वर्तिसुप्टापोर्मध्ये कप्रत्ययेन नापः सुबाव्यवहितपरत्वमिति'** इत्युत्तरशेषः ॥ २ अविद्यमाना खट्वा यस्याः सा **'नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वाचोत्तरपदलोपः'** इति विद्यमानपदलोपेऽखट्वाशब्दस्यान्यपदार्थपरत्वेन सर्वलिङ्गत्वाद्भाषितपुंस्कत्वेनाभाषितपुंस्कत्वाभावान्न विकल्पप्राप्तिरिति भावः ॥ ३ बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कात्स्वार्थिककनि विकल्पाप्रवृत्त्या नित्यत्वं संसाध्य समासान्तकपि व्यवस्थामाह—**शैषिके कपीति ॥** अयं भावः—समासान्तशब्दस्य समासयोग्यालौकिकविग्रहान्तार्थकत्वेन 'शेषाद्विभाषा' इति कपः 'न+सु+खट्वा+सु' इत्यलौकिकवाक्यान्त एव जातत्वेन 'न सु खट्वा सु कप्' इत्यवस्थायां सुब्लुकि 'अखट्वाक' इत्यत्र 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति ह्रस्वे अकारस्याभाषितपुंस्काद्विहितटाप्स्थानिकत्वेन विकल्प एव भवतीति ॥ ४ तथा चोक्तं भाष्ये कार्तिकाभ्याम्—**'अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्' 'ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य'** इति ॥ **'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति'** इति प्रातिपदिकविशेषणत्वेपि तदन्तविधिप्रतिषेधादनुपसर्जनाधिकारो व्यर्थ इति चेत् 'स्त्रीप्रत्ययेषु न तदन्तविधिप्रतिषेधः' इति ज्ञापनार्थम्, **स्वस्य गृह्यमाणविशेषणत्वज्ञापनार्थं** च तस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ ५ 'वच्' 'वह्' धात्वोर्लृटि शानचि स्ये सुकि कुत्वे ढत्वकत्वयोर्वा मूर्धन्ये वक्ष्यमाणशब्दे स्त्रीत्वविवक्षायां लृङ्निष्ठसुगित्त्वं टित्त्वं वा 'प्रदाय प्रस्थाय' इत्यादौ कित्त्वस्याल्धर्मत्वेन 'धुमास्था' इतीत्त्वस्याल्विधित्वादेव तस्मिन्कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधेनैवेत्त्वाप्राप्तिसिद्धौ व्यर्थेन 'न ल्यपि' इति निषेधेन **अनुबन्धकार्येऽनल्विधाविति प्रतिषेधो न प्रवर्तते'** इति ज्ञापिते प्रकृते स्थानिवत्त्वेन शानच्यानीय ङीप् कुतो न क्रियते इति शङ्कते—**वक्ष्यमाणेत्यत्रेति ॥** समाधत्ते—**यासुट इति ॥** अयं भावः—तुल्यन्यायेन लिङ्निष्ठङित्त्वस्य स्थानिवत्त्वेन तिङ्क्ष्वागमने यदागमन्यायेन तिवादिनिष्ठङित्त्वस्य तदागमे यासुटयपि समागमनेन ङित्त्वं व्यर्थं सत् **'लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानाम्'** इति ज्ञापयतीति लृङ्निष्ठटित्त्वोगित्त्वयोः शानच्यनाश्रयणे न ङीबापत्तिरिति । युयात् इत्यादौ ङित्त्वानागमने ङित्त्व प्रयुक्तकार्यवारणाय ङित्त्वमावश्यकमिति स्वांशे चारितार्थ्यम् ॥ ननु 'युयात्' इत्यादौ पित्वादेशे स्थानिवत्त्वेन ङित्त्वं दुर्लभम् **'पिच्च ङिन्न'** इति भाष्यसिद्धान्तात् । तथा च ङित्त्वं न ज्ञापकमिति ङीब् दुर्वार एवेत्यत आह—**श्नः शानच इति ।** अयं भावः—'हलः श्नः शानच्' इत्यनेन श्नादेशशानचि शित्त्वं स्थानिवत्त्वेन सिद्धं व्यर्थं सद् **'क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेधः'** इति ज्ञापयतीति न ङीबापत्तिरिति भावः ॥ यदितु शानचि शित्त्वं भाष्यकृता प्रत्याख्यातमेवेति न ज्ञापकम्' इति विभाव्यते तदा शानचः पाठोजादिषु कल्पनीयः अजादेराकृतिगणत्वादिति तत्त्वम् ॥

गित्त्वाच्च ङीप् प्राप्तः । यासुटो ङित्त्वेन **'लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशाना**मिति ज्ञापनान्न भवति । श्नः शानचः शित्त्वेन **'क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेध'** ज्ञापनाद्वा ॥ सौपर्णेयी । ऐन्द्री । औत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुदघ्नी । ऊरुमात्री । पञ्चतयी । आक्षिकी । लावणिकी । यादृशी । इत्वरी ॥ **ताच्छीलिके णेऽपि** ॥ चौरी । **नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्** * ॥ स्त्रैणी । पौंस्नी । शाक्तीकी । आढ्यङ्करणी । तरुणी । तलुनी ॥ **यञश्च** ।४।१।१६ ॥ यञन्तात्स्त्रियां ङीप्स्यात् ॥ अकारलोपे कृते ॥ **हलस्तद्धितस्य** ।६।४।१५० ॥ हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे ॥ गार्गी ॥ **अनपत्याधिकारस्थान्न ङीप्** ॥ द्वीपे भवा द्वैप्या ॥ अविकारग्रहणान्नेह—देवस्यापत्यं दैव्या । देवाद्यञञाविति हि यञ् प्राग्दीव्यतीयो न त्वपत्याधिकारपठितः ॥ **प्राचां ष्फ तद्धितः** ।४।१।१७ ॥ यञन्तात्ष्फो वा स्यात् स्त्रियां स च तद्धितः ॥ **षः प्रत्ययस्य** ।१।३।६ ॥ प्रत्ययस्यादिः ष इत्स्यात् ॥ **आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्** ।७।१।२ ॥ प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः ॥ तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । षित्त्वसामर्थ्यात् ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे षिद्गौरेति वक्ष्यमाणो ङीष् । गार्ग्यायणी ॥ **सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः** ।

---

१ 'मात्रच्' इति मात्रशब्दात् 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः' इति सूत्रस्थात् प्रभृति आ अयचः 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायच्' इति सूत्रस्थस्य चकारात्प्रत्याहार एव । तेन 'उभशब्दाद् अयच् प्रत्ययान्तरमेव' इति 'न वेति विभाषा' 'स्थानिवदादेशः' इति सूत्रभाष्यसिद्धान्ते 'उभयी' इति ङीप् सिध्यति ॥ 'कति स्त्रियः' इत्यत्र तु न ङीबापत्तिः 'अतः' इत्यधिकारेणादन्तादेव विधानात् ॥ तयब्विधिसूत्रं तु मात्रच्प्रत्याहारघटकप्रत्ययविधिभ्यः पश्चादेवासीत् । ततः पश्चात्पण्डितंमन्यलेखकेन पाठव्यत्ययः कृतोष्टमचतुर्थ इव पश्चाद्विधास्यमानानां स्थानिनां स्थाने प्रागादेशविधानम् 'अदिप्रभृतिभ्यः' इत्यादिषु बहुत्र दृष्टम् इति सारम् । २ 'कर्म शीलं यस्य स कार्मः' इत्यत्र 'शीलं छत्रादिभ्यो णः' इति णप्रत्यये 'कर्मन् अ' इत्यत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपेनैव कार्म इति सिद्धौ इदं टिलोपवचनम् **'ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भवन्ति'** इति ज्ञापयति । तथा च णेपि अणकृतम् 'अन्' इति प्रकृतिभावः प्राप्नोतीति टिलोपविधानमिति स्वांशे चारितार्थ्यम् ॥ दाण्डा प्राज्ञा इत्यादौ ताच्छीलिकत्वाभावान्नाण्कार्यम् ॥ ३ भाष्यकृता 'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्' इति यञन्तद्वैप्याशब्दे ङीब्वारणाय 'क्वरपो' यञश्च' 'यस्कादिभ्यो गोत्रे यञञोश्च' 'गर्गादिभ्यो यञ्' 'हरितादिभ्योऽञोयञिञोश्च' इति संहितापाठे 'अयञ्' इति संधिविशेषः सूचितः । तथा च यत्रायञ् तत्रैव ङीप्ष्फादि स्वीकृतम् । न तु 'देवाद्यञञौ' 'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्' इति विहितयञन्ताद् दैव्या द्वैप्या इत्यादौ । तद्विधिषु 'अयञ्' इति छेदस्य कर्तुमशक्यत्वात्तत्रायञो विधातुमशक्यादिति सकलं मनसि निहितं प्रकाशयन्प्राचामनुरोधेनान्यथा सन्धिविच्छेदेऽपि समानं फलं साधयति—**अनपत्याधिकारस्थादित्यादिना पठित इत्यन्तेन** ॥ ४ भाष्योक्तं तद्धितपदस्य प्रयोजनस्य खण्डनं दर्शयति—**प्रातिपदिकत्वमिति 'येन प्रातिपदिकात्' इत्यधिकारविहितो ङीष् सिध्यति । तथापि'** इति शेषः ॥ **ङीषिति । 'ङित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोप इव षित्त्वसामर्थ्यादप्रातिपदिकत्वेपि ङीष् भविष्यतीति नार्थस्तद्धितग्रहणेन'** इति शेषः ॥ तत्र दृष्टान्तविधयाऽन्यदपि **'ष्फेणोक्तेपि स्त्रीत्वे'** इति निर्दिष्टम् । 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायबाध इव 'प्रातिपदिकादेव' इति नियमबाधोऽपीति भावः ॥ ५ गर्गाद्यन्तर्गणो **लोहितादिः** ॥ ६ कतन्तशब्दे तन्त्रादिना बहुव्रीहिस्तत्पुरुषश्च । **कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते । पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम्** ॥

।४।१।१८ ॥ लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात् ॥ लौहित्यायनी । कात्यायनी ॥ **कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ।४।१।१९** ॥ आभ्यां ष्फः स्यात् । टाप्ङीपोरपवादः । कुर्वादिभ्यो ण्यः । कौरव्यायणी । ढक् च मण्डूकादित्यण् । माण्डूकायनी ॥ **आसुरेरुपसंख्यानम्** * ॥ आसुरायणी ॥ **वयसि प्रथमे ।४।१।२०** ॥ प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुमारी ॥ **वयस्यचरम इति वाच्यम्** * ॥ वधूटी । चिरण्टी । वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ ॥ अतः किम् ? शिशुः ॥ कन्याया न । कन्यायाः कनीन चेति निर्देशात् ॥ **द्विगोः ।४।१।२१** ॥ अदन्ताद्द्विगोर्ङीप् स्यात् ॥ त्रिलोकी । अजादित्वात्त्रिफला । त्र्यनीका सेना ॥ **अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ।४।१।२२** ॥ अपरिमाणान्ताद्बिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्ङीप् न स्यात्तद्धितलुकि सति ॥ पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । आर्हीयष्ठक् । अध्यर्धेति लुक् । द्वौ बिस्तौ पचति द्विबिस्ता । द्व्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तात्तु द्व्याढकी । तद्धितलुकि किम् ? समाहारे पञ्चाश्वी ॥ **काण्डान्तात्क्षेत्रे ।४।१।२३** ॥ क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि ॥ द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः सा द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसजिति विहितस्य मात्रचः 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् ॥ क्षेत्रे किम् ? द्विकाण्डी रज्जुः ॥ **पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ।४।१।२४** ॥ प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्द्विगोर्ङीप् वा स्यात्तद्धितलुकि ॥ द्वौ पुरुषौ[६] प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखा ॥ **ऊधसोऽनङ् ।५।४।१३१** ॥ ऊधोऽन्तस्य बहु-

---

१ भाष्योपलब्धमपीदम् अकारस्य सवर्णदीर्घेणेष्टसिद्धौ 'यस्येति च' इतीकारलोपार्थेन 'ष्फ तद्धितः' इति तद्धितग्रहणेन ज्ञाप्यते इति नव्याः ॥ २ प्रकृतसूत्रभाष्ये कृतायाः **यदि तर्हि यत्र संबन्धाद् वयो गम्यते तत्र न प्राप्नोति, इहापि तर्हि न प्राप्नोति कुमारीति । अत्रापि संबन्धाद्वयो गम्यते। कोऽसौ संबन्धः ? 'पुंसा सहासंप्रयोगः'** इति शङ्कायाः **'संबन्धादेवात्र वयो गम्यते'** इति समाधानस्य चावलोकनात् कुमारीशब्दस्य शब्दशक्तिस्वभावत एव पुंसाऽसंप्रयोग एव प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ सोसंप्रयोगश्च विवाहाभावेन तद्योग्यवयोऽप्राप्त्या चेति द्विधा संभवति । तत्राद्ये जातिलक्षणो ङीष् भवतीति 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । द्वितीयेऽनेन ङीब् भवतीति प्रकृतसूत्रभाष्ये ॥ **'वृद्धकुमारी'** इति प्रयोगो जातिलक्षणङीषा सुसाध्य एवेति कथं तस्य गौणत्वमङ्गीकृतमिति विभावयन्तु भाष्यविदः ॥ संप्रयोगयोग्यवयस्तु **'ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पंचविंशतिम् । यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥ जातो वा न चिरंजीवेत् जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः । तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥ पंचविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे । समत्वागतवीर्यौ तौ जानीयान्निपुणो भिषक् ॥'** इति शारीरस्थाने दशमाध्याये **सुश्रुताचार्येण** दर्शितम् एवं च 'आषोडशाद्भवेद् बालस्तरुणस्तत उच्यते । वृद्धस्तु सप्ततेरूर्ध्वं वर्षीयान् नवतेः परः ' ॥ इति चतुर्धा विभागो वयसो बोध्यः ॥ भाष्ये–असंप्रयोगशब्दश्च 'नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेत्' इत्यादाविव कालवाचक इत्यभिप्रायेण 'वयो गम्यते' इत्युक्तमिति भावः ॥ ३ त्रिफलाशब्दस्याजादित्वकल्पनमनार्षम् । 'त्रैश्च' इति वार्तिकेन ङीषुनिषेधसामर्थ्यान्ङीबपि न भवति । तयोरत्र विशेषाभावादिति कैयटः ॥ ४ **'सुवर्णबिस्तौ** हेम्नोऽक्षे' **'आचितो** दश भाराः स्युः' **'कम्बल्यमू**र्णापलशतम्' ५ षोडशहस्तमितो दण्डः **काण्डम्** ॥ ६ 'पञ्चारत्निः **पुरुषः**' इति शुल्वसूत्रम् ॥

त्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् ॥ इत्यनङि कृते डाप्ङीब्निषेधेषु प्राप्तेषु ॥ **बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ।४।१।२५ ॥** ऊधोऽन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष् स्यात् स्त्रियाम् ॥ कुण्डोध्नी । स्त्रियां किम् ? कुण्डोधो धेनुकम् । इहाऽनङपि न । तद्विधौ स्त्रियामित्युपसंख्यानात् ॥ **संख्याऽव्ययादेर्ङीप् ।४।१।२६ ॥** ङीषोऽपवादः ॥ द्व्यूध्नी । अत्यूध्नी । बहुव्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः ॥ **दामहायनान्ताच्च ।४।१।२७ ॥** संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च ङीप् स्यात् ॥ दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोर्हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनम् ॥ द्विदाम्नी ॥ अव्ययग्रहणाऽननुवृत्तेरुद्दामा वडवेत्यत्र डाब्निषेधावपि पक्षे स्तः ॥ द्विहायनी बाला ॥ **त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम् * ॥ वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीब् णत्वं चेष्यते *॥** त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र–त्रिहायना, चतुर्हायना शाला ॥ **नित्यं संज्ञाछन्दसोः ।४।१।२९ ॥** अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीप् ॥ सुराज्ञी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव । वेदे तु शतमूर्ध्नी ॥ **केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च ।४।१।३० ॥** एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात्संज्ञाछन्दसोः ॥ अथोत इन्द्रः केवलीर्विशः । मामकी । भागधेयी । पापी । अपरी । समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थम्, अण्णन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका ॥ **अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ।४।१।३२ ॥** एतयोः स्त्रियां नुक् स्यात् ॥ ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायां च प्रकृतिभागौ निपात्येते । तत्रान्तरस्त्यस्यां गर्भ इति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुब् निपात्यते । पतिवत्नीत्यत्र तु वत्त्वं निपात्यते । अन्तर्वत्नी । पतिवत्नी ॥ प्रत्युदाहरणं तु–अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी ॥ **पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ।४।१।३३ ॥** पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन संबन्धे ॥ वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृकयज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः । दम्पत्योः सहाधिकारात् ॥

---

१ **'ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहणम्'** इति अनङ्विधौ वार्तिकादिति भावः ॥ २ **'दामहायनान्तात् संख्यादेः'** इति वार्तिकस्य **'क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते'** इत्याश्रित्य प्रत्याख्यानादिति भावः ॥ ३ 'वृद्धिः' इति शेषः । मातुलपत्न्यां मामी मामकी ॥ ४ **दम्पत्योरिति** । जीवतोरिति शेषः ॥ दम्पत्योर्द्वयोर्जीवतोस्तु द्वयोरेवैकस्मिन्यज्ञे स्वामित्वेनाधिकारः, न पृथक् पृथक् इत्येव निर्णीतं **स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात्** (६।१।१८।) इति सूत्रेण । भार्याविरहे कण्वविभाण्डकभीष्मादीनामिव केवलानां पुंसामप्यधिकारः । पतिविरहे केवलस्त्रिया अपीति **'लिङ्गविशेषनिर्देशात्पुंयुक्तमैतिशायनः'** (६।१।६) इति पूर्वपक्षे **'जातिं तु बादरायणोऽविशेषात् तस्मात्स्त्र्यपि प्रतीयेत जात्यर्थस्य विशिष्टत्वात्** (६।१।८) इति सूत्रेण जैमिनिना 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र स्त्रीणामप्यधिकारः सिद्धान्तितः 'क्रीतत्वात्तु भक्त्या **स्वामित्वमुच्यते'** इति पूर्वपक्षस्य **फलार्थित्वात्तु स्वामित्वेनाभिसंबन्धः** (६।१।२०) इति सूत्रेण जैमिनिना **'पतिशब्दोयमैश्वर्यवाची सर्वेण गृहस्थेन प्रत्यहं पञ्च महायज्ञा निर्वर्त्याः यच्चादः सायंप्रातर्होमं चरुपुरोडाशान्निर्वपति तस्यासावीष्ट'** इति प्रकृतसूत्रे भाष्यकृता पतञ्जलिना च पुंस इव स्त्रिया अपि स्वामित्वकथनेन दूषितत्वान्न कस्यापि मान्यवचनस्य विरोधः ॥ कात्यायनश्रौतसूत्रेष्वप्येतस्य विषयस्येत्थमेव निर्णीतत्वाच्चेति विस्तरस्त्वन्यतो ग्राह्यः ॥ एतद्भाष्यप्रामाण्येन **'जातिं तु'** इति जैमिनिसूत्रे जातिपदं प्रवृत्तिनिमित्तभूतजातिगुणक्रियापरमेवेति प्रतीयते ॥

विभाषा सपूर्वस्य । ४ । १ । ३४ ॥ पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् ॥ गृहस्य पतिः । गृहपतिः । गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किंतु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहावपि—दृढपत्नी,—दृढपतिः । वृषलपत्नी । वृषलपतिः ॥ अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते कथमिति चेत् ? पत्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा—आचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विप् ॥ अस्मिंश्च पक्षे पत्नियौ पत्नियः इतीयङ्विषये विशेषः ॥ सपूर्वस्य किम् ? गवां पतिः स्त्री ॥ **नित्यं सपत्न्यादिषु । ४ । १ । ३५ ॥** पूर्वविकल्पापवादः । समानस्य सभावोऽपि निपात्यते ॥ समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी ॥ **पूतक्रतोरै च । ४ । १ । ३६ ॥** इयं त्रिसूत्री पुंयोग एवेष्यते ॥ पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । 'यया तु क्रतवः पूताः स्यात्पूतक्रतुरेव सा' ॥ **वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः । ४ । १ । ३७ ॥** एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यात् ङीप् च ॥ वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । 'हरविष्णू वृषाकपी' इत्यमरः । 'वृषाकपायी श्रीगौर्योरि'ति च । अग्नायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो नतु दीर्घमध्यः ॥ **मनोरौ वा । ४ । १ । ३८ ॥** मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्त ऐकारश्च वा ताभ्यां संनियोगशिष्टो ङीप् च ॥ मनोः स्त्री मनावी,—मनायी,—मनुः ॥ **वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । ४ । १ । ३९ ॥** वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च ॥ एनी । एता । रोहिणी । रोहिता । **वर्णानां तणतिनितान्तानामिति** फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः । **त्र्येण्या च शलल्ये**ति गृह्यसूत्रम् । त्रीण्येतानि यस्या इति बहुव्रीहिः ॥

---

१ **न पत्युरिति** । 'अनुपसर्जनात्' इत्यधिकारेणैव स्वस्य गृह्यमाणविशेषणत्वज्ञापनेन 'विभाषा सपूर्वस्य' इति सूत्रे पत्युर्गृह्यमाणत्वाभावात् 'सपूर्वस्य पत्युरेव गृह्यमाणत्वेन तदन्तस्यैव सपूर्वत्वाद् अनुपसर्जनत्वं सपूर्वपतिशब्दार्थस्यैव ग्राह्यमिति भावः ॥ २ तथा चोक्तं 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति सूत्रे भाष्यकृता '**चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन्स इत्येतद्भवति तात्स्थ्यात् ताद्धर्म्यात् तत्सामीप्यात् तत्साहचर्याद्**' इति । एवं च पत्न्यां यानि कार्याणि गृहोपकरणसंभालनादीनि तानि कुर्वत्यां 'पत्नी' इति प्रयोगो भवति गौर्वाहीक इतिवदिति भावः ॥ ३ धातुत्वेन ' अचि श्नुधातुभ्रुवाम् ' इत्यस्यावश्यप्रवृत्तिकत्वादिति भावः ॥ ४ समान, एक, वीर, पिण्ड, श्व, भ्रातृ, भद्र, पुत्र, दासाच्छन्दसि । इति समानादिः ॥ ५ **यद्यपि** अनुपसर्जनाधिकारेण स्वस्य गृह्यमाणविशेषणत्वमेवेत्यपि ज्ञापितम् तथापि न केवलमष्टाध्याय्या यथाश्रुतार्थेन साधुत्वनिर्णयः किंतु—'**एतस्मिन्नार्यावर्ते निवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किंचिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारं गतास्तत्र भवन्तः शिष्टाः शब्देषु प्रमाणम्' इति पृषोदरादिसूत्र**—भाष्यतात्पर्यदर्शकस्य '**आविर्भूतप्रकाशानामनभिप्लुतचेतसाम् । अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षान्न विशिष्यते । अतीन्द्रियानसंवेद्यान्पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा । ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते ॥**' इति 'हरिवाक्यस्यावलोकनेन तादृशामृषीणां वचनेषु यथाऽसाधुत्वं न भवेत् तथा पाणिनीयाष्टाध्यायीसूत्रादीनामर्थः करणीयः' इति सिद्धान्तानुसारेण 'त्र्येण्या' इति गृह्यसूत्रप्रयोगेऽसाधुत्वभ्रमवारणाय 'तत्प्रमाणेनात्राधिकृतस्य अनुपसर्जनपदस्य न गृह्यमाणविशेषणत्वम् । अपि तु तदन्तविशेषणत्वमेवेति दर्शयंस्तदेव गृह्यसूत्रं प्रमाणभूतं दर्शयति—**त्र्येण्या चेति** ॥ यदि तु 'त्रिषु स्थानेष्वेनी' इति 'सुप्सुपा' इति समासाङ्गीकारे न गृह्यसूत्रप्रयोगासाधुत्वम् नापि गृह्यमाणविशेषणत्वसिद्धान्तबाध इति विभाव्यते तदास्तु 'अनुपसर्जनात् वर्णवाचिनस्तोपधादनुदात्तान्तात् ङीप्' इत्येवार्थः इति ध्येयम् ॥

अनुदात्तात्किम् ? श्वेता । घृतादीनां चेत्यन्तोदात्तोऽयम् । अत इत्येव-शितिः स्त्री । **पिशङ्गादुपसंख्यानम्** * ॥ पिशङ्गी । पिशङ्गा ॥ **असितपलितयोर्न** * ॥ असिता । पलिता ॥ **छन्दसि क्नमेके** * ॥ असिक्नी । पलिक्नी ॥ अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची, किंतु विशुद्धवाची[1] । तेन अवदाता इत्येव ॥ **अन्यतो ङीष् ।४।१।४०॥** तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात् । कल्माषी । सारङ्गी । लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तावेतौ । अनुदात्तान्तात्किम् ? कृष्णा । कपिला ॥ **षिद्गौरादिभ्यश्च[2] ।४।१।४१॥** षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात् ॥ नर्तकी[3] । गौरी ॥ **आमनडुहः स्त्रियां वा** * ॥ अनडुही । अनड्वाही ॥ **पिप्पल्यादयश्च** * ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ **सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ।६।४।१४९॥** अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चेद्यः सूर्याद्यवयवः ॥ **मत्स्यस्य ङ्याम्** * ॥ **सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च** * ॥ **तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्** * ॥ मत्सी । **मातरि षिच्च**[4] * इति षित्त्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठादनित्यः षितां ङीष्-दंष्ट्रा[5] ॥ **जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ।४।१।४२॥** एभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद्वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात् ॥ जानपदी वृत्तिश्चेत् । अन्या तु जानपदी । उत्सादित्वादञन्तत्वे टिड्ढेति ङीप्याद्युदात्तः ॥ कुण्डी अमत्रं चेत् । कुण्डान्या । कुडि दाहे । गुरोश्च हल इति अप्रत्ययः ॥ यस्तु 'अमृते जारजः' कुण्ड इति

---

१ तथा चोदाहृतं भाष्यकृता-"**त्रीणि यस्यावदातानि योनिर्विद्या च कर्म च । एतच्छिवं विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम् ॥**" इति अनेन भाष्योदाहृतवाक्येन **योनिः**-ब्राह्मणाद् ब्राह्मणाना-ञ्जन्मैव ब्राह्मण्यकारणम् । विद्याकर्मणी तु प्राशस्त्यरूपाग्र्यत्वसंपादके । योनिं विना ब्राह्मण्यं नायाति विश्वामित्रादिषु त्वृषित्वमेव तपोबलेनायातमिति 'अनृष्यानन्तर्ये' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । २ गौर, मत्स्य, मनुष्य, शृङ्ग, पिङ्गल, हय, गवय, मुकय, ऋष्य, पुट, तूण, द्रुण, द्रोण, हरिण, काकण, पटर, उणक, आमलक, कुवल, बिम्ब, बदर, कर्कर, तर्कार, शर्कार, पुष्कर, शिखण्ड, सदल, शुष्काण्ड, सनन्द, सुषम, सुषव, अलिन्द, गुड्डुल, पाण्डश, आढक, आनन्द, अश्वत्थ, सृपाट, आपच्चिक, शष्कुल, सूर्म, शूर्प, सूत्र, यूष, यूथ, सूप, पूप, मेथ, वल्लक, धातक, सल्लक, मालक, मालत, साल्वक, वेतस, वृस, अतस, उभय, भृङ्ग, दह, मठ, छेद, पेश, मेद, श्वन्, तक्षन्, अनडुह्, [अनड्वाह्] एषणः करणे, देह, देहल, काकादन, गवादन, तेजन, रजन, लवण, औद्गाहमानि, गौतम, पारक, अयःस्थूण, भौरिक, भौलिकि-भौलिङ्गि, यान, मेध, आलम्बि, आलजि, आलब्धि, आलक्षि, केवाल, आपक, आरट, नट, टोट, नोट, मूलाट, शातन, पोतर, पातन, पाटन, आस्तरण, अधिकरण, अधिकार, आग्रहायण, प्रत्यवरोहिन्, सेचन, सुमङ्गलात्संज्ञायाम्, अण्डर, सुन्दर, मङ्गल, मन्थर, मण्डल, पट, पिण्ड, पिटक, षण्ड, उर्द, गुर्द, शम, सूद, आर्द, हृद, पाण्ड, भाण्ड, लोहाण्ड, कदर, कल, कन्दर, तरुण, तलुन, कल्माष, बृहत्, महत्, सोम, सौधर्म, **रोहिणी-रेवती** नक्षत्रे, विकल, निष्कल, पुष्कल, **कटाच्छ्रोणिवचने**, **पिप्पल्यादयश्च**, पिप्पली, हरीतकी, कोशातकी, शमी, वरी, शरी, पृथिवी, क्रोष्ट्री, [मातामही, पितामही] ॥ इति गौरादिः ॥ ३ 'शिल्पिनि ष्वुन्' इति ष्वुन् ॥ ४ गौराद्यन्तर्गणसूत्रमिदम् ॥ ५ दंष्ट्राशब्दोऽजादिषु पठ्यत एव । एवमन्येऽपीष्टाप्प्रत्ययास्तत्रैव कल्पनीया इति मातामहपितामहपाठोनार्ष इति शेखरकृत् ॥

मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीप् भवत्येव[1]। अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वादप्राप्तो ङीप् विधीयते न तु नियम्यते ॥ गोणी आवपनं चेत्। गोणाऽन्या ॥ स्थली अकृत्रिमा चेत्। स्थलाऽन्या ॥ भाजी श्राणा चेत्। भाजाऽन्या ॥ नागी स्थूला चेत्। नागाऽन्या ॥ गजवाची[3] नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम्। सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम्। काली वर्णश्चेत्। कालाऽन्या ॥ नीली अनाच्छादनं चेत्। नीलाऽन्या। नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः ॥ **नील्या अन्वक्तव्य** *॥इत्यन्। अनाच्छादनेपि न सर्वत्र किंतु--॥ **नीलादौषधौ** * ॥ नीली ॥ **प्राणिनि च** * ॥ नीली गौः ॥ **संज्ञायां वा** * ॥ नीली। नीला। कुशी अयोविकारश्चेत्। कुशाऽन्या ॥ कामुकी मैथुनेच्छा चेत्। कामुकाऽन्या कवरी केशानां संनिवेशश्चेत्। कवराऽन्या चित्रेत्यर्थः ॥ **शोणात्प्राचाम्**। ४। १। ४३ ॥ शोणी। शोणा ॥ **वोतो गुणवचनात्**[4]। ४। १। ४४ ॥ उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीप् स्यात् ॥ मृद्वी। मृदुः। उतः किम्? शुचिः[5]। श्वेता। गुणेति किम्? आखुः[6] ॥ **खरुसंयोगोपधात्र** * ॥ खरुः पतिंवरा कन्या। पाण्डुः ॥ **बह्वादिभ्यश्च**[7]। ४। १। ४५ ॥ एभ्यो वा ङीप् स्यात् ॥ बह्वी[8]। बहुः ॥ **कृदिकारादक्तिनः** * ॥ राजिः[9]। राजी ॥

---

१ **भवत्येवेति**। प्राप्नोत्येवेत्यर्थः परे। तु ङीप्प्रकृतेरेव जातित्वे ङीष् भवतीति वृषलीत्यादि सिद्ध्ये '**लिङ्गानां च न सर्वभाक् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या**' इति लक्षणान्तरकरणसामर्थ्यात्। अन्यथा वृषली–त्यादावपि मनुष्यजातिप्रयुक्तङीष् सिद्धौ तद्वैयर्थ्यात् ॥ तथा च कुण्डशब्दस्य कुण्डत्वाद्यनुगतसंस्थानव्यञ्जकत्वस्य सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यत्वस्य गोत्रप्रत्ययान्तत्वस्य शाखाध्येतृवाचित्वस्य चाभावेन जातिवाचकत्वाभावान्नैव ङीषिति 'कुण्डा' इत्येव जायते इति बोध्यम् ॥ २ 'कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवत्नोसुते पुमान्' इति कमण्डलुपात्रे नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन स्त्रीविषयत्वमेवेति भावः ॥ ३ नागशब्दस्य गजे सर्पे च शक्तिः। स्थूलायां च नार्यां स्थौल्यगुणप्रयुक्तो नागशब्दप्रयोगः तत्सादृश्यात्। लम्बटङ्गायां सर्पनिष्ठदैर्घ्यगुणप्रयुक्तो नागशब्दप्रयोगस्तत्सादृश्यादिति भावः ॥ ४ '**अर्थवत्प्रातिपदिकम्**' '**गुणवचनं च**' इत्यर्थवतः प्रातिपदिकसंज्ञां गुणवचनसंज्ञां च विधाय '**समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामासर्वलिङ्गा जातिः**' '**डु (षट्-संज्ञा) च**' '**एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा**' इति वार्तिकैः "**एतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां बाधनं यथा स्यात्। गुणवचनसंज्ञायाश्चैताभिः संज्ञाभिर्बाधनं यथा स्यात्**" इति भाष्येण च 'समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामासर्वलिङ्गजातिषट्–संज्ञा-संज्ञाविनिर्मुक्तमर्थवत् गुणवचनम्' इति लक्षणलक्षितमेव-गुणवचनशब्देन गृह्यते ॥ समासकृत्तद्धिताद्यतिरिक्ता त्वमुणादीनामव्युत्पन्नत्व एव संभवतीति बोध्यम् ॥ ५ '**खरुसंयोगोपधात्र**' इति खरोः प्रतिषेधसामर्थ्यात् 'अतः' इति नानुवर्तते इत्याशयेनाह **शुचिरिति** ॥ ६ '**आकृतिग्रहणा जातिः**' इति जातिसंज्ञया गुणवचनसंज्ञाया बाधेन न गुणवचनत्वमिति भावः ॥ ७ बहु, पद्धति अङ्कति, अञ्चति, अंहति, शकटि, शक्तिः शस्त्रे, शारि, वारि, राति, राधि, शाधि अहि, कपि, यष्टि, मुनि, **इतः प्राण्यङ्गात्**, **कृदिकारादक्तिनः**, **सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके**, चण्ड, अराल, कृपण, कमल, विकट, विशाल, विशङ्कट, भरुज, ध्वज, **चन्द्रभागा नद्याम्**, कल्याण, उदार' पुराण, अहन्। इति बह्वादिः ॥ ८ संख्यासंज्ञया गुणवचनसंज्ञाया बाधेन पृथगुपादानमिति भावः ॥ ९ **राजिरिति**। राजधातोः '**इञ् वपादिभ्यः**' इतीञि '**इक् कृष्यादिभ्यः**' इतीकि वा बोध्यम्। **रात्रिरिति** तु लेखकप्रमादजः तस्योणादित्वेनाव्युत्पन्नत्वादिति बोध्यम् ॥ '**सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्**' इत्यनेन सिद्धत्वाच्च ॥

सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके ॥ शकटिः । शकटी । अक्तिन्नर्थात्किम् ? अजननिः । क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते । हिमकाषिहतिषु चेति पद्भावः । पद्धतिः । पद्धती ॥ **पुंयोगादाख्यायाम् । ४ । १ । ४८ ॥** या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात् ॥ गोपस्य स्त्री गोपी ॥ **पालकान्तान्न * ॥** गोपालिका । अश्वपालिका ॥ **सूर्याद्देवतायां चाप् वाच्यः * ॥** सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायां किम् ? सूरी कुन्ती । मानुषीयम् ॥ **इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ।४।१।४९॥** एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च ॥ इन्द्रादीनां षण्णां मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते । तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयम् । इन्द्राणी ॥ **हिमारण्ययोर्महत्त्वे * ॥** महद्धिमं हिमानी । महदरण्यम् अरण्यानी ॥ **यवाद्दोषे * ॥** दुष्टो यवो यवानी ॥ **यवनाल्लिप्याम् * ॥** यवनानां लिपिर्यवनानी ॥ **मातुलोपाध्याययोरानुग्वा * ॥** मातुलानी । मातुली । उपाध्यायानी । उपाध्यायी ॥ **या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः * ॥** उपाध्यायी । उपाध्याया ॥ **आचार्यादणत्वं च * ॥** आचार्यस्य स्त्री—आचार्यानी । पुंयोग इत्येव । आचार्या स्वयं व्याख्यात्री ॥ **अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे * ॥** अर्याणी । अर्या । स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया ॥ पुंयोगे तु । अर्यी । क्षत्रियी । कथं ब्रह्माणीति ? ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यण् ॥ **क्रीतात्करणपूर्वात् ।४।१।५० ॥** क्रीतान्तादद-

---

१ **सर्वत इति** । अकृदिकारादपि कृदिकारादपि अत एव 'तां दृष्ट्वा श्रीमिवायतीम्' इत्यादिसिद्धिः ॥ २ **'अक्रोशे नञ्यनिः'** इत्यनिः प्रत्ययः क्तिन्नर्थे इति भावः ॥ ३ योगश्चात्र दाम्पत्यलक्षण एवेति नाग्रहः किंतु जन्यजनकभावादिरपीति यथाप्रयोगमाश्रयणीयः । तेन केकयी-देवकी-श्यालीइत्यादि सिद्धिः ॥ 'भर्तृकृतान्' इति भाष्ये भर्तृपदं तूपलक्षणपरतया योजनीयमिति न तद्विरोध इति बोध्यम् ॥ ४ एवमेव केकयस्य दुहिता केकयी, देवकस्य दुहिता देवकी, श्यालस्य भगिनी श्याली, इत्यादयोपि बोध्याः ॥ ५ "गोपालिकादीनां प्रतिषेधः" इति वार्तिकमर्थतोऽनुवदति-**पालकान्तादिति** ॥ ६ **"इङश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसंख्यानम्, तदन्ताच्च वा ङीष्"** इति "इङश्च" (३।३।२१) इति सूत्रवार्तिकमर्थतोऽनुवदति-**या त्विति** ॥ अस्य वार्तिकस्य **'उपेत्याधीयतेऽस्या उपाध्यायी उपाध्याया'** इति भाष्योक्तोदाहरणतश्च स्त्रीणामपि वेदाध्यापनेऽधिकारोऽङ्गीक्रियते । तदन्यथानुपपत्त्या वेदाध्ययनेऽप्यधिकारः सूच्यत एव ॥ **'एकदेशे तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते'** इति (२।१४१) मनुना वेदैकदेशमन्त्रब्राह्मणान्यतराध्यापकत्वस्यैवोपाध्यायत्वप्रयोजकत्वस्य दर्शितत्वात् । ७ **'स्यादाचार्यापि च स्वतः' 'मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः'** इत्यमरैकवाक्यतयाह-**आचार्या स्वयमिति** ॥ एतेनापि स्त्रीणां वेदाध्ययनेऽधिकारो निराबाधो दर्शितः ॥ **'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते'** इति मनुवाक्येनापि स्त्रीणां वेदाध्यापनाधिकारो ध्वनितः ॥ ८ आनुग्विधिसूत्रवार्तिकादिषु ब्रह्मशब्दोपादानाभावात्कथं **'ब्रह्माणी चाकरोच्छत्रून्'** इति ब्रह्माणीप्रयोग इत्याशयेन शङ्कते-**कथमिति** ॥ ९ **ब्रह्माणमानयतीत्यादि** ॥ एवमेव पण्डितानी मिश्राणी देवराणी ज्येष्ठानीप्रभृतयः । सूत्रं तु 'इन्द्री' इत्यादिव्यावृत्त्यर्थमेव । शर्वशब्दे 'न संयोगात्' इति निषेधेन ककारस्य चारितार्थ्येन 'अल्लोपोऽनः' इत्येतद्बाधायाकारोच्चारणस्य अनुकि चारितार्थत्वात् पररूपवारणाय दीर्घविधानस्य चारितार्थत्वात् क्वचिदन्यतो विधानज्ञापनासंभवादिति भावः ॥

न्तात्करणादेः स्त्रियां ङीप् स्यात् ॥ वस्त्रक्रीती[1] । क्वचिन्न[2]—धनक्रीता ॥ **क्तादल्पाख्यायाम्** **।४।१।५१॥** करणादेः क्तान्तात् स्त्रियां ङीप् स्यादल्पत्वे द्योत्ये ॥ अभ्रलिप्ती[3] द्यौः ॥ **बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ।४।१।५२ ॥** बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्तादन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात्॥ **जातिपूर्वादिति वक्तव्यम् * ॥** तेन बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न । ऊरुभिन्नी[4] । नेह— बहुकृता[5] ॥ **जातान्तान्न * ॥** दन्तजाता । **पाणिगृहीती भार्यायाम् * ॥** पाणिगृहीतान्या ॥ **अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ।४।१।५३ ॥** पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती । सुरापीता । अन्तोदात्तात्किम् ? वस्त्रच्छन्ना । अनाच्छादनादित्युदात्तनिषेधः । अत एव पूर्वेणापि न ङीप् ॥ **स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ।४।१।५४ ॥** असंयोगोपधमुपसर्जनं[6] यत्स्वाङ्गं तदन्तादन्तात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् ॥ केशानतिक्रान्ता अतिकेशी[7] । अतिकेशा । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । संयोगोपधात्तु सुगुल्फा । उपसर्जनात्किम् ? शिखा[8] । स्वाङ्गं त्रिधा ।

अद्रवं[9] मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् * ॥

सुस्वेदा[10] । द्रवत्वात् ॥ सुज्ञाना । अमूर्तत्वात् ॥ सुमुखा शाला । अप्राणिस्थत्वात् ॥ सुशोफा । विकारजत्वात् ॥

अतत्स्थं[11] तत्र दृष्टं च * ॥

सुकेशी सुकेशा वा रथ्या । अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ॥

तेन[12] चेत्तत्तथा युतम् * ॥

सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा । प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ॥ **नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ।४।१।५५ ॥** एभ्यो वा ङीप् स्यात् । आद्ययोर्बह्वज्लक्षणो निषेधो बाध्यते, पुरस्तादपवादन्यायात् ॥ ओष्ठादीनां पञ्चानां तु 'असंयोगोपधादिति पर्युदासे प्राप्ते वचनम्,

---

१ **गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः**' इति परिभाषया 'वस्त्र टा क्रीत' इत्यलौकिकवाक्य एव समासाङ्गीकारेण क्रीतस्यादन्तत्वमव्याहतमिति भावः॥ २ **क्वचिन्नेति** । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति सूत्रे बहुलग्रहणात् क्वचित्सुबन्तेन समासे सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् टापि जातेऽदन्तत्वाभावान्न ङीषिति भावः ॥ ३ **अभ्रलिप्तीति** । सकलायां द्यवि अभ्रलेपाभावात्कचिदेव द्यवि अभ्रसंबन्धेन अल्पत्वमिति भावः ॥ ४ ऊरुत्वस्यानुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वेन जातित्वात् 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्—'इति भिन्नशब्दस्यान्तोदात्तत्वेन ङीषिति भावः ॥ ५ बहुनञ्सुकालसुखादीनां जातिवाचित्वाभावान्नैव भवति ङीषिति भावः॥ ६ 'उपसर्जनात्' इति विशेषोपादानात् 'अनुपसर्जनात्' इति न संबध्यते इति भावः ॥ ७ केशमुखादीनां द्रवभिन्नत्वात् मूर्तिमत्त्वात् प्राणिस्थत्वाद् अविकारजत्वाच्च स्वाङ्गत्वमव्याहतमिति लक्षणसमन्वयः ॥ ८ भाष्ये 'शिखा' इति प्रत्युदाहरणदानेन क्रोडादिगणे शिखाशब्दपाठोऽनार्ष इति सूच्यते ॥ ९ इदं श्लोकवार्तिकम् ॥ १० तत्तद्विशेषणव्यावर्त्यं प्रकटयति ॥ ११ रथ्यायाः प्राणित्वाभावात्तत्र स्थितकेशानां स्वाङ्गत्वं न स्यादतो लक्षणान्तरमेतदाश्रितमिति भावः ॥ अप्राणिस्थमपि प्राणिनि दृष्टं चेत् तदपि स्वाङ्गमिति लक्षणान्तरार्थः ॥ १२ प्रतिमास्थितस्तनादीनां प्राणिस्थितिदर्शनयोरभावान् स्वाङ्गत्वाभावेन ङीषोऽनुपपत्तिरतो लक्षणान्तरमेतदाश्रितम् । येन स्वाङ्गेन यत् प्राणिरूपं वस्तु यथायुतं भवति तथैवानुगतसंस्थानप्रकारेण तत्स्वाङ्गसदृशेन तत्प्राणिसदृशं युतं भवति चेत् तदा तत्स्वाङ्गसदृशमपि स्वाङ्गमेवेत्यर्थः ॥

मध्येऽपवादन्यायात्[1] । सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः ॥ तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका इत्यादि ॥ नेह--सहनासिका । अनासिका ॥ अत्र वृत्तिः–**अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्** * ॥ स्वङ्गी । स्वङ्गेत्यादि ॥ एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित् ॥ भाष्याद्यनुक्त्वाद्प्रमाणमिति प्रामाणिकाः ॥ अत्र वार्तिकानि ॥ **पुच्छाच्च** * ॥ सुपुच्छी । सुपुच्छा ॥ **कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम्** * ॥ कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी मयूरी इत्यादि ॥ **उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च** * ॥ नित्यमित्येव । उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना ॥ **न क्रोडादिबह्वचः[2] ।४।१।५६ ॥** क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीष् ॥ कल्याणक्रोडा । अश्वानामुरः क्रोडा । आकृतिगणोऽयम् । सुजघना ॥ **सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ।४।१।५७ ॥** सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष् ॥ सकेशा । अकेशा । विद्यमाननासिका ॥ **नखमुखात्संज्ञायाम् ।४।१।५८ ॥** ङीष् न स्यात् ॥ शूर्पणखा । गौरमुखा[3] ॥ संज्ञायां किम् ? ताम्रमुखी कन्या ॥ **दिक्पूर्वपदान्ङीप् ।४।१।६० ॥** दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीबादेशः स्यात् ॥ प्राङ्मुखी । आद्युदात्तं पदम् ॥ **वाहः ।४।१।६१ ॥** वाहन्तात्प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात् ॥ ङीषेवानुवर्तते, न ङीप् । दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे ॥ **सख्यशिश्वीति भाषायाम् ।४।१।६२ ॥** इति शब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तेन छन्दस्यपि क्वचित्[4] । सखी । अशिश्वी । आधेनवो धुनयन्तामशिश्वीः ॥ **जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ४ । १ । ६३ ॥** जातिवाचि[5] यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ **आकृतिग्रहणा जातिः[6]** * ॥ अनुगत[7]संस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तटी ॥ **लिङ्गानां[8] च न सर्वभाक् ॥ सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या** * ॥ असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यन्तरे कथनं बिनापि सुग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली ॥ सत्यन्तं किम् ? शुक्ल ॥

---

१ मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् । तेनौष्ठादिषु पञ्चसु असंयोगोपधादिति निषेध एव बाध्यते नतु सहनञ्विद्यमान इति । पूर्वोपस्थितबाधेन नैराकाङ्क्ष्यमस्या बीजम् ॥ २ क्रोड, नख, खुर, उखा, वाल, शफ, गुद । आकृतिगणोऽयम् । तेन भग, गल, घोण, नाल, भुज, कर, इत्यादि । इति क्रोडादिः ॥ ३ नान्दीमुख्यो मातर इत्यत्र तु न निषेधः निषेधसूत्रे संज्ञापदेन पौरुषेयसंज्ञाया एव ग्रहणेन ईश्वरीयसंज्ञायां निषेधाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ ४ कस्यांचिच्छाखायां '**सखा सप्तपदी भव**' इति तु '**सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते**' इति ङीषभावे द्रष्टव्यम् ॥ ५ जातौ स्त्रीविषयत्वायोपधत्वादीनामभावात्तद्वाचकशब्दोपादानमित्याह–**जातिवाचीति** ॥ ६ इदं श्लोकवार्तिकम् ॥ ७ '**आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या**' (२।६५) इति गौतमसूत्रम् । '**यया जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात् । सा च नान्यसत्त्वावयवानां तदवयवानां च नियताद् व्यूहादिति । नियतावयवव्यूहाः खलु सत्त्वावयवा जातिलिङ्गम् । शिरसा पादेन गामनुमिन्वन्ति । नियते च सत्त्वावयवानां व्यूहे सति गोत्वं प्रख्यायते**' इति वात्स्यायनभाष्यं च मनसि निधायाह–**अनुगतेति** ॥ ८ मनुष्यमात्रे संस्थानस्यानुगतत्वेन वृषलादिजातिग्राहकसंस्थाने विशेषाभावाद् वृषलादिजातिसंभवाभाव इत्यतो लक्षणान्तरमाह–**लिङ्गानां चेति** ॥

सकृदित्यादि किम्? देवदत्ता ॥ **गोत्रं च चरणैः सह** * ॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः ॥ औपगवी । कठी । बह्वृची ॥ ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठात् ङीना ङीष् बाध्यते । जातेः किम्? मुण्डा ॥ अस्त्रीविषयात्किम्? बलाका ॥ अयोपधात्किम्? क्षत्रिया ॥ **योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः** * ॥ हयी । गवयी । मुकयी । हलस्तद्धितस्येति यलोपः—मनुषी ॥ **मत्स्यस्य ङ्याम्** * ॥ मत्सी ॥ **पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च** ।४।१।६४॥ पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात् ॥ ओदनपाकी । शंकुकर्णी ॥ शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । ओषधिविशेषे रूढा एते ॥ **इतो मनुष्यजातेः** ।४।१।६५॥ ङीष् स्यात् ॥ दाक्षी । योपधादपि । उदमेयस्यापत्यं औदमेयी ॥ मनुष्येति किम्? तित्तिरिः ॥ **ऊङुतः** ।४।१।६६॥ उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् ॥ कुरूः 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' तस्य 'स्त्रियामवन्तीत्यादिना लुक् ॥ अयोपधात्किम्? अध्वर्युः ॥ **अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम्** * ॥ रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्वा । कर्कन्ध्वा । अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि 'नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलम् ॥ प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः ॥ रज्ज्वादेस्तु—रज्जुः । हनुः ॥ **बाह्वन्तात्संज्ञायाम्** ।४।१।६७॥ स्त्रियामूङ् स्यात् ॥ भद्रबाहूः ॥ संज्ञायां किम्? वृत्तबाहुः ॥ **पङ्गोश्च** ।४।१।६८॥ पङ्गूः ॥ **श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च** * ॥ चादूङ् । पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवादः ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः—श्वश्रूः ॥ **ऊरूत्तरपदादौपम्ये** ।४।१।६९॥ उपमानवाचिपूर्वपदमूरू-

---

१ अपत्यप्रत्ययान्ते शाखाध्येतरि च संस्थानविशेषाभावात् व्यक्त्यन्तरे सुग्रहत्वाभावाच्च जातिकार्यं न प्राप्नोतीत्यतो जातिकार्यमतिदिशति–**अपत्यप्रत्ययान्त इति** ॥ २ **कठीति** । कठेन प्रोक्तम् अधीत इति वैशम्पायनान्तेवासित्वाज्जातस्य णिनेः 'कठचरकाल्लुक्' इति लुकि कठशब्दः कठप्रोक्तवेदाध्यायिवाचकत्वाज्जातिकार्यं ङीषं लभते ॥ स्त्रीणामपि पतिसमानमेव वेदाध्ययनादिष्वाधिकारम् '**स्त्री चाविशेषात्**' '**दर्शनाच्च**' इति श्रौतसूत्रे कात्यायनः, '**जातिं तु बादरायणः तस्मात् अपि प्रतीयेत जात्यर्थस्याविशिष्टत्वात्**' इति पूर्वमीमांसायां जैमिनिः, '**काशकृत्स्निना प्रोक्तां मीमांसामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी**' '**उपेत्याधीयतेऽस्या इति उपाध्यायी उपाध्याया**' इत्युदाहरणमुपन्यस्यन् भगवान्भाष्यकारश्च स्वीकरोत्येवेति भावः ॥ तद्वंश्यत्वेन ताच्छब्द्ये तु 'वृषली' इत्यत्रैव '**सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या**' इत्यनेनैव सकलेष्टसिद्धौ '**गोत्रं च चरणैः सह**' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्यादिति बोध्यम् ॥ किंच 'अनुपसर्जनात्' इति सूत्रे तु स्वयमपि भाष्योक्त एवोदाहरणे 'काशकृत्स्ना आपिशला' इति स्वीकृतवान् । अत्राधिकाराभावमिति पूर्वापरविरोधो विचार्य एवेति बोध्यम् ॥ ३ **इञ उपसंख्यानम्** * । सौतंगमी । मौनिचित्ती । तेन निर्वृत्तमित्यर्थे 'वुञ्छण्'–इति चातुरर्थिक इञ् ॥ ४ कुरुशब्दस्य जातिकार्यसंपत्तयेऽपत्यप्रत्ययान्तत्वं दर्शयति–**कुरुनादिभ्य इत्यादिना** । 'जनपदसमानशब्दात्क्षत्रियात्' इत्यनुवृत्त्या अपत्ये ण्य इति भावः ॥ ५ 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रभाष्ये "**उवर्णान्तादूङ् विधीयते । तत्रैकादेशः । एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति**" इति ग्रन्थेन तु श्वश्रूशब्देऽव्युत्पन्नत्वं ध्वन्यते ॥ ६ उपमीयते इति उपमा । कर्मण्यङ् । उपमेयम् । तद्भाव औपम्यम् । तत्रोपमेयत्वविषयवर्तमानोरूत्तरपदादित्यर्थः ऊरूत्तरपदस्योपमेयत्वं पूर्वपदस्योपमानवाचित्व एव संभवतीत्यभिप्रेत्याह–**उपमानवाचीति** ॥–

त्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात् ॥ करभोरूः[1] ॥ **संहितशफलक्षणवामादेश्च ।४।१।७०** ॥ अनौपम्यार्थं सूत्रम् ॥ संहितोरूः ॥ सैव शफोरूः । शफौ खुरौ, ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात्[2] ॥ लक्षणशब्दादर्शआद्यच् । लक्षणोरूः ॥ वामोरूः[3] ॥ **सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्** * ॥ हितेन सह सहितौ ऊरू यस्याः सा सहितोरूः ॥ सहेते इति सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरूः । यद्वा—विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः ॥ **संज्ञायाम् ।४।१।७२** ॥ कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात् ॥ कद्रूः[4] । कमण्डलूः[5] ॥ संज्ञायां किम्? कद्रुः[6] । कमण्डलुः[7] । अच्छन्दोर्थं वचनम् ॥ **शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ।४।१।७३** ॥ शार्ङ्गरवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात् ॥ शार्ङ्गरवी[8] । बैदी । जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव ॥ **नृनरयोर्वृद्धिश्चे**ति[9] गणसूत्रम् । नारी ॥ **यङश्चाप् ।४।१।७४** ॥ यङन्तात् स्त्रियां चाप् स्यात् । यङ इति ञ्यङ्ष्यङोः सामान्यग्रहणम् । आम्बष्ठ्या[10] कारीषगन्ध्या[11] ॥ **षाद्यञश्चाप् वाच्यः** * ॥ पौतिमाष्या ॥ **आवट्याच्च ।४।१।७५** ॥ अस्माच्चाप् स्यात् । यञश्चेति ङीपोऽपवादः । अवटशब्दो गर्गादिः । आवट्या ॥ **तद्धिताः[12] ।४।१।७६** ॥ आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥ **यूनस्तिः ।४।१।७७** ॥ युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्स च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्जनादित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा । युवतीति तु यौतेः शत्रन्तात् ङीपि बोध्यम् ॥

इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

---

१ ‘मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिः ।’ इत्यमरः । करभाविव ऊरू यस्या इति विग्रहः ॥ ‘धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः’ इत्यत्र पूर्वपदस्य करभस्य नैवोपमानवाचित्वम्, उपमापदोपादानेन ‘अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः’ इति न्यायादिति नैव भवत्यूङ् इति भावः ॥ २ संश्लेषधर्ममूलकः शफत्वाभावतोरप्यूर्वोः शफत्वारोप इति ‘शफाभिन्नोरुः’ इत्येव शाब्दबोध इति भावः ॥ ३ ‘ऊरूत्तरपदात्’ इत्युत्तरपदग्रहणसामर्थ्यात् ‘सहितसहाभ्याम्’ इत्यत्रेव पूर्वपदाक्षेपादेव ‘संहितशफलक्षणवामपूर्वपदकोरूत्तरपदकादूङ्’ इत्यर्थसिद्धौ आदिग्रहणं ‘तृम्फादीनाम्’ इत्यत्रेव प्रकारार्थमिति वामप्रकाराः पीवरवरादय ऊरुप्रशंसाधायकाः शब्दाः संगृह्यन्ते । तेन ‘पीवरोरूः वरोरूः’ इत्यादिसिद्धिरिति बोध्यम् ॥ ४ कद्रूर्नागमाता ॥ ५ कमण्डलूश्चतुष्पाज्जातिविशेषः ॥ ६ कद्रुः पिङ्गलवर्णः ॥ ७ कमण्डलुः पात्रम् ॥ ८ शार्ङ्गरव, कापटव, गौग्गुलव, ब्राह्मण, गौतम, कामण्डलेय, ब्राह्मणकृतेय, आतिथेय, आनिचेय, आशोकेय, वात्स्यायन, मौञ्जायन, कैकसेय, काव्य, शैव्य, ऐहि, पर्येहि, आश्मरथ्य, औदपान, अराल, चण्डाल, वतण्ड, भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायां घादिषु नित्यं ह्रस्वार्थम् । **नृनरयोर्वृद्धिश्च** । इति शार्ङ्गरवादिः । पुत्रशब्दोऽप्यत्र पठ्यते । तेन पुत्री शैलपुत्रीत्यपि सिद्धम् ॥ ९ ‘ऋतोऽञ्’ ‘नरस्य च’ इत्यञि अवन्तत्वान्ङीनि ‘नारी’ इति धर्म्यार्थे इव जातावपि ‘नारी’ इत्येतत्सिद्धये गणसूत्रस्य करणेन नकारोत्तराकारस्यैव वृद्धिरिति भावः ॥ १० ‘वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्’ ॥ ११ ‘अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे’ ॥ १२ टापः प्रागेतदधिकारकरणे तु ‘पट्वी’ इत्यादौ ‘ओर्गुणः’ इति गुणापत्तिरिति भावः ॥

अथ कारकप्रकरणम् ।

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ।२।३।४६ ॥ नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् ॥ उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् ॥ अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य । तटः । तटी । तटम् ॥ परिमाणमात्रे, द्रोणो व्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः ॥ वचनं संख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनम् ॥ **संबोधने च २।३।४७ ॥** इह प्रथमा स्यात् ॥ हे राम ॥

---

१ यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकेषु पञ्चसु मध्ये यस्यार्थस्य नियमेन उपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थः ॥ प्रयोक्तुः स्वकीयतात्पर्यविषयस्यैवोपस्थितिः । श्रोतुश्च प्रयोक्तृप्रयुक्तवाक्ये संयोगविप्रयोगाद्यन्यतमेन प्रयोक्तृतात्पर्यविषयस्यैवार्थस्योपस्थितिरिति । न नानार्थेष्वपि नियतोपस्थितित्वव्याघात इति **'नियतोपस्थितिक' इति ।** इदं चिन्त्यम् ।'हर्यादिभ्यो नानार्थेभ्यः प्रथमानापत्तेः' इति शब्दरत्नप्रभायां राघवेन्द्राचार्योक्तस्य तात्पर्यमन्वेषणीयम् ॥ २ 'द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते' इति न्यायादिति भावः॥ ३ **परिमाणमात्र इति ।** प्रातिपदिकार्थादधिके इति शेषः ॥ अयमाशयः—यदि 'द्रोणशब्दस्य परिमाणमपि नियतोपस्थितिकत्वात् प्रातिपदिकार्थकोटिप्रविष्टमिति ततः प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमासिद्धौ व्यर्थमेव परिमाणग्रहणम्' इत्युच्येत, तदा विचार्य समाधेयम्—यदि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा क्रियते तदा प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थ एवान्तर्भावात् प्रकृत्यर्थस्य नामार्थत्वेन तस्य व्रीहिरूपनामार्थेऽन्वयचिकीर्षायां '**नामार्थयोरभेदेनान्वयः**' इति व्युत्पत्त्या 'द्रोणाभिन्नो व्रीहिः' इत्येव शाब्दबोधः स्यात्, नत्विष्टः 'द्रोणपरिमितो व्रीहिः' इति शाब्दबोध इति सर्वसंमतस्य 'द्रोणपरिमितो व्रीहिः' इति बोधस्योपपत्तये परिमाणग्रहणमिति कृते च परिमाणग्रहणे परिमाणे प्रथमायाः करणे परिमाणविशेषस्य द्रोणरूपस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रथमाप्रत्ययार्थे सामान्यपरिमाणे '**सामान्यविशेषयोरभेदान्वयः**' इति व्युत्पत्त्याऽभेदसंबन्धेनान्वयः । द्रोणपदोत्तरप्रथमाप्रत्ययार्थस्य परिमाणसामान्यस्य व्रीहिरूपप्रातिपदिकार्थे परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनान्वयः । व्रीहिरूपप्रकृत्यर्थस्य तदुत्तरप्रत्ययार्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वान्नैव कश्चिद्विशेष इति 'द्रोणाभिन्नपरिमाणपरिमितो व्रीहिः' इति सर्वसंमतशाब्दबोधसिद्धिः । न चास्मिन् पक्षे 'नामार्थयोरभेदान्वयः' इति व्युत्पत्तेः प्राप्तिः 'द्रोणरूपनामार्थस्य प्रत्ययार्थेऽन्वयेन नामार्थेऽन्वयाभावात् प्रथमार्थपरिमाणस्य नामार्थेऽन्वयेन नामार्थस्य नामार्थेऽन्वयाभावादिति भावः ॥ ४ वचनशब्दस्य संख्यावाचकत्वे एकत्वादिसंख्यायाः नियतोपस्थितिकत्वेन प्रातिपदिकार्थत्वावश्यंभावत्वे प्रातिपदिकार्थमात्र एव प्रथमासिद्धौ व्यर्थमेव वचनग्रहणमित्याशङ्कायामाह—**इहेत्यादि** ॥ अयं भावः—'उक्तार्थानामप्रयोगः' इत्याश्रितौ प्रथमाया अप्राप्तौ पदत्वसंपादनाय प्रथमाकरणाय वचनग्रहणम् । अनन्वितार्थकविभक्तिकरणापेक्षयाऽन्वितार्थकविभक्तिकरणमेव न्याय्यमिति भावः ॥ ५ '**सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं संबोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते ॥**' संबोध्यतावच्छेदकरूपेण सिद्धस्याभिमुखीकरणमेव संबोधनमिति कुमारावस्थायां 'राजन् युध्यस्व' इति न प्रयोगः ॥ मात्रग्रहणात्संबोधनाधिक्ये प्रथमा न प्राप्नोतीति सूत्रारम्भः ॥ 'हे राम मां पाहि' इत्यत्र '**अभिमुखीभवद्रामोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयो रक्षणमिति बोधः ॥**

कारके ।१।४।२३ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ **कर्तुरीप्सिततमं कर्म** ।१।४।४९ ॥ कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ कर्तुः किम्? माषेष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषा नतु कर्तुः ॥ तमब्ग्रहणं किम् ? पयसा ओदनं भुङ्क्ते ॥ कर्मेत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ॥ **अनभिहिते** ।२।३।१ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ **कर्मणि द्वितीया** ।२।३।२ ॥ अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् ॥ हरिं भजति ॥

---

१ 'कारके' इति 'संज्ञानिर्देशः' इति भाष्यम् । तथा च 'कारकं सद्' इत्यग्रिमसंज्ञासूत्रेषु संबध्यत इति नैकसंज्ञापत्तिः । कारकसंज्ञाप्रदेशश्च 'कारकाद्दत्तश्रुतयोः' इत्यादि ॥ '**यावद् ब्रूयाद् 'क्रियायाम्' इति । तावद् ब्रूयात् कारके**' इति भाष्यात्तु क्रियावाचकं कारकपदम् । तन्त्रेणोभयथा व्याख्यानं संभवतीति बोध्यम् ॥ २ अधिकृतमेव 'कारके' इति पदं तन्त्रेण व्याचष्टे-**क्रिययेति । कारकमिति च**॥ ३ ईप्सयैव कर्तुरीप्सोराक्षेपात् 'कर्तुः' इति व्यर्थमिति शङ्कते-**कर्तुः किमिति** ॥ सर्वेषामपि स्वस्वव्यापाराश्रयत्वात्कर्तृत्वात् कर्मणोऽपि स्वव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वान्माषभक्षणेप्सुत्वाच्च तदीप्सिततमानां माषाणां कर्मत्वापत्तिरतः 'कर्तुः' इत्युपात्तम् । उपात्ते च 'कर्तुः' पदे तत्सामर्थ्यात् '**प्रकृतधातूपात्तव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनेच्छाविष**यस्यैव कर्मत्वम्' इति फलिते 'माषेष्वश्वं बध्नाति' इत्यत्र प्रकृतो वाक्योपात्तो धातुः-'बन्ध धातुः, तदुपात्तो व्यापारः शंकुरज्जुसंयोगानुकूलो व्यापारः, तत्प्रयोज्य प्रकृतबन्धधातुवाच्यं फलं शङ्कुसंयोगरूपम्, तदाश्रयत्वेन अश्वः शंकुसंयुक्तो भवतु' इतीच्छाविषयोऽश्व एवेति अश्वस्यैव कर्मसंज्ञा भवति न तु 'माषा गलाधःसंयुक्ता भवन्तु' इति कर्मणोश्वस्येच्छाविषयमाषाणाम्, गलाधःसंयोगरूपफलवाचकभक्षादिधातोः प्रकृतवाक्योपात्तत्वाभावादिति मनसि निधाय समाधत्ते-**माषेष्वश्वं बध्नातीत्यादिना** ॥ ४ 'तमपो ग्रहणं यत्र' इति बहुव्रीहिणा 'ईप्सिततम' पदविषयकः प्रश्नः ॥ यथाश्रुते तु 'कर्तुरीप्सितं कर्म' इत्येवं सूत्रकरणे 'यवेभ्यो गां वारयति' इत्यत्र गोरपि अपादानसंज्ञा स्यात् 'हरिं भजति' इत्यत्र चरितार्थायाः पराया अपि कर्मसंज्ञाया विशेषविहितत्वेन प्रतिपदविहिता अपादानसंज्ञा बाधिका स्यात् ॥ तथा च 'कर्तुः क्रियया कारकं कर्म' इत्येवं सूत्रे जाते योग्यतया 'उद्देश्यम्' इत्यध्याहारेण 'कर्तुः क्रियया संबन्धुमुद्देश्यं कारकं कर्म' इत्यर्थे सकलेष्टसिद्धिरित्यभिमानेन शङ्कते-**तमब्ग्रहणं किमिति** ॥ ५ समाधत्ते-**पयसेति** । यदा कृतभोजनोपि 'पयसा खलु भुंजीय' इति पयःकरणके ओदनभोजने प्रवर्तते तदा पयस उद्देश्यत्वात्पयसोपि कर्मसंज्ञापत्तिरिति 'ईप्सिततमग्रहणं' कृतम् । कृते च तस्मिन् '**भुञ्जीयाहमोदनं यदि पयसा मृदुविशदः स्यात**' इतीच्छायां पयसः संस्कारकत्वेन करणत्वस्यैवाभिप्रेतता, 'ओदन एव भुजूधात्वर्थगलाधःसंयोगरूपफलाश्रयत्वेनेच्छाविषयता '**तस्याप्योदन एवेप्सिततमः न तु गुणेष्वस्यानुरोधः**' इति भाष्यतः प्रतीयते ॥ यद्वा यदाऽरुचित्ववशादोदनभोजनेऽरुचिर्जाता तदा केनचिद्वैद्यवरेण रुगणरुचये 'पयसौदनं भुङ्क्ष्व' इति पथ्यमुपदिष्टम् । तत्र पयःसंस्कृतौदनभोजने ओदनस्यैव क्षुन्निवर्तकत्वेन भोजनकर्मत्वम् । पयसः केवलं संस्कारकत्वेन करणतैव विवक्षितेति पयसो नेप्सिततमत्वम्, किंत्वोदनस्यैवेति सर्वं समञ्जसम् ॥ पयःसंस्कृतौदनकर्मकं भोजनमिति शाब्दबोधः ॥ ६ 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इत्यतः कर्मपदानुवृत्त्यैव सिद्धौ पुनरत्र-कर्मग्रहणं व्यर्थमित्यत आह-**कर्मेत्येति** अयं भावः-पुनरत्र कर्मग्रहणाद् '**एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः**' । इति न्यायो नैवाश्रीयते इति भावः ॥ ७ **अनुक्ते कर्मणीति** । 'वर्तमानात्प्रातिपदिकात्' इति शेषः ॥ तथा च कर्मादिकारकाणां द्योतिका एव विभक्तय इति सिद्धम् ॥ द्योत्यार्थानां विशेषणतैवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८ **हरिं भजतीति** । हरिशब्दस्य हरिरेवार्थः । अमा च कर्मत्वमेकत्वं च द्योत्यते इति तयोर्विशेषणतैव । हरिरूपकारकस्य क्रियाकर्मभावसंबन्धेन क्रियायामन्वयः । भजधातूत्तरतिपा कर्ता एकत्वं च द्योत्यते । तथा च कर्माभिन्नैकहरिकर्मकं देवदत्ताभिन्नैककर्तृकं भजनमिति बोधः ॥ प्राचां तु देवदत्ताभिन्नैकाश्रयको हर्यभिन्नैकाश्रयकप्रीत्यनुकूलो व्यापार इति बोधः ॥

अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव । अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः । तिङ्—हरिः सेव्यते । कृत्—लक्ष्म्या सेवितः । तद्धितः—शतेन क्रीतः शत्यः । समासः—प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः ॥ क्वचिन्निपातेनाभिधानं यथा—'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ।' सांप्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः ॥ **तथायुक्तं चानीप्सितम् ।१।४।**

---

१ **अभिहिते त्विति** । 'अभिहिते प्रथमा' इति न्यासान्तरेण प्रथमाविधानादिति भावः ॥ २ 'कटं भीष्मं कुरु' इत्यादौ विशेष्यात् कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाऽभिहितं कर्मेति विशेषणाद् भीष्मशब्दान्न प्राप्नोतीति परिगणनं दर्शयति—**अभिधानं चेति** ॥ '**कट एव कर्म, तत्सामानाधिकरण्याद् भीष्मादिभ्योऽपि भविष्यति । तस्मान्नार्थः परिगणनेने**ति भाष्ये परिगणनं प्रत्याख्यातमिति बोध्यम् ॥ ३ **हरिः सेव्यते इति** । हर्यभिन्नैकाश्रयकप्रीत्यनुकूलश्चैत्राभिन्नैकाश्रयको व्यापारः इति प्राचां बोधः नवीनानां तु कर्त्रभिन्नैकचैत्रकर्तृकव्यापारजन्या कर्माभिन्नहरिकर्मिका प्रीतिरिति बोधः ॥ ४ 'लक्ष्म्यभिन्नैकाश्रयकव्यापारजन्यप्रीत्याश्रयाभिन्नैको हरिः' इति प्राचां मते 'कर्त्रभिन्नैकलक्ष्मीकर्तृकव्यापारजन्यप्रीत्याश्रयाभिन्नकर्मैको हरिः ।' इति नवीनानां मते बोधः ॥ ५ **शत्य इति** ॥ 'शत्येन क्रीतः' इति विग्रहे 'तेन क्रीतम्' इति सूत्रे 'तेन' इति 'करणे' तृतीया, क्रीत इति क्रीधातोः कर्मणि क्तः । एवं च क्रयणकर्मरूपे तद्धितार्थे करणतया विवक्षितात् तृतीयान्तात् जातेन तद्धितेन क्रयणकर्मणः अभिहितत्वम् इति करणतया विवक्षितात् शतशब्दात् क्रयणकर्मरूपे अर्थे जातेन तद्धितेन कर्मण उक्तत्वात् न द्वितीया । तथा च शतकरणकक्रयकर्म शतसाध्यक्रयकर्म इति बोधः ॥ ६ **प्राप्तानन्द इति** । प्राप्तः आनन्दः यम् इति विग्रहे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रेण अन्यपदार्थे जातेन बहुव्रीहिणा अन्यपदार्थस्य उक्तत्वात् प्रकृते 'यम्' इति अन्यपदार्थेन कर्मणः उक्तत्वात् यच्छब्दार्थे ग्रामादौ न द्वितीया । तथा च आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मेति बोधः॥ ७ भाष्यानुक्तस्य 'प्रायेण' इत्यस्य फलं प्रदर्शयति—**क्वचिदित्यादिना** ॥ निपातेन समुच्चयार्थेन कामचारार्थेन वाऽपिना कर्मत्वस्योक्तत्वान्न विषवृक्षशब्दाद् द्वितीयेति केचित् ॥ अन्ये तु 'युज्यते' इत्यर्थकेन 'सांप्रतम्' इत्यनेन निपातेनाभिहितत्वात् कर्मत्वस्य न द्वितीयेति वदन्ति ॥ वस्तुतस्तु—द्वयमपि न समीचीनम् । क्रियार्थक्रियाप्रयोगाभावेऽपि शकधृषादिप्रयोगाभावेपि दृष्टस्य तुमुन उपपत्तये 'इष्यते' इत्यध्याहार आवश्यके तेन कर्मतिङन्तेन कर्मण उक्तत्वान्न द्वितीयाप्राप्तिः ॥ नच 'इष्यते' इति कर्मतिङा कर्मण उक्तत्वेऽपि 'संवर्ध्य' इति भावार्थककृता कर्मत्वस्यानभिहितत्वाद् द्वितीयापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । '**प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् । शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥ प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते । यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते ॥**' इति 'अनभिहिते' 'स्वादुमि णमुल्' इति सूत्रद्वयभाष्यतात्पर्यग्राहहरिवाक्यतः कृदन्तक्रिययाऽनुक्तत्वेपि तिङन्तक्रिययाऽभिहितत्वेनाभिहितत्वमेव कृत्क्रिययाप्यङ्गीक्रियते । इति नात्र संवर्धनक्रिययाऽनभिहितत्वेपि द्वितीया । एवमेव 'पक्वौदनो भुज्यते' इत्यत्र तिङ्क्रिययोक्तत्वेन कृत्क्रिययाऽप्युक्तमिव मन्यते इति नौदनशब्दाद् द्वितीया ॥ यदा तिङ्क्रिययाऽनभिधानं तदा कृत्क्रिययोक्तमपि अनभिहितवत्प्रत्येयम् । अत एव 'आसने आस्ते' 'पक्वम् ओदनं भुङ्क्ते' इत्यत्रानभिहितत्वप्रयुक्ते सप्तमीद्वितीये भवत एवेति बोध्यम् ॥ '**क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः**' इत्यत्र तु 'अयं नारदः' इति श्रीकृष्णीयबोधानुकरणम् । तस्यानुकरणत्वसंपत्तय एव इति शब्दप्रयोगः ॥ '**पश्य लक्ष्मण पंपायां बकः परमधार्मिकः ।**' इत्यत्र '**अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति**' इति 'अस्ति' क्रियाया अध्याहारे सति 'परमधार्मिकबककर्तृकसत्तायाः कर्मतया दर्शनेऽन्वयेन तस्याप्रातिपदिकत्वान्न द्वितीया ।' एवमेव '**श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभाः**' इत्यत्रापि 'अभूवन्' इत्यध्याहारे शुभोत्पत्तिकर्तृकभूतकालिकसत्तायाः कर्मत्वेन श्रवणेऽन्वयात्तस्याप्रातिपदिकत्वान्न द्वितीयापत्तिरिति प्राञ्चः ॥ नव्यास्तु आर्षत्वाद्विभक्तिव्यत्ययमेव स्वीकुर्वन्ति ॥

५० ॥ ईप्सिततमवत्[1]क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ ग्रामं[2] गच्छन् तृणं स्पृशति । ओदनं[3] भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते ॥ **अकथितं च ।१।४।५१ ॥** अपादाना[4]दिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥

दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् ।
कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥

दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते[5] तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं[6] कर्तव्यमित्यर्थः ॥ गां[7] दोग्धि पयः । बलिं[8] याचते वसुधाम् । अविनीतं विनयं याचते[9] । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गान् शतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्धि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा ॥ अर्थनिबन्धनेयं[10] संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि ॥ कारकं किम् ? माणवकस्य[11] पितरं पन्थानं पृच्छति ॥ **अकर्मकधातुभिर्योगे[12] देशः**

---

१ धात्वर्थव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वेन विशिष्टमित्यर्थः ॥ २ ग्रामकर्मकवर्तमानगमनकर्तृकर्तृकं तृणकर्मकं वर्तमानं स्पर्शनमिति बोधः ॥ ३ ओदनकर्मकवर्तमानभोजनकर्तृकर्तृकं विषकर्मकं वर्तमानं भोजनमिति बोधः ॥ ४ **'केनाकथितम् ? अपादानादिभिर्विशेषकथाभिः'** इति भाष्यमनुसृत्याह-**अपादानादिविशेषैरिति ॥** ५ **यद्युज्यत इति ।** ब्रुविशासिभिन्नधातुस्थले धात्वर्थव्यापारात्प्रागेव कर्मयुक्तं विवक्षितम् । ब्रुविशास्योः प्रयोगे तु धात्वर्थव्यापारादनन्तरमेव कर्मयुक्तमिति नानिष्टापादनम् ॥ ६ **परिगणनमिति ।** तेन 'नटस्य गाथां शृणोति' इत्यत्र न नटस्य कर्मसंज्ञा । उपयोगाभावेन नटस्य सर्वथाऽप्राप्त्याऽपादानत्वस्याविवक्षा ॥ परिगणनमिदम् । नोदाहरणदिगिति 'आख्यातोपयोगे' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ७ 'गोसंबन्धिपयःकर्मकं दोहनमिति प्राचां मते 'गोकर्मकं पयःकर्मकं दोहनमिति नव्यानां मते बोधः ॥ ८ 'बलिसंबन्धिवसुधाकर्मकं याचनम्' इति प्राचां मते 'बलिकर्मकं वसुधाकर्मकं याचनम्' इति नव्यानां मते बोधः ॥ ९ 'इदमवश्यं करिष्यामि' इति शब्दप्रयोगजनकज्ञानविशेषानुकूलव्यापारोऽत्र याचेरर्थः ॥ १० 'अहमपीदमचोद्यं चोद्ये' इति 'शकारमसि चोदितः' इति भाष्यप्रयोगे चुदेः प्रच्छिपर्यायत्वेन युष्मदस्मदोः कर्मत्वदर्शनेन तदन्यथानुपपत्त्या अर्था एवैते निर्दिष्टा इति मनसि निधायाह-**अर्थनिबन्धनेयमिति** ॥ परं तु भाष्ये-**परिगणनं तत्र क्रियते-'दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञाम्' इति** । इति परिगणनपदवैयर्थ्यापत्तिः किंच **'पृच्छिभिक्षि' 'ब्रुविशासि'** इति पर्यायोपादानानार्थनिबन्धनत्वम् । तथाच यत्र द्विकर्मकत्वं शिष्टैर्दर्शितम् तत्र व्यापारद्वयार्थत्वमेवोररीकरणीयमिति बोध्यम् ॥ ११ प्रच्छिक्रियाजनकत्वस्य पितर्येव सत्त्वेन तेन माणवकस्यान्यथासिद्धत्वेन क्रियाजनकत्वाभावात् कारकत्वाभावे न द्वितीयेति भावः ॥ १२ **'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' 'देशश्च'** इति भाष्ये दृष्टं 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति सूत्रे **'कालाध्वानौ कर्मवत्'** इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय **'प्राकृतमेवैतत् कर्म यथा 'कटं करोति' इति'** इति भाष्ये प्राकृतपदोपादानेन 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्येव 'कर्मसंज्ञानुवादकम्' इति मनसि निधायाह **अकर्मकधातुभिरिति** । एवं चानेन कर्मसंज्ञाया अव्यभिचारात् **'अतस्तैः कर्मभिर्युक्तो धातुर्द्रव्यैरकर्मकः । लस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पते'** इति हर्युक्तेः देशकालादिकर्मभिन्नकर्मशून्यत्वमेवाकर्मकत्वमिति फलितमित्यग्रे स्फुटीभविष्यतीति भावः ॥

कालो भावो गन्तव्याऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् * ॥ कुरून् स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ॥ **गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ।१।४।५२ ॥** गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ॥

शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।
आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥ १ ॥
आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥

गतीत्यादि किम्? पाचयत्योदनं देवदत्तेन ॥ अण्यन्तानां किम् ? गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तम्, तमपरः प्रयुङ्क्ते गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥ **नीवह्योर्न** * ॥ नाययति

---

१ **कुरून्स्वपितीति** । अयं भावः—व्याप्त्यनुकूलस्वापानुकूलव्यापारः स्वप्धातोरर्थ इति प्रकृतधात्वर्थप्रयोज्यव्याप्तिरूपफलाश्रयत्वेन कुरूणां 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्येव कर्मसंज्ञा भवतीति कुरुकर्मकव्याप्त्यनुकूलस्वापानुकूलव्यापारो देवदत्तकर्तृक इति बोधः ॥ २ व्याप्त्यनुकूलासनानुकूलव्यापार आसधातोरर्थ इत्येवं सर्वत्र बोध्यम् ॥ ३ 'शत्रवः स्वर्गम् अगच्छन्' इति अण्यन्तावस्थायां कर्तृभूतानां शत्रूणां ण्यन्तावस्थायां कर्मत्वं जातम् ॥ शत्र्वाश्रयकस्वर्गाश्रयकसंयोगानुकूलो हर्याश्रयको व्यापार इति प्राचां बोधः ॥ आश्रयस्थाने कर्मकेति नव्यमते ॥ ४ 'स्वे वेदार्थम् अविदुः' इत्यण्यन्तत्वे कर्तृभूतानां स्वेषां ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञा जातेति भावः ॥ वेदार्थाश्रयकज्ञानानुकूलस्वाश्रयकव्यापारानुकूलो हर्याश्रयको व्यापारः । वेदार्थकर्मकज्ञानानुकूलस्वनिष्ठव्यापारानुकूलो हरिनिष्ठो व्यापारः । वेदार्थकर्मकज्ञानानुकूलस्वकर्मकव्यापारानुकूलो हरिकर्तृको व्यापार इति बोधः ॥ ५ 'देवा अमृतम् आश्नन्' इति अण्यन्ते कर्तृभूतानां देवानां ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञा जातेति देवाश्रयकोऽमृताश्रयकभोजनानुकूलो यो व्यापारस्तदनुकूलो हरिनिष्ठो व्यापार इति बोधः ॥ ६ विधिर्वेदम् अध्यैत' इत्यण्यन्ते कर्तुर्विधेर्ण्यन्तावस्थायां कर्मत्वं जातमिति वेदकर्मकाध्ययनानुकूलविधिकर्तृकव्यापारानुकूलो हरिकर्तृको व्यापार इति बोधः ॥ ७ 'पृथ्वी सलिल आस्त' इत्यण्यन्ते कर्त्र्याः पृथ्व्याः ण्यन्तत्वे कर्मत्वं जातमिति सलिलाधिकरणकपृथ्वीकर्तृकोपवेशनानुकूलो हरिकर्तृको व्यापार इति बोधः ॥ ८ प्रयोजकव्यापारे णिचि प्रयोज्यव्यापारानुकूलप्रयोजकव्यापारपर्यन्तं ण्यन्तधातुवाच्यत्वेन ण्यन्तगमिधातोः संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारवाचकत्वेन प्रकृतण्यन्तधातूपात्तचरमव्यापारप्रयोज्यसंयोगफलाश्रयत्वेन स्वर्गस्य, तद्व्यापारजन्यसंयोगानुकूलव्यापाररूपफलाश्रयत्वेन शत्रूणां च कर्मसंज्ञासिद्धौ व्यर्थमेवेदं सूत्रमिति शङ्कते—**गतीत्यादि किमिति ॥** ९ **'अण्यन्तकर्तुः ण्यन्तत्वे कर्मसंज्ञा चेद् गत्याद्यर्थानामेव'** इति नियमार्थमिदं सूत्रमिति गत्यादिभिन्नार्थानामण्यन्तावस्थायां कर्तुर्ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञा नेति दर्शयति—**पाचयत्योदन देवदत्तेनेति ॥** १० 'गतिबुद्धि—काणां कर्ता स णौ' इत्येवं सूत्रकरणेपि 'णौ कर्मसंज्ञः प्रागवस्थाकर्ता' इति लाभेनैवेष्टसिद्धौ 'अणि' ग्रहणं व्यर्थमेवेति शङ्कते—**अण्यन्तानां किमिति ॥** ११ 'वाक्यप्रयुक्तणेः प्राक् कर्ता वाक्यप्रयुक्तणौ कर्म' इत्येव प्रत्यासत्त्याऽर्थे कृते द्वितीयणेः प्राक् प्रथमण्यवस्थायां कर्तृभूतस्यापि द्वितीयण्यन्तावस्थायां कर्मत्वापत्तिरनिष्टा स्यादिति दर्शयति—**गमयतीत्यादिना ।** प्रथमणेः प्राक् शुद्धगमेः कर्तुर्यज्ञदत्तस्य तु कर्मसंज्ञा प्रथमण्यन्तावस्थायां जातैव । एवं प्रथमण्यन्तगमिधातुकर्तुर्देवदत्तस्य द्वितीयण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञाऽनिष्टा स्यादिति तद्वारणाय 'अणि' ग्रहणं कृतम् । कृते च तस्मिन् देवदत्तस्याण्यन्तकर्तृत्वाभावान्नैव द्वितीयण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञापत्तिरित्याशयः ॥ १२ **नीवह्योर्नेति ।** 'अणि कर्ता स णौ कर्म' इत्यध्याहार्यम् । तथा च 'नीवह्योरणि कर्ता णौ कर्म न' इत्यर्थः ॥ **'न वहिर्गत्यर्थः'** इति 'न गतिहिंसार्थेभ्यः' इति सूत्रभाष्यप्रमाणतो वहेर्गत्यर्थत्वाभावादेवाप्राप्तस्य कर्मत्वस्यानुवादकमेवेदं वार्तिकमिति बोध्यम् ॥

वाहयति वा भारं भृत्येन[1] ॥ **नियन्तृकर्तृकस्य[2] वहेरनिषेधः** * ॥ वाहयति[3] रथं वाहान् सूतः ॥ **अदिखाद्योर्न[4]** *॥ आदयति खादयति वान्नं बटुना[5] ॥ **भक्षेरहिंसार्थस्य[6] न** * ॥ भक्षयत्यन्नं[7] बटुना । अहिंसार्थस्य[8] किम्? भक्षयति[9] बलीवर्दान सस्यम् ॥ **जल्पतिप्रभृतीना-[10]मुपसंख्यानम्** * ॥ जल्पयति भाषयति वा धर्मं[11] पुत्रं देवदत्तः ॥ **दृशेश्च** * ॥ दर्शयति हरिं भक्तान् । **सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणम्, न तु तद्विशेषार्थाना**मित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरतिजिघ्रतीत्यादीनां न—स्मारयति घ्रापयति वा देवदत्तेन ॥ **शब्दायतेर्न[12]** * ॥ शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः[13] ॥ येषां[14] देशकालादिभिन्नं कर्म न संभवति तेऽत्राकर्मकाः । न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवत्येव । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न ॥ **हृक्रोरन्यतरस्याम्[15] । १ । ४ । ५३ ॥**

---

१ **नाययतीति** । 'नयति भारं भृत्यः' इत्यण्यन्तावस्थायां कर्तृभूतस्य भृत्यस्य प्राप्ता कर्मसंज्ञा निषिध्यत इति भारकर्मकभृत्यकर्तृकनयनानुकूलव्यापारो देवदत्तकर्तृक इति बोधः ॥ २ '**वहेरनियन्तृकर्तृकस्य**' इति वार्तिकमर्थतोऽनुवदति—**नियन्तृकर्तृकस्येति** । 'अणि कर्ता स णौ कर्म' इति वार्तिकेऽध्याहारेण नियन्तुः पशुप्रेरकस्य ण्यन्तकर्तृत्वे णिप्रकृतिकर्तृत्वं पशोरर्थादायातमिति पशुकर्तृकस्य वहेरण्यन्तत्वे कर्तृभूतानां पशूनां पशुप्रेरककर्तृकण्यन्तवहेः कर्मसंज्ञाया निषेधो नेत्यर्थः ॥ ३ **वाहयतीति** ॥ 'वाहा रथं वहन्ति' इति अण्यन्तावस्थायां वहधातोः कर्तृभूतानां वाहपशूनां प्रयोजकसारथिकर्तृकव्यापारप्रेरणायां णिचि कर्मसंज्ञा न निषिद्धेति रथकर्मकवाहकर्तृकवहनानुकूलः सूतकर्तृको व्यापार इति बोधः ॥ ४ अदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थत्वाद् अण्यन्तकर्तुः कर्मसंज्ञा ण्यन्तावस्थायां प्राप्ता निषिध्यते ॥ ५ अन्ननिष्ठकालसंयोगानुकूलबटुनिष्ठव्यापारानुकूलो व्यापार इति बोधः ॥ ६ भक्षेः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्ता कर्मसंज्ञा निषिध्यते ॥ ७ अन्ननिष्ठगलाधःसंयोगानुकूलबटुनिष्ठव्यापारानुकूलो व्यापार इति बोधः ॥ ८ गलाधःसंयोगानुकूलव्यापाररूपभक्षणस्य प्राणवियोगानुकूलव्यापाररूपहिंसात्वाभावाद् व्यर्थमेव 'अहिंसार्थस्य' इति विशेषणमित्यभिमानेन प्रश्नः ॥ ९ ग्राहसिंहादिकर्तृकभक्षणस्य प्राणवियोगानुकूलव्यापाररूपहिंसात्वाद् 'भक्षयति मूषकान् विलावं पालक' इत्यादौ निषेधाप्रवृत्तये 'अहिंसार्थस्य' इति विशेषणमिति सूचयन्नुदाहरति—**भक्षयतीत्यादि** ॥ **'आपोमयः प्राणः'** इति श्रुतेः 'अद्भिर्विना ग्लायमानप्राणानामेव प्राणित्वेन सस्यावस्थायां सेचनमन्तरेण म्लानस्यानुभवसिद्धत्वेन प्राणित्वात् सस्यभक्षणे हिंसासत्त्वान्न निषेध इति भावः ॥ क्षेत्रस्थसस्यभक्षणेन 'क्षेत्रिणो हिंसा' इति तु न सम्यक् अन्नभक्षणेन तत्स्वामिनोपि हिंसात्वापत्त्याऽन्नसस्ययोर्वैलक्षण्यानुपपत्तेः ॥ १० शब्दक्रियत्वेन शब्दकर्मकत्वाभावेपि कर्मसंज्ञाविध्यर्थं वार्तिकमिदमिति भावः ॥ ११ **धर्ममिति** । धर्मनामा कश्चिन्मनुज एव कर्म । अतः शब्दकर्मत्वाभावात् कर्मसंज्ञाया अप्राप्तौ वार्तिकेन पुत्रस्य कर्मसंज्ञा । धर्मशास्त्रस्य ग्रहणे तु शब्दकर्मकत्वादेव 'वेदमध्यापयद् विधिम्' इत्यत्रेव कर्मत्वसिद्धौ वार्तिकं व्यर्थमेव स्यादिति बोध्यम् ॥ अत एव 'जल्पति' पुत्रं देवदत्तः 'जल्पयति पुत्रं देवदत्तम्' इत्यादि पदमञ्जर्यामुदाहृतम् ॥ १२ **शब्दायतेरिति** । प्राप्तिरिति शेषः ॥ १३ **प्राप्तिरिति** । यद्यपीत्यादिः ॥ तथापि बहिर्भूतपुत्रादिकर्मकत्वेनाकर्मकत्वाभावान्नैव प्राप्तिरिति तत्त्वम् ॥ १४ '**धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया** ॥' इत्युक्तेर्यथा धात्वर्थेनोपसंग्रहात्कर्मणोऽकर्मकत्वम् । एवं कर्मणोऽविवक्षणादप्यकर्मकत्वाङ्गीकारे पाचयत्यादावपि कर्मसंज्ञापत्तिरिति तां परिहरति—**येषामिति** ॥ अयं भावः—देशकालादिकर्मशून्यत्वस्य सर्वथा विरहेण सामर्थ्यादकर्मकपदमेतत्परमिति भावः ॥ १५ अभ्यवपूर्वहरतेः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तौ शुद्धस्याप्राप्तावुभयत्र विभाषा । एवं विपूर्वकरोतेरकर्मकत्वात्प्राप्तौ शुद्धस्याप्राप्तावुभयत्र विभाषेति भावः ॥

हृक्रोरणौ यः कर्ता स णौ वा कर्म स्यात् ॥ हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम् ॥ **अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्** * ॥ अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा ॥ **अधिशीङ्स्थासां कर्म । १ । ४ । ४६** ॥ अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् ॥ अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ॥ **अभिनिविशश्च । १ । ४ । ४७ ॥** अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् ॥ अभिनिविशते सन्मार्गम् ॥ परिक्रयणे संप्रदानमिति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्याऽन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न । पापेऽभिनिवेशः ॥ **उपान्वध्याङ्वसः ।१।४।४८ ॥** उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः ॥ **अभुक्त्यर्थस्य न** * ॥ वने उपवसति॥

उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ॥
द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते*

उभयतः कृष्णं गोपाः सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि लोकं हरिः । अध्यधि लोकम् । अधोऽधो लोकम् ॥ **अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि*** ॥ अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया । निकषा लंकाम् । हा कृष्णाभक्तम् । तस्य शोच्यतेत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित् ॥ **अन्तरान्तरेण युक्ते ।२।३।४ ॥** आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् । **कर्मप्रवचनीयाः । १।४।८३ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **अनुर्लक्षणे । १।४।८४ ॥** लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः ॥ **कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २।३।८॥** एतेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपल-

---

१ भृत्यनिष्ठकटहरणानुकूलव्यापारानुकूलो देवदत्तनिष्ठो व्यापार इति बोधः ॥ २ हरिनिष्ठो वैकुण्ठकर्मकाधिशयनानुकूलो व्यापार इति बोधः ॥ ३ '**सत्त्वे निविशते ।**' इति भाष्यप्रयोगे द्वितीयाया अदर्शनेन 'अभिपूर्वनिपूर्वविश्=अभिनिविश्' इत्यङ्गीकारफलितमर्थमाह–**संघातेत्यादि ॥** ४ यदि तु '**देवत्रातो गलो ग्राहः**' इति व्यवस्थितविभाषाः परिगणिताः इति विभाव्यते, तदा '**एष्वर्थेष्वभिनिविष्टानाम्**' इति भाष्ये प्रयोगाद् 'अभिनिविश्' इत्यविकृतानुपूर्व्या एव ग्रहणविवक्षणेन न 'पापेऽभिनिवेशः' इत्यत्र कर्मत्वापत्तिरिति बोध्यम् ॥ ५-'**अश्यर्थस्य न**' इत्येतद्वार्तिकम् 'मशकार्थो धूमः' इतीव 'भोजननिवृत्त्यर्थस्य न' इति फलितार्थकमर्थतो वदति–**अभुक्त्यर्थस्येति** ॥ हरिदिनमुपोषित इत्यादौ तु 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया ॥ ६ कारकविभक्तिद्वितीयाप्रकरणमुपन्यस्य उपपदविभक्तिद्वितीयाप्रकरणमुपन्यस्यति–**उभसर्वतसोरिति** । उभसर्वयोस्तसाविति विग्रहः ॥ उभशब्दसर्वशब्दप्रकृतिकतसन्तयोगे इत्यर्थः । नित्यशब्दस्य प्रायःशब्दपर्यायत्वं ध्वनयन्नेवात्र नैव कृतोऽयजिति बोध्यम् ॥ ७ धिग् मूर्खेत्यत्र तु गच्छेत्यादिक्रियान्वये प्रथमैव । अनध्याहारे तु द्वितीयैव ॥ ८ 'उपर्युपरिबुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः' इत्यस्य तु 'उपरिबुद्धीनां श्रेष्ठबुद्धीनाम् उपरि ईश्वरबुद्धयश्चरन्ति' इत्येवार्थः । तेनाम्रेडितत्वाभावेन नैव द्वितीयापत्तिरिति बोध्यम् ॥ ९ 'विभाषा कृञि' इति यावत् ॥ १० लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणम् । ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं हि लक्षणत्वमिति वृष्टिः करणभूतजपज्ञापिकेति वृष्ट्या ज्ञानेन रहस्यकारितजपज्ञानं जायते इति हेतुभूतजप उपलक्षितो येनेति । 'वाहिताग्न्यादिषु' इति निष्ठान्तस्य परप्रयोगः सूत्रे लक्षणशब्दोऽर्शआद्यजन्तो लक्ष्यपर इति लक्ष्याज्जपाद् द्वितीया इति भावः । प्राञ्चस्तु जपज्ञानेन वर्षणज्ञानं जायत इति जपो लक्षणम् वृष्टिर्लक्ष्यम् इति वदन्ति ॥

क्षितं वर्षणमित्यर्थः । परापि हेताविति तृतीयाऽनेन बाध्यते । लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् ॥ **तृतीयार्थे ।१।४।८५॥** अस्मिन् द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् ॥ नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सह संबद्धेत्यर्थः ॥ षिञ् बन्धने क्तः ॥ **हीने ।१।४।८६॥** हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत् । अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः ॥ **उपोऽधिके च । १।४।८७॥** अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात् ॥ अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने, उप हरिं सुराः ॥ **लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः। १ । ४ । ९० ॥** एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे, वृक्षं प्रति पर्यनु वा विद्योतते[1] विद्युत् । इत्थंभूताख्याने[2], भक्तो[3] विष्णुं प्रतिपर्यनु वा । भागे, लक्ष्मीर्हरिं प्रति पर्यनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः। वीप्सायां, वृक्षं[6] वृक्षं प्रतिपर्यनु वा सिञ्चति ॥ अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम् ॥ एषु किम् ? परि षिञ्चति ॥ **अभिरभागे । १ । ४ । ९१ ॥** भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभि वर्तते । भक्तो हरिमभि । देवंदेवमभि सिञ्चति ॥ अभागे किम् ? यदत्र[7] ममाभि ष्यात्तद्दीयताम् ॥ **अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ९३ ॥** उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसंज्ञाबाधाद्गतिर्गताविति निघातो न ॥ **सुः पूजायाम् । १ । ४ । ९४ ॥** सु सिक्तम् । सु स्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षः ॥ पूजायां किम् ? सु षिक्तं किं तवात्र । क्षेपोऽयम् ॥ **अतिरतिक्रमणे च । १ । ४ । ९५ ॥** अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अति देवान् कृष्णः ॥ **अपिः पदार्थसंभावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ।१।४।९६॥** एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात् ॥ सर्पिषोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वान्न षः । संभावनायां[9] लिङ् । तस्यां[10] एव विषयभूते भवने[11] कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं[12] दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः[13] स्याद् इत्यनेन संबध्यते[14] । सर्पिष इति षष्ठी

---

१ संतमसे विद्युद्विद्योतनं लक्षणम्, वृक्षो लक्ष्यम् ॥ प्राञ्चस्तु वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतज्ञानाद् वृक्षो लक्षणम् विद्युद्विद्योतनं लक्ष्यम् इति वदन्ति ॥ २ इत्थंभूतस्य कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य आख्याने इत्यर्थः ॥ ३ भक्तत्वरूपं प्रकारं विशेषणतां प्राप्त इति विष्णुनिरूपितत्वस्य भक्तत्वे कथनात् विष्णौ कर्मप्रवचनीययोगः ॥ ४ लक्षणेत्थंभूताख्यानभागशब्दा अर्शआद्यजन्ता लक्ष्य–निरूपक–स्वामिपरा इति भावः ॥ ५ हरिनिष्ठस्वामितानिरूपितस्वत्वाश्रयरूपा लक्ष्मीरिति बोध इति फलितमाह–**हरेर्भाग इत्यर्थ इति ॥** भागशब्देन तत्प्राप्तिविषयत्वमेव द्योत्यत इति 'रुत्वं प्रति' इत्यस्य 'रुत्वप्राप्तियोग्यतायामित्येवार्थः प्रागस्माभिर्दर्शित इति न विस्मरणीयम् ॥ ६ वृक्षादीनां स्वरूपतः सेचनकर्मत्वेपि तत्त्वेनाविवक्षणान्नैव कर्मसंज्ञा ॥ **'वस्तुतस्तदनिर्देश्यं नहि वस्तु व्यवस्थितम्'** इत्युक्तेः ॥ एवं च कर्मप्रवचनीययोग एव द्वितीयेति फलान्तरमप्याह–**अत्रोपसर्गत्वाभावादिति ॥** क्रियायोगाभावादिति भावः ॥ ७ अत्र यद् वस्तु मम भागे स्यात् तद् दीयताम् इत्यर्थः ॥ ८ कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः प्रयोजनं दर्शयति–**अनुपेति ॥** ९ अप्रयुक्तपदान्तरार्थद्योतनामवगमयति–**संभावनायामित्यादिना ॥** 'उपसंवादाशङ्कयोर्लिङ्' इति वार्तिकेनेति भावः ॥ १० **तस्याः** संभावनायाः ॥ ११ **भवने** अस्धात्वर्थे ॥ **'दौर्लभ्यम्'** इत्यनेनान्वितम् ॥ १२ कर्ता चात्र सर्पिरवयवो बिन्दुरेव तद्दौर्लभ्यप्रयुक्तबिन्दुकर्तृकसत्तादौर्लभ्यमित्यर्थः ॥ १३ **अपिशब्दः** स्वद्योत्यबिन्दुवाची ॥ १४ **संबध्यत इति ।** स्वद्योत्यबिन्दोः कर्तृतया कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवत्त्वसंबन्धेन च स्यात्पदार्थक्रियायामन्वयादिति भावः ॥

तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसंबन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता[2] नाम । द्वितीया तु नेह प्रवर्तते, 'सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिना' इत्युक्तत्वात् ॥ अपि स्तुयाद्विष्णुम् । संभावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः ॥ अपि स्तुहि । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा ॥ धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद् वृषलम् । गर्हा ॥ अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । समुच्चये ॥ **कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे[3] । २ । ३ । ५ ॥** इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः ॥ अत्यन्तसंयोगे किम् ? मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १ ।४ ।५४ ॥ क्रियायां[4] स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः[5] कर्ता स्यात् ॥ **साधकतमं करणम् । १ । ४।४२ ॥** क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् । तमब्ग्रहणं[6] किम् । गङ्गायां[7] घोषः ॥ **कर्तृकरणयोस्तृतीया ।२।३।१८ ॥** अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण[8] बाणेन हतो वाली ॥ **प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्** * ॥ प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनैति । विषमेणैति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादि ॥ **दिवः कर्म च । १ । ४ । ४३ ॥** दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्याच्चात्करणसंज्ञम् । अक्षैरक्षान्वा दीव्यति ॥ **अपवर्गे तृतीया । २ । ३ । ६ ॥** अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः ॥ अपवर्गे किम् ? मासमधीतो नायातः ॥ **सहयुक्तेऽप्रधाने ।२।३।१९ ॥** सहार्थेन[9] युक्ते अप्रधाने तृतीया स्यात् ॥

---

१ बिन्दुगमकत्वैव ॥ २ अप्रयुज्यमानबिन्दुरूपपदार्थद्योतकतेत्यर्थः ॥ ३ अत्यन्तसंयोगो व्याप्तिरूपो निरन्तरसंबन्धः । स च द्रव्यगुणक्रियाभिरिवाभावेनापि तेन मासमध्ययनाभाव इति मासं नाधीते इत्यादिसिद्धिः ॥ ४ अधिकृतकारकपदं क्रियापरमपीति प्रागुक्तमेवेत्याह–**क्रियायामिति** ॥ ५ स्थाली पचति काष्ठानि पचन्ति इत्यादिसिद्ध्यर्थमाह–**विवक्षित इति** ॥ 'स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः' इति हर्युक्तेरिति भावः ॥ ६ **तमब्ग्रहणं किमिति** । कारकाधिकारात्करणल्युडन्तकरणेतिमहासंज्ञया च साधकत्वे लब्धे साधकपदमेव साधकतमार्थं भविष्यतीति प्रश्नः ॥ ७ **गङ्गायामिति** । तुल्यन्यायेन अधिकरणमित्यधिकरणल्युडन्तमहासंज्ञयैव सिद्धे आधारग्रहणसामर्थ्यात्सर्वावयवव्याप्त्या य आधारः सोऽधिकरणमित्यर्थः स्यात् । एवं च तिलेषु तैलमित्यादावेव सप्तमी स्यान्नतु गंगायामित्यादिगौणाधारे ॥ अतस्तमग्रहणेन 'अस्मिन् कारकाधिकारे शब्दसामर्थ्यगम्यस्तरतमयोगो न भवति' इति ज्ञाप्यते । तथा च 'गंगायां गावः' इत्यादावप्यधिकरणे सप्तमी निर्बाधैवेति भाष्ये स्पष्टम् ॥ ८ रामकर्तृकबाणकरणकप्राणवियोगाश्रयो वालीति बोधः ॥ ९ 'वृद्धो यूना' इत्यादिनिर्देशात् 'सहयुक्ते' इत्यस्य 'सहार्थे गम्ये' इत्येवार्थः । तदेवाह–**सहार्थेन युक्ते इति** ॥ तत्फलमाह–**एवमित्यादि** ॥ 'युक्तग्रहणं शब्दविशेषानादरेणार्थयोगे भवत्वित्यर्थम्' इति वदतो नागेशस्य 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इत्यत्रार्थयोगे द्वितीयापत्तिः कथं नेति परिभाव्यमेव ॥ साहित्यं च स्वसमभिव्याहृतक्रियादिसमानकालिकसमानक्रियादिमत्त्वम् क्वचित्समानदेशसमानक्रियादिमत्त्वम् । क्वचित् विद्यमानतामात्रमेवं साहित्यम् ॥ अत एव माषवापोत्तरं तत्रैव क्षेत्रे तिलवापे '**माषैः सह तिलान् वपति**' इत्यत्र '**सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी**' इत्यत्र च तृतीयासिद्धिः ॥

पुत्रेण सहागतः पिता। एवं साकंसार्धसमंयोगेऽपि। विनापि तद्योगं तृतीया। 'वृद्धो यूने-त्यादिनिर्देशात्॥ **येनाङ्गविकारः ।२।३।२०॥** येनाङ्गेन[1] विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते तत-स्तृतीया स्यात्॥ अक्ष्णा काणः। अक्षिसंबन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः॥ अङ्गविकारः किम्? अक्षि काणमस्य ॥ **इत्थंभूतलक्षणे ।२।३।२१॥** कंचित्[3]प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात्॥ जटाभिस्तापसः। जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः॥ **संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ।२।३।२२॥** संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात्॥ पित्रा पितरं वा संजानीते॥ **हेतौ ।२।३।२३॥** हेत्वर्थे तृतीया स्यात्॥ द्रव्यादि[4]साधारणं निर्व्यापारसाधारणं च हेतु-त्वम्। करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च। दण्डेन घटः। पुण्येन दृष्टो हरिः॥ फलमपीह हेतुः। अध्ययनेन वसति॥ **गम्य[5]मानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका।** अलं श्रमेण। श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः। इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम्। शतेन शतेन वत्सान्पाययति पयः। शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः॥ **अशि[6]ष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया*॥** दास्या संयच्छते कामुकः। धर्मे तु-भार्यायै संयच्छति॥

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ।१।४।३२॥ दा[7]नस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात्॥ **चतुर्थी संप्रदाने ।२।३।१३॥** विप्राय[8] गां ददाति॥ अनभिहित इत्येव। दानीयो विप्रः॥ **क्रिय[9]यायमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम्*॥** पत्ये[10] शेते॥ **क[11]र्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा*॥** पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददा-

---

१ अङ्गानि सन्त्यस्मिन्नित्यङ्गशब्दोऽर्शआद्यजन्त इत्यभिप्रेत्याह--**अङ्गिन इति** ॥ इत्थंभूतलक्षणे इत्यतो लक्षणपदसंबन्धेनाह--**लक्ष्यत इति** ॥ २ विकृताक्षिज्ञाप्यकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थ इति भावः॥ 'येनाङ्ग-विकारः' इति सूत्रं तु '**आचार्याः सूत्राणि कृत्वा न निवर्तयन्ति**' '**नासूया कर्तव्या यत्रानुगम आचार्येण क्रियते**' इति भाष्यदर्शितरीत्यैव कृतम् 'अक्ष्णा काणः' इत्यादीनाम् 'इत्थंभूतलक्षणे च' इत्य-नेनापि सिद्धत्वादिति सारम्॥ ३ इदम्शब्दाज्जातस्य थमुप्रत्ययस्य प्रकारार्थत्वाद् इत्थंभूतशब्दस्य प्रकारंप्राप्तार्थ-कस्य लक्षणशब्देन षष्ठीतत्पुरुष इत्यभिप्रेत्याह--**कंचित्प्रकारमिति** ॥ जन्मसिद्धेऽपारिहार्ये विकारे 'येनाङ्ग-विकारः' इति कृतिसाध्ये परिहार्ये च 'इत्थंभूतलक्षणे' इति भेदस्तु न विचारसह इति तत्त्वम्॥ इत्थं भूतस्य यत्र लक्षणवाचकात्पृथगेवोपस्थितिः, न तु तद्विशेषणबहुव्रीहिसमासघटकत्वं लक्षणवाचकस्य तत्रैव तृतीया यथा 'कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत्' इति 'कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीत्' इति च॥ अत्र बहुव्रीहौ कमण्ड-लुशब्दात्तृतीया नेति प्राचां मतम्। नागेशस्तु कमण्डलुपाणिशब्दादित्यभिप्रैति परं तु '**यत्सकृदपि तदपि**' इत्यनुसारेणैव '**तदेव**' इत्यत्रापि सामान्ये नपुंसकमिति नावगच्छतीति चित्रम्॥ ४ 'हेतुर्ना कारणं बीजम्' इत्यत्र पर्यायतयोक्तयोरपि हेतुकरणयोर्विशेषं प्रतिपादयति--**द्रव्यादीति**। आदिना गुणक्रिये। दण्डस्य घटरूपद्रव्यजनकत्वेन पुण्यस्य व्यापारशून्यत्वेन न करणत्वं किंतु हेतुत्वमेवेति भावः॥ ५ न तु श्रूयमा-णैवेत्याग्रहः॥ ६ 'दाणश्च सा चेत्' इत्यनेनेदं ज्ञाप्यते। '**सा चेद्**' इत्यनेन कादाचित्कत्वं बोधयता '**अशिष्टव्यवहारे**' इति ज्ञापितम्॥ ७ संप्रदानसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन लब्धमाह--**दानस्येति** ॥ ८ विप्रसंप्रदानकं विप्रोद्देश्यकं वा गोकर्मकं दानमिति बोधः॥ ९ सूत्रे कर्मपदं यौगिकमेवेत्याह--**क्रिय-येति** ॥ १० पत्युद्देश्यकं पतिसंप्रदानकं वा शयनमिति बोधः॥ ११ इदं छन्दोविषयम्॥

तीत्यर्थः ॥ **रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ।१।४।३३ ॥** रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणो[1]ऽर्थः संप्रदानं स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । अनन्यकर्तृकोभिलाषो[2] रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री ॥ प्रीयमाणः किम् ? देवत्ताय रोचते मोदकः पथि[3] ॥ **श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः।१।४।३३॥** एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः[4] संप्रदानं स्यात् । गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा ॥ ज्ञीप्स्यमानः किम् ? देवदत्ताय श्लाघते पथि[5] ॥ **धारेरुत्तमर्णः।१।४।३५॥** धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः ॥उत्तमर्णः किम् ? देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥ **स्पृहेरीप्सितः।१।४।३६॥** स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति ॥ ईप्सितः किम् ? पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति ॥ ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा—पुष्पाणि स्पृहयति ॥ **क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ।१।४।३७॥** क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये क्रुध्यति । द्रुह्यति । ईर्ष्यति । असूयति ॥ यं प्रति कोपः किम् ? भार्यामीर्ष्यति मैनामन्योऽद्राक्षीदिति ॥ [क्रोधो[6]ऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्याऽक्षमा । असूया गुणेषु दोषाविष्करणम् ।] द्रुहादयो[7]ऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । अतो विशेषणं सामान्येन यं प्रति कोप इति ॥ **क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ।१।४।३८।** सोपसर्गयोरनयोय प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । क्रूरमभिक्रुध्यति । अभिद्रुह्यति ॥ **राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ।१।४।३९॥** एतयोः कारकं संप्रदानं स्यात्, यदीयो[9] विविधः प्रश्नः क्रियते ॥ कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा। पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

---

१ प्रीतिकर्ता समवायेन प्रीत्याश्रयः, न तु प्रीतिविषयः प्रीतिकर्म ॥ २ विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलः समवायसंबन्धेन प्रीतिसमानाधिकरणो व्यापारो रुचेरर्थः ॥ तत्फलप्रीतेः समवायेनाश्रयो हरिः संप्रदानत्वशक्तिमान् । तथा च हरिसंप्रदानिका भक्तिकर्तृका रुचिरिति बोधः ॥ समवायसंबन्धेन हरिनिष्ठा या भक्तिविषया प्रीतिः तदनुकूलो भक्तिनिष्ठो व्यापार इति यावत् ॥ एवं च हरौ शेषषष्ठी कारकत्वविवक्षायां 'हरिं प्रीणयति भक्तिः' इति प्रतीतौ कर्मसंज्ञा प्राप्नोतीति तद्वारणाय संप्रदानत्वमनेन क्रियते । प्रीणयतेस्तु समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारोर्थं इति न रुच्यर्थता । अत एव 'हरिम्प्रीणयति भक्तिः' इत्यादौ प्रीधात्वर्थयोगे न संप्रदानसंज्ञा ॥ विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रीतिव्यधिकरणव्यापाररूपोऽभिलष्यतेरर्थं इति नाभिलष्यतेरपि रुच्यर्थतेति न 'हरिर्भक्तमभिलष्यति' इत्यत्र संप्रदानसंज्ञापत्तिरिति सर्वं मनसि निधायाह—**अनन्यकर्तृक इति** ॥ विषयतया प्रीत्याश्रयाभिन्नकर्तृक इत्यर्थः ॥ नागेशस्तु **'अन्यकर्तृकः'** इति पाठं कल्पयित्वा 'अभिलष्यतिकर्त्रपेक्षया यदन्यद् अभिलषतिकर्म तत्कर्तृक इत्यर्थः' इत्याह ॥ **हरिनिष्ठेति** ॥ समवायसंबन्धेन हरिनिष्ठा यां प्रीतिः तस्या विषयतासंबन्धेनाश्रयभूता भक्तिरेव कर्त्री प्रीत्यनुकूलव्यापाराश्रयः । एवं च प्रीतिसमानाधिकरणव्यापारार्थत्वं रुचेः कथितम् ॥ ३ पथः समवायेन प्रीत्याश्रयत्वाभावान्न संप्रदानतापत्तिरिति भावः ॥ ४ ज्ञीप्स्यमान इत्यत्र णिजन्तज्ञाधातोः सनि कर्मणि शानच् इति दर्शयितुमाह—**बोधयितुमिष्ट इति** ॥ ५ पथो न बोधयितुमिष्यमाणतेति' भावः ॥ ६ अत्रापपाठोयम् । मनोरमायामस्योपलभ्यमानत्वात् ॥ ७ **द्रोहादय इति** । घञन्तनिर्देशस्यैवोचितत्वादुचितः ॥ सूत्रनिर्दिष्टानुकरणेन **द्रुहादय** इति पाठस्तु धातुपाठपठितानुपूर्व्याः कोपप्रभवत्वानाश्रयणात् तदर्थव्यापारस्यैव कोपप्रभवत्वौचित्येन भावघञन्तपाठस्यैव युक्ततरत्वादनुचित एव ॥ ८ उपसृष्ट इति सोपसर्गसंज्ञा प्राचाम् ॥ ९ यस्येति कर्मणि षष्ठी यत्कर्मको विविधः प्रश्न इत्यर्थसूचितमाह—**यदीयो विविध इति** ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ।१।४।४० ॥ आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनारूपव्यापारस्य कर्ता संप्रदानं स्यात् ॥ विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा । विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥ **अनुप्रतिगृणश्च ।१।४।४१ ॥** आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् । होत्रेऽनुगृणाति । प्रतिगृणाति । होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥ **परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ।१।४।४४ ॥** नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणम् तस्मिन् साधकतमं कारकं संप्रदानसंज्ञं वा स्यात् ॥ शतेन शताय वा परिक्रीतः ॥ **तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या** * ॥ मुक्तये हरिं भजति **क्लृपि संपद्यमाने च** * ॥ भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते संपद्यते जायते इत्यादि ॥ **उत्पातेन ज्ञापिते च** *॥ वाताय कपिला विद्युत् ॥ **हितयोगे च** * ॥ ब्राह्मणाय हितम् ॥ **क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ।२।३।१४ ॥** क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् ॥ फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः ॥ नमस्कुर्मो नृसिंहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः ॥ एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादावपि ॥ **तुमर्थाच्च भाववचनात् ।२।३।१५ ॥** भाववचनाश्चेति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् ॥ यागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः ॥ **नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च ।२।३।१६ ॥** एभिर्योगे

---

१ द्विवचननिर्देशेपि 'देवदत्तयज्ञदत्तौ भोज्येताम्' इति भोजनाकर्मत्वस्य प्रत्येकमन्वयवदत्रापि प्रत्येकमुपसर्गयोग इत्यभिप्रेत्योदाहरति-**प्रतिशृणोतीति** ॥ २ सूत्रे भ्यामो लुकमभिप्रेत्योदाहरति-**अनुगृणातीति**॥ ३ तादर्थ्यशब्देनोपकार्योपकारकभाव एव गृह्यत इति उपकारकत्वं च परम्परयापि गृह्यते इति चाभिप्रेत्योदाहरति-**मुक्तय इति** । ब्राह्मणाय पायसम् इति चास्यैवोदाहरणम् इति भावः ॥ वस्तुतस्तु तादर्थ्येन प्रकृतिविकृतिभाव एव गृह्यते इति मुक्तये हरिं भजति ब्राह्मणाय पायसम् इत्यादौ तु 'क्रियया यमभिप्रैति' इत्यनेनैव संप्रदानतेति बोध्यम् ४ 'क्लृपि' इति लुप्तषष्ठ्यन्तम् संपद्यमानो विकारः । तेन विकारवाचकाच्चतुर्थी । कल्पयमाने इत्येव वक्तव्ये 'संपद्यमान' ग्रहणसामर्थ्यात् क्लृपिपदेन तदर्थग्रहणमित्युदाहरति-**कल्पते संपद्यत इत्यादि** ॥ ५ 'वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी । पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ।' इति भाष्योक्तश्लोकः ॥ ६ हितमस्ति इति स्वरूपसत्तान्वाख्यानेपि चतुर्थ्यर्थमिदं वार्तिकम् । येन बलिसुखरक्षितयोगेपि ॥ ७ क्रियार्था उपपदं यस्य इति विग्रहेण 'सप्तम्यन्तं क्रियार्थपदं यत्र श्रूयते' इत्यर्थावगमात् । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इत्याद्येयम् । एवं च 'क्रियायां क्रियार्थायाम्' इत्येतत्संबन्धसूत्रैर्विहितास्तुमुनादयः प्रत्यया गृह्यन्ते । स्थानिपदं चाप्रयुज्यमानार्थकमित्यभिप्रायेणाह-**अप्रयुज्यमानस्येति । तुमुन इति** । तुमुनादेरित्यर्थः ॥ ८ आहर्तुमिति । आहरिष्यतीत्यस्य आहारक इत्यस्य चोपलक्षणम् ॥ ९ 'नमस्करोति देवान्' इत्यत्रेव 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति द्वितीयाया एव बलीयस्त्वे 'नमस्कुर्मो नृसिंहाय' इति चतुर्थ्यनुपपन्नेत्याशङ्कायाः समाधानमाह-**नृसिंहमनुकूलयितुमितीति** ॥ एवंच नात्र चतुर्थ्युपपदविभक्तिः किंतु कारकविभक्तिरेवेति 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति चतुर्थ्येव भवतीति भावः ॥ १० 'अव्ययकृतो भावे' इत्युक्तत्वात्तुमुनो भाव एव विधानाद् भावस्यैव तुमर्थत्वात्तद् व्यर्थमेव भाववचनग्रहणं स्वघटितसूत्रविशेषपरमेवेत्याह-**इति सूत्रेणेति** ॥ अव्ययेभ्यो विहिताया विभक्तेर्लुकापहारनित्यत्वेनाव्ययभिन्ना एव भावार्थकाः प्रत्यया ग्राह्या इति बोध्यम् ॥

चतुर्थी स्यात् ॥ हरये नमः ॥ **उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ॥** नमस्करोति देवान् ॥ प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा ॥ अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि ॥ प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः । तस्मै प्रभवति 'स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात् । तेन 'प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धम् ॥ वषडिन्द्राय ॥ चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीर्विवक्षायां परामपि' चतुर्थी चाशिषीति षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति। स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ॥**मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ।२।३।१७॥** प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे॥ न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा ॥ श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे न-न त्वां तृणं मन्ये ॥ अप्राणिष्वित्यपनीय, **नौकाकान्नशुकशृगालवर्जेष्विति वाच्यम्** * ॥ तेन'न त्वां नावमन्नं वा मन्ये इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । न त्वां शुने मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ॥ **गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ।२।३।१२ ॥** अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति ॥ चेष्टायां किम् ? मनसा हरिं व्रजति ॥ अनध्वनीति किम् ? पन्थानं गच्छति ॥ गन्त्राधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः । यदा तूत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् १।४।२४ ॥ अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् ॥ **अपादाने पञ्चमी ।२।३।२८ ॥** ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति ॥ कारकं किम् ? वृक्षस्य पर्णं पतति ॥ **वा जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्** * ॥

१ स्वसमभिव्याहृतपदविशेषनिमित्तका विभक्तिरुपपदविभक्तिः । कारकाधिकारीयसंज्ञाविशेषरूपस्वार्थनिमित्तका कारकविभक्तिः । तथा च कारकस्य स्वार्थत्वात्तन्निमित्तकविभक्तेरन्तरङ्गत्वम् , स्वसमभिव्याहृतपदान्तरयोगनिमित्तकत्वादुपपदविभक्तेर्बहिरङ्गत्वम् एवं चान्तरङ्गपरिभाषाफलितत्वेपि पृथगुपन्यासः प्रपञ्चार्थः 'अभ्यर्हितं च ' इत्यनेनैव सिद्धौ ' वर्णानामानुपूर्व्येण' 'भ्रातुश्च ज्यायसः ' इत्यनयोरिवेति न वाचनिकत्वकल्पने गौरवमिति बोध्यम् ॥ २ 'स्वस्तिर्भवतु मे नित्यम्' इति भविष्योत्तरे प्रयोगादनव्ययमपि स्वस्तिशब्दः ॥ ३ श्यन्निर्देशो न श्यन्विशिष्टोपादानार्थः किंतु तानादिकव्यावृत्त्यर्थ एव । तेन दैवादिकादेव श्यन्सत्त्वे प्रत्ययान्तरसत्त्वे वा चतुर्थी भवत्येवेति 'तृणाय मत्वा रघुनन्दनो न' इति भट्टिप्रयोगोपपत्तिरिति बोध्यम् ॥ ४ अपायः संयोगनाशको व्यापार इति संयोगनाशौ स्वरूपसत्ताविव बुद्धिकल्पितावपि गृह्येते इति 'माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतराः' इति बुद्धिकल्पितमाथुरपाटलिपुत्रसंयोगनाशमेवाश्रित्य भाष्यकृतोक्तं पञ्चमीसाधनं संगच्छते । असतोपि बुद्धौ कल्पनं भवत्येवेति शशशृङ्गादिशब्दानां प्रातिपदिकत्वसिद्धिः स्थाल्यादीनां कर्तृत्वसिद्धिश्चेति बोध्यम् ॥ ५ ध्रुवस्य निश्चलपर्यायत्वे 'त्रस्तादश्वात्पतितः' 'सार्थाद्गच्छतो हीनः' इत्यादावश्वसार्थादीनां निश्चलत्वाभावेनापादानसंज्ञानुपपत्तिमाशङ्क्य 'न वाध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्' इति समाधानं कृतवान् वार्तिककारः । तत्र ध्रुवत्वमविवक्षितमिति ध्रुवाध्रुवयोरुभयोरपि संयोगाश्रयत्वेन विवक्षितयोर्बौद्धसंयोगनाशावधित्वमात्रविवक्षयाऽपादानत्वसिद्धिरित्यभिप्रायेण व्याचष्टे-**ध्रुवमवधिभूतमिति** । अवधिभूतत्वेनैव विवक्षितं चलम् अचलं वापादानसंज्ञमित्यर्थः ॥ ६ निश्चलं विभागावधिं दर्शयति-**ग्रामादिति** ॥ चलस्याप्यवधित्वमात्रविवक्षाफलं दर्शयितुं विशिनष्टि-**धावत इति** ॥ धावनकर्त्रश्वापादानकं पतनमिति बोधः ॥ ७ **वृक्षस्येति** । पर्णपतनावधित्वस्य वृक्षे सत्त्वेऽपि यदा 'वृक्षावधिकं पर्णकर्तृकं पतनम्' इति बोधे वृक्षस्य पतनक्रियायामन्वयित्वेन कारकत्वं तदाऽपादानसंज्ञायां 'वृक्षात्' इति पञ्चमी भवत्येव ॥ यदा तु 'वृक्षसंबन्धिपर्णकर्तृकं पतनम्' इति बोधे वृक्षस्य पर्णे एव संबन्धित्वेनान्वयः तदा वृक्षस्य क्रियान्वयित्वाभावात्कारकत्वाभावेपि पञ्चमी मा भूदिति 'कारकम्' इत्युपात्तम् ॥ ८ 'दुःखोऽधर्मो नानेन कृत्यमस्ति' इति बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते इत्येव बौद्धविभागसिद्धापादानसंज्ञानुवादकं वार्तिकमाह-**जुगुप्सेति** ॥ पापापादानकं जुगुप्सनं विरमणं वेति बोधः ॥

पापाज्जुगुप्सते विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति ॥ **भीत्रार्थानां भयहेतुः ।१।४।२५ ॥** भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् ॥ चोराद् बिभेति । चोरात्त्रायते ॥ भयहेतुः किम् ? अरण्ये बिभेति त्रायते वा ॥ **पराजेरसोढः ।१।४।२६ ॥** पराजेः प्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादानं स्यात् ॥ अध्ययनात्पराजयते । ग्लायतीत्यर्थः ॥ असोढः किम् ? शत्रून्पराजयते । अभिभवतीत्यर्थः ॥ **वारणार्थानामीप्सितः ।१।४।२७ ॥** प्रवृत्तिविघातो वारणम् । वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थोऽपादानं स्यात् ॥ यवेभ्यो गां वारयति ॥ ईप्सितः किम् ? यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ॥ **अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ।१।४।२८ ॥** व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् ॥ मातुर्निलीयते कृष्णः ॥ अन्तर्धौ किम् ? चौरान्न दिदृक्षते ॥ इच्छतिग्रहणं किम् ? अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥ **आख्यातोपयोगे ।१।४।२९ ॥** नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् ॥ उपाध्यायादधीते ॥ उपयोगे किम् ? नटस्य गाथां शृणोति ॥ **जनिकर्तुः प्रकृतिः ।१।४।३० ॥** जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् ॥ ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ **भुवः प्रभवः ।१।४।३१ ॥** भवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा ॥ हिमवतो गङ्गा

---

१ भीत्राशब्दौ संपदादित्वाद्भावक्विबन्तौ भयत्राणार्थौ । ततो बहुव्रीहिलब्धमर्थमाह–**भयार्थानामिति ।** २ अरण्यं न भयहेतुः किं तु तत्स्था व्याघ्रादय एवेति भावः ॥ ३ परापूर्वकजयतेर्निवृत्त्यङ्गासाध्यतापर्यायासह्यतासाधकग्लानौ न्यूनीकरणानुकूलाभिभवे च शक्तिः । तत्राद्ये ग्लानेः कर्तृनिष्ठत्वादकर्मकत्वम् । तत्रैवार्थे यत्रासाध्यतासाधिका ग्लानिस्तत्रापादानसंज्ञा । अत एव भाष्यकृता '**दुःखमध्ययनम् दुर्धरं च**' इति **बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते**' इत्येवं ग्लानिसाध्यनिवृत्तिमादायैवापादानसंज्ञां संसाध्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यायि ॥ एवं चासोढशब्दस्यासाध्यपर्यायिता ध्वनिता ॥ द्वितीये तु सकर्मकत्वम्, तस्यात्र न ग्रहणम् । 'विपराभ्यां जेः' इत्यत्र तूभयोरेव ग्रहणमिति लक्ष्यानुसारिव्याख्यानमेवात्र शरणमिति बोध्यम् ॥ निवृत्तिजनके न्यूनीभवनपर्यायासह्यताविवक्षायामपादानत्वमध्ययनात्पराजयते इत्यादौ निवर्तनाजनकन्यूनीकरणपर्यायसह्यताविवक्षायां शत्रून्पराजयते इत्यादौ ॥ अध्ययनात्पराजयत इत्यत्राध्ययनपदमध्ययनजन्यदुःखपरम्, शत्रुपदमपि शत्रुजन्यदुःखपरमेव । तत्र यदीयदुःखेऽसह्यत्वविवक्षा तदपादानम् । यदीयदुःखेऽसह्यताविवक्षा न तन्नापादानमिति सारम् ॥ ४ क्षेत्रस्य नेप्सितत्वम्, किंतु क्षेत्रस्थानां यवानामेवेति भावः ॥ ५ अन्तर्धौ इति 'यस्य च भावेन' इति सप्तमी । येनेति कर्तरि तृतीया सौत्री । दर्शनकर्मणोऽन्यस्यानुपादानाद् 'आत्मनः' इत्यस्य कर्मत्वं प्रत्यासत्त्या लभ्यते इति सकलमभिप्रेत्याह–**यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनाभावम्** इति ॥ ६ 'यद्यहं चोरान्पश्येयम्, तर्हि चोरा अपि मां पश्येयुः' इति हेतोश्चोरकर्तृकस्यात्मकर्मकदर्शनस्याभावेच्छयैव चोरान्न दिदृक्षतीत्यत्र प्राप्ता चोरशब्दस्यापादानसंज्ञा अन्तर्ध्यभावान्नेति भावः ॥ ७ 'येन' इत्यस्याभावेऽदर्शनेच्छोरेवापादानसंज्ञा स्यादिति बोध्यम् ॥ ८ नटगाथाश्रवणं न नियमपूर्वकमिति भावः । नटच्छात्रस्य तु नटगाथाश्रवणेऽप्युपयोग एवेति बोध्यम् ॥ ९ प्रकृतिशब्देनोपादानकारणमेव गृह्यते । 'पुत्रात् प्रमोदो जायते' इत्यत्र तु पुत्रसौशील्यादिज्ञानपरमेव पुत्रपदमिति बोध्यम् ॥ 'आदित्याज्जायते वृष्टिः' इत्यत्रापि विलक्षणधर्मपरतैवादित्यपदस्येति बोध्यम् ॥ मूर्तमेवोपादानमिति तु नाग्रहः ॥ 'जनि' इत्यत्र षष्ठ्याः सौत्रो लुक् ॥ १० प्रभवः प्रथमप्रकाशस्थानम् ॥ इमानि सर्वाणि अपादानसंज्ञासूत्राणि बौद्धविभागसिद्धापादानसंज्ञानुवादकानि ॥

प्रभवति । तत्र प्रकाशत इत्यर्थः ॥ **ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च** * ॥ प्रासादात्प्रेक्षते ॥ आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशुराज्जिह्रेति । श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः ॥ गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । कस्मात्त्वम् नद्याः ॥ **यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी** * ॥ **तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ** * ॥ **कालात्सप्तमी च वक्तव्या** * ॥ वनाद्ग्रामो योजनं योजने वा । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥ **अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहि युक्ते ।२।३।२९ ॥** एतैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराद्वनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् ॥ दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । तेन संप्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः ॥ अवयववाचियोगे तु न । 'तस्य परमाम्रेडितमिति निर्देशात् । पूर्वं कायस्य ॥ अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्छब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थेति षष्ठीं बाधितुं पृथग्ग्रहणम् । प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात् । आच्, दक्षिणा ग्रामात् । आहि, दक्षिणाहि ग्रामात् । अपादाने पञ्चमीति सूत्रे 'कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी—भवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः ॥ अपपरिबहिरिति समासविधानाज्ज्ञापकाद्बहिर्योगे पञ्चमी—ग्रामाद्बहिः ॥ **अपपरी वर्जने ।१।४।८८ ॥** एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः ॥ **आङ् मर्यादावचने ।१।४।८९ ॥** आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधावपि ॥ **पञ्चम्यपाङ्परिभिः ।२।३।१० ॥** एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । । अप हरेः

---

१ प्रासादाद् प्रेक्षणं तेजोरूपं चक्षुरिन्द्रियम् अपक्रामति । ततो विषयेण संयोगात् विषयप्रत्यक्षमिति अपादानसंज्ञामूलिकैव पञ्चमी सिद्धा ॥ २ श्वशुरं वीक्ष्य 'श्वशुरो मां माद्राक्षीत्' इति बुद्ध्या निवर्तते इति बौद्धमपादानत्वमेव ॥ ३ 'कस्माद्' इति प्रश्ने 'आगतः' इत्युत्तरे च 'आगतः' इत्यध्याहारेणैवापादानत्वमस्त्येवेति बोध्यम् ॥ ४ 'योजनम्' इत्यत्र 'वर्तते' इत्यध्याहारेण प्रथमा सिद्धा ॥ ५ योजने मासे इत्यत्र 'गते' इत्यध्याहारेण 'यस्य च भावेन' इति सप्तमी सिद्धा ॥ ६ **अन्य इत्यर्थग्रहणमिति** । यदीत्यादिः ॥ **इतरेति** । 'तर्हि' इत्यादिः । 'स्यात्' इति शेषः ॥ परं तु नैतद्युज्यते 'स्वं रूपम्' इत्यस्य बाधापत्तेः । 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानाम्' इत्यत्रार्थपदवैयर्थ्यापत्तेः । तस्मादत्र स्वरूपस्यैव ग्रहणम् । अत एव 'घटः पटो न' इत्यादौ न पञ्चमी ॥ घटाद्भिन्न इत्यत्र पञ्चमी तु 'घटाद् भेदः' इत्यत्रेव भिद्धात्वर्थविभागमादायापादानत्वेनैव सिद्धेति बोध्यम् । ७ दृष्टः सर्वजनप्रसिद्ध्या रूढः । तेन ककुप्काष्ठैन्द्रीप्रभृतयो न गृह्यन्ते ॥ ८ यथा संप्रति दिग्वाचकत्वाभावेपि देशकालवृत्तियोगे भवति तथा 'पूर्वापराधरोत्तरम्' इति शास्त्रनिर्दिष्टावयववाचियोगेपि स्याद्, अत आह—**अवयवेति** ॥ अवयविवाचकान्नेति ज्ञापितार्थः ॥ अत एव 'पूर्वं नाभेः कायस्य 'इति प्रत्युदाहरणे 'नाभेः' इत्यत्र पञ्चमी वक्ष्यते तत्र नाभेरवयवित्वाभावादेव पञ्चमीति बोध्यम् ॥ ९ **पृथग्ग्रहणमिति** । 'वदन्ति तन्न समीचीनम्, तत्र प्रत्ययग्रहणेन श्रूयमाणप्रत्यय एव तत्प्रवृत्तेरङ्गीकारेणाश्रूयमाणप्रत्यये तत्प्रवृत्तेरनङ्गीकारस्य तत्र भाष्ये ध्वनितत्वात्' इति शेषः ॥ १० **प्रभृत्यर्थेति** । 'मेरुपृष्ठादारभ्य ध्रुवपर्यन्तम्' 'अवीचिमारभ्य मेरुपृष्ठपर्यन्तम्' इति योगसूत्रभाष्यप्रयोगाद् 'आरभ्य' इत्येतद्योगे द्वितीयापञ्चम्यौ साधू इति बोध्यम् ॥ ११ **वचनग्रहणादिति** । 'मर्यादायाम्' इत्येव वाच्ये 'मर्यादावचने' इति गुरुभूतन्यासेन 'मर्यादाया वचनं कथनं यस्मिन्नर्थसंघाते' इति विग्रहेण तादृग् अर्थसंघातः 'मर्यादाभिविध्योः' इत्यत्रोक्त एव गृह्यत इत्यभिप्रेत्याह—**अभिविधावपीति** ॥

परि हरेः संसारः । परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु–हरिं परि ॥ आ[1] मुक्तेः संसारः । आ सक-लाद्ब्रह्म[2] ॥ **प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ।१।४।९२ ॥** एतयोरर्थयोः[3] प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ॥ **प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ।२।३।११ ॥** अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् ॥ **अकर्तर्यृणे पञ्चमी ।२।३। २४ ॥** कर्तृवर्जितं[4] यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् ॥ शताद्बद्धः[5] ॥ अकर्तरि किम् ? शतेन[6] बन्धितः ॥ **विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ।२।३।२५ ॥** गुणे[7] हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् ॥ जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः ॥ गुणे किम् ? धनेन कुलम् ॥ अस्त्रियां किम् ? बुद्ध्या मुक्तः ॥ विभाषेति[8] योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित् । धूमादग्निमान् । नास्ति घटोऽनुपलब्धेः ॥ **पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ २।३।३२ ॥** एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमी-द्वितीये च ॥ अन्यतरस्यांग्रहणं[9] समुच्चयार्थम् । पञ्चमीद्वितीये अनुवर्तेते[10] ॥ पृथग् रामेण रामात् रामं वा । एवं विना नाना ॥ **करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ।२।३।३३ ॥** एभ्यो[11]ऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ[12] स्तः ॥ स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु–स्तोकेन विषेण हतः ॥ **दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । २ । ३ । ३५ ॥** एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्[13]पञ्चमीतृतीये ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण

---

१ **आ मुक्तेरिति** । तेन विनारूपायां मर्यादायामत्राङ् । अर्थात् मुक्तितः प्रागेव संसारः मुक्तिदशायां संसाराभाव इति भावः ॥ २ **आ सकलादिति** । तेन सहरूपायाम् अभिविधावत्राङ् । ब्रह्मणः सकले सत्ता. न क्वाप्यभाव इति भावः ॥ ३ तत्कार्यकर्ता प्रतिनिधिः । यथा कृष्णोचितकार्यकर्ता प्रद्युम्नः कृष्णप्रति-निधिः ॥ गृहीतवस्तुसममूल्यवस्तुप्रत्यर्पणं प्रतिदानम् ॥ ४ **कर्तृवर्जितमिति** । कर्तृसंज्ञावर्जितमित्यर्थः ॥ हेतुतृतीयायां प्राप्तायां पञ्चमी विधीयते ॥ ५ शतहेतुकबन्धनाश्रय इति बोधः ॥ ६ **शतेन बन्धित** इत्यत्र प्रयोज्यकर्तोत्तमर्णः । शतं तु बन्धनकर्त्रुत्तमर्णप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञासमनियतकर्तृसंज्ञाविशिष्टमिति कर्तृ-संज्ञावर्जितत्वाभावान्नैव पञ्चमीति शतप्रयोज्यधनिकर्तृकबन्धनाश्रयोधमर्ण इति बोध्यम् ॥ ७ **'सत्त्वे निवि-शतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥'** इति लक्षित एव गुणो गृह्यते इति केचित् ॥ अन्ये तु पराश्रितत्वमेवात्र गुणत्वमित्यूचुः ॥ ८ **'बाहुलकं प्रकृतेस्तनु-दृष्टेः'** इत्येतद्वार्तिकनिर्देशसिद्धमाह–**विभाषेति योगविभागादिति** ॥ लक्ष्यानुसारिव्याख्यानमेवात्राभि-धानानभिधानयोः शरणमिति भावः ॥ ९ विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन निपातस्य 'अन्यतरस्याम्' पदस्यानेकार्थ-त्वात् ॥ १० **अनुवर्तेते इति** । पञ्चमीमात्रमनुवर्तते । द्वितीया तु **'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते'** इत्यनेनैव सिद्धेति भाष्यमतम् ॥ ११ 'गापोष्टक्' इत्यत्रेव मात्रालाघवाय षष्ठी कृता पञ्चम्यर्थे इत्याह–**एभ्य इति** ॥ १२ चकारेण समुच्चितयोः पञ्चमीतृतीययोर्विधानमित्याह–**तृतीयापञ्चम्याविति** ॥ एतेन 'द्वितीयानुवर्तनं तत्र प्राचामनुरोधेन' इति ध्वनितम् । अन्यथा चकारेण तिसृणामेव विधानं स्यात् । तथा च 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इत्यत्रापि द्वितीयाग्रहणवैयर्थ्यं स्यादिति भावः ॥ १३ 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्' "करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य' 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इत्येवमेव पाठो युक्तः । ननु मध्ये 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्' इति यथाधुनिकाष्टाध्यायीपुस्तके समुपलभ्यते । द्वितीयाविधौ 'तेभ्यः' इत्येव सिद्धौ 'दूरान्तिकार्थेभ्यः' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तस्मात् षष्ठीविधायकम् 'अपादाने पञ्चमी' इत्युत्तरमेव ज्ञानीयम् । एवं च तृतीयापञ्चम्येवानुवर्तते ननु षष्ठ्यपीति सूचयन्नाह–**चात्पञ्चमीतृतीये इति** ॥ अर्थ-विशेषस्यानुपादानादाह–**प्रातिपदिकार्थमात्रे इति** ॥ सत्त्ववचनविशेष्याविवक्षायामिति यावत् ॥ सत्त्ववचन-त्वविवक्षायां तु विशेष्यविभक्तिसमनियतैव विभक्तिर्भवतीत्याह–**दूरः पन्था इति** ॥

वा । अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन वा ॥ असत्त्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह—दूरः पन्थाः ॥

षष्ठी शेषे ।२।३।५०॥ कारक[1]प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसंबन्धः शेष-स्तत्र[2] षष्ठी स्यात् । राज्ञः[3] पुरुषः । **कर्मादीनामपि[4] संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव ।** सतां[5] गतम् ॥ सर्पिषो[6] जानीते । मातुः स्मरति । एधो[7] दकस्योपस्कुरुते । भजे शंभोश्चरणयोः फलानां तृप्तः ॥ **षष्ठी हेतुप्रयोगे ।२।३।२६॥** हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् ॥ अन्नस्य हेतोर्वसति ॥ **सर्वनाम्नस्तृतीया च ।२।३।२७॥** सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च ॥ केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः ॥ **निमित्त[8]पर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम् *** ॥ किंनिमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मै निमित्ता-येत्यादि । एवं किं कारणम् को हेतुः किं प्रयोजनमित्यादि । प्राय[9]ग्रहणादसर्वनाम्नः

---

१ शेषश्चोक्तादन्य एव भवतीति प्रागुक्तादनभिहिताधिकारपठितकर्मादितत्तत्कारकविशेषात् प्रातिपदिकार्थाच्च व्यतिरिक्तः शाब्दबोधे संसर्गमर्यादया भासमानः संसर्गापरपर्यायः स्वस्वामिभावादिः संबन्धः सर्वैरङ्गीक्रियत इत्यत आह—**कारकेत्यादि** ॥ 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' इत्यादि प्रथमाप्रकरणोत्तरम् 'अनभिहिताधिकारेऽपि द्वितीयादिविभक्तीरेव 'स्वौजसमौट्' सूत्रक्रमेण कुतो न विहितवान् इति चिन्त्यम् ॥ २ **तत्रेति** । तस्य संबन्धत्वेनैव विवक्षायां विशेषणत्वेनैव विवक्षितात् षष्ठी नतु तस्य विशेष्यत्वादिविवक्षायाम्, विशेष्यत्वेन विवक्षितादिति यावत् । तदेवोक्तं हरिणा—**'द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते । तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यते ॥'** इति ॥ अस्यार्थः—**असौ** संबन्धः **द्विष्ठोपि** विशेष्यविशेषणोभयनिष्ठोपि **परार्थत्वाद्** विशेषणार्थत्वात् **गुणेषु** विशेषणतया विवक्षितेषु **व्यतिरिच्यते** प्रादुर्भूतो भवति । **तत्र** विशेषणे **अभिधीयमानः** षष्ठ्यादिना शब्देन कथ्यमानः प्रधाने विशेष्यतया विवक्षितेऽपि उपयुज्यते उपयोगं करोतीति ॥ ३ **राज्ञः पुरुष इति ।** स्वस्वामिभावसंबन्धेन राजनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयः पुरुषः इति बोधः ॥ **'राज्ञः पुरुषः'** इत्यत्र **'राजा विशेषणम्, पुरुषो विशेष्यः'** इति भाष्यात् ॥ 'स्वस्वामिभावसंबन्धेन पुरुषनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयो राजा' इति बोधविवक्षायां तु 'पुरुषस्य राजा' इति भवत्येव ॥ ४ **'कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः'** इति समाधानस्य बाधकम् **"यद्येवं शेषो न प्रकल्पते । नहि कर्मादिभ्योऽन्येऽर्थाः सन्ति । इह तावत् 'राज्ञः पुरुषः' इति राजा कर्ता पुरुषः संप्रदानम् । तथा यदेतत् स्वं नाम चतुर्भिरेतत्प्रकारैर्भवति—क्रयणात् अपहरणात् याच्ञायाः विनिमयादिति । अत्र च सर्वत्र कर्मादयः सन्ति"** इत्येवमभिधाय सिद्धान्तिना "एवं तर्हि **कर्मादीनामविवक्षा शेषः"** इति समाहितमिति तदेवाह—**कर्मादीनामपीति** ॥ ५ **सतां गतमिति** गमने सतां न कर्तृत्वेन विवक्षा किंतु संबन्धित्वेनैवेति 'सत्संबन्धि गमनम्' इत्येव बोधः ॥ एवं च प्राचां ग्रन्थे पठ्यमानम् 'नपुंसके भावे क्तस्य योगे' 'शेषत्वविवक्षायां च' इत्यादि नापूर्वमिति भावः ॥ ६ **सर्पिषो जानीत इति ।** कर्मादीनां संबन्धत्वमात्रविवक्षयैव षष्ठीसिद्धावपि वक्ष्यमाणं प्रतिपदविधानं समासप्रतिषेधार्थमिति वक्ष्यति ॥ सर्पिःसंबन्धिनी प्रवृत्तिरिति बोधः ॥ ७ एधोऽदन्तः पुंल्लिङ्गः । सान्तं क्लीबं वा ॥ दकं पानीयम् । काष्ठं पानीयस्य गुणमादत्ते इत्यर्थः । यथा पानीयं न ज्वलति एवमिदं काष्ठमपीति ज्वालने दुःखातिशयो व्यज्यते ॥ एधकर्तृकं पानीयसंबन्धि गुणाधानमिति बोधः ॥ ८ **'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्'** इति 'हेतौ' सूत्रपठितवार्तिके पर्यायोपादानमधिकसंग्रहार्थमुपलक्षणमेवेति मन्यमानानां मतेन वार्तिकं पठति—**निमित्तपर्यायेति ॥** तेभ्यः, 'तत्समानाधिकरणेभ्यश्च' इति शेषः ॥ ९ **प्रायग्रहणादिति** । प्रकृष्टशिष्टप्रयोगानुसारेणेति भावः ॥

प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ॥ **षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ।२।३।३० ॥** एतद्योगे षष्ठी स्यात् । दिक्छब्देति पञ्चम्या अपवादः । ग्रामस्य दक्षिणतः पुरः पुरस्तात् उपरि उपरिष्टात् ॥ **एनपा द्वितीया ।२।३।३१ ॥** एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् ॥ एनपेति योगविभागात्षष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण ॥ **दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ।२।३।३४ ॥** एतैर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च ॥ दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा ॥ **ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ।२।३।५१ ॥** जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् ॥ सर्पिषो ज्ञानम् ॥ **अधीगर्थदयेशां कर्मणि ।२।३।५२ ॥** एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् ॥ मातुः स्मरणम् । सर्पिषो दयनम् । ईशनं वा ॥ **कृञः प्रतियत्ने ।२।३।५३ ॥** कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी स्याद्गुणाधाने । एधो दकस्योपस्करणम् ॥ **रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ।२।३।५४॥** भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा ॥ **अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यम्** * ॥ रोगस्य चौरज्वरः । चौरसंतापो वा । रोगकर्तृकं चौरसंबन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः ॥ **आशिषि नाथः । २ । ३ । ५५ ॥** आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथनम् । आशिषीति किम् ? माणवकनाथनम् ।

---

१ अतसुप्रत्ययस्य दिक्शब्देभ्य एव विधानादिति भावः ॥ २ अर्थग्रहणप्रयोजनं दर्शयति–**पुर इत्यादि ॥** असिअस्तातिरिल्रिष्टातिल्प्रत्ययाः क्रमेण वर्तन्ते । अर्थग्रहणेनैषामपि ग्रहणं सिद्धम् ॥ ततः पश्चात् इत्यत्रापि षष्ठ्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिरिति भावः ॥ ३ **योगविभागादिति ।** यद्यप्ययं योगविभागो भाष्यकृता नोक्तः तथापि 'शिष्टप्रयोगानुसारेणैव शब्दानां साधुत्वं स्वीकार्यमेव' इति पृषोदरादिसूत्रभाष्यध्वनितत्वेन नैव भाष्यविरोध इति योगविभागं दर्शयतां वृत्तिकृतामाशयः ॥ ४ 'अपादाने पञ्चमी' इत्यनन्तरमेव 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्' इति पाठे 'दूरान्तिकार्थेभ्यः' इत्यस्य सार्थक्यमिति प्रागुनिवेदितं मनसि निधायाह–**पञ्चमी चेति ॥** ५ अधिकृतस्य शेषपदस्य 'करणे' इत्यनेन संवन्धेऽपि अविरोधायाह–**शेषत्वेन विवक्षित इति ॥** करणत्वेनाविवक्षिते केवलं संबन्धत्वेन विवक्षित इत्यर्थः । एवं च शेषत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येव, शेषत्वेनाविवक्षायां तृतीयैव भवतीति भावः ॥ नव्यास्तु–**'कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनम्'** इति पूर्वपक्षिवार्तिके आदिशब्दस्याश्रयवाचकत्वेन 'कर्माश्रयेषु विधिषु' इत्यर्थस्य निर्णीतत्वेन **अविवक्षिते कर्मणि षष्ठी भवति । यदा च कर्म विवक्षितं भवति तदा षष्ठी न भवति । तद्यथा स्मराम्यहं मातरम्'** इति सिद्धान्तिभाष्ये कर्मविषय एव शेषपदानुवृत्तेर्ध्वनितत्वेन **'अधीगर्थादयः प्रेष्यब्रूपर्यन्ताः कर्मादिशब्देनोच्यन्ते'** इति प्रदीपकृता शेषपदानुवृत्तियोग्यानां परिगणितत्वेन च करणाधिकरणपदघटितविधिषु शेषपदाननुवृत्तेरेव लाभात् नैव भवति शेषपदानुवृत्तिरत्रेति शेषत्वेनाविवक्षायामपि तृतीया नैव भवतीति वदन्ति ॥ ६ **कर्मणि शेष इति ।** शेषत्वेन विवक्षित इत्यर्थः । तेन विवक्षायां षष्ठी मातुः स्मरणम् (ति,) अविवक्षायां द्वितीया मातरं स्मरति इति ॥ ७ 'प्रतियत्नो गुणाधानम्' इति 'डुकृञ्' धातौ वक्ष्यते, तदाह–**गुणाधान इति ॥** ८ **'दकस्योपस्करणम्' इति ।** 'करोति' इति शेषः ॥ ९ **'अथ किमर्थं भाववचनानाम्' इत्युच्यते यावता रुजार्था भाववचना एव 'भवन्ति' इत्याक्षेपस्य 'भावकर्तृकाद् यथा स्यात् । इह मा भूत्–नदी कूलानि रुजतीति'** इति भाष्ये वचनशब्दस्य कर्तृपरताया उक्तत्वादाह–**भावकर्तृकाणामिति** ॥ चौरस्येति षष्ठी प्रतिपदविधानत्वान्न समस्यते इति भावः ॥

तत्संबन्धिनी याच्ञेत्यर्थः ॥ **जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् । २ । ३ । ५६ ॥** हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्योज्जासनम् । निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्रहणनम् । प्रणिहननम् । निहननम् । प्रहणनं वा ॥ नट अवस्कन्दने चुरादिः । चौरस्योन्नाटनम् । चौरस्य क्राथनम् । वृषलस्य पेषणम् ॥ हिंसायां किम् ? धानापेषणम् ॥ **व्यवहृपणोः समर्थयोः । २ । ३ । ५७ ॥** शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता । शतस्य व्यवहरणं पणनं वा ॥ समर्थयोः किम् ? शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनम् । स्तुतिरित्यर्थः ॥ **दिवस्तदर्थस्य । २ । ३ । ५८ ॥** द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति ॥ तदर्थस्य किम् ? ब्राह्मणं दीव्यति । स्तौतीत्यर्थः ॥ **विभाषोपसर्गे ।२।३।५९ ॥** पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ॥ **प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ।२।३।६१ ॥** देवतासंप्रदानेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात्षष्ठी स्यात् । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा ॥ **कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । २ । ३ । ६४** कृत्वोर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात् ॥ पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनम् । द्विरह्नो भोजनम् ॥ शेषे किम् ? द्विरहन्यध्ययनम् ॥ **कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ॥** कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्ता कृष्णः ॥

---

१ समानार्थसमशब्दस्यार्थशब्देन बहुव्रीहौ शकन्ध्वादित्वात्पररूपमित्याह–**तुल्यार्थतेति** ॥ २ तदर्थस्येति तच्छब्देन व्यवहृपणावेव गृह्येते इत्याशयेनाह–**द्यूतार्थस्येत्यादि** ॥ ३ अस्मिन् षष्ठीसमासनिषेधफलकप्रतिपदविधानत्वसंपादकशेषपदानुवृत्तिर्न भवति व्याख्यानात्, इति सूचनायैव तिङन्तमुदाहरति–**शतस्य दीव्यतीति**॥ ४ दैवादिकस्यैव ग्रहणार्थम् 'मन्यकर्मणि' इत्यत्रेव श्यन्विशिष्टानुकरणम्–'प्रेष्य' इति । एवं च 'प्रोपसृष्टदैवादिकस्येषधातोः प्रयोगे ब्रूधातोश्च प्रयोगे कर्मणो हविर्वाचकात् षष्ठी' इत्यर्थः । 'द्वितीया ब्राह्मणे' इत्यतो ब्राह्मणपदानुवृत्तौ ब्राह्मणस्य वेदभागत्वेन दृष्टानुविधित्वाद्वेदे लोण्मध्यमपुरुषैकवचन एव प्रवृत्तिदर्शनात् समासापत्तेरभावात् तद्वारणस्य व्यर्थत्वात् प्रतिपदविधानत्वसाधकशेषपदानुवृत्तिरत्र न भवतीति बोध्यम् ॥ 'इदं च भाषायामपि भवति उत्तरत्र च्छन्दोग्रहणात्' इति पदमञ्जरी तु मन्त्रब्राह्मणोभयार्थकच्छन्दोग्रहणस्य वैयर्थ्यानापत्तेः पदमञ्जर्येव ॥ ५ वृत्त्यनुरोधेनाह–**शेष इति** ॥ बहुभिर्व्यवच्छेदान्मण्डूकानुवृत्त्याश्रयणे प्रमाणाभावाच्चेह 'शेषे' इति नानुवर्तते कर्माश्रय एव तदनुवृत्तेरङ्गीकारेण अधिकरणाश्रये तदनङ्गीकारस्यैव भाष्यकृता सूचनादिति सारम् ॥ ६ अत्र सूत्रे 'शेषे' इति नानुवर्तते 'षष्ठी शेषे' इत्यनेनैव सिद्धावस्य वैयर्थ्यापत्तेः **'प्रतिपदविधाना च'** इत्यनेनात्रापि निषेधे **'कृद्योगा षष्ठी समस्यते'** इत्यस्य निर्विषयत्वापत्तेश्च ॥ ७ कर्तृषष्ठ्या उदाहरणमाह–**कृष्णस्येति** । क्तिन्प्रत्ययस्य भावे विधानाद् अनभिहिते कर्तरि षष्ठीति भावः ॥ ८ कर्मषष्ठीमुदाहरति–**जगत इति** । तृच्प्रत्ययेन कर्तुरभिहितत्वात् अनभिहिते कर्मणि षष्ठी । स्तोकं पाक इत्यत्र कर्मवाचकात् स्तोकशब्दाद् द्वितीयावत् षष्ठी दुर्वारा इति तु न शङ्कनीयम् । षष्ठीविधौ कर्तुः क्रियायां भेदेनैवान्वयिन एव ग्रहणस्येव तत्साहचर्यात् कर्मणोपि क्रियायां भेदेनान्वयिन एव ग्रहणाद् अभेदेनान्वयिनः क्रियाविशेषणात्षष्ठ्यनापत्तेः। द्वितीयाविधौ तु विनिगमकाभावाद् भेदेनान्वयिनोऽभेदेनान्वयिनश्च कर्मणो ग्रहणं भवत्येवेति ग्रामं गच्छति, स्तोकं पचति, स्तोकं पाक इत्यादौ द्वितीयोभयत्र निर्बाधेति बोध्यम् ॥ कर्मसंज्ञापि भेदेन क्रियाजन्यफलाश्रयस्य ग्रामादेरिवाभेदेन क्रियाजन्यफलाश्रयस्य स्तोकादेरपि भवति विनिगमनाविरहादिति सारम् ॥

गुणकर्मणि वेष्यते *॥ नेताऽश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नं वा ॥ कृति किम् ? तद्धिते मा भूत् । कृतपूर्वी कटम् ॥ **उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥** उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् ॥ आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥ **स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः** * ॥ भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः ॥ **शेषे विभाषा** * ॥ स्त्रीप्रत्यय इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा । केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति—शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा ॥ **क्तस्य**

---

१ "**अथेह कथं भवितव्यम्-' नेताऽश्वस्य स्रुघ्नम्' इति** आहोस्वित् '**नेताऽश्वस्य स्रुघ्नस्य इति** इत्याक्षेपस्य '**उभयथा गोणिकापुत्रः**' इति समाधानस्य "अकथित" सूत्रभाष्योक्तस्य फलितम् '**प्रधाने नियता षष्ठी गुणे तूभयथा भवेत्**' इति कैश्चित्पठितं मनसि निधायाह—**गुणकर्मणीति ॥** २ 'कर्तृकर्मणोः' इत्येतावन्मात्रे सूत्रेऽपि कृते कर्तृकर्मभ्यां क्रियाया आक्षेपे क्रियावाचकस्य धातोः 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः' इति "परश्च" इति सूत्रफलितन्यायेन प्रत्ययविशिष्टस्यैव प्रयोगे प्राप्ते तिङ्प्रयोगे प्राप्तायाः षष्ठ्याः "न लोकाव्यय" इति निषेधस्येष्टसाधकत्वेन कृदन्तक्रियाप्रयोग एवेष्टा षष्ठी भविष्यतीति नार्थः 'कृति' इति ग्रहणेनेति शङ्कते—**कृतीति किमिति** ॥ ३ एवं सिद्धे सति कृद्ग्रहणम् 'कृदन्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्तृकर्मणोरेव' षष्ठी यथा स्यात्, तद्धितान्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्तृकर्मणोर्मा भूत् इति नियमार्थमेवेति नियमव्यावर्त्यमाह—**तद्धिते मा भूदिति** । व्यावर्त्यमुदाहरणं स्पष्टतया निर्दिशति—**कृतपूर्वी कटमिति** । अयं भावः— कृधातोः सकर्मकत्वे निष्ठया कर्मण उक्तत्वेन कटशब्दात् षष्ठ्या अनापत्तेरिव द्वितीयाया अप्यनुपपत्तेः प्रथमाया आपत्तेश्च पूर्वं कर्मणोऽविवक्षयाऽकर्मकत्वमाश्रित्य भाव एव निष्ठां कृत्वा कृतशब्दं भावक्तान्तं मनसि निधाय 'कृतं पूर्वमनेन' इति विग्रहे 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्च' इति कृतपूर्वशब्दादिनिप्रत्यये 'कृतपूर्विन्' शब्दे निष्पन्ने तेन कर्मण आकाङ्क्षायाम् उपस्थापितस्य कर्मभूतस्य कटस्य तद्धितान्तकृतपूर्विन्शब्दे—नानभिहितत्वेन षष्ठ्यापत्तिदुर्वारैव स्यादिति नियमाश्रयणे तद्धितान्तकृतपूर्विन्शक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितत्वात् कृदन्तकृतशब्दशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितत्वाभावाच्च कटरूपकर्मणो न षष्ठ्यापत्तिः ईदृशरीत्या भावे क्तसाधनं तु न सर्वत्र, किंतु कृतपूर्व्यादितद्धितान्तविषयमेवेति भाष्ये स्पष्टम् ॥ निष्ठान्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्मण एव षष्ठीनिषेधकं 'न लोका' इति सूत्रमिति न तेनेह षष्ठीनिषेधप्राप्तिरिति षष्ठ्यनापत्तये नियमाश्रयणमावश्यकमेवेति ॥ तण्डुलानां पाचकतर इत्यादौ तु तरप्प्रत्ययरहितानां पाचक इत्यादीनामपि लोके पृथक्प्रयोगदर्शनात् कृदन्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्मत्वं तण्डुलादीनामव्याहतमेवेति षष्ठी निर्बाधैवेति बोध्यम् ॥ ४ **उभयोः प्राप्तिरिति** । प्रयोगे सत्येव प्राप्तेर्योग्यतया 'उभयोः प्रयोग एव प्राप्तिर्यस्मिन्नित्येवार्थो बोध्यः' इति 'आत्ममाने' इति निर्देशेन प्रतीयते तत्र कर्तुः प्रयोगाभावेन 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्यस्याप्रवृत्त्या 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यनेनैव षष्ठ्यां जातायां 'कर्मणि च' इत्यत्र चकारेण 'कर्मणि' इतिपदघटितसूत्रस्यैव ग्रहणेन तत्पदघटितसूत्रविहितषष्ठ्या एव समासनिषेधादत्र समासेन ध्वनिताया 'उभयप्राप्तौ' इत्यस्याप्रवृत्तेः 'उभयोः प्रयोगे प्राप्तिर्यत्र इति' समासाङ्गीकार एव संभवादिति बोध्यम् ॥ ५ '**अकाकारयोः प्रयोगे प्रतिषेधो नेति वक्तव्यम्**' इति उभयप्राप्तौ कर्तृषष्ठ्याः प्रतिप्रसवेन भावार्थकावेवाकाकारौ गृह्येते तौ च 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारविहितावेवेत्याशयेनाह—**स्त्रीप्रत्यययोरिति ॥** **भेदिकेति** । 'पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्' ॥

च वर्तमाने । २ । ३ । ६७ ॥ वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । न लोकेति निषेधस्याऽपवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ॥ **अधिकरणवाचिनश्च । २ । ३ । ६८ ॥** क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेषामासितं शयितं गतं भुक्तं वा ॥ **न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् । २ । ३ । ३९ ॥** एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशः—कुर्वन् कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः । उः—हरिं दिदृक्षुः । अलंकरिष्णुर्वा । उक—दैत्यान् घातुको हरिः ॥ **कमेरनिषेधः** * ॥ लक्ष्म्याः कामुको हरिः ॥ अव्ययम्—जगत् सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा—विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । खलर्थः—ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा ॥ तृन्निति प्रत्याहारः शतृशानचाविति तृशब्दादारभ्य तृनो नकारात् । शानन्—सोमं पवमानः । चानश्—आत्मानं मण्डयमानः । शतृ—वेदमधीयन् । तृन्—कर्ता लोकान् ॥ **द्विषः शतुर्वा** * ॥ मुरस्य मुरं वा द्विषन् ॥ सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु स्यादेव—ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः ॥ **अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः । २ । ३ । ७० ॥** भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । व्रजं गामी । शतं दायी ॥ **कृत्यानां कर्तरि वा । २ । ३ । ७१ ॥** षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः ॥ कर्तरीति किम्? गेयो माणवकः साम्नाम् । भव्यगेयेति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म ॥ अत्र योगो विभज्यते—**कृत्यानाम् ॥** उभयप्राप्ताविति नेति चानुवर्तते । तेन नेतव्या व्रजं

---

१ 'वर्तमाने' इति क्तस्यैव विशेषणं योग्यतयेत्याह—**वर्तमानार्थस्येति** ॥ 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति सूत्रविहितस्येत्यादिः ॥ कर्मण उक्तत्वेन कर्तरि षष्ठ्या 'न लोका' इति निषेधे प्राप्ते तद्बाधनार्थमिदमित्याह—**निषेधस्यापवाद इति** 'छात्रस्य हसितम्' इत्यादि 'नपुंसके भावे क्तः' इति भावक्तान्तकर्तरि कर्तृत्वाविवक्षया शेष एव षष्ठीति '**क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भाव उपसंख्यानम्**' इति वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति यथा वार्तिकसत्त्वे भावक्तः 'नपुंसके भावे' इति विहित एव गृह्यते । 'नपुंसके भावे क्त' इति त्वकर्मकेभ्य एव भवतीति 'भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमम्' इत्यत्र 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यनेन क्ते षष्ठी न भवति तथा प्रत्याख्यानपक्षेपि साऽविवक्षापि अकर्मकेभ्यो नपुंसके भावे क्ते एवेति नारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्तिः ॥ २ **क्तस्येति** । 'क्तोऽधिकरणे च 'ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' इति सूत्रविहितस्येत्यादिः ॥ ३ **एषामिति** । ल उ उक् अव्यय निष्ठा खलर्थ तृन् इत्येतदन्तानामित्यर्थः ॥ ४ उकारेण उकारान्तस्यापि ग्रहणमित्याह—**अलंकरिष्णुर्वेति** ॥ ५ '**उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः**' इति वार्तिकमनुसृत्य वदति—**कमेरनिषेध इति** ॥ ६ 'कृन्मेजन्तः' 'क्त्वातोसुन्कसुनः' इत्येषु अव्ययेषु कर्मणि षष्ठीनिषेधे प्राप्ते '**अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः**' इति षष्ठीप्रतिप्रसवं च मनसि निधायोदाहरति—**जगत् सृष्ट्वेत्यादि** ॥ ७ 'आतो युच्' इत्यस्य संग्रहार्थम् अर्थग्रहणम् ॥ 'ईषत्पानः सोमो भवता' इत्युदाहरणम् ॥ ८ शानश्चानशृशतॄणां संग्रहाय भाष्यकृताश्रितं प्रत्याहारं दर्शयति—**तृन्निति प्रत्याहार इत्यादिना** ॥ तत्र शता 'इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि' इति विहित एव गृह्यते, अन्यस्य लादेशत्वेन सिद्धत्वात् ९ ॥ '**अकस्य भविष्यति**' '**इन आधमर्ण्ये च**' इति वार्तिके अनुसृत्याह—**भविष्यत्याकस्येत्यादि** ॥ १० अत्र व्रजं गमित्यपि पाठः ॥ ११ निषेधविकल्पस्यापि विधिविकल्प एव पर्यवसानादुक्तम्—**षष्ठी वा स्यादिति** ॥ १२ द्विकर्मकाणामन्यतरकर्मणि प्रत्ययोत्पत्त्याऽन्यतरकर्मणोऽनुक्तत्वात्तत्र षष्ठीनिषेधार्थं योगविभागं भाष्योक्तं दर्शयति—**योगो विभज्यत इति** ॥

भाव: कृष्णेन । ततः—**कर्तरि वा ॥** उक्तोऽर्थः ॥ **तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । ७२ ॥** तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी ॥ तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा ॥ अतुलोपमाभ्यां किम् ? तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ॥ **चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ।२।३।७३ ॥** एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी आशिषि ॥ आयुष्यं चिरंजीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात् । एवं मद्रं भद्रं, कुशलं निरामयं, सुखं शम्, अर्थः प्रयोजन, हितं पथ्यं वा भूयात् ॥ आशिषि किम् ? देवदत्तस्यायुष्यमस्ति॥ २व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणम्। मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः॥ **आधारोऽधिकरणम् ।१।४।४५ ॥** ३कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात् ॥ **सप्तम्यधिकरणे च ।२।३।३६ ॥** अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यः ॥ ४औपश्लेषिको ५वैषयिकोऽभि६व्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छाऽस्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा ॥ दूरान्तिकार्थेभ्य इति विभक्तित्रयेण७ सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः ॥ **क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्** * ॥ अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे 'इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनिः॥ **साध्वसाधुप्रयोगे च** * ॥ ९साधुः कृष्णो मातरि । असाधुर्मातुले ॥ **निमित्तात्कर्मयोगे** * निमित्तमिह फलम् ।

---

१ 'तुलां यदारोहतिदन्तवाससा' 'स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुना' इत्यादौ तु तुलोपमाशब्दोपादानेपि 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति विना सहशब्दप्रयोगं 'पिता मात्रा' इति निर्देशेन तृतीया सुसाध्यैवेति भावः ॥ २ **व्याख्यानादिति** । यत्र च स्फुटतया भाष्यविरोधो नोपलभ्यते, तत्र प्राचां वृत्तिकृतां व्याख्यैव स्वीकरणीयेति भावः ॥ मद्रभद्रयोरुभयोरुपादानसामर्थ्यात् 'स्वं रूपम्' इत्यस्य गमकं विनैव बाधापत्तेश्च नात्रार्थग्रहणमिति तत्त्वम् ॥ ३ 'कारके' इत्यधिकारेण क्रियाया लाभे क्रियाया धात्वर्थस्य फलव्यापारोभयात्मकत्वेन साक्षात् फलाधारस्य कर्मसंज्ञया व्यापाराधारस्य कर्तृसंज्ञया परत्वाद् बाधापत्त्या परम्पराधारस्य ग्रहणम् । तथा चोक्तं हरिणा- 'कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद् धारयत् क्रियाम् । उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥' इति ॥ इति सकलं मनसि निधायाह-**कर्तृकर्मद्वारेति** ॥ **तन्निष्ठेति** । कर्तृकर्मनिष्ठेत्यर्थः ॥ ४ निजदिक्त्वकृतसम्यौपश्लेषिकाधारत्वमाश्रीयते यथा कूपे गर्गकुलमिति । तन्निजदिक्त्वं मूर्तयोरिवामूर्तयोरपि बुद्धिपरिकल्पितं मुख्यमिव मन्यते अजिकोरौपश्लेषिकमाधाराधेयभावं कथयता संहितायां सूत्रे भाष्यकृता ॥ "बुद्धौ कुर्यात् पौर्वापर्यम्' इति संहितासंज्ञासूत्रे च भाष्यकृता ॥ मासेऽतिक्रान्ते दीयते इति 'तत्र च दीयते' इत्यत्र च भाष्यकृता ॥ ५ अभिव्यापकौपश्लेषिकाधारभिन्नाधारत्वं **वैषयिकाधारत्वम्** । मोक्षे इच्छास्ति खे शकुनयः गुरौ वसतीत्यादि ॥ ६ सर्वावयवव्याप्त्याधारत्वमभि**व्यापकत्वम्** । यथा 'तिलेषु तैलम्, सर्वस्मिन्नात्मास्ति' इत्यादिषु मुख्यमाधारत्वम् ॥ ७ **विभक्तित्रयेण** द्वितीयातृतीयापञ्चमीनामकेन ॥ **चतस्रः** सप्तमीसहिताः ॥ ८ **इन्विषयस्येति** । अनन्यभावे विषयशब्दस्तथा च तदराहित्ये पर्यवसानाद् 'इन्नरहितक्तान्तमात्रकर्मणि' इत्यर्थाद् इन्प्रकृतिक्तान्तमात्रे 'अधीती' इत्यादावेव प्रवर्तते । ननु 'कृतपूर्वी कटम्' इत्यादौ-अत्र कृतपूर्वसमुदायस्य इन्प्रकृतित्वेन केवलक्तान्तस्य कृतशब्दस्येन्प्रकृतित्वाभावात् । क्तप्रत्ययस्त्वत्रापि कृतपूर्वीत्यादिवत् पूर्वं कर्मणोऽविवक्षया एव भावे क्तप्रत्ययं कृत्वा इनिप्रत्ययोत्तरं कर्माकाङ्क्षया कर्मसंबन्धे कर्मत्वविवक्षायामपि द्वितीयावारणार्थं वार्तिकमिति बोध्यम् ॥ कर्मपदेन कालादिभिन्नकर्मण एव ग्रहणम् ॥ ९ **साधुः कृष्णो मातरीति** । अनर्चायां तत्त्वकथनेपि सप्तम्यर्थे साधुग्रहणम् ॥

योगः संयोगसमवायात्मकः ॥ चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः' ॥ १ ॥ [3]हेतौ तृतीयाऽत्र प्राप्ता तन्निवारणार्थमिदम् । सीमाऽण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः ॥ योगविशेषे किम् ? वेतनेन धान्यं लुनाति ॥ **यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।२।३।३७॥** यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् ॥ गोषु दुह्यमानासु गतः ॥ **[4]अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च** *॥ [5]सत्सु तरत्सु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति । असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ॥ **षष्ठी चानादरे ।२।३।३८॥** अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ॥ [6]रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः ॥ **[7]स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ।२।३।३९ ॥** एभिः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ॥ षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवां गोषु वा स्वामी । गवां गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः ॥ **आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ।२।३।४० ॥** आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येऽर्थे ॥ आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा । [8]आसेवायां किम् ? आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ॥ **यतश्च निर्धारणम् ।२।३।४१ ॥** जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं [9]यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ॥ नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ॥ **पञ्चमी विभक्ते ।२।३।४२ ॥** विभागो विभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र [10]भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् ॥ माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः ॥ **साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ।२।३।४३ ॥** आभ्यां योगे सप्तमी स्याद[11]र्चायां न

---

१ 'निमित्तात्कर्मसंयोगे' इति वार्तिके संयोगपदं समवायस्याप्युपलक्षणमिति मनसि निधाय कृतं योगपदं व्याचष्टे–**योगः संयोगसमवायात्मक इति** ॥ २ वार्तिके निमित्तपदं प्रवृत्तिप्रयोजनवाचकम् । तत्र प्रवृत्तिप्रयोजने चर्मण्यण्डकोशे च द्वीपिमृगसमवेतत्वम्, इतरत्र संयोग इति मत्वोदाहरति–**चर्मणीत्यादि** ॥ ३ **हेतौ तृतीयेति** । 'फलमपीह हेतुः' इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ ४ 'कारकार्हाणां च कारकत्वे' 'अकारकार्हाणां चाकारकत्वे' 'तद्विपर्यासे च' इति वार्तिकत्रयं लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामपि सप्तम्यर्थम् । लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां तु 'यस्य च भावेन' इति सूत्रेणैव सिद्धा सप्तमीति व्यर्थमेवेदं वार्तिकत्रयमिति मनसि निधायाह–**अर्हाणामिति** । तत्कर्मयोग्यानामित्यर्थः ॥ सन्त एव तरणक्रियार्हाः ॥ ५ **सत्स्विति** । सतां तरणक्रियार्हाणां तरणक्रियाकर्तृत्वेन सप्तमी । **असत्स्विति** । असतां तरणानर्हाणां तरणक्रियाकर्तृत्वाभावेन सप्तमी । **सत्स्विति** । सतां तरणक्रियार्हाणां तरणक्रियाकर्तृत्वाभावाद्विपर्यासेन सप्तमी । **असत्स्विति** । असतां तरणक्रियानर्हाणां तरणक्रियाकर्तृत्वाद्विपर्यासेन सप्तमीति चतुर्थोदाहरणानि ॥ ६ **रुदति रुदतो वेति** । रोदनकर्तृपुत्राद्यनादरलक्षकं प्रव्रजनमिति बोधः ॥ ७ **स्वामीश्वरा** । पर्यायान्तरव्यावृत्त्यर्थं पर्यायोपादानम् ॥ '**दायादस्तु** भवेत् पुंसि सपिण्डे तनयेऽपि च' इति मेदिनी ॥ ८ **आसेवा** तत्परत्वम् ॥ ९ यतः समुदायात् सामान्यवाचकात् निर्धारणं विशेषवाचकस्य पृथक्करणम्, ततः सामान्यवाचकात्षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ॥ १० **भेद एव**, नतु सामान्यविशेषभावः ॥ माथुर–पाटलिपुत्राणां नैव सामान्यविशेषभावः, द्वयोरपि विशेषत्वात् ॥ ११ अविद्यमानस्यापि धर्मस्य पूजनीयत्वद्योतनाय बोधनम् **अर्चा** ॥ अर्चायाम् इत्येतद् निपुणपदेनैवान्वेति । न साधुपदेन तद्योगेऽनर्चायामपि '**साध्वसाधुप्रयोगे च**' इति वार्तिकेन सप्तमी सिद्धेः ॥

तु प्रतेः प्रयोगे ॥ मातरि साधुर्निपुणो वा ॥ अर्चायां किम् ? निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् ॥ **अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्** * ॥ साधुर्निपुणो वा मातरं प्रतिपर्यनु वा ॥ **प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च** ।२।३।४४ ॥ आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा ॥ **नक्षत्रे च लुपि** ।२।३।४५ ॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानात्तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे ॥ मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् । मूले श्रवणे इति वा ॥ लुपि किम् ? पुष्ये शनिः ॥ **सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये** ।२।३।७ ॥ शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः ॥ अद्य भुक्त्वाऽयं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः । इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः ॥ अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते । तदस्मिन्नधिकमिति 'यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात् । लोके लोका द्वाधिको हरिः ॥ **अधिरीश्वरे** ।१।४।९७ ॥ स्वस्वामिसंबन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ॥ **यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी** ।२।३।९ ॥ अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् ॥ उप परार्धे हरेर्गुणाः । परार्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः । अधि रामे भूः ॥ सप्तमी शौण्डैरिति समासपक्षे तु रामाधीना । अषडक्षेत्यादिना खः ॥ **विभाषा कृञि** ।१।४।९८ ॥ अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरेऽर्थे ॥ यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्ष्यत इत्यर्थः । इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतित्वात्तिङि चोदात्तवतीति निघातो न ॥

इति कारकप्रकरणम् ।

अथाव्ययीभावसमासप्रकरणम् ।

समर्थः पदविधिः ।२।१।१ ॥ पदसंबन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ॥ **प्राक्-**

---

१ मूल-श्रवणशब्दाभ्यां 'मूल-श्रवणनक्षत्रस्थचन्द्रमसा युक्ते काले' इत्यर्थे "नक्षत्रेण युक्तः कालः" इति जातस्याणः "लुबविशेषे" इत्यनेन लुपि जाते लुपा लुप्तस्य प्रत्ययस्य प्रकृतिभूताद् नक्षत्रवाचकादधिकरणार्थात् सप्तमी जातेति भावः॥ २ **पुष्ये शनिरिति** । अत्र पुष्यपदं केवलनक्षत्रवाचकमेव नतु पुष्यनक्षत्रस्थितचन्द्रयुक्तकालपरम् ॥ ३ 'क्रियामध्ये' इति वार्तिकस्य प्रत्याख्यानाय 'नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति । क्रियामध्यं चेत् कारकमध्यमपि भवति' इति भाष्ये साधनशब्देन तद्गता शक्तिरुच्यते इति मनसि निधायाह-**शक्तिद्वयमध्य इति** ॥ ४ **पर्यायेणेति** ॥ अवसरेण एकैकस्मादेवेत्यर्थः ॥ अयं भावः-'यस्य चेश्वरवचनम्' इत्यत्र 'ईश्वरशब्दो भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य ईश्वरत्वपर' इति 'यस्य' इति षष्ठ्या निष्ठत्वं निरूपितत्वं वाऽर्थः । तथा च 'यन्निरूपितमीश्वरत्वमुच्यते' इत्यर्थविवक्षायां स्ववाचकादेव सप्तमी 'अधि भुवि रामः' ॥ इति । 'यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते' इत्यर्थविवक्षायां स्वामिवाचकादेव सप्तमी 'अधि रामे भूः' इति-इति ॥ इति सारग्राहिदाधिमथपण्डितशिवदत्तविरचितायां दाधिमथ्यां विभक्त्यर्थनिरूपणम् ॥ ५ समर्थः पदविधिः ॥ 'समर्थपदयोरयं सर्वविभक्त्यन्तः समासः-समर्थस्य (योः) (र्थानाम्) विधिः, समर्थाद् विधिः, समर्थे विधिः, पदस्य (योः) (दानाम्) विधिः, पदाद् विधिः, पदे विधिः' इति भाष्येण फलितमर्थमाह-**पदसंबन्धी**-

डारात्समासः ।२।१।३ ॥ कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ॥ **सह सुपा ।२।१।४ ॥ सह** इति योगो विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते ॥ योगविभाग-स्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः । स च छन्दस्येव । पर्यभूषयत् । अनुव्य-चलत् ॥ **सुपा ।२।१।४ ॥** सुप्सुपा सह समस्यते ॥ समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् ॥ **सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ।२।४।७१ ॥** एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् ॥ भूतपूर्वे चरडिति निदशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः ॥ **इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च** * ॥ जीमूतस्येव ॥ **अव्ययीभावः ।२।१।५ ॥** अधिकारोऽयम् ॥ **अव्ययं विभक्तिसमीपस-मृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्ति-**

-त्यादि । पदसंबन्धिविधित्वेन समर्थपदोपस्थापिकेयं परिभाषेति बोध्यम् ॥ एवं च वर्णसंबन्धी न सम-र्थाश्रित इति 'तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन' 'तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हर देवदत्त' इत्यादौ यणुतुगादि सिध्य-त्येवेति बोध्यम् ॥ अत्र पदविधित्वं सनादिविधिष्वपि 'छत्रिणो यान्ति' इतिवज्ज्ञेयम् । तेन तत्राप्येकार्थी-भावाङ्गीकारेण विशेषणयोगादि नेति ज्ञेयम् ॥ द्विविधं हि सामर्थ्यम्–एकार्थीभावः, व्यपेक्षा च । तत्र **व्यपेक्षा**स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशाद् यः संबन्धः सा । **एकार्थीभावस्तु**–अपृथगुपस्थिति-विषयत्वमेव । अत्र च्विप्रत्ययस्तु सदृशानुपूर्वीकत्वेन विग्रहस्थानामपि तत्त्वाध्यवसायेन तान्येवेमानि पदा-नीति भ्रान्तानां तोषाय समासघटकानां गौणमेकार्थत्वमिति बोधनायैव ॥ वस्तुतस्तु राजपुरुष इत्यादिर्वृत्तः शब्दो भिन्न एव न विग्रहदृष्टैरेकीभूतैर्निष्पन्न इति च्विप्रत्ययो दाक्षिणात्यानां भ्रियतद्धितत्वेनैवेति सारम् ॥ अत एव नित्यो घट इत्येतद्वारणाय कल्पितेन 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति न पदार्थैकदेशेन' इति न्यायेनैव 'ऋद्धस्य राजपुरुषः' इति विशेषणयोगे वारिते तद् वारयितुं 'सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न' इति न्यायो नाश्रयणीयो भवति ॥

१ 'कडारात्' इत्यत्र कडारपदम् अर्शआद्यजन्तमिति 'कडार' इति अस्ति यस्मिन्निति कडारम् कडार-पदघटितं सूत्रम् "कडाराः कर्मधारये" इत्येवावधित्वेन निर्णीयते इत्याह–**कडाराः कर्मेत्यादि** ॥ कर्म-धारयत्वस्य समासत्वाव्यभिचारात् '**प्रागिति**' ॥ २ 'सुबामन्त्रिते' इत्यतः 'सुप्' इत्यधिक्रियते । सुप्पदेन सुबन्तबोधे सुबन्तत्वस्य पदत्वव्याप्यत्वेन पदविधित्वेन लिङ्गेन 'समर्थः' इति तृतीयाविपरिणतमुपतिष्ठते । समास इत्यधिक्रियते चेत्याह–**सुबन्तं समर्थेनेत्यादि** ॥ ३ योगविभागफलं दर्शयति–**योगविभाग-स्येति** । कतिपयविशेषणदाने हेतुमाह–**इष्टसिद्ध्यर्थत्वादिति** । अनिष्टव्यावृत्त्यर्थत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ ४ समासत्वेन जातस्य प्रातिपदिकत्वस्य फलमाह–**सुपो धात्विति** ॥ ५ '**क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका**' इत्युक्तेः कालस्य क्रियाविशेषणत्वेन कालपरस्य पूर्वपदस्य क्रियावाचिभूतश-ब्दापेक्षया पूर्वनिपाते प्राप्ते आह–**भूतपूर्वे इत्यादि** । पूर्वशब्दापेक्षया निष्ठान्तस्य पूर्वप्रयोगज्ञापकोऽयं निर्देशः इति दृष्टपूर्वश्रुतपूर्वकृतपूर्वादिसिद्धिरिति भावः ॥ ६ **समास इति** ॥ 'सुप् सुपा' इति तु न नित्यसमासः । 'अव्ययम्' 'इत्यादिसमासविधानाज्ज्ञापकात्' इत्यग्रे 'विभाषा' इति सूत्रव्याख्यायां स्पष्टमभिधास्यते । अत एव 'उद्बाहुरिव वामनः' इत्यत्र वामनशब्दात्प्रागिव शब्दप्रयोगः संगच्छते । अन्यथा 'वामन इव' इति प्रयोगः स्यात् इवशब्दस्य तृतीयानिर्दिष्टत्वेन प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावादुपसर्जनसंज्ञाया अप्राप्त्या पूर्वनिपाताप्राप्तेः ॥ 'हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन् मातेव हितकारिणीम्' इत्यत्र मातेति प्रथमाऽसाधुरेव उपमानोपमेययोर्भिन्नवि भक्तिकत्वस्यानभिधानात् इति शेखरकृतामाशयः ॥ समासाभावे भिन्नविभक्तित्वं मा भूत् ॥ 'मातेव' इति समस्तस्य हितकारिणीशब्देन समासे 'मातेव हितकारिणीम्' इति समस्तमेव हरीतकीमित्यस्य विशेषणमिति कल्पने तु न काप्यनुपपत्तिरिति परे ॥

साकल्यान्तवचनेषु ।२।१।६ ॥अव्ययमिति योगो[1] विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः ॥ **प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्** ।१।२। ४३ ॥ समासशास्त्रे[2] प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥ **उपसर्जनं पूर्वम्** ।२।२।३० ॥ समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम् ॥ **एकविभक्ति चापूर्वनिपाते** ।१।२।४४ ॥ विग्रहे[3] यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् नतु तस्य पूर्वनिपातः ॥ **गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य** ।१।२।४८ ॥ उपसर्जनं[4] यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् ॥ अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वम् ॥ **नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः** ।२।४।८३ ॥ अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक्, तस्य पञ्चमीं विना अमादेशः ॥ दिशयोर्मध्ये अपदिशम् । क्लीबाऽव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक्स्त्रियामित्यमरः ॥ **तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्** ।२।४। ८४ ॥ अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात् ॥ अपदिशम् । अपदिशेन । अपदिशम् । अपदिशे । बहुलग्रहणात्[5]सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः ॥

विभक्तीत्यादेरयमर्थः—विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः ॥ विभक्तौ तावत्—हरौ इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवात्र[6] द्योतकोऽधिः । हरि ङि अधि

---

१ **योगो विभज्यते इति** । 'क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम्' इत्यमराद्युक्तिसंवादेनापदिशशब्दस्य दिङ्मध्यवाचित्वनिर्णये मध्यरूपार्थस्य सूत्रपरिगणितार्थेष्वनायानाद् योगविभागेनेष्टार्थसिद्धिरिति भावः॥ यदि तु भाष्यानुक्तत्वाद्योगविभागो नाङ्गीक्रियेत तर्हि 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यनेन समासोऽङ्गीकार्यः । उभयदिग्वर्जितदेशस्यैवोभयमध्यत्वान्नार्थासंगतिरित्यङ्गीकरणीयमिति सर्वमनवद्यम् ॥ 'अपदिशम्' इत्यादिमान्तानां 'स्वरादिपाठादव्ययत्वम्' इति शेखरकृत् तु व्युत्पत्तिपक्षे मान्तत्वसाधनं प्रष्टव्यः इति दाधिमथाः ॥ २ समासपदस्य यथाश्रुतार्थपरत्वे बहुनिष्टापत्तिः स्यात् । अतः 'तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्' इति न्यायेन सूत्रे समासपदं समासार्थपरं सत् समासविधायकविधिपरमिति मनसि निधायाह—**समासशास्त्रे इति** ॥ 'अप्रधानमुपसर्जनम्' इति व्याकरणान्तरोक्तलक्षणस्याप्यत्रानुसरणेन 'समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टं यत् प्रति अप्रधानम् तत् प्रति उपसर्जनसंज्ञं स्यात्' इत्यर्थाङ्गीकारेण 'राज्ञः कुमारीं श्रितः' इत्येवं विग्रहेपि न कुमारीपदस्य राजशब्दात् पूर्वनिपातापत्तिरिति भाष्ये स्पष्टम् ॥ ३ अत्रानुवृत्तं समासपदं समासार्थपरं सद् विग्रहपरमेवेत्याह—**विग्रह इति** । विग्रहशब्दार्थश्चाग्रे सर्वसमासशेषप्रकरणे द्रष्टव्यः ॥ **नियतविभक्तीति** ॥ परिनिष्ठितविभक्त्या समास एवेदं सार्थकमिति तत्रेदमेव ज्ञापकम् ॥ इयं चोपसर्जनसंज्ञा पूर्वनिपातभिन्ने कार्ये कर्तव्ये भवतीत्याह—**नतु तस्य पूर्वनिपात इति** ॥ अव्ययीभावप्रकरणे अस्या उपसर्जनसंज्ञाया एतत्फलस्य ह्रस्वस्य चोपन्यासो विश्वपाशब्दे 'दीर्घाज्जसि च' इत्यस्येव न्याय्यत्वादेव ॥ ह्रस्वादेशस्तु 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसकसंज्ञायां 'ह्रस्वो नपुंसके' इति सिद्ध एवेति बोध्यम् ॥ ४ उपसर्जनपदस्य विशेष्यत्वे गोपदस्य विशेषणत्वेन तत्र तदन्तविधौ 'गोन्तस्य स्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य चोपसर्जनस्य' इत्येवमर्थसंभवे 'पञ्चगो' 'रूपवद्भार्यो' समुदायस्योपसर्जनत्वाभावेन ह्रस्वानुपपत्त्या पञ्चगुः रूपवद्भार्य इत्याद्यसिद्ध्यापत्तिः स्याद् । अत उपसर्जनपदस्य गोस्त्रीविशेषणत्वमाश्रित्याह—**उपसर्जनं यो गोशब्द इत्यादि** ॥ 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इत्यतोऽनुवर्त्याह—**प्रातिपदिकस्येत्यादि** ॥ ५ **"सप्तम्या ऋद्धि-नदीसमास-संख्यावयवेभ्यो नित्यम्"** इति वार्तिकविषये 'बहुलग्रहणाल्लब्धश्चायमर्थो वर्णितः' इति कैयटोक्तिमनुसृत्याह—**बहुलग्रहणादिति** ॥ आदिना एकविंशतिभारद्वाजमित्यादिसंग्रहः ॥ ६ अव्ययस्य विभक्त्यर्थवृत्तित्वं दर्शयति—**सप्तम्यर्थस्यैवेति** ॥ अयं भावः—यदव्ययं यस्या विभक्तेरर्थस्य द्योतकम् तद्विभक्त्यन्तस्यैव तेनाव्ययेन समासः प्रत्यासत्त्याऽङ्गीकरणीय इति ॥

इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी[1] ॥ **अव्ययीभावश्च ।२।४।१८ ॥** अयं नपुंसकं स्यात् ॥ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः । तस्मिन्नित्यधिगोपम् । समीपे—कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया ग्रामम्, निकषा लङ्काम्, आराद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः। "अभितः परितः", "अन्यारादिति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात्[2] ॥ मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् ॥ यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् । विगता ऋद्धिर्व्यृद्धिः ॥ मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् ॥ हिमस्यात्ययोऽतिहिमम्[3] । अत्ययो ध्वंसः ॥ निद्रा संप्रति न युज्यत इत्यतिनिद्रम् ॥ हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि ॥ विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः, 'ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यते' इति भाष्यप्रयोगात्[4] ॥ योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । अनुरूपम् । रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्[5] तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि ॥ शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहरि । वक्ष्यमाणेन[6] सहस्य सः ॥ ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम्[7] ॥ चक्रेण युगपदिति विग्रहे—॥ **अव्ययीभावे चाकाले ।६।३।८१ ॥** सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले ॥ सचक्रम् । काले तु सहपूर्वाह्णम्[8] ॥ सदृशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि[9] सादृश्ये

---

१ 'क्वचिन्निपातेनाऽप्यभिधानम्' इति प्रागुक्तमनुसृत्य जातायाः शङ्कायाः समाधानमाह—**वचनसामर्थ्यादिति ।** विभक्तिरूपार्थकथनसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ यदि अधिशब्देनाभिहितत्वादधिकरणे सप्तमी न स्यात्तदा अधिरूपाव्ययार्थाधिकरणस्य विभक्त्यर्थत्वमेव न स्यादिति विभक्तौ समासविधानं व्यर्थमेव स्यादिति भावः ॥ २ **द्वितीयापञ्चम्योर्विधानेति ॥** रक्षितस्योक्तिरियम् ॥ मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे द्वितीयायाः दूरार्थकाराच्छब्दयोगे पञ्चम्या विधानस्य चारितार्थ्याच्चिन्त्यैवेयं रक्षितस्योक्तिरिति ध्येयम् ॥ समया—निकषा—आराच्चाधिकरणशक्तिप्रधाना इति समीपमात्रवाचित्वाभावान्नैतैः समास इति शेखरोक्तेरभिप्रायः 'उप स्यादधिकार्थे च हीनार्थासन्नयोरपि' 'समयाऽन्तिकमध्ययोः' 'आराद् दूरे समीपे च' इति मेदिनीदर्शनेनोपसमयानिकषाराद्दर्थे विशेषाभावात् केन वर्णनीयः स्यादिति बोध्यम् ॥ निकषासाहचर्यान्मध्यार्थकसमयायोगे द्वितीयाया अप्रवृत्त्यङ्गीकारस्यैव सर्वसंमतत्वात् ॥ ३ **'निर्हिमम्'** इत्येव पाठः । न तु 'अतिहिमम्' इति, तथाप्रयोगेण हिमातिशयस्यैव प्रतीत्याऽतेस्तदर्थत्वाभावात् ॥ ४ **भाष्यप्रयोगादिति ।** 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रे—इत्यादिशेषः । 'एतत्सूत्रे तत्तदर्थबोधकपदघटकतयोच्चारितस्य तत्तदर्थबोधकस्याव्ययस्य समासो न' इति ज्ञायते—इति उत्तरत्र शेषः ॥ ५ **सामर्थ्यादिति ।** प्रतिस्थानमित्यत्र षत्वाप्राप्तये कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाश्चरितार्थत्वात्सामर्थ्यवर्णनमकिंचित्करमेव । वीप्साया द्वित्वेन द्योतितत्वात् प्रतिशब्दस्य वीप्साद्योतकत्वाभावेन समासो न प्राप्नोतीति तत्त्वम् ॥ ६ **वक्ष्यमाणेनेति ।** 'अनुपदमेव' इत्यादिः ॥ 'अव्ययीभावे चाकाले' इत्यनेनेति भावः ॥ ७ **आनुपूर्व्येणेति ।** एतस्मिन्नेवार्थे एतदर्थबोधकपदघटकतयोच्चारितस्याप्यनोः समासो भवति सूत्र एव तथा निर्देशात् । सादृश्यपदे तु समानशब्दस्यैव निर्देशः, न तु सहेत्यव्ययस्येति सादृश्यार्थकेन सहेत्यव्ययेन समासो भवत्येव ॥ ८ पूर्वाह्णमप्यपरित्यज्येत्यर्थे साकल्येऽव्ययीभावे 'सहपूर्वाह्णम्' इति भवति ॥ ९ **गुणभूतेपीति ।** यथार्थान्तर्गतसादृश्यशब्दे तु सदृशशब्दाद्भावे ष्यञ् । तथा च सदृशभावस्य सादृश्यस्य निर्देशात्तत्र समासः । सूत्रघटके सादृश्य इत्यत्र तु स्वार्थे ष्यञ् व्याख्यानादिति सादृश्यवति सदृशे समासे सदृशार्थस्यैव विशेष्यत्वेन प्राधान्यम्, सादृश्यस्य तत्र विशेषणत्वेन गुणभूतत्वमेवेति 'सखिनिरूपितसादृश्यवान्' इति 'ससखि' इत्यतो बोधः । 'सहरि' इत्यतस्तु 'हरिनिरूपितं सादृश्यम्' इति बोधः ॥

यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥ क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः । अनुरूप आत्मभावः संपत्तिरिति भेदः ॥ तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति । साकल्येनेत्यर्थः । नत्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यम् ॥ अन्ते–अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ॥ **यथाऽसादृश्ये ।२।१।७ ॥** असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते ॥ तेनेह न–यथा हरिस्तथा हरः । हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तेन सादृश्य इति [यथार्थ इति वा] प्राप्तं निषिध्यते ॥ **यावदवधारणे ।२।१।८ ॥** यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकम् ॥ **सुप् प्रतिना मात्रार्थे ।२।१।९ ॥** शाकस्य लेशः शाकप्रति ॥ मात्रार्थे किम् ? वृक्षं वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ॥ **अक्षशलाकासंख्याः परिणा ।२।१।१० ॥** द्यूतव्यवहारे पराजय एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं वृत्तं अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ॥ **विभाषा।२।१।११॥**अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् । सुप्सुपेति तु न नित्यसमासः । अव्ययमित्यादिसमासविधानाज्ज्ञापकात् ॥ **अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ।२।१।१२॥** अपविष्णु संसारः । अप विष्णोः । परिविष्णु । परि विष्णोः । बहिर्वनम् । बहिर्वनात् । प्राग्वनम् । प्राग्वनात् ॥ **आङ्मर्यादाभिविध्योः ।२।१।१३॥** एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः ॥ आमुक्ति संसारः । आ मुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः । आ बालेभ्यः ॥ **लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ।२।१।१४॥** आभिमुख्यद्योतकावभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् ॥ अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति । अग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति ॥ **अनुर्यत्समया ।२।१।१५॥** यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोऽव्ययी-

---

१ **अनुरूपः** अनुगतो रूपं श्लोकं यशः अनुरूपो यथायशः **आत्मनः** प्रवृत्तिनिमित्तस्य **भावः** सत्ता अन्यूनत्वम् संपत्तिः ॥ एवं च 'सक्षत्रम्' इत्यस्य क्षत्राणां यथाप्रसिद्धचैव क्षात्रमित्यर्थः ॥ परमपि अनृणीकर्तुं शक्तिः समृद्धिः । स्वस्यैवानृणीभावसामर्थ्यं संपत्तिरिति समृद्धसंपन्नयोर्भेदः ॥ २ 'यथाशब्दः समर्थेन सुबन्तेन समस्यते, न तु सादृश्ये द्योत्ये' इति प्रसज्यप्रतिषेधाङ्गीकारे सूत्रार्थः । 'यथाशक्ति' इत्याद्युदाहरणम् । अत्र पदार्थानतिवृत्तियथार्थे नैव समासः तदर्थं तत्सूत्रगृहीताव्ययेन समासाभावज्ञापनात् । असादृश्ये इत्यस्य पर्युदासत्वमाश्रित्याह–**असादृश्य एवेति ॥** असादृश्यपदप्रयोजनमाह–**तेनेह नेति ।** अत्र प्राप्तिं भाष्यकथितामाह–**सादृश्य इतीति ॥** हरदत्तोक्तं पक्षान्तरं दर्शयति–**यथार्थ इति वेति ॥** ३ '**अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् । कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥**' इति वार्तिके पूर्वोक्तस्य पूर्ववृत्तस्येत्यर्थः । इति सकलमभिप्रेत्य सूत्रप्रवृत्तियोग्यतां दर्शयन् विग्रहं दर्शयति–**द्यूतव्यवहार इत्यादि ॥** ४ **एतदिति ।** अयं भावः–एकार्थीभावसामर्थ्यविवक्षायां समासस्य व्यपेक्षासामर्थ्यविवक्षायां समासाभावस्य सिद्धत्वाद् व्यर्थं सदिदं सूत्रमत्र करणेन 'प्राचीनेषु व्यपेक्षासामर्थ्याभावं ज्ञापयति' इति । नन्वेवं सति 'पूर्वं भूतो भूतपूर्वः' इति विग्रहप्रदर्शनमसंगतं स्यात् अविग्रहस्यैव नित्यसमासत्वाद् अत आह–**सुप्सुपेतीति ।** प्राक्कडारसूत्रे 'विस्पष्टं पटुः' 'व्यक्तं पटुः' इति विग्रहप्रदर्शकभाष्यप्रामाण्यादिति भावः ॥ **समासेति ।** अयं भावः–'यदयं 'चतुर्थी तदर्थार्थ' इति चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासं शास्ति' इति 'चतुर्थी संप्रदाने' इति सूत्रे भाष्ये 'समासं शास्ति' इति प्रदर्शनेन 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादेः समाससंज्ञाविधायकत्वमपि सर्वसंमतमेव । अत एवैकसंज्ञाधिकारेपि समावेशः सिध्यति 'अव्ययम्' इत्यादिनैव समाससंज्ञाव्ययीभावादिसंज्ञयोरुभयोर्विधानेन 'या पराऽनवकाशा च' इति बाधहेत्वोरप्राप्तेः ॥ अन्यथा परत्वादव्ययीभावादिसंज्ञया समाससंज्ञाया बाधेन समाससंज्ञाप्रयुक्तप्रातिपदिकसंज्ञास्वरयोरसिद्धिः स्यादिति ॥

भावः ॥ अनुवनमशनिर्गतः[1] । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः ॥ **यस्य चायामः ।२।१।१६ ॥** यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गं[2] वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ॥ **तिष्ठद्गुप्रभृतीनि[3] च ।२।१।१७ ॥** एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्त्यो[4] गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः । आयतीगवम् । इह[5] शत्रादेशः पुंवद्भावविरहः समासान्तश्च निपात्यते ॥ **पारे मध्ये षष्ठ्या वा ।२।१।१८ ॥** पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते ॥ एदन्तत्वं[6] चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादानय । गङ्गापारात् । मध्येगङ्गात् । गङ्गामध्यात् ॥ महाविभाषया[7] वाक्यमपि—गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् ॥ **संख्या-वंश्येन ।२।१।१९ ॥** वंशो द्विधा विद्यया[8] जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते ॥ द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् ॥ एकविंशतिभारद्वाजम्[9] ॥ **नदीभिश्च ।२।१।२० ॥** नदीभिः सह संख्या प्राग्वत् ॥ समाहारे[10] चायमिष्यते * ॥ सप्त[11] गङ्गम् । द्वियमुनम् ॥ **अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्**

---

१ एवमेव 'अन्वक्षं स्फाटिकं चाक्षुषमानम्' इत्यस्य 'अक्षिसमीपं स्फटिकनिर्मितं चाक्षुषस्य रूपस्य मानं दर्शनोपकरणम् 'अस्ति' इत्यर्थः ॥ २ एवमेव 'अन्वक्षं स्फाटिकं दर्शनम्' इत्यस्य 'अक्षिदैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितं स्फटिकनिर्मितं दर्शनोपकरणम्' इत्यर्थः ॥ ३ तिष्ठद्गु, वहद्गु, आयतीगवम्, खलेयवम्, खलेबुसम्, लूनयवम्, लूयमानयवम्, पूतयवम्, पूयमानयवम्, संहृतयवम्, संह्रियमाणयवम्, संहृतबुसम्, संह्रियमाणबुसम्, समभूमि, समपदाति, सुषमम्, विषमम्, दुःषमम्, निःषमम्, अपसम्, आयतीसमम्, पापसमम्, पुण्यसमम्, प्राह्णम्, प्ररथम्, प्रमृगम्, प्रदक्षिणम्, संप्रति, असंप्रति, इच्, । इति तिष्ठद्ग्वादिः ॥ ४ '**तिष्ठद्गु (प्रभृतीनि) कालविशेषे**' '**खलेयवादीन्यन्यपदार्थे**' इति वार्तिकमनुसृत्य विग्रहं दर्शयति–**तिष्ठन्त्य इत्यादि** ॥ सूत्रे च एवकारार्थः । तेन तिष्ठद्गुप्रभृतीनि समासान्तरे घटकानि न स्युः । तेन परमं तिष्ठद्गु' इत्यत्र समासो न भवतीति बोध्यम् ॥ ५ आयतीगवे निपातनीयं दर्शयति–**इहेति** ॥ तिष्ठद्गुशब्दे तु पुंवद्भावो जात एवेति भावः ॥ ६ '**एकारान्तं निपातनं च**'"**पारेमध्ये षष्ठ्या वा वचनम्**""**अवचने हि षष्ठीसमासाभावो यथैकदेशिप्रधाने**" इति वार्तिके अनुसृत्य व्याचष्टे–**एदन्तत्वं चेत्यादि** ॥ ७ **महाविभाषयेति** । 'विभाषा' इत्यधिकारेणेत्यर्थः ॥ ८ **विद्यया जन्मना चेति** । विद्यया वंशो वंशब्राह्मणादिषु स्पष्टः । जन्मना वंशस्त्वाबालं प्रसिद्ध एवेति बोध्यम् ॥ **त्रिमुनि व्याकरणस्येति** । त्रयो मुनयो वंश्या वंशप्रवर्तका इत्यर्थः । पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयः । उपलक्षणं व्याडेरपि इदं सर्वं 'त्रिमुनि व्याकरणस्य' इति प्रयोगोपपादनाय ॥ शेखरकृता तु विद्यावंशे गुरुशिष्यपरम्पराया एव ग्राह्यत्वात् पाणिनिकात्यायनव्याडिपतञ्जलीनां गुरुशिष्यत्वे मानाभावः । 'व्याकरण त्रिमुनि' इति प्रयोगस्येष्टत्वे तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठः कल्पनीयः । 'त्रिमुनि व्याकरणम्' इति तु बहुव्रीहिणा साधु इति सिद्धान्तितम् ॥ ९ जन्मवंशमुदाहरति–**एकविंशतिभारद्वाजमिति** ॥ भारद्वाजशब्दस्योपकादिगणे पाठाल्लुगभावः ॥ १० **समाहारे चेति** । समाहार एवेत्यर्थः । तेन समाहाराविवक्षायाम् 'एकनदीतर' इत्यत्र 'पूर्वकालैकसर्व' इति समानाधिकरणतत्पुरुषस्यैव जातत्वादव्ययीभावाभावेन दीर्घ एव श्रूयते । अव्ययीभावत्वे तु नपुंसकह्रस्वापत्तिः स्यादिति भावः ॥ ११ सूत्रे 'नदीभिः' इति बहुवचननिर्देशान्नदीपदं न नदीसंज्ञकपरम् नापि शब्दस्वरूपपरम् ॥ किंतु तदर्थपरं सद् अर्थे कार्यासंभवात् तद्वाचकपरं भवति । तथा च तद्विशेषवाचकशब्दानामिव सामान्यवाचकशब्दस्यापि ग्रहणम् इति संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति ध्वनयन् विशेषवाचकमुदाहरति–**सप्तगङ्गमिति** ॥ सामान्यवाचकस्य तु पञ्चनदमिति उदाहरणं बोध्यम् ॥

।२।१।२१ ॥ अन्यपदार्थे[1] [विद्यमानं] सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् ॥ विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह[2] नित्यसमासः[3] । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् ॥ **समासान्ताः** ।५।४।६८ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ **अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः**[4] ।५।४।१०७ ॥ शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे[5] ॥ शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् ॥ शरद् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् । दृश् । विश् । चेतस् । चतुर् । त्यद् । तद् । यद् । कियत् । **जराया जरस् च** ॥ उपजरसम् । **प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः** ॥ यस्येति च ॥ प्रत्यक्षम् । अक्ष्णः परमिति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः[6] । परोक्षे लिडिति निपातनात्परस्यौकारादेशः । परोक्षम् । परोक्षा क्रियेत्यादि[7] तु अर्शआद्यचि । समक्षम् । अन्वक्षम् ॥ **अनश्च** ।५।४।१०८॥ अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात्॥ **नस्तद्धिते** ।६।४।१४४ ॥ नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यात्तद्धिते ॥ उपराजम् । अध्यात्मम् । **नपुंसकादन्यतरस्याम्** ।५।४।१०९ ॥ अन्नन्तं यत्क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात् ॥

---

१ **अन्यपदार्थ** इति 'समस्यते'इत्यनेनान्वेति। तथा च 'अन्यपदार्थे समस्यते समस्तं संज्ञायां चेत्' इत्यर्थः। एवं च वृत्तौ दृश्यमानम् 'विद्यमानम्' इति पदमनन्वितत्वात्केनचिद्विद्वद्रेण 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रवृत्तौ दृष्टं वर्धितमिति व्यर्थमेवेति बोध्यम् ॥ इति केचित् ॥ 'अन्यपदार्थे विद्यमानं यथा स्यात् तथा समस्यते' इति क्रियाविशेषणतया योज्यमिति तु दाधिमथाः ॥ २ **वाक्येन संज्ञानवगमादिति** । वृत्त्यर्थावबोधकमेव विग्रहवाक्यं भवति । संज्ञा हि अनादिपरम्परयोच्चारितैव भवति यथा 'पङ्कज' इत्येककमलसंज्ञा न तु 'पङ्के जातम्' 'पङ्कजनिकर्तृ' इति । तथा अनादिपरम्परया 'लोहितगङ्ग' इत्येव श्रूयते न तु 'लोहिता गङ्गा यस्मिन्' इति वाक्यमिति वाक्येन शक्तिग्रहाभावाद्वाक्यं संज्ञावाचकं न भवतीत्येवार्थः । न तु 'वाक्यं नैव प्रयुज्यते' इति, 'संज्ञायाम्' इति सूत्रविधेयसमासस्य भाष्ये 'वाप्यामश्वो वाप्यश्वः' इति विग्रहप्रदर्शनात् । 'द्वितीयतृतीय' इति सूत्रभाष्ये '**लोहितगङ्गम्' अव्ययीभावेन 'मुक्ते बहुव्रीहिर्न'** इत्यत्र मुक्तपदोपादानेन अव्ययीभावाभावस्यापि ध्वननाच्च ॥ ३ **नित्यसमास इति** । "एष ब्रह्मदत्तः इति अब्रह्मदत्तं 'ब्रह्मदत्तः' इत्याह । तेन गम्यते 'ब्रह्मदत्तवदयम्' इति" तत्र भाष्यदर्शितरीत्या 'नित्यसमासवत्' इत्येवार्थः ॥ ४ शरद्, विपाश्, अनस्, मनस्, उपानह्, अनडुह्, दिव्, हिमवत्, हिरुक्, विद्, सद्, दिश्, दृश्, विश्, चेतस्, चतुर्, त्यद्, तद्, यद्, कियत्, जराया जरस् च, प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः, पथिन् । इति शरदादिः ॥ ५ '**अव्ययीभावे**' इति पञ्चम्यर्थे सप्तमीति 'शरदाद्यन्ताव्ययीभावसमासयोग्यालौकिकप्रक्रियावाक्यस्यान्तावयवष्टच्' इत्येव सूत्रार्थ इति 'उप सु शरद् ङस्' इत्यलौकिकप्रक्रियावाक्यस्यैवान्तावयवे टचि जाते 'उप सु शरद् ङस् टच्' इत्येवं जाते तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुकि 'उपशरद' इति जाते समासत्वात्तद्धितान्तत्वाद्वा जातां प्रातिपदिकसंज्ञामाश्रित्य जातस्य सुपः 'नाव्ययीभावाद्' इत्यमादेशः इति प्रक्रियातत्त्वम् ॥ ६ **अक्ष्णः परमिति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्यादिति** । परशब्दस्याव्ययत्वाभावेन समासाप्राप्तौ समासान्तविधानमसंगतं सत् समासं विशेषापेक्षया ज्ञापयति इति भावः ॥ इदं च परशब्दपाठं यथाश्रुतमकारान्तमनुसृत्य ॥ वस्तुतस्तु '**परि**' इत्येव पाठः स्वल्पप्रमादेनैव तथापाठस्य संभवात् । तथा च 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यनेन समासः सिद्ध एवेति लाघवम् ॥ परेर्वर्जनार्थस्यासंभवाभावात् ॥ 'परोक्षे' इति निर्देशेनौकारनिपातनस्य ज्ञाप्यसमासपाठसत्त्वे परशब्दाकारस्येव सिद्धसमास पाठसत्त्वे परिशब्दे इकारस्यैवेत्युभयत्र समत्वात् '**परो भावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् । उत्वं वादेः परादक्ष्णः सिद्धं वास्मान्निपातनात्** ॥' इत्येतेषु तृतीयोपायेन मद्दर्शितपाठस्यापि ध्वननादिति मात्सर्यमुत्सार्य विचार्यमाचार्यवर्यैः ॥ ७ **इत्यादीत्यादिना** 'अन्वक्षं स्फाटिकम्' इत्यस्यापि संग्रहः ॥

उपचर्मम्। उपचर्म ॥ **नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ।५।४।११०** ॥ [वा] टच् स्यात् ॥ उपनदम्। [उपनदि] उपपौर्णमासम्। [उपपौर्णमासि] उपाग्रहायणम्। [उपाग्रहायणि] ॥ **झयः । ५।४ । १११** ॥ झयन्तादव्ययीभावाट्टज्वा ॥ उपसमिधम्। उपसमित्॥ **गिरेश्च सेनकस्य ।५।४।११२** ॥ गिर्यन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात् ॥ सेनकग्रहणं पूजार्थम्। उपगिरम्। उपगिरि ॥

इत्यव्ययीभावप्रकरणम्।

अथ तत्पुरुषप्रकरणम्।

तत्पुरुषः ।२।१।२२ ॥ अधिकारोऽयम्। प्राग्बहुव्रीहेः ॥ **द्विगुश्च ।२।१।२३** ॥ द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् ॥ इदं[3] सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् ॥ संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात्। समासान्तः प्रयोजनम्— पञ्चराजन् ॥ **द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४** ॥ द्वितीयान्तं[4] श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स तत्पुरुषः ॥ कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः। दुःखमतीतो दुःखातीतः ॥ **गम्यादीनामुपसंख्यानम्**[5] * ॥ ग्रामं[6] गमी ग्रामगमी। अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः ॥ **स्वयं क्तेन । २ । १ । २५** ॥ द्वितीयेति न संबध्यते, अयोग्यत्वात्। स्वयंकृतस्यापत्यं स्वायंकृतिः[7] ॥ **खट्वा क्षेपे । २।१।२६** ॥ खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन

---

१ '**आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-' न तद्विशेषेभ्यो भवति** ' इति । **यदयं विपाट् शब्दं शरत्प्रभृतिषु पठति** ' इति संख्यासंज्ञासूत्रभाष्यप्रामाण्येन ध्वनिते 'नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः' इति सूत्रस्य 'अनश्च' इत्यतः प्राक् पाठेन नित्यसमासान्तविधायकत्वे 'उपनदि' इत्यादिसमासान्तविरहितप्रयोगलेखनं काशिकानुसारेणैवेति तत्त्वम् ॥ २ शरदादिगणे झयन्तपाठो नित्यार्थ एवेति ॥ ३ 'आकडाराद्' इत्येकसंज्ञाधिकाराद् द्विगुसंज्ञायास्ततत्पुरुषसंज्ञाबाधकत्वे 'पञ्चराजम्' इत्यादौ तत्पुरुषत्वप्रयुक्तष्टज् न स्यादत उभयोः समावेशार्थं कृतं 'द्विगुश्च' इति सकलसूत्रं व्यर्थम् 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति सूत्रे चकारकरणेनैव तत्पुरुषसंज्ञाया द्विगुसंज्ञया समावेशस्य सिद्धेरित्यभिप्रायेणाह-**इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यमिति** ॥ ४ सुब्रूपद्वितीयायाः प्रत्ययत्वेन 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इति तदन्तविधिम्, 'सुपा' इत्येतद्विशेषणश्रितादीनां सुप्त्वाभावात् सुबन्तत्वाभावाच्चानन्वयापत्तिवारणाय स्वप्रकृतिकपरत्वं चाङ्गीकृत्य व्याचष्टे— **द्वितीयान्तमित्यादि** । 'श्रितादीनां निष्ठान्तत्वात्तद्योगेऽनुक्ते कर्मणि' 'न लोका' इति षष्ठीनिषेधाद् द्वितीयैवेति भावः ॥ ५ भाष्ये यद्यपि '**गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम्**' इति पाठो दृश्यते 'गमेरिनिः' इत्यौणादिकस्य 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इत्यनौणादिकस्योपादानमुभयविधानामन्येषां च प्रत्ययानां परिग्रहार्थम् इति प्रदीपपदमञ्जर्यौ । 'उभयोरप्युणादिप्रत्ययान्तत्वेन कथम् 'उभयोपादानेन 'अन्येषां च' इत्यर्थलाभ इति चिन्त्यम् ॥' इति नागेशोक्तिस्तु 'आवश्यकाधमर्ण्ययोः' इत्यस्याप्यौणादिकत्वमभिप्रेत्य ॥ तथाप्यादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वेनाभीष्टसंग्रहे सिद्धे उभयोपादानं स्पष्टार्थमित्याशयेनाह-**गम्यादीनामिति** ॥ ६ **ग्राममिति**। 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठीनिषेधे द्वितीयान्तम् ॥ **अन्नमिति**। 'न लोका' इति षष्ठीनिषेधे द्वितीयान्तम् ॥ ७ समासमन्तरापि स्वयमित्यस्याव्ययत्वेन विभक्तिलुकि सिद्धे समासविधानस्यान्यत्फलमाह-**स्वायंकृतिरिति** । समासेन स्वयंकृतशब्दयोरेकपदत्वे जाते एव स्वयंकृतसमुदायस्य तद्धितनिरूपिताङ्गत्वं संभवति नान्यथेति समुदायस्य आदेर्वृद्धिर्भवतीति भावः ॥

समस्यते निन्दायाम् । खट्वारूढो जाल्मः[1] । नित्यसमासोऽयम्[2] । नहि वाक्येन निन्दा गम्यते ॥ **सामि** ।२।१।२७॥ सामिकृतम्[3] ॥ **कालाः** । २।१।२८ ॥ क्तेनेत्येव । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासं[4] प्रमितः मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः ॥ **अत्यन्तसंयोगे च** । २।१।२९ ॥ काला इत्येव ॥ अक्तान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं[5] सुखं मुहूर्तसुखम् ॥ **तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन** । २ । १ । ३० ॥ तत्कृतेति[6] लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् ॥ शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः ॥ तत्कृतेति किम्? अक्ष्णा काणः ॥ **पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः** । २।१।३१ ॥ तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् ॥ मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः ॥ ऊनार्थे,—माषोनं कार्षापणम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः ॥ मिश्रग्रहणे[7] सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । 'मिश्रं चानुपसर्गमसन्धावि'त्यत्रानुपसर्गग्रहणात् । गुडसंमिश्रा धानाः ॥ आचारश्लक्ष्णः ॥ **अवरस्योपसंख्यानम्** * ॥ मासेनावरो मासावरः ॥ **कर्तृकरणे कृता बहुलम्** । २।१।३२ ॥ कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् ॥ हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः ॥ **कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्** *[8] ॥ नखनिर्भिन्नः ॥ कर्तृकरणे इति किम्? भिक्षाभिरुषितः । हेतावेषा[9] तृतीया ॥ बहुलग्रहणं[10] सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन दात्रेण लूनवानित्यादौ न ॥ कृता किम्? काष्ठैः पचतितराम् ॥ **कृत्यैरधिकारार्थवचने** ।२।१।३३ ॥ स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः प्राग्वत् ॥ वातच्छेद्यं[11] तृणम् । काकपेया

---

१ **जाल्म इति** । समावर्तनात् प्राग् ब्रह्मचर्यावस्थायां शास्त्रविहितस्य खट्वारोहणपरिहेजस्याकरणादिति भावः ॥ २ उक्तोऽर्थ आशयश्च ॥ ३ ऐकपद्यमैकस्वर्यं चैव सर्वत्रैव ॥ ४ **मासं प्रमित इति** । माङ्धातोः 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इति कर्तरि क्तप्रत्यये तद्योगे कर्मणोऽनुक्तत्वेन षष्ठ्यां 'न लोका' इति निषिद्धायां द्वितीया ॥ **परिच्छेत्तुमिति** ॥ परिमातुमिति यावत् । अमायां चन्द्रलोपस्य नित्यत्वात् प्रतिपदि कदाचिद् चन्द्रदर्शनं भवति तदनुसारेणायं ग्रन्थः । पञ्चदशदिनेषु चन्द्रशौक्ल्यमेधते क्रमेण पौर्णमासीपर्यन्तम्, ततः पञ्चदशदिनेषु चन्द्रशौक्ल्यं क्रमेण परिहीयते इत्येवं मासपरिच्छेदश्चन्द्रदर्शनेन भवति । तथा च यावत् शौक्ल्यं चन्द्रस्य प्रतिपदि कदाचिद् दृश्यते तावन्मात्रशौक्ल्यस्य मासपर्यन्तमविद्यमानत्वान्नात्यन्तसंयोग इति भावः ॥ ५ **मुहूर्तमिति** । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया ॥ ६ 'तत्कृतार्थेन' इत्यस्य समस्तत्वे 'तत्कृत' शब्दार्थस्य गुणवचनशब्दार्थेनान्वयानुपपत्तिरत आह—**तत्कृतेति लुप्तेति** ॥ ७ 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इति तदन्तविधेः प्रतिषेधाद् 'गुडसंमिश्राः' इत्यत्र समासानुपपत्तिरत आह—**मिश्रग्रहण इति** । ८ **कृद्ग्रहण इति** ॥ 'अभ्युद्धृतम्' इत्यादौ क्तान्त उत्तरपदे विधीयमानो गतेः स्वरो व्यवहितस्य नैव प्राप्नोतीति व्यर्थं सद् 'गतिरनन्तरः' इति सूत्रे अनन्तरग्रहणं प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकीं **'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्'** इति परिभाषां स्थालीपुलाकन्यायेन स्वीकारयतीति भावः॥ ९ 'फलमपीह हेतुः' इत्युक्तत्वाद् भिक्षाफलको यो भूतकालको वासस्तत्कर्तेति बोधः ॥ १० 'कर्तृकरणे कृता क्तेन' इति वार्तिकं 'बहुलवचनात्सिद्धम्' इत्युक्त्वा भाष्यकृता प्रत्याख्यातमित्येव स्वयमप्याह—**बहुलग्रहणमिति** ॥ **सर्वोपाधिः** । सर्वानिष्टम् ॥ ११ **वातच्छेद्यमिति** । कोमलताध्वननाय स्तुतिः । **काकपेयेति** । अन्याग्राह्यताध्वननाय निन्दा ॥

नदी ॥ **अन्नेन व्यञ्जनम् ।२।१।३४ ॥** संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत् ॥ दध्ना ओदनो दध्योदनः। इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥ **भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ।२।१।३५ ॥** गुडेन धानाः गुडधानाः। मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥ **चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ।२।१।३६ ॥** चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिनाऽर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् ॥ तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव गृह्यते । बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात्। यूपाय दारु यूपदारु। नेह—रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः ॥ **अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् *** ॥ द्विजायायं द्विजार्थः सूपः। द्विजार्था यवागूः। द्विजार्थं पयः। भूतबलिः। गोहितम्। गोसुखम् । गोरक्षितम् ॥ **पञ्चमी भयेन ।२।१।३७ ॥** चोराद्भयं चोरभयम् ॥ **भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम् *** ॥ वृकभीतः। वृकभीतिः। वृकभीः ॥ **अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ।२।१।३८ ॥** एतैः सहाल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः ॥ सुखापेतः। कल्पनापोढः। चक्रमुक्तः। स्वर्गपतितः। तरङ्गापत्रस्तः ॥ अल्पशः किम्? प्रासादात्पतितः ॥ **स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ।२।१।३९ ॥** स्तोकान्मुक्तः। अल्पान्मुक्तः। अन्तिकादागतः। अभ्याशादागतः। दूरादागतः। विप्रकृष्टादागतः। कृच्छ्रादागतः। 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य' इत्यलुक् ॥ **षष्ठी ।२।२।८ ॥** राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥ **याजकादिभिश्च ।२।२।९ ॥** एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते ॥ 'तृजकाभ्यां कर्तरी'त्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः ॥ **गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् *** ॥ तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समासस्तरप्प्रत्ययलोपश्च ॥ 'न निर्धारणे' इति पूरणगुणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः ॥ सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ॥ **कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वाच्यम् *** ॥ इध्मस्य व्रश्चनः इध्मव्रश्चनः ॥ **न निर्धारणे ।२।२।१० ॥** निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते ॥ नृणां द्विजः श्रेष्ठः ॥

---

१ दध्योदनयोर्द्वयोरपि कारकत्वात्परस्परमसामर्थ्यानुपपत्तिवारणायाह—**इहान्तर्भूतोपसेकेति** ॥ २ गुडधानयोरपि सामर्थ्यमुपपादयति—**मिश्रणेति** ॥ ३ तदर्थशब्देन किं प्रकृतिविकृतिभाव एव गृह्यते तदुपकारकोपीत्यत्र विनिगमकमाह—**तदर्थेनेति** ॥ ४ उपकार्योपकारकभावस्याग्रहणे अश्वघासादीनां कथं सिद्धिरत आह—**अश्वघासादय इति** ॥ ५ '**भयनिर्गतजुगुप्सुभिः**' इति वार्तिकान्तरम् ॥ ६ **अल्पश इति** । मङ्गलामङ्गलसंबन्धाभावेऽप्यत एव निर्देशाच्छस् ॥ तथा च अल्पं यथाप्रयोगं कतिपयमेव पञ्चम्यन्तं समस्यते, न सर्वम् इति भावः ॥ ७ **राजपुरुष इति** ॥ 'राजन्' इत्यस्य प्रत्ययलक्षणेन ङसूरूपसुबन्तत्वेन पदत्वान्नकारलोप इति भावः ॥ ८ याजक, पूजक, परिचारक, परिषेचक, परिवेषक, स्नापक, अध्यापक, उत्सादक, उद्वर्तक, होतृ, भर्तृ, रथगणक, पत्तिगणक, इति याजकादिः । ९ बाधकबाधनेन प्राग्विहितविधानं **प्रतिप्रसवः** ॥ १० **गुणात्तरेणेति** । 'सर्वं गुणकार्त्स्न्ये' इति सूत्रे वार्तिकमिदं पठितमिति सर्वशब्दमात्रविषयकत्वेन 'गुणवाचकाद् विहितो यस्तरप् तदन्तेन षष्ठ्यन्तसर्वशब्दः समस्यते।' तरपो लोपश्च' इति वार्तिकार्थं ध्वनयन्नाह—तरबन्तमिति ॥ ११ **कृद्योगा चेति** । **'प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते*' 'इति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः'** इति भाष्यकृत् ॥ १२ **निर्धारण इति** ॥ 'यतश्च निर्धारणम्' इति सूत्रेण विहिता या षष्ठीत्यर्थः ॥

प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम् * ॥ सर्पिषो ज्ञानम् ॥ **पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ।२।२।११॥** पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते ॥ पूरणे–सतां षष्ठः ॥ गुणे–काकस्य कार्ष्ण्यम् ॥ [ब्राह्मणस्य शुक्लाः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम् ॥] अनित्योऽयं गुणेन निषेधः । 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशात् । तेनार्थगौरवं बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम् ॥ सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः–फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः ॥ सत्,–द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो वा । किंकर इत्यर्थः ॥ अव्ययम्–ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षितः ॥ तव्यः–ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव । स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः ॥ समानाधिकरणेन–तक्षकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणान्न । गोर्धेनोरित्यादिषु पोटायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः,सोऽप्यनेन वार्यते ॥ **क्तेन च पूजायाम् ।२।२।१२॥** मतिबुद्धीति सूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते ॥ राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयासमासः ॥ **अधिकरणवाचिना च ।२।२।१३ ॥** क्तेन षष्ठी न समस्यते ॥ इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा ॥ **कर्मणि च । २।२।१४ ॥** उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न समस्यते ॥ आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥ **तृजकाभ्यां कर्तरि ।२।२।१५ ॥** कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः ॥ अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता ।

---

१ प्रतिपदेति ॥ **'सर्वा षष्ठी प्रतिपदविधाना शेषलक्षणां वर्जयित्वा । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति तु या षष्ठी सा कृद्योगा'** इति भाष्योक्तलक्षणे 'शेषमात्रलक्षणां 'षष्ठी शेषे' इति विहिताम्' इत्येवार्थः ॥ धातुकारकविशेषयोः साक्षाद् उपादानेन 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इति प्रकरणविहितेत्यर्थः ॥ २ **'योऽसौ पूरणान्तात् स्वार्थे भागेऽन् सोपि पूरणमेव'** इति 'द्वितीयतृतीय' इति सूत्रे भाष्यम् ॥ **'पादपूरणम्'** इति निर्देशेन पूरणार्थेन समासनिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनात् 'कुम्भपूरणभवः' इति 'तान्युञ्छषष्ठाङ्कित' इति च सिध्यत्येवेति बोध्यम् ॥ ३ गुणार्थशब्देन केवलगुणवाची सन् यो गुणोपसर्जनद्रव्यवाची स शुक्लादिः, गुणिबोधकप्रकृतिकभावप्रत्ययान्तश्च गृह्यते इत्यभिप्रेत्योदाहरति–**काकस्येत्यादि** ॥ **'एतदेव खल्वपि तस्मिन्योग उदाहरणम्'** इति 'षष्ठी' इति सूत्रे भाष्ये 'एतदेव' इत्यवधारणादिदमेव मुख्यमुदाहरणम् ॥ ४ **'भवति वै कस्यचिदर्थात्प्रकरणाद्वाऽपेक्ष्यं निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति'** इत्येकदेशिनः प्रौढिभाष्यमेवात्र मानम् ॥ ५ **स्वरे विशेष इति** ॥ 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्याद्युदात्त इष्टः । षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तः स्यादिति भावः ॥ ६ **स्वरे भेद इति** । 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तित्स्वरस्यैवावस्थानाद् अन्तस्वरित इष्टः । तव्येन समासे तु तस्य 'आद्युदात्तश्च' इत्याद्युदात्तत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदस्य मध्योदात्तत्वं स्यादिति भावः ॥ ७ 'पूजायाम्' इति पूजापदघटितसूत्रोपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह–**मतिबुद्धीति** ॥ ८ **कर्मणि च** ॥ अत्र चकार इत्यर्थः सन् सूत्रघटकपदानुकरणत्वं बोधयन् 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति तत्पदघटितं सूत्रं स्मारयतीति मनसि निधाय–**'उभयप्राप्तौ कर्मणीति विहितेति'** ॥ अत एव 'शब्दानुशासन' पदे आचार्यस्य कर्तुरुपादानाभावेन 'उभयप्राप्तौ–' इति नियमस्याप्रवृत्त्या 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यनेनैव कर्मणि षष्ठ्या अपि नानेन समासनिषेध इति भावः ॥

पत्यर्थभर्तृशब्दस्य तु याजकादित्वात्समासः—भूभर्ता । कथं तर्हि 'घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः'इति । शेषषष्ठ्या समास इति कैयटः[1] ॥ ओदनस्य पाचकः ॥ कर्तरि किम्? इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका[2]॥ **कर्तरि च ।२।२।१६॥** कर्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः॥भवतः शायिका[3]। नेह—तृजनुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावात् ॥ **नित्यं क्रीडाजीविकयोः ।२।२।१७ ॥** एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते ॥ उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति भावे ण्वुल् । जीविकायाम्—दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे, जीविकायां तृजकाभ्यां कर्तरीति निषेधे प्राप्ते, वचनम् ॥ **पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । २।२।१ ॥** अवयविना[4] सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी ॥ षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः ॥ एकदेशिना किम्? पूर्वं नाभेः[5] कायस्य ॥ एकाधिकरणे किम्? पूर्वश्छात्राणाम् ॥ सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते । संख्याविसायेति ज्ञापकात्[6] । मध्याह्नः । सायाह्नः ॥ केचित्तु सर्वोऽप्येकदेशः कालेन[7] समस्यते न त्वह्नैव । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः । उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥ **अर्धं नपुंसकम् ।२।२।२ ॥** समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे । स प्राग्वत् ॥ **एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् *** ॥ एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः । तेन पञ्चखट्वी इत्यादि सिध्यति । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली[8] । क्लीबे किम्? ग्रामार्धः ॥ द्रव्यैक्य[10] एव । अर्धं पिप्पलीनाम् ॥ **द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ।२।२।३ ॥** एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा ॥ द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा ॥ एकदेशिना किम्? द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य

---

१ **कैयट इति** । 'जनिकर्तुः' 'तत्प्रयोजकः' इति निर्देशाभ्यामस्य निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनादित्यन्ये ॥ २ **इक्षुभक्षिकेति** । 'पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु' इति भावे ण्वुच् ॥ ३ **शायिकेति** । 'पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु' इति भावे ण्वुच् ॥ ४ एकदेशावयवशब्दौ पर्यायभूतावेवेत्याह—**अवयविनेति** । अधिकरणशब्दस्य द्रव्यवाचित्वाद् 'एकद्रव्ये'इत्यस्य 'एकत्वसंख्यायुते द्रव्ये 'अवयविनि' इत्यर्थंफलितमाह-**एकत्वसंख्येति**॥ ५ **पूर्वं नाभेरिति** नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमीति नाभिः पूर्वत्वस्यावधिरेव नावयविनीति नाभिशब्देन पूर्वशब्दस्य समासो न भवति । कायशब्देन तु भवत्येव नाभेः पूर्वकायः इतीति भावः ॥ ६ सायमध्यशब्दयोः सूत्रेऽनुपादानात् कथं 'मध्याह्नः सायाह्नः' इति प्रयोग इत्यत आह—**सर्वोऽप्येकदेश इति** । सायशब्दस्य समासविधेरनुपलम्भात्सायपूर्वस्याह्नशब्दस्यासंभवाद् व्यर्थं सद् सायग्रहणं सर्वस्यैकदेशस्याह्ना समासज्ञापकं भवतीति भावः ॥ ७ एवमपि मध्यरात्रशब्दस्यासिद्धिरत आह—**कालेनेति ॥** अह्नशब्देनाहन्शब्दविषयकज्ञापने विशेषपरतायां मध्यरात्रादिशब्दानामनेकासप्रयुक्तानामसाधुतापत्तिः स्याद्, अतः सामान्यापेक्षज्ञापकतैव स्वीकार्येति सकलेष्टसिद्धिरिति भावः ॥ ८ अर्धपिप्पलीत्यत्र पिप्पलीशब्दस्य विग्रहे नियतविभक्तित्वाद् उपसर्जनत्वेन 'गोस्त्रियोरुपसर्जन' इति ह्रस्वापत्तिं वारयितुम् उपसर्जनसंज्ञायाः प्रतिषेधवार्तिकमाह—**एकविभक्ताविति** । विग्रहे षष्ठ्या नियतत्वेपि तदन्तस्य नोपसर्जनसंज्ञेति न पिप्पलीशब्दस्य ह्रस्वापत्तिरिति भावः ॥ ९ षष्ठ्यन्तस्योपसर्जनसंज्ञाविरहे "**वाबन्तः**" इति वार्तिकोदाहरणत्वेन भाष्यकृता प्रयुक्ते 'पञ्चखट्वी' इत्यत्र 'पञ्चानां खट्वानां समाहारः' इति विग्रहे खट्वाशब्दस्य नियत षष्ठ्यन्तत्वाद् उपसर्जनत्वमिष्टं न सिध्यति । तथा चोपसर्जनह्रस्वाभावेऽत्वाभावाद् 'द्विगोः' इति ङीबनुपपत्तिः स्यात् अत आह—**एकदेशिसमासेति** ॥ १० 'एकाधिकरणे' इत्यनुवृत्तेरिति भावः ॥

अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः—भिक्षाद्वितीयम् ॥ **प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ।२।२।४** ॥ पक्षे द्वितीया श्रितेति समासः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः । जीविकापन्नः ॥ इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्त्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका ॥ **कालाः परिमाणिना ।२।२।५** ॥ परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते ॥ मासो जातस्य यस्य स मासजातः । द्व्यहजातः । द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः । द्व्यहो जातस्य यस्य स इति विग्रहः ॥ **उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम्** * ॥ द्वे अहनी जातस्य यस्य स द्व्यह्नजातः । 'अह्नोऽह्न' इति वक्ष्यमाणोऽह्नादेशः ॥ पूर्वत्र तु 'न संख्यादेः समाहारे' इति निषेधः ॥ **सप्तमी शौण्डैः ।२।१।४०** ॥ सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा ॥ अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽत्र पठ्यते । अध्युत्तरपदादिति खः । ईश्वराधीनः ॥ **सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ।२।१।४१** ॥ एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् ॥ सांकाश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः ॥ **ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ।२।१।४२** ॥ ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् ॥ तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाकः [इत्यर्थः] ॥ **कृत्यैर्ऋणे ।२।१।४३** ॥ ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम् ॥ सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यके । मासेदेयं ऋणम् ॥ पूर्वाह्णेगेयं साम ॥ **संज्ञायाम् ।२।१।४४** ॥

---

१ '**अन्यतरस्याम्–ग्रहणं किमर्थम्**' इत्याक्षेपस्य '**इदं तर्हि प्रयोजनम् एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो यथा स्यात्–भिक्षाद्वितीयमिति**' इति प्रयोजनग्रन्थस्य '**क्रियमाणेऽपि वै अन्यतरस्यांग्रहणे षष्ठीसमासो न प्राप्नोति 'पूरणेनेति प्रतिषेधात्**' इति बाधके वादिना कथिते '**एवं तर्ह्यन्तरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्षष्ठीसमासो भविष्यति**' इति सिद्धान्तितं भाष्यकृता' इति तदेवाह–**अन्यतरस्यामित्यादि** ॥ २ '**प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन समस्येते अत्वं च भवति प्राप्तापन्नयोः**' इति भाष्यदर्शितान्वयेन 'प्राप्तापन्ने अ च द्वितीयया' इत्येवं क्रमो निश्चीयते प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावस्य नित्यग्रहणेन प्रायिकत्वबोधनादसार्वत्रिकत्वनिश्चयेन दोषाभावेपि नित्यपदस्य सार्वत्रिकार्थत्वेपि '**अनानुपूर्व्येण संनिविष्टानामपि यथेष्टं संबन्धो भवति**' इति 'न पदान्त' सूत्रभाष्येण 'पदानां विप्रकृष्टोच्चारणेपि शाब्दबोधीयक्रमेण विप्रकृष्टत्वज्ञाने दोषाभावं सूचयन् भिन्नक्रमसूचकमपि पदविभागमङ्गीकरोति–**इह सूत्रे द्वितीया अ इतीति** ॥ ३ द्व्यहजात इत्यस्येति बोध्यम् ॥ ४ '**पूर्वत्र** तु 'द्व्यहजातेः' इत्यत्र तु ॥ ५ शौण्ड, धूर्त, कितव, व्याड, प्रवीण, संवीत, अन्तर्, अधि, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, इति शौण्डादिः ॥ ६ 'बहुवचननिर्देशात्' 'शौण्डादिभिः' इति विज्ञास्यते' इति भाष्यमनुसृत्याह–**शौण्डादिभिरिति** ॥ ७ 'ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम्' इति वार्तिकमनुसृत्याह–**ध्वाङ्क्षवाचिनेति** ॥ ८ '**इत्यर्थः**' इति तु केनचिद् विद्वद्वरेण वर्धितम् '**ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम्**' इत्यर्थग्रहणोदाहरणत्वेनैव भाष्यकृता प्रयुक्तत्वात् ॥ यद्वा 'वाचिना' इत्युक्तेः 'इत्यर्थः' इति प्रयोजनमिति बोधनायैव प्रयुक्तः ॥ ९ '**कृत्यैर्नियोगे यद् ग्रहणम्**' इति वार्तिकस्य ऋणग्रहणप्रत्याख्यानाय '**इह यद् यस्य नियोगतः कार्यम् ऋणं तस्य तद् भवति तत्र ऋण इत्येव सिद्धम्**' इति भाष्येण ऋणशब्दस्यावश्यकोपलक्षणार्थत्वमित्याह–ऋणग्रहणमिति ॥ १० यत्प्रत्ययनियमस्तु 'पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षा' इत्यत्र समासवारणाय कर्तव्य एवेति भाष्ये स्पष्टमित्युदाहरति–**मासेदेयमिति** ॥

सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् ॥ वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासोऽयम् । अरण्येतिलकाः । वनेकसेरुकाः । हलदन्तात्सप्तम्यां इत्यलुक् ॥ **क्तेनाहोरात्रावयवाः ।२।१।४५ ॥** अह्नो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् ॥ पूर्वाह्णकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् ? अह्नि दृष्टम् ॥ **तत्र ।२।१।४६ ॥** तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् ॥ तत्रभुक्तम् ॥ **क्षेपे ।२।१।४७ ॥** सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् ॥ अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् ॥ **पात्रेसमितादयश्च ।२।१।४८ ॥** एते निपात्यन्ते क्षेपे ॥ ॥ पात्रेसमिताः । भोजनसमये एव संगताः नतु कार्ये । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । आकृतिगणोऽयम् ॥ चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न—परमाः पात्रेसमिताः ॥ **पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ।२।१।४९ ॥** 'विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य 'दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमबाधनार्थं च । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः। जरन्नैयायिकाः। पुराणमीमांसकाः। नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः ॥ **दिक्संख्ये संज्ञायाम् । २।१।५०॥** समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः ॥ नेह—उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः॥ **तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ।२।१।५१॥** तद्धितार्थे विषये, उत्तरपदे च परतः, समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वा ॥ पूर्वस्यां शालायां भवः । समासे कृते 'दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः' इति ञः॥ **सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः** * ॥ पौर्वशालः । आपरशालः ॥ पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः ॥ दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात् ॥ संख्यायास्तद्धितार्थे—षण्णां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरः ॥ पञ्च गावो धनं यस्येति

---

१ **'यथा अवतप्ते नकुला न चिरं स्थातारो भवन्ति एवं कार्याण्यारभ्य यो न चिरं तिष्ठति स उच्यते-' अवतप्तेनकुलस्थितं त एतद्' इति'** इति प्रकृतसूत्रे भाष्यम् ॥ २ पात्रेसमिताः, पात्रेबहुलाः, उदुम्बरकृमिः, कूपकच्छपः, अवटकच्छपः, उदुम्बरमशकः, कूपमण्डूकः, कुम्भमण्डूकः, उदपानमण्डूकः, नगरकाकः, नगरवायसः, मातरिपुरुषः, पिण्डीशूरः, पितरिशूरः, गेहेशूरः, गेहेनर्दी, गेहेविजिती, गेहेव्याडः, गेहेमेही, गेहेदाही, गेहेदृप्तः, गेहेधृष्टः, गर्भेतृप्तः, आखनिकबकः, गोष्ठेशूरः, गोष्ठेविजिती, गोष्ठेक्ष्वेडी, गोष्ठेपटुः गोष्ठेपण्डितः, गोष्ठेप्रगल्भः, कर्णेटिरिटिरा, कर्णेचुरुचुरा । इति पात्रेसमितादिराकृतिगणः ॥ ३ पूर्वकालवृत्तिः नियतापेक्षत्वात् परकालवृत्तिना समस्यते इति सूत्रार्थः ॥ तथा चानुलेपापेक्षया स्नानस्य पूर्वकालवृत्तित्वात्स्नानशब्दः प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वात् पूर्वं निपततीति भावः ॥ ४ 'पूर्वेषुकामशमी' इति कस्याश्चित् पुर्या नाम । एवं 'सप्तर्षि' इत्यपि 'मरीच्यत्रिवसिष्ठादिसप्तर्षिगणे रूढम् ।' तथैव नवग्रहा इत्यपि ॥ ५ 'उत्तरवृक्ष' 'पञ्चब्राह्मण' पदयोः कुत्रापि रूढ्यभावात्संज्ञात्वं न ॥ ६ 'दिङ्नामान्यन्तराले' 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' इति सूत्रयोर्भाष्यकृता पठितेष्टिरियम् ॥ अत्र विशेषस्तु बहुव्रीहौ वक्ष्यते ॥ ७ पूर्वशालेति समासस्य संज्ञात्वेपि तद्धितान्तपौर्वशालस्य न संज्ञात्वमिति भावः ॥ ८ **पूर्वयोः** पूर्वाशब्दशालाशब्दयोः ॥ ९ **आकार उदात्त इति** ॥ 'पूर्वशाला' इत्यस्य तत्पुरुषत्वे 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वं भवति । अन्यथा बहुव्रीहिप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वं स्यादिति भावः ॥

त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते[1] ॥ **द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्**[2] * ॥ **गोरतद्धितलुकि ।५।४।९२ ॥** गोन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासान्तो न तद्धितलुकि । पञ्चगवधनः ॥ **संख्यापूर्वो द्विगुः ।२।१।५२ ॥** तद्धितार्थेत्यत्रोक्तः[3] संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् ॥ **द्विगुरेकवचनम् ।२।४।१ ॥** द्विग्वर्थः समाहार[4] एकवत्स्यात् ॥ स नपुंसकमिति नपुंसकत्वम् । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् ॥ **कुत्सितानि कुत्सनैः ।२।१।५३॥** कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् ॥ वैयाकरणखसूचिः । मीमांसकदुर्दुरूढः ॥ **पापाणके कुत्सितैः ।२।१।५४॥**पूर्वसूत्रापवादः[5] । पापनापितः । अणककुलालः ॥ **उपमानानि[6] सामान्यवचनैः । २।१।५५ ॥** घनँ[7] इव श्यामो घनश्यामः । इहपूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति[8] सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं[9] सूत्रम् ॥ **उपमितं व्याघ्रादिभिः[10] सामान्याप्रयोगे ।२।१।५६ ॥** उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति ॥ विशेष्यस्य[11] पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः ॥ सामान्याप्रयोगे किम् ? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ॥ **विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।२।१।५७॥** भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत् ॥ नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् ॥ बहुलग्रहणात्क्वचिन्नित्यम्—कृष्णसर्पः ॥ क्वचिन्न—रामो जामदग्न्यः ॥ **पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यममध्यमवीराश्च ।२।१।५८॥** पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् ॥ पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः॥ **अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः***॥ अपरश्चासावर्धश्च पश्चार्धः ॥ कथमेकवीर इति । 'पूर्वकालैकेति

---

१ **विकल्पे प्राप्ते इति** । 'विभाषा' इत्यधिकारेणेति भावः ॥ २ **नित्यसमासेति** । 'समुदायवृत्तावयवानां मा कदाचिद् वृत्तिर्भूत्' इति वार्तिकस्यास्य प्रयोजनं भाष्यकृतोक्तम् ॥ ३ 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा' इति न्यायमनुसृत्याह—**तद्धितार्थेत्यादि** ॥ तेन 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इत्येतत्समासविषये 'सप्तर्षि' शब्दे द्विगुत्वाभावाद् 'इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ' इति स्वरो न भवतीति भावः ॥ ४ **'समाहारग्रहणं च तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम्'** इति वार्तिकमनुसृत्याह—**समाहार इति** ॥ ५ पूर्वसूत्रे 'कुत्सितानि' इति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् कुत्सितानां नापितादीनां पूर्वनिपाते 'पापनापितः' इत्यभीष्टरूपानुपपत्तिः स्यादिति भावः ॥ ६ येन वस्त्वन्तरं स्ववृत्तिधर्मवत्त्वेन परिच्छिद्यते तद् **उपमानम्** । यथा मुखम् स्वनिष्ठाह्लादकत्वादिधर्मवत्त्वेन चन्द्रेण परिच्छिद्यत इति चन्द्र उपमानम् । यद् अन्यनिष्ठधर्मवत्त्वेन परिच्छिद्यते तद् **उपमेयम्** । यथा मुखम् । उपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टोपमेयवचनत्वं **सामान्यवचनत्वम्** । यथा आह्लादकत्वादि ॥ ७ घन उपमानम् । श्रीकृष्ण उपमेयः । श्यामत्वस्योभयसाधारणधर्मत्वात्सामान्यवचनत्वम् । ८ **लाक्षणिकमिति** ॥ अत एव एकार्थवाचकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्योपपत्त्या 'समानाधिकरणेन' इत्यधिकारस्य न बाधः । अन्यथा मृगीव चपला मृगचपला इत्यादौ मृगीपदार्थचपलापदार्थयोर्भेदे सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या पुंवद्भावो न स्यादिति भावः ॥ ९ **पूर्वनिपातेति** ॥ घनपदसदृशपरत्वे श्यामशब्दस्य श्यामवर्णवत्परत्वे 'विशेषणमिति समासे खञ्जकुब्जादिवत् पूर्वनिपाते विनिगमनाविरहेण पूर्वनिपातानियमे प्राप्ते पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रमिति 'उपमानानि' इति प्रथमानिर्देशेनोपमानवाचकानामेव पूर्वनिपातनिर्णय इति भावः ॥ १० व्याघ्र, सिंह, ऋक्ष, ऋषभ, चन्दन, वृक, वृष, वराह, हस्तिन्, तरु, पृषत्, पुण्डरीक, पलाश, कितव । इति व्याघ्रादिराकृतिगणः । तेन नृसोमः, मुखपद्मम्, मुखकमलम्, करकिसलयम्, पार्थिवचन्द्र इत्यादि सिद्धम् ॥ ११ एतत्सूत्राभावे उपमेयस्य विशेष्यत्वाद् व्याघ्रादेः सदृशलाक्षणिकस्य विशेषणत्वाद् विशेषणस्यैव पूर्वनिपातापत्तिः स्यादत उपमेयस्य पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमिति भावः ॥

बाधित्वा परत्वादनेन समासे वीरैक इति हि स्यात्। बहुलग्रहणाद्भविष्यति ॥ **श्रेण्यादयः कृतादिभिः ।२।१।५९ ॥ श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम् *** ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः ॥ **क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ।२।१।६० ॥** नञ्विशिष्टेन क्तान्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते ॥ कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् ॥ **शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् *** ॥ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः॥ **सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ।२।१।६१ ॥** सद्वैद्यः ॥ वक्ष्यमाणेन महत आकारः । महावैयाकरणः ॥ पूज्यमानैः किम् ? उत्कृष्टो गौः । पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः ॥ **वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ।२।१।६२ ॥** गोवृन्दारकः॥ ॥ व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ॥ **कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ।२।१।६३ ॥** कतरकठः । कतमकलापः । गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वम् ॥ **किं क्षेपे ।२।१।६४ ॥** कुत्सितो राजा 'किंराजा' यो न रक्षति ॥ **पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ।२।१।६५ ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ।१।२।४२ ॥ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ।६।३।४२ ॥** कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर ऊङभावो यस्मिंस्तथाभूतं पूर्वं पुंवत् ॥ पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावोऽनेन विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया ॥ तथा क्कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते—पाचकस्त्री । दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । स्रौघ्नभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजातीया । पाचकदेशीयेत्यादि॥ इभपोटा । '**पोटा** स्त्रीपुंसलक्षणा' ॥ इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । '**गृष्टिः** सकृत्प्रसूता' गोगृष्टिः । '**धेनुर्**नवप्रसूतिका' गोधेनुः । '**वशा** वन्ध्या' गोवशा । '**वेहत्** गर्भघातिनी' गोवेहत् । '**बष्कयणी** तरुणवत्सा' गोबष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः ।

---

१ श्रेणि, एक, पूग, मुकुन्द, राशि, विषय, निचय, निधन, पर, इन्द्र, देव, मुण्ड, भूत, श्रवण, वदान्य, अध्यापक, अभिरूपक, ब्राह्मण, क्षत्रिय, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, कृपण । इति श्रेण्यादयः ॥ २ कृत, मित, भूत, मत, उक्त, समाज्ञात, समाम्नात, समाख्यात, संभावित, अवधारित, निराकृत, अवकल्पित, उपकृत, उपाकृत । इति कृतादिराकृतिगणः । तेन दृष्ट, कलित, दलित, उदाहृत, विश्रुत, उदित । एते ज्ञेयाः ॥ ३ अनेकशिल्पपण्यजीविन एकशिल्पपण्यजीविनः कृता इत्युदाहरणार्थः । असमूहरूपाः समूहरूपाः कृता इति वा ॥ ४ एकदेशकरणात् 'कृतम्' इत्युच्यते एकदेशान्तरस्याकरणाद् 'अकृतम्' इत्युच्यते ॥ '**गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानम्**' ॥ ५ शाकपार्थिव, कुतपसौश्रुत, अजातौल्वलि, आकृतिगणोऽयम् तेन कृतापकृत, भुक्तविभुक्त, पीतविपीत, गतप्रत्यागत, यातानुयात, क्रयाक्रयिक, पुटापुटिका, फलाफलिका, मानोन्मानिका । इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ६ शाकप्रियपार्थिवः' इत्यादिप्रयोगव्यावृत्त्यर्थं वार्तिकम् ॥ ७ देवपूजको ब्राह्मण इत्यर्थः ॥ ८ 'आन्महतः' इत्यनेनेति भावः ॥ ९ महापापमित्यत्र पापे आधिक्येनैव प्रशंसेति भावः ॥ १० **सामान्येति** । गोकुञ्जरः स्थूल इत्यादाविति भावः ॥ ११ 'द्वयोरेकस्य, 'वा बहूनाम्' इति सूत्रयोरुपाधिप्रत्याख्यानात् 'कतमो भवतां पण्डितः' इत्यादौ समासाभावाय—'जातिपरिप्रश्ने' इति—इति शेखरकृत् ॥ 'किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम्' इति वार्तिकव्याख्याभाष्ये 'द्वयोः' 'बहूनाम्' इत्यनयोरेव प्रत्याख्यानस्य 'निर्धारणे' 'जातिपरिप्रश्ने' इत्यनयोर्यथाश्रुतस्थितत्वमेव प्रतीयत इति अत्र जातिपरिप्रश्नग्रहणस्य कतरविषय आवश्यकत्वमेवेति दाधिमथाः ॥

कठाध्यापकः । कठधूर्तः[1] ॥ **प्रशंसावचनैश्च ।२।१।६६॥** एतैः सह जातिः प्राग्वत् ॥ **गोमतल्लिका** ॥ गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् । गवोद्धः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरित्यर्थः[2] । मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा, न तु विशेष्यनिघ्नाः ॥ जातिः किम् ? कुमारी मतल्लिका ॥ **युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ।२।१।६७ ॥** पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरि[3]भाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते । युवा खलतिः युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवजरती । युवत्यामेव[4] जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् ॥ **कृत्यतुल्याख्या अजात्या ।२।१।६८ ॥** भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः ॥ अजात्या किम् ? भोज्य ओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न ॥ **वर्णो वर्णेन ।२।१।६९ ॥** समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः[5] ॥ **कडाराः[6] कर्मधारये ।२।२।३८ ॥** कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः ॥ **कुमारः श्रमणादिभिः[7] ।२।१।७०॥** कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । इहगणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एतदेव[8] ज्ञापकं बोध्यम् ॥ **चतुष्पादो गर्भिण्या ।२।१।७१॥** चतुष्पाज्जातिवाचिनो[9] गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् ॥ गोगर्भिणी ॥ **मयूरव्यंसकादयश्च[10]**

१ धूर्तग्रहणमकुत्सार्थम् । कुत्सायां तु 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इत्येव सिद्धम् ॥ २ मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः ॥ 'मतल्लिकोद्धमिश्राः स्युः प्रकाण्ड-स्थलभित्तयः । हस्तपाशतटाः पादः पालीमचर्चिकादयः ॥' इत्येवं गणरत्नमहोदधौ प्रशंसावाचिनो दर्शिताः ॥ ३ 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषायां च 'जरती' इति स्त्रीलिङ्गसमानाधिकरणत्वविवक्षया युवशब्दस्य समासविधानमपि ज्ञापकमिति बोध्यम् ॥ ४ जरत्यां युवतीधर्मारोपे तु युवतीशब्दस्य विशेषणत्वेन 'विशेषणं विशेष्येण' इति समासः सिद्ध एवेति जरतीग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति शेखरकृत् ॥ ५ सारङ्गश्चित्रो वर्णः । कृष्णशब्दः कृष्णावयवके लाक्षणिक इति सामानाधिकरण्यम् ॥ ६ कडार, गडुल, खञ्ज, खाड, काण, कुण्ठ, खलति, गौर, वृक्ष, भिक्षुक, पिङ्ग, पिङ्गल, तनु, जठर, बधिर, मठर, कुब्ज, बर्बर इति कडारादिः । क्वचित्तु । नौ, काक, अन्न, शुक, शृगाल, प्रकृति, प्राय, गोत्र, सम, विषम, द्विद्रोण, पञ्चक, साहस्र, प्रति, परि, अनु । एतेऽपि दृश्यन्ते ॥ ७ श्रमणा, प्रव्रजिता, कुलटा, गर्भिणी, तापसी, दासी, बन्धकी अध्यापक, अभिरूपक, पण्डित, पटु, मृदु, कुशल, चपल, निपुण इति श्रमणादिः ॥ ८ एवकारोऽप्यर्थे । 'युवा खलति' इत्यत्र जरतीग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वसंभवात् ॥ समानाधिकरणाधिकारे विहितः समासः कुमारशब्देन पुंलिङ्गेन स्त्रीलिङ्गानां श्रमणादीनाम् अप्राप्तत्वाद् व्यर्थः सन्नेतत्परिभाषाज्ञापक इति भावः ॥ ९ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । स्वस्तिमती गर्भिणी ॥ १० मयूरव्यंसक, छात्रव्यंसक, कम्बोजमुण्ड । यवनमुण्ड । छन्दसि । हस्तेगृह्य, पादेगृह्य, लाङ्गूलेगृह्य, पुनर्दाय, **'एहीडादयोऽन्यपदार्थे'** एहीडम्, एहिपचम्, एहिवाणिजा । क्रिया । अपेहिवाणिजा, प्रेहिवाणिजा, एहिस्वागता, अपेहिस्वागता, एहिद्वितीया, अपेहिद्वितीया, प्रेहिद्वितीया, एहिकटा, अपेहिकटा, प्रेहिकटा, आहरकरटा, प्रेहिकरटा, प्रेहिकर्दमा, प्रोहिकर्दमा, विधमचूडा, उद्धमचूडा, आहरचेला, आहरवनिता, आहरवसना, कृन्तविचक्षणा, उद्धरोत्सृजा, उद्धरावसृजा, उद्धमविधमा, उत्पचनिपचा, उत्पतनिपता, उच्चावचम्, उच्चनीचम्, आचोपचम्, आचपराचम्, निश्चप्रचम्, अकिंचनः, स्नात्वाकालकः, पीत्वास्थिरकः, भुक्त्वासुहितः, प्रोष्यपापीयान्, उत्पत्यपाकला, निपत्यरोहिणी, निषण्णश्यामा, अपेहिप्रघसा, एहिविघसा, इहपञ्चमी, इहद्वितीया, **'जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति'** जहिजोडः, जहिस्तम्बः । **'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये'** अश्नीतपिबता, पचतभृज्जता, खादतमोदता, खादतवमता, आहरनिवपा, आहरनिष्किरा, भिन्धिलवणा, कृन्धिविचक्षणा, पचलवणा, पचप्रकूटा । आकृतिगणोऽयम् । तेन अकुतोभय, कान्दिशीक, आहोपुरुषिका, अहमहमिका, यदृच्छा, एहिरेयाहिरा, उन्मृजविमृजा, द्रव्यान्तरम्, अवश्यकार्यमित्यादि सिद्धम् ॥

।२।१।७२ ॥ एते निपात्यन्ते ॥ मयूरो व्यंसको मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः । उदक्चावाक्च उच्चावचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । नास्ति किंचन यस्य सः अकिञ्चनः ॥ **आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये** ॥ ग. ॥ अश्नीत पिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अश्नीतपिबता । पचतभृज्जता । खादतमोदता ॥ **एहीडादयोऽन्यपदार्थे** ॥ ग. ॥ एहीड इति यस्मिन्कर्मणि तदेहीडम् । एहिपचम् । उद्धर कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । असातत्यार्थमिह पाठः ॥ **जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति** ॥ ग. ॥ ॥ जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये, समासेन चेत्कर्ताऽविधीयत इत्यर्थः ॥ जहिजोडः । जहिस्तम्बः ॥ नास्ति कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः ॥ अन्यो राजा राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् ॥ **ईषदकृता ।२।२।७ ॥** ईषत्पिङ्गलः ॥ **ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम् *** ॥ ईषद्रक्तम् ॥ **नञ् ।२।२।६ ॥** नञ् सुपा सह समस्यते ॥ **नलोपो नञः ।६।३।७३ ॥** नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे ॥ न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ॥ **तस्मान्नुडचि ।६।३।७४ ॥** लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात् ॥ अनश्वः । अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहायं विकल्प्यते । रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति अद्रुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादि सिद्धम् ॥ **नञो नलोपस्तिङि क्षेपे *** ॥ अपचसि त्वं जाल्म ॥ नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः ॥ **नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ।६।३।७५ ॥** पादिति शत्रन्तः । वेदा इत्यसुन्नन्तः । न सत्या असत्या न असत्या नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । न कुलमस्य नकुलम् । न खमस्य नखम् । न स्त्री पुमान् नपुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षीयतेः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्डः । न अकमस्मिन्निति नाकः ॥ **नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ।६।३। ७७ ॥** नग इत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा ॥ नगा अगाः पर्वताः ॥ अप्राणिष्विति किम् ? अगो

---

१ पस्पशाह्निके भाष्ये उपलभ्यमानम् असंदेहशब्दस्य पुंलिङ्गत्वम् अव्ययीभावे नपुंसकत्वापत्त्या अनुपपद्यमानं तत्पुरुषे विनिगमकं भवति ॥ संहितासंज्ञासूत्रे वार्तिके उपलभ्यमानम् असंहितशब्दस्य क्लीबत्वं स्त्रीलिङ्गसंहिताशब्देन तत्पुरुषेऽनुपपन्नं सद् क्लीबत्वसाधकेऽव्ययीभावे विनिगमकं भवतीति भावः ॥ प्रातिशाख्ये तद्भाष्ये च क्लीबसंहितशब्दस्योपलम्भात् तेनैव 'असंहित' शब्दनिष्पत्तौ विनायासं सिद्धायां वृथैव तदर्थे तत्सूत्रगृहीताव्ययेनाव्ययीभावसमासविधानं भाष्यानङ्गीकृतं स्वीकृतमिति बोध्यम् ॥ एवं च 'अविघ्नम्' इत्यत्रार्शआद्यजन्तेन विघ्नसहितकार्यवाचकेन नञ्तत्पुरुष एवेति ज्ञेयम् ॥ २ निरनुबन्धकनकारस्याव्ययस्य सत्त्वे "नलोपो नञः" इति सूत्रे भाष्यकृतः **'किमर्थं नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं क्रियते, न 'नस्य' इत्येवोच्येत'** इति पूर्वपक्षस्य समाधानाय **'पामनपुत्र इत्यत्रापि** नलोपः **प्राप्नोति । तस्मात् सानुबन्धकग्रहणं कर्तव्यम्'** इत्येतावत्पर्यन्तधावनं व्यर्थं स्यादिति 'नैकधा' इत्यादौ पृषोदरादित्वमेव कल्पनीयमिति तत्त्वम् ॥ ३ **क्षरतेरिति** ॥ निश्चलमेव नक्षत्रमण्डलम् । नक्षत्राणि तु सृष्ट्यादितस्तस्मिन्नेकस्मिन्नेव स्थाने निश्चलान्येव वर्तन्ते । केवलं क्रान्तिमण्डलमेव प्रतिवर्षं ५१३ विकलात्मकं ७० सप्ततिवर्षैरेकांशात्मकं पश्चिमाभिमुखं चलति । इति स्पष्टं गणितसिद्धान्तविदाम् ॥

वृषलः शीतेन ॥ नित्यं क्रीडेत्यतो नित्यमित्यनुवर्तमाने ॥ **कुगतिप्रादयः ।२।२।१८॥** एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते ॥ कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः ॥ गतिश्चेत्यनुवर्तमाने—॥ [A]**ऊर्यादिच्विडाचश्च ।१।४।६१॥** एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य ॥ **कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्** * ॥ कारिका क्रिया[2] । कारिकाकृत्य ॥ **अनुकरणं चानितिपरम् ।१।४।६२॥** खाट्कृत्य ॥ अनितिपरं किम्? खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् ॥ **आदरानादरयोः सदसती ।१।४।६३॥** सत्कृत्य । असत्कृत्य । **भूषणेऽलम् ।१।४।६४॥** अलंकृत्य ॥ भूषणे किम्? अलं कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः ॥ अनुकरणमित्यादि त्रिसूत्री स्वभावात्कृञ्विषया ॥ **अन्तरपरिग्रहे ।१।४।६५॥** अन्तर्हत्य । मध्ये हत्वेत्यर्थः ॥ अपरिग्रहे किम्? अन्तर्हत्वा गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः ॥ **कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ।१।४।६६॥** कणेहत्य पयः पिबति । मनोहत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव ॥ **पुरोऽव्ययम् ।१।४।६७॥** पुरस्कृत्य ॥ **अस्तं च ।१।४।६८।** अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तंगत्य ॥ **अच्छ गत्यर्थवदेषु ।१।४।६९॥** अव्ययमित्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः ॥ अव्ययं किम्? जलमच्छं गच्छति ॥ **अदोऽनुपदेशे ।१।४।७०॥** अदःकृत्य अदःकृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम्—अदः[3] कृत्वा अदः कुरु ॥ **तिरोऽन्तर्धौ ।१।४।७१॥** तिरोभूय ॥ **विभाषा कृञि ।१।४।७२॥** तिरः कृत्य, तिरस्कृत्य[4] । तिरः कृत्वा ॥ **उपाजेऽन्वाजे ।१।४।७३॥** एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा । दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः ॥ [B]**साक्षात्प्रभृतीनि च ।१।४।७४॥** कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः ॥ **च्व्यर्थ इति वाच्यम्** * ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । लवणंकृत्य । लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् ॥ **अनत्याधान उरसिमनसी ।१।४।७५॥** उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः ॥ मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः॥

A ऊरी, उररी, वेताली, धूसी, शकला, संसकला, ध्वंसकला, भ्रंसकला, गुलुगुधा, सजूः, फल, फली, विक्ली, आक्ली, आलोष्ठी, केवाली, सेवाली, शेवाली, वर्षाली, मसमसा, मस्मसा, वौषट्, वषट्, श्रौषट्, स्वाहा, स्वधा, पाम्पी, प्रादुः, श्रत्, आविस्, । इत्यूर्यादिः । कैश्चिदन्येऽप्यत्र पठ्यन्ते । ते च यथा । पाम्पाली, संकला, केवासी, वार्दाली, पार्दाली, आलम्बी, आङ्गी, तन्थी, ताली, आताली, धूली, अस्मसा, वशाला, मस्मसा, मष्मसा, बन्धा, इत्यादि ।

B साक्षात्, मिथ्या, चिन्ता, भद्रा, रोचना, आस्था, अमा, अद्धा, प्राजर्या, प्राजरुहा, बीजर्या, बीजरुहा, संसर्या, अर्थे, लवणम्, उष्णम्, शीतम्, उदकम्, आर्द्रम्, अग्नौ, वशे, विकसने, विहसने, प्रतपने, प्रादुस्, नमस्, आविस् । आकृतिगणोऽयम् । अत्र लवणादीनां पञ्चानां गतिसंज्ञासंनियोगेन मान्तत्वं निपात्यते ।

---

१ प्रादयस्तु पूर्वमुक्ताः ॥ २ **क्रियेति** । कृधातोर्भावे ण्वुलि 'विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च' इति इञि **'कारिशब्दात्'** 'कृदिकारात्' इति ङीषि **'कारी'** शब्दाद्वा के वा, कारिकाशब्दो निष्पद्यते॥ ३ **'अदः कृत्वा अदः कुरु'** इत्येतावान् पाठः न तु **'अदः कृत्वा'** इत्येतावानेव, **'परं प्रत्युपदेशे'** इत्युक्तिस्वारस्यात् ॥ ४ 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' इति विसर्गस्य सत्त्वविकल्पः ॥

अत्याधानमुपश्लेषणं तत्र न– उरसि कृत्वा पाणिं शेते ॥ **मध्ये पदे निवचने च ।१।४। ७६ ॥** एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने ॥ मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः ॥ **नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ।१।४।७७ ॥** कृञि ॥ उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य ॥ **प्राध्वं बन्धने ।१।४।७८ ॥** प्राध्वमित्यव्ययम् । प्राध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः ॥ प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे– प्राध्वं कृत्वा ॥ **जीविकोपनिषदावौपम्ये ।१।४।७९ ॥** जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य ॥ औपम्ये किम् ? जीविकां कृत्वा ॥ प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः ॥ अत्र वार्तिकानि–॥ **प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया** * ॥ प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ॥ **अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया** * ॥ अतिक्रान्तो मालामतिमालः ॥ **अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया** * ॥ अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः ॥ **पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या** * ॥ परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥ **निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या** * ॥ निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः ॥ **कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः** * ॥ वृक्षं प्रति ॥ **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ।३।१।९२ ॥** सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्, तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् ॥ **उपपदमतिङ् २।२।१९ ॥** उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः ॥ कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह 'कुम्भ अस् कार' इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् ॥ अतिङ् किम् ? मा भवान् भूत् । माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम् । अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति–'सुपेत्येतन्नेहानुवर्तते' इति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्यातिङ्ग्रहणं तत्रापकृष्यते, सुपेति च निवृ-

१ एषु वार्तिकेषु सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे न तु प्रभृतौ । २ अधिकारोयम् । तेन वक्ष्यमाणेषु सर्वेषु सूत्रेषूपस्थितेऽस्मिन् सूत्रे 'तत्र' इत्यस्य तन्त्रेणोच्चारणम् । तत्र संनिहितधात्वधिकारपरामर्शकमेकम् । द्वितीयं तु प्रत्यय इत्यधिकृते निमित्तत्वेनान्वेति । तथा च 'संनिहिते धात्वधिकारे प्रत्ययविधायके 'कर्मण्यण्' इत्यादौ सप्तमीस्थं सप्तमीनिर्दिष्टं 'कर्मणि' इत्यादि उपपदं स्यात्, तस्मिन् उपपदे सत्येव धातोः अण्प्रभृति स्यात्' इत्येवं विध्येकवाक्यतयैवार्थः संभवति । अत एव 'अमैव तुल्यविधानमुपपदम्' इत्यग्रे वक्ष्यमाणं संगच्छते । इत्यादि सर्वं मनसि विधाय सूत्रार्थं वर्णयति–**सप्तम्यन्ते पदे इत्यादि ॥** ३ अत्र 'सुपा' इति तृतीयान्तं न संबध्यते इत्यग्रे वक्ष्यते इति सूचयन्नेवाह–**समर्थेनेति ॥** ४ माङ उपपदत्वं दर्शयति–**माङि लुङ् इतीति** ॥ 'उपपदम्' इति संज्ञा आचामनुरोधेनैव, नान्वर्था । सति हि समासे मध्ये 'भवान्' इति पदं नैवागच्छेदिति भावः ॥ परे तु 'उप समीप उच्चारितं पदम् उपपदम्' इत्यन्वर्थत्वे महासंज्ञाकरणसामर्थ्येन ज्ञाते 'मा वा पूर्वपदस्य भूत्' इति वार्तिके 'सा कदाचिदप्यवृत्तिर्भूत्' इति भाष्ये च माङ्लुङन्तयोर्मध्येऽनेकपददर्शनान्नोपपदत्वं माङ इति यदि विभाव्यते तदा 'कारको व्रजति' इति भाष्योक्तमेव प्रत्युदाहरणं देयमिति वदन्ति ॥ ५ ननु 'सुपा' इत्येतत्संबन्धेनान्यत्रावश्यकेनैव 'कारको व्रजति' इत्यादिवारणसंभवे किमिति 'सुपा' इत्येतस्यासंबन्धं कल्पयित्वा अतिङ्ग्रहणं करणीयम्' इति गौरवाङ्गीकार इत्यतो गौरवाङ्गीकारस्य फलं प्रदर्शयितुम् आह **अतिङ्ग्रहणमिति ॥** ६ **पूर्वसूत्रे** 'कुगतिप्रादयः' इति सूत्रेपि ॥

त्तम् । तथा च–**गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः**रिति सिद्धम् ॥ व्याघ्री । अश्वक्रीती । कच्छपी ॥ **अमैवाव्ययेन ।२।२।२०** ॥ अमेव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुङ्कारम् । नेह–कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ कालः समयो वेला वा भोक्तुम् ॥ अमैवेति किम् ? अग्रे भोजम् । अग्रे भुक्त्वा । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्विति क्त्वाणमुलौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् ॥ **तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ।२।२।२१** ॥ उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकोपदंशम् ॥ **क्त्वा च ।२।२।२२** ॥ तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य । उच्चैः कृत्वा । 'अव्यये यथाभिप्रेतेति क्त्वा ॥ तृतीयाप्रभृतीनीति किम् ? अलं कृत्वा खलु कृत्वा ॥ **तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ।५।४।८६** ॥ संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ॥ **अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।५।४।८७** ॥ एभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः ॥ अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः ॥ द्वयो रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः ॥ **राजाहःसखिभ्यष्टच्**

१ उभयत्रापि 'सुपा' इत्यस्यासंबन्धकल्पने फलं दर्शयति–**तथा चेति** ॥ गत्युपपदांशे व्यञ्जनीयं स्वाभिमतत्वं प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वचनरूपेण पठितायाम् अस्यां परिभाषायाम् स्थालीपुलाकन्यायेन प्रकाशयतीति भावः ॥ २ **सुबुत्पत्तेरिति** । अत्र लिङ्गबोधकप्रत्ययोत्पत्तेरप्युपलक्षणमिदमिति बोध्यम् ॥ ३ गतेः समासप्रयोजनमाह–**व्याघ्रीति** । 'व्याजिघ्रतीति' व्याघ्री । 'आतश्चोपसर्गे' इति गत्यपरपर्याये उपसर्गे उपपदे आदन्ताद् घ्राधातोः कप्रत्यये आङो घ्रशब्देन सुबुत्पत्तेः प्राग् गतिसमासे विशब्दस्य आघ्रशब्देन गतिसमासे व्याघ्रशब्दाद् 'जातेरस्त्रीविषयाद्' इति ङीषि 'व्याघ्री' इति सिध्यति अत्र यदि घ्रशब्दस्य आघ्रशब्दस्य वा सुबन्तत्वमपेक्ष्येत तर्हि 'स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमेणैवोत्पत्तिस्वीकारेण संख्याकारकनिमित्तकसुबुत्पत्तेः प्राग् लिङ्गनिमित्तकस्त्रीप्रत्ययस्य घ्र–आघ्रशब्दयोर्जातिवाचकत्वाभावाद् टाप उत्पत्तेरावश्यकत्वेन टाबन्तेन समासे व्याघ्राशब्दस्य अदन्तत्वाभावाद् ङीष् नैव स्यादिति भावः ॥ ४ कारकोदाहरणमाह–**अश्वक्रीतीति** । सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे तु 'अश्व टा क्रीत' इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये 'कर्तृकरणे कृता' इति समासे अश्वक्रीतशब्दात् 'क्रीतात्करणपूर्वात्' इति ङीषि अश्वक्रीतीति सिध्यति ॥ अत्रापि सुबन्तेन समासे तु सुबुत्पत्तेः प्राक् स्त्रीप्रत्ययस्य टाप उत्पत्तौ टाबन्तेन समासे अश्वक्रीताशब्दस्य अदन्तत्वाभावात् ङीष् नैव स्यादिति भावः ॥ ५ उपपदोदाहरणमाह–**कच्छपीति** । अधिकरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीयायां कच्छाभ्यां पातीति विग्रहे 'सुपि' इति योगविभागात् के सुबुत्पत्तेः प्राक् 'कच्छ भ्याम् प' इत्यलौकिकविग्रहे कारकत्वोपपदत्वयोरविशेषेपि परत्वात् 'उपपदमतिङ्' इति समासे 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति ङीषि कच्छपीति सिध्यति ॥ सुबन्तेन समासाङ्गीकारे तु सुबुत्पत्तेः प्राक् प्राग्वत् टाप्प्रत्ययान्तेन समासे अदन्तत्वाभावान्ङीष् नैव स्यादिति भावः ॥ ६ 'स्वादुमि णमुल्' इत्यनेन स्वादुम उपपदसंज्ञाया णमुल्प्रत्ययस्य च विधानात् 'स्वादुम्' इति अमा सहैव तुल्यविधानम् उपपदमिति मान्तत्वादव्ययेन 'कारम्' इत्यनेन समस्यते इति भावः ॥ ७ 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इति कालसमयवेलानां तुमुना तुल्यविधानोपपदत्वम् नामा इति नैव समास इति भावः ॥ ८ 'अमैव' इत्येवकारस्य फलमाह–**अग्रे भोजमिति** ॥ क्त्वयापि तुल्यविधानत्वाद् व्यावृत्तिः ॥ ९ **द्वन्द्वार्थमिति** । तत्पुरुषस्यासंभवादिति भावः ॥ १० 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्, इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥

।५।४।९१ ॥ एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् ॥ परमराजः । अतिराजी । कृष्णसखः ॥ अह्नष्टखोरेव ।६।४।१४५ ॥ टिलोपः स्यान्नान्यत्र ॥ उत्तमाहः ॥ द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः क्रतुः । तद्धितार्थे द्विगुः । 'तमधीष्ट' इत्यधिकारे द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ रात्र्यहःसंवत्सराच्चेति खः ॥ [लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह— मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ॥] अह्नोऽह्न एतेभ्यः ५।४।८८ ॥ सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्नादेशः स्यात्समासान्ते परे ॥ अह्नोऽदन्तात् । ८।४।७ ॥ अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्याऽह्नादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाह्णः । पूर्वाह्णः । संख्याताह्णः ॥ द्वयोरह्नोर्भवः । 'कालाट्ठञ्' । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति ठञो लुक् । द्व्यह्नः । स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप्—द्व्यह्ना ॥ द्व्यह्नप्रियः । अत्यह्नः ॥ [A] क्षुभ्नादिषु च ।८।४।३९॥ एषु णत्वं न स्यात् । दीर्घाह्नी प्रावृट् । एवं चैतदर्थमह्न इत्यदन्तानुकरणक्लेशो न कर्तव्यः । प्रातिपदिकान्तेति णत्ववारणाय क्षुभ्नादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् । अदन्तादिति तपरकरणान्नेह । परागतमहः पराह्नः ॥ न संख्यादेः समाहारे ।५।४।८९ ॥ समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरह्नोऽह्नादेशो न स्यात् । संख्यादेरिति स्पष्टार्थम् । द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः । त्र्यहः ॥ उत्तमैकाभ्यां च ।५।४।९०॥ आभ्यामह्नादेशो न । उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः पुण्यशब्दमाह । पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितम् ।

A क्षुभ्न, नृनमन, नन्दिन्, नन्दन, नगर । एतानि त्रीण्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी, हरिनन्दनः, गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयति । नरीनृत्यते । नर्तन, गहन, नन्दन, निवेश, निवास, अग्नि, अनूप, एतानि सप्तोत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनमित्यादि । आचार्यादणत्वं च । आकृतिगणोऽयम् । अत्र पाठान्तरम् । क्षुभ्न, तृप्नु, नृनमन, नरनगर, नन्दन, नृतिर्यङि, गिरिनन्दी, गृहगमन, निवेश, निवास, अग्नि, अनूप, आचार्यभोगीन, चतुर्हायन, इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । इरिका, तिमिर, समीर, कुवेर, हरि, कर्मार । इति क्षुभ्नादिः ॥

---

१ 'सन्महत्परम' इति समासः ॥ २ राजानमतिक्रान्ताऽतिराजी इत्यत्र 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः ॥ नस्तद्धिते इति टिलोपः । टित्त्वान्ङीबिति भावः ॥ ३ 'सन्महत्परमोत्तम' इति समासे टचि टिलोप इति भावः ॥ ४ प्रसङ्गसंगत्या खप्रत्ययोदाहरणमाह–द्व्यहीन इति ॥ ५ कोष्ठकान्तर्गतोऽयं पाठः 'कृष्णसखः' इत्यतः प्रागेवोचिततरः । अनित्यत्वे प्रमाणं च "शक्तिलाङ्गलाङ्कुश" इति वार्तिके घटशब्दात् पृथग् घटीग्रहणमेवेति प्रागुक्तमेव ॥ ६ 'अहःसर्वैकदेश–' इति सूत्रोपात्ता एतच्छब्देन परामृश्यन्ते । तत्रायोग्यत्वादहःशब्दव्यावृत्तिरित्याह–सर्वादिभ्य इति ॥ 'समासान्ते' इति तु अधिकाराल्लभ्यत इति भावः ॥ टचि प्राप्तस्य टिलोपस्य बाधनायेदमिति सूत्रस्वरसः ॥ भाष्यकृता तु "अह्नः" इत्यादेशविधानं प्रत्याख्यातम् । "अह्न एतेभ्यः' इत्यत्र 'अच्' इत्यनुवर्त्य तस्य विशेषविहितत्वेन टज्बाधकत्वमङ्गीकृत्य 'टखोरेव' इति टिलोपाप्राप्त्या 'अल्लोपोऽनः' इति सूत्रेणाकारलोपेन सकलेष्टसिद्धेः ॥ ७ 'अह्नः' इति षष्ठ्यर्थे प्रथमेति समासान्तविशिष्टस्याह्नादेशस्य णत्वं विधीयते इत्याह–अह्नादेशस्येति । ८ द्व्यह्नेति । इदं तद्धितार्थद्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्ववादिनां मते 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वनियमस्य प्रबलत्वे मते तु चिन्त्यमेव ॥ ९ क्लेश इति । 'अह्नोऽदन्तात्' इति सूत्रे 'अदन्तस्येति वक्तव्यम्' इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्यकृता इति शेषः ॥ अयं च दीक्षितानां प्रौढिवादः 'एतद्भाष्यध्वनितस्य' 'तत्पुरुषातिरिक्तोऽहन्शब्दान्तः सर्वोऽपि समासः क्षुभ्नादिषु स्वीक्रियते' इत्येतस्याप्यनङ्गीकार एव घटते ॥ १० वर्तमानस्येति । समस्यमानस्येत्यर्थः ॥ विद्यमानस्येति तु नार्थः । केवलस्याहन्शब्दस्य तत्राविद्यमानत्वात् ॥ ११ स्पष्टार्थमिति । समाहारेऽन्यस्य वृत्त्यभावादिति भावः ॥

पुण्याहम्[1] । एकाहः । उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि[2] संग्रहार्थमित्येके । संख्याताहः ॥ **अग्र्याख्यायामुरसः**[3] ।५।४।९३ ॥ टच् स्यात् ॥ अश्वानामुर इव[4] अश्वोरसम् । मुख्योऽश्व इत्यर्थः ॥ **अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः** ।५।४।९४ ॥ टच् स्याज्जातौ संज्ञायां च ॥ उपानसम् । अमृताश्मः । कालायसम् । मण्डूकसरसमिति जातिः ॥ महानसम् । पिण्डाश्मः । लोहितायसम् । जलसरसमिति संज्ञा ॥ **ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः** ।५।४।९५ ॥ ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः[5] । साधारण इत्यर्थः । कुट्यां भवः कौटः स्वतन्त्रः स चासौ तक्षा च कौटतक्षः ॥ **अतेः शुनः** ।५।४।९६ ॥ अतिश्वो वराहः । अतिश्वी सेवा[6] ॥ **उपमानादप्राणिषु** ।५।४।९७ ॥ अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः[7] शुनष्टच्स्यात् ॥ आकर्षः[8] श्वेव आकर्षश्वः ॥ अप्राणिषु किम्? वानरः श्वेव वानरश्वा ॥ **उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः** ।५।४।९८ ॥ चादुपमानात् ॥ उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । फलकमिव सक्थि फलकसक्थम्[9] ॥ **नावो द्विगोः** ।५।४।९९ ॥ नौशब्दान्ताद्द्विगोष्टच् स्यान्न तु तद्धितलुकि ॥ द्वाभ्यां नौभ्यामागतः द्विनावरूप्यः । 'द्विगोर्लुगनपत्य' इत्यत्र अचीत्यस्यापकर्षणाद्धलादेर्न लुक् ॥ पञ्चनावप्रियः । द्विनावम् । त्रिनावम् ॥ अतद्धितलुकीति किम्? पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः[10] ॥ **अर्धाच्च** ।५।४।१०० ॥ अर्धान्नावष्टच् स्यात् ॥ नावोऽर्धम् । अर्धनावम् । क्लीबत्वं लोकात् ॥ **खार्याः प्राचाम्** ।५।४।१०१ ॥ द्विगोरर्धाच्च खार्याष्टज्वा स्यात् ॥ द्विखारम् । द्विखारि । अर्धखारम् । अर्धखारि ॥ **द्वित्रिभ्यामञ्जलेः** ।५।४।१०२ ॥ टज्वा स्याद्द्विगौ ॥ द्व्यञ्जलम् । द्व्यञ्जलि ॥ अतद्धितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिः ॥ **ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम्** ।५।४।१०४ ॥ ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते[11] चेत् ॥ सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ॥ **कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्** ।५।४।१०५ ॥ आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात् तत्पुरुषे ॥ कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः । कुब्रह्मा ॥ **आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः** ।६।३।४६ ॥ महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा ॥ महादेवः । महाजातीयः ॥ समानाधिकरणे किम्? महतः सेवा महत्सेवा ॥ लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः 'सन्महदिति समासो ग्रहीष्यते चेत् महाबाहुर्न स्यात् । **तस्मात् 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः[12] प्रतिपदोक्तस्य'** इति परिभाषा नेह प्रवर्तते । सुमा-

---

१ **पुण्याहमिति** । 'पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा' इति वक्ष्यते ॥ २ उचितं विहायोत्तमशब्दोपादानफलमाह—**उपान्त्यस्यापीति** । अन्यथा 'पुण्यैकाभ्याम्' इत्येव 'अन्त्यैकाभ्याम्' इत्येव वा वदेदिति भावः ॥ ३ अग्रे भवोऽग्र्यो मुख्य इत्यर्थः ॥ **'उरो** वक्षसि च श्रेष्ठे' इति मेदिनी ॥ ४ **उर इवेति** । इवशब्दोपादानफलं चिन्त्यम् ॥ ५ **ग्रामतक्ष इति** । 'नस्तद्धिते' इति टिलोप इति भावः ॥ ६ 'सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्' इति मनूक्तेः अतिश्वी नीचा इत्यर्थः ॥ ७ **अप्राणिविषयकेति** । अप्राण्युपमेयकेत्यर्थः ॥ ८ धान्यादिकर्षकः पञ्चाङ्गुलः काष्ठविशेष **आकर्षः** ॥ 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात्समासः ॥ ९ **फलकसक्थमिति** । 'मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ १० **पञ्चनौरिति** । 'तेन क्रीतम्' इति ठञ आदेशद्वाराऽजादित्वाद् 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुग् भवतीति भावः ॥ ११ जनपदो देश इति देशसंबन्धित्वम् आख्यायते चेत् इत्यनेन तस्मिन् सुराष्ट्रदेशे रचयितृत्वमिव प्रतीयते ॥ १२ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषापि अन्तरङ्गबहिरङ्गभावमूलिकैवेति सारम् ॥

नाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात्[1] ॥ [आदिति[2] योगविभागादात्त्वम् 'प्रागेकादशभ्यः' इति निर्देशाद्वा[3]—एकादश ॥] महतीशब्दस्य 'पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावे[4] कृते आत्त्वम्—महाजातीया ॥ **महदात्त्वे-घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च** * ॥ असामानाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो[5] महत्या वा घासो महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः ॥ **अष्टनः कपाले हविषि** * ॥ अष्टाकपालः ॥ **गवि च युक्ते** * ॥ गोशब्दे परे, युक्त इत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ अष्टागवं[6] शकटम् । 'अच्प्रत्यन्ववेत्यत्राजिति योगविभागाद्[7]बहुव्रीहावप्यच् ॥ अष्टानां गवां समाहारः अष्टागवम्[8] । तद्युक्तत्वाच्छकटमष्टागवमिति वा ॥ **द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ।६।३।४७॥** आत्स्यात् द्वौ[9] च दश च द्वादश । द्व्यधिका दशेति वा । द्वाविंशतिः[10] । अष्टादश । अष्टाविंशतिः ॥ अबहुव्रीह्यशीत्योः किम्? द्वित्राः[11] । द्व्यशीतिः ॥ **प्राक्शतादिति वक्तव्यम्** * ॥ नेह द्विशतम्[12] । द्विसहस्रम् ॥ **त्रेस्त्रयः । ६।३।४८ ॥** त्रिशब्दस्य त्रयस्[13] स्यात्पूर्वविषये ॥ त्रयोदश । त्रयोविंशतिः ॥ बहुव्रीहौ तु त्रिर्दश त्रिदशाः । सुजर्थे बहुव्रीहिः ॥ अशीतौ तु त्र्यशीतिः ॥ प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ॥ **विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्[14] ।६।३।४९ ॥** द्व्यष्टनोस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् ।

---

१ **सामर्थ्यादिति** । 'सन्महत्' इति प्रतिपदोक्तसमास उत्तरपदस्य समानाधिकरणत्वाव्यभिचारात् समानाधिकरणग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः ॥ २ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठः 'द्व्यष्टनः संख्यायाम्' इत्यतः 'त्रेस्त्रयः' इत्यतो वा प्राग्योग्यः ॥ ३ 'आत' इति योगविभागस्य ऋष्यनुक्तत्वाद् उक्ते "प्रागेकादशभ्यः" इति निर्देशादेव' इत्यत्र 'प्रवर्तितेन 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घेण' इति शेषः ॥ ४ **पुंवद्भावे कृते इति** । 'पुंवद्भावं बाधित्वा' इति तु न संभवति 'आन्महतः' इति सूत्रे लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्तेः 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' सूत्रभाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् इति भावः ॥ ५ भाष्योक्तानां स्त्रीलिङ्गोदाहरणानामुपलक्षणत्वमाश्रित्य पुंलिङ्गेप्युदाहरति—**महत इति** ॥ ६ अष्टौ गावो युक्ता यत्रेति त्रिपदबहुव्रीहौ 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्' इति अष्टगोशब्दयोस्तत्पुरुषे 'गोरतद्धितलुकि' इति टचि अष्टगवशब्दे अष्टशब्दस्य आत्त्वे 'अष्टागवयुक्त' शब्दे 'विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदलोपः' इति युक्तशब्दलोपे 'अष्टागवम्' इति सिध्यति ॥ ७ **योगविभागादिति** । योगविभागं प्रमाणीकृत्येत्यर्थः 'ल्यब्लोपे कर्मणि' इति पञ्चमीति योगविभागस्य भाष्यादृष्टत्वादप्रमाणता सूचितेति बोध्यम् ॥ ८ अष्टानां गवां समाहार इत्यर्थे अष्टगवशब्दात् अष्टगवमस्ति यत्रेति 'अर्शआद्यच्' युक्तार्थप्रत्यये अष्टनो आत्त्वे अष्टागवम् इति भवति ॥ ९ '**एकादश द्वादशेति कोयं समासः**?' इति पूर्वपक्षस्य समाधानाय '**एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः**' '**अधिकान्ता संख्या संख्यया समानाधिकरणाधिकारेऽधिकलोपश्च**' इति वार्तिककृता द्विधा समासो दर्शितः इति स्वयमपि तथैवाह—**द्वौ च दश चेत्यादिना** ॥ १० **द्वाविंशतिरिति** । द्वौ च विंशतिश्च इति समाहारद्वन्द्वे एकवचनमेव । नपुंसकत्वं तु न भवति '**लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य**' इति भाष्ये स्पष्टम् ॥ ११ 'द्वौ वा त्रयो वा' इति विग्रहे 'संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः—' इति बहुव्रीहिसमासो वक्ष्यते ॥ १२ द्व्यधिकं शतमिति विग्रहः । द्वौ च शतं च' इति वा समाहारद्वन्द्वः ॥ १३ '**त्रयस्**' इति सान्त आदेशोऽत्र व्याख्यानात् । आङ्गे तु अदन्त एवादेशः 'त्रयाणाम्' इति निर्देशादित्युक्तमेव ॥ १४ व्यवहितयोरपि द्व्यष्टनोरनुवृत्त्यर्थं '**सर्वेषाम्**' इति न कर्तव्यम् , मण्डूकानुवृत्त्या तयोरप्यनुवृत्त्येष्टसिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम् ॥

त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ॥ **एकादिश्चैकस्य चादुक् । ६ । ३।७६ ॥** एकादिश्च नञ् प्रकृत्या स्याद् एकस्य अदुगागमश्च ॥ नञो विंशत्या सह समासे कृते एकशब्देन सह 'तृतीयेति योगविभागात्समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन न विंशतिः एकान्नविंशतिः । एकाद्नविंशतिः । एकोनविंशतिरित्यर्थः ॥ **षष उत्वं दतृदशसूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धासु वेति वाच्यम्** * ॥ षोडन् । षोडश । षोढा । षड्धा ॥ **परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ।२।४।२६ ॥** एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् ॥ कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पली ॥ **द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः** * ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः ॥ अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । अत एव ज्ञापकात्समासः ॥ निष्कौशाम्बिः ॥ **पूर्ववदश्ववडवौ । २।३।२७॥** द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैः ॥ **रात्राह्नाहाः पुंसि । २।४।२९ ॥** एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव ॥ अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोऽप्ययं परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते—अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः पूर्वाह्णः द्व्यहः ॥ **संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् ॥** द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् । गणरात्रम् ॥ **अपथं नपुंसकम् ।२।४।३० ॥** तत्पुरुष-

---

१ **'किमर्थम् आदुग् उच्यते, न अदुगेवोच्येत'** इति भाष्यतो लट्प्रयोगेण पररूपानापत्तय आदुगेव सूत्रकृतोपात्तः इति प्रतीयते तथापि भाष्यकृता अकारोच्चारणसामर्थ्यात्पररूपं वारयित्वा अदुगेव प्रौढ्या स्थापित इति मनसि निधाय यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्येन अदुकमेवाह-**अदुगिति ॥** २ 'एकेन न' इति विग्रहे तृतीयान्तस्यैकशब्दस्य ऊनार्थेन नञा 'पूर्वसदृशसमोनार्थ-' इति सूत्रेण समासे एकोनार्थकस्य 'एकन' शब्दस्य विंशत्या 'विशेषणं विशेष्येण' इति समासे 'एकनविंशति' शब्दे 'नलोपो नञः' इति नलोपे प्राप्ते 'एकादिश्च' इत्यनेन प्रकृतिभावः, एकस्य अदुगागमश्च विधीयते इति निर्दोषरीत्या अकृतव्यूहपरिभाषाया उपसंजनिष्यमाणनिमित्तपरिभाषाया वा प्रवृत्तिं विनापि सकलेष्टसिद्धावपि यया रीत्या साधने उक्तपरिभाषाप्रवृत्तिं विना नेष्टसिद्धिः तामेव रीतिमाश्रित्य बोज्झलवङ्पाकरपरिधानेन बोज्झसहनस्य दाक्षिणात्यानामादिति सिद्धतया गुरुभूतामेव प्रक्रियां प्रदर्शयति-**नञो विंशत्या सहेत्यादि ॥** भाष्यानारूढयोगविभागाश्रयणमेव क्लेशः । नविंशतिरित्यवस्थायां नलोपवारणायोक्तपरिभाषाश्रयणम् 'एकादि च' इत्यस्य सामर्थ्यकल्पनं च क्लेश इति बोध्यम् ॥ ३ **'दशसूत्तर-'** इत्येव पाठः । **न तु 'दशधासूत्तर-'** इति, भाष्ये । वार्तिकोदाहरणेषु तथैवोपलम्भात् ४ 'धासु वा' इत्युत्तरवार्त्तिकेन 'षट् दधादीति षड्धा' इत्यत्र उत्वष्टुत्ववारणाय नानाधिकरणवाचिनो धाप्रत्ययस्यैव ग्रहणार्थबहुवचनघटितप्रधानशिष्टस्य उत्वस्यैव विकल्पः न तु संनिकृष्टोच्चारितस्य ष्टुत्वस्यापीति ष्टुत्वं तु नित्यमेवेति यद्यपि **'षोढा षड्ढा कुरु'** इत्युदाहरणपरभाष्यप्रदीपाभ्यां प्रतीयते तथापि हरदत्तानुरोधेन अधिकसिद्धौ न्यूनसिद्धेरपि जातत्वेनोत्वष्टुत्वयोर्विकल्पमाश्रित्योदाहरति-**षड्धेति** ॥ 'उत्वपक्षे नित्यं ष्टुत्वम् (उत्वाभावे ष्टुत्वं न)' इति हि हरदत्तग्रन्थः ॥ ५ प्रधानलिङ्गबाधनार्थमिदमिति भावः ॥ ६ परवल्लिङ्गताया इत्यादिः ॥ तेन विशेष्यस्य प्रधानस्य यल्लिङ्गं तदेव भवतीति भावः ॥ ७ **अत एव** । अलंपूर्वग्रहणादेव ॥ 'सुप्सुपा' इत्यनेन समासे तु अलमः पूर्वनिपातनियमानुपपत्तिरिति ज्ञापकाश्रयणमावश्यकमिति भावः ॥ ८ **समाहारेति** । अहोरात्रः द्व्यह इत्यादिषु ॥ ९ समाहारनपुंसकत्वेनेष्टसिद्धावपि 'रात्राह्नाहाः पुंसि, इत्येतद्बाधनायेदमिति बोध्यम् ॥ १० 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरधिकारेपि द्वन्द्वे तस्यासंभवादिति भावः ॥

इत्येव । अन्यत्र तु अपथो देशः ॥ कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह—अपन्थाः ॥ A **अर्धर्चाः पुंसि च । २।४।३१ ॥** अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः ॥ अर्धर्चः । अर्धर्चम् । ध्वजः । ध्वजम् । एवं तीर्थ, शरीर, मण्ड, पीयूष, देह, अंकुश, कलश इत्यादि ॥ [**जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् । १।२।५८ ॥** एकोऽप्यर्थो[2] वा बहुत्ववद्भवति ॥ ब्राह्मणाः पूज्याः । ब्राह्मणः पूज्यः ॥ **अस्मदो द्वयोश्च ।१।२।५९॥** एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् ॥ वयं ब्रमः । पक्षेऽहं ब्रवीमि आवां ब्रूव इति वा ॥ **सविशेषणस्य प्रतिषेधः** * ॥ पटुरहं ब्रवीमि ॥ **फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ।१।२।६० ॥** द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् ॥ पूर्वे फल्गुन्यौ । पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वे प्रोष्ठपदे । पूर्वाः प्रोष्ठपदाः ॥ नक्षत्रे किम् ? फल्गुन्यौ माणविके ॥ **तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ।१।२।६३** बहुत्वं द्वित्ववद्भवति ॥ तियश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू ॥ तिष्येति किम् ? विशाखानुराधाः ॥ नक्षत्रेति किम् ? तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः ॥] **स नपुंसकम् । २।४।१७ ॥** समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् ॥ परवल्लिङ्गापवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् ॥ **अका-**

A अर्धर्च, गोमय, कषाय, कार्षापण, कुतप, कुणप, कपाट, शङ्ख, गूथ, यूथ, ध्वज, कबन्ध, पद्म, गृह, सरक, कंस, दिवस, यूष, अन्धकार, दण्ड, कमण्डलु, मण्ड, भूत, द्वीप, द्यूत, चक्र, धर्म, कर्म, मोदक, शतमान, यान, नख, नखर, चरण, पुच्छ, दाडिम, हिम, रजत, सक्तु, पिधान, सार, पात्र, घृत, सैन्धव, औषध, आढक, चषक, द्रोण, खलीन, पात्रीव, षष्टीक, वार, बाण, प्रोथ, कपित्थ, शुष्क, शाल, शील, शुक्ल, शीधु, कवच, रेणु, ऋण, कपट, शीकर, मुसल, सुवर्ण, वर्ण, पूर्ण, चमस, क्षीर, कर्ष, आकाश, अष्टापद, मङ्गल, निधान, निर्यास, जृम्भ, वृत्त, पुस्त, बुस्त, क्ष्वेडित, शृङ्ग, निगड, खल, मधु, मूल, मूलक, स्थूल, शराव, नाल, वप्र, विमान, मुख, प्रग्रीव, शूल, वज्र, कटक, कण्टक, कर्पट, शिखर, कल्क, नाट, मस्तक, वलय, कुसुम, तृण, पङ्क, कुण्डल, किरीट, कुमुद, अर्बुद, अङ्कुश, तिमिर, आश्रम, भूषण, इल्कस, मुकुल, वसन्त, तडाग, पिटक, विटङ्क, विडङ्ग, पिण्याक, माष, कोश, फलक, दिन, दैवत, पिनाक, समर, स्थाणु, अनीक, उपवास, शाक, कर्पास, विशाल, चषाल, खण्ड, दर, विटप, रण, बल, मृणाल, हस्त, आर्द्र, हल, सूत्र, ताण्डव, गाण्डीव, मण्डप, पटह, सौध, योध, पार्श्व, शरीर, देह, फल, छल, पुर, राष्ट्र, बिम्ब, अम्बर, कुट्टिम, मण्डल, कुक्कुट, कुडप, ककुद, खण्डल, तोमर, तोरण, मञ्चक, पञ्चक, पुङ्ख, मध्य, बाल, छाल, वल्मीक, वर्ष, वस्त्र, वसु, उद्यान, उद्योग, स्नेह, स्तन, स्तेन, स्वर, संगम, निष्क, क्षेम, शूक, छत्र, क्षत्र, पवित्र, यौवन, कलह, पालक, वल्कल, कुञ्ज, विहार, लोहित, विषाण, भवन, अरण्य, पुलिन, हल, दृढ, आसन, ऐरावत, शूर्प, तीर्थ, लोमश, तमाल, लोह, दण्डक, शपथ, प्रतिसर, दारु, धनुस्, मान, वर्चस्क, कूर्च, तण्डक, मठ, सहस्र, ओदन, प्रवाल, शकट, अपराह्ण, नीड, शकल, तण्डुल, मुस्तक । इत्यर्धर्चादिः ॥

---

१ कोष्ठकान्तर्गतस्य पाठस्य नात्रोपयोगः ॥ किंतु त्रयाणां षड्लिङ्गप्रकरणे, 'तिष्यपुनर्वस्वोः'—इत्यस्य द्वन्द्वप्रकरण एवोपयोग इति बोध्यम् ॥ **जात्याख्यायाम्** भावप्रत्ययं विना प्राधान्येन जातिवाचकतायाम् ॥
२ "**अर्थातिदेशात् सिद्धम्**" इति वार्तिकव्याख्यायाम् "**यावद् ब्रूयात् 'एकोर्थो बहुवद् भवति' इति, तावद् 'एकस्मिन् बहुवचनम्' इति**" इति भाष्यमनुसृत्याह—**एकोऽप्यर्थो वेति ॥** इदं च सूत्रं "**जातिशब्देन द्रव्यमप्यभिधीयते जातिरपि । यदा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनं भविष्यति यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनं भविष्यति**" **इति ॥** भाष्यकृता प्रत्याख्यातम् ॥

रान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः * ॥ पञ्चमूली ॥ **आबन्तो वा** * ॥ पञ्चखट्वी । पञ्चखट्वम् ॥ **अनो नलोपश्च वा द्विगुः स्त्रियाम्** * ॥ पञ्चतक्षी । पञ्चतक्षम् ॥ **पात्राद्यन्तस्य न** * ॥ पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ॥ **पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा** * ॥ पुण्याहम् । सुदिनाहम्[२] ॥ **पथः संख्याव्ययादेः** * ॥ संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः । त्रयाणां पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्थाः विपथम्[३] । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । सुपन्थाः । अतिपन्थाः ॥ **सामान्ये[४] नपुंसकम्** * ॥ मृदु[५] पचति । प्रातः कमनीयम् ॥ **तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः । २।४।१९॥** अधिकारोऽयम् ॥ **संज्ञायां कन्थोशीनरेषु । २।४।२० ॥** कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा ॥ सुशमस्यापत्यानि सौशमयः तेषां कन्था सौशमिकन्थम् ॥ संज्ञायां किम् ? वीरणकन्था ॥ उशीनरेषु किम् ? दाक्षिकन्था ॥ **उपज्ञोपक्रमं[६] तदाद्याचिख्यासायाम् । २।४।२१ ॥** उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते ॥ पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः ॥ **छाया बाहुल्ये । २।४।२२ ॥** छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये ॥ विभाषासेनेति विकल्पस्यायमपवादः ॥ इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् ॥ इक्षुच्छायानिषादिन्य इति तु आसमन्तान्निषादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषो बोध्यः ॥ **सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । २।४।२३ ॥** राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् ॥ इनसभम् । ईश्वरसभम् ॥ **पर्यायस्यैवेष्यते**[७] * ॥ नेह–राजसभा । चन्द्रगुप्तसभा ॥ अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् ॥ **अशाला च । २।४।२४ ॥**

---

१ समासान्तानां समासार्थालौकिकविग्रहान्तत्वमेव न तूत्तरपदावयवत्वमिति 'पञ्चराजम्' इत्यादौ न स्त्रीत्वमिति भावः ॥ २ सुदिनशब्दः प्रशस्तपर्याय इति बोध्यम् ॥ ३ विपथ इति तु 'वाटः **पथश्च** माथश्च' इति त्रिकाण्डशेषोक्तेनाकारान्तपथशब्देन समासे बोध्यः ॥ ४ **सामान्य इति ॥** अलिङ्गस्य विशेष्यत्वविवक्षायां सलिङ्गस्य विशेष्यत्वेपि तत्संबन्धस्याविवक्षायां वा लिङ्गविशेषस्याविवक्षाया अङ्गीकारे लिङ्गसामान्यविवक्षायां नपुंसकमेव भवति इति भावः ॥ ५ अलिङ्गस्य विशेष्यत्वस्थलमुदाहरति–**मृदु पचतीत्यादि ।** विशेष्यसंबन्धस्याविवक्षया विशेषणे लिङ्गविशेषस्याविवक्षायां लिङ्गसामान्यविवक्षायामेव यदि स्वादिप्रत्ययस्तदा नपुंसकलिङ्गस्यैव प्रयोगः–यथा साधीयो य एकहलादिः । कश्च साधीयः इति भाष्यप्रयोगे ॥ **'शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम्'** इत्यत्र कर्मभूतायाः क्षुधः स्त्रीलिङ्गत्वेपि तत्संबन्धविवक्षायाः पूर्वमेव कर्मसामान्ये कृत्यप्रत्ययोत्पत्तिवेलायां लिङ्गविशेषस्याविवक्षया लिङ्गसामान्यविवक्षायामेव निष्पन्नकृदन्तोऽपि नपुंसकत्वमेवेति 'शक्यम्' इत्यतो न क्षुत्समानलिङ्गोत्पत्तिः । पश्चात् क्षुद्रूपविशेषकर्मसंबन्धे कृत्येन कर्मण उक्तत्वेन 'क्षुद्' इति प्रथमैव । यदा तु कर्मसामान्यस्याप्यविवक्षायां भावे प्रत्ययः पश्चात् कर्मविवक्षया कर्मप्रयोगः, तदा कृत्यप्रत्ययेन कर्मणोऽनुक्तत्वेन 'क्षुधम्' इति द्वितीयाविभक्तिरिति भावः ॥ एतत्प्रामाण्यादेव **'सभा वा न प्रवेष्टव्यम्'** इत्यादयो बहुतरप्राचीनपुस्तकेषु पाठाः । एतदजानानैः प्राचीनविद्वद्भिस्तु 'सभा वा न प्रवेष्टव्या' इति शोधितम् ॥ कुल्लूकेन तु ल्यबन्तमध्याहृत्य तत्कर्मत्वेन द्वितीया समर्थितेति बोध्यम् ॥ ६ **'उपज्ञा** ज्ञानमाद्यं स्यात्' 'ज्ञात्वारंभ **उपक्रमः'** । इत्यमरः ॥ ७ **'जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्'** इति स्वरूपसूत्रवार्तिकार्थमाह–**पर्यायस्यैवेति ॥**

संघातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् ॥ स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघात इत्यर्थः ॥ अशाला: किम्? धर्मसभा । धर्मशालेत्यर्थः ॥ **विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ।२।४।२५ ॥** एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात् ॥ ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् । यवसुरा । कुड्यच्छायम् । कुड्यच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा ॥ तत्पुरुषो-ऽनञ्कर्मधारय इत्यनुवृत्तेर्नेह । दृढसेनो राजा असेना । परमसेना ॥

इति तत्पुरुषप्रकरणम् ।

अथ बहुव्रीहिप्रकरणम् ।

शेषो बहुव्रीहिः ।२।२।२३ ॥ अधिकारोऽयम् । द्वितीयाश्रितेत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः सः शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः ॥ **अनेकमन्यपदार्थे ।२।२।२४ ॥** अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः ॥ अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति, समानाधिकरणानामिति च फलितम् । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथो-ऽनड्वान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः ॥ प्रथमार्थे तु न—वृष्टे देवे गतः ॥ व्यधिकरणानामपि न— पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ **प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः * ॥** प्रपतितपर्णः । प्रपर्णः ॥ **नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः * ॥** अविद्यमानपुत्रः । अपुत्रः ॥ अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपक-मव्ययम् । अस्तिक्षीरा गौः ॥ **स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियाम-पूरणीप्रियादिषु ।६।३।३४ ॥** भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावो यस्यामिति बहुव्रीहिः । निपातनात्पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽ-

---

१ 'यस्यां मत्ता निशि श्वानः **श्वनिशं श्वनिशा** च सा' इति केशवपुरुषोत्तमौ ॥ 'कृष्णचतुर्दशीत्याङ्गः शुनश्च चतुर्दश्यामुपवसतः पश्यामः' इति तिर्यगधिकरणे शावरभाष्यम् ॥ २ 'शेषो बहुव्रीहिः' इति वाक्यस्य पाणिनीयत्वात् पाणिनिनोक्तादन्यः शेषः । पाणिनिना च 'प्रथमा' इति विशेषविभक्तिनाम्नः समासविधिष्वनुपात्तत्वादत्र प्रथमैव शेषपदार्थः इत्यभिप्रेत्याह—**प्रथमान्तमिति ॥** ३ अन्यपदार्थे इत्यत्र यदन्यत्वं तत् प्रत्यासत्त्या शेषपदार्थप्रथमान्तापेक्षयैव गृह्यते इत्याशयेनाह—**अप्रथमाविभक्त्यर्थे इति ॥** ४ '**बहुव्रीहिः समानाधिकरणानाम्**' इति वार्तिकप्रत्याख्यात् "**नवाऽनभिधानादसमानाधिकरणेषु समाससंज्ञाभावः**" इति वार्तिकमनुसृत्याह—**समानाधीति ॥** ५ अप्रथमाविभक्त्यर्थे इत्यस्य फलमाह—**प्रथमेति ॥** 'समानाधिकरणानाम्' इत्यस्य फलमाह—**पञ्चभिरिति ॥** ६ **प्रादिभ्य इति ॥** प्रादिभ्यः परं यद् धातुजं तदन्तप्रकृतिकं प्रथमान्तं प्रथमान्तेनैव अन्यपदार्थे वर्तमानं यथा स्यात् तथा समस्यते इति सूत्रसिद्धार्थानुवादः । विधेयं वाचनिकमाह—**वा चेति । उत्तरपदेति ।** समस्यमानपूर्वपदवृत्त्युत्तरपदलोप इत्यर्थः ॥ ७ **नञ इति ।** नञः परं यद् अस्त्यर्थं तदन्तप्रकृतिकप्रथमान्तं प्रथमान्तेनैव अन्यपदार्थे वर्तमानं यथा स्यात् तथा समस्यत इति सूत्रसिद्धार्थानुवादः । वाचनिकं विधेयमाह—**वा चेति ॥** ८ 'अस्तिक्षीरा' इत्यादावस्तीत्यस्य तिङन्तत्वेन प्रथमान्तत्वाभावात् कथं समास इति शङ्कामपनुदति—**अस्तीतीति ॥** ९ **निपातनादिति ।** शास्त्रानन्विते पारिनिष्ठितत्वाङ्गीकारो **निपातनम् ॥** १० भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे सोऽर्थो भाषितपुंस्कः सोऽस्ति यस्येति भाषितपुंस्कं प्रातिपदिकमिति वृत्तिद्वयफलितमाह—**तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्त इति ॥**

भावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे नतु पूरण्यां प्रियादौ च परतः ॥ गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे चित्रा अस् गो अस् इत्यलौकिकविग्रहे । चित्रगुः । रूपवद्भार्यः ॥ चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित्– चित्राजरतीगुः । जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घातन्वीजङ्घः । तन्वीदीर्घाजङ्घः । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत् । उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत् । पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः । पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे रूढ इति वदन्ति ॥ वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते 'आनङ् ऋतः' इत्यत्र यथा । तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव–चित्राजरद्गुरित्यादि । अत एव चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरद्गुरिति भाष्यम् ॥ कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत्– जरच्चित्रगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु–चित्रजरद्गवीकः ॥ स्त्रियाः किम् ? ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः ॥ भाषितपुंस्कात्किम् ! गङ्गाभार्यः ॥ अनूङ् किम् । वामोरूभार्यः ॥ समानाधिकरणे किम् ! कल्याण्याः माता कल्याणीमाता ॥ स्त्रियां किम् ? कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः ॥ पूरण्यां तु–॥ **अप्पूरणीप्रमाण्योः ।५।४।११६ ॥** पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात् ॥ कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः ॥ स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः ॥ पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्प्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव । रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या ॥ अन्यत्र तु–॥ **नद्यृतश्च ।५।४।१५३ ॥**

---

१ चित्रः पटः, चित्रा शाटी, चित्रं वस्त्रम्, इति चित्रशब्दस्यानेकविधरूपसमाहाररूपं प्रवृत्तिनिमित्तमुद्देश्यैव पुंसि स्त्रियां क्लीबे च प्रवृत्तिदर्शनादनेकविधरूपसमाहारे प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कात् चित्रशब्दात् परत्र ऊङोऽनपेक्षणात् चित्राशब्दः पुंवदेव जात इति टापो निवृत्तिरिति भावः ॥ गर्भिभार्यं इत्यादौ पुंस्यपि गर्भवत्त्वस्य ऐतरेयोपनिषदि प्रतिपादनात् 'गर्भिन्' शब्दस्य भाषितपुंस्कत्वेन पुंवद्भावसिद्धिरिति सर्वं समञ्जसम् ॥ २ मध्यमस्य जरतीशब्दस्य पूर्वोच्चारितचित्राशब्दापेक्षयोत्तरत्वेप्युत्तरपदत्वाभावे गोशब्दापेक्षया पूर्वत्वस्याव्याहतत्वेपि पूर्वपदत्वाभावे च युक्तिमाह–**उत्तरपदशब्दो हीति** ॥ ३ द्वन्द्वस्य पूर्वपदत्वेऽपि भाषितपुंस्कत्वाभावान्नैव पुंवत्त्वप्राप्तिरिति तत्र पुंवत्त्वदर्शनेन उत्तरपदे परतः पूर्वमात्रस्यैव पुंवत्त्वं निश्चीयत इति भावः ॥ शेखरकृतस्तु–परे त्वाक्षेपेपि न दोषः 'धर्मादनिच् केवलात्' इत्यत्र त्रिपदव्यावृत्तये उपात्तं 'केवलात्' इति पदं समासाक्षिप्तपूर्वपदशब्दस्य यौगिकत्वं ज्ञापयति–इति वदन्ति ॥ अत्र दाधिमथाः–समासान्तप्रकरणे उत्तरपद–पूर्वपदशब्दयोरभावेन 'धर्मादनिच् केवलात्' इत्यत्र 'केवलात्' इति पञ्चम्या 'उत्तरस्य' इत्यस्योपस्थित्या उत्तरत्वस्य पूर्वत्वसापेक्षत्वेन तदाक्षेपे 'केवलात् असहायात् असमस्ताद् उत्तराद् धर्मशब्दात्' इत्येवमर्थसामञ्जस्येन पूर्वपदाक्षेपे मानाभावात् । समासान्तप्रकरणे तथाकल्पनेपि प्रकरणान्तरे 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकारेऽपि तथाकल्पने मानाभावाच्च ॥ किंच यदि पूर्वपदशब्दस्तत्र यौगिक एव स्यात् न रूढः, तर्हि 'द्रलोपे–' इति सूत्रे पूर्वमात्रग्रहणार्थं पूर्वशब्दोपादानं व्यर्थमेव स्यात् ॥ इति वदन्ति ॥ ४ 'जरती चासौ चित्रा च' इति विग्रहे 'जरच्चित्रा' शब्दं निष्पाद्य तस्य गोशब्देन समासे इत्याशयः ॥ ५ ग्रामणीशब्दस्य नपुंसकत्वेन नैव स्त्रीलिङ्गत्वमिति भावं दर्शयितुमेव 'कुलम्' इत्यस्य प्रयोगः ॥ ६ कल्याणी कन्या, ततस्तस्या माता भिन्नैवेति न सामानाधिकरण्यम् ॥ ७ पूरणी पञ्चसंख्यापूरणी चतसृषु रात्रिषु एकस्या रात्रेरेव योगेन पञ्चकं रात्रीणां भवतीति भावः ॥ वाच्या अन्यपदार्थभूते रात्रिसमूहे उद्भूतावयवे तस्याः पञ्चम्याः रात्रेरपि शक्यतावच्छेदकरात्रित्वविशिष्टतया ऽन्तर्भावादिति भावः ॥

नद्युत्तरपदाद्दन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्स्यात् ॥ पुंवद्भावः ॥ **केऽणः ।७।४।१३ ॥** के परेऽणो ह्रस्वः स्यात् ॥ इति प्राप्ते—॥ **न कपि ।७।४।१४ ॥** कपि परे ह्रस्वो न स्यात् ॥ कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् ॥ बहुकर्तृकः ॥ अप्रियादिषु किम् ? कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचिवा । स्वसा । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामा । अबला । तनया ॥ सामान्ये नपुंसकम् ॥ दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायां तु-दृढाभक्तिः ॥ **तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ।६।३।३५ ॥** तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् ॥ परिगणनं कर्तव्यम् । अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय । त्रतसौ । तरतमपौ । चरड्जातीयरौ । कल्पब्देशीयरौ । रूपप्पाशपौ । थाल् । तिल्थ्यनौ । बह्वीषु बहुत्र । बहुतः । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा ॥ घरूपेति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंवद्भावं बाधते । पट्वितरा । पट्वितमा ॥ पटुचरी । पटुजातीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । बहुथा । प्रशस्ता वृकी वृकतिः । अजाभ्यो हिता अजथ्या ॥ **शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः *॥** बह्वीभ्यो देहि बहुशः ॥ अल्पाभ्यो देहि अल्पशः ॥ **त्वतलोर्गुणवचनस्य *** ॥ शुक्लाया भावः शुक्लत्वम् ॥ शुक्लता ॥ गुणवचनस्य किम् ? कर्त्र्या भावः कर्त्रीत्वम् ॥ शरदः कृतार्थतेत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् ॥ **भस्याढे तद्धिते * ॥** हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्, अढे किम् ? रौहिणेयः ॥ स्त्रीभ्यो ढगिति ढोऽत्र गृह्यते । अग्नेर्ढगिति ढकि तु पुंवदेव ॥

---

१ **पक्षस्येति** । पक्षत्वेन पक्षस्य शक्यतया पक्षत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकतया रात्रेः शक्यताभावेन रात्रित्वस्य शक्यतानवच्छेदकत्वाद्रात्रिरप्रधानमेवेति भावः ॥ २ एतदनुरोधेनापि '**पूरण्यां तु**' इत्यस्य स्थाने '**अपूरण्यां किम्**' इत्येव पाठ उचितः ॥ यद्वा तत्र '**अपूरणीप्रियादिष्विति किम्**' इति पाठो भवेत् । अत्र तु 'प्रियादौ तु–' इत्येवं पाठो भवेत् ॥ ३ लिङ्गत्वेन लिङ्गसामान्यविवक्षायामपि स्त्रीत्वस्य विवक्षा वर्तत एवेति सामानाधिकरण्यमव्याहतमिति 'समानाधिकरणानां बहुव्रीहिः' इति फलितनियमेपि समाससिद्धिरिति भावः ॥ ४ **अव्याप्त्यतिव्याप्तीति** । तसिलादिषु तिल्थ्यन्शसादीनां पाठाभावेपि तत्र पुंवद्भावस्येष्टत्वेनाव्याप्तिः, देश्यादीनां तत्र पाठेपि तेषु पुंवद्भावस्यानिष्टत्वादतिव्याप्तिरिति भावः ॥ ५ प्रकृत्यन्तरवारणाय प्रकृतिप्रत्ययोभयोपादानाय परिगणनात्परतोपि परिगणनमेव वार्तिकरूपतया भाष्यकृदेव वर्णयति **शसि बह्वल्पार्थस्येति** । शसः परिगणन एव तात्पर्यम् । बह्वल्पार्थादन्यतः शसो विधानाभावात् । 'संख्यैकवचनात्' इत्युत्तरसूत्रविहिते प्रयोजनाभावाच्चेति बोध्यम् ॥ ६ **गुणवचनस्येति** । आकडारसूत्रभाष्योक्तः संज्ञाकृदन्ततद्धितान्तसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दातिरिक्तः शब्द एव गुणवचनशब्देनोच्यते । अत एव 'एक तद्धिते च' इति सूत्रे भाष्यकृता 'एकत्वम्' इत्यस्य 'त्वतलोः–' इत्यनेनासिद्धिः कथिता । अत एव गुणवचनस्य प्रत्युदाहरणम् 'कर्त्र्या भावः कर्त्रीत्वम्' दत्तम् । कर्त्रीशब्दस्य कृदन्तत्वेन गुणवचनत्वाभावात् ॥ ७ 'कृतार्था' शब्दस्य समस्तत्वेन गुणवचनत्वाभावात्पुंवद्भावाप्राप्तौ 'कृतार्थता' इति प्रयोगः कथमिति शङ्कां निराकरोति–**शरद इत्यादि ॥** ८ 'भसंज्ञाप्रयोजके ढभिन्ने तद्धिते चिकीर्षित एव भाषितपुंस्कं पुंवद् भवति' इति वार्तिकार्थो 'भिक्षादिभ्योऽण्' इति सूत्रभाष्यसंमतः ॥ ९ पुंवद्भावे 'रौहितेयः' इति स्यात् ॥ १० **गृह्यते इति** । व्याख्यानमेवात्र शरणम् ॥

अग्नायी देवताऽस्य स्थालीपाकस्याग्नेयः[1] ॥ सपत्नीशब्दस्त्रिधा। शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वात् ङीन्येकः। समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः। स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः ॥ आद्ययोः शिवाद्यण्। सपत्न्या अपत्यं साप‍त्नः[2]। तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया[3] पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव। न त्वण्। शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात्। सापत्यः। **ठक्छसोश्च** * ॥ भवत्यारछात्रा भावत्काः। भवदीयाः। एतद्वार्तिकम्, 'एकतद्धिते च' इति सूत्रं च न कर्तव्यम् **'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे[4] पुंवद्भाव'** इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात्[5]। सर्वमयः[6]। सर्वकाम्यति। सर्विका भार्या यस्य स सर्वकभार्यः[7]। सर्वप्रिय इत्यादि ॥ पूर्वस्यैवेदम्[8]। भस्त्रैषाद्वेति लिङ्गात्[9]। तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न। सर्विका। सर्वाः ॥ **कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु**[A] *[10] ॥ कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम्। मृग्याः पदं मृगपदम्। मृगक्षीरम्। काकशावः ॥ **क्यङ्मानिनोश्च** ।६।३।३६ ॥ एतयोः परतः पुंवत् ॥ एनीवाचरति एतायते। श्येनीवाचरति श्येतायते। स्वभिन्नां[11] कांचिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनी-

A कुक्कुटी, मृगी, काकी ॥ अण्ड, पद, शाव, क्षीर ॥ इति कुक्कुट्यादिरण्डादिश्च ॥

१ अग्नाविवाग्नाय्यामपि प्रवृत्तिनिमित्तम् अग्नित्वमेव 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति सूत्रे 'अयमप्यभिसंबन्धो भवति–'सोऽयम्' इति इत्यादिभाष्यग्रन्थेन प्रतीयत इति भाषितपुंस्कत्वमव्याहतमेवेति ढचिकीर्षायामेव पुंवत्त्वेन ङीबैकारागमयोरप्राप्त्या 'यस्येति च' इतीकारलोपे रूपं सिध्यतीति भावः ॥ २ सपत्न इव सपत्न्यामपि शत्रुत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति ङीनन्तः सपत्नीशब्दो भाषितपुंस्क इति अणचिकीर्षायामेव पुंवत्त्वं तत्र भवत्येवेति ङीनोऽप्राप्तौ सपत्नशब्दादेव अणि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे सापत्न इति सिध्यति। 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति निष्पन्नसपत्नीशब्दस्याभाषितपुंस्कत्वात् पुंवद्भावाप्राप्त्या नान्तलक्षणङीपो दुर्वारत्वेन तदन्ताद् अणि 'यस्येति च' इतीकारलोपे 'सापत्नः' इति सिध्यतीति भावः ॥ ३ संभावितलिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यपि तन्त्रेण परिभाषार्थः न तु 'लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य' इत्येवार्थः, प्रत्ययचिकीर्षायामेव पुंवद्भावे जाते स्त्रीत्वाभावादेव स्त्रीप्रत्ययाप्राप्तावेतत्परिभाषोपन्यासवैयर्थ्यापत्तेः 'यदि पुंवत्त्वं न स्यात् तर्हि लिङ्गबोधकटाबादीनामुत्पत्तिः स्यादिति संभावनायाः सत्त्वमिति भावः ॥ वस्तुतस्तु प्रत्ययचिकीर्षायामेव पुंवत्त्वे स्त्रीप्रत्ययाप्राप्तौ पत्युत्तरपदत्वमव्याहतमेवेति ण्यप्रत्यये 'यस्येति च' इतीकारलोपे सापत्यसिद्धिरिति परिभाषोपन्यासो व्यर्थ एवेति बोध्यम् ॥ ४ **वृत्तिमात्र इति**। वृत्तिमात्रविवक्षायामेव पुंवत्त्वं विधीयते। तेन वृत्तितः प्रागेव पुंवद्भावेन स्त्रीत्वाभावात् टाबादीनां नैव प्राप्तिरिति लाघवम्। जातानां निवृत्तिकल्पनायां तु गौरवं स्यादिति बोध्यम् ॥ ५ **गतार्थत्वादिति**। एवं च सूत्रवार्तिके स्पष्टार्थे एव 'आचार्याः सूत्राणि कृत्वा न निवर्तयन्ति' इति न्यायात्प्रपञ्चार्थे ॥ अस्याश्चेष्टेर्विषये पुंवद्भावप्रतिषेधः परिगणितातिरिक्तेऽप्रवृत्तिश्च नैव भवति ॥ ६ परिगणिततसिलाद्यतिरिक्तमयडादिस्थलेऽपि प्रवृत्तिं दर्शयति–**सर्वमय इति** ॥ ७ 'न कोपधायाः' इति 'अपूरणीप्रियादिषु' इति प्रतिषेधस्थलेपि प्रवृत्तिं दर्शयति–**सर्वकभार्य इत्यादि** ॥ ८ **पूर्वस्यैवेदमिति**। वृत्तिघटकानेकभागमध्ये किंचिदपेक्षया पूर्वस्यैवेत्यर्थः ॥ ९ **लिङ्गादिति**। पूर्वस्यैवेति नियमाभावे एषाद्वा एताभ्यामकचि वृत्तौ विवक्षितायामेव पुंवत्त्वेन टापोऽप्रवृत्त्या एषक सु द्वक औ इत्यवस्थायाम् आप्परत्वाभावाद् आपि विधीयमानमित्त्वं निर्विषयमेव स्यादिति भावः ॥ १० वार्तिकमिदं 'जात्यन्तरनिवृत्तिफलकजातिमात्रवाचकत्वाभिप्रायेण लिङ्गविशेषाविवक्षया प्रयुक्तकुक्कुटादिशब्दानामेव समासेन सर्वेष्टसिद्धिः' इत्यर्थकेन **"नवाऽस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात् ॥"** * ॥ इति वार्तिकेन प्रत्याख्यातं भाष्यकृता ॥ ११ 'मानिन्ग्रहणमस्त्र्यर्थमसामानाधिकरण्यार्थं च' इति वार्तिकार्थं प्रदर्शयन् असमानाधिकरणोदाहरणं निर्दिशति–**स्वभिन्नामिति** ॥

यमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः॥ **न कोपधायाः ।६।३।३७ ॥** कोपधायाः स्त्रिया न पुंवत् ॥ पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्रिकायते । मद्रिकामानिनी ॥ **कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् *** ॥ नेह—पाका भार्या यस्य स पाकभार्यः ॥ **संज्ञापूरण्योश्च ।६।३।३८ ॥** अनयोर्न पुंवत् ॥ दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति ॥ पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा ॥ **वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ।६।३।३९ ॥** वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् ॥ स्रौघ्नीभार्यः । माथुरीयते । माथुरीमानिनी ॥ वृद्धिनिमित्तस्य किम् ? मध्यमभार्यः ॥ तद्धितस्य किम् ? काण्डलावभार्यः ॥ वृद्धिशब्देन किम् ? तावद्भार्यः । रक्ते तु कापायी कन्था यस्य स कापायकन्थः ॥ विकारे तु हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः ॥ [वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत् । वैयाकरणभार्यः । सौवश्वभार्यः ॥] **स्वाङ्गाच्चेतः ।६।३।४० ॥** स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् ॥ सुकेशीभार्यः ॥ स्वाङ्गात्किम् ? पटुभार्यः ॥ ईतः किम् ? अकेशभार्यः ॥ **अमानिनीति**

---

१ अस्त्यर्थस्योदाहरणं निर्दिशति–**दर्शनीयमानी चैत्र इति ॥** २ '**न कोपधायाः**' इत्ययं **योगः पुंवद्भावमात्रस्य विषये**' इति भाष्ये '**पुंवद्भावमात्रस्य**' इत्यनेन 'स्त्रियाः पुंवत्–' 'तसिलादिषु–' 'क्यङ्मानिनोः' इति सूत्रत्रयमेव गृह्यते 'भस्याढे' इत्यादीनि वार्तिकानि तु परिगणनशेषभूतान्येवेति दाधिमथैकगम्यो मार्गः ॥ कैयटादयस्तु–'**पुंवद्भावमात्रस्य**' इत्यनेन सूत्रविहितो वार्तिकविहितश्च गृह्यते इत्याहुः ॥ ३ तद्धितश्च वुश्च तयोर्ग्रहणमित्यर्थः । पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वे बहून्येव प्रमाणानि ॥ ४ 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः' इति प्रथमवयोवाची 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' इत्युणादिसूत्रेण पा धातोः कप्प्रत्ययान्तः पाकशब्दोऽजादिगणे बोधनीयः ॥ नेह तद्धितककारः, नापि वुरिति भावः ॥ ५ '**ततः (न कोपधाया इत्यतः) उत्तरमेवमाद्यनुक्रमणमाद्यस्य योगस्य विषये**' इति भाष्ये यद्यपि '**आद्यस्य**' इत्यनेन 'स्त्रियाः पुंवद्' इत्यस्य, नतु 'तसिलादिषु' इत्यादिसूत्रद्वयस्य इत्येवाक्षरमर्यादया लभ्यते तथापि '**आद्यस्य**' इत्यनेन 'पाणिनीयसूत्रमात्रविहितस्यैव ग्रहणमिति न वार्तिकविहितपुंवद्भावस्य' इति कैयटादिसंमतमर्थमेवानुसृत्योदाहरति–**दत्तामानिनीति ॥** 'अक्षरमर्यादालब्धमेव '**आद्यस्य**' इत्यस्य 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यस्य' इत्यर्थमाश्रयतां दाधिमथानां मतेतु 'दत्तमानिनी'इत्येव भवितव्यमिति मात्सर्यमुत्सार्य विचार्यमाचार्यवर्यैः ॥ ६ संज्ञायां भाषितपुंस्कमुपपादयति–**दानक्रियेति** ॥ ७ काण्डलावशब्दे 'कर्मण्यण्' इति कृत्संज्ञकोऽण्, न तु तद्धितसंज्ञः ॥ ८ 'आ सर्वनाम्नः' इति वृद्धिशब्दमुच्चार्य वृद्धिराकाररूपा न विहिता, किं तु 'आ' शब्दमुच्चार्येति न पुंवद्भावप्रतिषेधः ॥ ९ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो यद्यपि "तावद्भार्यः" इत्यनन्तरमेवोचिततरः पुंवद्भावस्येष्टत्वे प्रतिभाति । तथापि तावद्भार्य इत्यत्रैव पुंवद्भावस्य सिद्धये व्यधिकरणसमासस्य वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्यकृतोक्तत्वेन णित्ञित्किदन्यतमतद्धितस्यैव पुंवद्भावप्रतिषेधनिमित्ततायाः स्पष्टमुपपादितत्वाद् वैयाकरणसौवश्वादौ तत्सत्त्वेन पुंवद्भावप्रतिषेधो ध्वन्यते इति भाष्यकारमते नैव वैयाकरणतावत्शब्दयोः पुंवद्भावे तुल्यतेति कैयटाद्यनुसरणं च 'बाधेऽदृढे किमन्यसाम्येन दृढेऽन्यदपि बाध्यताम्' इति मनसि निधाय 'वृद्धिनिमित्तस्य च' इति सूत्रकैयटोक्तं प्रयोगं साधयितुं पृथगुपन्यासः कृतः । १० 'सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च' इति ङीपः प्रतिषेधे टाबेव भवति ॥ ११ उक्तभाष्ये **आद्य**शब्देन प्रथमकालोद्भूतसूत्राणामेव ग्रहणे 'क्यङ्मानिनोः' इति सूत्रप्राप्तपुंवत्त्वस्य प्रतिप्रसवभूतमिदं वार्तिकम् ॥ **आद्य**शब्देन 'स्त्रियाः पुंवत्' इति सूत्रमेव प्रथमोपात्तत्वाद् गृह्यते इति दाधिमथानां मते तु एतद्वार्तिकार्थानुवादकमेवोक्तभाष्यम् स्थालीपुलाकन्यायेनोक्तभाष्यमपेक्ष्यैवेदं वार्तिकमिति वा बोध्यम् ॥

वक्तव्यम् * ॥ सुकेशमानिनी ॥ **जातेश्च ।६।३।४१ ॥** जाते: परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् ॥ शूद्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः ॥ सौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र 'भस्याढ–'इति तु भवत्येव ॥ **संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ।२।२।२५ ॥** संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः ॥ दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः ॥ 'बहुव्रीहौ संख्येये' इति वक्ष्यमाणो डच् ॥ **ति विंशतेर्डिति ।६।४।१४२ ॥** विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याड्डिति ॥ आसन्नविंशाः । विंशतेरासन्ना इत्यर्थः ॥ अदूरत्रिंशाः । अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । द्विरावृत्ता दश द्विदशाः । विंशतिरित्यर्थः ॥ **दिङ्नामान्यन्तराले ।२।२।२६ ॥** दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् ॥ दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा ॥ नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्याश्च कौबेर्याश्चान्तरालं दिक् ॥ **तत्र तेनेदमिति सरूपे ।२।२।२७ ॥** सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते ॥ **अन्येषामपि दृश्यते ।६।३।१३७ ॥** दीर्घ इत्यनुवर्तते । इचि कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इच् समासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैर्दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि ॥ **ओर्गुणः ।३।४।१४६ ॥** उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते ॥ अवादेशः । बाहूबाहवि ॥ ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः **'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः'** इति ज्ञापयितुम् । तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम् ॥ सरूपे इति किम्? हलेन मुसलेन ॥ **तेन सहेति तुल्ययोगे ।२।२।२८॥** तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत् ॥ **वोपसर्जनस्य ।६।३।८२॥** बहु

---

१ 'सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या' इति जातिलक्षणमवसेयम् ॥ २ 'स्त्रिया पुंवत्' इत्यस्याद्यसूत्रस्यैवायं निषेध इति दाधिमथसिद्धान्ते 'भस्याढे' इत्यस्य तसिलादिपरिगणनशेषत्वेन दोषाभावेपि कैयटाद्यनुसारेण पाणिनीयसूत्रपरत्वमाद्यपदस्येत्यभिप्रायेणाह–**सौत्रस्यैवेति** ॥ ३ डच्प्रत्यये जाते 'नस्तद्धिते' इति 'टेः' इति वाऽनो लोपः ॥ ४ 'टेः' इत्यनेन प्राप्तं टिलोपं बाधितुं तिमात्रस्य लोपं विधातुमिदं सूत्रमिति तिशब्दस्य लोपे कृते 'अतो गुणे' इति पररूपमिति भावः ॥ ५ 'टेः' इत्यनेन टिलोप इति भावः ॥ ६ नामपदस्य रूढेष्वेव रूढेरिति भावः ॥ ७ **'तृतीयासप्तम्यन्तेषु च क्रियाभिधानात्'** इति वार्तिके 'क्रियाऽभिधीयते' इति भाष्ये च सामान्यतः क्रियाया अभिधानमुक्तम् । उपलभ्यन्ते च 'कर्णाकर्णि प्रथितमयशः' 'हस्ताहस्तिमिषात् स्पृशन् कुचतटीम्' इत्यादौ प्रथनस्पर्शनक्रियाभिधानेपि सूत्रेणानेन बहुव्रीहिः । तथापि 'युद्धक्रियायामेव भवति' इति प्रदीप एवकारदर्शनात्तदनुसारेणैव स्वयमपि निर्दिशति–**इदं युद्धमिति** ॥ ८ **ओरोदिताति** । 'संज्ञाशब्दानामर्थमात्रत्वम्' इत्येतदनाश्रित्येदमिति भावः ॥ ९ संज्ञारूपं यत्र विधेयसमर्पकं स एव संज्ञापूर्वको विधिरिति संज्ञानिमित्तकानां न तत्त्वम् ॥ भाष्ये त्वेषा न दृश्यते इति स्वायंभुव इत्यादीनामसाधुतैवेति शेखरकृत् ॥ 'पृषोदरादीनि' इति सूत्रे भाष्यकृता 'शिष्टप्रयुक्तत्वमेव साधुत्वनियामकम्' इत्युक्तत्वेन शिष्टप्रयोगसाधकानां प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकानां पाणिनीयतन्त्रे यथाकथंचिदपि स्वीकारस्यात्यावश्यकत्वमेवेति सारग्राहिणां दाधिमथानां सिद्धान्तः ॥ १० लौकिकमप्रधानत्वरूपं शास्त्रीयं प्रथमानिर्दिष्टत्वरूपं चोभयविधमेवोपसर्जनत्वं यत्रास्ति घटकसकलपदानां तादृशः समासो बहुव्रीहिरेवेत्याशयेनाह–बहुव्रीह्यवयवस्येति ॥

त्रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा ॥ पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा आगतः ॥ तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः ॥ **प्रकृत्याशिषि ।६।३।८३** ॥ सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि ॥ स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय ॥ **अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम्** * ॥ सगवे । सवत्साय । सहलाय ॥ **बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ।५।४।७३** ॥ संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माड्डच् स्यात् ॥ उपदशाः ॥ अबहुगणात्किम् ? उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ **संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः** * ॥ निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः ॥ **बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ।५।४।११३** ॥ व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् ॥ दीर्घे सक्थिनी यस्य स दीर्घसक्थः । जलजाक्षी ॥ स्वाङ्गात्किम् ? दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् ॥ **अङ्गुलेर्दारुणि ।५।४।११४** ॥ अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद्दारुण्यर्थे ॥ पञ्चाङ्गुलयो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते ॥ बहुव्रीहेः किम् ? द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्या द्व्यङ्गुला यष्टिः । तद्धितार्थे तत्पुरुषे 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् ॥ दारुणि किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥ **द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ।५।४।११५** ॥ आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ ॥ द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । **नेतुर्नक्षत्रे अब्वक्तव्यः** * ॥ मृगो नेता यासां ताः मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः ॥ **अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ।५।४।११७** ॥ आभ्यां लोम्नोऽप्स्याद्बहुव्रीहौ ॥ अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ॥ **अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।५।४।११८** ॥ नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति नतु स्थूलपूर्वात् ॥ **पूर्वपदात्संज्ञायामगः ।८।४।३** ॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने ॥ द्रुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः ॥ अगः किम् ? ऋचामयनं ऋगयनम् ।

१ '**सह** सादृश्यसंबन्धयौगपद्यसमृद्धिषु । साकल्ये विद्यमाने च' इति कोशोक्तेष्वर्थेषु यौगपद्य एव बहुव्रीहिविधानाद् एककाल एकक्रियान्वयित्वमेव यौगपद्यं तुल्ययोगपर्यायं सकर्मक इत्यादौ न संभवति धातुकर्मणोरेकक्रियान्वयित्वाभावादत आह–**तुल्ययोगेति । प्रायिकमिति** । तेन क्वचिद्विद्यमानार्थकस्यापि समासो भवत्येवेत्युदाहरति–**सकर्मक इति** । विद्यमानकर्मक इत्यर्थः ॥ विद्यमानार्थकसहशब्देन समानाधिकरणेन 'अनेकमन्यपदार्थे' इति समासेन प्रायिकत्वकथनं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥ 'वोपसर्जनस्य' इत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषा तु नैव प्रवर्तते 'सपूर्वस्य' 'सपूर्वायाः' इत्यादिनिर्देशात् ॥ २ **स्वरे विशेष इति** ॥ डचि सति 'चितः इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्, असति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवतीति भावः ॥ ३ पञ्चम्यर्थे सप्तमी । नक्षत्रशब्दस्य तद्विशेषपरत्वं व्याख्यानात् । पञ्चम्या 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति 'उत्तरपदोपस्थितौ' 'नक्षत्रविशेषवाचकादनन्तरोत्तरो यो नेतृशब्दः तदन्ताद् बहुव्रीहेरप् स्यात् इत्यर्थः ॥ ४ 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया उत्तरपदोपस्थानेन 'स्थूलभिन्नादनन्तरोत्तरो यो नासिकाशब्दस्तदन्तात्' इत्यर्थफलितमाह–**नतु स्थूलपूर्वादिति** ॥ ५ यत् प्रति पूर्वपदम् तत्स्थस्य नस्य चेत् तर्हि संज्ञायामेव' इति नियमेन तद्धितनकारस्य 'खारपायणः' इत्यत्र णत्वं भवत्येव ॥ ६ **संज्ञायामिति** । णत्वेन चेत् संज्ञा रूढ्यर्थो गम्यत इत्यर्थः । 'संज्ञाशब्दा अनादिप्रयुक्तनियतानुपूर्वीका एव सिद्धाः तत्रेदानीं कस्तद्विपरीतं प्रयोक्तुमर्हति' इत्यभियुक्ताः ॥ रघुनाथादिशब्देषु तु संज्ञाभङ्गभयादेव न णत्वम् ॥

"अणृगयनादिभ्य' इति निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये[1] ॥ अस्थूलात्किम् ? स्थूलनासिकः ॥ **खुरखराभ्यां [वा] नस्**[2] * ॥ खुरणाः । खरणाः ॥ [**पक्षे अजपीष्यते**[3] * ॥ खुरणसः । खरणसः ॥] **उपसर्गाच्च** ।५।४।११९ ॥ प्रादेर्यो[4] नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः ॥ **उपसर्गादनोत्परः** ।८।४।२८ ॥ इति सूत्रम् ॥ तद्वद्क्त्वा[5] भाष्यकार आह–'**उपसर्गाद्बहुलम्**' उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो[6] नस्य णः स्याद्बहुलम् । प्रणसः ॥ **वेर्ग्रो वक्तव्यः** * ॥ विगता नासिकाऽस्य विग्रः ॥ **ख्यश्च** * ॥ विख्यः । कथं तर्हि 'विनसा हतबान्धवेति[8] भट्टिः ? विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् ॥ **सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः** ।५।४।१२० ॥ एते बहुव्रीहावच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते[10] । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । शोभनं दिवाऽस्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्य एणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठो गौः तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ॥ **नञ्दुःसुभ्यो हलि सक्थ्योरन्यतरस्याम्** ।५।४।१२१ ॥ अच् स्यात् । अहलः । अहलिः । असक्थः । असक्थिः । एवं दुःसुभ्याम्[11] ॥ शक्त्योरिति[12] पाठान्तरम् । अशक्तः । अशक्तिः ॥ **नित्यमसिच् प्रजामेधयोः** ।५।४।१२२ ॥ नञ्दुःसुभ्य इत्येव ॥ अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ॥ **धर्मादनिच्केवलात्** ।५।४।१२४ ॥ केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात् ॥ कल्याणधर्मा ॥ केवलात्किम् ? परमः स्वो धर्मो यस्येति

---

१ एवं च प्रागयनम् ऋगभवनम् इत्यादीनां सत्त्वे 'अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्यः' इति भाष्योक्तेः क्षुभ्नादित्वं कल्पनीयं येनारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदो न स्यादिति भाष्याशयः ॥ २ केवलादेशविधानं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् ॥ 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति न तदन्तस्य सर्वस्यादेश इति भावः ॥ ३ भाष्ये तु वार्तिके वाशब्दो न दृश्यते इति अजन्तोदाहरणे अपि न दृश्येते इति बोध्यम् ॥ ४ "**वृद्धिविधिनस्भावावोत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु वचनप्रामाण्यात् सिद्धम्**" इति "गतिश्च" इति सूत्रवार्तिकेनोपसर्गग्रहणं स्वसंज्ञिप्रादिबोधकमेवेति बोध्यते इत्याह–**प्रादेरिति** ॥ ५ 'प्रणो नय' 'प्रनः पूषा' इत्यादावव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय 'अनोत्परः' इति पदं त्यक्त्वा 'बहुलम्' इत्येतत् तत्स्थाने दत्त्वा' इत्यर्थः । ६ उक्तवार्तिकप्रामाण्येनात्राप्युपसर्गपदं प्रादिपरमेवेति न विस्मर्तव्यम् ॥ ७ 'नस्' इत्येतदत्र सूत्रे 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति पूर्वसूत्रे च तन्त्रेण नासिकाशब्दादेशस्यास्मच्छब्दादेशस्य चानुकरणमिति बोध्यम् ॥ ८ 'हतबान्धवा' इति प्रथमान्तसमभिव्याहाराद् 'विनसा' इति प्रथमान्तमुचितम्–तत्र समासान्तादेशौ बाधित्वा ग्रादेशेन ख्यादेशेन वा भवितव्यमिति शङ्कते–**कथं तर्हीति** ॥ ९ नायं बहुव्रीहिः येनोक्तादेशापत्तिः स्यात् । किंतु 'प्रादयो गताद्यर्थे' इति तत्पुरुषे 'इत्थंभूतलक्षणे च' इति तृतीयान्तमेतत् । तत्र 'पद्दन्' इति नासिकाया नस् इति समाधानम् ॥ १० अच्प्रत्ययमात्रं निपात्यते । सुप्रातादिषु त्रिषु 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः, शारिकुक्षाद्योर्द्वयोः 'यस्येति च' इतीकारलोपः । एणीपदादिषु 'पादः पद्' इति पद्भावः सिद्ध एवेति बोध्यम् ॥ ११ पञ्चम्यर्थे षष्ठीति बोध्यम् ॥ १२ 'शक्त्योः' इति केचित्पठन्ति' इति काशिका ॥ 'शुक्त्योः' इति केचित्पठन्ति' इति पदमञ्जरी ॥ परंतु 'अशक्तः' इति शक्तशब्देन 'अशुक्तः' इति शुक्तशब्देनापि सिद्धौ व्यर्थ एव तथा पाठ इति ध्येयम् ॥

त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दो हीह न केवलं पूर्वपदं किंतु मध्यमत्वादापेक्षिकम् ॥ संदिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः एवं तु परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेव निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्यादिवत् । पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणाक्षिप्यते ॥ **जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ।५।४।१२५ ॥** जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्यते ॥ 'जम्भो भक्ष्ये दन्ते च' । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा तृणं भक्ष्यं यस्य तृणमिव दन्ता यस्येति वा तृणजम्भा । सोमजम्भा ॥ स्वादिभ्यः किम् ? पतितजम्भा ॥ **दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ।५।४।१२६ ॥** दक्षिणे ईर्म व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः ॥ **इच् कर्मव्यतिहारे ।५।४।१२७ ॥** कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् स्यात्समासान्तः ॥ केशाकेशि । मुसलामुसलि ॥ [A]**द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ।५।४।१२८ ॥** तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा । एषां सिद्ध्यर्थमिच् प्रत्ययः स्यात् ॥ द्वौ दण्डौ यस्मिन्प्रहरणे तद् द्विदण्डि प्रहरणम् । द्विमुसलि । उभाहस्ति । उभयाहस्ति ॥ **प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः ।५।४।१२९ ॥** आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ ॥ प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञुः । संज्ञुः ॥ **ऊर्ध्वाद्विभाषा ।५।४।१३० ॥** ऊर्ध्वज्ञुः । ऊर्ध्वजानुः ॥ **धनुषश्च ।५।४।१३२ ॥** धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् ॥ शार्ङ्गधन्वा ॥ **वा संज्ञायाम् ।५।४।१३३ ॥** शतधन्वा । शतधनुः ॥ **जायाया निङ् ।५।४।१३३ ॥** जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् ॥ **लोपो व्योर्वलि ।६।१।६६ ॥**

A द्विदण्डि, द्विमुसलि, उभाञ्जलि, उभयाञ्जलि, उभादन्ति, उभयादन्ति, उभाहस्ति, उभयाहस्ति, उभाकर्णि, उभयाकर्णि, उभापाणि, उभयापाणि, उभाबाहु, उभयाबाहु, एकपदि, प्रोष्ठपदि, आढ्यपदि, सपदि, निकुच्यकर्णि, संहतपुच्छि, अन्तेवासि । इति द्विदण्ड्यादिः ॥

---

१ 'राजाहःसखिभ्यः' इत्यादाविव 'धर्मादनिच्' इत्येवेष्टसिद्धावपि धर्मशब्दे यदुत्तरत्वमपेक्ष्यते तत्र पूर्वस्मिन् केवलत्वं सजातीयान्यरहितत्वेन नियतत्वं परत्वासमानाधिकरणत्वमेव यदा भवेत् तदैव धर्मशब्दान्ताद् अनिच् स्याद् इति बोधयितुं 'केवलात्' इति पदम् । तथा च 'केवलात्' इति पञ्चम्या 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया उत्तरपदोपस्थितौ उत्तरत्वस्य पूर्वसापेक्षत्वादेव 'पूर्वात्' इत्यस्याक्षेपः । तथा च परत्वासमानाधिकरणपूर्वत्वविशिष्टाद् उत्तरो यो धर्मशब्दः तदन्तबहुव्रीहियोग्यालौकिकप्रक्रियावाक्यस्यान्तावयवोऽनिच् स्यादिति सूत्रार्थसंपत्तौ केवलपदव्यावर्त्यव्यावृत्तिरीतिमुपपादयति-**स्वशब्दो हीति** । केवलं पूर्वपदं नियतपूर्वत्वविशिष्टपदम् इत्यर्थः ॥ मध्यमत्वात् परत्वसमानाधिकरणत्वात् आपेक्षिकं वैवक्षिकमित्यर्थः ॥ २ अनेकपदानामेव बहुव्रीह्यङ्गीकारात् 'धर्मशब्दान्ताद् बहुव्रीहेः' इत्यर्थे तदैव धर्मशब्दोऽन्ते भवति यदि किंचिदन्यत् पदं पूर्वमपि भवेदिति भावः ॥ ३ **समासान्तमिति** । अनिच्प्रत्ययान्तमिति भावः ॥ ४ प्रकृतानुपयुक्तत्वाद्दैत्यविशेषजम्बीरौ द्वावर्थौ न निर्दिष्टौ ॥ ५ 'अनिच्प्रत्ययान्त एवेति बोध्यम् ॥ ६ प्रसमुत्तरजानुशब्दकबहुव्रीहौ जानुशब्दस्य ज्ञुरादेश इत्यर्थः ॥ "जानुनोरिति द्विवचनमर्थगतं द्वित्वमारोप्य पञ्चमीभ्रमनिवृत्तये" ॥ 'उपज्ञु बाधो नमसा सदेम' इत्यत्र वेदे तु 'तत्त्वा यामि' इत्यत्र चालोप इव मध्यस्थाकारलोपेन वैदिकेन कथमसाधुत्वमिति भावः ॥

वेकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि ॥ पुंवद्भावः । युवतिर्जाया यस्य युवजानिः । **गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।५।४।१३५ ॥** एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् ॥ उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ॥ **गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम्** * ॥ एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पं सलिलं च । सुगन्धिर्वायुः ॥ नेह— शोभना गन्धाः द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणिकः ॥ **अल्पाख्यायाम् ।५।४।१३६ ॥** सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिंस्तत् सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोरिति विश्वः ॥ **उपमानाच्च ५।४।१३७ ॥** पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धि ॥ **पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः** [A] **।५।४।१३८ ॥** हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ ॥ स्थानिद्वारेणायं समासान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् ॥ अहस्त्यादिभ्यः किम् ? हस्तिपादः । कुसूलपादः ॥ [B]**कुम्भपदीषु च ५।४।१३९ ॥** कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् ॥ पादः पत् ॥ कुम्भपदी ॥ स्त्रियां किम् ? कुम्भपादः ॥ **संख्यासुपूर्वस्य ।५।४।१४० ॥** पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ ॥ द्विपात् । सुपात् ॥ **वयसि दन्तस्य दतृ ।५।४।१४१ ॥** संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दतृ इत्यादेशः स्याद्वयसि ॥ द्विदन् । चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडन् । सुदन् । सुदती ॥ वयसि किम् ? द्विदन्तः करी । सुदन्तः ॥ **स्त्रियां संज्ञायाम् । ५ । ४ । १४३ ॥** दन्तस्य दतृ स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ ॥ अयोदती । फालदती ॥ संज्ञायां किम् ? समदन्ती ॥ **विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ।५।४।१४४ ॥** दन्तस्य दतृ वा बहुव्रीहौ ॥ श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः ॥ **अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ।५।४।**

A हस्तिन्, कुद्दाल, अश्व, कशिक, कुरुत, कटोल, कटोलक, गण्डोल, गण्डोलक, कण्डोल, कण्डोलक, अज, कपोल, जाल, गण्ड, महेला, दासी, गणिका, कुसूल । इति हस्त्यादिः ॥ B कुम्भपदी, एकपदी, जालपदी, मुनिपदी, शूलपदी, गुणपदी, शतपदी, सूत्रपदी, गोधापदी, कलशीपदी, विपदी, द्विपदी, त्रिपदी, षट्पदी, दासीपदी, तृणपदी, शितपदी, विष्णुपदी, सुपदी, निष्पदी, आर्द्रपदी, कुणिपदी, कृष्णपदी, शुचिपदी, द्रोणीपदी, द्रुपदी, सूकरपदी, शकृतपदी, अष्टापदी, स्थूणापदी, आपदी, सूचीपदी । इति कुम्भपद्यादिः ॥

---

१ यद्यपि भाष्ये '**अनारम्भो वा पुनर्वलोपस्य न्याय्यः**' इत्युक्त्वा '**कथमस्त्रेमाणं जीरदानुरिति**' इति शङ्कायाः '**अस्त्रेमाणं जीरदानुरिति छान्दसाद्वर्णलोपात् सिद्धम्**' इति समाधानेन वकारप्रत्याख्यानमेव लभ्यते तथापि '**व्यलोपवचनं च**' इत्यत्र वकारग्रहणादपि सूत्रकृता वकार उपात्त एवेति यथान्याससूत्रानुसारेणैव व्याचष्टे-**वकारयकारयोरिति** ॥ २ पूर्वोत्तरयोर्ङित्त्वसामर्थ्येनादेशत्वनिश्चयेऽस्येकारस्य प्रत्ययत्वे 'यस्येति च' इत्यकारलोपेनेष्टसिद्धावपि लोपविधाने गौरवापत्त्या प्रक्रमभङ्गापत्त्या चास्यादेशत्वमेवाङ्गीकृतं लाघवात् । तदा 'आदेः परस्य' इति तु न प्रवर्तते 'समासान्ताः' इत्यधिकारैकवाक्यत्वात् ॥ ३ बहुव्रीह्यर्थोऽन्यपदार्थे इत्यादिः ॥ ४ '**गन्धस्तु** सौरभे नृत्ये गन्धके गर्वलेशयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः ॥' इति कोशाद्बहुवचनान्तो **गन्धशब्दः** ॥ ५ लोपस्याभावरूपत्वेन कथमवयवतेत्यत आह-**स्थानिद्वारेणेति** ॥ स्थानिगतमवयवत्वं लोपे आरोप्यते इति भावः ॥ ६ 'षष उत्वं दतृदशसूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च' इति उत्वष्टुत्वे ॥

१४५ ॥ एभ्यो दन्तस्य दतृ वा ॥ कुड्मलाग्रदन् । कुड्मलाग्रदन्तः ॥ **ककुदस्यावस्थायां लोपः** ।५।४।१४६ ॥ अजातककुत् । पूर्णककुत् ॥ **त्रिककुत्पर्वते** ।५।४।१४७ ॥ त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः ॥ **उद्विभ्यां काकुदस्य** ।५।४।१४८ ॥ लोपः स्यात् ॥ उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ॥ **पूर्णाद्विभाषा** । ५ । ४ । १४९ ॥ पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥ **सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः** ।५।४।१५० ॥ सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते ॥ सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः । दुर्हृदयः ।॥ **उरः** [A]**प्रभृतिभ्यः कप्** ।५।४।१५१॥ व्यूढोरस्कः । प्रियसार्पिष्कः । इह पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौः, लक्ष्मीरिति एकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु 'शेषाद्विभाषे'ति विकल्पेन कप्–द्विपुमान् । द्विपुंस्कः ॥ **अर्थान्नञः** * ॥ अनर्थकम् ॥ नञः किम् ? अपार्थम् । अपार्थकम् ॥ **इनः स्त्रियाम्** ।५।४।१५२ ॥ बहुदण्डिका नगरी ॥ अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥ बहुवाग्ग्मिका ॥ स्त्रियां किम् ? बहुदण्डी बहुदण्डिको ग्रामः ॥ **शेषाद्विभाषा** ।५।४।१५४॥ अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहेः कप् वा स्यात् ॥ महायशस्कः । महायशाः ॥ अनुक्तेत्यादि किम् ? व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः ॥ शेषाधिकारस्थात्किम् ? उपबहवः । उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्त्रादिना[2] शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः ॥ **आपोऽन्यतरस्याम्** ।७।४।१५ ॥ कप्याबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् ॥ बहुमालाकः । बहुमालकः । कबभावे बहुमालः ॥ **न संज्ञायाम्** ।५।४।१५५ ॥ शेषादिति प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् ॥ विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः ॥ **ईयसश्च** ।५।४।१५६ ॥ ईयसन्तोत्तरपदान्न कप् ॥ बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् ॥ गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे प्राप्ते–॥ **ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम्** * ॥ बह्वयः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी ॥ बहुव्रीहेः किम् ? अतिश्रेयसिः ॥ **वन्दिते भ्रातुः** ।५।४।१५७ ॥ पूजितेऽर्थे[3] यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात् ॥ प्रशस्तो भ्राता यस्य प्रशस्तभ्राता । 'न पूजनादि'ति[4] निषेधस्तु 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरि'त्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते ॥ वन्दिते किम् ? मूर्खभ्रातृकः ॥ **नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे** ।५।४।१५९ ॥ स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कप् न स्यात् । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । तन्त्रीधमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्ध्रस्वो न ॥ स्वाङ्गे किम् ? बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥ **निष्प्रवाणिश्च** ।५।४।१६० ॥ कबभावोऽत्र निपात्यते ॥ प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट् । प्रवाणी तन्तुवायशलाका । निर्गता प्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः । समाप्तवानः । नव इत्यर्थः ॥ **सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ** ।२।२।३५ ॥ सप्तम्यन्तं विशेषणं

A उरस्, सर्पिस्, उपानह्, पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौः, लक्ष्मीः, दधि, मधु, शालि, अर्थान्नञः । इत्युरःप्रभृतयः ॥

---

१ 'संख्ययाव्यया–' इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये 'कबभावार्थम्' इति वार्तिकेन ध्वनितोऽयमर्थ इति बोध्यम् ॥
२ सकृदुच्चरितशब्देनार्थद्वयबोधनस्यैव तन्त्रत्वमिति भावः ३ **पूजितेर्थे इति** । 'वर्तमानातपरः' इति शेषः ॥
४ 'न पूजनात्' इत्यनेनैव निषेधे सिद्धे व्यर्थमिदमितिशङ्कामपनुदति–**न पूजनादितीति** ॥

च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् ॥ कण्ठेकालः । अत[1] एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ॥ चित्रगुः॥ **सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्** * ॥ सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः ॥ **मिथोऽनयोः[2] समासे संख्यापूर्वम्** । शब्दपरविप्रतिषेधात् ॥ द्व्यन्यः ॥ **संख्याया अल्पीयस्याः** * ॥ द्वित्राः ॥ **द्वन्द्वेऽपि**। द्वादश ॥ **वा प्रियस्य** * ॥ गुडप्रियः । प्रियगुडः ॥ **गड्वादेः परा सप्तमी** * ॥ गडुकण्ठः ॥ क्वचिन्न—वहेगडुः ॥ **निष्ठा** ।२।२।३६ ॥ निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् ॥ कृतकृत्यः ॥ **जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या** * ॥ सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता ॥ प्रायिकं चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः ॥ [A]**वाहिताग्न्यादिषु** ।२।२।३७ ॥ आहिताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् ॥ **प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ** * ॥ अस्युद्यतः ॥ दण्डपाणिः ॥ क्वचिन्न । विवृतासिः ॥

इति बहुव्रीहिप्रकरणम् ।

अथ द्वन्द्वप्रकरणम् ।

चार्थे द्वन्द्वः ।२।२।२९ ॥ अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन्नन्वयः **समुच्चयः** । अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽ**न्वाचयः** । मिलितानामन्वय **इतरेतरयोगः** । समूहः **समाहारः** । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्चये भिक्षामट गां चानयेत्यन्वाचये च न समासोऽ[3]सामर्थ्यात् । धवखदिरौ । संज्ञापरिभाषम् ॥ अनेकोक्तेर्होतृपोतृनेष्टोद्गातारः ॥ द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः ॥ **राजदन्तादिषु[B] परम्** ।२।२।३१ ॥ एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् ।

A आहिताग्निः, जातपुत्रः, जातदन्तः, जातश्मश्रुः, तैलपीतः, घृतपीतः ऊढभार्यः, गतार्थः । आकृतिगणोऽयम् । इत्याहिताग्न्यादिः ॥

B राजदन्तः, अग्रेवणम्, लिप्तवासितम्, नग्नमुषितम्, सिक्तसंमृष्टम्, मृष्टलुञ्चितम्, अवक्लिन्नपक्वम्, अर्पितोप्तम्, उप्तगाढम्, उलूखलमुसलम्, तण्डुलकिण्वम्, दृषदुपलम्, आरग्वायनबन्धकी, चित्ररथबाह्लीकम्, अवन्त्यश्मकम्, शूद्रार्यम्, स्नातकराजानौ, विष्वक्सेनार्जुनौ, अक्षिभ्रुवम्, दारगवम् ॥

---

१ प्रथमान्तस्यैव शेषपदार्थत्वेन कथं सप्तम्याः बहुव्रीहिप्रसङ्ग इत्यत आह—**अत एव ज्ञापकादिति** । 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति 'पञ्चभिर्भुक्तस्य' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ २ **अनयोः** सर्वनामसंख्ययोः ॥ ३**असामर्थ्यादिति**। एकत्रैकधर्मावच्छिन्नावच्छिन्नान्वयरूपसहविवक्षारूपसामर्थ्याभावादित्यर्थः॥ समुच्चये एकस्य क्रियायामन्वयोत्तरमेवापरस्य क्रियायामन्वयाङ्गीकारात् । अन्वाचये च प्रतिकर्मक्रियाभेदात् स्फुटमेव परस्परनिरपेक्षताप्रतीतिरिति भावः ॥ ४ इतरेतरयोगे परस्परापेक्षो उद्भूतावयवभेदसमूहत्वेन यथायथं द्विवचनबहुवचने भवतः ॥ ५ समाहारे परस्परापेक्षतिरोहितावयवभेदसमूहत्वेन समूहस्यैव प्रधानत्वेनैकवचनमेव भवति ॥ ६ 'नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते 'आनङ्तः—'इत्यत्र यथा' इति बहुव्रीहावुक्तस्योदाहरणं दर्शयति—**होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति** ॥ यदि तत्र पूर्वपदमाक्षिप्येत तदा तस्य समासप्रथमावयवे रूढत्वाद् अतथाभूतस्य नेष्टृशब्दस्य आनङ् नैव स्यादिति भावः ॥ ७ सर्वसमासविषयमिदम् । षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारयद्वन्द्वानां कियतां तत्र परिगणितत्वात् ॥

दन्तानां राजानो राजदन्ताः ॥ [A]**धर्मादिष्वनियमः** * ॥ अर्थधर्मौ । धर्मार्थौ । दम्पती । जम्पती । जायापती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् ॥ **द्वन्द्वे घि ।२।२।३२ ॥** द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ॥ **अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे** * ॥ हरिगुरुहराः । हरिहरगुरवः ॥ **अजाद्यदन्तम् ।२।२।३३ ॥** इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ ॥ बहुष्वनियमः । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः ॥ **घ्यन्तादजाद्यदन्त विप्रतिषेधेन** ॥ इन्द्राग्नी ॥ **अल्पाच्तरम् ।२।२।३४॥** शिवकेशवौ ॥ **ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण** * ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां किम् ? ग्रीष्मवसन्तौ ॥ **लघ्वक्षरं पूर्वम्***॥ कुशकाशम् ॥ **अभ्यर्हितं च** * ॥ तापसपर्वतौ ॥ **वर्णानामानुपूर्व्येण** * ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः ॥ **भ्रातुर्ज्यायसः***॥ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ **द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ।२।४।२ ॥** एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् ॥ पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् ॥ रथिकाश्वारोहम् ॥ समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे निय-

---

A **धर्मादिषूभयम्***अर्थधर्मौ, धर्मार्थौ, अर्थशब्दौ, शब्दार्थौ, अर्थकामौ, कामार्थौ, वैकारिमतम्, गोजवाजम्, गोपालधानीपूलासम्, पूलासककरण्डम्, स्थूलपूलासम्, स्थलपूलासम्, उशीरबीजम्, सिञ्जास्थम्, चित्रास्वाती, भार्यापती, दम्पती, जम्पती, जायापती, पुत्रपती, पुत्रपशू, केशश्मश्रू, शिरोबीजम्, शिरोजानु, सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिषी, आद्यन्तौ, अन्तादी, गुणवृद्धी, वृद्धिगुणौ । आकृतिगणोऽयं राजदन्तादिः ॥

---

१ '**राजदन्तास्तु** चत्वारो दशनानां पुरःस्थिताः ' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हैमे तु–' **राजदन्तौ** तु मध्यस्थावुपरिश्रेणिकौ क्वचित् ॥ ' इत्युपलभ्यते ॥ २ "अल्पाचारम्" इति सूत्रभाष्यनिर्दिष्टं '**धर्मादिषूभयम्**' इति वार्तिकं राजदन्ताद्यन्तर्गणसूत्रं मत्वा तदर्थमाह–**धर्मादिष्वनियम इति** ॥ ३ **निपात्यत इति** । राजदन्तादिगणे पाठेनेति शेखरकृत् ॥ धर्मादिगणे पाठेनेति दाधिमथाः ॥ ४ **अयमिति** । राजदन्तादिरित्यर्थ इति शेखरकृत् ॥ 'धर्मादिरित्यर्थ इति दाधिमथाः ॥ ५ **अल्पाच्तरम्** । 'ऐऔच्' इति सूत्रे निर्देशादेवेत्संज्ञकचकारस्य कुत्वस्थानित्वाभावनिपातनमिव श्चुत्वनिमित्तत्वाभावनिपातनमप्येतन्निर्देशादेव निश्चीयते । अत एव 'अच्त्वम्' 'अनच्त्वम्' 'अकच्स्वरौ' इत्यादयो भाष्यप्रयोगाः 'अच्संधिः' इत्यादयोपि प्रयोगाः ॥ एवं च 'अक्षु' 'एक्षु' इत्यत्र भाष्यप्रयोगे तु कुत्वं कैश्चित्पण्डितप्रकाण्डैः शोधितमेव भवेदिति दाधिमथानां निश्चयः ॥ ६ ननु समाहारे द्वन्द्वे समाहारस्यैकत्वादेवैकवद्भावे सिद्धे इदं प्रकरणं व्यर्थमिति शङ्कायामाह–**नियमार्थमिति** । 'प्राण्यङ्गादीनामेव समाहारः' इति विपरीतनियमस्तु न 'संज्ञापरिभाषम्' इत्यसिद्ध्यापत्तेः ॥ 'तिष्यपुनर्वस्वोः–' इति सूत्रे बहुवचनग्रहणात् । तद्धि 'तिष्यपुनर्वसु' इति समाहारैकवचनस्य मा भूत् इति कृतम्' इति मनोरमाशयश्चिन्त्यः । उक्तविपरीतनियमे 'तिष्यपुनर्वसु' इत्यत्रैकवद्भावो भवति न वा । भवति चेदिष्टापत्तिरेव । न भवति चेत्, कुतो न भवति प्राण्यङ्गादिष्वप्राणिजातेरप्यन्तर्भावात्प्राप्तेरव्याहतत्वात् ॥ तेन प्राण्यङ्गादीनामितरेतरयोगे द्वन्द्वो नैव भवतीति ॥ एवं च 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावनियमेन बहुवचनस्यासंभवात् 'तिष्यपुनर्वस्वोः–' इति सूत्रे बहुवचनग्रहणमनर्थकं सत् "**सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति**" इति परिभाषां ज्ञापयति तद्धटकसर्वशब्दस्य 'प्राणितूर्यसेनाङ्गद्वन्द्वव्यतिरिक्तपरत्वं च । तथा चोक्तं "विभाषा वृक्ष–" इति सूत्रे भाष्ये–'**तत्तर्हि न वक्तव्यम्**' इति शङ्कायाम् '**वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? पूर्वत्र नित्यार्थम्, उत्तरत्र व्यभिचारार्थम्**'' इति व्याख्यातं चैतत्प्रदीपे–**पूर्वत्रेति** । 'प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव' इत्येवमर्थमित्यर्थः ॥ उद्योते–**व्यभिचारार्थमिति** । नित्यैकवद्भावस्य व्यभिचारार्थमित्यर्थः ॥ एवं च 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावस्य वैकल्पिकत्वाद् बहुवचने तस्य द्विवचनं विधीयत इति तिष्यपुनर्वसू तिष्यपुनर्वसु सिद्धमिति बोध्यम् ॥

मार्थं प्रकरणम्-प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात् ॥ **अनुवादे चरणानाम् ।२।४।३ ॥** चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे ॥ **स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम्*** ॥ उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् ॥ **अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ।२।४।४ ॥** यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् ॥ अर्काश्वमेधम् ॥ अध्वर्युक्रतुः किम्? इषुवज्रौ सामवेदे विहितौ ॥ अनपुंसकं किम्? राजसूयवाजपेये । अर्धर्चादी ॥ **अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ।२।४।५ ॥** अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् ॥ पदकक्रमकम् ॥ **जातिरप्राणिनाम् ।२।४।६ ॥** प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् ॥ धानाशष्कुलि ॥ प्राणिनां तु विट्शूद्राः ॥ द्रव्यजातीयानामेव[3] । नेह—रूपरसौ । गमनाकुञ्चने ॥ जातिप्राधान्य[4] एवायमेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायां[5] तु बदरामलकानि ॥ **विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ।२।४।७ ॥** ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् ॥ उद्ध्यश्च इरावती च उद्ध्येरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् ॥ भिन्नलिङ्गानां किम्? गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः ॥ अग्रामाः किम्? जाम्बवं नगरम् । शाल्ककिनी ग्रामः । जाम्बवशाल्ककिन्यौ ॥ **क्षुद्रजन्तवः[6] ।२।४।८ ॥** एषां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् ॥ यूकालिक्षम् ॥ आनकुलात्क्षुद्रजन्तवः ॥ **येषां च विरोधः शाश्वतिकः ।२।४।९ ॥** एषां प्राग्वत् ॥ अहिनकुलम् ॥ गोव्याघ्रम् । काकोलूकमित्यादौ परत्वाद् 'विभाषा वृक्षमृगेति प्राप्तं चकारेण बाध्यते ॥ **शूद्राणामनिरवसितानाम् ।२।४।१० ॥** अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् ॥ तक्षायस्कारम् । पात्राद्बहिष्कृतानां तु चण्डालमृतपाः ॥ [A]**गवाश्वप्रभृतीनि च ।२।४।११ ॥** यथोच्चारितानि साधूनि स्युः ॥ गवाश्वम् । दासीदासमित्यादि ॥ **विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ।२।४।१२ ॥** वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः अश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा । वृक्षादौ विशेषाणामेव[7] ग्रहणम् । प्लक्षन्यग्रोधम् । प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरु-

---

A गवाश्वम्, गवाविकम्, गवैडकम्, अजाविकम्, अजैडकम्, कुब्जवामनम्, कुब्जकिरातम्, पुत्रपौत्रम्, श्वचण्डालम्, स्त्रीकुमारम्, दासीमाणवकम्, शाटीपटीकम्, शाटीप्रच्छदम्, शाटीपट्टीकम्, उष्ट्रखरम्, उष्ट्रशशम्, मूत्रशकृत्, मूत्रपुरीषम्, यकृन्मेदः, मांसशोणितम्,, दर्भशरम्, दर्भपूतीकम्, अर्जुनशिरीषम्, अर्जुनपुरुषम्, तृणोलपम्, दासीदासम्, कुटीकुटम्, भागवतीभागवतम् । एते गवाश्वप्रभृतयः ॥

---

१ सिद्धस्येति किम्? उदगुः कठकालापाः प्रत्यष्ठुः कठकौथुमाः ॥ २ "आपोमयः प्राणः" इति श्रुतेरद्भिर्विनाग्लायमानप्राणानां लोकप्रसिद्ध्या जङ्गमानां मनुष्यादीनामेव प्राणित्वमिति नक्षत्राणां न प्राणित्वमिति 'तिष्यपुनर्वसु' इत्यत्रैकवद्भावः सिध्यतीति भावः ॥ ३ **द्रव्येति** । 'अप्राणिनाम्' इति पर्युदासाल्लब्धमिदमिति भावः ॥ ४ तज्जात्याश्रयसकलव्यक्तिबोधनमेव **जातिप्राधान्यम्** ॥ ५ तज्जात्याश्रयकियद्व्यक्तिबोधनेच्छैव द्रव्यविशेषविवक्षा ॥ ६ 'क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः । शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलावधि' ॥ ७ "सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम्" इति 'स्वं रूपम्' इति सूत्रवार्तिकं स्मारयन्नाह—**विशेषाणामेवेति** ॥

पृषतम् । रुरुपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । शुकबकम् । शुकबकाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ॥ **फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम्** * ॥ बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । नेह—बदरामलके । रथिकाश्वारोहौ । प्लक्षन्यग्रोधौ । इत्यादि ॥ 'विभाषावृक्षेति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं 'जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् ॥ पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते ॥ 'मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां नैरेवोभयत्र द्वन्द्वः । अन्यैस्तु सहेतरेतरयोग एव' इति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम् ॥ एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि ॥ अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा परत्वात् 'पूर्ववदश्ववडवाविति स्यात् ॥ **विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ।२।४।१३ ॥** विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् ॥ शीतोष्णम् । शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वः 'चार्थे द्वन्द्वः' इति सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति, तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः॥ 'विप्रतिषिद्धं किम् ? नन्दकपाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव ॥ **न [A]दधिपयआदीनि ।२।४।१४॥** एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्माबर्हिषी । निपातनाद्दीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ॥ **अधिकरणैतावत्त्वे च ।२।४।१५॥** द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् ॥ दश दन्तोष्ठाः ॥ **विभाषा समीपे ।२।४।१६॥** अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् ॥

A दधिपयसी, सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिषी, ब्रह्मप्रजापती, शिववैश्रवणौ, स्कन्दविशाखौ, परिव्राजककौशिकौ प्रवर्ग्योपसदौ, शुक्लकृष्णौ, इध्माबर्हिषी, दीक्षातपसी, अध्ययनतपसी, उलूखलमुसले, आद्यवसाने, श्रद्धामेधे, ऋक्सामे, वाङ्मनसे । इति दधिपयआदयः ॥

---

१ एकवद्भावे नियमार्थं वार्तिकमाह–**फलसेनेति** ॥ २ ' विभाषावृक्ष–' इति सूत्रे ' फलसेना–' इति वार्तिके च निर्दिष्टप्रयोजनमाह–**विभाषा वृक्षेति सूत्र इति** ॥ अप्राणिनः वृक्षतृणधान्यव्यञ्जनानि ॥ ३ **हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वादिति** । ' एकेभैकरथा त्र्यश्वा **पत्तिः** पञ्चपदातिका ' इति पत्तिपरिगणितपील्वादीनां लक्षणलक्षितपत्तितो यथाक्रमं त्रिगुणतया +३=सेनामुख +३= गुल्म +३= गण +३= वाहिनी +३= पृतना ×३= चमू +३= अनीकिनीसंज्ञाः सेना भवन्ति । अनीकिन्या दशगुणत्वे अक्षौहिणीसंज्ञा सेना भवति । तत्र हस्तिरथाश्वानां केवलानामनुपपत्त्या पीलुवानरथवानचर्वाधाराः स्वारा मुख्ययोद्धारश्च यद्यपि गृह्यन्ते तथापि पीलुवानादीनां तदधीनवृत्तित्वाद् मुख्यतया हस्त्यादय एव सेनाङ्गत्वेन गृह्यन्ते । तथा चेदं प्रयोजननिरूपणं सूत्रवार्तिकयोरेकवाक्यतया सेनापशुग्रहणपरं बोध्यम् । अत एव शुद्धपशुग्रहणचारितार्थ्यस्य ' महाजोरभ्रम् ' इत्यत्र भाष्ये वर्णितस्य नासामञ्जस्यम् ॥ ४ **नित्ये प्राप्त इति** । विकल्पार्थम् इति शेषः ॥ ५ **मृगशकुनिग्रहणमिति** । मृगग्रहणं वार्तिके, शकुनिग्रहणं सूत्रे वार्तिके चेति बोध्यम् ॥ ' चार्थे द्वन्द्वः ' इत्येव समाहारद्वन्द्वेनैकवद्भावसिद्धौ इति शेषः ॥ ६ पूर्वापरशब्दयोरधरोत्तरशब्दयोश्च परस्परं यथानिर्दिष्टयोरेव समाहारद्वन्द्वः अन्यैस्त्वितरेतरयोग एवेति भावः ॥ ७ ' चार्थे द्वन्द्वः ' इति सूत्रेण प्राप्तो यो वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वः, स इत्यन्वयः ॥ ८ ' चार्थे द्वन्द्वः ' इति सूत्रेण प्राप्तो वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वोऽद्रव्यवाचिनामेव ' इति नियमाङ्गीकारे ' नन्दकपाञ्चजन्यौ ' इत्यत्र द्रव्यवाचित्वेन नैव स्याद् अतो ' **विप्रतिषिद्धम्** ' इतीति भावः ॥

उपदशं दन्तोष्ठम् । उपदशाः दन्तोष्ठाः ॥ **आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ।६।३।२५ ॥** विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे ॥ होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । मातापितरौ ॥ 'पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो मण्डूकप्लुत्या पुत्रे इत्यनुवृत्तेः पितापुत्रौ ॥ **देवताद्वन्द्वे च ।६।३।२६ ॥** इहोत्तरपदे परे आनङ् ॥ मित्रावरुणौ ॥ **वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः * ॥** अग्निवायू । वाय्वग्नी ॥ पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ् । एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतं, नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् ॥ **ईदग्नेः सोमवरुणयोः ।६।३।२७ ॥** देवताद्वन्द्वे इत्येव ॥ **अग्नेस्तुत्स्तोमसोमाः ।८।३।८२ ॥** अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे ॥ [अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः ॥] अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ॥ **इद्वृद्धौ ।६।३।२८ ॥** वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे ॥ अग्नामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणम् । 'देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिके वाक्ये आनङमीत्त्वं च बाधित्वा इत् ॥ वृद्धौ किम् ? आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः ॥ **विष्णौ न * ॥** आग्नावैष्णवम् ॥ **दिवो द्यावा ।६।३।२९ ॥** देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे ॥ द्यावाभूमी । द्यावाक्षामे ॥ **दिवसश्च पृथिव्याम् ।६।३।३० ॥** दिव इत्येव । चाद् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं मा भूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ॥ **छन्दसि दृष्टानुविधिः ॥** द्यावा चिदस्मै पृथिवी । दिवस्पृथिव्योररतिरित्यत्र पदकारा विसर्गं पठन्ति ॥ **उषासोषसः ।६।३।३१ ॥** उषस्शब्दस्योषासादेशो देवताद्वन्द्वे ॥ उषासासूर्यम् ॥ **मातरपितरावुदीचाम् ।६।३।३२ ॥** मातरपितरौ ॥ उदीचां किम् ? मातापितरौ ॥ **द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे ।५।४।१०६ ॥** चवर्गान्ताद्दषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच् स्यात्समाहारे ॥ वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । त्वक्स्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् ॥ समाहारे किम् ? प्रावृट्शरदौ ॥

इति द्वन्द्वप्रकरणम् ।

अथैकशेषप्रकरणम् ।

सरूपाणाम् । रामौ । रामाः ॥ **विरूपाणामपि समानार्थानाम् * ॥** वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ । कुटिलदण्डौ ॥ **वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ।१।२।६५ ॥**

---

१ **ऋदन्तानामिति ।** 'ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः' इत्यतः 'ऋतः' इत्यनुवर्तमाने पुनर् 'ऋतः' इत्युपादानसामर्थ्याद् अवधारणप्रतीत्या 'ऋदन्तानामेव द्वन्द्वे' इत्यर्थो बोध्यः । तेन पितृपितामहादौ नैवानङ् ॥ २ **पुत्र इत्यनुवृत्तेरिति ।** 'ऋदन्तस्य पुत्रे आनङ्' इत्यर्थाङ्गीकारेण तातपुत्रावित्यादौ नानङ् ३ षत्वोदाहरणत्वेनानयोरपि निर्देशोऽत्र ॥ ४ अन्तरङ्गत्वाल्लौकिकविग्रहवाक्य इव जातम् आनङम् ईत्त्वं च को वारयेद् अत आह–**अलौकिक इति ।** उपसंजनिष्यमाणनिमित्तोप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधते' इति न्यायादिकारः स्वनिमित्तवृद्धेरुपसंजनिष्यमाणत्वेन उपसंजातद्वन्द्वरूपनिमित्तमपि आनङम् ईत्त्वं च बाधते इति भावः ॥ ५ मध्ये 'चिदस्मै' इति पददानेन सूचिते समासाभावेपि द्यावादेशदर्शनाद् वेदे द्यावादेशे नैव द्वन्द्वापेक्षेति भावः ॥ लोके विसर्गस्थानिरुत्वबाधकल्पनेपि पदपाठे विसर्गदर्शनेन रुत्वं भवत्येवेति भावः ॥

यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ ॥ वृद्धः किम् ? गर्गगार्ग्यायणौ ॥ यूना किम् ? गर्गगार्ग्यौ ॥ तल्लक्षणः किम् ? भागवित्तिर्भागवित्तिकौ ॥ कृत्स्नं किम् ? गार्ग्यवात्स्यायनौ ॥ **स्त्री पुंवच्च ।१।२।६६ ॥** यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते, तदर्थश्च पुंवत् ॥ गार्गी च गार्ग्यायणश्च गर्गाः । अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने 'यञञोश्चेति लुक् ॥ दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ॥ **पुमान् स्त्रिया ।१।२।६७ ॥** स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् ॥ हंसी च हंसश्च हंसौ ॥ **भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ।१।२।६८ ॥** भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥ **नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ।१।२।६९ ॥** अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते, तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् ॥ शुक्लः पटः । शुक्ला शाटी । शुक्लं वस्त्रम्—तदिदं शुक्लम्, तानीमानि शुक्लानि ॥ **पिता मात्रा । १ । २ । ७१ ॥** मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते ॥ माता च पिता च पितरौ । मातापितरौ ॥ **श्वशुरः श्वश्र्वा । १।२।७१ ॥** श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् ॥ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । श्वश्रूश्वशुरौ ॥ A**त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ।१।२।७२ ॥** सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते ॥ स च देवदत्तश्च तौ ॥ **त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते* ॥** स च यश्च यौ ॥ **पूर्वशेषोऽपि दृश्यते** इति भाष्यम् ॥ स च यश्च तौ ॥ **त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि *** सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता च तानि ॥ पुंनपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते । तच्च देवदत्तश्च ते ॥ **अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति**

A त्यदादिः सर्वाद्यन्तर्गणः ॥

---

१ भागवित्तशब्दाद् गोत्र इञ् । तदन्ताद् यूनि कुत्सने च 'वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम्' इति ठकि जाते भागवित्तिकशब्दे यूनोर्थाद् अधिकयोः सौवीरकुत्सार्थयोरपि प्रतीत्या गोत्रयुवमात्रकृतस्य वैलक्षण्यस्याभावान्नैव भवत्यत्रैकशेष इति भावः ॥ २ अत्र कृत्स्नं वैरूप्यं गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं न किंतु 'गर्ग–वत्स' इति प्रकृतिकृतमप्यस्तीति नैकशेषो भवतीति भावः ॥ ३ पुंवद्भावफलं दर्शयति–**अस्त्रियामितीति ॥** ४ पुंवत्त्वेन 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीषोऽप्राप्तेः ह्रस्वान्ताद् दाक्षिशब्दाद् औङि 'दीर्घाज्जसि च' इति निषेधस्याप्राप्त्या 'प्रथमयोः' इति पूर्वसवर्णदीर्घो भवतीति भावः ॥ ५ एवं च देवदत्तश्च त्वं चेति सहविवक्षायां **'युवां गच्छथः'** चैत्रश्च अहं चेति सहविवक्षायाम् **'आवां गच्छावः'** इत्येवं पुरुषव्यवस्था सिद्धा भवति ॥ ६ एवं च स च त्वं चेति सहविवक्षायां **'युवां गच्छथः'** त्वं च अहं चेति सहविवक्षायाम् **'आवां गच्छावः'** स च त्वं च अहं चेति सहविवक्षायां **'वयं गच्छामः'** इत्येवमेव पुरुषव्यवस्था सिद्धा ॥ ७ युष्मदस्मद्भिन्नत्यदादिष्वेव सहविवक्षायां पूर्वशेषोपि स्वीकार्यः । तत्र प्रथमपुरुषस्यैव नियतत्वात् ॥ युष्मदस्मदोरेव, तयोस्तत्प्राक्पठितानां च सहविवक्षायां तु परशेष एव । तत्र यथायथं मध्यमोत्तमयोरेवाङ्गीकारात् ॥ युष्मदस्मदोर्भवत्किमोश्च सहविवक्षायां तु पूर्वशेष एव स्वीकार्यः । तत्र यथायथं मध्यमोत्तमावेव भवतः ॥ अत एव **प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोऽसरूपत्वात्'** इति सरूपसूत्रवार्तिकेन **'तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वात्' 'युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन'** इति युष्मद्युपपदसूत्रवार्तिकाभ्यां च संवादः सिद्धो भवति ॥

वक्तव्यम् * ॥ कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तच्च सा च अर्धपिप्पल्यौ ते । **ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री** ।१।२।७३॥ एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते ॥ पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवादः ॥ गाव इमाः ॥ ग्राम्येति किम् ? रुरव इमे ॥ पशुग्रहणं किम् ? ब्राह्मणाः ॥ सङ्घेषु किम् ? एतौ गावौ ॥ अतरुणेषु किम् ? वत्सा इमे ॥ **अनेकशफेष्विति वाच्यम्** * ॥ अश्वा इमे ॥ इह सर्वत्र एकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद्द्वन्द्वो न । तेन शिरसी शिरांसीत्यादौ 'समासस्येत्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च न । पन्थानौ पन्थान इत्यादौ समासान्तो न ॥

इत्येकशेषप्रकरणम् ।

अथ सर्वसमासशेषप्रकरणम् ।

कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं वृत्तिः । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा । राज्ञः पुरुषः । राजन् अस् पुरुष सु इति । अविग्रहो नित्यसमासः अस्वपदविग्रहो वा । समासश्चतुर्विध इति तु प्रायोवादः । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपि सह सुपेति समासविधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः । सूपप्रति उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषे द्वित्रा इत्यादिबहुव्रीहौ दन्तोष्ठमित्यादिद्वन्द्वे चाभावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव । तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तम् । किंच ॥

---

१ "**सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य विशेषणयोगो न**" इति वार्तिकभाष्यनिर्दिष्टवृत्तिपदार्थं निरूपयन् वृत्तिपदबोध्यान् परिगणयति-**कृत्तद्धितेति** ॥ २ वृत्तेर्लक्षणमाह-**परार्थेति** ॥ शास्त्रे कल्पिता लोके कल्पिता वा याऽवयवशक्तिस्तत्सहकृता यैकार्थीभावरूपा समुदायशक्तिस्तद्रूपो यो पर उत्कृष्टोऽर्थस्तस्याभिधानं प्रतिपादनं येन तत् परार्थाभिधानम् सामान्ये नपुंसकम् । सा वृत्तिरित्यर्थः ॥ ३ '**स नित्यः समासः यस्य विग्रहो न भवति**' इति भाष्यनिर्दिष्टविग्रहपदार्थं निरूपयति-**वृत्त्यर्थेति** ॥ '**समानार्थेन वाक्येन भवितव्यम् प्रत्ययान्तेन च**' इति 'सुप आत्मनः' इति सूत्रे भाष्योक्तेः '**य एवार्थो रथं वहति' स एवार्थो 'रथस्य वोढा**' इति 'तद् वहति-' इति सूत्रे भाष्योक्तेः **आख्यातं तद्धितान्तस्य यत्किंचिदुपदर्शकम्। गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः** ॥' इति हर्युक्तेः सर्वत्र वृत्तिविग्रहयोः समान एव विशेष्यविशेषणभावः प्रतीयते । परंतु वहतीत्यत्र तिपः, 'वोढा' इत्यत्र तृचः कर्त्रर्थकत्वेनार्थसाम्येपि कृदन्ततद्धितविशिष्टयोः '**सत्त्वप्रधानानि नामानि**' इति निरुक्तभाष्ययोरनुरोधेन धात्वर्थविशेषणकः कारकविशेष्यक एव बोधः, तद्विग्रहत्वेन कल्पिते तिङन्ते तु '**भावप्रधानमाख्यातम्=क्रियाप्रधानमाख्यातम्**' इति निरुक्तभाष्ययोरनुरोधेन कारकविशेषणको धात्वर्थविशेष्यक एव शाब्दबोधो भवति' इत्येतावानेव विपर्ययो भवति ॥ एवमेव प्राप्तोदक इत्यतः 'उदककर्तृकप्राप्तिकर्म' इत्येवं बोधः 'प्राप्तमुदकं यम्' इति विग्रहस्तु 'यत्कर्मकप्राप्तिकर्त्रुदकम्' इति बोध इति विपर्ययस्याप्युपलक्षणमिति भावः ॥ ४ अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वमेव **परिनिष्ठितत्वम्** ॥ **लौकिकः** लोके प्रयोगार्हः ॥ ५ **लोके प्रयोगानर्हो**ऽपरिनिष्ठितत्वादिति भावः ॥ ६ **अविग्रहः** लौकिकविग्रहहीन इत्यर्थः ॥ **अस्वपदविग्रह** इत्यत्र विग्रहो लौकिक एव ग्राह्यः ॥

सुपां सुपा तिङा नाम्ना[१] धातुनाऽथ तिङां तिङा ।
सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥ १ ॥

सुपां सुपा, राजपुरुषः । तिङा, पर्यभूषयत् । नाम्ना, कुम्भकारः धातुना, कटप्रूः । अजस्रम् । तिङां तिङा, पिबतखादता । खादतमोदता । तिङां सुपा, कृन्तविचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । एहीडादयोऽन्यपदार्थे इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ॥

इति सर्वसमासशेषप्रकरणम् ।

अथ समासान्तप्रकरणम् ।

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।५।४।७४ ॥ अ[१] अनक्षे इति छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः स्यात् अक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न । अर्धर्चः ॥ अनृचबह्वृचावध्येतर्येव ॥ नेह—अनृक्साम । बह्वृक् सूक्तम् ॥ विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । क्लीबत्वं लोकात् ॥ विमलापं सरः ॥ **द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ।६।३।९७ ॥** अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् ॥ द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् । समापो देवयजनमिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् ॥ कृतसमासान्तग्रहणान्नेह—स्वप्[२] । स्वपी ॥ **अवर्णान्ताद्वा *** ॥ प्रेपम्[४] । परेपम् । प्रापम् । परापम् ॥ **ऊदनोर्देशे ।६।३।९८ ॥** अनोः परस्यापस्य ऊत्स्यादेशे । अनूपो देशः ॥ राजधुरा ॥ अक्ष तु अक्षधूः । दृढधूरक्षः ॥ सखिपथः । रम्यपथो देशः ॥ **अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः । ।५।४।७५ ॥** एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥ **कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते *** ॥ कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः, प्रासादः ॥ **संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च *** ॥ पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् ॥ अजिति योगविभागादन्यत्रापि । पद्मनाभः ॥ **अक्ष्णोऽदर्शनात् ।५।४।७६ ॥** अचक्षुः[६]पर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः ॥ **अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः । ५ । ४ । ७७ ॥** एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते ॥ **आद्यास्त्रयो[७] बहुव्रीहयः ।** अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः ॥ **त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते *** ॥ त्रिचतुराः । चतुर्णां समीपे ये सन्ति ते उपचतुराः ॥ **तत एकादश द्वन्द्वाः ।** स्त्रीपुंसौ । धेन्वनडुहौ ।

---

१ अ इत्यत्र 'सुपां सुलुक्' इति प्रथमाया लुक् ॥ २ '**स्वापस्तिष्ठन्ति**' इति येन विधिरिति सूत्रभाष्ये प्रयोगोऽत्र प्रमाणमिति भावः ॥ ३ 'न पूजनात्' इति सूत्रेण समासान्तनिषेधः इति भावः ॥ ४ अत्र प्रमाणभूतानि भाष्योदाहरणान्येव दर्शयति-**प्रेपमित्यादि** ॥ ५ 'कृष्णभूमः' 'पञ्चनदम्' 'पद्मनाभः' इत्यादिसिद्धिः पृषोदरादित्वात्सत्यभिधाने इति योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनविदां सिद्धान्तः ॥ ६ दर्शनशब्दो योगरूढिभ्यां चक्षुःपर्याय इति भावः ॥ ७ समासपरिगणनं भाष्योक्तमेवाह-**आद्या इत्यादिना** ॥

ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवम्—निपातनाट्टिलोपः । पदष्ठीवम्—निपातनात्पादशब्दस्य पद्भावः । नक्तं च दिवा च 'नक्तन्दिवम्' । रात्रौ च दिवा च 'रात्रिन्दिवम्' रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च 'अहर्दिवम्' वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः ॥ सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्कजम् ॥ निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह—निःश्रेयान् पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् ॥ **ततो द्विगुः** । द्व्यायुषम् । त्र्यायुषम् ॥ **ततो द्वन्द्वः** । ऋग्यजुषम् ॥ **ततस्त्रयः कर्मधारयाः** । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः ॥ शुनः समीपम् उपशुनम् । टिलोपाभावः संप्रसारणं च निपात्यते ॥ गोष्ठे[2] श्वा गोष्ठश्वः ॥ **ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः** ।५।४।७८ ॥ अच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ॥ **पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम्** * ॥ पल्यवर्चसम् । राजवर्चसम् ॥ **अवसमन्धेभ्यस्तमसः** ।५।४।७९ ॥ अवतमसम् । संतमसम् । अन्धयतीत्यन्धं पचाद्यच् । अन्धं तमः अन्धतमसम् ॥ **श्वसोवसीयःश्रेयसः** ।५।४।८० ॥ वसुशब्दः प्रशस्तवाची तत ईयसुनि वसीयः । श्वस्शब्द उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयतामाह । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसं ते भूयात् ॥ **अन्ववतप्ताद्रहसः** ।५।४।८१ ॥ अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥ **प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्** ।५।४।८२ ॥ उरसि इति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ **अनुगवमायामे** ।५।४।८३ ॥ एतन्निपात्यते दीर्घत्वे ॥ अनुगवं यानम् । 'यस्य चायामः' इति समासः ॥ **द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः** ।५।४।८४ ॥ अच्प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते ॥ यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा त्रिगुणा वाऽश्वमेधादौ तत्रेदं निपातनम् ॥ वेदिरिति किम् ? द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ॥ **उपसर्गादध्वनः** ।५।४।८५ ॥ प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः ॥ **न पूजनात्** ।५।४।६९ ॥ पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः ॥ सुराजा । अतिराजा ॥ **स्वतिभ्यामेव**[3]* ॥ नेह—परमराजः ॥ पूजनात्किम् ? गामतिक्रान्तो ऽतिगवः ॥ बहुव्रीहौ[4] सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवायं निषेधः । नेह—सुसक्थः । स्वक्षः ॥ **किमः क्षेपे** ।५।४।७० ॥ क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ता न स्युः ॥ कुत्सितो राजा किंराजा । किंसखा । किंगौः ॥ क्षेपे किम् ? किंराजः । किंसखः । किंगवः ॥ **नञस्तत्पुरुषात्** ।५।४।७१ ॥ समासान्तो न ॥ अराजा । असखा ॥ तत्पुरुषात्किम् ? अधुरं शकटम् ॥ **पथो विभाषा** ।५।४।७२ ॥ नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्तः ॥ अपथम् । अपन्थाः ॥ तत्पुरुषादित्येव—अपथो देशः । अपथं[5] वर्तते ॥

इति समासान्तप्रकरणम् ।

---

१ '**ततोऽव्ययीभावः**' इति भाष्यं निगमयति—**शुनः समीपमिति** ॥ २ '**ततः सप्तमीसमासः**' इति भाष्यं निगमयति—**गोष्ठे श्वेति** ॥ ३ 'पूजायां स्वतिग्रहणम्' इति वार्तिकफलितमाह—**स्वतिभ्यामिति** ॥ ४ 'प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च' इति वार्तिकार्थमाह—**बहुव्रीहाविति** ॥ ५ **अपथं** वनमित्यत्र शेषः ॥ यद्वा अत्यये ध्वंसे नञोऽव्ययीभावः ॥

अथालुक्समासप्रकरणम् ।

अलुगुत्तरपदे ।६।३।१ ॥ अलुगविकारः प्रागानङः, उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः ॥ **पञ्चम्याः** A **स्तोकादिभ्यः** ।६।३।२ ॥ एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः ॥ उत्तरपदे किम् ? निष्क्रान्तः स्तोकान्निस्तोकः ॥ **ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम्** * ॥ ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राणि उपचाराद् ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसंख्यानादेव ॥ **ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः** ।६।३।३ ॥ ओजसाकृतमित्यादि ॥ **अञ्जस उपसंख्यानम्** * ॥ अञ्जसाकृतम् । आर्जवेन कृतमित्यर्थः ॥ **पुंसानुजो जनुषान्ध इति च** * ॥ यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः । जनुषान्धो जात्यन्धः ॥ **मनसः संज्ञायाम्** ।६।३।४ ॥ मनसागुप्ता ॥ **आज्ञायिनि च** ।६।३।५ ॥ मनसा इत्येव । मनसा आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी ॥ **आत्मनश्च**[१] ।६।३।६ ॥ आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् ॥ **पूरण इति वक्तव्यम्** *॥ पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मना पञ्चमः । जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति बहुव्रीहिर्बोध्यः ॥ पूरणे किम्? आत्मकृतम् ॥ **वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः** ।६।३।७ ॥ आत्मन इत्येव[२] । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा । चतुर्थीति योग[३]विभागात्समासः । **परस्य च** ।६।३।८ ॥ परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ॥ **हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्** ।६।३।९ ॥ हलन्तादन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः ॥ **गवियुधिभ्यां स्थिरः** ।८।३।९५ ॥ आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति वचनादेवालुक् । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकाः । अत्र 'संज्ञायामिति सप्तमीसमासः ॥ **हृद्द्युभ्यां च** ॥ हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥ **कारनाम्नि च प्राचां हलादौ** ।६।३।१० ॥ प्राचां देशे यत्कारनाम[४] तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् ॥ मुकुटेकार्षापणम् । दृषदिमाषकः ॥ पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम् । कारनाम्न्येव प्राचामेव हलादावेवेति ॥ कारनाम्नि किम् ? अभ्यर्हितपशुः[५] । कारादन्यस्यैतद्देयस्य नाम । प्राचां किम् ? यूथपशुः । हलादौ किम् ? अविकटोरणः ॥ हलदन्तात्किम् ? नद्यां दोहो नदीदोहः ॥ **मध्याद् गुरौ** ।६।३।११ ॥ मध्येगुरुः ॥ **अन्ताच्च** * ॥ अन्तेगुरुः ॥ **अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे** ।६।३।१२ ॥ कण्ठेकालः । उरसि-

---

A स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणीति सूत्रपठिता एव स्तोकादयः ॥

---

१ 'आत्मनश्च पूरणे' इति विशिष्टं सूत्रं काशिकापाठे ॥ विशिष्टस्यैव वार्तिकत्वं भाष्यदर्शनतः प्रतीयते ॥ २ 'वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः' इत्यस्यापि 'परस्य च' इत्युत्तरसूत्रेऽनुवर्तनात् परस्मैपदपरस्मैभाषाशब्दसिद्धौ आत्मनेपदात्मनेभाषेति वैयाकरणाख्यादृष्टचतुर्थ्यलुग्योग्यस्यात्मन्शब्दस्यैव समुच्चयार्थश्चकार इत्यभिप्रायं प्रकटयति–**आत्मन इत्येवेति** ॥ ३ योगविभागस्य भाष्यादृष्टत्वात् 'सुप् सुपा' इत्युपन्यासो योग्यः ॥ ४ वणिक्पशुपालकर्षकेभ्यो राजग्राह्यो भागः करः । स एव कारः, तस्य नाम संज्ञा कारनाम ॥ ५ **अभ्यर्हितपशुरिति** । 'षडर्घ्या भवन्ति–आचार्य ऋत्विग् विवाह्यो राजा विप्रः स्नातकः' इति सूत्रेण राज्ञोऽर्हणीयत्वेन मधुपर्के पशो राजग्राह्यत्वेपि न तत् करत्वेन किंतु अभ्यर्हणाङ्गत्वेनेति भावः ॥

लोमा ॥ अमूर्धमस्तकात्किम् ? मूर्धशिखः ॥ मस्तकशिखः ॥ अकामे किम् ? मुखे कामोऽस्य मुखकामः ॥ **बन्धे च विभाषा ।६।३।१३ ॥** हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् ॥ हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः ॥ हलदन्तेति किम् ? गुप्तिबन्धः ॥ **तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।६।३।१४ ॥** स्तम्बेरमः । कर्णेजपः ॥ क्वचिन्न—कुरुचरः ॥ **प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ।६।३।१५ ॥** प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ॥ **विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ।६।३।१६ ॥** एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे ॥ वर्षेजः । वर्षजः । क्षरेजः । क्षरजः । शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ॥ **घकालतनेषु कालनाम्नः ।६।३।१७ ॥** सप्तम्या विभाषाऽलुक् स्यात् ॥ घे—पूर्वाह्णेतरे । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णेतमे । पूर्वाह्णतमे । काले—पूर्वाह्णेकाले । पूर्वाह्णकाले । तने—पूर्वाह्णेतने । पूर्वाह्णतने ॥ **शयवासवासिष्वकालात् ।६।३।१८ ॥** खेशयः । खशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । ग्रामेवासी । ग्रामवासी ॥ हलदन्तादित्येव । भूमिशयः ॥ **अपो योनियन्मतुषु** * ॥ अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः । अप्सु भवोऽप्सव्यः । अप्सुमन्तावाज्यभागौ ॥ **नेन्सिद्धबध्नातिषु च ।६।३।१९ ॥** इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुङ्न ॥ स्थण्डिलशायी । साङ्काश्यसिद्धः । चक्रबद्धः ॥ **स्थे च भाषायाम् ।६।३।२० ॥** सप्तम्या अलुङ्न ॥ समस्थः ॥ भाषायां किम् ? कृष्णोऽस्याखरेष्ठः ॥ **षष्ठ्या आक्रोशे ६।३।२१ ॥** चौरस्य कुलम् ॥ आक्रोशे किम् ? ब्राह्मणकुलम् ॥ **वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु** * ॥ वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः ॥ **आमुष्यायणाऽऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकुलिकेति च** * ॥ अमुष्यापत्यं आमुष्यायणः । नडादित्वात्फक् । अमुष्यपुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद् वुञ् । एवमामुष्यकुलिका ॥ **देवानांप्रिय इति च** * ॥ मूर्खे ॥ अन्यत्र—देवप्रियः ॥ **शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः** * ॥ शुनःशेपः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः ॥ **दिवश्च दासे** * ॥ दिवोदासः ॥ **पुत्रेऽन्यतरस्याम् ।६।३।२२ ॥** षष्ठ्याः पुत्रे परेऽलुग्वा निन्दायाम् ॥ दास्याः पुत्रः । दासीपुत्रः ॥ निन्दायां किम् ? ब्राह्मणीपुत्रः ॥ **ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः ।६।३।२३ ॥** विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धवाचिन ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुक् ॥ होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ॥ **विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम्** * ॥ नेह—होतृधनम् ॥ **विभाषा**

---

१ यद्यपि भाष्यवृत्त्यादौ '**अपो योनियन्मतिषु**' इत्येवमेव वार्तिके, उदाहरणे च 'अप्सुमतिः' इति पाठ उपलभ्यते । तथापि हरदत्तानुसारेण वार्तिकपाठं विपर्यस्यति—**अपो योनियन्मतुषु इति** ॥
२ यद्यपि भाष्ये '**देवानां प्रिय इति चोपसंख्यानम्**' इत्येवमादुपूर्वीक एव वार्तिकपाठ उपलभ्यते नतु 'मूर्खे' इत्यर्थनिर्देशघटितः । तथापि प्रकृतवार्तिकस्य "षष्ठ्या आक्रोशे" इत्येतत्सूत्रे पठितत्वेनात्रापि 'आक्रोशे' इत्यस्य संबन्धे तत्फलितमेव निर्दिष्टम्—'**मूर्खे**' इति ॥ परं तु '**स्याद्देवानांप्रियः** क्षेपे' इति त्रिकाण्डशेषस्य '**देवानांप्रिय**जाल्मौ च' इति हैमस्य च संवादेनासमीक्ष्यकारितामात्रं निन्दा प्रतीयते । अत एव 'अजेर्व्यघञपोः–' इति सूत्रभाष्ये वैयाकरणं प्रति '**सूत आह–प्राप्तिज्ञो देवानांप्रियः, न त्विष्टिज्ञः**' इति सूतवाक्ये प्राप्तिज्ञेपि 'देवानां प्रियः' इति प्रयोगः ॥

स्वसृपत्योः ६।३।२४ ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुग् वा स्वसृपत्योः परयोः ॥ **मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ।८।३।८५ ॥** आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात् समासे ॥ मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वसा ॥ लुक्पक्षे तु—॥ **मातृपितृभ्यां स्वसा ।८।३।८४ ॥** आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे । मातृष्वसा पितृष्वसा ॥ असमासे तु मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ॥

इत्यलुक्समासप्रकरणम् ।

अथ समासाश्रयविधिप्रकरणम् ।

घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ।६।३।४३ ॥ भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्यात् घरूपकल्पप्रत्ययेषु परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु ॥ ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि ॥ ब्रुवः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावो निपात्यते । चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि तैः 'कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः ॥ ङ्यः किम् ? दत्तातरा ॥ भाषितपुंस्कात्किम् ? आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥ **नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् । ६।३।४४ ॥** अङ्यन्तनद्या ङ्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ॥ ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धूतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा ॥ **कृन्नद्या न *॥** लक्ष्मीतरा ॥ **उगितश्च ।६।३।४५ ॥** उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ॥ विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तु 'तसिलादिष्विति पुंवत्—विद्वत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुषीतरेत्यप्युदाहृतं तन्निर्मूलम्[1] ॥ **हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ।६।३।५० ॥** हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृल्लासः ॥ लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणम् । घञि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणमेव ज्ञापकम्—उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति[2][3] ॥ **वा शोकष्यञ्रोगेषु ।६।३।५१ ॥** हृच्छोकः । हृदयशोकः । सौहार्द्यम् । सौहृदय्यम् । हृद्रोगः । हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति[4] । तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥ **पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु । ६ । ३ । ५२ ॥** एषूत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः । 'अज्यतिभ्याम्' 'पादे चेतीण् प्रत्ययः । अजेर्व्यभावो निपातनात् ॥ पदगः । पदोपहतः । **पद्यत्यतदर्थे ।६।३।५३॥** पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति परे ॥ पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । अतदर्थे किम्? पादार्थमुदकं पाद्यम् 'पादार्घाभ्यां चेति यत् ॥ **इके चरतावुपसंख्यानम्*॥** पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् ष्ठन् ॥ **हिमकाषिहतिषु च । ६ । ३ । ५४ ॥** पद्धि-

---

१ अप्रवर्तमानस्य ह्रस्वस्य पुंवत्त्वबाधकत्वासंभवादिति शेषः ॥ २ ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यादिति भावः ॥ ३ तेन 'कुमारीगौरितरा' इत्यत्र तरबन्ते परे ह्रस्वो नेति भावः ॥ ४ 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्येवमिति भावः ॥ ५ 'पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरे पाद-पद-पद्-इत्येवं त्रिधोपलम्भात्प्रपञ्चार्थमेवेति बोध्यम् ॥

मम् । पत्काषी पद्धतिः ॥ **ऋचः शे । ६।३।५५ ॥** ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे ॥ गायत्रीं पच्छः शंसति । पादंपादमित्यर्थः ॥ ऋचः किम्? पादशः कार्षापणं ददाति ॥ **वा घोषमिश्रशब्देषु । ६।३।५६ ॥** पादस्य पत् ॥ पद्घोषः । पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पादशब्दः ॥ **निष्के चेति वाच्यम् * ॥** पन्निष्कः । पादनिष्कः ॥ **उदकस्योदः संज्ञायाम् । ६।३।५७ ॥** उदमेघः ॥ **उत्तरपदस्य चेति वक्तव्य *** ॥ क्षीरोदः ॥ **पेषंवासवाहनधिषु च । ७।३।५८ ॥** उदपेषं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिर्घटः । समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् ॥ **एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । ६।३।५९ ॥** उदकुम्भः । उदककुम्भः ॥ एकेति किम्? उदकस्थाली ॥ पूरयितव्येति किम्? उदकपर्वतः ॥ **मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च । ३।६।६० ॥** उदमन्थः । उदकमन्थः । उदौदनः । उदकौदनः । **इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य । ६।३।६१ ॥** इगन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः ॥ इकः किम्? रमापतिः ॥ अङ्य इति किम्? गौरीपतिः ॥ गालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ॥ **इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यम् * ॥** श्रीमदः । भ्रूभङ्गः । शुक्लीभावः ॥ [A]**अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम् * ॥** भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रूकुंसः । भ्रूकुटिः ॥ अकारोऽनेन विधीयत इति व्याख्यानान्तरम् ॥ भ्रकुंसः । भ्रकुटिः । भ्रुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य सः स्त्रीवेषधारी नर्तकः । भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् ॥ **एकतद्धिते च । ६।३।६२ ॥** एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च ॥ एकस्या आगतं एकरूप्यम् । एकक्षीरम् ॥ **ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् । ६।३।६३ ॥** रेवतिपुत्रः । अजक्षीरम् ॥ **त्वे च । ३ । ३ । ६४ ॥** त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्वः ॥ अजत्वम् । अजात्वम् । रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् ॥ **ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । ६ । १ । १३ ॥** ष्यङन्तस्य *पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे ॥ **संप्रसारणस्य । ६।३। १३९ ॥** संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे ॥ कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः[2] । कौमुदगन्धीपतिः ॥ व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो[3] न ॥ **स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने** नेति तदादिनियम[4]प्रतिषेधात्—परमकारीषगन्धीपुत्रः[5] ॥ उपसर्जने तु तदादिनियमान्नेह—अतिकारीषगन्ध्य[6]—

A भ्रकुंसः भ्रकुटिः ॥ इति भ्रकुट्यादिः ॥

१ 'एकहलादावित्युच्यते । सर्वश्चैवैकहलादिः । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञायते साधीयो य एकहलादिरिति, कश्च साधीयः । यत्रैकं हलमुच्चार्याजुच्यते' इति भाष्यं स्मरणीयमेव ॥ * तत्पुरुषपदेन पूर्वपदोत्तरपदयोराक्षेप इति भावः ॥ २ 'ष्यङ' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे च अल्विधित्वेपि दीर्घविधानसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणत्वे दीर्घ इति भावः ॥ ३ 'इको ह्रस्व' इत्यनेन प्राप्तः ॥ ४ 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेः' इति परिभाषाप्राप्तेत्यादिः ॥ ५ परमकारीषगन्ध्याशब्दे 'कारीषगन्ध्या' इति ष्यङन्तस्योपसर्जनत्वाभावात् तदादिनियमो नेति भावः ॥ ६ कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तस्य पुत्रः अतिकारीषगन्ध्यपुत्र इत्यत्र ष्यङन्तस्यातिक्रमणार्थं प्रत्युपसर्जनत्वेन तदादिनियमस्याप्रतिषेधात् पूर्वपदस्य अतिकारीषगन्ध्यपदस्य न ष्यङन्तत्वमिति भावः ॥

पुत्रः ॥ **बन्धुनि बहुव्रीहौ ।६।१।१४ ॥** बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ ॥ कारीषगन्ध्या बन्धुरस्येति कारीषगन्धीबन्धुः ॥ बहुव्रीहाविति किम् ? कारीषगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया ॥ **मातज्मातृकमातृषु वा * ॥** कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता । अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशः कब्विकल्पश्च । बहुव्रीहावेवेदम् । नेह—कारीषगन्ध्याया माता कारीषगन्ध्यामाता । चित्स्वसामर्थ्याच्चित्स्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते **इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ।६।३।६५ ॥** इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् ॥ इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् । इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारी । उत्पलमालभारी ॥ **कारे सत्यागदस्य ।६।३।७० ॥** मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ॥ **अस्तोश्चेति वक्तव्यम् * ॥** अस्तुंकारः ॥ **धेनोर्भव्यायाम् * ॥** धेनुम्भव्या ॥ **लोकस्य पृणे* ॥** लोकम्पृणः । पृण इति मूलविभुजादित्वात्कः ॥ **इत्येऽनभ्याशस्य * ॥** अनभ्याशमित्यः । दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः । **भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे* ॥** भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ॥ **गिलेऽगिलस्य* ॥** तिमिङ्गिलः ॥ अगिलस्य किम् । गिलगिलः ॥ **गिलगिले च * ॥** तिमिङ्गिलगिलः ॥ **उष्णभद्रयोः करणे* ॥** उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ॥ **रात्रेः कृति विभाषा ।६।३।७२ ॥** रात्रिञ्चरः । रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः । अखिदर्थमिदं सूत्रम् । खिति तु अरुर्द्विषदिति नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिंमन्यः ॥ **सहस्य सः संज्ञायाम् ।६।३।७८ ॥** उत्तरपदे ॥ सपलाशम् ॥ संज्ञायां किम् ? सहयुध्वा ॥ ॥ **ग्रन्थान्ताधिके च ।६।३।७९ ॥** अनयोरर्थयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे ॥ समुहूर्तं ज्योतिषमधीते । सद्रोणा खारी ॥ **द्वितीये चानुपाख्ये ।६।३।८० ॥** अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् ॥ सराक्षसीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयाऽनुमीयते ॥ **समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ।६।३।८४ ॥** समानस्य सः स्यादुत्तरपदे नतु मूर्धादिषु ॥ अनु भ्राता सगर्भ्यः । अनु सखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्यः । 'तत्र भवः' इत्यर्थे 'सगर्भसयूथसनुताद्यत्' ॥ अमूर्धादिषु किम् । समानमूर्धा । समानप्रभृतयः । समानोदर्काः ॥ समानस्येति योगो विभज्यते । तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीयमित्यादि सिद्धमिति काशिका ॥ अथवा सहशब्दः सदृशवचनोऽप्यस्ति । सदृशः सख्या ससखीति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । समानः पक्षोऽस्येत्यादि ॥ **ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ।६।३।८५ ॥** एषु द्वादशसूत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् ॥ सज्योतिः । सजनपद इत्यादि ॥ **चरणे ब्रह्म-**

---

१ 'पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च' इति परिभाषोपस्थितमर्थमाह—**तदन्तानामिति** ॥ २ सहे चेति क्वनिपि उपपदसमासः ॥ ३ अन्तवचनेऽव्ययीभावः ॥ ४ आसमन्तात् ख्यायते दृश्यते अनेनेति आर्धधातुकविवक्षायां 'चक्षिङः ख्याञ्' 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् आख्याया दर्शनस्य चक्षुषः समीपम् उपाख्यं प्रत्यक्षम् ॥ न उपाख्यम् अनुपाख्यम् अप्रत्यक्षम् अनुमेयमित्याह—**अनुमेय इति** ॥ ५ बहुव्रीहिः नद्युतश्चेति कप् ॥

चारिणि ।६।३।८६ ॥ ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने॥ चरणः शाखा । ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः सः सब्रह्मचारी ॥ **तीर्थे ये** ।६।३।८७ ॥ तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् ॥ सतीर्थ्यः एकगुरुकः । [1]'समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः ॥ **विभाषोदरे** ।६।३।८८ ॥ यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव ॥ सोदर्यः । समानोदर्यः ॥ **दृग्दृशवतुषु** ।६।३।८९ ॥ सदृक् । सदृशः ॥ **दृक्षे चेति वक्तव्यम्** * ॥ सदृक्षः ॥ वतुरुत्तरार्थः ॥ **इदंकिमोरीश्की** ६।३।९० ॥ दृग्दृशवतुषु इदम ईश् किमः की स्यात् । ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् । कीदृशः ॥ वतूदाहरणं वक्ष्यते[2] ॥ **दृक्षे च** । ईदृक्षः । कीदृक्षः ॥ **आ सर्वनाम्नः** ॥ **दृक्षे च** । तादृक् । तादृशः । तावान् । तादृक्षः ॥ दीर्घः । मत्वोत्वे । अमूदृक् । अमूदृशः । अमूदृक्षः ॥ **समासेऽङ्गुलेः सङ्गः** ।८।३।८० ॥ अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः ॥ समासे किम् ? अङ्गुलेः सङ्गः ॥ **भीरोः स्थानम्** ।८।३।८१ ॥ भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे ॥ भीरुष्ठानम् ॥ असमासे तु–भीरोः स्थानम् ॥ **ज्योतिरायुषः स्तोमः** ।८।३।८३ ॥ आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे ॥ ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः ॥ समासे किम् ? ज्योतिषः स्तोमः ॥ [A]**सुषामादिषु च** ।८।३।९८ ॥ सस्य मूर्धन्यः ॥ शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषन्धिः ॥ [4]**एति संज्ञायामगात्** [८।३।९०] ॥ एति सस्य मूर्धन्यः। हरिषेणः ॥ एति किम् ? हरिसक्थम् ॥ संज्ञायां किम् ? पृथुसेनः ॥ अगकारात्किम् ? विष्वक्सेनः ॥ इण्कोरित्येव । सर्वसेनः ॥ **नक्षत्राद्वा** [८।३।१००]॥ एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा ॥ रोहिणीषेणः । रोहिणीसेनः ॥ अगकारात्किम् ? शतभिषक्सेनः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ **अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु** । ६ । ३ । ९९ ॥ अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु ॥ अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्यदीयः ॥ अषष्ठीत्यादि किम्? अन्यस्याऽन्येन वाशीः अन्याशीः ॥ कारके छे च नायं निषेधः । अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्यायमन्यदीयः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छः ॥ **अर्थे विभाषा** ।६।३।१०० ॥ अन्यदर्थः । अन्यार्थः ॥ **कोः**

A सुषामा, निःषामा, दुःषामा, सुषेधः, निःषेधः निषेधः, दुःषेधः, सुषन्धिः, निःषन्धिः, दुःषन्धिः, सुष्ठु, दुष्ठु, गौरिषक्थः संज्ञायाम्, प्रतिष्णिका, जलाषाहम्, (जलाषाडम्) नौषेचनम्, दुन्दुभिषेवणम्, (दुन्दुभिषेचनम्) एतिसंज्ञायामगात् । हरिषेणः, नक्षत्राद्वा । रोहिणीषेणः । आकृतिगणोऽयं सुषामादिः ॥

---

१ 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च' इति सूत्रे 'समानान्ययोश्च' इति वार्तिकेन समानशब्द उपपदे दृशेः क्विन्कञौ ॥ २ 'इदम्किमोरीश्की' 'आ सर्वनाम्नः' इत्येतदर्थं इत्यर्थः ॥ ३ 'तद्धिते' इत्यादिः ॥ ४ एति संज्ञायामगात्, नक्षत्राद्वा । एतद्गणसूत्रद्वयमपि कैश्चित्पाणिनीयसूत्रपाठे प्रक्षिप्तम् । ५ 'अन्यस्य दुक् छकारकयोः' 'अषष्ठ्यतृतीयास्थस्याशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिरागेषु' इत्येवं न्यासकरणस्य भाष्यकृता निर्णीतत्वादिति भावः ॥

कत्तत्पुरुषेऽचि ।६।३।१०१॥ अजादावुत्तरपदे ॥ कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कदन्नम् ॥ तत्पुरुषे किम्? कूष्ट्रो राजा ॥ **त्रौ च** *॥ कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः ॥ **रथवदयोश्च** ।६।३।१०२॥ कद्रथः । कद्वदः॥ **तृणे च जातौ** ।६।३।१०३॥ कत्तृणम्॥ **का पथ्यक्षयोः** ।६।३।१०४॥ कापथम् । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा ॥ **ईषदर्थे** ।६।३।१०५॥ ईषज्जलं काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः । काम्लः॥ **विभाषा पुरुषे** ।६।३।१०६॥ कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः ॥ **कवं चोष्णे** ।६।३।१०७॥ उष्णशब्दे कोः कवं का च वा स्यात् ॥ कवोष्णम् । कोष्णम् । कदुष्णम् ॥ [A]**पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्** ।६।३।१०९॥ पृषोदरप्रकाराणि[1] शिष्टैर्यथोच्चारितानि[2] तथैव[3] साधूनि स्युः ॥ पृषतः उदरं पृषोदरम् । तलोपः॥ वारिवाहको बलाहकः । पूर्वपदस्य बः उत्तरपदादेश्च लत्वम् ॥

भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् । गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा *॥ दक्षिणतारम् । दक्षिणतीरम् । उत्तरतारम् । उत्तरतीरम् । **दुरो दाशनाशदभध्येषूत्त्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च***॥ दुःखेन दाश्यते 'दूडाशः' दुःखेन नाश्यते 'दूणाशः' दुःखेन दभ्यते 'दूडभः' खल् त्रिभ्यः, दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुःखेन ध्यायतीति 'दूढ्यः' 'आतश्चेति कः । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति 'बृसी' ब्रुवच्छब्दस्य बृ आदेशः सदेरधिकरणे ड्ट् ॥आकृतिगणोऽयम्॥ **संहितायाम्** ।६।३।११४॥ अधिकारोयम् ॥ **कर्णे लक्षणस्याऽविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य**।६।३।११५॥ कर्णे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः ॥ द्विगुणाकर्णः ॥ लक्षणस्य किम्? शोभनकर्णः । अविष्टादीनां किम्? विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । स्रुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥ **नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ** ।६।३।११६॥ क्विबन्तेषु एषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्मावित् ।

A पृषोदर, पृषोत्थान, बलाहक, जीमूत, श्मशान, उलूखल, पिशाच, बृसी, मयूर । इति पृषोदरादिराकृतिगणः ॥

---

१ "येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते नचोच्यन्ते तानि पृषोदरप्रकाराणि" इति भाष्यम्॥ २ 'प्रागादर्शात् प्रत्यक् कालकवनात् दक्षिणेन हिमवन्तम् उत्तरेण पारियात्रम् आर्यावर्तः । एतस्मिन्नार्यावर्ते निवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यकारणाः किंचिदन्तरेण कस्याश्चिद् विद्यायाः पारं गतास्तत्रभवन्तः शिष्टाः' इति भाष्यम् ॥ ३ तथा च "शिष्टाः शब्देषु प्रमाणम्" इति च भाष्यम् ॥ एवं चैतद्भाष्यप्रामाण्याद् "छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति नह्येषेष्टिरस्ति" इति भाष्यम् 'नह्येषेष्टिः' इति भागस्यैकदेशित्वेन 'किम् (?) एषां इष्टिर्न अपि तु इष्टिरेव' इत्येवमेव काकुभाष्यत्वेन वा व्याख्येयम् ॥ इत्येवम् 'सीतायाः पतये नमः' 'यदूनां पतये' इत्यादिषु 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा' इत्यनेन 'सुपतये' इत्येवं समासमाश्रित्यानेन विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदलोपः' इति वा पूर्वपदलोपे समासत्वेन वा घिसंज्ञा करणीया ॥ 'कृष्णस्य सखिरर्जुनः' सखिना 'वानरेन्द्रेण' इत्यादिषु 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इत्यनङ्घिसंज्ञाप्रतिषेधादीनां वैकल्पिकत्वेन निर्वाहः करणीयः ॥

नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् ॥ क्वाविति किम् ? परिणहनम् । 'विभाषा पुरुषे' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषानुवर्तते सा च व्यवस्थिता । तेन गतिकारकयोरेव । नेह–पटुरुक् । तिग्मरुक् ॥ **वनगिर्योः संज्ञायां** [A]**कोटरकिंशुलुकादीनाम्**[B] । ६ । ३ । ११७ ॥ कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् ॥ **वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः** । ८ । ४ । ४ ॥ वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः॥ इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्रेशब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । सारिकावणम् । कोटरावणम् ॥ एभ्य एवेति किम् ? असिपत्रवनम् । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुक् । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । किंशुलुकागिरिः ॥ **वले** ।६।३।११८ ॥ वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् ॥ कृषीवलः ॥ **मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्**[C] ।६।३।११९ ॥ अमरावती ॥ अनजिरादीनां किम् ? अजिरवती ॥ बह्वचः किम् ? व्रीहिमती ॥ संज्ञायामित्येव । नेह–वलयवती॥ [D]**शरादीनां च** ।६।३।१२० ॥ शरावती ॥ **इको वहेऽपीलोः** ।६।३।१२१ ॥ इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । इकः किम् ? पिण्डवहम् ॥ अपीलोः किम् ? पीलुवहम् ॥ [E]**अपील्वादीनामिति वाच्यम्** * ॥ दारुवहम् ॥ **उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्** ।६।३।१२२ ॥ उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद्घञन्ते परे, नतु मनुष्ये ॥ परीपाकः । परिपाकः ॥ अमनुष्ये किम् ? निषादः ॥ **इकः काशे** ।६।३।१२३ ॥ इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे ॥ वीकाशः । नीकाशः । इकः किम् ? प्रकाशः ॥ **अष्टनः संज्ञायाम्** ।६।३।१२५ ॥ उत्तरपदे दीर्घः ॥ अष्टापदम् । संज्ञायां किम् ? अष्टपुत्रः ॥ **चितेः कपि** ।६।३।१२७ ॥ एकचितीकः ॥ **नरे संज्ञायाम्** । ६।३।१२९ ॥ विश्वानरः ॥ **मित्रे चर्षौ** ।६।३।१३० ॥ विश्वामित्रः ॥ ऋषौ किम् ? विश्वमित्रो माणवकः ॥ **शुनो दन्तदंष्ट्रा-**

A कोटर, मिश्रक, सिध्रक, । पुरग, शारिक । इति कोटरादिः ॥
B किंशुलुक, शाव, नड, अञ्जन, भञ्जन, लोहित, कुक्कुट, । इति किंशुलुकादिः ॥
C अजिर, खदिर, पुलिन, हंस, कारण्डव, चक्रवाक । इत्यजिरादिः ॥
D शर, वंश, धूम, अहि, कपि, मणि, मुनि, शुचि, हनु, । इति शरादिः ॥
E पील्वादिराकृतिगणः ॥

---

१ '**यथोपदिष्टम्**' इत्यनुवृत्तेः ॥ २ संज्ञायामेव दीर्घस्य विधानादस्य णत्वस्य संज्ञायामेव विधानात् 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इत्येव सिद्धे इति भावः ॥ ३ अग्रेवणशब्दस्यासंज्ञात्वादिति भावः ॥ ४ 'अगकारान्तपूर्वपदात्' इत्यर्थाद् 'अगः' इति प्रतिषेधो नेति भावः ॥ ५ **अमनुष्यादिष्विति वक्तव्यम्** * । प्रसेवः, प्रसारः, प्रहारः ॥ **सादकारयोः कृत्रिमे** * । एषोऽस्य प्रासादः । एषोऽस्य प्राकारः ॥ कृत्रिम इति किमर्थम् ? एषोऽस्य प्रसादः प्रकारः ॥ **प्रतिवेशादीनां विभाषा** * । प्रतिवेशः । प्रतीवेशः । प्रतिकारः । प्रतीकारः ॥ बहुलग्रहणस्यैवायं प्रपञ्चो भाष्य उक्तः ॥ ६ 'अन्येषामपि' इति सूत्रप्रपञ्चभूताभियुक्तोक्तिरियम्॥

कर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः* ॥ श्वादन्तः । इत्यादि ॥ **प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ।८।४।५ ॥** एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् ॥ प्रवणम् । कार्ष्यवणम् । इह षात्परत्वाण्णत्वम् ॥ **विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ।८।४।६ ॥** एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् ॥ दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । शिरीषवणम् । शिरीषवनम् । **द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेव *** ॥ नेह—देवदारुवनम् ॥ [A]**इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः *** ॥ नेह—इरिकावनम् । मिरिकावनम् ॥ **वाहनमाहितात् ।८।४।८ ॥** आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् ॥ इक्षुवाहणम् ॥ आहितात्किम् ? इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् ॥ **पानं देशे ।८।४।९ ॥** पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये ॥ क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः । पीयते इति पानम् कर्मणि ल्युट् ॥ **वा भावकरणयोः ।८।४।१० ॥** पानस्येत्येव ॥ क्षीरपानम् । क्षीरपाणम् ॥ **गिरिनद्यादीनां[B] वा *** ॥गिरिनदी । गिरिणदी । चक्रनितम्बा । चक्रणितम्बा ॥ **प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ।८।४।११ ॥** पूर्वपदस्थान्निनित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् ॥ प्रातिपदिकान्ते—माषवापिणौ । नुमि—व्रीहिवापाणि । विभक्तौ—माषवापेण । पक्षे माषवापिनावित्यादि ॥ उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम् । नेह—गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अत[2] एव नुम्ग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्विधानात्तद्भक्तो[3] हि नुम् नतूत्तरपदस्य । किंच । प्रहिण्वन्नित्यादौ[4] हिवेर्नुमो णत्वार्थमपि नुम्ग्रहणम् । प्रेन्वनमित्यादौ तु क्षुभ्नादित्वान्न ॥ [C]**युवादेर्न *** ॥ रम्ययूना । परिपक्वानि ॥ **एकाजुत्तरपदे णः ॥** नित्यमित्युक्तम् । वृत्रहणौ । हरिं मानयतीति[5] हरिमाणी । नुमि—क्षीरपाणि । विभक्तौ—क्षीरपेण । रम्यविणा ॥ **कुमति च ।८।४।१३ ॥** कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् ॥ हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण ॥ **पदव्यवायेऽपि ।८।४।३८ ॥** पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् ॥ माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन ॥ **अतद्धित इति वाच्यम् *** ॥[6] आर्द्रगोमयेण ॥ शुष्कगोमयेण ॥

A. इरिका, मिरिका, तिमिरा । इतीरिकादिराकृतिगणः ॥

B गिरिनदी, गिरिनख, गिरिनडय, गिरिनितम्ब, चक्रनदी, चक्रनितम्ब, तूर्यमान, माषोन, आर्गयन इति गिरिनद्यादिराकृतिगणः ॥

C युवन्, पक्व, इत्यादि युवादिरपि क्षुभ्नाद्यन्तर्गण एवेति भाष्यस्वरसः ॥

---

१ **आदिना** श्वापुच्छम् । श्वापद इत्यादि । 'दृश्यते यथा तथैव साधु' इत्यर्थात् श्वपदम् श्वपुच्छमित्याद्यपि । २ **अत एव** समासरूपप्रातिपदिकान्त्यस्याग्रहणादेव उत्तरपदभूतप्रातिपदिकान्तस्यैव ग्रहणादेव ॥ ३ समासरूपप्रातिपदिकस्यैवाङ्गत्वेन तदुद्देशेनैव नुमो विधानान्नुम् समासावयव एव नतूत्तरपदावयव इति भावः ॥ ४ **इत्यादाविति** । 'नुमः' इति शेषः ॥ कृन्नकारस्य तु यथा न भवति तथा तत्रैव वक्ष्यामः ॥ ५ **हरिं मानयतीति** । ण्यन्तान्मन्यतेः क्विप् । प्राक्सुबुत्पत्तेरपि समासे नान्तत्वान्ङीपि उत्तरपदभूतप्रातिपदिकान्तत्वान् नकारस्य णत्वं भवतीति भावः ॥ ६ 'व्यवधायकपदनिमित्तिनोर्मध्ये तद्धितो न चेत्' इत्यर्थः ॥ 'पदे व्यवायः' इति विग्रहस्वीकारेण त्वेतत्प्रत्याख्यातं भाष्ये ॥

कुस्तुम्बुरूणि जातिः । ६।१।१४३ ॥ अत्र सुण्निपात्यते ॥ कुस्तुम्बुरु धान्याकम् । क्लीबत्वमतन्त्रम् ॥ जातिः किम् ? कुस्तुम्बुरूणि । कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थः ॥ **अपरस्पराः क्रियासातत्ये** । ६।१।१४४ ॥ सुण्निपात्यते ॥ अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः ॥ क्रियेति किम् ? अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः ॥ **गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु** । ६।१।१४५ ॥ सुट् सस्य षत्वं च निपात्यते ॥ गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते—अगोष्पदान्यरण्यानि । प्रमाणे,—गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् ॥ सेवितेत्यादि किम् ? गोः पदं गोपदम् ॥ **आस्पदं प्रतिष्ठायाम्** । ६।१।१४६ ॥ आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते ॥ आस्पदम् ॥ प्रेति किम् ? आपदापदम् ॥ **आश्चर्यमनित्ये** । ६।१।१४७ ॥ अद्भुते सुट् ॥ आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत ॥ अनित्ये किम् ? आचर्यं कर्म शोभनम् ॥ **वर्चस्केऽवस्करः** । ६।१।१४८ ॥ कुत्सितं वर्चः वर्चस्कम् अन्नमलं तस्मिन् सुट् ॥ अवकीर्यत इत्यवस्करः ॥ वर्चस्के किम् ? अवकरः ॥ **अपस्करो रथाङ्गम्** । ६।१।१४९ ॥ अपकरोऽन्यः ॥ **विष्किरः शकुनौ वा** । ६।१।१५० ॥ पक्षे विकिरः । वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिर[2]ग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो माभूदिति वृत्तिस्तन्न । भाष्य[3]विरोधात् ॥ **प्रतिष्कशश्च कशेः** । ६।१।१५२ ॥ कश गतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वं च ॥ सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते ॥ कशेः किम् ? प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः ॥ यद्यपि कशेरेव कशा, तथापि 'कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न ॥ **प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी** । ६।१।१५३ ॥ हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् ॥ ऋषीति किम् ? प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ॥ **मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः** ।६।१।१५४ ॥ मकरशब्दोऽव्युत्पन्नस्तस्य सुडिनिश्च निपात्यते ॥ वेण्विति किम् ? मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः ॥ **कास्तीराजस्तुन्दे नगरे** । ६ । १ । १५५ ॥ ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दं नाम नगरम् ॥ नगरे किम् ? कातीरम् । अजतुन्दम् ॥ **कारस्करो वृक्षः** । ६।१।१५६ ॥ कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र कारकरः ॥ केचित्तु कस्कादि[4]ष्विदं पठन्ति, न सूत्रेषु ॥ [A]**पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्** । ६।१।१५७ ॥ एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि ॥ पारस्करः । किष्किन्धा ॥ **तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदे-**

A पारस्करो देशे, कारस्करो वृक्षः, रथस्या नदी, किष्कुः प्रमाणम्, किंष्किन्धा गुहा, तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च, प्रात्तुंपतौ गवि कर्तरि च, प्रायस्य चित्तिचित्तयोः । इति पारस्करादिराकृतिगणः ॥

---

१ 'सातत्ये' इति निपातननिर्देशेन 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि । समो वा हिततततयोर्मांसस्य पचि युड्घञोः ॥' इति प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकस्यास्य श्लोकस्य एकदेशानुमत्या स्वीकारः सूचितः ॥ २ **'विष्किरः शकुनौ विकिरो वेति वक्तव्यम्'** इति वार्तिके इति बोध्यम् ॥ ३ **'विष्किर इत्येवच्छकुनौ वा निपात्यते'** इति भाष्येण शकुनेरन्यत्र विकिरस्येष्टत्वमेव प्रतीयत इति भावः ॥ ४ **'पारस्करादिषु'** इत्येवमुचितः पाठः, तस्मिन्नेव गणेऽस्य दर्शनात् ॥ कस्कादिष्वौचित्याभावाच्च ॥

कतयोः सुट् तलोपश्च * ॥ तात्पूर्वं चर्त्वेन दकारोऽपि बोध्यः। तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते।[१] करपत्योस्तु सुट्। चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः। तस्करः। बृहस्पतिः॥ **प्रायस्य चित्तिचित्तयोः**[२] * ॥ प्रायश्चित्तिः। प्रायश्चित्तम्। वनस्पतिरित्यादि। आकृतिगणोऽयम्[३]॥

इति समासाश्रयविधिप्रकरणम्।

अथ तद्धितेष्वपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणप्रत्ययप्रकरणम्।

समर्थानां प्रथमाद्वा। ४।१।८२॥ इदं पदत्रयमधिक्रियते 'प्राग्दिशः' इति यावत्॥ सामर्थ्यं[४] परिनिष्ठितत्वम्। कृतसंधिकार्यत्वमिति यावत्॥ **प्राग्दीव्यतोऽण्। ४।१।८३॥** तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते॥ [A]**अश्वपत्यादिभ्यश्च। ४।१।८४॥** एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु। वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः॥ **तद्धितेष्वचामादेः। ७।२।११७॥** ञिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात्॥ **किति च। ७।२।११८॥** किति तद्धिते च तथा॥ अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम्। गाणपतम्॥ गाणपत्यो मन्त्र इति तु प्रामादिकमेव[५]॥ **दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः। ४।१।८५॥** दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यादणोऽपवादः॥ दैत्यः। अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः। प्राजापत्यः॥ **यमाच्चेति काशिकायाम्** * ॥ याम्यः॥ **पृथिव्या ञाञौ** * ॥ पार्थिवा। पार्थिवी॥ **देवाद्यञञौ** * ॥ दैव्यम्॥ दैवम्॥ **बहिषष्टिलोपो यञ्च** * ॥ बाह्यः॥ **ईकक्च** * ॥ बाहीकः॥ **स्थाम्नोऽकारः** * ॥ अश्वत्थामः। पृषोदरादित्वात्सस्य तः॥

A अश्वपति, स्थानपति, ज्ञानपति, यज्ञपति, बन्धुपति, शतपति, धनपति, गणपति, राष्ट्रपति, कुलपति, गृहपति, पशुपति, धान्यपति, धर्मपति, धन्वपति, सभापति, प्राणपति, क्षेत्रपति। इत्यश्वपत्यादिः॥

---

१ "झरो झरि" इति लोपेन इति कुतो नोक्तमिति प्रष्टव्यः॥ २ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वेति भाष्यम्॥ ३ आकृतिगणत्वेनैव परश्शत–परस्सहस्र–परसयुत–परस्लक्ष–परस्कोटिप्रभृतय एव प्रयोगाः, नतु 'परःशत–परोलक्ष' इत्यादिविसर्गौकारविशिष्टाः। सुटः सकारस्य परादित्वेन पदान्तत्वाभावाद्रुत्वविसर्गाप्राप्तेः॥

इति सारदर्शिशिवदत्तदाधिमथकृतायां लघुदाधिमथ्यां समासप्रकरणम्।

---

४ 'घकालतनेषु कालनाम्नः' इति सप्तम्या अलुग्विधानसामर्थ्यात्सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तेर्ज्ञापितत्वे सुबन्तस्य पदत्वात् पदविधित्वादेव 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषोपस्थित्या असामर्थ्ये तद्धितवारणे 'समर्थानाम्' इति 'किं पुनः समर्थम्? अर्थाभिधाने यच्छक्तम्॥ किं पुनस्तत्? कृतवर्णानुपूर्वीकं पदम्॥ इति भाष्यानुसारेण 'लोके प्रयोगयोग्यानाम्' इत्यर्थकमेव वाच्यमिति लोके प्रयोगयोग्यं च परिनिष्ठितमेवेत्याह–**सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वमिति**। तच्च–अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वमेवेत्यस्य फलितमाह–**कृतसंधिकार्यत्वमिति**॥ तथा च अन्तरङ्गत्वात्प्रागेव संधिर्भविष्यत्येवेति व्यर्थं सत् 'समर्थानाम्' इति पदम् 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' इति प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिक्या इहाप्याश्रयणमिति सूचयति। एवं चान्तरङ्गत्वात्प्राक् प्राप्तमपि सवर्णदीर्घत्वं न प्रवर्तेत स्वनिमित्तभूतस्य सवर्णपराक्त्वस्य वृद्ध्या विनाशसंभवस्य ज्ञातत्वात् इति सवर्णदीर्घरूपसंधेः प्राक् प्रवृत्तये समर्थग्रहणमिति स्वांशे चारितार्थ्यमिति। 'च्छ्वोः शूड्' इति सूत्रे सतुक्कनिर्देशेन 'अल्लोपोऽनः' इत्यत्र तपरनिर्देशेन चेयमनित्येति ज्ञाप्यते॥ इयं भाष्ये क्वापि न व्यवहृतेति नागेशभट्टाः॥ ५ गणपतिशब्दस्याश्वपत्यादिगणे पाठेनाणो विशेषविहितत्वादिति हरदत्तस्य भावः॥ चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वेनाणन्तात् ष्यञा साधुरेवेति दीक्षिताः॥

भवार्थे तु लुग्वाच्यः * ॥ अश्वत्थामा ॥ **लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारः*** ॥ बाह्वादीञोऽपवादः ॥ उडुलोमाः । उडुलोमान् ॥ बहुषु किम् ? औडुलोमिः ॥ **गोरजादिप्रसङ्गे यत्** * ॥ गव्यम् ॥ अजादिप्रसङ्गे किम् ? गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । गोमयम् ॥ [A]**उत्सादिभ्योऽञ्** ।४।१।८६ ॥ औत्सः ॥ **अग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः** * ॥ अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् । कालेयम् ॥

इति तद्धितेष्वपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणप्रत्ययप्रकरणम् ।

अथ तद्धितेष्वपत्याधिकारप्रकरणम् ।

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ।४।१।८७ ॥ 'धान्यानां भवने'–इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ्स्नञौ स्तः ॥ स्त्रैणः । पौंस्नः ॥ वत्यर्थे न, 'स्त्रीपुंवच्चेति ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् ॥ **द्विगोर्लुगनपत्ये** ।४।१।८८ ॥ द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक् स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः ॥ द्विगोर्निमित्तमिति किम् ? पञ्चकपालस्येदं[2] खण्डं पाञ्चकपालम् ॥ अजादिः किम् ? पञ्चगर्गरूप्यम् ॥ अनपत्ये किम् ? द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः ॥ **गोत्रेऽलुगचि** । ४ । १ । ८९ ॥ अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात् ॥ गर्गाणां[3] छात्राः 'वृद्धाच्छः' ॥ **आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति** ।६।४।१५१ ॥ हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे न त्वाकारे ॥ गार्गीयाः ॥ प्राग्दीव्यतीये किम् ? गर्गेभ्यो हितं गर्गीयम् ॥ अचि किम् ? गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यम् ॥ **यूनि लुक्** ।४।१।९० ॥ प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः–वक्ष्यमाणः[4] फिन् । ततो यून्यण्–ग्लौचुकायनः । तस्य छात्रोऽपि ग्लौचुकायनः अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो न ॥ **पैलादिभ्यश्च**[B] ।२।४।५९ ॥ एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् ॥ पीलाया वेत्यण् ।

A उत्स, उदपान, विकिर विनद, महानद, महानस, महाप्राण, तरुण, तलुन, बष्कयासे, धेनु, पृथ्वी, पंक्ति, जगती, त्रिष्टुप्, अनुष्टुप्, जनपद, भरत, उशीनर, ग्रीष्म, पीलु, कुण, उदस्थान देशे, पृषदंश, भल्लकीय, रथन्तर, मध्यन्दिन, बृहत्, महत्, सत्वत्, कुरु, पञ्चाल, इन्द्रावसान, उष्णिह्, ककुभ्, सुवर्ण, देव, ग्रीष्मादयश्छन्दसि । इत्युत्सादिः ॥

B पैल, शालङ्कि, सात्यकि, सात्यंकामि, राहवि, रावणि, औदञ्चि, औदव्रजि, औदमेधि, औदमज्जि, औदभृज्जि, दैवस्थानि, पैङ्गलौदायनि, राहक्षति, भौलिङ्गि, राणि, औदन्थि, औद्राहमानि, औज्जिहानि, औदशुद्धि, तद्राजाच्चाणः । आकृतिगणोऽयम् । इति पैलादिः ॥

---

१ 'अन्तःपूर्वपदात्–' इति सूत्रस्थेन वार्तिकेनेति भावः ॥ २ समाहारे द्विगोः कृतत्वात् तद्धितार्थो नात्र द्विगोर्निमित्तमिति भावः ॥ ३ गोत्रे 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इति प्रकरणविहितस्य प्रत्ययस्य लुक्प्रतिषेधो विधीयत इति गोत्रे प्रत्ययस्य लुक् च 'तद्राजस्य बहुषु–' इति प्रकरण एव 'यञञोश्च' इति विधीयते स च बहुष्वेवेति दर्शयन्नुदाहरति–**गर्गाणामिति** ॥ अत्र तु यञो लुग् भवत्येव तथापि अजादिप्रत्ययचिकीर्षायां तु बहुत्वविवक्षायामपि लुक् प्रतिषिध्यत एवेति भावः ॥ ४ 'प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्' इति वक्ष्यमाण इत्यर्थः ॥

तस्माद् 'अणो द्व्यचः' इति फिञ्। तस्य लुक् पैलः पिता पुत्रश्च ॥ **तद्राजाच्चाणः** * 'द्व्यञ्-मगधे'त्यणन्तादाङ्गशब्दाद् 'अणो द्व्यचः' इति फिञो लुक् आङ्गः पिता पुत्रश्च ॥ **इञः प्राचाम्।२।४।६०॥** गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति ॥ पन्नागारस्यापत्यम्। 'अत इञ्' 'यञिञोश्चेति फक्—पान्नागारिः पिता पुत्रश्च ॥ प्राचां किम्? दाक्षिः पिता। दाक्षायणः पुत्रः ॥ **न [A]तौल्वलिभ्यः।२।४।६१॥** तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् पूर्वेण प्राप्तः ॥ तुल्वलः। तत इञि फक्। तौल्वलिः पिता। तौल्वलायनः पुत्रः ॥ **फक्फिञोरन्यतरस्याम्।४।१।९१॥** 'यूनि लुगिति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् ॥ कात्यायनस्य छात्राः कातीयाः। कात्यायनीयाः ॥ यस्कस्यापत्यं यास्कः शिवाद्यण्। तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः 'अणो द्व्यचः' इति फिञ्। तस्य छात्राः यास्कीयाः। यास्कायनीयाः ॥ **तस्यापत्यम्।४।१।९२॥** षष्ठ्यन्तात् कृतसन्धेः प्रथमादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः। उपगोरपत्यं औपगवः। आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी [1]बाधते ॥

'तस्येदमित्यपत्येऽपि' [2]'बाधनार्थं [3]कृतं भवेत्'।
'उत्सर्गः शेष एवासौ' [4]वृद्धान्यस्य [5]प्रयोजनम् ॥ १ ॥

A तौल्वलि, धारणि, पारणि, रावणि, दैलीपि, दैवमित्रि, दैवति, बार्कलि, नैकिकि, दैवयज्ञि, दैवमति, वाफट्ठकि, बैल्वकि, बैम्बकि, आनुरोहिति, पौष्करसादि, आनुराहति, आनुति, प्रादोहनि, नैमिश्रि, प्राडाहति, बान्धकि, वैशीति, आसिनासि, आहिंसि, आसुरि, नैमिषि, आसिबन्धकि, पौष्पि, कारेणुपालि, वैकर्णि, वैनकि, वैहति। इति तौल्वल्यादिः ॥

---

१ 'आदिवृद्धावन्त्योपधालक्षणप्रतिषेधः' इति वार्तिकात् ॥ अनुशतिकादिषु 'पुष्करसद्' शब्द-पाठात् स्थालीपुलाकन्यायेन ज्ञाप्यते वेति भावः ॥ २ 'तस्येदम्' इति सूत्रेणैव 'अपत्य-समूह-विकार-निवासादीनामर्थानाम् इदमर्थे एवान्तर्भावाद् अणि सिद्धे 'तस्यापत्यम्' इति योगविभागः किमर्थः इत्यर्थे इति प्रश्नः ॥ ३ 'तस्येदम्' इत्यस्य यानि बाधकानि 'वृद्धाच्छः' इत्यादीनि तेषां बाधनार्थं योगस्य विभागकरणमित्यर्थ इति समाधानम् ॥ ४ 'तस्येदम्' इत्यस्य 'शेषे' इत्यधिकारस्थत्वाद् अपत्यरूपार्थस्योक्तत्वेन शेषत्वाभावाद् नैव इदमर्थे तस्यान्तर्भाव इति नैव तेन सूत्रेण सिद्धिः—इति प्रश्नस्यैवासंगतिरिति शङ्कशङ्कां निराकुर्वन् प्रश्नं सुदृढयति—**उत्सर्ग इति**। 'तस्यापत्यमत इञ्' इत्येवं सूत्रसत्त्वेन 'अकारान्तादिप्रकृतिसंबन्ध्यपत्यरूपार्थस्यैवोक्तत्वेन अकारान्ताद्यतिरिक्तसंबन्ध्यपत्यरूपार्थस्यानुक्तत्वेन शेषत्वाद् तस्य शेषाधिकारीयेदमर्थे अन्तर्भावाद् अण्सिद्धिरेवेति प्रश्नाशयो निर्बाध एव ॥ एतेन प्रश्नस्य दृढीकरणम् ॥ ५ एवं प्रश्ने दृढीभूते एवोत्तरस्यावश्यकतां सूचयन्नुत्तरस्यैवोदाहरणं दर्शयति—**वृद्धानीति** ॥ 'तस्येदम्' इति सामान्यविहितस्याणो बाधकम् 'वृद्धाच्छः' इति तेन सामान्यस्याणो बाधनाद् 'भानवः' इत्यत्र भानुशब्दस्य वृद्धत्वाच्छस्यैवापत्तिरणोऽनुपपत्तिरिति समाधानस्याशयः ॥

योगविभागस्तु[1]–मानोरपत्यं मानवः ॥ कृतसन्धेः[2] किम्? सौत्थितिः ॥ अकृतव्यूहपरिभाषया[3] सावुत्थितिर्मा भूत् ॥ समर्थपरिभाषया नेह–वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य ॥ प्रथमात्किम्? अपत्यवाचकात्षष्ठ्यर्थे मा भूत्[4] ॥ वाग्रहणाद्वाक्यमपि ॥ दैवयज्ञीति सूत्रादन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि–उपग्वपत्यम् ॥ जातित्वान् ङीष्–औपगवी ॥ आश्वपतः । दैत्यः। औत्सः । स्त्रैणः। पौंस्नः ॥ **अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्** ।४।१।१६२ ॥ अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ॥ **जीवति तु वंश्ये युवा** ।४।१।१६३ ॥ वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव न गोत्रसंज्ञम् ॥ **भ्रातरि च ज्यायसि** ।४।१।१६४ ॥ ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्युवा स्यात् ॥ **वान्यस्मिन्त्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति** ।४।१।१६५ ॥ भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् ॥ एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणम् । द्वितीयं सपिण्डस्य । तरब्निर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहे भ्रातरि वा जीवति । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा ॥ स्थविरेति किम्? स्थानवयोन्यूने[6] गार्ग्य एव ॥ जीवतीति किम्? मृते मृतो वा गार्ग्य एव ॥ **वृद्धस्य[7] च पूजायामिति वाच्यम्** * ॥ गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायाम् ॥ तत्रभवान् गार्ग्यायणः ॥ पूजेति किम्? गार्ग्यः ॥ **यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम्** * ॥ गार्ग्यो जाल्मः ॥ कुत्सेति किम्? गार्ग्यायणः ॥ **एको गोत्रे** ।४।१।९३ ॥ गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् ॥ उपगोर्गोत्रापत्यं औपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः ॥

---

१ तदेव योगविभागस्य प्रयोजनं प्रकृतिविशेषे प्रदर्शयन् समग्रश्लोकस्याभिप्रायं प्रदर्शयति–**योगविभागस्त्विति** । 'तस्यापत्यम्' इति योगविभाग इत्यर्थः ॥ **मानव इति** । अत्र वृद्धे अकारान्तभिन्ने प्रकृतिभूते अण्करणार्थं इति शेषः ॥ २ कृतवर्णानुपूर्वीकपदार्थकं समर्थपदं किमर्थमिति प्रश्नस्य अयमाशयः विभज्यान्वाख्यानपक्षे सु उत्थित इति विभक्तादपि इञि प्रत्यये सवर्णदीर्घस्य आदिवृद्धेश्च प्राप्तौ परत्वाद् आदिवृद्धेः प्राप्तावपि अन्तर्भूतनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घे जाते वृद्धौ कृतायां सौत्थितिवैक्षमाणीत्यादिसिद्धावनर्थकमेव समर्थग्रहणमिति ॥ ३ अयमाशयः–अनेन समर्थग्रहणेन 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्यनेन वा ज्ञापितया 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इत्यनया परिभाषया पूर्वं वृद्धौ कृतायां 'सावुत्थितिः' 'वाय्वीक्षमाणिः' इति प्राप्नोति तद्वारणायेदं समर्थग्रहणमिति स्वांशे चारितार्थ्यमिति मनसि निधायात्रत्यकैयटादिप्राचीनानुरोधेनाह–**अकृतव्यूहेति** ॥ ४ समर्थानां सामर्थ्यप्रदर्शकनिर्देशवतां 'तस्यापत्यम्' इत्यादीनां मध्ये 'प्रथमात् प्रथमनिर्दिष्टात् षष्ठ्यन्तादेः अणादिः प्रत्ययो भवेत्' इत्यर्थकरणायोपात्तं प्रथमपदं व्यर्थम् इति शङ्कायाः समाधानम् चरमनिर्दिष्टाद् अपत्यशब्दान्मा भूदिति एकदेशिना दत्तं नैव समीचीनम् अपत्यादणि कृतेपि अपत्यसंबन्धिनाम् अनन्तानामर्थानां प्रत्ययेनाभिधानासंभवात् प्रथमात् षष्ठ्यन्तात् प्रत्यये कृते तु विवक्षितार्थानां प्रकृतीनां स्वरूपत उपादानात् केवलस्यापत्यरूपार्थस्यैव प्रत्ययेनाभिधानस्य कर्तुं शक्यत्वाच्च तत्तत्प्रकृत्यर्थसंवलितापत्यरूपार्थबोधस्य प्रकृतिसंनिहितप्रत्ययेन लाघवेन जायमानत्वात् प्रथमग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५ 'गोत्रे च' इत्यनेन परिभाषितत्वादिति भावः ॥ ६ स्थानन्यूने वयसोत्कृष्टे, स्थानोत्कृष्टे वयोन्यूने वा ॥ ७ वृद्धस्य चेति यूनश्चेति च वार्तिके सूत्रपाठे कैश्चित्प्रक्षिप्ते ॥

गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा । यद्वा स्वद्व्यूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते॥१॥
अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च । मतभेदेन तद्व्यान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥ २ ॥

पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिञ् स्यात् । चतुर्थे त्वजीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक् । इत्थं फगिञोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः॥ पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अणन्तादिञपि स्यात् । चतुर्थे फगिति फगिञोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम्॥ एवमुत्तरसूत्रेऽप्यूह्यम्॥ **गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्** ।४।१।९४ ॥ यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । स्त्रियां तु न युवसंज्ञा ॥ गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः । स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः ॥ **अत इञ्** ।४।१।९५॥ अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्तादिञ् स्यादपत्येऽर्थे ॥ दाक्षिः ॥ [A]**बाह्वादिभ्यश्च** ।४।१।९६ ॥ बाहविः । औडुलोमिः । आकृतिगणोऽयम्॥ **सुधातुरकङ् च । ४ । १ । ९७ ॥** चादिञ् ॥ सुधातुरपत्यं सौधातकिः ॥ **व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम् *** ॥ **न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्** ।७।३।३ ॥ पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किंतु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैचावागमौ स्तः ॥ वैयासकिः । वारुडकिरित्यादि ॥ **गोत्रे** [B]**कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्** । ४।१।९८ ॥ **व्रातच्फञोरस्त्रियाम्** ।५।३।११३ ॥ व्रातवाचिभ्यश्च्फञन्तेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः स्यान्न तु स्त्रियाम् ॥ कौञ्जायन्यः । बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुग्वक्ष्यते ॥ ब्राध्नायन्यः ।

A. बाहु, उपबाहु, उपवाकु, निवाकु, शिवाकु, वटाकु, उपबिन्दु, वृषली, वृकला, चूडा, बलाका, मूषिका, कुशला, छगला, ध्रुवका, धुवका, सुमित्रा, दुर्मित्रा, पुष्करसद्, अनुहरद्, देवशर्मन्, अग्निशर्मन्, भद्रशर्मन्, सुशर्मन्, कुनामन्, सुनामन्, पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन्, अमितौजसः सलोपश्च, सुधावन्, उदञ्चु, मात्र, शिरस्, शराविन्, मरीचिन्, क्षेमवृद्धिन्, शृङ्खलतोदिन्, खरनादिन्, नगरमर्दिन्, प्राकारमर्दिन्, लोमन्, अजीगर्त, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन, साम्ब, गद, प्रद्युम्न, राम, उदङ्क, उदक संज्ञायाम्, संभूयोऽम्भसोः सलोपश्च । आकृतिगणोऽयम् । तेन सात्यकिः, जाङ्घिः, ऐन्द्रशर्मिः, आजधेनवि । इति बाह्वादिः ॥

B कुञ्ज, ब्रध्न, शङ्ख, भस्मन्, गण, लोमन्, शठ, शाक, शुण्डा, शुभ, विपाश, स्कन्द, स्कम्भ । इति कुञ्जादिः ॥

---

१ स्व इष्टो य एकः प्रत्ययः तेनोना संख्या येषां तेषां प्रत्ययानां परम्परा अनिष्टा प्रसज्यत इत्यर्थः ॥ २ स्वौ इष्टौ यौ द्वौ प्रत्ययौ ताभ्यामूना संख्या येषां तेषां प्रत्ययानामुत्पत्तिरनिष्टा प्रसज्यत इत्यर्थः ॥ छन्दोनुरोधेन पञ्चमी कृता तात्पर्यमेकमभिप्रेत्य ॥ ३ एकेनानिष्टापत्तौ साधकं मतं दर्शयति-**अपत्यं पितुरेवेति** ॥ ४ द्व्यूनानिष्टापत्तौ साधकं मतं दर्शयति-**प्राचामपीति चेति** ॥ ५ एकोनानिष्टापत्तिं स्फुटयति-**पितुरेवापत्यमित्यादिना** ॥ ६ द्व्यूनानिष्टापत्तिं स्फुटयति-**पितामहादीनामपीतीति** ॥ ७ 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' इति सूत्रेपीति भावः ॥ ८ 'ञ्यादयस्तद्राजाः' इति तद्राजसंज्ञकस्य 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति लुग् वक्ष्यते इति भावः ॥

स्त्रियां कौञ्जायनी । गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीष् ॥ अनन्तरापत्ये कौञ्जिः ॥ [A]**नडादिभ्यः फक् ।४।१।९९ ॥** गोत्र इत्येव ॥ नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः ॥ [B]**हरितादिभ्योऽञः ।४।१।१०० ॥** एभ्योऽञन्तेभ्यो यूनि फक् ॥ हारितायनः । इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्यून्ययम् । नहि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः ॥ बिदाद्यन्तर्गणो हरितादिः ॥ **यञिञोश्च ।४।१।१०१॥** गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात् फक् स्यात् ॥ अनातीत्युक्तेः 'आपत्यस्येति यलोपो न । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ॥ **शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु । ४।१।१०२ ॥** गोत्रे फक् । अञिञोरपवादः ॥ आद्यौ बिदादी । शारद्वतायनो भार्गवश्चेत् । शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत् । शौनकोऽन्यः ॥ दार्भायण आग्रायणश्चेत् । दार्भिरन्यः ॥ **द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् । ४ ।१। १०३ ॥** एभ्यो गोत्रे फग् वा ॥ द्रौणायनः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः । जैवन्तायनः । जैवन्तिः ॥ अनादिरिह द्रोणः । अश्वत्थाम्न्यनन्तरे[1] तूपचारात् ॥ **अनृष्यानन्तर्ये [C]बिदादिभ्योऽञ् । ४। १ । १०४ ॥** एभ्योऽञ् गोत्रे, ये[2] त्वत्रानृषयस्तेभ्यः अनन्तरे ॥ सूत्रे स्वार्थे ष्यञ् । बिदस्य गोत्रापत्यं बैदः । अनन्तरो बैदिः । बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् ॥ पुत्रस्यापत्यं पौत्रः । दौहित्रः ॥ [D]**गर्गादिभ्यो यञ् ।४।१।१०५ ॥** गोत्र इत्येव । गार्ग्यः । वात्स्यः ॥ **यञञोश्च ।२।**

A नड, चर, बक, मुञ्ज, इतिक, इतिश, उपक, एक, लमक, शलङ्कु शलङ्कं च, सप्तल, वाजप्य, तिक, अग्निशर्मन्, वृषगणे, प्राण, नर, सायक, दास, मित्र, द्वीप, पिङ्गर, पिङ्गल, किङ्कर, किङ्कल, काश्यप, कातर, कातल, काश्य, काव्य, अज, अमुष्य, कृष्णरणौ, ब्राह्मणवासिष्ठे, अमित्र, लिगु, चित्र, कुमार, क्रोष्टु क्रोष्टं च, लोह, दुर्ग, स्तम्भ, शिंशपा, अग्रतृण, शकट, सुमनस्, सुमत, निमत, ऋच्, जलन्धर, अध्वर, युगन्धर, हंसक, दण्डिन्, हस्तिन्, पिण्ड, पञ्चाल, चमसिन्, सुकृत्य, स्थिरक, ब्राह्मण, चटक, वदर, अश्वल, खरप, लङ्क, इन्ध, अस्त्र, कामुक, ब्रह्मदत्त, उदुम्बर, शोण, अलोह, दण्ड । इति नडादिः ॥

B अयं गणः अस्मिन्नेव पृष्ठेऽधः स्थितो बिदादिगणान्तर्गतो द्रष्टव्यः ॥

C बिद, ऊर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, किलात, किन्दर्भ, विश्वानर, ऋषिषेण, ऋतभाग, हर्यश्व, प्रियक, आपस्तम्ब, कूचवार, शरद्वत्, शुनक, धेनु, गोपवन, शिग्रु, बिन्दु, भाजक, भाजन, अश्वावतान, श्यामाक, शामक, श्यावलि, श्यापर्ण, हरित, किन्दास, वह्यस्क, अर्क, लूष, वध्योग, विष्णुवृद्ध, प्रतिबोध, रथीतर, रथन्तर, गविष्ठिर, निषाद, शवर, अलस, मठर, सृपाकु, मृदु, पुनर्भू, पुत्र, दुहितृ, ननान्द, 'परस्त्री परशु च' इति बिदादिः ॥

D गर्ग, वत्स, वाजासे, संस्कृति, अज, व्याघ्रपात्, विदभृत्, प्राचीनयोग, अगस्ति, पुलस्ति, चमस, रैभ, अग्निवेश्य, शङ्ख, शठ, शक, एक, धूम, अवट, मनस्, धनञ्जय, वृक्ष, विश्वावसु, जरमाण, लोहित, संशित, बभ्रु, वल्गु, मण्डु, गण्डु, शङ्कु, लिङ्गु, गुहलु, मनु, मङ्क्षु, अलिगु, चिगीषु, मनु, तन्तु, मनायी, सूनु, कथक, कत्थक, ऋक्ष, तृक्ष, तनु, तरुक्ष, तलुक्ष, तण्ड, वतण्ड, कपि, कत, कुरुकत, अनडुह, कण्व, शकल, गोकक्ष, अगस्त्य, कुण्डिनी, यज्ञवल्क, पर्णवल्क, अभयजात, विरोहित, वृषगण, रहूगण, शण्डिल, चणक, चुलुक, मुद्गल, मुसल, जमदग्नि, पराशर, जतूकर्ण, महित, मन्त्रित, अश्मरथ, शर्कराक्ष, पूतिमाष, स्थूर, अररका, एरका, पिङ्गल, कृष्ण, गोलन्द, उलूक, तितिक्ष, भिषज्, भिष्णज्, भडित, भण्डित, दल्भ, चैकित, चिकित्सित, देवहू, इन्द्रहू, एकलू, पिप्पलू, बृहदग्नि, सुलाभिन्, उक्थ, कुटीगु । इति गर्गादिः ॥

---

१ **अश्वत्थाम्नीति** । भारतप्रसिद्धस्य द्रोणाचार्यस्यानन्तर एवाश्वत्थामाऽतस्ततो गोत्रप्रत्ययः कथमिति शङ्कायाम्-समाधानं तु-**उपचारादिति** ॥ गोत्रत्वारोपादित्यर्थः ॥ २ 'बिदादिषु येऽनृषयः पठ्यन्ते तेषामनन्तरेपि वृत्तिर्भवति' इति भाष्यमनुसृत्याह-**ये त्विति** ॥

।४।६४ ॥ गोत्रे[1] यद्यञन्तमञन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, नतु स्त्रियाम् ॥ गर्गाः । वत्साः । विदाः । ऊर्वाः ॥ तत्कृते इति किम्? प्रियगार्ग्याः । स्त्रियां तु—गार्ग्यः स्त्रियः ॥ गोत्रे किम्? द्वैप्याः । औत्साः ॥ प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम् । तेनेह न—पौत्राः । दौहित्राः ॥ **मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः । ४ । १ । १०६** ॥ गोत्रे यञ् ॥ माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः । बाभ्रव्यः कौशिकऋषिः । बाभ्रवोऽन्यः । बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठात्सिद्धे नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलं तु लोहितादिकार्यम् । बाभ्रव्यायणी ॥ **कपिबोधादाङ्गिरसे ।४।१।१०७** ॥ गोत्रे यञ् स्यात् ॥ काप्यः । बौध्यः ॥ आङ्गिरसे किम्? कापेयः । बौधिः ॥ **वतण्डाच्च ।४।१।१०८** ॥ आङ्गिरस इत्येव ॥ वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ शिवादौ च पाठाद्यञणौ । वातण्ड्यः । वातण्डः ॥ **लुक् स्त्रियाम् ४।१।१०९** ॥ 'वतण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम् ॥ शार्ङ्गरवादित्वात् ङीन् । वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायनी । लोहितादित्वात् ष्फः । अणि तु वातण्डी । ऋषित्वाद्वक्ष्यमाणाः ष्यङ् न ॥ [A]**अश्वादिभ्यः फञ् ।४।१।११०** ॥ गोत्रे ॥ आश्वायनः ॥ **पुंसि जाते** * ॥ पुंसीति तु प्रकृतिविशेषणम् । जातस्य गोत्रापत्यं जातायनः ॥ पुंसीति किम्? जाताया अपत्यं जातेयः ॥ **भर्गात्त्रैगर्ते ।४।१।१११** ॥ गोत्रे फञ् ॥ भार्गायणस्त्रैगर्तः । भार्गिरन्यः ॥ [B]**शिवादिभ्योऽण् ।४।१।११२** ॥ गोत्रे इति निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे तिकादित्वात् फिञ्—गाङ्गायनिः । शुभ्रादित्वाड्ढक्—गाङ्गेयः ॥ **अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ।४।१।११३** ॥ अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्यात् । ढकोऽपवादः ॥ यामुनः । नार्मदः । चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः ॥ अवृद्धेभ्यः किम्? वासवदत्तेयः ॥ नदीत्यादि किम्? वैनतेयः ॥ तन्नामिकाभ्यः किम्? शोभनाया अपत्यं

A अश्व, अश्मन्, शङ्ख, शूद्रक, विद, पुट, रोहिण, खर्जूर, पिञ्जूल, भडिल, भण्डिल, भडित, भण्डित, प्रहृत, रामोद, ग्रीवाकाश, काण, गोलाङ्क, अर्क, स्वन, वन, पाद, चक्र, कुल, पूल, श्रविष्ठा, वीक्ष, पविन्द, पवित्र, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम्र, वाग्मिन्, विश्वानर, कुट, शपात्रेये, जन, जड, खड, ग्रीष्म, अर्ह, केत, विशय, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दास, बैल्य, प्राच, आनडुह्य, 'पुंसि जाते' अर्जुन, सुमनस्, दुर्मनस्, नम, क्षान्त, ध्वन, 'आत्रेयभारद्वाजे' 'भरद्वाजात्रेये' उत्स, आतव, कितव, शिव, खदिर । इत्यश्वादिः ॥

C शिव, प्रोष्ठि, प्रोष्ठिक, चण्ड, जम्भ, भूरि, दण्ड, कुठार, ककुभ, भ्रम, अनभिम्लान, कोहित, सुख, संधि, मुनि, ककुत्स्थ, कहोड, कोहड, कहूयय, कहय, रोधक, पिञ्जल, खञ्जन, वतण्ड, तृण, कर्ण, क्षीर, ह्रद, जलह्रद, परिल, पिष्ट, हैहय, गोपिका, कपालिका, जटिलिका, बधिरिका, मञ्जिष्ठा, वृष्णिक, खञ्जार, खञ्जाल, रेख, लेख, रिख, आलेखन, विश्रवण, रवण, वर्तनाक्ष, ग्रीवाक्ष, पिटक, ऋक्षाक, नभाक, ऊर्णनाभ, जरत्कारु, पुरोहितिका, सुरोहिका, आर्यश्वेत, सुपिष्ट, मसुर, कर्ण, मयूरकर्ण, खदूरक, तक्षन्, ऋष्टिषेण, गङ्गा, विपाश, यस्क, लह्य, द्रुह्य, अयस्थूण, तृणकर्ण, पर्ण, भलन्दन, विरूपाक्ष, भूमि, इला, सपत्नी, 'द्व्यचो नद्याः' 'त्रिवेणी त्रिवणं च'। इति शिवादिः ॥

---

१ "**उभयत्र** ('यञञोश्च' 'संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्' इत्यनयोः) **लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम्**" इति "स्त्रीपुंसाभ्याम्—" इति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन लौकिकस्य गोत्रस्य प्रवराध्यायप्रसिद्धस्यैव ग्रहणे यञञोस्तद्गोत्रवाचित्वाभावात्सामर्थ्यात् तदन्तविधिरित्याह—**गोत्रे यद् यञन्तमञन्तं चेति** ॥ २ 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति परिभाषयेति भावः ॥

शौभनेयः ॥ **ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ।४।१।११४** ॥ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः[1] । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः, श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः, वासुदेवः । आनिरुद्धः ॥ शौरिरिति तु बाह्वादित्वादिञ् ॥ कुरुभ्यः, नाकुलः । साहदेवः ॥ इञ एवायमपवादो मध्येपवादन्यायात् । अत्रिशब्दात्तु परत्वाड्ढक्– आत्रेयः ॥ **मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः । ४ । १ । ११५** ॥ संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च ॥ द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः ॥ आदेशार्थं वचनं प्रत्ययस्तूत्सर्गेण सिद्धः ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्षः । तेन धान्यमातुर्न ॥ संख्येति किम् ? सौमात्रः । शुभ्रादित्वाद्वैमात्रेयः ॥ **कन्यायाः कनीन च ।४।१।११६** ॥ ढकोऽपवादोऽण् तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च । कानीनो व्यासः कर्णश्च । अनूढाया[2] एवापत्यमित्यर्थः ॥ **विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ।४।१।११७** । अपत्येऽण् । वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्णिरन्यः ॥ शौङ्गो भारद्वाजः । शौङ्गिरन्यः ॥ छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः ॥ केचित्तु शुङ्गेत्याबन्तं पठन्ति, तेषां ढक् प्रत्युदाहरणम् । शौङ्गेयः ॥ **पीलाया वा ।४।१।११८** ॥ तन्नामिकाणं बाधित्वा 'द्व्यचः' इति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण् विधीयते । पीलाया अपत्यं पैलः । पैलेयः ॥ **ढक् च मण्डूकात् । ४।१।११९** ॥ चादण् ॥ पक्षे इञ् । माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥ **स्त्रीभ्यो ढक् ।४।१।१२०** ॥ स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् ॥ वैनतेयः ॥ बाह्वादित्वात्सौमित्रिः । शिवादित्वात्सापत्नः ॥ **द्व्यचः । ४ । १ । १२१** ॥ द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाणोऽपवादः ॥ दात्तेयः । पार्थ इत्यत्र तु 'तस्येदमित्यण् ॥ **इतश्चानिञः ।४।१।१२२** ॥ इकारान्ताद् द्व्यचोऽपत्ये ढक् स्यात् न त्विञन्तात् ॥ दौलेयः । नैधेयः ॥ [A]**शुभ्रादिभ्यश्च । ४ । १ । १२३** ॥ ढक् स्यात् ॥ शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः ॥ **प्रवाहणस्य ढे ।७।३।२८** ॥ प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ढे परे ॥ प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः ॥ **तत्प्रत्ययस्य च ।७।३।२९** ॥ ढान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः

A शुभ्र, विष्ट, पुर, ब्रह्मकृत, शतद्वार, शलाथल, शलाकाभ्र, लेखाभ्र, विकास, रोहिणी, रुक्मिणी, धर्मिणी, दिश्, शाल्यूक, अजवस्ति, शकन्धि, विमातृ, विधवा, शुक, विश्, देवतर, शकुनि, शुक्र, उग्र, शबल, बन्धकी, मृकण्डु, विश्र, अतिथि, गोदन्त, कुशाम्ब, मकष्टु, शान्ता, हर, यवष्टु, रिक, सुनामन्, लक्षणश्यामयोर्वासिष्ठे, गोधा, कृकलास, अणीव, प्रवाहण, भरत, भरम, वृकण्डु, कर्पूर, इतर, अन्यतर, आलीढ, सुदत्त, सुदक्ष, सुवक्षस्, सुदाकन्, कद्रु, तुदव, अशाय, कुमारिका, कुठारिका, किशोरिका, अम्बिका, जिह्माशिन्, परिधि, वायुदत्त, शकल, शलाका, स्वध्वर, कुबेरिका, अशोका, गन्धपिङ्गला, खडोन्मत्ता, अनुदृष्टिन्, जरतिन्, बलीवर्दिन्, विग्र, बीज, जीव, श्वन्, अश्मन्, अश्व । इति शुभ्रादिराकृतिगणः ॥

---

१ अनुक्रमणिकायां निर्दिष्टा इति शेषः ॥ '**ऋषिर्दर्शनात्**' इति निरुक्तात् ॥ २ '**कन्याशब्दोऽयं पुंसाऽभिसंबन्ध (विवाह) पूर्वके संप्रयोगे निवर्तते । या चेदानीं प्रागभिसंबन्धात् पुंसा सह संप्रयोगं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्तत एव**' इति भाष्यार्थमाह–**अनूढाया एवेति।**

पूर्वपदस्य तु वा ॥ प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रावाहणेयिः । प्रवाहणेयिः ॥ बाह्यतद्धितनिमित्तां वृद्धिर्ढाश्रयेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारम्भः ॥ **विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ।४।१।१२४ ॥** अपत्ये ढक् ॥ वैकर्णेयः । कौषीतकेयः । अन्यो वैकार्णिः । कौषीतकिः ॥ **भ्रुवो वुक् च ।४।१।१२५ ॥** चाड्ढक् ॥ भ्रौवेयः ॥ [A]**कल्याण्यादीनामिनङ् ।४।१। १२६ ॥** एषामिनङादेशः स्यात् ढक् च ॥ काल्याणिनेयः । बान्धकिनेयः ॥ **कुलटाया वा ।४।१।१२७ ॥** इनङ्मात्रं विकल्प्यते, ढक् तु नित्यः पूर्वेणैव ॥ कौलटिनेयः । कौलटेयः । सती भिक्षुक्यत्र कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः 'क्षुद्राभ्यो वेति पक्षे ढ्रक् । कौलटेरः ॥ **हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । ७।३।१९ ॥** हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च ॥ सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः । तेषु भवः साक्तुसैन्धवः ॥ **चटकाया ऐरक् । ४ । १ । १२८ ॥ चटकस्येति वाच्यम् * ॥** लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि ॥ चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः ॥ **स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः * ॥** तयोरेव स्त्र्यपत्यं चटका । अजादित्वाट्टाप् ॥ **गोधाया ढ्रक् । ४ । १ । १२९ ॥** गौधेरः । शुभ्रादित्वात्पक्षे ढक् । गौधेयः ॥ **आरगुदीचाम् । ४ । १ । १३० ॥** गौधारः ॥ रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो[2] विधानार्थम्—जडस्यापत्यं जाडारः । पण्डस्यापत्यं पाण्डारः ॥ **क्षुद्राभ्यो वा । ४ । १।१३१ ॥** अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यो वा ढ्रक् ॥ पक्षे ढक् । काणेरः । काणेयः । दासेरः । दासेयः ॥ **पितृष्वसुश्छण् । ४।१।१३२ ॥** अणोपवादः ॥ पैतृष्वस्रीयः ॥ **ढकि लोपः । ४।१।१३३ ॥** पितृष्वसुरन्त्यलोपः स्याड्ढकि ॥ अत एव ज्ञापकात् ढक् । पैतृष्वसेयः ॥ **मातृष्वसुश्च । ४।१।१३४ ॥** पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् ॥ मातृष्वस्रीयः ॥ मातृष्वसेयः ॥ **चतुष्पाद्भ्यो ढञ् । ४।१।१३५ ॥ ढे लोपोऽकद्र्वाः । ६।४। १४७ ॥** कद्रूभिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे ॥ कामण्डलेयः । कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे ॥ [B]**गृष्ट्यादिभ्यश्च । ४।१।१३६ ॥** एभ्यो ढञ् स्यात् ॥ अण्ढकोरपवादः ॥ गार्ष्टेयः । मित्रयोरपत्यम् । ऋष्यणि प्राप्ते ढञ् ॥ **केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः । ७ । ३ । २ ॥** एषां यकारादेरिय् आदेशः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे ॥ इति इयादेशे प्राप्ते— ॥ **दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवा-**

A कल्याणी, सुभगा, बन्धकी, अनुदृष्टि, अनुसृति, जरती, बली, वदी, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, परस्त्री । इति कल्याण्यादिः ॥

B गृष्टि, हृष्टि, हलि, बलि, विश्रि, कुद्रि, अजबस्ति, मित्रयु । इति गृष्ट्यादिः ॥

---

१ 'प्रवाहणस्य ढे' इत्यनेन विकल्पस्य विहितत्वात् पुनः 'तत्प्रत्ययस्य च' इत्यनेन विकल्पविधानं व्यर्थमिति शङ्कामपनुदति—**बाह्येति** । बाह्यतद्धित इञ् । अयं भावः—इञ्प्रत्ययोत्पत्तितः पूर्वकालजातेन विकल्पेन इञ्प्रत्ययोत्पत्तितः पश्चात्कालप्राप्ता तन्निमित्ता नित्यवृद्धिर्नैव बाध्येत लक्ष्ये लक्षणस्यासकृत्प्रवृत्तेरनङ्गीकारादिति भावः ॥ २ **अन्यत इति** ॥ 'स्वस्य श्रवणं यथा स्यात् तथा' इत्यादिशेषः ॥

शिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि । ६ । ४ । १७४ ॥ एतानि निपात्यन्ते ॥ इति युलोपः । मैत्रेयः । मैत्रेयौ ॥ [A]**यस्कादिभ्यो गोत्रे** ।२।४।६३ ॥ एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । मित्रयवः ॥ **अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च** ।२।४।६५ ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् ॥ अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ॥ **बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु** । २ । ४ । ६६ ॥ बह्वचः परो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यात् ॥ पन्नागाराः । युधिष्ठिराः ॥ **न** [B]**गोपवनादिभ्यः** ।२।४।६७ ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् ॥ बिदाद्यन्तर्गणोऽयम् । गौपवनाः । शैग्रवाः ॥ [C]**तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे** ।२।४।६८ ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्यात् द्वन्द्वे ॥ तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिकादिभ्यः फिञ् तस्य लुक् । तिककितवाः ॥ [D]**उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे** । २ । ४ । ६९ ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्वा स्यात् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च[1] ॥ औपकायनाश्च लामकायनाश्च नडादिभ्यः फक् तस्य लुक् । उपकलमकाः । औपकायनलामकायनाः । भ्राष्टककपिष्ठलाः । भाष्टकिकापिष्ठलयः ॥ लमकाः । लामकायनाः ॥ **आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्** । २ । ४ ।७० ॥ एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणो यञश्च[2] बहुषु लुक् स्यादवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्ति कुण्डिनच् एतावादेशौ स्तः । अगस्तयः । कुण्डिनाः ॥ **राजश्वशुराद्यत्** । ४ । १ । १३७ ॥ **राज्ञो जातावेवेति वाच्यम्** * ॥ **ये चाभावकर्मणोः** ।६।४।१६८ ॥ यादौ तद्धिते परे अन् प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः ॥ जातिग्रहणाच्छूद्रादावुत्पन्नो राजनः ॥

A यस्क, लुह्य, द्रुह्य, अयःस्थूण, तृणकर्ण, सदामत्त, कम्बल, हार, बहिर्योग, कर्णाटक, पर्णाढक, पिण्डीजङ्घ, बकसक्थ, विश्रि, अजबस्ति, कुद्रि, मित्रयु, रक्षोमुख, जङ्घारथ, उत्कास, कटुक, मन्थक, पुष्करसद्, विषपुट, उपरिमेखल, क्रोष्टुमान, क्रोष्टुपाद, क्रोष्टुमाय, शीर्षमाय, खपर, पदक, वर्षुक, भलन्दन, भडिल, भण्डिल, भडित, भाण्डत । इति यस्कादिः ॥

B अयं गणः चतुःसप्तत्यधिकशततमे १७४ पृष्ठे द्रष्टव्यः । स च हरितादिभ्यः प्रागेव ॥

C तिककितवाः, वंखरभण्डीरथाः उपकलमकाः, पफकनरकाः, बकनखगुदपरिणद्धाः, उब्जककुभाः, कलङ्कशान्तमुखाः, उत्तरशलङ्कटाः, कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः, अग्निवेशदशेरकाः । इति तिककितवादिः ॥

D उपक, लमक, भ्राष्टक, कपिष्ठल, कृष्णाजिन, कृष्णसुन्दर, चूडारक, आडारक, गड्डक, उदङ्क, सुधायुक, अबन्धक, पिङ्गलक, पिष्ट, सुपिष्ट, मयूरकर्ण, खरीजङ्घ, शलाथल, पतञ्जल, पदञ्चल, कण्ठेरणि, कुषीतक, काशकृत्स्न, निदाघ, कलशीकण्ठ, दामकण्ठ, कृष्णपिङ्गल, कर्णक, जटिरक, बधिरक, जन्तुक, अनुलोम, अनुपद, प्रतिलोम, अपजग्ध, प्रतान, अनभिहित, कमक, वटारक, लेखाभ्र, कमन्दक, पिञ्जूलक, वर्णक, मसूरकर्ण, मदाघ, कवन्तक, कमन्तक, कदामन्त, दामकण्ठ । इति उपकादिः ॥

१ '**अद्वन्द्व इति द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्**' इति वार्तिकेन 'प्रकृतसूत्रे 'द्वन्द्वे' इति नानुवर्तते' इति बोधितम् । तत्फलितमाह–**द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे चेति** ॥ २ 'लुक्' इत्यधिकारात् '**प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीति प्रत्ययस्यैव भविष्यति । अवशिष्टस्यादेशौ भविष्यतः**' इति भाष्यमनुसृत्याह–**गोत्रप्रत्ययस्येत्यादि** ॥

अन् ।६।४।१६७ ॥ अणि अन्प्रकृत्या स्यात् ॥ इति टिलोपो न ॥ अभावकर्मणोः किम् ? राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् ॥ **संयोगादिश्च** ।६।४।१६६ ॥ इन्प्रकृत्या स्यादणि परे ॥ चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः ॥ **न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः** ।६।४।१७० ॥ मपूर्वोऽन्प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि ॥ माद्रसामः ॥ मपूर्वः किम् ? सौत्वनः अपत्ये किम् ? चर्मणा परिवृतश्चार्मणो रथः ॥ अवर्मणः किम् ? चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः ॥ **वा हितनाम्न इति वाच्यम्** * ॥ हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः । हैतनामनः ॥ **ब्राह्मोऽजातौ** ।६।४।१७१ ॥ योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । 'ब्राह्म' इति निपात्यते अनपत्येऽणि ॥ ब्राह्मं हविः । ततः— 'अजातौ' । अपत्ये जातात्रणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात् ॥ ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः ॥ अपत्ये किम् ? ब्राह्मी औषधिः ॥ **औक्षमनपत्ये** ।६।४।१७३ ॥ अणि टिलोपो निपात्यते ॥ औक्षं पदम् ॥ अनपत्ये किम् ? उक्ष्णोऽपत्यम् ॥ **षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि** ।६।४।१३५ ॥ षपूर्वो योऽन् तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि ॥ औक्ष्णः । ताक्ष्णः । भ्रौणघ्नः । धृतराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः ॥ षपूर्वेति किम् ? सामनः ॥ अणि किम् ? ताक्षण्यः ॥ **क्षत्राद्घः** ।४।१।१३८ ॥ क्षत्रियः ॥ जातावित्येव । क्षात्रिरन्यः ॥ **कुलात्खः** ।४।१।१३९ ॥ कुलीनः । तदन्तादपि, उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादिति लिङ्गात्—आढ्यकुलीनः ॥ **अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ** ।४।१।१४० ॥ कुलादित्येव ॥ पक्षे खः । कुल्यः । कौलेयकः । कुलीनः ॥ पदग्रहणं किम् ? बहुकुल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥ **महाकुलादञ्खञौ** ।४।१।१४१ ॥ अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे खः । माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः ॥ **दुष्कुलाड्ढक्** ।४।१।१४२ ॥ पूर्ववत्पक्षे खः । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ॥ **स्वसुश्छः** ।४।१।१४३ ॥ स्वस्रीयः ॥ **भ्रातुर्व्यच्च** ।४।१।१४४ ॥ चाच्छः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः ॥ **व्यन्सपत्ने** ।४।१।१४५ ॥ भ्रातुर्व्यन् स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये ॥ भ्रातृव्यः शत्रुः ॥ पाप्मना भ्रातृव्येणेति तूपचारात्[3] ॥ [A]**रेवत्यादिभ्यष्ठक्** ।४।१।१४६ ॥ **ठस्येकः** ।७।३।५० ॥ अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् ॥ रैवतिकः ॥ **गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च** ।४।१।१४७ ॥ गोत्रे या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दात् णठकौ स्तः कुत्सायाम् ॥ सामर्थ्याद्यूनि । गार्ग्या अपत्यं गार्गो गार्गिको वा जाल्मः ॥ 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दाण्णठकौ । यस्येति लोपः, 'आपत्यस्येति यलोपः ॥

A रेवती, अश्वपाली, मणिपाली, द्वारपाली, वृकवञ्चिन्, वृकवन्धु, वृकग्राह, दण्डग्राह, कर्णग्राह, ककुदाक्ष, चामरग्राह, कुक्कुटाक्ष । इति रेवत्यादिः ॥

---

१ एतदुत्तरम् ' राजनः ' इत्युचितम् ॥ २ बहुच् प्रत्यय इति तस्य पदत्वं नास्ति ॥ ३ पाप्मनो भ्रातृपुत्रत्वाभावात् कथं ' पाप्मना भ्रातृव्येण' इति प्रयोग इति शङ्कापनोदनायाह–उपचार इति । भ्रातृव्यशब्दार्थसपत्नगतं नुकसानकारित्वं पाप्मनि दृष्ट्वा सपत्नत्वमारोप्य प्रयुज्यते–' पाप्मना भ्रातृव्येति ' इति भावः ॥
४ ढभिन्नतद्धितनिमित्तायामेव ' सिद्धश्च प्रत्ययविधौ ' इति वार्तिकेन पुंवद्भावबोधनादित्यर्थः ॥

१ नवनं नूः स्तुतिः नुं स्तुतिं कषति तच्छीलः ताच्छील्ये चानश् वा ॥

वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ।४।१।१४८ ॥ सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः । वृद्धात्सौवीरगोत्राद्यूनि बहुलं ठक् स्यात् कुत्सायाम् ॥ भागवित्तेर्भागवित्तिकः । पक्षे फक् । भागवित्तायनः ॥ **फेश्छ च** ।४।१।१४९ ॥ फिञन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक् च कुत्सने गम्ये ॥ यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः । तिकादित्वात् फिञ् । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः ॥ कुत्सने किम् ? यामुन्दायनिः । औत्सर्गिकस्याणो [1]ण्यक्षत्रियेति लुक् ॥ सौवीरेति किम् ? तैकायनिः ॥ **फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ** ।४।१।१५० ॥ सौवीरेषु ॥ नेह यथासंख्यम् अल्पाच्तरस्य परनिपाताल्लिङ्गादिति वृत्तिकारः । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतायनिः । मैमतः । मैमतायनिः ॥ भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थितम् ॥ [A]**कुर्वादिभ्यो ण्यः** ।४।१।१५१ ॥ अपत्ये ॥ कौरव्या ब्राह्मणाः । वावदूक्याः ॥ **सम्राजः क्षत्रिये** * ॥ साम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः ॥ **सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च** ।४।१।१५२ ॥ एभ्यो ण्यः ॥ 'एति संज्ञायामिति सस्य षः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः । कारिः शिल्पी तस्मात् । तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः ॥ **उदीचामिञ्** ।४।१।१५३ ॥ हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । नापितात्तु परत्वात् [2]फिञेव । नापितायनिः ॥ **तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम्** * ॥ ताक्ष्णः । पक्षे ताक्ष्ण्यः ॥ [B]**तिकादिभ्यः फिञ्** ।४।१।१५४ ॥ तैकायनिः ॥ [3]**कौसल्यकार्मार्याभ्यां च** ।४।१।१५५ ॥ अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः ॥ [4]**परमप्रकृतेरेवायमिष्यते** * ॥ प्रत्ययसंनियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । कोसलस्यापत्यं कौसल्यायनिः । कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायणिः ॥ **छागवृषयोरपि** * ॥ छाग्यायनिः । वार्ष्यायणिः ॥ **अणो द्व्यचः** ।४।१।१५६ ॥ अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः ॥ कार्त्रायणिः ॥ अण इति किम् ?

A कुरु, गर्गर, मङ्गुष, अजमार, रथकार, वावदूक, '**सम्राजः क्षत्रिये**' कवि, मति, कापिञ्जलादि, वाक्, वामरथ, पितृमत्, इन्द्रजाली, एजि, वातकि, दामोष्णीषी, गणकारि, कैशोरि, कुट, शालाका, मुर, पुर, एडका, शुभ्र, अभ्र, दर्भ, केशिनी, वेना छन्दसि, शूर्पणाय, श्यावनाय, श्यावरथ, श्यावपुत्र, सत्यङ्कार, वडभीकार, पथिकार, मूढ, शकन्धु, शङ्कु, शाक, शाकिन्, श्यालीन, कर्तृ, हर्तृ, इन, पिण्डी, तक्षन्, वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् । इति कुर्वादिः ॥

B तिक, कितव, संज्ञा, बाला, शिखा, उरस्, शाठ्य, सैंधव, यमुन्द, रूप्य, ग्राम्य, नील, अमित्र, गोकक्ष, कुरु, देवरथ, तैतिल, औरस, कौरव्य, भौरिकि, भौलिकि, मौलिकि, चौपत, चैटयत, शीकयत, क्षैतयत, ध्यानवत्, चन्द्रमस्, शुभ, गङ्गा, वरेण्य, सुयामन्, आरब्ध, वाह्यक, खल्प, वृष, लोमक, उदन्य, यज्ञ । इति तिकादिः ॥

---

१ छठकोः कुत्सायामेव विधानेन पूजायामप्राप्त्या 'तस्यापत्यम्' इत्युत्सर्गेणैव यूनि जातस्येत्यर्थः ॥ **ण्यक्षत्रियेतीति** । 'ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः' इति वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः ॥ एवं चात्रैवास्योपन्यासो युक्त इति भावः ॥ २ **फिञेवेति** । 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' इत्यनेनेति भावः ॥ ३ कौसल्यशब्दे तालव्यपाठोऽपीति केचित् ॥ ४ '**फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट् चादिष्टस्य**' इति वार्तिकमनुसृत्याह-**परमप्रकृतेरिति । प्रकृतिरूपमिति** । आयनादेशोत्तरमेव युडागमे आयनि प्राग्भागे यकारान्तरूपसिद्धौ तात्पर्यार्थफलितकथनमेवेदमिति भावः ॥

दाक्षायणः ॥ द्व्यचः किम् ? औपगविः ॥ **त्यदादीनां फिञ् वा वाच्यः** * ॥ त्यादायनिः त्यादः ॥ **उदीचां वृद्धादगोत्रात् ।४।१।१५७ ॥** आम्रगुप्तायनिः ॥ प्राचां तु—आम्रगुप्तिः ॥ वृद्धात्किम् ? दाक्षिः ॥ अगोत्रात्किम् ? औपगविः ॥ [A]**वाकिनादीनां कुक् च ।४।१।१५८ ॥** अपत्ये फिञ् वा ॥ वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः । वाकिनिः ॥ **पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ।४।१।१५९ ॥** अस्माद्वा फिञ् सिद्धस्तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधीयते । गार्गीपुत्रकायणिः । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः ॥ **प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् ।४।१।१६० ॥** ग्लुचुकायनिः ॥ **मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ।४।१।१६१ ॥** समुदायार्थो जातिः । मानुषः । मनुष्यः ॥ **जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ।४।१।१६८ ॥** जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये ॥ दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनाट्टिलोपः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ ॥ **क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्** * ॥ तद्राजमाचक्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः ॥ **पूरोरण् वक्तव्यः** * ॥ पौरवः ॥ **पाण्डोर्ड्यण्** * ॥ पाण्ड्यः ॥ **साल्वेयगान्धारिभ्यां च ।४।१।१६९ ॥** आभ्यामपत्येऽञ् । 'वृद्धेदिति ञ्यङोऽपवादः ॥ साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजन्यप्येवम् ॥ **द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ।४।१।१७० ॥** अञोऽपवादः ॥ द्व्यच्—आङ्गः । वाङ्गः । सौह्मः ॥ मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यप्येवम् ॥ **वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ।४।१।१७१ ॥** वृद्धात्—आम्बष्ठ्यः । सौवीर्यः । इत्—आवन्त्यः ॥ कौसल्यः । अजादस्यापत्यं आजाद्यः ॥ **कुरुनादिभ्यो ण्यः ।४।१।१७२ ॥** कौरव्यः । नैषध्यः ॥ 'स नैषधस्यार्थपतेरित्यादौ' तु शैषिकोऽण् ॥ **साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ।४।१।१७३ ॥** साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इञ् । अञोऽपवादः ॥ औदुम्बरिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यप्येवम् ॥ **ते तद्राजाः ।४।१।१७४ ॥** अञादयः एतत्संज्ञाः स्युः ॥ **तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ।२।४।६२ ॥** बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य कुक् स्यात्तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् ॥ इक्ष्वाकवः । पञ्चाला इत्यादि । कथं तर्हि 'कौरव्याः पशवः'—तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः' इति च ? कौरव्ये पाण्डये च साधव इति समाधेयम् ॥ 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये,' निरुध्यमाना यदुभिः कथंचिदिति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया ॥ **कम्बोजाल्लुक् ।४।१।१७५ ॥** अस्मात्तद्राजस्य लुक् ॥ कम्बोजः । कम्बोजौ ॥ [B]**कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्** * ॥ चोलः । शकः । द्व्यज्लक्ष-

---

A वाकिन, गौधेर, कार्कश, काक, लङ्का, चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च । इति वाकिनादिः ॥

B कम्बोज, चोल, केरल, शक, यवन । इति कम्बोजादिः ॥

---

१ 'कौरव्याः' 'पाण्ड्याः' इत्यत्र बहुवचनेऽपि तद्राजस्य लुक् कुतो नेति प्रश्नाशयः ॥ २ रघुयदुशब्दयोर्जनपदसमानशब्दत्वाभावेन ततो जातस्य प्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावेऽपि कथं लुक्' इति शङ्कामपनुदति—**रघूणामिति** ॥

णस्याणो लुक् ॥ केरलः । यवनः । अञो लुक् ॥ 'कम्बोजाः समरे' इति पाठः सुगमः ॥ दीर्घादिपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः, 'सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञावित्यण् ॥ **स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च** ।४।१।१७६ ॥ तद्राजस्य लुक् स्यात् ॥ अवन्ती । कुन्ती । कुरूः ॥ **अतश्च** ।४।१।१७७ ॥ तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् ॥ शूरसेनी । मद्री । कथं 'माद्रीसुताविति ? ह्रस्व एव पाठ इति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा कल्प्यम् ॥ **न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः** ।४।१।१७८ ॥ एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारूशी । कैकेयी ॥ केकैयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष् । युधा । शुक्रा । आभ्यां 'द्व्यचः' इति ढक् । ततः स्वार्थे 'पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञावित्यञ् । 'शार्ङ्गरवाद्यञः' इति ङीन् ॥ 'अतश्चेति लुकि तु ढगन्तत्वात् ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौक्रेयी ॥ **अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे** ।४।१।७८ ॥ त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम् । गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् ॥ 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यणिञोरेव । षङावितौ । 'यङश्चाप्' । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या ॥ अनार्षयोः किम् ? वासिष्ठी । वैश्वामित्री ॥ गुरूपोत्तमयोः किम् ? औपगवी । जातिलक्षणो ङीष् ॥ गोत्रे किम् ? अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री ॥ **गोत्रावयवात्** । ४।१।७९ ॥ गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् ॥ अगुरूपोत्तमार्थ आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या ॥ **क्रौड्यादिभ्यश्च** । ४।१।८० ॥ स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञर्थश्चारम्भः । क्रौड्या । वाड्या ॥ **सूत युवत्याम्** * ॥ सूत्या ॥ **भोज क्षत्रिये** * ॥ भोज्या ॥ **दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्** । ४।१।८१ ॥ एभ्यश्चतुर्भ्यः । ष्यङ्वा ॥ अगोत्रार्थमिदं गोत्रेऽपि परत्वात्प्रवर्तते । पक्षे 'इतो मनुष्येति ङीष् । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । इत्यादि ॥

इत्यपत्याधिकारप्रकरणम् ।

A भर्ग, करूश, केकय, कश्मीर, साल्व, सुस्थाल, उरस्, कैरव्य । इति भर्गादिः ।

B यौधेय, शौक्रेय, शौभ्रेय, ज्यावाणेय, धौर्तेय, धार्तेय, त्रिगर्त, भरत, उशीनर । इति यौधेयादिः ॥

C क्रौडि, लाडि, व्याडि, आपिशलि, आपक्षिति, चौपयत, चैटयत, सैकयत, बैल्वयत, सौधातकि, सूत युवत्याम्, भोज क्षत्रिये, यौतकि, कौटि, भौरिकि, भौलिकि, शाल्मलि, शालास्थलि, कापिष्ठलि, गौकक्ष्य । इति क्रौड्यादिः ॥

---

१ मद्रशब्दाद् 'द्व्यञ्मगध-' इति द्व्यज्लक्षणस्याणो लुकि वृद्ध्यप्राप्तौ माद्रीत्यत्र वृद्धिश्रवणं कथमिति प्रश्नाशयः ॥ २ 'कैकयी' इत्यत्र तद्राजसंज्ञकेऽञि जाते आदिवृद्धिः 'केकय-' इतीयादेशश्च कुतो न श्रूयते इति शङ्कामपनुदति-**केकयीत्यत्रेति । जन्यजनकभावेति** । भ्रातृभगिनीभावादीनामप्युपलक्षणमिति स्त्रीप्रत्ययोक्तं न विस्मरणीयमिति बोध्यम् ॥

अथ तद्धितेषु रक्ताद्यर्थकप्रकरणम् ।

तेन रक्तं रागात् । ४।२।१ ॥ रज्यतेऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्ठम् ॥ रागात्किम् ? देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ॥ **लाक्षारोचनाट्ठक् । ४।२।२ ॥** लाक्षिकः । रौचनिकः ॥ **शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् * ॥** शाकलिकः । कार्दमिकः ॥ आभ्यामणपीति वृत्तिकारः । शाकलः । कार्दमः ॥ **नील्या अन् * ॥** नील्या रक्तं नीलम् ॥ **पीतात्कन् * ॥** पीतकम् ॥ **हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् * ॥** हारिद्रम् । माहारजनम् ॥ **नक्षत्रेण युक्तः कालः । ४।२।३ ॥** पुष्येण[1] युक्तं पौषमहः । पौषी रात्रिः ॥ **लुबविशेषे । ४।२।४ ॥** पूर्वेण विहितस्य लुप्स्यात् षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते ॥ अद्य पुष्यः ॥ कथं तर्हि[2] 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति ? 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य' इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुब् नेति ज्ञापितत्वात् । श्रवणशब्दात्तु अत एव लुप् युक्तवद्भावाभावश्च ॥ 'अबाधकान्यपि निपातनानि' श्रावणी ॥ **संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् । ४।२।५ ॥** विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । संज्ञायां किम् ? श्रावणी । आश्वत्थी ॥ **द्वन्द्वाच्छः । ४।२।६ ॥** नक्षत्रद्वन्द्वाद्युक्ते काले छः स्यात् विशेषे सत्यसति च ॥ तिष्यपुनर्वसवीयमहः । राधानुराधीया रात्रिः ॥ **दृष्टं साम । ४।२।७ ॥** तेनेत्येव ॥ वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम ॥ **अस्मिन्नर्थेऽण् डिद्वा वक्तव्यः * ॥** उशनसा दृष्टमौशनम् । औशनसम् । **कलेर्ढक्[3] । ४।२।८ ॥** कलिना दृष्टं कालेयं साम ॥ **वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ । ४।२।९ ॥** वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ॥

सिद्धे[4] यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ * ।
ग्रहणं[5] माऽतदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे * ॥

परिवृतो रथः । ४।२।१० ॥ वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः ॥ रथः किम् ? वस्त्रेण परिवृतः कायः । [समन्ताद्वेष्टितः[6] परिवृत उच्यते । तेनेह न । छात्रैः परिवृतो रथः] ॥ **पाण्डुकम्बलादिनिः । ४।२।११ ॥** पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो

---

१ नक्षत्रस्थितेरव्यभिचरितत्वाद् अत्र नक्षत्रपदं 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इति वद् नक्षत्रस्थितचन्द्रपरमेव । तथा-चोक्तं वार्तिककृता–'**नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात् तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानम्**' इति । इति सकलं मनसि निधायाह–**पुष्येण युक्तमिति** ॥ २ अवान्तरविशेषस्याप्रतीतावपि लुप् कुतो नेति शङ्कते–**कथंतर्हीति** ॥ समाधानं तु 'फाल्गुनीकार्तिकीचैत्री' इति निर्देशो लुपि सति नोपपद्यते इति लुबभावं ज्ञापयतीति ॥ ३ कलेर्ढगिति वार्तिकं सूत्रेषु कैश्चित् प्रक्षिप्तम् ॥ ४ 'यस्येति च' इत्यनेनैवाकारलोपे सिद्धे 'वामदेव्यम्' इति रूपयोः ययद्भ्यामपि सिद्धौ डित्करणं किमर्थम्' इति शङ्कते–**सिद्धे यस्येतीति** ॥ ५ तद् ड्यड्ड्यतोर्डित्करणं व्यर्थं सत् क्रमेण 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्' 'तद (न्मात्रा) नुबन्धकग्रहणे न अतद (न्मात्रा) नुबन्धकस्य ग्रहणम्' इति परिभाषे ज्ञापयति । तत्फलं 'अवामदेव्यम्' इत्यस्य 'ययतोश्चातदर्थे' इत्यत्र नञाश्रयेऽन्तोदात्ते कर्तव्ये ग्रहणं मा भूत् इति । इति समाधानाशयः ॥ ६ अयमपपाठः मनोरमायां भाष्यवार्तिकेनैवास्यार्थस्योक्तत्वात् ॥

राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः ॥ मत्वर्थीयेनिनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥ **द्वैपवैयाघ्रादञ् । ४।२।१२ ॥** द्वीपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो द्वैपो रथः । एवं वैयाघ्रः ॥ **कौमारापूर्ववचने । ४।२।१३ ॥** कौमारेत्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः ॥ यद्वा । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या ॥ **तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः । ४।२।१४ ॥** शराव उद्धृतः शाराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते । तेन सप्तमी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः ॥ **स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते । ४।२।१५ ॥** तत्रेत्येव । समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते ॥ स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलो भिक्षुः ॥ **संस्कृतं भक्षाः । ४।२।१६ ॥** सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे, यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः ॥ भ्राष्ट्रे संस्कृता भ्राष्ट्रा यवाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः पुरोडाशः ॥ **शूलोखाद्यत् । ४।२।१७ ॥** अणोपवादः ॥ शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः । तस्यां संस्कृतम् उख्यम् ॥ **दध्नष्ठक् । ४।२।१८ ॥** दध्नि संस्कृतं दाधिकम् ॥ **उदश्वितोऽन्यतरस्याम् । ४।२।१९ ॥** ठक् स्यात्पक्षेण् ॥ **इसुसुक्तान्तात्कः । ७।३।५१ ॥** इस् उस् उक् त एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् ॥ उदकेन श्वयति वर्धते इत्युदश्वित् । तत्र संस्कृतः औदश्वित्कः । औदश्वितः ॥ इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह [1]। आ[2]शिषा चरति आशिषिकः । उषा चरति औषिकः ॥ **दोष उपसंख्यानम् * ॥** दोर्भ्यां चरति दौष्कः ॥ **क्षीराड्ढञ् । ४।२।२० ॥** अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते [3] न तु भक्षा इति ॥ तेन यवाग्वामपि भवति–क्षैरेयी ॥ **सास्मिन्पौर्णमासीति । ४।२।२१ ॥** इतिशब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते [4]। पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः ॥ **आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् । ४।२।२२ ॥** अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण् । 'पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहायणिको मासः । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थः । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् ॥ आश्वत्थिकः ॥ **विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः । ४ । २ । २३ ॥** एभ्यष्ठग्वा । पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः । फाल्गुनो मासः । श्रावणिकः । श्रावणः । कार्तिकिकः । कार्तिकः । चैत्रिकः। चैत्रः ॥ **साऽस्य देवता । ४ । २ । २४ ॥** इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । 'आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति तु शैषिकेऽर्थे 'सर्वत्राग्नीति ढक् ॥ **कस्येत् । ४।२।२५ ॥** कशब्दस्य

---

१ सर्पिष्कम् धानुष्कमित्यत्र क्रमेण प्रतिपदोक्त इसिरुसिः ॥ २ आशिस् शब्दे 'शास इदङ्हलोः' इकारो लाक्षणिकः । 'उषा' इत्यत्र वसेः क्विपि संप्रसारणेन लाक्षणिक उकार इति भावः ॥ ३ खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् 'भक्षिरयं खरविशदे वर्तते तेन द्रवे न प्राप्नोति' इति 'भोज्यं भक्ष्ये' इति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात् इत्यभिप्रेत्य यवागूसंग्रहार्थमाह–**न त्विति ॥ यवाग्वामिति ।** 'यवागूः षड्गुणे तोये संसिद्धा' इत्युक्तेर्द्रवद्रव्यमिति भावः ॥ ४ तेन पूर्णमास्यन्तामान्तान्यतरचान्द्रमास एव भवति न सावन इति भावः ॥

इदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन ॥ यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवतास्य कायं हविः । श्रीर्देवतास्य श्रायम् ॥ **शुक्राद्घन् । ४ ।२।२६ ॥** शुक्रियम् ॥ **अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः ।४।२।२७ ॥** अपोनप्त्रियम् । अपान्नप्त्रियम् । अपोनपात् अपान्नपाच्च देवते । प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्तरूपं निपात्यते । अत एवापोनपाते अपान्नपातेऽनुब्रूहीति प्रैषः ॥ **छ च ।४।२।२८ ॥** योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रीयम् । अपान्नप्त्रीयम् ॥ **शतरुद्राद्घश्च * ॥** चाच्छः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रियम् । शतरुद्रीयम् । घच्छयोर्विधानसामर्थ्याद् 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति न लुक् ॥ **महेन्द्राद्घाणौ च ।४।२।२९ ॥**चाच्छः ॥ महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥ **सोमाट्ट्यण् । ४ ।२।३० ॥** सौम्यम् । टित्वान् ङीप् ॥ सौमी ऋक् ॥ **वाय्वृतुपित्रुषसो यत् । ४।२।३१ ॥** वायव्यम् । ऋतव्यम् ॥ **रीङृतः । ७ । ४।२७ ॥** अकृद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे च्वौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः स्यात् । यस्येति च । पित्र्यम् । उषस्यम् ॥ **द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च । ४ । २ ।३२ ॥** चाद्यत् ॥ द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् ॥ **अग्नेर्ढक् । ४ ।२।३३ ॥** आग्नेयम् ॥ **कालेभ्यो भववत् । ४ ।२।३४ ॥** मासिकम् । प्रावृषेण्यम् ॥ **महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् । ४।२।३५ ॥** माहाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकम् ॥ **देवताद्वन्द्वे च । ७।३।२१ ॥** अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च परे ॥ आग्निमारुतम् ॥ **नेन्द्रस्य परस्य ।७।३।२२ ॥** परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् ॥ सौमेन्द्रः । परस्य किम् । ऐन्द्राग्नः ॥ **दीर्घाच्च वरुणस्य ।७।३।२३ ॥** दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् ॥ दीर्घात्किम् ? आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत ॥ '**तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम्***॥ नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः ॥ **पूर्णमासादण् वक्तव्यः * ॥** पूर्णो मासोऽस्यां वर्तते इति पौर्णमासी तिथिः ॥ **पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः । ४ । २ । ३६ ॥** एते निपात्यन्ते ॥ **पितुर्भ्रातरि व्यत् * ॥** पितुर्भ्राता पितृव्यः ॥ **मातुर्डुलच् *** मातुर्भ्राता मातुलः ॥ **मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् * ॥** मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥ **मातरि षिच्च * ॥** मातामही । पितामही ॥ **अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः * ॥** सकारपाठसामर्थ्यान्न षः । अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥ **तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ* ॥** तिलपिञ्जः । तिलपेजः । वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः ॥ **पिञ्जश्छन्दसि डिच्च * ॥** तिलिपिञ्जः ॥

---

१ परत्वादिति । इकारविधानसामर्थ्यादिति भाष्ये स्पष्टम् ॥ २ श्रायमिति । अत्र शिष्टप्रयोगोऽन्वेष्यः ॥ ३ शत्रन्तस्य नपादित्यस्य तृप्रत्ययाकारलोपौ घच्छप्रत्ययसंनियोगेनैव निपात्येते इति भावः ॥ ४ 'हलस्तद्धितस्य' इति यकारलोपः ॥ ५ 'माश्चन्द्रमासयोः पुमान्' इति मेदिन्यामुक्तात् सकारान्ताद् 'मास्' शब्दाद् स्वार्थिके प्रज्ञाद्यणि मासशब्दोऽकारान्तश्चन्द्रवाची एवात्र ग्राह्य इति भावः ॥

तस्य समूहः ।४।२।३७ ॥ काकानां समूहः काकम् । बाकम् ॥ **भिक्षादिभ्योऽण्**[A] । **४।२।३८ ॥** भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम् । इह 'भस्याढे' इति पुंवद्भावे[1] कृते ॥ **इनण्यनपत्ये ।६।४।१६४ ॥** अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् ॥ तेन 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो यौवनम् । शत्रन्तादनुदात्तादेरञि । यौवतम् ॥ **गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् । ४ । २ । ३९ ॥** एभ्यः समूहे वुञ् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रं तच्चापत्यमात्रम् ॥ **युवोरनाकौ ।७।१।१ ॥** यु वु एतयोरनुनासिकयोः क्रमादन अक एतावादेशौ स्तः ॥ ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लौचुकायनकम् ॥ औक्षकमित्यादि । 'आपत्यस्य चेति यलोपे प्राप्ते- । **प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः** * ॥ राजन्यकम् । मानुष्यकम् ॥ **वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्** * ॥ वार्धकम् ॥ **केदाराद्यञ्च ।४।२।४० ॥** चाद्वुञ् । कैदार्यम् । कैदारकम् ॥ **गणिकाया यञिति वक्तव्यम्** * ॥ गाणिक्यम् ॥ **ठञ् कवचिनश्च । ४ । २ । ४१ ॥** चात्केदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् ॥ कैदारिकम् ॥ **ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् । ४ । २। ४२ ॥** ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ॥ **पृष्ठादुपसंख्यानम्** * ॥ पृष्ठ्यम् ॥ **ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ।४। ।२।४३ ॥** ग्रामता । जनता । बन्धुता ॥ **गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्** * ॥ गजता । सहायता ॥ **अह्नः खः क्रतौ** * ॥ अहीनः । अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः ॥ क्रतौ किम्? आह्नः । इह खण्डिकादित्वादञ् । 'अह्नष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपो न ॥ **पर्श्वा णस् वक्तव्यः** * ॥ **सिति च । १ ।४।१६ ॥** सिति परे पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् ॥ अभत्वादोर्गुणो न । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् ॥ **अनुदात्तादेरञ् । ४।२।४४ ॥** कापोतम् । मायूरम् ॥ [B]**खण्डिकादिभ्यश्च । ४।२।४५ ॥** अञ् स्यात् ॥ खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम् ॥ **चरणेभ्यो धर्मवत् । ४ । २ । ४६ ॥** काठकम् । छान्दोग्यम् ॥ **अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । ४। २ । ४७ ॥** साक्तुकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ॥ **केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् । ४।२।४८ ॥** पक्षे ठगणौ । कैश्यम् । कैशिकम् । अश्वीयम् । आश्वम् ॥ [C]**पाशादिभ्यो यः**

A भिक्षा, गर्भिणी, क्षेत्र, करीष, अङ्गार, चर्मिन्, धर्मिन्, सहस्र, युवति, पदाति, पद्धति, अर्थवत्, दक्षिणा, भरत, विषय, श्रोत्र । इति भिक्षादिः ॥

B खण्डिका, वडवा, क्षुद्रक, मालवात्सेनासंज्ञायाम्, भिक्षुक, शुक, उलूक, श्वन्, अहन्, युगवरत्र, हलबन्ध्य । इति खण्डिकादिः ॥

C पाश, तृण, धूम, वात, अङ्गार, पाटल, पोत, गल, पिटक, पिटाक, शकट, हल, नट, वन । इति पाशादिः ॥

---

१ तद्धितचिकीर्षायामेव पुंवद्भावे कृते ततः प्रत्यये इत्येवमेव प्रक्रिया ॥ २ प्रत्ययचिकीर्षायां पुंवद्भावाङ्गीकारस्य फलमाह-**युवतीनामिति** । पूर्वं पुंवद्भावेन तिप्रत्ययेऽप्राप्ते सत्याद्युदात्तत्वाद् युवन् शब्दाद् अण्प्रत्यये सिद्धे 'अनुदात्तादेरञ्' इत्यञ्बाधनार्थं भिक्षादिषु युवतिग्रहणं न कर्तव्यम् इत्यर्थकं **'भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्'** इति वार्तिकमेवात्र प्रमाणमिति भावः ॥

।४।२।४९ ॥ पाश्या । तृण्या । धम्या । वन्या । वात्या ॥ **खलगोरथात्** ।४।२।५० ॥ खल्या । गव्या । रथ्या ॥ **इनित्रकट्यचश्च** ।५।२।५१ ॥ खलादिभ्यः क्रमात्स्युः ॥ खलिनी । गोत्रा । रथकट्या ॥ [A]**खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः** * ॥ डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणोऽयम् ॥ **विषयो देशे** ।४।२।५२ ॥ षष्ठ्यन्तादणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः ॥ शिबीनां विषयो देशः शैबः । देशे किम् ? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ॥ [B]**राजन्यादिभ्यो वुञ्** ।४।२।५३ ॥ राजन्यकः ॥ [C]**भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो**[D] **विधल्भक्तलौ** ।४।२।५४ ॥ भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् ॥ ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ॥ **सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु** ।४।२।५५ ॥ अण् ॥ पंक्तिरादिरस्येति पांक्तः प्रगाथः ॥ **स्वार्थ उपसंख्यानम्** * ॥ त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् ॥ **संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः** ।४।२।५६ ॥ सोऽस्येत्यनुवर्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः ॥ **तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः** ।४।२।५७ ॥ दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ॥ **घञः सास्यां क्रियेति ञः** ।४।२।५८ ॥ घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञप्रत्ययः स्यात् ॥ घञ इति कृद्ग्रहणाद्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ **श्येनतिलस्य पाते ञे** ।६।३।७१ ॥ श्येन तिल एतयोर्मुमागमः स्यात् ञप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे ॥ श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्यैनंपाता मृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलंपाता स्वधा ॥ श्येनतिलस्य किम् ? दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः ॥ **तदधीते तद्वेद** ।४।२।५९ ॥ व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ॥ [E]**क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्** ।४।२।६० ॥ क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि ॥ आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थं सामविशेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयोक्थम् । तदधीते वेद वा औक्थिकः ॥ **मुख्यार्थात्तूक्थशब्दाट्ठगणौ नेष्येते** * ॥ न्यायम्—नैयायिकः । वृत्तिम्—वार्त्तिकः । लोकायतम्—लौकायतिक इत्यादि ॥ **सूत्रान्तादकल्पादेः**-

---

A खल, डाक, कुटुम्ब, । इति खलादिराकृतिगणः । तेन शाकिनीत्यपि सिद्धम् ॥

B राजन्य, अमृत, बाभ्रव्य, शालङ्कायन, दैवयात, जालन्धरायण, तैलु, आत्मकामेय, अम्बरीषपुत्र, वसाति, बैल्ववन, शैलूष, उदुम्बर, तीव्र, बैल्वल, आर्जुनायन, संप्रिय, दाक्षि, ऊर्णनाभ । इति राजन्यादिः । आकृतिगणोऽयम् । तेन वरत्रा, अब्रीड, राजायन इत्यादि ॥

C भौरिकि, भौलिकि, चौपयत, चैटयत, काणेय, वाणिजक, वालिकाज्य, सैकयत, चैकयत । इति भौरिक्यादिः ॥

D ऐषुकारि, सारसायन, चान्द्रायण, द्व्याक्षायण, त्र्याक्षायण, औडायन, जौलायन, खाडायन, दासमित्रि, दासमित्रायण, शौद्रायण, दाक्षायण, शायण्डायन, तार्क्ष्यायण, शौभ्रायण, सौवीर, सौवीरायणि, शयण्ड, शौण्ड, शयाण्ड, वैश्वमानव, वैश्वधेनव, नड, तुण्डदेव, विश्वदेव, शापिण्डि । इत्यैषुकार्यादिः ।

E उक्थ, लोकायत, न्यास, न्याय, पुनरुक्त, निरुक्त, निमित्त, द्विपद, ज्योतिष, अनुपद, अनुकल्प, यज्ञ, धर्म, चर्चा, क्रमेतर, संहिता, पदक्रम, संघट्ट, वृत्ति, परिषद्, संग्रह, गुण, गण, आयुर्वेद । इत्युक्थादिः ॥

वेष्यते * ॥ सांग्रहसूत्रिकः ॥ अकल्पादेः किम् ? काल्पसूत्रः ॥ **विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्** * ॥ वायसविद्यिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः ॥ **अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम्** * ॥ आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः। त्रिविधा विद्या त्रिविद्या तामधीते वेद वा त्रैविद्यः ॥ **आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च** * ॥ यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचाराद्यवक्रीतं तदधीते वेत्ति वा यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इत्यर्थे वृद्धाच्छः । तस्य '**लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्**'*॥ इति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥ **सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः** * ॥ सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सवार्तिकः । द्विगोर्लुगिति लुक् । द्वितन्त्रः ॥ **इकन्पदोत्तरपदात् शतषष्टेः षिकन्पथः*** ॥ पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः। शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी॥ [A]**क्रमादिभ्यो वुन् ।४।२।६१ ॥** क्रमकः । क्रम, पद, शिक्षा, मीमांसा, इति क्रमादिः ॥ **अनुब्राह्मणादिनिः ।४।२।६२ ॥** तदधीते तद्वेदेत्यर्थे ॥ ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं तदधीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे अण्बाधनार्थमिदम्॥ [B]**वसन्तादिभ्यष्ठक् ।४।२।६३ ॥** वासन्तिकः । अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः । दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनाट्टिलोपो न । **प्रोक्ताल्लुक् ।४।२।६४ ॥** प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ पणनं पणः । 'वज्रर्थे कविधानमिति कः ॥ सोऽस्यास्तीति पणी ॥ तस्य गोत्रापत्यम् ॥ **गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ।६।४।१६५ ॥** एतेऽणि प्रकृत्या स्युः ॥ इति टिलोपो न । पाणिनः । ततो यूनि इञ् ॥ **ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः । २ । ४ । ५८ ॥** ण्यप्रत्ययान्तात्क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्ताद् ञितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक् स्यात् ॥ [कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः। श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् ? शिवाद्यण् । कौहडः पिता । तत इञ् । कौहडिः पुत्रः । यूनि किम् ? वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः ॥] इति अणो[3] लुक् तु न भवति । आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव

A अयं गणो मूल एव पठितः ॥

B वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद्, हेमन्त, शिशिर, प्रथम, चरम, गुण, अनुगुण, अथर्वन्, आथर्वण । इति वसन्तादिः ॥

१ कोष्ठकान्तर्गतः पाठोऽपत्याधिकारे 'फेश्छ च' इत्यस्य प्रत्युदाहरणे योग्यतया व्याख्यातव्योपि तत्राव्याख्यातत्वादत्रोपन्यस्तः ॥ २ **इति** 'ण्यक्षत्रियार्षञितः–' इति सूत्रेणेत्यर्थो बोध्यः ॥ ३ **अण इति** । अयमपपाठः । आर्षात् परत्वाभावेनाणो लुगप्राप्तेः । इञ एव आर्षात् परत्वेन लुक्प्राप्तेः ॥ अण इति पाठस्य प्रामाणिकत्वे 'अनन्तरस्येञः' इति शेषो बोध्यः ॥ ४**प्रतिपदोक्तस्येति** । येषामनुक्रमणिकायां मन्त्रद्रष्टृत्वेन प्रतिपदमुक्तिस्तेषामेव 'ऋष्यन्धक–' इत्यत्र '**ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः**' इत्युक्त्या ऋषिपदेन ग्रहणस्येष्टत्वेन सूचने पणिनो मन्त्रद्रष्टृत्वस्यानुक्रमणिकायामदर्शनात् । ततः 'तस्यापत्यम्' इत्यौत्सर्गिक एवाणिति भावः अत एव 'दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः' 'भगवतः पाणिनेः' इति भाष्यवार्तिकप्रयोगः संगच्छते ॥

ग्रहणात् । पाणिनिः ॥ पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । वृद्धाच्छः । 'इञश्चेत्यण्' तु न । गोत्रे य इञ् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽध्येतृवेदित्रणो लुक् । स्वरे स्त्रियां च विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया ॥ **सूत्राच्च कोपधात् । ४ । २ । ६५ ॥** सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम् । तदधीते विदन्ति वा अष्टकाः ॥ **छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ।४।२।६६ ॥** छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययं बिना न प्रयोज्यानीत्यर्थः ॥ कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः । तस्य 'कठचरकादिति लुक् । ततोऽण् । तस्य 'प्रोक्ताल्लुक् ॥ **तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । ४ । २ । ६७ ॥** उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरः ॥ **तेन निर्वृत्तम् ।४।२।६८ ॥** कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी ॥ **तस्य निवासः ।४।२। ६९ ॥** शिबीनां निवासो देशः शैवः ॥ **अदूरभवश्च ।४।२।७० ॥** विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् ॥ चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः संनिधाप्यन्ते । तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति ॥ **ओरञ् । ४ । २ । ७१ ॥** अणोपवादः । कक्षतु—काक्षतवम् । नद्यां तु परत्वान्मतुप् । इक्षुमती ॥ **मतोश्च बह्वजङ्गात् । ४।२।७२ ॥** बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् नाऽण् ॥ सैध्रकावतम् ॥ बह्वजिति किम् ? आहिमतम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्तविशेषणं मा भूत् ॥ **बह्वचः कूपेषु । ४।२।७३ ॥** अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दैर्घवरत्रः कूपः ॥ **उदक्च विपाशः । ४।२।७४ ॥** विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् ॥ अबह्वजर्थ आरम्भः ॥ दत्तेन निर्वृत्तो दात्तः कूपः ॥ उदक् किम् ? दक्षिणतः कूपेष्वणेव ॥ [A]**सङ्कलादिभ्यश्च ।४।२।७५ ॥** कूपेष्विति निवृत्तम् ॥ सङ्कलेन निर्वृत्तं साङ्कलम् । पौष्कलम् ॥ **स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु । ४।२।७६ ॥** स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ् ॥ सौवीरे—दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री नगरी । साल्वे—वैधूमाग्नी । प्राचि—माकन्दी ॥ [B]**सुवास्त्वादिभ्योऽण् । ४।२।७७ ॥** अञोऽपवादः ॥ सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वर्णु—वार्णवम् । अण्ग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम् । सौवास्तवी ॥ **रोणी । ४।२।७८ ॥** रोणीशब्दात्तदन्ताच्च अण् ॥ कूपाञोऽपवादः । रौणः । आजकरौणः ॥ **कोपधाच्च । ४।२।७९ ॥** अण् । अञोऽपवादः । कार्णच्छिद्रकः कूपः । कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कवम् ॥ **वुञ्छण्कठजि-**

A संकल, पुष्कल, उत्तम, उडुप, उद्वेप, उत्पुट, कुम्भ, निधान, सुदक्ष, सुदत्त, सुपूत, सुभूव, सुनेत्र, सुमङ्गल, सुपिङ्गल, सूत, सिकत, पूतीक, पूलास, कूलास, पलाश, निवेश, गवेष, गम्भीर, इतर, आन्, अहन्, लोमन्, वेमन्, वरुण, बहुल, सद्योज, अभिषिक्त, गोभृत्, राजभृत्, मल्ल, मल्ल, माल । इति संकलादिः ॥

B सुवास्तु, वर्णु, भण्ड, खण्ड, सेवालिन्, कर्पूरिन्, शिखण्डिन्, गर्त, कर्कश, शकटीकर्ण, कृष्णकर्ण, कर्क, कर्कन्धुमती, गोह, अहिसक्थ । इति सुवास्त्वादिः ॥

१ एतदादि चातुरर्थिकप्रकरणम् ॥

लसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽ[A]रीहण[B]कृशाश्व[C]र्श्य[D]कुमुद[E]काश[F]तृण[G]प्रेक्षा-[H]श्म[I]सखि[J]संकाश[K]बल[L]पक्ष[M]कर्ण[N]सुतङ्गम[O]प्रगदि[P]न्वराहकु[Q]मुदादिभ्यः ।४।२।८०॥

A अरीहण, द्रुघण, द्रुहण, भगल, उलन्द, किरण, सांपरायण, क्रौष्ट्रायण औष्ट्रायण, त्रैगर्तायन, मैत्रायण, भास्त्रायण, वैमतायन, गौमतायन, सौमतायन, सौसायन, धौमतायन, ऐन्द्रायण, कौन्द्रायण, खाडायन, शाण्डिल्यायन, रायस्पोष, विपथ, विपाश्, उद्दण्ड, उदञ्चन, खाण्डवीरण, वीरण, काशकृत्स्न, जाम्बवत्, शिंशपा, रैवत, बिल्व, सुयज्ञ, शिरीष, बधिर, जम्बु, खदिर, सुशर्मन्, भलतृ, भलन्दन, खण्डु, कनल, यज्ञदत्त । इत्यरीहणादिः ॥

B कृशाश्व, अरिष्ट, अरिश्म, वेश्मन्, विशाल, लोमश, रोमश, रोमक, लोमक, शबल, कूटवर्चल, सुवर्चल, सुकर, सूकर, प्रतर, सदृश, पुराग, पुरग, मुख, धूम, अजिन, विनत, अवनत, विकुध्यास, पराशर, अरुस्, अयस, मौद्गल्य, यूकर । इति कृशाश्वादिः ॥

C ऋश्य, न्यग्रोध, शर, निलीन, निवास, निवात, निधान, निबन्ध, विबद्ध, परिगूढ, उपगूढ, असनि, सित, मत, वेश्मन्, उत्तराश्मन्, अश्मन्, स्थूल, बाहु, खदिर, शर्करा, अनडुह्, अरडु, परिवंश, वेणु, वीरण, खण्ड, दण्ड, परिवृत्त, कर्दम, अंशु । इत्यृश्यादिः ॥

D कुमुद, शर्करा, न्यग्रोध, इक्कट, संकट, कङ्कट, गर्त, बीज, परिवाप, निर्यास, शकट, कच, मधु, शिरीष, अश्व, अश्वत्थ, बल्वज, यवास, कूप, विकङ्कट, दशग्राम । इति कुमुदादिः ॥

E काश, पाश, अश्वत्थ, पलाश, पीयूक्षा, चरण, वास, नड, वन, कर्दम, कच्छूल, कङ्कट, गुहा, बिसतृण, कर्पूर, बर्बर, मधुर, ग्रह, कपित्थ, जतु, सीपाल । इति काशादिः ॥

F तृण, नड, मूल, वन, पर्ण, वराण, बिल, पुल, फल, अर्जुन, अर्ण, सुवर्ण, बल, चरण, बुस, इति तृणादिः ॥

G प्रेक्षा, हलका, बन्धुका, ध्रुवका, क्षिपका, न्यग्रोध, इक्कट, कङ्कट, संकट, कट, कूप, बुक, पुक, पुट, मह, परिवाप, यवास, ध्रुवका, गर्त, कूपक, हिरण्य । इति प्रेक्षादिः ॥

H अश्मन्, यूथ, ऊष, मीन, नद, दर्भ, वृन्द, गुद, खण्ड, नग, शिखा, कीट, पाम, कन्द, कान्द, कुल, गह्व, गुड, कुण्डल, पीन, गुह । इत्यश्मादिः ॥

I सखि, अग्निदत्त, वायुदत्त, सखिदत्त, गोपिल, भल्ल, पाल, चक्र, चक्रवाक, छगल, अशोक, करवीर, वासव, वीर, वज्र, कुशीरक, सीहर, सरक, सरस, सरम, समर, समल, सुरस, सेह, तमाल, कदल, सप्तल । इति सख्यादिः ॥

J संकाश, कपिल, कश्मीर, समीर, शूरसेन, सरक, सूर, सुपथिन् पन्थ च, यूथ, अंश, अङ्ग, नासा, पलित, अनुनास, अश्मन्, कूट, मलिन, दश, कुम्भ, शीर्ष, विरत, समल, सीर, पञ्जर, मन्थ, नल, रोमन्, पुलिन, सुपरि, कटिप, सकर्णक, वृष्टि, तीर्थ, अगस्ति, विकर, नासिका । इति संकाशादिः ॥

K बल, चुल, नल, दल, वट, लकुल, उरल, पुल, मूल, उल, डुल, वन, कुल । इति बलादिः ॥

L पक्ष, तुक्ष, तुष, तुण्ड, अण्ड, कम्बलिका, बलिक, चित्र, अस्ति, पथः पन्थ च, कुम्भ, सीरक, सरक, सकल, सरस, समल, अतिश्वन्, रोमन्, लोमन्, हस्तिन्, मकर, लोमक, शीर्ष, निवात, पाक, सिंहक, अङ्कुश, सुवर्णक, हंसक, हिंसक, कुत्स, बिल, खिल, यमल, हस्त, कला, सकर्णक । इति पक्षादिः ॥

M कर्ण, वसिष्ठ, अर्क, अर्कलूष, द्रुपद, आनडुह्य, पाञ्चजन्य, स्फिज्, कुम्भी, कुन्ती, जित्वन्, जीवन्त, कुलिश, आण्डीवत, जत्र, जैत्र, आनक । इति कर्णादिः ॥

N सुतङ्गम, मुनिचित, विप्रचित, महाचित, महापुत्र, स्वन, श्वेत, खडिक, शुक्र, विग्र, बीजवापिन्, अर्जुन, श्वन्, अजिर, जीव, खण्डित, कर्ण, विग्रह । इति सुतङ्गमादिः ॥

एभ्यः सप्तदेशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युश्चतुरर्थ्याम् ॥ अरीहणादिभ्यो वुञ् । अरीहणेन निर्वृत्तमारीहणकम् ॥ कृशाश्वादिभ्यश्छण् । कार्शाश्वीयम् ॥ ऋश्यादिभ्यः कः । ऋश्यकम् ॥ कुमुदादिभ्यष्ठच् । कुमुदिकम् ॥काशादिभ्य इलः । काशिलः ॥ तृणादिभ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः । प्रेक्षी ॥ अश्मादिभ्यो रः । अश्मरः ॥ सख्यादिभ्यो ढञ् । साखेयम् । सङ्काशादिभ्यो ण्यः । साङ्काश्यम् ॥ बलादिभ्यो यः । बल्यम् ॥ पक्षादिभ्यः फक् । पाक्षायणः । 'पथः पन्थ च' । पान्थायनः ॥ कर्णादिभ्यः फिञ् । कार्णायनिः ॥ सुतङ्गमादिभ्य इञ् । सौतङ्गमिः ॥ प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः । प्रागद्यः ॥ वराहादिभ्यः कक् । वाराहकः ॥ कुमुदादिभ्यष्ठक् । कौमुदिकः ॥ **जनपदे लुप् । ४।२।८१ ॥** जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात् ॥ **लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने । १।२।५१ ॥** लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः ॥ पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः ॥ **तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । १।२।५३॥** युक्तवद्वचनं न कर्तव्यं संज्ञानां प्रमाणत्वात् ॥ **लुब्योगाप्रख्यानात् । १ । २ । ५४ ॥** लुबपि न कर्तव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः ॥ **योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् । १ । २ । ५५ ॥** यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत ॥ **प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । १।२।५६ ॥** 'प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवंरूपं वचनमप्यशिष्यम् । कुतः । अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः ॥ **कालोपसर्जने च तुल्यम् । १।२। ५७ ॥** अतीताया रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः । '**विशेषणमुपसर्जनम्**' इत्यादि पूर्वाचार्यैः परिभाषितं तत्राप्यशिष्यत्वं समानम् । लोकप्रसिद्धेः ॥ **विशेषणानां चाजातेः । १।२।५२ ॥** लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा ॥ पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ ॥ अजातेः किम् ? पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः ॥ **हरीतक्यादिषु व्यक्तिः । * ॥** हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥ **खलतिकादिषु वचनम् * ॥** खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि ॥ **मनुष्यलुपि प्रतिषेधः * ॥** मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां न । लुबन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा अभिरूपः ॥ [A]**वरणादिभ्यश्च । ४।२।८२ ॥** अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं

O प्रगदिन्, मगदिन्, मददिन्, कविल खण्डित, गदित, चूडार, मडार, मन्दार, कोविदार । इति प्रगद्यादिः ॥

P वराह, पलाश, शिरीष, पिनद्ध, निबद्ध, बलाद, स्थूल, विदग्ध, विजग्ध, विभग्न, निमग्न, बाहु, खदिर, शर्करा । इति वराहादिः ॥

Q कुमुद, गोमय, रथकार, दशग्राम, अश्वत्थ, शाल्मलि, शिरीष, मुनि, स्थल, कुण्डल, कूट, मधुकर्ण, घास, कुन्द, शुचि, कर्ण । इति कुमुदादिः ॥

A वरणा, शृङ्गी, शाल्मलि, मुण्डी, शयाण्डी, पर्णी, ताम्रपर्णी, गोद, आलिङ्गायनि, जानपदी, जम्बू, पुष्कर, चम्पा, पम्पा, वल्गु, उज्जयिनी, गया, मथुरा, तक्षशिला, उरसा, गोमती, वलभी । इति वरणादिः ॥

नगरं वरणाः ॥ **शर्कराया वा । ४।२।८३ ॥** अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप्स्यात् ॥ **ठक्छौ च । ४।२।८४ ॥** शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठच्ककौ । वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुब्विकल्पः । षड् रूपाणि । शर्करा । शार्करम् । शार्करिकम् । शर्करीयम् । शर्करिकम् । शार्करकम् ॥ **नद्यां मतुप् । ४।२।८५ ॥** चातुरर्थिकः । इक्षुमती ॥ [A]**मध्वादिभ्यश्च । ४।२।८६ ॥** मतुप् स्याच्चातुरर्थिकः ॥ अनद्यर्थ आरम्भः । मधुमान् ॥ **कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् । ४।२।८७ ॥** कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । आद्ययोर्[1] 'झयः' इति, अन्त्ये 'मादुपधाया' इति वक्ष्यमाणेन वः ॥ **महिषाच्चेति वक्तव्यम् *** ॥ महिष्मान्नाम देशः ॥ **नडशादाड्ड्वलच् । ४।२।८८ ॥** नड्वलः । शादो जम्बालघासयोः । शाद्वलः ॥ **शिखाया वलच् ४ ।२।८९ ॥** शिखावलम् ॥ [B]**उत्करादिभ्यश्छः । ४।२।९० ॥** उत्करीयः ॥ [C]**नडादीनां कुक् च । ४।२।९१ ॥** नडकीयम् ॥ **कुञ्चा ह्रस्वत्वं च *** ॥ कुञ्चकीयः ॥ **तक्षन्नलोपश्च *** ॥ तक्षकीयः ॥ [D]**बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् । ६।४।१५३ ॥** नडाद्यन्तर्गता बिल्वकादयस्तेभ्यश्छस्य लुक् तद्धिते परे । बिल्वा यस्यां सन्ति सा बिल्वकीया । तस्यां भवा बैल्वकाः । वेत्रकीया । वैत्रकाः ॥ छस्य किम् छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्कुको निवृत्तिर्मा भूत् । अन्यथा[2] 'सन्नियोगशिष्टानामिति कुगपि निवर्तेत । लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थम्[3] । लोपो हि यमात्रस्य[4] स्यात् ॥

इति चातुरर्थिकप्रकरणम् ।

A मधु, बिस, स्थाणु, वेणु, कर्कन्धु, शमी, करीर, हिम, किशर, शर्याण, मरुत, वार्दाली, शर, इष्टका, आसुति, शक्ति, आसन्दी, सकल, शलाका, आमिषी, इक्षु, रोमन्, रुष्टी, रुप्य, तक्षशिला, खड, वट, वेट । इति मध्वादिः ॥

B उत्कर, संफल, शफर, पिप्पल, पिप्पलीमूल, अश्मन्, सुवर्ण, खलाजिन, तिक, कितव, अणक, त्रैणव, पिचुक, अश्वत्थ, काश, क्षुद्र, भस्त्रा, शाल, जन्या, अजिर, चर्मन्, उत्क्रोश, क्षान्त, खदिर, शूर्पणाय, श्यावनाय, नैवाकव, तृण, वृक्ष, शाक, पलाश, विजिगीषा, अनेक, आतप, फल, संपर, अर्क, गर्त, अग्नि, वैराणक, इडा, अरण्य, निशान्त, पर्ण, निचायक, शंकर, अवरोहित, क्षार, विशाल, वेत्र, अरीहण, खण्ड, वातागार, मन्त्रणार्ह, इन्द्रवृक्ष, नितान्तवृक्ष, आर्द्रवृक्ष । इत्युत्करादिः ॥

C नड, प्लक्ष, बिल्व, वेणु, वेत्र, वेतस, इक्षु, काष्ठ, कपोत, तृण, कुञ्चा ह्रस्वत्वं च, तक्षन् नलोपश्च । इति नडादिः ॥

D एते नडादिषु द्रष्टव्याः ॥

---

१ आद्ययोरिति । 'नड्वान्' इत्यस्य 'मादुपधायाः' इति सिद्धावपि 'झयः' इत्यत्रोपन्यास उपायान्तरपर एवेति बोध्यम् ॥ २ लुग्ग्रहणात् प्रत्ययस्य छस्यैव लुक्सिद्धौ छग्रहणम् **संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभावः"** इति परिभाषां ज्ञापयत् कुकोऽपि निवृत्तिवारणाय स्वांशे चरितार्थमिति दर्शयति-**अन्यथेति** । छग्रहणाभावे इत्यर्थः ॥ ३ ढे लोपो कद्र्वा इत्यतो लोपानुवृत्तोरिति भावः ॥ ४ **यमात्रस्येति** । 'अलोन्त्यस्य' इति परिभाषोपस्थानादिति भावः ॥

अथ शैषिकप्रकरणम् ।

शेषे । ४।२।९२ ॥ अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राऽणादयः स्युः ॥ चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः ॥ 'शेष' इति लक्षणं चाधिकारश्च 'तस्य विकार' इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः ॥ **राष्ट्रावारपाराद्घखौ । ४ । २ । ९३ ॥** आभ्यां क्रमाद्घखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ **अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् * ॥** अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः ॥ इह प्रकृतिविशेषाद्घादयष्ट्युटयुलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥ **ग्रामाद्यखञौ । ४ । २ । ९४ ॥** ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥ [A]**कत्र्यादिभ्यो ढकञ् । ४।२।९५ ॥** कुत्सितास्त्रयः कत्रयः । तत्र जातादिः कात्रेयकः । नागरेयकः ॥ ग्रामादित्यनुवृत्तेः—ग्रामेयकः ॥ **कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । ४।२।९६ ॥** कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौक्षेयकोऽसिः । कौक्षोऽन्यः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः ॥ [D]**नद्यादिभ्यो ढक् । ४।२।९७ ॥** नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ॥ **दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । ४।२।९८ ॥** दक्षिणेत्याजन्तमव्ययम् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्त्यः । पौरस्त्यः ॥ **कापिश्याः ष्फक् । ४।२।९९ ॥** कापिश्यां जातादि कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ॥ **रङ्कोरमनुष्येऽण् च ।४।२।१०० ॥** चात् ष्फक् ॥ राङ्कवो गौः । राङ्कवायणः ॥ अमनुष्य इति किम्? रौङ्कवको मनुष्यः ॥ **द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ।४।२।१०१ ॥** दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ॥ **कन्थायाष्ठक् ।४।२।१०२ ॥** कान्थिकः ॥ **वर्णौ वुक् ।४।२।१०३ ॥** वर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो वर्णुः तद्विषयार्थवाचिकन्थाशब्दाद्वुक् स्यात् ॥ यथा हि जात हिमवत्सु कान्थकम् ॥ **अव्ययात्त्यप् ।४।२।१०४ ॥ अमेहक्वतसित्रेभ्य एव * ॥** अमाऽन्तिकसहार्थयोः ॥ अमात्यः । इहत्यः । क्वत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः ॥ परिगणनं किम्? उपरिष्टाद्भव औपरिष्टः ॥ **अव्ययानां भमात्रे टिलोपः * ॥** अनित्योऽयं बहिषष्टिलोपविधानात् । तेनेह न । आरातीयः ॥ **त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम् * ॥** नित्यः ॥ **निसो गते * ॥ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ।८।३।१०१ ॥** ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते ॥ निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो

A कत्रि, उम्भि, पुष्कर, पुष्कल, मोदन, कुम्भी, कुण्डिन, माहिष्मती, नगरी, वर्मती, उख्या, ग्राम, कुड्याया यलोपश्च । इति कत्र्यादिः ॥

B नदी, मही, वाराणसी, श्रावस्ती, कौशाम्बी, वनकौशाम्बी, काशफरी, काशपरी, खादिरी, पूर्वनगरी, पाठा, माया, शाल्वा, दार्वा, सेतकी, वडवाया वृषे । इति नद्यादिः ॥

---

१ मनुष्यतत्स्थयोरिति वुञ् । रङ्कुः कच्छादिः ॥ २ **तिङन्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः ॥ * ॥** भिन्द्युस्तराम् । छिन्द्युस्तराम् ॥

निष्ट्यश्चाण्डालादिः ॥ **अरण्याण्णः** * ॥ आरण्याः सुमनसः ॥ **दूरादेत्यः** * ॥ दूरेत्यः ॥ **उत्तरादाहञ्** * ॥ औत्तराहः ॥ **ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्** ।४।२।१०५ ॥ एभ्यस्त्यब्वा ॥ पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्युट्युलौ ॥ ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । पक्षे शौवस्तिकं वक्ष्यते ॥ **तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ** ।४।२।१०६ ॥ यथासंख्येन ॥ काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । शैवरूप्यम् ॥ तीररूप्यान्तादिति नोक्तम् । बहुच्पूर्वान्मा भूत् । बाहुरूप्यम् ॥ **दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः** ।४।२।१०७ ॥ अणोऽपवादः ॥ पौर्वशालः । असंज्ञायां किम् । संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्मा भूत् । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वैषुकामशमः । 'प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः ॥ **मद्रेभ्योऽञ्** ।४।२।१०८ ॥ दिक्पूर्वपदादित्येव । 'दिशोऽमद्राणामिति मद्रपर्युदासादादिवृद्धिः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः ॥ **उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात्** ।४।२।१०९ ॥ अञ् स्यात् ॥ शैवपुरम् ॥ **प्रस्थोत्तरपदपलद्यादि**[A]**कोपधादण्** । ४ । २ । ११० ॥ माहिकिप्रस्थः । पालदः । नैलीनकः ॥ [B]**कण्वादिभ्यो गोत्रे** ।४।२।१११ ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् ॥ कण्वो गर्गादिः । काण्व्यस्य छात्राः काण्वाः ॥ **इञश्च** ।४।२।११२ ॥ गोत्रे य इञ् तदन्तादण् स्यात् ॥ दाक्षाः ॥ गोत्रे किम्? सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयं[1] न तु लौकिकम्[2] । तेनेह न—पाणिनीयम्[3] ॥ **न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु** ।४।२।११३ ॥ इञश्चेत्यणोऽपवादः ॥ प्राष्ठीयाः । काशीयाः । भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् ॥ **वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्** ।१।१।७३ ॥ यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ॥ [C]**त्यदादीनि च** ।१।१।७४ ॥ वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥ **वृद्धाच्छः** ।४।२।११४ ॥ शालीयः । मालीयः । तदीयः ॥ **एङ् प्राचां देशे** ।१।१।७५ ॥ एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने ॥ एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । पक्षे अणि—ऐणीपचनः । गौनर्दः । भौजकटः ॥ एङ् किम्? आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः ॥ **वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या** * ॥ देवदत्तः । देवदत्तीयः ॥ **भवतष्ठक्छसौ** ।४।२।११५ ॥ वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः । जरत्वम् । भवदीयः । वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्र-

---

A पलदी, परिषद्, रोमक, वाहीक, कलकीट, बहुकीट, जालकीट, कमलकीट, कमलकीकर, कमलभिदा, गोष्ठी, नैकती, परिखा, शूरसेन, गोमती, पटच्चरा, उदपान, यकृल्लोम । इति पलद्यादिः ॥

B अयं गणो गर्गादिगणान्तर्गतोऽतश्चतुःसप्तत्यधिकशततमे १७४ पृष्ठे द्रष्टव्यः ॥

C त्यदादिः सर्वाद्यन्तर्गणः ।

---

१ **शास्त्रीयम्** 'अपत्यं पौत्रप्रभृति' इति परिभाषितं 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः' इत्यधिकारे निमित्ततयोपात्तम् ॥ २ **लौकिकम्** प्रवराध्यायप्रसिद्धम् ॥ ३ पाणिनेः प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रत्वेपि तत्र इञ् न परिभाषितगोत्रे किंतु यूनि इति नाणुप्राप्तिरिति भावः ॥

न्तादणेव । भावतः ॥ [A]**काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ** ।४।२।११६ इकार उच्चारणार्थः । काशिकी । काशिका । वैदिकी । वैदिका ॥ [B]**आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्** * ॥ आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी । आपत्कालिका ॥ **वाहीकग्रामेभ्यश्च** ।४।२।११७ ॥ वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः । छस्यापवादः ॥ कास्तीरं नाम वाहीकग्रामः । कास्तीरिकी । कास्तीरिका ॥ **विभाषोशीनरेषु** ।४।२।११८ ॥ एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ वा स्तः ॥ सौदर्शनिकी । सौदर्शनिका । सौदर्शनीया ॥ **ओर्देशे ठञ्** ।४।२।११९ ॥ उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठञ् ॥ निषादकर्षूः—नैषादकर्षुकः ॥ केऽण इति ह्रस्वः ॥ देशे किम् ? पटोश्छात्राः पाटवाः । ञिठं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । दाक्षिकर्षुकः ॥ **वृद्धात्प्राचाम्** ।४।२।१२० ॥ प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् ॥ आढकजम्बुकः । शाकजम्बुकः । नेह—मल्लवास्तु—माल्लवास्तवः ॥ **धन्वयोपधाद्वुञ्** ।४।२।१२१ ॥ धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात् । ऐरावतं धन्व ऐरावतकः । साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेण ण्यान्तौ । साङ्काश्यकः । काम्पिल्यकः ॥ **प्रस्थपुरवहान्ताच्च** ।४।२।१२२ ॥ एतदन्ताद्वृद्धाद्देशवाचिनो वुञ् स्यात् । छस्यापवादः ॥ मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणमप्रागर्थम् । प्राग्देशे तूत्तरेण सिद्धम् ॥ **रोपधेतोः प्राचाम्** ।४।२।१२३ ॥ रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात् ॥ पाटलिपुत्रकः । ईतः—काकन्दकः ॥ **जनपदतदवध्योश्च** ।४।२।१२४ ॥ जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ् स्यात् ॥ आदर्शकः । त्रैगर्तकः ॥ **अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्** ।४।२।१२५ ॥ अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद्वुञ् स्यात् ॥ अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः ॥ अवृद्धाज्जनपदात्—आङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः—आजमीढकः । वृद्धाज्जनपदात्—दार्वकः । वृद्धाज्जनपदावधेः—कालञ्जरकः ॥ विषयग्रहणं किम् ? एकशेषेण बहुत्वे मा भूत् । वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, तासु भवो वार्तनः ॥ **कच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात्** ।४।२।१२६ ॥ देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ् स्यात् ॥ दारुकच्छकः । काण्डाग्नकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्तकः ॥ [C]**धूमादिभ्यश्च** ।४।२।१२७ ॥ देशवाचिभ्यो वुञ् ॥ धौमकः ।

A काशि, वेदि, चेदि, सांयाति, संवाह, अच्युत, मोदमान, शकुलाद, हस्तिकर्षू, कुनाम, हिरण्य, करण, गोवासन, भारङ्गी, अरिन्दम, अरित्र, देवदत्त, दशग्राम, शौवावतान, युवराज, उपराज, देवराज, मोदन, सिन्धुमित्र, सुधामित्र, सोममित्र, छागमित्र, मधुमित्र । इति काश्यादिः ।

B आपद्, ऊर्ध्व, तत् । इत्यापदादिराकृतिगणः ।

C धूम, षडण्ड, शशादन, अर्जुनाव, माहकस्थली, आनकस्थली, माहिषस्थली, मानस्थली, अट्टस्थली, मद्रकस्थली, समुद्रस्थली, दाण्डायनस्थली, राजस्थली, राजगृह, विदेह, सात्रासाह, साध, मित्रवर्ध, मज्जाली, मद्रकूल, आर्जकूल, द्व्याहाव, त्र्याहाव, संस्फाय, बर्बर, वर्ज्य, गर्त, आनर्त, माठर, पाथेय, घोष, पल्ली, आराज्ञी, धार्तराज्ञी, आवय, तीर्थ, कूलात्सौवीरेषु, समुद्रान्नावि, मनुष्ये च, कुक्षि, अन्तरीप, द्वीप, अरुण, उज्जयनी, पट्टार, दक्षिणापथ, साकेत । इति धूमादिः ॥

---

१ अत्र सूत्रे गर्तेति कैश्चित्पठ्यते तत् 'जनपदतदवध्योरिति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम् ॥

तैर्थकः ॥ **नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः । ४ । २। १२८ ॥** नगरशब्दाद्वुञ् स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये ॥ नागरकश्चौरः शिल्पी वा ॥ कुत्सनेति किम् ? नागरा ब्राह्मणाः ॥ **अरण्यान्मनुष्ये ।४।२।१२९ ॥** वुञ् ॥ अरण्याण्ण इत्यस्यापवादः ॥ **पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम् * ॥** आरण्यकः पन्था अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा ॥ **वा गोमयेषु * ॥** आरण्यकाः आरण्या वा गोमयाः ॥ **विभाषाकुरुयुगन्धराभ्याम् ।४।२।१३० ॥** वुञ् ॥ कौरवकः । कौरवः । यौगन्धरकः । यौगन्धरः ॥ **मद्रवृज्योः कन् ।४।२।१३१ ॥** जनपदवुञोऽपवादः ॥ मद्रेषु जातो मद्रकः । वृजिकः ॥ **कोपधादण् ।४।२।१३२ ॥** माहिषिकः ॥ [A]**कच्छादिभ्यश्च ।४।२।१३३ ॥** देशवाचिभ्योऽण् । वुञादेरपवादः ॥ काच्छः । सैन्धवः ॥ **मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् । ४ । २ ।१३४ ॥** कच्छाद्यणोऽपवादः ॥ कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं हसितम् ॥ मनुष्येति किम् ? काच्छो गौः ॥ **अपदातौ साल्वात् । ४ । २।१३५ ॥** साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्वुञि सिद्धे नियमार्थमिदम् । अपदातावेवेति ॥ साल्वको ब्राह्मणः ॥ अपदातौ किम् ? साल्वः पदातिर्व्रजति ॥ **गोयवाग्वोश्च ।४।२।१३६ ॥** साल्वाद्वुञ् । कच्छाद्यणोऽपवादः ॥ साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् ॥ **गर्तोत्तरपदाच्छः । ४ । २ । १३७ ॥** देशे । अणोऽपवादः । वृकगर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम् ॥ [B]**गहादिभ्यश्च ।४।२।१३८ ।।** छः स्यात् ॥ गहीयः ॥ **मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च * ॥** मुखतीयम् ॥ पार्श्वतीयम् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् ॥ **कुग्जनस्य परस्य च * ॥** जनकीयम् । परकीयम् ॥ **देवस्य च * ॥** देवकीयम् ॥ स्वकीयम् ॥ [C]**वेणुकादिभ्यश्छण्वाच्यः * ॥** वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् ॥ **प्राचां कटादेः । ४ । २ । १३९ ॥** प्राग्देशवाचिनः कटादेश्छः स्यात् । अणोऽपवादः ॥ कटनगरीयम् । कटघोषीयम् । कटपल्वलीयम् ॥ **राज्ञः क च ।४।२।१४० ॥** वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्संनियोगेन कादेशमात्रं विधीयते । राजकीयम् ॥ **वृद्धादकेकान्तखोपधात् । ४ ।२।१४१ ॥** अक इक एतदन्तात्खोपधाच्च

A कच्छ, सिन्धु, वर्णु, गन्धार, मधुमत्, कम्बोज, काश्मीर, साल्व, कुरु, अनुषण्ड, द्वीप, अनूप, अजवाह, विजापक, कलूतर, रङ्कु । इति कच्छादिः ॥

B गह, अन्तःस्थ, सम, विषम, मध्य, मध्यंदिन चरणे, उत्तम, अङ्ग, वङ्ग, मगध, पूर्वपक्ष, अपरपक्ष, अधमशाख, उत्तमशाख, एकशाख, समानशाख, एकग्राम, समानग्राम, एकवृक्ष, एकपलाश, इष्वग्र, इष्वनीक, अवस्यन्दन, कामप्रस्थ, खाडायन, काठेरणि, लावेरणि, सौमित्रि, शैशिरि, आसुत्, दैवशर्मि, श्रौती, आहिंसि, आमित्रि, व्याडि, वैजि, आध्याश्वि, आनृशंसि, शौङ्गि, आग्निशर्मि, भौजि, वाराटकी, वाल्मीकि, क्षैमवृद्धि, आश्वत्थि, औगाहमानि, ऐकबिन्दवी, दन्ताग्र, हंस, तन्त्वग्र, उत्तर, अनन्तर, मुखपार्श्वतसोर्लोपः, जनपदयोः कुक्च, 'देवस्य च' 'वेणुकादिभ्यश्छण्' इति गहादिराकृतिगणः ॥

C वेणुकादिराकृतिगणो गहाद्यन्तर्गणत्वात् ॥

---

१ इतः पूर्वम् **'स्वस्य च'** इत्यपि केनचिद् वर्धितम् । तन्मनोरमाविरुद्धमेव ॥ साकच्कस्वशब्दाद् गहादेराकृतिगणत्वाच्छे स्वकीयम् । निरकच्कस्य तु स्वीयमिति बोध्यम् ॥

वृद्धाद्देशवाचिनश्छः स्यात् ॥ ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र जातो ब्राह्मणकीयः । शाल्मलिकीयः । अयोमुखीयः ॥ **कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् । ।४।२।१४२ ॥** कन्थादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् । ठञ्ञिठादेरपवादः ॥ दाक्षिकन्थीयम् । दाक्षिपलदीयम् । दाक्षिनगरीयम् । दाक्षिग्रामीयम् । दाक्षिह्रदीयम् ॥ **पर्वताच्च । ४ । २ । १४३** ॥ पर्वतीयः ॥ **विभाषाऽमनुष्ये । ४ । २ । १४४ ॥** मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात्पक्षेऽण् ॥ पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि ॥ अमनुष्ये किम्? पर्वतीयो मनुष्यः ॥ **कृकणपर्णाद्भारद्वाजे । ४ । २ । १४५ ॥** भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः ॥ कृकणीयम् । पर्णीयम् ॥ भारद्वाजे किम्? कार्कणम् । पार्णम् ॥ **युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च । ४ ।३।१ ॥** चाच्छः । पक्षेऽण् ॥ युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥ **तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ।४।३।२ ॥** युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञ्यणि च ॥ यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः ॥ **तवकममकावेकवचने ।४।३।३ ॥** एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञ्यणि च ॥ तावकीनः । तावकः । मामकीनः । मामकः । छे तु-॥ **प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।७।२।९८॥** मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च ॥ त्वदीयः । मदीयः ॥ **अर्धाद्यत् । ।४।३।४ ॥** अर्ध्यः ॥ **परावराधमोत्तमपूर्वाच्च । ४ । ३ । ५ ॥** परार्ध्यम् । अवरार्ध्यम् । अधमार्ध्यम् । उत्तमार्ध्यम् ॥ **दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ।४।३।६ ॥** चाद्यत् ॥ पौर्वार्धिकम् । पूर्वार्ध्यम् ॥ **ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ।४।३।७ ॥** ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्धान्तादञ्ठञौ स्तः ॥ इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धाः । पौर्वार्धिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्धे भवा इति तद्धितार्थे समासः । ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अञ्चेत्युक्ते ततोऽप्यनुकर्षः संभाव्येत ॥ **मध्यान्मः ।४।३।८ ॥** मध्यमः ॥ **अ सांप्रतिके । । ४ । ३ । ९ ॥** मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्सांप्रतिकेऽर्थे ॥ उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यं दारु । नातिह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः ॥ **द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ।४।३।१० ॥** समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यञ् स्यात् ॥ द्वैप्यम् ॥ द्वैप्या ॥ **कालाट्ठञ् ।४।३।११ ॥** कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात् ॥ मासिकम् । सांवत्सरिकम् । सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथं तर्हि 'शार्वरस्य तमसो निषिद्धये' इति कालिदासः, 'अनुदितौषसरागेति भारविः, समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च । अपभ्रंशा एवैत इति प्रामाणिकाः ॥ 'तत्र जातः' इति यावत्कालाधिकारः ॥ **श्राद्धे शरदः ।४।३।१२ ॥** ठञ् स्यात् । ऋत्वणोऽपवादः ॥ शारदिकं श्राद्धम् ॥ **विभाषा रोगातपयोः ।४।३।१३ ॥** शारदिकः शारदो वा रोग आतपो वा ॥ एतयोः किम्? शारदं दधि ॥ **निशाप्रदोषाभ्यां च ।४।३।१४॥**

---

१ शर्वरी-उषस्शब्दयोः संधिवेलादिगणे पाठ आसीद् इति तयोरभिप्रायः । आधुनिकोपलब्धगणपाठपुस्तके तु नैवाविकृतत्वमिति तु सर्वैरेव विद्वद्भिरङ्गीक्रियत एवेति सारम् ॥

वा ठञ् स्यात् ॥ नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् । प्रादोषम् ॥ **श्वसस्तुट् च ।४।३।१५ ॥** श्वस्शब्दाट्ठञ् वा स्यात्तस्य तुडागमश्च ॥ [A]**द्वारादीनां च ।७।३।४ ॥** द्वार, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर, स्फ्यकृत्, स्वादुमृदु, श्वस्, श्वन्, स्व एषां न वृद्धिरैजागमश्च ॥ शौवस्तिकम् ॥ [B]**संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । ४ । ३ । १६ ॥** संधिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात् । सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धिवेला, संध्या, अमावास्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी पौर्णमासी, प्रतिपत् ॥ **संवत्सरात् फलपर्वणोः*** ॥ सांवत्सरं फलं पर्व वा । सांवत्सरिकमन्यत् ॥ **प्रावृष एण्यः ।३।४।१७ ॥** प्रावृषेण्यः ॥ **वर्षाभ्यष्ठक् ।४।३।१८ ॥** वर्षासु साधु वार्षिकं वासः 'कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेष्विति साध्वर्थे ॥ **सर्वत्राण् च तलोपश्च ।४।३।२२ ॥** हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोकयोः । चकारात्पक्षे ऋत्वण् ॥ हैमनम् । हैमन्तम् ॥ **सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ।४।३।२३ ॥** सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तस्तयोस्तुट् च ॥ तुटः प्रागनादेशः, 'अनद्यतने' इत्यादिनिर्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् ॥ **चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः*** ॥ चिरत्नम् । परुत्नम् । परारित्नम् ॥ **अग्रादिपश्चाड्डिमच्*** ॥ अग्रिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् ॥ **अन्ताच्च*** ॥ अन्तिमम् ॥ **विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ।४।३।२४ ॥** आभ्यां ट्युट्युलौ वा स्तस्तयोस्तुट् च । पक्षे ठञ् ॥ पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । 'घकालतनेष्विति'त्यलुक् ॥ पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनम् । अपराह्णतनम् । पौर्वाह्णिकम् । आपराह्णिकम् ॥ **तत्र जातः ।४।३।२५ ॥** सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः ॥ स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः । औत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीण इत्यादि ॥ **प्रावृषष्ठप् ।४।३।२६ ॥** एण्यस्यापवादः ॥ प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ॥ **संज्ञायां शरदो वुञ् ।४।३।२७ ॥** ऋत्वणोऽपवादः ॥ शारदका दर्भविशेषा मुद्गविशेषाश्च ॥ **उत्तरपदस्य ।७।३।१० ॥** अधिकारोऽयम्, 'हनस्तः' इत्यस्मात्प्राक् ॥ **अवयवादृतोः ।७।३।११ ॥** अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे ॥ पूर्ववार्षिकः । अपरहैमनः ॥ अवयवात्किम् । पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववार्षिकः ॥ '**ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम्**'* ॥ इति तदन्तविधिः पूर्वत्र इह तु न । अवयवत्वाभावात् ॥ **सुसर्वार्धाज्जनपदस्य ।७।३।१२ ॥** उत्तरपदस्य वृद्धिः ॥ सुपाञ्चालकः । अर्धपाञ्चालकः । 'जनपदतदवध्योः' इति वुञ् । '**सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य**' * ॥ इति तदन्तविधिः ॥ **दिशोऽमद्राणाम् ।७।३।१३ ॥** दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः ॥ पूर्वपाञ्चालकः ॥ दिशः किम्? पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः ॥ अमद्राणां किम्? पौर्वमद्रः । **योग-**

A अयं गणो मूल एवोक्तः ।

B अयमपि मूले पठितः । परं त्वत्र 'शश्वतो वेति पाठ्यमिति शेखरकृतोक्तम् ।

विभाग उत्तरार्थः ॥ **प्राचां ग्रामनगराणाम् ।७।३।१४ ॥** दिशः परेषां नगरवाचिनां ग्रामवाचिनामङ्गानामवयवस्य च वृद्धिः ॥ पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वैषुकामशमः । नगरे—पूर्वपाटलिपुत्रकः ॥ **पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ।४।३।२८ ॥** पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अवस्करकः ॥ **पथः पन्थ च । ४ । ३ । २९ ॥** पथि जातः पन्थकः ॥ **अमावास्याया वा ।४।३।३० ॥** अमावास्यकः । आमावास्यः ॥ **अ च ।४।३।३१ ॥** अमावास्यः ॥ **सिन्ध्वपकराभ्यां कन् ।४।३।३२ ॥** सिन्धुकः कच्छाद्यणि मनुष्यवुञि च प्राप्ते ॥ अपकरकः । औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते ॥ **अणञौ च । ४ । ३।३३ ॥** क्रमात् स्तः ॥ सैन्धवः । आपकरः ॥ **श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् । ४ । ३ । ३४ ॥** एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ **लुक् तद्धितलुकि ।४।२।४९ ॥** तद्धितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः । फल्गुनः इत्यादि ॥ **चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्*॥** चित्रायां जाता चित्रा । रेवती । रोहिणी । आभ्यां 'लुक् तद्धितलुकीति' लुकि कृते पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीष् ॥ **फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ*॥** स्त्रियामित्येव । फल्गुनी । अषाढा ॥ **श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण्वक्तव्यः * ॥** अस्त्रियामपि । श्राविष्ठीयः । आषाढीयः ॥ **जे प्रोष्ठपदानाम् ।७।३।१८ ॥** प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे ञिति णिति किति च ॥ प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः ॥ जे इति किम् ? प्रोष्ठपदासु भवः प्रोष्ठपदः ॥ बहुवचननिर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते—भाद्रपदः ॥ **स्थानान्तगोशालखरशालाच्च । ४ । ३ । ३५ ॥** एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । 'विभाषा सेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् ॥ **वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा । ४ । ३ । ३६ ॥** एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात् ॥ वत्सशाले जातो वत्सशालः । वात्सशालः इत्यादि ॥ **जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण्वा डिद्वक्तव्यः * ॥** शातभिषः । शातभिषजः । शतभिषक् ॥ **नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ।४।३।३७॥** जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः । रौहिणः ॥ **कृतलब्धक्रीतकुशलाः । ४ । ३।३८॥** तत्रेत्येव ॥ स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्रौघ्नः ॥ **प्रायभवः ।४।३।३९॥** तत्रेत्येव । स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः ॥ **उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् । ४ । ३ । ४० ॥** औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥ **संभूते ।४।३।४१॥** स्रुघ्ने संभवति स्रौघ्नः ॥ **कोशाड्ढञ् ।४।३।४२ ॥** कौशेयं वस्त्रम् ॥ **कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ।४।३।४३ ॥** हेमन्ते साधुर्हैमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः ॥ **उप्ते च । ४ । ३ । ४४ ॥** हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः ॥ **आश्वयुज्या वुञ् । ४।३।४५ ॥** ठञोऽपवादः ॥ आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः ॥

१ पूर्वैषुकामशम्यादिः समुदायो ग्रामनामधेयम् । पूर्वपाटलिपुत्रादौ उत्तरपदमेव नगरमाहेति वृत्तिः ।

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ।४।३।४६ ॥ पक्षे ऋत्वण् ॥ ग्रैष्मकम् । ग्रैष्मम् । वासन्तकम् । वासन्तम् ॥ **देयमृणे** ।४।३।४७ ॥ कालादित्येव ॥ मासे देयमृणं मासिकम् ॥ **कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्** । ४ । ३ । ४८ ॥ यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी तत्र देयमृणं कलापकम् । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थस्तद्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थः । यस्मिन् कालेऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमश्वत्थकम् । यस्मिन् यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयं यवबुसकम् ॥ **ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्** ।४।३।४९ ॥ ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम् । आवरसमकम् । **संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च** । ४ । ३ । ५० ॥ चाद्वुञ् । सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकम् ॥ **व्याहरति मृगः** । ४ । ३ । ५१ ॥ कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायत इत्यर्थे अणादयः स्युः यो व्याहरति स मृगश्चेत् ॥ निशायां व्याहरति नैशो मृगः । नैशिकः ॥ **तदस्य सोढम्** ।४।३।५२ ॥ कालादित्येव ॥ निशासहचरितमध्ययनं निशा तत्सोढमस्य नैशः । नैशिकः ॥ **तत्र भवः** । ४।३।५३॥ स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः । राष्ट्रियः ॥ [A]**दिगादिभ्यो यत्** । ४ ।३ । ५४ ॥ दिश्यम् । वर्ग्यम् ॥ **शरीरावयवाच्च** ।४।३।५५ ॥ दन्त्यम्[1] । कण्ठ्यम् ॥ **प्राचां नगरान्ते** ।७।३।२४ ॥ प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च ॥ सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः । पौण्ड्रनागरः ॥ प्राचां किम् ? मनगरमुदक्षु तत्र भवो मानगरः ॥ **जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्** । ७ । ३ । २५ ॥ जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा ञिति णिति किति च ॥ कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधैनवम् । सौवर्णवलजम् । सौवर्णवालजम् ॥ **दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्** ।४।३।५६ ॥ दार्तेयम् । कौक्षेयम् । कलशिर्घटः तत्र भवं कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयम् ॥ **ग्रीवाभ्योऽण् च** । ४।३।५७ ॥ चात् ढञ् ॥ ग्रैवेयम् । ग्रैवम् ॥ **गम्भीराञ्ञ्यः** । ४ । ३ । ५८ ॥ गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम्[2] ॥ **अव्ययीभावाच्च** । ।४।३।५९ ॥ परिमुखं भवं पारिमुख्यम् ॥ [B]**परिमुखादिभ्य एवेष्यते** * ॥ नेह । औपकूलः ॥

A दिश्, वर्ग, पूग, गण, पक्ष, धाय्या, मित्र, मेधा, अन्तर, पथिन्, रहस्, अलीक, उखा, साक्षिन्, देश, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेष, यूथ, उदकात्संज्ञायाम्, न्याय, वंश, वेश, काल, आकाश । इति दिगादिः ॥

B परिमुख, परिहनु, पर्योष्ठ, पर्युलूखल, परिसीर, उपसीर, उपस्थूण, उपकलाप, अनुपथ, अनुपद, अनुगङ्ग, अनुतिल, अनुसीत, अनुसाय, अनुसीर, अनुमाष, अनुयव, अनुयूप, अनुवंश, प्रतिशाख । इति परिमुखादिः॥

१ '**दन्तोष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः**' इत्यत्र 'दन्तसंनिकृष्टावोष्ठौ दन्तोष्ठौ तत्र भवः दन्तोष्ठ्यः' इति विग्रहे 'अयः शूल-' इति सूत्रभाष्योदाहृते शिवभागवत इत्यत्र 'शिवो भगवान् भक्तिरस्य' इति विग्रहे केवलाद् भगवच्छब्दाद्वृत्तिकल्पनवत् केवलाद् ओष्ठशब्दादेव प्रत्ययः ॥ अन्तस्थवकारस्य दन्तस्थानत्वं स्थानिवत्प्रकरणकैयटसूचितं तु '**उवोपोपध्मा ओष्ठे**' इति कात्यायनप्रातिशाख्यानुसारि ''न पदान्त'' सूत्रभाष्यविरुद्धमेवेति शरीरावयवसमुदायस्य न शरीरावयवत्वमिति दन्तशब्दादपि पृथगेव यतं कृत्वा दन्त्योष्ठ्य इति पाठकल्पनं नागेशस्य वृथैवेति तत्त्वम् ॥ २ पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पाञ्चजन्यः ॥

अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् । ४ । ३ । ६० ॥ अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनि इति अन्तर्वेश्मम् तत्र भवमान्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गणिकम् । [A]**अध्यात्मादेष्ठञिष्यते** * ॥ अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् ॥ **अनु**[B]**शतिकादीनां च** । ७ । ३ । २० ॥ एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च ॥ आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिम् । अध्यात्मादिराकृतिगणः ॥ **देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्** । ७ । ३ । १ ॥ एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत् ञिति णिति किति च ॥ दाविकम् । देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः । शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः । 'पलाशादिभ्यो वेत्यञ् । दित्यौह इदं दात्यौहम् । दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् ॥ **ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्** । ।४।३।६१ ॥ ठञ् स्यात् ॥ अव्ययीभावादित्येव । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ॥ **जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः** ।४।३।६२ ॥ जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥ **वर्गान्ताच्च** । ४ । ३।६३ ॥ कवर्गीयम् ॥ **अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्** । ४ । ३ । ६४ ॥ पक्षे पूर्वेण छः । मद्वर्ग्यः । मद्वर्गीणः । मद्वर्गीयः ॥ अशब्दे किम् ? कवर्गीयो वर्णः ॥ **कर्णललाटात्कनलंकारे** । ।४।३।६५ ॥ कर्णिका । ललाटिका ॥ **तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः** । ।४।३।६६ ॥ सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैङः । कार्तः । सुप्सु भवं सौपम् ॥ **बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्** । ४ । ३ । ६७ ॥ षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वम् । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणत्विकः ॥ **क्रतुयज्ञेभ्यश्च** ।४।३।६८ ॥ सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ । तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः ॥ **अध्यायेष्वेवर्षेः** । । ४ । ३।६९ ॥ ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात् ॥ वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः ॥ अध्यायेषु किम् ? वासिष्ठी ऋक् ॥ **पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्** ।४।३।७० ॥ पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः ततः ष्ठन् ॥ पौरोडाशिकः । पुरोडाशिकः ॥ **छन्दसो यदणौ** । ४ । ३ । ७१ ॥ छन्दस्यः छान्दसः ॥ **द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्** ।४।३।७२ ॥ द्व्यच्, ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋत्, चातुर्होतृकः । ब्राह्मणिकः । आर्चिकः । इत्यादि ॥ [C]**अणृगयनादिभ्यः** । ४ । ३ । ७३ ॥ ठञादेरप-

---

A अध्यात्म, अधिदेव, अधिभूत, इहलोक, परलोक । इत्यध्यात्मादिराकृतिगणः । B अनुशतिक, अनुहोड, अनुसंवरण, अनुसंवत्सर, अङ्गारवेणु, असिहत्य, अस्यहत्य, अस्यहेति, वध्योग, पुष्करसद्, अनुहरत्, कुरुकत, कुरुपञ्चाल, उदकशुद्ध, इहलोक, परलोक, सर्वलोक, सर्वपुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री, राजपुरुषात् ष्यञि, सूत्रनड । आकृतिगणोऽयम् । तेन–अधिगम, अधिभूत, अधिदेव, चतुर्विद्या, इत्यादिः । इत्यनुशतिकादिः ॥ C ऋगयन, पदव्याख्यान, छन्दोमान, छन्दोभाषा, छन्दोविचिति, न्याय, पुनरुक्त, निरुक्त, व्याकरण, निगम, वास्तुविद्या, क्षत्रविद्या, अङ्गविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, उद्याव, संवत्सर, उपनिषद्, मुहूर्त, निमित्त, शिक्षा, भिक्षा, । इत्यृगयनादिः ॥

वाद: ॥ आर्गयन: । औपनिषद: । वैयाकरण: ॥ **तत आगतः । ४।३।७४ ॥** स्रुघ्नादागतः स्रौघ्न: ॥ **ठगायस्थानेभ्यः । ४ । ३ । ७५ ॥** शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिक: ॥ [A]**शुण्डिकादिभ्योऽण् । ४।३।७६ ॥** आयस्थानठकश्छादीनां चापवाद: ॥ शुण्डिकादागतः शौण्डिक: । कार्कण: । तैर्थ: ॥ **विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् । ४।३।७७ ॥** औपाध्यायक: । पैतामहक: ॥ **ऋतष्ठञ् । ४।३।७८ ॥** वुञोऽपवाद: ॥ हौतृकम् । भ्रातृकम् ॥ **पितुर्यच्च । ४।३।७९ ॥** चाट्ठञ् ॥ 'रीङ् ऋत:' । यस्येति लोप: । पित्र्यम् । पैतृकम् ॥ **गोत्रादङ्कवत् । ४।३।८० ॥** बिदेभ्य आगतं बैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् ॥ **नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् । ७।३।३० ॥** नञ: परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धि: पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ परे ॥ आशौचम् । अशौचम् । आनैश्वर्यम् । अनैश्वर्यम् । आक्षैत्रज्ञम् । अक्षैत्रज्ञम् । आकौशलम् । अकौशलम् । आनैपुणम् । अनैपुणम् ॥ **हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । ४।३।८१ ॥** समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् ॥ पक्षे गहादित्वाच्छ: । समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम् । देवदत्तीयम् । दैवदत्तम् ॥ **मयट् च । ४।३।८२ ॥** सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् ॥ **प्रभवति ।४।३।८३॥** तत इत्येव ॥ हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा ॥ **विदूराञ्ञ्यः । ४।३।८४ ॥** विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणि: ॥ **तद्गच्छति पथिदूतयोः । ४।३।८५ ॥** स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्न: पन्था दूतो वा ॥ **अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ४।३।८६ ॥** तदित्येव । स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम् ॥ **अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । ४।३।८७ ॥** तदित्येव ॥ शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ: शारीरकीय: । शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात् ॥ **शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वे[B]न्द्रजननादिभ्यश्छः । ४।३।८८ ॥** शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्द: तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ: शिशुक्रन्दीय: ॥ यमस्य सभा यमसभम् । क्लीबत्वं निपातनात् । यमसभीय: ॥ किरातार्जुनीयम् ॥ इन्द्रजननादिराकृतिगण: । इन्द्रजननीयम् । विरुद्धभोजनीयम् ॥ **सोऽस्य निवासः । ४।३।८९ ॥** स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्न: ॥ **अभिजनश्च । ४ । ३ । ९० ॥** स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्न: ॥ यत्र स्वयं वसति स **निवासः ।** यत्र पूर्वैरुषितं सो**ऽभिजन** इति विवेक: ॥ **आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते । ४।३।९१ ॥** पर्वतवाचिन: प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छ: स्यात् ॥ हृद्गोल: पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीया: ॥ आयुधेति किम् ? ऋक्षोद: पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षोदा द्विजा: ॥ [C]**शण्डिकादिभ्यो**

A शुण्डिक, कृकण, कृपण, स्थण्डिल, उदपान, उपल, तीर्थ, भूमि, तृण, पर्ण । इति शुण्डिकादि: ॥

B इन्द्रजनन, प्रद्युम्नागमन, सीतान्वेषण, विरुद्धभोजन । इति इन्द्रजननादिराकृतिगण: ॥

C शण्डिक, सर्वसेन, सर्वकेश, शक, शट, रक, शङ्ख, बोध । इति शण्डिकादि: ॥

---

१ **द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः** ॥ * ॥ दैवासुरम् । राक्षोसुरम् । गौणमुख्यम् ॥

ञ्यः । ४।३।९२ ॥ शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः ॥ [A]**सिन्धुतक्ष[B]शिलादिभ्योऽणञौ । ४।३।९३ ॥** सिन्ध्वादिभ्योऽण् तक्षशिलादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे । सैन्धवः । तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः ॥ **तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः । ४।३।९४ ॥** तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः ॥ **भक्तिः । ४।३।९५ ॥** सोऽस्येत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः ॥ **अचित्तादेशकालाट्ठक् । ४।३।९६ ॥** अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः ॥ अचित्तात्किम् ? दैवदत्तः ॥ अदेशात्किम् ? स्रौघ्नः ॥ अकालात्किम् ? ग्रैष्मः ॥ **महाराजाट्ठञ् । ४।३।९७ ॥** माहाराजिकः ॥ **वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । ४।३।९८ ॥** वासुदेवकः[1] । अर्जुनकः ॥ **गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् । ४।३।९९ ॥** अणोपवादः । परत्वाद्वृद्धाच्छं बाधते ॥ ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणान्नेह—पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः ॥ **जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने । ४।३।१०० ॥** जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च ॥ 'जनपदतदवध्योश्चेति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्याङ्गकः । अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्याङ्गकः ॥ जनपदिनां किम् ? पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः ॥ जनपदेनेति किम् ? पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ॥ **तेन प्रोक्तम् । ४।३।१०१ ॥** पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ॥ **तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् । ४।३।१०२ ॥** छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः ॥ **काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । ४।३।१०३ ॥** काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः ॥ **कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ।४।३।१०४ ॥** कलाप्यन्तेवासिभ्यः, हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः, आलम्बिनः ॥ **पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । ४।३।१०५ ॥** तृतीयान्तात्प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति ॥ पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । भल्लु—भाल्लविनः । शाट्यायन—शाट्यायनिनः । कल्पे—पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः ॥ पुराणेति किम् ? याज्ञवल्क्यानि[2] ब्राह्मणानि । आश्मरथः कल्पः। अणि 'आपत्यस्येति यलोपः ॥ [C]**शौनकादिभ्यश्छन्दसि ।४।३।**

A सिन्धु, वर्ण, मधुमत्, कम्बोज, साल्व, कश्मीर, गन्धार, किष्किन्धा, उरसा, दरद, गन्दिका । इति सिन्ध्वादिः ॥

B तक्षशिला, वत्सोद्धरण, कैर्मेदुर, ग्रामणी, छगल, क्रोष्टुकर्ण, सिंहकर्ण, संकुचित, किंनर, काण्डधार, पर्वत, अवसान, बर्बर, कंस । इति तक्षशिलादिः ॥

C शौनक, वाजसनेय, शार्ङ्गरव, शापेय, शाष्पेय, खाडायन, स्तम्भ, स्कन्ध, देवदर्शन, रज्जुभार, रज्जुकण्ठ, कठशाठ, कषाय, तल, दण्ड, पुरुषांसक, अश्वपेज । इति शौनकादिः ॥

१ सर्वत्रासौ सर्वं वात्र वसतीति वासुः । बाहुलकादुण्, स चासौ देवश्च वासुदेवः तेन गोत्रक्षत्रियाख्याभावाद्वुनो विधानं सार्थकम् ॥ २ 'कण्वादिभ्य' इत्यण् ॥ कण्वादिः गर्गाद्यन्तर्गणः ॥

१०६॥ छन्दस्यभिधेये एभ्यो णिनिः ॥ शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः ॥ **कठचरकाल्लुक्।** ४।३।१०७ ॥ आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः ॥ **कलापिनोऽण्** ।४।३।१०८ ॥ कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः ॥ **नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानाट्टिलोपः** ॥ **छगलिनो ढिनुक्** ।४।३।१०९ ॥ छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः ॥ **पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः** ।४।३।११० ॥ पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः ॥ **कर्मन्दकृशाश्वादिनिः** ।४।३।१११ ॥ भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव ॥ कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः ॥ **तेनैकदिक्** ।४।३।११२ ॥ सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी ॥ **तसिश्च** । ४ । ३ । ११३ ॥ स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ॥ **उरसो यच्च** ।४।३।११४ ॥ चात्तसिः । अणोऽपवादः ॥ उरसा एकदिक् उरस्यः । उरस्तः ॥ **उपज्ञाते** । ४।३।११५ ॥ तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयम् ॥ **कृते ग्रन्थे** । ४।३।११६ ॥ वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ॥ **संज्ञायाम्** ।४।३।११७ ॥ तेनेत्येव ॥ अग्रन्थार्थमिदम् ॥ मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु ॥ A**कुलालादिभ्यो वुञ्** ।४।३।११८ ॥ तेन कृते संज्ञायाम् ॥ कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् ॥ **क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्** ।४।३।११९ ॥ तेन कृते संज्ञायाम् ॥ क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ॥ **तस्येदम्** ।४।३।१२० ॥ उपगोरिदमौपगवम् ॥ **वहेस्तुरणिट् च** * ॥ संवोढुः स्वं सांवहित्रम् ॥ **अग्नीधः शरणे रण् भं च** * ॥ अग्निमिन्धे अग्नीत् तस्य स्थानमाग्नीध्रम् । तात्स्थ्यात्सोऽप्याग्नीध्रः ॥ **समिधामाधाने षेण्यण्** * ॥ सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ॥ **रथाद्यत्** ।४।३।१२१ ॥ रथ्यं चक्रम् ॥ **पत्रपूर्वादञ्** । ४ । ३ । १२२ ॥ पत्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदमाश्वरथम् ॥ **पत्राध्वर्युपरिषदश्च** । ४ । ३ । १२३ ॥ अञ् ॥ **पत्राद्वाह्ये** *॥ अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आध्वर्यवम् । पारिषदम् ॥ **हलसीराट्ठक्** । ४।३।१२४ ॥ हालिकम् । सैरिकम् ॥ **द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः** । ४ । ३ । १२५ ॥ काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका ॥ **वैरे देवासुरादिभ्यः**B **प्रतिषेधः** * ॥ दैवासुरम् ॥ **गोत्रचरणाद्वुञ्** ।४।३।१२६ ॥ औपगवकम् । **चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम्** * ॥ काठकम् ॥ **सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्** । ४ । ३।१२७ ॥ **घोषग्रहणमपि कर्तव्यम्** * ॥ अञ्–बैदः सङ्घोऽङ्को घोषो वा । बैदं लक्षणम् ॥ यञ्–गार्गः । गार्गम् ॥ इञ्–दाक्षः । दाक्षम् ॥

A कुलाल, वरुड, चण्डाल, निषाद, कर्मार, सेना, सिरिन्ध्र, सैरिन्ध्र, देवराज, परिषद्, वधू, मधु, रुरु, रुद्र, अनडुह्, ब्रह्मन्, कुम्भकार, श्वपाक । इति कुलालादिः ॥

B देवासुर रक्षोसुर । इति देवासुरादिः ॥

---

१ छन्दसि किम् । शौनकीया शिक्षा । अस्य वेदमात्रविषयकत्वमित्युक्तिर्भ्रान्त्या कलापीतिसूत्रभाष्यविरोधात् ।
२ अत्र द्वन्द्वे इति पाठो लेखकप्रमादात्, मैथुनिकायामित्यादिभाष्ये वैरशब्दस्य दर्शनाच्च ॥

परंपरासंबन्धोऽङ्कः, साक्षात्तु **लक्षणम्** ॥ **शाकलाद्वा** । ४ ।३।१२८ ॥ अण्, वोक्तेऽर्थे ॥ पक्षे चरणत्वाद्वुञ् । शाकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां सङ्घोऽङ्को घोषो वा शाकलः । शाकलकः । लक्षणे क्लीवता ॥ **छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः** ।४।३।१२९॥ छन्दोगानां धर्म आम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाह्वृच्यम् । नाट्यम् ॥ 'चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तं तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव ॥ **न दण्डमाणवान्तेवासिषु** । ४ । ३ । १३० ॥ दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवास्तेषु शिष्येषु च वुञ् न स्यात् ॥ दाक्षाः दण्डमाणवाः शिष्या वा ॥ [A]**रैवतिकादिभ्यश्छः** ।४।३।१३१ ॥ 'तस्येदमित्यर्थे । वुञोऽपवादः ॥ रैवतिकीयः । बैजवापीयः ॥ **कौपिञ्जलहास्तिपदादण्वाच्यः** * ॥ कुपिञ्जलस्यापत्यम् इहैव निपातनादण् तदन्तात्पुनरण् । कौपिञ्जलः । गोत्रवुञोऽपवादः । हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपदस्तस्यायं हास्तिपदः ॥ [२]**आथर्वणिकस्येकलोपश्च** * अण् स्यात् । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणः धर्म आम्नायो वा । चरणाद्वुञोऽपवादः ॥

इति शैषिकप्रकरणम् ।

अथ प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम् ।

तस्य विकारः ।४।३।१३४ ॥ **अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः** * ॥ अश्मनो विकार आश्मः । भास्मनः । मार्तिकः ॥ **अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः** । ४।३।१३५ ॥ चाद्विकारे ॥ मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मौर्वं काण्डं भस्म वा । पैप्पलम् ॥ [B]**बिल्वादिभ्योऽण्** । ४ । ३ । १३६ ॥ बैल्वम् ॥ **कोपधाच्च** ।४।३।१३७ ॥ अण् । अञोऽपवादः ॥ तर्कु—तार्कवम् । तैत्तिडीकम् ॥ **त्रपुजतुनोः षुक्** । ४ । ३।१३८ ॥ आभ्यामण् स्याद्विकारे एतयोः षुगागमश्च ॥ त्रापुषम् । जातुषम् ॥ **ओरञ्** ।४।३।१३९ ॥ दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥ **अनुदात्तादेश्च** । ४ । ३ । १४० ॥ दाधित्थम् ॥ कापित्थम् ॥ [C]**पलाशादिभ्यो वा** ।४।३।१४१ ॥ पालाशम् । कारीरम् ॥ **शम्याः ष्लञ्** ।४।३। १४२ ॥ शामीलं भस्म ॥ षित्त्वान्ङीप् । शामीली स्रुक् ॥ **मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः** । ४ । ३ । १४३ ॥ प्रकृतिमात्रान्मयड्वा स्याद्विकारावयवयोः ॥ अश्ममयम् । आश्मनम् ॥ अभक्ष्येत्यादि किम् ? मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् ॥ **नित्यं वृद्धशरा**[D]**दिभ्यः** । ४ । ३ । १४४ ॥ आम्रमयम् । शरमयम् ॥ **एकाचो नित्यम्** * ॥ त्वङ्मयम् ।

A रैवतिक, स्वापिशि, क्षैमवृद्धि, गौरग्रीवि, औदवापि, बैजवापि । इति रैवतिकादिः ॥

B बिल्व, व्रीहि, काण्ड, मुद्ग, मसूर, गोधूम, इक्षु, वेणु, गवेधुका, कार्पासी, पाटली, कर्कन्धू, कुटीर । इति बिल्वादिः ॥

C पलाश, खदिर, शिंशपा, स्यन्दन, पुलाक, करीर, शिरीष, यवास, विकङ्कत इति पलाशादिः ॥

D शर, दर्भ, मृत, कुटी, तृण, सोम, बल्वज । इति शरादिः ॥

१–२ इदं वार्तिकद्वयं सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ॥

वाङ्मयम् । कथं तर्हि आप्यमम्मयमिति ? 'तस्येदमित्यण्णन्तात्स्वार्थे ष्यञ् ॥ **गोश्च पुरीषे** ।४।३।१४५ ॥ गोः पुरीषं गोमयम् ॥ **पिष्टाच्च** । ४ । ३ । १४६ ॥ मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयं भस्म ॥ कथं पैष्टी सुरेति ? सामान्यविवक्षायां 'तस्येदमित्यण् ॥ **संज्ञायां कन्** । ।४।३।१४७ ॥ पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात् ॥ **व्रीहेः पुरोडाशे** ।४।३।१४८ ॥ मयट् स्यात् । बिल्वाद्यणोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रैहमन्यत् ॥ **असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्** ।४।३।१४९ ॥ तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु तैलम् । यावकः ॥ [A]**तालादिभ्योऽण्** ।४।३।१५२ ॥ अञ्मयटोरपवादः ॥ **तालाद्धनुषि** * ॥ तालं धनुः । अन्यत्तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् ॥ **जातरूपेभ्यः परिमाणे** ।४।३।१५३ ॥ अण् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः । परिमाणे किम् ? हाटकमयी यष्टिः ॥ **प्राणिरजतादि[B]भ्योऽञ्** ।४।३।१५४ ॥ शौकम् । बाकम् । राजतम् ॥ **ञितश्च तत्प्रत्ययात्** ।४।३।१५५ ॥ ञिद्यो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात्तयोरेवार्थयोः । मयटोऽपवादः ॥ शामीलस्य शामीलम् । दाधित्थस्य दाधित्थम् । कापित्थम् । ञितः किम् । बैल्वमयम् ॥ **क्रीतवत्परिमाणात्** ।४।३। १५६ ॥ प्राग्वहतेष्ठञित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः ॥ निष्केण क्रीतं नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शतस्य विकारः शत्यः । शतिकः ॥ **उष्ट्राद्वुञ्** ।४।३।१५७ ॥ प्राण्यञोपवादः । औष्ट्रकः ॥ **उमोर्णयोर्वा** ।४।३।१५८ ॥ औमम् । औमकम् ॥ और्णम् । और्णकम् । वुञभावे यथाक्रममणञौ ॥ **एण्या ढञ्** ।४।३।१५९ ॥ ऐणेयम् । एणस्य तु ऐणम् ॥ **गोपयसोर्यत्** ।४।३।१६० ॥ गव्यम् । पयस्यम् ॥ **द्रोश्च** ।४।३।१६१ ॥ द्रुर्वृक्षस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ॥ **माने वयः** ।४।३।१६२ ॥ द्रोरित्येव ॥ द्रुवयम् । 'यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम्' ॥ **फले लुक्** ।४।३।१६३ ॥ विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले ॥ आमलक्याः फलमामलकम् ॥ [C]**प्लक्षादिभ्योऽण्** ।४।३। १६४ ॥ विधानसामर्थ्यान्न लुक् । प्लाक्षम् ॥ **न्यग्रोधस्य च केवलस्य** ।७।३।५ ॥ अस्य न वृद्धिरैजागमश्च ॥ नैयग्रोधम् ॥ **जम्ब्वा वा** ।४।३।१६५ ॥ जम्बूशब्दात्फलेऽण् वा स्यात् ॥ जाम्बवम् । पक्षे औरञ् तस्य लुक् जम्बु ॥ **लुप् च** ।४।३।१६६ ॥ जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् ॥ 'लुपि युक्तवत्' । जम्ब्वाः फलं जम्बूः ॥ **फलपाक[1]शुषामुपसंख्यानम्** * ॥ व्रीहयः । मुद्गाः ॥ **पुष्पमूलेषु बहुलम्** * ॥ मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका ।

A तालाद्धनुषि, बार्हिण, इन्द्रालिश, इन्द्रादृश, इन्द्रायुध, चय, श्यामक, पीयूक्षा । इति तालादिः ॥

B रजत, सीस, लोह, उदुम्बर, नीप, दारु, रोहीतक, विभीतक, पीतदारु, तीव्रदारु, त्रिकण्टक, कण्टकारी । इति रजतादिः ॥

C प्लक्ष, न्यग्रोध, इङ्गुदी, अश्वत्थ, शिग्रु, रुरु, कक्षतु, बृहती । इसि प्लक्षादिः ॥

१ फलपाकेन ये शुष्यन्ति-व्रीह्यादयस्तद्वाचिनामित्यर्थः ॥

जात्याः पुष्पं जाती । विदार्या मूलं विदारी । बहुलग्रहणान्नेह—पाटलानि पुष्पाणि । साल्वानि मूलानि ॥ बाहुलकात्क्वचिल्लुक्—अशोकम् । करवीरम् ॥ [A]**हरीतक्यादिभ्यश्च** ।४।३।१६७ ॥ एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात् ॥ हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥ **कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक च** ।४।३।१६८ ॥ कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तश्छयतोश्च लुक् ॥ कंसाय हितं कंसीयम्, तस्य विकारः कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम्, तस्य विकारः पारशवः ॥

इति प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम् ।

अथ ठगधिकारप्रकरणम् ।

प्राग्वहतेष्ठक् ।४।४।१ ॥ 'तद्वहती'त्यतः प्राक् ठगधिक्रियते ॥ **तदाहेति** [B]**माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्** * ॥ मा शब्दः कारि इति य आह स माशब्दिकः ॥ [C]**स्वागतादीनां च** ।७।३।७ ॥ ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यडस्यापत्यं व्याडिः ॥ व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ साधु स्वापतेयम् ॥ **आहौ** [D]**प्रभूतादिभ्यः** * ॥ प्रभूतमाह प्राभूतिकः ॥ पार्याप्तिकः ॥ **पृच्छतौ** [E]**सुस्नातादिभ्यः** * ॥ सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौखशायनिकः । अनुशतिकादिः ॥ **गच्छतौ** [F]**परदारादिभ्यः** * ॥ पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ॥ **तेन दीव्यति खनति जयति जितम्** ।४।४।२ ॥ अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । अभ्र्या खनति आभ्रिकः । अक्षैर्जयति आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् ॥ **संस्कृतम्** ।४।४।३ ॥ दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारीचिकम् ॥ **कुलत्थकोपधादण्** ।४।४।४ ॥ ठकोऽपवादः ॥ कुलत्थः संस्कृतं कौलत्थम् । तैत्तिडीकम् ॥ **तरति** ।४।४।५ ॥ उडुपेन तरति औडुपिकः ॥ **गोपुच्छाट्ठञ्** ।४।४।६ ॥ गौपुच्छिकः ॥ **नौद्व्यचष्ठन्** ।४।४।७ ॥ नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री ॥ **चरति** ।४।४।८ ॥ तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्यात् ॥ हस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः ॥ **आकर्षात् ष्ठल्** । ४ । ४ । ९ ॥ आकर्षो निकषोपलः । आकषादिति पाठान्तरम् । तेन

A हरीतकी, कोशातकी, नखरजनी, शष्कण्डी, दाडी, दोडी, श्वेतपाकी, अर्जुनपाकी, द्राक्षा, काला, ध्वाङ्क्षा, गभीका, कण्टकारिका, पिप्पली, चिञ्चा, शेफालिका । इति हरीतक्यादिः ॥

B माशब्द, नित्यशब्द, कार्यशब्द । इति माशब्दादिः ॥

C स्वागत, स्वध्वर, स्वङ्ग, व्यङ्ग, व्यड, व्यवहार, स्वपति । इति स्वागतादिः ॥

D प्रभूत, पर्याप्त । इति प्रभूतादिः ॥

E सुस्नात, सुखरात्रि, सुखशयन । इति सुस्नातादिः ॥

F परदार, गुरुतल्प । इति परदारादिः । एते चत्वारोऽप्याकृतिगणाः ॥

चरति आकर्षिकः । षित्त्वान्ङीष् । आकर्षिकी ॥ [A]**पर्पादिभ्यः ष्ठन्** ।४।४।१० ॥ पर्पेण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्पः । अश्विकः । रथिकः ॥ **श्वगणाट्ठञ्च** ।४।४।११ ॥ चात् ष्ठन् ॥ **श्वादेरिञि** ।७।३।८ ॥ ऐच् न ॥ श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकम् ॥ **इकारादाविति वाच्यम्** * ॥ श्वगणेन चरति श्वागणिकः । श्वागणिकी । श्वगणिकः । श्वगणिकी ॥ **पदान्तस्यान्यतरस्याम्** ।७।४।९ ॥ श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैज्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम् । शौवापदम् ॥ [B]**वेतनादिभ्यो जीवति** ।४।४।१२ ॥ वेतनेन जीवति वैतनिकः धानुष्कः ॥ **वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्** । ४।४।१३ ॥ वस्नेन मूल्येन जीवति वस्निकः । क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥ **आयुधाच्छ च** । ४ । ४ । १४ ॥ चाट्ठन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः । आयुधिकः ॥ **हरत्युत्सङ्गादिभ्यः**[C] । ४।४।१५॥ उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः ॥ [D]**भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्** । ४।४।१६ ॥ भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । षित्त्वान्ङीष् । भस्त्रिकी ॥ **विभाषा विवधात्** । ४।४।१७ ॥ विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् । वैवधिकः । ऐकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वीवधादपि ष्ठन् । वीवधिकः । वीवधिकी । विवधवीवधशब्दौ उभयतोबद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्तेते ॥ **अण् कुटिलिकायाः** । ४ । ४ । १८ ॥ कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्मारोपकरणभूतं लोहं च । कुटिलिकया हरति मृगानङ्गारान्वा कौटिलिको व्याधः कर्मारश्च ॥ **निर्वृत्तेऽक्ष[E]द्यूतादिभ्यः** । ४ । ४ । १९ ॥ अक्षद्यूतेन निर्वृत्तमाक्षद्यूतिकं वैरम् ॥ **क्त्रेर्मम्नित्यम्** । ४।४।२० ॥ क्त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप्स्यान्नित्यम् । कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् ॥ **भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः** * ॥ पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् । त्यागिमम् ॥ **अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ** । ४।४।२१ ॥ अपमित्येति ल्यबन्तम् । अपमित्य निर्वृत्तं आपमित्यकम् । याचितेन निर्वृत्तं याचितकम् ॥ **संसृष्टे** । ४।४।२२ ॥ दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ॥ **चूर्णादिनिः** । ४।४। २३ ॥ चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः ॥ **लवणाल्लुक्** । ४।४।२४ ॥ लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् ॥ **मुद्गादण्** । ४।४।२५ ॥ मौद्ग ओदनः ॥ **व्यञ्जनैरुपसिक्ते** । ४ । ४ । २६ ॥ ठक् ॥ दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् ॥ **ओजःसहोऽम्भसा वर्तते** । ४।४।२७॥

A पर्प, अश्व, अश्वत्थ, रथ, जाल, व्याल, न्यास, पादः पच । इति पर्पादिः ॥

B वेतन, वाहन, अर्धवाहन, धनुष्, दण्ड, जाल, वेश, उपवेश, प्रेषण, उपवस्ति, सुख, शय्या, शक्ति, उपनिषद्, उपदेश, स्फिच्, पाद, उपस्थ, उपस्थान, उपहस्त । इति वेतनादिः ॥

C उत्सङ्ग, उडुप, उत्पुट, उत्पूत, उत्पन्न, पिटक, पिटाक । इत्युत्सङ्गादिः ॥

D भस्त्रा, भरट, भरण, शीर्षभार, शीर्षेभार असंभार, अंसेभार, । इति भस्त्रादिः ॥

E अक्षद्यूत, जानुप्रहृत, जङ्घाप्रहृत, जङ्घाप्रहत, पादस्वेदन, कण्टकमर्दन, गतानुगत, गतागत, यातोपयात, अनुगत । इत्यक्षद्यूतादिः ॥

---

१ '**वीवधाच्चेति वक्तव्यम्**' इति वार्तिकं सूत्राक्षरैरेव गतार्थयन्नाहोपुरुषिकयाह—**एकदेशेति** ॥ परंत्वेतदसंगतमेव, एवं सति '**पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्**' इत्यत्रापि पौरोडाशग्रहणमनर्थकं स्यादिति बोध्यम् ॥

ओजसा वर्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः ॥ **तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् । ४।४।२८ ॥** द्वितीयान्तादस्माद्वर्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया ॥ प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥ **परिमुखं च । ४।४।२९ ॥** परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चात्पारिपार्श्विकः ॥ **प्रयच्छति गर्ह्यम् । ४।४।३० ॥** द्विगुणार्थं द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥ **वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः** * ॥ वार्धुषिकः ॥ **कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ । ४।४।३१ ॥** गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे ॥ कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत्प्रयच्छति कुसीदिकः । कुसीदिकी । एकादशार्थत्वादेकादश ते च ते वस्तुतो दश चेति विग्रहेऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छतीत्युत्तमर्ण एवेहापि तद्धितार्थः ॥ **उञ्छति । ४।४।३२ ॥** वदराण्युञ्छति बादरिकः ॥ **रक्षति । ४।४।३३ ॥** समाजं रक्षति सामाजिकः ॥ **शब्ददर्दुरं करोति । ४।४।३४ ॥** शब्दं करोति शाब्दिकः । दार्दुरिकः ॥ **पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति । ४।४।३५ ॥** स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम् । मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः। शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारिणिकः। सारङ्गिकः ॥ **परिपन्थं च तिष्ठति । ४।४।३६ ॥** अस्माद्द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् ॥ पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः । परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः ॥ **माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति । ४ । ४ । ३७ ॥** दण्डाकारो माथः पन्थाः[1] दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः ॥ **आक्रन्दाट्ठञ्च । ४।४।३८ ॥** अस्माट्ठञ् स्याच्चाट्ठक् धावतीत्यर्थे ॥ आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः ॥ **पदोत्तरपदं गृह्णाति । ४।४।३९ ॥** पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ॥ **प्रतिकण्ठार्थललामं च । ४।४।४० ॥** एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात् ॥ प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः ॥ **धर्मं चरति ।४।४।४१ ॥** धार्मिकः ॥ **अधर्माच्चेति वक्तव्यम्** * ॥ आधर्मिकः ॥ **प्रतिपथमेति ठञ्च ।४।४।४२ ॥** प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः ॥ **समवायान्समवैति । ४ । ४ । ४३ ॥** सामवायिकः । सामूहिकः[2] ॥ **परिषदो ण्यः । ४ । ४ । ४४ ॥** परिषदं समवैति पारिषद्यः ॥ **सेनाया वा । ४ । ४ । ४५ ॥** ण्यः स्यात्पक्षे ठक् ॥ सैन्याः सैनिकाः ॥ **संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति । ४ । ४ । ४६ ॥** ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कुक्कुटीशब्देन तत्पाताहः स्वल्पदेशो लक्ष्यते ॥ कौक्कुटिको भिक्षुः ॥ **तस्य धर्म्यम् । ४ । ४।४७ ॥** आपणस्य धर्म्य-

---

१ तथा च मार्गपर्याये त्रिकाण्डशेषः–'पन्थास्तु क्षुल्लमो वहः । वाटः पथश्च माथश्च' इति ॥ २ बहुवचनार्थनिर्देशोयं तदाह–सामूहिक इति ॥

मापणिकम् ॥ अण् [A]**माहिष्यादिभ्यः । ४ । ४ ।४८** ॥ महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् ॥ **ऋतोऽञ् । ४ । ४ । ४९** ॥ यातुर्धर्म्यं यात्रम् ॥ **नराच्चेति वक्तव्यम्** * ॥ नरस्य धर्म्या नारी ॥ **विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः** * ॥ विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ॥ **विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वाच्यः** * ॥ विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥ **अवक्रयः । ४।४।५०** ॥ षष्ठ्यन्ताट्ठक् स्यादवक्रयेऽर्थे ॥ आपणस्यावक्रय आपणिकः । राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः ॥ **तदस्य पण्यम् ।४।४।५१** ॥ अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः ॥ **लवणाट्ठञ् । ४ ।४।५२** ॥ लावणिकः ॥ [B]**किसरादिभ्यः ष्ठन् । ४ । ४ । ५३** ॥ किसरं पण्यमस्य किसरिकः । षित्त्वान्ङीष् । किसरिकी । किसर, उशीर, नलद इत्यादि किसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः ॥ **शलालुनोऽन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५४** ॥ ष्ठन्स्यात् पक्षे ठक् ॥ शलालुकः । शलालुकी । शालालुकः । शालालुकी । शलालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः ॥ **शिल्पम् ।४।४।५५** ॥ मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ॥ **मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् । ४ ।४।५६** ॥ मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः । माड्डुकिकः । झार्झरः । झार्झरिकः ॥ **प्रहरणम् ।४।४।५७** ॥ तदस्येत्येव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः ॥ **परश्वधाट्ठञ्च ।४।४।५८** ॥ पारश्वधिकः ॥ **शक्तियष्ट्योरीकक् । ४ । ४ । ५९** ॥ शाक्तीकः । याष्टीकः ॥ **अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः । ४।४।६०** ॥ तदस्येत्येव ॥ अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः ॥ **शीलम् ।४।४।६१** ॥ अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः ॥ [C]**छत्रादिभ्यो णः ।४।४।६२** ॥ गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तच्छीलमस्य छात्रः ॥ **कार्मस्ताच्छील्ये ।६।४।१७२**॥ कार्म इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते ॥ कर्मशीलः कार्मः । 'नस्तद्धिते' इत्येव सिद्धे 'अण्कार्यं ताच्छीलिके णेऽपि' । तेन चौरी तापसीत्यादि सिद्धम् ॥ ताच्छील्ये किम् ? कार्मणः ॥ **कर्माध्ययने वृत्तम् । ४ ।४ । ६३** ॥ प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः । ऐकान्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं सः ॥ **बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् । ४ । ४ ।६४** ॥ प्राग्विषये ॥ द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । द्वादशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः ॥ **हितं भक्षाः । ४ । ४ । ६५** ॥ अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः ॥ **तदस्मै दीयते नियुक्तम् । ४ ।४।६६** ॥ अग्रभोजनं नियतं दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः ॥ **श्राणामांसौदनाट्टिठन् ।४।४।६७** ॥ श्राणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै श्राणिकः । श्राणिकी ॥ मांसौदन-

---

A महिषी, प्रजापति, प्रजावती, प्रलेपिका, विलेपिका, अनुलेपिका, पुरोहित, मणिपाली, अनुचारक, होतृ, यजमान । इति महिष्यादिः ॥

B किसर (किन्नर), नरद, नलद, स्थागल, तगर, गुग्गुलु, उशीर, हरिद्रा, हरिद्रु, पर्णी । इति किसरादिः ॥

C छत्र, शिक्षा, प्ररोह, स्था, बुभुक्षा, चुरा, तितिक्षा, उपस्थान, कृषि, कर्मन्, विश्वधा, तपस्, सत्य, अनृत, विशिखा, भक्षा, उदस्थान, पुरोडा, विक्षा, चुक्षा, मन्द्र । इति छत्रादिः ॥

ग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मांसौदनिकः । मांसिकः । ओदनिकः ॥ **भक्तादणन्यतरस्याम् । ४ ।४।६८ ॥** पक्षे ठक् ॥ भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः । भाक्तिकः ॥ **तत्र नियुक्तः । ४ । ४ । ६९ ॥** आकरे नियुक्त आकारिकः ॥ **अगारान्ताट्ठन् ।४।४।७० ॥** देवागारे नियुक्तो देवागारिकः ॥ **अध्यायिन्यदेशकालात् । ४ । ४ । ७१ ॥** निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठक् स्यादध्येतारि ॥ श्मशानेऽधीते श्माशानिकः । चतुर्दश्यामधीयते चातुर्दशिकः ॥ **कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति । ४ । ४ । ७२ ॥** तत्रेत्येव । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वंशा वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनस्तस्मिन्देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥ **निकटे वसति ।४।४।७३ ॥** नैकटिको भिक्षुः ॥ **आवसथात् ष्ठल् । ४ । ४ । ७४ ॥** आवसथे वसति आवसथिकः ॥ षित्त्वान्ङीष् आवसथिकी ॥

आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।
आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥

षडिति सूत्रषट्केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ॥

इति ठगधिकारप्रकरणम् ।

अथ प्राग्घितीयप्रकरणम् ।

प्राग्घिताद्यत् ।४।४।७५ ॥ 'तस्मै हितमित्यतः' प्राक् यदधिक्रियते ॥ **तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ।४।४।७६ ॥** रथं वहति रथ्यः । युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्ग्यः ॥ **धुरो यड्ढकौ । ४ । ४ । ७७ ॥** 'हलि चेति दीर्घे प्राप्ते–॥ **न भकुर्छुराम् । ८ ।२।७९ ॥** भस्य कुर्छुरोश्चोपधाया दीर्घो न स्यात् । धुर्यः धौरेयः ॥ **खः सर्वधुरात् ।४।४।७८ ॥** सर्वधुरं वहतीति सर्वधुरीणः ॥ **एकधुराल्लुक्च । ।४।४।७९ ॥** एकधुरं वहति एकधुरीणः ॥ एकधुरः ॥ **शकटादण् ।४।४।८० ॥** शाकटं वहति शाकटो गौः ॥ **हलसीराट्ठक् । ४ । ४।८१ ॥** हलं वहति हालिकः । सैरिकः ॥ **संज्ञायां जन्या । ४ । ४।८२ ॥** जनी वधूः तां वहति प्रापयति जन्या ॥ **विध्यत्यधनुषा । ।४।४।८३ ॥** द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यान्न चेत्तत्र धनुः करणम् ॥ पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ॥ **धनगणं लब्धा ।४।४।८४ ॥** तृन्नन्तमेतत् ॥ धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः ॥ **अन्नाण्णः । ४।४।८५ ॥** अन्नं लब्धा आन्नः ॥ **वशं गतः । ४ । ४ । ८६ ॥** वश्यः परेच्छानुचारी ॥ **पदमस्मिन्दृश्यम् । ४ । ४ । ८७ ॥** पद्यः कर्दमः । नातिशुष्क इत्यर्थः ॥ **मूलमस्याबर्हि ।४।४।८८ ॥** आबर्हणमाबर्हः उत्पाटनं तदस्यास्तीत्याबर्हि । मूलमाबर्हि येषां ते मूल्या मुद्गाः ॥ **संज्ञायां धेनुष्या । ४।४।८९ ॥** धेनुशब्दस्य षुगागमो यत्

प्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम् ॥ धेनुष्या बन्धके स्थिता ॥ **गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ।४।४।९०॥** गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः ॥ **नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु । ४ । ४ । ९१ ॥** नावा तार्यं नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् । विषेणवध्यो विष्यः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सीतया संमितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया सम्मितं तुल्यम् ॥ **धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ।४।४।९२॥** धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् ॥ **छन्दसो निर्मिते ।४।४।९३ ॥** छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । इच्छया कृतमित्यर्थः ॥ **उरसोऽण् च । ४ । ४ । ९४ ॥** चाद्यत् । उरसा निर्मितः पुत्र औरसः । उरस्यः ॥ **हृदयस्य प्रियः ।४।४।९५ ॥** हृद्यो देशः । 'हृदयस्य हृल्लेखेति हृदादेशः ॥ **बन्धने चर्षौ ।४।४।९६ ॥** हृदयशब्दात् षष्ठ्यन्ताद्बन्धने यत्स्याद्वेदेऽभिधेये । हृदयस्य बन्धनं हृद्यो वशीकरणमन्त्रः ॥ **मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु । ४ । ४ । ९७ ॥** मतं ज्ञानं तस्य करणं भावः साधनं वा मत्यम् । जनस्य जल्पो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः ॥ **तत्र साधुः । ४ । ४।९८ ॥** अग्रे साधुः अग्र्यः । सामसु साधुः सामन्यः–'ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः ॥ [A]**प्रतिजनादिभ्यः खञ् । ४ । ४ । ९९ ॥** प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनीनः । वैश्वजनीनः ॥ **भक्ताण्णः । ४।४।१०० ॥** भक्ते साधवो भाक्ताः शालयः ॥ **परिषदो ण्यः ।४।४।१०१ ॥** पारिषद्यः । परिषद इति योगविभाण्णोऽपि । पारिषदः ॥ [B]**कथादिभ्यष्ठक् ।४।४।१०२ ॥** कथायां साधुः काथिकः ॥ [C]**गुडादिभ्यष्ठञ् ।४।४।१०३ ॥** गुडे साधुर्गौडिक इक्षुः । साक्तुका यवाः ॥ **पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ।४।४।१०४ ॥** पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसतिस्तत्र साधुर्वासतेयी रात्रिः । स्वापतेयं धनम् ॥ **सभाया यः ।४।४।१०५ ॥** सभ्यः ॥ **समानतीर्थे वासी ।४।४।१०७ ॥** साधुरिति निवृत्तम् ॥ वसतीति वासी । समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः ॥ **समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ।४।४।१०८ ॥** समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता ॥ **सोदराद्यः । ४ । ४ । १०९ ॥** सोदर्यः । अर्थः । प्राग्वत् ॥

इति प्राग्घितीयप्रकरणम् ।

A प्रतिजन, इदंयुग, संयुग, समयुग, परयुग, परस्यकुल, अमुष्यकुल, सर्वजन, विश्वजन, महाजन, पञ्चजन । इति प्रतिजनादिः ॥

B कथा, विकथा, विश्वकथा, संकथा, वितण्डा, कुष्ठविद्, जनवाद, जनेवाद, जनोवाद, वृत्ति, संग्रह, गुण, गण, आयुर्वेद । इति कथादिः ॥

C गुड, कुल्माष, सक्तु, अपूप, मांसौदन, इक्षु, वेणु, संग्राम, संघात, संक्राम, संवाह, प्रवास, निवास, उपवास । इति गुडादिः ॥

अथ छयतोरधिकारप्रकरणम् ।

प्राक् क्रीताच्छः ।५।१।१ ॥ तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते ॥ [A]**उगवादिभ्यो यत्** ।५।१।२ ॥ प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्याच्छस्यापवादः । **नाभि नभं च** * ॥ नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् ॥ **शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वम्** * ॥ शून्यम् । शुन्यम् । **ऊधसोऽनङ् च** * ॥ ऊधन्यः ॥ **कम्बलाच्च संज्ञायाम्** ।५।१।३ ॥ यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । संज्ञायां किम् । कम्बलीया ऊर्णा ॥ **विभाषा हविरपूपादिभ्यः**[B] ।५।१।४ ॥ आमिक्ष्यं दधि । आमिक्षीयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः ॥ अपूप्यम् । अपूपीयम् ॥ **तस्मै हितम्** ।५।१।५ ॥ वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्कवे हितं शङ्कव्यं दारु । गव्यम् । हविष्यम् ॥ **शरीरावयवाद्यत्** ।५।१।६ ॥ दन्त्यम् । कण्ठ्यम् ॥ **'नस् नासिकायाः'**[1] * ॥ नस्यम् ॥ नाभ्यम् ॥ **ये च तद्धिते** । ६ । १ । ६१ ॥ यादौ तद्धिते परे शिरश्शब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । तद्धिते किम् ? शिर इच्छति शिरस्यति ॥ **वा केशेषु** * ॥ शीर्षण्याः शिरस्या वा केशाः । **अचि शीर्ष इति वाच्यम्** * ॥ अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम् ॥ **खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च** । ५ । १ । ७ ॥ खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । चाद्रथ्या ॥ **अजाविभ्यां थ्यन्** । ५ । १ । ८ ॥ अजथ्या यूथिः । अविथ्या ॥ **आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः** ।५।१।९ ॥ **आत्माध्वानौ खे** ।६।४।१६९ ॥ एतौ खे प्रकृत्या स्तः ॥ आत्मने हितमात्मनीनम् । विश्वजनीनम् ॥ **कर्मधारयादेवेष्यते**[2] * ॥ षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्च छ एव—विश्वजनीयम् ॥ **पञ्चजनादुपसंख्यानम्**[3] * ॥ पञ्चजनीनम् ॥ **सर्वजनाट्ठञ् खश्च**[4] * ॥ सार्वजनिकः । सर्वजनीनः । **महाजनाट्ठञ्**[5] * ॥ माहाजनिकः । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीनः ॥ **आचार्यादणत्वं च** * ॥ आचार्यभोगीनः ॥ **सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ** ।५।१।१० ॥ **सर्वाण्णो वेति वक्तव्यम्** * ॥ सर्वस्मै हितं सार्वम् । सर्वीयम् ॥ **पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु**[6] * ॥ भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः पुरुषस्य वधः पौरुषेयः—'तस्येदमित्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः—'प्राणि-

---

A गो, हविस्, अक्षर, विष, बर्हिस्, अष्टका, स्खदा, युग, मेधा, स्रुच्, **नाभि नभं च**, **शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम्**, **ऊधसोऽनङ् च**, कूप, खद, दर, खर, असुर, अध्वन्, क्षर, वेद, बीज, दीप्त । इति गवादिः ॥

B अपूप, तण्डुल, अभ्यूष, अभ्योष, अवोष, अभ्येष, पृथुक, ओदन, सूप, पूप, किण्व, प्रदीप, मुसल, कटक, कर्णवेष्टक, इर्गल, अर्गल, अन्नविकारेभ्यश्च, यूप, स्थूणा, दीप, अश्व, पत्र । इत्यपूपादिः ॥

---

१ इह वार्तिके 'यत्तसूक्षुद्रेषु' इति शेषो भाष्ये दृश्यते ॥ २ 'विश्वजन समानाधिकरण इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकमत्र प्रमाणम् ॥ ३–४–५ त्रिष्वपि वार्तिकेषु 'समानाधिकरण इति वक्तव्यम्' इति शेषो बोध्यः ॥ ६ तस्मै हितमित्यर्थे तु पुरुषात् छ एवेति बोध्यम् ॥

रजतादिभ्योऽञ्' इत्यञि प्राप्ते । समूहेऽप्यणि प्राप्ते ॥ 'एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव' इति भावः ॥ तेन कृते ग्रन्थेऽणि प्राप्ते । अग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्त एवेति विवेकः ॥ **माणवचरकाभ्यां खञ् । ५ । १ । ११ ॥** माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् ॥ **तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।५।१।१२ ॥** विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां छप्रत्ययः स्यात् ॥ अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । शङ्कव्यं दारु ॥ **छदिरुपधिबलेर्ढञ् ।५।१।१३ ॥** छादिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः ॥ **उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्यते** * ॥ उपधीयत इत्युपधिः रथाङ्गं तदेव औपधेयम् ॥ **ऋषभोपानहोर्ञ्यः ।५।१।१४ ॥** छस्यापवादः ॥ आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । चर्मण्यप्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यं चर्म ॥ **चर्मणोऽञ् । ५ । १ । १५ ॥** चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ् स्यात् ॥ वर्ध्र्यै इदं वार्ध्रं चर्म । वारत्रं चर्म ॥ **तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ।५।१।१६ ॥** प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु । प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारीयो देशः ॥ इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति । तेनेह न—प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ॥ **परिखाया ढञ् ।५।१।१७ ॥** पारिखेयी भूमिः ॥

इति छयतोरधिकारप्रकरणम् ।

अथ तद्धितेष्वार्हीयप्रकरणम् ।

प्राग्वतेष्ठञ् ।५।१।१८ ॥ तेन तुल्यमिति वतिं वक्ष्यति ततः प्राक् ठञधिक्रियते ॥ **आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् । ५ । १ । १९ ॥** तदर्हतीत्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठञोऽपवादष्ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा ॥ **असमासे** [A]**निष्कादिभ्यः ।५।१।२० ॥** 'आर्हात्' इत्येतत् 'तेन क्रीतम्' इति यावत्सप्तदशसूत्र्यामनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादार्हीयेष्वर्थेषु ॥ नैष्किकम् । समासे तु ठञ् ॥ **परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ।७।३।१७ ॥** उत्तरपदवृद्धिः स्यात् ञिदादौ ॥ परमनैष्किकः । असमासग्रहणं ज्ञापकं भवति—'इतः प्राक् तदन्तविधिरिति । तेन—सुगव्यम् । यवापूप्यमित्यादि ॥ इत ऊर्ध्वं तु **संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चालुकि** ॥ पारायणिकः । द्वैपारायणिकः ॥ अलुकीति किम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीते शूर्पादञ् मा भूत् । किं तु ठञ् । द्विशौर्पिकम् ॥ **अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा । ७। ३।२६ ॥** अर्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञिति णिति किति च ॥ अर्धद्रोणेन क्रीतम् आर्धद्रौणिकम् । अर्धद्रौणिकम् ॥ **नातः परस्य । ७ । ३।२७ ॥** अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ ॥ अर्धप्रस्थिकम् । आर्धप्रस्थिकम् ॥ अतः किम् ? आर्धकौडविकम् ॥ तपरः किम् । अर्धखार्यां भवा अर्धखारी ।

A निष्क, पण, पाद, माष, वाह, द्रोण, षष्टि । इति **निष्कादिः** ॥

अर्धखारीभार्य इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् ॥ **शताच्च ठन्यतावशते ।५।१।२१ ॥** शतेन क्रीतं शतिकम् । शत्यम् ॥ अशते किम् ? शतं परिमाणमस्य शतकः सङ्घः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते । तेन ठन्यतौ न, किंतु कनेव ॥ असमास इत्येव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् ॥ **संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।५।१।२२ ॥** संख्यायाः कन् स्यादार्हीयेऽर्थे नतु त्यन्तशदन्तायाः ॥ पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः। बहुकः ॥ त्यन्तायास्तु साततिकः । शदन्तायाः चात्वारिंशत्कः ॥ **वतोरिड्वा । ५।१।२३॥** वत्वन्तात्कन इड्वा स्यात् ॥ तावतिकः । तावत्कः ॥ **विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् । ५ । १ । २४ ॥** योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन् स्यात् ॥ असंज्ञायां ड्वुन् स्यात्कनोऽपवादः ॥ विंशकः । त्रिंशकः ॥ संज्ञायां तु विंशतिकः । त्रिंशत्कः । **कंसाट्टिठन् । ५ । १ । २५ ॥** टो ङीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः । कंसिकी ॥ **अर्धाच्चेति वक्तव्यम् * ॥** अर्धिकः । अर्धिकी ॥ **कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा * ॥** कार्षापणिकः । कार्षापणिकी । प्रतिकः । प्रतिकी ॥ **शूर्पादञन्यतरस्याम् ।५।१। २६ ॥** शौर्पम् । शौर्पिकम् ॥ **शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । ५ । १ ।२७ ॥** एभ्योऽण् स्याट्ठञ्ठक्कनामपवादः ॥ शतमानेन क्रीतं शातमानम् । वैंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥ **अध्यर्धपूर्वाद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् । ५ । १ । २८ ॥**[2] अध्यर्धपूर्वाद्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक् स्यात् ॥ अध्यर्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु पाञ्चकलापिकम् ॥ **विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् । ५ । १ । २९ ॥** लुग्वा स्यात् ॥ अध्यर्धकार्षापणम् । अध्यर्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक् । पक्षे अध्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्यर्धसहस्रम् । अध्यर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् ॥ **द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् । ५ । १।३० ॥** लुग्वा स्यात् ॥ द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् । **बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् * ॥** बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् ॥ **बिस्ताच्च ।५।१।३१ ॥** द्वित्रिबहुपूर्वाद्बिस्तादार्हीयस्य लुग्वा स्यात् ॥ द्विबिस्तम् । द्विबैस्तिकमित्यादि ॥ **विंशतिकात्खः । ५ । १ । ३२ ॥** अध्यर्धपूर्वाद्विगोरित्येव । अध्यर्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् ॥ **खार्या ईकन् । ५ । १ ।३३ ॥** अध्यर्धखारीकम् । द्विखारीकम्[3] ॥ **केवलायाश्चेति वक्तव्यम् * ॥** खारीकम् ॥ **पणपादमाषशताद्यत् ।५।१।३४ ॥** अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अध्यर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह 'पादः पदिति न । यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात् । 'पद्यत्यतदर्थे' इत्यपि न । प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात् ।

---

१ तथा च पुंवद्भावप्रतिषेधप्रयोजकवृद्धिनिषेधाभावाय तपरकरणमावश्यकमिति भावः ॥ २ 'अध्यर्धपूर्वद्विगोः' इति समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम्' इति मनोरमा ॥ 'अध्यर्धपूर्वाद्' इति पाठः संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्य उपलभ्यते इति शेखरकृत ॥ ३ **काकिण्याश्चोपसंख्यानम्** ॥ * ॥ अध्यर्धकाकिणीकम् ॥

शोणाद्वा । ५ । १ ।३५ ॥ यत्स्यात्पक्षे ठञ् तस्य लुक् ॥ अध्यर्धशाण्यम् । अध्यर्धशाणम्[1] ॥ **द्वित्रिपूर्वादण् च ।५।१।३६ ॥** शाणादित्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव । द्वैशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम्[2] ॥ इह ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थविभक्तयोऽर्थाश्चाकाङ्क्षितास्त इदानीमुच्यन्ते ॥ **तेन क्रीतम् । ५ । १।३७ ॥** ठञ् ॥ गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् । साप्ततिकम् । प्रास्थिकम् । टक् नैष्किकम् ॥ **इद्गोण्याः । १ । २ ।५० ॥** गोण्या इत्स्यात्तद्धितलुकि । लुकोऽपवादः ॥ पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः ॥ **तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ । ।५।१।३८ ॥** संयोगः संबन्धः । उत्पातः शुभाशुभसूचकः । शतिकः शत्यो वा धनपतिसंयोगः । शतिकं शत्यं वा दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् । शतस्य निमित्तमित्यर्थः ॥ **वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् * ॥** वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् ॥ **सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् * ॥** सान्निपातिकम् ॥ **गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्**[A] **। ५ । १।३० ॥** गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । द्व्यचः,—धन्यः । यशस्यः । स्वर्ग्यः ॥ गोद्व्यचः किम् ? विजयस्य वैजयिकः ॥ असंख्येत्यादि किम् ? पञ्चानां पञ्चकम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् ॥ अश्वादि—आश्विकम् । आश्मिकम् ॥ **ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् *** ॥ ब्रह्मवर्चस्यम् ॥ **पुत्राच्छ च । ५ ।१।४० ॥** चाद्यत् ॥ पुत्रीयः । पुत्र्यः ॥ **सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ । ५ । १ । ४१ ॥** सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यते ॥ पार्थिवः । **तस्येश्वरः ।५।१।४२ ॥ तत्र विदित इति च ।५।१।४३ ॥** सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः । पार्थिवः ॥ **लोकसर्वलोकाट्ठञ् । ५ । १ । ४४ ॥** तत्र विदित इत्यर्थे ॥ लौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः—सार्वलौकिकः ॥ **तस्य वापः । ५ । १ । ४५ ॥** उप्यते अस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् ॥ **पात्रात् ष्ठन् ।५।१।४६ ॥** पात्रस्य वापः क्षेत्रं पात्रिकम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥ **तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते । ५ । १ । ४७ ॥** वृद्धिर्दीयत इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् । पञ्चास्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्क उपदा वा दीयते पञ्चकः । शतिकः । शत्यः । साहस्रः ॥ उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । विक्रेत्रा मूल्यादधिकं ग्राह्यं लाभः । रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः । उत्कोच उपदा ॥ **चतुर्थ्यर्थ उपसंख्यानम् *** ॥[3] पञ्चास्मै वृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः । 'सममब्राह्मणे दानम्'[4] इतिवदधिकरणत्वविवक्षा वा ॥ **पूरणार्धाट्ठन् ।५।१।४८ ॥** यथाक्रमं ठक्टिठनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते द्वितीयिकः । तृतीयिकः ।

A अश्व, अश्मन्, गण, ऊर्णा, उमा, क्षण, वर्षा, वसु, (गङ्गा) इत्यश्वादिः ॥

---

१ **शतशाणाभ्यां वा ॥ * ॥** अध्यर्धशतम् अध्यर्धशत्यम् । पञ्चशतम् पञ्चशत्यम् ॥ २ पञ्चशाणम् पञ्चशाण्यम् ॥ ३ इदं वार्तिकं सूत्रपाठे कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ॥ ४ 'सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ ' इति ॥

अधिकः । अर्धशब्दो रूपकस्यार्धे रूढः ॥ **भागाद्यच्च । ५ । १ । ४९ ॥** चाट्ठन् ॥ भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्धे रूढः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते भाग्यं भागिकं शतम् । भाग्या भागिका विंशतिः ॥ **तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः**[A] **।५।१।५० ॥** वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकाद्द्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः । ऐक्षुभारिकः । भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यान्तरं भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति । भारभूतान्वंशान् हरति वांशिकः । ऐक्षुकः ॥ **वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ।५।१।५१ ॥** यथासंख्यं स्तः । वस्नं हरति वहत्यावहति वा वस्निकः । द्रव्यकः ॥ **संभवत्यवहरति पचति ।५।१।५२ ॥** प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्थमवहरति पचति वेत्यर्थः ॥ **तत्पचतीति द्रोणादण् च** * ॥ चाट्ठञ् । द्रोणं पचतीति द्रौणी । द्रौणिकी ॥ **आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ।५।१।५३ ॥** पक्षे ठञ् आढकं संभवति अवहरति पचति वा आढकीना । आढकिकी । आचितीना । आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी ॥ **द्विगोः ष्ठंश्च ।५।१।५४ ॥** आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाद्यन्ताद्द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन्खौ वा स्तः ॥ पक्षे ठञ् तस्य 'अध्यर्धेति' लुक् । षित्त्वान्ङीष् । द्व्याढकिकी । द्व्याढकीना । 'द्विगोरिति ङीप् । द्व्याढकी । द्व्याचितिकी । द्व्याचितीना । 'अपरिमाणेति ङीप्निषेधात्—द्व्याचिता ॥ द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री ॥ **कुलिजाल्लुक्खौ च ।५।१।५५ ॥** कुलिजान्ताद्द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः चात् ष्ठंश्च ॥ लुगभावे ठञः श्रवणम् । द्विकुलिजी । द्वैकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी ॥ **सोऽस्यांशवस्नभृतयः ।५।१।५६ ॥** अंशो भागः । वस्नं मूल्यम् । भृतिर्वेतनम् । पञ्च अंशो वस्नो भृतिर्वास्य पञ्चकः ॥ **तदस्य परिमाणम् ।५।१।५७ ॥** प्रस्थं परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः ॥ **संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ।५।१।५८ ॥** पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः । यद्वा 'द्व्येकयोरितिवत्संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । पञ्च परिमाणमेषामिति वा । सङ्घे—पञ्चकः । सूत्रे—अष्टकं पाणिनीयम् । सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात्सूत्रं पृथगुपात्तम् । पञ्चकमध्ययनम् ॥ **स्तोमे डविधिः** * ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः । सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः **स्तोमः** ॥ **पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ।५।१।५९ ॥** एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते ॥ **पञ्चद्दशतौ वर्गे वा ।५।१।६० ॥** पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्वर्गः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः ॥ **त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण्**

A वंश, कुटज, बल्वज, स्थूण, स्थूणा, अक्ष, अश्व, अश्मन्, श्लक्ष्ण, मूल, इक्षु, खड्ग । इति वंशादिः ॥

।५।१।६२ ॥ त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि ॥ **तदर्हति** ।५।१।६३ ॥ लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठञादयः स्युः ॥ श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः ॥ A**छेदादिभ्यो नित्यम्** ।५।१।६४ ॥ नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । छेदं नित्यमर्हति छैदिको वेतसः । छिन्नप्ररूढत्वात् ॥ **विराग विरङ्गं च** * ॥ विरागं नित्यमर्हति वैरङ्गिकः ॥ **शीर्षच्छेदाद्यच्च** ।५।१।६५ ॥ शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः । शैर्षच्छेदिकः । यट्ठकोः सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥ B**दण्डादिभ्यो यत्**[1] ।५।१।६६ ॥ एभ्यो यत् स्यात् । दण्डमर्हति दण्ड्यः । अर्घ्यः वध्यः ॥ **पात्राद् घंश्च** ।५।१।६८ ॥ चाद्यत् तदर्हतीत्यर्थे ॥ पात्रीयः । पात्र्यः ॥ **कडङ्करदक्षिणाच्छ च** ।५।१।६९ ॥ चाद्यत् ॥ कडं करोतीति विग्रहे अत एव निपातनात् खच् । कडङ्करं माषमुद्गादिकाष्ठमर्हतीति कडङ्करीयो गौः । कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः । दक्षिण्यः ॥ **स्थालीबिलात्** ।५।१।७० ॥ स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः ॥ **यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ** ।५।१।७१ ॥ यथासंख्यं स्तः ॥ यज्ञमृत्विजं वाऽर्हति यज्ञियः । आर्त्विजीनो यजमानः ॥ **यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम्** * ॥ यज्ञियो देशः । आर्त्विजीन ऋत्विक् ॥

इति आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां प्रकरणम् ।

अथ ठञधिकारे कालाधिकारप्रकरणम् ।

अतः परं ठञेव ॥ **पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति** ।५।१।७२ ॥ पारायणं वर्तयति पारायणिकश्छात्रः । तुरायणं यज्ञविशेषः तं वर्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः ॥ **संशयमापन्नः** ।५।१।७३ ॥ संशयविषयीभूतोऽर्थः[2] सांशयिकः ॥ **योजनं गच्छति** ।५।१।७४ ॥ यौजनिकः । **क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्** * ॥ क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः ॥ **ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम्** * ॥ क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः ॥ **पथः ष्कन्** ।५।१।७५ ॥ षो ङीषर्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥ **पन्थो ण नित्यम्** ।५।१।७६ ॥ पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः । पान्था ॥ **उत्तरपथेनाहृतं च** ।५।१।७७ ॥ उत्तरपथेनाहृतम् औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः ॥

A छेद, भेद, द्रोह, दोह, नर्त, कर्ष, तीर्थ, संयोग, विप्रयोग, प्रयोग, विप्रकर्ष, प्रेषण, संप्रश्न, विप्रश्न, विकर्ष, प्रकर्ष, '**विराग विरङ्गं च**' । इति छेदादिः ॥

B दण्ड, मुसल, मधुपर्क, कशा, अर्घ, मेघ, मेधा, सुवर्ण, उदक, वध, युग, गुहा, भाग, इभ, भङ्ग । इति दण्डादिः ॥

---

१ अत्र य इति त्वपपाठः ॥ २ संशयशब्दस्तद्विषयत्वे लाक्षणिकः । एवं च स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयविषयीभूते स्थाण्वादावेवायं प्रयोगः ॥

आहृतप्रकरणे **वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानम्** * ॥ वारिपथिकम् ॥ **कालात्** ।५।१।७८ ॥ [1] व्युष्टादिभ्योऽणित्यतः प्रागधिकारोऽयम् ॥ **तेन निर्वृत्तम्** । ५।१।७९ ॥ अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् ॥ **तमधीष्टोभृतोभूतो भावी** । ५।१।८० ॥ अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भृतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भृतो मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिक उत्सवः ॥ **मासाद्वयसि यत्खञौ** ।५।१।८१ ॥ मासं भूतो मास्यः । मासीनः ॥ **द्विगोर्यप्** ।५।१।८२ ॥ मासाद्वयसीत्यनुवर्तते ॥ द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः ॥ **षण्मासाण्ण्यच्च** ।५।१।८३ ॥ वयसीत्येव । यवप्यनुवर्तते । चाट्ठञ् ॥ षाण्मास्यः । षण्मास्यः । षाण्मासिकः ॥ **अवयसि ठंश्च** । ५ । १ । ८४ ॥ चाण्ण्यत् ॥ षण्मासिको व्याधिः । षाण्मास्यः ॥ **समायाः खः** ।५।१।८५ ॥ समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः ॥ **द्विगोर्वा** ।५।१।८६ ॥ समायाः ख इत्येव । [2] तेन परिजय्येत्यतः प्राङ्निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः । द्वैसमिकः ॥ **रात्र्यहःसंवत्सराच्च** ।५। १।८७ ॥ द्विगोरित्येव । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । द्व्यहीनः । द्वैयह्निकः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरीणः ॥ **संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च** ।७।३। १५ ॥ संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्याद् ञिदादौ ॥ द्विसांवत्सरिकः । द्वे षष्टी भृतो द्विषाष्टिकः । परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं [2] परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न ॥ **वर्षाल्लुक् च** । ५ । १ । ८८ ॥ वर्षशब्दान्ताद्द्विगोर्वा खः । पक्षे ठञ् वा च लुक् ॥ त्रीणि रूपाणि । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवार्षिकः । द्विवर्षः ॥ **वर्षस्याभविष्यति** ।७।३।१६ ॥ उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् ॥ द्विवार्षिकः । भविष्यति तु द्वैवर्षिकः ॥ अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न । गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता न तु तद्धितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः ॥ **परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः** । ७ । ३ । १७ ॥ द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् ॥ असंज्ञेति किम् । पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । तद्धितान्तः संज्ञा । द्वैशाणम् ॥ कुलिजशब्दमपि क्वचित्पठन्ति । द्वैकुलिजिकः ॥ **चित्तवति नित्यम्** । ५ । १ । ८९ ॥ वर्षशब्दान्ताद्द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थे ॥ द्विवर्षो दारकः ॥ **षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते** । ५।१।९० ॥ बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते ॥ **तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम्** । ५।१।९३ ॥ मासेन

---

१ **अजपथशङ्कुपथाभ्यां चेति वक्तव्यम्** ॥ * ॥ अजपथेन गच्छति आजपथिकः । अजपथेनाहृतमाजपथिकम् । शङ्कुपथेन गच्छति शाङ्कुपथिकः शङ्कुपथेनाहृतं शाङ्कुपथिकम् ॥ **मधुकमरिचयोरण् स्थलात्** ॥ * ॥ स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥ २ **भविष्यदर्थ**कप्रत्ययभिन्ने ञिदादाविस्यर्थ इति भावः ॥

पारिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम् ॥ **तदस्य ब्रह्मचर्यम्** ।५।१।९४ ॥ द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्धमासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् ॥ [A]**महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम्** * ॥ महानाम्न्यो नाम 'विदामघवन्नित्याद्या ऋचः । तासां ब्रह्मचर्यमस्य महानाम्निकः । हरदत्तस्तु 'भस्याढे' इति पुंवद्भावान्माहानामिक इत्याह ॥ **चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्र भव इत्यर्थे** * ॥ चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि ॥ **संज्ञायामण्** * ॥ चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी आषाढी । अणन्तत्वान्ङीप् ॥ **तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः** ।५।१।९५ ॥ द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकालादपि । अग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी ॥ **तत्र च दीयते कार्यं भववत्** ।५।१।९६ ॥ प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम् । शारदम् ॥

इति कालाधिकारप्रकरणम् ।

अथ ठञधिकारप्रकरणम् ।

व्यु[B]ष्टादिभ्योऽण् ।५।१।९७ ॥ व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट, तीर्थ, संग्राम, प्रवास इत्यादि ॥ **तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ** ।५।१।९८ ॥ यथाकथाचेत्यव्ययसंघातात्तृतीयान्ताद्धस्तशब्दाच्च यथासंख्यं णयतौ स्तः ॥ **अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं नेष्यते** * ॥ यथाकथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् ॥ **संपादिनि** ।५।१।९९ ॥ ठञ् । तेनेत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकं मुखम् । कर्णालंकाराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः ॥ **कर्मवेषाद्यत्** ।५।१।१०० ॥ कर्मणा संपादि कर्मण्यं शौर्यम् । वेषेण संपादी वेष्यो नटः । वेषः कृत्रिम आकारः ॥ **तस्मै प्रभवति सन्ता[C]पादिभ्यः** ।५।१।१०१ ॥ सन्तापाय

A महानाम्नी, आदित्यव्रत, गोदान । इति महानाम्न्यादिः ॥

B व्युष्ट, नित्य, निष्क्रमण, प्रवेशन, उपसंक्रमण, तीर्थ, आस्तरण, संग्राम, संघात । इति व्युष्टादिः ॥

C संताप, संग्राह, संनाह, संयोग, संपराय संवेशन, संपेष, निष्पेष, सर्ग, उपसर्ग, निसर्ग, विसर्ग, प्रवास, उपवास, संघात, संवेष संवास, संमोदन, सक्तु, 'मांसोदनाद्विगृहीतादपि' इति संतापादिः ॥

१ '**अवान्त[A]रदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः**॥*॥ अवान्तरदीक्षी । तिलव्रती ॥ **अष्टाचत्वारिंशतो डुंश्च** ॥ * ॥ अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी ॥ **चातुर्मास्यानां यलोपश्च** ॥ * ॥ चाड्डुन् डिनिश्च ॥ चातुर्मासकः । चातुर्मासी ॥ २ 'तस्य दक्षिणा-' इत्येवं चकारहीनः पाठो भाष्ये दृश्यते ॥ ३ '**अण्प्रकरणे अग्निप[B]दादिभ्य उपसंख्यानम्** ॥ * ॥ अग्निपदे दीयते कार्यं वा आग्निपदम् । पैलुमूलम् ॥ ४ गुणोत्कर्षः संपादस्तद्वतीत्यर्थः ॥

A अवान्तरदीक्षा, तिलव्रत, देवव्रत । इत्यवान्तरदीक्षादिः ॥

B अग्निपद, पीलुमूल, प्रवास, उपवास । इत्यग्निपदादिः ॥

प्रभवति सान्तापिकः। सांग्रामिकः॥ **योगाद्यच्च** ५।१।१०२॥ चाट्ठञ्। योगाय प्रभवति योग्यः। यौगिकः॥ **कर्मण उकञ्**। ५।१।१०३॥ कर्मणे प्रभवति कार्मुकम्॥ **समयस्तदस्य प्राप्तम्**। ५।१।१०४॥ समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम्॥ **ऋतोरण्**।५।१।१०५॥ ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम्॥ **कालाद्यत्**। ५।१।१०७॥ कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम्॥ **प्रकृष्टे ठञ्**। ५।१।१०८॥ कालादित्येव। तदस्येति च। प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैरम्॥ **प्रयोजनम्**। ५।१।१०९॥ तदस्येत्येव। इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम्। प्रयोजनं फलं कारणं च॥ **विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः**। ५।१।११०॥ आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः। विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः। आषाढो दण्डः। **चूडादिभ्य उपसंख्यानम्**[1] *॥ चूडा, चौडम्। श्रद्धा, श्राद्धम्॥ [A]**अनुप्रवचनादिभ्यश्छः**[3]। ५।१।१११॥ अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम्॥ **समापनात्सपूर्वपदात्**। ५।१।११२॥ व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम्॥ **ऐकागारिकट् चौरे**। ५।१।११३॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागारिकश्चौरः॥ **आकालिकडाद्यन्तवचने**। ५।१।११४॥ समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः। समानकालस्याकाल आदेशः। आशुविनाशीत्यर्थः। पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा॥ **आकालाट्ठश्च** *॥ आकालिका विद्युत्॥

इति ठञधिकारप्रकरणम्।

अथ भावकर्मार्थप्रकरणम्।

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः। ५।१।११५॥ ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते॥ क्रिया चेदिति किम्? गुणतुल्ये मा भूत्। पुत्रेण तुल्यः स्थूलः॥ **तत्र तस्येव**। ५।१।११६॥

A अनुप्रवचन, उत्थापन, उपस्थापन, संवेशन, प्रवेशन, अनुप्रवेशन, अनुवासन, अनुवचन, अनुवाचन, अन्वारोहण, प्रारम्भण, आरम्भण, आरोहण, इत्यनुप्रवचनादिः॥

---

१ [A]**अग्निपदादिभ्य (उपवस्त्रादिभ्यः) उपसंख्यानम्**॥ *॥ उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम्। प्राशित्रम्॥ २ भाष्ये 'अग्निपदादिभ्यः'[B] इत्युक्त्वापि 'चौलम् श्राद्धम्' इत्युदाहरणदानमेवात्र प्रमाणम्॥ ३ **छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात् सपूर्वपदादुपसंख्यानम्**॥ *॥ गेहानुप्रवेशनीयम्। प्रपापूरणीयम्। गोप्रपदनीयम्। प्रासादारोहणीयम्॥ [C]**स्वर्गादिभ्यो यत्**॥ *॥ स्वर्ग्यम्। आयुष्यम्॥ [D]**पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक्**॥ *॥ पुण्याहवाचनम्। शान्तिवाचनम्॥

A उपवस्तृ, प्राशितृ। इत्यग्निपदादिः (इत्युपवस्त्रादिः)॥

B चूडा, श्रद्धा। इत्यग्निपदादिः (इति चूडादिः)॥

C स्वर्ग, यशस्, आयुस्, काम, धन। इति स्वर्गादिः॥

D पुण्याहवाचन, स्वस्तिवाचन, शान्तिवाचन। इति पुण्याहवाचनादिः॥

मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गावः ॥ **तदर्हम्** । ५ । १ । ११७ ॥ विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते ॥ क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते । तेनेह न-राजानमर्हति छत्रम् ॥ **तस्य भावस्त्वतलौ** । ५ । १।११९ ॥ प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो[1] भावः ॥ गोर्भावो गोत्वम् । गोता । त्वान्तं क्लीबम्, तलन्तं स्त्रियाम् ॥ **आ च त्वात्** ।५।१।१२०॥ 'ब्रह्मणस्त्वः' इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः सह समावेशार्थं गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रिया भावः, स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पौंस्नम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता ॥ **न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः** । ५ । १ । १२१ ॥ इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषान्न स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा ॥ अपतित्वम् । अपटुत्वम् ॥ नञ्पूर्वात्किम् ? बार्हस्पत्यम् ॥ तत्पुरुषात्किम् ? नास्य पटवः सन्तीत्यपटुस्तस्य भावः आपटवम् ॥ अचतुरेति किम् ? आचतुर्यम् । आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् । आवटयम् । आयुध्यम् । आकत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ॥ **पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा**[A] । ५ । १ ।१२२ ॥ वावचनमणादिसमावेशार्थम् ॥ **र ऋतो हलादेर्लघोः** । ६ । ४ । १६१ ॥ हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यात् इष्ठेमेयस्सु ॥ **टेः** ।६।४।१५५ ॥ भस्य टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु ॥ पृथोर्भावः प्रथिमा । पार्थवम् । म्रदिमा । मार्दवम् ॥ **वर्णदृढादिभ्यः**[B] **ष्यञ्च** । ५ । १।१२३ ॥ चादिमनिच् ॥ शौक्ल्यम् ॥ शुक्लिमा । दार्ढ्यम् । पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वम् । द्रढिमा ॥ षो ङीषर्थः-औचिती । याथाकामी ॥ **गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः**[C] **कर्मणि च** । ५ । १ । १२४ ॥ चाद्भावे ॥ जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् ॥ **अर्हतो नुम् च** * ॥ अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ॥ **यथातथा-**

A पृथु, मृदु, महत्, पटु, तनु, लघु, बहु, साधु, आशु, उरु, गुरु, बहुल, खण्ड, दण्ड, चण्ड, अकिंचन, बाल, वत्स, होड, पाक, मन्द, स्वादु, ह्रस्व, दीर्घ, प्रिय, वृष, ऋजु, क्षिप्र, क्षुद्र, अणु । इति पृथ्वादिः ॥

B दृढ, वृढ, परिवृढ, भृश, कृश, वक्र, शुक्र, चुक्र, आम्र, कृष्ट, लवण, ताम्र, शीत, उष्ण, जड, बधिर, पण्डित, मधुर, मूर्ख, मूक, स्थिर, '**वेर्यातलातमतिमनःशारदानाम्**' '**समो मतिमनसोः**' जवन । इति दृढादिः ॥

C ब्राह्मण, वाडव, माणव, '**अर्हतो नुम् च**' चोर, धूर्त, आराधय, विराधय, अपराधय, उपराधय, एकभाव, द्विभाव, त्रिभाव, अन्यभाव, अक्षेत्रज्ञ, संवादिन्, संवेषिन्, संभाषिन्, बहुभाषिन्, शीर्षघातिन्, विघातिन्, समस्थ, विषमस्थ, परमस्थ, मध्यस्थ, अनीश्वर, कुशल, चपल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज्ञ, विश्व, बालिश, अलस, दुःपुरुष, कापुरुष, राजन्, गणपति, अधिपति, गडुल, दायाद, विशस्ति, विषम, विपात, निपात, '**सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे**, '**चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च**,' शौटीर, ब्राह्मणादिराकृतिगणः । तेन औचित्यमित्यादि सिद्धम् ॥

---

१ **प्रकार इति** ॥ मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रय इत्यर्थः ॥ स च प्रवृत्तिनिमित्तमेव । तत्त्वं च यं विशेषणतया बुद्धिस्थीकृत्य विशेष्यभूतार्थबोधनार्थं शब्दस्य प्रवृत्तिस्तत्त्वम् । क्वचित् प्रकारस्य तत्त्वम् यथा गवादिपदे । क्वचिच्च संसर्गस्यैव तत्त्वम् । यथा औपगवराजपुरुषपाचकादौ ॥ अत एव '**कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन**' । इति हरिणा टीकायामुक्तम् ॥

नञःशुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ।

यथापुरयोः पर्यायेण । ७ । ३ । ३१ ॥ नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धिर्ञिदादौ । अयथातथाभावः आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यम् । आयथापुर्यम् । अयाथापुर्यम् । आपादसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः ॥ [A]**चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम्** * ॥ चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैस्वर्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्यमित्यादि । सर्वे वेदाः सर्ववेदास्तानधीते सर्ववेदः 'सर्वादेरिति लुक्' । स एव सार्ववेद्यः ॥ **चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च** * ॥ चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वैद्यः ॥ चतुर्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः ॥ **स्तेनाद्यन्नलोपश्च । ५।१।१२५ ॥** नेति संघातग्रहणम् । स्तेन चौर्य पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य स्तैन्यमिति ष्यञन्तमपि केचिदिच्छन्ति ॥ **सख्युर्यः ।५।१।१२६ ॥** सख्युर्भावः कम वा सख्यम् ॥ **दूतवणिग्भ्यां च** * ॥ दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् । वणिज्यमिति काशिका ॥ माधवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चायं प्रत्ययो न तु कर्मणीत्याह ॥ भाष्ये तु दूतवणिग्भ्यां चेति नास्त्येव ॥ ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि ॥ **कपिज्ञात्योर्ढक् ।५।१।१२७ ॥** कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥ **पत्यन्तपुरो-**[B]**हितादिभ्यो यक् ।५।१।१२८॥** सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् ॥ **राजाऽसे** * ॥ राजशब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । आधिराज्यम् ॥ **प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽ**[C]**ञ् ।५।१।१२९ ॥** प्राणभृज्जाति—आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचने—कौमारम् । कैशोरम् । औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । सौष्टवम् । दौष्टवम् ॥ **हायनान्तयुवादिभ्योऽ**[D]**ण् ।५।१।१३० ॥** द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्थाविरम् ॥ **श्रोत्रियस्य यलोपश्च** * ॥ श्रौत्रम् । कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञा युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते । कौशलम् । कौशलमित्यादि ॥ **इग-**

A चतुर्वर्ण, चतुराश्रम, सर्वविद्य, त्रिलोक, त्रिस्वर, षड्गुण, सेना, अनन्तर, संनिधि, समीप, उपमा, सुख, तदर्थ, इतिह, मणिक । इति चतुर्वर्णादिः ॥

B पुरोहित, '**राजाऽसे**' ग्रामिक, पिण्डिक, सुहित, बाल, मन्द, खण्डिक, दण्डिक, वर्मिक, कर्मिक, धार्मिक, शिलिक, सूतिक, मूलिक, तिलक, अञ्जलिक, अञ्जनिक, ऋषिक, पुत्रिक, अविक, छत्रिक, पर्षिक, पथिक, चर्मिक, प्रतिक, सारथि, आस्तिक, सूत्रिक, संरक्ष, सूत्रक, नास्तिक, अजानिक, शाक्र, नागर, चूडिक । इति **पुरोहितादिः ॥**

C उद्गातृ, उन्नेतृ, प्रतिहर्तृ, प्रशास्तृ, होतृ, पोतृ, हर्तृ, रथगणक, पत्तिगणक, सुष्ठु, दुष्ठु, अध्वर्यु, वधू, सुभग, मन्त्र । **इत्युद्गात्रादिः ॥**

D युवन्, स्थविर, होतृ, यजमान, '**पुरुषोऽसे**' भ्रातृ, कुतुक, श्रवण, कटुक, कमण्डलु, कुस्त्री, सुस्त्री, दुःस्त्री, सुहृदय, दुर्हृदय, सुहृद्, दुर्हृद्, सुभ्रातृ दुर्भ्रातृ, वृषल, परिव्राजक, सब्रह्मचारिन्, अनृशंस, '**हृदयासे**' कुशल, चपल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज्ञ, '**श्रोत्रियस्य यलोपश्च**' इति । **युवादिः ।**

१ अपिना दौत्यम् । अत एव '**यतो नियुक्तो दौत्येन तया देव्या शिवः स्वयम्** ॥' इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

न्ताच्च लघुपूर्वात् ।५।१।१३१॥ शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् ॥ कथं 'काव्यम्' कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ॥ **योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्** ।५।१।१३२ ॥ रामणीयकम् । आभिधानीयकम् ॥ **सहायाद्वा** * ॥ साहाय्यम् । साहायकम् ॥ **द्वन्द्वमनोज्ञादि[A]भ्यश्च** ।५।१।१३३ ॥ शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् ॥ **गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु** ।५।१।१३४ ॥ अत्याकारोऽधिक्षेपः । तदवेतस्ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्तः अवगतवान्वा । गार्गिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन विकत्थत इत्यर्थः । गार्गिकयाऽत्याकुरुते । गार्गिकामवेतः काठकेन श्लाघते ॥ **होत्राभ्यश्छः** ।५।१।१३५ ॥ होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेषग्रहणम् । अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् ॥ **ब्रह्मणस्त्वः** ।५।१।१३६ ॥ होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दात्त्वः स्यात् । छस्यापवादः ॥ ब्रह्मत्वम् ॥ नेति वाच्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् ॥ ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मन्शब्दात्तु त्वतलौ । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता ॥

इति नञ्स्नञोरधिकारप्रकरणम् ।

अथ पाञ्चमिकप्रकरणम् ।

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ।५।२।१ ॥ भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् ॥ **व्रीहिशाल्योर्ढक्** ।५।२।२ ॥ व्रैहेयम् । शालेयम् ॥ **यवयवकषष्टिकाद्यत्** ।५।२।३ ॥ यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥ **विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः** ।५।२।४ ॥ यत् वा स्यात् पक्षे खञ् ॥ तिल्यम्, तैलीनम् । माष्यम्, माषीणम् । उम्यम्, औमीनम् । भङ्ग्यम्, भाङ्गीनम् । अणव्यम्, आणवीनम् ॥ **सर्वचर्मणः कृतः खखञौ** ।५।२।५ ॥ असामर्थ्येऽपि निपातनात्समासः । सर्वश्चर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः । सार्वचर्मीणः ॥ **यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः** ।५।२।६ ॥ मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः ॥ समं सर्वं मुखं संमुखम् । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते ॥ यथामुखं दर्शनो यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः ॥ **तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति** ।५।२।७ ॥ सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद् द्वितीयान्तात्खः स्यात् ॥ सर्वपथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मीणः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः ॥ **आप्रपदं प्राप्नोति** ।५।२।८ ॥ पादस्याग्रं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः पटः ॥ **अनुपदसर्वान्नाया-**

A मनोज्ञ, प्रियरूप, अभिरूप, कल्याण, मेधाविन्, आढ्य, कुलपुत्र, छान्दस, छात्र, श्रोत्रिय, चोर, धूर्त, विश्वदेव, युवन्, कुपुत्र, ग्रामपुत्र, ग्रामकुलाल, ग्रामषण्ड, ग्रामकुमार, सुकुमार, बहुल, अवश्यपुत्र, अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल, सारपत्र, शतपुत्र । इति **मनोज्ञादिः** ॥

---

१ भाष्ये क्वचिन्मृग्यमिदमिति शेखरकृत् ॥

नयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ।५।२।९ ॥ अनुग्रामे सादृश्ये च । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् । सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः । अयानयः स्थलविशेषः । तं नेयः अयानयीनः शारः ॥ **परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।५।२।१० ॥** परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः । अवरस्योत्वं निपात्यते ॥ परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते ॥ पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः ॥ परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्यम् ॥ कथं पारोवर्यवदिति ? असाधुरेवायम् । खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरेति निपातनात् ॥ **अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ।५।२।११ ॥** अवारपारं गामी अवारपारीणः । अवारीणः[1] । पारीणः । पारावारीणः ॥ अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः ॥ अनुकामं गामी अनुकामीनः यथेष्टं गन्तेत्यर्थः ॥ **समांसमां विजायते ।५।२।१२ ॥** यलोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक् च पूर्वपदे निपात्यते ॥ समांसमीना गौः । 'समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते' ॥ **खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः * ॥** समांसमां विजायते । समायां समायां वा ॥ **अद्यश्वीनावष्टब्धे ।५।२।१३ ॥** अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना वडवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः ॥ केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्वीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः ॥ **आगवीनः ।५।२।१४ ॥** आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते ॥ गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः ॥ **अनुग्वलंगामी ।५।२।१५ ॥** अनुगु गोः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः ॥ **अध्वनो यत्खौ ।५।२ १६ ॥** अध्वानमलं गच्छति अध्वन्यः । अध्वनीनः । 'ये चाभावकर्मणोः' 'आत्माध्वानौ खे' इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः ॥ **अभ्यमित्राच्छ च ।५।१।१७ ॥** चाद्यत्खौ ॥ अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रीणः । अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥ **गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ।५।२।१८ ॥** गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः ॥ **अश्वस्यैकाहगमः ।५। २।१९ ॥** एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः । आश्वीनोऽध्वा ॥ **शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ।५।२।२० ॥** शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम् । तत्साधनत्वात्तद्वद्गोप्यत्वाद्वा पुरुषलिङ्गमपि । तत्संबन्धात्तदाच्छादनमपि ॥ **व्रातेन जीवति ।५।२।२१ ॥** व्रातेन शरीरायासेन जीवति नतु बुद्धिवैभवेन स व्रातीनः ॥ **साप्तपदीनं सख्यम् ।५।२।२२ ॥** सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् ॥ **हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ।५।२।२३ ॥** ह्योगोदोहस्य हियङ्गुरादेशः विकारार्थे खञ् च निपात्यते । दुह्यत इति दोहः क्षीरम् । ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं नवनीतम् ॥ **तस्य पाकमूले [A]पील्वादिकर्णादिभ्यः[B] कुणब्जाहचौ ।५।२।२४ ॥** पीलूनां पाकः पीलुकुणः ।

A पीलु, कर्कन्धु, शमी, करीर, कुवलय, बदर, अश्वत्थ, खदिर । इति पील्वादिः ॥

B कर्ण, अक्षि, नख, मुख, केश, पाद, गुल्फ, भ्रू, शृङ्ग, दन्त, ओष्ठ, पृष्ठ । इति कर्णादिः ॥

१ 'अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्च' इति 'राष्ट्रावारपारात्–' इति सूत्रे वार्तिकमनुसृत्याह–**अवारीण इत्यादि ॥**

कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ॥ **पक्षात्तिः ।५।२।२५ ॥** मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ॥ **तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ।५।२।२६ ॥** यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चस्य नेत्संज्ञा । विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः ॥ **विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ।५।२।२७ ॥** असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ ॥ विना । नाना ॥ **वेः शालच्छङ्कटचौ ।५।२।२८ ॥** क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे ॥ विस्तृतम् । विशालम् । विशङ्कटम् ॥ **संप्रोदश्च कटच् ।५।२।२९ ॥** सङ्कटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चाद्विकटम् ॥ **अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् * ॥** अलाबूनां रजः अलाबूकटम् ॥ **गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः * ॥** गवां स्थानं गोगोष्ठम् ॥ **संघाते कटच् * ॥** अवीनां सङ्घातोऽविकटः ॥ **विस्तारे पटच् * ॥** अविपटः ॥ **द्वित्वे गोयुगच् * ॥** द्वावुष्ट्रौ उष्ट्रगोयुगम् । **षट्त्वे षड्गवच् * ॥** अश्वषड्गवम् ॥ **स्नेहे तलच् * ॥** तिलतैलम् । सर्षपतैलम् ॥ **भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ * ॥** इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ॥ **आवात्कुटारच्च ।५।२।३० ॥** चात्कटच् । अवाचीनोऽवकुटारः । अवकटः ॥ **नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः ।५।२।३१ ॥** अवादित्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतं अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रटम् । तद्योगान्नासिका अवटीटा । पुरुषोऽप्यवटीटः ॥ **नेर्बिडज्बिरीसचौ ।५।२।३२ ॥** निबिडम् । निबिरीसम् ॥ **इनच्पिटच्चिक चि च ।५।२।३३ ॥** नेरित्येव ॥ नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ, प्रकृतेश्चिक चि इत्यादेशौ च ॥ **कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ * ॥** चिकिनम् । चिपिटम् । चिक्कम् ॥ **क्लिन्नस्य चिल् पिल् लश्चास्य चक्षुषी * ॥** क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः । पिल्लः ॥ **चुल् च * ॥** चुल्लः ॥ **उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ।५।२।३४ ॥** संज्ञायामित्यनुवर्तते ॥ पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका । आरूढं स्थलमधित्यका ॥ **कर्मणि घटोऽठच् ।५।२।३५ ॥** घटत इति घटः पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ॥ **तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।५।२।३६ ॥** तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणोऽयम् ॥ **प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ।५।२।३७ ॥** तदस्येत्यनुवर्तते । ऊरू प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरुदघ्नम् । ऊरुमात्रम् ॥ **प्रमाणे लः * ॥**

A तारका, पुष्प, कर्णक, मञ्जरी, ऋजीष, क्षण, सूत्र, मूत्र, निष्क्रमण, पुरीष, उच्चार, प्रचार, विचार, कुड्मल, कण्टक, मुसल, मुकुल, कुसुम, कुतूहल, स्तबक, किसलय, पल्लव, खण्ड, वेग, निद्रा, मुद्रा, बुभुक्षा, धेनुष्या, पिपासा, श्रद्धा, अभ्र, पुलक, अङ्गारक, वर्णक, द्रोह, दोह, सुख, दुःख, उत्कण्ठा, भर, व्याधि, वर्मन्, व्रण, गौरव, शास्त्र, तरङ्ग, तिलक, चन्द्रक, अन्धक, गर्व, मुकुर, हर्ष, उत्कर्ष, रण, कुवलय, गर्ध, क्षुध्, सीमन्त, ज्वर, गर, रोग, रोमाञ्च, पण्डा, कज्जल, तृष्, कोरक, कल्लोल, स्थपुट, फल, कञ्चुक, शृङ्गार, अङ्कुर, शैवल, वकुल, श्वभ्र, आराल, कलङ्क, कर्दम, कन्दल, मूर्च्छा, अङ्गार, हस्तक, प्रतिबिम्ब, विघ्नतन्त्र, प्रत्यय, दीक्षा, गर्ज, 'गर्भादप्राणिनि' इति तारकादिराकृतिगणः ॥

---

१ अत्र 'ठस्येक' इति न । अङ्गारपरस्य ठस्य इति व्याख्यानात् ॥ २ ल इति लुक्संज्ञा ॥

शमः । दिष्टिः । वितस्तिः ॥ **द्विगोर्नित्यम्** * ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम् ॥ **प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः** * ॥ शममात्रम् । प्रस्थमात्रम् । पञ्चमात्रम् ॥ **वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम्** * ॥ तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् ॥ **पुरुषहस्तिभ्यामण् च** ।५।२।३८ ॥ पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम् । हस्तिद्वयसम् ॥ **यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्** ।५।२।३९ ॥ यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ॥ **किमिदम्भ्यां वो घः** ।५।२।४० ॥ आभ्यां वतुप्स्याद्वस्य च घः ॥ कियान् । इयान् ॥ **किमः संख्यापरिमाणे डति च** ।५।२।४१ ॥ चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् ॥ का संख्या येषां ते कति । कियन्तः ॥ **संख्याया अवयवे तयप्** ।५।२।४२ ॥ पञ्चावयवा अस्य पञ्चतयं दारु ॥ **द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा** ।५।२।४३ ॥ द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् ॥ **उभादुदात्तो नित्यम्** ।५।२।४४ ॥ उभशब्दात्तयपोऽयच् स्यात् स चाद्युदात्तः ॥ उभयम् ॥ **तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः** ।५।२।४५ ॥ एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम् ॥ **शतसहस्रयोरेवेष्यते** * ॥ नेह । एकादश अधिका अस्यां विंशतौ ॥ **प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्व एवेष्यते** * ॥ नेह । एकादश माषा अधिका अस्मिन् सुवर्णशते ॥ **शदन्तविंशतेश्च** ।५।२।४६ ॥ डः स्यादुक्तेऽर्थे ॥ त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम् ॥ **संख्याया गुणस्य निमाने मयट्** ।५।२।४७ ॥ भागस्य मूल्ये वर्तमानात्प्रथमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठयर्थे मयट् स्यात् ॥ यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम् ॥ गुणस्येति किम्? द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः ॥ निमाने किम्? द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन ॥ **तस्य पूरणे डट्** ।५।२।४८ ॥ एकादशानां पूरण एकादशः ॥ **नान्तादसंख्यादेर्मट्** ।५।२।४९ ॥ डटो मडागमः स्यात् ॥ पञ्चानां पूरणः पञ्चमः ॥ नान्तात्किम्? विंशः ॥ असंख्यादेः किम्? एकादशः ॥ **षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्** ।५।२।५१ ॥ एषां थुगागमः स्याड्डटि ॥ षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यत एव ज्ञापकाड्डट् । कतिपयथः । चतुर्थः ॥ **चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च** * ॥ तुरीयः । तुर्यः ॥ **बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्** ।५।२।५२ ॥ डटीत्येव ॥ पूगसङ्घयोरसंख्यात्वेऽप्यत एव डट् ॥ बहुतिथ इत्यादि ॥ **वतोरिथुक्** ।५।२।५३ ॥ डटीत्येव ॥ यावतिथः ॥ **द्वेस्तीयः** ।५।२।५४ ॥ डटोऽपवादः ॥ द्वयोः पूरणो द्वितीयः ॥ **त्रेः संप्रसारणं च** ।५।२।५५ ॥ तृतीयः ॥ **विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्** ।५।२।५६ ॥ एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात् ॥ विंशतितमः । विंशः । एकविंशतितमः । एकविंशः ॥ **नित्यं**

---

१ **डट् स्तोमे वक्तव्यः** * ॥ पञ्चदशः स्तोमः । **शतशनोर्डिनिः** * ॥ त्रिंशिनो मासाः । पञ्चदशिनोऽर्धमासाः ॥ **विंशतेश्च** * ॥ विंशिनोऽङ्गिरसः ॥

शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च । ५ । २ । ५७ ॥ शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः ॥ मासादेरत एव डट् । मासतमः ॥ **षष्ट्यादेश्चाऽसंख्यादेः** । ५ । २ । ५८ ॥ षष्टितमः । संख्यादेस्तु 'विंशत्यादिभ्य' इति विकल्प एव । एकषष्टः । एकषष्टितमः ॥ **मतौ छः सूक्तसाम्नोः** । ५ । २ । ५९ ॥ मत्वर्थे छः स्यात् ॥ अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तम् । वारवन्तीयं साम ॥ **अध्यायानुवाकयोर्लुक्** । ५ । २।६० ॥ मत्वर्थस्य छस्य ॥ अत एव ज्ञापकात्तत्र छः । विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक् ॥ गर्दभाण्डः । गर्दभाण्डीयः ॥ [A]**विमुक्तादिभ्योऽण्** ।५।२।६१ ॥ मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः ॥ विमुक्तः शब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः । दैवासुरः ॥ [B]**गोषदादिभ्यो वुन्** । ५ । २। ६२ ॥ मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः ॥ गोषदकः । इषेत्वकः ॥ **तत्र कुशलः पथः** । ५ । २ । ६३ ॥ वुन् स्यात् ॥ पथि कुशलः पथकः ॥ [C]**आकर्षादिभ्यः कन्** । ५ । २।६४ ॥ आकर्षे कुशल आकर्षकः । आकषादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः पाठः । आकषो निकषोपलः ॥ **धनहिरण्यात्कामे** । ५ । २ । ६५ ॥ काम इच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः ॥ **स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते** । ५ । २ । ६६ ॥ केशेषु प्रसितः केशकः । तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः ॥ **उदराट्ठगाद्यूने** । ५ । २ । ६७ ॥ अविजिगीषौ ठक् स्यात् । कनोऽपवादः ॥ बुभुक्षयात्यन्तपीडित उदरे प्रसित औदरिकः ॥ आद्यूने किम् ? उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ॥ **सस्येन परिजातः** । ५ । २ । ६८ ॥ कन् स्वर्यते नतु ठक् ॥ सस्यशब्दो गुणवाची नतु धान्यवाची ॥ शस्येनेति पाठान्तरम् ॥ सस्येन गुणेन परिजातः संबद्धः सस्यकः साधुः ॥ **अंशं हारी** । ५ । २ । ६९ ॥ हारीत्यावश्यके णिनिः । अत एव तद्योगे षष्ठी न । अंशको दायादः ॥ **तन्त्रादचिरापहृते** । ५ ।२।७० ॥ तन्त्रकः पटः । प्रत्यग्र इत्यर्थः ॥ **ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्** । ५ । २ । ७१ ॥ आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः । अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपात्यते ॥ **शीतोष्णाभ्यां कारिणि** । ५ । २ । ७२ ॥ शीतं करोतीति शीतकोऽलसः । उष्णं करोतीति उष्णकः शीघ्रकारी ॥ **अधिकम्**[1] । ५ । २।७३ ॥ अध्यारूढशब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च ॥ **अनुकाभिकाभीकः कमिता** । ५ । २ । ७४ ॥ अन्व-

---

A विमुक्त, देवासुर, रक्षोसुर, उपसद्, सुवर्ण, परिसारक, सदसत्, वस्तु, मरुत्, पत्नीवत्, वसुमत्, महीयत्व, सत्त्ववत्, बर्हवत्, दशार्ण, दशार्ह, वयस्, हविर्धान, पतत्रिन्, महित्री, अस्यहत्य, सोमापूषन्, इडा, अग्नाविष्णू, उर्वशी, वृत्रहन् । इति विमुक्तादिः ॥

B गोषद, इषेत्वा, मातरिश्वनः, देवस्यत्वा, देवीरापः, कृष्णोस्याखरेष्ठः, दैवीं धियम्, रक्षोहण, युञ्जान, अञ्जन्, प्रभूत, प्रतूर्त, कृशानु । इति गोषदादिः ॥

C आकर्ष (आकष), त्सरु, पिशाच, पिचण्ड, अशनि, अश्मन्, निचय, चय, विजय, जय, आचय, नय, पाद, दीप, ह्रद, ह्राद, गद्गद, शकुनि । इत्याकर्षादिः ॥

---

1 अध्यारूढो द्रोणः खारीमिति अधिकः खार्यां द्रोणः । अधिका खारी द्रोणेन । इत्यधिकः क्वचित् पाठः ॥

भिम्यां कन् । अभेः पाक्षिको दीर्घश्च ॥ अनुकामयते अनुकः । अभिकामयते अभिकः । अभीकः ॥ **पार्श्वेनान्विच्छति** । ५ । २ । ७५ ॥ अनृजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः ॥ **अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ** । ५ । २ । ७६ ॥ तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः साहसिकः । दण्डाजिनं दम्भः तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः ॥ **तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा** । ५ । २ । ७७ ॥ कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा ॥ द्वितीयकं द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः ॥ **तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यं च लुक्** * ॥ षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः ॥ **स एषां ग्रामणीः** । ५ । २ । ७८ ॥ देवदत्तो मुख्यो येषां ते देवदत्तकाः । त्वत्काः । मत्काः ॥ **शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे** । ५ । २ । ७९ ॥ शृङ्खलकः करभः ॥ **उत्क उन्मनाः** । ५ । २ । ८० । उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् ॥ उत्क उत्कण्ठितः ॥ **कालप्रयोजनाद्रोगे** । ५ । २ । ८१ ॥ कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे ॥ द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः ॥ रोगे किम् ? द्वितीयो दिवसोऽस्य ॥ **तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम्** । ५ । २ । ८२ ॥ प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन् स्यात् यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं तत् ॥ गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी ॥ **वटकेभ्य इनिर्वाच्यः** * ॥ वटकिनी ॥ **कुल्माषादञ्** । ५ । २ । ८३ ॥ कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी ॥ **श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते** । ५ । २ । ८४ ॥ श्रोत्रियः । वेत्त्यनुवृत्तेश्छान्दसः ॥ **श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ** । ५ । २ । ८५ ॥ श्राद्धी । श्राद्धिकः ॥ **पूर्वादिनिः** । ५।२।८६ ॥ पूर्वं कृतमनेन पूर्वी ॥ **सपूर्वाच्च** । ५ ।२।८७ ॥ कृतपूर्वी ॥ [A]**इष्टादिभ्यश्च** । ५।२।८८ ॥ इष्टमनेन इष्टी । अधीती ॥ **छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि** ।५।२।८९ ॥ लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः ॥ **अनुपद्यन्वेष्टा** ।५।२।९० ॥ अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी गवाम् ॥ **साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्** ।५।२।९१ ॥ साक्षाद्द्रष्टा साक्षी ॥ **क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः** ।५।२।९२ ॥ क्षेत्रियो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतीकार्य इत्यर्थः ॥ **इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा** ।५।२।९३ ॥ इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुरनुमानात् । इतिशब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् ॥

इति पाञ्चमिकप्रकरणम् ।

A इष्ट, पूर्त, उपासादित, निगदित, परिगदित, परिवादित, निकथित, निषादित, निपठित, संकलित, परिकलित, संरक्षित, परिरक्षित, अर्चित, गणित, अवकीर्ण, आयुक्त, गृहीत, आम्नात, श्रुत, अधीत, अवधान, आसेवित, अवधारित, अवकल्पित, निराकृत, उपकृत, उपाकृत, अनुयुक्त, अनुगणित, अनुपठित, व्याकुलित । इतीष्टादिः ॥

अथ मत्वर्थीयप्रकरणम् ।

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ।५।२।९४ ॥ गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ॥ भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ॥ संबन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ १ ॥ [A]**रसादिभ्यश्च ।५।२।९५ ॥** मतुप् ॥ रसवान् । रूपवान् ॥ अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम्[2] ॥ रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह, गुणात् ॥ गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्[3] ॥ **एकाचः ॥**[4] स्ववान् ॥ **तसौ मत्वर्थे ।१।४।१९ ॥** तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः संप्रसारणम् । विदुष्मान् ॥ **गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः** * ॥ शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः । कृष्णः ॥ **मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ।८।२।९ ॥** मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधायाश्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । किंवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भास्वान् ॥ यवादेस्तु–यवमान् । भूमिमान् ॥ **झयः ।८।२।१० ॥** झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात् ॥ अपदान्तत्वान्न जश्त्वम् । विद्युत्वान् ॥ **संज्ञायाम् ।८।२।११ ॥** मतोर्मस्य वः स्यात् ॥ अहीवती । मुनीवती । शरादीनां चेति दीर्घः ॥ **आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत् [कक्षीवद्[5]] रुमण्वच्चर्मण्वती ।८।२।१२ ॥** एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते । आसन्नशब्दस्यासन्दीभावः । आसन्दीवान् ग्रामः । अन्यत्रासन्नवान् ॥ अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः । अष्ठीवान् नाम ऋषिः । अस्थिमानन्यत्र ॥ चक्रशब्दस्य चक्रीभावः । चक्रीवान्नाम राजा । चक्रवानन्यत्र ॥ [कक्ष्यायाः[6] संप्रसारणम् । कक्षीवान्नाम ऋषिः । कक्ष्यावानन्यत्र] लवणशब्दस्य[7] रुमण्भावः । रुमण्वान्नाम पर्वतः । लवणवानन्यत्र ॥ चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च । चर्मण्वती नाम नदी चर्मवत्यन्यत्र ॥ **उदन्वानुदधौ च ।८।२।१३ ॥** उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायां च । उदन्वान्[8] समुद्रः ऋषिश्च ॥ **राजन्वान् सौराज्ये ।८।२।१४ ॥** राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र ॥ **प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ।५।२।९६ ॥** चूडालः । चूडावान् ॥ प्राणिस्थात्किम्? शिखावान्दीपः ॥ आतः किम्? हस्तवान् ॥ प्राण्यङ्गादेव । नेह–मेधावान् । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसी-

---

A अयं गणो मूल एवोक्तः ॥

B यव, दल्मि, ऊर्मि, भूमि, कृमि, कुञ्चा, वशा, द्राक्षा, ध्राक्षा, ध्रजि, ध्वजि, ध्वजि, निजि, सञ्जि, हरित्, ककुद्, मरुत्, गरुत्, इक्षु, द्रु, मधु, । आकृतिगणोऽयं यवादिः ॥

---

१ यवमान् । ककुदावर्तिनी कन्या । रूपवान् । क्षीरिणो वृक्षाः । उदरिणी कन्या । दण्डी । मतुबर्थानां भूमादीनां क्रमेणोदाहरणानि ॥ २ रसिको नटः 'उर्वशी वै रूपिण्यप्सरसाम्' 'स्पर्शिको वायुः' इत्यादावन्यस्यापि प्रत्ययस्य दर्शनात्प्रत्याख्यातं भाष्यकृता ॥ ३ तेन जलादिवाचकेभ्यो रसादिभ्यो द्रव्यवचनगन्धादिभ्यश्च नेति भावः ॥ ४ 'एकाचः' इति गणसूत्रमुदाहरति–**स्ववानिति** ॥ ५–६ 'कोष्ठकान्तर्गतोऽत्रापपाठः' इति 'न संप्रसारणे' इति सूत्रभाष्यप्रामाण्यतोऽवगम्यते ॥ ७ 'रुमा स्त्री लवणाकरः' इति कोशे 'सीमा' इतिवड् डाबन्तनकारान्तयोर्निर्देशस्यैवेष्टसाधकत्वेन रुमन् शब्दे नलोपाभावणत्वे निपात्येते इत्येव सूचितम् ॥ ८ अत्रापि 'पद्दनः' इत्युदकस्योदन्नादेशे सिद्धे नलोपाभावमात्रं राजन्वच्छब्द इव निपात्यते इत्येव तत्त्वम् ॥

न्यादौ 'स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थश्चकारः॥ [A]**सिध्मादिभ्यश्च ।५।२।९७॥** लज्वा स्यात् ॥ सिध्मलः । सिध्मवान् । अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते नतु प्रत्ययविकल्पार्थम् । तेनाकारान्तेभ्य इनिठनौ न । **वातदन्तबलललाटानामूङ् च** ॥ वातूलः ॥ **वत्सांसाभ्यां कामबले ।५।२।९८॥** आभ्यां लज्वा स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे॥ वत्सलः । अंसलः ॥ **फेनादिलच्च ।५।२।९९ ॥** चाल्लच् । अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते ॥ फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ॥ [B]**लोमादिपामा**[C]**दिपिच्छा**[D]**दिभ्यः शनेलचः ।५।२।१००॥** लोमादिभ्यः शः ॥ लोमशः । लोमवान् । रोमशः रोमवान् ॥ पामादिभ्यो नः । पामनः ॥ **अङ्गात्कल्याणे** ॥ अङ्गना ॥ **लक्ष्म्या अच्च** ॥ लक्ष्मणः ॥ **विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः** ॥ विषुणः ॥ पिच्छादिभ्य इलच् । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् ॥ **प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ।५।२।१०१** ॥ प्राज्ञो व्याकरणे । प्राज्ञा । श्राद्धः । आर्चः ॥ **वृत्तेश्च*** ॥ वार्तः ॥ **तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।५।२।१०२ ॥** विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः । तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनोपि बाधनार्थम् ॥ **अण् च ।५।२।१०३ ॥** योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः ॥ [E]**ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्*** ॥ ज्योत्स्नः । तामिस्रः ॥ **सिकताशर्कराभ्यां च ।५।२।१०४॥** सैकतो घटः । शार्करः ॥ **देशे लुबिलचौ च ।५।२।१०५ ॥** चादण् मतुप् च । सिकताः[1] सन्त्यस्मिन्देशे सिकताः[2] । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् ॥ एवं शर्करा इत्यादि ॥ **दन्त उन्नत उरच् ।५।२।१०६॥** उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः ॥ **ऊषसुषिमुष्कमधो रः ।५।२।१०७॥** ऊषरः । सुषिरः । मुष्कोऽण्डः, मुष्करः । मधु माधुर्यम्, मधुरः ॥ **रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसं-**

A सिध्म, गडु, मणि, नाभि, बीज, वीणा, कृष्ण निष्पाव, पांसु, पार्श्व, पर्शु, हनु, सक्तु, मांस, '**पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च**' '**वातदन्तबलललाटानामूङ् च**' '**जटाघटाकटाकालाः क्षेपे**' पर्ण, उदक, प्रज्ञा, सक्थि, कर्ण, स्नेह, शीत, श्याम, पिङ्ग, पित्त, पुष्क, पृथु, मृदु, मञ्जु, मण्ड, पत्र, चटु, कपि, गण्ड, ग्रन्थि, श्री, कुश, धारा, वर्ष्मन्, श्लेष्मन्, पक्ष्मन्, पेश, निष्पाद, कुण्ड, '**क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च**' । । इति सिध्मादिः ॥

B लोमन् रोमन्, बभ्रु, अरि, गिरि, कर्क, कपि, मुनि, तरु । इति लोमादिः ॥

C पामन्, वामन्, वेमन्, हेमन्, श्लेष्मन्, कद्रु, वलि, सामन्, ऊष्मन्, कृमि, '**अङ्गात्कल्याणे**' '**शाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्वत्वं च**' '**विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः**' '**लक्ष्म्या अच्च**' इति पामादिः ॥

D पिच्छा, उरस्, ध्रुवक, धुवक, '**जटाघटाकालाः क्षेपे**' वर्ण, उदक, पङ्क, (प्रज्ञा) । इति पिच्छादिः ॥

E ज्योत्स्ना, तमिस्रा, कुण्डल, कुतप, विसर्प, विपादिका । इति ज्योत्स्नादिः ॥

---

१ 'सिकताः स्युर्वालुकापि' इत्यमरस्य 'सिकताः स्युः सिकतिले वालुकायां च भूमनि' इति मेदिन्याश्चावलोकनेन बहुवचनान्त एव सिकताशब्दः ॥ 'एका सिकता' इति हयवरट्सूत्रे भाष्यप्रयोगादेकवचनान्तोपि ॥
२ 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' । इति स्त्रीलिङ्गबहुवचने ॥

ख्यानम् * ॥ खरः । मुखरः । कुञ्जो हस्तिहनुः, कुञ्जरः ॥ **नगपांसुपाण्डुभ्यश्च** * ॥ नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्डरशब्दस्तु अव्युत्पन्न एव ॥ **कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च** कच्छुरः ॥ **द्युद्रुभ्यां मः । ५ । २ । १०८ ॥** द्युमः । द्रुमः ॥ **केशाद्वोऽन्यतरस्याम् । ५ । २ । १०९ ॥** प्रकृतेनान्यतरस्यांग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः समावेशार्थम् । केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यते** * ॥ मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निधिविशेषः ॥ **अर्णसो लोपश्च** * ॥ अर्णवः ॥ **गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् । ५।२।११० ॥** ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः ॥ गाण्डिवम्–गाण्डीवम् अर्जुनस्य धनुः । अजगवं पिनाकः ॥ **काण्डाण्डादीरन्नीरचौ । ५ । २ ।१११ ॥** काण्डीरः । आण्डीरः ॥ **रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ।५।२।११२ ॥** रजस्वला स्त्री । कृषीवलः–'वले' इति दीर्घः । आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषद्वलः । पर्षदिति पाठान्तरम् । पर्षद्वलम् ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यते** * ॥ भ्रातृवलः । पुत्रवलः । शत्रुवलः 'वले' इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः ॥ **दन्तशिखात्संज्ञायाम् ।५।२।११३ ॥** दन्तावलो हस्ती । शिखावलः केकी ॥ **ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ।५।२।११४ ॥** मत्वर्थे निपात्यन्ते ॥ ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः ॥ ज्योत्स्ना ॥ तमस उपधाया इत्वं रश्च । तमिस्रा । स्त्रीत्वमतन्त्रम् ॥ शृङ्गादिनच् । शृङ्गिणः ॥ ऊर्जसो वलच् । तेन बाधा मा भूदिति विनिरपि । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः। ऊर्जोऽसुगागम इति वृत्तिस्तु चिन्त्या । ऊर्जस्वतीतिवदसुन्नन्तेनैवोपपत्तेः ॥ गोशब्दान्मिनिः । गोमी ॥ मलशब्दादिनच् । मलिनः ॥ ईमसश्च । मलीमसः ॥ **अत इनिठनौ ।५।२।११५ ॥** दण्डी । दण्डिकः ॥ **व्रीह्यादिभ्यश्च**[A] **।५।२।११६ ॥** व्रीही । व्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते । किं तर्हि, शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः । यवखदादिभ्य इकः । अन्येभ्य उभयम् ॥ [B]**तुन्दादिभ्य इलच्च ।५।२।११७ ॥** चादिनिठनौ मतुप् च ॥ तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् ॥ तुन्द, उदर, पिचण्ड, यव, व्रीहि ॥ **'स्वाङ्गाद्विवृद्धौ'** ॥ [विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः][3] । विवृद्धौ कर्णौ यस्य स कर्णिलः। कर्णी । कर्णिकः । कर्णवान् ॥ **एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ।५।२।११८ ॥** एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः ॥ **शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ।५।२।११९ ॥** निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदि-

---

A व्रीहि, माया, शाला, सिखा, माला, मेखला, केका, अष्टका, पताका, चर्मन्, कर्मन्, वर्मन्, दंष्ट्रा, संज्ञा, वडवा, कुमारी, नौ, वीणा, बलाका, [यवखद, नौ, कुमारी, '**शीर्षान्नञः**' ।] इति व्रीह्यादिः ॥

B अयं गणो मूल एवोक्तः ॥

---

१ अत्र वार्तिकम्–'**एकाक्षरात्**' '**कृतो जातेः**' '**सप्तम्यां च**' '**न तौ स्मृतौ**' इति ॥ एकाक्षरात्–स्ववान् ॥ कृतो जातेः–व्याघ्रवान् । सप्तम्याम्–दण्डाः सन्त्यस्यां शालायाम् ॥ २ मालिक इति तु 'तदस्य पण्यम्' इति ठकि साधनीयम् ॥ ३ **अयं पाठष्टीकास्थः** ॥

काइन् स्यान्मत्वर्थे ॥ नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ॥ **रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्** ।५।२।१२० ॥ आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः ॥ आहतेति किम् ? रूपवान् ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यते** * ॥ हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः ॥ **अस्मायामेधास्रजो विनिः** ।५।२।१२१ ॥ यशस्वी । यशस्वान् । मायावी । मायावान् । व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ । मायी । मायिकः । विन्नन्तत्वात्कुः । स्रग्वी ॥ **आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च** * ॥ आमयावी ॥ **शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्** * ॥ शृङ्गारकः । वृन्दारकः ॥ **फलबर्हाभ्यामिनच्** * ॥ फलिनः । बर्हिणः ॥ **हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्** * ॥ इनूठनौ मतुप् च ॥ हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ **शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने** * ॥ शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । स्फायितञ्चीति रक् । तृप्रः पुरोडाशः तं न सहते तृप्रालुः । तृप्रं दुःखमिति माधवः ॥ **हिमाच्चेलुः** * ॥ हिमं न सहते हिमेलुः ॥ **बलादूलः** * ॥ बलं न सहते बलूलः ॥ **वातात्समूहे च** * ॥ वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः ॥ **तप्पर्वमरुद्भ्याम्** * ॥ पर्वतः । मरुत्तः ॥ **ऊर्णाया युस्** ।५।२।१२३ ॥ सित्त्वात्पदत्वम् । ऊर्णायुः । अत्र छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति । युक्तं चैतत् । अन्यथा हि 'अहंशुभमोरित्यत्रैवोर्णाग्रहणं कुर्यात् ॥ **वाचो ग्मिनिः** ।५।२।१२४ ॥ वाग्मी ॥ **आलजाटचौ बहुभाषिणि** ।५।२।१२५ ॥ **कुत्सित इति वक्तव्यम्** * ॥ कुत्सितं बहु भाषते वाचालः । वाचाटः । यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मीत्येव ॥ **स्वामिन्नैश्वर्ये** । ५ । २। १२६ ॥ ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् ॥ स्वामी ॥ [A]**अर्शआदिभ्योऽच्** ।५।२।१२७ ॥ अर्शांस्यस्य विद्यन्ते अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् ॥ **द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः** ।५।२।१२८ ॥ द्वन्द्वः—कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः—कुष्ठी । किलासी । गर्ह्यं निन्द्यम्—ककुदावर्ती । काकतालुकी ॥ प्राणिस्थात्किम् ? पुष्पफलवान्घटः ॥ **प्राण्यङ्गान्न** * ॥ पाणिपादवती ॥ अत इत्येव । चित्रकललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ॥ **वातातीसाराभ्यां कुक् च** ।५।२।१२९ ॥ चादिनिः । वातकी । अतीसारकी ॥ **रोगे चायमिष्यते** * ॥ नेह—वातवती गुहा ॥ **पिशाचाच्च** * ॥ पिशाचकी ॥ **वयसि पूरणात्** ।५।२।१३० ॥ पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये ॥ मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः । टन्बाधनार्थमिदम् ॥ वयसि किम् ? पञ्चमवान् ग्रामः ॥ [B]**सुखादिभ्यश्च** ।५।२।१३१ ॥ इनिर्मत्वर्थे ॥ सुखी । दुःखी । **माला क्षेपे** ॥ माली ॥ **धर्मशीलवर्णान्ताच्च** ।५।२।१३२ ॥ धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे ॥ ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी ॥ **हस्ताज्जातौ** ।५।२।१३३ ॥ हस्ती ॥ जातौ

A अर्शस्, उरस्, तुन्द, चतुर, पलित, जटा, घटा, घाटा, अघ, कर्दम, अम्ल, लवण, 'स्वाङ्गाद्धीनात्' वर्णात् । अर्शआदिराकृतिगणः ॥

B सुख, दुःख, तृप्र, कृच्छ्र, अस्र, आस्र, अलीक, करुण, कठण, सोढ, प्रतीप, शील, हल, 'माला क्षेपे,' कृपण, प्रणय, दल, कक्ष । इति सुखादिः ॥

किम्? हस्तवान्पुरुषः ॥ **वर्णाद्ब्रह्मचारिणि** ५।२।१३४ ॥ वर्णी ॥ [A]**पुष्करादिभ्यो देशे** ।५।२।१३५ ॥ पुष्करिणी । पद्मिनी ॥ देशे किम्? पुष्करवान्करी ॥ **बाहूरुपूर्वपदाद्बलात्** * ॥ बाहुबली । ऊरुबली ॥ **सर्वादेश्च** * ॥ सर्वधनी । सर्वबीजी ॥ **अर्थाच्चासन्निहिते** * ॥ अर्थी । संनिहिते तु अर्थवान् ॥ **तदन्ताच्च** * ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी ॥ [B]**बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्** । ५ । २ । १३६ ॥ बलवान् । उत्साहवान् । उत्साही ॥ **संज्ञायां मन्माभ्याम्** । ५ । २।१३७ ॥ मन्नन्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे ॥ प्रथमिनी । दामिनी । होमिनी । सोमिनी ॥ संज्ञायां किम्? सोमवान् ॥ **कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः** । ५ । २ । १३८ ॥ कंशमिति मान्तौ । कमित्युदकसुखयोः । शमिति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः ॥ युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः । कंवः । कंभः । कंयुः । कंतिः । कंतुः । कंतः । कंयः । शंवः । शंभः । शंयुः । शंतिः । शंतुः । शंतः । शंयः । अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकारयकारपरस्यानुनासिकौ वयौ ॥ **तुन्दिवलिवटेर्भः** । ५ । २ । १३९ ॥ वृद्धा नाभिस्तुन्दिः । मूर्धन्योपधोऽयमिति माधवः । तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः । पामादित्वाद्वलिनोऽपि ॥ **अहंशुभमोर्युस्** । ५ । २ । १४० ॥ अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः अहङ्कारवान् ॥ शुभंयुः शुभान्वितः ॥

इति मत्वर्थीयप्रकरणम् ।

अथ विभक्तिसंज्ञकप्रकरणम् ।

प्राग्दिशो विभक्तिः । ५ । ३ । १ ॥ दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः ॥ अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः ॥ समर्थानामिति 'प्रथमादिति च निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्तत एव ॥ **किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः** । ५ । ३ ।२ ॥ किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ॥ **इदम इश्** । ५ । ३।३ ॥ प्राग्दिशीये परे ॥ **एतेतौ रथोः** । ।५।३।४ ॥ इदम्शब्दस्य एत इत इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः ॥ **एतदोऽन्** । ५ । ३ । ५ ॥ योगविभागः कर्तव्यः—'**एतदः**' एतेतौ स्तो रथोः ॥ '**अन्**' एतद इत्येव । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' ॥ **सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि** । ५ । ३ । ६ ॥ प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् ॥ **पञ्चम्यास्तसिल्** । ५ । ३ । ७ ॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा ॥ **कु तिहोः** । । ७ । २।१०४ ॥ किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात् । यतः ।

A पुष्कर, पद्म, उत्पल, तमाल, कुमुद, नड, कपित्थ, बिस, मृणाल, कर्दम, शालूक, विगर्ह, करीष, शिरीष, यवास, प्रवाह, हिरण्य, कैरव, कल्लोल, तट, तरङ्ग, पङ्कज, सरोज, राजीव, नालीक, सरोरुह, पुटक, अरविन्द, अम्भोज, अब्ज, कमल, पयस् । इति पुष्करादिः ॥

B बल, उत्साह, उद्भास, उद्वास, उद्दास, शिखा, कुल, चूडा, सुल, कूल, आयाम, व्यायाम, उपयाम, आरोह, अवरोह, परिणाह, युद्ध । इति बलादिः ॥

ततः। अतः। इतः। अमुतः। बहुतः। द्व्यादेस्तु—द्वाभ्याम्॥ **तसेश्च। ५। ३। ८॥** किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात्। स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनम्॥ **पर्यभिभ्यां च।५।३।९॥** आभ्यां तसिल् स्यात्॥ **सर्वोभयार्थाभ्यामेव *॥** परितः। सर्वत इत्यर्थः। अभितः। उभयत इत्यर्थः॥ **सप्तम्यास्त्रल्। ५।३।१०॥** कुत्र। यत्र। तत्र। बहुत्र॥ **इदमो हः।५।३।११॥** त्रलोऽपवादः॥ इशादेशः। इह॥ **किमोऽत्।५।३।१२॥** वाग्रहणमपकृष्यते। सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात्पक्षे त्रल्॥ **क्वाति। ७। २।१०५॥** किमः क्वादेशः स्यादति॥ क्व। कुत्र॥ **वा ह च छन्दसि।५।३।१३॥** कुह स्थः कुह जग्मथुः॥ **एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ। २। ४। ३३॥** अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः तौ चानुदात्तौ स्तः॥ एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः। अथो अत्राधीमहे। अतो न गन्तास्मः॥ **इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते। ५। ३। १४॥** पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते॥ दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव। स भवान्। ततो भवान्। तत्र भवान्। तं भवन्तम्। ततो भवन्तम्। तत्र भवन्तम्। एवं दीर्घायुः। देवानांप्रियः। आयुष्मान्॥ **सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा। ५। ३। १५॥** सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात्॥ सर्वस्मिन्काले सदा। सर्वदा। एकदा। अन्यदा। कदा। यदा। तदा। काले किम्? सर्वत्र देशे॥ **इदमो र्हिल्। ५।३।१६॥** सप्तम्यन्तात्काले इत्येव। हस्यापवादः॥ अस्मिन्काले एतर्हि॥ काले किम्? इह देशे॥ **अधुना।५।३।१७॥** इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययः स्यात्॥ इश्। यस्येति लोपः। अधुना॥ **दानीं च।५।३।१८॥** इदानीम्॥ **तदो दा च। ५।३।१९॥** तदा। तदानीम्। **तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् *॥ अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्।५।३।२१॥** कर्हि। कदा। यर्हि। यदा। तर्हि। तदा। एतस्मिन्काले एतर्हि॥ **सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः। ५।३।२२॥** एते निपात्यन्ते॥ **समानस्य सभावो द्यस् चाहनि *॥** समानेऽहनि सद्यः॥ **पूर्वपूर्वतरयोः परः उदारी च प्रत्ययौ संवत्सरे *॥** पूर्वस्मिन्वत्सरे परुत्। पूर्वतरे वत्सरे परारि॥ **इदम इश् समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे *॥** अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः॥ **परस्मादेद्यव्यहनि *॥** परस्मिन्नहनि परेद्यवि॥ **इदमोऽश् द्यश्च*॥** अस्मिन्नहनि अद्य। **पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽहन्येद्युसुच् *॥** पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः। अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः। उभयोरह्नोरुभयेद्युः। **द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः *॥** उभयद्युः॥ **प्रकारवचने थाल्।५।३।२३॥** प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल् स्यात्स्वार्थे॥ तेन प्रकारेण तथा। यथा॥ **इदमस्थमुः।५।३।२४॥**

---

१ दीर्घायुरायुष्मतोर्मध्येपाठाद् 'देवानांप्रियः' शब्दो दीर्घायुःपर्याय एव। न मूर्खपर्यायः। अत एव '**प्राप्तिज्ञो भवान् देवानांप्रियः न त्विष्टिज्ञः**' इति सूतवाक्ये 'दीर्घायुरपि भवान् इष्टिज्ञो न' इति वैयाकरणहास्यं संगच्छते॥

थालोऽपवादः ॥ **एतदोपि वाच्यः** * ॥ अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम् ॥ **किमश्च** ।५।३।२५ ॥ केन प्रकारेण कथम् ॥

इति विभक्तिसंज्ञकप्रकरणम् ।

अथ प्रागिवीयप्रकरणम् ।

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ।५।३।२७ ॥ सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशिरूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः स्यात् ॥ **पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्** ।५।३।३९ ॥ एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्तद्योगे चैषां क्रमात्पुर्, अध्, अव्, इत्यादेशाः स्युः ॥ **अस्ताति च** । ५ । ३।४० ॥ अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः । पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक् पुरः । पुरस्तात् । अधः । अधस्तात् अवः । अवस्तात् ॥ **विभाषावरस्य** । ५ । ३ ।४१ ॥ अवरस्यास्तातौ परेऽव् स्याद्वा । अवस्तात् । अवरस्तात् । एवं देशे काले च ॥ दिशि रूढेभ्यः किम् ? ऐन्द्र्यां वसति ॥ सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम् ? पूर्वं ग्रामं गतः ॥ दिगादिवृत्तिभ्यः किम् ? पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । 'अस्ताति चेति ज्ञापकादसिरस्तातिं न बाधते ॥ **दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्** ।५।३।२८ ॥ अस्तातेरपवादः ॥ दक्षिणतः । उत्तरतः ॥ **विभाषापरावराभ्याम्** ।५।३।२९ ॥ परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् ॥ **अञ्चेर्लुक्** ।५।३।३० ॥ अञ्चत्यन्ताद्दिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात् ॥ लुक् तद्धितलुकि ॥ प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक् । उदक् । एवं देशे काले च ॥ **उपर्युपरिष्टात्** ।५।३।३१ ॥ अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ ॥ उपरि उपरिष्टाद्वा वसति आगतो रमणीयं वा ॥ **पश्चात्** ।५।३।३२ ॥ अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये ॥ **उत्तराधरदक्षिणादातिः** ।५।३।३४ ॥ उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ॥ **एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः** ।५।३।३५ ॥ उत्तरादिभ्य एनब्वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चम्यन्तं विना ॥ उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः ॥ इह केचिदुत्तरादीननुवर्त्य दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः—पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् ॥ **दक्षिणादाच्** ।५।३।३६ ॥ अस्तातेर्विषये ॥ दक्षिणा वसति । अपञ्चम्या इत्येव—दक्षिणादागतः ॥ **आहि च दूरे** ।५।३।३७ ॥ दक्षिणाद् दूरे आहि स्यात् चादाच् ॥ दक्षिणाहि । दक्षिणा ॥ **उत्तराच्च** ।५।३।३८ ॥ उत्तराहि । उत्तरा ॥ **संख्याया विधार्थे धा** ।५।३।४२ ॥ क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् ॥ चतुर्धा । पञ्चधा ॥ **अधिकरणविचाले च** ।५।३।४३ ॥ द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् ॥ एकं राशिं पञ्चधा कुरु ॥ **एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्** ।५।३।४४ ॥ ऐकध्यम् । एकधा ॥ **द्वित्र्योश्च धमुञ्** ।५।३।४५ ॥ आभ्यां धा इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा ॥ द्वैधम् । द्विधा । त्रैधम् । त्रिधा ॥ **धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम्** * ॥ पथि

द्वैधानि ॥ **एधाच्च ।५।३।४६ ॥** द्वेधा । त्रेधा ॥ **याप्ये पाशप् ।५।३।४७ ॥** कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ॥ **पूरणाद्भागे तीयादन् ।५।३।४८ ॥** द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः ॥ **तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः** * ॥ द्वैतीयीकः । द्वितीयः । तार्तीयीकः । तृतीयः ॥ **न विद्यायाः** * ॥ द्वितीया । तृतीया । विद्येत्येव ॥ **प्रागेकादशभ्योऽछन्दसि ।५।३।४९ ॥** पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् ॥ चतुर्थः । पञ्चमः ॥ **षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च ।५।३।५० ॥** चादन् ॥ षष्ठो भागः षाष्ठः षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः ॥ **मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ।५।३।५१ ॥** षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये ॥ षष्ठको भागः मानं चेत् । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत् । अस्य अनो वा लुक् । चकाराद्यथाप्राप्तम् । षष्ठः । षाष्ठः । अष्टमः । आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र ञानौ नित्याविति ज्ञापयति ॥ **एकादाकिनिच्चासहाये ।५।३।५२ ॥** चात्कन्लुकौ ॥ एकः । एकाकी । एककः ॥ **भूतपूर्वे चरट् ।५।३।५३ ॥** आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः ॥ **षष्ठ्या रूप्य च ।५।३।५४ ॥** षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च ॥ कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः । कृष्णचरः ॥ तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वान्न पुंवत् शुभ्राया भूतपूर्वः शुभ्रारूप्यः ॥ **अतिशायने तमबिष्ठनौ ।५।३।५५ ॥** अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः ॥ अयमेषामतिशयेनाढ्यः आढ्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः ॥ **तिङश्च ।५।३।५६ ॥** तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् ॥ **तरप्तमपौ घः ।१।१।२२ ॥** एतौ घसंज्ञौ स्तः ॥ **किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ।५।४।११ ॥** किम एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे ॥ किंतमाम् । प्राह्णेतमाम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तरुः ॥ **द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ।५।३।५७ ॥** द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः । पूर्वयोरपवादः ॥ अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघुतरः । लघीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः । पटीयांसः ॥ **अजादी गुणवचनादेव ।५।३।५८ ॥** इष्ठन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः ॥ नेह-पाचकतरः । पाचकतमः ॥ **तुश्छन्दसि ।५।३।५९ ॥** तृन्तृजन्तादिष्ठन्नीयसुनौ स्तः ॥ **तुरिष्ठेमेयःसु ।६।४।१५४ ॥** तृशब्दस्य लोपः स्यादिष्ठेमेयःसु परेषु ॥ अतिशयेन कर्ता करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ॥ **प्रशस्यस्य श्रः ।५।३।६० ॥** अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः ॥ **प्रकृत्यैकाच् ।६।४।६३ ॥** इष्ठादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात् ॥ श्रेष्ठः । श्रेयान् ॥ **ज्य च ।५।३।६१ ॥** प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः ॥ ज्येष्ठः ॥ **ज्यादादीयसः ।६।४।१६० ॥** आदेः परस्य । ज्यायान् ॥ **वृद्धस्य च ।५।३।६२ ॥** ज्यादेशः स्यादजाद्योः ॥ ज्येष्ठः । ज्यायान् ॥ **अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ।५।३।६३ ॥** अजाद्योः ॥

१-२ 'दृष्टं साम-' इत्यत्र पठिते अपीमे वार्तिके 'द्वेस्तीयः' 'त्रेः संप्रसारणं च' इत्यत्रैव पठनीये कुतो न पठिते ॥

नेदिष्ठः । नेदीयान् । साधिष्ठः । साधीयान् ॥ **स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ।६।४।१५६ ॥** एषां यणादिपरं लुप्यते, पूर्वस्य च गुण इष्ठादिषु ॥ स्थविष्ठः । दविष्ठः । यविष्ठः । ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एवमीयस् । ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात् ह्रसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा ॥ **प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगवर्षित्रप्द्राघिवृन्दाः ।६।४।१५७ ॥** प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु ॥ प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः ॥ एवमीयसुन् । प्रेयान् ॥ प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात्प्रेमेत्यादि[1] ॥ **बहोर्लोपो भू च बहोः ।६।४।१५८ ॥** बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः ॥ भूमा । भूयान् ॥ **इष्ठस्य यिट् च ।६।४।१५९ ॥** बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च ॥ भूयिष्ठः ॥ **युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ।५।३।६४ ॥** एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः ॥ कनिष्ठः । कनीयान् ॥ पक्षे यविष्ठः । अल्पिष्ठ इत्यादि ॥ **विन्मतोर्लुक् ।५।३।६५ ॥** विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः ॥ अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः । त्वचीयान् ॥ **प्रशंसायां रूपप् ।५।३।६६ ॥** सुबन्तात्तिङन्ताच्च ॥ प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् ॥ **ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ।५।३।६७ ॥** ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम्[2] । यजुष्कल्पम्[3] । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् ॥ **विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु । ५ । ३ । ६८ ॥** ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्बहुच्वा स्यात्स च प्रागेव नतु परतः ॥ ईषदूनः पटुर्बहुपटुः । पटुकल्पः ॥ सुपः किम् ? यजतिकल्पम् ॥ **प्रकारवचने जातीयर् ।५।३।६९ ॥** प्रकारवति चायम् । थाल् तु प्रकारमात्रे ॥ पटुप्रकारः । पटुजातीयः ॥ **प्रागिवात्कः ।५ ।३।७० ॥** 'इवे प्रतिकृतावित्यतः प्राक् काधिकारः ॥ **अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः । ५ । ३ । ७१ ॥** 'तिङश्चेत्यनुवर्तते ॥ **कस्य च दः । ५ । ३ ।७२ ॥** कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच्च ॥ **अज्ञाते ।५।३।७३ ॥** कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके ॥ **ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्[4] * ॥** युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः ॥ ओकारेत्यादिकिम् ? त्वयका । मयका ॥ **अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः * ॥** मित्त्वादन्त्यादचः परः । तूष्णीकामास्ते ॥ **शीले को मलोपश्च * ॥** तूष्णींशीलस्तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । धकित् । हिरकुत् ॥ **कुत्सिते ।५।३।७४ ॥** कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः ॥ **संज्ञायां कन् । ५ ।३।७५ ॥** कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । राधकः । स्वरार्थं वचनम् ॥ **अनुकम्पायाम् ।५।३।७६॥**

---

१ आदिना वरिमा बंहिमा गरिमा द्राघिमा ॥ २ 'सोऽपदादौ' इति सत्त्वम् ॥ ३ 'इणः षः' इति षत्वम् ॥ ४ युष्मदस्मद्रूपस्य ॥ भाष्ये अनयोरेवोदाहरणस्य दानादिति बोध्यम् ॥

पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः ॥ **नीतौ च तद्युक्तात् । ५।३।७७ ॥** सामदानादिरूपा यो नीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्कप्रत्ययः स्यात् ॥ हन्त ते धानकाः । गुडकाः । एहकि । अद्धकि ॥ पूर्वेणानुकम्प्यमानात्प्रत्ययः । अनेन तु परम्परासंबन्धेऽपीति विशेषः ॥ **बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ।५।३।७८ ॥** पूर्वसूत्रद्वयविषये ॥ **घनिलचौ च । ५।३।७९ ॥** तत्रैव ॥ **ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः । ५ । ३ । ८३ ॥** अस्मिन्प्रकरणे यष्ठोऽजादि-प्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते ॥ अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः । देवियः । देविलः । देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुदत्तकः । ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । वायुकः । पितृकः ॥ **चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः * ॥** अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः ॥ **अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः * ॥** देवदत्तकः । देवकः ॥ **लोपः पूर्वपदस्य च * ॥** दत्तिकः । दत्तियः । दत्तिलः । दत्तकः ॥ **विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः * ॥** देवदत्तः । दत्तः । देवः ॥ सत्य-भामा ॥ भामा । सत्या ॥ **उवर्णाल्ल इलस्य च * ॥** भानुदत्तः । भानुलः । **ऋवर्णादपि * ॥** सवित्रियः । सवितृलः ॥

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥१॥

प्राचामुपादेरडज्वुचौ च । ५ । ३ । ८० ॥ उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ स्तः ॥ चाद्यथाप्राप्तम् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः उपडः । उपकः । उपिकः । उपियः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः । षड् रूपाणि ॥ **जाति-नाम्नः कन् ।५।३।८१ ॥** मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्क-न्स्यादनुकम्पायां नीतौ च ॥ सिंहकः । शरभकः । रासभकः ॥ **द्वितीयं संध्यक्षरं चेत्तदादे-र्लोपो वक्तव्यः * ॥** अनुकम्पितः कहोडः कहिकः ॥ **एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः * ॥** वागाशीर्दत्तः वाचिकः ॥ कथं षडङ्गुलिदत्तः षडिक इति? ॥ **षषष्ठाजादि-वचनात्सिद्धम् * ॥ शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ।५।३।८४ ॥** एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्यापवादः ॥ अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्यमिकः ॥

---

१ भाष्ये न दृश्यत इति शेखरकृत् ॥ २ वागाशीर्दत्तशब्दात् ठप्रत्यये उत्तरपदस्य आशीर्दत्तशब्दस्य लोपे अज्झलादेशत्वेनाज्मात्रादेशत्वाभावात् स्थानिवद्भावाप्रवृत्तौ अजादितद्धितनिमित्तया भसंज्ञया अन्तर्वर्ति-विभक्तिनिमित्तापि पदसंज्ञा तुल्यावधिकतया बाध्यत एवेति पदत्वाभावान्न जश्त्वकुत्वादिरिति भावः ॥ ३ षडङ्गुलिदत्तशब्दात् ठे इकादेशे च 'ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः' इति सूत्रेण द्वितीयादचः 'अङ्गुलि' शब्दा-कारात् परस्य ङ्गुलिदत्तशब्दस्य लोपे 'षष् अ इक इत्यवस्थायाम्' 'यस्येति च' इत्यकारलोपे 'षष् इक' इत्यत्र अकारलोपस्य षष् इत्यस्य पदत्वे आनेये स्थानिवद्भावनिषेध इति षकारान्तस्य स्वादिप्रत्ययपरत्वेन पदसंज्ञा प्राप्नोति भत्वे आनेये स्थानिवद्भावो भवतीति भसंज्ञाऽकारान्तस्य प्राप्नोति पदसंज्ञा तु षकारान्तस्येति भिन्नावधिकतया पदसंज्ञा भसंज्ञया न बाध्यत इति पदत्वनिमित्तकं जश्त्वं भवत्येवेति भावः ॥

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ।५।३।८२ ॥ अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः ॥ अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः ॥ **अल्पे** ।५।३।८५॥ अल्पं तैलं तैलकम् ॥ **ह्रस्वे** ।५।३।८६ ॥ ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः ॥ **संज्ञायां कन्** ।५।३।८७ ॥ ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापवादः ॥ वंशकः । वेणुकः ॥ **कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः** ।५।३।८८ ॥ ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः ॥ **कुत्वा डुपच्** ।५।३।८९ ॥ ह्रस्वा कुतूः कुतुपः । 'कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान् ॥' **कासूगोणीभ्यां ष्टरच्** ।५।३।९० ॥ आयुधविशेषः कासूः । ह्रस्वा सा कासूतरी । गोणीतरी ॥ **वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे** ।५।३।९१ ॥ वत्सतरः । द्वितीयं वयः प्राप्तः । उक्षतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्व एवायम् ॥ **किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्** ।५।३।९२ ॥ अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया—कः । यः । सः ॥ **वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्** ।५।३।९३॥ बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमच् वा स्यात् ॥ जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकरे ॥ कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया—यः । सः ॥ **किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि** * ॥ कतरः ॥ **एकाच्च प्राचाम्** । ५ । ३ ।९४ ॥ डतरच् डतमच्च स्यात् ॥ अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः ॥ **अवक्षेपणे कन्** ।५।३।९५ ॥ व्याकरणकेन गर्वितः । येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम् । स्वतः कुत्सिते तु 'कुत्सिते' इत्यस्य ॥

इति प्रागिवीयप्रकरणम् ।

अथ स्वार्थिकप्रकरणम् ।

इवे प्रतिकृतौ । ५ । ३ ।९६ ॥ कन् स्यात् । अश्व इव प्रतिकृतिः अश्वकः । प्रतिकृतौ किम् ? गौरिव गवयः ॥ **संज्ञायां च** । ५ । ३ । ९७ ॥ इवार्थे कन् स्यात्समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते ॥ अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः । उष्ट्रकः ॥ **लुम्मनुष्ये** । ५।३।९८ ॥ संज्ञायां विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये ॥ 'चञ्चा तृणमयः पुमान्' चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा । वध्रिका ॥ **जीविकार्थे चापण्ये** । ५ । ३ । ९९ ॥ जीविकार्थं यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात् ॥ वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदम् ॥ अपण्ये किम् ? हस्तिकान्विक्रीणीते ॥ **देवपथादिभ्यश्च** ।५।३।१००॥

A देवपथ, हंसपथ, वारिपथ, रथपथ, स्थलपथ, करिपथ, अजपथ, राजपथ, शतपथ, शङ्कुपथ, सिन्धुपथ, सिद्धगति, उष्ट्रग्रीव, वामरज्जु, हस्त, इन्द्र, दण्ड, पुष्प, मत्स्य, । इति देवपथादिराकृतिगणः ॥

१ पण्यत्वात् लुब् नैव भवति ॥ एवमेव पण्यत्वात् '**रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरस्तं च धिक् धिग्**' इत्यत्रापि लुबभाव एव साधुत्वेन लुप्करणमेवासाधु इति बोध्यम् ॥

कनो लुप्स्यात् ॥ देवपथः । हंसपथः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ **वस्तेर्ढञ्** ।५।३।१०१ ॥ इवेत्यनुवर्तत एव । प्रतिकृताविति निवृत्तम् ॥ वस्तिरिव वास्तेयम् । वास्तेयी ॥ **शिलाया ढः** ।५।३।१०२ ॥ **शिलाया** इति योगविभागाड्ढञपीत्येके । शिलेव शिलेयम् । शैलेयम् ॥ [A]**शाखादिभ्यो यः** ।५।३।१०३ ॥ शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघनमिव जघन्यः । अग्र्यः । शरण्यः ॥ **द्रव्यं च भव्ये** ।५।३।१०४ ॥ द्रव्यमयं ब्राह्मणः ॥ **कुशाग्राच्छः** ।५।३।१०५ ॥ कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ॥ **समासाच्च तद्विषयात्** ।५।३।१०६ ॥ इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात् ॥ काकतालीयो देवदत्तस्य वधः । इह काकतालसमागमसदृशश्चौरसमागम इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाणीयः । अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः ॥ [B]**शर्करादिभ्योऽण्** ।५।३।१०७ ॥ शर्करेव शार्करम् ॥ [C]**अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक्** ।५।३।१०८ ॥ अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । भरुजेव भारुजिकः ॥ **एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम्** ।५।३।१०९ ॥ एकशालाशब्दादिवार्थे ठञ्वा पक्षे ठक् ॥ एकशालेव एकशालिकः । ऐकशालिकः ॥ **कर्कलोहितादीकक्** ।५।३।११० ॥ कर्कः शुक्लोऽश्वः स इव कार्कीकः । लौहितीकः स्फटिकः ॥ **पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्** ।५।३।११२ इवार्थो निवृत्तः । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगास्तद्वाचकात्स्वार्थे ञ्यः स्यात् ॥ लौहितध्वज्यः ॥ **व्रातच्फञोरस्त्रियाम्** ।५।३।११३ ॥ व्राते—कापोतपाक्यः ॥ च्फञ्—कौञ्जायन्यः । ब्राध्नायन्यः ॥ **आयुधजीविसङ्घाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्** ।५।३।११४ ॥ वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट । क्षौद्रक्यः । मालव्यः । टित्त्वान्ङीप् । क्षौद्रकी ॥ आयुधेति किम् ! मल्लाः ॥ सङ्घेति किम् ! सम्राट् ॥ वाहीकेषु किम् ? शबराः ॥ अब्राह्मणेति किम् ! गोपालकाः । शालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये स्वरूपग्रहणम् ॥ **वृकाट्टेण्यण्** ।५।३।११५ ॥ आयुधजीविसङ्घवाचकात्स्वार्थे ॥ वार्केण्यः ॥ आयुधेति किम् !

A शाखा, मुख, शृङ्ग, जघन, मेघ, अभ्र, चरण, स्कन्ध, स्कन्द, उरस्, शिरस्, अग्र, शरण । इति शाखादिः ॥

B शर्करा, कपालिका, कपाटिका, कनिष्ठिका, पुण्डरीक, शतपत्र, गोलोमन्, लोमन्, गोपुच्छ, नराची, नकुल, सिकता । इति शर्करादिः ॥

C अङ्गुली, भरुज, बभ्रु, वल्गु, मण्डर, मण्डल, शष्कुली, हरि, कपि, मुनि, रुह, खल, उदश्वित्, गोणी, उरस्, कुलिश । इत्यङ्गुल्यादिः ॥

---

१ अत्र यदित्यपपाठः । उगवादिभ्य इति सूत्रभाष्यविरोधात् ॥ २ "द्वाविवार्थौ काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम् काकतालमिव काकतालीयम्" इति भाष्यम् 'वृत्तिविषये काकतालशब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ । तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्योपमानम्, तालपतनं दस्यूपनिपतनस्य । तालेन यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति वधादिः काकतालीयादिशब्दवाच्यः संपद्यते' इति प्रदीपं च मनसि निधाय फलितमाह—**इहेत्यादिना** ॥

जातिशब्दान्मा भूत् ॥ [A]**दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ।५।३।११६** ॥ दामान्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात् ॥ त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः ॥

आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ॥
कौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जानिकः ॥ १ ॥

दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपि—औलपीयः ॥ त्रिगर्तषष्ठाः । त्रैगर्तीयः । कौण्डोपरथीयः । दाण्डकीयः ॥ [B]**पर्श्वादियौधेयादि**[C]**भ्योऽणञौ । ५ । ३ । ११७** ॥ आयुधजीविसङ्घवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे ॥ पार्शवः । पार्शवौ । पर्शवः । यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः ॥ **अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ।५।३।११८** ॥ अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात् ॥ अभिजितोऽपत्यमाभिजित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । श्रौमत्यः ॥ **ञ्यादयस्तद्राजाः ।५।३।११९** ॥ 'पूगाञ्ञ्यः' इत्यारभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ॥ तेनास्त्रियां बहुषु लुक् । लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायना इत्यादि ॥ **पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च ।५।४।१** ॥ लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्थानिवत् । 'पादः पत्' 'तद्धितार्थ' इति समासे कृते प्रत्ययः । वुन्नन्तं स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् द्विशतिकाम् ॥ **पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात्** * ॥ द्विमोदकिकाम् ॥ **दण्डव्यवसर्गयोश्च ।५।४।२॥** वुन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकाम् । द्विशतिकाम् । व्यवसृजति ददातीत्यर्थः ॥ [D]**स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् । ५ । ४ । ३** ॥ जातीयरोऽपवादः । स्थूलकः । अणुकः ॥ **चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम्** * चञ्चत्कः । बृहत्कः ॥ **सुराया अहौ** ॥ सुरावर्णोऽहिः सुरकः ॥ **अनत्यन्तगतौ क्तात् ।५।४।४** ॥ छिन्नकम् । भिन्नकम् । अभिन्नकम् ॥ **न सामिवचने ।५।४।५** ॥ सामिपर्याये उपपदे क्तान्तान्न कन् ॥ सामिकृतम् । अर्धकृतम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेण कन् न प्राप्तः । इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्त-

---

A दामनि, औलपि, बैजवापि, औदकि, औदङ्कि, आच्युतन्ति, आच्युतदन्ति, शाकुन्तकि, आकिदन्ति, औडवि, काकदन्तकि, शात्रुन्तपि, सार्वसेनि, बिन्दु, बैन्दवि, तुलभ, मौञ्जायनि, काकन्दि, सावित्रीपुत्र । इति दामन्यादिः ॥

B पर्शु, असुर, रक्षस्, बाल्हीक, वयस्, वसु, मरुत्, सत्वत्, दशार्ह, पिशाच, अशनि, कार्षापण । इति पर्श्वादिः ॥

C यौधेय, कौशेय, शौक्रेय, शौभ्रेय, धौर्तेय, धार्तेय, ज्याबाणेय, त्रिगर्त, भरत, उशीनर । इति यौधेयादिः ॥

D स्थूल, अणु, माष, इषु, कृष्ण, तिलेषु, यव, व्रीहिषु, इक्षु, तिल, पाद्य, **कालावदात सुरायाम्, 'गोमूत्र आच्छादने' 'सुरा अहौ' 'जीर्ण शालीषु' 'पत्रमूल, समस्तो व्यस्तश्च'** कुमारीपुत्र, कुमारीश्वशुर, मणि । इति स्थूलादिः ॥

स्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति । बहुतरकम् ॥ **बृहत्या आच्छादने ।५।४।६ ॥** कन् स्यात् ॥ 'द्वौ प्रावारोत्तराङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥' आच्छादने किम् ? बृहती छन्दः ॥ **अषडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः ।५।४।७ ॥** स्वार्थे ॥ अषडक्षीणो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः ॥ आशिता गावोऽस्मिन्नित्याशितङ्गवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वस्य मुम् ॥ अलं कर्मणे अलंकर्मीणः । अलंपुरुषीणः । ईश्वराधीनः ॥ नित्योऽयं खः । उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् ॥ अन्येऽपि केचित्स्वार्थिकाः प्रत्यया नित्यमिष्यन्ते—तमबादयः प्राक्कनः । ञ्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राङ्मयटः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति ॥ **विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ।५।४।८ ॥** अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्खः स्याद्वा स्वार्थे ॥ प्राक्—प्राचीनम् । प्रत्यक्—प्रतीचीनम् । अवाक्—अवाचीनम् । 'निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः । ' अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक्—अर्वाचीनम् ॥ अदिक्स्त्रियां किम्? प्राची दिक् । उदीची दिक् ॥ दिग्ग्रहणं किम् ? प्राचीना ब्राह्मणी ॥ स्त्रीग्रहणं किम् ? प्राचीनं ग्रामादाम्राः ॥ **जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ।५।४।९ ॥** ब्राह्मणजातीयः ॥ बन्धुनि किम् ? ब्राह्मणजातिः शोभना । जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्धु ॥ **स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ।५।४।१० ॥** सस्थानेन तुल्येन चेत् स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः । पितृस्थानीयः । पितृस्थानः ॥ सस्थानेन किम् ? गोः स्थानम् ॥ **अनुगादिनष्ठक् ।५।४।१३ ॥** अनुगदतीत्यनुगादी । स एव आनुगादिकः ॥ **विसारिणो मत्स्ये ।५।४।१६ ॥** अण् स्यात् ॥ वैसारिणः ॥ मत्स्ये इति किम् ? विसारी देवदत्तः ॥ **संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ।५।४।१७ ॥** अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात् ॥ पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते ॥ संख्यायाः किम् ? भूरिवारान्भुङ्क्ते ॥ **द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ।५।४।१८ ॥** कृत्वसुचोऽपवादः ॥ द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । 'रात्सस्य'—चतुः ॥ **एकस्य सकृच्च ।५।४।१९ ॥** सकृदित्यादेशः स्याच्चात्सुच् ॥ सकृद्भुङ्क्ते । 'संयोगान्तस्येति सुचो लोपः । न तु हल्ङ्याबिति । अभैत्सीदित्यत्र सिच इव सुचोऽपि तदयोगात् ॥ **विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ।५।४।२० ॥** अविप्रकृष्ट आसन्नः ॥ बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते ॥ आसन्नकाले किम् ? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥ **तत्प्रकृतवचने मयट् ।५।४।२१ ॥** प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा ल्युट् । [1]आद्ये प्रकृतमन्नमन्नमयम् । अपूपमयम् । यवागूमयी ॥ [2]द्वितीये अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व ॥ **समूहवच्च बहुषु ।५।४।२२ ॥** सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते, चान्मयट् ॥ मोदकाः प्रकृताः मौदकिकम् । मोदकमयम् ।

---

१ भावे । प्रचुरार्थबोधकात्प्रथमान्तात् प्राचुर्य द्योत्ये मयट् । स्वार्थिकत्वात्प्रकृतिवल्लिङ्गम् ॥ अत एव '**आनन्दमयोऽभ्यासात्**' (वै० १।१।१३) इत्युत्तरमेव '**विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्**' (वै० १।१।१४) इति सूत्रेण भगवता बादरायणेन भाव एव मयट् प्रत्ययोऽङ्गीकृतः ॥ २ अधिकरणे । प्रचुरार्थबोधकात् प्रथमान्तात् प्रचुराधिकरणे द्योत्ये मयट् ॥ तत्र प्रचुरता प्रकृत्यर्थविशेषणम् । ल्युडन्तोक्तं वचनाधिकरणत्वं तु मयडर्थः । अत एव विशेष्यनिघ्नता तदाह–**अन्नमयो यज्ञः अपूपमयं पर्वेति** ॥

शाष्कुलिकम् । शष्कुलीमयम् । द्वितीयेऽर्थे—मौदकिको यज्ञः । मोदकमयः ॥ **अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ।५।४।२३ ॥** अनन्त एवानन्त्यम् । आवसथ एवावसथ्यम् । इतिहेति निपातसमुदायः, ऐतिह्यम् । भेषजमेव भैषज्यम् ॥ **देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् । ५।४।२४ ॥** तदर्थ एव तादर्थ्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदेवतायै इदम् अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् ॥ **पादार्घाभ्यां च ।५।४।२५ ॥** पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् ॥ **नवस्य नू आदेशः त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः ॥** नूत्नम् । नूतनम् । नवीनम् ॥ **नश्च पुराणे प्रात् * ॥** पुराणार्थे वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः । चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम् । प्रत्नम् । प्रतनम् । प्रीणम् ॥ **भागरूपनामभ्यो धेयः * ॥** भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ॥ **आग्नीध्रसाधारणादञ् * ॥** आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् । आग्नीध्री । साधारणी ॥ **अतिथेर्ञ्यः ।५।४।२६ ॥** तादर्थ्ये इत्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् ॥ **देवात्तल् ।५।४।२७ ॥** देव एव देवता ॥ **अवेः कः ।५।४।२८ ॥** अविरेवाविकः ॥ [A]**यावादिभ्यः कन् ।५।४।२९ ॥** याव एव यावकः । मणिकः ॥ **लोहितान्मणौ ।५।४।३० ॥** लोहित एव मणिर्लोहितकः ॥ **वर्णे चानित्ये ।५।४।३१ ॥** लोहितकः कोपेन ॥ **लोहितालिङ्गबाधनं वा * ॥** लोहितिका, लोहिनिका कोपेन ॥ **रक्ते ।५।४।३२ ॥** लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्स्यात् । लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका, लोहिनिका शाटी ॥ **कालाच्च ।५।४।३३ ॥** 'वर्णे चानित्ये' 'रक्ते' इति द्वयमनुवर्तते । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः । कालिका शाटी ॥ [B]**विनयादिभ्यष्ठक् ।५।४।३४ ॥** विनय एव वैनयिकः । सामयिकः ॥ **उपायो ह्रस्वत्वं च * ॥** औपयिकः ॥ **वाचो व्याहृतार्थायाम् ।५।४।३५ ॥** संदिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थे ठक् स्यात् ॥ 'संदेशवाग् वाचिकं स्यात्' ॥ **तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ।५।४।३६ ॥** कर्मैव कार्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः ॥ **ओषधेरजातौ ।५।४।३७ ॥** स्वार्थेऽण् ॥ औषधं पिबति ॥ अजातौ किम् ? ओषधयः क्षेत्रे रूढाः ॥ [C]**प्रज्ञादिभ्यश्च ।५।४।३८ ॥** प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः । बान्धवः ॥ **मृदस्तिकन् । ५।४।३९ ॥** मृदेव मृत्तिका ॥ **सस्नौ प्रशंसायाम् ।५।४।४० ॥** रूपपोऽपवादः । प्रशस्ता मृत् मृत्सा । मृत्स्ना । उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणान्नित्योऽयम् ॥ **बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । ४२ ॥** बहूनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः ॥ **बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् * ।** नेह—बहूनि

A याव, मणि, अस्थि, ताल, जानु, सान्द्र, पीत, स्तम्ब, **'ऋतावुष्णशीते' 'पशौ लूनविपाते' 'अणु निपुणे' 'पुत्र कृत्रिमे' 'स्नात वेदसमाप्तौ' 'शून्य रिक्ते' 'दान कुत्सिते' 'तनु सूत्रे' 'ईयसश्च'** ज्ञात, अज्ञात, कुमारीक्रीडनकानि च । इति यावादिः ॥

B विनय, समय, **'उपायो ह्रस्वत्वं च,'** संप्रति, संगति, कथंचित्, अकस्माद्, समाचार, उपचार समयाचार, व्यवहार, संप्रदान, समुत्कर्ष, समूह, विशेष, अत्यय । इति विनयादिः ॥

C प्रज्ञ, वणिज्, उष्णिज्, उशिज्, प्रत्यक्ष, विद्वस्, विद्वन्, षोडन्, विद्या, मनस्, **'श्रोत्र शरीरे'** जुह्वत्, **'कृष्ण मृगे'** चिकीर्षत्, चोर, शत्रु, योध, चक्षुस्, वसु, एनस्, मरुत्, क्रुञ्च, सत्वत्, दशार्ह, वयस्, व्याकृत, असुर, रक्षस्, पिशाच, अशनि, कार्षापण, देवता, बन्धु । इति प्रज्ञादिः ॥

ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु ॥ **संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ।५।४।४३॥** द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माषं माषं माषशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव ॥ संख्यैकवचनात्किम् ? घटं घटं ददाति ॥ वीप्सायां किम्? द्वौ ददाति ॥ कारकादित्येव—द्वयोर्द्वयोः स्वामी ॥ **प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ।५।४।४४॥** प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् ॥ प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति ॥ [A]**आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् *** ॥ आदौ आदितः । मध्यतः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वरतः । वर्णतः ॥ **अपादाने चाऽहीयरुहोः ।५।४।४५ ॥** अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् ॥ ग्रामादागच्छति । ग्रामतः ॥ अहीयरुहोः किम् ? स्वर्गाद्धीयते । पर्वतादवरोहति ॥ **अतिग्रहाऽव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ।५।४।४६ ॥** अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् ॥ अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः । चारित्रेणातिगृह्यते । चारित्रतोऽतिगृह्यते । चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः ॥ अव्यथनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथते । वृत्ततो न व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः ॥ क्षेपे—वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः ॥ अकर्तरीति किम् ? देवदत्तेन क्षिप्तः ॥ **हीयमानपापयोगाच्च ।५।४।४७॥** हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः ॥ वृत्तेन हीयते । वृत्तेन पापः । वृत्ततः । क्षेपस्याविवक्षायामिदम् ॥ क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् ॥ अकर्तरि किम् ? देवदत्तेन हीयते ॥ **षष्ठ्या व्याश्रये ।५।४।४८ ॥** षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रये ॥ देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः ॥ व्याश्रये किम् ? वृक्षस्य शाखा ॥ **रोगाच्चापनयने ।५।४।४९ ॥** रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् ॥ प्रवाहिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः ॥ अपनयने किम् ? प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति ॥ **कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ।५।४।५० ॥ अभूततद्भाव इति वक्तव्यम् *** ॥ विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे ॥ **अस्य च्वौ ।७।४।३२ ॥** अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ ॥ वेर्लोपः । च्व्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गीस्यात् ॥ **अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम् *** ॥ दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्चाव्ययीभावश्चेति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥ **क्यच्व्योश्च ।६।४।१५२ ॥** हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् क्ये च्वौ च परतः ॥ गार्गीभवति ॥ **च्वौ च ।७।४।२६ ॥** च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् ॥ शुचीभवति । पटू स्यात् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित्तन्निर्मूलम् । स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्वेरभावात्सिद्धम् । स्वस्ती स्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु । यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरेव नोत्पद्यते इत्यस्तु ॥ रीङ्कृतः ॥ मात्रीकरोति ॥ **अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ।५।४।५१ ॥** एषां लोपः स्यात् च्विश्च ॥ अरूकरोति । उन्मनीस्यात् । उच्चक्षूकरोति । विचेतीकरोति । विरहीकरोति । विरजीकरोति ॥

A आदि, मध्य, अन्त, पृष्ठ, पार्श्व । इत्याद्यादिराकृतिगणः ॥

१ 'श्राद्धादिषु' इति भाष्ये पर्यायः प्रदर्शितः । तेन श्राद्धस्यामङ्गलत्वसूचनात् परेतोद्देश्यकर्मण एव श्राद्धशब्दार्थत्वं कथितम् ॥

विभाषा साति कात्स्न्यें ।५।४।५२। ॥ च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये ॥ **सात्पदाद्योः** ।८।३।१११ ॥ सस्य षत्वं न स्यात् ॥ दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः संपद्यतेऽग्निसाद्भवति । अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि ॥ कात्स्न्र्ये किम् । एकदेशेन शुक्लीभवति पटः ॥ **अभिविधौ संपदा च** ।५।४।५३ ॥ संपदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्याद्व्याप्तौ ॥ पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः । संपदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्संपद्यते अग्निसाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति । जलसात्संपद्यते जलीभवति लवणम् ॥ एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः **कात्स्न्र्यम्** । बहूनां व्यक्तीनां किंचिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं **त्वभिविधिः** ॥ **तदधीनवचने** ।५।४।५४ ॥ सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे ॥ राजसात्करोति । राजसात्संपद्यते । राजाधीनमित्यर्थः ॥ **देये त्रा च** ।५।४।५५ ॥ तदधीने देये त्रा स्यात्सातिश्च कृभ्वादियोगे ॥ विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्रा करोति । विप्रत्रा संपद्यते । पक्षे विप्रसात्करोति ॥ देये किम् ? राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥ **देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्** ।५।४।५६ ॥ एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् ॥ देवत्रा वन्दे रमे वा ॥ बहुलोक्तेरन्यत्रापि—बहुत्रा जीवतो मनः ॥ **अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादनितौ डाच्** ।५।४।५७ ॥ द्व्यच् अवरं न्यूनं न तु ततो न्यूनम् । अनेकाजिति यावत् । तादृशमर्धं यस्य तस्माड्डाच् स्यत्कृभ्वस्तिभिर्योगे ॥ **डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्** * ॥ **नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्** *॥ डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति ॥ अव्यक्तानुकरणात्किम् । दृषत्करोति ॥ द्व्यजवरार्धात्किम् ? श्रत्करोति ॥ अवरेति किम् ? खरटखरटाकरोति । त्रपटत्रपटाकरोति ॥ अनेकाच इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । एवं हि डाचीति परसप्तम्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् ॥ अनितौ किम् ? पटिति करोति ॥ **कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ** ५।४।५८ ॥ द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृञ एव योगे कर्षणेऽर्थे ॥ बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् ॥ द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति शम्बाकरोति । बीजेन सह कर्षति बीजाकरोति ॥ **संख्यायाश्च गुणान्तायाः** ।५।४।५९ ॥ कृञो योगे कृषौ डाच् स्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः ॥ **समयाच्च यापनायाम्** ।५।४।६० ॥ कृषाविति निवृत्तम् । कृञो योगे डाच् स्यात् ॥ समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः ॥ **सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने** ।५।४।६१ ॥ सपत्रा करोति मृगम् । सपुङ्खशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्रा करोति । सपुङ्खस्य शरस्याऽपरपार्श्वेन निर्गमनान्निष्पत्रं करोतीत्यर्थः ॥ अतिव्यथने किम् । सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् ॥ **निष्कुलान्निष्कोषणे** ।५।४।६२ ॥ निष्कुला करोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् ॥ **सुखप्रियादानुलोम्ये** ।५।४।६३ ॥ सुखा करोति । प्रिया करोति गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः ॥ **दुःखात्प्रातिलोम्ये** ।५।४।६४ ॥ दुःखा करोति स्वामिनम् । पीडयतीत्यर्थः ॥ **शूला-**

त्पाके ।५।४।६५ ॥ शूला करोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः ॥ **सत्यादशपथे** । ५।४।६६ ॥ सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः ॥ **मद्रात्परिवापणे** ।५।४।६७ ॥ मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् । मद्रा करोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः ॥ **भद्राच्चेति वक्तव्यम्** * ॥ भद्राकरोति । अर्थः प्राग्वत् ॥ परिवापणे किम् ? मद्रं करोति । भद्रं करोति ॥

इति तद्धितप्रकरणम् ।

अथ द्विरुक्तप्रकरणम् ।

सर्वस्य द्वे ।८।१।१ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ **नित्यवीप्सयोः** ।८।१।४ ॥ आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् ॥ आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च पचति पचति । भुक्त्वा भुक्त्वा । वीप्सायाम्—वृक्षं वृक्षं सिञ्चति । ग्रामो ग्रामो रमणीयः ॥ **परेर्वर्जने** ।८।१।५ ॥ परि परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः ॥ **परेर्वर्जने वा वचनम्** ॥ * ॥ परि वङ्गेभ्यः ॥ **उपर्यध्यधसः सामीप्ये** ।८।१।७ ॥ उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्टात्समीपे देशे इत्यर्थः ॥ अध्यधि सुखम् । सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् । लोकस्याधस्तात्समीपे देशे इत्यर्थः ॥ **वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु** । ८ । १ । ८ ॥ असूयायाम्—सुन्दर सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । संमतौ—देव देव वन्द्योसि । कोपे—दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने—धानुष्क धानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने—चोर चोर घातयिष्यामि त्वाम् ॥ **एकं बहुव्रीहिवत्** । ८ । १ । ९ ॥ द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् ॥ तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ ॥ एकैकमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि कृते बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप् । एकैकयाहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः । 'न बहुव्रीहावित्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् । तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः ॥ वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्रीहावितीहातिदेशशङ्कैव नास्ति । एकैकस्मै देहि ॥ **आबाधे च** । ८ । १ । १० ॥ पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च ॥ गतगतः । विरहात्पीड्यमानस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक् । गतगता । इह पुंवद्भावः ॥ **कर्मधारयवदुत्तरेषु** । ८ । १ । ११ ॥ इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि ॥ **प्रकारे गुणवचनस्य** । ।८ । १।१२ ॥ सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत् । कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः । समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं च । पटुपट्वी । पटुपटुः । पटुसदृशः । ईषत्पटुरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः ॥ **आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये** * ॥ मूलेमूले स्थूलः ॥ **संभ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः** * ॥ सर्पःसर्पः बुध्यस्व २ । सर्पः ३ बुध्यस्व ३ **क्रियासमभिहारे च** * ॥ लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । नित्यवीप्सयोरिति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् । पौनःपुन्येऽपि लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा ॥ **कर्मव्यतिहारे**

सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम् * ॥ बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् ॥ **असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः* ॥** अन्योन्यं विप्रा नमन्ति। अन्योन्यौ । अन्योन्यान् । अन्योन्येन कृतम् । अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि । अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति भावः । एवं परस्परम् । अत्र कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरेणेत्यादि ॥ **स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः * ॥** अन्योन्याम् । अन्योन्यम् । परस्पराम् । परस्परम् । इतरेतराम् । इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः ॥ अत्र केचित्–आमादेशो द्वितीयाया एव । भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः । अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामामादेशमाहुः ॥

दलद्वये टाबभावः क्लीबे चादड्डिरहः स्वमोः ॥
समासे सोरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकात्त्रयम् ॥ १ ॥

तथाहि । अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप् प्राप्तः । न च 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' । अन्यपरयोरसमासवद्भावात् । नच द्विर्वचनमेव वृत्तिः । 'यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षीं सा सा' इत्यादावतिप्रसङ्गात् । अन्योन्यमितरेतरमित्यत्र च 'अद्ड्डतरादिभ्य इत्यद्ड् प्राप्तः । 'अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्' । अन्योन्याश्रयः । परस्पराक्षिसादृश्यम् । अदृष्टपरस्परैरित्यादौ सोर्लुक्च प्राप्तः । सर्वं बाहुलकेन समाधेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणं 'स्त्रियामिति सूत्रे 'अन्योन्यसंश्रयं त्वेतद्' इति भाष्यं चात्र प्रमाणमिति ॥ **अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ।८।१।१३ ॥** प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति । सुखेन वा । द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुकि पुनस्तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः ॥ **यथास्वे यथायथम् ।८।१।१४ ॥** यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः । योऽयमात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम् । तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते ॥ यथायथं ज्ञाता । यथास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा ॥ **द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु । ८ । १ । १५ ॥** द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते एष्वर्थेषु ॥ तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषयभूताः ॥ द्वन्द्वं मन्त्रयते । रहस्यमित्यर्थः ॥ **मर्यादा** स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति–पौत्रेण प्रपौत्रेणापीत्यर्थः ॥ **व्युत्क्रमणं** पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिताः ॥ द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ द्वद्वं संकर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्वमिष्यते ॥

इति द्विरुक्तप्रकरणम् ।

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्धं समाप्तम् ॥

इति श्रीदाधिमथशिवदत्तविनिर्मितायां सारदर्शिन्यां द्विरुक्तप्रक्रिया समाप्ता ।
शिवदत्तो दाधिमथष्टिप्पणीं सारदर्शिनीम् ।
दधिमथ्याः प्रसादेन पूर्वार्धे समपूपुरत् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ तिङन्ते भ्वादिप्रकरणम् ।

श्रौत्रार्हन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।
तोष्टूय्यमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥
पूर्वार्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः ।
प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

॥ श्रीदधिमथी जयति ॥

शिवनारायणनिर्मितटिप्पण्यां शिवदत्तमञ्जूरीप्रकाशकश्लोकचतुष्टयम् ॥

प्रणम्य श्रीदधिमथीं वाञ्छितार्थप्रपूरिणीम् । शिवदत्तेन कौमुद्यां टिप्पणी सारदर्शिनी ॥ १ ॥
चिकीर्षिताऽत्र पूर्वार्धे प्रापिता खातमी मया । चिकीर्षुस्तत्र मदर्दं तिङ्कृद्भागे सुटिप्पणीम् ॥ २ ॥
शिवनारायणः शास्त्री पूर्णां कर्तुं मुदोद्यतः । प्राचीननूतनपक्षाढ्यां दृढयुक्तिसुभूषिताम् ॥ ३ ॥
निर्माय टिप्पणीं नूत्नां तेन मह्यं समर्पिताम् । समालक्ष्य तामतिप्रेम्णा मञ्जूरां कृतवानहम् ॥ ४ ॥

तिङन्तभागटिप्पणी ।

महेशानां नमस्कृत्य मातरं पितरं तथा । आज्ञां गुरूणामादाय टिप्पणीं कर्तुमुद्यतः ॥ १ ॥

१ उत्तरार्धभागं चिकीर्षुर्भट्टोजिदीक्षितो निर्विघ्नपरिसमाप्तये ग्रन्थमध्ये कृतस्य वस्तुनिर्देशरूपमङ्गलस्य "शिष्या अप्येवं कुर्युः" इति शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निबध्नाति–**श्रौत्रेत्यादिना। "मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते"** इति भूवादिसूत्रभाष्योक्तेर्मङ्गलस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ **विभुः**=व्यापकः परमेश्वरः, विजयतेतराम्=अतिशयेन सर्वोत्कर्षेण वर्तते । विभुं विशिनष्टि–**अगुणोऽपीति**। निराकृतित्वेन गुणविकल इत्यर्थः ॥ **महर्षिभिः**=महान्तश्च ते ऋषयस्तैः, विद्यावयोवृद्धैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः ॥ **अहर्दिवम्**=प्रत्यहम्, **तोष्टूय्यमानः**=पुनः पुनरतिशयेन स्तूयमान इति तोष्टूय्यमानः । पुनः पुनर्भृशं वा स्तुतिविषयः क्रियमाण इत्यर्थः । अपिना सगुणपरिग्रहः । "आभासते विरोधः स्यात् विरोधाभास इष्यते ॥" इत्येवं लक्षणलक्षिता विरोधाभासालङ्कृतिरत्रापिशब्देन द्योत्यते । महर्षीन् विशिनष्टि–**श्रौत्रेति** । वेदाध्ययनकर्तृत्वेन तदनुष्ठानकर्तृत्वेन च प्रसिद्धैरित्यर्थः । पुनः कीदृशैः, **गुण्यैः**=श्रेष्ठगुणयुक्तैः, इत्यर्थः ॥ २–पूर्वार्द्धेन सहास्य सङ्गतिं प्रदर्शयितुमाह–**पूर्वार्धे इति । पूर्वार्धे,** पूर्वभागे इत्यर्थः । तुर्यः=चतुर्थः, तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः चतुर्थपञ्चमाध्यायस्थसूत्रघटका इत्यर्थः । प्रत्ययाः कथिताः ॥ **अथ**=पश्चात्, साम्प्रतमित्यर्थः । तृतीयाध्यायगोचराः प्रत्ययाः कथ्यन्ते=तृतीयाध्यायपठितविधिशास्त्रविहिताः प्रत्यया निरूप्यन्ते इत्यर्थः । एतेन आत्मनेपदपरस्मैपदानामपि प्रत्ययत्वात् तेषां च "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" इत्यादिभिर्विधानेऽपि तृतीयाध्यायगोचरत्वाभावात् पदव्यवस्थाप्रकरणयोजनमत्रासङ्गतमित्यपास्तम् ॥

तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते—लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् ॥ एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः ॥ **वर्तमाने लट् ।३।२। १२३ ॥** वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ ॥ **लः कर्मणि च भावे चाक-**

---

१ **तत्रेति । तत्र**=तृतीयाध्यायगोचरेषु प्रत्ययेषु । आदौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते इत्यर्थः । अनुबन्धभेदेन लकाराणां भेदाद् दशविधत्वम् । "**प्रदर्श्यन्ते**"=इत्यस्य स्वरूपतस्तदादेशतस्तद्रूपादितश्च प्रदर्श्यन्ते इत्यर्थः । सर्वनिरूपण एव च तस्य तात्पर्यम् । उपरिष्टाच्च "**एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः**" इति वक्ष्यमाणतया तादृशस्य च लकारस्य वैदिकप्रक्रियायामेव निरूपणीयतया तत्रैव तस्य स्वरूपरूपादिकं प्रादर्शि । एवं च उत्सर्गापवादस्थल इव संकोचस्यावश्यकतया तदतिरिक्तानां नवानां लकाराणां स्वरूपरूपाभ्यां प्रदर्शनमादिमे तिङन्तप्रकरणे प्रतिज्ञातं भवतीति तथैव कृतत्वान्न काप्यनुपपत्तिः । "**दश लकाराः**" इति "दश" पदं तु लकाराणां "लः कर्मणि च" इत्यादिविषयाणां वस्तुतो दशत्वमिति ज्ञापनार्थैव । तथा च स्वरूपस्वभावाभ्यामादिमे तिङन्तप्रकरणे प्रदर्श्यमानेषु लकारेषु न दशत्वं विशेषणं सत् तेन रूपेण लकाराणां प्रदर्श्यमानतां बोधयति, किं तु उपलक्षणं सत् वस्तुतो ये दश लकारास्तेषु योग्यताबलान्नवानां लकाराणां स्वरूपस्वभावाभ्यां प्रदर्शनं बोधयतीति फलितम् ॥ २ सूत्र कृता तत्रतत्र निर्दिष्टानि लकाराणां स्वरूपाण्याह—**लट् लिडित्यादिना ।** अत्र प्रथमतः षट् टितः । पश्चात् ङितो निर्दिष्टाः प्रत्याहारस्थवर्णक्रमानुरोधेन ॥ ३ **पञ्चम इति ।** लेडित्यर्थः । तस्य च पञ्चमत्वं स्वोक्तक्रमानुरोधेन । **छन्दोमात्रेति ।** अतः प्रकृते तिङन्तप्रकरणे स्वरूपस्वभावतः सूत्रेण तस्य व्युत्पादनं न क्रियते इति भावः ॥ ४ **वर्तमान इति ।** वर्तमाना या क्रिया तद्वाचकाद्धातोर्लट् स्यात् । स च प्रत्ययसंज्ञ इत्यर्थः ॥ क्रियाया वर्तमानत्वं नाम प्रारब्धापरिसमाप्तत्वम् । पदान्तरसमभिव्याहारं विनैव साध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयः, एकफलोद्देशेन प्रवृत्तपूर्वापरीभूतावयवकः, संकलनात्मकैकबुद्धिविषयीकृतो व्यापारसमूहः क्रिया । स्पष्टा चेयं रीतिर्भूवादिसूत्रे भाष्ये ॥ हरिरप्याह—"**यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात् क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥**" इति ॥ इत्थं च आरब्धक्रियात आरभ्य तत्समाप्तिपर्यन्तं "पचति" इत्येव प्रयोगः । "**पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं व्रजति पचतीति**" इति यास्कोक्तेरप्यत्रैव तात्पर्यम् ॥ भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि । यथा "गच्छति" इत्यत्र "गमनं करोति" इत्यर्थेन क्रियायाः प्राधान्यम् । यथा च "गौः" इत्यत्र "एकत्वसंख्याविशिष्टा गौः" इत्यर्थेन द्रव्यस्य प्राधान्यम् । "**यत्रोभे भावप्रधाने**" इति निरुक्तो यत्राख्यातनामनी द्वे एव भवतस्तत्र भावप्राधान्यम् । यथा "देवदत्तो गच्छति" इत्यत्र "देवदत्ताभिन्नैककर्तृकं वर्तमानकालिकं गमनम्" इत्यर्थेन क्रियाया एव प्राधान्यम् । शाब्दिकमते क्रियामुख्यविशेष्यकः शाब्दबोधो भवति । तथा च "देवदत्तो भवति" इत्यस्य "देवदत्ताभिन्नैककर्तृकं वर्तमानकालिकं भवनम्" इति शाब्दबोधः । नैयायिकनये तु कर्तृमुख्यविशेष्यकः शाब्दबोधो भवति । तथा च "देवदत्तो भवति" इत्यस्य "भवनानुकूलकृतिमान् देवदत्तः" इत्येवं शाब्दबोधः । युक्तायुक्तत्वं स्वयमूहनीयं विस्तरभिया नेह प्रापञ्चि ॥ ५ इत्संज्ञामन्तरा निवृत्त्युपायाभावादाह—**अटाविताविति ।** "उपदेशेऽजनुनासिक इत्" "हलन्त्यम्" इति सूत्राभ्यामित्संज्ञकावित्यर्थः ॥ लटि टित्त्वम् "एधते" इत्यादौ "टित आत्मनेपदानां टेरे" इत्येत्वार्थम् । अकारोच्चारणं तु "लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे" इति विशेषणार्थम् । ननु अकारटकारयोरित्संज्ञावल् लकारस्यापि "लशक्वतद्धिते" इति सूत्रेणेत्संज्ञा कुतो न? न च फलाभावान्नेत्संज्ञेति वाच्यम्, "लिति" इति लित्स्वरस्यैव फलत्वेन वक्तुं शक्यत्वात् । न च णलो लित्त्वेन तदभावस्य ज्ञापनान्नेदं फलमिति वाच्यम्, अश्रवणस्यैव फलत्वादिति चेन्न, "उच्चारणसामर्थ्याल्लस्य नेत्त्वम्" इत्यङ्गीकारेणेत्संज्ञाया अप्रवृत्तेः ॥

र्मकेभ्यः ।३।४।६९ ॥ लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च ॥ **लस्य ।३।४।७७ ॥** अधिकारोऽयम् ॥ **तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ।३।४।७८ ॥** एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः ॥ **लः परस्मैपदम् ।१।४।९९ ॥** लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ॥ **तङानावात्मनेपदम् ।१।४।१०० ॥** तङ् प्रत्याहारः । शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः ॥ **अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ।१।३।१२ ॥** अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् ॥ **स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।१।३।७२ ॥** स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले ॥ **शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ।१।३।७८ ॥** आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ॥ **तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ।१।४।१०१ ॥** तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ॥ **तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ।१।४।१०२ ॥** लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः ॥ **युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ।१।४।१०५ ॥** तिङ्वाच्यकारकवाचिनि

---

१ **सकर्मकेभ्य इति ।** फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वम्" यथा "देवदत्तो ग्रामं गच्छति" इत्यत्र फलं ग्रामनिष्ठम्, व्यापारश्च देवदत्तनिष्ठ इति ॥ फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वम् । यथा "देवदत्तः स्नाति" इत्यत्र फलव्यापारावुभावपि देवदत्तनिष्ठौ । हरिरप्याह–"**फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः । धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः ॥**" इति ॥ २ **अधिकारोऽयमिति ।** स्वदेशे वाक्यार्थशून्यत्वे सति परदेशे वाक्यार्थबोधजनकत्वम**धिकारत्वम्** ॥ ३ **एतेष्टादश इति ।** धातोर्विहितस्य लस्य स्थान इत्यर्थः ॥ तेन "लुनाति" इत्यादौ न दोषः ॥ ४ **लादेशा इति ।** सिजादीनां परस्मैपदसंज्ञा तु न भवति, सूत्रे "लः" इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वेन लकारस्थाने जायमानानामेव परस्मैपदसंज्ञाविधानेन लकारनिमित्तकानां सिजादीनामप्राप्तेरिति गुरुचरणाः ॥ ५ कृत्यकृत्संज्ञादीनामिव संज्ञासांकर्यं परिहरन्नाह–**पूर्वसंज्ञेति । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते**' इति परिभाषया "लः परस्मैपदम्" इत्यस्य "तङानेतरलमात्रावच्छिन्नोद्देशेन विहिता लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युरित्येवार्थ इति भावः ॥ ननु संज्ञानां परस्परं बाधो न दृष्टिगोचर इति चेन्न. भपदसंज्ञाविषये तथा दृष्टत्वात् । आकडारसूत्रबहिर्भूतानां तु न बाध्यबाधकभाव इति त्वन्यत् ॥ ६ तेन चुकुटिषति' इत्यादौ 'गाङ्कुटादिभ्यः' इत्यनेन सन आतिदेशिकङित्त्वेन नात्मनेपदापत्तिरिति भावः ॥ ७ **क्रियाफल इति ।** क्रियायाः फलं चात्र स्वर्गाद्येव, न तु दक्षिणादि तस्यान्यथापि सिद्धत्वात् । तदुक्तं भाष्यकृता–"**नचान्तरेण यजिं यजिफलं लभन्ते । याजकाः पुनरन्तरेणापि यजिं गां लभन्ते**" इति । हरिणापि–" **यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः । तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादिप्रयोजनम्**" इत्युक्तमिति पूज्यपादाः ॥ ८ **युष्मद्युपपद इति ।** उपोच्चारितं पदमुपपदम् ॥ "उपपदमतिङ्" इति कृत्रिमस्य तु नेह ग्रहणं प्रयोजनाभावात् ॥ ९ **समानाधिकरण इति ।** भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् ॥ यथा "भवसि" इत्यादौ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोर्युष्मत्तिङोः कारकरूप एवैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः । वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितौ प्रकारतया भासमानत्वं **प्रवृत्तिनिमित्त**त्वम् । इत्यादि सकलमभिप्रेत्याह–**तिङ्वाच्यकारकवाचिनीति ॥**

युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् ॥ **प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ।१।४।१०६ ॥** मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्परिहासे गम्यमाने मन्यतेस्तूत्तमः स्यात्स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् ॥ **अस्मद्युत्तमः ।१।४।१०७ ॥** तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः स्यात् ॥ **शेषे प्रथमः ।१।४।१०८ ॥** मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् ॥ **भू** सत्तायाम् ॥ कर्तृविवक्षायां भू ति इति स्थिते ॥ **तिङ्शित्सार्वधातुकम् । ३ । ४ । ११३ ॥** तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ॥ **कर्तरि शप् ।३।१।६८ ॥** कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् ॥ शपावितौ ॥ **सार्वधातुकार्धधातुकयोः ।७।३।८४ ॥** अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् ॥ अवादेशः । भवति । भवतः ॥ **झोऽन्तः । ७ । १ । ३ ॥** प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः

---

१ **भू सत्तायामिति ।** नन्वनेकधातुषु सत्सु किमपराधेन भूधातोरेव सर्वतः प्रथमं लेख इति शङ्कायां ब्रुवन्ति केचन-अशोकवनिकान्यायेन तथोपात्तमिति । भूशब्दस्य महाव्याहृतिसमानरूपतया स्वरूपतो मङ्गलवाचकत्वात् माङ्गलिकेनाचार्येणानायासेन मङ्गलसिद्ध्यर्थं तदुपादानं कृतमिति तु वस्तुस्थितिः । सत्तार्थनिर्देशोऽप्येवमेव, सत्ताख्यस्य परब्रह्मणः स्मरणात् । "**सत्तायाम्**" इत्यादेः " वर्तते " इति शेषः पूरणीयः । "**भू**" इत्यनुकरणम् । तत्र पक्षद्वयम्, अनुकरणमनुकार्याद् भिन्नम्, अनुकरणमनुकार्यादभिन्नमिति । प्रकृते चानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायामनुकार्यनिरूपितशक्त्यैव अनुकरणेनापि बोधात् "शक्तिमत्त्वमर्थवत्त्वम्" इत्येवं लक्षणलक्षितार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावात् न विभक्तेरुत्पत्तिः । भेदानुकरणे तु अनुकरणेन बोधाय शक्तेः स्वीकारात् शक्तिमत्त्वरूपार्थवत्त्वस्य सत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात्स्यादेव विभक्त्युत्पत्तिः' अत एव "भुवो वुक्" इत्यादिनिर्देशसङ्गतिः । इति प्राञ्चः । '**भ्वेधस्पर्ध**-' इति पाणिनीयपाठे सौत्रो विभक्तेर्लुगिति 'भू सत्तायाम्' इत्याधुनिकपाठे 'गवित्ययमाह' इति वत्र विभक्त्युत्पत्तिरिति सारम् ॥ २ निःसन्देहपुरुषव्यवस्थाज्ञानाय कर्तृकर्मरूपकारकार्थं एव तिङो विधातव्यत्वे तत्र कर्मणः कर्त्रधीनत्वेन पूर्वं कर्तृप्रत्ययानाह-**कर्त्रीति** । "भू ल्" इति दशायां प्राप्तोऽपि "आर्धधातुकस्येड्वलादेः" इतीडागमो न प्रवर्तते, " नेड्वशि कृति " इति निषेधात् ॥ ३ **भवतीति** । नन्वत्र लकारवृत्त्यार्धधातुकत्वस्य स्थानिवत्त्वेन तिप्यतिदेशादिट् कस्मान्नेति चेन्मैवम्, "आर्धधातुकं शेषः" इत्यत्र "**शेष**" पदलब्धा"तिङ्"पदेन अजहत्स्वार्थलक्षणया 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यत्रेव तिङ्-तिङ्स्थान्युभयभिन्नबोधनेन लस्यार्धधातुकसंज्ञाया अप्राप्त्या आर्धधातुकत्वस्य स्थानिन्यवृत्तेरतिदेष्टुमशक्यत्वात्, इति केचित् ॥ अन्ये तु-"रुदादिभ्यः सार्वधातुके" इतीड्विधिसामर्थ्यात् "लकारवृत्त्यार्धधातुकत्वं नादेशानाम्" इति ज्ञापनेन न भवतीत्यादाविट्प्रसक्तिः । न च "रुदादिभ्यश्चेत् सार्वधातुकस्यैव" इति विपरीतनियमार्थमेव तत् कुतो न स्यादिति वाच्यम्, "रुदविद-" इति सूत्रेण रुदधातोः परयोः क्त्वासनोः कित्त्वविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । त्वदीत्या रुदधातोः क्त्वासनोरिडभावेन "न क्त्वा सेट्" इति निषेधाप्रवृत्त्या क्त्वाप्रत्यये औपदेशिककित्त्वस्य सुस्थत्वात् । "हलन्ताच्च" इत्यनेन सिद्धत्वाच्च इत्याहुः ॥ इतरे तु-"लिट् च" इति सूत्रे "लङः शाकटायनस्य" इति सूत्रादेवकारानुवृत्तिसामर्थ्यात् "लकारवृत्त्यार्धधातुकत्व नादेशानाम्" इति कल्प्यते ॥ अन्यथा स्थानिवत्त्वेनार्धधातुकत्वादेवेडादिषु सिद्धेषु "लिट् च" इत्यारम्भसामर्थ्यादेव सार्वधातुकसंज्ञाबाधे सिद्धे "एव" कारानुवृत्तिवैयर्थ्यं स्पष्टमेव, इति वदन्ति ॥ भवतीत्यत्रान्तरङ्गमपि यणं बाधित्वा गुण एव तावद् भवति, "वार्णादाङ्गं बलीयः" इति परिभाषाप्रवृत्तेः । ज्ञापकं चाग्रे स्फुटीभविष्यति ॥

स्यात् ॥ अतो गुणे । भवन्ति ॥ भवसि । भवथः । भवथ ॥ **अतो दीर्घो यञि ।७।३।१०१ ॥** अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्याद् यञादौ सार्वधातुके परे ॥ भवामि । भवावः । भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः ॥ एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे । भोक्ष्यध्वे ॥ भोक्ष्ये । भोक्ष्यावहे । भोक्ष्यामहे ॥ मन्यसे । मन्येथे । मन्यध्वे इत्यादिरर्थः । युष्मद्युपपदे इत्याद्यनुवर्तते । तेनेह न—एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिः ॥ प्रहासे किम् ? यथार्थकथने मा भूत्—एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि ॥ **परोक्षे लिट् ।३।२।११५ ॥** भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् ॥ लस्य तिबादयः ॥ **लिट् च ।३।४।११५ ॥** लिडादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्वधातुकसंज्ञः ॥ तेन शबादयो न ॥ **परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ।३।४।८२ ॥** लिटस्तिबादीनां नवानां णलादयो नव स्युः ॥ भू अ इति स्थिते ॥ **भुवो वुग्लुङ्लिटोः ।६।४।८८ ॥** भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि ॥ नित्यत्वाद्वुग्गुणवृद्धी बाधते ॥ **एकाचो द्वे प्रथमस्य ।६।१।१ ॥ अजादेर्द्वितीयस्य ।६।१।२ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **लिटि धातोरन-**

---

१ स्थान्यलाश्रयविधौ स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेर्नेह "अतो दीर्घो यञि" इति सूत्रप्रवृत्तिरिति ध्वनयन्नाह—**अतो गुणे इति** । न च शवकारान्त्यकारयोः पररूपे कृते "सार्वधातुकमपित्" इति ङित्त्वेन "क्ङिति च" इति निषेधाद् गुणो न स्यादिति वाच्यम्, "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वेन गुणप्रवृत्तेः सुलभत्वात् । नचैवमपि "वार्णादाङ्गम्—" इति न्यायेनैकादेशात् पूर्वमेव गुणः स्यादिति वाच्यम्, वार्णाङ्गयोः समानस्थानिकत्वे एव तत्प्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रकृते तथात्वाभावात् ॥ २ श्वशुरगृहे गतं पुरुषं प्रति सत्यप्योदने परिहासशीलस्यालकादेर्वाक्यमुदाहरति—**एहि मन्ये इत्यादि** । भो देवदत्त ! त्वमेहि, त्वं मन्यसे—'अहमोदनं भोक्ष्ये' इति स ओदनोऽतिथिभिर्भुक्त इत्यर्थः ॥ **एतमेत वेति** । भो देवदत्तौ ! युवामेतं युवां मन्येथे 'आवामोदनं भोक्ष्यावहे' इति भुक्तः स इत्यादिपूर्ववत् । भो देवदत्ताः ! यूयमेत यूयं मन्यध्वे 'वयमोदनं भोक्ष्यामहे' इति, भुक्त इत्यादि पूर्ववत् । इत्यर्थः । यस्य स्थाने आदेशः तं स्थानिनमेव दर्शयति—**भोक्ष्ये इत्यादिना** । ३ **परोक्षे लिडिति** । साक्षात् कृतमित्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वं परोक्षत्वम् । एवं च मनसोऽसांनिध्यात्प्रत्यक्षत्वाभावेनोत्तमपुरुषोपि भवतीति भाष्ये स्पष्टमिति "घटमहं चकार" इत्यादिरूपाणां नासङ्गतिरिति दिक् ॥ अतीताया रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितः सकलो दिवसोऽद्यतनस्तद्भिन्नोऽनद्यतनः ॥ ४ ननु "भू अ" इति दशायां वुकं बाधित्वा परत्वाद् गुणवृद्धी स्यातामिति चेत्तत्राह—**नित्यत्वादिति** । "परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः" इति परिभाषया परापेक्षया नित्यस्य बलवत्त्वबोधनादिति भावः । गुणे वृद्धौ च 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेन भूशब्दत्वात् कृताकृतप्रसङ्गित्वेन वुको नित्यत्वमिति भावः ॥ न च "शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति" इति परिभाषया वुकोऽपि नित्यत्वाभाव एवेति वाच्यम्, "क्वचित्कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता" इति परिभाषाबोधितस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वस्यैव लक्ष्यानुरोधेन प्रकृते आश्रयणेन वुको नित्यत्वानपायात् । नचैवमपि "द्विर्वचनेऽचि" इति निषेधाद् गुणादेरप्राप्तौ मूलमसङ्गतमिति वाच्यम्, "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इति गुणस्य द्वित्वनिमित्तघटकाच्पर्याप्तनिमित्तताकाजादेशाभावेन "द्विर्वचनेऽचि" इत्यस्याप्राप्तेः, इति केचित् ॥ अन्ये तु—"द्विर्वचनेऽचि" इति सूत्रं स्थानिरूपातिदेशविधायकमिति मतेन मूले योजयन्ति ॥

भ्यासस्य ।६।१।८ ॥ लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य ॥ भूव् भूव् अ इति स्थिते ॥ **पूर्वोऽभ्यासः** ।६।१।४ ॥ अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ॥ **हलादिः शेषः** ।६।४।६० ॥ अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः ॥ **ह्रस्वः** ।७।४।५९ ॥ अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ॥ **भवतेरः** ।७।४।७३ ॥ भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात् लिटि ॥ **अभ्यासे चर्च** ।८।४।५४ ॥ अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च ॥ झशां जशः खरां चरः । तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः, प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेक आन्तरतम्यात् ॥ **असिद्धवदत्राभात्** ।६।४।२२ ॥ इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात् ॥ इति वुकोऽसिद्धत्वादुवङि प्राप्ते–॥ **वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ***॥ बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥ **आर्धधातुकस्येड्वलादेः** ।७।२।३५ ॥ वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् ॥ बभूविथ । बभूवथुः । बभूव ॥ बभूव । बभूविव । बभूविम ॥ **अनद्यतने लुट्** ।३।३।१५ ॥ भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् ॥ **स्यतासी लृलुटोः** ।३।१।३३ ॥ ऌ इति ऌङ्लृटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ स्तो लृलुटोः परतः । शबा-

---

१ **हलादिः शेष इति** । "ह्रस्वोहलादिः शेषः" इति संहिता पाठे 'ह्रस्वः' 'अहल्' 'आदिः शेषः' इत्येवं योगविभागे 'अहल्' इत्यत्र 'अभ्यासस्य' इति संबन्धे 'अभ्यासस्य अहल्भावो भवति' इत्यर्थः । ततः 'आदिः शेषः' इत्यत्र 'क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते' इति न्यायेन 'अहल्' इत्यतः 'हल्' इत्येवानुवर्तते । तथा च 'अभ्यासस्यादिर्हल् चेत् स शिष्यते' इत्यर्थः ॥ तथा च "अभ्यासस्याहल् हलभावो भवति, यश्चादिः स तत्र शिष्यते" इत्यर्थाद् "आट, आटतुः" इत्यादौ न दोषः ॥ २ **इति वलोप इति** । "सर्वं वाक्यं सावधारणं भवति" इति न्यायाद् विनाप्येवकारं तदर्थप्रतीतिः । इत्यनेनैव वलोप इत्यर्थः ॥ न तु "लोपो व्योर्वलि" इत्यनेन, "वार्णादाङ्गम्–" इति न्यायात्, वलि लोपे वग्रहणप्रत्याख्यानेन तदप्राप्तेश्च ॥ ३ **अभ्यासस्याच इति** । अभ्यासस्यावयवो योऽच् तस्येत्यर्थः । वैयधिकरण्यान्वयफलं तु "चच्छौ" इति । अत्र हि सामानाधिकरण्येनान्वये "अजन्तस्याभ्यासस्य ह्रस्वः" इत्यर्थे छो इत्यस्यात्त्वे छाशब्दस्य द्वित्वेऽन्तरङ्गत्वात् ह्रस्वात् पूर्वं तुकि ह्रस्वो न स्यात्, अभ्यासस्याजन्तत्वाभावात् ॥ 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति तु तुग्विषये न प्रवर्तते 'च्छ्वोः शूड्–' इत्यत्र सतुक्कनिर्देशादिति भावः ॥ यद्यपि "भवतेरः" इत्येव सिद्धेरस्य प्रकृते नोपयोगस्तथापि पर्जन्यवच्छास्त्रप्रवृत्त्यभ्युपगमेनेदमत्रोक्तमिति बोध्यम् ॥ ४ **समानाश्रये इति** । असिद्धत्वाश्रयशास्त्रसम्बन्धिनिमित्तसमुदायान्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वं समानाश्रयत्वम् ॥ ५ **उवङीति** । णल्यपि वृद्ध्यपेक्षया नित्यत्वाद् वुकि वृद्धेराभीयत्वाभावेन तत्रासिद्धत्वाभावाद् वृद्ध्यप्राप्तावुवङः प्राप्तिः । अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावाद् हलादिः शेषात्वयोरत्र समावेशः ॥ ६ **बभूविवेति** । नचात्र "श्र्युकः क्किति" इतीण्निषेधेऽच्परत्वाभावेन "भुवो वुक्" इति वुगागमोऽपि न स्यादिति वाच्यम्, क्रादिनियमेनेडागमप्रवृत्तेः सुलभत्वात् ॥ ७ **लृङ्लृटोरिति** । "त्यक्तानुबन्धग्रहणे सामान्यस्य ग्रहणम्" इति परिभाषाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ नन्वेवं सति शब्दतः साम्याभावाद् यथासंख्यं न स्यादिति चेत् न, वाचकशब्दसाम्याद् यथासंख्यप्रवृत्तेः ॥ ८–ननु स्याद्यपेक्षया लादेशानां परत्वाद् "विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्" इति न्यायाच्च तिबाद्युत्पत्तौ शबादयः कुतो नेत्यत आह–**शबाद्यपवाद इति** । आदिना श्यनादीनां समुच्चयः । यदि तु अत्र सूत्रे "आर्धधातुके" इत्यनुवृत्त्याऽस्य लावस्थायामेव प्रवृत्तिरिति विभाव्यते तदा यदीदं न स्यात् तदा शप् स्यात्, कृते त्वप्राप्तिरित्येवताऽपवादत्वव्यवहारोऽवसेयः ॥

चापवादः ॥ **आर्धधातुकं शेषः ।३।४।११४ ॥** तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् ॥ इट् ॥ **लुटः प्रथमस्य डारौरसः ।२।२।८९ ॥** डा रौ रस् एते क्रमात्स्युः ॥ डित्त्व[1]सामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः ॥ **पुगन्तलघूपधस्य च ।७।३।८६ ॥** पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ येन नाव्यवधानं[2] तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः । भवित् आ । अत्रेटो गुणे प्राप्ते ॥ **दीधीवेवीटाम्[3] ।१।१।६ ॥** दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः ॥ भविता ॥ **तासस्त्योर्लोपः ।७।४।५० ॥** तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे ॥ **रि च ।७।४।५१ ॥** रादौ प्रत्यये प्राग्वत्[4] ॥ भवितारौ । भवितारः ॥ भवितासि । भवितास्थः । भवितास्थ ॥ भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ॥ **लृट् शेषे च ।३।३।१३ ॥** भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् स्यात्क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च ॥ स्यः, इट् । भविष्यति । भविष्यतः ॥ भविष्यन्ति ॥ भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ ॥ भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ॥ **लोट् च ।३।३।१६२ ॥** विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ॥ **आशिषि[5] लिङ्लोटौ ।३।३।१७३ ॥ एरुः ।३।४।८६ ॥** लोट इकारस्य उः स्यात् ॥ भवतु ॥ **तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् । ७ । १ । ३५ ॥** आशिषि तुह्योस्तातङ् वा

---

१ **डित्त्वेति** । सर्वादेशत्वं त्वनुबन्धान्तरेणापि सुशकमिति भावः । एतच्च "उच्चरितप्रध्वंसो ह्यनुबन्धः" इति वदतां प्राचामनुरोधेन । "इत्संज्ञायोग्यत्वमनुबन्धत्वम्" इति नव्यमते तु "डा आ" इत्येवं प्रश्लेषेणैव सर्वादेशत्वं सम्पादनीयम् ॥ २ ननु "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इत्यस्याऽङ्गविशेषणत्वे "सार्वधातुकार्धधातुकाव्यवहितपूर्वस्याङ्गस्येको गुणो भवति" इति सूत्रार्थे "भिनत्ति" इत्यादावपि गुणः स्यात् "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इत्यस्य इको विशेषणत्वे तु "सार्वधातुकार्धधातुकाव्यवहितपूर्वस्याङ्गावयवस्येको गुणो भवति" इति सूत्रार्थे "भेत्ता" इत्यादावपि गुणो न स्यादत आह—**येन नाव्यवधानमिति** । "येन" इति कर्तरि तृतीया । "व्यवधानम्" इति भावे ल्युट् । "भवति" इत्यस्याध्याहारः । एवं च "येन नाव्यवधानम्" इत्यस्य "यत्कर्तृकावश्यव्यवधानम्" इत्यर्थो नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदाढर्यबोधकत्वात् । "यत्कर्तृकव्यवधानशून्यसंभवाभावस्तद्व्यवधानेऽपि भवति" इति यावत् । एवं च वचनसार्थक्याय वर्णैकव्यवधाने प्रवृत्तावपि अनेकवर्णव्यवधाने प्रवृत्तिर्नेति भावः सूच्यते ॥ अत्र च "दीधीवेवीटाम्" इत्यत्रेड्ग्रहणं क्नुसनोः कित्त्वं च ज्ञापकम्" इति ज्ञेयम् ॥ ३ **दीधीवेवीटामिति** । ननु "दीङ् क्षये" "धीङ् अनादरे" "वेञ् तन्तुसन्ताने" वी गत्यादिषु" एतेषां चतुर्णां ग्रहणं कस्मान्नेति चेन्न, अवयवप्रसिद्ध्यपेक्षया समुदायप्रसिद्धेर्बलवत्त्वात्, किंच चतुर्णां ग्रहणेऽभिप्रेतेऽसंदेहार्थम्—"दीवेधीवीटाम्" इत्येव ब्रूयात् भगवान् सूत्रकारः । साहचर्यपरिभाषायाः क्त्वोऽर्थग्रहणेनानित्यत्वबोधनात् प्रकृतसूत्रे लक्ष्यानुरोधेन प्रवृत्त्यभावे आगमस्येटो ग्रहणम् ॥ एतेन दीधीवेवीभ्यां साहचर्याद् "इट किट कटी" इत्यत्र निर्दिष्टस्येड्धातोरेव ग्रहणं स्यादिति मन्दोक्तमपास्तम् । ४ **प्राग्वदिति** । तासेर्लोप इत्यर्थः । अस् तु नात्र संम्बध्यते, ततो रादिप्रत्ययासंभवात् इति प्राञ्चः ॥ लिटि 'व्यतिरे' इत्यत्र रादावस्तेः सकारलोपार्थमस्तेरप्यनुवर्तनमावश्यकमेवेति नव्याः ॥ ५ **आशिषीति** । स्वस्य परस्य चेष्टार्थस्य संशानमाशीः ।

स्यात् ॥ अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । यद्यपि 'ङिच्चेत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतया संभवत्प्रयोजनङकारे तातङि मन्थरं प्रवृत्तः परेण बाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात् । भवतात् ॥ **लोटो लङ्वत् ।३।४।८५ ॥** लोटो लङ इव कार्यं स्यात् ॥ तेन तामादयः सलोपश्च ॥ तथा हि—॥ **तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः ।३।४।१०१ ॥** ङितश्चतुर्णां तामादयः क्रमात्स्युः ॥ **नित्यं ङितः ३।४।९९ ॥** सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् ॥ अलोऽन्त्यस्येति सस्य लोपः । भवताम् । भवन्तु ॥ **सेर्ह्यपिच्च ।३।४।८७ ॥** लोटः सेर्हिः स्यात्सोऽपिच्च ॥ **अतो हेः ।६।४।१०५ ॥** अतः परस्य हेर्लुक् स्यात् ॥ भव । भवतात् । भवतम् । भवत ॥ **मेर्निः ।३।४।८९ ॥** लोटो मेर्निः स्यात् ॥ **आडुत्तमस्य पिच्च ।३।४।९२ ॥** लोडुत्तमस्याडागमः स्यात्स पिच्च ॥ हिन्योरुत्वं न, इकारोच्चारणसामर्थ्यात्[२] । भवानि । भवाव[३] । भवाम ॥ **अनद्यतने लङ् ।६।४।७१ ॥** अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ॥ **लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ।६।४।७१ ॥** एषु परेष्वङ्गस्याडागमः स्यात्सचोदात्तः ॥ **इतश्च ।३।४।१०० ॥** ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः स्यात् ॥ अभवत्[४] । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम ॥ **विधिनि-**

---

१ ननु "भवतात्" इत्यत्र तातङादेशस्य ङित्त्वेन अनेकाल्त्वेऽपि अनङादाविव बाधकेन "ङिच्च" इत्यनेनाऽन्त्यस्य स्थाने प्रवृत्तिर्युक्तेति "अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः" इति मूलमसङ्गतमेवेत्याशयेन शङ्कते-**यद्यपीति॥** समाधत्ते-**तथापीति** । अयं भावः—अनन्यफलकङित्त्वे अनङादौ चरितार्थस्य "ङिच्च" इति शास्त्रस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणादिफलकतातङ्ङित्त्वे दुर्बलस्येव प्राप्तौ परेण "अनेकाल्-" इत्यनेन बाधः ॥ नह्यनङादौ ङित्त्वस्यान्त्यादेशादृते फलमस्ति, नहि च यत्र कुत्रचित् सावकाशस्य विधेर्बाधकत्वं दृष्टमस्ति । निरवकाशत्वरूपस्यापवादशास्त्रे बाधकत्वप्रयोजकस्याभावात् । 'निरवकाशो ह्यपवाद उत्सर्गं बाधते' इति नियम इति । **संप्रसारणाद्यर्थतये**त्यादिना ध्रुव ईडभावः समुच्चीयते । न च सति सर्वादेशे गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणाद्यर्थत्वम्, सति गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थत्वे सर्वादेशत्वम्, इत्यन्योन्याश्रयेण सर्वादेशत्वालाभे अन्त्यादेशत्वमेव स्यादिति वाच्यम्, "एरुः" इत्यस्यानन्तरम् "तिह्योस्तादाशिष्यन्यतरस्याम्" इति न्यासेन इकारानुवृत्त्या "तिह्योरिवर्णस्य तात्" इत्यर्थकेनान्त्यादेशत्वसिद्धौ ङित्त्वस्य सर्वादेशत्वविधानार्थत्वकल्पनेनादोषात् ॥

२ **सामर्थ्यादिति** । इतरथा प्रक्रियालाघवाय "हुनू" एव विदध्यात् सूत्रकार इति भावः ॥ **भवानीति** । लङ्वद्भावात् प्राप्तमपि "इतश्च" इति न प्रवर्तते, "मो नः" इति वक्तव्ये "मेर्निः" इति सूत्रकरणात् ॥ एवं हेरपि । अन्यथा "सो हः" इत्येव ब्रूयात् पाणिनिः । न च "मो नः" इति न्यासे "भवामः" इत्यत्र मसो मकारस्यापि नकारः स्यादिति वाच्यम्, "एरुः" इत्यतः "एः" इत्यस्यानुवृत्त्या लोड्विशेषणत्वेन "इवर्णान्तस्य लोटो मस्य नः" इत्यर्थेनादोषात् ॥ ३ **भवाव इति** । अत्र "आदेः परस्य" इत्यनेनादेर्वकारस्य तु लोपो न, "परबोधकं परशब्दमुच्चार्य परस्य विहितं यत्कार्यं तत् कार्यं परत्वेन निर्दिष्टस्यादेरलो बोध्यम्" इति सूत्रार्थात् ॥ "सेर्ह्यपिच्च" इत्यस्य स्थाने "सेर्हिङ्" इति तु नासूत्रि, छन्दसीष्यमाणस्य "यौहि युहि" इति रूपद्वयस्यासिद्ध्यापत्तेः । सिद्धान्ते हि "बहुलं छन्दसि" इति वैकल्पिकेऽपित्त्वातिदेशे-तद्भावाभावपक्षे "उतो वृद्धिर्लुकि हलि" इति वृद्धौ रूपद्वयनिष्पत्तिः । इदानीं तु वैकल्पिके हिङादेशे "यौहि युहि" इत्यनिष्पत्तिरिति बोध्यम् ॥ ४ **अभवदिति** । नचात्र "आदेः परस्य" इत्यादेर्लोपापत्तिः, अनुवृत्तस्य "धातोः" इत्यस्य विहितविशेषणत्वेन परशब्देन परस्य कार्यविधानाभावात् ॥

मन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ।३।३।१६१ ॥ एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् ॥ विधिः प्रेरणं भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् । आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । प्रवर्तनायां लिङ् इत्येव सुवचम् । चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ।३।४।१०३ ॥ लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात्स चोदात्तो ङिच्च ॥ ङित्त्वोक्तेर्ज्ञायते 'क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेध' इति श्रादेशस्य शानचः शित्त्वमपीह लिङ्गम् ॥ **सुट् तिथोः ।३।४।१०७ ॥** लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्यात् ॥ सुटा यासुट् न बाध्यते । लिङो यासुट्, तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात् ॥

लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ।७।२।७९ ॥ सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् ॥ इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि । स्फुटतरं तु तत्राप्यात्मनेपदे ॥

---

१ **प्रपञ्चार्थमिति** । प्रवर्तनात्वस्य विध्यादिषु चतुर्ष्वनुस्यूतत्वादिति भावः ॥ अत एव "अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि । तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ॥ न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि वा । विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम् ॥" इति संगच्छते । **प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वं प्रवर्तनात्वम्** । तच्चेष्टसाधनस्यास्तीति तदेव विध्यर्थः ॥ २ **ङित्त्वोक्तेरिति** । लिङो ङित्त्वस्य स्थानिवत्त्वेन तदादेशेऽतिदिष्टत्वात्, आदेशे च ङित्त्वस्याचारितार्थ्यात् समुदायोपकारकत्वमेव ॥ एवं च सति यासुटो ङित्त्वेन "न ल्यपि" इति ज्ञापिताया अनुबन्धकार्येऽनल्विधाविति निषेधाप्रवृत्तेः क्वाचित्कत्वं बोध्यते इति भावः ॥ ननु "सार्वधातुकमपित्" इति सूत्रे "अपित्" इति योगं विभज्य "गाङ्कुटा" इत्यतो 'ङिद्' ग्रहणमनुवर्त्य, उभयोरावृत्तिं कृत्वा "अपित्" इति प्रसज्यप्रतिषेधं चाश्रित्य "ङित् पिन्न भवति" "पिच्च ङिन्न भवति" इति भाष्ये उक्तम्, अत एव "ब्रूतात्" इत्यादौ "ब्रुव ईट्" इतीण्न ॥ एवं च "स्तुयात्" इत्यादौ गुणनिषेधाय ङित्त्वस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकत्वासंभव इत्यरुचेराह–**श्रादेशस्येति** । अन्यथा श्रावृत्तिशित्त्वमादाय "मुषाण" इत्यादौ गुणाभावादिसिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'टिड्ढा' इति सूत्रे गुरुचरणैरुक्तमिति तत एवाधिकमवधार्यम् ॥ ३ ननु सुटो विशेषविहितत्वेन येन नाप्राप्तिन्यायेन यासुटो बाधः कथं नेत्यत आह–**सुटा यासुडिति** ॥ तत्र हेतुमाह–**विषयभेदादिति** । अत एव "असंभवे एवापवादत्वम्" इति वार्तिकमतं संगच्छते । भाष्ये तु–"सत्यपि संभवे बाधनं भवति" यथा दधिदानोत्तरं तक्रदानस्य चारितार्थ्येऽपि तक्रदानेन दधिदानस्य बाध इत्युक्तम् ॥ अत एव–अचि रादेशेन नुटो बाधमाशङ्क्य "न तिसृ" इति ज्ञापकेन समाहितं भाष्ये ॥ एवं च प्रकृते का गतिरिति चेच्छृणु–"यासुट् परस्मैपदेषु" इत्यत्र "परस्मैपदेषु" इति विषयसप्तमी । तेन परस्मैपदविषयतायामेव लिङो यासुड्विधानम् । तस्मिंश्च समये सुटः प्राप्तिरेव नेति कथं बाध्यबाधकभावः । अत एव "लिङो यासुट्, तकारथकारयोः सुट्" इति मूले उक्तम् । "**विषयभेदात्**" इत्यस्य "प्राप्तिविषयभेदात्" इत्यर्थः । "प्राप्तिकालभेदात्" इति फलितार्थः । वस्तुतः "**यासुड्विषये सीयुटः प्रतिषेधो वक्तव्यः**" इति वार्तिकेनात्र प्रकरणे बाध्यबाधकभावाभावज्ञापनेन न दोष इति सर्वं सुस्थम् ॥ अत एव झेर्जुस्विषये यासुट्सिद्धिरन्यथा जुसा यासुटो बाधापत्तिः ॥ केचित्तु आत्मनेपदे सुटश्चारितार्थ्येऽपि परत्वाद् बाधः कुतो नेत्याशङ्क्य "**विषयभेदात्**" इत्यस्य यौगपद्यासंभवरूपविप्रतिषेधाभावान्न परत्वेन बाधः, "विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते" इत्याशयं वदन्ति ॥ ४ **सकारद्वयस्यापीति** । अङ्गुल्यादिवत् लोकसिद्धेन "दीधीवेवीटाम्" इति सूत्रस्थेड्ग्रहणज्ञापितेन च "**अवयवावयवोऽपि समुदायावयवः**" इति न्यायेन सुटोऽपि "लिङ्भक्तत्वात्" इति भावः । "लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते" इत्यस्य

अतो येयः ।७।२।८० ॥ अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य या इत्यस्य इय् स्यात् ॥ गुणः ॥ यलोपः । भवेत् ॥ सार्वधातुके किम् ? चिकीर्ष्यात् । मध्येऽपवादन्यायेन हि अतो लोप एव बाध्येत । भवेदित्यादौ तु परत्वाद्दीर्घः स्यात् । भवेताम् ॥ **झेर्जुस्** ।३।४।१०८ ॥ लिङो झेर्जुस् स्यात् । ज इत् ॥ **उस्य पदान्तात्** ।६।१।९६ ॥ अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् ॥ इति प्राप्ते—परत्वान्नित्यत्वाच्च 'अतो येयः' इति प्राञ्चः ॥ यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यं तथापि यास् इत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद इय् । अतो येय इत्यत्र तु सन्धिरार्षः । भवेयुः ॥ भवेः । भवेतम् । भवेत ॥ भवेयम् । भवेव । भवेम ॥ **लिङाशिषि** ।३।४।११६ ॥ आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥ **किदा-**

—तु लक्ष्यभेदान्नास्ति विषयतेति तत्त्वम् ॥ नन्वेवं सुड्विधानं व्यर्थमत आह—**सुटः श्रवणं त्विति** ॥ **आशीर्लिङीति** । भूयास्तामित्यादौ । ननु सुटि जाते "अनचि च" इत्यस्यासिद्धत्वात् ततः पूर्वमेव "स्कोः" इत्यनेन यासुटः सकारस्य लोपः, झलि परे संयोगादित्वात् तथा चैकसकारकं रूपं तुल्यम् । सुडभावे यासुटः सकारस्य द्वित्वे कृते तु सुटि "स्कोः" इति सलोपात् सुट एव सकारस्य द्वित्वे च द्विसकारकमपि रूपं तुल्यमेवेति सुटो विधानं व्यर्थमित्यपरितोषादाह—**स्फुटतरं त्विति** । "एधिषीष्ट" इत्यादाविति भावः ॥

१ **यलोप इति** । न च यलोपे कर्तव्ये संज्ञासापेक्षस्येयो बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वमिति वाच्यम्, परिभाषायामङ्गशब्देन शब्दस्वरूपस्य सप्तम्याद्यन्तोपात्तस्य निमित्तस्यैव ग्रहणम्, न तु संज्ञाया आर्थस्य चेत्यदोषात् ॥ एवं चेयोऽपरनिमित्तकत्वेनाऽन्तरङ्गत्वमिति शेखरकृत् ॥ अत्र दाधिमथाः—यलोपस्यापि संज्ञासापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वमेवेति निर्दोषतायामपि यलोपस्याल्पापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वम् इयादेशस्य बह्वपेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वमित्यस्य न्याय्यत्वे बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वेन लक्ष्यसिद्धिः करणीया—इति वदन्ति ॥ २ "अतो येयः" इति सूत्रे आर्धधातुकयकारे शबादिविकरणानामप्राप्त्याऽकारात्परत्वासंभवेनाव्यभिचाराद् "रुदादिभ्यः" इत्यतः सार्वधातुकपदानुवृत्तिः किमर्थेत्याशङ्क्य समाधत्ते—**चिकीर्ष्यादिति** । अयं भावः—"भवेत्" इत्यत्र "अतो दीर्घो यञि" इति दीर्घः प्राप्तः, "चिकीर्ष्यात्" इत्यत्र "अतो लोपः" इति लोपः प्राप्तः, एवं च इयादेशप्राप्तिविषयस्य बहुभिराक्रान्ततयाऽपवादत्वम् । तत्र कस्य बाधेन चारितार्थ्यमित्यपेक्षायाम्—"अतो लोपः ६।४।४८" "अतो येयः ७।२।८०" "अतो दीर्घो यञि ७।३।१०१" इति पाठक्रमे । "**मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्**" इति न्यायेन अतो लोपबाधेन चारितार्थ्ये दीर्घबाधे मानाभावेन परत्वाद् दीर्घः स्यादिति सार्वधातुकग्रहणमिति । कृते चास्मिन् "चिकीर्ष्यात्" इत्यत्रेयादेशाप्राप्तौ उक्तन्यायविषयाभावेन दीर्घबाधेनैव चारितार्थ्यमिति हृदयम् ॥ ३ "उस्य पदान्तात्" इति सूत्रस्य "अवर्णादजादावुसि पूर्वान्तपरादयोरेकः पररूप आदेश इत्यर्थः ॥ तदाह—**इति प्राप्ते इति** ॥ ४ **परत्वादिति** । "भवेत्" इत्यादौ "अतो येयः" इत्यस्य "अयुः" इत्यादौ च पररूपविधायकस्य चारितार्थ्येन प्रकृते विप्रतिषेधः सुलभ इति भावः ॥ **नित्यत्वादिति** । एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन ग्रहणान्नित्यत्वमिति भावः ॥ ५ "प्राञ्चः" इत्यनेन सूचितामरुचिं प्रकटयन्नाह—**यद्यपीति** । **अन्तरङ्गत्वादिति** । प्रत्ययमात्रापेक्षत्वेन पररूपस्यान्तरङ्गत्वम् । प्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्षत्वेन "अतो येय" इत्यस्य बहिरङ्गत्वमिति भावः ॥ ६ **किदाशिषीति** । ननु ङित्त्वेनैव गुणवृद्धिनिषेधे सिद्धे किद्वचनमनर्थकमिति चेन्न, "इज्यात्" इत्यादौ "वचिस्वपियजादीनां किति" इति सम्प्रसारणार्थं तस्यावश्यकत्वात् । न च "वचिस्वपियजादीनां ङिति" इति न्यासेन "इज्यात्" इत्यादौ न दोष इति वाच्यम्, तथा न्यासे "ईजतुः" इत्यादौ सम्प्रसारणानुपपत्तेः । ननु च "असंयोगाल्लिट् ङित्" इति न्यासेन "ईजतुः" इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति चेन्नैवम्, "जागर्यात्" इत्यत्र गुणार्थं किद्वचनस्यावश्यकत्वात् । जागर्तेर्गुणो हि ङिति पर्युदस्यते, ङित्त्वं चेह विशेषविहितेन कित्त्वेन बाध्यते ॥

शिषि ।३।४।१०४ ॥ आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात् ॥ स्कोरिति सलोपः ॥ **ग्क्ङिति च ।१।१।५ ॥** गित्किन्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः ॥ भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त ॥ भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ॥ **लुङ् ।३।२। ११० ॥** भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् ॥ **माङि लुङ् ।३।३।१७५ ॥** सर्वलकारापवादः ॥ **स्मोत्तरे लङ् च ।३।३।१७६ ॥** स्मोत्तरे माङि लङ् स्याच्चाल्लुङ् ॥ **च्लि लुङि । ३।१।४३ ॥** शबाद्यपवादः ॥ **च्लेः सिच् ।३।१।४४ ॥ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ।२।४।७७ ॥** एभ्यः सिचो लुक् स्यात् ॥ गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते[1] ॥ **भूसुवोस्तिङि ।७।३।८८ ॥** भू सू एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् ॥ **अस्तिसिचोऽपृक्ते ।७।३।९६ ॥** सिच्[2] अस् चेति समाहारद्वन्द्वः । सिच्छब्दस्य सौत्रं भत्वम् । अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक् । विद्यमानात्[3]सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः स्यात् ॥ इतीड् न, इह सिचो लुप्तत्वात्[4] । अभूत् ॥ हलः किम् ? ऐधिषि ॥ अपृक्तस्येति किम् ? ऐधिष्ट ॥ अभूताम् ॥ **सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ।३।४। १०९ ॥** सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्संबन्धिनो झेर्जुस् स्यात् ॥ इति प्राप्ते[5] ॥ **आतः ।३।४।११० ॥** सिज्लुक्यादन्तादेव झेर्जुस् स्यात् ॥ अभूवन् ॥ अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम ॥ **न माङ्योगे ।६।४।७४ ॥** अडाटौ न स्तः ॥ मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् भूद्वा ॥ **लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ।३।३।१३९ ॥** हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात् । क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् ॥ अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् ॥ अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत ॥ अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम ॥ **ते प्राग्धातोः ।१।४।८० ॥** ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥ **आनि लोट् ।८।४।१६ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य

---

१ ननु "पा रक्षणे" इति धातोर्लुङि "अपासीत्" इत्यत्र "गै शब्दे" इत्यस्य "अगासीत्" इत्यत्र च सिज्लुक् स्यादत आह–**गापाविति** । अत एव "**गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणम्**" इत्युक्तं भाष्ये । २ ननु "अस्तिश्च सिच्च" अनयोः समाहारः "अस्तिसिच्" इति समाहारद्वन्द्वे "अस्धातोः सिचश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः स्यात्" इति सूत्रार्थे अस्तेर्भूभावस्य स्थानिवत्त्वेनास्तितया अभूदित्यत्र, अस्थादित्यादौ च स्थानिवत्त्वेन सिच्परत्वादीडागमापत्तिःस्यादत आह–**सिच् च अस् चेति** । ननु समाहारद्वन्द्वे अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वेन कुत्वजश्त्वे स्यातामत आह -**भत्वमिति** । "अयस्मयादीनि छन्दसि" इत्यनेनेति भावः । "छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति" इति वृद्धिरादैच्सूत्रभाष्योक्तेः । **कर्मधारय इति** । अस्ति चासौ सिचस्" इत्येवंरूपः । ननु सति कर्मधारये कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वेन स्वौजसिति पञ्चम्युत्पत्तौ "**अस्तिसिचसः**" इत्येवं रूपापत्तिरत आह–**सौत्रो लुगिति** । "सुपां सुलुक्" इत्यनेनेति भावः ॥ ३ अस्तीत्यव्ययस्यार्थमाह–**विद्यमानादिति** । विद्यमानादित्यस्योभाभ्यां सम्बन्धः, इति नोक्तदोषावसरः । "**सर्वादेशेनानपहृतत्वं विद्यमानत्वम्**" इति तल्लक्षणात् । यथाऽत्र सूत्रपाठे भाष्याक्षरस्वारस्यं तथा भाष्यटिप्पण्यां सविस्तरं गुरुचरणैराविष्कृतमिति तत एवावधार्यम् ॥ ४ **लुप्तत्वादिति** 'विद्यमानत्वाभावाद्' इति शेषः ॥ ५ **इति प्राप्ते इति** । प्रत्ययलक्षणेन सिचत्वमादाय प्राप्तिः ॥

लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् ॥ प्रभवाणि ॥ **दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः** * ॥ दुःस्थितिः । दुर्भवानि ॥ **अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्** *॥ अन्तर्धा । अन्तर्धिः । अन्तर्भवाणि ॥ **शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे ।८।४।१८ ॥** उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन् धातौ परे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् ॥ प्रणिभवति । प्रनिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहिता नित्या । तदुक्तम् ।

'संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ॥

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ १ ॥ ' इति ॥

सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात्स्वर्गो भवतीत्यादावुत्पद्यत इत्याद्यर्थात् ॥

---

१ **दुरः षत्वेति** । अत्र वार्तिके प्रादिषु पठितयोः सान्तरान्तयो "दुस्दुर्" इत्युभयोरपि प्रयोगस्थयोरेवानुकरणम् । "षत्वणत्वयोः" इत्यस्य "तद्विधायकशास्त्रयोः" इत्यर्थेन रुत्वस्य सिद्धत्वात् । उभयोर्ग्रहणादेव सुषमादिषु दुष्ठुशब्दपाठः सार्थकः । स हि "अपदुःसुषु स्थः कुः" इति दुस्पूर्वकस्थाधातोः कुप्रत्यये सिद्ध्यति, । अन्यथा दुस्पूर्वकात् कुप्रत्यये "उपसर्गात्" इत्येव षत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ तेन "दुःसेधति" इत्यत्र कदापि षत्वं न । **दुःस्थितिरिति** । "स्त्रियां क्तिन्" इति क्तिन्प्रत्यये "द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति" इतीदादेशे च रूपमिदम् । उपसर्गत्वनिषेधे "उपसर्गात्सुनोति-"इत्यादिना षत्वाभावः ॥ **दुर्भवानीति** । उपसर्गत्वाभावेन "आनि लोट्" इति णत्वं न ॥ २ **अन्तर्धेति** । "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ्प्रत्यये "आतो लोप इटि च" इत्याकारलोपे "अजाद्यतष्टाप्" इति टापि च रूपमिदम् ॥ **अन्तर्धिरिति** । अन्तःशब्दस्योपसर्गत्वेन 'उपसर्गे घोः किः' इति किप्रत्यये "आतो लोप इटि च" इत्याकारलोपे च रूपमिदम् ॥ **अन्तर्भवाणीति** । उपसर्गत्वाद् "आनि लोट्" इति णत्वं सिद्ध्यति ॥ ३ ननु संहिताधिकारात् तद्विवक्षाविवक्षायां रूपद्वयसिद्धौ विभाषाग्रहणं व्यर्थमत आह-**इहोपसर्गाणामिति** । **असमस्तत्वेऽपीति** । सुबन्तानामेव समासविधानादिति भावः । "सह" इति योगविभागेन समासस्तु छन्दस्येवेति हृदयम् । ४ उक्तार्थे प्रमाणमुपन्यस्यति-**तदुक्तमिति** । अभियुक्तैरिति शेषः । तदेव वाक्यमाह-**संहितैकपदे इति** । एकमेव पदमेकपदम्, तत्र संहिता नित्या यथा "हरये" इति । धातुश्च उपसर्गश्च धातूपसर्गौ तयोः संहिता नित्या, यथा "प्रेक्ष्यते" इति ॥ समसनं समासस्तत्र संहिता नित्या यथा "देवेन्द्र" इति । सा=संहिता, वाक्ये तु एकतिङन्तार्थनिष्ठमुख्यविशेष्यताकबोधजनकं वाक्यम्, तत्र तु, विवक्षाम्=वक्तुमिच्छाम्, अपेक्षते=अभिलष्यतीत्यर्थः । यथा "हे रोहिणि ! त्वमसि शीलवतीषु धन्या एनं निवारय पतिं सखि ! दुर्विनीतम्" इत्यादिषु विवक्षाधीना संहिता ज्ञेया । संहितात्र सन्धिः ॥ एकपदशब्देन चात्र अखण्डपदं गृह्यते । अखण्डत्वं च पदत्वाभाववदुत्तरखण्डत्वम् । पदत्वाभाववान् उत्तरखण्डो यस्य तत्त्वमिति चास्यार्थः । अत एव समासग्रहणं चरितार्थम् । अन्यथा "एकपद" इत्यनेनैव सिद्धे समासग्रहणं निष्फलमेव स्यात् । "गोबलीवर्दन्यायेन" इति तत्त्वबोधिनीकारप्रभृतीनामुक्तिस्तु हेयैव, निरुक्तलक्षणस्य "राजीयति" इत्यादिसिद्धये आवश्यकत्वात् । अन्यथा तत्र पक्षे शबेकादेशोऽपि न स्यात् । अत एव च "अग्रे अग्रे" इत्यादौ पदद्वित्वे संहिता अनित्यैवेत्यलं पल्लवितेन ॥ ५ ननु भूधातोः सत्तारूपस्यैकस्यैवार्थस्याङ्गीकारे "सत्तायां मङ्गले वृद्धौ निवासे व्याप्तिसम्पदोः । अभिव्याप्तौ च शक्तौ च प्रादुर्भावे गतौ च भूः" इत्यादीनि अभियुक्तवचनानि न सङ्गच्छेरन्' इत्याशङ्कां परिहरन्नाह-**सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणमिति** । स्वबोधकत्वे सति स्वेतरबोधकत्वमुपलक्षणत्वम् ॥ तत्र हेतुमाह-**यागादिति** । अत एव "सेधतेर्गतौ" इत्यत्र गतिग्रहणम्, "परौ भुवोऽवज्ञाने" इत्यत्रावज्ञानग्रहणम्, "कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव" इत्यत्रैवकारग्रहणं च सार्थकम् । अत एव च "धातवश्चोपसर्गाश्च निपाताश्चेति ते त्रयः । अनेकार्थाः स्मृता सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥" इत्युक्तं सङ्गच्छते ॥

उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति । पराभवति । संभवति । अनुभवति । अभिभवति । उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः । उक्तं च–'उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥ १ ॥' इति ॥ **एध वृद्धौ । कत्थन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः ॥ टित आत्मनेपदानां टेरे । ३।४।७९ ॥** टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते ॥ **सार्वधातुकमपित् ।१।२।४ ॥** अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत्स्यात् ॥ **आतो ङितः ।७।२।८१ ॥** अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ॥ **थासः से ।३।४।८० ॥** टितो लस्य थासः से स्यात् । एधसे । एधेथे । एधध्वे । अतो गुणे । एधे । एधावहे । एधामहे ॥ **इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ।३।१।३६ ॥** इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्याल्लिटि ॥ आमो मकारस्य नेत्त्वम् । आस्कासोराम्विधानाज्ज्ञापकात् ॥ **आमः ।२।४।८१ ॥** आमः परस्य लुक् स्यात् ॥ **कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ।**

१ ननूपसर्गाणां वाचकत्वस्य "आ" इत्यर्वागर्थे इत्यादिना यास्काचार्येणाङ्गीकृतत्वेन तैरेव नानार्थबोधे सिद्धे किमुपलक्षणत्वेनेति शङ्कां परिहरन्नाह–**उपसर्गास्त्विति ॥ द्योतका इति ।** यथा प्रदीपसंयोगे द्रव्यस्य गुणविशेषोऽभिव्यज्यमानो द्रव्याश्रय एव भवति, न प्रदीपाश्रयः तथैव धातोरेवार्थविशेषः सत्युपसर्गसंयोगे व्यज्यते, न तु वाचका इति हृदयम् । उपसर्गाणां वाचकत्वाङ्गीकारे तु "अनुभूयते" इत्यादौ कर्मणि लकाराद्यनुपपत्तिः स्यात्, अनुभवरूपफलस्यानुपसर्गार्थत्वेन धातोरकर्मकत्वात् ।**"उपसर्गाः"**इत्युक्त्या निपातानां द्योतकत्वं वाचकत्वं वाभ्युपैति ॥ २ द्योतकत्वे सम्मतिमपि दर्शयति–**उपसर्गेणेति।उपसर्गेण**=प्रादिना, **धात्वर्थः**=सत्तादिरूपः,=**अबलात्**=बलाभावात् निबर्लत्वादित्यर्थः, अस्वतन्त्रत्वादिति यावत् । **अन्यत्र**=अन्यस्मिन्नर्थे, **नीयते**=प्राप्यते किंवत्–प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् । हरणार्थोऽपि हरतिः तत्रोपसर्गवशात् प्रहरणार्थः, एवमाहरणार्थः, संहरणार्थः, विहरणार्थः, परिहरणार्थश्च यथा सम्पद्यते तथेत्यर्थः । अत्र "अबलात्" इति च्छेदः, नतु "बलात्" इति । तथा सति उपसर्गाणां द्योतकत्वं व्याहन्येत । अपि तु वाचकत्वमेव स्यादिति केचित् ॥ महामहोपाध्यायोपपदालङ्कृताः श्रीगुरुचरणास्तु–"उपसर्गेण नीयते" इति पाठे नयनकर्तृत्वस्योपसर्ग एवाङ्गीकारे बलाभावेऽस्वतन्त्रत्वे च कर्तृत्वं नैव दृष्टचरमिति नयनकर्मण एवास्वतन्त्रत्वस्य सर्वत्राङ्गीकाराद् धातावस्वतन्त्रत्वमुपसर्गेषु स्वतन्त्रत्वमिति विपरीतमेव स्यात् । तस्मात् "उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते" इत्येव पाठो भवेत् । उपसर्गेण–उपसर्गसंसर्गेण, बलात्–शब्दशक्तिस्वभावात्, अन्य एव धात्वर्थः प्रतीयते" इति च तदर्थः । "अन्यत्र नीयते" इति पाठे उपसर्गेण कर्त्रा बलात्कारेण धात्वर्थोऽन्यत्र=केवलस्य प्रसिद्धार्थाद् भिन्नेऽर्थे नीयते=अर्थाद् विलक्षणो धात्वर्थ एव प्रत्याय्यते न स्वार्थं इत्यनेनोपसर्गाणां द्योतकत्वमेव चेति सूचितम् । अधिकरणत्वविवक्षया कर्मत्वं नेति वदन्ति ॥ **द्योतकत्वं च समभिव्याहृतपदशक्त्युद्बोधकत्वम् ॥** ३ इट एत्वे कृते "एध ए" इति दशायाम् "आद्गुणः" इति गुणं बाधित्वा "वृद्धिरेचि" इति वृद्धौ प्राप्तायामाह–**अतो गुण इति ।** ४ आमो मकारस्य "हलन्त्यम्" इतीत्संज्ञा कस्मान्न भवतीत्यत आह–**आमो मस्य नेत्त्वमिति ॥** तत्र प्रमाणमाह–**आस्कासोरिति ।** सति हि मित्त्वे आस्कासोराम् भवन्नपि "मिदचोऽन्त्यात् परः" इत्यचामन्त्यात् परः स्यात् तथा च "अकः सवर्णे दीर्घः" इति सवर्णदीर्घत्वे सत्यकिंचित्करः स्यात्, अतः "दयायासश्च" इति "कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि" इति च आस्कासोराम्विधानं व्यर्थं सद् "हलन्त्यम्" इति प्राप्तेत्संज्ञाया अभावं ज्ञापयतीति भावः ॥ ननु आम्प्रत्ययस्यादन्तत्वाङ्गीकारेण तस्य च "उपदेशेऽजनुनासिक इत्" इतीत्संज्ञया निवृत्तावपि उपदेशेऽन्त्य हलोऽभावान्नेत्संज्ञाप्रवृत्तिरिति किं ज्ञापकेन ॥ नचादन्तत्वे "आमः" इति सूत्रनिर्देशानुपपत्तिरिति वाच्यम्, उत्सृष्टानुबन्धेन निर्देश इत्यङ्गीकारेणादोषात् ॥ नन्वेवमपि "कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि" इति सूत्रघटिताममन्त्र इति निर्देशानुपपत्तिरेवेति वाच्यम्, "सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः" इत्यत्र पररूपवत् शकन्ध्वादेराकृति–

३।१।४० ॥ आमन्ताल्लिट्पराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते ॥ 'आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे कृञ्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन 'कृभ्वस्तियोग' इत्यतः कृञो द्वितीयेति ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणात्कृभ्वस्तिलाभः । तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः । संपदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते ॥ कृञस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते-॥ **आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ।१।३।६३ ॥** आम् प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोऽप्यात्मनेपदं स्यात् ॥ इह 'पूर्ववदित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन

गणत्वेन पररूपेणादोषात्, इति चेन्न, अनेकक्लिष्टकल्पनापेक्षया ज्ञापकस्यैव लघीयस्त्वात्। इत एवाहुः "**आमोऽमित्त्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा । आस्कासोराम्विधानाच्च पररूपं कतन्तवत्**" इत्यभियुक्तवचनेऽदन्तत्वेन समाधाय "आस्कासोराम्विधानाच्च" इति स्वीकृतम् । न च मित्त्वादन्त्यादचः परत्वसामर्थ्यादसंजातविरोधित्वन्यायेनात्र सवर्णदीर्घबाधोऽस्त्विति वाच्यम्, प्रधानसवर्णदीर्घबाधापेक्षया गुणभूतेत्संज्ञाबाधस्यैवौचित्यात् तस्मादत्र ज्ञापकेनैव निर्वाह इति भावः ॥ दाधिमथास्तु-भाष्ये तु "अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यात्" एवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एव 'आममन्त्रे' इति । यद्येवम् "आमामन्त्रे" इति प्राप्नोति इत्याशङ्क्य "शकन्ध्वन्यायेन निर्देशः" इति स्पष्टमेवोपलभ्यते । तेनादन्तपाठे सर्वदोषपरिहारः सूच्यते-इत्याहुः ॥

१ ननु सूत्रे एकस्य कृञ एवोपादानेन वृत्तौ भ्वस्त्योर्लाभः कथमत आह-**आम्प्रत्ययवदिति ॥ कृञ्ग्रहणेति** । कृञ एवानुप्रयोगे धात्वन्तरस्य प्राप्त्यभावात् "अनुप्रयोगस्य" इत्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। न च "कृञ् च" इति चकारेणैवान्यप्रयोगबोधनाज् ज्ञापकाश्रयणं निष्फलमिति वाच्यम्, "धातोराम् स्यात् लिट्परः कृञ्चानुप्रयुज्यते" इत्यर्थेन तस्य सफलत्वात् । "लुटि च क्लृपः" इति सूत्रभाष्ये "सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते" इत्युक्त्या तस्यासत्त्वबोधनेन पूर्वोक्तकल्पनाया वक्तुमशक्यत्वाच्च । ननु "अन्यस्यापि प्रयोगः" इतीयता कथनेन प्रकृते किमायातमिति चेत् तत्राह-**तेनेति** । अन्यस्यापि प्रयोग इति बोधनेनेत्यर्थः । "कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः" इति सूत्रघटितकृशब्दमारभ्य "कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ" इति सूत्रघटितञकारपर्यन्तं प्रत्याहाराश्रयणात् कृभ्वस्तीनां लाभ इत्यर्थः ॥ ननु कृभ्वस्तीनामाम्प्रकृतीनां च परस्परमन्वयो न स्याद् भिन्नविषयत्वादिति शङ्कां परिहरन्नाह-**तेषामिति** । कृभ्वस्तीनामित्यर्थः । **क्रियासामान्येति** । "कृञ्" क्रियावाची । भ्वस्ती सत्तारूपभाववाचकौ । 'भावो भावनोत्पादना क्रिया' इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वेन भावक्रिययोरभेदादिति भावः ॥ **आम्प्रकृतीनामिति** । एधादीनाम् ॥ **विशेषेति** । एधभूत्यादयः तत्तत्फलानुकूलव्यापारवाचकाः । अनुप्रयोगकृञादिवाच्या क्रिया समभिव्याहृताम्प्रकृतिवाच्यफलिकैव व्यापारस्य द्विर्भानप्रसक्तावपि 'संभेदे नान्यतरवैयर्थ्यम्' इति सकृदेव शाब्दबोधे भानम् । "नीलो घटः" इत्यादौ "नीलाभिन्नो घटः" इत्यर्थेन "सामान्यविशेषयोरभेदान्वयः" इत्यस्य क्लृप्तत्वात् । एवं च "एधांचक्रे" इत्यस्य-"परोक्षानद्यतनभूतकालिकक्रियोपलक्षितैककर्तृकवृद्ध्यनुकूलव्यापाराभिन्नो व्यापारः" इति बोधः ॥ ननु प्रत्याहाराश्रयणे सम्पदेरपि मध्यपतितत्वेनाऽनुप्रयोगापत्तिरित्याशङ्क्य समाधत्ते-**सम्पदिस्त्विति ॥ अनन्वितार्थत्वादिति** । सम्पदेर्हि सिद्धवस्तुनो योग्यरूपान्तरापत्तिरूपार्थकत्वादिति भावः । एवं चाम्प्रकृतीनां सम्पदेश्च क्रियाविशेषार्थत्वेनाभेदान्वयो न भवितुमर्हतीति हृदयम् ॥ २ आम्प्रत्ययान्तस्यात्मनेपदनिमित्तत्वाभावादाह-**अतद्गुण इति** । ३ एवमप्राप्तस्य विधानेऽपि प्राप्तस्य निवारणमनेनैव सूत्रेण न सम्भवतीत्यत आह-**इह पूर्ववदिति** ॥ पूर्वशब्देन पूर्वोपादानकात्मनेपदभवनं लक्ष्यते तदाह-**पूर्ववदेवेति** ॥ "**आम्प्रत्ययवत्**" इति सूत्रे न प्रत्याहारग्रहणम् "**अनुप्रयोगस्य**" इत्येव सिद्धे कृञ्ग्रहणसामर्थ्यात् ॥ 'अचः परस्मिन्' इत्यादाविव भावाभावयोरुभयोरतिदेशेनैवोपपत्त्यनुपपत्तिपरिहारसिद्धावपि 'पूर्ववत्' इत्यस्यानुवर्तनं भाष्य उपायान्तरकथनपरमेवेति दाधिमथाः ॥

संबध्यते। पूर्ववदेवात्मनेपदं नतु तद्विपरीतमिति। तेन कर्तृगेऽपि फले इन्दांचकारेत्यादौ न तङ्॥ **लिटस्तझयोरेशिरेच्।३।४।८१॥** लिडादेशयोस्तझयोरेश् इरेच् एतौ स्तः॥ एकारोच्चारणं ज्ञापकम्–'तङादेशानां टेरेत्वं नेति। तेन डारौरसां न॥ क्ङ ए इति स्थिते॥ **असंयोगाल्लिट्कित्।१।२।५॥** असंयोगात्परोऽपि लिट्कित्स्यात्॥ 'क्ङिति चेति निषेधात्' 'सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणो न। द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते–॥ **द्विर्वचनेऽचि। १।१।५९॥** द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्याद्द्वित्वे कर्तव्ये॥ **उरत्। ७।४।६६॥** अभ्यासऋवर्णस्य अत्स्यात्प्रत्यये परे॥ रपरत्वम्॥ हलादिः शेषः॥ प्रत्यये किम्? वव्रश्च॥ **कुहोश्चुः।७।४।६२॥** अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात्॥ एधांचक्रे। एधांचक्राते। एधांचक्रिरे॥ **एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्।७।२।१०॥** उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येट् न स्यात्॥ उपदेशे इत्युभयान्वयि॥ एकाच इति किम्? यङ्लुग्व्यावृत्तिर्यथा स्यात्॥ स्मरन्ति हि–' श्तिपा शपाऽनुबन्धेन

---

१ ननु "लिटस्तझयोरेशिरिच्" इत्येवमेव मात्रालाघवेन पठितव्यम्, पश्चाच्च "टित आत्मनेपदानां टेरे" इत्यनेनैत्वं भविष्यत्येवेति किमेकारोच्चारणेनेत्यत आह–**एकारोच्चारणमिति॥** ज्ञाप्यस्वरूपमाह–**तङादेशानां टेरेत्वं न इतीति।** तङः स्थाने ये आदेशास्तेषां टेरेत्वं न भवतीत्यर्थः॥ ज्ञापनफलमाह–**तेनेति।** तङादेशानां टेरेत्वं नेत्यङ्गीकारेणेत्यर्थः॥ **डारौरसामिति।** 'एधिता, एधितारौ, एधितारः' इत्यादाविति भावः॥ वस्तुतः "एधतास् त" इति दशायां "लुटः प्रथमस्य" इति योगापेक्षया परत्वेन–"टित आत्मनेपदानाम्–" इति टेरेत्वे "पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम्" इति परिभाषया डादिषु कृतेषु पुनरेत्वस्य प्रवृत्तिरेव न, "लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते" इति परिभाषणादिति चिन्त्यमेतत्॥ गुरुचरणास्तु–'उदवोढाम्' इत्यादाविव स्थानिभेदेन लक्ष्यभेदाङ्गीकारेण प्राप्तं टेरेत्वं ज्ञापनेनैव वारणीयमित्याहुः॥ २ **प्रत्यये किमिति।** आसप्तमसमाप्तेरङ्गाधिकारमाश्रित्याङ्गेन प्रत्ययाक्षेपः किमर्थं इति प्रश्नः॥ उत्तरयति–**वव्रश्चेति।** आसप्तमसमाप्तेरङ्गाधिकारानङ्गीकारे प्रत्ययाक्षेपाभावे "**उरत्**" इति योगस्य परनिमित्तत्वाभावात् स्थानिवत्त्वाभावेन "**न संप्रसारणे**–" इति निषेधाप्रवृत्तौ पुनरपि वकारस्य "**लिट्यभ्यासस्य**" इति सम्प्रसारणं स्यादिति भावः॥ अत एवासप्तमसमाप्तेरङ्गाधिकारोऽभ्यधायि भगवता भाष्यकारेण, "**प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः**" इति पक्षो "वव्रश्च" इत्यसिद्ध्या दूषितश्चेति बोध्यम्॥ ३ **उभयान्वयीति।** देहलीदीपन्यायात् काकाक्षिन्यायाद्वेति भावः॥ एकाचि तदसम्बन्धे "बिभित्सति" इति सन इडनिषेधो न स्याद् 'सन्यङोः' इत्यस्य षष्ठीत्वेनानैमित्तिकद्वित्वोत्तरमेकाच्त्वाभावात्। अनुदात्ते च तदसम्बन्धे "कर्तुं हर्तुम्" इति तुमुनि "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इत्याद्युदात्तत्वे तुमुन इडागमापत्तिरनुदात्तत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेरित्युभयत्रान्वय आवश्यक इति भावः॥ ४ ननूपदेशेऽनुदात्तस्यैकाच्त्वाव्यभिचारात् किं तेनेति पृच्छति–**एकाचः किमिति।** नच वधिव्यावृत्त्यर्थं तत्, तत्सामर्थ्येनोपदेशमात्रे एकाचो ग्रहणादिति वाच्यम्, आद्युदात्तनिपातनेन सिद्धेरित्याशयात्॥ नन्वेकाज्ग्रहणाभावे "जंघनिता" इति यङ्लुगन्ते निषेधः स्यादिति चेत् सत्यम्, कृतेऽप्येकाज्ग्रहणे उपदेशे एकाच्त्वस्य सत्त्वेन निषेधस्य दुर्वारत्वात्, एवं च व्यर्थमेकाज्ग्रहणं "श्तिपा शपा" इति निषेधं ज्ञापयति स्थालीपुलाकन्यायात्। अत एव वक्ष्यति–**एतच्चेति।** न च "श्र्युकः किति" इति सूत्रेऽनुवृत्त्यर्थमेकाज्ग्रहणमिति वाच्यम्, लक्ष्यानुसारादेवोक्तनिषेधज्ञापनात्। **यङ्लुग्व्यावृत्तिरिति।** यङ्लुको निषेधनिमित्तत्वव्यावृत्तिरित्यर्थः॥ इदमेव कथमत आह–**स्मरन्तीति।**

निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ १ ॥' इति ॥ एतच्चेहैवैकाज्-ग्रहणेन ज्ञाप्यते ॥ अच इत्येवैकत्वविवक्षया तद्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादने-काच्कोपदेशो व्यावर्त्यते । तेन वधेर्हन्त्युपदेशे एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशेऽने-काच्त्वात् ॥ अनुदात्ताश्चानुपदमेव संग्रहीष्यन्ते ॥ एधांचकृषे । एधांचक्राथे ॥ **इणः षीध्वं-लुङ्लिटां धोऽङ्गात् । ८ । ३ । ७८ ॥** इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वलुङ्लिटां धस्य मूर्धन्यः स्यात् ॥ एधांचकृढ्वे । एधांचक्रे । एधांचकृवहे । एधांचकृमहे ॥ एधांबभूव ॥ अनुप्रयोगसा-मर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । अन्यथा हि कृस्चानुप्रयुज्यत इति कृञ्विति वा ब्रूयात् ॥ **अत आदेः । ७ । ४ । ७० ॥** अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः ॥ एधामास । एधामास-तुरित्यादि ॥ एधिता । एधितारौ । एधितारः । एधितासे । एधितासाथे ॥ **धि च । ८ । २ । २५ ॥** धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् ॥ एधिताध्वे ॥ **ह एति ।७।४।५२ ॥** तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे ॥ एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे ॥ एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधिष्यध्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे ॥

---

१ **एतच्चेति** । श्तिपा शपेति वचनञ्च ॥ **इहैवेति** । "एकाच्" इति सूत्र एव । **एकाज्ग्रहणेनेति** । तदर्थकैकाच इति पदेनेत्यर्थः ॥ एतेन "यदि एकाच्पदघटितत्वेन निषेधसूत्रस्य यङ्लुक्यप्रवृत्तिः फलं तर्हि "**अच इत्येव**" इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिः, एकग्रहणाभावेऽस्य सूत्रस्यैकाच्पदघटितत्वाभावादित्यपास्तम् ॥ २ ननु वधादावानुदात्तनिपातनेऽपि न सिद्ध्यति हन्त्युपदेशे तस्यानुदात्तत्वाक्षतेः ॥ न च तत्सामर्थ्यं, गौरवादत आह–**अच इत्येवेति** । 'अचः' इत्यत्र ङसथैकत्वस्य "अनयोः पूलयोः कटं कुरु" इत्यादाविव विवक्षितत्वा-देकत्वस्य संख्यात्वेन संख्येयविशेषणत्वाल्लक्ष्यानुरोधेन मत्वर्थलक्षणया एकाज्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणं व्यर्थमित्याक्षेपः ॥ उपदेशत्वावच्छेदेनैकाचो ग्रहणमिति बोधनाय तदित्युत्तरम् ॥ तेन "अवधीत्" इत्यादौ निषेधो न, स्थान्युपदेशे एकाच्त्वेऽपि आदेशोपदेशेऽनेकाच्त्वात् । न च "**अर्धं नपुंसकम्**" इति नपुंसक-ग्रहणेन "**आकडारात्**" इति सूत्रे एकग्रहणेन च "**सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम्**" इति ज्ञापनेन प्रकृते कथं निर्वाह इति वाच्यम्, साक्षादुपदेशग्रहणेन चारितार्थ्ये स्थान्युपदेशग्रहणे मानाभावात् । इति प्राञ्चः ॥ नवीनास्तु "**उत्तरार्थमेकाज्ग्रहणम्**" इति वदता भाष्यकारेण अत्र सूत्रे एकाज्ग्रहणस्यानावश्यकत्वं ध्वनितम् । न चोत्तरार्थस्यापि "इह किंचित् त्रपो" इति भाष्येणेह करणस्य श्तिपेति ज्ञापनेन सफलत्वमिति वाच्यम्, "**इह च वध्यर्थम्**" इति भाष्यकारेणैवोक्तत्वात् । न च वधादेशो हन्तिरूप उपदेशे एकाजेवेति वाच्यम्, साक्षादुपदेशसंभवे स्थान्युपदेशग्रहणे मानाभावात् । न च "श्तिपा शपा" इति निषेधं विना यङ्लुकि कथं तत्तत्कार्याप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, यङ्लुकश्छान्दसत्वेन छन्दसि दृष्टस्यैवानुविधानात् । "चर्करीतं च" इत्यादौ पाठाच्चेति दिक् ॥ ३ ननु "एधामास" इत्यत्र "अस्तेर्भूः" इति वक्ष्यमाणसूत्रेणास्तेः स्थाने भूभावः कथं न भवतीति शङ्कायामाह–**अनुप्रयोगेति** ॥ **अन्यथेति** । भूभावप्रवृत्त्यङ्गीकारे । "कृश्चानुप्रयु-ज्यते लिटि" इत्येवं सूत्रं लाघवात् पाणिनिर्ब्रूयात् । **वेति** । अथवा । "कृभ्वनुप्रयुज्यते लिटि" इति सूत्रं ब्रूयात् । अस्मिन् पक्षे प्रक्रियालाघवमपि वर्तते । तेन पाणिनिना तथा सूत्रं न कृतमतो ज्ञायते भूभावस्तस्य नाभिप्रेत इतीति भावः ॥ ४ **पररूपापवाद इति** । पररूपपदमेकादेशोपलक्षणम्, "आनृजे" इत्यादौ गुणस्यैव प्राप्तेः । अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावेन पूर्वोपस्थितहलादिः शेषोत्तरं दीर्घ इति भावः ॥ यथास्य नामधातुस्थग्रन्थेन न विरोधस्तथा तत्रैव निरूपयिष्यते । ५ **धादौ प्रत्यये इति** । तेन "पयो धावति" इत्यादौ सकारलोपो न । अत्र भाष्यकृता "**सडि इति वक्तव्यम्**" इत्युक्तम् । सड् च सनः सकारमारभ्य महिङो ङकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् प्रत्यय एवेति "प्रत्यय" इत्यस्य लाभः ॥

आमेतः ।३।४।९० ॥ लोट एकारस्याम् स्यात् ॥ एधताम् ॥ एधेताम् । एधन्ताम् ॥ **सवाभ्यां वामौ** ।३।४।९१ ॥ सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद्व अम् एतौ स्तः ॥ एधस्व । एधेथाम् । एधध्वम् ॥ **एत ऐ** ।३।४।९३ ॥ लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोऽपवादः ॥ एधै । एधावहै । एधामहै ॥ **आडजादीनाम्** ।६।४।१०२ ॥ अजादीनामाट् स्याल्लुङा-दिषु । अटोऽपवादः ॥ आटश्च ॥ ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त ॥ ऐधथाः । ऐधेथाम् । ऐध-ध्वम् ॥ ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ॥ **लिङः सीयुट्** ।३।४।१०२॥ सलोपः । एधेत । एधे-याताम् ॥ **झस्य रन्** ।३।४।१०५ ॥ लिङो झस्य रन् स्यात् ॥ एधेरन् ॥ एधेथाः । एधेया-थाम् । एधेध्वम् ॥ **इटोऽत्** ।३।४।१०६ ॥ लिङादेशस्येटोऽत्स्यात् ॥ एधेय । एधेवहि । एधेमहि ॥ आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वात् लिङः सलोपो न । सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्षत्वम् । एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् ॥ एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । एधिषीध्वम्[1] ॥ एधि षीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि ॥ ऐधिष्ट । ऐधिषाताम् ॥ **आत्मनेपदेष्वनतः** ।७।१।५ ॥ अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य अत् इत्यादेशः स्यात् ॥ ऐधिषत ॥ ऐधिष्ठाः । ऐधिषाथाम् । इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥ ऐधिढ्वम्[2] ॥ [इङ्गि्न एव इणिह गृह्यते इति मते तु[3] ऐधि-ध्वम् ।] ढधयोर्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात्षोडश[4] रूपाणि । ऐधिषि । ऐधिष्वहि । ऐधि-ष्महि ॥ ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त ॥ ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येथाम् । ऐधिष्यध्वम् ॥ ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधिष्यामहि ॥ उदात्तत्वाद्वलादेरिट् ॥ प्रसङ्गाद[5]नुदात्ताः संगृह्यन्ते ॥

---

१ **एधिषीध्वमिति** । इटो ध्वंशब्दभक्ततयाङ्गस्येणन्तत्वाभावेन मूर्धन्याभावः । २ **ऐधिढ्वमिति** । "ऐध् इस् ध्वम्" इत्यत्र ध्वमो लुङो वा प्रत्ययस्य एधधातोर्विहितत्वेन एधादिसमुदायः "ऐधिस्" इति ध्वमि प्रत्यये परे अङ्गसंज्ञको जात इति "धि च" इति सलोपोत्तरमेकदेशविकृतन्यायेन "ऐधि" इति भागस्याङ्गत्वं वर्तत एवेति ढत्वं भवत्येवेति बोध्यम् ॥ वेदाङ्गप्रकाशकर्त्रा (दयानन्देन) तु "सलो-पस्य स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्येणन्तत्वव्याघातान्नात्र ढत्वप्राप्तिः"–इत्युक्तम् । तत्तु व्याकरणरहस्यानभिज्ञत्वसूचकम्, "स्थानिवत्" इति सूत्रेण स्थानिवद्भावविषये आदेशाप्रयुक्तवारणे तु "नायकः" इत्यादावायादे-शानुपपत्तिरिति भूयानुपप्लवः स्यात् । तस्मादत्र स्थानिवद्भावेनापि आदेशप्रयुक्तकार्यस्यावारणाद् इणन्तत्वनि-मित्तं ढत्वं भवत्येवेति बोध्यम् ॥ इति दाधिमथाः ॥ ३ **इति मते त्विति** । "**विभाषेटः**" इत्युत्तरसूत्रे इणः परस्येटो ग्रहणेन तत्रानुवर्तमानम् "इण्" इति पदमवश्यमिडतिरिक्तपरमिति स्वीकार्यमिति "**इणः षीध्वम्**" इति पूर्वसूत्रेऽपि तथैव युक्तमिति तेषां भावः ॥ अत्रारुचिबीजं तु भाष्येऽस्यादर्शनम् । सूत्रान्तरस्थेन गोबलीवर्दन्यायग्रहणे च न दृढतरं मानम् । एतच्च तुना सूचितम् ॥ ४ **षोडश रूपा-णीति** । मतभेदेन ढत्वधत्वयोर्विकल्पाद् द्वे रूपे । उभयत्रापि "अनचि च" इति ढकारधकारयोर्द्वित्वे च-त्वारि रूपाणि। चतुर्ष्वपि "मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी" इति पक्षे "**यणो मयो द्वे वाच्ये**" इति वार्तिकेन वकारस्य द्वित्वे अष्टौ रूपाणि । अष्टास्वपि "अनचि च" इति मकारस्य द्वित्वे उक्ता संख्येति भावः॥ ५ **प्रसङ्गादिति** । **प्रसङ्गत्वं** चाऽनन्तराभिधानप्रयोजकशिष्यजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वम् ॥ **संगृह्यन्ते इति** । मयेति शेषः । **संग्रहत्वं** नाम भिन्नस्थलीयवस्तुजातानामेकत्र करणम् ॥

ऊद्दृदन्तैर्यौति-रु-क्ष्णु,-शीङ्-स्नु-नु-क्षु-श्वि-डीङ्-श्रिभिः ॥
वृङ्-वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥
शक्लृ-पच्-मुच्-रिच्-वच्-विच्-सिच्-प्रच्छि-त्यज्-निजिर्-भजः ॥
भञ्ज्-भुज्-भ्रस्ज्-मस्जि-यज्-युज्-रुज्,-रुञ्ज्-विजिर्-स्वञ्जि-सञ्ज्-सृजः ॥ २ ॥
अद्-क्षुद्-खिद्-छिद्-तुदि-नुदः, पद्य-भिद्-विद्यति-र्विनद् ॥
शद्-सदी स्विद्यति स्कन्दि-हदी, क्रुध् क्षुधि-बुध्यती ॥ ३ ॥
बन्धि-र्युधि-रुधीराधि,-र्व्यध्-शुधः साधि--सिध्यती ॥
मन्य-हन्नाप्-क्षिप्-छुपि-तप्,-तिप-स्तृप्यति-दृप्यती ॥ ४ ॥
लिप्-लुप्-वप्-शप्-स्वप्-सृपि-यभ्-रभ्-लभ् गम्-नम्-यमो रमिः ॥
क्रुशि-र्दंशि-दिशी दृश्-मृश्,-रिश्-रुश्-लिश्-विश्-स्पृशः कृषिः ॥ ५ ॥
त्विष्-तुष्-द्विष्-दुष्-पुष्य-पिष्-विष्,-शिष्-शुष्-श्लिष्यतयो घसिः ॥
वसति-र्दह्-दिहि-दुहो, नह्-मिह्-रुह्-लिह् वहिस्तथा ॥ ६ ॥
अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ॥
तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥ ७ ॥
तृप्-दृपी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः ॥

किं च ॥

स्विद्यपद्यौ सिध्यबुध्यौ, मन्यपुष्यश्लिषः श्यना ॥ ८ ॥
वसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ॥
णिजिर् विजिर् शक्लृ इति, सानुबन्धा अमी तथा ॥ ९ ॥

---

१ **ऊद्दृदन्तैरिति** । **अजन्तेषु** = अच् अन्ते=अवसाने, येषान्ते अजन्तास्तेषु, **एकाचो** धातवः, एकोऽच् येषु तादृशा धातवः, **निहताः**=अनुदात्ताः, **स्मृताः** = कथिताः । नन्वेवं भूतृप्रभृतीनामप्यनुदात्तत्वापत्तिरित्यत आह-**ऊद्दृदन्तैरिति** ॥ युप्रभृतीनामनुदात्तत्वनिरासायाह-**यौतीत्यादि** । यौत्यादिभिर्विनेत्यर्थः ॥ वृङ्वृञो-स्तर्ह्यनुदात्तत्वापत्तिरत आह-**वृङ्वृञ्भ्याञ्च विनेति** । कारिकोक्ताः सर्वे सेटः, अन्ये एकाचोऽनुदात्ता इति भावः ॥ २ एवमजन्तेषु व्यवस्थां विधाय हलन्तेषु व्यवस्थां चिकीर्षुः कादिक्रमेण हलन्तान् धातून् निर्दिशति- "**शक्लृ**" इत्यादिना "**वहिस्तथा**" **इत्यन्तेन** ॥ ३ उपसंहरति-**अनुदात्ता इति** । हलन्तेषु धातुषु अनुदात्ता धातवो द्व्यधिकं शतम्, बोध्या इति शेषः ॥ ४ ननु यान्तेषु "तृप्यतिदृप्यती" इति श्यना निर्देशेन किम्, इतरव्यावर्त्याभावादिति शङ्कायामाह-**तुदादाविति** । यौ तृप्दृपी तुदादौ चुरादिषु च मतभेदेन स्थितौ, तौ = तृप्दृपी, वारयितुम् = निषेधयितुम्, श्यना निर्देश आदृत इत्यन्वयः ॥ तृप्दृपी मतभेदेन स्थितौ, चुरादौ तु दृपिर्मतभेदेन स्थित इति विवेकः ॥ ५ अन्येषामपि तत्तद्विकरणनिर्देशस्य प्रयोजनं निर्दिशन्नाह- **किं च-स्विद्यपद्याविति** । स्विद्यपद्यौ श्यना निर्दिष्टौ, "**अन्यनिवृत्तये**" इत्यस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । सिध्यबुध्यौ श्यना निर्दिष्टौ, मन्यपुष्यश्लिषः श्यना निर्दिष्टाः, वसिः शपा निर्दिष्टः, यौतिर्लुका निर्दिष्टः ॥ कस्यै सिद्धये ? **अन्यनिवृत्तये** । अन्येषां व्यावृत्तये ॥ "णिजिर् विजिर् शक्लृ" अमी त्रयः सानुबन्धा अनुबन्धयुक्ताः पठिताः, किमर्थं तत्राह-**तथेति** । अन्यनिवृत्तये इत्यर्थः ॥

विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।
व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेठुरिति स्थितम् ॥ १० ॥
रञ्जि-मस्जी अदि-पदी, तुद् क्षुध् शुषि-पुषी शिषिः ॥
भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसंमतेः ॥ ११ ॥

स्पर्ध संघर्षे । संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः । स्पर्धते ॥ **शर्पूर्वाः खयः ।७।४।६१ ॥** अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । हलादिः शेष इत्यस्यापवादः । पस्पर्धे । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते । स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धेत । स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धिष्यत ॥ ३ ॥ **गाधृ** प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । गाधते । जगाधे ॥ ४ ॥ **बाधृ** लोडने । लोडनं प्रतिघातः । बाधते ॥ ५ ॥ **नाथृ नाधृ** याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु ॥ **आशिषि नाथ इति वाच्यम्** * ॥ अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् ॥ नाथते । अन्यत्र नाथति ॥ ६ ॥ नाधते ॥ ७ ॥ **दध** धारणे । दधते ॥ **अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ।६।४।१२० ॥** लिण्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ॥ **थलि च सेटि ।६।४।१२१ ॥** प्रागुक्तं स्यात् ॥ आदेशश्चेह वैरू-

---

१ **विन्दतिरिति** । चान्द्रदौर्गादेः (मते इति शेषः) विन्दतिः = विद्लृ लाभे इति धातुः, इष्टः—अभीष्टः, अनिट्त्वेनेति शेषः ॥ **भाष्येऽपि दृश्यते** = अवलोक्यते ॥ कोऽन्यथा ब्रवीति येनैवमुच्यते 'चान्द्रदौर्गादेरिति', तत्राह—**व्याघ्रभूत्यादयस्त्विति** । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकोऽरुचौ वा । व्याघ्रभूत्यादयस्तु एनम् = विन्दतिधातुम्, इह = अनिट्कारिकायाम्, न पेठुः = न पठितवन्तः ॥ इति स्थितम्, **तेषां ग्रन्थे** इति शेषः॥ २ "**रञ्जि**" **इत्यादि** । रञ्जिप्रभृतयो नव धातवो **भाष्यानुक्ताः** = भाष्ये न कथिताः ॥ ननु भाष्यानुक्तस्य साधुताया नियामकत्वाभावात् कथमिह त्वया ते नव पठिता इति चेत्, तत्राह—**इहेति** । व्याघ्रभूत्यादिसम्मतेः, **इह** = अनिट्कारिकायाम्, **उक्ताः** = कथिताः, **मयेति** शेषः ॥ ३ **अकर्मक इति** । "देवदत्तो यज्ञदत्तं स्पर्धते" इत्यत्र स्पर्धापूर्वके शब्दने वृत्तिर्बोध्या ॥ ४ **शर्पूर्वा इति** । अत्र "आदिः" इत्यनुवर्तते । "शेषः" इति च, शर् चात्र धात्वादिभूत एव गृह्यते । तेन "वव्रश्च" इत्यत्र चस्य न शेषः ॥ ५ **गाधृ इति** । ऋकारः "अजगाधत्" इत्यत्र "नाग्लोपि" इति निषेधार्थः ॥ एवं सर्वत्रोन्नेयम् । स्थापना तत्स्थापनं वा **प्रतिष्ठा** । लब्धुमिच्छा **लिप्सा** । एकत्र स्थापनं सन्दर्भो वा **ग्रन्थः** । तत्राद्येऽकर्मकः । इतरयोः सकर्मकः ॥ ६ "**नाथृ नाधृ**" इति । "**उपतापो** रोगः" इति वृत्तौ । "उपघात" इति तरङ्गिण्याम् । थान्तस्य नाथतेर्धान्तकाण्डे पाठोऽर्थसाम्यात् ॥ ७ अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धे नियमार्थं वार्तिकमित्याह—**आशिष्येवेति** ॥ ८ एकशब्दोऽसहायवाची, द्विवचनान्तेन समासः । द्वयोरेव मध्यसंभवादित्याह—**असंयुक्तेत्यादि** । 'नेमिथ' सेहे, चकणतुरित्यत्रानुपपत्त्यापत्तिपरिहाराय "लिटि" इत्यावर्तते । तत्रैकमादेशविशेषणम्, एकदेशान्वयेऽपि सौत्रत्वाद् वृत्तिस्तदाह—**लिण्निमित्तेति** । 'तन्निमित्तादेशादिभिन्नम्' इत्यर्थः । द्वितीये 'गमहन्—' इत्यतोऽनुवृत्ते 'क्ङिति' इत्यन्वितेपि लिटः कित्त्वमेव संभवतीत्याशयेनाह—**किति लिटीति** ॥ ९ ननु "देधे" इत्यादौ अभ्यासादेर्दकारस्य जश्त्वेन "प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः" इत्युक्तत्वाद् दत्वेऽनादेशादित्वाभावेनैत्वाभ्यासलोपौ न स्याताम् ॥ नच "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यनेन "अभ्यासे चर्च" इत्यस्य "अत एकहल्मध्ये" इति सूत्रं प्रत्यसिद्धत्वप्रतिपादनेनैत्वाभ्यासलोपौ स्त एवेति वाच्यम्, "तॄफलभजत्रपश्च" इत्यत्र फलभजग्रहणेन एत्वविधिं प्रति तत्सूत्रस्य सिद्धत्वज्ञापनात्, इति शङ्कायामाह—**आदेशश्चेहेति** ॥ तत्र ज्ञापकमाह—**शसिदद्योरिति** । यद्यत्र सामान्यतो ग्रहणं पाणिनेरभिमतमभविष्यत्

ध्यसंपादक एवाश्रीयते । शसिदद्योः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्चरां तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव । देभे । देभाते । देभिरे ॥ अतः किम्? दिदिवतुः ॥ तपरः किम्? ररासे ॥ एकेत्यादि किम्? तत्सरतुः ॥ अनादेशादेः किम्? चकणतुः ॥ लिटा आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिथ । सेहे ॥ ८ ॥ **स्कुदि** आप्रवणे । आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणं च ॥ **इदितो नुम् धातोः ।७।१।५८॥** स्कुन्दते । चुस्कुन्दे ॥ ९ ॥ **श्विदि** श्वैत्ये । अकर्मकः । श्विन्दते । शिश्विन्दे ॥ १० ॥ **वदि** अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते । ववन्दे ॥ ११ ॥ **भदि** कल्याणे सुखे च । भन्दते । बभन्दे ॥ १२ ॥ **मदि** स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । मन्दते । ममन्दे ॥ १३ ॥ **स्पदि** किंचिच्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे ॥ १४ ॥ **क्लिदि** परिदेवने । शोक इत्यर्थः । सकर्मकः । क्लिन्दते चैत्रम् । चिक्लिन्दे ॥ १५ ॥ **मुद** हर्षे । मोदते ॥ १६ ॥ **दद** दाने । ददते ॥ **न शसददवादिगुणानाम् । ६ । ४ । १२६ ॥** शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्य एत्वाभ्यासलोपौ न ॥ ददद । ददाते । ददिरे ॥ १७ ॥ **ष्वद स्वर्द** आस्वादने । अयमनुभवे सकर्मकः । रुचावकर्मकः ॥ धा-

---

–तदा शसिदद्योरपि "अभ्यासे चर्च" इति चर्त्वेनादेशादित्वादेवैत्त्वाभ्यासलोपौ नैव भविष्यत इति शसिदद्योर्ग्रहणं नाकरिष्यदिति भावः ॥ तथा च वार्तिकम्–" **प्रथमतृतीयादीनामादेशादित्वादेत्त्वाभावः** " इति शङ्कायाम् "**नवा शसिदद्योः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे एत्त्वविज्ञानस्य**" इति । **शसिदद्योः**' इति द्विवचनेन "**अभ्यासे चर्च**" इत्यत्र "**झशां जशः खरां चरः**" इत्येव पाठो युक्तः, अत एव "**प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः**" इत्येवं भाष्योक्तमत्राप्यग्रे वक्ष्यमाणं स्थानिषु चर्पदोपादानं सङ्गच्छते । "**खयां चरः**" इति पाठे तु शस्धातोर्ज्ञापकत्वकथनमसङ्गतं स्यादिति विभावयन्तु सुधियः ॥

१ **एकेत्यादि किमिति** । "आटतुः" इत्यादौ "**हल्मध्ये**" इत्येतावतापि वारणसम्भवादिति प्रश्नः ॥ २ **अनादेशादेः किमिति** । ननु तद्ग्रहणाभावे "फेलुः–भेजुः" इत्यादावप्यनेनैवैत्त्वाभ्यासलोपयोः सिद्धयोः "**तॄफलभजत्रपश्च**" इति सूत्रे फलभजग्रहणस्य '**आदेशादेर्यद्येत्त्वाभ्यासलोपौ तर्हि फलिभज्योरेव**' इति नियमेन "चकणतुः" इत्यादौ दोषाभावात् तद्ग्रहणं निष्फलमेवेति चेन्न, सति तथा नियमे "नेमिथ, सेहे" इत्यादावप्येत्त्वाभ्यासलोपानुपपत्तेः ॥ ३ **उत्प्लवनम्**–उत्प्लुत्य गमनम् ॥ ४ **इदित इति** । **इदित** इति कर्मधारयेण धातोर्विशेषणम्, तेन "**इदिदन्तस्य धातोर्नुम् स्यात्**" इति सूत्रार्थात् चक्षिङादौ न दोषः ॥ ५ **अकर्मक इति** । **श्विन्दते** इत्यस्य "श्वेतो भवति" इति विवरणात् ॥ ६ **अभिवादनम्**=नतिः, तत्पूर्वकमाशिषां वाचनं च ॥ ७ **कल्याणम्**=मङ्गलम् ॥ **सुखम्**=आत्मगुणः ॥ ८ **मोदः**=हर्षः **मदः**=गर्वः । **स्वप्नः**=आलस्यम् । **गतिः**–गमनम् । यत्रानेकेऽर्था निर्दिष्टास्तत्र गतिशब्देन गमनरूपस्यैकस्यैवार्थस्य बोधः "वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु" इत्यत्र गतेः पृथक् ज्ञानग्रहणात् । यत्र । त्वेक एव गतिशब्द उपात्तो यथा 'षिध गत्याम्' इति, तत्र ज्ञानगमनप्राप्तिरूपाणां त्रयाणां बोध इति बोध्यम् ॥ स्तुतिगतिभ्यामन्यत्राकर्मकः ॥ ९ **स्पदि इति** । **चलनम्**=कम्पनम् । अकर्मकः ॥ १० **दद दाने इति** । स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनं **दानम्** ॥ ११ "**न शस**" **इति** । गुणशब्दोऽत्र नादेङ्मात्रपरः, शसिददिग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ॥ व्यपदेशिवद्भावेन गुणावयवत्वसंभवात् । अतो गुणशब्देन भावितपरः स इति व्याचष्टे-**गुणशब्देनेति** ॥ १२ **आस्वादनम्**=अनुभवः, रुचिश्च । **सकर्मक इति** । 'स्वदन्ति देवा उपानि हव्येति दर्शनात् । छान्दसं परस्मैपदम् ॥ **अकर्मक इति** । 'अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारः" इति श्रीहर्षप्रयोगे तथादर्शनात् । "**अयम्**" इति प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम् । अन्यथा "इमौ" इति वक्तव्यं स्यात् ॥

धात्वादेः षः सः ।६।१।६४ ॥ धातोरादेः षस्य सः स्यात् । सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधः ॥ अनुस्वदते । सस्वदे ॥ १८ ॥ स्वर्दते । सस्वर्दे ॥ १९ ॥ **उर्द** माने क्रीडायां च ॥ **उपधायां च ।८।२।७८ ॥** धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् ॥ ऊर्दते । ऊर्दांचक्रे ॥ २० ॥ **कुर्द खुर्द गुर्द गुद** क्रीडायामेव । कूर्दते । चुकूर्दे ॥ २१ ॥ खूर्दते ॥ २२ ॥ गूर्दते ॥ २३ ॥ गोदते । जुगुदे ॥ २४ ॥ **षूद** क्षरणे । सूदते । सुषूदे ॥ सेक्-सृप्-सृ-स्तृ-सृज्-स्तृ-स्त्याऽन्ये दन्त्याजन्तसादयः । एकाचः षोपदेशाः **ष्वष्क्,-स्विद्-स्वद्-स्वञ्ज-स्वप-स्मिङः ॥ १ ॥ दन्त्यः** केवलदन्त्यो, न तु दन्तोष्ठजोऽपि ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणाज्ज्ञापकात् ॥ २५ ॥ **ह्राद** अव्यक्ते शब्दे । ह्रादते । जह्रादे ॥ २६ ॥ **ह्लादी** सुखे च । चादव्यक्ते शब्दे । ह्लादते ॥ २७ ॥ **स्वाद** आस्वादने ॥ स्वादते ॥ २८ ॥ **पर्द** कुत्सिते शब्दे । गुदरवे इत्यर्थः । पर्दते ॥ २९ ॥ **यती** प्रयत्ने ॥ यतते । येते ॥ ३० ॥ **युतृ जुतृ** भासने । योतते । युयुते ॥ ३१ ॥ जोतते । जुजुते ॥ ३२ **विथृ वेथृ** याचने । विविथे ॥ ३३ ॥ विवेथे ॥ ३४ ॥ **श्रथि** शैथिल्ये ॥ श्रन्थते ॥ ३५ **ग्रथि** कौटिल्ये । ग्रन्थते ॥ ३६ ॥ **कत्थ** श्लाघायाम् । कत्थते ॥ ३७ ॥ एधादयोऽनुदात्तेतो गताः ॥ **अथाष्टात्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः ॥ अत** सातत्यगमने । अतति ॥ अत आदेः ॥ आत । आततुः । आतुः । लुङि आतिस् ई त् इति स्थिते ॥ **इट ईटि ।८।२।२८ ॥** इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे ॥ **सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः * ॥** आतीत् । आतिष्टाम् । आतिषुः । **वदव्रजहलन्तस्याचः**

---

१ **उर्द इति** । इह **मानं** सुखम् । चकारादास्वादने । क्रीडायामकर्मकः ॥ २ **गुदेति** । पृथग् धातुरित्याह-**गोदते इति** ॥ ३ **षूद इति** । **क्षरणं** निस्सारणम् । अकर्मकः ॥ ४ पाणिनिना कृतस्य षोपदेशपाठस्येदानीं लेखादिप्रमादेन परिभ्रष्टत्वात् षोपदेशत्वाषोपदेशत्वज्ञानं दुर्विज्ञेयमित्याकाङ्क्षायाम् लक्षणमुखेन तान् व्यवस्थापयति-**सेगित्यादिना** । दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ अन्ते यस्य स दन्त्याजन्तः, दन्त्याजन्तश्चासौ सश्च इति दन्त्याजन्तसः, दन्त्याजन्तस आदिर्येषां धातूनां ते दन्त्याजन्तसादयः । दन्त्यान्तसादयः, अजन्तसादयश्चेत्यर्थः । एकाचः-एकोऽच् येषु, ते, धातवः षोपदेशाः स्युः । कथंभूता एकाचः सेकप्रभृतिभ्यः अन्ये-भिन्नाः । इमे तु सोपदेशा इत्यर्थः । पूर्वोक्तलक्षणेन केषांचिदसंग्रहादाह-**ष्वष्केत्यादि** । इमेऽपि षोपदेशा इत्यर्थः ॥ ननु कैयटसंमते वकारस्य दन्त्यत्वे "**स्वाद** आस्वादने" इत्यादीनामपि षोपदेशत्वापत्तिर्दन्त्याजन्तसादित्वादिति शङ्कायामाह-**दन्त्य इति** । ५ **ह्रादेति** । **अव्यक्तशब्दो**ऽस्फुटवर्णानुपूर्वीको वाद्यादिघोषः ॥ ६ "**ह्लादी**" **इति** । ईकारः 'प्रह्लन्न' इत्यत्र "श्वीदितो निष्ठायाम्" इतीण्निषेधार्थः । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ ७ **पर्देति** । संयोगान्तेषु उर्दादिष्वयं न पठितः । शब्दविशेषार्थेन ह्राद्यादिनापि साम्यात् । स्वादधातुस्तु आकारवत्संयोगादित्वेन ह्राद्यनुरोधेन मध्ये पठितः इति बोध्यम् ॥ ८ **ग्रथि इति** । **कौटिल्यं** शाठ्यं वक्रता वा ॥ ९ **कत्थेति** । अविद्यमानगुणसम्बन्धज्ञापनं **श्लाघा** । १० **अतेति** । **सातत्यगमनं** सन्ततगमनम् ॥ ११ ननु "आति ईत्" इति दशायाम "**इट ईटि**" इति विहितसलोपस्य त्रिपादीस्थत्वेन सपादसप्ताध्यायीस्थस्य "अकः सवर्णे" इति सूत्रस्य दृष्ट्याऽसिद्धत्वेन सवर्णाच्परत्वाभावेन दीर्घो न स्यादत आह-**सिज्लोप इति** । एकादेशे कर्तव्ये सिचो लोपः सिद्धो वक्तव्य इति वार्तिकार्थः ॥

।७।२।३ ॥वदेर्व्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु ॥ इति प्राप्ते–॥ **नेटि** ।७।२।४ ॥ इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् ॥ मा भवानतीत् । अतिष्टाम् । अतिषुः ॥ १ ॥ **चिती** संज्ञाने । चेतति । चिचेत । अचेतीत् । अचेतिष्टाम् । अचेतिषुः ॥ २ ॥ **च्युतिर्** आसेचने । आसेचनमार्द्रीकरणम् । आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ च । **इर इत्संज्ञा वाच्या** * ॥ च्योतति । चुच्योत ॥ **इरितो वा** । ३।१।५७ ॥ इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत् । अच्योतीत् ॥ ३ **श्च्युतिर्** क्षरणे । श्च्योतति । चुश्च्योत । अश्च्युतत् । अश्च्योतीत् ॥ ४ ॥ यकाररहितोऽप्ययम् । श्चोतति ॥ ५ ॥ **मन्थ** विलोडने । विलोडनं प्रतिघातः । मन्थति । ममन्थ । यासुटः 'किदाशिषी'ति कित्त्वाद् 'अनिदिता'मिति नलोपः–मथ्यात् ॥ ६ ॥ **कुथि पुथि लुथि मथि** हिंसासंक्लेशनयोः । इदित्त्वान्नलोपो न । कुन्थ्यात् । मन्थ्यात् ॥ १० ॥ **षिध** गत्याम् । सेधति । सिषेध । सेधिता । असेधीत् । सात्पदाद्योरिति निषेधे[3] प्राप्ते–॥ **उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्** । ८ । ३ । ६५ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षः स्यात् ॥ **सदिरप्रतेः** ।८।३।६६ ॥ प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात् ॥ **स्तन्भेः** । ८।३।६७ ॥ स्तन्भेः सौत्रस्य सस्य षः स्यात् ॥ योगविभाग उत्तरार्थः[4] ॥ किंच[5]–अप्रतेरिति नानुवर्तते । 'बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः' ॥ **अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः**[6] ।८।३।६८ ॥ अवात्स्तन्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात् ॥ **वेश्च स्वनो भोजने** । ८ । ३ । ६९ ॥ व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य षः स्याद्भोजने ॥ **परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्** ।८।३।७० ॥ परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । निषेधति ॥ **प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि** ।८।३।६३ ॥ सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्राग् ये सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् ॥ न्यषेधत् । न्यषेधीत् । न्यषेधिष्यत् ॥ **स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य** । ८।३।६४ ॥ प्राक् सितात् स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् ॥ एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् ॥ निषिषेध । निषिषिधतुः ॥ **सेधतेर्गतौ** ।८।३। ११३ ॥ गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् ॥ गङ्गां विसेधति[7] ॥ ११ ॥ **षिधू** शास्त्रे

---

१ **चिती इति** । **संज्ञानं** चैतन्यम् ॥ २ इकारस्य "उपदेशेऽजनुनासिकः" इतीत्त्वे, रेफस्य "हलन्त्यम्" इतीत्त्वे च "इदितः" इति नुमापत्तिरित्यभिमानेन वार्तिककृदाह–**इर इति** । इदिदन्तस्य धातोरित्यर्थस्य पूर्वमुक्तत्वेन नुमोऽप्राप्तौ विफल एव वार्तिककृतः प्रयास इत्यभिमानपदेन सूचितम् ॥ ३ **इति निषेधे प्राप्ते इति** । उपलक्षणमिदम्, "अवष्टभ्नाति" इत्यादावप्राप्तस्यैव विधानात् । ४ **उत्तरार्थः इति** । उत्तरसूत्रे सदेरनुवृत्तिर्माभूत्, 'स्तन्भे' एवानुवृत्तिर्यथास्यादित्येवमर्थं इत्यर्थः ॥ ५ ननु सदेरालम्बनाविदूर्ययोर्वृत्त्यभावादेवासम्बन्धः सिद्धोऽत आह–**किंचेति** । ६ **आविदूर्यं** सामीप्यम् । अवष्टब्धा गौः । निरुद्धा सती समीपे आस्ते इत्यर्थः ॥ **आलम्बनमा**श्रयणम् । यष्टिमवष्टभ्य आस्ते । तामाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ७ **गङ्गां विसेधतीति** । "विप्रतिषेधे" इत्यत्र "सेधतेर्गतौ" इति निषेधो न विरोधार्थत्वेन गत्यर्थत्वाभावात् । "सिषेध" इत्यत्र "आदेशप्रत्यययोः" इति षत्वं भवत्येव । "अनन्तरस्य" इति न्यायेन "सेधतेर्गतौ" इत्यनेन "आदेशप्रत्यययोः" इत्यस्यानिषेधात् । इति केचित् ॥

माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् ॥ **स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा । ७ । २ । ४४** ॥ स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् ॥ **झषस्तथोर्धोऽधः ।८।२।४०** ॥ झषः परयोस्तथयोर्धः स्यान्न तु दधातेः ॥ जश्त्वम् ॥ सिषेद्ध । सिषेधिथ । सेद्धा । सेधिता । सेत्स्यति । सेधिष्यति । असैत्सीत् ॥ **झलो झलि ।८।२।२६** ॥ झलः परस्य सस्य लोपः स्यात् झलि ॥ असैद्धाम् । असैत्सुः ॥ असैत्सीः । असैद्धम् । असैद्ध ॥ असैत्सम् । असैत्स्व । असैत्स्म । पक्षे असेधीत् । असेधिष्टामित्यादि ॥ १२ ॥ **खादृ** भक्षणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद ॥ १३ ॥ **खद** स्थैर्ये हिंसायां च । चाद्भक्षणे । स्थैर्ये अकर्मकः । खदति ॥ **अत उपधायाः ।७।२।११६** ॥ उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे ॥ चखाद ॥ **णलुत्तमो वा ।७।१।९१** ॥ उत्तमो णल्वा णित्स्यात् ॥ चखाद । चखद ॥ **अतो हलादेर्लघोः ।७।२।७** ॥ हलादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदपरे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् ॥ अखादीत् । अखदीत् ॥ १४ ॥ **बद** स्थैर्ये । पवर्गीयादिः । बदति । बबाद । बेदतुः । बेदिथ । बबाद । बबद । अबादीत् । अबदीत् ॥ १५ ॥ **गद** व्यक्तायां वाचि । गदति ॥ **नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च । ८ । ४ । १७** ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णः स्यात् गदादिषु ॥ प्रणिगदति । जगाद ॥ १६ ॥ **रद** विलेखने । विलेखनं भेदनम् । रराद । रेदतुः ॥ १७ ॥ **णद** अव्यक्ते शब्दे ॥ **णो नः ।६।१।६५** ॥ धातोरादेर्णस्य नः स्यात् ॥ णोपदेशास्त्वनर्द-नाटि-नाथ्-नाध्-नन्द्-नक्क-नॄ-नृतः ॥ नाटेर्दीर्घोहस्य पर्युदासाद्धटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तनाधतेर्नॄनद्योश्च केचिण्णोपदेशतामाहुः ॥ **उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ।८।४।१४** ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि ॥ प्रणदति । प्रणिनदति ॥ १८ ॥ **अर्द** गतौ याचने च । अत आदेः ॥ **तस्मान्नुड् द्विहलः ।७।४।७१** ॥ द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् ॥ आनर्द । आर्दीत् ॥ १९ ॥ **नर्द गर्द** शब्दे । णोपदेशत्वाभावान्न णः । प्रनर्दति ॥ २० ॥ गर्दति । जगर्द ॥ २१ ॥ **तर्द** हिंसायाम् । तर्दति ॥ २२ ॥ **कर्द** कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते कौक्षे । कर्दति ॥ २३ ॥ **खर्द** दन्दशूके । दंशहिंसादिरूपायां दन्दशूक-

१ **माङ्गल्यं** मङ्गलक्रिया । मङ्गलमेव माङ्गल्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । २ **स्वरतीति** । "**सूति** सूयति" इत्यत्र 'षू प्रेरणे' इति तौदादिकव्यावृत्त्यर्थो गुणाभावः श्यन्निर्देशः सौत्रः॥ धूञः सानुबन्धकनिर्देशः "धू विधूनने" इत्येतद्व्यावृत्त्यर्थः । "**इट् सनि वा**" इत्यतो "**वा**" इत्यनुवर्तमाने वा ग्रहणं "लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु" इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । न च स्वरतिग्रहणसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिः सिद्धा "ऋतश्च" इतीड्विकल्पस्य सिद्धत्वादिति वाच्यम्, स्वरतिग्रहणं नित्यार्थं स्यादिति तस्याज्ञापकत्वात् । इति कैयटः । ३ ननु लौकिकप्रयोगे सर्वत्र नकारस्यैव दर्शनेन णोपदेशत्वाणोपदेशत्वव्यवहारो दुर्विज्ञेयोऽत आह-**णोपदेशास्त्वति** । एभ्यो भिन्ना णोपदेशा इत्यर्थः । नर्दादयस्तु नोपदेशा इति भावः ॥ **आहुरिति** । भाष्यविरोधोऽत्रारुचिः । भाष्ये हि "के पुनर्णोपदेशा धातवः" इत्याशङ्क्य "सर्वे णादयो णोपदेशा नृतिनन्दिनर्दिनक्किनाटिनाथृनाधृनॄवर्जम्" इति प्रतिपादितम् । ४ दन्दशूकस्याक्रियत्वादाह-**दन्दशूकक्रियायामिति** दन्दशूको बिलेशयः । सर्प इति यावत् ॥

क्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्द ॥ २४ ॥ **अति अदि** बन्धने । अन्तति । आनन्त ॥ २५ ॥ अन्दति । आनन्द ॥ २६ ॥ **इदि** परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्दांचकार ॥ २७ ॥ **बिदि** अवयवे । पवर्गतृतीयादिः । बिन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । भिदीति पाठान्तरम् ॥ २८ ॥ **गाडि** वदनैकदेशे । गण्डति । अन्तत्यादयः पञ्चैते न तिङ्विषया इति काश्यपः । अन्ये तु तिङमपीच्छन्ति ॥ २९ ॥ **णिदि** कुत्सायाम् । निन्दति । प्रणिन्दति ॥ ३० ॥ **टुनदि** समृद्धौ ॥ **आदिर्ञिटुडवः ।१।३।५ ॥** उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः ॥ नन्दति । इदित्त्वान्नलोपो न । नन्द्यात् ॥ ३१ ॥ **चदि** आह्लादे । चचन्द ॥ ३२ ॥ **त्रदि** चेष्टायाम् । तत्रन्द ॥ ३३ ॥ **कदि क्रदि क्लदि** आह्वाने रोदने च । चकन्द ॥ ३४ ॥ चक्रन्द ॥ ३५ ॥ चक्लन्द ॥ ३६ ॥ **क्लिदि** परिदेवने । चिक्लिन्द ॥ ३७ ॥ **शुन्ध** शुद्धौ । शुशुन्ध । नलोपः—शुध्यात् ॥ ३८ ॥ * ॥ **अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत्** ॥ **शीकृ** सेचने । तालव्यादिः । दन्त्यादिरित्येके ॥ शीकते । शिशीके ॥ १ ॥ **लोकृ** दर्शने । लोकते । लुलोके ॥ २ ॥ **श्लोकृ** संघाते । संघातो ग्रन्थः । स चेह ग्रथ्यमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्ये अकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते ॥ ३ ॥ **द्रेकृ ध्रेकृ** शब्दोत्साहयोः । उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यं च । दिद्रेके ॥ ४ ॥ दिध्रेके ॥ ५ ॥ **रेकृ** शङ्कायाम् । रेकते ॥ ६ ॥ **सेकृ स्रेकृ स्रकि श्रकि श्लकि** गतौ । त्रयो दन्त्यादयः । द्वौ तालव्यादी । अषोपदेशत्वान्न षः । सिसेके ॥ ११ ॥ **शकि** शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के ॥ १२ ॥ **अकि** लक्षणे । अङ्कते । आनङ्के ॥ १३ ॥ **वकि** कौटिल्ये । वङ्कते ॥ १४ ॥ **मकि** मण्डने । मङ्कते ॥ १५ ॥ **कक** लौल्ये । लौल्यं गर्वश्चापल्यं च । ककते । चकके ॥ १६ ॥ **कुक वृक** आदाने । कोकते । चुकुके ॥ १७ ॥ वर्कते ॥ **ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन** ॥ * ॥ ववृके ॥१८॥ **चक** तृप्तौ प्रतिघाते च । चकते । चेके ॥ १९ ॥ **ककि वकि श्वकि**

---

१ **इदि परमैश्वर्ये इति** । ईश्वरस्य भाव ऐश्वर्यम् । परा = उत्कृष्टा, मा = लक्ष्मीर्यस्य तत् परमम् । परमञ्च तदैश्वर्यं च परमैश्वर्यम् । तस्मिन् ॥ २ **वदनैकदेश इति** । तत्क्रियायामित्यर्थः ॥ ३ तिङ्विषयत्वाभावे विशेषहेतुर्नास्तीत्याह–**अन्ये त्विति** ॥ ४ **णिदीति** । "उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे" इत्यमरः ॥ ५ टुशब्दः "नन्दथुः" इत्यत्र "ट्वितोऽथुच्" इत्यथुजर्थः । एवं सर्वत्र ॥ ६ **परिदेवनं** शोकः । परस्मैपदार्थः पुनः पाठः ॥ ७ **द्विचत्वारिंशदिति** । "**विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ**–" इति विकल्पविधानादात्त्वाभावः ॥ ८ **अषोपदेशत्वादिति** । सेकः पर्युदासात् स्रेकृस्रकोर्दन्त्याजन्तसादित्वाभावादित्यर्थः ॥ ९ ननु गुणस्य "चेतति" इत्यादौ चारितार्थत्वेन कित्त्वस्य "ईजतुः" इत्यादौ सावकाशत्वेन "ववृके" इत्यत्रोभयोः प्राप्तौ "**विप्रतिषेधे**" इति सूत्रप्रवृत्त्या परत्वाद् गुणेन भवितव्यमित्याशङ्कायामाह–**ऋदुपधेभ्य इति** । वस्तुतस्तु ऋदुपधविषयैतल्लक्षणोपप्लवकृतकित्त्वस्यानवकाशत्वमेव । तदुक्तं भाष्ये–" "**नवा क्सस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्य**" इति । " यथा क्सस्य कित्त्वसामर्थ्यादेव "अलिक्षत्" इत्यादौ गुणो बाध्यते, तथेह ऋदुपधविषयैतल्लक्षणोपप्लवप्रापितातिदेशसामर्थ्यादित्यर्थ" इति कैयटः ॥ एवं च व्यर्थ एवायं वार्तिककृतः प्रयासः । अधिकं नागेशीये ॥

त्रकि ढौकृ त्रौकृ ष्वष्क वस्क मस्क टिकृ टीकृ तिकृ तीकृ रघि लघि गत्यर्थाः ॥ कङ्कते । डुढौके । तुत्रौके ॥ [1]**सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः** * ॥ ष्वष्कते । पष्वष्के ॥ अत्र तृतीयो दन्त्यादिरित्येके ॥ **लघि** भोजननिवृत्तावपि ॥ ३४ ॥ **अघि वघि मघि** गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा गतौ गत्यारम्भे चेत्यन्ये । अङ्घते । आनङ्घे । वङ्घते । मङ्घते । **मघि** कैतवे च । ३७ ॥ **राघृ लाघृ द्राघृ** सामर्थ्ये । राघते ॥ ३८ ॥ लाघते ॥ ३९ ॥ **ध्राघृ** इत्यपि केचित् । **द्राघृ** आयामे च । आयामो दैर्घ्यम् । द्राघते ॥ ४१ ॥ **श्लाघृ** कत्थने श्लाघते ॥ ४२ ॥ * ॥ **अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् ॥ फक्क** नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च । फक्कति । पफक्क ॥ १ ॥ **तक** हसने । तकति ॥ २ ॥ **तकि** कृच्छ्रजीवने । तङ्कति ॥ ३ ॥ **बुक्क** भषणे । भषणं श्वरवः ॥ बुक्कति ॥ ४ ॥ **कख** हसने । प्रनिकखति ॥ ५ ॥ **ओखृ राखृ लाखृ द्राखृ ध्राखृ** शोषणालमर्थयोः । ओखति । ओखांचकार ॥ १० ॥ **शाखृ श्लाखृ** व्याप्तौ । शाखति ॥ १२ ॥ **उख उखि वख वखि मख मखि णख णखि रख रखि लख लखि इख इखि ईखि वल्ग रगि लगि अगि वगि मगि तगि त्वगि श्रगि श्लगि इगि रिगि लिगि** गत्यर्थाः । द्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु **रिख त्रख त्रिखि शिखि** इत्यपि चतुरः केचित्पठन्ति ॥ **अभ्यासस्यासवर्णे । ६।४।७८** ॥ अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि ॥ उवोख[2] । संनिपातपरिभाषया[3] इजादेरित्याम्न ॥ ऊखतुः । ऊखुः । इह[4] सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वः प्राप्तो न भवति सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वाद्धि[5] पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः ।

---

१ ननु "ष्वष्कते" इत्यादौ "धात्वादेः" इति सत्वं कुतो नेति शङ्कायामाह—"**सुब्धातु**" इति । सुब्धातोरुदाहरणम्—"षण्डीयति" इत्यादि ॥ भाष्ये तु "धात्वादेः" इति सूत्रे **उपदेश**पदसम्बन्धेन तत्रत्यं धातुग्रहणमेतद्वार्तिकस्थसुब्धातुग्रहणं च प्रत्याख्यातम् । यदि तु ष्ठिवुप्रभृतीनामपि यादित्वादेव सिद्धिरिति विभाव्यते तदा तेषां ग्रहणमप्यनावश्यकम् । इति बोध्यम् ॥ २ **उवोखेति** । "द्विर्वचनेऽचि" इति निषेधात् पूर्वं द्वित्वे कृते उकारस्य वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् सवर्णदीर्घं बाधित्वा गुणे कृते उवङ् । पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घे कर्तव्ये न गुणस्य स्थानिवत्त्वम् । उवङि कर्तव्येऽपि न स्थानिवत्त्वम्, असवर्णग्रहणसामर्थ्यात् । एतत्प्रवृत्तिकालेऽचः परस्मिन्नित्यस्य प्रवृत्तौ असवर्णपरत्वाभावेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ ३ ननु 'उवोख' इत्यत्र गुणे ('ऊखतुः' इत्यादौ कृते सवर्णदीर्घे) कृते इजादिगुरुमत्त्वेन "इजादेश्च गुरुमतः—" इत्यामा भाव्यमित्याशङ्कायामाह—**सन्निपातेति** । आमि सति "आमः" इति लुकि धातोर्णल् (लिट्) परत्वव्याघातः स्यादिति भावः ॥ ४ ननूखतुरित्यादौ "अन्तादिवच्च" इति पूर्वस्यान्तवत्त्वेनाऽभ्यासत्वाद् "ह्रस्वः" इति ह्रस्वापत्तिरित्याशङ्क्य समाधत्ते—**इहेति** । ऊखतुरित्यादावित्यर्थः ॥ ह्रस्वाप्रवृत्तौ हेतुमाह—**सकृत्प्रवृत्तत्वादिति** । "**लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते**" इति परिभाषाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ ५ प्राक् तत्प्रवृत्तिमेव दर्शयति—**आङ्गत्वादिति** । आङ्गत्वात् पूर्वं ह्रस्वे कृते ततो दीर्घ इत्यन्वयः ॥ ननु "**अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवत्**" इति न्यायेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो न स्यादत आह—**पर्जन्येति** । "**पर्जन्यवल्लक्षण**प्रवृत्तिः" इति परिभाषया ह्रस्वस्यापि ह्रस्व इति भावः ॥ तदुक्तम्—"इको झल" इति सूत्रे भाष्ये "**कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत्**" इति ॥ नच 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिः' इत्यत्र न मानमिति वाच्यम्, "**समो वा लोपमेके**" इति लोपेनैकसकारस्य द्वित्वेन द्विसकारस्य पुनर्द्वित्वेन च त्रिसकारस्य सिद्धौ "**समस्सुटि**" इति सूत्रस्यैव मानत्वात् ॥

‘वार्णादाङ्गं बलीय’[1] इति न्यायात् परत्वाच्च[2] । उङ्खति । ववखतुः । वङ्खति । मेखतुः । **त्वगि** कम्पने च ॥ ४४ ॥ **युगि जुगि वुगि** वर्जने । युङ्गति ॥ ४७ ॥ **घघ** हसने घघति जघाघ ॥ ४८ ॥ **मघि** मण्डने । मङ्घति ॥ ४९ ॥ **शिघि** आघ्राणे । शिङ्घति ॥ ५० ॥

अथ चवर्गीयान्ताः ॥ तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः ॥ **वर्च** दीप्तौ । वर्चते ॥ १ ॥ **षच** सेचने सेवने[3] च । सचते । सेचे । सचिता ॥ २ ॥ **लोचृ** दर्शने । लोचते । लुलोचे ॥ ३ ॥ **शच** व्यक्तायां वाचि । शेचे ॥ ४ ॥ **श्वच श्वचि** गतौ । श्वचते । श्वञ्चते ॥ ६ ॥ **कच** बन्धने । कचते ॥ ७ ॥ **कचि काचि** दीप्तिबन्धनयोः । चकञ्चे । चकाञ्चे ॥ ९ ॥ **मच मुचि** कल्कने । कल्कनं दम्भः शाठ्यं च । कथनमित्यन्ये । मेचे । मुमुञ्चे ॥ ११ ॥ **मचि** धारणोच्छ्रायपूजनेषु । ममञ्चे ॥ १२ ॥ **पचि** व्यक्तीकरणे ॥ पञ्चते ॥ १३ ॥ **ष्टुच** प्रसादे । स्तोचते । तुष्टुचे ॥ १४ ॥ **ऋज** गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु[4] । अर्जते । नुड्विधौ[5] ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते । तेन द्विहल्त्वान्नुट् । आनृजे ॥ २९ ॥ **ऋजि भृजी** भर्जने[6] । ऋञ्जते । उपसर्गादृतीति वृद्धिः । प्रार्ञ्जते । ऋञ्जाञ्चक्रे । आर्ञ्जिष्ट ॥ १६ ॥ भर्जते ॥ बभृजे । अभर्जिष्ट ॥ १७ ॥ **एजृ भ्रेजृ भ्राजृ** दीप्तौ । एजांचक्रे ॥ २० ॥ **ईज** गति-कुत्सनयोः ॥ ईजांचक्रे ॥ २१ ॥

---

१ ननु ह्रस्वस्य पूर्वं प्रवृत्तौ “**आङ्गत्वात्**” इति हेतुरुपन्यस्तस्तत्राङ्गस्य बलवत्त्वे किं बीजमिति शङ्कायामाह–**वार्णेति** “अभ्यासस्यासवर्णे” इति सूत्रमस्यां ज्ञापकम् । न च “इयेष–इयाय” इत्यादावभ्यास इत्यंशश्चारितार्थ इति वाच्यम्, तत्रापि गुणवृद्धी बाधित्वा “द्विर्वचनेऽचि” इति सूत्रबलात् पूर्वं द्वित्वे पुनः प्राप्ते गुणवृद्धी बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घस्यैव प्रवृत्तेः । “इयर्ति” इत्याद्यर्थमपि न, तावन्मात्रप्रयोजनकत्वे “नह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति” इति भाष्याद् “उः” इत्येव ब्रूयात् पाणिनिः । “**य्वोः**” इत्यनुवृत्त्या “अर्तेरिवर्णस्येयङ्” इत्यर्थसम्भवात् । अत एव च “**आर**” इत्यत्र न दोषः । नचार्तेरेव ग्रहणमित्यत्र किं मानम् “ऋवर्णान्तधातोः” इति किं न स्यादिति वाच्यम्, “**इणो यण्**” इत्येतत्साहचर्येण वर्णात्मकस्य धातुपाठपठितस्य ग्रहणात् । तेन ऋशब्दे च्व्यन्ते नातिप्रसङ्गः । अधिकं नागेशीये ॥ २ नन्वनेन सूत्रेणान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यताम्, तावतैव सकलेष्टसिद्धिर्भविष्यतीतीयं परिभाषा मास्त्वित्यत आह–**परत्वाच्चेति** । “**परत्वात्**” इत्यस्य “परकालप्राप्तिकत्वात्” इत्यर्थः । एवं च–अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावेन ह्रस्वहलादिःशेषयोर्युगपत्प्रवृत्तौ ततः परकालो दीर्घ इत्यन्तरङ्गत्वाद् दीर्घत्वं स्यादिति न वाच्यमिति भावः इति शेखरकृतः ॥ ह्रस्वस्य पूर्वं प्रवृत्तत्वात् विकारकृतलक्ष्यभेदाभावेन पुनर्ह्रस्वो न भविष्यतीति हृदयम् ॥ एतेन “आपाततोऽयं हेतुः, ह्रस्वस्याङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गं सवर्णदीर्घं प्रति परत्वोपन्यासस्यायुक्तत्वात्” इति वदन्तस्तत्त्वबोधिनीकाराः परास्ताः ॥ ३ “**यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते**” इत्यादौ “**सेवन्ते**” इत्याद्यर्थस्य शिष्टैर्व्याख्याततत्वेन सेवनार्थोऽप्ययमित्याशयेनाह–**सेवने चेति** । ४ अर्जनं प्राधान्येन, **उपार्जनं** तु प्रासङ्गिकम् । ५ ननु “आ ऋज् ए” इति दशायां द्विहल्त्वाभावेन “**तस्मान्नुड्द्विहलः**” इति नुडागमो न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते–**नुड्विधाविति** । “अग्रहणे” “**नुड्विधिलादेशाविनामेषु ऋकारग्रहणम्**” इति वचनस्य प्रत्याख्यानाय नुडादिविधिषु वर्णैकदेशस्य वर्णत्वेन ग्रहणस्वीकारादिति भावः । ६ भ्राष्ट्रतप्तवालुकाभिः परिपाकविशेषो **भर्जनम्** ॥

अथ द्विसप्ततिर्व्रज्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥ **शुच** शोके ॥ शोचति ॥ १ ॥ **कुच** शब्दे तारे । कोचति ॥ २ ॥ **कुञ्च क्रुञ्च** कौटिल्याल्पीभावयोः । अनिदितामिति नलोपः । कुच्यात्[1] ॥ ३ ॥ क्रुच्यात् ॥ ४ ॥ **लुञ्च** अपनयने । लुच्यात् ॥ ५ ॥ **अञ्चु** गतिपूजनयोः[2] । अच्यात् । गतौ नलोपः । पूजायां तु अञ्च्यात् ॥ ॥ ६ ॥ **वञ्चु चञ्चु तञ्चु त्वञ्चु म्रुञ्चु म्लुञ्चु म्रुचु म्लुचु** गत्यर्थाः । वच्यात् । चच्यात् । तच्यात् । त्वच्यात् । अम्रुञ्चीत् । अम्लुञ्चीत् ॥ **जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च** ।३।१।५८॥ एभ्यश्च्लेरङ् वा स्यात् ॥ अम्रुचत् । अम्रोचीत् । अम्लुचत् । अम्लोचीत् ॥ १४ ॥ **ग्रुचु ग्लुचु कुजु खुजु** स्तेयकरणे। जुग्रोच । अग्रुचत् । अग्रोचीत् । जुग्लोच । अग्लुचत् । अग्लोचीत् । अकोजीत् । अखोजीत् ॥ १८ ॥ **ग्लुञ्चु षस्ज** गतौ । अङ् । अग्लुचत् । अग्लुञ्चीत् ॥ १९ ॥ सस्य श्चुत्वेन शः । जश्त्वेन जः । सज्जति । अयमात्मनेपद्यपि[3] । सज्जते ॥ २० ॥ **गुजि** अव्यक्ते शब्दे । गुञ्जति । गुञ्ज्यात् ॥ २१ ॥ **अर्च** पूजायाम् । आनर्च ॥ २२ ॥ **म्लेच्छ** अव्यक्ते शब्दे । अस्फुटेऽपशब्दे चेत्यर्थः । म्लेच्छति । मिम्लेच्छ ॥ २३ ॥ **लच्छ लाछि** लक्षणे । ललच्छ ॥ २४ ॥ ललाञ्छ ॥ २५ ॥ **वाछि** इच्छायाम् । वाञ्छति ॥ २६ ॥ **आछि** आयामे । आञ्छति । अत आदेरित्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावान्न नुट् । आञ्छ । तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मते तु[4] नुट् । आनाञ्छ ॥ २७ ॥ **ह्रीच्छ** लज्जायाम् । जिह्रीच्छ ॥ २८ ॥ **हुर्छा** कौटिल्ये । कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः । उपधायां चेति दीर्घः । हूर्छति ॥ २९ ॥ **मुर्छा**[5] मोहसमुच्छ्राययोः । मूर्छति ॥ ३० ॥ **स्फुर्छा** विस्तृतौ । स्फूर्छति ॥ ३१ ॥ **युच्छ** प्रमादे । युच्छति[6] ॥ ३२ ॥ **उछि** उञ्छे ॥ उञ्छः[7] कणश

---

१ **कुच्यादिति** । कुञ्चेर्नलोपाभावस्य ऋत्विक्सूत्रे निपातनात् क्वापि नलोपो नेति भावः ॥ भाष्यमते तु चवर्गपञ्चमोपधत्वस्यैव "परेश्च घाङ्कयोः" इति सूत्रेऽङ्गीकृतत्वान्न नलोपप्राप्तिरिति बोध्यम् । तत्र हि "सङि लत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि" इति वार्तिकव्याख्यावसरे "क्रुञ्चेत्यत्र चोः कुः झलीति कुत्वं प्राप्नोति, सञीति वचनान्न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम्? 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाम्" इति । इति प्रतिपादितम् । यद्ययं नकारोपधः स्यात् तदा अनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धत्वात् नकार एव कुत्वविधायकशास्त्रदृष्ट्याऽस्तीति कुत्वस्य प्राप्तिरेव नास्तीति कुत्वापादानपरभाष्यमसङ्गतमेव स्यादिति ञोपधोऽयं धातुरिति स्पष्टम् ॥ २ **अञ्चु गतिपूजनयोरिति** । ननु अञ्चु गतिपूजनयोः" इत्यस्य स्थाने "अञ्चु गतौ" अचि पूजायाम् इत्येव सिद्धे "नाञ्चेः पूजायाम्" इति व्यर्थमिति चेन्न, अव्याकुलं गच्छतीत्यर्थके "**अञ्चितं गच्छति**" इत्यादौ नलोपाभावाय तत्सूत्रस्यावश्यकत्वात् । अव्याकुलगमनेन च तत्र पूजा गम्यते नत्वञ्चतेरेव सोऽर्थ इति "अञ्चोऽनपादाने" इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टत्वात् । ३ **अयमात्मनेपद्यपीति** । "हेतुमति च" इति सूत्रे "यदभिप्रायेषु सज्जते" इति भाष्यप्रयोगादिति भावः । ४ **इति मते त्विति** । इदमेव युक्तम्, तपरकरणफलस्य भाष्यानुक्तत्वात् ॥ ५ **मुर्छा इति** । आकारो निष्ठायाम्–" आदितश्च " इतीण्निषेधार्थः । मूर्त इति ॥ ६ **युच्छतीति** । अन्तरङ्गत्वात्तुकि अलघूपधत्वान्न गुणः । "**वर्णादाङ्गं बलीय**" इति तु आङ्गवार्णयोर्युगपत्प्राप्तावेव ॥ ७ **उञ्छः कणश आदानमिति** । आपणादौ पतितकणानामेकशो ग्रहणमुञ्छः । क्षेत्रादौ स्वामित्यक्तकणिशाद्यर्जनं **शिलम्** । इत्यर्थः ॥

आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलमिति यादवः ॥ उञ्छति । उञ्छांचकार ॥ ३३ ॥ **उच्छी** विवासे । विवासः समाप्तिः । प्रायेणायं विपूर्वः । व्युच्छति ॥ ३४ ॥ **ध्रज ध्रजि धृज धृजि ध्वज ध्वजि** गतौ । ध्रजति । ध्रञ्जति । धर्जति । धृञ्जति । ध्वजति । ध्वञ्जति ॥ ४० ॥ **कूज** अव्यक्ते शब्दे । चुकूज ॥ ४१ ॥ **अर्ज षर्ज** अर्जने । अर्जति । आनर्ज ॥ ४२ ॥ सर्जति । ससर्ज ॥ ४३ ॥ **गर्ज** शब्दे । गर्जति ॥ ४४ ॥ **तर्ज** भर्त्सने । तर्जति ॥ ४५ ॥ **कर्ज** व्यथने । चकर्ज ॥ ४६ ॥ **खर्ज** पूजने च । चखर्ज ॥ ४७ ॥ **अज** गतिक्षेपणयोः । अजति ॥ **अजेर्व्यघञपोः** ।२।४।५६ ॥ अजेर्वी इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घञमपं च वर्जयित्वा ॥ **वलादावार्धधातुके वेष्यते** * ॥ विवाय । विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य हल्परत्वादुपधायां चेति दीर्घे प्राप्ते अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाच्परत्वम् । न च नपदान्तेति निषेधः ॥ स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः ॥ थलि एकाच इतीण्निषेधे प्राप्ते—॥ **कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि** ।७।२।१३ ॥ एभ्यो लिट इण्न स्यात् । क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम् ॥ प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिण्निषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति ।

---

१ **स्वरदीर्घेति** । ननु न पदान्तसूत्राप्रवृत्तावपि "पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्" इत्यनेन स्थानिवद्भावनिषेधाद् "उपधायां च" इति दीर्घो दुर्वार एवेति चेन्न "स्वरदीर्घ" इत्यस्य तस्यापि नियमेनादोषात् । "पूर्वत्रासिद्धीये" इत्यस्यापि नियम इत्यत्र च रियतुः । रियुः । संविव्यतुः । संविव्युः । इत्यत्र स्थानिवद्भावस्यैव दीर्घवारकस्य स्वीकारपरभाष्यमेव मानम् ॥ २ ननु "कृसृभृ" एषां प्रकृत्याश्रय "एकाच" उपदेशे इति निषेधः सिद्धः, वृधातोश्च प्रत्ययाश्रयः "श्र्युकः किति" इति निषेधः सिद्ध इति किमर्थमत्र सूत्रे एषां ग्रहणमित्याशंयेनाह–**क्रादीनां चतुर्णामिति** । ननु "**चतुर्णाम्**" इति कथनं नोपपद्यते "वृ" इत्यनेन वृञो वृङश्च बोधनेनाधिक्यसम्भवादिति चेन्न, कृत्वादिना चतुष्ट्वोपपत्तेः । ३ नियमशरीरमाह–**प्रकृत्याश्रय इति** । 'एकाचः' इति क्रादिषु प्राप्तः । **प्रकृत्याश्रयत्वं च अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धानवच्छिन्नधातुत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्रयोजकप्रत्ययघटितशास्त्रत्वम्** । भाष्यसिद्धान्ते "**एकाचो विहित**" इत्यर्थे–अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धानवच्छिन्नत्वं बोध्यम् । **यावानिति** । "अनन्तरस्य" इति न्यायेन "नेड्वशि" इति प्रक्रमाद्वा नञ्प्रापितस्यैवाभावस्यायं नियमः, नतु विभाषाबललभ्यस्य । तेन "सिधू" इत्यस्य सिषेधिथ, सिषेद्ध । सिषिधिव, सिषिध्व । इत्याद्युभयं भवति । इति केचित् ॥ अन्ये तु यावान् कश्चिदिडभावः प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धो वा सर्वो बाध्यते, तेन, "सिषेधिथ" इत्याद्येकमेव रूपम् । नत्वनिट्कमपि । अत एव "उपदेशेऽत्वतः" इति सूत्रे भाष्ये "नित्यानिटः" इत्यस्य "**अश्निर्व्यावर्त्यः**" इत्युक्तम् । यदि च वाप्राप्तस्य नियमो न स्यात् तदा तत्रापि–ऊदित्त्वप्रयुक्तविकल्पस्य सत्त्वेन तदसङ्गतिः स्यात्, मम तु क्रादिनियमेन नित्य इडिति न दोष इत्याहुः । इदमेव मतं युक्तमिति विदाङ्कुर्वन्तु सुधियः ॥ ४ **नान्येभ्य इति** । तेन "बभूविव" इत्यादिसिद्धम् । स्यादेतत्–अस्तु प्रकृत्याश्रयस्य नियमः, प्रत्ययाश्रयस्य तु न संभवति, वृग्रहणस्य "ववर्थ" इत्यत्राप्राप्तनिषेधप्रापकत्वात् । नह्यत्र प्रकृत्याश्रयः प्राप्नोति । वृञ उदात्तत्वात् । नापि प्रकृत्याश्रयः, थलोऽकित्त्वात् । एवं च "बभूविव" इत्यादौ "श्र्युकः किति" इति निषेधो दुर्वारः, इति चेन्मैवम् । "**बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे**" इति सूत्रेण छन्दसि "ववर्थ" इति निपातनात् । भाषायां वृञस्थल इटः स्वीकर्तव्यतया वृग्रहणस्य थल्विषयत्वायोगात् । वमादीनां च कित्त्वेन नियमस्य सुस्थत्वात् । इति मनोरमा ॥

ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् ॥ **अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्** ।७।२।६१ ॥ उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण्न स्यात् ॥ **उपदेशेऽत्वतः** ।७।२।६२ ॥ उपदेशे अकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण्न स्यात् ॥ **ऋतो भारद्वाजस्य** ।७।२।६३ ॥ तासौ नित्यानिट ऋदन्तादेव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव ॥ अयमत्र संग्रहः ॥

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।
ऋदन्त ईदृङ्नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥ १ ॥

न चै स्तुद्रुद्रादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः । अचस्तास्वदिति उपदेशेऽत्वत इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः । अनन्तरस्येति न्यायात् । विवयिथ । विवेथ । आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय । विवय । विव्यिव । विव्यिम । वेता । अजिता । वेष्यति । अजिष्यति । अजतु । आजत् । अजेत् । वीयात् ॥ **सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु** ।७।२।१ ॥ इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि ॥ अवैषीत् । आजीत् । अवेष्यत् । आजिष्यत् ॥ ४८ ॥ **तेज** पालने । तेजति ॥ ४९ ॥ **खज** मन्थे । खजति ॥ ५० ॥ **खजि** गतिवैकल्ये । खञ्जति ॥ ५१ ॥ **एजृ** कम्पने । एजांचकार ॥ ५२ ॥ **टुओस्फूर्जा** वज्रनिर्घोषे । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज ॥ ५३ ॥ **क्षि** क्षये । अकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । चिक्षयिथ । चिक्षेथ । चिक्षियिव । चिक्षियिम । क्षेता ॥ **अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः** ।

---

१ ननु क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणस्य नियमार्थतोक्ता सा नोचिता स्तुद्रुप्रभृतीनामप्यनुदात्तत्वात् तेष्वपि निषेधस्य प्राप्तेः "अष्टानाम्" इति वक्तुमुचितमित्याशङ्कां निराकर्तुमाह–**ततश्चतुर्णामिति** ॥ २ "**अचस्तास्वत्**" इत्येव सिद्धे नियमोऽयमत आह–**ऋदन्तादेवेति** ॥ विधेयमाह–**तेनान्यस्येति** । अत्रापि "**भारद्वाजस्य**" इति सम्बध्यते । "**अन्यस्य**" इत्यस्य "ऋकारान्तभिन्नस्य तासौ नित्यानिट उपदेशेऽजन्तस्य, अत्वतश्च" इत्यर्थः । एतेन "ययिथ" इत्यादावजन्तसन्निपातेन जात इट्, सन्निपातपरिभाषया आलोपनिमित्तं न स्यात्" इत्यपास्तम् ॥ ३ **अजन्त इति** । अस्य "**उपदेशे**" इत्यादिः । **अकारवान्**–ह्रस्वाकारवान् । **ईदृक्**=तासौ नित्यानिट् । य ऋदन्तः, स थलि नित्यानिडित्यर्थः ॥ ४ ननु स्तुद्रुस्रुश्रुवां थलि भारद्वाजनियमादिट् स्यात्, क्रादिसूत्रस्थस्त्वादिग्रहणेन तु 'येन नाप्राप्तिन्यायेन क्रादिनियमप्रापितस्यैव बाधौचित्यादित्याशयेन शङ्कते–**नचेति** ॥ समाधत्ते–**योगद्वयेति** । "अयं भावः" "**थल्यनिटो नित्यम्**" इत्यस्यानुवृत्त्या "तत्पदसम्बन्धवान् य इण्निषेधः स भारद्वाजमते ऋकारान्तस्यैव" इति नियमेन क्रादिनियमस्य नायं निषेधः इति । एतेन "भारद्वाजनियमो येन नाप्राप्तिन्यायेन "अचस्तास्वत्" इत्यस्यैव बाधक इति "जघनिथ" इत्यादाविण् न स्यात्" इत्यपास्तम् ॥ ५ **विव्यिव विव्यिमेति** । क्रादिनियमान्नित्यमिट् । एवं च वमयोर्वलादित्वस्य क्रादिनियमेनेटः पर्यवसानान्न कदाचिदपि वलाद्यार्द्धधातुकव्यक्तिरिति नात्र "वलादावार्धधातुके वेष्यते" इत्यनेन विकल्पः किंतु नित्यमेव वीभावः । थलि तु भवत्येव विकल्पः । यतस्तत्रेड् विकल्पितः । अत एव मूले 'आजिथ' इति थल्युदाहृतम् "आजिव आजिम" इति नोदाहृतमिति केचित् ॥ ६ "**क्षि क्षये** । अजन्तेषु पठितव्ये इह पाठस्तु उत्तरधातुसाम्यात्" इति मैत्रेयः ॥ **सकर्मक इति** । "न क्षीयते इत्यक्षरम्" इति भाष्ये दर्शनात् ॥

७।४।२५ ॥ अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे न तु कृत्सार्वधातुकयोः । क्षीयात् ॥ अक्षैषीत् ॥ ५४ ॥ **क्षीज** अव्यक्ते शब्दे । कूजिना सहायं पठितुं युक्तः । चिक्षीज ॥५५॥ **लज लजि** भर्जने ॥ ५७ ॥ **लाज लाजि** भर्त्सने[2] च ॥ ५९ ॥ **जज जजि** युद्धे ॥ ६१ ॥ **तुज** हिंसायाम् । तोजति । तुतोज ॥ ६२ ॥ **तुजि** पालने ॥ ६३ ॥ **गज गजि गृज गृजि मुज मुजि** शब्दार्थाः ॥ ६९ ॥ **गज** मदने च ॥ ७० ॥ **वज व्रज** गतौ । वदव्रजेति वृद्धिः । अव्राजीत् ॥ ७३ ॥ **अथ टवर्गीयान्ताः शाडचन्ता अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत्** ॥ **अट्ट** अतिक्रमहिंसयोः । दोपधोऽयम् । तोपधं इत्येके । अट्टते । आनट्टे ॥ १ ॥ **वेष्ट** वेष्टने । विवेष्टे ॥ २ ॥ **चेष्ट** चेष्टायाम् । अचेष्टिष्ट ॥ ३ ॥ **गोष्ट लोष्ट** संघाते । जुगोष्टे ॥ ४ ॥ लुलोष्टे ॥ ५ ॥ **घट्ट** चलने । जघट्टे ॥ ६ ॥ **स्फुट** विकसने । स्फोटते । पुस्फुटे ॥ ७ ॥ **अठि** गतौ । अण्ठते । आनण्ठे ॥ ८ ॥ **वठि** एकचर्यायाम् । ववण्ठे ॥ ९ ॥ **मठि कठि** शोके । शोक इह आध्यानम् । मण्ठते ॥ १० ॥ कण्ठते ॥ ११ ॥ **मुठि** पालने । मुण्ठते ॥ १२ ॥ **हेठ** विबाधायाम् । जिहेठे ॥ १३ ॥ **एठ** च । एठांचक्रे ॥ १४ ॥ **हिडि** गत्यनादरयोः । हिण्डते । जिहिण्डे ॥ १५ ॥ **हुडि** संघाते । जुहुण्डे ॥ १६ ॥ **कुडि** दाहे । चुकुण्डे ॥ १७ ॥ **वडि** विभाजने । **मडि** च । ववण्डे ॥ १९ ॥ **भडि** परिभाषणे । परिहासः सनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम् । बभण्डे ॥ २० ॥ **पिडि** संघाते । पिपिण्डे ॥ २१ ॥ **मुडि** मार्जने । मार्जनं शुद्धिर्न्यग्भावश्च । मुण्डते ॥ २२ ॥ **तुडि** तोडने । तोडनं दारणं हिंसनं च । तुण्डते ॥ २३ ॥

---

१ **कूजिनेति** । अर्थसाम्यादेकत्र पाठस्य युक्तत्वादिति भावः ॥ अप्रसिद्धत्वान्न पठित इति माधवः ॥ २ **भर्त्सने चेति** । चाद् भर्जने । ३ **दोपधोऽयमिति** । तथा च "**न न्द्राः**" इति द्वित्वनिषेधाद् दकारं विहाय टिशब्दस्य द्वित्वे दकारस्य ष्टुत्वे चर्त्वे च, "अट्टिटिषते" "आट्टिटत्" इत्यादि सिद्ध्यति । नच परत्वात् प्रागेव ष्टुत्वम् । असिद्धत्वात् । यदाहुः-"पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य" इति । नचान्तरङ्गत्वात् ष्टुत्वं स्यादेवेति वाच्यम्, सत्यपि तस्मिन् शास्त्रासिद्धतया दकार एवायमिति बुद्ध्या द्वित्वनिषेधात् । नच "पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने" इति निषेधः शङ्क्यः, तस्य वचनस्य द्वित्वे कर्तव्ये प्रवृत्तिर्नतु द्वित्वे निषेधेऽपीत्यदोषात् इति भावः ॥ न च यदि दकारस्य ष्टुत्वेन डकारे ततश्चर्त्वेन टकारे "अट्ट" इति श्रवणम्, तदा "**नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्चे षाट्टवर्गस्तवर्गजः**" इत्यभियुक्तोक्त्या तस्यासङ्ग्रहः, अस्य टवर्गस्य षात् परत्वाभावादिति न्यूनतेति वाच्यम्, नेदं वचनमपूर्वं किंतु त्रैपादिककार्यप्रवृत्तिसिद्धार्थकथनमिति प्रकृतेऽपि तस्य प्रवृत्तौ बाधकाभावात् । अथवा "षाट्टवर्गः" इति "टवर्गयोगे श्रूयमाणष्टवर्गस्तवर्गजः" इत्यस्याप्युपलक्षणमिति न दोषः ॥ षाट्टवर्गमुद्दिश्य तवर्गजत्वबोधनमेव विधेयम् । नतु टवर्गमात्रमुद्दिश्य षात्तवर्गजत्वबोधनं तवर्गजटवर्गमात्रमुद्दिश्य वा षंनिमित्तजत्वबोधनमभिप्रेतमितिं न दोष इति दाधिमथाः ॥ ४ **तोपध इति** । अस्य मते "पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने" इति ष्टुत्वस्य सिद्धत्वात् टकारद्वयसहितस्य द्वित्वे हलादिः शेषे "अटिट्टिषते" आटिट्टत् इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति त्वनित्यम् । नास्त्येव वा इति मनोरमा ॥ ५ **वठि एकचर्यायाम्** । एकस्य = असहायस्य, चर्या = गमनम्, तस्यामित्यर्थः । गमनमत्र नोत्तरदेशसंयोगफलकव्यापार एव, किंतु स्थित्यनुकूलव्यापारोऽपि । तेनापत्यरहितायां विधवायां च "**वण्ठा**" इतिप्रयोगसिद्धिः ॥ ६ **हेठ विबाधायाम्** । विबाधनं शाठ्यम् ।

हुडि वरणे । वरणं स्वीकारः । हरण इत्येके । हुण्डते ॥ २४ ॥ **चडि** कोपे ॥ चण्डते ॥ २५ ॥ **शडि** रुजायां संघाते च । शण्डते ॥ २६ ॥ **तडि** ताडने । तण्डते ॥ २७ ॥ **पडि** गतौ । पण्डते ॥ २८ ॥ **कडि** मदे । कण्डते ॥ २९ ॥ **खडि** मन्थे ॥ ३० ॥ **हेडृ होडृ** अनादरे । जिहेडे ॥ ३१ ॥ जुहोडे ॥ ३२ ॥ **बाडृ** आप्लाव्ये । वशादिः । आप्लाव्यमाप्लवः । बाडते ॥ ३३ ॥ **द्राडृ ध्राडृ** विशरणे । द्राडते ॥ ३४ ॥ ध्राडते ॥ ३५ ॥ **शाडृ** श्लाघायाम् । शाडते ॥ ३६ ॥ **अथ आटवर्गीयान्तसमाप्तेः परस्मैपदिनः ॥ शौटृ** गर्वे । शौटति । शुशौट ॥ १ ॥ **यौटृ** बन्धे । यौटति ॥ २ ॥ **म्लेटृ म्रेडृ** उन्मादे । द्वितीयो डान्तः । टान्तमध्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथतिवत् । म्लेटति ॥ ३ ॥ म्रेडति ॥ ४ ॥ **कटे** वर्षावरणयोः । **चटे** इत्येके । चकाट । सिचि अतो हलादेर्लघोरिति वृद्धौ प्राप्तायाम्—॥ **ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् । ७ । २ । ५ ॥** हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि ॥ अकटीत् ॥ ६ ॥ **अट पट** गतौ । आट । आटतुः । आटुः ॥ ७ ॥ पपाट । पेटतुः । पेटुः ॥ ८ ॥ **रट** परिभाषणे । रराट ॥ ९ ॥ **लट** बाल्ये । ललाट ॥ १० ॥ **शट** रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । शशाट ॥ ११ ॥ **वट** वेष्टने । ववाट । ववटतुः । ववटुः । ववटिथ ॥ १२ ॥ **किट खिट** त्रासे । केटति ॥ १३ ॥ खेटति ॥ १४ ॥ **शिट षिट** अनादरे । शेटति । शिशेट ॥ १५ ॥ सेटति । सिषेट ॥ १६ ॥ **जट झट** संघाते ॥ १८ ॥ **भट** भृतौ ॥ १९ ॥ **तट** उच्छ्राये ॥ २० ॥ **खट** काङ्क्षायाम् ॥ २१ ॥ **नट** नृत्तौ ॥ २२ ॥ **पिट** शब्दसंघातयोः ॥ २३ ॥ **हट** दीप्तौ ॥ २४ ॥ **षट** अवयवे ॥ २५ ॥ **लुट** विलोडने । डान्तोऽयमित्येके ॥ २७ ॥ **चिट** परप्रेष्ये ॥ २८ ॥ **विट** शब्दे ॥ २९ ॥ **बिट** आक्रोशे । बशादिः । हिटेत्येके ॥ ३१ ॥ **इट किट कटी** गतौ । एटति ॥ ३२ ॥ केटति ॥ ३३ ॥ कटति । ईकारः श्वीदितो निष्ठायामितीण्निषेधार्थः ॥ ३४ ॥ केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति । अन्ते च इ ई इति प्रश्लिष्य । अयति । इयाय । इयतुः ।

---

१ "द्राडृ" **विशरणम**वयवविभागः ॥ २ **शाडृ श्लाघायाम्** । इदमुपलक्षणम् । शालधातुरप्यत्र बोध्यः । तेन "शालते" इत्यस्यापि सिद्धिः । डलयोरैक्यात् "शालते" इति काश्यपः । "लस्य" इत्यत्र भाष्यकैयटयोः "शाला" इति श्यतेर्लप्रत्यये व्युत्पादनीय इति माधवः । ३ **"कटे" वर्षा** वृष्टिः । **आवरणमा**च्छादनम् । ४ "चटुः" चाटुः "चटुलः" "चटकाया ऐरक्" इत्यादिसिद्धये आह—**चटे इत्येके इति** ॥ ५ **"किट खिट" त्रासो** भयोत्पादनम् ॥ ६ **"नट नृत्तौ"** नोपदेशोऽयम् । णोपदेशपर्युदासवाक्ये "नाटि" इति दीर्घपाठाद् अस्यैव घटादिभिन्नत्वेन दीर्घोपधत्वादिति बोध्यम् ॥ ७ **डान्तोऽयमित्येके इति** । अत एव डलयोरैक्यात् "लोलद्रुजाकारबृहत्तरङ्गम्" इति माघः सङ्गच्छते ॥ ८ "उदयति दिननाथे याति शीतांशुरस्तम्" इत्यादि प्रयोगसिद्धये आह—**केचित्त्विति** ॥ **"केचित्तु"** इत्यारभ्य **"उदाहरन्ति"** इत्यन्तमरुचिग्रस्तम् । इकारप्रश्लेषस्य प्रामाणिकत्वेऽस्येदित्त्वसम्भावना कर्तुं शक्या, तत्रैव मानाभावात् । इति केचित् ॥ ९ **इयतुरिति** । इकारोऽत्र ह्रस्वः, द्वित्वे कृते "एरनेकाचः" इति यण्सवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोः "वार्णादाङ्गम्" इति परिभाषया यण् इति बोध्यम् ॥

इयुः । इययिथ । इयेथ । इयाय । इयय । दीर्घस्य त्विजादेरित्यामि आयांचकारेत्याद्युदाहरन्ति ॥ ३५ ॥ **मडि** भूषायाम् ॥ ३६ ॥ **कुडि** वैकल्ये । कुण्डति । कुण्डत इति तु दाहे गतम् ॥ ३७ ॥ **मुड प्रुड** मर्दने ॥ ३९ ॥ **चुडि** अल्पीभावे ॥ ४० ॥ **मुडि** खण्डने । मुण्डति ॥ ४१ ॥ **पुडि** चेत्येके । पुण्डति ॥ ४२ ॥ **रुटि लुटि** स्तेये । रुण्टति ॥ ४३ ॥ लुण्टति ॥ ४४ ॥ **रुठि लुठि** इत्येके ॥ ४६ ॥ **रुडि लुडि** इत्यपरे ॥ ॥ ४८ ॥ **स्फुटिर्** विशरणे । इरित्त्वादङ्वा । अस्फुटत् । अस्फोटीत् ॥ ४९ ॥ **स्फुटि** इत्यपि केचित् । इदित्त्वान्नुम् । स्फुण्टति ॥ ५० ॥ **पठ** व्यक्तायां वाचि । पेठतुः । पेठिथ । अपठीत् । अपाठीत् ॥ ५१ ॥ **वठ** स्थौल्ये । ववठतुः । ववठिथ ॥ ५२ ॥ **मठ** मदनिवासयोः ॥ ५३ ॥ **कठ** कृच्छ्रजीवने ॥ ५४ ॥ **रट** परिभाषणे ॥ ५५ ॥ **रठे**-त्येके ॥ ५६ ॥ **हठ** प्लुतिशठत्वयोः । बलात्कार इत्येके । हठति । जहाठ ॥ ५७ ॥ **रुठ लुठ उठ** उपघाते । ओठति ॥ ६० ॥ **ऊठे**त्येके । ऊठति । ऊठांचकार ॥ ६१ ॥ **पिठ** हिंसासंक्लेशनयोः ॥ ६२ ॥ **शठ** कैतवे च ॥ ६३ ॥ **शुठ** प्रतिघाते । शोठति ॥ ६४ ॥ **शुठी**ति स्वामी । शुण्ठति ॥ ६५ ॥ **कुठि च** कुण्ठति ॥ ६६ ॥ **लुठि** आलस्ये प्रतिघाते च ॥ ६७ ॥ **शुठि** शोषणे ॥ ६८ ॥ **रुठि लुठि** गतौ ॥ ७० ॥ चुड्ड भावकरणे । भावकरणमभिप्रायसूचनम् । **चुड्डति ।** चुचुड्ड ॥ ७१ ॥ **अड्ड** अभियोगे । अड्डति । आनड्ड ॥ ७२ ॥ **कड्ड** कार्कश्ये । कड्डति ॥ ७३ ॥ चुड्डादयस्त्रयो दोपधाः । तेन क्विपि—चुत् । अत् । कत् इत्यादि ॥ **क्रीडृ** विहारे । चिक्रीड ॥ ७४ ॥ **तुडृ** तोडने । तोडति । तुतोड ७५ ॥ **तूडृ** इत्येके ॥ ७६ ॥ **हुडृ हूडृ होडृ** गतौ । हुड्यात् । हूड्यात् । होड्यात् ॥ ७९ ॥ **रौडृ** अनादरे ॥ ८० ॥ **रोडृ लोडृ** उन्मादे ॥ ८२ ॥ **अड** उद्यमे । अडति । आड । आडतुः । आडुः ॥ ८३ ॥ **लड** विलासे । लडति ॥ ८४ ॥ लडयोर्लरयोश्चैकत्वस्मरणाल्ललतीति स्वाम्यादयः ॥ **कड** मदे । कडति ॥ ८५ ॥ **कडि** इत्येके कण्डति ॥ ८६ ॥ **गडि** वदनैकदेशे । गण्डति ॥ ८७ ॥ **इति टवर्गीयान्ताः ॥ अथ पवर्गीयान्ताः तत्रानुदात्तेतः स्तोभत्यन्ताश्चतुस्त्रिंशत् ॥ तिपृ तेपृ ष्टिपृ ष्टेपृ** क्षरणार्थाः । आद्योऽनुदात्तः । क्षीरस्वामी त्वयं सेडिति बभ्राम । तेपते । तितिपे । क्रादि-

---

१ **कुडि** । वैकल्यमविवेकः ॥ २ **पुडि चेत्येके इति** । अत एव "पुण्डरीकम्" इत्यादि सिद्धम् ॥ ३ **रट परिभाषणे रठेत्येके इति** । अत्र "रठ परिभाषणे" इति द्वितीयटवर्गान्त एव पाठः साधीयान्, पूर्वोत्तरसन्दर्भात् । "रट परिभाषणे" इति प्रथमटवर्गान्तस्तु "अट पट गतौ" इत्यत्र गतः । रठेत्येक इति पाठस्तु केनचिद् विद्वद्वरेण पश्चाच्छोधित एवेति बोध्यम् ॥ ४ **शठ कैतवे चेति** । चकाराद् हिंसासंक्लेशनयोः । ५ "**रुठि लुठि**" अर्थभेदात् पुनः पाठो लुण्ठेरित्याहुः । ६ "**अड्ड**" "**अभियोगस्त्वभिग्रहः**" इत्यमरः । ७ "**तुडृ**" **तोडनं** दारणं हिंसनं च ॥ ८ "**रोडृ लोडृ**" '**उन्मादश्चित्तविभ्रमः**।' ९ "**गडि**" टवर्गीयप्रकरणादिह पाठस्तु युक्तः । अन्तत्यादिषु तु "पञ्चैते न तिङ्विषयाः" इति बोधयितुं प्रसङ्गाल्लिखितः ॥

नियमादिट् । तितिपिपे । तेप्ता । तेप्स्यते ॥ **लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ।१।२।११॥** इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ् आत्मनेपदपरः सिचेत्येतौ कितौ स्तः ॥ कित्त्वान्न गुणः ॥ तिप्सीष्ट । तिप्सीयास्ताम् । तिप्सीरन् । लुङि । झलो झलीति सलोपः । अतिप्त । अतिप्साताम् । अतिप्सत । तेपते । तितेपे । तिष्टिपे । तिष्टिपाते । तिष्टिपिरे । तिष्टेपे । तिष्टेपाते । तिष्टेपिरे ॥ **तेपृ** कम्पने च ॥ ४ ॥ **ग्लेपृ** दैन्ये । ग्लेपते ॥ ५ ॥ **टुवेपृ** कम्पने । वेपते ॥ ६ ॥ **केपृ गेपृ ग्लेपृ** च । चात्कम्पने गतौ च । सूत्रविभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदात्पुनः पाठः ॥ ८ ॥ **मेपृ रेपृ लेपृ** गतौ ॥ ११ ॥ **त्रपूष्** लज्जायाम् । त्रपते ॥ **तॄफलभजत्रपश्च ।६।४।१२२ ॥** एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि च ॥ त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । ऊदित्त्वादिड्वा । त्रपिता । त्रप्ता । त्रपिषीष्ट । त्रप्सीष्ट ॥ १२ ॥ **कपि** चलने । कम्पते । चकम्पे ॥ १३ ॥ **रबि लबि अबि** शब्दे । ररम्बे । ललम्बे । आनम्बे ॥ **लबि** अवस्रंसने च ॥ १६ ॥ **कबृ** वर्णे । चकबे ॥ १७ ॥ **क्लीबृ** अधार्ष्ट्ये । चिक्लीबे ॥ १८ ॥ **क्षीबृ** मदे । क्षीबते ॥ १९ ॥ **शीभृ** कत्थने । शीभते ॥ २० ॥ **चीभृ** च ॥ २१ ॥ **रेभृ** शब्दे । रिरेभे ॥ २२ ॥ **अभि-रभी** क्वचित्पठ्येते । अम्भते ॥ २३ ॥ रम्भते ॥ २४ ॥ **ष्टभि स्कभि** प्रतिबन्धे । स्तम्भते । उत्तम्भते 'उदः स्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णः ॥ विस्तम्भते 'स्तन्भेरिति षत्वं तु न भवति । स्तुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् । तद्बीजं तु–'उदः स्थास्तम्भोरिति पवर्गीयोपधपाठः 'स्तन्भेरिति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः ॥ केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुस्तन्भते–ष्टम्भते । टष्टम्भे ॥ २६ ॥ **जभि-जृभी** गात्रविनामे ॥ **रधिजभोरचि । ७ । १ । ६१ ॥** एतयोर्नुमागमः स्यादचि ॥ जम्भते । जजम्भे । जम्भिता । अजम्भिष्ट । जृम्भते । जजृम्भे ॥ २८ ॥ **शल्भ** कत्थने । शशल्भे ॥ २९ ॥ **वल्भ** भोजने । दन्त्योष्ठ्यादिः । ववल्भे ॥ ३० ॥ **गल्भ** धार्ष्ट्ये । गल्भते ॥ ३१ ॥ **श्रम्भु** प्रमादे । तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । श्रम्भते स्रम्भते । ॥ ३३ ॥ **ष्टुभु** स्तम्भे । स्तो-

१ चकारेण पूर्वोत्तरार्थावनुकृष्येते तदाह–**चादिति** । ननु चकारेण पूर्वार्थस्य संग्रहेऽपि उत्तरार्थसंग्रहे न मानमत आह–**सूत्रविभागादिति** "टुवेपृ" केपृ" गेपृ" ग्लेपृ" कम्पने" इत्येवमेकयोगे कर्तव्ये योगविभागसामर्थ्याच्चकारेण पूर्वोत्तरयोरर्थयोरनुकर्षापकर्षाविति स्वामिनो भावः ॥ २ **मैत्रेयस्त्विति** । वेपतिना सहैषामपाठोऽप्रसिद्धत्वज्ञापनायेति तस्याभिप्रायः ॥ ३ **तॄफलभजेति** । गुणशब्देन भाविताकारत्वाद् विरूपादेशादित्वाद् एकहल्मध्यस्थत्वाभावाच्च यथायथमप्राप्ते विधिरयम् ॥ ४ "**कबृ**" **वर्णश्चात्र** चित्ररूपम् ॥ ५ "**क्लीबृ**" **धृष्टो** निर्लज्जः, तस्य भावो **धार्ष्ट्यम्** । न धार्ष्ट्यम् अधार्ष्ट्यं सलज्जता ॥ ६ अम्भः, अम्भसी, बाह्वादिगणे "अम्भसः सलोपश्च" आम्भिः इत्यादिसिद्धये आह–**अभिरभी इति** ॥ ७ "**ष्टभि स्कभि**" "प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः" इत्यमरः । रोध इति यावत् ॥ ८ **तद्बीजं त्विति** ॥ पूर्वसवर्णप्रवृत्तिषत्वाप्रवृत्त्योर्बीजं त्वित्यर्थः ॥ स्तुषत्वविध्योर्नकारनिपातनेन नैवानुस्वारपरसवर्णौ 'बाधकान्येव निपातनानि' इत्यङ्गीकारात् ॥ ९ "**जृभी**" **गात्रविनामे** गात्रस्वेदे ॥ १० "**शल्भ**" **कत्थनं** श्लाघा॥ ११ '**गल्भ**' धृष्टो निर्लज्जस्तस्य कर्म ॥ १२ "**श्रम्भु**" **प्रमादोऽ**विमृष्टकृत्यम् । "प्रमादोऽनवधानता" इत्यमरः ॥ १३ "**ष्टुभु**" **स्तम्भो** निरोधः ॥

भते । विष्टोभते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट ॥ ३४ ॥ **अथ परस्मैपदिनः ॥ गुपू** रक्षणे ॥ **गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ।३।१।२८ ॥** एभ्य आयप्रत्ययः स्यात्स्वार्थे पुगन्तेति गुणः ॥ **सनाद्यन्ता धातवः ३।१।३२ ॥** सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः ॥ धातुत्वाल्लडादयः । गोपायति ॥ **आयादय आर्धधातुके वा । ३।१।३१ ॥** आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ॥ **कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३।१।३५ ॥** कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम् स्याल्लिटि न तु मन्त्रे ॥ **कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम्** * ॥ सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच इति वाच्यमित्यर्थः ॥ **आर्धधातुके ।६।४।४६ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **अतो लोपः ।६।४।४८ ॥** आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके परे ॥ गोपायांचकार । गोपायांबभूव । गोपायामास । जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्त्वाद्वेट् । जुगोपिथ । जुगोप्थ । गोपायिता । गोपिता । गोप्ता गोपाय्यात् । गुप्यात् । अगोपायीत् । अगोपीत् । अगौप्सीत् ॥ १ ॥ **धूप** सन्तापे । धूपायति। धूपायांचकार । दुधूप । धूपायितासि । धूपितासि ॥ २ ॥ **जप जल्प** व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च ॥ ४ ॥ **चप** सान्त्वने ॥ ५ ॥ **षप** समवाये । समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति ॥ ६ ॥ **रप लप** व्यक्तायां वाचि ॥ ८ ॥ **चुप** मन्दायां गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता ॥ ९ ॥ **तुप तुम्प त्रुप त्रुम्प तुफ तुम्फ त्रुफ त्रुम्फ** हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः कित्त्वाभावान्नलोपो न । किदाशिषीति कित्त्वान्नलोपः । तुप्यात् ॥ '**प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरीति** पारस्करादिगणे पाठात्सुट् । प्रस्तुम्पति गौः । श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि न । प्रतोतुम्पीति । त्रोपति । त्रुम्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेफाः । अन्ये सरेफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः । ततो द्वितीयान्ताः । अष्टावप्युकारवन्तः ॥ १७ ॥ **पर्प रफ रफि अर्ब पर्ब लर्ब बर्ब मर्ब कर्ब खर्ब गर्ब शर्ब षर्ब चर्ब** गतौ । आद्यः प्रथमान्तः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः । पर्पति । पपर्प । रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्ब । पर्बति । लर्बति । बर्बति ।

---

१ **गुपू धूप इति ।** आयोऽकारान्तः । तत्फलं तु "**गोपायतम्**" इत्यादौ "गोपाय" इत्यस्य धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वे शवकारेणैकादेशस्यापि "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" इत्यन्तोदात्तत्वे "तम्" इत्यस्याद्युपदेशात् परलसार्वधातुकत्वेन "तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात्–" इत्यनुदात्तत्वे "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" इति स्वरितत्वम् ॥ २ **सनाद्यन्ता इति ।** "सन्क्यच्काम्यच्क्यङ्क्यषोऽथाऽऽचारक्विब् णिज्यङौ तथा । यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः । " संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणनिषेधात् सूत्रेऽन्तग्रहणम् । "**यस्मात्स विहितस्तदादेः**" इत्यंशस्तु प्रवर्तत एव । तेन "देवदत्तश्चिकीर्षति" इत्यादौ देवदत्तादेः समुदायस्य नेति शेखरकृत् ॥ ३ **प्रत्ययान्तेभ्यश्चेति । धातुभ्य** इति शेषः ॥ ननु सति प्रत्ययग्रहणे चुलुम्पचकास्दरिद्रातिभ्य आम् न स्यात् प्रत्ययान्तत्वाभावादत आह–**कास्यनेकाजिति** । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । अत्रत्यं तत्त्वं नामधातौ वक्ष्यामः । ४ "**धूप**" "सन्तापः संज्वरः समौ" इत्यमरः ॥ ५ "**जप**" "मानसं स्वान्तसरसोः" इति कोषः । **चेन** पूर्वार्थसंग्रहः ॥

पवर्गीयादिरयम् । मर्बति । कर्वति । खर्वति । गर्वति । शर्वति । सर्वति । चर्वति ॥ ३१ ॥ **कुबि** आच्छादने[1] । कुम्बति ॥ ३२ ॥ **लुबि तुबि** अर्दने[2] । लुम्बति । तुम्बति ॥ ३४ ॥ **चुबि** वक्त्रसंयोगे[3] । चुम्बति ॥ ३५ ॥ **षृभु षृम्भु** हिंसार्थौ । सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । सृम्भति । ससृम्भ । सृम्भ्यात् ॥ ३७ ॥ **षिभु षिम्भु** इत्येके । सेभति । सिम्भति ॥ ३९ ॥ **शुभ शुम्भ** भाषणे[4] । भासने[5] इत्येके । हिंसायामित्यन्ये ॥ ४१ ॥ **अथानुनासिकान्ताः । तत्र कम्यन्ता अनुदात्तेतो दश । घिणि घुणि घृणि** ग्रहणे । नुम् । घिण्णते । जिघिण्णे । घुण्णते । जुघुण्णे । घृण्णते । जघृण्णे ॥ ३ ॥ **घुण घूर्ण**[6] भ्रमणे । घोणते । घूर्णते । इमौ तुदादौ परस्मैपदिनौ ॥ ५ ॥ **पण** व्यवहारे[7] स्तुतौ च । **पन** च । स्तुता-वित्येव[8] सम्बध्यते । पृथङ्निर्देशात् ॥ पनिसाहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु[9]—पणते । पेणे । पणितेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तान्नात्मने-पदम् । पणायति । पणायांचकार । पेणे । पणायितासि । पणितासे । पणाय्यात् । पनायति । पनायांचकार । पेने ॥ ७ ॥ **भाम** क्रोधे[10] । भामते । बभामे ॥ ८ ॥ **क्षमूष्** सहने[11] । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे । चक्षंसे[12] । चक्षमिध्वे । चक्षन्ध्वे । चक्षमिवहे ॥ **म्वोश्च । ८ । २ । ६५ ॥** मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे वकारे च परे ॥ णत्वम् । चक्षण्वहे । चक्षमिमहे । चक्षण्महे । क्षमिष्यते । क्षंस्यते । क्षमते । क्षमेत । आशिषि, क्षमिषीष्ट । क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट । अक्षंस्त ॥ ९ ॥ **कमु** कान्तौ । कान्तिरिच्छा[13] ॥ **कमेर्णिङ् । ३ । १ । ३० ॥** स्वार्थे ॥ ङित्त्वात्तङ् । कामयते[14] ॥ **अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु । ६ । ४ । ५५ ॥** आम् अन्त

---

१ "**कुबि**" "अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् । अपिधान–तिरोधान–पिधानाच्छादनानि च" इत्यमरः ॥ २ "**लुबि तुबि**" अर्दनं पीडा ॥ ३ "**चुबि**" **वक्त्रसंयोग**श्चुम्बनम् ॥ ४ "**शुभ**" भाषणं कथनम् ॥ ५ **भासनं** दीप्तिः ॥ ६ **घुण घूर्णति** । अस्य दीर्घपाठः प्रक्रियालाघवार्थः । ह्रस्वं पठित्वा "उपधायाश्च" इति दीर्घकरणे प्रक्रियागौरवात् ॥ नन्वस्माद्धातोः "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" इति वनिपि कृते "विड्वनोरनुनासिकस्य–" इत्यनेन णकारस्याऽऽकारे ह्रस्वपाठे "घुरावा" इति, दीर्घपाठे "घूरावा" इति फलभेदाय दीर्घोच्चारणमावश्यकम्– नच दीर्घे कर्तव्ये परनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गस्यात्त्वस्यासिद्धत्वादादौ दीर्घे न फलभेद इति वाच्यम्, त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिस्वीकारादिति चेन्न, कार्यकाल-पक्षे त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषा प्रवर्तत इति प्राचीनसम्मतपक्षाभिप्रायेण प्रक्रियालाघवार्थं इत्यभिधानात् ॥ नव्य-मते तु ह्रस्वपाठः सुवच एव, तन्मते कार्यकालपक्षेऽपि तदप्रवृत्तिस्वीकारात् ॥ ७ "**पण**" **व्यवहारः** कुसीदादिः ॥ "**वि** नानार्थेऽव सन्देहे हरणं **हार** उच्यते । नानासंदेहहरणाद् **व्यवहार** इति स्मृतः" इति **कात्यायनः** ॥ ८ **स्तुतावित्येवेति** । यद्यपि "पृथगुनिर्देशो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः" इत्यपि शक्यते वक्तुम्, तथापि सम्प्रदायानुरोधादेवमुक्तम् ॥ ९ **व्यवहारे त्विति** । भट्टिस्तु व्यवहारेप्यायप्रत्ययम् 'न चोपलेभे वणिजां पणायाम्' इति प्रायुङ्क्त ॥ १० "**भाम**" उत्कटद्वेषः **क्रोधः** ॥ ११ "**क्षमूष्**" अपराधे सत्यपि कोपानाविष्करणं **सहनम्** ॥ ऊकार इडर्थः । षकारः "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" इत्यङर्थः । क्षमा ॥ १२ "**चक्षंसे**" इति । "अनुनासिकस्य" इति दीर्घस्तु न । क्विप्साहचर्येण तिङ्भिन्नस्यैव झलादेर्ग्रहणात् ॥ १३ ननु कान्तिशब्दस्य शोभायां शक्तत्वेन "पुत्रं कामयते" इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरत आह–**कान्तिरिच्छेति** । "**कान्तिः** शोभेच्छयोः स्त्रियाम्" इति कोशादिति भावः ॥ १४ **कामयते इति** । ङित्यपि 'क्ङिति च' इति इग्लक्षणत्वाभावादुपधावृद्धिनिषेधो न ॥

आलु आय्य इत्नु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः ॥ कामयांचक्रे ॥ आ-यादय आर्धधातुके वा ॥ चकमे । कामयिता । कमिता । कामयिष्यते । कमिष्यते ॥ **णि-श्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् । ३ । १ । ४८ ॥** ण्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात्कर्त्रर्थे लुङि परे ॥ काम् इ अ त इति स्थिते ॥ **णेरनिटि ।६।४ । ५१ ॥** अनिडादावार्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात् । परत्वाद् 'एरनेकाच इति यणि प्राप्ते-॥ **ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति** वार्तिकम् ॥ णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमवकाश इति भावः । वस्तुतस्त्वनिटीति वचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथा चेयङादेरपवाद एवायम् । इयङ्—अततक्षत । यण्—आटिटत् । गुणः—कारणा । वृद्धिः—कारकः । दीर्घः--कार्यते ॥ **णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ।७।४। १ ॥** चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥ **चङि ।६।१।११ ॥** चङि परे अनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य ॥ **सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे । ७ । ४ । ९३ ॥** चङ्परे इति बहुव्रीहिः । स चाङ्गस्येति च द्वयमप्यावर्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत् तत्परं यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्यात् णावग्लोपेऽसति । अथवाऽङ्गस्येति नावर्तते चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् ॥ **सन्यतः ।७।४।७९ ॥** अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि ॥ **दीर्घो लघोः ।७।४।९४ ॥** लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये ॥ अचीकमत ॥ णिङभावपक्षे-"**कमेश्च्लेश्चङ्वक्तव्यः** * ॥ णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकमत ॥ १० ॥

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ॥ तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाक्ष्विति माधवः ॥ चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ॥ किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाक्ष्विदं द्वयम् ॥"

---

१ **लोपापवाद इति** । णिलोपापवाद इत्यर्थः ॥ २ ननु परत्वादियङादिषु कृतेषु णिलोपो न स्यादित्यत आह–**ण्यल्लोपाविति** । इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यो णिलोपः, वृद्धिदीर्घाभ्यामल्लोप इति विवेकः ॥ ३ ननु णिलोपस्यानवकाशत्वादेव प्रवृत्तिर्भविष्यति किं वार्तिकेनेत्यत आह–**णिलोपस्य त्विति** । "अप्रत्ययात्" इति निषेधेन क्तिनो दुर्लभत्वादाह–**क्तिजन्तमिति** । "**तितुत्र–**" इतीण्निषेधादिति भावः ॥ ४ वार्तिकं प्रत्याख्यातुकाम आह–**वस्तुतस्त्विति** ॥ **वचनसामर्थ्यादिति** । परत्वाद् गुणादीनां णिलोपबाधकत्वे इडादावपि गुणेन बाधसिद्धिरिति भावः ॥ तेन कारणादिसिद्धिः ॥ वस्तुतोऽनेकवचनकल्पनया तत्सामर्थ्येन तत्तद्बाधकल्पनापेक्षया पूर्वविप्रतिषेधकल्पनाया एव "**अनिटि**" इत्यस्यौचित्यमिति बोध्यम् ॥ ५ व्याकरणशास्त्रे जातिव्यक्तिपक्षवत् संज्ञापरिभाषाविषये पक्षद्वयं विद्यते तत्र कार्यकालपक्षपातिमाधवमतं तावदाह–**संज्ञाया इति** । अयं भावः संज्ञाशास्त्राणां कार्यकालपक्षे पृथग् वाक्यार्थबोधाभावेन "**एकाचो द्वे**" इत्यनुवृत्तिसहितस्य "**पूर्वोऽभ्यासः**" इत्यस्य "**सन्वल्लघुनि–**" "**दीर्घो लघोः**" इति सूत्रद्वये संनिधानम् । "**उच्चारणे**" इति कृदन्तमध्याहृतम् । तद्योगाद् "**अङ्गस्य**" इति कर्मणि षष्ठी, कारकविभक्तेर्न्याय्यत्वात् । "**एकाचः**" इति च तत्समानाधिकरणं विशेषणम् । "**द्वे**" इति च विशेष्यसमर्पकम् । एवं च "अङ्गसंज्ञकाऽभिन्नैकाच्कर्मके ये द्वे उच्चारणे, तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः तस्य च सन्वद्भावदीर्घौ" इत्यर्थः । एवं च एकाक्ष्वेव प्रवृत्तिरिति ॥

वस्तुतो'ऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास' इति वर्णनात् ॥ ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥
चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ॥ णेर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥
इति[3] व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ॥ णेरग्लोपेऽपि संबन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥"

अथ क्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः ॥ **अण रण वण भण मण कण क्वण व्रण भ्रण ध्वण** शब्दार्थाः । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ न।ववणतुः। ववणिथ ॥ १० ॥ **धणिर**पि कैश्चित्पठ्यते । धणति ॥ **ओणृ** अपनयने । ओणति । ओणांचकार॥११॥ **शोणृ** वर्णगत्योः । शोणति । शुशोण ॥ १२ ॥ **श्रोणृ** संघाते । श्रोणति ॥ १३ ॥ **श्लोणृ** च । शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः ॥ १४ ॥ **पैणृ** गतिप्रेरणश्लेषणेषु । **प्रैणृ** इति क्वचित्पठ्यते । पिपैण ॥ १५ ॥ **ध्रण** शब्दे । उपदेशे नान्तोऽयम् । रषाभ्यामिति णत्वम् । ध्रणति । नोपदेशफलं तु यङ्लुकि–दन्ध्रन्ति ॥ १६ ॥ **बणे**त्यपि केचित् । बेणतुः । बेणिथ ॥ १७ ॥ **कनी** दीप्तिकान्तिगतिषु । चकान ॥ १८ ॥ **ष्टन वन** शब्दे । स्तनति । वनति ॥ २० ॥ **वन षण** संभक्तौ । वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः । सनति । ससान । सेनतुः ॥ **ये विभाषा । ६ । ४ । ४३ ॥** जनसनखनामात्वं वा स्याद्यादौ क्ङिति ॥ सायात् । सन्यात्

---

१ इदं च "**अजजागरत्**" इत्यादौ सन्वद्भावापादनसमाधानपरभाष्यविरुद्धमत आह–**वस्तुत इति** । **ऊर्णौ दीर्घ इति** । तेन "**और्णूनवत्**" इति सिद्धम् ॥ **अर्थापयताविति** । तेन "**आर्तीथपत्**" इति सिद्धम् ॥ **चकास्ताविति** । तेन "**अचीचकासत्**" **अचचकासत्**" इति सिद्धम् ॥ **न स्यादिति** । चङ्परलघोरभावादिति भावः ॥ **स्यादिति** । अभ्यासस्य लघुपरत्वेन विशेषणादिति भावः ॥ २ ननु कथमुभयार्थलाभ इत्यत आह–**णेर्विशेष्यमिति** । "**संनिहितम्**" इति हेतुगर्भविशेषणम् । "**लघुनि**" इत्येतद् णेर्विशेष्यं भवति, संनिहितत्वात् । श्रुतानुमितयोः श्रुतसंबन्धो बलीयान् इति परिभाषाप्रवृत्तेरिति भावः । **अङ्गमेव वेति** । "**चङ्परे**" इत्यस्याङ्गविशेषणत्वेऽङ्गत्वस्य प्रत्ययनिमित्तत्वेनैव निरूपविशेष्यलाभ इति भावः ॥ अयं च पक्षो भाष्य इत्युक्तप्रायम् ॥ ३ **ननु** स्वकपोलकल्पितत्वेनानादरणीयता स्यादिति तत्र प्रमाणमाह–**इति व्याख्येति** ॥ ४ "**चङ्परे**" इत्यस्यावृत्तिं विधाय अग्लोपिविशेषणतयापि संयोजितस्य फलमाचष्टे–**णेरिति** । **अगितामिति** । कसुप्रभृतीनामित्यर्थः ॥ **सिद्धये इति** "**दीर्घसन्वद्भावयोः**" इति, "**कृतः**" इति चादावन्ते च शेषः ॥ ५ "**ओणृ**" **अपनयनं** दूरीकरणम् ॥ ६ "**शोणृ**" **वर्ण**श्चात्र रक्त एव । "**शोणः**" कृशानौ स्योनाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये" इति कोशात् । स्योनाकः–"टैण्टू" "**अरलू**" इति भाषया प्रसिद्धः । **कोकनदं** रक्तोत्पलम्, तद्वत् छाया यस्येति ॥ ७ **गतिर्गमनम्** ॥ ८ "**श्रोणृ**" "**संघातः** समूहः । "**संघातः** पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे" इति मेदिनी ॥ ९ "**पैणृ**" **प्रेरणं** प्रेषणं भृत्यादीनाम् ॥ १० **श्लेषणं** सम्बन्धः ॥ ११ **उपदेशे नान्तोऽयमिति** । अयं पाठः पूर्वोपस्थितत्वाद् "**रण**" धातावेव वक्तुं योग्यः, "**षाट्ववर्गस्तवर्गजः**" इत्यभियुक्तोक्तेस्तत्रापि समत्वात् ॥ **रषाभ्यामिति णत्वमिति** । "**रषाभ्यां परस्य नस्य णत्वम्**" इत्यर्थकेन "**अट्कुप्वाङ्–**" इति सूत्रेणेत्यर्थः । "**रषाभ्यां नो णः समानपदे**" इत्यस्य तु न प्राप्तिः, अटा व्यवधानादिति बोध्यम् ॥ १२ **दन्ध्रन्तीति** । नुगतोऽनुनासिकान्तस्य" इति अभ्यासस्य नुक् ॥ परनकारस्य तु णत्वस्यासिद्धत्वात् "**नश्चापदान्तस्य**" इत्यनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वान्न णत्वमिति प्रक्रिया ॥ १३ "**कनी**" **दीप्तिस्तेजः, कान्तिः** शोभा शरीरादीनाम् ॥ १४ '**वन**' **संभक्ति**र्भजनम् ॥

॥ २१ ॥ **अम** गत्यादिषु । कनी दीप्तिकान्तिगतीत्यत्र गतेः परयोः शब्दसंभक्तयोरादिश-ब्देन संग्रहः । अमति । आम ॥ २२ ॥ **द्रम हम्म मीमृ** गतौ । द्रमति । दद्राम । ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीम । अयं शब्दे[1] च ॥ २६ ॥ **चमु छमु जमु झमु** अदने[2] ॥ **ष्ठिवुक्लमुचमां शिति । ७ । ३ । ७५ ॥** एषामचो दीर्घः स्याच्छिति ॥ **आङि[3] चम इति वक्तव्यम्** * ॥ आचामति ॥ आङि किम् । चमति । विच-मति । अचमीत् ॥ २९ ॥ **जिमि[4]** केचित्पठन्ति ॥ जेमति ॥ **क्रमु** पादविक्षेपे[5] ॥ **वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः । ३ । १ । ७० ॥** एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे ॥ **क्रमः परस्मैपदेषु । ७ ।३।७६ ॥** क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदपरे शिति ॥ क्राम्यति । क्रामति । चक्राम । क्राम्यतु । क्रामतु[6] ॥ **स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते[7] ७।२। ३६ ॥** अत्रैवेट्[8] । अक्रमीत् ॥ ३० ॥ **अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः ॥ अय वय पय मय चय तय णय** गतौ । अयते ॥ **दयायासश्च । ३ । १ ।३७ ॥** दय अय आस् एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयांचक्रे । अयेत । अयिषीष्ट ॥ **विभाषेटः ।८।३।७९ ॥** इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य वा मूर्धन्यः स्यात् । अयिषीढ्वम् । अयिषी-ध्वम् । आयिष्ट । आयिढ्वम् । आयिध्वम् ॥ **उपसर्गस्यायतौ ।८।२।१९ ॥** अयतिपर[9]-स्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् । प्लायते[10] । पलायते । निस्दुसो[11] रुत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निरयते । दुरयते । निर्दुरोस्तु–निलयते । दुलयते ॥ प्रत्यय[12] इति त्विणो रूपम् ॥

---

१ **अयं शब्दे चेति** । "**इमे शब्दे** च" इति वक्तव्ये प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम् ॥ केचित्तु अयमित्यस्य मीमृधातुरित्यर्थ इति व्याचक्षते ॥ २ "**चमु**" **अदनं** भक्षणम् ॥ ३ ननु "ष्ठिवुक्लमु" इति दीर्घः, चमतिविचमतीत्यादावपि स्यादत आह–**आङि चम इति** ॥ ४ **जिमिमिति** । अत एव **जेमनं** ब्राह्मणानामित्यादि सिद्धम् ॥ ५ "**क्रमु**" **पादविक्षेपः** पादविहरणम् । उकारः क्त्वि "उदितो वा" इनीड्विकल्पार्थः । क्रमित्वा क्रान्त्वा । ६ **क्रामत्विति** । ननु "**क्रमः परस्मैपदेषु**" इति सूत्रे "**परस्मैपदेषु**" इत्युपादानाद्यत्र "**क्रामतु**" इत्यादौ परस्मैपदपरत्वं तत्रैव स्यादिति–हेलैकि–"**उत्क्राम**" इत्यत्र न स्यात् "**न लुमता**" इति निषेधादिति चेन्न, "**क्रमः**" इति सूत्रेऽनुवृत्तस्याङ्गस्य परस्मैपदपर-शिन्निरूपितस्यैव ग्रहणात् । लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य कार्ये एव निषेधप्रवृत्तेः ॥ ७ **स्नुक्रमोरिति** । "**स्नुक्रमोः**" इति प्रथमार्थे षष्ठी । "**अनात्मनेपदनिमित्ते**" इति प्रसज्यप्रतिषेधः । तथा च "**स्नुक्रमौ यत्रात्मनेपद**निमित्ते न भवतस्तत्र प्रत्यासत्त्या ताभ्यां परस्यार्धधातुकस्येट्" इत्यर्थः ॥ ८ उदात्तत्वादिटि सिद्धे नियमोऽयम् । तदाह–**अत्रैवेति** ॥ ९ श्रुतत्वाद् "अयतौ" इत्युपसर्गविशेष-णमत आह–**अयतिपरस्येति** । तेन "निलयते" प्लायते" पलायते" इत्यादौ सर्वत्र लत्वसिद्धिः । रेफविशेषणत्वे तु "निलयते" इत्यत्र श्रुतिकृताव्यवधान एव स्यादिति भावः ॥ १० **प्लायते इति** । "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वादयतिपरत्वम्" इति स्पष्टं भाष्ये ॥ ११ प्रादिषु पठितयो-र्निर्निसोर्दुर्दुसोश्च सान्तरान्तत्वे फलभेदमाह–**निस्दुसोरित्यादिना** ॥ १२ ननु प्रतिपूर्वादयधातोः । पचाद्यचि घञर्थे के वा "**उपसर्गस्य**" इति लत्वे च "प्लत्यय" इति रूपे "**प्रत्ययः परश्च**" इत्यादिनिर्देशानुपपत्तिरत आह–**प्रत्यय इति त्विति** । "इण् गतौ" इत्यस्माद् "**एरच्**" इत्यचि गुणे यणि च रूपमिति भावः । प्लत्यय इति तु न, अनभिधानादिति कैयटः ॥

कथम्[1] 'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जाविति माघः ? इटंकिटकटी[2] इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य भविष्यति । यद्वा[3]—अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् । चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकात्[4] ॥ वादित्वात्-ववये । पेये । मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये ॥ ७ ॥ **दय** दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । आदानं ग्रहणम् । दयांचक्रे ॥ ८ ॥ **रय** गतौ ॥ ९ ॥ **ऊयी** तन्तुसन्ताने[5] । ऊयांचक्रे ॥ १० ॥ **पूयी** विशरणे दुर्गन्धे च । पूयते । पुपूये ॥ ११ ॥ **क्नूयी** शब्दे उन्दे[6] च । चुक्नूये ॥१२॥ **क्ष्मायी** विधूनने[7] । चक्ष्माये ॥ १३ ॥ **स्फायी ओप्यायी** वृद्धौ । स्फायते । पस्फाये । प्यायते ॥ **लिड्यङोश्च ।६।१।२९ ॥** लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात् ॥ पुनः[8] प्रसङ्गविज्ञानात्पीशब्दस्य द्वित्वम् ॥ 'एरनेकाच' इति यण् । पिप्ये । पिप्याते । पिप्यिरे ॥ **दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ।३।१।६१ ॥** एभ्यश्च्लेश्चिण्वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ॥ **चिणो लुक् ।६।४।१०४ ॥** चिणः परस्य तशब्दस्य लुक् स्यात् ॥ अप्यायि । अप्यायिष्ट ॥ १५ ॥ **तायृ** सन्तानपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । तताये । अतायि । अतायिष्ट ॥ १६ ॥ **शल** चलनसंवरणयोः ॥ १७ ॥ **वल वल्ल** संवरणे संचरणे च । ववले । ववल्ले ॥ १९ ॥ **मल मल्ल** धारणे । मेले । ममल्ले ॥ २१ ॥ **भल भल्ल** परिभाषणहिंसादानेषु । बभले । बभल्ले ॥ २३ ॥ **कल** शब्दसंख्यानयोः । कलते । चकले ॥ **२४ ॥ कल्ल** अव्यक्ते शब्दे । कल्लते । अशब्द इति स्वामी । अशब्दस्तूष्णींभाव इति च ॥ २५ ॥ **तेवृ देवृ** देवने[9] । तितेवे । दिदेवे ॥ २७ ॥ **षेवृ गेवृ ग्लेवृ पेवृ मेवृ म्लेवृ** सेवने । परिनिविभ्य इति षत्वम् । परिषेवते । सिषेवे । अयं[10] सोपदेशोऽ

---

१ **कथमुदयतीति** । आत्मनेपदित्वात् शानचा भाव्यमिति प्रश्नः ॥ २ समाधत्ते–**इटकटीति** ॥ ३ इकारप्रश्लेषे मानाभाववादिनां मतेप्याह–**यद्वेति** । **अनुदात्तेत्त्वलक्षणमिति** । ननु ङित्त्वादिप्रयुक्तमात्मनेपदं क्वचिन्न ॥ ४ तत्रोपपत्तिमाह–**ङित्करणादिति** । नचेकारो नानुदात्त इति वाच्यम्, "विचक्षणः प्रथयन्" इत्यत्र "**अनुदात्तेतश्च हलादेः**" इति युजर्थमावश्यकत्वात् । नच ङकाराभावे "**इदितो नुम् धातोः**" इति नुमापत्तिस्तत्सत्त्वे त्वन्तेदित्त्वविरहान्न नुमिति वाच्यम्, इकारस्य स्थानेऽकारस्य पाठेनापि नुमभावस्य सिद्धेरित्याशयात् ॥ परंतु भाष्यानुक्तज्ञापितार्थस्य साधुताया नियामकत्वाभावाच्चिन्त्यमेतत् ॥ ५ "**ऊयी**" **तन्तुसंतानः** सूत्रप्रबन्धः ॥ ६ "**क्नूयी**" उन्दः क्लेदनम्, आर्द्रीभाव इत्यर्थः ॥ ७ "**क्ष्मायी**" **विधूननं** कम्पनम् ॥ ८ ननु "प्याय् ए" इति दशायां परत्वाद् "**लिटि धातोरनभ्यासस्य**" इति द्वित्वं बाधित्वा पीभावे कृते "गतौ पूर्वपरयोर्युगपत्प्राप्तौ, यो विप्रतिषेधः = परेण पूर्वबाधः, तस्मिन् सति यत्सकृद् = एकवारं,बाधितं तद्बाधितमेव" इत्यर्थकया"**सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव**" इति परिभाषया पुनर्द्वित्वं न स्यादिति शङ्कमानं प्रत्याह–**पुनः प्रसङ्गेति** । द्वित्वे कृतेऽपि "क्वचित्कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता" इति स्वीकारेण पीभावस्य सावकाशतेत्यभिमानेनायं ग्रन्थः ॥ वस्तुतो लिण्निमित्तकपीभावस्यानवकाशत्वेन चारितार्थ्यस्य वक्तुमशक्यतया चिन्त्योऽयं समाधिः ॥ तस्मात् "**लिटि**" इति विषयसप्तमीति स्वीकार्यम् । एवं च लिङ्उत्पत्तेः पूर्वमेव पीभावे ततो द्वित्वमिति न दोषः ॥ "**पिप्ये**" इत्यादौ "**पी**" इति दीर्घोच्चारणस्य फलाभावेऽपि "**प्यायः पी**" इति पूर्वसूत्रे फलमस्त्येव पीनं मुखम्, पीनौ बाहू, पीनमुरः " इति । इति बोध्यम् ॥ ९ "**तेवृ देवृ**" **देवनं** क्रीडा ॥ १० **अयमिति** । षेवृ धातुः ॥ **तद्भाष्येति** । सोपदेशत्वं भाष्यविरुद्धम् । षोपदेशलक्षणवाक्ये स्त्यायतिरिवायं न पर्युदस्त इत्ययं दन्त्याजन्तसादित्वात् षोपदेश एव, अन्यथा भाष्यस्य न्यूनत्वापत्तिरिति सोपदेशत्ववादिनो भाष्यविरोध इति भावः ॥

पीति न्यासकारादयः ॥ तद्भाष्यविरुद्धम् । गेवते । जिगेवे । जिग्लेवे । पिपेवे । मेवते । म्लेवते ॥ ३३ ॥ **शेवृ खेवृ केवृ** इत्यप्येके ॥ ३६ ॥ **रेवृ** प्लवगतौ । प्लवगतिः प्लुतगतिः । रेवते ॥ ३७ ॥ **अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः । मव्य** बन्धने । ममव्य ॥ १ ॥ **सूर्क्ष्य ईर्क्ष्य ईर्ष्य** ईर्ष्यार्थाः ॥ ४ ॥ **हय** गतौ । अहयीत् । यान्तत्वान्न वृद्धिः ॥ ५ ॥ **शुच्य** अभिषवे । अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वाऽभिषवः स्नानं च । शुशुच्य ॥ ६ ॥ **चुच्य** इत्येके ॥ ७ ॥ **हर्य** गतिकान्त्योः । जहर्य ॥ ८ ॥ **अल** भूषणपर्याप्तिवारणेषु । अलति । आल ॥ **अतो लरान्तस्य । ७ । २ । २ ॥** लेति लुप्तषष्ठीकम् । अतः समीपौ यौ लरौ तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि ॥ नेटीति निषेधस्य 'अतो हलादेरिति विकल्पस्य चापवादः ॥ मा भवानालीत् ॥ अयं स्वरितेदित्येके । तन्मते, अलते इत्याद्यपि ॥ ९ ॥ **ञिफला** विशरणे । तॄफलेत्येत्त्वम् । फेलतुः । फेलुः । अफालीत् ॥ ॥ १० ॥ **मील श्मील स्मील क्ष्मील** निमेषणे । निमेषणं संकोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः ॥ १४ ॥ **पील** प्रतिष्टम्भे । प्रतिष्टम्भो रोधनम् ॥ १५ ॥ **नील** वर्णे । निनील ॥ १६ ॥ **शील** समाधौ । शीलति ॥ १७ ॥ **कील** बन्धने ॥ १८ ॥ **कूल** आवरणे ॥ १९ ॥ **शूल** रुजायां संघोषे च ॥ २० ॥ **तूल** निष्कर्षे । निष्कर्षो निष्को-

---

१ **मव्य बन्धने** । रज्ज्वादिकरणकगत्यादिरोधहेतुसंयोगानुकूलव्यापारो **बन्धनम्** ॥ २ **ममव्येति** । अत्र "**यस्य हलः**" इति यशब्दस्य लोपो न, तत्र "**यस्य**" इति संघातस्य ग्रहणात् । आशिषि–मव्यात् । अत्र "हलो यमां यमि लोपः" इति वा यलोपः ॥ ३ "**सूर्क्ष्य**" **इत्यादि** । अनिष्टानुपेक्षणमीर्ष्या परोत्कर्षगोचरो द्वेष इति वा । लिटि सुषूर्क्ष्य षोपदेशत्वादुत्तरस्य षः ॥ ४ **शिथिलीकरणमिति** । "सोममभिषुणोति" इत्यादौ तथा दर्शनात् । **सुराया इति** । तत्प्रकरणे–"सन्धानं स्यादभिषवः" इत्यमरोक्तेः । **स्नानमिति** । "वारांत्रीनभिषुण्वते" इत्यादौ तथा दर्शनात् ॥ ५ यद्यवयववचनेनान्तशब्देन बहुव्रीहिः, अङ्गं चान्यपदार्थस्तर्ह्यन्तग्रहणमनर्थकं विशेषणेनैव तदन्तविधेः सिद्धत्वात्, अन्तशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिश्च अथ "ओदकान्तादावनान्तात् प्रियं प्रोथ (पान्थ) मनुव्रजेत्" इत्यादौ दृष्टेन समीपवाचिनाऽन्तशब्देन षष्ठीसमासः "रफलकारयोः समीपभूतस्यातो वृद्धिः" इति, तर्हि लपिरणिप्रभृतिष्वपि स्यात् अथ "लं च तदन्तश्च" इति कर्मधारयस्तर्हि अन्तशब्दस्य विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः स्यादत आह–**लुप्तषष्ठीकमिति** ॥ ६ ननु यदि येन नाप्राप्तिन्यायेन "अतो ल्रान्तस्य" इति सूत्रम् "अतो हलादेः" इति विकल्पस्यैव बाधकं स्यात् तर्हि "मा भवानालीत्" इत्यत्राहलादित्वेन विकल्पाप्राप्तौ "**नेटि**" इति निषेधो दुर्वारः, अथ पुरस्तादपवादन्यायेन "अतो लर" इति सूत्रं "**नेटि**" इत्यस्य बाधकं तर्हि "अफालीत्" इत्यादौ "अतो हलादेः" इति विकल्पो दुर्वार इत्याशङ्क्य बाध्यसामान्यचिन्तापक्षाश्रयेण समाधत्ते–**नेटीति** । स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यते बाध्यसामान्यचिन्तापक्षाश्रयणादिति भावः ॥ ७ **तॄफलेत्येत्त्वमिति** । यद्यपि "अभ्यासे चर्च" इत्यस्यासिद्धत्वाद् "अतः" इत्येव फलभज्योरेत्त्वाभ्यासलोपौ सिद्धौ तथापि तयोर्ग्रहणमेत्त्वविधिं प्रति सिद्धत्वज्ञापनार्थं तेन बभणतुरित्यादि सिद्धम् ॥ नच "दिव औत्" इति सूत्र इवाप्रत्ययविधावपि निरनुबन्धकपरिभाषाप्रवृत्त्या "फल निष्पत्तौ" इति धातोरेव ग्रहणं युक्तमिति वाच्यम्, प्रकृतसूत्रस्थचकारेण "ञिफला" इत्यस्यापि ग्रहणात् ॥ ८ **संकोच इति** । नेत्रसंकोच इत्यर्थः, तत्रैव प्रचुरप्रयोगात् ॥ ९ "**नील**" **वर्ण**श्चात्र नील एव । धातुस्वरूपतस्तथैव प्रतीतेः ॥ "**शील**" चित्तवृत्तिनिरोधः **समाधिः** । समाधीयते चित्तमनेनेति व्युत्पत्तेः "यत्समत्वं द्वयोरत्र जीवात्मपरमात्मनोः । स नष्टसर्वसंकल्पः **समाधिर**भिधीयते" ॥

षणम् । तत्रान्तर्गतस्य बहिर्निःसारणम् । तुतूल ॥ २१ ॥ **पूल** संघाते ॥ २२ ॥ **मूल** प्रतिष्ठायाम् ॥ २३ ॥ **फल** निष्पत्तौ । फेलतुः । फेलुः ॥ २४ ॥ **चुल्ल** भावकरणे । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः ॥ २५ ॥ **फुल्ल** विकसने ॥ २६ ॥ **चिल्ल** शैथिल्ये भावकरणे च ॥ २७ ॥ **तिल** गतौ । तेलति ॥ २८ ॥ **तिल्ल** इत्येके ॥ तिल्लति ॥ २९ ॥ **वेल्ल चेल्ल केल्ल खेल क्ष्वेल वेल्ल** चलने । पञ्च ऋदितः षष्ठो लोपधः ॥ ३५ ॥ **पेल्ल फेल्ल शेल्ल** गतौ ॥ ३८ ॥ **षेल्ल** इत्येके ॥ ३९ ॥ **स्खल** संचलने । चस्खाल । अस्खालीत् ॥ ॥ ४० ॥ **खल** संचये ॥ ४१ ॥ **गल** अदने । गलति । अगालीत् ॥ ४२ ॥ **षल** गतौ । सलति ॥ ४३ ॥ **दल** विशरणे ॥ ४४ ॥ **श्वल श्वल्ल** आशुगमने । शश्वाल । अश्वालीत् । शश्वल्ल । अश्वल्लीत् ॥ ४६ ॥ **खोल खोर्ऋ** गतिप्रतिघाते । खोलति । खोरति ॥ ॥ ४८ ॥ **धोर्ऋ** गतिचातुर्ये । धोरति ॥ ४९ ॥ **त्सर** छद्मगतौ । तत्सार । अत्सारीत् ॥ ॥ ५० ॥ **क्मर** हूर्च्छने । चक्मार ॥ ५१ ॥ **अभ्र वभ्र मभ्र चर** गत्यर्थाः । चरतिर्भक्षणेऽपि । अभ्रति । आनभ्र । मा भवानभ्रीत् । अङ्गान्त्यरेफस्यातः समीपत्वाभावान्न वृद्धिः ॥ ॥ ५५ ॥ **ष्ठिवु** निरसने । ष्ठिवुक्लम्विति दीर्घः । ष्ठीवति । अस्य द्वितीयस्थकारष्ठकारो वेति वृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः । टिष्ठेव । टिष्ठिवतुः । टिष्ठिवुः । हलि चेति दीर्घः । ष्ठीव्यात् ॥ ५६ ॥ **जि** जये । अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः । जय उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् । जयति ॥ **सन्लिटोर्जेः** ।७।३।५७ ॥ जयतेः सँल्लिण्निमित्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात् । जिगाय । जिग्यतुः । जिग्युः । जिगयिथ । जिगेथ । जिगाय । जिगय । जिग्यिव । जिग्यिम । जेता । जीयात् । अजैषीत् ॥ ५७ ॥ **जीव** प्राणधारणे । जिजीव ॥ ५८ ॥ **पीव मीव तीव णीव** स्थौल्ये । पिपीव । मिमीव । तितीव । निनीव ॥ ६२ ॥ **क्षिवु क्षेवु** निरसने ॥ ६४ ॥ **उर्वी तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी** हिंसार्थाः । ऊर्वांचकार । उपधायां चेति दीर्घः । तुतूर्व ॥ ६९ ॥ **गुर्वी** उद्यमने । गूर्वति । जुगूर्व ॥ ७० ॥ **मुर्वी** बन्धने ॥ ७१ ॥ **पुर्व पर्व मर्व** पूरणे ॥ ७४ ॥ **चर्व** अदने ॥ ७५ ॥ **भर्व** हिंसायाम् ॥ ॥ ७६ ॥ **कर्व खर्व गर्व** दर्पे ॥ ७९ ॥ **अर्व शर्व षर्व** हिंसायाम् । आनर्व । शर्वति । सर्वति ॥ ८२ ॥ **इवि** व्याप्तौ । इन्वति । इन्वांचकार ॥ ८३ ॥ **पिवि मिवि णिवि** सेचने । तृतीयो मूर्धन्योष्मादिरित्येके । सेवन इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति । पिपिन्व ॥

---

१ "**दल**" **विशरण**मवयवानां विभागः । २ "**धोर्ऋ**" **गतिचातुर्य**मश्वीयं बोध्यम् ॥ ३ "**त्सर**" **छद्मगतिः** कपटगतिः ॥ ४ "**क्मर**" **हूर्च्छनं** कौटिल्यम् । ५ "**ष्ठिवु**" **निरसनं** थूत्करणम् ॥ ६ "सँल्लिटोः" इति सप्तमी, अभ्यासविशेषणं चेत्याशयेनाह-**सँल्लिण्निमित्तेत्यादि** । सँल्लिट्परो योऽभ्यासः" इति तु युक्तम्, लाघवात् ॥ नच "जिगीषति" इत्यत्र कुत्वं न स्यात् । अत्र हि द्वितीयाजवधिकस्य जिसूशब्दस्य द्वित्वेन सनः कार्यित्वादिति वाच्यम्, सन्ग्रहणसामर्थ्येन "कार्य्यमनुभवन्" इति न्यायस्येहाप्रवृत्तेरिति प्राञ्चः ॥ दाधिमथास्तु-प्रतीषिषतीत्यादौ सन एव द्वितीयैकाच्त्वेन द्वित्वकार्यित्वेपि प्रकृते सनः पूर्वस्य प्रकृतिभागस्य जिरूपस्य प्रथमैकाचः संभवेन तस्यैव द्वित्वमिति न सनः कार्यित्वमिति न कोपि दोष इति वदन्ति ॥

॥ ८९ ॥ **हिवि दिवि धिवि जिवि** प्रीणनार्थाः । हिन्वति । दिन्वति ॥ **धिन्विकृण्व्योर च** ।३।१।८० ॥ अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्विषये । अतो लोपः[१] । तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न[२] । उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः । धिनोति । धिनुतः । धिन्वन्ति[३] ॥ **लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः** ।६।४।१०७ ॥ असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य[४] लोपो वा स्यात् म्वोः परयोः । धिन्वः । धिनुवः । धिन्मः । धिनुमः । मिपि तु परत्वाद्गुणः । धिनोमि ॥ **उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्** ।६।४।१०६ ॥ असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक् स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाट् । धिनवाव । धिनवाम । जिन्वति । इत्यादि ॥ ९० ॥ **रिवि रवि धवि** गत्यर्थाः । रिण्वति । रण्वति । धन्वति ॥ ९३ ॥ **कृवि** हिंसाकरणयोश्च । चकाराद्गतौ । कृणोतीत्यादि धिनोतिवत् । अयं[५] भ्वादौ च ॥ ९४ ॥ **मव** बन्धने । मवति । मेवतुः । मेवुः । अमवीत्[६] । अमावीत् ॥ ९५ ॥ **अव** रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु[७] । अवति । आव । मा भवानवीत् ॥ ९६ ॥ **धावु** गतिशुद्ध्योः । स्वरितेत् । धावति । धावते । दधाव । दधावे ॥ ९७ ॥ **अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः** ॥

---

१ **अतो लोप** इति । "उप्रत्ययश्च" इति संनियोगशिष्टत्वेन अकारोपदेशकालस्य उप्रत्ययोपदेशकालस्य चैकत्वादार्धधातुकोपदेशकालेऽदन्तत्वादिति भावः ॥ २ ननु "धिन्विकृण्व्योर्लोपश्च" इत्येवं लोपविधानेनैव कार्यनिर्वाहेऽकारविधानमनर्थकमिति शङ्कमानं प्रत्याह–**तस्य स्थानिवद्भावादिति** । अल्लोपस्येत्यर्थः । लोपविधाने तु गुणापत्तिः, लोपस्याजादेशत्वाभावेन स्थानिवद्भावाप्रवृत्तेः । पूर्वसूत्रेण स्थानिवत्त्वे तु नैवादेशप्रयुक्तकार्यव्यावृत्तिरिति भावः ॥ नच लोपविधानेऽपि "न धातुलोप" इति निषेधेन गुणो न स्यादिति वाच्यम्, कात्यायनकरिष्यमाणमदीय 'न धातुलोप' इति सूत्रप्रत्याख्याने गुणापत्तिरिति पाणिनिनैवाकारविधानेन सूचनात् । तेन "यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्" इति सिद्धम् ॥ ३ **धिन्वन्ति** इति । नन्वत्रोकारस्यार्धधातुकत्वेन तदादेशस्य यणो वस्यापि स्थानिवत्त्वेनार्धधातुकत्वादिडागमः कुतो नेति चेन्न, उकारवृत्त्यार्धधातुकत्वस्याल्धर्मत्वेन "**अनल्विधौ**" इति निषेधात् ॥ ४–४ अवध्यवधिमतोः साजात्यात् "असंयोगपूर्वात्" इत्यनेन उप्रत्यय एव विशेष्यते इत्याशयेनाह–**प्रत्ययोकार** इति । "असंयोगपूर्वो य उकारस्तदन्तो यः प्रत्ययः" इति तूचितम्, सामानाधिकरण्ये लाघवात् । "धिन्वन्ति" इत्यत्र तदन्तत्वं च व्यपदेशिवद्भावेन ॥ ५ **अयमिति** । कृणोत्यादिप्रयोग इत्यर्थः । कृञ् हिंसायामिति धातोस्तत्र सत्त्वात् ॥ ६ **अमवीत् अमावीदिति** । अत्र "अतो हलादेः" इति विकल्पः ॥ यत्तु "इको गुणवृद्धी" इति सूत्रे भाष्ये "अतो ल्रान्तस्य" इति सूत्रे वकारप्रश्लेषमुक्त्वा "मा भवानवीन्मवीत्" इत्यत्र दोषमाशङ्क्य– "ह्यन्त–" इत्यत्र "**अविमव्योर्न**" इत्युक्तेरत्र नित्यनिषेध एव लभ्यते इति । तन्न, मध्येऽपवादन्यायेन "**अविमव्योर्न**" इति निषेधस्य "**अतो ल्र**" इत्येतन्मात्रबाधकत्वात् ॥ जागर्तौ तु लक्ष्यानुरोधेन बाध्यसामान्यचिन्ताया आश्रयणान्न दोषः । ह्मयान्तादिविषये तु सामर्थ्याद् विकल्पस्यैव निषेध इति बोध्यम् । अत एव सूत्रभाष्ययोर्न विरोधः । अन्यथा "**श्विच्यन्तरङ्गं नास्ति**" इत्यस्य णिश्विग्रहणेन ज्ञापकेन सिद्धौ "**अविमव्योर्न**" इत्यस्याभावेन विकल्पस्य दुर्वारतया विरोधः स्यादेव ॥ "इको गुणवृद्धी" इति सूत्रस्थं भाष्यं प्रौढ्युक्तिरिति न दोष इति तु तत्त्वम् ॥ ७ "**अव**" **कान्तिरत्र** शोभा, इच्छा वा, दीप्तेः पृथग्ग्रहणात् । **दीप्तिस्तेजः** । **तृप्तिरिच्छानाशः** । **स्वाम्यर्थः** स्वामिधर्मः, स्वामित्वरूपः । प्राणवियोगानुकूलव्यापारो **हिंसा** हननम् । **आदानं** ग्रहणम् ॥

धुक्ष धिक्ष सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । धुक्षते । दुधुक्षे । धिक्षते । दिधिक्षे ॥ २ ॥ **वृक्ष** वरणे । वृक्षते । ववृक्षे ॥ ३ ॥ **शिक्ष** विद्योपादाने । शिक्षते ॥ ४ ॥ **भिक्ष** भिक्षायामलाभे लाभे च । भिक्षते ॥ ५ ॥ **क्लेश** अव्यक्तायां वाचि । बाधन इति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लेशे ॥ ६ ॥ **दक्ष** वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दक्षते । ददक्षे ॥ ७ ॥ **दीक्ष** मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । दीक्षते । दिदीक्षे ॥ ८ ॥ **ईक्ष** दर्शने । ईक्षांचक्रे ॥ ९ ॥ **ईष** गतिहिंसादर्शनेषु । ईषांचक्रे ॥ १० ॥ **भाष** व्यक्तायां वाचि । भाषते ॥ ११ ॥ **वर्ष** स्नेहने । दन्तोष्ठ्यादिः । ववर्षे ॥ १२ ॥ **गेषृ** अन्विच्छायाम् ॥ **ग्लेषृ** इत्येके ॥ अन्विच्छा अन्वेषणम् । जिगेषे ॥ १३ ॥ **पेषृ** प्रयत्ने । पेषते ॥ १४ ॥ **जेषृ णेषृ एषृ प्रेषृ** गतौ । जेषते । नेषते । एषांचक्रे । पिप्रेषे ॥ १८ ॥ **रेषृ हेषृ ह्रेषृ** अव्यक्ते शब्दे । आद्यो वृकशब्दे । ततो द्वावश्वशब्दे । रेषते । हेषते । ह्रेषते ॥ २१ ॥ **कासृ** शब्दकुत्सायाम् । कासांचक्रे ॥ २२ ॥ ॥ **भासृ** दीप्तौ । बभासे ॥ २३ ॥ ॥ **णासृ रासृ** शब्दे । नासते । प्रणासते ॥ २५ ॥ **णस** कौटिल्ये । नसते ॥ २६ ॥ **भ्यस** भये । भ्यसते । बभ्यसे ॥ २७ ॥ **आङः शसि** इच्छायाम् । आशंसते । आशशंसे ॥ २८ ॥ **ग्रसु ग्लसु** अदने । जग्रसे । जग्लसे ॥ ३० ॥ **ईह** चेष्टायाम् । ईहांचक्रे ॥ ३१ ॥ **बहि महि** वृद्धौ । बंहते बबंहे । मंहते ॥ ३३ ॥ **अहि** गतौ । अंहते । आनंहे ॥ ३४ ॥ **गर्ह गल्ह** कुत्सायाम् । जगर्हे । जगल्हे ॥ ३६ **बर्ह बल्ह** प्राधान्ये । ओष्ठ्यादी ॥ ३८ ॥ **वर्ह वल्ह** परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । दन्तोष्ठ्यादी केचित्तु पूर्वयोर्दन्तोष्ठ्यादितामनयोरोष्ठ्यादितां चाहुः ॥ ४० ॥ **प्लिह** गतौ । पिप्लिहे ॥ ४१ ॥ **वेहृ जेहृ बाहृ** प्रयत्ने । आद्यो दन्तोष्ठ्यादिः । अन्त्यः केवलोष्ठ्यादिः । उभावप्योष्ठ्यादी इत्येके । दन्तोष्ठ्यादी इत्यपरे ।

---

१ "**भिक्ष**" भिक्षा याच्ञा । स्वत्वोत्पत्तिरूपो व्यापारो लाभः । तदभावोऽलाभः । त्रयोऽर्थाः इति न भ्रमितव्यम् ॥ २ "**दीक्ष**" **मौण्ड्यम्** केशशून्यता, **उपनयनं** यज्ञोपवीतः । **इज्या** यागः । **नियमः** संकल्पविशेषः । **व्रतादेशो** व्रतधारणं तदाज्ञा वा । इत्थं पञ्चार्थाः ॥ ३ "**भाष**" शुकादिविषये "सम्यग्भाषते" इत्यादिप्रयोगस्त्वारोपात् । अत एव "मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्नदन्ति संसदि" इति प्रयोगस्याप्युपपत्तिः ॥ ४ **आद्य इति** । **रेषृ** धातुः । यदाह केशवस्वामी– "कौक्षे कर्दति पर्दतिर्गुदरवे रेषेत वार्के हसे । बुक्केच्च श्वरवे भषेच्च हयजे ह्रेषेत हेषेत वा" इति ॥ ५ **ततो द्वाविति** । हेषृ ह्रेषृ धातू । **अश्वशब्दे इति** । अश्वप्रकरणे "हेषा ह्रेषा च निस्वने" इत्यमरोक्तेः ॥ ६ "**कासृ**" शब्दकुत्सा पर्दनम् ॥ ७ "**भासृ**" ऋकारोच्चारणमत्रात्मनेपदमात्रफलकम् । नतु "नाग्लोपि–" इत्यस्य प्रवृत्त्यर्थम् । "भ्राजभास–" इत्यनेनोपधाह्रस्वस्य विकल्पात् । अनुबन्धान्तराकरणमृकारान्तप्रकरणानुरोधात् ॥ ८ **केचित्त्विति** । मैत्रेयादयः । अत्रारुचिबीजं तु देवासुरान् प्रवल्ह्य इति श्रौतप्रयोगविरोधः । "प्रवल्ह्य" इत्यस्य "अनृतं भाषित्वा" इत्यर्थ इति व्याख्यातारः ॥ ९ **आद्य इति** । वेहृ धातुः । अत एव "वेहद्गर्भोपघातिनी" इत्यादि संगच्छते ॥ १० **अन्त्य इति** । बाहृ धातुः । अत एव "बाहवः परिघोपमाः" इत्यस्योपपत्तिः । नचास्य धातोरात्मनेपदित्वाद् "बबाह रक्तं पुरुषास्ततो जाताः सहस्रशः" इति प्रयोगस्यानुपपत्तिरिति वाच्यम्, आर्षत्वात् । "अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्" इति तु भाष्यानुक्तत्वादप्रमाणम्

जेहतिर्गत्यर्थोऽपि । ववाहे ॥ ४४ ॥ **द्राहृ** निद्राक्षये । निक्षेपे इत्येके ॥ ४५ ॥ **काशृ** दीप्तौ । चकाशे ॥ ४६ ॥ **ऊहृ** वितर्के । ऊहांचक्रे ॥ ४७ ॥ **गाहू** विलोडने । गाहते । जगाहे । जगाहिषे । जघाक्षे । जगाहिढ्वे । जगाहिध्वे । जघाढ्वे । गाहिता॥ **ढो ढे लोपः ।८।३।१३ ॥** ढस्य लोपः स्याड्ढे परे ॥ गाढा । गाहिष्यते । घाक्ष्यते । गाहिषीष्ट । घाक्षीष्ट । अगाहिष्ट । अगाढ । अघाक्षाताम् । अघाक्षत । अगाढाः । अघाढ्वम् । अघाक्षि ॥ ४८ ॥ **गृहू** ग्रहणे । गर्हते । जगृहे ॥ **ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन** * ॥ जगृहिषे । जघृक्षे । जघृढ्वे । गर्हिता । गर्ढा । गर्हिष्यते । घर्क्ष्यते । गर्हिषीष्ट । घृक्षीष्ट । लुङि । अगर्हिष्ट । इडभावे ॥ **शल इगुपधादनिटः क्सः ।३।१।४५ ॥** इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्च्लेः क्सादेशः स्यात् ॥ अघृक्षत ॥ **क्सस्याचि ।७।३।७२ ॥** अजादौ तङि क्सस्य लोपः स्यात् ॥ अलोऽन्त्यस्य । अघृक्षाताम् । अघृक्षन्त ॥ ४९ ॥ **ग्लहृ** च । ग्लहते ॥ ५० ॥ **घुषि** कान्तिकरणे । घुंषते । जुघुंषे । केचिद्घपेत्यदुपधं पठन्ति ॥ ५१ ॥ **अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥ घुषिर्** अविशब्दने । विशब्दनं प्रतिज्ञानं ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके । शब्दे इत्यन्ये पेठुः । घोषति । जुघोष । घोषिता । इरित्त्वादङ् वा । अघुषत् । अघोषीत् ॥ १ ॥ **अक्षू** व्याप्तौ ॥ **अक्षोऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ७५ ॥** अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे ॥ पक्षे शप् । अक्ष्णोति । अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्ति । अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिथ । आनष्ठ । अक्षिता । अष्टा । अक्षिष्यति । स्कोरिति कलोपः । षढोः कः सि । अक्ष्यति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवानि । आक्ष्णोत् । आक्ष्णवम् । अक्ष्णुयात् । अक्ष्यात् ॥ ऊदित्त्वाद्वेट् । नेटि । मा भवानक्षीत् । अक्षिष्टाम् । अक्षिषुः । इडभावे तु मा भवानाक्षीत् । आष्टाम् । आक्षुः ॥ २ ॥ **तक्षू** **त्वक्षू** तनूकरणे ॥ **तनूकरणे तक्षः ।३।१।७६ ॥**श्नुः स्याद्वा शब्विषये ॥ तक्ष्णोति तक्षति वा काष्ठम् । ततक्षिथ । ततष्ठ । अतक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत् । अताष्टाम् ॥ तनूकरणे किम्? वाग्भिः

---

१ " **काशृ** " आकारोपधप्रकरणादयमिह पठित इति मनोरमा ॥ २ " **ऊहृ** " अनेकधर्मप्रकारकं ज्ञानं वितर्कः । " अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः " इति प्रयोगः प्रामादिकः ॥ ३ **गाढेति** । लोपे ष्टुत्वासिद्धत्वं न, लोपविधानसामर्थ्यात् ॥ ४ **अगाढेति** । " झलो झलि " इति सलोपः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । सिज्लोपात् पूर्वं भष्भावस्तु न, असिद्धत्वात् ॥ ५ " **गृहू गर्हणे** " इति पाठः । **गर्हणं** निन्दा । "उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे " इत्यमरोक्तेः । " **ग्रहणे** " इति पाठस्तु प्रामादिक इति बोध्यम्॥ ६ " **अनिटः** " इति स्वादेशसिज्निष्ठस्यानिट्त्वस्य स्थानिनि समारोपात् च्लेर्विशेषणमत आह-**अनिटश्च्लेरिति**। शेखरकृतस्तु-धातुविशेषणत्वे तु " अघुक्षत् " इत्यादौ क्सो न स्यात्, " गुह " इत्यस्य सेट्त्वात् ; पाक्षिकानिट्त्वमादायाऽनिट्त्वे तु क्सादेश एव नित्यं स्यात्, इत्याहुः ॥ नच गुहादेश्च्यवस्थायां गुणः स्यात्, इगुपधत्वाभावेऽपि क्सविधानं भूतपूर्वगत्या चरितार्थमिति वाच्यम्, क्सस्य कित्त्वसामर्थ्याद् गुणाप्रवृत्तेः ॥ गुणाभावाय हि तत् ॥ ७ **अघृक्षातामिति** । लोपाभावे " आतो ङितः " इति स्यादिति भावः ॥ एतेन क्सस्य लोपविधानं व्यर्थमजादावेव तस्य प्रवृत्त्या तत्र एतदभावेऽपि सवर्णदीर्घेण सिद्धेरित्यपास्तम् ॥ ८ **प्रतिज्ञानमिति** । तच्च शब्देन स्वाभिप्रायाविष्करणम् ।

संतक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ **उक्ष** सेचने । उक्षांचकार ॥५॥ **रक्ष** पालने ॥६॥ **णिक्ष** चुम्बने । प्रणिक्षति ॥ ७ ॥ **तृक्ष स्तृक्ष णक्ष** गतौ । तृक्षति । स्तृक्षति । नक्षति ॥ १० ॥ **वक्ष** रोषे । संघाते इत्येके ॥ ११ ॥ **मृक्ष** संघाते । **म्रक्ष** इत्येके ॥ १३ ॥ **तक्ष** त्वचने । त्वचनं संवरणं त्वचो ग्रहणं च । **पक्ष** परिग्रह इत्येके ॥ १४ ॥ **सूर्क्ष** आदरे । सुसूर्क्ष ॥ अनादर इति तु काचित्कोऽपपाठः । 'अवज्ञावहेलनमसूर्क्षणमित्यमरः ॥ १९ ॥ **काक्षि वाक्षि माक्षि** काङ्क्षायाम् ॥ १८ ॥ **द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि** घोरवासिते च ॥ २१ ॥ **चूष** पाने । चुचूष ॥ २२ ॥ **तूष** तुष्टौ ॥ २३ ॥ **पूष** वृद्धौ ॥ २४ ॥ **मूष** स्तेये ॥ २५ ॥ **लूष रूष** भूषायाम् ॥ २७ ॥ **शूष** प्रसवे । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । तालव्योष्मादिः ॥ २८ ॥ **यूष** हिंसायाम् । **जूष** च ॥ ३० ॥ **भूष** अलङ्कारे । भूषति ॥ ३१ ॥ **ऊष** रुजायाम् । ऊषांचकार ॥ ३२ ॥ **ईष** उञ्छे ॥ ३३ ॥ **कष खष शिष जष झष शष वष मष रुष रिष** हिंसार्थाः । तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी । सप्तमो दन्त्योष्ठ्यादिः । चकाष । चखाष । शिशेष । शिशेषिथ । शेष्टा । क्सः । अशिक्षत् । अशेक्ष्यत् । जेषतुः जझषतुः । शेषतुः । ववषतुः । मेषतुः ॥ **तीषसहलुभरुषरिषः । ७ । २ । ४८ ॥** इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् ॥ रोषिता । रोष्टा । रोषिष्यति । रेषिता । रेष्टा । रेषिष्यति ॥ ४३ ॥ **भष** भर्त्सने । इह भर्त्सनं श्वरवः । भषति । बभाष ॥ ४४ ॥ **उष** दाहे । ओषति ॥ **उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ।३।१।३८ ॥** एभ्यो लिटयाम्वा स्यात् ॥ ओषांचकार । उवोष । ऊषतुः । उवोषिथ ॥ ४५ ॥ **जिषु विषु मिषु** सेचने । जिजेष । क्रादिनियमादिट् । विवेषिथ । विविषिव । वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षत् ॥ ४८ ॥ **पुष** पुष्टौ । पोषति । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषीत् । अनिट्केषु पुष्येति श्यना निर्देशादयं सेट् । अतो न क्सः । अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ् ॥ ४९ ॥ **श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु** दाहे । श्रेषति । शिश्रेष । श्रेषिता । श्लेषति । शिश्लेष । श्लेषिता । अयमपि सेट् । अनि-

---

१ "**णिक्ष**" रागहेतुकोऽधरकरणकः संयोगानुकूलो व्यापारश्चुम्बनम् । २ **प्रणिक्षतीति** । "**उपसर्गादसमासेऽपि**" इति णत्वम् । "वानिंसनिक्ष–" इति तु "**कृति**" इत्यनुवर्तनात् कृत्येव ॥ ३ "**सूर्क्ष**" सत्कारबोधको व्यापार **आदरः** ॥ ४ **सुषूर्क्ष इति** । दन्त्याजन्तसादित्वेन षोपदेशत्वादुत्तरस्य षः । "**सुसूर्क्ष**" इति त्वपपाठ इति बोध्यम् ॥ ५ 'अनादरे' इत्यस्यापपाठत्वे हेतुः– "**अवज्ञेत्यादि** । **सूर्क्षण**मादरस्ततोऽन्यद**सूर्क्षण**मिति असूर्क्षणशब्दार्थः । यदि "**अनादर**" इति पाठः स्यात् तदा अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपतयाऽसूर्क्षणशब्दस्यावज्ञापर्यायत्वानुपपत्तिरिति भावः ॥ ६ **तीषसहेति** "**इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात् प्रतिषेधः**" इति वार्तिकोक्तेरत्र सूत्रे इषग्रहणेन परिशेषादिच्छतीष्णात्योरेव ग्रहणम् ॥ ७ नन्वत्रानुवृत्तस्यार्धधातुकशब्दस्य सप्तम्यन्तत्वाभावेन यत्रोभयोर्विशेष्यविशेषणयोः सप्तम्यन्तत्वं तत्रैव प्रवृत्तस्य "यस्मिन्–" इति वचनस्य प्रवृत्त्यभावात् कथं तदादिविधिरिति चेत्, प्रकारान्तरेणात्र तदादिविधिर्बोध्यः । तथा हि–पूर्वसूत्राद् "वलादेः" इत्यनुवर्त्य विशेषणीभूतवल्पदार्थस्य तकारो विशेषणम्, तेन "तकाररूपवलादेः" इति वाच्योऽर्थः । तत्फलितमाह–**तादेरिति** ॥

ट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः। यत्त्वनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तं तत्स्वोक्तिविरोधाद्ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम्। पुप्रोष। पुप्लोष ॥ ९२ ॥ **पृषु वृषु मृषु** सेचने। **मृषु** सहने च। इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च। पर्षति। पपर्ष। पृष्यात् ॥ ९६ ॥ **घृषु** संघर्षे ॥ ९७ ॥ **हृषु** अलीके ॥ ९८ ॥ **तुस ह्रस ह्लस रस** शब्दे। तुतोस। जह्रास। जह्लास। ररास ॥ ॥ ९२ ॥ **लस** श्लेषणक्रीडनयोः ॥ ९३ ॥ **घस्लृ** अदने। अयं न सार्वत्रिकः, 'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यदेर्घस्लादेशविधानात्। ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः। अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम्। लृदित्करणमङि। अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके। क्मरचि तु विशिष्योपादानम्। घसति। घस्ता ॥ **सः स्यार्धधातुके** ।७।४।४९ ॥ सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके ॥ घत्स्यति। घसतु। अघसत्। घसेत्। लिङ्गाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः ॥ **पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु** । ३ । १ । ५५ ॥ श्यन्विकरणपुषादेर्द्यु-

---

१ **कैयटादय इति**। "श्लिष आलिङ्गने" इति सूत्रस्था इति शेषः। आदिशब्दात् न्यासकार–हरदत्त–वर्धमान–स्वामि–सम्मताकाराः ॥ २ **अनिट्कारिकान्यासे**। काशिकालिखितानिट्कारिकाप्रकरणस्थो न्यासः काशिकाव्याख्याविशेषः ॥ ३ **अयमिति**। घस्लृ धातुः ॥ ४ **लिट्यन्यतरस्यामिति**। तद्धि "जघास" "आद" इति रूपद्वयनिष्पत्तये पाणिनिना व्यरचि, यदि चास्य सर्वत्र प्रयोगो भवेत् तर्हि घस्लृधातोः "जघास" इति, 'अद भक्षणे' इत्यस्य "आद" इति, रूपद्वयसिद्धौ सूत्रमिदं निष्फलमेव स्यादतो नास्य सर्वत्र प्रयोग इति बोधनाय तदिति भावः ॥ ५ ननु क्व तर्हि घस्लृधातोः प्रयोग इत्यत आह–**ततश्चेति**। सार्वत्रिकत्वाभावबोधनाच्च ॥ ६ **अत्रैव पाठ इति**। भ्वादौ परस्मैपदे पाठ इत्यर्थः। नच धातुसंज्ञार्थः पाठ इति वाच्यम्, द्युतात् पूर्वं पाठेनैव सिद्धेऽत्र पाठस्य ज्ञापकत्वात्। एतेनायं द्युतात् पूर्वं पाठ्यः पुषादिसूत्रे "**घसादि**" इति पाठ्यम्, लृदित्त्वं च न कार्यमिति मन्दोक्तमपास्तम्, पाठस्याऽङ्संपादकतया चारितार्थ्येन शपि **परस्मैपदे** प्रयोगानुपपत्तेः ॥ ७ **लृदित्करणमिति**। यद्यपि लुङि घस्लादेशेन "अघसत्" इति रूपं सिद्धम्, तथापि स्वतन्त्रस्यास्य "अघात्सीत्" इति रूपवारणायाऽस्य लृदित्करणं बोध्यम्। ८ **क्मरचीति**। "सृघस्यदः क्मरच्" इति सूत्रे ॥ ९ **आशिषीति**। आशिषीति कथनं चोपलक्षणया यङ्चिणोर्विषयेऽपि प्रयोगाभावस्य ज्ञापकम्। ननु "**आशिष्यप्रयोगः**" इति न्यूनमाशिषि यत्र लोट् तत्र शपि परस्मैपदे प्रयोगज्ञापकेनैव प्रयोगसंभवादिति चेन्न, "**आशिषि**" इत्यस्य "आशिषि लिङि" इत्यर्थात् ॥ परे तु "**लिट्यन्यतरस्याम्**" इत्येतत्सामर्थ्याल्लिटि मास्तु प्रयोगः, अन्यत्र तु भवत्येव ॥ "जघस्थ" इति रूपवारणे तत्सार्थक्यम्। "जघस्थ" इत्यस्येष्टत्वे हि असार्वत्रिकत्वबोधनेऽपि न कथमपि सार्थक्यम्। अत एव "**उपदेशेऽत्वतः**" इति सूत्रे "**घसेः प्रतिषेधो वक्तव्यो जघसिथ**" इति वार्तिकं तासौ नित्यानिट्त्वाभावात् प्रत्याख्यातं भाष्ये। अन्यथास्य प्रतिषेधार्थं वार्तिकं स्यादिति तत्प्रत्याख्यानासङ्गतिः। अप्प्रत्यये घस्लादेशविधानं तु "अदः" इत्येतद्रूपवारणार्थमित्याहुः इति शेखरकृत् ॥ १० अत्र पुषादयो न भ्वादिपठिता गृह्यन्ते। द्युतादीनां पुषादिपाठोत्तरं पाठेन पुषादिपाठेनैव सामञ्जस्ये द्युतादीनां पृथक्पाठसामर्थ्यात्। नापि चुरादिपठिताः। णिचा व्यवधानात्। नापि क्र्याद्यन्तर्गताः। तेषु पुषादिषु लृकारपाठेनैव सामञ्जस्येऽत्र सूत्रे पुषादिग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। तेषु च ग्रहधातौ पठितव्यो लृकारः स्वरितः पाठ्यः, तेनोभयपदं सिद्धम्। इति परिशेषादाह–**श्यन्विकरणेति**। प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये यः पतितः स **विकरणः**। नच श्यन्विकरणपुषादिषु, अत्र पठितेषु, द्युतादिषु चानुबन्धो लृकारेण निमातव्यस्तेनैवाऽङः सिद्धौ सूत्रे पुषादिद्युतादिग्रहणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, ञिमिदाञिक्ष्विदाधात्ववयवाऽऽकारस्य "**आदितश्च**" इति सूत्रप्रवृत्त्यर्थमावश्यकतया, स्वादीनामुदित्त्वस्यापि क्त्वायामिड्विकल्पार्थमावश्यकतया च, निमानासंभवात्। नच ञिकारस्यादौ पाठवदनयोर्मध्ये पाठोऽस्त्विति वक्तुं शक्यम्, विपरीतगौरवापत्तेः। एवं स्यन्दूधातोरूदित्त्वमपि न स्यादिति भैरवमिश्राः ॥

तादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु ॥ अवसत् ॥ ६४ ॥ **जर्ज चर्च झर्झ** परिभाषणहिंसातर्जनेषु ॥ ६७ ॥ **पिसृ पेसृ** गतौ । पिपिसतुः । पिपेसतुः ॥ ६९ ॥ **हसे** हसने । एदित्त्वान्न वृद्धिः । अहसीत् ॥ ७० ॥ **णिश** समाधौ । तालव्योष्मान्तः । प्रणेशति ॥ ७१ ॥ **मिश मश** शब्दे रोषकृते च । तालव्योष्मान्तौ ॥ ७३ ॥ **शव** गतौ ॥ दन्तोष्ठ्यान्तस्तालव्योष्मादिः । शवति । अशवीत् । अशावीत् ॥ ७४ ॥ **शश** प्लुतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश । शेशतुः । शेशुः । शेशिथ ॥ ७५ ॥ **शसु** हिंसायाम् । दन्त्योष्मान्तः । न शसददेत्येत्त्वं न । शशसतुः । शशसुः । शशसिथ ॥ ७६ ॥ **शंसु** स्तुतौ । अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । 'नृशंसो घातुकः क्रूरः' इत्यमरः । शशंस । आशिषि नलोपः । शस्यात् ॥ ७७ ॥ **चह** परिकल्कने । कल्कनं शाठ्यम् । अचहीत् ॥ ७८ ॥ **मह** पूजायाम् । अमहीत् ॥ ७९ ॥ **रह** त्यागे ॥ ८० ॥ **रहि** गतौ । रंहति । रंह्यात् ॥ ८१ ॥ **दृह दृहि बृह बृहि** वृद्धौ । दर्हति । ददर्ह । ददृहतुः । दृंहति । वर्हति । बृंहति । **बृहि** शब्दे च । बृंहितं करिगर्जितम् ॥ ८५ ॥ **बृहिर्** इत्येके । अबृहत् । अबर्हीत् ॥ ८६ ॥ **तुहिर् दुहिर् उहिर्** अर्दने । तोहति । तुतोह । अतुहत् । अतोहीत् । दोहति । दुदोह । अदुहत् । अदोहीत् । अनिट्कारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह । ऊहतुः । ओहिता । मा भवानुहत् । औहीत् ॥ ८९ ॥ **अर्ह** पूजायाम् । आनर्ह ॥ ९० ॥ **अथ कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेतः ॥**

द्युत दीप्तौ । द्योतते ॥ **द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् । ७ । ४ । ६७ ॥** अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । दिद्युते । दिद्युताते । द्योतिता ॥ **द्युद्भ्यो लुङि । १ । ३ । ९१ ॥** द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् ॥ पुषादिसूत्रेण परस्मैपदेऽङ् । अद्युतत् । अद्योतिष्ट ॥ १ ॥ **श्विता** वर्णे । श्वेतते । शिश्विते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ट ॥ २ ॥ **ञिमिदा** स्नेहने । मेदते ॥ **मिदेर्गुणः । ७ । ३ । ८२ ॥** मिदेरिको गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये ॥ एश[३] आदिशित्त्वाभावान्नानेन गुणः । मिमिदे । अमिदत् । अमेदिष्ट ॥ ३ ॥ **ञिष्विदा** स्नेहनमोचनयोः । मोहनयोरित्येके । स्वेदते । सिष्विदे । अस्विदत् । अस्वेदिष्ट ॥ ४ ॥ **ञिक्ष्विदा** चेत्येके । अक्ष्विदत् । अक्ष्वेदिष्ट ॥ ५ ॥ **रुच** दीप्तावभिप्रीतौ च । रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः । अरुचत् । अरोचिष्ट ॥ ६ ॥ **घुट** परिवर्तने । घोटते । जुघुटे । अघुटत् । अघोटिष्ट ॥ ७ ॥ **रुट लुट लुठ** प्रतिघाते । अरुटत् । अरोटिष्ट ॥ १० ॥ **शुभ**

---

१ बहुवचनादाद्यर्थावगतिः " लुङि " इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी, तदाह-**द्युतादिभ्य** इति ॥ २ "ष्ठिवुक्लमु" इति सूत्रात् " शिति " इत्यनुवर्तते । सा च कर्मधारयात्सप्तमी । अङ्गाक्षिप्तश्च प्रत्ययो विशेष्यः । "यस्मिन्" इति तदादिविधिस्तदाह-**इत्संज्ञकशकारादाविति ॥** ३ इत्थंव्याख्यायाः फलमाह-**एश इति ।** बहुव्रीहौ तु " मिमिदे " इत्यत्र गुणः स्यादिति भावः ॥ ४ " **घुट** " इतस्ततो भ्रमणं **परिवर्तनम् ॥**

दीप्तौ ॥ ११ ॥ **क्षुभ** संचलने ॥ १२ ॥ **णभ तुभ** हिंसायाम् । आद्योऽभावेऽपि । नभन्तामन्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे । इति निरुक्तम् । अनभत् । अनभिष्ट । अतुभत् । अतोभिष्ट । इमौ दिवादौ क्र्यादौ च ॥ १४ ॥ **स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु** अवस्रंसने । ध्वंसु गतौ च । अङि नलोपः । अस्रसत् । अस्रंसिष्ट । नास्रसत्करिणां ग्रैवमिति रघुकाव्ये । **भ्रंशु** इत्यपि केचित्पेठुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये ॥ १७ ॥ **भृशु भ्रंशु** अधःपतन इति दिवादौ ॥ १९ ॥ **स्रम्भु** विश्वासे । अस्रभत् । अस्रम्भिष्ट । दन्त्यादिरयम् । तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः ॥ २० ॥ **वृतु** वर्तने । वर्तते । ववृते ॥ **वृद्भ्यः स्यसनोः** ।१।३।९२ ॥ वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च ॥ **न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः** । ७ । २ । ५९ ॥ एभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण्न स्यात्तङानयोरभावे ॥ वर्त्स्यति । वर्तिष्यते । अवृतत् । अवर्तिष्ट । अवर्त्स्यत् । अवर्तिष्यत ॥ २१ ॥ **वृधु** वृद्धौ । **शृधु** शब्दकुत्सायाम् । इमौ वृतिवत् ॥ २३ ॥ **स्यन्दू** प्रस्रवणे । स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे । सस्यन्त्से । सस्यन्दिध्वे । सस्यन्ध्वे । स्यन्दिता । स्यन्ता । 'वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते ऊदित्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्न वृद्भ्यः इति निषेधः । स्यन्त्स्यति । स्यन्दिष्यते । स्यन्त्स्यते । स्यन्दिषीष्ट । स्यन्त्सीष्ट । द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदपक्षे अङ् । नलोपः । अस्यदत् । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्त्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्सत । अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्दिष्यत । अस्यन्त्स्यत ॥ **अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु** ।८।३।७२ ॥ एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात् । अनुष्यन्दते अनुस्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु किम् । अनुस्यन्दते हस्ती । अप्राणिष्विति पर्युदासान्मत्स्योदके अनुष्यन्देते इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव । प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न स्यात् ॥ २४ ॥ **कृपू** सामर्थ्ये ॥ **कृपो रो लः** । ८ । २ । १८ ॥

---

१ "**क्षुभ**" **सञ्चलनं** प्रकृतिविपर्यासो मन्थनं च ॥ २ "**स्रंसु**" **अवस्रंसन**मधःपतनम् ॥ ३ "**स्रम्भु**" निर्दोषत्वेनाभिमानो **विश्वासः** ॥ ४ **न वृद्भ्य इति** । स्यन्दतेरूदित्त्वाद् विकल्पेऽन्येभ्यो नित्यमिटि प्राप्ते निषेधोऽयम् ॥ ५ "**गमेरिट्**" इत्यतोऽनुवर्तमानं परस्मैपदपदं तङानयोरभावं लक्षयति तदाह-**तङानयोरभावे इति** । तेन "जिगमिषिता" इत्यादौ तृचि सन इट्सिद्धिः ॥ ६ "**स्यन्दू**" द्रवहेतुकक्रियाविशेषः **प्रस्रवणम्** ॥ ७ **अन्तरङ्गमपीति** । सकारादिविशेषापेक्षत्वादात्मनेपदनिमित्तत्वाभावनिमित्तत्वाच्च निषेधस्य बहिरङ्गत्वमिति भावः ॥ **चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति** । चतुर्ग्रहणेन हि सर्वेषु प्रत्येकं निषेधव्यापारो ध्वन्यते । अन्यथा "**न वृद्भ्यः**" इत्येतावता सूत्रेण सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । नच चतुर्ग्रहणाभावे कृपेरपि संग्रहापत्तिरिति तन्निवृत्तिरेव चतुर्ग्रहणस्य फलमिति वाच्यम्, "**तासि च**" इति चकारेण सार्वधातुके तस्यापि निषेधसत्त्वात् । ननु यदि इड्विधायकशास्त्रदृष्ट्या प्रतिषेधस्य बहिरङ्गत्वं तदा प्रतिषेधवैयर्थ्यमिति चेन्न, येन नाप्राप्तिन्यायेन आर्धधातुकलक्षणेड्बाधेन "न वृद्भ्यः" इत्यस्य चारितार्थ्यात् । नच "**तासि च**" इति सूत्रस्यापि 'स्वरतीति सूत्रदृष्ट्या पूर्वोक्तरीत्या बहिरङ्गत्वं स्यादिति तत्राप्यूदित्त्वलक्षणेड्विकल्पापत्तिरिति वाच्यम्, "तासि च" इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव तत्र विकल्पाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ वस्तुतस्तु "अन्तरङ्गादुपजीव्यादपि निषेधा अतिशयेन बलवन्तः" इत्यर्थकया "निषेधाश्च बलीयांसः" इति परिभाषया "स्वरति" इति विकल्पाप्रवृत्तौ चतुर्ग्रहणं स्पष्टार्थमेव । "वृतादिभ्यो यद्यत् प्राप्नोति तत्तद् न" इत्यर्थेन सर्वेषां निषेधार्थेति ध्येयम् ॥

क्रपे उः इति छेदः । क्रपेति लुप्तषष्ठीकम् । तच्चावर्तते । कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यात् । कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चक्लृपे । चक्लृपिषे । चक्लृप्से इत्यादि स्यन्दिवत् ॥ **लुटि च क्लृपः ।१।३।९३ ॥** लुटि स्यसनोश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा स्यात् ॥ **तासि च क्लृपः ।७।२।६० ॥** क्लृपेः परस्य तासेः सकारादेरार्धधातुकस्य चेण्न स्यात्तङानयोरभावे । कल्प्तासि । कल्प्तास्थ । कल्पितासे । कल्प्तासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते । कल्प्स्यते । कल्पिषीष्ट । क्लृप्सीष्ट । अक्लृपत् । अकल्पिष्ट । अक्लृप्त । अकल्प्स्यत् । अकल्पिष्यत । अकल्प्स्यत ॥ **वृतु ॥** वृत्तः संपूर्णो द्युतादिर्वृतादिश्चेत्यर्थः ॥ २९ ॥

अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च । घट चेष्टायाम् । घटते । जघटे । '**घटादयो मित**' इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा । तत्फलं तु णौ 'मितां ह्रस्व' इति 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्या'मिति च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति ॥ कथं तर्हि 'कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये' । 'प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिवे'त्यादि ? शृणु । 'घट संघाते'इति चौ-

---

१ ननु " कृपो रो ल " इत्यर्थे कल्पते इत्यादिसिद्धावपि चक्लृपे इत्याद्यसिद्धिरत आह-**कृप उरिति च्छेद इति ॥** नन्वेवं च्छेदे यलोपस्यासिद्धत्वेन "आद्गुणः" इति गुणाप्रसिद्धिरत आह-**लुप्तेति ।** नन्वेवं " कल्पते " इत्याद्यसिद्धिरत आह-**तच्चेति ।** "**कृप**" इति पदञ्चेत्यर्थः ॥ " सकृदुच्चारितः " इति न्यायाविरोधः सम्पूर्णसूत्रावृत्तिमन्तरा न संभवतीत्यतः " **तच्च** " इत्यस्य " सूत्रम् " इत्यर्थः इत्यन्ये ॥ आवृत्तिफलं वाक्यभेद इति स्पष्टमेव ॥ ननु " क्लृपू सामर्थ्ये " इति पाठेनैव " क्लृप्तः " इत्यादिरूपसिद्धौ गुणे लपरे च कृते " कल्पते " इत्यादिसिद्धौ " **कृपो रो लः** " इति सूत्रं व्यर्थम् । नचैवं सति " **कृपणः** " **कृपा**" इति न स्यादिति वाच्यम्, सूत्रारम्भपक्षेऽत्र लत्वाभावस्य बाहुलकेन सिद्धिवत् " क्लृपू " इति पाठेऽपि लृकारस्य स्थाने बाहुलकाद् ऋकारादेशेनेष्टसिद्धेरिति चेन्न, "अचीक्लृपत्" इत्यस्यासिद्ध्यापत्तेः । धातोर्ऋदुपधत्वे तु लत्वस्यासिद्धत्वाद् गुणे प्राप्ते " **उर्ऋत्** " इत्यनेन ऋकारादेशे ततो लत्वे कृते " अचीक्लृपत् " इति सिद्ध्यति । "क्लृपू" इति पाठे तु लृकारस्य "उर्ऋत्" इत्यनेन गुणबाधके ऋकारादेशे कृते " अचीकृपत् " इत्येव स्यात् । नच ऋकारेण सावर्ण्याद् लृकारोपस्थितावान्तरतम्याद् लृकारो भविष्यतीति वाच्यम्, " भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न " इति परिभाषया " अचीकृतत् " इत्यत्र दीर्घॠकारवत् " अचीक्लृपत् " इत्यत्र लृकारस्याप्यप्राप्तेः । " चलीक्लृप्यते " इत्यस्यासिद्ध्यापत्तेश्च । ऋकारेण लृकारग्रहणाद् " रीगृदुपधस्य " इत्यनेन रीगागमे रीशब्दस्यैव श्रवणापत्तेरिति बोध्यम् ॥ २ "**तासि च**" "**गमेरिट्**" इति सूत्रादनुवर्तमानं परस्मैपदपदमत्रापि तङानयोरभावे लाक्षणिकमत आह-**तङानयोरभावे इति ।** तेन कृपूधातोः सन्नन्तात् तृचि "चिकल्पिषिता" "चिक्लृप्सिता" इति सिद्ध्यति ॥ ३ "**वृत**" इत्यत्र सम्पूर्तिबोधकाद् वृतधातोः कर्तरि क्विप्, ततो व्याचष्टे-**वृत्तः संपूर्ण इति ॥** ४ घटादिगणे ये अन्यविकरणा अनूद्यन्ते, तेषां तत्तत्प्रयुक्ता एव विकरणाः । ये तु भ्वादिस्था एवानूद्यन्ते, स्वतन्त्रा वा पठ्यन्ते, तेषां शबेव । ये अन्यत्राधीता इह पठ्यन्ते तेषामर्थनियमः । ये त्विहैव पठ्यन्ते तेषामुपसर्गादिनाऽर्थान्तरपरत्वेऽपि मित्त्वमस्त्येवेति ध्वनयन्नाह-**विघटयतीति ॥** ५ **कथमिति ।** मित्त्वाद् ह्रस्वत्वेन भवितव्यमित्याक्षेपः ॥ ६ समाधत्ते-**घट संघाते इतीति ॥ नच तस्यैवेति ।** एवं च विघटयति इत्यादौ मित्त्वं न स्यादिति भावः ॥ **नान्ये मित इति ।** अनुवादसामर्थ्येन तद्बाधकल्पनापेक्षया स्वातन्त्र्यकल्पनस्यैवौचित्यादिति भावः । नच षित्त्वार्थं चुरादेरयमनुवाद इति शङ्क्यम्, तत्रैव "**घटिष्**" इति पठितुं युक्तत्वात् । "**ण्यासश्रन्थ**" इति युच एव प्रवृत्त्या षित्त्वे फलाभावाच्च ॥

रादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम् । 'नान्ये मितोऽहेता-विति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो नेत्यर्थः ॥ १ ॥ **व्यथ** भयसंचलनयोः । व्यथते ॥ **व्यथो लिटि ।७।४।६८॥** व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसा-रणं स्याल्लिटि ॥ हलादिः शेषापवादः । थस्य हलादिः शेषेण निवृत्तिः । विव्यथे ॥ २ ॥ **प्रथ** प्रख्याने । पप्रथे ॥ ३ ॥ **प्रस** विस्तारे । पप्रसे ॥ ४ ॥ **म्रद** मर्दने ॥ ५ ॥ **स्खद** स्ख-दने । स्खदनं विद्रावणम् ॥ ६ ॥ **क्षजि** गतिदानयोः मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि चिण्ण-मुलोरिति दीर्घविकल्पः । अक्षञ्जि । अक्षाञ्जि । क्षञ्जंक्षञ्जम् । क्षाञ्जंक्षाञ्जम् ॥ ७ ॥ **दक्ष** ग-तिहिंसनयोः । योऽयं वृद्धिशैघ्र्ययोरनुदात्तेत्सु पठितस्तस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवादः ॥ ८ ॥ **क्रप** कृपायां गतौ ॥ ९ ॥ **कदि क्रदि क्लदि** वैक्लव्ये । वैकल्य इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदिक्रदी इदितौ । क्रद क्लदेति चानिदिताविति मैत्रेयः । कदिक्रदिक्लदीनामाह्वानरोदनयोः परस्मैपदिषूक्तानां पुनरिह पाठो मित्त्वार्थ आत्मनेपदार्थश्च ॥ १२ ॥ **ञित्वरा** संभ्रमे ॥ १३ ॥ घटादयः षितः । षित्त्वादङ् कृत्सु वक्ष्यते ॥

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः ॥ ज्वर रोगे । ज्वरति । जज्वार ॥ १ ॥ **गड** सेचने । गडति । जगाड ॥ २ ॥ **हेड** वेष्टने । हेडृ अनादर इत्यात्मनेपदिषु गतः स एवोत्सृष्टा-नुबन्धोऽनूद्यते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम् । हेडति । जिहेड । हिडयति । अहिडि । अहीडि । अना-दरे तु हेडयति ॥ ३ ॥ **वट भट** परिभाषणे । 'वट वेष्टने' 'भट भृताविति पठितयोः परि-

---

१ **हलादिः शेषापवाद इति** । "थस्थानिकहलादिःशेषफलितनिवृत्त्यपवादः" इत्यर्थः । नच अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावादिदमयुक्तम्, एवं च वस्यैव संप्रसारणापत्तिरिति वाच्यम्, "लिट्यभ्यासस्य-" इति सूत्रे उभयेषांग्रहणेन "उभयेषां संप्रसारणमेव यथा स्यात् यदन्यत् प्राप्नोति तन्न" इत्यर्थकल्पनया सामान्यत एव अभ्यासलोपाभ्याससंप्रसारणविषये तन्न्यायाप्रवृत्तेर्ज्ञापनेनादोषात् । "सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्" इति तु उभयेषांग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या "लिट्यभ्यासस्य-" इति सूत्रे भाष्ये एव प्रत्याख्यातमिति तदुपन्यासः केषांचिदयुक्त एवेति दिक् ॥ २ **मित्त्वसामर्थ्यादिति** । असञ्जातविरोधिन्यायेनेति भावः । **अक्षञ्जीति** । ण्यन्ताच्चिणि तशब्दस्य लुक् । **क्षञ्जंक्षञ्जमिति** । ण्यन्तादाभीक्ष्ण्ये णमुल् । क्रियासमभि-हारे द्वित्वम् । एतत्सर्वं दक्षादिष्वपि बोध्यम् ॥ ३ "**दक्ष**" "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययेन सिद्धेः षित्त्वे फलाभाव इति मनसि निधायाऽऽह-**मित्त्वार्थ इति** ॥ ४ **मित्त्वार्थ आत्मनेपदार्थश्चेति** । चका-रेण षित्त्वमप्युपलक्ष्यमनिदित्पाठे । इदित्पाठे तु क्षजिवत् ॥ ५ **उत्सृष्टानुबन्ध इति** । त्यक्तानुबन्ध इत्यर्थः ॥ ६ **प्रागेवेति** । त्वरतेरग्रे इत्यर्थः । षित्त्वं त्रयोदशानामेव, अनुदात्तेत्त्वन्त्वन्येषामप्यस्त्विति भावः । **परस्मैपदमिति** । नच परस्मैपदार्थं पाठस्य चारितार्थ्येन कथमर्थविशेषनियमलाभ इति वाच्यम्, घटादिषु पाठेन तत्प्रयुक्तकार्यस्याप्यावश्यकत्वेन विजातीयार्थपाठेन च, अर्थविशेषनियमस्यापि लाभात् ॥ ७ **अहिडि अहीडीति** । "चिण्णमुलोः" इति दीर्घविकल्पः । एतदर्थं तत्र ह्रस्व एव न विकल्पितः "**चिण्णमुलोः**" इति सूत्रस्थदीर्घग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधादत्रास्य पाठोऽसांप्रदायिकः इति केचित् ॥

भाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः॥ ५॥ **नट** नृत्तौ। इत्थमेव पूर्वमपि पठितम्। तत्रायं विवेकः। पूर्वं पठितस्य नाटयमर्थः। यत्कारिषु नटव्यपदेशः। वाक्यार्थाभिनयो नाटयम्। घटादौ तु नृत्यं नृत्तं चार्थः। यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः। पदार्थाभिनयो नृत्यम्। गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम्। केचित्तु घटादौ नट नताविति पठन्ति। गतावित्यन्ये॥ णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता नार्टीति दीर्घपाठाद् घटादिर्णोपदेश एव॥ ६॥ **ष्टक** प्रतीघाते। स्तकति॥ ७॥ **चक** तृप्तौ। तृप्तिप्रतिघातयोः पूर्वं पठितस्य तृप्तिमात्रे मित्त्वार्थोऽनुवादः। आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदम्॥ ८॥ **कखे** हसने। एदित्त्वान्न वृद्धिः। अकखीत्॥ ९॥ **रगे** शङ्कायाम्॥ १०॥ **लगे** सङ्गे॥ ११॥ **ह्रगे ह्लगे षगे ष्टगे** संवरणे॥ १५॥ **कगे** नोच्यते अस्यायमर्थ इति विशिष्य नोच्यते, क्रियासामान्यार्थत्वात्। अनेकार्थत्वादित्यन्ये॥ १६॥ **अक अग** कुटिलायां गतौ॥ १८॥ **कण रण** गतौ। चकाण। रराण॥ २०॥ **चण शण श्रण** दाने च। **शण** गतावित्यन्ये॥ २३॥ **श्रथ श्लथ क्रथ क्लथ** हिंसार्थाः। 'जासिनिप्रहणेति सूत्रे क्राथेति मित्त्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते। क्राथयति॥ मित्त्वं तु निपातनात्परत्वाच्चिण्णमुलोरिति दीर्घे चरितार्थम्। अक्रथि। अक्राथि। क्रथंक्रथम् क्राथंक्राथम्॥ २७॥ **वन** च। हिंसायामिति शेषः॥ २८॥ **वनु** च नोच्यते। वनु इत्यपूर्व एवायं धातुर्नतु तानादिकस्यानुवादः। उदित्करणसामर्थ्यात्। तेन

---

१ "**णट नृत्तौ**" इति पाठः। "नट" इति त्वपपाठ इति बोध्यम्॥ २ नाट्यादिपदानां भेदमाह– **तत्रायं विवेक इत्यादिना। वाक्यार्थाभिनय इति**। हस्तादिचेष्टया वाक्यार्थसूचनमित्यर्थः। यथा "एतद्दहमेतत्थणिया" इत्यादिना काव्यप्रकाशे स्पष्टमभिहितम्। पदार्थाभिनयस्तु लोके प्रसिद्ध एव॥ ३ ननु विशेषानालिङ्गितसामान्यस्याभावेन क्रियासामान्यार्थत्वमयुक्तमत आह–**अनेकार्थत्वादिति**॥ ४ **निपात्यते इति**। तत्र णिप्रकृतिधातोरेव ग्रहणं न घञन्तस्य, पूर्वोत्तरसाहचर्यादिति भावः॥ **निपातनं** नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरणम्॥ ननु धातुषु दीर्घ एव पठनीयो निपातनापेक्षया लाघवादिति चेन्न, दीर्घणिचोरभावे ह्रस्वोच्चारणस्य चरितार्थत्वात्॥ ५ ननु घटादिषु क्रथधातोः पाठवैयर्थ्यमत आह– **मित्त्वं त्विति**। निपातनं च चिण्णमुलतिरिक्तविषये चारितार्थम्। "चिण्णमुलोः" इति सूत्रविहितदीर्घस्य वैकल्पिकतया तदभावेऽपि न वृद्धिः, फले विशेषाभावेन दीर्घेण बाधस्य वैयर्थ्यापत्तेः। "चिण्णमुलोः" इति शास्त्रस्य वृद्ध्यभावेऽपि तात्पर्यादिति भावः॥ ६ **उदित्करणसामर्थ्यादिति**। तानादिकानुवादे तनादेरुदित्त्वेन पुनरत्रोदित्त्वकरणं व्यर्थमित्यर्थः। ननु भौवादिकव्यावृत्त्यर्थमेवोदित्त्वमस्तु एवं चापूर्वत्वासिद्धिरिति चेन्न, "अस्मिन्नेवार्थे मित्त्वम्" इति नियमसत्त्वे उदित्त्वाभावे भ्वादिष्वर्थान्तरे पठितस्य "अर्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवादः" इति वक्तुं शक्यम्, तत्तु न, "**विशिष्यार्थो नोच्यते**" इत्युक्त्या नियमस्य वक्तुमशक्यत्वादिति पूर्वत्र वनपाठसामर्थ्यादस्य भौवादिकानुवादत्वासम्भवे तानादिकानुवादत्वं वाच्यम्, एवं चोदित्त्वं व्यर्थमेवेत्याशयात्। क्रियासामान्यार्थत्वादेव पूर्वपठितवनोऽपि नानुवादः। "**विशिष्यार्थो नोच्यते**" इत्युक्त्याऽर्थनियमासंभवेन पूर्वत्र वनपाठस्य वैयर्थ्यापत्त्या तदनुवादासंभवात्। उदित्त्वफलं तु णिजभावे बोध्यम्॥ शेखरकृतस्तु "परे तु पूर्वपाठः संभक्तौ शब्दे च "वनोति" इति रूपव्यावृत्त्यर्थः। अन्यथाऽनेनैव "वनति" इत्यादिसिद्ध्या तत्रापि तद्वैयर्थ्यं तदवस्थमेव। तनादौ "वनु याचने" इति पाठः। अत्र तु "वन शब्दे" "वन षण संभक्तौ" इति। उदित्त्वमस्य तु 'तानादिकस्यैवात्रानुवादः' इत्यर्थबोधनाय। तेन पूर्वपठितस्य "प्रवानयति" इत्येव। तानादिकस्योदित्त्वेन पूर्वपठितस्याऽनुदित्त्वेन निष्ठायां रूपद्वयं तवापीष्टमेवेत्याहुः" इति वदन्ति॥

क्रियासामान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो[1] वक्ष्यते ॥ २९ ॥ **ज्वल** दीप्तौ । णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्त्वार्थमनूद्यते । प्रज्वलयति ॥ ३० ॥ **ह्वल ह्मल** चलने । प्रह्वलयति । प्रह्मलयति ॥ ३२ ॥ **स्मृ** आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवादः । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् ॥ ३३ ॥ **दॄ** भये । **दॄ** विदारणे इति क्र्यादेरयं[2] मित्त्वार्थोऽनुवादः । दृणन्तं प्रेरयति दरयति । भयादन्यत्र दारयति । धात्वन्तरमेवेदमिति मते[3] तु दरतीत्यादि ॥ केचिद्घटादौ 'अत्स्मृदृत्वरेति सूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वं पठन्ति । तन्नेति[4] माधवः ॥ ३४ ॥ **नॄ** नये । क्र्यादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र नारयति ॥ ३५ ॥ **श्रा** पाके । श्रै इति कृतात्त्वस्य श्रा इत्यादादिकस्य च सामान्येनानुकरणम् । लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य, लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषाभ्याम्[5] । श्रपयति । विक्लेदयतीत्यर्थः । पाकादन्यत्र श्रापयति । स्वेदयतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ मारणतोषणनिशामनेषु **ज्ञा** । निशामनं चाक्षुषज्ञानमिति माधवः । ज्ञापनमात्रमित्यन्ये । निशानेष्विति पाठान्तरम् । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित् । ज्ञप मिच्चेति चुरादौ । ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थः । कथं[6] 'विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति । तज्ज्ञापयत्याचार्य इति च ? शृणु–माधवमतेऽचाक्षुषज्ञाने मित्त्वाभावात् । ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति मते तु ज्ञा नियोग इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वात् । निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३७ ॥ कम्पने **चलिः**[7] । चल कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थ इति स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिपतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ **छदिरू**र्जने । छद अपवारण इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे[8] मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । अनेकार्थत्वादूर्जेरर्थे वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थे णिचि[9] तु छादयति । बलीभवति, प्राणीभवति, अपवारयति वेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ जिह्वोन्मथने **लडिः** । लड विलास इति पठितस्य मित्त्वा-

---

१ **विकल्पो वक्ष्यते इति** । "ग्लास्नावनुवमां च" इत्यनेनेति भावः ॥ २ **क्र्यादेरिति** । "दिवादेः" इत्यपि बोध्यम् । ताच्छीलिकप्रकरणान्तेऽस्य दिवादिताया अपि भाष्यसम्मतत्वात् । "क्र्यादेरयमनुवादः" इत्यस्य "भयरूपेऽर्थे मित्त्वार्थः" इत्यादिः । तदाह–**भयादन्यत्रेति** ॥ ३ **इति मते इति** । धात्वन्तरमेव युक्तमिति बोध्यम् । ४ **तन्नेति माधव इति** । यद्ययं ह्रस्वान्तोऽभविष्यत्तदा धातुद्वयेन "दद्रतुः" "ददरतुः" इति रूपद्वयसिद्धौ "शॄदॄप्राम्" इति सूत्रे दॄग्रहणं सूत्रकारो नाकरिष्यदतो ह्रस्वान्तपाठः पाणिनेर्नाभिमत इति तदाशयः ॥ ५ **परिभाषाभ्यामिति** । द्वयोः परिभाषयोर्विरोधेऽनित्यत्वादुभयोरप्यप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ६ **कथमिति** । माधवान्यमते आक्षेपस्तद् ध्वनयन्नाह–**माधवेति** । अत्र माधवमतं ज्यायः, "तज्ज्ञापयत्याचार्यः" इति भाष्यप्रयोगसंवादात् । "ज्ञीप्स्यमानः" इति रूपं तु "ज्ञा नियोगे" इति चौरादिकस्य ॥ ७ **कम्पने चलिरिति** । कम्पनेऽर्थे चलधातुर्मिदित्यर्थः । एवं **जिह्वोन्मथने** इत्यत्रापि बोध्यम् ॥ ८ **स्वार्थे णिजभाव इति** । "आधृषाद्वा" इति वैकल्पिकत्वादित्यर्थः ॥ ९ **स्वार्थे णिचि त्विति** । तत्र "नान्ये मितोऽहेतौ" इत्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः ॥

र्थोऽनुवादः। उन्मथनं ज्ञापनम्। जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः। लडयति जिह्वाम्। तृतीयातत्पुरुषो वा। लडयति जिह्वया। अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते। समाहारद्वन्द्वोऽयम्। लडयति शत्रुम्। लडयति दधि। अन्यत्र लाडयति पुत्रम्॥ ४० **मदी** हर्षग्लेपनयोः। ग्लेपनं दैन्यम्। दैवादिकस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवादः। मदयति। हर्षयति, ग्लेपयति वेत्यर्थः। अन्यत्र मादयति। चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः॥ ४१॥ **ध्वन** शब्दे। भाव्ययं मित्त्वार्थमनूद्यते। ध्वनयति घण्टाम्। अन्यत्र ध्वानयति। अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः॥ ४२॥ अत्र भोजः। **दलि, वलि, स्खलि, रणि, ध्वनि, त्रपि, क्षपयश्चेति** पपाठ। तत्र ध्वनि—रणी उदाहृतौ। दल विशरणे। वल संवरणे। स्खल संचलने। त्रपूष् लज्जायामिति गताः, तेषां णौ। दलयति। वलयति। स्खलयति। त्रपयति। क्षि क्षये इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः। क्षपयति॥ ४९॥ **स्वन** अवतंसने। शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः। स्वनयति। अन्यत्र स्वानयति॥ ५०॥ घटादयो मितः॥ मित्संज्ञा इत्यर्थः॥ **जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च॥** मित इत्यनुवर्तते। जृषिति षित्त्वनिर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम्॥ जृणातेस्तु जारयति। केचित्तु जनी जॄ ष्णसु इति पठित्वा ष्णसु निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति॥ ५४॥ **ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा॥** एषां मित्त्वं वा। प्राप्तविभाषेयम्। ज्वलयति, ज्वालयति। उपसृष्टे तु नित्यं मित्त्वम्। प्रज्वलयति॥ कथं तर्हि प्रज्वालयति। उन्नामयतीति? घञन्तात्तत्करोतीति णौ॥ कथं संक्रामयतीति? 'मितां ह्रस्व' इतिसूत्रे 'वा चित्तविरागे' इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत्। एतेन 'रजो विश्रामयन् राज्ञाम्' 'धुर्यान्विश्रामयेति स' इत्यादि व्याख्यातम्॥ ५८॥ **ग्लास्नावनुवमां च॥** अनुपसर्गादेषां मित्त्वं वा स्यात् आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा॥ ६२॥ **न कम्यमिचमाम्॥** अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्त्वमेषां न स्यात्। कामयते। आमयति। चामयति॥ ६५॥ **शमो** दर्शने॥ शाम्यतिर्दर्शने मिन्न स्यात्। निशामयति रूपम्। अन्यत्र तु 'प्रणयिनो निशमय्य वधूः कथाः'। कथं तर्हि 'निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो ममेति। शम आलोचन इति चौरादिकस्य। धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः शाम्यतिवत्॥ ६६॥ **यमो**ऽपरिवेषणे॥ यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिन्न स्यात्। आयामयति। द्रावयति, व्यापारयति वेत्यर्थः। परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान्। भोजयतीत्यर्थः। पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि तु नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णौ बो-

१ **जिह्वामिति**। तां ज्ञापयतीत्यर्थः। **जिह्वयेति** तया ज्ञापयतीत्यर्थः। **लडयति शत्रुमिति**। गालयतीत्यर्थः। **दधीति**। विलोडयतीत्यर्थः॥ २ **प्राप्तविभाषेयमिति**। ज्वलधातोः पूर्वं पाठात्, नम् धातोरमन्तत्वात् प्राप्तविभाषेत्यर्थः॥ ३ **घञन्तादिति**। णौ टिलोपेन घञो लोपे तस्य स्थानिवत्त्वान्न "मितां ह्रस्वः" इति भावः॥ ४ घञा सिद्धिर्न भवति "नोदात्तोपदेशस्य" इति निषेधादतः शङ्कते—**कथं संक्रामयतीति**। ५ **वृत्तिकृदिति**। भाष्ये तु न दृश्यते इति भावः॥ मूलोक्तप्रयोगेषु बाहुलकत्वाद् दीर्घ इति समाधेयमिति बोध्यम्॥ ६ **प्राप्ते इति**। वनः पूर्वं पाठात्, वमोऽमन्तत्वादिति भावः॥ ७ **नियमवच्छब्दादिति**। नच मतुब्लोपे विन्मतोर्लुकष्टिलोपापवादत्वेन "टेः" इत्यस्याप्राप्तौ वृद्धौ पुगापत्तिरिति वाच्यम्, "नियमवत्" इत्यर्थकाद् "अर्शआद्यजन्तनियमशब्दात्" इत्यर्थेनादोषात्॥

ध्यम् ॥ ६७ ॥ **स्खदिरवपरिभ्यां च** ॥ मित्त्वेत्यैव । अवस्खादयति । परिस्खादयति । अपा-वपरिभ्य इति न्यासकारः । स्वामी तु न कमीति नञमुत्तरत्रिसूत्र्यामननुवर्त्य शम अदर्शने इति चिच्छेद । यमस्त्वपरिवेषणे मित्त्वमाह । तन्मते पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि सम्यगेव । उपसृष्टस्य स्खदेश्चेदवादिपूर्वस्येति नियमात्प्रस्खादयतीत्याह । तस्मात् सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्यु-दाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः । इदं च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ ६९ ॥ **फण** गतौ ॥ नेति निवृत्तमसंभवात् । निषेधात्पूर्वमसौ न पठितः । फणादिकार्यानुरोधात् । **फणां च सप्तानाम् ।६।४।१२५** ॥ एषां वा एत्त्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ । पफणतुः । पफणुः । फणयति ॥ **वृत्** ॥ घटादिः समाप्तः ॥ [1]फणेः प्रागेव वृदित्येके । तन्मते फाणयतीत्येव ॥ ७० ॥ **राजृ** दीप्तौ । स्वरितेत् । राजति । राजते । रेजतुः । रराजतुः । रेजे । रराजे । अत इत्यनुवृत्तावपि विधानासामर्थ्यादात एत्त्वम् ॥ ७१॥ **टुभ्राजृ टुभ्राशृ टुभ्लाशृ** दीप्तौ । अनुदात्तेतः । भ्राजतेरिह पाठः फणा-दिकार्यार्थः । पूर्वं पाठस्तु व्रश्चादिषत्वाभावार्थः । तत्र[2] हि राजिसाहचर्यात् फणादेरेव ग्रह-णम् । भ्रेजे । बभ्राजे । वा भ्राशेति श्यन्वा । भ्राश्यते । भ्राशते । भ्रेशे । बभ्राशे । म्लाश्यते । म्लाशते । म्लेशे । बम्लाशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ ॥ ७४ ॥ **स्यमु स्वन ध्वन** शब्दे ॥ **स्यमादयः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः** । स्येमतुः । सस्यमतुः । अस्यमीत् । स्वेनतुः । सस्वनतुः । अस्वानीत् । अस्वनीत् । विष्वणति । अवष्वणति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । वेश्च स्वन इति षत्वम् । फणादयो गताः । दध्वनतुः ॥ ३ ॥ **षम ष्टम** अवैकल्ये । ससाम । तस्ताम ॥ ५ ॥ **ज्वल** दीप्तौ । अज्वालीत् ॥ ६ ॥ **चल** कम्पने ॥ ७ ॥ **जल** घातने । घातनं तैक्ष्ण्यम् ॥ ८ ॥ **टल ट्वल** वैक्लव्ये[3] ॥ १० ॥ **ष्ठल** स्थाने ॥ ११ ॥ **हल** विले-खने ॥ १२ ॥ **णल** गन्धे । बन्धन इत्येके ॥ १३ ॥ **पल** गतौ । पलति ॥ १४ ॥ **बल** प्राणने धान्यावरोधने च । बलति । बेलतुः । बेलुः ॥ १५ ॥ **पुल** महत्त्वे । पोलति ॥ १६॥ **कुल** संस्त्याने बन्धुषु च । संस्त्यानं संघातः । बन्धुशब्देन तद्व्यापारो[4] गृह्यते । कोलति । चुकोल ॥ १७ ॥ **शल हुल पत्लृ** गतौ । शशाल । जुहोल । पपात । पेततुः । पतिता ॥ **पतः पुम् ।७।४।१९** ॥ अङि परे । अपप्तत् । नेर्गदेति णत्वम् । प्रण्यपप्तत् ॥ २० ॥ **क्वथे** निष्पाके । क्वथति ॥ चक्वाथ । अक्वथीत् ॥ २१ ॥ **पथे** गतौ । अपथीत् ॥ २२ ॥ **मथे** विलोडने । मेथतुः । अमथीत् ॥ २३ ॥ **टुवम** उद्गिरणे । इहैव[5] निपा-

---

१ **फणेः प्रागेवेति** । "योऽव्यतीकारं फाणयन् सुधायुक्तामुपदाशुषे" इत्यादिश्रौतप्रयोगोऽत्रानुकूलः ॥ २ **तत्र हीति** । षत्वविधौ ॥ ३ "**टल ट्वल**" **वैक्लव्यं** भयादिजनितोद्वेगः ॥ ४ **तद्व्यापार इति** । बन्धुत्वानुकूलो व्यापारः ॥ ५ ननु उत्पूर्वाद् गॄधातोर्ल्युटि "इत्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन" इति गुणे "उद्गरण" इति स्यादत आह-**इहैवेति** ॥ **सुधाकर इति** । अस्यैवमर्थसहितपाठस्य पाणिनिनाऽ-पठितस्य प्रमाणत्वाभाव इत्यत्रारुचिः ॥ तस्माद् "उद्गरण" इत्येव पाठः साधीयान् । उद्गरणमन्तर्गतस्य मुखेन निस्सारणम् । पृषोदरादित्वेन समादधति केचन ॥

तनात्त्व इत्त्वमिति सुधाकरः । ववाम । ववमतुः । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतं तद्भाष्यादौ न दृष्टम् ॥ २४ ॥ **भ्रमु** चलने । वा भ्राशेति श्यन्वा । भ्रम्यति । भ्रमति । भ्राम्यन्तीति तु दिवादेर्वक्ष्यते ॥ **वा जॄभ्रमुत्रसाम् ।६।४।१२४ ॥** एषामेत्त्वाभ्यासलोपौ वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । भ्रेमतुः । बभ्रमतुः । अभ्रमीत् ॥ २५ ॥ **क्षर** संचलने । अक्षारीत् ॥ २६ ॥ **अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥ षह** मर्षणे । परिनिविभ्य इति षत्वम् । परिषहते । सेहे । सहिता । तीषसहेति वा इट् । इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ॥ **सहिवहोरोदवर्णस्य ।६।३।११२ ॥** अनयोरवर्णस्य ओत्स्याड्ढलोपे सति ॥ **सोढः ।८।३।११५ ॥** सोढ्रूपस्य सहेः सस्य षत्वं न स्यात् ॥ परिसोढा ॥ **सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि ।८।३।७१ ॥** परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादड्व्यवायेऽपि ॥ पर्यषहत । पर्यसहत ॥ १ ॥ **रमु** क्रीडायाम् । रेमे । रेमिषे । रन्ता । रंस्यते । रंसीष्ट । अरंस्त ॥ २ ॥ **अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः ॥ षद्लृ** विशरणगत्यवसादनेषु ॥ **पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः । ७ । ३ । ७८ ॥** पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे । सीदति । ससाद । सेदतुः । सेदिथ । ससत्थ । सत्ता । सत्स्यति । लृदित्त्वादङ् । असदत् ॥ सदिरप्रतेः ॥ निषीदति । न्यषीदत् ॥ **सदेः परस्य लिटि ।८।३।११८ ॥** सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्याल्लिटि ॥ निषसाद । निषेदतुः ॥ १ ॥ **शद्लृ** शातने । विशीर्णतायामयम् । शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते ॥ **शदेः शितः ।१।३।६० ॥** शिद्भाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् ॥ शीयते । शशाद । शेदतुः । शेदिथ । शशत्थ । शत्ता । अशदत् ॥ २ ॥ **क्रुश** आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । च्लेः क्सः । अक्रुक्षत् ॥ ३ ॥ **कुच** संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु । कोचति । चुकोच ॥ ४ ॥ **बुध** अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधिष्यति ॥ ५ ॥ **रुह** बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति । रुरोह । रुरोहिथ । रोढा । रोक्ष्यति । अरुक्षत् ॥ ६ ॥ **कस** गतौ । अकासीत् । अकसीत् ॥ ७ ॥ **वृत्** ॥ ज्वलादिगणः समाप्तः ॥ **अथ गूहत्यन्ताः स्वरितेतः ॥ हिक्क**

---

१ **तद्भाष्यादाविति** । "वेमुश्च केचिद्बुधिरम्" इति त्वार्षम् ॥ २ सदिस्वञ्जोरित्यपाणिनीयः पाठः ॥ ३ **विशीर्णतायामिति** । विशरणे इत्यर्थः ॥ ४ ननु शातनं विशीर्णत्वानुकूलो व्यापारः, एवं च तेनार्थकथनमसङ्गतं सकर्मकत्वापत्तेरत आह-**शातनं त्विति** । **विषयतयेति** । विषयतात्र जनकतारूपा । एवं च शातनपदवाच्यो यो व्यापारस्तज्जन्यविशरणमात्रमर्थ इति भावः ॥ ५ शदेस्तिङुत्पत्तेः पूर्वं शितोऽसंभवात् "**शितः**" इत्यस्य शिद्विषये लक्षणा तदाह-**शिद्भाविन इति** । शिद्विशिष्टे लक्षणायां तु शितः शबादेः सार्वधातुकाश्रयत्वेन परस्मैपदे जाते "भुक्तवन्तम्" इति न्यायेनास्य सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ॥ ६ "**वृदिति**" । परे तु "**ज्वलितिकसन्तेभ्यः**" इति सूत्रादत्र वृत्करणमनार्षम् । अन्यथा "**ज्वलादिभ्यो णः**" इत्येव सूत्रयेदित्याहुः, इति शेखरकृत् ॥

अव्यक्ते शब्दे । हिक्कति । हिक्कते ॥ १ ॥ **अञ्चु** गतौ याचने च । अञ्चति । अञ्चते ॥ २ ॥ **अचु** इत्येके ॥ ३ ॥ **अचि** इत्यपरे ॥ ४ ॥ **टुयाचृ** याच्ञायाम् । याचते ॥ ५ ॥ **रेटृ** परिभाषणे । रेटति । रेटते ॥ ६ ॥ **चते चदे** याचने । चचात । चेते । अचतीत् । चचाद । चेदे । अचदीत् ॥ ८ ॥ **प्रोथृ** पर्याप्तौ । पुप्रोथ । पुप्रोथे ॥ ९ ॥ **मिदृ मेदृ** मेधाहिंसनयोः । मिमेद । मिमिदे । मिमेदे । थान्ताविमाविति स्वामी । मिमेथ । धान्ताविति न्यासः ॥ ११ ॥ **मेधृ** सङ्गमे च । मेधति । मिमेधे ॥ १२ ॥ **णिदृ णेदृ** कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद । निनिदतुः । निनिदे । निनेदे ॥ १४ ॥ **शृधु मृधु** उन्दने । उन्दनं क्लेदनम् । शर्धति । शर्धते । शर्धिता । मर्धति । मर्धते ॥ १६ ॥ **बुधिर्** बोधने । बोधति । बोधते । इरित्त्वादङ् वा । अबुधत् । अबोधीत् । अबोधिष्ट । दीपजनेति चिण् तु न भवति । पूर्वोत्तरसाहचर्येण दैवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात् ॥ १७ ॥ **उबुन्दिर्** निशामने । निशामनं ज्ञानम् । बुबुन्दे । अबुदत् । अबुन्दीत् ॥ १८ ॥ **वेणृ** गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वेणति । वेणते । नान्तोऽप्ययम् ॥ १९ ॥ **खनु** अवदारणे । खनति । खनते ॥ **गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ।६।४।९८॥** एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ क्ङिति न त्वङि ॥ चख्नतुः ॥ 'ये विभाषा' खायात् । खन्यात् ॥ २० ॥ **चीवृ** आदानसंवरणयोः । चिचीव । चिचीवे ॥ २१ ॥ **चायृ** पूजानिशामनयोः ॥ २२ ॥ **व्यय** गतौ । अव्ययीत् ॥ २३ ॥ **दाशृ** दाने । ददाश । ददाशे ॥ २४ ॥ **भेषृ** भये । गतावित्येके । भेषति । भेषते ॥ २५ ॥ **भ्रेषृ भ्लेषृ** गतौ ॥ २६ ॥ **अस** गतिदीप्त्यादानेषु । असति । असते । आस । आसे । अयं षान्तोऽपि ॥ २७ ॥ **स्पश** बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं ग्रन्थनम् । स्पशति । स्पशते ॥ २८ ॥ **लष** कान्तौ । वा भ्राशेति श्यन्वा । लष्यति । लषति । लेषे ॥ २९ ॥ **चष** भक्षणे ॥ ३० ॥ **छष** हिंसायाम् । चच्छषतुः । चच्छषे ॥ ३१ ॥ **झष** आदानसंवरणयोः ॥ ३२ ॥ **भ्लक्ष भ्रक्ष** अदने ॥ ३४ ॥ **भक्ष** इति मैत्रेयः ॥ ३५ ॥ **दासृ** दाने ॥ ३६ ॥ **माहृ** माने ॥ ॥ ३७ ॥ **गुहू** संवरणे ॥ **ऊदुपधाया गोहः ।६।४।८९ ॥** गुह उपधाया ऊत्स्याद् गुणहेतावजादौ प्रत्यये । गूहति । गूहते । ऊदित्वादिड्वा । गूहिता । गोढा । गूहिष्यति । घोक्ष्यति । गूहेत् । गुह्यात् । अगूहीत् । इडभावे क्सः । अघुक्षत् ॥ **लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये । ७ । ३ । ७३ ॥** एषां क्सस्य लुग्वा स्याद्दन्त्ये तङि ॥ ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । अगूढ । अघुक्षत । 'क्सस्याचीत्यन्तलोपः । अघुक्षाताम् । अघुक्षन्त ।

---

१ "वेणृ" गत्यादयः पञ्चार्थाः । वादनार्थं यत् तस्य ग्रहणं तत्रेत्यर्थः ॥ **वादित्रस्य** वाद्यभाण्डस्य, वादनार्थमादानं वादित्रग्रहणम्" इति मनोरमा ॥ २ **नान्तोऽपीति** । "इह माता महिषमन्ववेनत्", इति दर्शनादिति भावः ॥

अगुह्वहि । अघुक्षावहि । अघुक्षामहि ॥ ३८ ॥ **अथाजन्ता उभयपदिनः ॥ श्रिञ्** सेवायाम् । श्रयति । श्रयते । शिश्रियतुः । श्रयिता । णिश्रीति चङ् । अशिश्रियत् ॥ १ ॥ **भृञ्** भरणे । भरति । बभार । बभ्रतुः । बभर्थ । बभृव । बभृषे । भर्ता ॥ **ऋद्धनोः स्ये ॥ ७।२।७०** ॥ ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् ॥ भरिष्यति ॥ रिङ् **शयग्लिङ्क्षु ॥**

---

१ **अगुह्वहीति** । "**लोपो यि**" इत्यतः "**लोपः**" इत्यनुवर्तमाने पुनर्लुग्ग्रहणं सर्वादेशार्थम्", इति सर्वस्य क्सस्य "दन्तोष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः" इति शिक्षाप्रामाण्येन वकारस्य दन्त्यत्वमाश्रित्य लुगिति प्राञ्चः कैयटानुसारिणः ॥ वस्तुतस्तु "**न पदान्त**" सूत्रे भाष्ये "**पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्**" इत्यस्य प्रयोजननिरूपणावसरे "**क्सलोपः सलोपे**" इति वार्तिकस्य क्सलोपः सलोपे प्रयोजनम् । अदुग्ध, अदुग्धाः । "**लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये**" इति न कर्तव्यं भवति" इति भाष्यग्रन्थेन "**वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये**" इत्येवमेव सूत्रे कृते "**घोर्लोपो लेटि वा**" इत्यतो लोपपदमनुवर्त्य क्सस्यान्त्याकारस्य लोपे कृतेऽपि "**झलो झलि**" इति सलोपस्य त्रैपादिकत्वेन तस्मिन् कर्तव्ये क्ससम्बन्ध्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेन सिद्धत्वाल्लुग्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति इत्यर्थकेन वहिप्रत्यये सलोपाप्राप्त्या फलभेदापत्त्या न भवत्येवात्र क्सलुक् । अन्यथा फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवात् "**न कर्तव्यं भवति**" इति भाष्यमसङ्गतमेव स्यात् ॥ यद्यपि कैयटेन "**लुग्ग्रहणं न**" इति प्रयोजनग्रन्थस्य "**कर्तव्यं भवति**" इति निराकरणग्रन्थः, इति व्याख्यातत्वात् नैव भाष्यविरोधः, तथापि कैयटस्य सार्वत्रिकभाष्यशैलीविरुद्धत्वेनानादरणीयत्वमेव । तथा हि—भाष्यकारस्य शैली=प्रत्याख्यानोत्तरं "**न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः**" इत्यनुयोगोत्तरमेव "**वक्तव्यश्च**" इत्युत्तरस्य "**किं प्रयोजनम्**" इत्यादिका "**षष्ठी स्थानेयोगा**" "**प्रत्ययलोपे**—" इत्यादिसूत्रेषूपलभ्यते । तथात्राभावान्न "**कर्तव्यं भवति**" इति च्छेदो भाष्यसम्मतः । एवं च दन्त्यपदेन वकारग्रहणे फलभेदस्तदवस्थ एव लुक्पक्षे सकाराश्रवणम्, प्रत्याख्यानपक्षे सकारस्य लोपाप्राप्त्या सकारश्रवणमिति रूपभेदप्राप्तेः । तस्माल्लुग्विधायकसूत्रेऽपि दन्त्यपदेन केवलदन्त्य एव गृह्यते नतु दन्तोष्ठ्योऽपि, इति कल्पनीयम् । वस्तुतस्तु "**सिद्धमेङः सस्थानत्वात्**" इति वार्तिकेन एङंशे कण्ठस्थानस्येव लुग्ग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्येण वकारस्य दन्तस्थानस्यापि स्वीकाराभाव एव सूच्यते । किंच वकारोच्चारणे यथौष्ठव्यापारोऽनुभूयते । न तथा दन्तव्यापारः । शिक्षाकाराशयोपि "**उवोपोपध्मा ओष्ठे**" इति वकारस्य केवलोष्ठस्थानजत्ववर्णककात्यायनप्रातिशाख्यानुसारेणैव वर्णनीय इति न परस्परमृषिवाक्यविरोधसंभावना । नतु तत्र दन्तोष्ठ्यपदोपादानेन कथमेकवाक्यता करणीया परस्परमृषिकथनयोरिति चेत् । शृणु—'शिवो भगवान्, भक्तिरस्य' इति विग्रहे यथा शिवशब्दं पृथक् कृत्य भगवच्छब्दादेव 'शिवभागवतः' इत्यत्र तद्धितवृत्तिर्भवति तथैव 'दन्तसंनिकृष्टावर्थाद् आभ्यन्तरभागावच्छिन्नावोष्ठौ दन्तोष्ठौ तयोर्भवः' इति विग्रहे दन्तशब्दं पृथक् कृत्य केवलाद् ओष्ठशब्दादेव 'शरीरावयवाद्यत्' इति यत् प्रत्यये निष्पन्नेन दन्तोष्ठ्यशब्देनापि केवलौष्ठस्थानताया एव प्रतीतेरेकवाक्यता संभवत्येवेति । नचैवं दन्तशब्दोपादानमेव व्यर्थमिति वाच्यम्, अन्तस्थवकारस्य दन्तसंनिकृष्टावोष्ठावेव स्थाने न तु स्पर्शबकारस्येव दन्तविप्रकृष्टौ वहिर्भागविशिष्टावोष्ठौ' इत्यनयोः परस्परवैलक्षण्यद्योतनाय दन्तपदोपादानसार्थक्यादिति नास्त्येव वकारे दन्त्यत्वमित्येव भाष्यकृतां सिद्धान्तः ॥ केवलतवर्गग्रहणे "**तौ**" इत्येव सिद्धौ दन्त्यपदेन वकारोऽपि गृह्यते" इति चेत्—दन्त्यत्वाभावेन ग्रहणानापत्तेः—**यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्** । इति वदन्ति प्रतिभाशालिनो दाधिमथाः ॥ २ "**ऋद्धनोः**" **इति** । "एकाचः" इति निषेधे प्राप्ते इदम् । अत्र "वलादेः" इत्यनुवर्तते । तेन "वलादेः स्यस्येट्" इति सूत्रार्थः । फलमग्रे स्फुटीभविष्यति ॥

७।४।२८ ॥ शे यकि याद्यावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः स्यात् ॥ रीङि[2] प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्याद्दीर्घो न । ध्रियात् ॥ **उश्च ।१।२।१२ ॥** ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ्सिचौ तङ्परौ कितौ स्तः ॥ भृषीष्ट । भृषीयास्ताम् । अभार्षीत् । अभार्ष्टाम् । अभार्षुः ॥ **ह्रस्वादङ्गात्**[3] **।८।२।२७ ॥** सिचो लोपः स्याज्झलि ॥ अभृत । अभृषाताम् । अभरिष्यत् ॥ २ ॥ **हृञ्** हरणे । हरणं[4] प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च । जहर्थ । जह्रिव । जह्रिषे । हर्ता । हरिष्यति ॥ ३ ॥ **धृञ्** धारणे । धरति । अधार्षीत् । अधृत ॥ ४ ॥ **णीञ्** प्रापणे । निनयिथ । निनेथ । निन्यिषे ॥ ५ ॥ **अथाजन्ताः परस्मैपदिनः** ॥ **धेट्** पाने । धयति ॥ **आदेच**[5] **उपदेशेऽशिति ।६।१।४५ ॥** उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्त्वं स्यान्न तु शिति ॥ **आत औ णलः ।७।१।३४ ॥** आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् ॥ दधौ ॥ **आतो**[6] **लोप इटि च ।६।४।६४ ॥** अजाद्योरार्धधातुकयोः क्ङिदिटोः परयोरातो लोपः स्यात् ॥ द्वित्वात्परत्वाल्लोपे प्राप्ते द्विर्वचनेऽचीति निषेधः । द्वित्वे कृते आल्लोपः । दधतुः । दधुः । दधिथ । दधाथ । दधिव । धाता ॥ **दाधा घ्वदाप् ।१।१।२० ॥** दारूपा[7] धारूपाश्च[8] धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्दैपौ विना ॥ **एर्लिङि । ६ । ४ । ६७ ॥** घुसंज्ञानां मास्थादीनां च एत्वं

---

१ **रिङ्शयगिति** । ननु रिङादेशापेक्षया लाघवाद् ऋदन्तानामिगागमविधानेनापीष्टसिद्धौ किं रिङादेशेनेति चेन्न, रेफोच्चारणस्य स्पष्टार्थत्वात् । एवं निर्दिश्यमानपरिभाषया सिद्धे ङकारोच्चारणमपि स्पष्टार्थमेव ॥ २ ननु रिङादेशे "ध्रि+यात्" इति दशायाम्–"अकृत्सार्व–" इति दीर्घः स्यादत आह–**रीङि प्रकृते इति** । '**रीङ् ऋतः**' इति पूर्वसूत्राद् "रीङ्" इत्यनुवर्तमाने पुनरत्र ह्रस्वरिङ्विधानं दीर्घाभावं ज्ञापयतीति भावः॥ ३ **ह्रस्वादङ्गात्** इति । अङ्गग्रहणमङ्गसंज्ञानिमित्तस्य लोपार्थम् , तच्च पूर्वापरसाहचर्यात् सिजेव । तदाह–**सिच इति** । ४ **हरणं प्रापणमिति** । भारं हरति । अंशं हरति । स्वर्णं हरति । पापं हरति । इति क्रमेणोदाहरणानि । ५ **आदेच इति । "उपदेशे"** इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तेन "**एजन्तस्योपदिश्यमानस्य**" इत्यर्थः । कर्मव्युत्पन्नेन "**उपदेश**" इति पदेन आद्योच्चारणविषय उच्यते । तेन "**ढौकिता**" इत्यादौ न दोषः । समुदायस्योपदिश्यमानत्वं नतु तदवयवस्य, तदुपदेशे तात्पर्याभावात् । तादृशश्च प्रायेण धातुरेवेत्यभिप्रेत्याह–**धातोरिति** । धातोरित्यस्यानुवृत्तौ तु न दृढतरं मानम् 'अथापि निवृत्तम् । एवमपि न दोषः' इत्यग्रिमभाष्यात् ॥ अत एव "नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्" इति परिभाषायाम्–"उदीचां माङः" इति निर्देशस्य ज्ञापकता सुस्थेति दिक् ॥ **ननु शितीति** । अत्र "**शिति**" इति "शिति प्रत्यये" इत्येतद्वाक्यैकदेशः । तेन तदादिविधौ "**इत्संज्ञकशकारादौ न**" इत्यर्थः । एवं च "**जग्ले**" इत्यस्य सिद्धिः ॥ "**शिति**" इति विषयसप्तमी । तेन "ग्लायति" इत्यादौ शबाद्युत्पत्तेः प्रागपि नात्वम् ॥ ६ "**आतो लोप इटि च**" **इडागम एव**, अन्यासंभवात् । "जगे" इत्यादौ त्वजादिक्ङित्त्वादेव सिद्धम् ॥ इट आर्धधातुकत्वं तदवयवत्वाद् बोध्यम् । "क्ङिति" इत्यार्धधातुकस्यैव विशेषणं नत्विटः, इड्ग्रहणसामर्थ्यात् । ७ "**दारूपाः**" इति । "प्रयोगे" इति शेषः । प्रयोगस्थदाधारूपाणामेव सूत्रेऽनुकरणात् । दारूपाश्चत्वारः, "डुदाञ्" "दाण्" "**दो**" "देङ्" इति धारूपौ द्वौ, "डुधाञ्" "धेट्" इति । एवं च दाश्च दाश्च दाश्च दाश्च दाः । धाश्च धाश्च धौ । दाश्च धौ च दाधा इति विग्रहः । यद्यपि लाक्षणिकत्वाद् दोदेङ्धेटां कृतात्वानां न प्राप्नोति, तथापि "**गामादाग्रहणेष्वविशेषः**" इति परिभाषया न दोषः । तस्यां च दैपः पित्त्वमेव ज्ञापकम् ॥ ८ "**धारूपा**" इति । प्रयोगबाहुल्येन बहुवचनम् । धारूपयोर्द्वित्वात् ॥

स्यादार्धधातुके किति लिङि ॥ धेयात् । धेयास्ताम् । धेयासुः ॥ **विभाषा धेट्श्व्योः । ३।१।४९ ॥** आभ्यां च्लेश्चङ् स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे ॥ चङीति द्वित्वम् । अदधत् । अदधताम् ॥ **विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः । २ । ४ । ७८ ॥** एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे ॥ अधात् । अधाताम् । अधुः ॥ **यमरमनमातां सक् च ।७।२।७३ ॥** एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु ॥ अधासीत् । अधासिष्टाम् । अधासिषुः ॥ १ ॥ **ग्लै म्लै** हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षयः । ग्लायति । जग्लौ । जग्लिथ । जग्लाथ ॥ **वान्यस्य संयोगादेः ।६।४।६८ ॥** घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात एत्वं वा स्यादार्धधातुके किति लिङि ॥ ग्लायात् । ग्लेयात् । अग्लासीत् । म्लायति ॥ ३ ॥ **द्यै** न्यक्करणे । न्यक्करणं निरस्कारः ॥ ४ ॥ **द्रै** स्वप्ने ॥ ५ ॥ **ध्रै** तृप्तौ ॥ ६ ॥ **ध्यै** चिन्तायाम् ॥ ७ ॥ **रै** शब्दे ॥ ८ ॥ **स्त्यै ष्ट्यै** शब्दसंघातयोः । स्त्यायति । षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं तु तिष्ट्यासति । अतिष्ट्यपदित्यत्र षत्वम् ॥ १० ॥ **खै** खदने ॥ ११ ॥ **क्षै जै षै** क्षये । क्षायति । जज्ञौ । ससौ । साता । घुमास्थेत्यत्र विभाषा घ्राधेडित्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य । तेन एत्वसिज्लुकौ न । सायात् । असासीत् ॥ १४ ॥ **कै गै** शब्दे । गेयात् । अगासीत् ॥ १६ ॥ **शै श्रै** पाके ॥ १८ ॥ **पै ओवै** शोषणे । पायात् । अपासीत् । 'घुमास्थेतीत्त्वं तदपवाद 'एर्लिङीत्येत्वं' गातिस्थेति सिज्लुक् च न । पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् ॥ २० ॥ **ष्टै** वेष्टने । स्तायति ॥ २१ ॥ **ष्णै** वेष्टने । शोभायां चेत्येके । शौच इत्यन्ये । स्नायति ॥ २२ ॥ **दैप्** शोधने । दायति । अघुत्वादेत्वसिज्लुकौ न । दायात् । अदासीत् ॥ २३ ॥ **पा** पाने । 'पाघ्राध्मेति पिबादेशोऽदन्तः । तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः । पिबति । पेयात् । अपात् ॥२४॥ **घ्रा** गन्धोपादाने । जिघ्रति । घ्रायात् । घ्रेयात् । अघ्रासीत् । अघ्रात् ॥ २५ ॥ **ध्मा** शब्दाग्निसंयोगयोः । धमति ॥ २६ ॥ **ष्ठा** गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । 'स्थादिष्वभ्यासेनेति षत्वम् । अधितष्ठौ । ' उपसर्गादिति षत्वम् । अधिष्ठाता । स्थेयात् ॥ २७ ॥ **म्ना** अभ्यासे । मनति ॥ २८ ॥ **दाण्** दाने । प्रणियच्छति । देयात् । अदात् ॥ २९ ॥ **ह्वृ** कौटिल्ये । ह्वरति । **ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ।७।४।१० ॥** ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य

१ "**पा पाने**" द्रवद्रव्यस्य गलबिलाधःसंयोगानुकूलो व्यापारः **पानम्** । २ अङ्गवृत्तपरिभाषा न लक्ष्यसंस्कारिकेति मनसि **निधायाऽऽह–पिबादेशोऽदन्त इति** । **अदन्त** इत्युपलक्षणमाद्युदात्तत्वस्यापि ॥ ३ "**ष्ठा**" अकृतव्यूहपरिभाषया "निमित्तापाये नैमित्तकस्याप्यपायः" इति परिभाषया वा "धात्वादेः" इति सत्वे कृते प्रकृतिस्तवर्गः स्यादिति प्राञ्चः ॥ नव्यमते तु अकृतव्यूहपरिभाषायाः, तन्मूलक "निमित्तापाये" इत्यस्य चाभावेन "स्थाता स्थानम्" इत्यादौ "धात्वादेः" इति सत्वे कृतेऽपि श्रूयमाणस्य ष्टुत्वस्य निवृत्त्युपायाभाव इति चेत् ॥ अत्रोच्यते–'षाड्वर्गस्तवर्गजः' इत्युक्त्या संज्ञाशास्त्रदृष्ट्या लक्षणवशसंपन्नस्य ष्टुत्वस्यासिद्धत्वेन तद्विरहितस्यैव धातुसंज्ञाप्रवृत्त्या ष्टुत्वसहितस्य प्रयोगविषयताया दौर्लभ्यादिति ॥ ४ "**ऋतश्च**" इति । तपरत्वं स्पष्टार्थम् । दीर्घान्तेष्वस्याप्रवृत्तावपि 'ऋच्छत्यॄताम्' इति गुणप्रवृत्तेरव्याहतत्वात् । अत्राकारविधानेन सिद्धे गुणग्रहणं 'तितीर्वान्' तितिराण, इत्यत्र "**ऋच्छत्यॄताम्**" इत्यस्यैव लक्षणत्वेन "**क्ङिति च**" इति निषेधाय । क्वसोः कित्त्वसामर्थ्यान्निषेधविषयस्यापि तस्य गुणस्य निषेधाङ्गीकारात् ।

गुणः स्याल्लिटि ॥ [illegible] परत्वाण्णल्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः[1] । जह्वार । जह्वरतुः । जह्वरुः । जह्वर्थ । ह्वर्ता ॥ 'ऋद्धनोः स्ये' ह्वरिष्यति ॥ **गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः** ।७।४।२९। अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्धधातुके लिङि च ॥ ह्वर्यात् । अह्वार्षीत् । अह्वार्ष्टाम् ॥ २० ॥ **स्वृ** शब्दोपतापयोः[2] । स्वरतिसूतीति वेट् । सस्वरिथ । सस्वर्थ । वमयोस्तु ॥ **श्र्युकः किति** ।७।२।११ ॥ श्रिञ एकाच उगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिण्न स्यात् ॥ परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्[3]प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट्[4] । सस्वरिव । सस्वरिम । परत्वाद्[5] 'ऋद्धनोरिति नित्यमिट् । स्वरिष्यति । स्वर्यात् । अस्वारीत् । अस्वारिष्टाम् । अस्वार्षीत् । अस्वार्ष्टाम् ॥ २१ ॥ **स्मृ** चिन्तायाम् ॥ २२ ॥ **ह्वृ** संवरणे ॥ २३ ॥ **सृ** गतौ । क्रादित्वान्नेट् । ससर्थ । ससृव । रिङ् । स्रियात् । असार्षीत् । असार्ष्टाम् ॥ **सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च** ।३।१।५६ ॥ एभ्यश्च्लेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि ॥ इह लुक्शपा शासिना साहचर्यात्सर्त्यर्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते । तेन [illegible]र्नाङ् । शीघ्रगतौ तु पाघ्राध्मेति धौरादेशः । धावति ॥ २४ ॥ **ऋ** गतिप्रापणयोः । ऋच्छति ॥ **ऋच्छत्यॄताम्** ।७।४।११ ॥ तौदादिकऋच्छेर्ऋधातोर्[6]ॠतां च गुणः स्याल्लिटि ॥ [illegible]उपधावृद्धिः । आर । आरतुः । आरुः ॥ **इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम्**[7] ।७।२।६६ ॥ अद् ऋ व्येञ् एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । अर्यात् । आर्षीत् । आर्ष्टाम् ॥ २६ ॥ **गृ घृ** सेचने । गरति । जगार । जगर्थ । जघ्रिव । रिङ् । घ्रियात् । अगार्षीत् ॥ २७ ॥ **ध्वृ** हूर्छने[8] ॥ २८ ॥ **स्रु** गतौ[9] । सुस्रोथ । सुस्रुव । स्रूयात् । णिश्रीति चङ् । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ्—असुस्रुवत् ॥ २९ ॥ **षु** प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्[10] । सुषोथ । सुषविथ । सुषुविव । सोता ॥

---

१ **उपधावृद्धिरिति** । ननु यदि गुणोत्तरं वृद्धिस्तदा "जाग्रः" इति सूत्रेण वृद्धिविषये गुणविधानवैयर्थ्यमिति चेन्न, "**जाग्रोवि**" इति गुणविधानस्य जागृधातावेव गुणोत्तरं वृद्ध्यभावबोधकत्वात् । अत एव [illegible] भावकर्मणोः परत्वाद् गुणे उपदेशग्रहणाच्चिण्वत्त्वे "**कारिष्यते**" इत्यादावुपधावृद्धिरिति भावः ॥ २ "**स्वृ**" **उपतापो** रोगः ॥ ३ **पुरस्तादिति** । अत एव "**सनीवन्त-**" इति सूत्रे स्वृग्रहणं चरितार्थम् ॥ ४ ननु निषेधो यदि बलवांस्तदाऽस्यापि बाधकः स्यादत आह—**क्रादिनियमादिति** । एतस्य निषेधबाधकत्वं स्पष्टमेव ॥ ५ **परत्वादिति** । "स्वरति" इति विकल्पस्तु मध्येऽपवादन्यायान्नास्य बाधक इति भावः ॥ ६ "**ऋच्छत्यॄताम्**" इति सूत्रे बहुवचननिर्देशादृकारोऽपि प्रश्लिष्यते तदाह—**ऋधातोरिति** । ऋवर्णान्तधातुमात्रस्य तु न ग्रहणम्, "**ऋतश्च संयोगादेः**" इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । ऋकारस्य प्रश्लेषाभावे "ऋ अतुस्" इति स्थिते द्वित्वे उरदत्त्वेऽभ्यासलोपे "**अत आदेः**" इति दीर्घे, उत्तरखण्डे प्राप्तं यणं बाधित्वा परत्वाद् गुणे "अरतुः" इति स्यादिति भावः ॥ ७ "**इडत्त्यर्त्ति**" इति । "**गमेरिट्**" इति सूत्रादिड्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे प्रकृतसूत्रे इड्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । नच "**विभाषा सृजि-**" इति सूत्रतो विभाषापदासम्बन्धाय इड्ग्रहणमस्त्विति वाच्यम्, अर्तिव्ययत्योर्विषये भारद्वाजनियमेन विकल्पस्य सिद्धौ पुनरत्रैतयोरुपादानसामर्थ्याद् विकल्पस्य निवृत्तेः । नच "**न वृद्भ्यः**" इत्यतो नग्रहणाऽननुवृत्त्यर्थमस्त्विति वाच्यम्, ऋग्रहणसामर्थ्यात्तन्निवृत्तेः ॥ ८ "**ध्वृ**" हूर्छनं कौटिल्यम् ॥ ९ "**स्रु**" द्रवद्रव्यगतिरत्र विवक्षिता ॥ १० **प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति** । "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे" इत्यादावभ्यनुज्ञानार्थदर्शनात् । **अभ्यनुज्ञानमाज्ञा** ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ।७।२।७२ ॥ एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु ॥ असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां त्रिद्भ्यां साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे असौषीत् ॥ ४० ॥ **श्रु** श्रवणे ॥ **श्रुवः शृ च ।३।१।७४ ॥** श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्च शब्विषये । शपोऽपवादः ॥ श्नोर्ङित्त्वाद्धातोर्गुणो न । शृणोति । शृणुतः ॥ **हुश्नुवोः सार्वधातुके ।६।४।८७ ॥** जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वोवर्णस्य यण् स्यादजादौ सार्वधातुके । उवङोऽपवादः ॥ शृण्वन्ति । शृणोमि । शृण्वः । शृणुवः । शृण्मः शृणुमः । शुश्रोथ । शुश्रुव । शृणु । शृणवानि । शृणुयात् । श्रूयात् । अश्रौषीत् ॥ ४१ ॥ **ध्रु** स्थैर्ये । ध्रवति । अयं कुटादौ गत्यर्थोऽपि ॥ ४२ ॥ **दु द्रु** गतौ । दुदोथ । दुद्रविथ । दुद्रविथ । दुद्रोथ । दुद्रुव । णिश्रीति चङ् । अदुद्रुवत् ॥ ४४ ॥ **जि त्रि** अभिभवे । अभिभवो न्यूनीकरणं न्यूनीभवनं च । आद्ये सकर्मकः । शत्रून् जयति । द्वितीये त्वकर्मकः । अध्ययनात्पराजयते । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । 'विपराभ्यां जेः' इति तङ् । 'पराजेरसोढः' इत्यपादानत्वम् ॥ ४६ ॥ **अथ ङीङन्ता ङितः ॥ ष्मिङ्** ईषद्धसने । स्मयते । सिष्मिये । सिष्मियिढ्वे । सिष्मियिध्वे ॥ १ ॥ **गुङ्** अव्यक्ते शब्दे । गवते । जुगुवे ॥ २ ॥ **गाङ् गतौ** । गाते । गाते । गाते । इट एत्वे कृते वृद्धिः । गै । ल्ङ् इटि । अगे । गेत । गेयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । 'गाङ्कुटादिसूत्रे इङादेशस्यैव गाङो ग्रहणं न त्वस्य । तेनाङित्त्वाद् 'घुमास्थेतीत्वं न । अगास्त । आदादिकोऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः ॥ ३ ॥ **कुङ् घुङ् उङ् ङुङ्** शब्दे । अन्ये तु **उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् ङुङ्** इत्याहुः । कवते । चुकुवे । ववते । अवते । ऊवे । वार्णादाङ्गं बलीय इत्युवङ् ।

---

१ "श्रुवः शृ च" इति श्रुवः स्वादौ पाठो युक्तः, तत्र पाठे हि "स्वादिभ्यः" इति सूत्रेण श्नुप्रत्यये सिद्धे पुनरनेन वाक्यभेदेन श्नुप्रत्ययविधानं न कार्यमिति लाघवात् । नच यदि "स्वादिभ्यः" इति सूत्रेण श्नुप्रत्ययस्तदा "श्तिपा शपानुबन्धेन" इति निषेधाद् यङ्लुकि न स्यादिति यङ्लुकि "शृणोति" इतिरूपार्थमत्रावश्यकमिति वाच्यम्, "शबादेशाः श्नन्नादयः" इति भाष्योक्तपक्षान्तरे श्नोः स्थानिवत्त्वेन शप्त्वात् तस्य लुकि सन्नियोगशिष्टन्यायेन आदेशनिवृत्तावुक्तरूपस्य दुर्लभत्वात् । तस्मादादेशाभावपक्षेऽपि अस्य "स्वादिभ्यः" इति सूत्रसाहचर्येण यङ्लुक्यप्रवृत्तिः । "चर्करीतं च" इत्यदादौ पाठाच्च ॥ केचित्तु गणकार्यस्यानित्यत्वबोधनायाऽस्य स्वादावपाठ इति ब्रुवते ॥ २ "**हुश्नुवोः**" "एरनेकाचः" इत्यतः "असंयोगपूर्वस्य" इत्यनुवृत्तम्–"ओः सुपि" इत्यतोऽनुवृत्तस्य "ओः" इत्यस्य विशेषणं न प्रत्ययस्य तेन "आप्नुवन्ति" इत्यत्र यण् न ॥ ३ **जि त्रि अभिभवे इति** । जयति । जिगाय इत्यादि जि जये इतिवत् ॥ ४ **इङादेशस्यैवेति** । स्थानिनो ङित्कार्यलाभे सिद्धे पुनः "गाङ्" इत्यत्र ङकारोच्चारणं गाङ्ग्रहणे इङादेशस्यैव ग्रहणार्थमिति व्याख्यानादिति भावः ॥ ५ **फले तु न भेद इति** । न च " गा+अ+आताम् " इति स्थिते "वार्णादाङ्गम्–" इति परिभाषया दीर्घात् पूर्वमेव "आतो ङितः" इत्यस्य प्रवृत्त्या फलभेदः स्पष्ट एवेति वाच्यम् "स्योनः" इति भाष्योदाहरणेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वात् । नच शपा सह सत्यपि सवर्णदीर्घे पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वाद् "आतो ङितः" इत्यस्य प्रवृत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्, तदनित्यत्वाभ्युपगमात् । नच गाधातोः शानचि "आने मुक्" इति मुका फलभेद इति वाच्यम्, वार्णशास्त्रीयस्थानितासमानाधिकरणस्थानिताकत्वरूपसमानकार्यित्वे एव "वार्णादाङ्गम्–" इति परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारात् ॥

शासिवसिघसीनां च ।८।३।६०॥[1] इण्कुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् ॥ ऊषतुः । ऊषुः । उवसिथ । उवस्थ । वस्ता ॥ **सः स्यार्धधातुके ।७।४।४९॥** सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । वत्स्यति । उष्यात् । अवात्सीत् । अवात्ताम्[2] ॥ १२ ॥ **वेञ् तन्तुसन्ताने ।** वयति । वयते ॥ **वेञो वयिः ।२।४।४१॥** वा स्याल्लिटि ॥ इकार[3] उच्चारणार्थः । उवाय[4] ॥ **ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ।६।१।१६॥**[5] एषां किति ङिति च संप्रसारणं स्यात् ॥ इति यकारस्य प्राप्ते– ॥ **लिटि वयो यः ।६।१।३८॥** वयो यस्य संप्रसारणं न स्याल्लिटि ॥ ऊयतुः । ऊयुः ॥ **वश्चास्यान्यतरस्यां किति ।६।१।३९॥** वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि ॥ ऊवतुः[6] । ऊवुः । वयेस्तासावभावात्थलि[7] नित्यमिट् । उवयिथ । स्थानिवद्भावेन ञित्त्वात्तङ् । ऊये । ऊवे । वयादेशाभावे– ॥ **वेञः ।६।१।४०॥** वेञो न संप्रसारणं स्याल्लिटि ॥ ववौ । ववतुः । ववुः । वविथ । ववाथ । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट । अवासीत् ॥ १३ ॥ **व्येञ् संवरणे ।** व्ययति ॥ **न व्यो लिटि । ६ । १ । ४६ ॥** व्येञ आत्त्वं न स्याल्लिटि ॥ वृद्धिः । परमपि हलादिःशेषं बाधित्वा यस्य संप्रसारणम् । उभयेषांग्रहण-

---

१ "**शासिवसि**" आदेशप्रत्ययत्वाभावादप्राप्ते विधिरयम् ॥ 'शासु अनुशिष्टौ' 'आङः शासु इच्छायाम्' इत्येतद्द्वयमपि गृह्यते "आशिषि लिङ्" इत्यादिनिर्देशात् ॥ २ **अवात्तामिति** । सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् पूर्वं "सः सि" इति धातोः सस्य तकारे जाते वर्णसमाम्नाय एतदर्थमेवाकृतिग्रहणस्य भाष्ये सिद्धान्तितत्वेन द्वयोरपि तकारयोर्झल्त्वात् 'झलो झलीति सिज्लोपः ॥ ३ **इकार इति** । नत्वित्संज्ञको नुमापत्तोरिति भावः । "उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञकत्वम्" इति भाष्यमते भावि स्थानिगतं वा धातुत्वमादायैकानिर्देशोऽयमिति न नुमिति बोध्यम् ॥ ४ **उवायेति** । ननु संप्रसारणयोग्यस्य द्वितयस्य यत्र सत्त्वं तत्र परस्य यणः पूर्वं संप्रसारणेन भाव्यमिति "उवाय" इत्यनुपपन्नमिति चेन्न, "लिटि वयो यः" इति यस्य निषेधाद् वस्यैव संप्रसारणप्रवृत्तेः ॥ ५ **ग्रहिज्यावयि इति** । अत्र सूत्रे वयिग्रहणं न कार्यम् । स्थानिवद्भावेनास्य वेञ्त्वाद् "वचिस्वपि" इत्येव सिद्धेः । नच "वेञः" इति निषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवविधिरयमस्त्विवति वाच्यम्, "लिटि वयो यः" इति निषेधारम्भसामर्थ्येन "वेञः" इति निषेधस्यात्राप्रवृत्तेः । नच "लिटि वयः" इति सूत्रं "वयेर्यस्यैव संप्रसारणं न" इति नियमार्थमस्त्विवति वाच्यम्, एवमपि वयादेशस्य यो यकारस्तस्य नियमेन संप्रसारणाभावे वकारस्य परिशेषाद् "वचिस्वपि" इत्यनेन सिद्धे "ग्रहिज्या" इति सूत्रे वयिग्रहणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । "वेञः" इत्यत्र "किति" इत्यनुवृत्त्या "कित्येव निषेधः" इति तु न वाच्यम्, अविशेषेण लिटि प्रतिषेधस्येष्टत्वात् । अत एव "ववौ" "वविथ" इत्यस्य सिद्धिः । तदुक्तं भाष्ये–"अविशेषेण प्रतिषेधः । निवृत्तं तत्र किति" इति । आतश्चाविशेषेण । वेञोऽपि हि पित्सु वचनेष्वभ्यासस्य संप्रसारणं नेष्यते" इति । इति बोध्यम् ॥ ६ **ऊवतुरिति** । नन्वत्र वकारे कृते वकारस्य संप्रसारणापत्तिः । "वेञः" इति निषेधस्तु न भविष्यति, "लिटि वयो यः" इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादिति चेन्न, "उश्चास्य" इत्येव सिद्धे वादेशविधानसामर्थ्येन वस्य संप्रसारणाप्रवृत्तेः ॥ ७ स्थान्युपदेशेऽजन्तत्वादादेशस्याऽदन्तत्वाच्च थलि नियममाशङ्क्याऽऽह- **वयेस्तासाविति** । "यस्तासावस्ति नित्यानिट् च" इति भाष्योक्तेः । नहि तासौ सत्ता स्थानिवद्भावसहस्रेणापि अतिदेष्टुं शक्याऽशास्त्रीयत्वादिति भावः ॥

सामर्थ्यात् । अन्यथा वन्दादीनां ग्रहादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । इडत्त्यर्तीति नित्यमिट् । विव्ययिथ । विव्याय । विव्यय । विव्ये । व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत् । अव्यास्त ॥ १४ ॥ ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च ॥ **अभ्यस्तस्य च** ।६।१।३३ ॥ अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञः संप्रसारणं स्यात् ॥ ततो द्वित्वम् । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहोथ । जुहविथ । जुहुवे । ह्वाता । हूयात् । ह्वासीष्ट ॥ **लिपिसिचिह्वश्च** ।३।१।५३ ॥ एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् ॥ **आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्** ।३।१।५४ ॥ अतो लोपः । अह्वत् । अह्वताम् । अह्वन् । अह्वत । अह्वास्त ॥ १५ ॥ **अथ द्वौ परस्मैपदिनौ** ॥ **वद** व्यक्तायां वाचि । अच्छ वदति । उवाद । ऊदतुः । उवदिथ । वदिता । उद्यात् । वदव्रजेति वृद्धिः । अवादीत् ॥ १ ॥ **टुओश्वि** गतिवृद्ध्योः । श्वयति ॥ **विभाषा श्वेः** । ६।१।३० ॥ श्वयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च ॥ शुशाव । शुशुवतुः ॥ **श्वयतेर्लिटयभ्यासलक्षणप्रतिषेधः** * ॥ तेन 'लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणं न । शिश्वाय । शिश्वियतुः । श्वयिता । श्वयेत् । शूयात् । 'जृस्तम्भ्वित्यङ् वा ॥ **श्वयतेरः** ।७।४।१८ ॥ श्वयतेरिकारस्य अकारः स्यादङि ॥ पररूपम् । अश्वत् । अश्वताम् ।

---

१ **सामर्थ्यादिति** । तत्सामर्थ्यात्पुनर्विधानम्, तेन विध्यन्तराणां बाध इति भावः ॥ एतेन उभयेषांग्रहणेनाभ्यासावयवस्य "हलादिःशेषः" इत्यनेन प्राप्ता या निवृत्तिस्तस्या बाध इत्युक्तं तल्लाभोऽक्षरमर्यादया न लभ्यते इत्यपास्तम् ॥ इदमेव च "अभ्यासलोपाभ्याससंप्रसारणविषये" "अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावो न" इति न प्रवर्तते इति सामान्यतो ज्ञापयति" । अत एव "**व्यथो लिटि**" इत्यस्य यलोपं बाधित्वा प्रवृत्तिः सिद्धा । "सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्" इति तूभयेषांग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥ २ **इडत्त्यर्तीति** । अन्यथा "**ऋतो भारद्वाजस्य**" इति विकल्पः स्यादिति भावः ॥ ३ "अभ्यस्तस्य ह्वेञः सम्प्रसारणम्" इति सूत्रार्थे "जुहूषति जोहूयते" इति न सिद्ध्यति । "जिह्वाययिषति" इत्यत्र सम्प्रसारणाभावाय "अभ्यस्तनिमित्ते परे संप्रसारणम्" इत्यर्थो वक्तव्यः । एवं च "द्वित्वेऽभ्यस्तसंज्ञायामुत्तरखण्डस्य संप्रसारणे अभ्यासस्य "न संप्रसारणे" इति निषेधः स्यादत आह—**अभ्यस्तीभविष्यत इति** । नच "जिह्वायकीयिषति" इत्यादावपि संप्रसारणापत्तिरिति वाच्यम्, **अभ्यस्तीभविष्यतः**" इत्यस्य "**अभ्यस्तप्रकृतिभूतस्य ह्वेञः**" इत्यर्थेनादोषात् । अत्र हि क्यजन्तः सन्नन्तो वा अभ्यस्तप्रकृतिः । यद्गतं धातुत्वं निमित्तीकृत्य अवयवस्यैकाचो द्वित्वं स हि तत्प्रकृतिरित्युच्यते ॥ ४ **जुहुवतुरिति** । "ह्वा अतुस्" इति दशायामालोपापेक्षया "अभ्यस्तीभविष्यतः" इति व्याख्यानेनानुत्पन्न एवाभ्यस्तप्रत्यये संप्रसारणविधानादनैमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्संप्रसारणे वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयणेनाऽन्तरङ्गत्वात् पूर्वरूपे ततो द्वित्वे उवङ् । उवङादेशे कर्तव्ये "अचः परस्मिन्—" इति पूर्वरूपस्य स्थानिवत्त्वं तु न, अजादेशाधिकरणत्वपर्याप्त्यधिकरणस्य यत्र परस्मिन्निति शब्दबोध्यपरत्वेन ग्रहणं तत्रैव स्थानिवद्भावस्य प्रवृत्त्या आकारैकदेशस्याकारातपरीभूतनिमित्तकत्वाभावात् स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः ॥ ५ "**शुशाव**" **इति** । नन्वत्र द्वित्वात् परत्वाद्वृद्ध्यावायादेशे च रूपासिद्धिरिति चेन्न, कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यत्वात्संप्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात् पूर्वरूपे द्वित्वे वृद्ध्यावादेशयो रूपसिद्धेः सुस्थत्वात् ॥ ६ ननु "विभाषा श्वेः" इत्यस्य वैकल्पिकत्वेन तदभावपक्षे "लिट्यभ्यासस्य" इति दुर्वारम्, तथा च "शिश्वाय" इत्यस्यासिद्धिरत आह—**श्वयतेर्लिटीति** । "श्वयतेर्लिटि" इति वचनसामर्थ्यात् श्वयत्यभ्यासविषयकलक्षणानुपप्लव एवेति भावः ॥ ७ **पररूपमिति** । आर्धधातुकोपदेशेऽदन्तत्वाभावान्नातो लोपः ॥

अश्वन्। 'विभाषा धेट्श्व्योरिति चङ्। इयङ्। अशिश्वियत्। 'ह्म्यन्तेति न वृद्धिः। अश्वयीत्॥ २ ॥ वृत्॥ यजादयो वृत्ताः। भ्वादिस्त्वाकृतिगणः। तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः॥ ॥

इति भ्वादिप्रकरणम्।

अथादादिप्रकरणम्।

ऋतेरीयङ् ।३।१।२९॥ **ऋतिः** सौत्रः, तस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे॥ जुगुप्सायामयं धातुरिति बहवः। कृपायां चेत्येके³। सनाद्यन्ता इति धातुत्वम्। ऋतीयते। ऋतीयांचक्रे। आर्धधातुकविवक्षायां तु। आयादय आर्धधातुके वेतीयङभावे। शेषात्कर्तरीति परस्मैपदम्। आनर्त। अर्तिष्यति। आर्तीत्॥ १ ॥ **अद** भक्षणे। **द्वौ परस्मैपदिनौ**॥ **अदिप्रभृतिभ्यः शपः** ।२।४।७२॥ लुक् स्यात्॥ अत्ति। अत्तः। अदन्ति॥ **लिट्यन्यतरस्याम्** ।२।४।४०॥ अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि॥ जघास। 'गमहनेत्युपधालोपः। तस्य चर्विधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाद्घस्य चर्त्वम्। 'शासिवसीति षत्वम्। जक्षतुः। जक्षुः। वसस्तासावभावात्थलि नित्यमिट्। जघसिथ। आद। आदतुः। इडत्त्यर्तीति नित्यमिट्। आदिथ। अत्ता। अत्स्यति॥ **हुझल्भ्यो हेर्धिः**⁴ ।६।४।१०१॥ होर्झलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात्॥ अद्धि। अत्तात्⁵। अदानि॥ **अदः सर्वेषाम्** ।७।३।१००॥ अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्य अडागमः स्यात्सर्वमतेन॥ आदत्। आत्ताम्। आदन्। आदः। आत्तम्। आत्त। आदम्। आद्व। आद्म। अद्यात्। अद्याताम्। अद्युः। अद्यास्ताम्। अद्यासुः॥ **लुङ्सनोर्घस्लृ**। २। ४। ३७॥ अदो घस्लृ स्यात् लुङि सनि च॥ लृदित्त्वादङ्। अघसत्॥ २ ॥ **हन** हिंसागत्योः। प्रणिहन्ति॥ **अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति**। ६। ४। ३७॥ अनुनासिकेति

---

१ **अश्वयीदिति**। नन्वत्र परस्मैपदसिज्निमित्तकत्वेन वृद्धेर्बहिरङ्गत्वात्, सिज्मात्रापेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गे गुणे कृते इगन्तत्वाभावाद् वृद्ध्यप्राप्त्याऽयादेशे यान्तत्वादेव हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्निषेधे सिद्धे किं "ह्म्यन्त" इत्यत्र णिश्वि ग्रहणेनेति चेन्न, सिचि वृद्धेर्येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽन्तरङ्गापवादत्वादिति संक्षेपः। येन नाप्राप्तिन्यायमूलक एव "न सिच्यन्तरङ्गमस्ति" इत्युद्घोषः॥ इति भ्वादयः॥ २ "**ऋतेरीयङ्" इति**। "ऋतेङ्यः" इत्येवं न्यासे ङ्यप्रत्यये "अकृत्सार्व–" इति दीर्घेण सिद्धे ईयङ्करणात् तान्तोऽयं धातुर्नत्विकारान्तः। "ऋतेश्छङ्" इत्येवं न्यासे छङ्प्रत्यये "आयनेय्–" इतीयादेशेन सिद्धौ ईयङ्विधिः–"धातुविहितानामायन्नादयो न भवन्ति" इति ज्ञापयतीति दाधिमथाः॥ ३ **इत्येके इति**। "ऋतीयते स्याद् घृणयोः" इति कोशादर्थद्वयमपि। 'घृणयोः' इत्यस्य 'जुगुप्साकरुणयोः' इत्यर्थः॥ ४ **हुझल्भ्य इति**। "हुझल्भ्यः परस्य निर्दिश्यमानस्य हेर्धिः स्यात्" इति सूत्रार्थः। तेन "रुदिहि" इत्यादौ न दोषः॥ ५ **अत्तादिति**। धित्वात् परत्वात् तातङि स्थानिवत्त्वेन पुनर्धित्वं तु न, "सकृद्गतौ" इति न्यायात्॥ नचासम्भवरूपविरोधाभावात् कथं परत्वेन व्यवस्थेति वाच्यम्, युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्याभावरूपासम्भवसत्त्वात्। तादृशासम्भव एव च विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी। स्थानिवत्त्वं तु कार्यप्रवृत्त्युत्तरं न प्रवृत्तिकाले इति युगपदसंभवः स्पष्ट एवेति दिक्॥ इति शब्दरत्नकृत्॥

लुप्तषष्ठीकं वनतीतरेषां विशेषणम् । अनुनासिकान्तानामेषां वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ क्ङिति परे ॥ यमि रमि नमि गमि हनि मन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनु षणु क्षणु क्षिणु ऋणु तृणु घृणु वनु मनु तनोत्यादयः ॥ हतः । घ्नन्ति ॥ **वमोर्वा । ८ । ४ । २३ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परयोः ॥ प्रहण्मि । प्रहन्मि । प्रहण्वः । प्रहन्वः । 'हो हन्तेरिति कुत्वम् । जघान । जघ्नतुः । जघ्नुः ॥ **अभ्यासाच्च । ७ । ३ । ५५ ॥** अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् ॥ जघनिथ । जघन्थ । हन्ता । 'ऋद्धनोरितीट् । हनिष्यति । हन्तु । हतात् । घ्नन्तु ॥ **हन्तेर्जः । ६ । ४ । ३६ ॥** हौ परे ॥ आभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लुक् । जहि । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् । अघ्नन् । अहनम् ॥ **आर्धधातुके । २ । ४ । ३५ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **हनो वध लिङि । २ । ४ । ४२ ॥ लुङि च । २ । ४ । ४३ ॥** वधादेशोऽदन्तः । आर्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वादतो लोपः । वध्यात् । वध्यास्ताम् । आर्धधातुके किम् ? विध्यादौ हन्यात् । 'हन्तेरिति णत्वम् । प्रहण्यात् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् 'अतो हलादेरिति न वृद्धिः । अवधीत् ॥ २ ॥ **अथ चत्वारः स्वरितेतः ॥ द्विष** अप्रीतौ । द्वेष्टि । द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति । द्वेक्ष्यते । द्वेष्टु । द्विष्टात् । द्विड्ढि । द्वेषाणि । द्वेषै । द्वेषावहै । अद्वेट् ॥ **द्विषश्च । ३ । ४ । ११२ ॥** लङो झेर्जुस्वा स्यात् ॥ अद्विषुः । अद्विषन् । अद्वेषम् । द्विषीत । द्विक्षीष्ट । अद्विक्षत् ॥ १ ॥ **दुह** प्रपूरणे । दोग्धि । दुग्धः । धोक्षि । दुग्धे । धुक्षे । धुग्ध्वे । दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । धुक्ष्व । धुग्ध्वम् । दोहै । अधोक् । अदोहम् । अधुग्ध्वम् । अधुक्षत् । अधुक्षत । लुग्वा दुहेति लुक्पक्षे तथास्ध्वंवहिषु लङ्वदपि ॥ २ ॥ **दिह** उपचये । प्रणिदेग्धि ॥ ३ ॥ **लिह** आस्वादने । लेढि । लीढः । लिहन्ति । लेक्षि । लीढे । लिक्षे । लीढ्वे । लेढु । लीढि । लेहानि । अलेट् । अलिक्षत् । अलिक्षत । अलीढ । अलिक्षावहि । अलिह्वहि ॥ ४ ॥ **चक्षिङ्** व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तो युजर्थः । विचक्षणः प्रथयन् । नुम् तु न 'अन्तेदित' इति व्याख्यानात् । ङकारस्तु 'अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः । तेन 'स्फायन्निर्मोकसर्वीत्यादि सिध्यति । चष्टे । चक्षाते । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृत्य ॥ **चक्षिङः ख्याञ् । २ । ४ ।**

---

१ ननु "एतेषामनुनासिकस्य लोपः" इति व्याख्याने मुचनहप्रभृतिष्वनन्त्यस्यापि लोपः स्यादत आह- **लुप्तषष्ठीकमिति ।** सौत्रत्वाल्लुप्तविभक्तिकमित्यर्थः । **वनतीतरेति ।** वनतेरव्यभिचारान्न विशेषणमिति भावः । तेन मुचादौ न दोषः ॥ २ **अनुदात्तोपदेशा इति ।** "अनुनासिकान्ताः" इति शेषः ॥ एतेन नृतनुदादीनामप्यनुदात्तोपदेशत्वादिदं न्यूनमित्यपास्तम् ॥ ३ "जघनिथ" इत्यादौ नकारञ्णित्परत्वाभावादाह-**अभ्यासाच्चेति ।** अभ्याससंज्ञानिमित्तद्विर्वचननिमित्तप्रत्ययस्य हन्तिनिष्ठाङ्गसंज्ञानिमित्तत्व एवास्य प्रवृत्तिः । तेन "जिहननीयिषति" इत्यादौ न ॥ ४ **अयं दर्शनेऽपीति ।** "विश्वा रूपाभिचष्टे शचीभिः" इत्यादौ तथा दर्शनात् । **युजर्थ इति ।** "अनुदात्तेतश्च हलादेः" इति युजर्थ इत्यर्थः ॥ विचक्षणश्चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ५ **ज्ञापनार्थ इति ।** इदं माधवानुरोधेन । स्फायन्नित्याद्यसाध्वेव ॥

९४ ॥ **वा लिटि । २ । ४ । ५५ ॥** अत्र भाष्ये "ख्शादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे शस्य यो वा" इति स्थितम् ॥ चित्त्वात्पदद्वयम् । चख्यौ । चख्ये । चक्शौ । चक्शे । 'खयो द्वितीया' इति तु न । चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे । ख्याता । क्शाता । ख्यास्यति । ख्यास्यते । क्शास्यति । क्शास्यते । अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात् । ख्येयात् । क्शायात् । क्शेयात् ॥ **अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । ३।१।५२ ॥** एभ्यश्च्लेरङ् ॥ अख्यत् । अख्यत । अक्शासीत् । अक्शास्त ॥ **वर्जने ख्शाञ् नेष्टः** * ॥ समचक्षिष्टेत्यादि ॥ ९ ॥

अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः ॥ ईर गतौ कम्पने च । ईर्ते । ईरांचक्रे । ईर्ष्व । ईर्ध्वे । ईर्ध्वम् । ऐरिष्ट ॥ १ ॥ **ईड** स्तुतौ । ईट्टे ॥ **ईशः से । ७ । २ । ७७ ॥ ईडजनोर्ध्वे च । ७।२। ७८ ॥** ईशीडजनां सेध्वेशब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् ॥ योगविभागो वैचित्र्यार्थः । ईडिषे । ईडिध्वे । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । ईडिष्व । ईडिध्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात् । ऐड्ढ्वम् ॥ २ ॥ **ईश** ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे । ईशिध्वे ॥ ३ ॥ **आस** उपवेशने । आस्ते ॥ दयायासश्च ॥ आसांचक्रे । आस्स्व । आध्वम् । आसिष्ट ॥ ४ ॥ **आङः शासु** इच्छायाम् । आशास्ते ॥ आशासाते । आङ्पूर्वत्वं प्रायिकम् । तेन 'नमोवाकं प्रशास्महे' इति सिद्धम् ॥ ५ ॥ **वस** आच्छादने । वस्ते । वस्से । वध्वे । वव्से । वसिता ॥ ६ ॥ **कसि** गतिशासनयोः । कंस्ते । कंसाते । कंसते । अयमनिदिदित्येके । कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदित् । कष्टे । कशाते । कक्षे । कड्ढ्वे ॥ ७ ॥ **णिसि** चुम्बने । निंस्ते । दन्त्यान्तोऽयम् । आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति बभ्राम ॥ ८ ॥ **णिजि** शुद्धौ । निङ्क्ते । निङ्क्षे । निञ्जिता ॥ ९ ॥ **शिजि** अव्यक्ते शब्दे । शिङ्क्ते ॥ १० ॥ **पिजि** वर्णे । संपर्चने इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अवयवे इत्यपरे । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पिङ्क्ते ॥ ११ ॥ **पृजि** इत्येके । पृङ्क्ते ॥ १२ ॥ **वृजी** वर्जने । दन्त्योष्ठ्यादिः । ईदित् । वृक्ते । वृजाते । वृक्षे । इदिदित्यन्ये । वृङ्क्ते ॥ १३ ॥ **पृची** संपर्चने । पृक्ते ॥ १४ ॥ **षूङ्** प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सोता । सविता ।

---

१ "**वा लिटि**" "लिड्यङोश्च" इतिवत् विषयसप्तमीयं तेन द्वित्वसिद्धिः ॥ २ **असिद्धकाण्डे इति** । "णत्वप्रकरणानन्तरम्" इति शेषः । असिद्धकाण्डे पाठेन सुप्रख्येन निर्वृत्तं सौप्रख्यम्, तत्र भवः "सौप्रख्यीयः" इत्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वेन योपधत्वाभावात् "**धन्वयोपधाद् वुञ्**" इति वुञ् न, किं तु "वृद्धाच्छः" इति छ एव ॥ णत्वानन्तरपाठेन "**पर्याख्यानम्**" इत्यत्र "कृत्यचः" इति णत्वं न, "कृत्यचः" इति सूत्रदृष्ट्या "**ख्शाञः शस्य यो वा**" इत्यस्यासिद्धतयाऽडादिभिन्नेन शकारेण व्यवधानात् ॥ ३ "**अस्यतिवक्ति**" अस्यतेः पुषादित्वात्सिद्धे तङर्थं ग्रहणम् । "व्यत्यसत" इति ॥ "वक्ति" इत्यनेन वच्यादेशस्वतन्त्रयोरुभयोर्ग्रहणम् । "ख्याति" इति प्रयोगस्थानामनुकरणम् ॥ ४ "ईशीड्जनां सेध्वयोः" इत्येव सिद्धे किमर्थो योगविभागस्तत्राह–**वैचित्र्यार्थ इति** । "ध्वे" इत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः, "से" इत्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिः" इति वैचित्र्यम् ॥ ५ **विकृतिग्रहणेनेति** । विकृतोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः "क्वचिद् विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति" इति तु भाष्यानुक्तत्वादप्रमाणमिति भावः ॥ ६ **नमोवाकमिति** । 'नमस्ते रुद्र मन्यव' इत्यादिवचनम्, नमस्कारमिति यावत्, प्रशास्महे=कुर्महे इत्यर्थः वाक इत्यत्र वचेर्भावे घञ् । "चजोः" इति कुत्वम् ॥

भूसुवोरिति गुणनिषेधः । सुवै । सविषीष्ट । सोषीष्ट । असविष्ट । असोष्ट ॥ १५ ॥ **शीङ्** स्वप्ने ॥ **शीङः सार्वधातुके गुणः ।७।४।२१ ॥** क्ङिति चेत्यस्यापवादः । शेते । शयाते ॥ **शीङो रुट् ।७।१।६ ॥** शीङः परस्य झादेशस्यातो रुडागमः स्यात् ॥ शेरते । शेषे । शेध्वे । शये । शेवहे । शिश्ये । शयिता । अशयिष्ट ॥ १६ ॥ **अथ कौत्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥** ऊर्णुस्तूभयपदी ॥ **यु** मिश्रणेऽमिश्रणे च ॥ **उतो वृद्धिर्लुकि हलि ।७।३।८९ ॥** लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके न त्वभ्यस्तस्य ॥ यौति । युतः । युवन्ति । युयाव । यविता । युयात् । इह उतो वृद्धिर्न । भाष्ये[1] 'पिच्च ङिन्न' 'ङिच्च पिन्न'[2] इति व्याख्यानात् । विशेष[3]विहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधात् । यूयात् । अयावीत् ॥ १ ॥ **रु** शब्दे ॥ **तुरुस्तु[4]शम्यमः सार्वधातुके ।७।३।९५ ॥** एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड्वा स्यात् ॥ 'नाभ्यस्तस्ये'त्यतोऽनुवृत्तिसंभवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् । रवीति । रौति । रुवीतः । रुतः । हलादेः किम् । रुवन्ति । तिङः किम् । शाम्यति । सार्वधतुाके किम् । आशिषि—रूयात् । विध्यादौ तु—रुयात् । रुवीयात् । अरावीत् । अरविष्यत् ॥ २ ॥ **तु** इति सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिहिंसासु । अयं च लुग्विकरण इति स्म[5]रन्ति । तवीति । तौति । तुवीतः । तुतः । तोता । तोष्यति ॥ ३ ॥ **णु** स्तुतौ । नौति । नविता ॥ ४ ॥ **टुक्षु** शब्दे । क्षौति । क्षविता ॥ ५ ॥ **क्ष्णु** तेजने । क्ष्णौति । क्ष्णविता ॥ ६ ॥ **ष्णु** प्रस्रवणे । स्नौति । सुष्णाव । स्नविता । स्नुयात् । स्नूयात् ॥ ७ ॥ **ऊर्णुञ्** आच्छादने ॥ **ऊर्णोतेर्विभाषा ।७।३।९० ॥** वा वृद्धिः स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके ॥ ऊर्णौति । ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते ॥ **ऊर्णोतेराम् नेति[6] वाच्यम् ॥ * ॥ न न्द्राः संयोगादयः ।६।१।३ ॥** अच[7]ः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति ॥ नुशब्दस्य[8]

---

१ ननु "युयात्" इत्यत्र तिपः पित्त्वेन तदागमस्य यासुटोऽपि यदागमपरिभाषया पित्त्वाद् "उतो वृद्धिः" इति वृद्धया भाव्यमिति शङ्कमानं प्रत्याह–**इहेति** ॥ २ **भाष्ये पिच्चेति** । "सार्वधातुकमपित्" इत्यस्यावृत्त्येदं लभ्यते इति "यासुट् परस्मैपदेषु" इति सूत्रेऽवोचाम ॥ ३ ननु पूर्ववाक्येन ङित्त्वमपि दुर्लभमत आह–**विशेषेति** । ४ "**तुरुस्तु**" इति । शम्यमोः "बहुलं छन्दसि" इति विकरणलुकि वेदे उदाहरणम् । शमीध्वम् । अभ्यमीति, अभ्यन्ति । इति ॥ ५ **स्मरन्तीति** । न्यासकारवर्धमानादयः । अव्यवहिततिङ ईड्विधानं रुसाहचर्यं चात्र बीजम् ॥ ६ **आम् नेतीति** । ऊर्णोतेर्नुवद्भावेन "इजादेः" इति, "अनेकाचः" इति वाऽऽमोऽभावस्यातिदेशादिति भावः ॥ एतेन ऊर्णोतेरनेकाच्त्वाद् वार्तिकमते आम् स्यादेवेत्यपास्तम् ॥ ७ "अजादेः" इति कर्मधारयात् पञ्चमी तदाह–**अचः परा** इति आदिभूतादचः पराः" इत्यर्थः । तेन "इन्दिद्रीयिषति" इत्यस्य सिद्धिः । ८ ननूत्तरखण्डेऽपि णकारश्रवणं स्यादत आह–**नुशब्दस्येति** । "रषाभ्याम्" इति विहितणत्वस्य "लिटि धातोः" इति द्वित्वविधायकसूत्रदृष्ट्याऽसिद्धतया नुनुद्बुद्ध्यैव द्वित्वकरणात् ॥ ननु असिद्धेऽपि जायमानकार्यस्य यत्रारोपस्तस्यैव प्रसक्त्या प्रयोगे णकारश्रवणं दुर्वारमेवेति चेन्न, यद्बुद्ध्या शास्त्रप्रवृत्तिस्तदीयद्वितीयप्रयोगस्यैव साधुत्वान्वाख्यानान्नोत्तरखण्डे णकारश्रवणम्, पूर्वोच्चरितेन नकारेण व्यवधानाच्च न शास्त्रेण तत्प्रसङ्ग इत्यभिप्रायात् ॥

द्विर्वचनम् । णत्वस्यासिद्धत्वात् । [1] 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति त्वनित्यम् । [2] 'उभौ साभ्यासस्येति लिङ्गात् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः ॥ **विभाषोर्णोः** ।१।२।३ ॥ [3] इडादिप्रत्ययो वा ङित्स्यात् । ऊर्णुनुविथ । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता । ऊर्णविता । ऊर्णोतु । ऊर्णोतु । ऊर्णवानि । ऊर्णवै ॥ **गुणोऽपृक्ते** ।७।३।९१ ॥ ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्ध्यपवादः ॥ और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः । इह वृद्धिर्न—ङिच्च पिन्नेति भाष्यात् । ऊर्णूयात् । ऊर्णविषीष्ट । ऊर्णुविषीष्ट । और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् । **ऊर्णोतेर्विभाषा** ।७।२।६ ॥ इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् ॥ पक्षे गुणः । और्णावीत् । और्णाविष्टाम् । और्णाविषुः । और्णवीत् ॥ ८ ॥ **द्यु** अभिगमने । द्यौति । द्योता ॥ ९ ॥ **षु** प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता । असौषीत् ॥ १० ॥ **कु** शब्दे । कोता ॥ ११ ॥ **ष्टुञ्** स्तुतौ । स्तौति । स्तवीति । स्तुतः । स्तुवीतः । स्तुते । स्तुवीते । 'स्तुसुधूञ्भ्य इतीट् । अस्तावीत् । प्राक्सितादिति षत्वम् । अभ्यष्टौत् । सिवादीनां वा पर्यष्टौत् । पर्यस्तौत् ॥ १२ ॥ **ब्रूञ्** । व्यक्तायां वाचि ॥

---

१ ननु "णत्वस्यासिद्धत्वात्" इत्यनुपपन्नम्, "पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने" इति परिभाषया द्वित्वभिन्ने एवासिद्धत्वबोधनादत आह-**पूर्वत्रासिद्धीयमिति** । पूर्वत्रासिद्धशब्दोऽधिकारपरः । ततो गहादेराकृतिगणत्वाद् भवार्थे छप्रत्ययः । ततश्च "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यधिकारे यच्छास्त्रं तत्र "अद्वित्वे" इत्युपतिष्ठते" इत्यक्षरार्थः ॥ "द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धम्" इति प्रदेशेषु तादृशाधिकारे चैकवाक्यतया लब्धोऽर्थः । अस्यां च परिभाषायाम् । षाष्ठं धातुद्वित्वमाष्टमिकं पदद्वित्वं वर्णद्वित्वञ्च गृह्यते विनिगमनाविरहादिति स्पष्टं प्रदीपोद्द्योतयोः । अत एव "वाक्‌ वाक्" इति भाष्योक्तं द्वित्वोदाहरणं संगच्छते । अन्यथा चर्त्वस्यासिद्धत्वाद् गकारस्य द्वित्वे परस्यावसानिकचर्त्वेन ककारेऽपि पूर्वत्र गकारश्रवणापत्त्या तदसङ्गतिरेव । "खरि च" इत्यनेन तु न निर्वाहः । तद्दृष्ट्या "वावसाने" इत्यस्यासिद्धत्वात् । नच वर्णद्वित्वेऽप्यस्याः प्रवृत्त्यङ्गीकारे "द्वित्वे परसवर्णस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्" इति वार्तिकवैफल्यमिति वाच्यम्, तादृशवार्तिकस्यापूर्वत्वकल्पनापेक्षया प्रकृतपरिभाषायांशविशेषानुवादरूपत्वे लाघवात् । "कृष्णर्द्धिः" इत्यादौ जश्त्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषाभावेन नास्याः प्रवृत्तिः, यत्र सिद्धत्वासिद्धत्वयोः फले विशेषस्तत्रैव प्रवृत्त्यङ्गीकारात् । अस्यां च परिभाषायाम्— "अणुदित्—" इति ग्राहकसूत्रस्थमणूग्रहणं ज्ञापकम्, परणकारेण प्रत्याहाराश्रयणं हि "सय्यँन्ता" विद्यौँल्लिखति" इत्यादावनुनासिकयवलानां यत्वेन द्वित्वार्थम् । प्रकृतपरिभाषाया अभावे द्वित्वात्पूर्वं परसवर्णस्य दौर्लभ्यात् तद्वैयर्थ्यमेवेति ज्ञापकत्वसम्भवः । यदि तु जातिपक्षावलम्बेन ग्राहकसूत्रस्थमणूग्रहणं भगवता भाष्यकारेण प्रत्याख्यायत इति विभाव्यते तदा वाचनिक्येवैषा परिभाषेति निष्कर्षः ॥ २ अनित्यत्वे प्रमाणमुपन्यस्यति-**उभौ साभ्यासस्येति** । तद्धि "प्राणिणत्" इत्यादौ उभयोरपि नकारयोर्णत्वार्थं सूत्रकृता व्यरचि, प्रकृतपरिभाषावशाद् "अनितेः" इत्यस्य प्रवृत्त्युत्तरमेव द्वित्वे व्यर्थमेव तत्स्यादित्येतदनित्यत्वं ज्ञापयतीति भावः ॥ नच ज्ञापितेऽपि प्रकृतपरिभाषाया अनित्यत्वे व्यर्थं तत्रोभौग्रहणम्, आरम्भसामर्थ्यादेव द्वयोर्नकारयोर्णत्वसिद्धेरिति वाच्यम् । अभ्यासस्यानर्थक्यादुत्तरखण्डस्य च सुतरामप्राप्तस्य "प्राणिणत्" इत्यादौ क्वचित्समर्पणे कृतार्थस्य उभयत्र तत्संपादने सामर्थ्यायोगेनोभौग्रहणस्यावश्यकत्वादिति संक्षेपः । एवं च णत्वविधावस्यानुपस्थानमिति भावः ॥ ३ "**विभाषोर्णोः**" ॥ "विज इट्" इति सूत्राद् "इट्" इत्यनुवर्तते, सचागम एव "विज इट्" इत्यत्र तस्यैव संभवेनार्थाधिकारादत आह-**इडादिप्रत्यय इति** । तेन "प्रोर्णुवि" इत्यत्र न विकल्पः । अन्यथा "निषेधाश्च वलीयांसः" इति परिभाषया परमपि "सार्वधातुकमपित्" इति बाधित्वा विकल्पापत्तिर्दुरुद्धरैव ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । ३ । ४ । ८४ ॥ ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः । अकार उच्चारणार्थः । आह । आहतुः । आहुः ॥ **आहस्थः ।८।२।३५ ॥** झलि परे ॥ चर्त्वम्[1] । आत्थ । आहथुः ॥ **ब्रुव ईट् ।७।३।९३ ॥** ब्रुवः परस्य हलादेः पित[2] ईट् स्यात् ॥ आत्थेत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयं झलीति थत्वविधानान्न भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते ॥ आर्धधातुकाधिकारे– ॥ **ब्रुवो वचिः ।२।४।५३ ॥**[3] उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ । उवक्थ । ऊचे । वक्ता । ब्रवीतु । ब्रूतात् । ङिच्च पिन्नेत्यपित्त्वादीण्न । ब्रवाणि । ब्रवै । ब्रूयात् । उच्यात् । 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' ॥ **वच उम् ।७।४।२० ॥** अङि परे–अवोचत् । अवोचत ॥ १२ ॥

॥ **अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः ।** इङ् त्वात्मनेपदी ॥ **इण्** गतौ । एति । इतः ॥ **इणो यण् ।६।४।८१ ॥** अजादौ प्रत्यये परे । इयङोपवादः ॥ यन्ति । इयाय[4] ॥ **दीर्घ इणः किति ।७।४।६९ ॥** इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् किति लिटि ॥ ईयतुः[5] । ईयुः । इययिथ । इयेथ । एता । इतात् । इहि । अयानि । ऐतु । ऐताम् । आयन्[6] । इयात् । ईयात् ॥ **एतेर्लिङि । ७ । ४ । २४ ॥**[7] उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादार्धधातुके किति लिङि ॥ निरियात् ॥ उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्[8] । अभीयात् ॥ अणः किम् ?

---

१ **चर्त्वमिति ।** ननु प्रक्रियालाघवाय "आहत्तः" इत्येव सूच्यतां किं चर्त्वावलम्बनेनेति चेन्न, "ह्रोढः" इत्यादिमहाप्राणादेशप्रकरणात् तथा वक्तुमशक्यत्वात् ॥ २ **हलादेः पित इति ।** सार्वधातुकस्य" इत्यपि पूरणीयम् ॥ तेन "उवक्थ" इत्यत्र नेट् । "लिट् च" इत्यनेनास्यार्धधातुकत्वात् । "अपृक्त" इत्यनुवृत्त्या निस्तारस्तु वक्तुमशक्यः, "ब्रवीति" इत्यस्यासिद्ध्यापत्तेः ॥ ३ **ब्रुवो वचिरिति ।** एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्याद् "वच परिभाषणे" इति धातोरार्धधातुके प्रयोगाभावः, इतरथा "वक्ता" इत्यादीनि रूपाणि स्वतन्त्रस्यैव धातोर्भविष्यन्ति किमनेन । एवम्–"अस्तेर्भूः" इति सूत्रारम्भसामर्थ्याद् "भू सत्तायाम्" इति धातोरार्धधातुके प्रयोग इति केचित् ॥ ४ **इयाय इति ।** अत्र इशब्दस्य द्वित्वे "वार्णादाङ्गम्" इतिन्यायेन सवर्णदीर्घं बाधित्वा परस्य वृद्धौ पूर्वस्य "अभ्यासस्यासवर्णे" इतीयङादेशः ॥ ५ **ईयतुरिति ।** ननु "इ इ अतुस्" इति स्थितेऽभ्यासदीर्घे यण्यपि स्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घेऽभ्यासदीर्घविधानसामर्थ्यात् पुनर्यणभावे "ई अतुः" इति प्राप्नोति "अनन्तरस्य" इति न्यायेन तत्सामर्थ्येन यण एव बाधो ननु दीर्घस्येति चेन्न, पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वेन यणि दीर्घाप्रवृत्तेरिति नागेशः ॥ ६ **आयन्निति ।** यण आभीयासिद्धत्वादाट् ॥ ७ "**एतेर्लिङि**" इति सूत्रवृत्तौ "आर्धधातुके" इति स्वरूपकथनम् । "किति लिङि" इत्येतावतैव सिद्धेः ॥ ८ ननु "अभीयात्" इत्यत्र पूर्वान्तवद्भावेनोपसर्गत्वात् परादिवद्भावेन चेणोऽणुत्वाद् "**एतेर्लिङि**" इति ह्रस्वापत्तिरत आह–**उभयत इति ।** पूर्वपरशब्दाभ्यामन्तादिशब्दाभ्यां च पुरःस्फूर्तिकत्वाद् विरुद्धातिदेशद्वयस्य युगपदसम्भवः । यथा द्वयोरेको भृत्यो भवति, स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये भवतस्तदा सोऽविरोधार्थी कस्यापि कार्यं न करोति तद्वदिति भावः ॥ नच "अभीयात्" इत्यत्र "एकदेशविकृतमनन्यवत्" इति परिभाषया भान्तस्योपसर्गत्वादीकारस्य परादिवद्भावेनेणत्वाद् ह्रस्वो दुर्वार इति वाच्यम्, उपसर्गसंज्ञायाः परिच्छिन्नपरिमाणप्रादिगतत्वेन परिच्छिन्नपरिमाणे प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्त्यनङ्गीकारेणोपसर्गत्वस्य दुर्वचत्वात् । नचैवमपि "अभीयात्" इत्यत्रैकादेशोत्तरमेकदेशविकृतन्यायेन भान्तस्य पदत्वाद्ध्रस्वापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्, लक्ष्यानुरोधेन क्वचिन्न्यायाप्रवृत्तेः "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इति सूत्रे कैयटेन दर्शितत्वात् ॥ वस्तुतस्तु "अभीयात्" इत्यत्र "वार्णादाङ्गम्" इति परिभाषया ह्रस्वे कृते "लक्ष्ये लक्षणम्" इति न्यायेन पुनर्ह्रस्वाप्रवृत्तेः "उभयत आश्रयणे" इत्यस्य नोपयोग इति बोध्यम् ॥ अधिकं नागेशीये ॥

समेयात् । समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य ॥ **इणो गा लुङि ।२।४।४५ ॥** 'गातिस्थेति सिचो लुक् । अगात् । अगाताम् । अगुः ॥ १ ॥ **इङ्** अध्ययने । नित्यमधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते ॥ **गाङ् लिटि ।२।४।४९ ॥** इङो गाङ् स्याल्लिटि । लावस्थायां विवक्षिते वा ॥ अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते । अध्ययै । गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् । पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति दर्शनेऽन्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः 'णेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशान्न भवति ॥ अध्यैत ॥ परत्वादियङ् । तत आट् । वृद्धिः । अध्यैयाताम् । अध्यैयि । अध्यैवहि ॥ अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधीयीध्वम् । अधीयीय । अध्येषीष्ट ॥ **विभाषा लुङ्लृङोः । २।४।५० ॥** इङो गाङ् वा स्यात् ॥ **गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ।१।२।१ ॥** गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युः ॥ **घुमास्थागापाजहातिसां हलि ।६।४।६६ ॥** एषामात ईत्स्याद्धलादौ क्ङित्यार्धधातुके ॥ अध्यगीष्ट । अध्यैष्ट । अध्यगीष्यत । अध्यैष्यत ॥ २ ॥ **इक्** स्मरणे । अयमप्यधिपूर्वः 'अधीगर्थदयेशामिति लिङ्गात् । अन्यथा हि 'इगर्थेत्येव ब्रूयात् ॥ **इण्वदिक इति वक्तव्यम्** * ॥ अधियन्ति । अध्यगात् ॥ केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते यण्न । तथा च भट्टिः—'ससीतयोराघवयोरधीयन्निति ॥ ३ ॥ **वी** गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणम् । वेति । वीतः । वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् । अवीताम् । अवियन् । अडागमे सत्यनेकाच्त्वाद्यणिति केचित् । अव्यन् ॥ ४ ॥ अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते । एति । ईतः । इयन्ति । ईयात् । ऐषीत् ॥ ५ ॥ **या** प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति । यातः । यान्ति ॥ **लङः शाकटायनस्यैव ।३।४।१११ ॥** आदन्तात्परस्य लङो झेर्जुस् वा स्यात् । अयुः । अयान् । यायात् । यायाताम् । यायास्ताम् ॥ ६ ॥ **वा** गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूचनम् ॥ ७ ॥ **भा** दीप्तौ ॥ ८ ॥ **ष्णा** शौचे ॥ ९ ॥ **श्रा** पाके ॥ १० ॥ **द्रा** कुत्सायां गतौ ॥ ११ ॥ **प्सा** भक्षणे ॥ १२ ॥ **पा** रक्षणे । पायास्ताम् । अपासीत्

---

१ अत्र आङ्प्रश्लेषो बोध्यः ॥ २ ननु "समीयात्" इत्यत्राणुत्वाद्ध्रस्वत्वं दुर्वारमत आह–**भौवादिकस्येति ।** "इट किट कटी" इत्यत्र प्रश्लिष्टस्याशीर्लिङीति भावः ॥ अस्य तु समियादित्येव भवतीति बोध्यम् ॥ ३ **नित्यमधिपूर्व इति ।** धातुसंज्ञा तु पाठापेक्षणादधिरहितस्यैव । क्रियावाचकत्वं तु काल्पनिकं तस्यास्त्येव ॥ ४ **ननु** "द्विर्वचनेऽचि" इति निषेधादिङ एव द्वित्वे, उत्तरखण्डस्य गादेशे "अधीगे" इति स्यादत आह–**लावस्थायामित्यादि ।** एवं च द्वित्वनिमित्ताज्निमित्तत्वाभावेन "द्विर्वचनेऽचि" इत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः ॥ "लिटि" इति परसप्तमी, इति वार्तिकमतेन "लावस्थायाम्" इति ॥ "लिटि" इति विषयसप्तमी, इति भाष्यमतेन "विवक्षिते" इति चोक्तमिति विवेकः ॥ ५ **गुणायादेशयोरिति ।** "पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण" इति भाष्यसिद्धान्तादिति भावः ॥ ६ **दर्शन इति ।** अनेनारुचिर्बोधिता तद्वीजं तु "नैतत्सारम्" इति भाष्योक्तिः ॥ ७ **केचित्त्विति ।** आर्धधातुकाधिकारोक्तकार्यातिदेशस्येष्टत्वादेव च भाष्ये "इणो गा लुङि" इति प्रकरणे इदमपाठि ॥ ८ **केचिदिति ।** अत्रारुचिवीजं तु अट आभीयतयाऽसिद्धत्वेनाऽनेकाच्त्वाभावः ॥

॥ १३ ॥ **रा** दाने ॥ १४ ॥ **ला** आदाने । द्वावपि दाने इति चन्द्रः ॥ १५ ॥ **दाप्** लवने । प्रणिदाति । प्रनिदाति । दायास्ताम् । अदासीत् ॥ १६ ॥ **ख्या** प्रकथने । अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । "सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे" इति वार्तिकं तद्भाष्यं चेह लिङ्गम् । सस्थानो जिह्वामूलीयः स नेति ख्याआदेशस्य ख्शादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । संपूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगो नेति न्यासकारः ॥ १७ ॥ **प्रा** पूरणे ॥ १८ ॥ **मा** माने । अकर्मकः । 'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः' इति माघः ॥ उपसर्गवशेनार्थान्तरे सकर्मकः—'उदरं परिमाति मुष्टिना' । 'नेर्गदे'त्यत्र नास्य ग्रहणम् । प्रनिमाति । प्रणिमाति ॥ १९ ॥ **वच** परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । बहुवचनपर इत्यन्ये । झिपर इत्यपरे । वग्धि । वच्यात् । उच्यात् । अवोचत् ॥ २० ॥ **विद** ज्ञाने ॥ **विदो लटो वा । ३ । ४ । ८३ ॥** वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः ॥ वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म । पक्षे । वेत्ति । वित्तः । इत्यादि । विवेद । विविदतुः । 'उषविदे'त्याम्पक्षे विदेरकारान्तनिपातनान्न लघूपधगुणः । विदांचकार । वेदिता ॥ **विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् । ३ । १ । ४१ ॥** वेत्तेर्लोटयाम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते ॥ पुरुषवचने न विवक्षिते इतिशब्दात् ॥ **तनादिकृञ्भ्य उः । ३ । १ । ७९ ॥** तनादेः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः ॥ तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्य-

---

१ सस्थानत्वशब्दे सस्थानशब्दो जिह्वामूलीयवाची पूर्वाचार्याणां तथैव व्यवहारात् । तदाह—**सस्थानो जिह्वामूलीय इति** । ख्शाआदेशाङ्गीकारे "नमः ख्यात्रे" इत्यत्र सस्थानप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति "शर्परे विसर्जनीयः" इत्यनेन विसर्गस्य जिह्वामूलीयबाधकत्वादिति वार्तिकाशयः ॥ यद्ययमार्धधातुकेऽपि प्रयुज्येत, तर्हि तृजन्तेऽस्मिन् "शर्परे विसर्जनीयः" इत्यस्याप्राप्तौ जिह्वामूलीयाबाधे तद्वारणाय यत्ने करणीये "सस्थानत्वं न भवति" इति मुधैव स्याद् भाष्यवार्तिकोक्तिरिति भावः ॥ नच "शर्परे विसर्जनीय" इत्यस्य "कुप्वोः—"इत्येतदपवादत्वमजानतो वार्तिककारस्येयमुक्तिरिति वाच्यम्, ख्याआदेशस्य ख्शादित्वप्रयोजनगणनावसर एव तदुक्तेः । वार्तिकवैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्या "असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातः" इति न्यायाच्च सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणेनार्धधातुकमात्रे प्रयोगाभावः । एवं हि "**न ध्याख्यापॄमूर्च्छि**" इति सूत्रे ख्याग्रहणं न कार्यम्, यत्वस्यासिद्धतया यण्वत्ताविरहादिति लाघवमप्यस्यां कल्पनायामस्तीति बोध्यमिति भैरवमिश्राः ॥ "नटः ख्याति" इत्यादौ तु जिह्वामूलीयो भवत्येव ॥ २ **संपूर्वस्येति** । सार्वधातुकेऽपि नेति भावः ॥ "संख्या" इति प्रयोगस्तु चक्षिङ एव ॥ ३ **अयमन्तिपर इति** । अत्र "अयम्" इत्यनेनादादिकस्यैव तत्राप्रयोगः, यस्तु चुरादिपठित आधृषीयस्तस्य णिजभावेऽपि तत्र प्रयोगो भवत्येवेति सूचितम् । "शिष्टैः" इति शेषः । अत्रार्थे न भाष्यानुग्रहः ॥ ४ **अकारान्तनिपातनादिति** । "आम्संनियोगेन" इति शेषः । तदुक्तं भाष्ये—"निपातनादगुणत्वम्" इति ॥ ५ "विदाङ्कुर्वन्तु" इति सूत्रे इतिशब्दः प्रकारे "एवंजातीयकम्" इत्यर्थस्तदाह-**पुरुषवचने इति** । तयोर्नान्तरीयकमुच्चारणमिति भावः ॥ ६ "गणनिर्देशप्रयुक्तं कार्यमनित्यम्" इति "गणकार्यमनित्यम्" इति परिभाषार्थः । "विश्वसेत्" इत्यत्र आदादिकत्वप्रयुक्तस्य शब्लुकः प्रवृत्त्यभावः ॥ ननु कृञ्ग्रहणेन "कृञ् हिंसायाम्" इत्यस्य स्वादौ पठितस्य ग्रहणमिति वक्तुं शक्यमिति कथं कृञ्ग्रहणस्य गणकार्यानित्यत्वज्ञापकत्वमिति चेन्न, तनादिसाहचर्येण तद्गणस्थस्यैव कृञो ग्रहणेन ज्ञापकत्वस्य सुस्थत्वात् ॥ भाष्ये कृञ्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानादत्रार्थे तात्पर्यमयुक्तम् । "न विश्वसेत्" इत्याद्यार्षमेव । ज्ञापितेऽपि तच्चारितार्थ्याभावाच्चेति शेखरकृत् ॥

स्यादित्यत्र लिङ्गम् । तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि सिद्धम् ॥ विदांकरोतु ॥ **अत उत्सार्वधातुके ।६।४।११० ॥** उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति ॥ उदिति तपरकरणसामर्थ्यान्न गुणः । विदांकुरुतात् । विदांकुरुताम् । उतश्चेति हेर्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम् । विदांकुरु । विदांकरवाणि ॥ अवेत् । अविताम् । सिजभ्यस्तेति झेर्जुस् । अविदुः ॥ **दश्च ।८।२।७५ ॥** धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः । अवेत् ॥ २१ ॥ **अस भुवि ।** अस्ति ॥ **श्नसोरल्लोपः ।६।४।१११ ॥** श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके क्ङिति ॥ स्तः । सन्ति । तासस्त्योरिति सलोपः । असि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः ॥ आर्धधातुके इत्यधिकृत्य ॥ **अस्तेर्भूः ।२।४।५२॥** बभूव । भविता । अस्तु । । स्तात् । स्ताम् । सन्तु ॥ **घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ।६।४।११९ ॥** घोरस्तेश्च एत्वं स्याद्धौ परे अभ्यासलोपश्च ॥ आभीयत्वेन एत्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः । श्नसोरित्यल्लोपः । एधि ॥ तातङ्पक्षे एत्वं न । परेण तातङा बाधात्, सकृद्गताविति न्यायात् । स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । असाव । असाम ॥ अस्तिसिच इतीट् । आसीत् । श्नसोरित्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाट् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्तेश्च विद्यमानत्वेन विशेषणादीण्न ॥ **उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ।८।३।८७ ॥** उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद्यकारेऽचि च परे ॥ निष्यात् । प्रादुःष्यात् । निषन्ति । प्रादुःषन्ति । यच्परः किम् । अभिस्तः ॥ २२ ॥ **मृजू शुद्धौ ॥ मृजेर्वृद्धिः ।७।२।११४ ॥** मृजेरिको वृद्धिः स्याद्धातुप्रत्यये परे ॥ **क्ङित्यजादौ वेष्यते * ॥** व्रश्चेति षः । मार्ष्टि । मृष्टः । मृजन्ति । मार्जन्ति । ममार्ज । ममार्जतुः । ममृजतुः । ममार्जिथ । ममार्ष्ठ । मार्जिता । मार्ष्टा । मृड्ढि । अमार्ट् । अमार्जम् । अमार्जीत् । अमार्क्षीत् ॥ २३ ॥ **रुदिर् अश्रुविमोचने ॥ रुदादिभ्यः सार्वधातुके । ७ । २ ।७६ ॥** रुद् स्वप् श्वस् अन् जक्ष् एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येट् स्यात् । रोदिति । रुदितः । हौ परत्वादिटि धित्वं न । रुदिहि ॥ **रुदश्च पञ्चभ्यः ।७।३।९८ ॥** हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् ॥ **अड्गार्ग्यगालवयोः ।७।३।९९ ॥** अरोदीत् । अरोदत् । अरुदिताम् । अरु-

---

१ भाव्यमानत्वेन सवर्णाग्राहकतया तपरत्वमत्र व्यर्थमिति तस्योत्तरकालिकविकाराभावार्थत्वमस्त्वित्याशयेनाह–**उदिति तपरकरणसामर्थ्यादिति ॥** २ ननु "अन्तरङ्गानपि–" इति परिभाषया हेर्लुकि कृते सार्वधातुकपरत्वाभावात् कथमुत्वमत आह–**आभीयत्वेन लुक इति ॥** ३ "धातोः कार्यमुच्यमानम्" इति परिभाषालब्धमर्थमाह–**धातुप्रत्यय इति ।** तेन "परिमृड्भ्याम्" इत्यादौ न ॥ ४ **क्ङित्यजादाविति ।** "अजादौ" इत्यंशः "यस्मिन् विधिः–" इति परिभाषालभ्यार्थानुवादः । "वा" इति तु "**इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते । तदिहापि साध्यम्**" इत्युपादानाल्लब्धः ॥ इदम्–"इको गुणवृद्धी" इति सूत्रे भाष्ये टिप्पण्यां स्फुटम् ॥ ५ **परत्वादिति ।** युगपत्प्रवृत्तौ द्वयोः स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासम्भवरूपविरोधोऽस्तीति भावः ॥

दन् । अरोदीः । अरोदः । [1]प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीड्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुट् स्यात् । अरुदत् । अरोदीत् ॥ १ ॥ **ञिष्वप्** शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः । सुषुपुः । सुष्वपिथ । सुष्वप्थ ॥ **सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ।८।३।८८॥** एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् ॥ [2]पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते । किति लिटि परत्वात्संप्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने ॥ सुषुषुपतुः । सुषुषुपुः । अकिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य संप्रसारणम् । षत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं हलादिः शेषः । नित्यत्वाच्च[3] ॥ ततः सुपिरू[4]पाभावान्न षः । सुसुष्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत् । अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुषुप्यात् । अस्वाप्सीत् ॥ २ ॥ **श्वस** प्राणने । श्वसिति । श्वसिता । अश्वसीत् । अश्वसत् । श्वस्याताम् । श्वस्यास्ताम् । 'ह्यन्तक्षणेति न वृद्धिः । अश्वसीत् ॥ ३ ॥ **अन** च । अनिति । आन । अनिता । आनीत् । आनत् ॥ **[5]अनितेः ।८।४। १९ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् ॥ प्राणिति ॥ ४ ॥ **जक्ष** भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ॥ **अदभ्यस्तात्[6] ।७।१।४ ॥** झस्य अत्स्यात् । अन्तापवादः ॥ जक्षति । 'सिजभ्यस्तेति जुस् । अजक्षुः ।

---

१ **प्रकृतिप्रत्ययविशेषेति ।** प्रत्ययविशेषापेक्षयामुडपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वाद् "इतश्च" इति लोपे यासुडीटोः प्राप्तयोरन्तरङ्गत्वाद् यासुडित्यर्थः । सामान्यधर्मापेक्षशास्त्रापेक्षया कश्चिद् विशेषधर्मोऽधिको निमित्तकोटौ यत्र विशेषापेक्षशास्त्रेऽस्ति तत् ततो बहिरङ्गम्" इति तदर्थः । "रुदादिभ्यः सार्वधातुके" इत्यत्र रुदादित्वं सार्वधातुकत्वं च । तत्र सार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानं प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति यासुडन्तरङ्गः ॥ धात्वधिकारीयतया यासुटो धातुसामान्यापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वम्, ईटस्तु सार्वधातुकाक्षिप्ततथाविधसामान्यावरुद्धरुदादित्वरूपविशेषधर्मसापेक्षत्वाद् बहिरङ्गत्वम् इति निष्कर्षः । वस्तुतस्तु एतादृशबहिरङ्गत्वस्य भाष्ये क्वाप्यनाश्रयणेन चिन्त्यमिदम् । अत्रत्यं तत्त्वं परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टम्, विस्तरभिया विरम्यतेऽधिकप्रपञ्चेन ॥ तस्मात्-नित्यत्वादत्र यासुटि कृतेऽप्रुक्तत्वाभावेन नाडीटोः प्राप्तिरिति समाधिर्युक्तः ॥ २ द्वित्वात् पूर्वं षत्वप्रवृत्तये आह-**पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति । षत्वे कृते इति ।** "सुपिभूतो द्विरुच्यते" इति भाष्यादिति भावः ॥ वस्तुतस्तु "पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते तत उपसर्गेण" इत्येव सिद्धान्तत्वेन "सुपिसम्बन्धिसस्य" इति सूत्रार्थे अभ्याससोऽपि सुपिसम्बन्धी विद्यत एव, तदीयद्वितीयप्रयोगसम्बन्धित्वात्, । एवं च षत्वात् पूर्वं सत्यपि द्वित्वे न क्षतिः । भाष्येऽपि "सुपिभूतो द्विरुच्यते" इत्येव प्रचुरः पाठः । इतरथाऽभ्यासस्याऽऽनर्थक्यात् तत्सम्बन्धिनः षत्वमेव दुर्लभम्" इत्येव ज्यायान् पन्था नागेशोक्तः ॥ ३ **नित्यत्वाच्चेति ।** अभ्यासविकारे बाध्यबाधकाभावादभ्युच्चयोऽयम् ॥ ४ **सुपिरूपाभावादिति ।** अर्थवत्सुपिरूपाभावादित्यर्थः । अर्थवत्त्वविशेषणघटितव्याख्यानाभावे हि "एकदेशविकृतमनन्यवत्" इति परिभाषया सुपित्वं दुर्वारमेव । अभ्यासस्य नार्थवत्त्वम्, नापि समुदायस्य, इति "दयतेः" इति "सुट्कात्" इति च सूत्रे भाष्ये स्फुटम् ॥ ५ "**अनितेः**" इति । अत्र अन्तपदमपकृष्यते, तच्च समीपार्थकम्, सप्तम्या विपरिणम्यते । अपकर्षसामर्थ्यात् । सामीप्यं चात्राव्यवहितमेव । तथा च-"अनितेरव्यवहितसमीपे यो रेफस्तस्मान्नस्य णत्वम्" इति सूत्रार्थः । तेन "पर्यनिति" इत्यादौ यकारेण व्यवधानान्न । "प्राणिति" इत्यत्र तु परादिवद्भावेन रेफस्य विद्यतेऽनन्तरता । स्थानिवत्त्वं तु न, पञ्चमीसमासानित्यत्वात् ॥ ६ **अदभ्यस्तादिति ।** अत्र "अनतः" इत्यपकृष्यते । तेन "ईर्सन्ति" प्रतोषिषन्ति" इत्यादौ न । "अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थः-" इति न्यायस्य तु नात्र विषयता, अन्तादेशाप्राप्तियोग्ये चारितार्थ्यविरहात् ॥

अयमन्तःस्थादिरित्युज्ज्वलदत्तो बभ्राम ॥ ९ ॥ रुदादयः पञ्च गताः ॥ **जागृ** निद्राक्षये । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । 'उषविदे'त्याम्वा । जागरांचकार । जजागार ॥ **जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ।७।३।८५ ॥** जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च । जजागरतुः । अजागः । अजागृताम् । अभ्यस्तत्वाज्जुस् ॥ **जुसि च ।७।३।८३ ॥** अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् ॥ अजागरुः ॥ अजादौ किम् ? जागृयुः । आशिषि तु । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । लुङि । अजागरीत् । जागृ इस् इत्यत्र यण् प्राप्तः तं सार्वधातुकगुणो बाधते । तं सिचि वृद्धिः । तां जागर्ति गुणः । तत्र कृते हलन्तलक्षणा प्राप्ता 'नेटी'ति निषिद्धा । ततो 'अतो हलादे'रिति बाधित्वा 'अतोल्रान्तस्ये'ति प्राप्ता 'ह्यन्तेति निषिध्यते[2] ॥ तदाहुः—

> गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।
> पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यण्पूर्वाः प्राप्तयो नवेति ॥ १ ॥

दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ॥ **इद्दरिद्रस्य[3] ।६।४।११४ ॥** दरिद्रातेरिकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके । दरिद्रितः ॥ **श्नाभ्यस्तयोरातः ।६।४।११२ ॥** अनयोरातो लोपः स्यात् क्ङिति सार्वधातुके[4]॥ दरिद्रति । अनेकाच्त्वादाम् । दरिद्रांचकार । 'आत औ णल' इत्यत्र ओ[5] इत्येव सिद्धे औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे[6] कृते श्रवणार्थम् । अत एव ज्ञापकादाम्नेत्येके । ददरिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव ॥ **दरिद्रातेरार्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः ॥ लुङि वा ॥ सनि ण्वुलि ल्युटि च न *॥** दरिद्रिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः । दरिद्रियात् । दरिद्र्यात् । अदरिद्रीत् । इट्सकौ । अदरिद्रासीत् ॥ २ ॥ **चकासृ**

---

१ **"बभ्राम"** इति । "जक्षन् क्रीडन् रममाणः" इत्युपनिषदि तथा दर्शनात् । "जक्षन्" इत्यत्र नुमागमश्छान्दसः ॥ २ **निषिध्यते इति** । ननु यदि "जाग्रोऽविचिण्—" इति गुणोत्तरं वृद्धिप्राप्तिस्तदा "जागरकः" इत्यत्र णितं निमित्तीकृत्य गुणोत्तरम्—"अत उपधायाः" इत्युपधावृद्ध्या भवितव्यमिति चेन्न, चिण्णल्प्रतिषेधवैयर्थ्यापत्त्या जागर्तेर्गुणे उपधावृद्ध्यभावकल्पनात् ॥ ३ **"इद्दरिद्रस्य" इति** । सौत्रो ह्रस्वः । "ई हल्यघोः" इत्यस्यापवादोऽयम् । अत्र "श्नाभ्यस्तयोरातः" इति सूत्राद् "आतः" इत्यनुवर्तते । तेन कृते लोपे "दरिद्रति" इत्यादौ न । आर्धधातुके लोपप्रवृत्त्या परिशेषात्सार्वधातुके एवास्य प्रवृत्तिः ॥ ४ **श्नाभ्यस्तयोरात इति** । श्नासाहचर्येणाऽभ्यस्तस्यापि सार्वधातुक एव लोप इत्याशयेनाह—**सार्वधातुक इति** । श्नासाहचर्येणाऽभ्यस्तेऽप्यन्तस्यैव ग्रहणात् "जाग्रति" इत्यादौ लोपो न ॥ ५ **ओ इत्येवेति** । नन्वोकारौकारयोर्द्विमात्रत्वाविशेषात् कथं ज्ञापकत्वमिति चेन्न, ओकारस्य विवृततरत्वेन यत्नलाघवादित्याशयात् । ६ **आलोपे इति** । नन्वालोपे कृते आकारान्तत्वविरहाद् "आत औ णलः" इत्यस्य प्राप्तिर्दुर्लभेति चेन्न, आर्धधातुके विवक्षिते लोपेऽपि औत्वविधानसामर्थ्यादेव भूतपूर्वगतेराश्रयणेन णल आदेशस्य सुलभत्वात् ॥ ७ **आम् नेति** । "कास्प्रत्ययात्" इति सूत्रे भाष्ये 'दरिद्रांचकार' इत्युदाहृतत्वात्, "वस्वेकाजाद्घसाम्" इति सूत्रभाष्ये ध्वनितस्य 'ददरिद्रौ' इति प्रयोगस्य कैयटेन स्पष्टीकृतत्वात् पक्षे नाम् इति मूलाशयः ॥ ८ **सनि ण्वुलीति** । "अनन्तरस्य—" इति न्यायेन **'दरिद्रातेरार्धधातुके'** इति वार्तिक—प्राप्तलोपस्यैवायं निषेधः॥ तेन "दिदरिद्रिषति" इत्यत्र स्यादेव 'आतोलोप इति' इत्याकारलोपः ॥

दीर्घः । चकास्ति । झस्य अत् । चकासति । चकासांचकार । धि चेति सलोपः । सिच एवेत्येके[1] । चकाद्धि ॥ चकाधीत्येव भाष्यम्[2] ॥ **तिप्यनस्तेः ।८।२।७३ ॥** पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः । अचकात् । अचकाद् । अचकासुः ॥ **सिपि धातोरुर्वा ।८।२।७४ ॥** पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा । पक्षे दः । अचकाः । अचकात् ॥ ३ ॥ **शासु** अनुशिष्टौ । शास्ति ॥ **शास इदङ्हलोः ।६।४।३४ ॥** शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ क्ङिति च । शासिवसीति षः । शिष्टः । शासति । शशासतुः । शास्तु । शिष्टात् । शिष्टाम् । शासतु ॥ **शा[3] हौ ।६।४।३५ ॥** शास्तेः शादेशः स्याद्धौ परे । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः । शाधि । अशात् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशाः । अशात् । शिष्यात् । सर्तिशास्तीत्यङ् । अशिषत् । अशासिष्यत् ॥ ४ ॥ **दीधीङ्** दीप्तिदेवनयोः ॥ एतदादयः पञ्च धातवश्छान्दसाः ॥ दीधीते । 'एरनेकाच' इति यण् । दीध्याते ॥ **यीव-र्णयोर्दीधीवेव्योः ।७।४।५३ ॥** एतयोरन्त्यस्य लोपः स्याद्यकारे[4] इवर्णे च परे ॥ इति लोपं बाधित्वा नित्यत्वाट्टेरेत्वम्[5] । दीध्ये । दीधीवेवीटामिति गुणनिषेधः । दीध्यांचक्रे । दीधिता । दीधिष्यते ॥ १ ॥ **वेवीङ्** वेतिना तुल्ये । वीगतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्तत इत्यर्थः ॥ २ ॥ **अथ त्रयः परस्मैपदिनः ॥ षस सस्ति** स्वप्ने । सस्ति । सस्तः । ससन्ति । ससास । सेसतुः । सस्तु । सधि ॥ पूर्वत्रासिद्धमिति सलोपस्यासिद्धत्वादतो हेरिति लुक् न । असत् । असस्ताम् । असः । असत् । सस्यात् । असासीत् । अससीत् ॥ १ ॥ [6]सन्ति । सन्तः । संस्तन्ति ॥ बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य 'स्कोरिति लोपाभावात् । संस्ति । संस्तः । इत्येके[7] ॥ **वश** कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । उष्टः । उशन्ति । वक्षि । उष्ठः । उवाश । ऊशतुः । वशिता । वष्टु । उष्टात् । उड्ढि । अवट् । औष्टाम् । औशन् । अवशम् । उश्याताम् । उश्यास्ताम् । अवाशीत् । अवशीत् ॥ ३ ॥

---

१ **इत्येके इति ।** "धि च" इत्यत्र "धिसकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम्" इति वार्तिकोक्तेरित्याशयः ॥ २ **भाष्यमिति ।** "इष्टमेवैतच्चकाधि" इति भाष्योक्तेः ॥ ३ **"शा हौ" इति ।** इत्वापवादः ॥ ४ **यीवर्णयोरिति ।** यिश्च इवर्णश्च" इति द्वन्द्वः । "यि" इत्यत्रेकार उच्चारणार्थस्तदाह—**यकार इति ।** ५ **नित्यत्वाट्टेरेत्वमिति ।** अन्तरङ्गत्वादित्यपि बोध्यम् ॥ ननु "नित्यत्वाट्टेरेत्वम्" इत्यसङ्गतम् । कृतेऽप्येत्वे भूतपूर्वगत्या लोपप्रवृत्तेः सुस्थत्वात् । "यीवर्णयोः" इत्यत्र "यि-इवर्णयोः" इति च्छेदात् द्विवचननिर्देशेन इवर्णान्तरपरिग्रहसामर्थ्याद् भूतपूर्वगतिरिहाश्रीयते । अत एव दीधीङो णिजन्तात् ण्वुलि णिलोपेऽपि कृतेऽनेनान्त्यलोप इति चेन्न, "अचः परस्मिन्-" इति सूत्रस्थेन "आदीध्ये" इति भाष्यप्रयोगेण विरोधापत्तेः । ण्वुलि तु णिलोपात्पूर्वमेवान्तरङ्गत्वाल्लोप इति "आदीधकः" इति सिद्ध्यति ॥ ६ **सन्तीति ।** इदित्त्वान्नुमि "सन् स् त् ति" इत्यवस्थायां बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञायां झलि तकारे परे सकारतकारसंयोगस्यादेः सकारस्य लोपे 'झरो झरि-' इति तकारस्य पाक्षिके लोपे 'सन्ति' इत्यादिरूपाणां सिद्धिरिति भावः ॥ ७ **इत्येके इति ।** अत्रारुचिबीजं तु "हलोऽनन्तराः" इति सूत्रभाष्यविरोधः । तत्र हि 'बहूनां समवाये-बहूनामेव संयोगसंज्ञा' इति सिद्धान्तिमते मस्जिधाताविवात्र दोषाप्रदानाद्भाष्ये न्यूनता स्यादिति ॥ भाष्ये मस्जिधातोरुपलक्षणत्वेन न न्यूनतेति स्वीकारे तु 'इत्येके' इत्युक्तिः प्रधानार्थिकैवेति दाधिमथाः ॥

चर्करीतं च ॥ यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम् * ॥ ह्नुङ् अपनयने । ह्नुते । जुह्नुवे । ह्नुवीत । ह्नोषीष्ट । अह्नोष्ट ॥ ४ ॥

इत्यदादिप्रकरणम् ।

अथ जुहोत्यादिप्रकरणम् ।

हु दानादनयोः ॥ आदाने चेत्येके । प्रीणनेऽपीति भाष्यम् । दानं चेह प्रक्षेपः । स च वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभावाल्लभ्यते ॥ **इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ।२।४।७५ ॥** शपः श्लुः स्यात् ॥ **श्लौ ।६।१।१० ॥** धातोर्द्वे स्तः ॥ जुहोति । जुहुतः । 'अदभ्यस्तादित्यत् । 'हुश्नुवोरिति यण् । जुह्वति ॥ **भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च । ३ । १ । ३९ ॥** एभ्यो लिट्याम्वा स्यादामि श्लाविव कार्यं च ॥ जुहवांचकार । जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु । जुहुतात् । हेर्धिः । जुहुधि ॥ आटि पैरत्वाद्गुणः । जुहवानि । पैरत्वाज्जुसि चेति गुणः । अजुहवुः । जुहुयात् । हूयात् । अहौषीत् ॥ १ ॥ **ञिभी** भये । बिभेति ॥ **भियोऽन्यतरस्याम् ।६।४।११५ ॥** इकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके ॥ बिभितः । बिभीतः । बिभ्यति । बिभयांचकार । बिभाय । भेता ॥ २ ॥ **ह्री** लज्जायाम् ॥ जिह्रेति । जिह्रीतः । जिह्रियति । जिह्रियांचकार । जिह्राय ॥ ३ ॥ **पॄ** पालनपूरणयोः ॥ **अर्तिपिपर्त्योश्च ।७।४।७७ ॥** अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ ॥ **उदोष्ठ्यपूर्वस्य ।७।१।१०२ ॥** अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ऋत्तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् ॥ गुणवृद्धी परत्वादिमं बाधेते । पिपर्ति ॥ उत्त्वम् । रपरत्वम् । 'हलि चेति दीर्घः । पिपूर्तः ॥ पिपुरति । पपार ॥ किति लिटि 'ऋच्छत्यॄतामिति गुणे प्राप्ते—॥ **शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा । ७ । ४।१२ ॥** एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् ॥ पक्षे गुणः । पप्रतुः । पप्रुः । पपरतुः । पपरुः । परिता । परीता । अपिपः । अपिपूर्ताम् । अपिपरुः । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपारीत् । अपारिष्टाम् ॥ ह्रस्वान्तोऽयमिति केचित् । पिपर्ति । पिपृतः । पिप्रति । पिपृयात् । आशिषि—प्रियात् । अपार्षीत् । पाणिनीयमते तु 'तं रोदसी पिपृतमित्यादौ छान्दसत्वं शरणम् ॥ ४ ॥ **डुभृञ्** धारणपोषणयोः ॥ **भृञामित् ।७।४।७६ ॥** भृञ् माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ ॥ बिभर्ति । बिभृतः । बिभ्रति । बिभृध्वे ॥ श्लुवद्भा-

---

१ **चर्करीतं चेति** । "चर्करीतम्" इति यङ्लुकः संज्ञा, "चर्करीति" इति प्रयोगो यस्मिन् तदिति व्युत्पत्तेः न तु तदन्तस्य संज्ञा । "किरतिं चर्करीतान्तम्" इति भाष्योक्तेः, तेन तदन्तग्रहणं सामर्थ्यात् । **अदादाविति ।** तेन यङ्लुगन्ताच्छबेव, न तु तत्तद्गणप्रयुक्तः श्यन्नादिः । शपो लुक् च । परस्मैपदिन उपक्रम्यास्य पाठाद् यङ्लुगन्तस्य परस्मैपदित्वमेवेति ज्ञेयम् ॥ **इत्यदादयः** ॥ २ प्रसिद्धस्य दानस्य ग्रहणं चेद् "विप्राय जुहोति" इत्यपि स्यादत आह-**प्रक्षेप इति ॥ वैधे इति** । आहवनीयाग्न्यादिरूपे ॥ वैधे आधारे प्रज्वालनाय प्रक्षिप्यमाणकाष्ठादावतिप्रसङ्गवारणायाऽऽह- **हविषश्चेति** ॥ ३-४ **परत्वादिति** । "हुश्नुवोः" इत्यपेक्षयेति भावः ॥

वाद् द्वित्वेऽत्वे । बिभरामास ॥ बभार । बभर्थ । बभृव । बिभृहि । बिभराणि । अबिभः । अबिभृताम् । अबिभरुः । बिभृयात् । भ्रियात् । भृषीष्ट । अभार्षीत् । अभृत ॥ ५ ॥ माङ् माने शब्दे च ॥ **ई हल्यघोः ।६।४।११३ ॥** श्नाभ्यस्तयोरात ईत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति हलि न तु घुसंज्ञकस्य ॥ मिमीते ॥ 'श्नाभ्यस्तयोरित्यालोपः । मिमाते । मिमते । प्रण्यमास्त ॥ ६ ॥ **ओहाङ्** गतौ । जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते ॥ ७ ॥ **ओहाक्** त्यागे । परस्मैपदी । जहाति ॥ **जहातेश्च ।६।४।११६ ॥** इत्स्याद्वा हलादौ क्ङिति सार्वधातुके ॥ पक्षे ईत्वम् । जहितः । जहीतः । जहति । जहौ ॥ **आ च हौ ।६।४।११७ ॥** जहातेर्हौ परे आ स्यात् चादिदीतौ ॥ जहाहि । जहिहि । जहीहि । अजहात् । अजहुः ॥ **लोपो यि ।६।४।११८ ॥** जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके ॥ जह्यात् ॥ 'एर्लिङि' । हेयात् ॥ अहासीत् ॥ ८ ॥ **डुदाञ्** दाने ॥ प्रणिददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददौ ॥ 'घ्वसोरित्येत्त्वाभ्यासलोपौ–देहि ॥ अददात् । अदत्ताम् । अददुः दद्यात् । देयात् । अदात् । अदाताम् । अदुः । अदित ॥ ९ ॥ **डुधाञ्** धारणपोषणयोः । दानेऽप्येके । प्रणिदधाति ॥ **दधस्तथोश्च ।८।२।३८ ॥** द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धाञो बशो भष् स्यात्तथयोः स्ध्वोश्च परतः॥ [1]वचनसामर्थ्यादालोपो न स्थानिवदिति [2]वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' । धत्तः । दधति । धत्थः । धत्थ । दध्वः । धत्ते । धत्से । धद्ध्वे । धेहि । अधित ॥ १० ॥ * ॥ **अथ त्रयः स्वरितेतः ॥ णिजिर्** शौचपोषणयोः ॥ **[3]निजां त्रयाणां गुणः श्लौ । ७ । ४ । ७५ ॥** निज्विज्विषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ ॥ नेनेक्ति । नेनिक्तः । नेनिजति । निनेज । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेक्तु ।

---

१ नन्वाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् "धत्तः" इत्यादावपि न स्यादत आह–**वचनेति** ॥ २ वामनमाधवौ" इत्यनेन सूचितामरुचिं प्रकटयन्नाह–**वस्तुत इति** ॥ **पूर्वत्रासिद्धीय इति** । पूर्वत्रासिद्धीये गहादित्वाच्छः॥ एव च वामनादीनां वचनसामर्थ्याश्रयणं वृथेति भावः ॥ अत्र च "नाग्लोपि–" इति सूत्रे अग्लोपिप्रतिषेधो ज्ञापकः । स हि मालामाख्यत् "अममालत्" इत्यत्र ह्रस्ववारणाय । यदि स्थानिवद्भावः स्यात्तदाऽनुपधात्वादाकारस्य ह्रस्वाप्राप्तेरनर्थकः स्यादिति केचित् ॥ अन्ये तु "यीवर्णयोः–" इति सूत्रे वर्णग्रहणमस्या ज्ञापकम् । तद्धि ण्यन्तात् ण्वुलि "आदीधकः" इत्यत्र नित्यत्वात्प्रथमं णिलोपे पश्चाद् भूतपूर्वगत्या इवर्णपरत्वमाश्रित्य लोपाय । स्थानिवत्त्वे णिलोपस्य तदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति ब्रुवते ॥ वाचनिकमेवेतीतरे । "अचः परस्मिन्–" इति स्थानिवद्भावं प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्र स्थानिवद्भावाप्रवृत्तेर्न्यायसिद्धमिदमिति परे ॥ ३ **निजां त्रयाणामिति** । कपिञ्जलाधिकरणन्यायस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणबोधनाय "त्रयाणाम्" इति "भृञामित्" इत्युत्तरार्थम् । अत्र तु नोपयोगः, गणान्ते पाठेन त्रयाणामेव निजादित्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । कपिञ्जलः, तित्तिराख्यः पक्षिविशेषः । "कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरतित्तिरः" इत्युक्तेः, अधिकरणं नाम वेदविचारग्रन्थात्मिका मीमांसा "विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः । निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" इत्युक्तेः, एवं क्रमेण विवेचनमत्राधिक्रियते इत्यधिकरणमिति व्युत्पत्तेः । ततः षष्ठीतत्पुरुषः । इति कपिञ्जलाधिकरणन्यायार्थः । यत्र बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानं तत्रायं प्रवर्तते । यथा–"कपिञ्जलानालभेत" इति । आङ्पूर्वकस्य "डुलभष् प्राप्तौ" इति धातोर्हिंसार्थकत्वाद् "आलभेत" इत्यस्य "हिंस्यात्" इत्यर्थः । अत्र "कपिञ्जलान्" इति बहुवचनेन त्र्यादयः परार्द्धावधिकाः कपिञ्जलाः, त्रयो वा, चत्वारो वा, पञ्च वा, इत्यादि कपिञ्जलत्वावच्छिन्ना वा, इति संशये बहुत्वं त्रित्वे पर्यवसितमिति सिद्धान्तः ।

नेनिग्ध ॥ **नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ।७।३।८७ ॥** लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् । अनेनिक्ताम् । अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत् । अनैक्षीत् । अनिक्त ॥ १ ॥ **विजिर्** पृथग्भावे । वेवेक्ति । वेविक्ते । विवेजिथ । अत्र 'विज इडिति ङित्त्वं न । ओविजी इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् ॥ णिजिविजी रुधादावपि ॥ २ ॥ **विष्लृ** व्याप्तौ । वेवेष्टि । वेविष्टे । लृदित्त्वादङ् । अविषत् । तङि क्सः । अजादौ 'क्सस्याचीति अल्लोपः । अविक्षत । अविक्षाताम् । अविक्षन्त ॥ ३ ॥ **अथ आगणान्ताः परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च ॥ घृ** क्षरणदीप्त्योः । 'जिघर्म्यग्नि हविषा घृतेन' ॥ भृञामित् । 'बहुलं छन्दसीति इत्त्वम् ॥ १ ॥ **हृ** प्रसह्यकरणे । 'अयं स्रुवो अभिजिहर्ति होमान् ॥ २ ॥ **ऋ सृ** गतौ । 'बहुलं छन्दसीत्येव सिद्धे 'अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्त्वविधानादयं भाषायामपि । अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ् । इयर्ति । इयृतः इयृति । आर । आरतुः । 'इडत्त्यर्तीति नित्यमिट् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयृताम् । ऐयरुः । इयृयात् । अर्यात् । आरत् । ससर्ति ॥ ४ ॥ **भस** भर्त्सनदीप्त्योः । बभस्ति । 'घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः । 'झलो झलीति सलोपः । बब्धः । बप्सति ॥ ५ ॥ **किद** ज्ञाने । चिकेत्ति ॥ ६ ॥ **तुर** त्वरणे । तुतोर्ति । तुतूर्तः । तुतुरति ॥ ७ ॥ **धिष** शब्दे । दिधेष्टि । दिधिष्टः ॥ ८ ॥ **धन** धान्ये । दधन्ति । दधन्तः । दधनति ॥ ९ ॥ **जन** जनने । जजन्ति ॥ **जनसनखनां सञ्झलोः ।६।४।४२ ॥** एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्झलादौ सनि झलादौ क्ङिति च ॥ जजातः । जज्ञति । जजंसि । जजान । जजन्यात् । जजायात् । जन्यात् जायात् ॥ १० ॥ **गा** स्तुतौ । 'देवाञ्जिगाति सुम्नयुः' । जिगीतः । जिगति ॥ ११ ॥

इति जुहोत्यादिप्रकरणम् ।

---

१ **नाभ्यस्तस्येति ।** "अनन्तरस्य-" इति न्यायेन लघूपधगुणस्यैवायं प्रतिषेधस्तदाह-**लघूपधेति ॥** "पिति" इति "उतो वृद्धिः-" इत्युत्तरसूत्रार्थम्, अपिति ङित्त्वादेव गुणाभावस्य सिद्धेः ॥ २ **ओविजीत्यस्यैवेति ।** श्रूयमाणविकरणकस्य तौदादिकस्य रौधादिकस्य चैव विजूधातोर्ग्रहणमित्यत्र व्याख्यानमेव शरणमित्याशयः ॥ ३ **णिजिविजी रुधादावपीति ।** रुधादौ णिजूधातोः पाठाभावेन "णिजि" इत्यस्यानन्तरं पठितो यो विजूधातुः स रुधादावपि बोध्य इत्यर्थः ॥ अथवा "बहुलमेतन्निदर्शनम्" इति चुरादौ वक्ष्यमाणत्वेन तस्य तत्र पाठ इति स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया । अत एव द्विवचननिर्देशसङ्गतिः । "णिजिविजी द्वौ रुधादौ च" इति माधवीयधातुवृत्तौ द्वयोरपि तत्र पाठसत्तायाः स्पष्टमुक्तत्वाच्चेदमेव युक्तम् ॥ ४ **अभिजिहर्तीति ।** छान्दसत्वादित्त्वम् । ५ **इयृतीति ।** "अचः परस्मिन्-" इति यणः स्थानिवद्भावाद् "लोपो व्योः-" इति यकारलोपो न । यलोपे "न पदान्त-" इति निषेधस्तु न, "स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव" इति पूर्वमुक्तत्वेन लोपरूपाजादेशस्यैवाभिमतत्वात् । ६ **ऐय इति ।** आटि द्वित्वेऽभ्यासस्येत्त्वे इयङि उत्तरखण्डे गुणे रपरत्वे हल्ङ्यादिलोपे विसर्गे "आटश्च" इति वृद्धिः ॥ ७ **दधन्तीति ।** "चक्षंसे", इतिवन्न दीर्घः ॥ ८ **जिगीत इति ।** "बहुलं छन्दसि" इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । "ई हल्यघोः" इति वा ॥ इति जुहोत्यादयः ॥

अथ दिवादिप्रकरणम् ।

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ॥ **झषन्ताः परस्मैपदिनः ॥ दिवादिभ्यः श्यन् ।३।१।६९ ॥** शपोऽपवादः । हलि चेति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् ॥ १ ॥ **षिवु** तन्तुसन्ताने । परिषीव्यति । परिषिषेव । न्यषेवीत् । न्यसेवीत् ॥ २ ॥ **स्रिवु** गतिशोषणयोः ॥ ३ ॥ **ष्ठिवु** निरसने । केचिदिहेमं न पठन्ति ॥ ॥ ४ ॥ **ष्णुसु** अदने । आदान इत्येके । अदर्शन इत्यपरे । स्नुस्यति । सुष्णोस ॥ ५ ॥ **ष्णसु** निरसने । स्नस्यति । सस्नास ॥ ६ ॥ **क्नसु** ह्वरणदीप्त्योः । ह्वरणं कौटिल्यम् । चक्नास ॥ ७ ॥ **व्युष** दाहे । वुव्योष ॥ ८ ॥ **प्लुष** च ॥ ९ ॥ **नृती**[1] गात्रविक्षेपे । नृत्यति । ननर्त ॥ **सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः ।७।२।५७ ॥** एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । नर्तिष्यति । नर्त्स्यति । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् ॥ ॥ १० ॥ **त्रसी** उद्वेगे । वा भ्राशेति श्यन्वा । त्रस्यति । त्रसति । त्रेसतुः । तत्रसतुः ॥ ॥ ११ ॥ **कुथ** पूतीभावे । पूतीभावो दौर्गन्ध्यम् ॥ १२ ॥ **पुथ** हिंसायाम् ॥ १३ ॥ **गुध** परिवेष्टने ॥ १४ ॥ **क्षिप** प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता ॥ १५ ॥ **पुष्प** विकसने । पुष्प्यति । पुपुष्प ॥ १६ ॥ **तिम ष्टिम ष्टीम** आर्द्रीभावे । तिम्यति । स्तिम्यति । स्तीम्यति ॥ १९ ॥ **व्रीड** चोदने लज्जायां च । व्रीड्यति ॥ २० ॥ **इष** गतौ । इष्यति ॥ २१ ॥ **षह षुह** चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः । सह्यति । सुह्यति ॥ २३ ॥ **जॄष् झॄष्** वयोहानौ । जीर्यति । जजरतुः । जेरतुः[3] । जरिता । जरीता । जीयत् । जीर्यात् । 'जॄस्तम्भ्रुत्यङ्वा । ' ऋदृशोऽङि गुणः ' । अजरत् । अजारीत् । अजारिष्टाम् ॥ झीर्यति । जझरतुः । अझारीत् ॥ २५ ॥ **षूङ्** प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे । ' स्वरतिसूतीति विकल्पं बाधित्वा ' श्र्युकः किताति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । सुषुविषे । सुषुविवहे । सोता । सविता ॥ २६ ॥ **दूङ्** परितापे । दूयते ॥ २७ ॥ **दीङ्** क्षये । दीयते ॥ **दीङो युडचि क्ङिति ।६।४।६३ ॥** दीङः परस्याजादेः क्ङित आर्धधातुकस्य युट् स्यात् ॥ **वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ**[4] ॥ * ॥ दिदीये ॥ **मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ।६।१।५०॥** एषामात्त्वं स्यात् ल्यपि चकारादशित्येज्निमित्ते ॥ दाता । दास्यते । अदास्त । अदास्थाः ॥ २८ ॥ **डीङ्** विहायसा गतौ । डीयते । डिड्ये ॥ २९ ॥ **धीङ्** आधारे । धीयते ।

---

१ **"नृती" इति ।** ईदित्करणं निष्ठायाम्-"श्वीदितः" इतीण्निषेधाय । यद्यपि "सेऽसिचि-" इतीटो विकल्पितत्वात् "यस्य विभाषा" इत्यनेनैव सिद्धयतीडभावस्तथापि तदनित्यत्वज्ञापनाय तेत् । तेन "धावितमिभराजधिया" इत्यादि निष्पद्यते ॥ २ ऋत इद्धातोरितीत्त्वम् ॥ ३ **जेरतुरिति** । "ऋच्छत्यॄताम्" इति गुणे "वा जॄभ्रमु-" इत्येत्त्वविकल्पः । ४ युटि कृतेऽपि तस्य "असिद्धवदत्राभात्" इत्यसिद्धत्वेन "एरनेकाचः-" इति यणप्राप्तिमाशङ्क्याह-**वुग्युटाविति** । उवङ्यणोः कर्तव्ययोः सतोस्तौ सिद्धाविति तदर्थः ॥

दिग्ये । धेता ॥ ३० ॥ **मीङ्** हिंसायाम् । हिंसात्र प्राणवियोगः । मीयते ॥ ३१ ॥ **रीङ्** श्रवणे । रीयते ॥ ३२ ॥ **लीङ्** श्लेषणे ॥ **विभाषा लीयतेः** ।६।१।५१ ॥ लीयतेरिति[1] यका निर्देशो न तु श्यना । लीलीङोरात्त्वं वा स्यादेज्विषये ल्यपि च ॥ लेता । लाता । लेष्यते । लास्यते । एज्विषये किम् । लीयते । लिल्ये ॥ ३३ ॥ **व्रीङ्** वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विव्रिये ॥ **स्वादय[2] ओदितः** । तत्फलं तु निष्ठानत्वम् ॥ ३४ ॥ **पीङ्** पाने । पीयते ॥ ३५ ॥ **माङ्** माने । मायते । ममे ॥ ३६ ॥ **ईङ्** गतौ । ईयते । अयांचक्रे ॥ ३७ ॥ **प्रीङ्** प्रीतौ । सकर्मकः[3] । प्रीयते । पिप्रिये ॥ ३८ ॥ **अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः** ॥ **शो** तनूकरणे ॥ **ओतः श्यनि** ।७।३।७१ ॥ लोपः स्यात् श्यनि ॥ श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ । शशतुः । शाता । शास्यति । 'विभाषा घ्राधेट्' इति सिचो वा लुक् । लुगभावे 'यमरम-' इतीट्सकौ । अशात् । अशाताम् । अशुः । अशासीत् । अशासिष्टाम् ॥ १ ॥ **छो** छेदने । छ्यति ॥ २ ॥ **षोऽन्तकर्मणि**[4] । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभिससौ ॥ ३ ॥ **दो** अवखण्डने । द्यति । ददौ । प्रणिदाता । देयात् । अदात् ॥ ४ ॥ **अथात्मनेपदिनः पञ्चदश** ॥ **जनी** प्रादुर्भावे ॥ **ज्ञाजनोर्जा** ।७।३।७९ ॥ अनयोर्जादेशः स्याच्छिति ॥ जायते । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरे । जनिता । जनिष्यते ॥ 'दीपजन' इति वा चिण् ॥ **जनिवध्योश्च** ।७।३।३५ ॥ अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च ॥ अजनि । अजनिष्ट ॥ १ ॥ **दीपी** दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि । अदीपिष्ट ॥ ॥ २ ॥ **पूरी** आप्यायने । पूर्यते । अपूरि । अपूरिष्ट ॥ ३ ॥ **तूरी** गतित्वरणहिंसनयोः । तूर्यते । तुतूरे ॥ ४ ॥ **धूरी गूरी** हिंसागत्योः । धूर्यते । दुधूरे । गूर्यते । जुगूरे ॥ ६ ॥ **घूरी जूरी** हिंसावयोहान्योः ॥ ८ ॥ **शूरी** हिंसास्तम्भनयोः ॥ ९ ॥ **चूरी** दाहे ॥ १० ॥ **तप** ऐश्वर्ये वा । अयं धातुरैश्वर्ये वा तङ्श्यनौ लभते । अन्यदा तु शब्विकरणः परस्मैपदीत्यर्थः ॥ केचित्तु वाग्रहणं वृतुधातोराद्यवयवमिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तप्स्यते ॥ पतेति[5] व्यत्यासेन पाठान्तरम् । 'द्युतद्यामानियुतः पत्यमानः' ॥ ११ ॥ **वृतु** वरणे । वृत्यते ॥ पक्षा-[6]

---

१ "लीयतेः" इति निर्देशेन "लीङ् श्लेषणे" इति दैवादिकस्यैव ग्रहणं स्यादिति भ्रमवारणायाऽऽह-**यका निर्देश इति** । न च "सार्वधातुके यक्" इति विहितो यक् धात्वर्थफले आश्रयान्वयविवक्षायां भवति, प्रकृते च न तद्द्योत्यार्थसद्भाव इति कथं यगिति वाच्यम्, सौत्रत्वेन यकः साधुत्वात् ॥ न च "विभाषा लियः" इत्येव सूत्र्यतां तावतैव सर्वेषां ग्रहणं भविष्यति किं सर्वसंग्राहकयग्निर्देशेनेति वाच्यम्, क्र्यादौ आधृषीये च क्रमेण "ली श्लेषणे" "ली द्रवीकरणे" इति निरनुबन्धपाठेन निरनुबन्धकपरिभाषया तयोरेव ग्रहणापत्तेः । "लिङः" इति निर्देशे त्वस्यैव ग्रहणापत्तिरिति यका निर्देशेन निरनुबन्धकपरिभाषाया बाधात्सर्वेषां ग्रहणं सिध्यतीति भावः ॥ २ **स्वादय इति** । गणसूत्रमेतत् । "षूङ्" इत्यारभ्य व्रीङन्ता इत्यर्थः । "ओदितः" इत्यतिदेशः ॥ ३ **सकर्मक इति** । "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इति निर्देशस्य दर्शनेन मूलकृता **सकर्मक** इत्युक्तम् । "अत्र मानं तु चिन्त्यम्" इति शेखरकृत् ॥ ४ षोऽन्तकर्मणि", **अन्तकर्म** नाशनम् ॥ ५ "पत" इति पाठे प्रमाणं प्रयोगमाह-**द्युतद्यामेति** ॥ ६ **पक्षान्तर इति** । भाष्यस्वरसस्त्वत्र पक्षे न, 'वावृत्यमानेति भट्टिकाव्ये तु वाशब्दस्यैवार्थत्वेन 'कामयमानेव' इत्यर्थः ॥ 'वृते तु वृत्तवावृत्तौ' इति कोशप्रयोगे तु पृषोदरादित्वकल्पने सर्वं सुसमञ्जसमेव । विस्तरभिया नाधिकं प्रपञ्चितम् ॥

न्तरे तु वावृत्यते । 'ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षतेति भट्टिः ॥ १२ ॥ **क्लिश** उपतापे । क्लिश्यते । क्लेशिता ॥ १३ ॥ **काशृ** दीप्तौ । काश्यते ॥ १४ ॥ **वाशृ** शब्दे । वाश्यते । ववाशे ॥ १५ ॥ **अथ पञ्च स्वरितेतः** ॥ **मृष** तितिक्षायाम् । मृष्यति । मृष्यते । ममर्ष । ममृषे ॥ १ ॥ **ईशुचिर्** पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति । शुच्यते । शुशोच । शुशुचे । अशुचत् । अशोचीत् । अशोचिष्ट ॥ २ ॥ **णह** बन्धने । नह्यति । नह्यते । ननाह । ननद्ध । नेहिथ । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत् ॥ ३ ॥ **रञ्ज** रागे । रज्यति । रज्यते ॥ ४ ॥ **शप** आक्रोशे । शप्यति । शप्यते ॥ ५ ॥ **अथैकादशानुदात्तेतः** ॥ **पद** गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट ॥ **चिण् ते पदः ।३।१।६०॥** पदश्च्लेश्चिण् स्यात्तशब्दे परे ॥ प्रण्यपादि । अपत्साताम् । अपत्सत ॥ १ ॥ **खिद** दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखित्त ॥ २ ॥ **विद** सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता ॥ ३ ॥ **बुध** अवगमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि । अबुद्ध । अभुत्साताम् ॥ ४ ॥ **युध** संप्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध ॥ कथं युध्यतीति ? युधमिच्छतीति क्यच् । 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति वा ॥ ५ ॥ **अनो रुध** कामे । अनुरुध्यते ॥ ६ ॥ **अण** प्राणने । अण्यते । आणे । अणिता ॥ ७ ॥ **अनेति** दन्त्यान्तोऽयमित्येके ॥ **मन** ज्ञाने । मन्यते । मेने मन्ता ॥ ८ ॥ **युज** समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः । युज्यते । योक्ता ॥ ९ ॥ **सृज** विसर्गे अकर्मकः । 'संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः' । ससृजिषे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । 'लिङ्सिचाविति कित्त्वान्न गुणो नाप्यम् । सृक्षीष्ट असृष्ट । असृक्षाताम् ॥ १० ॥ **लिश** अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यते । लिक्षीष्ट । अलिक्षत । अलिक्षाताम् ॥ ११ ॥ **अथागणान्ताः परस्मैपदिनः** ॥ **[3]राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेव** । एवकारो भिन्नक्रमः । राधोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरणमाह–वृद्धाविति ॥ यन्मह्यमपराध्यति । द्रुह्यतीत्यर्थः । 'विराध्यन्तं क्षमेत कः । द्रुह्यन्तमित्यर्थः । राध्यत्योदनः । सिध्यतीत्यर्थः । कृष्णाय राध्यति । दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थेऽन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम् । रराध । रराधतुः । रराधिथ 'राधो हिंसायामित्येत्त्वाभ्यासलोपाविह न, हिंसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वायोगात् । राद्धा । रात्स्यति । अयं स्वादिश्चुरादिश्च ॥ ? ॥ **व्यध** ताडने । 'ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । विध्यति ।

---

१ **कथं युध्यतीति** । युधधातोरनुदात्तेत्त्वात् परस्मैपदानुपपत्तिरिति भावः । "व्यत्ययो बहुलम्" इति सूत्रभाष्ये तु "प्रतीपमन्युर्युध्यति" इत्यत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम्" इत्युक्तम् । व्यत्ययेन परस्मैपदप्रतिपादनपरभाष्यविरोधादनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदानित्यत्वमपि चिन्त्यमेवेति शेखरकृत् ॥ २ **अकर्मक इति** । अकर्मकोऽपि" इत्यर्थः । अतः "सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्मवद्भावः" इति कर्मवत्सूत्रस्थवार्तिकेन न विरोधः ॥ ३ **राधोऽकर्मकादिति** । अन्तर्गणसूत्रमेतत् । ननु एवकारादर्थान्तरे राधः श्यन् न स्यादत आह–**भिन्नेति** । अत एव "अकर्मकात्" इति सार्थकम् । अन्यथा वृद्धिप्रतिपादकस्याकर्मकत्वाव्यभिचाराद् "अकर्मकात्" इति व्यर्थमेव स्यात् ॥ **उदाहरणमिति** । तथा च "वृद्धौ" इत्युपलक्षणम् । अत एव राध्यत्योदनः स्वयमेव" इति भाष्यप्रयोगसङ्गतिः ॥ ४ **हिंसार्थस्येति** । शत्रुमपराध्नोति" इत्यादौ "हिनस्ति" इत्यर्थदर्शनात् ॥ ५ **चुरादिश्चेति** । "ज्ञेयः" इति शेषः । तथाप्रयोगदर्शनादिति भावः ॥

विव्याध । विविधतुः । विव्यद्ध । विव्यधिथ । व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् ॥ २ ॥ **पुष** पुष्टौ । पुष्यति । पुपोष । पुपोषिथ । पोष्टा । पोक्ष्यति । पुषादीत्यङ् । अपुषत् ॥ ३ ॥ **शुष** शोषणे । अशुषत् ॥ ४ ॥ **तुष** प्रीतौ ॥ ५ ॥ **दुष** वैकृत्ये ॥ ६ ॥ **श्लिष** आलिङ्गने । श्लिष्यति । शिश्लेष । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति ॥ **श्लिषः ।३।१।४६ ॥** अस्मात्परस्यानिटश्च्लेः क्सः स्यात् । पुषाद्यङोऽपवादो न तु चिणः । पुरस्तादपवादन्यायात् ॥ **आलिङ्गने ।३।१।४६ ॥** श्लिषश्च्लेरालिङ्गन एव क्सो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्याच्छल इगुपधादित्यस्याप्ययं नियमः । अश्लिक्षत्कन्यां देवदत्तः ॥ आलिङ्गन एवेति किम् ? समश्लिषज्जतु काष्टम् । अङ् । प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः ॥ कर्मणि अनालिङ्गने सिजेव, न तु क्सः । एकवचने चिण् । अश्लेषि । अश्लिक्षाताम् । अश्लिक्षत । अश्लिष्ठाः । अश्लिड्ढ्वम् ॥ ७ ॥ **शक** विभाषितो मर्षणे । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति । शक्यते हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिथ । शशक्थ । शेके । शक्ता । शक्ष्यति । शक्ष्यते । अशकत् । अशक्त । सेट्कोऽयमित्येके तन्मतेनानिट्कारिकासु लृदित्पठितः । शकिता । शकिष्यति ॥ ८ ॥ **ष्विदा** गात्रप्रक्षरणे । घर्मस्रुतावित्यर्थः । अयं ञीदिति न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । स्विद्यति । सिष्वेद । सिष्वेदिथ । स्वेत्ता । अस्विदत् ॥ ९ ॥ **क्रुध** क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति ॥ १० ॥ **क्षुध** बुभुक्षायाम् । क्षोद्धा । कथं क्षुधित इति ? संपदादिक्विबन्तात्तारकादित्वादितजिति माधवः । वस्तुतस्तु 'वसतिक्षुधोरिट्' वक्ष्यते ॥ ११ ॥ **शुध** शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोद्धा ॥ १२ ॥ **षिधु** संराद्धौ । ऊदित्पाठः प्रामादिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् ॥ १३ ॥ **रध** हिंसासंराद्ध्योः । संराद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति । 'रधिजभोरचीति नुम् । ररन्धतुः ॥ **रधादिभ्यश्च ।७।२।४५ ॥** रध् नश् तृप् दृप् द्रुह् मुह् ष्णुह् ष्णिह् एभ्यो वलाद्यार्धधातुकस्य वेट् स्यात् । ररन्धिथ । ररद्ध । ररन्धिव । रेध्व ॥ **नेट्यलिटि रधेः ।७।१।६२ ॥** लिड्वर्जे इटि रधेर्नुम्न स्यात् । रधिता । रद्धा । रधिष्यति । रत्स्यति । अङि नुम् । 'अनिदितामिति नलोपः । अरधत् ॥ १४ ॥ **णश** अदर्शने । नश्यति । ननाश । नेशतुः । नेशिथ ॥ **मस्जिनशोर्झलि ।७।१।६० ॥** नुम् स्यात् । ननंष्ठ । नेशिव । नेश्व । नेशिम । नेश्म । नशिता । नंष्टा । नशिष्यति । नङ्क्ष्यति । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति ॥ **नशेः षान्तस्य ।८।४।३६ ॥** णत्वं न स्यात् । प्रनंष्टा ।

---

१ श्लिष आलिङ्गने इति सूत्रं विभज्य द्विधा पठितम् ॥ २ सिच्फलं दर्शयति–"**अश्लिक्षत**–"**अश्लिष्ठाः**" **इति** । अत्रादादेश "झलो झलि" इति लोपयोः सिद्धिरिति भावः ॥ **अश्लिड्ढ्वमिति** ॥ 'झलो झलि' इति सिचो लोपे 'ष्टुना ष्टुः' इति ध्वमः ष्टुत्वे 'झलां जश् झशि' इति षस्य जश्त्वमिति भावः ॥ ३ **ररन्धतुरिति** । कित्त्वापेक्षया परत्वान्नुमि सति संयोगात्परत्वेनाऽकित्त्वान्न नकारलोपः ॥

अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम्[1] । प्रनङ्क्ष्यति । नशिष्यति ॥ १५ ॥ **तृप** प्रीणने । प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणा च । 'नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्' । 'पितॄनतार्प्सीदिति भट्टिः । इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिथ । तत्रप्थ । ततर्प्थ । तर्पिता । तर्प्ता । त्रप्ता ॥ स्पृशमृशकृषेति सिज्वा । अतार्प्सीत् । अत्राप्सीत् । अतर्पीत् । अतृपत् ॥ १६ ॥ **दृप** हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वः । दृप्यतीत्यादि । रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता ॥ १७ ॥ **द्रुह** जिघांसायाम् । 'वा द्रुहमुहेति वा घः । पक्षे ढः । दुद्रोग्ध । दुद्रोढ । दुद्रोहिथ[2] । द्रोहिता । द्रोग्धा । द्रोढा । द्रोहिष्यति । ध्रोक्ष्यति । ढत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् ॥ १८ ॥ **मुह** वैचित्ये । वैचित्यमविवेकः । मुह्यति । मुमोहिथ । मुमोग्ध । मुमोढ । मोग्धा । मोढा । मोहिता । मोहिष्यति । मोक्ष्यति । अमुहत् ॥ १९ ॥ **ष्णुह** उद्गिरणे । स्नुह्यति । सुष्णोह । सुष्णोहिथ । सुष्णोग्ध । सुष्णोढ । सुष्णुहिव । सुष्णुह्व । स्नोहिता । स्नोग्धा । स्नोढा । स्नोहिष्यति । स्नोक्ष्यति । अस्नुहत् ॥ २० ॥ **ष्णिह** प्रीतौ । स्निह्यति । सिष्णेह ॥ **वृत्** ॥ **रधादयः समाप्ताः** ॥ पुपादयस्तु आगणान्तादिति[3] सिद्धान्तः ॥ २१ ॥ **शमु** उपशमे ॥ '**शमामष्टानां दीर्घः श्यनि** ।७।३।७४ ॥ शमादीनामित्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेमतुः । शेमिथ । शमिता । अशमत् ॥ १ ॥ **तमु** काङ्क्षायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् ॥ २ ॥ **दमु** उपशमे । उपशमे इति ण्यन्तस्य । तेन सकर्मकोऽयम् । न तु शमिवदकर्मकः । अदमत् ॥ ३ ॥ **श्रमु** तपसि खेदे च । श्राम्यति । अश्रमत् ॥ ४ ॥ **भ्रमु** अनवस्थाने । वा भ्राशेति श्यन्वा । तत्र कृते 'शमामष्टानामिति दीर्घः । भ्राम्यति । लुङ्यङ् । अभ्रमत् । शेषं भ्वादिवत् ॥ ५ ॥ **क्षमू** सहने । क्षाम्यति । चक्षमिथ । चक्षन्थ । चक्षमिव । चक्षण्व । चक्षमिम । चक्षण्म । क्षमिता । क्षन्ता । अयमषित् भ्वादिस्तु षित् । 'अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमतेः क्षमा' ॥ ॥ ६ ॥ **क्लमु** ग्लानौ । क्लाम्यति । क्लामति । शपीव श्यन्यपि 'ष्ठिवुक्लम्वित्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो विनुणर्थः । अङ् । अक्लमत् ॥ ७ ॥ **मदी** हर्षे । माद्यति । अमदत् । **शमादयोऽष्टौ गताः** ॥ ८ ॥ **असु** क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता ॥ **अस्यतेस्थुक्** ।७।४।१७ ॥ अङि परे । आस्थत् । अस्य पुपादित्वादङि सिद्धे 'अस्यतिवक्तीति वचनं तङर्थम् । तङ् तु 'उपसर्गादस्यत्यूह्योरिति वक्ष्यते । पर्यास्थत ॥ १ ॥ **यसु** प्रयत्ने ॥ **यसोऽ-**

---

१ ननु "नशेः षस्य" इत्युक्तेऽपि "पदस्य" इत्यस्य विशेषणेन "षान्तस्य" इति लाभेऽन्तग्रहणं व्यर्थमत आह-**भूतपूर्वेति** । "साम्प्रतिकाभावेऽपि भूतपूर्वगतिः" इति परिभाषाज्ञापनाय तदिति भावः । सम्प्रति भवं साम्प्रतिकम् । कालाट्ठञ् । साम्प्रतिकस्य=अभिप्रेततत्तत्कालिकलक्षणप्रवृत्तियोग्यस्य लक्ष्यस्य विशेषणस्य वा, अभावे=अनुपलम्भे, भूतपूर्वस्य=पूर्वकालिकतादृशबुद्धिविषयस्य, गतिः=ग्रहणम् । इति परिभाषार्थः ।

२ नवा प्रापितनिषेधस्यैव क्रादिसूत्रेण नियम इति मतेनाह-**दुद्रोहिथ दुद्रोढेति** । वस्तुतो नशब्देन वाशब्देन वा यत्प्राप्तं तस्य सर्वस्य क्रादिनियमेन बाध इति सिद्धान्ताद् "दुद्रोहिथ" इत्येकमेव रूपं न्याय्यमिति बोध्यम् ॥

३ **आगणान्तादिति** । यत्तु "अस्यतेस्थुक्" इति सूत्रमत्र लिङ्गमिति तन्न- "अस्यतिवक्ति-" इत्यनेनात्मनेपदे तङि थुकश्चारितार्थ्यात् ॥

ऽनुपसर्गात् ।३।१।७१॥ संयसश्च ।३।१।७२ ॥ श्यन्वा स्यात् ॥ यस्यति । यसति । संयस्यति । संयसति । अनुपसर्गात्किम् । प्रयस्यति ॥ २ ॥ जसु मोक्षणे । जस्यति ॥ ३ ॥ तसु उपक्षये । दसु च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् ॥ ५ ॥ वसु स्तम्भे । वस्यति । ववास । ववसतुः—'न शसददेति निषेधः । वशादिरयमिति मते तु—वेसतुः । वेसुः ॥ ६ ॥ व्युष विभागे । अयं दाहे पठितः । अर्थभेदेन त्वङर्थं पुनः पठ्यते । अव्युषत् । ओष्ठ्यादिर्दन्त्यान्तोऽयं—प्युस इत्यन्ते । अपकारो युस इत्यपरे ॥ ७ ॥ प्लुष दाहे । अप्लुषत् । पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इत्याहुः । तद् भ्वादिपाठेन गतार्थमिति सुवचम् ॥ ८ ॥ बिस प्रेरणे । बिस्यति । अबिसत् ॥ ९ ॥ कुस संश्लेषणे । अकुसत् ॥ १० ॥ बुस उत्सर्गे ॥ ११ ॥ मुस खण्डने ॥ १२ ॥ मसी परिणामे । परिणामो विकारः । समी इत्येके ॥ १३ ॥ लुठ विलोडने ॥ १४ ॥ उच समवाये । उच्यति । उवोच । ऊचतुः । मा भवानुचत् ॥ १५ ॥ भृशु भ्रंशु अधःपतने । बभर्श । अभृशत् ॥ 'अनिदितामिति नलोपः । भ्रश्यति । अभ्रशत् ॥ १७ ॥ वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत् ॥ १८ ॥ कृश तनूकरणे । कृश्यति ॥ १९ ॥ ञितृषा पिपासायाम् ॥ २० ॥ हृष तुष्टौ । श्यन्ङौ भौवादिकाद्विशेषः ॥ २१ ॥ रुष रिष हिंसायाम् । 'तीषसहेति वेट् । रोषिता । रोष्टा । रेषिता । रेष्टा ॥ ॥ २३ ॥ डिप क्षेपे ॥ २४ ॥ कुप क्रोधे ॥ २५ ॥ गुप व्याकुलत्वे ॥ २६ ॥ युप रुप लुप विमोहने । युप्यति । रुप्यति । लुप्यति । लोपिता । लुप्यतिः सेट्कः । अनिट्कारिकासु लिपिसाहचर्यात्तौदादिकस्यैव ग्रहणात् ॥ २९ ॥ लुभ गार्ध्ये । गार्ध्यमाकाङ्क्षा । 'तीषसहेति वेट् । लोभिता । लोब्धा । लोभिष्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् । भ्वादेरवृत्कृतत्वाल्लोभतीत्यपीत्याहुः ॥ ३० ॥ क्षुभ संचलने । क्षुभ्यति ॥ ३१ ॥ णभ तुभ हिंसायाम् । क्षुभिनभितुभयो द्युतादौ क्र्यादौ च पठ्यन्ते । तेषां द्युतादित्वादङ् सिद्धः । क्र्यादित्वात्पक्षे सिज्भवत्येव । इह पाठस्तु श्यनर्थः ॥ ३३ ॥ क्लिदू आर्द्रीभावे । क्लिद्यति । चिक्लेदिथ । चिक्लेत्थ । चिक्लिदिव । चिक्लिद्व । चिक्लिदिम । चिक्लिद्म । क्लेदिता । क्लेत्ता ॥३४॥ ञिमिदा स्नेहने । 'मिदेर्गुणः' । मेद्यति । अमिदत् । द्युतादिपाठादेवामिदत् अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठोऽमेदीदिति मा भूदिति । द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः । ॥ ३५ ॥ ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः ॥ ३६ ॥ ऋधु वृद्धौ । आनर्ध । आर्धत् ॥ ३७ ॥ गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । अगृधत् ॥ ३८ ॥ वृत् ॥ पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः ॥ केचित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थमेव वृत्करणम् । दिवादिस्तु भ्वादिवदाकृतिगणः । तेन क्षीयते मृगयतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः ॥

इति दिवादिप्रकरणम् ।

१ दिवादौ गणे "त्रुटच्छेदने" इति पठन्ति, चुरादौ च, चुरादेर्नित्यण्यन्तत्वात् "त्रोटति" इत्यस्य सिद्धये "वा भ्राश्" इत्यत्र त्रुटिग्रहणम् । "दहत्" दणातेर्दायतेर्वा" इति भाष्याद् दधातुरप्यत्र बोध्यस्तदाह—भ्वादिवदाकृतिगण इति ॥ इति नागेशभैरवौ ॥ इति दिवादयः ॥

अथ स्वादिप्रकरणम् ।

षुञ् अभिषवे । अभिषवः स्नपनं पीडनं स्नानं सुरासंधानं[1] च । तत्र स्नानेऽकर्मकः ॥ **स्वादिभ्यः श्नुः ।३।१।७३ ॥** सुनोति । सुनुतः ॥ 'हुश्नुवोरिति यण्–सुन्वन्ति । सुन्वः । सुनुवः । सुन्वहे । सुनुवहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि[2] । सुनवै । सुनुयात् । सूयात् । 'स्तुसुधूञ्भ्य इतीट्–असावीत् । असोष्ट[3] ॥ अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव ॥ **सुनोतेः स्यसनोः ।८।३।११७ ॥** स्ये सनि च परे सुञः षो न स्यात् ॥ विसोष्यति ॥ १ ॥ **षिञ्** बन्धने । सिनोति । विसिनोति । सिषाय । सिष्ये । सेता ॥ २ ॥ **शिञ्** निशाने । तालव्यादिः । शेता ॥ ३ ॥ **डुमिञ्** प्रक्षेपणे । 'मीनातिमिनोतीत्यात्वम् । ममौ । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ॥ ४ ॥ **चिञ्[4]** चयने । प्रणिचिनोति ॥ **विभाषा चेः ।७।३।५८ ॥** अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च ॥ प्रणिचिकाय । चिचाय । चिक्ये । चिच्ये । अचैषीत् । अचेष्ट ॥ ५ ॥ **स्तृञ्** आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । 'गुणोर्तीति गुणः–स्तर्यात् ॥ **ऋतश्च संयोगादेः । ७ । २ । ४३ ॥** ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि । स्तरिषीष्ट । स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट । अस्तृत ॥ ६ ॥ **कृञ्** हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत ॥ ७ ॥ **वृञ्** वरणे ॥ **बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे । ७ । २ । ६४ ॥** एषां वेदे इडभावो निपात्यते ॥ तेन[5] भाषायां थलीट् । ववरिथ । ववृव । ववृवहे । वरिता । वरीता ॥ **लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ।७।२।४२ ॥** वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि ॥ **न लिङि ।७।२।३९ ॥** वॄतो लिङ इटो दीर्घो न स्यात् । वरिषीष्ट । वृषीष्ट । अवारीत् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत ॥८॥ **धुञ्** कम्पने । धुनोति । धुनुते । अधौषीत् । अधोष्यत् ॥९॥ दीर्घान्तोऽप्ययम्[6] । धूनोति । धूनुते । 'स्वरतिसूतीति वेट्–दुधविथ । दुधोथ । किति लिटि तु 'श्र्युक इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमान्नित्यमिट् दुधुविव । 'स्तुसुधूञ्भ्यः' इति नित्य-

---

१ सुरासन्धानमिति । सुरासन्धानं सुरानिष्पादनप्रकारः ॥ २ सुनवानीति । "हुश्नुवोः–" इति यणं बाधित्वा परत्वाद्गुणः । ३ असोष्टेति । "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यनेन त्रैपादिकस्य "ह्रस्वादङ्गात्" इत्यस्य सपादसप्ताध्यायीस्थ–"सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इति सूत्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वेन न सिचो लोप इति बोध्यम् ॥ ४ "चिञ्" चयनं संग्रहविशेषः ॥ ५ क्रादिनिषेधादेव सिद्धे ववर्थग्रहणं "निगम एव" इति नियमार्थं तदाह–तेनेति । ६ दीर्घान्तोऽप्ययमिति । एवं च "स्वरतिसूति–" इति सूत्रे धूञ्ग्रहणं व्यर्थमेव ह्रस्वान्तस्य "धोता" इत्यादीनां, दीर्घान्तस्य "धविता" इत्यादीनामन्तरेणैव धूञ्ग्रहणं सिद्धेरिति केचित् ॥ तन्मन्दम्, सूत्रे सति धूञ्ग्रहणे विकल्पितेट्त्वान्निष्ठायाम् "यस्य विभाषा" इतीण्निषेधो भवति । इदानीं दीर्घान्तस्य निष्ठायामिट्प्रसङ्गात् ॥ यदि तु निष्ठायां "श्र्युकः किति" इति निषेधादेवेडभावो भविष्यतीति विभाव्यते तदा स्वादावेव ह्रस्वान्तपाठेन क्र्यादौ चुरादौ दीर्घधूञ्धातोर्विकल्पेट्त्वाय सूत्रे धूञ्ग्रहणमिति स्वीक्रियताम् ॥

मिट्—अचावीत् । अचविष्ट । अधोष्ट ॥ १० ॥ **अथ परस्मैपदिनः** ॥ **टुदु** उपतापे दुनोति ॥ १ ॥ **हि** गतौ वृद्धौ च ॥ **हिनुमीना** ।८।४।१५ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात् ॥ प्रहिणोति ॥ **हेरचङि** ।७।३।५६ ॥ अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु चङि ॥ जिघाय ॥ २ ॥ **पृ** प्रीतौ । पृणोति । पपार ॥ ३ ॥ **स्पृ** प्रीतिपालनयोः । प्रीतिचलनयोरित्यन्ये । चलनं जीवनमिति स्वामी । स्पृणोति । पस्पार ॥ ४ ॥ **स्मृ** इत्येके । स्मृणोति । पृणोत्यादयस्त्रयश्छान्दसा इत्याहुः ॥ ५ ॥ **आप्लृ** व्याप्तौ । आप्नोति । आप्नुतः । आप्नुवन्ति । आप्नुवः । आप । आप्ता । आप्नुहि । लृदित्त्वादङ् । आपत् ॥ ६ ॥ **शक्लृ** शक्तौ ॥ अशकत् ॥ ७ ॥ **राध साध** संसिद्धौ । राध्नोति ॥ **राधो हिंसायाम्** ।६।४।१२३ ॥ एत्त्वाभ्यासलोपौ स्तः किति ङिति सेटि थलि च ॥ अपरेधतुः । रेधुः । रेधिथ । राद्धा । साध्नोति । साद्धा । असात्सीत् । असाद्धाम् ॥ ९ ॥ **अथ द्वावनुदात्तेतौ** ॥ **अशू** व्याप्तौ संघाते च । अश्नुते ॥ **अश्नोतेश्च** ।७।४।७२ ॥ दीर्घादभ्यासात्तवर्णात्परस्य नुट् स्यात् ॥ आनशे । अशिता । अष्टा । अशिष्यते । अक्ष्यते । अश्नुवीत । अक्षीष्ट । अशिषीष्ट । आशिष्ट । आष्ट । आक्षाताम् ॥ १ ॥ **ष्टिघ** आस्कन्दने । स्तिघ्नुते । तिष्टिघे । स्तेघिता ॥ २ ॥ अथ **आगणान्तात्परस्मैपदिनः** ॥ **तिक तिग** गतौ च । चादास्कन्दने । तिक्नोति । तिग्नोति ॥ २ ॥ **षघ** हिंसायाम् । सघ्नोति ॥ **ञिधृषा** प्रागल्भ्ये ॥ धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता ॥ ४ ॥ **दम्भु** दम्भने । दम्भनं दम्भः । दभ्नोति । ददम्भ ॥ **श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं** वेति व्याकरणान्तरमिहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् । अनिदितामिति नलोपः । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादेत्त्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ ॥ **दम्भेश्च** * ॥

---

१ **प्रहिणोतीति** । गुणस्य स्थानिवत्त्वाद् हिनुशब्दोऽत्र बोध्यः ॥ "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" इति तु न, "तस्य दोषः संयोगादिलोप" इत्यादिना निषेधात् ॥ २ "**हेरचङि**" इति । "अचङि" इति पर्युदासो न्याय्यः, इति शेखरकृत् । ण्यन्तस्य हिनोतिग्रहणेनाग्रहणाद् "अजीहयत्" इत्यत्र कुत्वाप्राप्ते "अचङि" इति प्रतिषेध एव "**प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम्**" इति परिभाषां ज्ञापयति ॥ ननु "हिनोतेरभ्यासात्परस्य कुत्वम्" इति खलु सूत्रार्थः । ततश्च ण्यन्तेऽपि "अजीहयत्" इत्यत्र हिनोतेरेवाभ्यासो नान्यस्य । चङ्परकधात्ववयवस्यैकाच एव द्वित्वविधानात् । एवं च कुत्वप्राप्तेरव्याघातात् कथं प्रतिषेधानार्थक्यमिति चेन्न, ण्वुलन्तप्रकृतिकाचक्षाणण्यन्तात्सनि "जिहायकयिषति" इत्यत्र कुत्ववारणाय हि "धातुनिष्ठाङ्गसंज्ञानिमित्तभूतप्रत्ययप्रयुक्तद्वित्वनिमित्तकाभ्यासात् परस्य कुत्वम्" इत्यर्थस्य प्रत्यासत्तिमूलकस्य अवश्यमभ्युपेयतया प्रकृते द्वित्वनिमित्तभूतस्य चङ्प्रत्ययस्य णिजन्तनिष्ठाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वेऽपि हिधातुनिष्ठाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावेन कुत्वाप्राप्तेः प्रतिषेधानर्थक्यमित्याशयात् । इयं च कुत्वविषयैव । तदुक्तं भाष्ये—"हेश्चङि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात्" ज्ञापकं तु "चङोऽन्यत्र ण्यन्तेऽपि कुत्वभावस्य" इति ॥ ३ "**अश्नोतेः**" **इति** । "अशेः" इति वक्तव्येऽश्नातिव्यावृत्त्यर्थं श्नुनिर्देशः ॥ ४ **इहाप्याश्रीयत इति** । "सदेः परस्य लिटि" इति सूत्रस्थः "परिषस्वज" इति भाष्यप्रयोगः, "देभतुः" इति "अत एक–" इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगश्चेह मानम् ॥ ५ "**दम्भेश्च**" **इति** । "अत एक–" इति सूत्रे भाष्ये वार्तिकम् ॥

एत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ। देभतुः । ददम्भतुः ॥ इदं कित्त्वं पिदपिद्विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते तिप्सिप्मिप्सु—देभ । देभिथ । देभेति । रूपान्तरं बोध्यम् ॥ अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते तु—ददम्भ । ददम्भिथ । ददम्भेत्येव । दम्यात् ॥ ५ ॥ ऋधु वृद्धौ ॥ ६ ॥ तृप प्रीणन इत्येके ॥ क्षुभ्नादित्वाण्णत्वं न । तृप्नोति ॥७॥ छन्दसि ॥ आगणान्तादधिकारोऽयम् । अह व्याप्तौ । अह्नोति ॥ १ ॥ दघ घातने पालने च । दघ्नोति ॥ २ ॥ चमु भक्षणे । चम्नोति ॥ ३ ॥ रि क्षि चिरि जिरि दाश दृ हिंसायाम् ॥ रिणोति । क्षिणोति । अयं भाषायामपीत्येके । 'न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति' ॥ ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाश्नोति । दृणोति ॥ ९ ॥ वृत् ॥

इति स्वादिप्रकरणम् ।

अथ तुदादिप्रकरणम् ।

तुद व्यथने ॥ **इतः षट् स्वरितेतः ॥ तुदादिभ्यः शः । ३ । १ । ७७ ॥** तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता । अतौत्सीत् । अतुत्त ॥ १ ॥ **णुद** प्रेरणे । नुदति । नुदते । नुनोद । नुनुदे । नोत्ता ॥ २ ॥ **दिश** अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् । देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षत ॥ ३ ॥ **भ्रस्ज** पाके । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । सस्य श्चुत्वेन शः । शस्य जश्त्वेन जः । भृज्जति भृज्जते ॥ **भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ।६।४।४७॥** भ्रस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके ॥ मित्त्वादन्त्यादचः परः । स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज । बभर्जतुः । बभर्जिथ । बभर्ष्ठ बभर्जे । रमभावे । बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जिथ । स्कोरिति सलोपः । व्रश्चेति षः । बभ्रष्ठ । बभ्रज्जे । भ्रष्टा । भर्ष्टा । भ्रक्ष्यति । भर्क्ष्यति । क्ङिति रमागमं बाधित्वा संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ भृज्ज्यात् । भृज्ज्यास्ताम् । भर्क्षीष्ट । भ्रक्षीष्ट । अभार्क्षीत् । अभ्राक्षीत् ।

---

१ **सुधाकरादय इति** । अत्रारुचिर्बीजं तु "श्रन्थिग्रन्थि-" इत्यत्र लिट्पदस्य कित्पदस्य च कर्तव्यतापत्त्या गौरवमिति, मम तु व्याकरणान्तरेऽपि "असंयोगात्" इति कित्प्रकरण एवैतदिति तयोरकर्तव्यता स्पष्टैव । २ **"छन्दसि" इति** । गणसूत्रमेतत् ॥ इति स्वादयः ॥ ३ **"तुद"** व्यथनं पीडा ॥ ४ **तुदतीति** । लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वाच्छे ततः "सार्वधातुकमपित्" इति ङित्त्वे "क्ङिति च" इति निषेधाद् गुणाभावः ॥ ५ **अतिसर्जनं दानमिति** । धातूनामनेकार्थत्वात् "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" इति सूत्रे "दिशिरुच्चारणक्रियः" इति व्याख्याप्यविरुद्धा ॥ ६ "रम्" इत्यस्यान्त्यादचः परत्वे "रोपधयोः" इति षष्ठीनिर्देशस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह-**निवृत्तिरिति** ॥ "बरीभृज्यते" इत्यत्र रीको रेफस्य न निवृत्तिरभ्यासस्य नैरर्थक्यात् । समुदायस्य तु न भ्रस्जित्वं द्विष्प्रयोगपक्षे दुरुपपादत्वात् ॥ ७ **बभ्रज्जतुरिति** । संयोगात्परत्वेन कित्त्वाभावात्संप्रसारणाभावः ॥ ८ ननु आशीर्लिङि सम्प्रसारणं बाधित्वा परत्वाद् रमि सकृद्गतिन्यायेन सम्प्रसारणाभावे पुनःप्रसङ्गविज्ञानेन सम्प्रसारणेऽप्याद्गुणे "भर्ज्यात्" इति स्यादत आह-**पूर्वविप्रतिषेधेनेति** । सम्प्रसारणरमोः "भृज्जति" "भर्ष्टा" इति क्रमेणावकाशौ ॥ कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण सम्प्रसारणस्य नित्यत्वात् पूर्वविप्रतिषेधो नाङ्गीकार्य इति केचित् । नच ऋकारान्तर्गतरेफमादाय रमपि नित्य इति वाच्यम्, सिद्धान्ते वर्णग्रहणे वर्णैकदेशाग्रहणात् । इति स्पष्टं भाष्ये ॥

अभ्रष्ट । अभ्रष्ट ॥ ४ ॥ **क्षिप** प्रेरणे । क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षैप्सीत् । अक्षिप्त । ॥ ५ ॥ **कृष** विलेखने ॥ कृषति । कृषते । क्रष्टा । कृष्यात् । कृक्षीष्ट । 'स्पृशमृशकृषेति सिज्वा पक्षे क्सः । सिचि अम्वा । अक्राक्षीत् । आकार्क्षीत् । अकृक्षत् । तङि 'लिङ्सिचाविति कित्त्वादम्न । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत । अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त ॥ ६ ॥ **ऋषी** गतौ । परस्मैपदी । ऋषति । आनर्ष ॥ ७ ॥ **जुषी** प्रीतिसेवनयोः ॥ **आत्मनेपदिनश्चत्वारः** । जुषते ॥ १ ॥ **ओविजी** भयचलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते । **विज इट् ।१।२।२** ॥ विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङिद्वत् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते ॥ २ ॥ **ओलजी ओलस्जी** व्रीडायाम् । लजते । लेजे । लज्जते । लज्जे ॥ ४ ॥ **अथ परस्मैपदिनः** ॥ **ओव्रश्चू** छेदने । ग्रहिज्येति । वृश्चति ॥ वव्रश्च । वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ । वव्रष्ठ । 'लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणम् । रेफस्य ऋकारः । 'उरत्' तस्य 'अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाद् 'न संप्रसारणे' इति वस्योत्वं न । व्रश्चिता । व्रष्टा । व्रश्चिष्यति व्रक्ष्यति । वृश्च्यात् । अव्रश्चीत् । अव्राक्षीत् ॥ १ ॥ **व्यच** व्याजीकरणे । विचति । विव्याच विविचतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत् । अव्यचीत् । "**व्यचेः कुटादित्वमनसीति** तु नेह प्रवर्तते । अनसीति । पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् ॥ २ ॥ **उछि** उञ्छे । उञ्छति ॥ ३ ॥ **उच्छी** विवासे । उच्छति ॥ ४ ॥ **ऋच्छ** गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । 'ऋच्छत्यृतामिति गुणः । द्विहल्ग्रहणस्यानेकहल्उपलक्षणत्वान्नुट् । आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । ऋच्छिता ॥ ५ ॥ **मिच्छ** उत्क्लेशे । उत्क्लेशः पीडा । मिमिच्छ । अमिच्छीत् ॥ ६ ॥ **जर्ज चर्च झर्झ** परिभाषणभर्त्सनयोः ॥ ९ ॥ **त्वच** संवरणे । तत्वाच ॥ १० ॥ **ऋच** स्तुतौ । आनर्च ॥ ११ ॥ **उब्ज** आर्जवे ॥ १२ ॥ **उज्झ** उत्सर्गे ॥ १३ ॥ **लुभ** विमोहने ॥ विमोहनमाकुलीकरणम् । लुभति । लोभिता । लोब्धा । लोभिष्यति ॥ १४ ॥

१–१ **अकृक्षतेति** । क्सादेशे तङेकवचने, सिच्पक्षे बहुवचने च "अनतः" इत्यदादेशे एतदेव रूपम् ॥ २ **अकृक्षन्तेति** । क्सादेशे "अनतः" इत्युक्तेरदादेशो न ॥ ३ **वव्रष्ठेति** । इडभावे "स्कोः–" इति सलोपे चकारस्य "व्रश्च–" इति षत्वे "ष्टुना–" इति ष्टुत्वम् । न च सकाराभावात् कथं "स्कोः"–इति लोप इति वाच्यम् । धातुपाठे सकारस्य पाठात् । तदाहुः–"**नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्चे षाट्टवर्गस्तवर्गजः** ॥" इति । अस्यार्थः–धातुषु झलि परतो यौ अनुस्वारपञ्चमान्त्यतमौ दृश्येते तौ नकारजौ ज्ञेयौ । नकाराज्जातौ नकारजौ नकारस्थानिकौ । यथा "वृंहु स्रंसु अञ्चु मन्थ" इत्यादि । "नश्चापदान्तस्य" इत्यनुस्वारः । "अनुस्वारस्य ययि–" इति परसवर्ण इति तत्त्वम् ॥ तथा चे चकारे परे शकारः सकारजो ज्ञेयः । यथा प्रकृतधातौ । "स्तोः श्चुना–" इत्यनेनेति तत्त्वम् ॥ एवञ्च श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् सकारलोपः सुलभ एव प्रकृते इति भावः ॥ तथा षात् रेफषकारात् परो दृश्यमानष्टवर्गस्तवर्गजो ज्ञेयः । यथा "ऊर्णु–ष्ठा" प्रभृतिधातुषु । "रषाभ्यां नो णः" "ष्टुना ष्टुः" इति सूत्राभ्यामिति तत्त्वम् ॥ ४ **कृन्मात्रेति** । अवधारणे मात्रशब्दः । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः ॥ ५ "**उच्छी**" **विवासः** समाप्तिः ॥ ६ नन्वस्य तुकि तस्य चुत्वेन चकारे लिटि द्वित्वेऽभ्यासकार्ये "ऋच्छत्यृताम्" इति गुणे त्रिहल्त्वान्नुट् न स्यादत आह–**अनेकहलिति** ॥

दित्याहुः ॥ ५० ॥ **खुर** छेदने ॥ ५१ ॥ **मुर** संवेष्टने ॥ ५२ ॥ **क्षुर** विलेखने ॥ ५३ ॥ **घुर** भीमार्थशब्दयोः ॥ ५४ ॥ **पुर** अग्रगमने ॥ ५५ ॥ **वृहू** उद्यमने । दन्तोष्ठ्यादिः । पवर्गीयादिरित्यन्ये ॥ ५६ ॥ **तृहू स्तृहू तृंहू** हिंसार्थाः । तृहति । ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह । स्तर्हिता । स्तर्ढा । अतृंहीत् । अतार्क्षीत् । आताण्ढाम् ॥ ५९ ॥ **इष** इच्छायाम् । 'इषुगमीति छः । इच्छति । एषिता । एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् ॥ ६० ॥ **मिष** स्पर्धायाम् । मिषति । मेषिता ॥ ६१ ॥ **किल** श्वैत्यक्रीडनयोः ॥ ६२ ॥ **तिल** स्नेहने ॥ ॥ ६३ ॥ **चिल** वसने ॥ ६४ ॥ **चल** विलसने ॥ ६५ ॥ **इल** स्वप्नक्षेपणयोः ॥ ६६ ॥ **विल** संवरणे । दन्तोष्ठ्यादिः ॥ ६७ ॥ **बिल** भेदने । ओष्ठ्यादिः ॥ ६८ ॥ **णिल** गहने ॥ ६९ ॥ **हिल** भावकरणे ॥ ७० ॥ **शिल षिल** उञ्छे ॥ ७२ ॥ **मिल** श्लेषणे ॥ ७३ ॥ **लिख** अक्षरविन्यासे । लिलेख ॥ ७४ ॥ **कुट** कौटिल्ये । 'गाङ्कुटादिभ्य इति ङित्त्वम् । चुकुटिथ । चुकोट । चुकुट । कुटिता ॥ ७५ ॥ **पुट** संश्लेषणे ॥ ७६ ॥ **कुच** संकोचने ॥ ७७ ॥ **गुज** शब्दे ॥ ७८ ॥ **गुड** रक्षायाम् ॥ ७९ ॥ **डिप** क्षेपे ॥ ॥ ८० ॥ **छुर** छेदने ॥ 'न भकुर्छुराम्' इति न दीर्घः—छुर्यात् ॥ ८१ ॥ **स्फुट** विकसने । स्फुटति । पुस्फोट ॥ ८२ ॥ **मुट** आक्षेपमर्दनयोः ॥ ८३ ॥ **त्रुट** छेदने । 'वा भ्राशेति' श्यन्वा । त्रुटयति । त्रुटति । तुत्रोट । त्रुटिता ॥ ८४ ॥ **तुट** कलहकर्मणि । तुटति । तुतोट । तुटिता ॥ ८५ ॥ **चुट छुट** छेदने ॥ ८७ ॥ **जुड** बन्धने ॥ ८८ ॥ **कड**[1] मदे ॥ ॥ ८९ ॥ **लुट** संश्लेषणे ॥ ९० ॥ **कृड** घनत्वे ॥ घनत्वं सान्द्रता । चकर्ड । कृडिता ॥ ॥ ९१ ॥ **कुड** बाल्ये ॥ ९२ ॥ **पुड** उत्सर्गे ॥ ९३ ॥ **घुट** प्रतिघाते ॥ ९४ ॥ **तुड** तोडने । तोडनं भेदः ॥ ९५ ॥ **थुड स्थुड** संवरणे । थुडति । तुथोड । तुस्थोड ॥ ९७ ॥ **खुड छुड** इत्येके ॥ ९९ ॥ **स्फुर फुल** संचलने ॥ १०१ ॥ **स्फुर** स्फुरणे । **स्फुल** संचलन इत्येके ॥ **स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ।८।३।७६** ॥ षत्वं वा स्यात् ॥ निःस्फुरति[2] । निःष्फुरति ॥ **स्फर** इत्यकारोपधं केचित्पठन्ति । पस्फार ॥ १०२ ॥ **स्फुड चुड व्रुड** संवरणे ॥ १०५ ॥ **क्रुड भृड** निमज्जन इत्येके ॥१०७॥ **गुरी** उद्यमने । अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता ॥ १०८ ॥ **णू** स्तवने । दीर्घान्तः । 'परिणूतगुणोदयः' ॥ १०९ ॥ **इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः** ॥ नुवति । अनुवीत् ॥ १ ॥ **धू** विधूनने । धुवति ॥ २ ॥ **गु** पुरीषो-

---

१ **कड मदे इति** । अस्य कुटादित्वसामर्थ्याद् "अतो हलादेः–" इति प्राप्ताया अनिगुलक्षणवृद्धेरपि निषेध इति केचित् ॥ अन्ये तु अशोकवनिकान्यायेनात्र पाठ इति ब्रुवते । यथा रावणो लङ्कायां सीतां नीत्वा राक्षसीभ्य आज्ञप्तवान्–"अशोकवनिकायामियं स्थाप्या" इति । ताश्च तत्र बह्वयः सन्ति, । तत्रैकस्यां स्थीयते चेत् तावतैव तदाज्ञायाः परिपालितत्वात् सर्वत्र स्थापयितुमशक्यत्वाच्चान्यत्र स्थापनं स्वयमेव निवर्तते । इत्यशोकवनिकान्यायार्थः । प्रकृते स्वयमूहनीयम् । २ **निःस्फुरतीति** । निष्फुरति । निष्ष्फुरति । निःष्फुरति । निःस्फुरति । निस्स्फुरति । निस्फुरति । एवं षड् रूपाणि भवन्ति । "खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः" 'वा शरि ।' इति पूर्वोक्तदिशाऽवसेयानि ॥

रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । रिफति । रिरेफ ॥ **रिहे**त्येके । ' शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ' ॥ १९ ॥ **तृप तृम्फ** तृप्तौ ॥ आद्यः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । तृपति । ततर्प । तर्पिता ॥ 'स्पृशमृशेति सिज्विकल्पः पौपादिकस्यैव । अङ्गपवादत्वात् । तेनात्र नित्यं सिच् । अतर्पीत् । तृम्फति । शस्य ङित्त्वादनिदितामिति न-लोपे ॥ **शे तृम्फादीनां नुम्वाच्यः** * ॥ आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र नकारानुपक्तास्ते तृम्फादयः । तृम्फति । ततृम्फ । तृफ्यात् ॥ १७ ॥ **तुप तुम्प तुफ तुम्फ** हिंसायाम् । तुपति । तुम्पति । तुफति । तुम्फति ॥ २१ ॥ **दृप दृम्फ** उत्क्लेशे । प्रथमः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । प्रथमो द्वितीयान्त इत्येके । दृपति । दृम्फति ॥ २३ ॥ **ऋफ ऋम्फ** हिंसायाम् । ऋफति । आनर्फ । ऋम्फति । ऋम्फांचकार ॥ २५ ॥ **गुफ गुम्फ** ग्रन्थे । गुफति । जुगोफ । गुम्फति । जुगुम्फ ॥ २७ ॥ **उभ उम्भ** पूरणे । उभति । उवोभ । उम्भति । उम्भांचकार ॥ २९ ॥ **शुभ शुम्भ** शोभार्थे । शुभति । शुम्भति ॥ ३१ ॥ **दृभी** ग्रन्थे । दृभति ॥ ३२ ॥ **चृती** हिंसाग्रन्थनयोः । चर्तिता । सेसिचीति वेट् ॥ चर्तिष्यति । चर्त्स्यति । अचर्तीत् ॥ ३३ ॥ **विध** विधाने । विधति । वेधिता ॥ ३४ ॥ **जुड** गतौ । जुडति ॥ तवर्गपञ्चमान्त इत्येके । ' मरुतो जुनन्ति ' ॥ ३५ ॥ **मृड** सुखने । मृडति । मर्डिता ॥ ३६ ॥ **पृड** च । पृडति ॥ ३७ ॥ **पृण** प्रीणने । पृणति । पपर्ण ॥ ॥ ३८ ॥ **वृण** च । वृणति ॥ ३९ ॥ **मृण** हिंसायाम् ॥ ४० ॥ **तुण** कौटिल्ये । तुतोण ॥ ४१ ॥ **पुण** कर्मणि शुभे । पुणति ॥ ४२ ॥ **मुण** प्रतिज्ञाने ॥ ४३ ॥ **कुण** शब्दोपकरणयोः ॥ ४४ ॥ **शुन** गतौ ॥ ४५ ॥ **द्रुण** हिंसागतिकौटिल्येषु ॥ ४६ ॥ **घुण घूर्ण** भ्रमणे ॥ ४८ ॥ **षुर** ऐश्वर्यदीप्त्योः । सुरति । सुषोर । आशिषि–सूर्यात् ॥ ४९ ॥ **कुर** शब्दे । कुरति । कूर्यात् । अत्र ' न भकुर्छुरामिति निषेधो न । करोतेरेव तत्र ग्रहणा-

१ रिहधातोः सद्भावे वेदवाक्यं प्रमाणयति–**शिशुं न विप्रा इति** । अत्र " न " इत्युपमार्थीयः । " **नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम्** । " भाषायां लोके । यथा घटो नास्ति पटो नास्ति " इत्यत्र नशब्दोऽस्तित्वं प्रतिषेधति ॥ " **उभयमन्वध्यायम्** " । अन्वध्यायम्=छन्दसि वेदे, उभयम्=प्रतिषेधार्थीय उपमार्थीयश्च इत्यर्थः । "प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति । " यो हि प्रतिषेधार्थीयो भवति, तस्य पुरस्तात्=प्रथमम्, उपाचारः=प्रयोगो भवति । कस्मात् यत्प्रतिषेधति तस्मादित्यर्थः यथा " नेन्द्रं देवममंसत " इति । निषेधार्थीयः प्रथमं पाठात् । " **उपमार्थीय उपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते** । " येन=अर्थेन, उपमेयमर्थमुपमिमीते स उपमार्थीयः । तस्य उपरिष्टात्=उपरि, उपाचारः= पाठ इत्यर्थः यथा प्रकृते । इति यास्कोक्तेः ॥ विप्राः=मेधाविनो ब्राह्मणा (इमं सोमम्) इति शेषः ॥ शिशुं न=शिशुमिव बालमिव, मतिभिः=मतिपूर्वाभिर्वाग्भिः, रिहन्ति=स्तुवन्ति । यथा बालं कश्चिल्लालयति तथा सोमं स्तोत्रशस्त्ररूपाभिर्वाग्भिः स्तुवन्तीति वेदवाक्यार्थः ॥ २ **अङ्गपवादत्वादिति** । " उत्सर्गसमानदेशा अपवादाः " इति न्यायादिति भावः ॥ ३ **आदिशब्दः प्रकारे इति** । "आदिशब्दं तु मेधावी चतुर्ष्वर्थेषु भाषते । सामीप्ये च व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा " इत्यभियुक्तोक्तेरिति भावः । " **प्रकारो भेदसादृश्ये** " इत्यमरोक्तेरत्र नकारवत्त्वेन सादृश्यं गृह्यते तदाह–**तेनेति** ॥ ४ **करोतेरेवेति** । ननु करोतेः " **कुर** " इति स्वरूपस्य लाक्षणिकत्वात् प्रतिपदोक्तत्वेन " कुर शब्दे " इत्यस्यैव तत्र ग्रहणमुचितमिति चेन्न, " **विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्** " इति निर्देशात् करोतेरेव तत्र ग्रहणमित्याशयात् ॥

दित्याहुः ॥ ६० ॥ **खुर** छेदने ॥ ६१ ॥ **मुर** संवेष्टने ॥ ६२ ॥ **क्षुर** विलेखने ॥ ६३ ॥ **घुर** भीमार्थशब्दयोः ॥ ६४ ॥ **पुर** अग्रगमने ॥ ६५ ॥ **वृहू** उद्यमने । दन्तोष्ठ्यादिः । पवर्गीयादिरित्यन्ये ॥ ६६ ॥ **तृहू स्तृहू तृंहू** हिंसार्थाः । तृहति । ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह । स्तर्हिता । स्तर्ढा । अतृंहीत् । अतार्क्षीत् । आतार्ण्ढाम् ॥ ६९ ॥ **इष** इच्छायाम् । 'इषुगमियमां छः' । इच्छति । एषिता । एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् ॥ ६० ॥ **मिष** स्पर्धायाम् । मिषति । मेषिता ॥ ६१ ॥ **किल** श्वैत्यक्रीडनयोः ॥ ६२ ॥ **तिल** स्नेहने । ॥ ६३ ॥ **चिल** वसने ॥ ६४ ॥ **चल** विलसने ॥ ६५ ॥ **इल** स्वप्नक्षेपणयोः ॥ ६६ ॥ **विल** संवरणे । दन्तोष्ठ्यादिः ॥ ६७ ॥ **बिल** भेदने । ओष्ठ्यादिः ॥ ६८ ॥ **णिल** गहने ॥ ६९ ॥ **हिल** भावकरणे ॥ ७० ॥ **शिल षिल** उञ्छे ॥ ७२ ॥ **मिल** श्लेषणे ॥ ७३ ॥ **लिख** अक्षरविन्यासे । लिलेख ॥ ७४ ॥ **कुट** कौटिल्ये । 'गाङ्कुटादिभ्य इति ङित्त्वम्' । चुकुटिथ । चुकोट । चुकुट । कुटिता ॥ ७५ ॥ **पुट** संश्लेषणे ॥ ७६ ॥ **कुच** संकोचने ॥ ७७ ॥ **गुज** शब्दे ॥ ७८ ॥ **गुड** रक्षायाम् ॥ ७९ ॥ **डिप** क्षेपे ॥ ॥ ८० ॥ **छुर** छेदने ॥ 'न भकुर्छुराम्' इति न दीर्घः—छुर्यात् ॥ ८१ ॥ **स्फुट** विकसने । स्फुटति । पुस्फोट ॥ ८२ ॥ **मुट** आक्षेपमर्दनयोः ॥ ८३ ॥ **त्रुट** छेदने । 'वा भ्राश' इति श्यन्वा । त्रुट्यति । त्रुटति । तुत्रोट । त्रुटिता ॥ ८४ ॥ **तुट** कलहकर्मणि । तुटति । तुतोट । तुटिता ॥ ८५ ॥ **चुट छुट** छेदने ॥ ८७ ॥ **जुड** बन्धने ॥ ८८ ॥ **कड**[1] मदे ॥ ॥ ८९ ॥ **लुट** संश्लेषणे ॥ ९० ॥ **कृड** घनत्वे ॥ घनत्वं सान्द्रता । चकर्ड । कृडिता ॥ ॥ ९१ ॥ **कुड** बाल्ये ॥ ९२ ॥ **पुड** उत्सर्गे ॥ ९३ ॥ **घुट** प्रतिघाते ॥ ९४ ॥ **तुड** तोडने । तोडनं भेदः ॥ ९५ ॥ **थुड स्थुड** संवरणे । थुडति । तुथोड । तुस्थोड ॥ ९७ ॥ **खुड छुड** इत्येके ॥ ९९ ॥ **स्फुर स्फुल** संचलने ॥ १०१ ॥ **स्फुर** स्फुरणे । **स्फुल** संचलने इत्येके ॥ **स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः** ।८।३।७६ ॥ षत्वं वा स्यात् ॥ निःस्फुरति[2] । निःष्फुरति ॥ **स्फर** इत्यकारोपधं केचित्पठन्ति । पस्फार ॥ १०२ ॥ **स्फुड चुड व्रुड** संवरणे ॥ १०५ ॥ **क्रुड भृड** निमज्जन इत्येके ॥१०७॥ **गुरी** उद्यमने । अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता ॥ १०८ ॥ **णू** स्तवने । दीर्घान्तः । 'परिणूतगुणोदयः' ॥ १०९ ॥ **इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः** ॥ नुवति । अनुवीत् ॥ १ ॥ **धू** विधूनने । धुवति ॥ २ ॥ **गु** पुरीषो-

---

१ **कड मदे इति** । अस्य कुटादित्वसामर्थ्याद् "अतो हलादेः—" इति प्राप्ताया अनिग्लक्षणवृद्धेरपि निषेध इति केचित् ॥ अन्ये तु अशोकवनिकान्यायेनात्र पाठ इति ब्रुवते । यथा रावणो लङ्कायां सीतां नीत्वा राक्षसीभ्य आज्ञप्तवान्—"अशोकवनिकायामियं स्थाप्या" इति । ताश्च तत्र बह्व्यः सन्ति, । तत्रैकस्यां स्थीयते चेत् तावतैव तदाज्ञायाः परिपालितत्वात् सर्वत्र स्थापयितुमशक्यत्वाच्चान्यत्र स्थापनं स्वयमेव निवर्तते । इत्यशोकवनिकान्यायार्थः । प्रकृते स्वयमूहनीयम् । २ **निःस्फुरतीति** । निष्फुरति । निष्ष्फुरति । निःष्फुरति । निःस्फुरति । निस्स्फुरति । निस्फुरति । एवं षड् रूपाणि भवन्ति । "खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः" 'वा शरि ।' इति पूर्वोक्तदिशाऽवसेयानि ॥

त्सर्गे । जुगुविथ । जुगुथ । गुता । गुष्यति । अगुवीत् । 'ह्रस्वादङ्गात्' अगुताम् । अगुपुः ॥ ॥ ३ ॥ ध्रु गतिस्थैर्ययोः ॥ ध्रुव इति पाठान्तरम् । आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेट् । दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविष्यति । ध्रूयाम् । अध्रुवीत् । अध्रुविष्टाम् ॥ ४ ॥ **कूङ्** शब्दे । दीर्घान्त इति कैयटादयः । कुविता । अकुविष्ट । ह्रस्वान्त इति न्यासकारः । कुता । अकुत ॥ ? ॥ **वृत्** ॥ कुटादयो वृत्ताः ॥ **पृङ्** व्यायामे । प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिङ् । इयङ् । व्याप्रियते । व्यापप्रे । व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत । व्यापृषाताम् ॥ १ ॥ **मृङ्** प्राणत्यागे ॥ **म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ।१।३।६१ ॥** लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङ् नान्यत्र ॥ ङित्त्वं स्वरार्थम् । म्रियते । ममार । ममर्थ । मम्रिव । मर्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ॥ २ ॥ **अथ परस्मैपदिनः सप्त ॥ रि पि** गतौ । अन्तरङ्गत्वादियङ् । रियति । पियति । रेता । पेता ॥ २ ॥ **धि** धारणे ॥ ३ ॥ **क्षि** निवासगत्योः ॥४ ॥ **षू** प्रेरणे । सुवति । सविता ॥ ५ ॥ **कॄ** विक्षेपे । किरति । किरतः । चकार । चकरतुः । करिता । करीता । कीर्यात् । अकारीत् ॥ **किरतौ लवने ।६।१।१४० ॥** उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उपस्किरति । **अडभ्यासव्यवायेऽपि [सुट् कात्पूर्व] इति वक्तव्यम्** * ॥ उपास्किरत् । उपचस्कार ॥ **हिंसायां प्रतेश्च ।६।१।१४१ ॥** उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्याद्धिंसायाम् ॥ उपस्किरति । प्रतिस्किरति ॥ ६ ॥ **गॄ** निगरणे ॥ **अचि विभाषा ।८।२।२१ ॥** गिरते रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ ॥ गिरति । गिलति । जगार । जगाल । जगरिथ । जगलिथ । गरिता । गरीता । गलिता । गलीता ॥ ७ ॥ **दृङ्** आदरे । आद्रियते । आद्रियेते । आदद्रे । आदद्रिषे । आदर्ता । आदरिष्यते । आदृषीष्ट । आदृत । आदृषाताम् ॥ १ ॥ **धृङ्** अवस्थाने । ध्रियते ॥ २ ॥ **अथ परस्मैपदिनः षोडश ॥ प्रच्छ** ज्ञीप्सायाम् । पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ । पप्रष्ठ । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् ॥ १ ॥ **वृत्** ॥ किरादयो वृत्ताः ॥ **सृज** विसर्गे । 'विभाषा सृजिदृशोः' । ससर्जिथ । सस्रष्ठ । स्रष्टा । स्रक्ष्यति । 'सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यमागमः । सृजेत् । सृज्यात् । अस्राक्षीत् ॥२॥

---

१ मृङ्धातोर्ङित्त्वादेवात्मनेपदे सिद्धे "म्रियतेः" इति सूत्रं नियमार्थम् । तदाह-**नान्यत्रेति** । "तङ्" इत्यानस्याप्युपलक्षणम् ॥ २ ननु "म्रियतेः" इति सूत्रस्य विध्यर्थत्वमेवास्तु धातोर्ङित्त्वं मास्त्वित्याशङ्कायामाह-**ङित्त्वं स्वरार्थमिति** । "मा हि मृत" इत्यत्र तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः" इत्यनेन ङितः परस्य लादेशसार्वधातुकस्याऽनुदात्तत्वे कृते धातुरुदात्तः । ङित्त्वाभावे तु प्रत्ययस्योदात्तत्वे धातुरनुदात्तः स्यादिति भावः ॥ न च सिज्लोपस्य स्वरे कर्तव्येऽसिद्धत्वापत्तिरिति वाच्यम्, अस्य ङित्त्वसामर्थ्येनासिद्धत्वस्य बाधात् ॥ ३ **अन्तरङ्गत्वादिति** । 'लघूपधगुणापेक्षया' इत्यादिः ॥ तदुक्तं भाष्ये-"शचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात्" इति । "नाजानन्तर्ये" इति तु न, उत्तरकालप्रवृत्तिकेऽन्तरङ्गे यत्राचोऽनानन्तर्यम्, तत्रैवैतत्प्रवृत्तौ प्रकृते समकालप्रवृत्तिकत्वात् । नव्यमते नाजानन्तर्यपरिभाषाया अभावाच्च ॥ ४ इदं वार्त्तिकं सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ॥

टुमस्जो शुद्धौ। मज्जति। ममज्ज। 'मस्जिनशोर्झलीति नुम्॥ **मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्यः***॥ संयोगादिलोपः। ममङ्क्थ। ममज्जिथ। मङ्क्ता। मङ्क्ष्यति। अमाङ्क्षीत्। अमाङ्क्ताम्। अमाङ्क्षुः॥ ३॥ **रुजो** भङ्गे। रोक्ता। रोक्ष्यति। अरौक्षीत्। अरौक्ताम्॥ ४॥ **भुजो** कौटिल्ये। रुजिवत्॥ ५॥ **छुप** स्पर्शे। छोप्ता। अच्छौप्सीत्॥ ६॥ **रुश रिश** हिंसायाम्। तालव्यान्तौ। रोष्टा। रोक्ष्यति। रेष्टा। रेक्ष्यति॥ ८॥ **लिश** गतौ। अलिक्षत्॥ ९॥ **स्पृश** संस्पर्शने। स्प्रष्टा। स्पर्ष्टा। स्प्रक्ष्यति। स्पर्क्ष्यति। अस्प्राक्षीत्। अस्पार्क्षीत्। अस्पृक्षत्॥ १०॥ **विच्छ** गतौ। 'गुपूधूपेत्यायः। आर्धधातुके वा। विच्छायति। विच्छायांचकार। विविच्छ॥ ११॥ **विश** प्रवेशने। विशति। वेष्टा॥ १२॥ **मृश** आमर्शने। आमर्शनं स्पर्शः। अम्राक्षीत्। अमार्क्षीत्। अमृक्षत्॥ १३॥ **णुद** प्रेरणे कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः॥ १४॥ **षद्लृ** विशरणगत्यवसादनेषु। सीदतीत्यादि भौवादिकवत्। इह पाठो नुम्विकल्पार्थः। सीदती। सीदन्ती। भ्वादौ पाठस्तु णार्थः सादः। स्वरार्थश्च। शबनुदात्तः। शस्तूदात्तः॥ १५॥ **शद्लृ** शातने॥ स्वरार्थ एव पुनः पाठः। शता तु नास्ति। 'शदेः शितः' इत्यात्मनेपदोक्तेः॥ १६॥ **अथ षट् स्वरितेतः॥ मिल** सङ्गमे। 'मिल संश्लेषणे' इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तङर्थः। मिलति। मिलते। मिमेल। मिमिले॥ १॥ **मुच्लृ** मोक्षणे॥ **शे मुचादीनाम् ।७।१।५९॥** नुम् स्यात्॥ मुञ्चति। मुञ्चते। मोक्ता। मुच्यात्। मुक्षीष्ट। अमुचत्। अमुक्त। अमुक्षाताम्॥ २॥ **लुप्लृ** छेदने। लुम्पति। लुम्पते। अलुपत्। अलुप्त॥ ३॥ **विद्लृ** लाभे। विन्दति। विन्दते। विवेद। विविदे। व्याघ्रभूत्यादिमते सेडयम्। वेदिता। भाष्यादिमतेऽनिट्कः। वेत्ता। परिवेत्ता। परिवेदने। ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च लब्धवानित्यर्थः। तृन्तृचौ॥ ४॥ **लिप** उपदेहे। उपदेहो वृद्धिः। लिम्पति। लिम्पते। लेप्ता। 'लिपिसिचीत्यङ्। तङि तु वा। अलिपत्। अलिपत। अलिप्त॥ ५॥ **षिच** क्षरणे। सिञ्चति। सिञ्चते। असिचत्। असिचत। असिक्त। अभिषिञ्चति। अभ्यषिञ्चत्। अभिषिषेच॥ ६॥ अथ **त्रयः परस्मैपदिनः॥ कृती** छेदने। कृन्तति। चकर्त। कर्तिता। कर्तिष्यति। कर्त्स्यति। अकर्तीत्॥ १॥ **खिद** परिघाते। खिन्दति। चिखेद। खेत्ता। अयं दैन्ये दिवादौ रुधादौ च॥ २॥ **पिश** अवयवे। पिंशति। पेशिता। अयं दीपनायामपि। त्वष्टा रूपाणि पिंशतु॥ ३॥ **वृत्।** मुचादयो वृत्ताः। तुदादयश्च॥

इति तुदादिप्रकरणम्।

---

१ ननु "ममस्ज् थ" इति दशायां "मस्जिनशोर्झलि" इति नुमि "मिदचोऽन्त्यात् परः" इत्यन्त्यादचः परे सति "ममन्स्ज् थ" इति स्थिते संयोगादित्वाभावेन "स्कोः–" इति सकारलोपो न स्यादत आह– **मस्जेरन्त्यादिति**। एवं च संयोगादित्वात्सकारलोपः सुलभस्तदाह–**संयोगादिलोप इति**॥ इति तुदादयः॥

अथ रुधादिप्रकरणम् ।

रुधिर् आवरणे । **नव स्वरितेत इरितश्च ॥ रुधादिभ्यः श्नम् । ३ । १ । ७८ ॥** शपोऽपवादः ॥ मित्त्वादन्त्यादचः परः । नित्यत्वाद्गुणं बाधते । रुणद्धि । श्नसोरल्लोपः । नत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वाण्णत्वं न । न पदान्तेति सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति । रोत्स्यते । रुणद्धु । रुन्धात् । रुन्धि । रुणधानि । रुणधै । अरुणत् । अरुन्धाम् । अरुणत् । अरुणः । अरुणधम् । अरुधत् । अरौत्सीत् । अरुद्ध ॥ १ ॥ **भिदिर्** विदारणे । भिनत्ति । भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । भेत्स्यते । अभिनत् । अभिन्ताम् । अभिनदम् । अभिन्त । अभिदत् । अभैत्सीत् । अभित्त ॥ २ ॥ **छिदिर्** द्वैधीकरणे । अच्छिदत् । अच्छैत्सीत् । अच्छित्त ॥ ३ ॥ **रिचिर्** विरेचने ॥ रिणक्ति । रिङ्क्ते । रिरेच । रिरिचे । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत् । अरैक्षीत् । अरिक्त ॥ ४ ॥ **विचिर्** पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते ॥ ५ ॥ **क्षुदिर्** संपेषणे ॥ क्षुणत्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत् । अक्षौत्सीत् । अक्षुत्त ॥ ६ ॥ **युजिर्** योगे । योक्ता ॥ ७ ॥ **उच्छृदिर्** दीप्तिदेवनयोः । छृणत्ति । छृन्ते । चच्छर्द । 'सेसिचीति वेट्—चच्छृदिषे । चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति । छर्त्स्यति । अच्छृदत् । अच्छर्दीत् । अच्छर्दिष्ट ॥ ८ ॥ **उतृदिर्** हिंसानादरयोः ॥ तृणत्तीत्यादि छृणत्तिवत् ॥ ९ ॥ **कृती** वेष्टने । **परस्मैपदी** । कृणत्ति । आर्धधातुके तौदादिकवत् ॥ १ ॥ ञि **इन्धी** दीप्तौ ॥ त्रय **आत्मनेपदिनः ॥ श्नान्नलोपः । ६ । ४।२३ ॥** श्नमः परस्य नस्य लोपः स्यात् ॥ श्नसोरल्लोपः ॥ इन्धे । इन्त्से । इन्धिता । इनधै । ऐन्ध । ऐन्धाः ॥ १ ॥ **खिद** दैन्ये । खिन्ते । खेत्ता ॥ २ ॥ **विद** विचारणे । विन्ते । वेत्ता ॥ ३ ॥ **अथ परस्मैपदिनः ॥ शिष्लृ** विशेषणे । शिनष्टि । शिंष्टः । शिंषन्ति । शिशेषिथ । शेष्टा । शेक्ष्यति । हेर्धिः । जश्त्वम् । ष्टुत्वम् । 'झरो झरीति वा डलोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । शिण्ढि । शिण्ड्ढि । शिनषाणि । अशिनट् । ऌदित्त्वादङ् । अशिषत् ॥ १ ॥ **पिष्लृ** संचूर्णने । शिषिवत् । पिनष्टि ॥ २ ॥ **भञ्जो** आमर्दने । भनक्ति । बभञ्जिथ । बभङ्क्थ । भङ्क्ता ॥ ३ ॥ **भुज** पालनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् ॥ ४ ॥ **तृह**

---

१ **आवरणं** प्रवृत्तिविघातकमाच्छादनम् ॥ २ **रुधादिभ्यः इति** । अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वेऽपि सौत्रत्वाज्जश्त्वाभावः ॥ अस्य मित्त्वेऽपि प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययत्वमपि, अत एव शस्येत्त्वम् ॥ एवं च "रुधादिभ्यो धातुभ्योऽन्त्यादचः परः श्नम्प्रत्ययो भवति" इति वाक्यार्थः ॥ ३ **"रिचिर्" इति** । **विरेचनं** मलादेर्निःसारणम् । अधोदेशसंयोगानुकूलो व्यापार इति यावत् ॥ ४ **"शिष्लृ" इति** । विद्यमानं सद् व्यावर्तकं विशेषणम् । ५ काशिकासम्मताष्टाध्यायीपाठमभिप्रेत्याह–**"शिण्ड्ढि" इति** । "दीर्घादाचार्याणाम्" "अनुस्वारस्य ययि–" "वा पदान्तस्य" "तोर्लि" "उदः स्था–" "झयो हो–" "शश्छोऽटि" "झलां जश् झशि" "अभ्यासे चर्च" "खरि च" "वावसाने" "अणोऽप्रगृह्यस्य–" "हलो यमां यमि लोपः" "झरो झरि सवर्णे" "उदात्तादनुदात्तस्य–" इति भाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठपक्षे तु परसवर्णदृष्ट्या "झरो झरि" इत्यस्य "झलां जश् झशि" इत्यस्य चासिद्धत्वेन ययपरत्वाभावात् परसवर्णाप्राप्तेः "शिं [ड्] ढि" इति सानुस्वार एव पाठः । इति बोध्यम् ॥

हिंसि हिंसायाम् ॥ **तृणह इम् ।७।३।९२ ॥** तृहः श्नमि कृते इमागमः स्याद्धलादौ पिति ॥ तृणेढि । तृण्ढः । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेट् । हिनस्ति । जिहिंस । हिंसिता ॥ ६ ॥ **उन्दी** क्लेदने । उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति । उन्दाञ्चकार । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः । औनत् । औनदम् ॥ ७ ॥ **अञ्जू** व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ आनङ्क्थ । अङ्क्ता । अञ्जिता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक् ॥ **अञ्जेः सिचि ।७।२।७१ ॥** अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् ॥ आञ्जीत् ॥ ८ ॥ **तञ्चू** सङ्कोचने । तनक्ति । तङ्क्ता । तञ्चिता ॥ ९ ॥ **ओविजी** भयचलनयोः । विनक्ति । विङ्क्तः । विज इडिति ङित्त्वम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् ॥ १० ॥ **वृजी** वर्जने । वृणक्ति । वर्जिता ॥ ११ ॥ **पृची** संपर्के । पृणक्ति । पपर्च ॥ १२ ॥

इति रुधादिप्रकरणम् ।

अथ तनादिप्रकरणम् ।

अथ **सप्त स्वरितेतः ॥ तनु** विस्तारे ॥ तनादिकृञ्भ्य उः ॥ तनोति । तन्वः । तनुवः । तनुते । ततान । तेने । तनु । अतनीत् । अतानीत् ॥ **तनादिभ्यस्तथासोः ।२।४।७९ ॥** तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः परतः ॥ थासा साहचर्यादेकवचनं तशब्दो गृह्यते । तेनेह न—यूयमतनिष्ट ॥ 'अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । तङि । अतत । अतनिष्ट । अतथाः । अतनिष्ठाः ॥ १॥ **षणु** दाने । सनोति । सनुते । 'ये विभाषा' । सायात् । सन्यात् । 'जनसनेत्यात्त्वम् । असात । असनिष्ट । असाथाः । असनिष्ठाः ॥ २ ॥ **क्षणु** हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत । अक्षणिष्ट । अक्षथाः । अक्षणिष्ठाः ॥ ३ ॥ **क्षिणु** च । उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति न भवतीत्यात्रेयादयः । भवत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति । क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षेणीत् । अक्षित । अक्षेणिष्ट ॥ ४ ॥ **ऋणु** गतौ । ऋणोति । अर्णोति । अर्णुतः । अर्ण्वन्ति । आनर्ण । अनृणे । अर्णितासि । आर्णीत् । आर्त । आर्णिष्ट । आर्थाः । आर्णिष्ठाः ॥ ५ ॥ **तृणु** अदने । तृणोति । तर्णोति । तृणुते । तर्णुते ॥ ६ ॥ **घृणु** दीप्तौ । जघर्ण । जघृणे ॥ ७ ॥ **अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥ वनु** याचने । वनुते । ववने । चान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति । ववान ॥ १ ॥ **मनु** अवबोधने । मनुते । मेने ॥ २ ॥ **डुकृञ्** करणे ।

---

१ **"तृणह—" इति** । श्नमि कृते इम् यथा स्यादिति श्नमा निर्देशः, अन्यथा येन नाप्राप्तिन्यायेन इम् श्नमो बाधकः स्यात् । तदाह—**श्नमि कृते इति** । २ **"अञ्जू" इति । व्यक्ति**विवेचनम् । **म्रक्षणं** स्निग्धता । ३ **अञ्जेः सिचि** । ऊदिल्लक्षणविकल्पापवादः । इति रुधादयः । ४ **आत्रेयादय इति** । अत्रारुचिबीजं तु तदनित्यत्वे भाष्यानुक्तत्वम् । " क्षिणु " इत्यादिप्रयोगास्तु "बहुलमेतन्निदर्शनम्" इति रीत्या क्षिधातुं स्वादावप्यङ्गीकृत्य निर्वाह्याः । इति वस्तुस्थितिः ॥

करोति । अत उत्सार्वधातुके । कुरुतः । यण् । न भकुर्छुरामिति न दीर्घः । कुर्वन्ति ॥ **नित्यं करोतेः । ६।४ । १०८ ॥** करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्यान्म्वोः परयोः ॥ कुर्वः । कुर्मः । चकर्थ । चकृव । चकृषे । कर्ता । करिष्यति ॥ **ये च । ६ । ४ । १०९ ॥** कृञ उ-लोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे ॥ कुर्यात् । आशिषि । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । 'तनादिभ्य इति लुकोऽभावे 'ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः । अकृत । अकृथाः ॥ **संपरिभ्यां करोतौ भूषणे ।६।१।१३७ ॥ समवाये च । ६ । १।१३८ ॥** संपरिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे संघाते चार्थे । संस्करोति । अलंकरोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट् । संस्कृतं भक्षा इति ज्ञापकात् । परिनिविभ्य इति षः । परिष्करोति ॥ सिवादीनां वा ॥ पर्यष्कार्षीत् । पर्यस्कार्षीत् ॥ **उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ।६।१।१३९ ॥** उपात्कृञः सुट् स्यादेष्वर्थेषु चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः ॥ प्रतियत्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्याहार आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या । अलंकृतेत्यर्थः । उपस्कृता ब्राह्मणाः । समुदिता इत्यर्थः । एधो दकस्योपस्कुरुते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं भुङ्क्ते । विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते । वाक्याध्याहारेण ब्रूत इत्यर्थः ॥ **सुट्कात्पूर्वः ।६।१।१३५ ॥** "अडभ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तम् । संचस्कार । कात्पूर्व इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते । अन्तरङ्गत्वात्सुट् । ततो द्वित्वम् । एवं च 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' । संचस्करतुः ॥ 'कृसृभृ' इति सूत्रे 'ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रे च '**कृञोऽसुट इति वक्तव्यम् *** ॥' तेन ससुट्कात्परस्येट् । संचस्करिथ ।

---

१ "**नित्यं करोतेः**" । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे लब्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ २ **समवाये चेति** । समवायः सम्बन्धः, समूहश्च ॥ ३ **सुट् कात् पूर्व इति** । अत्र "**सुट् कात् पूर्वः**" इति सूत्रम् । "**अडभ्यासव्यवायेऽपि**" इति वार्तिकम् । अभ्यासस्यानर्थकत्वेन उत्तरखण्डस्यैवार्थवत्तया करोतित्वेन च तस्य समोऽभ्यासेन व्यवधानाद्, अड्विषये विकरणान्तभक्ततयाऽटस्तेन व्यवधानात् सुटोऽप्राप्तौ "अडभ्यासव्यवायेऽपि" इत्यारब्धम् । "अडभ्यासव्यवायेऽपि सुड् भवति, स च कात्पूर्वः" इत्यर्थः । भाष्यकृता तु "अडभ्यासव्यवायेऽपि" इति प्रत्याख्यातम्, तथा हि-"अत्र कात् पूर्वग्रहणं कालावधारणार्थम्, तदा सुड् भवति यदा कृतः कात् पूर्वो भवति" इति । तेनान्तरङ्गमपि द्वित्वादिकं बाधित्वा पूर्वं सुट् इति तस्यानावश्यकत्वात् ॥ ४ "कात् पूर्वः" इत्यपि प्रत्याख्यातमित्याह-**पूर्वं धातुरिति** । "**उपसर्गेण**" इत्यस्य "तदर्थेन" इत्यर्थः । अत एव "अनुभूयते" इति कर्मणि लकारः । एवं च-अन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तकत्वादड्द्वित्वाद्यपेक्षया सुडन्तरङ्ग इत्याशयः ॥ "सुट्" इत्यंशस्तु "सम्परिभ्याम्-" इत्यत्रैव पाठ्य इति तदाशयः । ५ **ऋतश्च संयोगादेरिति** । ननु द्वित्वे समुदायस्यैवाङ्गत्वेन संयोगादित्वं दुरुपपादनम्, नित्यत्वेन गुणात् पूर्वं "शर्पूर्वाः खयः" इत्यस्य प्रवृत्तेरिति चेन्न, प्रत्ययोत्पत्तिवेलायां संयोगादित्वस्य विवक्षणेनादोषात् । अत एव "सस्वरतुः" इत्यादिसिद्धिः । सूत्रं च सार्थकम् । सुट् तु सम्परिभ्यां परत्वयोग्यस्य सुड्विधानात् प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव ।

संचस्करिव । 'गुणोर्तीति सूत्रे नित्यं छन्दसीति सूत्रान्नित्यमित्यनुवर्तते । नित्यं यः संयोगादि-स्तस्येत्यर्थात्सुटि गुणो न । संस्क्रियात् । ऋतश्च संयोगादेरिति लिङ्सिचोर्नेट् । एकाच उपदेश इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिरिति व्याख्यानात् । संस्कृषीष्ट । समस्कृत । समस्कृषाताम् ॥ १ ॥

इति तनादिप्रकरणम् ।

अथ क्र्यादिप्रकरणम् ।

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ॥ **क्र्यादिभ्यः श्ना । ३ । १ । ८१ ॥** क्रीणाति । ई हल्यघोः । क्रीणीतः । ईत्वात्पूर्वं झेरन्तादेशः । परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं झस्याद्भावः । ततः 'श्नाभ्यस्तयोरात' इत्याल्लोपः । क्रीणन्ति । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रयिथ । चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रै-षीत् । अक्रेष्ट ॥ १ ॥ **प्रीञ्** तर्पणे कान्तौ च । कान्तिः कामना । प्रीणाति । प्रीणीते ॥ २ ॥ **श्रीञ्** पाके ॥ ३ ॥ **मीञ्** हिंसायाम् ॥ हिनुमीना । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । मीनातिमिनोतीत्येज्विषये आत्त्वम् । ममौ । मिम्यतुः । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ॥ ४ ॥ **षिञ्** बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता ॥ ५ ॥ **स्कुञ्** आप्रवणे ॥ **स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च । ३ । १ । ८२ ॥** चात् श्ना । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव । चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट ॥ ६ ॥ स्तन्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ द्वितीयो निष्कोषणार्थश्चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । **सर्वे परस्मैपदिनः** । नलोपः । विष्टभ्नोति । विष्टभ्नाति । अवष्टभ्नोति । अवष्टभ्नाति । अवतष्टम्भ । जॄस्तन्भ्वित्यङ्वा । व्यष्टभत् । व्यष्टम्भीत् । स्तुभ्नोति । स्तुभ्नाति । **वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् । ८ । ३ । ७७ ॥** वेः परस्य स्कभ्नातेः सस्य षः स्यात् ॥ विष्कभ्नोति । विष्कभ्नाति । स्कुभ्नोति । स्कुभ्नाति ॥ **हलः श्नः शानज्झौ ॥**

---

१ **नित्यमित्यनुवर्तते इति** । इदं चिन्त्यम् । तस्यातिदूरत्वात् । विच्छिन्नत्वाच्च । नित्य-ग्रहणस्य "नित्यं छन्दसि" इति सूत्रे "उरृत्" इति सूत्रानन्तरं पाठेन विधेयविशेषणत्वाच्च । (ऋका-रस्य विशेषणत्वादित्यर्थः) ॥ किंच–"नित्यं संयोगादित्वं न प्रयोगमात्रावच्छेदेन, "सस्वरतुः सस्वरिथ" इत्यादौ तदभावात् । "यगादिघटितप्रयोगमात्रावच्छेदेन नित्यं संयोगादित्वम्" इत्यपि न, "अस्तर्यत, तरी-स्तर्यात्" इत्यादावभावात् । नित्यग्रहणासम्बन्धादेव च "प्रत्येकं संयोगसंज्ञा" इति पक्षे "संहृषीष्ट" संह्वषिते" इत्यादौ इड्गुणापादानपरं "हलोऽनन्तराः–" इति सूत्रस्थं भाष्यं सङ्गच्छते । प्रत्येकं संयोगसंज्ञापक्षे "संहृषीष्ट" इत्यत्रेडापादानपरभाष्यप्रामाण्येन इड्विधावुपदेशग्रहणानुवृत्तिरपि न युक्ता । तस्मादिड्गुणयोः "असुटः" इति प्रतिषेधवचनारम्भ एव ज्यायानिति वदन्ति प्रतिभाशालिनो भाष्यतत्त्वविदो नूतनाः ॥ इदि तनादयः ॥
२ **विष्कभ्नोतीति** । ननु "वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्" इति सूत्रे श्नाप्रत्ययनिर्देशाद् यदा श्नाप्रत्ययस्तदैव षत्वं न्या-य्यमिति कथमत्र श्नुप्रत्ययपक्षे षत्वमिति चेन्न, धातुनिर्देशे श्तिपूप्रत्यये कृते विकरणस्यावश्यकतया शबपवादयोः श्नुश्नाप्रत्यययोः प्रवृत्तिरवश्यमभ्युपेया, तत्रान्यतरोच्चारणं साधुत्वार्थमेव, न त्वितरव्यावृत्त्यर्थमिति स्वीकारात् ॥

।३।१।८३ ॥ हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्याद्धौ परे ॥ स्तभान । स्तुभान । स्कभान । स्कुभान । पक्षे स्तभ्नुहीत्यादि ॥ ६ ॥ **युञ्** बन्धने । युनाति । युनीते । योता ॥ ७ ॥ **क्नूञ्** शब्दे । क्नूनाति । क्नूनीते । क्नविता ॥ ८ ॥ **द्रूञ्** हिंसायाम् । द्रूणाति । द्रूणीते ॥ ९ ॥ **पूञ्** पवने ॥ **प्वादीनां ह्रस्वः ।७।३।८०** ॥ शिति परे ॥ पुनाति । पुनीते । पविता ॥ १० ॥ लूञ् छेदने । लुनाति । लुनीते ॥ ११ ॥ **स्तॄञ्** आच्छादने । स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार । तस्तरतुः । स्तरिता । स्तरीता । स्तृणीयात् । स्तृणीत । आशिषि–स्तीर्यात् । लिङ्सिचोरिति वेट् ॥ **न लिङि ।७।२।३९** ॥ वॄत इटो लिङि दीर्घो न स्यात् ॥ स्तरिषीष्ट । उश्चेति कित्त्वम् । स्तीर्षीष्ट । सिचि च परस्मैपदेष्विति न दीर्घः । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तरिष्ट । अस्तरीष्ट । अस्तीर्ष्ट ॥ १२ ॥ **कॄञ्** हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे ॥ १३ ॥ **वॄञ्** वरणे । वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे । वरिता । वरीता । आशिषि उदोष्ठ्यपूर्वस्य । वूर्यात् । वरिषीष्ट । वूर्षीष्ट । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवूर्ष्ट ॥ १४ ॥ **धूञ्** कम्पने ॥ धुनाति । धुनीते । दुधविथ । दुधोथ । दुधुविव । धोता । धविता । स्तुसुधूञ्भ्य इतीट् । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट ॥ १५ ॥

अथ बध्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥ **शॄ** हिंसायाम् । 'शॄदॄप्रां ह्रस्वो वेति ह्रस्वपक्षे यण् । अन्यदा 'ऋच्छत्यॄतामिति गुणः । शश्रतुः । शशरतुः । श्र्युकः किर्तीति निषेधस्य क्रादिनियमेन बाधः । शशरिव । शश्रिव । शरिता । शरीता । शृणीहि । शीर्यात् । अशारिष्टाम् ॥ १ ॥ **पॄ** पालनपूरणयोः । पप्रतुः । पपरतुः । आशिषि–पूर्यात् ॥ २ ॥ **वॄ** वरणे ॥ भरण इत्येके ॥ ३ ॥ **भॄ** भर्त्सने । भरणेप्येके ॥ ४ ॥ **मॄ** हिंसायाम् । मृणाति । ममार ॥ ५ ॥ **दॄ** विदारणे । ददरतुः । दद्रतुः ॥ ६ ॥ **जॄ** वयोहानौ ॥ ७ ॥ **झॄ** इत्येके ॥ ८ ॥ **धॄ** इत्यन्ये ॥ ९ ॥ **नॄ** नये ॥ १० ॥ **कॄ** हिंसायाम् ॥ ११ ॥ **ॠ** गतौ । ऋणाति । अरांचकार । अरिता । अरीता । आर्णात् । आर्णीताम् । ईर्यात् । आरीत् । आरिष्टाम् ॥ १२ ॥ **गॄ** शब्दे ॥ १३ ॥ **ज्या** वयोहानौ । जिज्या ॥ **हलः ।६।४।२** ॥ अङ्गावयवाद्धलः परं यत्संप्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् ॥ इति दीर्घे कृते । 'प्वादीनां ह्रस्वः' । जिनाति । जिज्यौ । जिज्यतुः ॥ १४ ॥ **री** गतिरेषणयोः । रेषणं वृकशब्दः ॥ १५ ॥ **ली** श्लेषणे । 'विभाषा लीयतेरित्येज्विषये आत्त्वं वा । ललौ । लिलाय । लाता । लेता ॥ १६ ॥ **व्ली** वरणे । व्लिनाति ॥ १७ ॥ **प्ली** गतौ ॥ १८ ॥ **वृत्** ॥ ल्वादयो वृत्ताः । प्वादयोऽपीत्येके ॥ **व्री** वरणे ॥ १९ ॥ **भ्री** भये ॥ **भरण** इत्येके ॥ २० ॥ **क्षीष्** हिंसायाम् । एषां त्रयाणां ह्रस्वः । केचिन्मते तु न ॥ २१ ॥ **ज्ञा** अवबोधने । 'ज्ञाजनोर्जा' ।

---

१ "हलः" "अङ्गस्य" इत्यावर्तते, तत्रैकं हलो विशेषणम्, अवयवसम्बन्धे षष्ठी । द्वितीयं च सम्प्रसारणस्य विशेष्यम्, तदन्तविधिस्तदाह–अङ्गावयवादिति । तेन "निरुतम्" इत्यादौ न ॥

जानाति । [1]दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः ॥ २२ ॥ **बन्ध** बन्धने । बध्नाति । बबन्धिथ । बन्द्धा । बन्द्धारौ । भन्त्स्यति । बधान । अभान्त्सीत् । 'पूर्वत्रासिद्धमिति भष्भावात्पूर्वं झलो झलीति सिज्लोपः । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न । प्रत्ययलक्षणं प्रति [2]सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् । अबान्धाम् । अभान्त्सुः ॥ २३ ॥ **वृङ्** संभक्तौ । वृणीते । वव्रे । वव्रषे । वव्रढ्वे । वरिता । वरीता । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत ॥ १ ॥ **श्रन्थ** विमोचनप्रतिहर्षयोः ॥ इतः **परस्मैपदिनः** ॥ श्रथ्नाति । श्रन्थिग्रन्थ्योरित्यादिना कित्त्वपक्षे एत्त्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः । श्रेथतुः । श्रेथुः ॥ इदं कित्त्वं पित्स्वपीति सुधाकरमते । श्रेथिथ । अस्मिन्नपि पक्षे णलि । शश्राथ । उत्तमे तु–शश्राथ शश्रथेति माधवः । [3]तत्र मूलं मृग्यम् ॥ १ ॥ **मन्थ** विलोडने ॥ २ ॥ **श्रन्थ ग्रन्थ** सन्दर्भे ॥ अर्थभेदाच्छ्रन्थ्यः पुनः पाठः । रूपं तूक्तम् ॥ ४ ॥ **कुन्थ** संश्लेषणे । संक्लेशे इत्येके । कुथ्नाति । चुकुन्थ ॥ ५ ॥ **कुथे**ति दुर्गः । चुकोथ ॥ ६ ॥ **मृद** क्षोदे । मृद्नाति । मृदान ॥ ७ ॥ **मृड** च । अयं सुखेऽपि । ष्टुत्वम् । मृड्णाति ॥ ८ ॥ **गुध** रोषे । गुध्नाति ॥ ९ ॥ **कुष** निष्कर्षे । कुष्णाति । कोषिता ॥ **निरः कुषः** ।७।२।४६॥ निरः परात्कुषो वलादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात् ॥ निष्कोषिता । निष्कोष्टा । निरकोषीत् । निरकुक्षत् ॥ १० ॥ **क्षुभ** संचलने ॥ **क्षुभ्नादिषु च** ।८।४।३९॥ क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । क्षोभिता । [4]क्षुभाणं ॥ ११ ॥ **णभ तुभ** हिंसायाम् । नभ्नाति । तुभ्नाति । नभते तोभते इति शपि । नभ्यति तुभ्यतीति श्यनि ॥ १२ ॥

---

१ **दीर्घनिर्देशेति** । "जा" इति दीर्घनिर्देशेत्यर्थः । अङ्गवृत्तपरिभाषा निष्फलेत्यनेन सूचयति । तथाहि–अथ किमेतस्या ज्ञापने प्रयोजनम् । न च "यूयं वयम्" इत्यत्र अमादेशस्य स्थानिवत्त्वेन जसृत्वमाश्रित्य प्रसक्तस्य शीभावस्य प्रवृत्त्यभावः प्रयोजनमिति वाच्यम्, "ङे प्रथमयोः" इत्यत्र मकारान्तरप्रश्लेषेण "अम् मान्त एवावतिष्ठते" इति व्याख्यानेनादोषात् । "जसः शी" इत्यत्र सकारप्रश्लेषेण सान्तस्यैव शीभावविधानाच्च । न च "पिबति" इत्यत्र "पाघ्रा–" इति पिबादेशे गुणाभावः प्रयोजनमिति वाच्यम्, पिबादेशस्यादन्तत्वाभ्युपगमेनादोषात् । न च "युष्मभ्यमस्मभ्यम्" इत्यत्र "शेषे लोपोऽन्त्यलोपः" इति पक्षे "भ्यम्" इति च्छेदे भ्यमादेशोत्तरं "बहुवचने झल्येत्" इत्येत्त्वस्याप्रवृत्तिः प्रयोजनमिति वाच्यम्, "अभ्यम्" इति च्छेदमाश्रित्य अभ्यमादेशविधानेन तदप्राप्तेः । तदुक्तं भाष्यकृता "नचादेशो हलादिरस्तीति" न च "क्रियात्" इत्यादौ रिङादेशोत्तरम्–"अकृत्सार्व–" इति दीर्घाभावः प्रयोजनमिति वाच्यम्, रीङि प्रकृते रिङ्विधानसामर्थ्यादेव तदप्रवृत्तेः । न च "श्रीपाय" इत्यत्र "सुपि च" इति दीर्घोत्तरमातो लोपाभावः प्रयोजनमिति वाच्यम्, सन्निपातपरिभाषयैव तदप्रवृत्तेः । तस्मादनन्यथासिद्धप्रयोजनराहित्यादयुक्तैवैषा परिभाषा । अत एव "ज्ञाजनोर्जा" "ज्यादादीयसः" इति सूत्रयोरेनां ज्ञापयित्वा "किमेतस्या ज्ञापने प्रयोजनम्" इति प्रश्ने–"पिबतेर्गुणप्रतिषेध उक्तः, स न वक्तव्यो भवति" इत्येव प्रयोजनमुक्तम्, न तु लक्ष्यसिद्धिरूपमिति हृदयम् ॥ २ **सिजलोपस्येति** । प्रत्ययलक्षणसूत्रं विध्यर्थम्, "एकाचो बशः"–इति सूत्रे ध्वसाहचर्यात्सादिः प्रत्यय एव गृह्यते इति मतेनेदम् । यदा तु प्रत्ययलक्षणसूत्रं नियमार्थम्, स्थानिवत्सूत्रदृष्ट्या च त्रिपादी नासिद्धा, तदाऽल्विधित्वान्न स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् ॥ ३ **तत्र मूलमिति** । "एत्त्वाभ्यासलोपावप्यत्र–" इत्यारभ्य यदुक्तं तत्र मूलं मृग्यमित्यर्थः । संयुक्तहल्मध्यस्थत्वात्, ग्रन्थेरादेशादित्वाच्च सूत्रेणाप्राप्तेर्वार्तिकादर्शनाच्चेति भावः ॥ ४ "**क्षुभ्नादिषु च**" इति निषेधो यत्र भकारनकारयोरव्यवहितसंयोगस्तत्रैवेति णकारघटितमुदाहरति–**क्षुभाणेति** । नकारघटितोऽपपाठ इति बोध्यम् ॥

क्लिशू विबाधने । शादिति श्चुत्वनिषेधः । क्लिश्नाति । क्लेशिता । क्लेष्टा । अक्लेशीत् । अक्लिक्षत् ॥ १४ ॥ **अश** भोजने । अश्नाति । आश ॥ १५ ॥ **उध्रस** उञ्छे । उकार इत् । ध्रस्नाति ॥ १६ ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके । उध्रसांचकार ॥ १७ ॥ **इष** आभीक्ष्ण्ये । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम् । इष्णाति । 'तीषसहेत्यत्र सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणं नतु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । एषिता । वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इड्विकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम्-॥ **'इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेध इति** * ॥ १८ ॥ **विष** विप्रयोगे । विष्णाति । वेष्टा ॥ १९ ॥ **प्रुष प्लुष** स्नेहनसेवनपूरणेषु ॥ प्रुष्णाति । प्लुष्णाति ॥२१॥ **पुष** पुष्टौ । पोषिता ॥ २२ ॥ **मुष** स्तेये । मोषिता ॥ २३ ॥ **खच** भूतप्रादुर्भावे । भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खच्नाति । वान्तोऽयमित्येके । **च्छ्वोः शूडनुनासिके च । ६ । ४ । १९ ॥** सतुकस्य छस्य वस्य च क्रमाच्छ ऊठ् एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके क्वौ झलादौ च क्ङिति ॥ खौनाति । चखाव । खविता । शानचः परत्वादूठि कृते हलन्तत्वाभावान्न शानच् । खौनीहि ॥ २४ ॥ **हिठ** च । ष्टुत्वम् । हिठ्णाति ॥ २५ ॥ **ग्रह** उपादाने । **स्वरितेत्** । ग्रहिज्या । गृह्णाति । गृह्णीते ॥ **ग्रहोऽलिटि दीर्घः ।७।२।३७ ॥** एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घः स्यान्नतु लिटि । ग्रहीता । लिटि तु जग्रहिथ । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट । 'ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । अग्रहीत् । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत ॥ २६ ॥

इति क्र्यादिप्रकरणम् ।

अथ चुरादिप्रकरणम् ।

चुर स्तेये ॥ **सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ॥** एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । तिप्शबादि । गुणायादेशौ । चोरयति ॥ **णिचश्च । १ । ३ । ७४ ॥** णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले ॥ चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । णिश्रीति चङ् । णौ चङीति ह्रस्वः । द्वित्वम् । 'हलादिः शेषः' 'दीर्घो

---

१ **श्यन्प्रत्ययादिति** । श्यन् प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥ २ **एकाच इति** । एतच्च हरदत्तानुरोधेन । "अग्रहीष्टाम्" इत्यादौ "लावस्थायामट्" इति दीर्घानापत्त्या चिन्त्यमिदम् ॥ इति क्र्यादयः ॥ ३ **प्रपञ्चार्थमिति** । न च "अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति" इति स्वार्थे विधानार्थमस्त्विति वाच्यम्, "सत्यस्य कृञ्यापुक्" इति भाष्यविरोधात् । (सत्यशब्दस्य कृञर्थे णिचि आपुगिति भाष्यार्थः) नचापुग्निपातार्थं सत्यापग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम्, "अर्थवेदयोरापुक्" इति वार्तिक एव सत्यस्य पाठेन सिद्धेरिति भावः ॥ ४ **स्वार्थ इति** । "करणे" इत्यस्य तु विच्छिन्नत्वान्नानुवृत्तिरिति भावः ॥

लघोरित्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत् । अचूचुरत ॥ १ ॥ **चिति** स्मृत्याम् ॥ चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्तेति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यात्, चिन्त्यते इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके । अत एकहलित्यत्र वृत्तिकृता जगाण जगणतुरित्युदाहृतत्वात् ॥ विशेषापेक्षमित्यपरे । अत एव 'आधृषाद्वेत्यस्य न वैयर्थ्यम् ॥ २ ॥ **यत्रि** संकोचे । यन्त्रयति । यन्त्रेति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्त्रतीति माधवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं कुद्रितत्रिमत्रिषु ॥ ३ ॥ **स्फुडि** परिहासे । स्फुण्डयति । इदित्करणात्—स्फुण्डति ॥ **स्फुटी**ति पाठान्तरम् । स्फुण्टयति ॥ ४ ॥ **लक्ष** दर्शनाङ्कनयोः ॥ ५ ॥ **कुद्रि** अनृतभाषणे ॥ कुन्द्रयति ॥ ६ ॥ **लड** उपसेवायाम् । लाडयति ॥ ७ ॥ **मिदि** स्नेहने । मिन्दयति । मिन्दति ॥ ८ ॥ **ओलडि** उत्क्षेपणे ॥ ओलण्डयति । ओलण्डति ॥ ९ ॥ ओकार इदित्येके । लण्डयति । लण्डति ॥ १० ॥ उकारादिरयमित्यन्ये । उलण्डयति ॥ ११ ॥ **जल** अपवारणे ॥ १२ ॥ **लज** इत्येके ॥ १३ ॥ **पीड** अवगाहने । पीडयति ॥ **भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ।७।४।३।** एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परे णौ । अपीपिडत् । अपिपीडत् ॥ १४ ॥ **नट** अवस्कन्दने । अवस्कन्दनं नाट्यम् ॥ १५ ॥ **श्रथ** प्रयत्ने । प्रस्थान इत्येके ॥ १६ ॥ **बध** संयमने ॥ बाधयति । बन्धेति चान्द्रः ॥ १७ ॥ **पॄ** पूरणे । पारयति । दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तद्धि सेट्कत्वाय । एवं च पृणातिपिपर्तिभ्यां परितेत्यादिसिद्धावपि परति परत इत्यादिसिद्धिः फलम् ॥ १८ ॥ **ऊर्ज** बलप्राणनयोः ॥ १९ ॥ **पक्ष** परिग्रहे ॥ २० ॥ **वर्ण चूर्ण** प्रेरणे ॥ वर्ण वर्णन इत्येके ॥ २२ ॥ **प्रथ** प्रख्याने ॥ प्राथयति । नान्ये मितोऽहेताविति वक्ष्यमाणत्वान्नास्य मित्त्वम् ॥ **अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम् ।७।४।९५ ॥** एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ ॥ इत्त्वापवादः । अपप्रथत् ॥ २३ ॥ **पृथ** प्रक्षेपे । पर्थयति ॥ **उर्ऋत् ।७।४।७ ॥** उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ्परे णौ । इररारामपवादः । अपीपृथत् । अपपर्थत् ॥ २४ ॥ **पथ** इत्येके । पाथयति ॥ २५ ॥ **षम्ब** संबन्धने ॥ सम्बयति । अससम्बत् ॥ २६ ॥ **शम्ब** च । अशशम्बत् ।

---

१ **इदित् करणमिति** । णिचो नित्यत्वे हि तेन व्यवधानान्नलोपाप्रसक्त्या किमिदित्त्वेनेति भावः न च णिजन्तात्क्विपि नलोपाभावाय इदित्त्वं चरितार्थं, स्थानिवत्त्वं तु क्वौ विधौ निषिद्धमिति वाच्यम्, "असिद्धवदत्र–" इति णिलोपस्यासिद्धत्वात् । "क्वौ विधिम्–" इत्यस्य 'लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया' क्विशब्दमुच्चार्य विहितविधिविषयत्वाच्च । "क्वौ लुप्तम्–" इति तु न सार्वत्रिकमित्याशयः । णिचः पाक्षिकत्वस्य भाष्यानुक्तत्वाच्चिन्त्यमिदमिति नव्याः ॥ २ **सामान्यापेक्षमिति** । "चुरादिभ्यो णिज् वैकल्पिकः" इत्यर्थे एतज् ज्ञापकमित्यर्थः । "आधृषाद्वा" इति तु ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वबोधनाय, "आधृषीयाणामेव सर्वत्र विकल्पोऽन्येषां तु लक्ष्यानुरोधेन" इति बोधनाय चेति भावः ॥ ३ **जगणतुरिति** । गणधातोरनेकाच्त्वेऽपि मन्त्रत्वादाम् नेति तदाशयः । "णेरणौ–" इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धत्वाच्चिन्त्यमिति नवीनाः ॥ ४ **विशेषेति** । असंयोगोपधेकारान्तरूपविशेषेत्यर्थः ॥ ५ **तच्चिन्त्यमिति** । नस्योपधात्वाभावेन नलोपाप्रसक्त्या ज्ञापितेऽपि चारितार्थ्याभावादिति भावः ॥

॥ २७ ॥ **साम्ब** इत्येके ॥ २८ ॥ **भक्ष** अदने ॥ २९ ॥ **कुट्ट** छेदनभर्त्सनयोः । पूरण इत्येके । कुट्टयति ॥ ३० ॥ **पुट्ट चुट्ट** अल्पीभावे ॥ ३२ ॥ **अट्ट षुट्ट** अनादरे ॥ अट्टयति । अयं दोपधः । ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाद् 'न न्द्राः' इति निषेधः । आट्टिटत् ॥ ३४ ॥ **लुण्ठ** स्तेये लुण्ठयति । लुण्ठतीति 'लुठि स्तेये' इति भौवादिकस्य ॥ ३५ ॥ **शठ श्वठ** असंस्कारगत्योः ॥ ३७ ॥ **श्वठि** इत्येके ॥ ३८ ॥ **तुजि पिजि** हिंसाबलादाननिकेतनेषु । तुञ्जयति । पिञ्जयति । इदित्करणात्तुञ्जति । पिञ्जति ॥ ४० ॥ **तुज पिजे**ति केचित् ॥४२॥ **लजि लुजि** इत्येके ॥ ४४ ॥ **पिस** गतौ । पेसयति । पेसतीति तु शपि गतम् ॥ ४५ ॥ **षान्त्व** सामप्रयोगे ॥ ४६ ॥ **श्वल्क वल्क** परिभाषणे ॥ ४८ ॥ **ष्णिह** स्नेहने । **स्फिट** इत्येके ॥ ५० ॥ **स्मिट** अनादरे ॥ अषोपदेशत्वान्न षः । असिस्मिटत् ॥ ५१ ॥ **स्मिङ्** अनादर इत्येके । ङित्त्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वाण्णिजन्तात्तङ्[1] । स्माययते ॥ ५२ ॥ **श्लिष** श्लेषणे ॥ ५३ ॥ **पथि** गतौ ॥ पन्थयति । पन्थति ॥ ५४ **पिच्छ** कुट्टने ॥ ५५ ॥ **छदि** संवरणे ॥ छन्दयति । छन्दति ॥ ५६ ॥ **श्रण** दाने ॥ प्रायेणायं विपूर्वः । विश्राणयति ॥ ५७ ॥ **तड** आघाते ॥ ताडयति ॥ ५८ ॥ **खड खडि कडि** भेदने ॥ खाडयति । खण्डयति । खण्डति । कण्डयति । कण्डति ॥६१॥ **कुडि** रक्षणे ॥ ६२ ॥ **गुडि** वेष्टने ॥ रक्षण इत्येके ॥ **कुठि** इत्यन्ये ॥ अवकुण्ठयति । अवकुण्ठति ॥ **गुठि** इत्यपरे ॥ ६५ ॥ **खुडि** खण्डने ॥ ६६ ॥ **वठि** विभाजने ॥ **वडि** इत्येके ॥ ६८ ॥ **मडि** भूषायां हर्षे च ॥ ६९ ॥ **भडि** कल्याणे ॥ ७० ॥ **छर्द** वमने ॥ ७१ ॥ **पुस्त बुस्त** आदरानादरयोः ॥ ७३ ॥ **चुद** संचोदने ॥ ७४ ॥ **नक्क धक्क** नाशने ॥ णोपदेशलक्षणे पर्युदस्तोऽयम् । प्रनक्कयति ॥ ७६ ॥ **चक्क चुक्क** व्यथने ॥ ७८ ॥ **क्षल** शौचकर्मणि ॥ ७९ ॥ **तल** प्रतिष्ठायाम् ॥ ८० ॥ **तुल** उन्माने ॥ तोलयति । तोलयामास । अतूतुलत् ॥ कथं तुलयति तुलना इत्यादि । 'अतुलोपमाभ्यामिति निपातनादङन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच् ॥ ८१ ॥ **दुल** उत्क्षेपणे । दोलयति । दोलयामास । अदूदुलत् ॥ ८२ ॥ **पुल** महत्त्वे ॥ ८३ ॥ **चुल** समुच्छ्राये ॥ ८४ ॥ **मूल** रोहणे । मूलयति । मूलयामास ॥ ८५ ॥ **कल विल** क्षेपे । कालयति ॥ ८७ ॥ **बिल** भेदने ॥ ८८ ॥ **तिल** स्नेहने ॥ ८९ ॥ **चल** भृतौ ॥ ९० ॥ **पाल** रक्षणे ॥ ९१ ॥ **लूष** हिंसायाम् ॥ ९२ ॥ **शुल्ब** माने ॥ ९३ ॥ **शूर्प** च ॥ ९४ ॥ **चुट** छेदने ॥ ९५ ॥ **मुट** संचूर्णने ॥ ९६ ॥ **पडि पसि** नाशने पण्डयति । पण्डति । पंसयति पंसति ॥ ९८ ॥ **व्रज मार्ग** संस्कारगत्योः ॥ १०० ॥ **शुल्क** अतिस्पर्शने ॥ १०१ ॥ **चपि** गत्याम् ॥ चम्पयति । चम्पति ॥ १०२ ॥ **क्षपि** क्षान्त्याम् ॥ क्षम्पयति । क्षम्पति ॥ १०३ ॥ **क्षजि** कृच्छ्रजीवने ॥ १०४ ॥ **श्वर्त** गत्याम्

---

1 **णिजन्तात्तङिति** । ननु "ङित्त्वाण्णिज् विकल्पः" इत्येव कुतो नोक्तमिति चेन्न, चित्रङादौ अवयवेऽचरितार्थस्य समुदायोपकारकत्वम्" इति न्यायस्य क्लृप्तत्वात् । शास्त्रबाधस्यान्याय्यत्वाच्च ॥

॥ १०५ ॥ श्वभ्र च ॥ १०६ ॥ ज्ञप मिच्च ॥ अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते ॥ **मितां ह्रस्वः ।६।४।९२ ॥** मितामुपधाया ह्रस्वः स्याण्णौ परे । ज्ञपयति ॥ १०७ ॥ **यम** च परिवेषणे ॥ चान्मित् । परिवेषणमिह वेष्टनम्[1] । न तु भोजना[2] नापि वेष्टना[3] । यमयति चन्द्रम् । परिवेष्टत इत्यर्थः ॥ १०८ ॥ **चह** परिकल्कने । चहयति । अचीचहत् । कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न । अचचहत् ॥ **चप** इत्येके ॥ चपयति । **रह** त्यागे इत्येके । अरीरहत् । कथादेस्तु–अररहत् ॥ १११ ॥ **बल** प्राणने ॥ बलयति ॥ ११२ ॥ **चिञ्** चयने ॥ **चिस्फुरोर्णौ ।६।१।५४ ॥** आत्वं वा स्यात्[4] ॥ **अर्तिह्री-ब्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ ।७।३।३६ ॥** चपयति । चययति । जित्करणसामर्थ्या-दस्य णिज्विकल्पः[5] । चयति । चयते । प्रणिचपयति । प्रनिचययति । प्रणिचयते । प्रनिचयते ॥ **नान्ये मितोऽहेतौ ॥** अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्त्वं न ॥ ११३ ॥ **घट्ट** चलने ॥ ११४ ॥ **मुस्त** संघाते ॥ ११५ ॥ **खट्ट** संवरणे ॥ ११६ ॥ **षट्ट स्फिट्ट चुबि** हिंसायाम् ॥ ११९ ॥ **पूल** संघाते ॥ १२० ॥ **पूर्ण** इत्येके ॥ **पुणे**त्यन्ये ॥ १२१ ॥ **पुंस** अभिवर्धने ॥ १२२ ॥ **टकि** बन्धने ॥ टङ्कयति । टङ्कति ॥ १२३ ॥ **धूस** कान्तिकरणे ॥ धूसयति । दन्त्यान्तः मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इत्यपरे ॥ १२४ ॥ **कीट** वर्णे ॥ १२५ ॥ **चूर्ण** सङ्कोचने ॥ १२६ ॥ **पूज** पूजायाम् ॥ १२७ ॥ **अर्क** स्तवने ॥ **तपन** इत्येके ॥ १२८ ॥ **शुठ** आलस्ये ॥ १२९ ॥ **शुठि** शोषणे ॥ शुण्ठयति । शुण्ठति ॥ १३० ॥ **जुड** प्रेरणे

---

१ **वेष्टनमिति** । अण्यन्तपरिविषेर्ल्युडिति भावः ॥ २ नन्वण्यन्ततत्प्रकृतिकल्युडन्तेनाऽदनीयवस्तुनो भोजनार्थं भोजनपात्रे निक्षेपोऽप्युच्यते तत्राह–**न तु भोजनेति** । अदनीयवस्तुनो भोजनार्थं भोजनपात्रे निक्षेपरूपा भोजना ॥ भुज्यर्थयमधातोर्हेतुमण्णौ "यमोऽपरिवेषणे" इत्युक्तत्वादस्मिन्नर्थे तस्य निषेधस्याप्रवृत्त्याऽमन्तत्वेन मित्त्वसिद्धेरिति भावः ॥ ३ ननु ण्यन्ताल्ल्युटि वेष्टनापि परिवेषणशब्देनोच्यते तत्रापि मित्त्वं स्यादत आह–**नापि वेष्टनेति** । अमन्तत्वेनैव सिद्धेः । "यमोऽपरिवेषणे" इत्यत्र तु विनिगमनाविरहाद् भोजनावद् वेष्टनापि गृह्यते इति भावः । घटादिपठितवचने वेष्टनं तु न परिवेषणशब्देन गृह्यते, घटादिपठितवचनस्य पूर्वोत्तरसाहचर्येण हेतुमण्णावेव प्रवृत्तेः फलाभावादिति "यम च" इत्यस्य न वैयर्थ्यमिति भावः ॥ ४ **चिस्फुरोरिति** । अत्र सूत्रे–णिशब्देन चुरादिणिच एव ग्रहणम्, साक्षाच्चुरादित्वेनसिद्धणिशब्दानुवादेन विहितत्वेन प्रतिपदोक्तत्वात् । अत एव स्वादेश्चेरन्यस्य स्फुरश्चात्र न ग्रहणम् ॥ ५ नन्वेवमस्य चिञो ञित्त्वं व्यर्थमात्मनेपदस्य "णिचश्च" इत्येव सिद्धेः, न च चिशब्देन सामान्यग्रहणार्थं ञित्त्वमस्त्विति वाच्यम्, सामान्यग्रहणस्य तवानिष्टत्वादत आह–**ञित्करणेति** । इदं माधवाद्यनुसारेण । अन्ये तु ञित्त्वं सामान्यग्रहणार्थमेव । णिशब्देन चिशब्देन चोभयोरपि ग्रहणम् । एवं स्फुरशब्देनापि ईदृशरीत्या । प्रतिपदोक्तपरिभाषा त्वसार्वत्रिकी । एवं च स्वादेर्हेतुमण्णावात्त्वं भवत्येव ॥ ननु स्थानषष्ठीनिर्देशेन "अलोऽन्त्यस्य" इति सूत्रप्रवृत्त्या च्यंशे दोषाभावेऽपि स्फुरंशेऽनिष्टापत्तिरिति चेन्न, "आदेच उपदेशे–" इत्यत एच्पदानुवृत्त्या एचो विधानेन रेफस्यात्त्वाप्रवृत्तेः ॥ केचित्तु "स्फुर उः स्फुरुः चिश्च स्फुरुश्चानयोः समाहारः "चिस्फुरुः" तस्य "चिस्फुरोः" इति षष्ठ्येकवचनम् । सौत्रत्वाच्च पुंस्त्वम् । एवं च "स्फुरधातोरुवर्णस्यात्त्वम्" इत्यर्थेन न रेफस्यात्त्वम् । गुणं बाधित्वा च पूर्वमात्त्वमिति वदन्ति ॥ तदपरे न क्षमन्ते, अनेकक्लिष्टकल्पनापेक्षया अनुवृत्तैव लघीयस्त्वात् ॥

॥ १३१ ॥ **गज मार्ज** शब्दार्थौ ॥ गाजयति । मार्जयति ॥ १३३ ॥ **मर्च** च ॥ मर्चयति ॥ १३४ ॥ **घृ** प्रस्रवणे ॥ स्रावण इत्येके ॥ १३५ ॥ **पचि** विस्तारवचने ॥ पञ्चयति । पञ्चति । पञ्चते इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम् ॥ १३६ ॥ **तिज** निशाने ॥ तेजयति ॥ १३७ ॥ **कृत** संशब्दने ॥ **उपधायाश्च ।७।१।१०१** ॥ धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्स्यात् ॥ रपरत्वम् । 'उपधायां चेति दीर्घः । कीर्तयति । 'उर्ऋत्'। अचीकृतत् । अचिकीर्तत्[१] ॥ १३८ ॥ **वर्ध** छेदनपूरणयोः ॥ १३९ ॥ **कुबि** आच्छादने । कुम्बयति । कुम्बति । **कुभि** इत्येके ॥ १४१ ॥ **लुबि तुबि** अदर्शने ॥ अर्दने इत्येके ॥ १४३ ॥ **ह्लप** व्यक्तायां वाचि ॥ **क्लृप** इत्येके ॥ १४५ ॥ **चुटि** छेदने ॥ १४६ ॥ **इल** प्रेरणे ॥ एलयति । ऐलिलत् ॥ १४७ ॥ **म्रक्ष** म्लेच्छने ॥ १४८ ॥ **म्लेछ** अव्यक्तायां वाचि ॥ १४९ ॥ **ब्रूस बर्ह** हिंसायाम् ॥ १५१ ॥ केचिदिह **गर्ज गर्द** शब्दे । **गर्ध** अभिकाङ्क्षायामिति पठन्ति ॥ १५४ ॥ **गुर्द पुर्व** निकेतने ॥ १५६ ॥ **जसि** रक्षणे ॥ मोक्षण इति केचित् । जंसयति । जसति ॥ १५७ ॥ **ईड** स्तुतौ ॥ १५८ ॥ **जसु** हिंसायाम् ॥ १५९ ॥ **पिडि** संघाते ॥ १६० ॥ **रुष** रोषे ॥ **रुट** इत्येके ॥ १६२ ॥ **डिप** क्षेपे ॥ १६३ ॥ **ष्टुप** समुच्छ्राये ॥ १६४ ॥ **आकुस्मादात्मनेपदिनः**[२] ॥ 'कुस्मनाम्नो वा' इति वक्ष्यते तमभिव्याप्येत्यर्थः । अकर्तृगामिफलार्थमिदम् ॥ **चित** संचेतने ॥ चेतयते । अचीचितत ॥ १ ॥ **दशि** दंशने ॥ दंशयते । अददंशत । इदित्त्वाण्णिजभावे दंशति । आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच्संनियोगेनैवेति[३] व्याख्यातारः ॥ नलोपे सञ्जिसाहचर्याद् भ्वादेरेव ग्रहणम् ॥ २ ॥ **दसि** दर्शनदंशनयोः ॥ दंसयते । दंसति । **दस** इत्यप्येके ॥ ४ ॥ **डप डिप** संघाते ॥ ६ ॥ **तत्रि** कुटुम्बधारणे । तन्त्रयते । चान्द्रास्तु धातुद्वयमिति मत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति ॥ ८ ॥ **मत्रि** गुप्तपरिभाषणे ॥ ९ ॥ **स्पश** ग्रहणसंश्लेषणयोः ॥ ॥ १० ॥ **तर्ज भर्त्स** तर्जने ॥ १२ ॥ **बस्त गन्ध** अर्दने ॥ बस्तयते ॥ गन्धयते ॥ १४ ॥ **विष्क** हिंसायाम् । **हिष्क** इत्येके ॥ १६ ॥ **निष्क** परिमाणे ॥ १७ ॥ **लल** ईप्सायाम् ॥ १८ ॥ **कूण** संकोचने ॥ १९ ॥ **तूण** पूरणे ॥ २० ॥ **भ्रूण** आशाविशङ्कयोः ॥ २१ ॥ **शठ** श्लाघायाम् ॥ २२ ॥ **यक्ष** पूजायाम् ॥ २३ ॥ **स्यम** वितर्के ॥ २४ ॥ **गूर** उद्यमने ॥ २५ ॥ **शम लक्ष** आलोचने ॥ 'नान्ये मित' इति मित्त्वनिषेधः । शामयते ॥ २७ ॥ **कुत्स** अवक्षेपणे ॥ २८ ॥ **त्रुट** छेदने ॥ **कुट** इत्येके ॥ ३० ॥

---

१ **अचिकीर्तदिति** । "उपधायाश्च" इतीत्त्वम् । ततो द्वित्वम् । एवञ्चाभ्यासस्य संयोगपरत्वेन लघुपरत्वाभावात् सन्वद्भावाभावे "दीर्घो लघोः" इति दीर्घत्वं न भवति । यथात्र "णिच्यच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये" इत्यस्य प्रवृत्तिर्न, तथाग्रे ऊनधातोरुपरि स्फुटीभविष्यति मूले ॥ २ **आकुस्मादिति** । गणसूत्रमिदमात्मनेपदविधायकं तदाह-**अकर्तृगेति** । परगामिक्रियाफले परस्मैपदबाधनार्थमित्यर्थः ॥ ३ **णिच्संनियोगेनैवेति** । अत एव दंशिप्रभृतिभ्य इदित्त्वाण्णिजभावपक्षे "दंशति" इत्यत्रात्मनेपदं न ॥

गल स्रवणे ॥ ३१ ॥ **भल** आभण्डने ॥ ३२ ॥ **कूट** आप्रदाने । अवसादने इत्येके ॥ ३३ ॥ **कुट्ट** प्रतापे ॥ ३४ ॥ **वञ्चु** प्रलम्भने ॥ ३५ ॥ **वृष** शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यं शक्तिबन्धश्च । वर्षयते ॥ ३६ ॥ **मद** तृप्तियोगे ॥ मादयते ॥ ३७ ॥ **दिव** परिकूजने ॥ ३८ ॥ **गॄ** विज्ञाने ॥ गारयते ॥ ३९ ॥ **विद** चेतनाख्याननिवासेषु । वेदयते ॥ ४० ॥ सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे ॥ विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्श्नम्शेष्विदं क्रमात् ॥ **मान** स्तम्भे ॥ मानयते ॥ ४१ ॥ **यु** जुगुप्सायाम् । यावयते ॥ ४२ ॥ **कुस्म** नाम्नो वा ॥ कुस्मेति धातुः कुत्सितस्मयने वर्तते । कुस्मयते । अचुकुस्मत ॥ ४३ ॥ अथवा कुस्मेति प्रातिपदिकं ततो धात्वर्थे णिच् ॥ इत्याकुस्मीयाः ॥ ॥ **चर्च** अध्ययने ॥ १ ॥ **बुक्क** भषणे ॥ २ ॥ **शब्द** उपसर्गादाविष्कारे च । चाद्भषणे । प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः ॥ **अनुपसर्गाच्च** ॥ आविष्कारे इत्येव । शब्दयति ॥ ३ ॥ **कण** निमीलने ॥ काणयति ॥ 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' ॥ 'काण्यादीनां वेति विकल्प्यते । अचीकणत् । अचकाणत् ॥ ४ ॥ **जभि** नाशने । जम्भयति । जम्भति ॥ ५ ॥ **षूद** क्षरणे । सूदयति । असूषुदत् ॥ ६ ॥ **जसु** ताडने । जासयति । जसति ॥ ७ ॥ **पश** बन्धने । पाशयति ॥ ८ ॥ **अम** रोगे । आमयति । 'नान्ये मितः' इति निषेधः । अम गत्यादौ शपि गतः । तस्माद्धेतुमण्णौ 'न कम्यमिचमामिति निषेधः । आमयति ॥ ९ ॥ **चट स्फुट** भेदने । विकासे शशपोः स्फुटति स्फोटते इत्युक्तम् ॥ ११ ॥ **घट** संघाते । घाटयति ॥ १२ ॥ **हन्त्यर्थाश्च** ॥ नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिचं लभन्त इत्यर्थः ॥ **दिवु** मर्दने ॥ उदित्त्वाद्देवतीत्यपि ॥ १३ ॥ **अर्ज** प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि ।

---

१ **भल आभण्डने इति** । आभण्डनमत्र लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापाररूपम् ॥ २ आप्रवणे इति पाठान्तरम् ॥ ३ "नाम्नो वा" इत्यंशं व्याचष्टे–**अथवेति** ॥ नामत्वमस्य नाव्युत्पन्नत्वेन । किं तु कुशब्दपूर्वकस्मयतेः "अन्येभ्योऽपि" इति डप्रत्यये "कुगति–" इति समासे बोध्यम् ॥ **धात्वर्थे इति** । करोतीत्यर्थे आचष्टे इत्यर्थे वेत्यर्थः । "धात्वर्थे" इत्यस्य लाभस्तु "प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलम्–" इत्यस्य व्यापारसत्त्वात् ॥ ४ **शब्द उपसर्गादिति** । यद्यपि शब्दशब्दात् "तत्करोति" इति णिचि "शब्दयति प्रतिशब्दयति" इत्यादि सिद्धम्, तथापि "शब्दवैर–" इति क्यङा बाधाभावाय ग्रहणम्, अन्यथा "शब्दवैरकलह–" इत्यत्र शब्दशब्दस्य विशिष्योपादानात् क्यङा णिचो बाधः स्यात् ॥ ५ **नान्ये मित इति** । "न कम्यमि–" इति निषेधस्तु चमिसाहचर्यात् पूर्वोत्तरसाहचर्याच्च हेतुमण्णावेवेति भावः ॥ ६ **तस्माद्धेत्विति** । "न कम्यमि–" इति निषेधाद् वृद्धिर्भवत्येवेति भावः ॥ ७ **हन्त्यर्थाश्चेति** । तेषां तत्तद्गणे पाठसामर्थ्याद् णिज् वा । एवं "कृपेश्च" इत्यनेन स्वार्थेऽत्र णिज्विधानात् कृपधातोर्भ्वादौ पाठसामर्थ्यात् कृपेरपि णिज्विकल्पः । "हन्त्यर्थाश्च". इत्येतद्वचनसामर्थ्यात् "**निवृत्तप्रेषणात्**" इत्यसार्वत्रिकम् । अन्यथा हन्त्यर्थेभ्योऽपि धातुभ्यो निवृत्तप्रेषणेभ्यो हेतुमण्णौ, स्वार्थे णिचि योऽर्थस्तस्य लाभे "हन्त्यर्थाश्च" इति स्वार्थे णिज्विधायकं वचनं व्यर्थमेव स्यात् ॥ ८ **उदित्त्वादिति** । तद्धि क्त्वायाम्–"उदितो वा" इतीड्विकल्पार्थं क्रियते । यदि चास्माद् णिज् विकल्पेन न भवेत्, तर्हि णिचा व्यवधानाद् इडागमप्राप्तिरेव नेति कृत्वा उदित्करणं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मादस्माद् णिजनित्य इति भावः ॥

द्रव्यमर्जयति ॥ १४ ॥ **घुषिर्** विशब्दने ॥ घोषयति । 'घुषिरविशब्दने.' इति सूत्रेऽविशब्दन इति निषेधाल्लिङ्गादनित्योऽस्य णिच् । घोषति । इरित्त्वादङ्वा । अघुषत् । अघोषीत् । ण्यन्तस्य तु अजूघुषत् ॥ १५ ॥ आङः **क्रन्द्** सातत्ये । भौवादिकः क्रन्दधातुराह्वानाद्यर्थे उक्तः स एवाङ्पूर्वो णिचं लभते सातत्ये । आक्रन्दयति । अन्ये तु 'आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्दसातत्ये इत्याहुः । आघोषयति ॥ १६ ॥ **लस** शिल्पयोगे ॥ १७ ॥ **तसि भूष** अलङ्करणे ॥ अवतंसयति । अवतंसति । भूषयति ॥ १९ ॥ **मोक्ष** असने । मोक्षयति ॥ २० ॥ **अर्ह** पूजायाम् ॥ २१ ॥ **ज्ञा** नियोगे । आज्ञापयति ॥ २२ ॥ **भज** विश्राणने ॥ २३ ॥ **शृधु** प्रहसने । अशशर्धत् । अशीशृधत् ॥ २४ ॥ **यत** निकारोपस्कारयोः ॥ २५ ॥ **रक लग** आस्वादने ॥ **रघ** इत्येके । **रगे**त्यन्ये ॥ २९ ॥ **अञ्चु** विशेषणे । अञ्चयति । उदित्त्वमिड्विकल्पार्थम् । अत एव विभाषितो णिच् । अञ्चति । एवं शृधुजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम् ॥ ३० ॥ **लिगि** चित्रीकरणे । लिङ्गयति । लिङ्गति ॥ ३१ ॥ **मुद** संसर्गे ॥ मोदयति सक्तून् घृतेन ॥ ३२ ॥ **त्रस** धारणे । ग्रहण इत्येके । वारण इत्यन्ये ॥ ३३ ॥ **उध्रस** उञ्छे ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके । नेत्यन्ये । ध्रासयति । ध्रसति । उध्रासयति ॥ ३५ ॥ **मुच** प्रमोचने मोदने च ॥ ३६ ॥ **वस** स्नेहच्छेदापहरणेषु ॥ ३७ ॥ **चर** संशये ॥ ३८ ॥ **च्यु** सहने । हसने चेत्येके । च्यावयति ॥ **च्युस**इत्येके । च्योसयति ॥ ४० ॥ **भुवो**ऽवकल्कने । अवकल्कनं मिश्रीकरणमित्येके । चिन्तनमित्यन्ये । भावयति ॥ ४१ ॥ **कृपे**श्च । कल्पयति ॥ ४२ ॥ **आ स्वदः सकर्मकात्** ॥ स्वदिमभिव्याप्य संभवत्कर्मभ्य एव णिच् । **ग्रस** ग्रहणे । ग्रासयति फलम् ॥ १ ॥ **पुष** धारणे । पोषयत्याभरणम् ॥ २ ॥ **दल** विदारणे । दालयति ॥ ३ ॥ **पट पुट लुट तुजि मिजि पिजि लुजि भजि लघि त्रसि पिसि कुसि दशि कुशि घट घटि बृहि बर्ह बल्ह गुप धूप विच्छ चीव पुथ लोकृ लोचृ णद कुप तर्क वृतु वृधु** भाषार्थाः ॥ पाटयति । पोटयति । लोटयति । तुञ्जयति । तुञ्जति । एवं परेषाम् । घाटयति । घण्टयति ॥ **नाग्लोपिशास्वृदिताम् ।७।४।२ ॥** णिच्यग्लोपिनः शास्तेर्ऋदितां च उपधाया ह्रस्वो न स्याच्चङ्परे णौ । अलुलोकत् । अलुलोचत् । वर्तयति । वर्धयति । उदित्त्वाद्वर्तति । वर्धति ॥ ॥ ३४ ॥ **रुट लजि अजि दसि भृशि रुशि शीक नट पुटि जिवि रघि लघि अहि रहि महि** च ॥ ४९ ॥ **लडि तड नल** च ॥ ५२ ॥ **पूरी** आप्यायने ॥

---

१ **घुषिर् विशब्दने इति ।** विशब्दनेऽर्थे घुषिरिति चुरादौ द्रष्टव्यः ॥ २ **निषेधाल्लिङ्गादिति ।** अस्माण्णिचो नित्यत्वेऽस्मात् परा निष्ठा नास्तीति स प्रतिषेधो व्यर्थः स्यादिति भावः । न च भ्वादिपठिताद् यदा निष्ठा तदा तद्व्यावृत्त्यर्थं तदस्त्विति वाच्यम्, भ्वादौ "घुषिरविशब्दने" इत्युक्तत्वेन तस्य विशब्दने वृत्त्यभावात् । न च चुरादिण्यन्तात्क्विपि णिलोपे तत आचारे क्विपि निष्ठायां संभवोऽस्तीति वाच्यम्, हलन्तेभ्य आचारे क्विपोऽभावात् । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च । "क्षौ लुतम्–" इति त्वसार्वत्रिकम् । एवमिदित्करणमपि णिचः पाक्षिकत्वे ज्ञापकं बोध्यम् ॥

ईदित्त्वं निष्ठायामिण्निषेधाय । अत एव णिज्वा । पूरयति । पूरति ॥ ९३ ॥ **रुज** हिंसायाम् ॥ ९४ ॥ **ष्वद** आस्वादने । **स्वाद** इत्येके ॥ असिष्वदत् । दीर्घस्य त्वषोपदेशत्वात् । असिस्वदत् ॥ ९६ ॥ इत्यास्वदीयाः ॥ **आ धृषाद्वा** ॥ इत ऊर्ध्वं विभाषितणिचो धृषधातुमभिव्याप्य ॥ **युज पृच** संयमने । योजयति । योजति । अयौक्षीत् । पर्चयति । पर्चति । पर्चिता । अपर्चीत् ॥ २ ॥ **अर्च** पूजायाम् ॥ ३ ॥ **षह** मर्षणे । साहयति । 'स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्' ॥ ४ ॥ **ईर** क्षेपे ॥ ५ ॥ **ली** द्रवीकरणे । लाययति । लयति । लेता ॥ ६ ॥ **वृजी** वर्जने । वर्जयति । वर्जति ॥ ७ ॥ **वृञ्** आवरणे । वारयति । वरति । वरते । वरिता । वरीता ॥ ८ ॥ **जॄ** वयोहानौ । जारयति । जरति । जरिता । जरीता ॥ ९ ॥ **ज्रि** च । ज्राययति । ज्रयति । ज्रेता ॥ १० ॥ **रिच** वियोजनसंपर्चनयोः । रेचयति । रेचति । रेक्ता ॥ ११ ॥ **शिष** असर्वोपयोगे । शेषयति । शेषति । शेष्टा । अशिक्षत् । अयं विपूर्वोऽतिशये ॥ १२ ॥ **तप** दाहे । तापयति । तपति । तप्ता ॥ १३ ॥ **तृप** तृप्तौ । सन्दीपन इत्येके । तर्पयति । तर्पति । तर्पिता ॥ १४ ॥ **छृदी** सन्दीपने । छर्दयति । छर्दति । छर्दिता । छर्दिष्यति । 'सेसिचीति विकल्पो न । साहचर्यात्तत्र रौधादिकस्यैव ग्रहणात् ॥ १५ ॥ **चृप छृप तृप दृप** सन्दीपन इत्येके । चर्पयति । छर्पयति ॥ १९ ॥ **दृभी** भये । दर्भयति । दर्भति । दर्भिता ॥ २० ॥ **दृभ** सन्दर्भे । अयं तुदादावीदित् ॥ २१ ॥ **श्रथ** मोक्षणे । हिंसायामित्येके ॥ २२ ॥ **मी** गतौ । माययति । मयति । मेता ॥ २३ ॥ **ग्रन्थ** बन्धने । ग्रन्थयति । ग्रन्थति ॥ २४ ॥ **शीक** आमर्षणे ॥ २५ ॥ **चीक** च ॥ २६ ॥ **अर्द** हिंसायाम् । स्वरितेत् । अर्दयति । अर्दति । अर्दते ॥ २७ ॥ **हिसि** हिंसायाम् । हिंसयति । हिंसति । हिनस्तीति श्नमि गतम् ॥ २८ ॥ **अर्ह** पूजायाम् ॥ २९ ॥ आङः **षद** पद्यर्थे ॥ आसादयति । आसीदति । पाघ्रेति सीदादेशः । आसत्ता । आसात्सीत् ॥ ३० ॥ **शुन्ध** शौचकर्मणि । शुन्धिता । अशुन्धीत् । अशुन्धिष्टाम् ॥ ३१ ॥ **छद** अपवारणे । स्वरितेत् ॥ ३२ ॥ **जुष** परितर्कणे । परितर्कणमूहो हिंसा वा । परितर्पण इत्यन्ये । परितर्पणं परितृप्तिक्रिया । जोषयति । जोषति ।

---

१ **असिष्वदिति** । षोपदेशलक्षणे स्वञ्जिसाहचर्येण भ्वादेः, निरनुबन्धकपरिभाषयाऽस्य च ग्रहादिति भावः ॥ २ **अर्च पूजायामिति** । अस्य भ्वादौ पाठोऽनार्षः, अनेनैव सिद्धेः । एवं तप धातोर्वदधातोश्च भ्वादौ पाठोऽनावश्यकः, आधृषीयत्वेन णिजभावे समीहितरूपसिद्धेः । षहधातोस्तु तदर्थं भ्वादौ पाठोऽन्यथासिद्धिशून्य एवेति बोध्यम् ॥ ३ **लाययतीति** । णिचि वृद्धावायादेशः । "लीलोः–" इति नुक् तु न, लासाहचर्याद्वेतुमण्णावेव तस्य प्रवृत्तेः ॥ ४ **लेतेति** । "विभाषा लीयतेः" इत्यात्त्वं तु न, "लिनातिलीयत्योर्यका निर्देशः" इति भाष्यात् । इदं भाष्यं लाययतीत्यत्राप्युन्नेयम् ॥ ५ **छृदीति** । अस्य धृषादिपाठे फलं चिन्त्यम् । ईदित्करणादेव णिज्विकल्पसिद्धेः । तद्वीदित्करणं "श्वीदितो निष्ठायाम्" इति निष्ठायामिण्निषेधार्थं क्रियते, यदि चास्माद् णिज् विकल्पो न स्यात् तर्हि णिचा व्यवधानाद् अनन्तरा निष्ठा नास्त्येवेति व्यर्थमेव तत्स्यात् । एवं दृभीतनुमृजूधातूनां पाठो व्यर्थ एवेति बोध्यम् ॥

प्रीतिसेवनयोर्जुषते इति तुदादौ ॥ ३३ ॥ **धूञ्** कम्पने । णावित्यधिकृत्य ॥ **धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः** * ॥ धूनयति । धवति । धवते । केचित्तु धूञ्प्रीणोरिति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद्धुनातेरेव नुकमाहुः[1] । धावयति ॥ ३४ ॥ अयं स्वादौ क्र्यादौ तुदादौ च । स्वादौ ह्रस्वश्च । तथा च कविरहस्ये—॥ 'धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ॥ वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥ १ ॥ **प्रीञ्** तर्पणे । प्रीणयति । धूञ्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे[2] तु । प्राययति । प्रयति । प्रयते ॥ ३६ ॥ **श्रन्थग्रन्थ** सन्दर्भे ॥ ३७ ॥ **आप्लृ** लम्भने । आपयति । आपिपत् । आपति । आप्ता । आपत् । स्वरितेदयमित्येके । आपते ॥ ३८ ॥ **तनु** श्रद्धोपकरणयोः । उपसर्गाच्च दैर्घ्ये ॥ तानयति । वितानयति । तनति । वितनति ॥ ३९ ॥ **चन** श्रद्धोपहननयोरित्येके । चानयति । चनति ॥ ४० ॥ **वद** सन्देशवचने । वादयति । स्वरितेत् । वदति । वदते । अनुदात्तेदित्येके । ववदतुः । ववदिथ । ववदे । वद्यात् ॥ ४१ ॥ **वच** परिभाषणे ॥ वाचयति । वचति । वक्ता । अवाक्षीत् ॥४२॥ **मान** पूजायाम् । मानयति । मानति । मानिता । विचारणे तु भौवादिको नित्यसन्नन्तः । स्तम्भे मानयने ॥ इत्याकुस्मीयाः । मन्यते इति दिवादौ । मनुते इति तनादौ च ॥ ४३ ॥ **भू** प्राप्तावात्मनेपदी । भावयते । भवते । णिच्सन्नियोगेनैवात्मनेपदमित्येके भवति ॥ ४४ ॥ **गर्ह** विनिन्दने ॥ ४५ ॥ **मार्ग** अन्वेषणे ॥ ४६ ॥ **कठि** शोके ॥ उत्पूर्वोऽयमुत्कण्ठायाम् । कण्ठते इत्यात्मनेपदी गतः ॥ ४७ ॥ **मृजू** शौचालंकारयोः । मार्जयति । मार्जति । मार्जिता । मार्ष्टा ॥ ४८ ॥ **मृष** तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति । मर्षति । मर्षते । मृष्यति । मृष्यते इति दिवादौ ॥ सेचने शपि मर्षति ॥ ४९ ॥ **धृष** प्रहसने ॥ धर्षयति । धर्षति ॥ ५० ॥ इत्याधृषीयाः ॥ **अथादन्ताः ॥ कथ** वाक्यप्रबन्धे । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न वृद्धिः । कथयति । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकथत् ॥ १ ॥ **वर** ईप्सायाम् । वरयति । वारयतीति गतम् ॥ २ ॥ **गण** संख्याने । गणयति ॥ **ई च गणः** ।७।४।९७ ॥ गणेरभ्यासस्य ईत्स्याच्चङ्परे णौ ॥ अजीगणत् । अजगणत् ॥ ३ ॥ **श्वठ शठ** सम्यगवभाषणे ॥ ५ ॥ **पठ वठ** ग्रन्थे ॥ ७ ॥ **रह** त्यागे । अररहत् ॥ ८ ॥ **स्तन गदी**[3] देवशब्दे । स्तनयति । गदयति । अजगदत ॥ १० ॥ **पत** गतौ वा ॥ वा णिजन्तः । वाऽदन्त इत्येके । आद्ये । पतयति । पतति ।

---

१ **नुकमाहुरिति** । "शाच्छासा—" इति सूत्रे भाष्ये "धूञ्प्रीञोः" इत्यस्य पाठात् तत्साहचर्येण हेतुमण्णावेवास्य प्रवृत्तिः । "वायुर्विधूनयति" इति च हेतुमण्ण्यन्तस्यैव रूपम् । एवं प्रीञ् धातोः "प्राययति" इत्येव रूपमिति केचित् ॥ २ **हरदत्तेति** । अनेन भाष्यासम्मतत्वं सूचितम् ॥ ३ **स्तनगदी इति** । इगन्ताद् द्विवचनम् । प्रकरणाच्चादन्तत्वम् । "स्तन–गद–देव–" शब्दे इति भ्रमसपाकर्तुमिका निर्देश इति केचित् । तन्मन्दम्, तथाभीष्टत्वे त्वसन्देहाय "देवस्तनगद" इत्येव ब्रूयात् पाणिनिः दी–वे–धी–वीटामिति सूत्रवत् । व्याख्यानान्निर्णय इति चेत् तथापाठेऽपि निर्णयसम्भव इति तत्त्वम् ॥

ंचकार । अपतीत् । द्वितीये । पातयति । अपीपतत् ॥ ११ ॥ **पष** अनुपसर्गात् । गता-येव । पषयति ॥ १२ ॥ **स्वर** आक्षेपे । स्वरयति ॥ १३ ॥ **रच** प्रतियत्ने ॥ रचयति १४ ॥ **कल** गतौ संख्याने च ॥ १५ ॥ **चह** परिकल्कने । परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं ॥ १६ ॥ **मह** पूजायाम् ॥ महयति । महतीति शपि गतम् ॥ १७ ॥ **सार कृप** **श्र** दौर्बल्ये ॥ सारयति । कृपयति । श्रथयति ॥ २० ॥ **स्पृह** ईप्सायाम् ॥ २१ ॥ **भाम** धे ॥ अबभामत् ॥ २२ ॥ **सूच** पैशुन्ये ॥ सूचयति । अषोपदेशत्वान्न षः । असूसुचत् २३ ॥ **खेट** भक्षणे ॥ तृतीयान्त इत्येके ॥ **खोट** इत्यन्ये ॥ २६ ॥ **क्षोट** क्षये ॥ २७ ॥ **म** उपलेपने ॥ अजुगोमत् ॥ २८ ॥ **कुमार** क्रीडायाम् । अचुकुमारत् ॥ २९ ॥ **शील** धारणे । उपधारणमभ्यासः ॥ ३० ॥ **साम** सान्त्वप्रयोगे । अससामत् । साम सान्त्वने ातीतस्य तु–असीषमत् ॥ ३१ ॥ **वेल** कालोपदेशे । वेलयति ॥ ३२ ॥ **काल** इति ग्धातुरित्येके । कालयति । ॥ ३३ ॥ **पल्पूल**[1] लवनपवनयोः ॥ ३४ ॥ **वात** सुखसेव-ोः । गतिसेवनयोरित्येके । वातयति । अववातत् ॥ ३५ ॥ **गवेष** मार्गणे । अजगवे-् ॥ ३६ ॥ **वास** उपसेवायाम् ॥ ३७ ॥ **निवास** आच्छादने । अनिनिवासत् ॥ ३८ ॥ **ज** पृथक्कर्मणि ॥ ३९ ॥ **सभाज** प्रीतिदर्शनयोः । प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । सभाजयति ४० ॥ **ऊन** परिहाणे ॥ ऊनयति ।[2] 'ओः पुयण्जीति सूत्रे' पययोरिति वक्तव्ये वर्गप्रत्या-

---

१ "**पल्पूल**" इति, ओष्ठ्यद्वयवान् । पल्पूलनं शोधनद्रव्यम् । इति तैत्तिरीयसंहिताभाष्यम् । शोधन-म्–"सावण" इति प्रसिद्धम् । यकारघटितः पाठोऽसाधुः ॥ २ ननूनधातोर्णिचि चङि न शब्दस्येष्ट वं दुर्लभम्, द्वित्वात्पूर्वमेव–आर्धधातुकोपदेशकाल एव लोपविधानेनाल्लोपस्य प्रथमत एव प्रवृत्त्याऽन्तरङ्गत्वा-ोपप्रवृत्तेः । "द्विर्वचनेऽचि" इति निषेधस्तु नाशङ्क्यः णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादत आह–**ओः** **णजीति** । "विभावयिषति" "अबीभवत्" इत्यादावन्तरङ्गत्वाद् वृद्ध्यावादेशे "सन्यतः" इतीत्त्वेनैव द्वौ सम्पूर्णसूत्रस्यैव ज्ञापकता युक्तेति भ्रान्तिमपाकर्तुमाह–**पययोरिति** । पूङो यौतेश्च सनि "स्मिपूङ्रञ्ज्वशां ने" सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णु" इति सूत्राभ्यामिटि द्वित्वनिमित्तसत्त्वेन "द्विर्वचनेऽचि" इत्यस्य त्त्या द्वित्वात् पूर्वं गुणाभावे पूयुशब्दयोरिव द्वित्वेऽभ्यासे उकारसत्त्वेन "यियविषति" पिपविषते" इत्यत्रे-विधानार्थं "पययोः" इत्येव वाच्यं किं वर्गप्रत्याहाराश्रयणेन । न च "पिपविषते" इत्यादौ गुणावादे-ोः "अचः परस्मिन्–" इति स्थानिवत्त्वेनाऽवर्णपरकयकारादिपरत्वाभाव इति वाच्यम्, "पययोः" ृपादानसामर्थ्येनैव स्थानिवत्त्वाभावात् । एवं च वर्गादिग्रहणं व्यर्थीभूय 'णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावेऽपि त्वे कर्तव्ये णिजूनिमित्तकाजादेशस्य निषेधं ज्ञापयति । तथा च "द्वित्वे कर्तव्ये णिजूनिमित्तकादेशो न ति" इति वचनव्यक्त्या निषेधस्य वलवत्त्वात्तद्विषयेऽन्तरङ्गस्यापि कार्यस्य पूर्वमप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ज्ञाप्यां-वरूपमाह–**णिचीति** । णिजूनिमित्तक इत्यर्थः । "णिचि परतः" इत्यर्थस्तु न युक्तः, "पुस्फारयिषति" ादौ रेफेण व्यवधानात् निषेधप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अत्र णिजूग्रहणं णिसामान्योपलक्षणम् । तेन आस्यशब्दात् णिङङ्गान्निरसने" इति णिङ्प्रत्ययेऽपि निषेधप्रवृत्त्या "आसस्यत्" इत्यत्र प्रक्रियादशायामुत्तरखण्डेऽव-त्त्वेन निषेधसिद्धिः । न च "णिचि" इत्यस्य सूत्रेऽभावेन कथं तल्लाभ इति वाच्यम्, नानेनापूर्वो निषेधो ्यते किं तु "द्वित्वनिमित्तेऽजादौ प्रत्यये परेऽजादेशो न" इत्यर्थकस्य "द्विर्वचनेऽचि" इति सूत्रस्य व्यवधाने प्रवृत्तिरित्येव "येन नाव्यवधानम्" इति न्यायेन ज्ञाप्यते इति तल्लाभसम्भवात् । तेन "दिदव-यिषति" इत्यादौ नातिप्रसङ्गः, अनेकव्यवधानात । एतन्मूलकमेव "अचः" इति स्वरूपकथनम् । एवं–

हारजग्रहो लिङ्गं 'णिच्यच आदेशो न स्याद्द्वित्वे कार्ये इति' इति । यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । तेनाचिकीर्तदिति सिद्धम् । प्रकृते । तु नशब्दस्य द्वित्वं तत उत्तरखण्डेऽल्लोपः । औननत् । मा भवानूननत् ॥ ४१ ॥ **ध्वन** शब्दे ॥ अदध्वनत् ॥ ४२ ॥ **कूट** परितापे परिदाहे इत्यन्ये ॥ ४३ ॥ **सङ्केत ग्राम कुण गुण** च आमन्त्रणे ॥ चात्कूटोऽपि । कूटयति । सङ्केतयति । ग्रामयति । कुणयति । गुणयति ॥ पाठान्तरम्—**केत** श्रावणे निमन्त्रणे च ॥ केतयति । अभिकेतयति । **कुण गुण** चामन्त्रणे ॥ चकारात्केतने । **कूण** सङ्कोचने इति ॥ ४७ ॥ **स्तेन** चौर्ये ॥ अतिस्तेनत् ॥ ४८ ॥ **आ गर्वादात्मनेपदिनः** ॥ **पद** गतौ ॥ पदयते । अपपदत ॥ १ ॥ **गृह** ग्रहणे । गृहयते ॥ २ ॥ **मृग** अन्वेषणे । मृगयते । मृग्यतीति कण्ड्वादिः ॥ ३ ॥ **कुह** विस्मापने ॥ ४ ॥ **शूर वीर** विक्रान्तौ ॥ ६ ॥ **स्थूल** परिबृंहणे ॥ स्थूलयते । अतुस्थूलत ॥ ७ ॥ **अर्थ** उपयाच्ञायाम् । अर्थयते । आर्तथत ॥ ८ ॥ **सत्र** सन्तानक्रियायाम् ॥ अससत्रत ॥ अनेकाच्त्वान्न षोपदेशः । सिसत्रयिषते ॥ ९ ॥ **गर्व** माने ॥ गर्वयते । अदन्तत्वसामर्थ्याण्णिज्विकल्पः । धातोरन्त उदात्तो

–च " द्वित्वनिमित्तेऽजादौ प्रत्यये एकप्रत्ययातिरिक्ताव्यवहिते परे द्वित्वनिमित्तप्रत्ययव्यवधायकैकप्रत्ययनिमित्तकादेशो न " इति " द्विर्वचनेऽचि " इति सूत्रस्यार्थः सम्पद्यते ॥ **इतीति** । इत्यत्रेत्यर्थः । " वर्गादिग्रहो लिङ्गम् " इति पूर्वेणान्वयः ॥ नन्वेवम्–" अचिकीर्तत् " इत्यत्र पूर्वम्–" उपधायाश्च " इतीत्वमपि न स्यादत आह–**यत्र द्विरुक्ताविति** । यद्यपि " अचिकीर्तत् " इत्यत्र " त " इत्यवर्णपरत्वमस्ति तथापि चङ्सहितस्योत्तरखण्डत्वाभावान्न दोषः ॥ **आद्योऽजीति** । स्पष्टार्थम् । ननु यद्यवर्णपरत्वं परिनिष्ठितरूपे गृह्येत तदा " औननत् " इत्याद्यसिद्धिरत आह–**प्रक्रियायामिति** । द्वित्वप्रवृत्तिवेलायामित्यर्थः ॥ ननु यदि द्वित्वप्रवृत्तिवेलायामेवावर्णपरत्वं गृह्यते तदा " चुक्षावयिषति " इत्याद्यसिद्ध्यापत्तिरत आह–**परिनिष्ठितेति** । नत्वत्रैवेत्याग्रह इति भावः ॥ ननु कथमस्य लाभ इत्यत आह–**ज्ञापकस्य सजातीयेति** । पुयण्जा ह्यभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णपरा भवन्ति । अतस्तथैव ज्ञापकम् । " अचिकीर्तत् " इत्यत्र तु प्रक्रियायां परिनिष्ठितरूपे वाऽभ्यासोत्तरखण्डस्याऽऽद्यचोऽवर्णरूपत्वाभावान्न दोष इति भावः ॥ ननु " प्रक्रियादशायां परिनिष्ठिते वा " इति स्वीकारे " हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं कृतायां वृद्धौ टिलोपज्ञापकम् " इति भाष्यासङ्गतिः–ण्यन्ताभ्यामाभ्यां चङि " यथेष्टं नामधातुषु " इत्यनेन द्वितीयस्य लकारस्य द्वित्वे " अहललत् " इत्यादौ अभ्यासेऽकारश्रवणेन चारितार्थ्यादिति वाच्यम्, " कृतायां वृद्धौ टिलोपः " इत्यत्र हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनस्य ज्ञापकत्वप्रतिपादनपरभाष्यप्रामाण्येन–" कण्ड्वादेस्तृतीयस्य " इत्युत्तरं " यथेष्टम् " इत्यस्य पाठेन च–त्र्येकाचामेव तत्र भाष्ये उदाहृतत्वेन च–द्वित्वप्रवृत्तियोग्यैकाच्त्रयसंनिधाने एव " यथेष्टम् ", इत्यस्य प्रवृत्तेरदोषात् । तद्ध्वनयन्नाह–**औननदिति** । ननु यथा " कथ " इत्यत्राकारोच्चारणं वृद्ध्यभावार्थम्, तथा " ऊन " इत्यत्राकारोच्चारणं नोपधाकार्यप्रतिबन्धार्थं दीर्घोकारस्य सत्त्वादित्यदन्तत्वसामर्थ्यादल्लोपविकल्पोऽस्त्विति चेन्न, शास्त्रबाधस्यान्याय्यत्वात् । मम तु न कस्यापि शास्त्रस्य बाधः । एतेन णिज्विकल्पार्थं तदित्यपास्तम् । अभ्यासेऽकारस्य श्रवणेनाकारोच्चारणस्य चारितार्थ्यात्सामर्थ्यस्यैवाभावात् । किञ्च–अस्यादन्तत्वमग्लोपित्वसम्पादनेन ह्रस्वाभावार्थम् । तद् ध्वनयन्नाह–**माभवानूननदिति** । खण्डनप्रकारस्तु विस्तरभिया नेह प्रापञ्चि ॥

१ **णिज्विकल्प इति** । " स्थूलसत्रसूत्र " इति धातूनामदन्तत्वं तु अनेकाच्त्वेनाऽषोपदेशत्वार्थमिति न तेभ्यो णिज्विकल्प इति भावः ॥

याम् च फलम् । एवमग्रेऽपि ॥ १० ॥ इत्यागर्वीयाः ॥ सूत्र वेष्टने ॥ सूत्रयति । असु-
त् ॥ १ ॥ मूत्र प्रस्रवणे ॥ मूत्रयति । मूत्रति ॥ २ ॥ रूक्ष पारुष्ये ॥ ३ ॥ पार
कर्मसमाप्तौ । अपपारत् । अतितीरत् ॥ ५ ॥ पुट संसर्गे ॥ पुटयति ॥ ६ ॥ धेक
ने इत्येके ॥ अदिधेकत् ॥ ७ ॥ कत्र शैथिल्ये ॥ कत्रयति । कत्रति ॥ कर्तेत्यप्येके ॥
यति । कर्तति ॥ ९ ॥ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च ॥ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच्
दिष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपविन्मतुब्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसं-
तद्वण्णावपि स्युः । पटुमाचष्टे पटयति । परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोपः । अपीपटत् ॥ 'णौ
ीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेर्लोपो बलीयानिति स्थितम् । अपपटत् ॥ तत्करोति तदाचष्टे ॥ पूर्व-
प्रपञ्चः ॥ करोत्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रे णिजर्थः ॥ लडर्थस्त्वविवक्षितः ॥ तेनातिक्रामति
ेनातिक्रामति अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति हस्तयति ॥ धातुरूपं च ॥ णिच्प्रकृतिर्धा-
ं प्रतिपद्यते ॥ चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च वार्तिकम् ॥ आख्यानात्कृतस्तदा-

---

१ चुराद्यन्तर्गणसूत्रमाह-प्रातिपदिकादिति । "णौ" इत्युपमेये सप्तमीदर्शनात् सप्तम्यन्ताद् वति-
ाह-इष्टे यथेति । एवं च इष्ठनिमित्तककार्यस्यैवायमतिदेशः । अत एव "भावयति" इत्यादौ "इष्ठस्य
च" इति यिडागमो न । २ परत्वाद् वृद्धाविति । अत एव "मुण्डमिश्र-" इत्यत्र "हलकल"
हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं भाष्योक्तं सङ्गच्छते । वृद्धेः पूर्वं लोपे तु इकारलोपेऽप्यग्लोपित्वसत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं
ेवेति इदमेवात्र ज्ञापकं बोध्यम् ॥ न च लोपस्य नित्यत्वात् "परत्वात्" इत्यसङ्गतमिति वाच्यम्,
ान्तरप्राप्त्या लोपस्याप्यनित्यत्वात् । एवं चोभयोरनित्ययोः परत्वाद् वृद्धौ आवादेशात्पूर्वं परत्वादाङ्गत्वाच्च
इत्यनग्लोपित्वाद् "अपीपटत्" इत्यत्र सन्वत्त्वं भवत्येवेति भावः । नचास्मिन् पक्षे वारि आख्यत्-
अवीवरत्" इत्यादौ वृद्धौ कृतायां कृतस्यापि टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद् ह्रस्वत्वं न स्यादिति वाच्यम्, चङ्-
नेर्ह्रासे स्थानिवद्भावनिषेधात् । इदं "मुण्डमिश्र-" इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ॥ ३ वृद्धेर्लोप
। अत एव "नाग्लोपि" इति सूत्रे "अग्लोपि" इत्यत्र "अक्" इति प्रत्याहाराश्रयणं सार्थकम् ।
यत्रेको लोपप्राप्तिस्तत्र वृद्धेः पूर्वं यदि लोपः स्यात् तदा चरितार्थं भवेत्, वृद्धौ सत्यां लोपे तु अनग्लोप
अग्लोपित्वमकारलोपेनैव सम्पादनीयमिति अलोपिनो व्यावृत्तये "नालोपि" इत्येव वदेत् सूत्रकृदिति
यम् ॥ ननु "स्वामिनमाख्यत्" "असस्वामत्" "गोदुहमाख्यत् अजुगोदत्" इत्यत्र वृद्धेः प्राप्त्यभा-
प्रत्याहाराश्रयणं चरितार्थमिति कथमस्य पक्षस्य सम्भव इति वाच्यम्, भाष्यप्रामाण्येन इदुदुपधेभ्यो
जन्तेभ्यो लुङोऽनभिधानकल्पनेनादोषात् । इदमेव ज्यायः, "मुण्डमिश्र-" इति सूत्रस्थन्त्वेकदेश्युक्तिः ।
चकलत्" इत्यादौ वृद्धेरपि नित्यत्वमाशङ्क्य शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यत्वप्रतिपादकस्य "मुण्ड-" इति
स्थभाष्यस्य एकदेश्युक्तित्वावश्यकत्वात् । तथाहि-लोपस्य स्थानिवद्भावेन "अत उपधायाः" इत्यस्याप्राप्तेः
ञ्चो ञ्णिति" इत्यस्य स्थान्यभावेनाप्राप्तेश्च । "अत उपधायाः" इत्यस्य भिन्नलक्षणत्वाद् भिन्नस्थानि-
ाच्च । इति संक्षेपः ॥ ४ "तत्करोति" इति । गणसूत्रम् ॥ ५ तेनातिक्रामति । गणसूत्रम् ।
धातुरूपं च । गणसूत्रम् ॥ ७ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थकत्वे साधकमाह-तथा चेति । वार्तिक-
ति । "हेतुमति च" इति सूत्रे इति शेषः ॥ आख्यानवाचककृदन्तात् 'तदाचष्टे इत्यर्थे णिच्,
च्प्रकृत्यवयवकृतो लुक्, तस्यैव कृतो या प्रकृतिः "हन्" इत्यादिः, तस्या विकारपरित्यागेन स्वेन रूपेणा-
ानम्" इत्यर्थः । प्रकृतिवच्चेति । कृत्प्रकृतिप्रकृतिकणिजन्तवदित्यर्थस्तदाह-हेतुमण्णिच इत्यादिना ।
एव "पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति" इत्यादौ तृतीयासिद्धिः । अन्यथा "प्रकृतिवच्च कारकम्"
अनङ्गीकारे प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया कृत्प्रकृत्यर्थकर्मत्वेन षष्ठी स्यादिति भावः ॥

चष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति * ॥ कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । इह कंसं हन् इ इति स्थिते-॥ **हनस्तोऽचिण्णलोः । ७ । ३ । ३२** ॥ हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्यात्चिण्णल्वर्जे ञिति णिति ॥ नन्वत्राङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता । ततश्चाड्द्वित्वयोर्दोषः । किंच कुत्वतत्वे न स्याताम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः कारकं च चात्कार्यम् । हेतुमण्णिचः प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमण्णौ यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसमजीघतत् ॥ **कर्तृकरणाद्धात्वर्थे** ॥ कर्तुर्व्यापारार्थं यत्करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः । असिना हन्ति । असयति ॥ **ब्ष्क** दर्शने ॥ १ ॥ **चित्र** चित्रीकरणे ॥ आलेख्यकरण इत्यर्थः । **कदाचिद्दर्शने** ॥ चित्रेत्ययमद्भुतदर्शने णिचं लभते । चित्रयति ॥ २ ॥ **अंस** समाघाते ॥ ३ ॥ **वट** विभाजने ॥ ४ ॥ **लज** प्रकाशने ॥ **वटि लजि** इत्येके ॥ वण्टयति । लञ्जयति । अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति । लञ्जापयति ॥ ७ ॥ शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह । तन्मते कथापयति । गणापयतीत्यादि ॥ **मिश्र** सम्पर्के ॥ ८ ॥ **सङ्ग्राम युद्धे** ॥ अयमनुदात्तेत् अकारप्रश्लेषात् । अससंग्रामत ॥ ९ ॥ **स्तोम** श्लाघायाम् ॥ अतुस्तोमत् ॥ १० ॥ **छिद्र** कर्णभेदने ॥ करणभेदन इत्यन्ये । **कर्णे**ति धात्वन्तरमित्यन्ये ॥ १२ ॥ **अन्ध** दृष्ट्युपघाते ॥ उपसंहार इत्यन्ये ॥ आन्दधत् ॥ १३ ॥ **दण्ड** दण्डनिपातने ॥ १४ ॥ **अङ्क** पदे लक्षणे च ॥ आञ्चकत् ॥ **अङ्ग** च ॥ आञ्जगत् ॥ १६ ॥ **सुख दुःख** तत्क्रियायाम् ॥ १८ ॥ **रस** अस्वादनस्नेहनयोः ॥ १९ ॥ **व्यय** वित्तसमुत्सर्गे । अवव्ययत् ॥ २० ॥ **रूप** रूपक्रियायाम् ॥ रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया ॥ २१ ॥ **छेद** द्वैधीकरणे ॥ अचिच्छेदत् ॥ २२ ॥ **छद** अपवारण इत्येके ॥ छदयति ॥ २३ ॥ **लाभ** प्रेरणे ॥ २४ ॥ **व्रण** गात्रविचूर्णने ॥ २५ ॥ **वर्ण** वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया वर्णकरणम् । सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति । विस्तृणातीत्यर्थः । हरिं वर्णयति । स्तौतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ **बहुलमेतन्निदर्शनम्** ॥ अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः । बाहुलकादन्येऽपि बोध्याः ॥ तद्यथा ॥ **पर्ण** हरितभावे ॥ अपपर्णत् ॥ **विष्क** दर्शने ॥ **क्षप** प्रेरणे ॥ **वस** निवासे ॥ **तुत्थ** आवरणे ॥ एवम्-आन्दोलयति । प्रेङ्खोलयति ।

---

१ **कंसवधमाचष्टे इति** । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् कंसवधशब्दः कृदन्तः । ततो णिच् । अप्प्रत्ययस्य लुक् । तस्यैव या प्रकृतिः "हन्" इति, तस्या विकारपरित्यागेन स्वेन रूपेणावस्थानम् तदाह-**कंसं हन् इति स्थिते इ इति** । २ कर्तृकरणादिति न द्वन्द्वः, "तेनातिक्रामति" इत्यतः "तेन" इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे 'कर्तृकरणादि'त्युपादानसामर्थ्यादित्याशयेनाह-**कर्तुर्व्यापारार्थमिति** । ३ **'चित्र चित्रीकरणे'** गणसूत्रम् । अत्र "चित्र" इति लुप्तपञ्चम्यन्तम् । ४ **शाकटायन इति** अत्रारुचिस्तु सर्वत्राल्लोपबाधे मानाभाव इति ॥ ५ **संग्राम युद्धे इति** । युद्धे वर्तमानं संग्रामेति प्रातिपदिकं णिचं लभते धात्वर्थे । प्रातिपदिकपदानुवृत्त्या "प्रातिपदिकम्" इति लब्धम् । **अनुदात्तेदिति** । **अनुदात्तेत्त्वं** च केवलसंग्रामशब्दस्य क्रियावाचकत्वाभावेनाधातुत्वात् तत्राचरितार्थमिति ण्यन्ते उपकरोति ॥ **अकारप्रश्लेषादिति** । अदन्तप्रकरणगतत्वेनाग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो नेति भावः ॥

बयति ॥ अवधीरयतीत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलमित्याहुः । तेनापठिता सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः । अपरे तु नवगणीपाठो बहुलमित्याहुः । तेनापठितेभ्योऽपि त्स्वार्थे णिच् । रामो राज्यमचीकरदिति यथेत्याहुः । चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ ये । सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः ॥ **णिङङ्गान्निरसने** ॥ अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्नि-णिङ् स्यात् । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते ॥ **श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरका-श्वतरेतकलोपश्च** ॥ श्वेताश्वादीनां चतुर्णामश्वादयो लुप्यन्ते णिङ् च धात्वर्थे । श्वेताश्व-ष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टे अश्वयते । गालोडितं वाचां विमर्शः तत्करोति ोडयते । आह्वरयते । केचित्तु णिचमेवानुवर्तयन्ति, तन्मते परस्मैपदमपि ॥ **पुच्छादिषु वर्थ इत्येव सिद्धम्** ॥ णिजन्तादेव बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु । मास्तु पुच्छभाण्डेति ऽधिः । सिद्धशब्दो ग्रन्थांते मङ्गलार्थः ॥

इति चुरादिप्रकरणम् ।

अथ ण्यन्तप्रकरणम् ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च ।१।४।५५ ॥ कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ॥ **रति च ।३।१।२६ ॥** प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् ॥ भवन्तं ति भावयति । 'णिचश्चेति कर्तृगे फले आत्मनेपदम् । भावयते । भावयांबभूव ॥ **ओः पुय-यपरे ।७।४।८० ॥** सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्येत्त्वं स्यात्पवर्गयण्जकारेष्ववर्ण-परतः ॥ अबीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । ोजवत् ॥ **स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ।६।४।८१ ॥** मभ्यासोकारस्येत्त्वं वा स्यात्सन्यवर्णपरे धात्वक्षरे परे ॥ असिस्रवत् । असुस्रवत् । 'नाग्लो-ो ह्रस्वनिषेधः । अशशासत् । अडुढौकत् । ँअचीचकासत् । मतान्तरे अचचकासत् ।

१ **णिङङ्गादिति** । निरसनमत्र प्रक्षेपः ॥ २ **श्वेताश्वेति** । गणसूत्रम् ॥ "नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः" निषेधान्नात्रालोऽन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तिः । प्रत्याख्याने तु "श्वेताश्वादीनां लोपः" इत्येव सिद्धावश्वतरादीनां ऽकरणेन सर्वादेशत्वाक्षतिरिति बोध्यम् ॥ इति शम् । इति चुरादयः ॥ ३ **ओः पुयण्जीति** । त्र सूत्रे "ओः" इति व्यर्थम् । तथाहि—अवर्णपरपवर्गादिपरकाभ्यासावयवाकारस्य "यियक्षति पिपक्षति" दावित्त्वप्रवृत्तिरिष्टैव । तादृशश्चेकारो नास्त्येव । उकारस्य चेत्त्वमिष्टमेव । तादृशयोर्ऋकारऌकारयोरपि त्रो नास्ति । वेञ्,रै,पै,वै धातुभ्यो यत्र सन्ति तत्रापि प्रथमत आत्त्वप्रवृत्त्याऽभ्यासेऽकारस्यैव मिति नैञ्व्यावृत्तिः फलमिति पारिशेषादुकारस्यैव भविष्यतीति चेन्न, "पापचिषते" "वावचिषते" इत्यादौ ात्सनि यङ्निमित्ताभ्यासावयवाकारस्यान्तरङ्गत्वाद् "दीर्घोऽकितः" इति दीर्घे कृतेऽप्यनेनेकारः दिति तद्व्यावृत्त्यर्थत्वात् । नचैतदपि "सनि परे सन्निमित्ताभ्यासावयवस्यैव" इति प्रत्यासत्तिकल्पनेन यितुं शक्यमिति वाच्यम्, एवं तर्हि "द्विर्वचननिमित्ताङ्गाभ्यासावयवस्य द्विर्वचननिमित्तकं कार्यं तन्निमि-भ्यासस्यैव भवति" इति प्रत्यासत्तिलभ्य एवार्थे तस्य प्रकृतसूत्रस्थस्य "ओः" इति पदस्य ज्ञापकत्व-त्वति कल्पनसंभवात् । तत्फलं तु जङ्गम्यादिभ्यो यङन्तेभ्यः सनि "जङ्गमिषते" इत्यादौ "सन्यतः" त्वाभावः ॥ ४ **अचीचकासदिति** । "चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरः" इत्यर्थे द्भावादयः ॥ ५ **मतान्तरे इति** । भाष्यसिद्धमते "चङ्परे णौ यल्लघु" इत्याद्यर्थे सन्वद्भावाभावः ॥

अग्लोपीति सुब्धातुप्रकरणे उदाहरिष्यते । ण्यन्ताण्णिच् । पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णिलोपः । चोरयति । 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः । 'दीर्घो लघोः'। न चाग्लोपित्वाद्द्वयोर-सन्वत्त्वः । ण्याकृतिनिर्देशात् । अचूचुरत् ॥ **णौ च संश्चङोः ।६।१।३१॥** सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः संप्रसारणं वा स्यात् ॥ '**संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवदिति** आदौ संप्रसारणं पूर्वरूपम् । अशूशवत् । अलघुत्वान्न दीर्घः । अशिश्वयत् ॥ **स्तम्भुसिवुसहां चङि ।८।३।११६॥** उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षो न स्याच्चङि ॥ अवातस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् । न्यसीषहत् । आटिटत् । आशिशत् ॥ 'बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव' ओणेर्ऋ-दित्करणाल्लिङ्गात् । मा भवानिदिधत् । एजादावेवतौ विधानान्नेह वृद्धिः । मा भवान्प्रेदिधत् ॥ 'न न्द्राः' इति नदराणां न द्वित्वम् । औन्दिदत् । आड्डिडत् । आर्चिचत् ॥ उब्ज आर्जवे ।

---

१ **द्वयोरिति ।** ह्रस्वदीर्घयोरित्यर्थः । "नाग्लोपि-" इति निषेधेन ह्रस्वाप्राप्तिः । दीर्घाप्राप्तिस्तु सन्वद्भावाभावेनेति विवेकः । स्वार्थणिजूरूपस्याको लुप्तत्वेनाग्लोपित्वादिति भावः ॥ २ समाधत्ते-ण्याकृतीति । एवं च णित्वजात्याश्रयानेकणिचो ग्रहणेनादोषः । न च वर्णग्रहण एव जातिनिर्देशस्य आश्रयलिङ्गतया इदमयुक्तमिति वाच्यम्, " ते प्राग् धातोः " इत्यत्र गत्याद्याकृतिनिर्देशस्य सम्मतत्वात् । ग्रहणमेतेऽन्यत्राप्याश्रयणाच्च वस्तुतस्तु जातेः पौर्वापर्यव्यवहाराभावेनाऽऽकृतिनिर्देशोऽयुक्तः । अत एव जातेः पौर्वापर्यव्यवहारासम्भवनाशङ्क्य " आर्धधातुके " इति सूत्रे " आर्धधातुके " इति विषयसप्तमी " इति भाष्येण व्यक्तिद्वारकं न पौर्वापर्यम् " इति बोधितम् । किञ्च-णिनिमित्तकणिलोपस्यापि णित्वजातिनिमित्तकत्वेनाऽग्लोपित्वं दुर्वारमेव, तस्माद् " अवीवदत् " इति भाष्येण-" णेर्णिच्युपसंख्यानम् " इति सन्वत्सूत्रे " णौ चङि " इति सूत्रस्थवार्तिकेन च " अचूचुरत् " इति प्रकृतप्रयोगः साधुः । इत्येव कल्प्यम् ॥ ३ नन्वन्तरङ्गत्वाद् वृद्ध्यायादेशयोः कृतयोः पश्चात् संप्रसारणेऽपि " अशूशवत् " इति न स्यादत आह-**सम्प्रसारणं तदाश्रयं चेति ।** " सम्प्रसारणं तदाश्रयं " सम्प्रसारणाच्च " इति पूर्वरूपं च यणाद्यपेक्षया प्रबलम् " इति परिभाषार्थः । " णिच्यच आदेशो न " इति निषेधस्तु नाशङ्क्यः, " अशूशवत् " इति भाष्यप्रयोगेण तदनित्यत्वज्ञापनात् । सूत्रवैयर्थ्यादिति समाधानं तु न युक्तिकरम्, द्वित्वे कृतेऽपि चारितार्थ्य-सम्भवादिति भावः ॥ वस्तुतः फलानामन्यथासिद्ध्या प्रत्याख्याता परिभाषेयं भाष्ये । तथाहि-न च परिभाषा भावे " भ्रस्जः " " भृज्यात् " इत्यत्र सम्प्रसारणं बाधित्वा परत्वाद्रमागमः स्यादिति वाच्यम्, " भ्रस्जो रोपधयोः " इति सूत्रे " वरीभृज्यते " इत्यादावागमसम्बन्धिनं रेफमादाय प्रसक्तातिप्रसङ्गवारणाय " अनुदात्तोपदेश-" इति सूत्रादुपदेशसम्बन्धस्यावश्यकतया कृते संप्रसारणे वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेन ग्रहणेऽपि तदन्तर्गतं रेफमाश्रित्य रमागमप्रवृत्त्ययोगेन नित्यत्वादेव रमागमात् पूर्वं संप्रसारणसिद्धेः । एवं " जुहुवतुः " इत्यत्र ह्वेञः संप्रसारणं बाधित्वा परत्वादातो लोपः स्यादित्यपि न वाच्यम्, नित्यत्वात् संप्रसारणस्यैव प्रवृत्तेः, आतो लोप-यणादेशाभ्यां प्रागन्तरङ्गत्वात् पूर्वरूपस्यैव प्रवृत्तेः । न च परिभाषाभावे " णौ च संश्चङोः " इति प्रकृतसूत्रेण विधीयमानात् सम्प्रसारणात् पूर्वं णिजूमात्रनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाद् वृद्ध्यायादेशयोः " अशूशवत् " इति न सिध्येदिति वाच्यम्, प्रकृतसूत्रे " संश्चङोः " इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन वृद्ध्यादेः पूर्वमन्तरङ्गत्वात् सम्प्रसारणस्यैव प्रवृत्त्या दोषाभावात् । एवं " स्वपिस्यमिव्येञां यङि " इत्यत्र " यङि " इति विषयसप्तमी बोध्या । अन्यथा संप्रसारणात् पूर्वमपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाद् द्वित्वे " वेवीयते " इत्यादावुत्तरखण्डे संप्रसारणे पूर्वस्य " न संप्रसारणे " इति निषेधप्रसङ्गः । स हि निषेधो " यूनस्तिः " इति निर्देशाद् व्यवहितेऽपि प्रवर्तत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ४ **ऋदित्करणादिति ।** अन्यथा पूर्वं णिशब्दस्य द्वित्वे उपधात्वाभावेन ह्रस्वत्वाप्राप्तौ किं निषेधार्थतत्करणेनेति भावः ॥

उपदेशे दकारोपधः। 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति सूत्रे निपातनाद्दस्य बः। स चान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये 'न न्द्राः' इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते न तु ततः प्राक्। दकारोच्चारणसामर्थ्यात्। औब्जिजत्॥ अजादेरित्येव। नेह। अदिद्रपत्॥ **रभेरशब्लिटोः ।७।१। ६३॥** रभेर्नुम् स्यादचि न तु शब्लिटोः॥ **लभेश्च ।७।१।६४॥** अररम्भत्। अललम्भत्। 'हेरचङीति सूत्रे अचङीत्युक्तेः कुत्वं न'। अजीहयत्॥ अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम्। असस्मरत्। अददरत्। तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः॥ **विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ।७।४। ९६॥** अभ्यासस्यात्त्वं वा स्याच्चङ्परे णौ॥ अववेष्टत्। अविवेष्टत्। अचचेष्टत्। अचिचेष्टत्। 'भ्राजभासेत्यादिना वोपधाह्रस्वः। अबिभ्रजत्। अबभ्राजत्॥ **काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् *॥** ण्यन्ताः कणरणभणश्रणलुपहेठाः काण्यादयः षड् भाष्ये उक्ताः। ह्वायिवाणिलोटिलोचयश्चत्वारोऽधिका न्यासे। वाणिलोठी अप्यन्यत्र। इत्थं द्वादश। अचीकणत्। अचकाणत्॥ **स्वापेश्चङि ।६।१।१८॥** ण्यन्तस्य स्वापेश्चङि संप्रसारणं स्यात्॥ असूषुपत्॥ **शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ।७।३।३७॥** णौ परे॥ पुकोऽपवादः॥ शाययति। ह्वाययति॥ **ह्वः संप्रसारणम् ।६।१।३२॥** सन्परे चङ्परे च णौ ह्वः संप्रसारणं स्यात्॥ अजूहवत्। अजुहावत्॥ **लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ।७।४।४॥** पिबतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ॥ अपीप्यत्॥ 'अर्तिह्रीति पुक्। अर्पयति। ह्रेपयति।

---

१ उपदेशे इति। धातूपदेशे इत्यर्थः॥ २ दकारोच्चारणसामर्थ्यादिति। तद्धि "न न्द्राः–" इति निषेधप्रवृत्त्यर्थमेव क्रियते। यदि निपातनेन बकारोऽन्तरङ्गो द्वित्वात् प्राक् स्यात्, तदा दकारोच्चारणं व्यर्थमिति स्पष्टमेव॥ नन्विदं "भुजन्युब्जौ" इति सूत्रव्याख्यानकालिकग्रन्थविरुद्धम्, तत्र हि "पाण्युपतापयोः" इत्यस्याभावे "भोगः समुद्गः" इत्युक्तम्। अत्र "समुद्गः" इत्यत्र दकारस्य श्रवणं यथा स्यादित्येवमर्थं दकारोच्चारणस्य चारितार्थ्याद् "दकारोच्चारणसामर्थ्यात्" इति सामर्थ्योक्त्यसङ्गतेरिति चेन्न, दकारोच्चारणमभ्युद्गः समुद्ग इत्यत्र दकारश्रवणार्थं न, तयोरुपधायां तकारस्य थकारस्य वोच्चारणेन सिद्धिसम्भवादिति दकारोच्चारणं "न न्द्राः–" इति निषेधप्रवृत्त्यर्थमेवेत्याशयेन पूर्वापरग्रन्थविरोधाभावात्॥ ३ अदिद्रपदिति। ननु "लावस्थायामद्" इति पक्षेऽजादित्वेन दोषानुद्धार एवेति चेन्न, "एकाचो द्वे प्रथमस्य" इति सूत्रवत् "न न्द्राः–" इति सूत्रस्याधिकारत्वाङ्गीकारेण "चङि" इति सूत्रे तदुपस्थितौ तत्र "धातोः" इति सत्त्वेन "धातुसंज्ञाकालिकादादेरचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति" इत्यर्थेन दोषाभावात्॥ अपि च विधिशास्त्रैकवाक्यतया निषेधस्यान्तर्भूतचङ्निमित्तकत्वेनैतद्दृष्ट्या बहिर्भूतलकारनिमित्तकस्याटोऽसिद्धत्वेन निषेधाभाव एवेति केचित्॥ ४ "स्वापेश्चङि" "चङि" इति विषयसप्तमी। तेन पूर्वं संप्रसारणे ततो द्वित्वम्॥ ५ ह्वः संप्रसारणम्। णौ च संश्चङोः" इति विषयसप्तमी॥ ६ अजूहवदिति। "शाच्छासा–" इति सूत्रे "अर्तिह्री–" इति सूत्रत "आतः" इत्यस्यानुवर्तनात् युगागमाभावः॥ एतेन एकदेशविकृतन्यायेन युगागमो विहितेऽपि सम्प्रसारणे दुर्वार इति मन्दोक्तमपास्तम्॥ ७ अपीप्यदिति। अभ्यासेकारसंनियोगशिष्टत्वाद् द्वित्वे कृते उपधालोपः॥ ८ अर्पयतीति। वृद्धिं बाधित्वा नित्यत्वात् पुकि "पुगन्त–" इति गुणः। "अर्तिह्री" इति सूत्रेह्रीसाहचर्याद् अर्तिर्जौहोत्यादिरेव गृह्यते तेन भौवादिकस्य 'आरयति' इत्यादीनि पुग्रहितानि रूपाणि सिध्यन्ति॥ अत एव च काष्ठार कुम्भार–चर्मार लौहार–स्वर्णारप्रभृतयः सिद्धाः॥

क्ष्लेपयति । रेपयति ॥ यलोपः । क्नोपयति । क्ष्मापयति । स्थापयति ॥ **तिष्ठतेरित् ।७।४।५ ॥** उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ ॥ अतिष्ठिपत् ॥ **जिघ्रतेर्वा ।७।४।६ ॥** अजिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् ॥ उर्ऋत् ॥ अचीकृतत् । अचिकीर्तत् । अवीवृतत् । अववर्तत् । अमीमृजत् । अममार्जत् ॥ **पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः *** ॥ पुकोऽपवादः । पालयति ॥ **वो विधूनने जुक् ।७।३।३८ ॥** वातेर्जुक् स्याण्णौ कम्पेऽर्थे ॥ वाजयति ॥ कम्पे किम् ? केशान्वापयति ॥ विभाषा लीयतेः ॥ **लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ।७।३।३९ ॥** लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ वा स्तो णौ स्नेहद्रवे ॥ विलीनयति । विलाययति । विलालयति । विलापयति वा घृतम् ॥ ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्त्वपक्षे नुक् न ॥ स्नेहद्रवे किम् ? लोहं विलापयति । विलाययति ॥ **प्रलम्भनाभिभवपूजनासु लियो नित्यमात्वमशिति वाच्यम् *॥ लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ।१।३।७० ॥** लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेऽपि फले पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थे ॥ जटाभिर्लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्तिकामुल्लापयते । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते । वञ्चयतीत्यर्थः ॥ **बिभेतेर्हेतुभये ।६।१।५६ ॥** बिभेतेरेच आत्त्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयं चेत् ॥ **भीस्म्योर्हेतुभये ।१।३।६८ ॥** ण्यन्ताभ्यामाभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेद्भयस्मयौ ॥ सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो भापयते ॥ **भियो हेतुभये षुक् ।७।३।४० ॥** भी ई इतीकारः प्रश्लिष्यते । ईकारान्तस्य भियः षुक् स्यात् णौ हेतुभये ॥ भीषयते ॥ **नित्यं स्मयतेः ।६।१।५७ ॥** स्मयतेरेचो नित्यमात्त्वं स्याण्णौ हेतोः स्मये ॥ जटिलो विस्मापयते ॥ हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह । कुञ्चिकयैनं भाययति । विस्माययति ॥ कथं तर्हि विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति । मनुष्यवाचेति करणादेव हि तत्र स्मयः । अन्यथा शानजपि स्यात् ? सत्यम् । विस्माययन्नित्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः ॥ यद्वा । मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तया सिंहो विस्मापयन्निति ण्यन्ताण्णौ शतेति व्याख्येयम् ॥ **स्फायो वः ।७।३।४१ ॥** णौ ॥ स्फावयति **शदेरगतौ तः ।७।३।४२ ॥** शदेर्णौ तोऽन्तादेशः स्यान्न तु गतौ ॥ शातयति ॥ गतौ तु गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ॥ **रुहः पोऽन्यतरस्याम् ।७।३।४३ ॥** णौ ॥

१ लुगित्यागमोऽयम् ॥ २ **केशान् वापयतीति** । सुगन्धीकरोति ॥ ३ **लीलोरिति । विपातनं** द्रवीकरणम् ॥ ननु कृतात्त्वस्यापि स्थानिवत्त्वेन लीत्वानपायान्नुग् दुर्वार एवात आह—**ली ई इति** ॥ ४ **लियः सम्माननेति । शालीनीकरण**मभिभवः । ५ ननु "हेतुभये" इत्युक्तेर्वृत्तौ "भयस्मयौ" इत्यनुपपन्नमत आह—**सूत्रे इति** । ६ ननु आत्त्वपक्षे भापयते इत्यत्रापि षुगागमः स्यादत आह—**भी ई इति** ॥ ७ **कथं तर्हीति** । आत्त्ववदात्मनेपदस्यावश्यकत्वेन तत्त्यागे मानाभाव इति प्रश्नः ॥ आत्त्वात्मनेपदे उभे अपि न हेतुभयस्याभावाद् । उभौ यकारावेवेति समाधानम् ॥ ८ बहुपुस्तकसम्मतपाठे आह—**यद्वेति** । एवं च ण्यन्ताण्णिचि आत्मनेपदं दुर्लभम्, भीस्मिप्रकृतिकण्यन्तादेव तद्विधानात् । राजा विस्मयते, तं मनुष्यवाक् प्रेरयते इति मनुष्यवाग् राजानं विस्मापयते । प्रथमणिचि आत्त्वपुकौ । तां सिंहः प्रेरयति इति द्वितीये णिचि तु स्मिप्रकृतिकण्यन्तत्वाभावेनात्मनेपदाभावे "सिंहो मनुष्यवाचा राजानं विस्मापयति" इति रूपम् ततः शतृप्रत्ययः ॥

रोपयति । रोहयति ॥ **क्रीङ्जीनां णौ ६।१।४८** ॥ एषामेच आत्त्वं स्याण्णौ ॥ क्रापयति । अध्यापयति। जापयति ॥ **णौ च संश्चङोः।२।४।५१** ॥ सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ्वा स्यात् ॥ अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥ **सिध्यतेरपारलौकिके ।६।१।४९** ॥ ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेच आत्त्वं स्याण्णौ ॥ अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः ॥ अपारलौकिके किम् । तापसः सिद्ध्यति । तत्त्वं निश्चिनोति । तं प्रेरयति सेधयति तापसं तपः ॥ **प्रजने वीयतेः ।६।१।५५** ॥ अस्यैच आत्त्वं वा स्याण्णौ प्रजनेऽर्थे ॥ वापयति वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ॥ ऊदुपधाया गोहः ॥ गूहयति ॥ **दोषो णौ ।६।४।९०** ॥ दुष इति सुवचम् । दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्याण्णौ ॥ दूषयति ॥ **वा चित्तविरागे ।६।४।९१** ॥ विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः ॥ मितां ह्रस्वः ॥ भ्वादौ चुरादौ च मित उक्ताः । वटयति ॥ 'जनीजॄष्'। जनयति ॥ जरयति । जॄणातेस्तु[२] जारयति ॥ **रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः** * ॥ मृगरमणमाखेटकम्[३]। रजयति मृगान् ॥ [मृगेति किम् । रञ्जयति पक्षिणः ॥ रमणादन्यत्र तु रञ्जयति मृगान्, तृणदानेन] चुरादिषु ज्ञपादिश्चित् ॥ 'चिस्फुरोरिति वा आत्त्वम्। चपयति । चययतीत्युक्तम् । चिनोतेस्तु । चापयति । चाययति । स्फारयति । स्फोरयति । अपुस्फरत् । अपुस्फुरत् ॥ **उभौ साभ्यासस्य ।८।४।२१** ॥ साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति ॥ प्राणिणत् ॥ **णौ गमिरबोधने ।२।४।४६** ॥ इणो गमिः स्याण्णौ[४] ॥ गमयति ॥ बोधने तु प्रत्याययति ॥ 'इण्वदिकः' । अधिगमयति । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' । 'हो हन्तेरिति कुत्वम् । घातयति । ईर्ष्ययति ॥ **ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम्** * ॥ तृतीयव्यञ्जनस्य[५] तृतीयैकाच इति वार्थः । आद्यषकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये तु 'अजादेर्द्वितीयस्येत्यपवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते ॥ ऐर्ष्यियत् । ऐर्षिष्यत् ॥ द्वितीयव्याख्यायां[६] णिजन्ताच्चङि षकार एवाभ्यासे श्रूयते । हलादिःशेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः ॥ निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतु[७]-

---

१ "**णौ च संश्चङो**" इति । अत्र "आर्धधातुके" इत्यधिक्रियते । तत्सामानाधिकरण्यात् "णौ" इति विषयसप्तमी । एवं च "अध्यजीगपत्" इत्यत्र गाङादेशे कर्तव्ये "णिच्यच आदेशो न" इति निषेधो न प्रवर्तते, णिवुद्धिनिमित्तकत्वेऽपि साक्षात्तदभावात् । एवम्-अशूशवदित्यादावपि बोध्यम् ॥ २ **जृणातेस्त्विति** । षित्त्वाभावेन मित्त्वाभावादिति भावः ॥ ३ **आखेटकमिति** 'मृगरमण इति किमर्थम्? रञ्जयति वस्त्राणि' इति भाष्यपर्यालोचने तु यथाश्रुतमेव मृगरमणम् । [मृगाणां विश्वासदानेन पाशबन्धनेन वा समीपीकरणमिति त्वन्यत्] तेन 'रजयांचकार विरजाः स मृगान्' इति भारविप्रयोगोऽप्युपपन्नः ॥ ४ **णौ गमिरिति** । "णौ" इति विषयसप्तमी । **बोधनं** शब्दज्ञानम् ॥ ५ वार्तिकस्य "तृतीयव्यञ्जनस्य" इति व्याख्याने फलमाह-**ऐर्ष्यियदिति** ॥ ६ नन्वेवम्-"ऐर्षिष्यत्" इत्यस्यासाधुत्वं स्यादत आह-**द्वितीयव्याख्यायामिति** । "ईर्ष्यतिप्रकृतिकप्रत्ययान्तधातोः" इत्यर्थे ण्यन्ते सन्नन्ते च विनिगमनाविरहात् प्रवृत्तिः । **तृतीयस्येति** । "तृतीयव्यञ्जनाज्विशिष्टस्य" इत्यर्थः ॥ ७ नन्वर्थधातोरागर्वीयत्वादात्मनेपदेन भाव्यमिति "प्रार्थयन्ति" इति कथं प्रयोग इत्यत आह-**निवृत्तप्रेषणेति** ॥ इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥

ण्गौ शुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः ' इत्यादि सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेपूह्यम् ॥

इति ण्यन्तप्रकरणम् ।

अथ सन्नन्तप्रकरणम् ।

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ।३।१।७ ॥ इषिकर्मणः इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् ॥ धातोर्विहितत्वादिह सन आर्धधातुकत्वम् । इट् । द्वित्वम् । सन्यतः । पठितुमिच्छति पिपठिषति ॥ कर्मणः किम् ? गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् ॥ समानकर्तृकात्किम् ? शिष्याः पठन्त्वितीच्छति गुरुः ॥ वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि । लुङ्सनोर्घस्लृ । एकाच उपदेश इति नेट् । सस्य तत्वम् । अत्तुमिच्छति–जिघत्सति । 'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति यिसनोर्द्वित्वम् । ईर्ष्यियिषति । ईर्ष्यिषिषति ॥ **रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ।१।२।८** ॥एभ्यः सन् क्त्वा च कितौ स्तः ॥ रुरुदिषति । विविदिषति । मुमुषिषति ॥ **सनि ग्रहगुहोश्च ।७।२।१२** ॥ ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण्न स्यात् ॥ ' ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्भष्भावः । जिघृक्षति । सुषुप्सति ॥ **किरश्च पञ्चभ्यः ।७।२।७५** ॥ कॄ गॄ दृङ् धृङ् प्रच्छ एभ्यः सन इट् स्यात् ॥ पिपृच्छिषति । चिकरिषति । जिगरिषति । जिगलिषति । अत्रेटो दीर्घो नेष्टः ॥ दिदरिषते । दिधरिषते ॥ कथमुद्दिधीर्षुरिति ? भौवादिकयोर्धृङ्धृञोरिति गृहाण ॥ **इको झल् ।१।२।९** ॥ इगन्ताज्झलादिः सन् कित्स्यात् ॥ बुभूषति ॥ दीङ् । दातुमिच्छति दिदीषते । एज्विषयत्वाभावाद् ' मीनातिमिनोतीत्यात्त्वं न । अत एव' सनि मीमेति सूत्रे माधातोः पृथङ्मीग्रहणं कृतम् ॥ **हलन्ताच्च ।१।२।१०** ॥ इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन् कित्स्यात् ॥ गुहू । जुघुक्षति । बिभित्सति ॥ इकः किम् ? यियक्षते ॥ झल्किम् ? विवर्धिषते ॥ हल्ग्रहणं जातिपरम् । तृन्हू । तितृक्षति । तितृंहिषति ॥ **अज्झनगमां सनि ।६।४।१६** ॥ अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि ॥ 'सन्लिटोर्जेः' । जिगीषति ॥ 'विभाषा चेः ' । चिकीषति । चिचीषति ॥ जिघांसति ॥ **सनि च ।२।४।४७** ॥ इणो गमिः स्यात्सनि न तु बोधने ॥ जिगमिषति ॥ बोधने प्रतीषिषति । 'इण्वदिकः' । अधिजिगमिषति ॥ कर्मणि तङ् । 'परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नेट् । झलादौ सनीति दीर्घः । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । अजादेशस्येत्युक्तेर्ग-

---

१ **इषिकर्मण इति** । इषिकर्मवाचकादित्यर्थः । तेन "पठितुम्"इत्यादितुमुन्नन्तेभ्यो न सन् ॥ २ इच्छाया नियतकर्माकाङ्क्षतया प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थकर्मिकायामेव विधानं स्यादित्याशयेन शङ्कते–**कर्मणः किमिति** । प्रत्यासत्तिः सर्वैर्दुर्विज्ञेयेत्युत्तराशयः ॥ ३ **यिसनोरिति** । "तृतीयव्यञ्जनस्य" इति पक्षे यीत्यस्य, "तृतीयस्यैकाचः" इति पक्षे सन इति विवेकः ॥ ४ ननु कत्वे षत्वे च परत्वात्कृते भष्भावो न स्यादत आह-**षत्वस्येति** । ५ **यियक्षते इति** । सति कित्त्वे संप्रसारणापत्तिः स्यादिति भावः । ६ ननु "तितृक्षति" इत्यादाविक्समीपनकारादव्यवहितसनोऽभावेन कित्त्वाप्रवृत्तौ नलोपानुपपत्तिरत आह-**जातिपरमिति** । हल्त्वजात्याक्रान्तैकानेकव्यक्तिपरमित्यर्थः । सामीप्यमव्यवहित एवेति भावः ॥

च्छ्वर्तेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । संजिगंसते ॥ **इङश्च ।२।४।४८ ॥** इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ॥ **रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ।१।२।२६ ॥** उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेरलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः ॥ 'द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्' । दिद्युतिषते । दिद्योतिषते । रुरुचिषते । रुरोचिषते । लिलिखिषति । लिलेखिषति ॥ रलः किम् ? दिदेविषति ॥ व्युपधात्किम् ? विवर्तिषते ॥ हलादेः किम् ! एषिषिषति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम् । ओणेर्ऋदित्करणस्य[1] सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् ॥ **सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् । ७ । २ । ४९ ॥** इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इड्वा स्यात् ॥ इडभावे 'हलन्ताच्चेति कित्त्वन्' । 'च्छ्वोरिति वस्य ऊठ् । यण् द्वित्वम् । दुद्यूषति । दिदेविषति । 'स्तौतिण्योरेवेति वक्ष्यमाणनियमान्न षः । सुस्यूषति । सिसेविषति ॥ **आप्ज्ञप्यृधामीत् ।७।४।५५ ॥** एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि ॥ **अत्र लोपोऽभ्यासस्य ।७।४।५८ ॥** 'सनिमीमेत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् ॥ आप्तुमिच्छति ईप्सति । अर्धितुमिच्छति रपरत्वम् । चर्त्वम् । ईर्त्सति । अर्दिधिषति । बिभ्रज्जिषति । बिभर्जिषति । बिभ्रक्षति ॥ बिभर्क्षति ॥ **दम्भ इच्च ।७।४।५६ ॥** दम्भेरच इत्स्यादीच्च सादौ सनि । अभ्यासलोपः । 'हलन्ताच्चेत्यत्र हल्ग्रहणं जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः कित्त्वान्नलोपः । धिप्सति । धीप्सति । दिदम्भिषति ॥ शिश्रीषति । शिश्रयिषति । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' सुस्वूर्षति । सिस्वरिषति । युयूषति । यियविषति । ऊर्णुनूषति । ऊर्णुनुविषति । ऊर्णुनविषति । न च परत्वाद्गुणावादेशयोः सतोरभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम् । 'द्विर्वचनेऽचीति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा[2] । न च सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति वाच्यम् । कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते न त्वननुभवन्नपि । न चेह सन् द्वित्वमनुभवति । बुभूर्षति । बिभरिषति ॥ ज्ञपिः पुगन्तो मित्संज्ञकः पकारान्तश्चौरादिकश्च । इडभावे 'इको झलिति कित्त्वान्न गुणः । 'अज्झनेति दीर्घः परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते । 'आप्ज्ञपीति ईत् । ज्ञीप्सति । जिज्ञपयिषति । अमितस्तु । जिज्ञापयिषति ॥ 'जनसनेत्यात्त्वम् । सिषासति । सिसनिषति ॥ **तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड्वाच्यः * ॥ तनोतेर्विभाषा ।६।४।१७ ॥** अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्झलादौ सनि । तितांसति । तितंसति । िततनिषति ॥ **आशङ्कायां सन्वक्तव्यः *॥**

---

१ **ओणेर्ऋदित्करणस्येति** । यदि नित्यत्वाद् द्वित्वमुपधाकार्यात् पूर्वं प्रवर्तेत तदा णिशब्दस्य द्वित्वे सति उपधाह्रस्वस्याप्रवृत्तेस्तत्प्रतिषेधार्थं क्रियमाणमृदित्करणं व्यर्थं स्यादतोऽभिमतेऽर्थे ज्ञापकमेवेति भावः ॥ वस्तुतः सामान्यापेक्षज्ञापकत्वमस्य चिन्त्यम्, "णौ चङि-" इति सूत्रे भाष्ये-यदयमोणिमृदितं करोति तज्ज्ञापयति "द्विर्वचनाद् ध्रस्वत्वं बलीयः" इत्युक्तेः । तस्माद् गुणस्य स्वतोऽनित्यत्वेन, द्वित्वस्य च शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वेन द्वयोरनित्ययोः परत्वादिटि ततोऽपि पूर्वं परत्वाद् गुणे रूपसिद्धिरित्येव ज्यायान् पन्थाः ॥

२ **आदेशनिषेधाद्वेति** । उभयपक्षस्य भाष्यसिद्धत्वेऽपि स्थानिरूपातिदेशपक्षे नोशब्दे नवशब्दे वा नुशब्दबुद्ध्या कार्यप्रवृत्तावपि मूलोक्तदोषस्य तादवस्थ्यात् निषेधपक्ष एव श्रेयान् । अत एव मूले भाष्ये च निषेधपक्ष एव सिद्धान्तित इत्यन्यत्सर्वं सुगमम् ॥

श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिषति ॥ **सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ।७।४।५४** ॥ एषामच इस् स्यात्सादौ सनि ॥ अभ्यासलोपः । स्कोरिति सलोपः । पित्सति ॥ दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति ॥ डुमिञ् मीञ् आभ्यां सन् । कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपत्वाविशेषादिस् । 'सः सीति तः । मित्सति । मित्सते । मा माने—मित्सति । माङ्मेङोः—मित्सते । दोदाणोः—दित्सति । देङ्—दित्सते । दाञ्—दित्सति । दित्सते । धेट्—धित्सति । धाञ्—धित्सति । धित्सते । रिप्सते । लिप्सते । शक्ऌ—शिक्षति । शक मर्षण इति दिवादिः । स्वरितेत् । शिक्षति । शिक्षते । पित्सते ॥ **राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः *** ॥ रित्सति ॥ हिंसायां किम् ? आरिरात्सति ॥ **मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ।७।४।५७** ॥ सादौ सनि ॥ अभ्यासलोपः । मोक्षते मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव ॥ अकर्मकस्य किम् ? मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' । विवृत्सति । तङि तु—विवर्तिषते । 'सेसिचीति वेट् । निनर्तिषति । निनृत्सति ॥ **इट् सनि वा ।७।२।४१** ॥ वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च सन इड्वा स्यात् ॥ तितरिषति । तितरीषति । तितीर्षति । विवरिषति । विवरीषति । वुवूर्षति । वृङ् । वुवूर्षते । विवरिषते । दुध्वूर्षति ॥ **स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ।७।२।७४** ॥ स्मि पूङ् ऋ अञ्जू अश् एभ्यः सन इट् स्यात् ॥ सिस्मयिषते । पिपविषते । अरिरिषति । इह रिस्शब्दस्य द्वित्वम् । इस् इति सनोऽवयवः कार्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगाद्द्विर्वचनेऽचीति न प्रवर्तते ॥ अञ्जिजिषति । अशिशिषते । 'उभौ साभ्यासस्य' । प्राणिणिषति । उच्छेस्तुक् चुत्वम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन' इति चछाभ्यां सहितस्यैटो द्वित्वम् । हलादिः शेषः । उचिच्छिषति । 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय' इति त्वनित्यम् । च्छ्वोरिति सतुक्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । प्रकृ[1]तिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा । 'णौ च संश्चङोरिति सूत्राभ्यामिङो गाङ् श्वयतेः संप्रसारणं च वा । अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयिषति । शिश्वाययिषति । शुशावयिषति ॥ 'ह्वः संप्रसारणम्' जुहावयिषति । णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो नेत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुस्फा[2]रयिषति । चुक्षावयिषति ॥ 'ओः पुयण्ज्यपरे' । पिपावयिषति । बिभावयिषति । यियावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति ॥ पुयण्जि किम् ? नुनावयिषति ॥ अपरे किम् ? बुभूषति ॥ 'स्रवतीतीत्त्वं वा । सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषतीत्यादि ॥ अपर इत्येव । शुश्रूषते ॥ **स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ।८।३।६१** ॥ अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य

---

१ **प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वेति** । पुष्येयोगं जानाति पुष्येण योजयति" इत्येतत्साधनाय "पुष्ययोगे ज्ञि" इति सूत्रे भाष्यकृता प्रकृतिप्रत्यापत्तेरनुवृत्तिः कृता, । अन्यथा क्लोपे "चजोः कुः" इति विहितकुत्वस्योक्तपरिभाषयैव निवृत्तौ तद् वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । किंच "आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे" इत्यादिवार्तिकविहितप्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनेनानित्यत्वं बोध्यम् । तद्धि "कंसं घातयति" इत्यादौ "हनश्च वधः" इति विहितस्यापो लुकि "हन्" इति प्रकृत्यवस्थापनाय क्रियते, यदि चायं न्यायो नित्यः स्यात् तदा संनियोगेन जायमानत्वात् वधादेशस्याब्निमित्तकत्वेन तल्लुकि तस्यापि विनाशः प्रकृतन्यायेनैव स्यात् किं तेन । वस्तुत एतैः परिभाषाभाव एव बोध्यते इति नव्याः ॥ २ **पुस्फारयिषतीति** । व्यवधानाद् "ओः पुयण्—" इति न ॥ इति सन्नन्ताः ॥

षः स्यात्षभूते सनि नान्यस्य ॥ तुष्टूषति ॥ 'स्तुतिस्वाप्योरित्युत्वम् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति ॥ स्तौतिण्योः किम् ? सिसिक्षति ॥ उपसर्गात्तु 'स्थादिष्वभ्यासेन चेति षत्वम् । परिषिषिक्षति ॥ षणि किम् ? तिष्ठासति । सुषुप्सति ॥ अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेधः । इण् । प्रतीषिषति । इक् । अधीषिषति ॥ **सः स्विदिस्वदिसहीनां च ।८।३।६२॥** अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां सस्य स एव न षः षणि परे ॥ सिस्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति ॥ 'स्थादिष्वभ्यासस्येति नियमान्नेह—अभिसुसूषति ॥

शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुवर्थिकः ।
सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव । न तु छान्ताच्छः ॥ सरूपः किम् ? अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः । आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रीयः । अणन्ताच्छः ॥ तथा मत्वर्थात्सरूपः स न । धनवानस्यास्ति । इह मतुबन्तान्मतुप् न । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला ॥ सरूप इत्यनुषज्यते । अर्थद्वारा सादृश्यं तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तादिच्छासन्न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥

इति सन्नन्तप्रकरणम् ।

अथ यङन्तप्रकरणम् ।

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ।३।१।२२॥ पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात् ॥ **गुणो यङ्लुकोः ।७।४।८२॥** अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च ॥ 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वाल्लडादयः । ङिदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनःपुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते । बोभूयांचक्रे । अबोभूयिष्ट ॥ धातोः किम् ? आर्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन 'भ्रुवोवचिरित्यादि ॥ एकाचः किम् ? पुनःपुनर्जागर्ति ॥ हलादेः किम् ? भृशमीक्षते ॥ भृशं रोचते शोभते इत्यत्र यङ् नेति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु स्यादेव । रोरुच्यते । शोशुभ्यते ॥ **सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः * ॥** आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः[३] । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात्षत्वं न । मोमूत्र्यते ॥ **यस्य हलः ।६।४।४९॥** यस्येति संघातग्रहणम् । हलः परस्य यशब्दस्य

---

१ **बोभूयते इति ।** "क्रिया समभिहारे द्वे" इति द्वित्वं तु न, तस्य लोड्विषयत्वात् ॥ २ **ईक्षते इति ।** यत्तु एकाज्ग्रहणाभावे "सूचिसूत्रि–" इति वार्तिकं नियमार्थं स्यात् "अनेकाजभ्योऽजादिभ्यश्च यङ् चेद् वार्तिकपठितेभ्य एवेति" एवं च जागर्ति ईक्षते इत्यादौ दोषाभावेन तयोर्ग्रहणं निष्फलमेवेत्याहुः । तन्न, वार्तिकमदृष्ट्वैव प्रागुजातत्वेन सूत्रकृतः प्रवृत्त्या तदाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानस्यानुचितत्वात् ॥ ३ अट्प्रभृतिभ्यो हलादित्वाभावेन यङोऽप्राप्तावपि सूचीत्यादिभ्यस्तु स्यादेव यङ् हलादित्वादिति तेषां वार्तिके उपादानं व्यर्थमेवेति शङ्कां वारयितुमाह **अदन्ता इति ।** एवं च एकाच्त्वाभावान्न पूर्वसूत्रप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ऊर्णोतिग्रहणं तु न कर्तव्यं नुवद्भावेन सिद्धेरिति बोध्यम् ॥

लोपः स्यादार्धधातुके ॥ 'आदेः परस्य'। 'अतो लोपः' ॥ सोसूचांचक्रे । सोसूचिता । सोसूत्रिता । मोमूत्रिता ॥ **दीर्घोऽकितः ।७।४।८३ ॥** अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च ॥ अटाट्यते ॥ **यङि च ।७।४।३० ॥** अर्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि ॥ यँकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः । 'अरार्यते' इति भाष्योदाहरणात् । अरारिता । अशासिता । ऊर्णोनूयते ॥ बेभिद्यते । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः-बेभिदिता ॥ **नित्यं कौटिल्ये गतौ ।३।१।२३ ॥** गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे ॥ कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ॥ **लुपसद्चरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ।३।१।२४ ॥** एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् ॥ गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । सासद्यते ॥ **चरफलोश्च ।७।४।८७ ॥** अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः ॥ नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते ॥ **स च पदान्तवद्वाच्यः** * ॥ वा पदान्तस्येति यथा स्यात् ॥ **उत्परस्याऽतः ।७।४।८८ ॥** चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः ॥'हलि चेति दीर्घः । चञ्चूर्यते । चंचूर्यते । पम्फुल्यते पंफुल्यते ॥ **जपजभदहदशभञ्जपशां च ।७।४।८६ ॥** एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः ॥ गर्हितं जपति जञ्जप्यते इत्यादि ॥ **ग्रो यङि ।८।२।२० ॥** गिरते रेफस्य लत्वं स्याद्यङि ॥ गर्हितं गिलति जेगिल्यते ॥ 'घुमास्थेतीत्त्वम् । गुणः । देदीयते । पेपीयते । सेषीयते ॥ 'विभाषा श्वेः' । शोशूयते । शेश्वीयते ॥ 'यङि च' सास्मर्यते ॥ रीङ् ऋतः । चेक्रीयते । सुट् । संचेस्क्रीयते ॥ **सिचो यङि ।८।३।११२ ॥** सिचः सस्य षो न स्याद्यङि ॥ निसेसिच्यते ॥ **न कवतेर्यङि ।७।४।६३ ॥** कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि । कोकूयते । कौतिकुवत्योस्तु चोकूयते ॥ **नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् । ७।४।८४ ॥** एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः॥'अकित इत्युक्तेन दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीस्रस्यते इत्यादि ॥ **नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ।७।४।८५ ॥** अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् ॥ नुकानुस्वारो लक्ष्यत इत्युक्तम् । यँय-

---

१ "न न्द्राः-" इति निषेधमाशङ्क्याऽऽह-**यकारपरेति** । यकारः परो यस्मादसौ यकारपरः, ततः स चासौ रेफश्चेति कर्मधारयः ॥ २ तत्रोपपत्तिमाह-**अरार्यते इति** । उक्तोदाहरणस्य यैशब्दद्वित्वमन्तर सिद्धिसम्भवो न । "नचोदाहरणमादरणीयम्" इति भाष्योक्तिस्तु "सुद्ध्युपास्यः" इति प्रयोगादेव यण् सेत्स्यति इति यण्विधायकसूत्रवैयर्थ्यमेवेत्यादिकुकल्पनाप्रसङ्गावसरे संघटते इति न विरोधसंभावना ॥ ३ **संचेस्क्रीयते इति** । न च "संकृ" इति दशायां द्वित्वनिमित्तयङः पूर्वमन्तरङ्गत्वात्सुटि कृते ततो यङि द्वित्वात् परत्वाद् "यङि च" इति गुणः स्यादिति वाच्यम्, "यङि च" इत्यत्र "असुट इति वक्तव्यम्" इत्यङ्गीकारेणादोषात् ॥ ४ "कवतेः" इति शपा निर्देशस्य फलमाह-**कौतीत्यादि** ॥ ५ **अकित इत्युक्तेरिति** । ननु "अजन्ताभ्यासस्य दीर्घः" इति सूत्रार्थेन नुगागमादौ कृते न सूत्रप्राप्तिरजन्तत्वविरहात्, नीकि च विशेषाभावः, रीकि विधानसामर्थ्यादेव दीर्घाभावः सिद्ध इति किम्-"अकितः" इत्यनेनेति चेन्न, अभ्यासविकारविधौ वैयधिकरण्यान्वयबोधनाय तस्यावश्यकत्वात् । तेन "चिच्छासति" इति सिद्धम् । नन्वेवमपि अपवादत्वान्नीगादिभिर्दीर्घबाधे सिद्धे "अकितः" इति व्यर्थमेवेति वाच्यम्, "अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति" इति परिभाषाज्ञापनार्थत्वात् ॥

म्यते । यंयम्यते ॥ तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । भाम क्रोधे । बाभाम्यते ॥ ये विभाषा । जाजायते । जञ्जन्यते ॥ **हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः** * ॥ जेघ्नीयते ॥ हिंसायां किम्? जङ्घन्यते ॥ **रीगृदुपधस्य च ।७।४।९०॥** ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । वरीवृत्यते । क्षुभ्नादित्वान्न णः—नरीनृत्यते । जरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम् । चलीक्लृप्यते ॥ **रीगृत्वत इति वक्तव्यम्** * ॥ वरीवृश्च्यते । परीपृच्छ्यते **स्वपिस्यमिव्येञां यङि ।६।१।१९॥** संप्रसारणं स्याद्यङि ॥ सोषुप्यते । सेसिम्यते ॥ वेवीयते ॥ **न वशः ।६।१।२०॥** वावश्यते ॥ **चायः की ।६।१।२१॥** चेकीयते ॥ **ई घ्राध्मोः ।७।४।३१॥** जेघ्रीयते । देध्मीयते ॥ **अयङ् यि क्ङिति ।७।४।२२॥** शीङोऽयङादेशः स्याद्यादौ क्ङिति परे ॥ शाशय्यते । अभ्यासस्य ह्रस्वः । ततो गुणः । डोढौक्यते । तोत्रौक्यते ॥

इति यङन्तप्रकरणम् ।

अथ यङ्लुगन्तप्रकरणम् ।

यङोऽचि च ।२।४।७४॥ यङोऽच्प्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्तं विनापि बहुलं लुक् स्यात् ॥ अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वाल्लडादयः ।'शेषात्कर्तरीति परस्मैपदम् ।'अनुदात्तङित' इति तु न । ङित्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अत एव सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र 'अत्वसन्तस्येति दीर्घो न । येऽपि स्पर्धशीङादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न । 'अनुदात्तङित' इत्यनुबन्धनिर्देशात् तत्र च 'श्तिपा शपेति

---

१ **घ्नीभाव इति** । अत्र " यङि " इति विषयसप्तमी । तेन " पिप्ये " इतिवद् द्वित्वात् पूर्वमेव घ्नीभावः । यद्यपि " घ्नी " इत्येतावतापि " अभ्यासाच्च " इति कुत्वे जेघ्नीयते इत्यादि सिध्यति, तथापि प्रक्रियालाघवाय घ्नीभाव एव कृतः । यङ्येवोपसंख्यानाद् यङ्लुकि न " न लुमता–" इति निषेधात् । दीर्घोच्चारणं तु प्रक्रियालाघवाय । अत एव श्तिपा निर्देशश्चरितार्थः ॥ २ " **ई घ्राध्मोः** " दीर्घोच्चारणम् " अस्य च्वौ " इत्युत्तरार्थम् ॥ ३ " **अयङ् यि** " " **यि क्ङिति** " इति विषयसप्तमी । तेन द्वित्वादन्तरङ्गत्वात् पूर्वमयङि द्वित्वम्, न तु दिग्यादेशवत् द्वित्वबाध इति बोध्यम् ॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥ ४ **अन्तरङ्गत्वादिति** । अत्रान्तरङ्गत्वं प्राक्प्रासिकत्वरूपम् । लुक्त्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । सर्वविधिभ्यो लुको बलवत्त्वात् ॥ ५ **धातुत्वादिति** । यथोद्देशपक्षे यङन्ते प्रवृत्ताया धातुसंज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेनावस्थितत्वात् । कार्यकालपक्षेऽपि " **चर्करीतम्** " इत्यस्यादादौ पाठेन यङ्लुगन्तस्य भ्वादित्वाद् भूवादिसूत्रप्रवृत्तेश्च धातुत्वं सुलभमिति भावः ॥ ६ **तदिति** । प्रत्ययलक्षणमित्यर्थः । एतच्च स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रमित्यभिप्रायेण ॥ नियमार्थत्वमेव सूत्रस्य युक्तमिति ध्वनयन्नाह–**अत एवेति** । प्रत्ययस्यासाधारणरूपाश्रयण एव प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिरित्यङ्गीकारादेवेत्यर्थः ॥ ७ **तत्र चेति** । अनुबन्धनिर्देशे च । वस्तुतः–" तेतिक्ते इति किं निपात्यते ? अत्रैव यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं भवति नान्यत्र । क्व मा भूत्? बेभिदीति चेच्छिदीति " इति भाष्योक्तनियमेनैवात्मनेपदव्यावृत्तेः परस्मैपदसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

निषेधात् ॥ अत एव श्यन्नादयो न । गणेन निर्देशात् । किंतु शबेव ॥ 'चर्करीतं चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुक् ॥ **यङो वा ।७।३।९४ ॥** यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईड्वा स्यात् ॥ भूसुवोरिति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायाम् न ।'बोभूतु तेतिक्ते इति छन्दसि निपातनात् । अत एव यङ्लुग्भाषायामपि सिद्धः । न च यङ्लुकि अप्राप्तै एव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम् । प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात् । द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धान्तात् । बोभवीति । बोभोति । बोभूतः । बोभुवति। बोभवांचकार । बोभविता । अबोभवीत् । अबोभोत् । अबोभूताम्। अबोभवुः । बोभूयात् । बोभूयाताम्। बोभूयास्ताम् । गातिस्थेति सिचो लुक् ।' यङो वेतीट्पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्वुक् । अबोभूवीत् । अबोभोत् । अबोभूताम्। अभ्यस्ताश्रयो जुस्, नित्यत्वाद्वुक् । अबोभूवुः । अबोभविष्यदित्यादि ॥ पास्पर्धीति । पास्पर्धि । पास्पर्धः । पास्पर्धति । पास्पर्त्सि । 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' पास्पर्धि । लङ् । अपास्पर्त् । अपास्पर्द् । सिपि 'दश्चेति रुत्वपक्षे 'रोरि । अपास्पाः ॥ जागाढि । जागा-

---

१ **अत एवेति ।** " शितपा शपा " इत्यस्य प्रवृत्तेरेव । वस्तुतो " यङोऽचि च " इति सूत्रे " बहुलं छन्दसि " इत्यतः छन्दःपदानुवृत्त्या यङ्लुकश्छान्दसत्वे छन्दसश्च दृष्टानुविधित्वेन तत्तत्कार्यनिष्पत्तौ निष्फलेयमिति वदन्ति प्रतिभाशालिनो नूतनाः ॥ एकाज्ग्रहणस्य वधिव्यावृत्त्यर्थत्वेन आवश्यकतया ज्ञापकाभावान्निर्मूला चेत्यधिकं नागेशीये ॥ २ **अत एवेति ।** पूर्वोक्तनियमादेवेत्यर्थः । " बोभूतु इति किं निपात्यते ? भवतेर्यङ्लुगन्तस्यागुणत्वं निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्रागुणत्वं " भूसुवोस्तिङि " इति । एवं तर्हि नियमार्थं भविष्यति-अत्रैव यङ्लुगन्तस्य गुणो न भवति, नान्यत्र । क्व मा भूत् ? बोभवीति ' इति । " इति भाष्ये ' **अत्रैव**" इत्यस्य "छन्दस्येव" इत्यर्थाङ्गीकारे "**अन्यत्र**" इत्यस्य "भाषायाम्" इत्यर्थाङ्गीकारावश्यकत्वेन गुणाभावव्यावर्त्यत्वेन भाषायामपि प्रयोगाङ्गीकारो ध्वनित इति भावः ॥ वस्तुतस्तु-"**अत्रैव**" इत्यस्य "लोटयेव" इत्यर्थसंभवे "**अन्यत्र**" इत्यस्य "लोड्भिन्ने" इत्यर्थसंभवेन लोटयेव गुणसाधकताप्रतीतौ नास्य भाष्यस्य भाषायां यङ्लुक्प्रयोगसाधकत्वमिति ॥ "एवं तर्हि सिद्धे सति यत् हुश्नुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो '**भाषायामपि यङ्लुग् भवति**' इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'बेभिदीति चेच्छिदीति इत्येतत्सिद्धं भवति भाषायामपि' इति, इति । "हुश्नुवोः सार्वधातुके" इति सूत्रस्थं भाष्यमेव यङ्लुको भाषायां मानम्, इति यदि विभाव्यते तर्हि "क्ङिति च" इति सूत्रभाष्ये "**रोरवीति**" इत्यस्य छान्दसत्वकथनेन "किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्" इति प्रश्नस्य बेभिदीति चेच्छिदीति इत्येतत्सिद्धं भवति भाषायामपि इत्युत्तरे "**इत्येतत्**" इत्युक्त्या सर्वधातुप्रकृतिकयङ्लुकः भाषाविषयत्वाङ्गीकारे मानाभावः । एतद्भाष्यस्यैकदेशित्वमेव भाष्यकृता सर्वत्र यङ्लुग्विषये वैदिकोदाहरणस्यैव दानादिति नैतद् भाष्यमपि यङ्लुको भाषायां सर्वधातुविषयकत्वसाधकमिति शम् ॥ अप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त्यभावस्य "**यथालक्षणमप्रयुक्ते**" इति ग्रन्थेन तत्र तत्रोक्तत्वान्नैव स्वकल्पनयाऽप्रयुक्तप्रयोगवर्णनं सम्यगिति दाधिमथाः ॥ ३ **अप्राप्त एवेति ।** समुदायस्य शब्दान्तरत्वेन "बोभू" इति यङ्लुगन्तस्य भूत्वाभावादिति भावः ॥ ४ "प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्" इति परिभाषायां मानमाह-**द्विष्प्रयोग इति ।** वस्तुत इदं चिन्त्यम् । "भूसुवोः" इत्यस्य "वदन्ताङ्गस्य" इत्यर्थेन निषेधप्राप्त्या नियमसंभवात् । अत एव अस्तेर्भू आदेशे स्थाने द्विर्वचनपक्षे "सर्वादेशो भूभावः प्राप्नोति अथ द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनं तदा परस्य भूभावे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोति" इति भाष्ये उक्तमिति दिक् ॥ ५ **अपास्पा इति ।** ढ्रलोपसूत्रे ढ्रलोपग्रहणेन " अजर्घाः " इति भाष्योदाहरणेन च "पूर्वत्र-" इति सूत्रे पूर्वग्रहणेन ढ्रलोपसूत्राग्रहणबोधनेन दीर्घे कर्तव्ये "सिपि धातोः-" इति रुत्वं 'रो रि' इति च नासिद्धम् ॥

वीति । जावाति । अजावात् । सिपि रुत्वपक्षे अजावाः ॥ नाथृ । नानात्ति । नानात्तः ॥ दध । दादद्धि । दादद्धः । दाधत्सि । अदाधत् । अदादद्धाम् । अदादधुः । अदाधः । अदाधत् । लुङि । अदादाधीत् । अदादधीत् ॥ चोस्कुन्दीति । चोस्कुन्ति । अचोस्कुन् । अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्दुः ॥ मोमुदीति । मोमोत्ति । मोमोदांचकार । मोमोदिता । अमोमुदीत् । अमोमोत् । अमोमुत्ताम् । अमोमुदुः । अमोमुदीः । अमोमोः । अमोमोत् । लुङि गुणः । अमोमोदीत् ॥ चोकूर्त्ति । चोकूर्दीति । लङ् तिप् । अचोकूर्त् । अचोकूर्दीत् । सिप् रुपक्षे अचोकूः । अचोखूः । अजोगूः ॥ वनीवञ्चीति । वनीवङ्क्ति । वनीवक्तः । वनीवचति । अवनीवञ्चीत् । अवनीवन् ॥ जङ्गमीति । जङ्गन्ति । 'अनुदात्तोपदेशे'त्यनुनासिकलोपः । जङ्गतः । जङ्ग्मति । 'म्वोश्च' जङ्गन्मि । जङ्गन्वः । एकाज्ग्रहणेनोक्तत्वान्नेण्निषेधः जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक् । जङ्गहि ॥ 'मो नो धातोः' अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्देशान्न च्लेरङ् । 'ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टाम् ॥ हन्तेर्यङ्लुक् । 'अभ्यासाच्चेति कुत्वं यद्यपि हो हन्तेरित्यतो हन्तेरित्यनुवर्त्य विहितं तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः ।' श्तिपा शपेति निषेधस्त्वनित्यः ।'गुणो यङ्लुकोरिति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः । जङ्घनीति । जङ्घन्ति । जङ्घतः जङ्घ्नति । जङ्घनिता । श्तिपा निर्देशाज्जादेशो न । जङ्घहि । अजङ्घनीत् । अजङ्घन् । जङ्घन्यात् । आशिषि तु–वध्यात् । अवधीत् । अवधिष्टामित्यादि ॥ वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवति स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति निषेधात् । तद्धि समानाधिकरणं धातोर्विशेषणम् । बहुव्रीहिबलात् । आङ्पूर्वात्तु 'आङो यमहनः' इत्यात्मनेपदम् । आजङ्घते इत्यादि ॥ 'उत्परस्येति तपरत्वान्न गुणः । 'हलि चेति दीर्घस्तु स्यादेव । तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात् । चञ्चुरीति । चञ्चूर्ति । चञ्चूर्तः । चञ्चुरति । अचञ्चुरीत् । अचञ्चूः । चङ्खनीति । चङ्खन्ति । 'जनसनेत्यात्त्वम् । चङ्खातः । 'गमहनेत्युपधालोपः–चङ्ख्नति । चङ्खाहि । चङ्खनानि । अचङ्खनीत् । अचङ्खन् । अचङ्खाताम् ।

---

१ **वनीवञ्चीतीति** । "नीग् वञ्चु–" इत्यनुबन्धनिर्देशान्नीग् दुर्लभ इति तु नाशङ्क्यम् "यङ्लुकोः" इत्यनुवृत्तिसामर्थ्येनादोषात् । प्रत्ययलक्षणेन यङ्निमित्तः "अनिदिताम्–" इति नलोपः स्यादित्यपि नाशङ्क्यम्, लुका लुप्तत्वेन "न लुमता–" इति निषेधात् ॥ २ **वनीवक्त इति** । ईकारोच्चारणसामर्थ्याद् "गुणो यङ्लुकोः" इति नीगादेर्गुणो न ॥ ३ **सामान्यापेक्षेति** । एकाचो द्वित्वं विधीयते तत्र च "श्तिपा शपा–" इति निषेधादभ्यासत्वाभावेन विधानवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः ॥ ४ **आशिषि तु वध्यादिति** । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भावः ॥ कृतद्विर्वचनस्य वधादेशे पुनर्द्वित्वाभावे हेतुमाह–**स्थानिवत्त्वेनेति** । "दयतेः–" इति सूत्रस्थेन बभूवेत्यत्र द्वित्वोत्तरं परस्य भूभावे पूर्वस्य श्रवणापादकभाष्येण उत्तरखण्डस्यैव वधादेशे "जंवध्यात्" इत्येव रूपमिति बोध्यम् ॥ 'लिङि' 'लुङि' इति सप्तम्या विषयसप्तमीत्वसिद्धान्ते तद्विवक्षायामेव वधादेशे यङ्लुकोर्द्वित्वे वावध्यादित्यादीन्येव रूपाणि भवन्तीति प्रतिभाशालिन उच्छृङ्खलाः ॥ छान्दसेषु दर्शनमन्तरा आपाद्यमानरूपाभाव एव मन्तव्य इति दाधिमथाः ॥ ५ **धातोर्विशेषणमिति** । अशास्त्रीयस्याप्यतिदेश इति मतेनेदम् ॥ ६ **असिद्धत्वेनेति** । तत्वञ्च त्रिपादीस्थत्वेन । वस्तुत इदञ्चिन्त्यम्, अपरनिमित्तकस्य तपरसूत्रस्यान्तरङ्गत्वेन तद्दृष्ट्या गुणस्य बहिरङ्गत्वात् ॥

अचङ्खनुः । 'ये विभाषा'—चङ्खायात् । चङ्खन्यात् । अचङ्खनीत् । अचङ्खानीत् ॥ 'उतो वृद्धिरित्यत्र 'नाभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न—योयोति । योयवीति । अयोयवीत् । अयोयोत् । योयुयात् । आशिषि दीर्घः—योयूयात् । अयोयावीत् ॥ नोनवीति । नोनोति ॥ जोहेति । जाहाति । 'ई हल्यघोः'—जाहीतः । इह 'जहातेश्च' 'आ च हौ' 'लोपो यि' 'घुमास्था' 'एर्लिङीत्येते पञ्चापि न भवन्ति । श्तिपा निर्देशात् । जाहति । जाहासि । जाहेषि । जाहीथः । जाहीथ । जाहीहि । अजाहेत् । अजाहात् । अजाहीताम् । अजाहुः । जाहीयात् । आशिषि । जाहायात् । अजाहासीत् । अजाहासिष्टाम् । अजाहिष्यत् ॥ लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् 'स्वपिस्यमीत्युत्वं न । 'रुदादिभ्यः' इति गणनिर्दिष्टत्वादिण्न । सास्वपीति । सास्वप्ति । सास्वप्तः । सास्वपति । असास्वपीत् । असास्वप् । सास्वप्यात् । आशिषि तु 'वचिस्वपीत्युत्वम् । सासुप्यात् । असास्वापीत् । असास्वपीत् ॥ **रुग्रिकौ च लुकि ।७।४।९१ ॥** ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युर्यङ्लुकि ॥ **ऋतश्च ।७।४।९२ ॥** ऋदन्ताद्धातोरपि तथा ॥ वर्वृतीति । वरिवृतीति । वरीवृतीति । वर्वर्ति । वरिवर्ति । वरीवर्ति । वर्वृतः ३ । वर्वृतति ३ । वर्वर्तामास ३ । वर्वर्तिता ३ । गणनिर्दिष्टत्वाद् 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इति न । वर्वर्तिष्यति ३ । अवर्वृतीत् ३ । अवर्वर्त् ३ । सिपि 'दश्चेति रुत्वपक्षे 'रो रि' । अवर्वाः ३ । गणनिर्दिष्टत्वादङ् न—अवर्वर्तीत् ३ ॥ चर्करीति ३ । चर्कर्ति । चारिकर्ति । चरीकर्ति । चर्कृतः ३ । चर्क्रति ३ । चर्करांचकार ३ । चर्करिता ३ । अचर्करीत् ३ । अचर्कः ३ । चर्कृयात् ३ । आशिषि रिङ् । चर्क्रियात् ३ । अचर्कारीत् ३ ॥ 'ऋतश्चेति तपरत्वान्नेह । कॄ विक्षेपे । चाकर्ति । तातर्ति । तातीर्तः । तातिरति । तातीर्हि । तातराणि । अतातरीत् । अतातः । अतातीर्ताम् । अतातरुः । अतातारीत् । अतातारिष्टामित्यादि ॥ अर्तेर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्त्वं रपरत्वम् । 'हलादिः शेषः' । रुक् । रिग्रीकोस्तु 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङ् । अरार्ति । अरियर्ति । अररीति । अरियरीति । अर्ऋतः । अरियृतः । झि अत् । यण् । रुको 'रो रीति लोपः । न च तस्मिन् कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम् । पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधात् । आरति[3]। आरियृति[4] । लिङि श्तिपा निर्देशाद् 'गुणोर्तीति गुणो न । रिङ् । रलोपः । दीर्घः । आरियात् । अरियूियात् । आरारीत् । आरियारीत् ॥ गृहू ग्रहणे । जर्गृहीति ३ । जर्गर्ढि ३ ।

१ **जाहेतीति** । ननु "अकितः—" इत्यस्य "न किदकित् तस्य" इत्यर्थे हाकः कित्त्वाद् दीर्घनिषेधः स्यादिति चेन्न, "न विद्यते किद् यस्मिन्" इति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीह्याश्रयणेनादोषात् । तादृशसमासाश्रयणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावोऽपि न । २ **अवर्वर्दिति** । वस्तुतः "रात्सस्य" इत्यत्र तकारप्रश्लेषे तकारलोपप्राप्त्या सूत्रमते चाप्राप्त्या फलभेदापत्तावस्यानभिधानमेव ज्यायः ॥ ३ **आरतीति** । ऋधातोर्यङ्लुगन्ताल्लटि झेरदादेशे रुगागमस्योत्तरखण्डादेशस्य यणि "रो रि" इति लोपे "ढ्रलोपः" इति दीर्घः । नच दीर्घे "अचः परस्मिन्—" इति यणः स्थानिवत्त्वं स्यादिति वाच्यम्, दीर्घविधौ तन्निषेधात् ॥ ४ **अरियृतीति** । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च यणः पूर्वमेवेयङ् ॥ ५ **अरियिृयादिति** । ऋधातोर्यङ्लुगन्ताल्लिङि तिबादेशे यासुटि रिङादेशेऽपि तस्य स्थानिवद्भावेनाद्त्वादभ्यासावयवस्य रिगागमस्येयङादेशः । नचास्मिन् कृतेऽपि वलि परतो लोपः स्यादिति वाच्यम्, रिङादेशस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च ॥

जर्गृढः २ । जर्गृहति २ । अजर्वर्ट् २ ॥ गृह्णातेस्तु जाग्रहीति । जाग्राढि ॥ तस्मादौ ङिन्निमित्तं संप्रसारणम् । तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रुगादयः । जागृढः । जागृहति । जाग्रहीषि । जाग्रक्षि । लुटि–जाग्रहिता । ग्रहोऽलिटीति दीर्घस्तु न । तत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः ॥ माधवस्तु दीर्घमाह तद्भाष्यविरुद्धम् ॥[1] जर्गृधीति ३ । जर्गर्द्धि ३ । जर्गृद्धः ३ । जर्गृधति ३ । जर्गृधीषि ३ । जर्घर्त्सि ३ । अजर्गृधीत् ३ । इडभावे गुणः । हल्ङ्यादिलोपः । भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । अजर्घर्त् ३ । अजर्गृद्धाम् ३ । सिपि दश्चेति पक्षे रुत्वम् । अर्जर्घाः[2] ३ । अजर्गर्धीत् ३ । अजर्गर्धिष्टाम् ३ ॥ पाप्रच्छीति । पाप्रष्टि । तस्मादौ 'ग्रहिज्येति संप्रसारणं न भवति । श्तिपा निर्देशात् । 'छ्वोः शूडिति शः । 'व्रश्चेति षः । पाप्रष्टः । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छ्वः । पाप्रश्मः । यकारवकारान्तानां तूठ्भाविनां यङ्लुङ् नास्तीति 'च्छ्वोरिति सूत्रे भाष्ये[3] ध्वनितम् । कैयटेन च स्पष्टीकृतम् । इदं च्छ्वोरिति यत्रोठ् तद्विषयकम् । ज्वरत्वरेत्यूठ्भाविनोः स्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम् । माधवादिसंमतं च । मव्य बन्धने । अयं यान्त ऊठ्भावी । तेवृ देवृ देवने इत्यादयो वान्ताः । हय गतौ । जाहयीति । जाहति । जाहतः । जाहयति । जाहयीषि । जाहसि । वलि लोपे यञादौ दीर्घः । जाहामि । जाहावः । जाहामः । हर्य गतिकान्त्योः । जाहर्यीति । जाहर्ति । जाहर्तः । जाहर्यति । लोटि । जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्ताम् । अजाहर्युः । मव बन्धने ॥ **ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ।६।४।२० ॥** ज्वरादीनामुपधावकारयोरूठ् स्यात् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये ॥ अत्र क्ङितीति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि कृते ओतुरिति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणं चानुवर्तते । अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ओमिति दर्शनात् । ईडभावे ऊठि पिति गुणः । मामोति । मामवीति । मामूतः । मामवति । मामोषि । मामोमि । मामावः । मामूमः । मामूहि । मामवानि । अमामोत् । अमामोः । अमामवम् । अमामाव । अमामूम । तुर्वी हिंसायाम् । तोतूर्वीति ॥ **राल्लोपः ।६।४।२१ ॥** रेफात्परयोश्छ्वोर्लोपः स्यात् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये ॥ इति वलोपः लघूपधगुणः ॥ **न धातुलोप आर्धधातुके । १ । १ । ४ ॥** धात्वंशलोपनिमित्ते

---

१ **तद्भाष्यविरुद्धमिति** । वस्तुत एकाज्ग्रहणानुवृत्तिरेव भाष्यविरुद्धा, तथा हि–अस्माद् यङ्लुक्सत्त्वेऽपि दीर्घस्य प्राप्तिरेव नास्ति, भाष्यकृता द्वित्वेऽभ्यासविशिष्टस्यैवाङ्गत्वाङ्गीकारवत् "प्रत्ययग्रहणे यस्मात्–" इति न्यायेन विशिष्टस्यैव यङन्तत्वाद् धातुत्वाङ्गीकारः, नतु तस्य ग्रहित्वमिति इड्योग्यप्रत्ययस्य ग्रहेर्विहितत्वाभावात्, तदनुवृत्तेर्निष्फलत्वात् ॥ २ **अजर्घा इति** । "गृधेर्यलोपे लङ्सेरिलोपे हल्ङ्यादिलोपे रपरे गुणे च । भष्भावजश्त्वे च रु रो रिलोपे ढ्लोपदीर्घे च भवेदजर्घाः" ॥ ३ **भाष्ये ध्वनितमिति** । तत्र हि "च्छ्वोः" इति सूत्रे "क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते उताहो न" इति विचारे "एतावानेव विशेषः, अनुवर्तमाने क्ङिद्ग्रहणे छः षत्वं वक्तव्यम्, अननुवर्तमाने तु छः शादेशे शान्तत्वादेव "प्रष्टा" इत्यादिरूपसिद्धौ "व्रश्च–" इति सूत्रे छग्रहणं न कार्यम् ॥" इति भाष्यम् । अत्र "एतावानेव" इति वदता भाष्यकारेण "ऊड्भाविभ्यो यङ्लुग् नास्ति" इति ध्वनितम् । अन्यथा दिवेर्यङ्लुगन्तस्य ईडभावपक्षे अनुवर्तमाने क्ङिति "देदेति" अननुवर्तमाने च "देद्योति" इति ऊठो भावाभावाभ्यां रूपे विशेषस्य स्पष्टतया "एतावानेव" इत्येवकारो विरुध्येत । इति शम् ॥

आर्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्तः ॥ इति नेह निषेधः । तिबादीनामनार्धधातुकत्वात् । तोतोर्ति । हलि चेति दीर्घः । तोतूर्तः । तोतूर्वति । तोथोर्ति । दोदोर्ति । दोधोर्ति । मुर्च्छा । मोमूर्च्छीति । मोमोर्ति । मोमूर्तः । मोमूर्च्छतीत्यादि ॥ आर्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेन यङि विवक्षिते अजेर्वी । वेवीयते । अस्य यङ्लुङ् नास्ति । लुकापहारे विषयत्व¹भावेन वीभावस्याप्रवृत्तेः॥

इति यङ्लुगन्तप्रकरणम् ।

अथ नामधातुप्रकरणम् ।

सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ॥ इषिकर्मणः एषितृसंबन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् ॥ धात्ववयवत्वात्सुब्लुक् ॥ **क्यचि च ।७।४।३३ ॥** अ²स्य ईत्स्यात् ॥ आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । 'वान्तो यि प्रत्यये' । गव्यति । नाव्यति । 'लोपः शाकल्यस्येति तु न । अपदान्तत्वात् । तथा हि ॥ **नः क्ये । १।४।१५ ॥** क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् ॥ ³संनिपातपरिभाषया क्यचो यस्य लोपो न । गव्यांचकार । गव्यिता । नाव्यांचकार । नाव्यिता ॥ नलोपः । रा⁴जीयति ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । त्वद्यति । मद्यति । एकार्थयोरित्येव । युष्मद्यति । अस्मद्यति ॥ हलि च । गीर्यति । पूर्यति । धातोरित्येव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति । इह पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवेनोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यै⁵म् । पुर्गिरोः साम्यात् । दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रा⁶मादिक एव ॥ अदस्यति । रीङ् ऋतः । कर्त्रीयति ॥ क्यच्व्योश्च ॥ गार्गीयति ॥ वाच्य⁷ति ॥ अकृत्सार्वेति दीर्घः । कवीयति ॥ समिध्यति ॥ **क्यस्य विभाषा ।६।४।५० ॥** हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके ॥ आदेः परस्य । अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न । समिधिता । समिध्यिता ॥ **मा⁸न्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न * ॥** किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ॥ **अ⁹शनायोदन्यधनायाबुभुक्षापिपासागर्धेषु । ७ । ४।३४ ॥** क्य-

१ **विषयत्वाभावेनेति** । लुकापहारे विषये विषयत्वस्याप्यपहारे "न लुमताङ्गस्य" इति प्रत्ययलक्षणनिषेधवैयर्थ्यं स्यात् ॥ तस्माच्छन्दसि दृष्टानुविधानशरणमेव वरम् इति दाधिमथाः॥ ॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥ २ **अस्य ईदिति** । अवर्णान्तस्याङ्गस्येत्यर्थः ॥ ३ "यस्य हलः" इति लोपं निवर्तयति-**सन्निपातेति** ॥ ४ **राजीयतीति** । "नलोपः सुप्स्वर-" इति नियमादीत्त्वे कर्तव्ये नलोपो नासिद्धः ॥ ५ **चिन्त्यमिति** । "पुर्शब्दमिच्छति" इत्यर्थेऽपि "**प्रकृतिवदनुकरणम्**" इत्यनेन धातुत्वानपायादिति भावः ॥ ६ **प्रामादिक इति** । "दिवेर्डिविः" इति डिविप्रत्यये धातुत्वाभावादिति भावः ॥ ७ **वाच्यतीति** । "धातोः कार्यमुच्यमानम्-" इति सम्प्रसारणाभावः ॥ ८ क्यज्विधायकसूत्रे "**मान्ताव्ययानां प्रतिषेधः**" इत्येव वार्तिकं यथाश्रुतमसङ्गतम्, "पुत्रमिच्छति" इत्यत्रापि प्रतिषेधापत्तेः, सूत्रं तु द्विवचनबहुवचनान्तात् प्रत्ययविधायकत्वेन चरितार्थमतः शेषपूरणेन व्याचष्टे-**मान्तप्रकृतिकेति** ॥ ९ **अशनायोदन्यधनाया इति** । एते समुदाया बुभुक्षादिष्वर्थेषु निपात्यन्ते । प्रकृत्यर्थोऽत्र न विवक्षितः । "उदन्या तु पिपासा तृट्" इति कोशात् । अशनशब्दः कर्मल्युडन्तः । कालान्तरोपयोगार्थं योऽशनमिच्छति, स्नानायोदकमिच्छति, दारिद्र्यपीडितः सन् यो धनमिच्छति, तत्र न प्रत्ययः । किं तु धने सत्यपि धनेच्छारूपगार्द्ध्ये एव ॥

जन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम् ? अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ॥ **अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि । ७ । १ । ५१ ॥** एषां क्यचि असुगागमः स्यात् ॥ **अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् *** ॥ अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः ॥ **क्षीरलवणयोर्लालसायाम् *** ॥ क्षीरस्यति बालः । लवणस्यति उष्ट्रः ॥ **सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ *** ॥ दधिस्यति । दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्वस्यति ॥ **काम्यच्च ।३।१।९ ॥** उक्तविषये काम्यच् स्यात् ॥ पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । इह यस्य हल इति लोपो न । अनर्थकत्वात् । यस्येति संघातग्रहणमित्युक्तम् । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव । किंकाम्यति । स्वःकाम्यति ॥ **उपमानादाचारे ।३।१।१० ॥** उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्यात् ॥ पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ॥ **अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् *** ॥ प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः । कुटीयति प्रासादे ॥ **कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ।३।१।११ ॥** उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् ॥ क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम् । । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्नियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः ॥ **ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया ॥** कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते । यशस्यते । विद्वायते । विद्वस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु युष्मद्यते । अस्मद्यते ॥ क्यङ्मानिनोश्च ॥ कुमारीवाचरति—कुमारायते ॥ हरिणीवाचरति—हरितायते । गुर्वीव गुरूयते ॥ सपत्नीव सपत्नायते । सपतीयते । सपत्नीयते ॥ युवतिरिव युवायते । पट्वीमृद्व्याविव पट्वीमृदूयते॥ न कोपधायाः—पाचिकायते॥ **आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः *** ॥ वाग्रहणात् क्यङपि । अवगल्भादयः । पचाद्यजन्ताः। क्विप्सन्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चाच्प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । तेन तङ् । अवगल्भते । क्लीवते । होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् । एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् । न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामेवाचारेऽपि वृत्तिसंभवात् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भांचक्रे । क्लीबांचक्रे । होडांचक्रे । वार्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात्केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेवेति माधवादयः ।

---

१ "**अश्वक्षीर**–" इत्यनेन प्रकृतिविशेषोपादानेऽपि "वृषस्यन्ती तु कामुकी" इति कोशात् प्रकृत्यर्थोऽत्रापि न विवक्षितः । तथा च मानुष्यामपि "वृषस्यन्ती" इति प्रयोगः ॥ २ **लालसायामिति । लालसा** उत्कटेच्छा ॥ ३ **कर्तुः क्यङ् इति** । अत्र चकारोऽन्वाचये । "स" इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम् । तच्च "कर्तुः" इत्यस्य विशेषणम् ॥ ४ **सपत्नीवेति** । शत्रुपर्यायसपत्नशब्दात् शार्ङ्गरवादिङीनन्ताद् भाषितपुंस्कात् "क्यङ्मानिनोश्च" इति पुंवत्त्वे "**सपत्नायते**" इति रूपम् ॥ विवाहनिबन्धनसंस्कारविशिष्टे रूढो यः सपत्नीशब्दस्तस्मात् क्यङि भाषितपुंस्कत्वाभावान्न पुंवत्त्वमिति "**सपत्नीयते**" इति रूपम् । समानस्वामिकाभिधायिनो "नित्यं सपत्न्यादिषु" इति नादेशे "ऋन्नेभ्यः–" इति ङीपि क्यङि पुंवद्भावे दीर्घे च "**सपतीयते**" इति रूपम् ॥ ५ **वाग्रहणादिति** । अन्यथा विशेषविहितत्वात् क्विपा क्यङो बाधः स्यादिति भावः ॥ ६ क्विपि सति प्रत्ययान्तत्वादाम् भवति, यदा त्वनेकाज्ग्रहणं क्रियते तदा तु तत्संनियोगेनाच्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वानुनासि-

तङ् नेति सूचितम् ॥ **सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः** * ॥ पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धासञ्जनार्थम् । तत्र क्विबनूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न संबध्यते । तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । 'अतो गुणे' इति शपा सह पररूपम् ॥ अ इवाचरति अति । अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय 'अनेकाच' इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । 'अतो गुणे' ।'अत आदेरिति दीर्घः णल् औ वृद्धिः । अतुसादिषु तु 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः ॥ मालेवाचरति मालाति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वा क्विप् । मालांचकार । लङि अमालात् । अत्र हल्ङ्यादिलोपो न । ङीसाहचर्यादापोऽपि सोरेव लोप-

---

-कत्वप्रतिज्ञाकरणादित्संज्ञया तस्य निवृत्तौ "गल्भ्" इति नानेकाजिति कथमेभ्य आमिति शङ्कावारणायाऽऽह-**भूतपूर्वादपीति** । तत्र प्रमाणयति-**एतद्वार्तिकेति** । क्विपः "सर्वप्रातिपदिकेभ्यः-" इत्यनेनैव सिद्धेरिति भावः । नच "अव" इत्यस्य पृथक्करणाद् गल्भशब्दात्सनि "गल्भ" इत्यस्य द्वित्वे "अवजिगल्भिषते" इत्यादावाचारक्विबन्तात्सनि "यथेष्टं नामधातुषु" इत्यस्य प्रवृत्त्यर्थमिदं वार्तिकमावश्यकमिति वाच्यम्, नमन्ति=आख्यातार्थं प्रति विशेषणी भवन्ति, इति नामानि" इति व्युत्पत्त्या तत्र नामशब्दस्य सुबन्तपरतया सुबन्तप्रकृतिक एव "यथेष्टम्-" इत्यस्य प्रवृत्तेः । वार्तिकं सफलीकर्तुं शङ्कते-**नन्वेति** ॥ **तत्फलमिति** । वार्तिकफलमित्यर्थः । वार्तिकफलं विघटयति-**केवलानामिति** । गणे शुद्धपठितानामित्यर्थः । **वृत्तिसम्भवादिति** । नचाचारेऽर्थे "सर्वप्रातिपदिकेभ्यः-" इत्यनेनाजन्तात्क्विपि "अवगल्भति" इत्यादिवारणायानुबन्धासञ्जनार्थं विद्यते वार्तिकावश्यकतेति वाच्यम्, "सर्वप्रातिपदिकेभ्यः-" इत्यनेन क्विपि तथा प्रयोगे इष्टापत्तिरित्यभिमानात् ॥

१ वस्तुत इदं सर्वं हरदत्तानुरोधेनेति ध्वनयन्नाह-**पूर्ववार्तिकन्त्विति**।आचारेऽजन्तात् क्विपि 'अवगल्भति' इति प्रयोगवारणाय "सर्व-" इत्येतत्क्विबनुवादेनानुदात्तासङ्ग एषां बोध्यत इत्यर्थः । अत्र चातिरिक्तोऽकारः पररूपेण प्रश्लिष्टोऽनुनासिक आसज्यते इत्यनेकाच्त्वप्रयुक्तस्यामः सिद्धिरिति भावः ॥ २ **प्रत्ययग्रहणमपनीयेति** । एतच्च हरदत्तानुरोधेनेति पूर्वमुक्तम् । वस्तुतस्तदपनये न मानम्, एवं प्रत्ययान्तत्वादेवात्रामुसिद्धिर्बोध्या । किंच तदपनयवादिना एकाज्भ्योऽनभिधानात् क्विबनुत्पत्तिर्वाच्या, अन्यथा सूत्रवार्तिकयोः फलभेदापत्तिः । यत्र भिन्नफलार्थमेवोत्तरस्य प्रवृत्तिस्तत्र फलभेदेऽपि प्रत्याख्यानमस्तु "वसेस्तव्यत्" इत्यस्य फलभेदेऽपि प्रत्याख्यानदर्शनात्, नचात्र तथा । तथा सति "अनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्" इतिवद् "एकाज्व्यावृत्त्यर्थम्" इति वदेत् । किञ्चैवं सति "न क्रादेः" इत्यादौ "अनर्थकः प्रतिषेधो निष्ठायामनिटः कुत्वविधानात्" इतिवत् "प्रत्ययादित्यनर्थकम् अनेकाच आम्विधानात्" इतिवदेदिति दिक् ॥ ३ तत्र हरदत्तोक्तमङ्गीकृत्य माधवेनोक्तं प्रक्रियाक्रममाह-**अतो गुणे अत आदेरिति** । अतो लोपम् "अत आदेः" इति दीर्घं च बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात् पररूपम् । "वार्णादाङ्गम्-" इति तु नानित्यत्वादिति माधवाभिप्रायः । एतेन "अत आदेः पररूपापवादः" इति ग्रन्थेनास्य नामधातुस्थग्रन्थस्य विरोध इतिमन्दोक्तमपास्तम्, ॥ **दीर्घ इति** । परत्वादतो लोपं बाधित्वा पूर्वान्तत्वेनाभ्यासत्वादिति भावः । ४ **मालातीति** । "आतोऽनापः" "आतो धातोः" इति न्यासयोः फलैक्यायाबन्तेभ्य आचारक्विपोऽनभिधानमेव अन्यथा सति क्विपि धातुग्रहणसत्त्वे लोपप्राप्त्या "अनापः" इत्युक्ते तु नेति फलभेदे प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्यात् ॥ ५ घटघटीग्रहणेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या इति मतेनाप्याह-**एकादेशस्येति** । ६ ननु "अमालात्" इत्यत्रावन्तात् परत्वेन हल्ङ्यादिलोपो दुर्वार इति शङ्कायामाह-**अत्रेति** ॥ हेतुमाह-**साहचर्यादिति** । ईकाररूपङ्यन्तात् तिस्योरसम्भव इति भावः ॥ एतेन कस्य स्त्री की । तस्मादाचारक्विबन्ताद् यङ्लुकि लङि "अचेकेत्" इत्यत्र सम्भवेनेदमयुक्तमित्यपास्तम् ॥

विधानात् । इट्सकौ । अमालासीत् ॥ कविरिव कवयति । आशीर्लिङि कवीयात् ।[१]'सिचि वृद्धिरित्यत्र धातोरित्यनुवर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति । अकवायीत् ॥ [२]विरिव वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत् । अवायीत् ॥ श्रीरिव श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः ॥ पितेव पितरति । आशिषि रिङ् । पित्रियात् ॥ भूरिव भवति । अत्र 'गातिस्थेति 'भुवो वुगिति 'भवतेरः' इति च न भवन्ति ।[३]अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । बुभाव । अभावीत् ॥ द्रुरिव द्रवति । 'णिश्रीति चङ् न । अद्रावीत् ॥ **अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ।६।४।१५ ॥** अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् क्वौ झलादौ च क्ङिति ॥ इदमिवाचरति [४]इदामति । राजेव राजानति । पन्था इव [५]पथीनति । मथीनति । ऋभुक्षीणति ॥ द्यौरिव देवर्तीति माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम् ॥ [६]क इव कति । चकाविति हरदत्तः । [७]माधवस्तु 'ण्यल्लोपाविति वचनात् णलि वृद्धिं बाधित्वाऽतो लोपाच्चक इति रूपमाह ॥ स्व इव स्वति । सस्वौ । सस्व । यत्तु स्वामी स्वांचकारेति [८]तदनाकरमेव ॥ **भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ।३।१।१२ ॥** अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् हलन्तानामेषां लोपश्च ॥ अभृशो भृशो भवति । भृशायते । [९]अच्वेरिति पर्युदासबलादभूततद्भाव इति लब्धम् । तेनेह न । क दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क भवन्तीत्यर्थः ॥ सुमनस् अस्य सलोपः । सुमनायते ॥ चुरादौ 'संग्राम युद्धे' इति पठ्यते तत्र संग्रामेति प्रातिपदिकम् । तस्मात्तत्करोतीति णिच् सिद्धः । तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे योऽयं ग्रामशब्द इत्युक्तेपि सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति—'[१०]उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये । चिकीर्षिते पृथक् क्रियते' इति तेन मनश्शब्दात्प्रागट् । स्वमनायत ॥ उन्मनायते । उदमनायत । एवं चावागलभत अवागलिभिष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं च सजातीयविषयम् । तेन यत्रो-

---

१ ननु "अकवयीत्" इत्यत्र "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" इति वृद्धिः स्यादत आह–**सिचि वृद्धिरित्यत्रेति । कैयटादय इति ।** इदं च गोशब्दादाचारक्विपि "अगवीत्" इत्युपक्रम्य "इको गुण" इति सूत्रे कैयटेनोक्तम् । वस्तुतस्तु "न वै सन्ध्यक्षरमन्त्यमस्ति" इति "इको गुणवृद्धी" इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यादेङन्तेभ्य आचारक्विपोऽभाव एवेत्यत्रारुचिः ॥ २ **विरिवेति** । विः=पक्षी ॥ ३ **अभिव्यक्तत्वेनेति** । अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्य उक्तेषु न तदुक्तिषु" इति भाष्यादिति भावः ॥ ४ **इदामतीति** ।हलन्तेभ्य आचारक्विबभावादिदमयुक्तम् ॥ ५ **पथीनतीति** । इदमप्ययुक्तम्, हलन्तेभ्य आचारक्विपोऽनभिधानात् । क्विबङ्गीकारेऽपि इन्हन्निति नियमेन दीर्घाप्रवृत्तेः "पथेनति" इत्येवेति बोध्यम् ॥ ६ **क इवेति** । को ब्रह्मा । ७ हरदत्त इत्यत्रारुचिं दर्शयति–**माधवस्त्विति** । ८ **अनाकरमेवेति** । सूत्रवार्तिकयोः फलैक्यायैकाज्भ्यः क्विपोऽनभिधानस्यैव पूर्वमुक्तत्वेनेदं चिन्त्यमेवेति वस्तुस्थितिः ॥ ९ "अभूततद्भावग्रहणं कर्तव्यम्" इति वार्तिककृतोक्तम्, तदन्यथासिद्धिमाह–**अच्वेरिति** । १० **उपसर्गसमानाकारमिति** । संग्रामशब्दघटकसंशब्दस्य क्रियायोगाभावेनोपसर्गत्वाभावाज्ज्ञापकानुपपत्तिरिति समानाकारत्वम् । उपसर्गस्यापि प्रयोगभेदेन समानाकारत्वम् ॥

पसर्गरूपं सकलं श्रूयते, न त्वादेशेनापहृतं, तत्रैव पृथक्कृतिः । एवं च आ ऊढः ओढः स इवाचर्य 'ओढायित्वा' अत्र उन्मनाय्य अवगलभ्येतिवन्न ल्यप् । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे षाष्ठं वार्तिकं तद्भाष्यं च प्रमाणम् ॥ तथा हि–**उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः** * ॥ उसि ओमाङोश्च परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः । उस्रामैच्छत् औस्रीयत् । औङ्कारीयत् । औढीयत् । 'आटश्चेति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति षाष्ठे स्थितम् ॥ **लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ।३।१।१३ ॥** लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात् ॥ **वा क्यषः ।१।३।९० ॥** क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायति । लोहितायते । अत्राच्वेरित्यनुवृत्त्याऽभूततद्भावविषयत्वं लब्धं तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् । न तु डाचोऽसंभवात् । नाप्यादिशब्दग्राह्याणाम् । तस्य प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम् ॥ **लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणीति** * ॥ न चैवं काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् । पटपटायति । पटपटायते । कृभ्वस्तियोगं विनापीह डाच् । डाजन्तात् क्यषो विधानसामर्थ्यात् ॥ यत्तु–

'लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।
मूर्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा जिह्मचर्मणी ॥'

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति ॥ तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यङेव । श्यामायते ॥ दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष् । लोहिनीयति । लोहिनीयते ॥ **कष्टाय क्रमणे ।३।१।१४ ॥** चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् ॥ कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ॥ **सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्** * ॥ कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ । पापं चिकीर्षतीत्य-

---

१ **आटः प्रतिषेध इति** । 'उस्यपदान्तात्' 'ओमाङोश्चेति प्राप्तस्य पररूपस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । एतन्निषेधसामर्थ्यात् प्रकृते 'अर्थवद्ग्रहणे' इति परिभाषायाः प्रतिपदोक्तपरिभाषायाश्चाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । विशेषापेक्षज्ञापकाभावे तु प्रकृतवार्तिकोदाहरणविषयेऽप्याङः पृथक्कृतिः स्यादिति क्यच्प्रत्यय ऊढशब्दात् स्यात् तदन्ताल्लुङि कृते आडागम आङः परो जायेत ततश्च "ओमाङोश्च" इत्यस्य प्राप्तिरेव नास्तीति वार्तिकस्योक्तिसंभवो न स्यादिति भावः ॥ २ **उस्रामैच्छदिति** । उस्रा=गौः ॥ ३ **तस्येति** । आदिशब्दस्य । ४ **तस्यापीति** । ककारस्यापि । नच ककारो "नः क्ये" "क्यस्य विभाषा" इत्यत्र विशेषणार्थोऽस्त्विति वाच्यम्, लोहितडाज्भ्य एव क्यष्विधानेन फलाभावात् । "वा क्यषः" इत्यत्रापि "वा यषः" इत्येवास्तु ॥ ५ **तद्भाष्येति** । "लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनम्" "भृशादिष्वितराणि" इति वार्तिकभाष्येत्यर्थः । ६ **कष्टाय क्रमणे इति** । अत्र सूत्रे मण्डूकप्लुत्या क्यङ्ग्रहणमनुवर्तते तदाह–**क्यङ् स्यादिति** । नच "लोहितादिडाच्" इति सूत्रे क्यष्ग्रहणमकृत्वा "लोहितादिडाज्भ्यो ञिच" इति पठनीयम्, क्यङस्तत्राप्यनुवृत्तिः कार्या प्रकृतसूत्रे च मण्डूकप्लुतिर्न स्वीकार्या, "वा क्यषः" इति सूत्रं च न कार्यं ञित्त्वादेवोभयपदसिद्धेरिति वाच्यम्, लोहिनीशब्दात् क्यङि "क्यङ्मानिनोश्च" इति पुंवद्भावापत्तेः । कर्तृगामिक्रियाफलविवक्षायां परस्मैपदाभावापत्तेश्च ॥

स्वपदविग्रहः सत्रायते । कक्षायते इत्यादि ॥ **कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः ।३।१।१९ ॥** रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते ॥ **हनुचलन इति वक्तव्यम् *** ॥ चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वण इत्यर्थः । नेह कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निःसृतं द्रव्यमिह रोमन्थः । तदश्नातीत्यर्थ इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ ॥ **तपसः परस्मैपदं च *** ॥ तपश्चरति तपस्यति ॥ **बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ।३।१।१६ ॥** आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्वमति बाष्पायते । ऊष्मायते । **फेनाच्चेति वाच्यम् *** ॥ फेनायते ॥ **शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ।३।१।१७ ॥** एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे तत्करोतीति णिजपीष्यत इति न्यासः । शब्दयति ॥ **सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च *** ॥ सुदिनायते ॥ **सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ।३।१।१८ ॥** सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेव चेत्सुखादीनि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । कर्तृग्रहणं किम् ? परस्य सुखं वेदयते ॥ **नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् । ३ । १ । १९ ॥** करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायामाश्चर्ये च ॥ नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरून् । शुश्रूषत इत्यर्थः । चित्रीयते । विस्मयत इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये ॥ **पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् ।३।१।२० ॥ पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च *** ॥ विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ **भाण्डात्समाचयने *** ॥ संभाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति । राशीकरोतीत्यर्थः । समवभाण्डत ॥ **चीवरादर्जने परिधाने च *** ॥ सञ्चीवरयते भिक्षुः । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः ॥ **मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो**

---

१ **नमो वरिवश्चित्रङ इति ।** वरिवस्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं सेवार्थकम् ॥ २ यद्यप्यत्र क्रियासामान्यार्थकं करणपदमनुवर्तते तथापि भाष्यीयव्याख्यानात् क्रियाविशेषः क्रमेण विवक्षित इत्याशयेनाह– **पूजायामित्यादि ।** तदुक्तं भाष्ये– " **नमसः पूजायाम्** " " **वरिवसः परिचर्यायाम्** " "**चित्रङ आश्चर्ये** " इति ॥ परिचर्या सेवा ॥ **नमस्यति देवानिति ।** अत्र नमःशब्दयोगेऽपि वृत्तिघटकस्यानर्थकत्वान्न तद्योगे " नमःस्वस्ति " इति चतुर्थी । " स एवायम् " इति प्रत्यभिज्ञयाऽर्थवत्त्वमेवेति चेद् "उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी " इति द्वितीयेति भाष्य उक्तम् । चतुर्थी तु " नमोऽस्तु देवेभ्यः " इत्यत्र चरितार्था । यत्र तु " नारायणं नमस्कृत्य " इति प्रयुज्यते, तत्रापि " उपपद–" इति न्यायेन द्वितीयैव, नमःशब्दस्य निपातस्य द्योतकतया करोतेस्तत्र स्वनिष्ठाऽपकृष्टत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारवाचितया देवानां कर्मत्वात् ॥ ३ **चित्रीयते इति ।** "अवयवे ह्यचरितं लिङ्गं समुदायोपकारकम् " इति न्यायेन तङानौ ॥ ४ **पुच्छादुदसने इति । उदसनमुत्क्षेपणम् । पर्यसनं** परितः क्षेपणम् । **उत्पुच्छयते इति ।** पुच्छमुदस्यतीत्यर्थः । ननु यथाऽऽचारे क्यङि विहिते आङः प्रयोगो न भवति, आङ्विशिष्टस्यैव चरत्यर्थस्य क्यङाभिधानात्, एवमिहाप्युत्क्षेपणे णिङो विधानादुदः प्रयोगो न प्राप्नोति इति चेन्न, अत्र विशेषात् । तथा हि पर्यसनेऽप्ययं विधीयते तत्रोदसनं द्योतयितुमुच्छब्दः, पर्यसनं द्योतयितुं परिशब्दश्च प्रयोक्तव्यः ॥ ५ **समाचयनं** राशीकरणम् ॥ ६ **चीवरादर्जन इति । अर्जनं** द्रव्यलाभोपायो याच्ञादि ॥

णिच् ।३।१।२१ ॥ कृञर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति ॥ **व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः * ॥** पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति ॥ **वस्त्रात्समाच्छादने * ॥** संवस्त्रयति[1] ॥ **हल्यादिभ्यो ग्रहणे * ॥ हलिकल्योरदन्तत्वं च* ॥** निपात्यते । हलिं कलिं वा गृह्णाति । हलयति । कलयति । महद्धलं हलिः । परत्वाद्वृद्धौ[2] सत्यामपीष्ठवद्भावेन अगेव लुप्यते । अतः सन्वद्भावदीर्घौ न । अजहलत् । अचकलत् ॥ कृतं गृह्णाति कृतयति ॥ तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं केशा इत्येके । जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे ॥ मुण्डादयः ' सत्यापपाशेत्यत्रैव पठितुं युक्ताः ॥ 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे ' इत्येव सिद्धे केषांचिद्ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि[3] णिजर्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलिकल्योरदन्तत्वार्थम् । सत्यस्य आपुगर्थम् । केषांचित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति[4] ॥ **अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः ॥ * ॥** अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुष्णात्यनुतूलयति । तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीर्थः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति ॥ सेनया अभियाति अभिषेणयति– 'उपसर्गात्सुनोतीति षः । अभ्यषेणयत्–'प्राक्सितादिति षः । अभिषिषेणयिषति–' स्थादि-

---

१ **संवस्त्रयतीति** । वस्त्रैः समाच्छादयतीत्यर्थः ॥ २ **परत्वादिति** । नच नित्यो लोपः, शब्दान्तरप्राप्त्या तस्याप्यनित्यत्वात् ॥ **अत इति** । अग्लोपात् ॥ ३ **सापेक्षेभ्योऽपीति** । अन्यथा "सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते " इति "सुप आत्मनः क्यच् " इति भाष्योक्तन्यायेन प्रत्ययोत्पत्तिर्न स्यादिति भावः।प्राचीना अप्याहुः–"सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम् " इति । अत्रायमभिसन्धिः । "समर्थः पदविधिः" इति सूत्रम् । अत्र सामर्थ्यं द्विविधम्,–व्यपेक्षावत्त्वम्, एकार्थीभावश्च । तत्र "स्वार्थपर्यवसायिपदानामाकाङ्क्षादिवशाद् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा । परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताप्रयोजकत्वे सति एकार्थोपस्थित्यजनकत्वम् । " राज्ञः पुरुषः" इत्यादौ वाक्ये,–सत्यामाकाङ्क्षायाम्,–यो यो यस्मिन् संनिहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते" यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च, राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः, ऋद्धस्य राज्ञोऽश्वो धनं च इत्यादि । वृत्तौ तु नैवम्, वृत्तीनामेकार्थीभावात् । एकार्थीभावस्तु विशेष्यविशेषणभावावगाह्येकोपस्थितिजनकत्वम् । तथा च राजादिशब्देन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदेकदेशे ऋद्धादेरन्वयः, पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थितानां नाथादिसम्बन्धिता राजादीनाम्, जनितान्वयाच्च । निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वयः । "देवदत्तस्य गुरुकुलम् "इत्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः । सम्बन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थः । अथवा सम्बन्धिशब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव केषांचित् सम्बन्धान्वयः, तदुक्तं भर्तृहरिणा–" सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते " इति । वाक्य प० ॥ इति नवीनाः ॥ ४ **सत्यापयतीति** । आपुकः प्रातिपदिकावयवत्वात् प्राप्तोऽपि टिलोपो विधानसामर्थ्यान्निवर्तते । एषां लुङ्यनभिधानमेव । अत एव " णेरापुट् " इति भाष्यं सङ्गच्छते । तत्र हि सत्यस्यापुगागमे टिलोपस्य प्राप्तिमाशङ्क्य " एवन्तर्ह्यापुट् करिष्यते " इत्युक्तम् । आपुटो णिज्भक्तत्वात् तस्मिन् टिलोपेऽपि " सत्यापयति " इति भविष्यतीत्यभिप्रायः । तदुत्तरम्–" अथवा पुनरस्तु आपुगेव " ननु चोक्तं टिलोपः प्राप्नोति " इति । आपुग्वचनान्न भविष्यति " इत्युक्तम् । अत्र णिच आपुडागमपक्षे टिलोपे च सति ततो लुङि चङि द्विर्वचने " अससत्यापत् " इति रूपम्, आपुगागमपक्षे तु " णौ चङि–" इति ह्रस्वत्वे " अससत्यपत् " इति स्यादिति लुङ्यापुट्पक्षेऽनभिधानमावश्यकम्, अन्यथा " अथवा पुनरस्तु " इति कथनस्य भङ्गः स्यात् ॥

भ्यासेन चेति पः ॥ लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति ॥ त्वच संवरणे । वेः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति ॥ वर्मणा संनह्यति संवर्मयति । वर्गं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसते अवचूर्णयति ॥ इष्ठवदित्यतिदेशात्पुंवद्भावादयः । एनीमाचष्टे एतयति [2] । दरदमाचष्टे दारदयति [3] ॥ पृथुं प्रथयति । वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः । अपिप्रथत् । अपप्रथत् ॥ मृदुं म्रदयति । अमिम्रदत् । अमम्रदत् । भृशं कृशं दृढम् । भ्रशयति । क्रशयति । द्रढयति । अबभ्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रढत् । परिव्रढयति । पर्यवव्रढत् [4] । ऊढिमाख्यत् औजिढत् । ढत्वादीनामसिद्धत्वात् [5] हतिशब्दस्य द्वित्वम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति त्वनित्यमित्युक्तम् ॥ ढि इत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये । औडिढत् [6] ॥ ऊढमाख्यत् औजढत् । औडढत् । 'ओः पुयण्जीतिसूत्रे वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गम्—'द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेति ऊनयतावुक्तम् ॥ 'प्रकृत्यैकाच्' । वृद्धिपुकौ । स्थापयति । त्वां मां वाऽऽचष्टे त्वापयति । मापयति । मपर्यन्तस्य त्वमौ । पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपः । वृद्धिः पुक् ॥ त्वादयति मादयतीति तु न्याय्यम् । अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते 'प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम् । भाष्यस्य प्रेष्ठाद्युदाहरणविषयेऽन्यथासिद्धिपरत्वात् [7] ॥ युवामावां वा युष्मयति । अस्मयति ॥ श्वानमाचष्टे शावयति । 'नस्तद्धित' इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न । येन नाप्राप्तिन्यायेन "टेरित्यस्यैव [8] बाधको हि सः । भत्वात्संप्रसारणम् ॥ अन्ये तु 'नस्तद्धित इति नेहातिदिश्यते । इष्ठनि तस्यादृष्टत्वात् । स्रजिष्ठ इत्यादौ परत्वात् "टेः' इत्यस्यैव प्रवृत्तेः । तेन शुनयतीति [9]

१ घ इति । कर्मण्ययम् । "चजोः कु घिण्ण्यतोः" इति कुत्वं तु "त्वच" इति निपातनादेवापनीयते ॥ २ एतयतीति । नचातिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेशदेशत्वस्यैव स्वीकारात् परत्वाट्टिलोपः स्यादिति वाच्यम्, पुंवत्त्वातिदेशसामर्थ्याद् "भस्याढे—" इत्यस्य प्रत्ययचिकीर्षायामेव प्रवृत्त्यान्तरङ्गत्वाद् "एतयति" इति भाष्योदाहरणाच्च "टेः" इत्यस्याप्रवृत्तेरिति दिक् ॥ ३ दारदयतीति । दरदोऽपत्यं स्त्री दरद् । "द्व्यञ्मगध—" इत्यणः "अतश्च" इति स्त्रियां लुक् प्रत्ययचिकीर्षायां पुंवद्भावेन स्त्रीत्वाभावान्नैव भवतीत्यणः श्रवणेन तन्निमित्तिका वृद्धिः ॥ पुंवद्भावाभावे तु स्त्रीत्वनिमित्तकलुकश्चिकीर्षिततवाद् वृद्धिनिमित्ताभावाद् "दरदयति" इति स्यात् ॥ ४ पर्यवव्रढदिति । "प्रभौ परिवृढः" इति निपातनेन ढत्वस्य प्रवृत्त्या तत्र यथा वृढशब्दद्वित्वं तथोढिशब्दस्य न" इति ध्वनयितुमेतदुपादानम् । उपसर्गसमानाकारस्य परिशब्दस्य पृथक्कृतिरत्र द्रष्टव्या ॥ ५ असिद्धत्वादिति । द्वित्वे तदसिद्धत्वेन हकारघटितबुद्ध्या द्वित्वेऽभ्यासे शिष्टस्य हकारस्य चुत्वसिद्धिः ॥ ६ औडिढदिति । ननु ढिशब्दद्वित्वेऽपि अभ्यासावयवस्य चुत्वे कर्तव्ये ढत्वस्यासिद्धत्वाद् "औजिढत्" इति स्यादिति चेन्न, द्वित्वे कृते तदाश्रयस्य कार्यान्तरे कर्तव्येऽप्यसिद्धत्वनिषेधान्नाभ्यासे चुत्वादीत्याशयात् । ७ अन्यथासिद्धिपरत्वादिति । वृत्तिकृता "प्रकृत्यैकाच्" इति सूत्रस्य प्रेयान् प्रेष्ठ इत्याद्युदाहरणमदायि, तत्र चान्तरेणापि प्रकृतिभावं प्रस्थाद्यादेशविधायकशास्त्रस्य "असिद्धवदत्र—" इत्यनेनासिद्धत्वात्, प्रस्थादावकारोच्चारणाच्च लोपाभावः साधितो भाष्ये, स्रग्विन्-स्रजिष्ठ इत्यादावपि लोपापवादस्य विन्मतोर्लुकः प्रवृत्त्या टिलोपो नेति दिक् । ८ टेरित्यस्यैवेति । इदं चिन्त्यम्, "प्रकृत्यैकाच्" इति सूत्रे "नैकाच्" इत्येव सिद्धे प्रकृतिग्रहणेन येन नेति न्यायाप्रवृत्तिज्ञापनात् । एवं च "नस्तद्धित" इत्यस्यापि निषेधेन प्रकृतिभावे "श्वनयति" इत्येव रूपम् । किं च सत्यपि टिलोपे सम्प्रसारणं दुर्लभम् "श्वयुव—" इति शास्त्रस्य श्रूयमाणनान्त एव प्रवृत्तेरिति दिक् ॥ ९ शुनयतीति । नचात्र सम्प्रसारणे कृते "वार्णादाङ्गम्—" इति परिभाषया पूर्वरूपं बाधित्वा टिलोपे रूपासिद्धिरिति वाच्यम्, शुशुवतुरिति भाष्योदाहरणेन पूर्वरूपविषये तन्न्यायाप्रवृत्तिज्ञापनादिति दिक् ॥

रूपमाहुः[1] ॥ विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृत्तपरिभाषया संप्रसारणं नेत्येके[2] ॥ संप्रसारणे वृद्धावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये[3] ॥ नित्यत्वाट्टिलोपात्प्राक्संप्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम् । टिलोपः । विदयतीत्यपरे ॥ उदञ्चमाचष्टे उदीचयति[4] । उदैचिचत् । प्रत्यञ्चम् । प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । 'इकोऽसवर्णे[5]' इति प्रकृतिभावपक्षे—प्रतिअचिचत् ॥ सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत् । समिअचिचत् ॥ तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति[6] । अञ्चेष्टिलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्[7]तिरसस्तिरिः । 'असिद्धवदत्रेति चिणो[8] लुङ्न्यायेन प्रथमटिलोपोऽसिद्धः । अतः पुनष्टिलोपो न । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा । चङ्यग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो न । अतितिरायत् । सध्र्यञ्चमाचष्टे सध्राययति । अससध्रायत् । विष्वद्र्यञ्चम् अविविष्वद्रायत् । देवद्र्यञ्चम्[9] । देवद्राययति । अदिदेवद्रायत् । अदद्र्यञ्चम् अददद्रायत् । अदमुयञ्चम् अदमुआययति । आददमुआयत् । अमुमुयञ्चम् अमुमुआययति । चङ् । आमुमुमुआयत् ॥ भुवं भावयति । अबीभवत् ॥ भ्रुवम् अबुभ्रवत् ॥ श्रियम् अशिश्रयत् ॥ गाम् अजूगवत् ॥ रायम् अरीरयत् ॥ नावम् अनूनवत् ॥ स्वश्वम् स्वाशश्वत् ॥ स्वः । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' । स्वयति[10] । असिस्वत् ॥ बहून् भावयति । वहयतीत्यन्ये ॥ 'विन्मतोरिति लुक् । स्रग्विणम् स्रजयति संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ श्रीमतीं[11] श्रीमन्तं वा श्राययति । अशिश्रयत्[12] ॥ पयस्विनीम् पयसयति । इह टिलोपो न तदपवादस्य लुकः प्रवृत्तत्वात् ॥ स्थूलम् स्थवयति ॥ दूरम् दवयति । कथं तर्हि 'दूरयत्यवनते विवस्वति' इति ? दूरमतति अयते वा दूरात् । दूरातं कुर्वतीत्यर्थः ॥ युवानं यवयति[13] । कनयति[14] । 'युवाल्पयोरिति वा कन् ॥ अन्तिकं नेदयति । बाढं साधयति ॥ प्रशस्यं प्रशस्ययति । इह श्रज्यौ न । उपसर्गस्य[15] पृथक्कृतेः ॥ वृद्धं ज्यापयति ।

---

१ **आहुरिति** । इदमत्रारुचिबीजम्—भाष्यमते "टेः" इत्यपेक्षया "नस्तद्धिते" इत्यस्यैव परत्वात् ॥ किञ्च केवलादगुणवचनत्वेनेष्ठनोऽभावे ब्रह्मवच्छब्दादेवेष्ठनो विधाने मतुपो लुगुत्तरं "टेः" इत्यस्याप्राप्तौ "नस्तद्धिते" इत्यस्यैव प्रवृत्तेर्दृष्टत्वादिति दिक् ॥ २ **नेत्येके इति** । इदमत्राकूतम् टिलोपेनासो लोपे सम्प्रसारणाप्राप्तेऽङ्गवृत्तपरिभाषोपन्यासो वृथा तस्या असत्त्वाच्चेति ॥ ३ **अन्ये इति** । पूर्ववदेवारुचिबीजम् । एवञ्च "विद्वयति" इत्येव रूपम् ॥ ४ **उदीचयतीति** । उद उपसर्गत्वेन पृथक्करणादेकाच्त्वात् प्रकृतिभावः ॥ ५ **इकोऽसवर्ण इति** । "न समासे" इति तु न, पृथक्करणेन समासनिवृत्तेः । ६ **तिराययतीति** । तिरसोऽनुपसर्गत्वेन पृथक्करणाभावेनैकाच्त्वाभावात् प्रकृतिभावाप्राप्तेष्टिलोपः ॥ ७ **बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादिति** । बहिर्भूतणिनिमित्तकत्वादिति भावः ॥ ८ **चिणो लुङ्न्यायेनेति** । अपाचितरामित्यादौ प्रथमकृततलोपस्यासिद्धत्वात् पुनस्तरलोपाभाववदिति भावः ॥ ९ **देवद्र्यञ्चमिति** । "विष्वग्देवयोः" इत्यद्र्यादेशः ॥ १० **स्वयतीति** । "अव्ययानाम्" इति टिलोपः, अतिदेशेन भत्वात् । ११ **श्रीमतीमिति** । णिचि पुंवत्त्वे मतोर्लुक् । १२ **अशिश्रयदिति** । "णावच आदेशो न" इति श्रीशब्दस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे वृद्ध्यायोः कृतयोर्नञ्घटितानित्यत्वेन "नाग्लोपि–" इति निषेधाभावे ह्रस्वत्वमिति भावः ॥ १३ **यवयतीति** । "स्थूलदूर–" इति यणादिलोपगुणौ । अङ्गवृत्तपरिभाषयाऽनन्तत्वाभावेन वा सम्प्रसारणं न ॥ १४ **कनयतीति** । अत्र स्रजयतीतिवदुपधावृद्ध्यभावः ॥ १५ **उपसर्गस्येति** । तत्पृथक्करणेन विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् तत्रातिदेशाप्रवृत्तिरिति भावः ॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

वर्षयति। प्रियं प्रापयति। स्थिरं स्थापयति। स्फिरं स्फापयति। उरुं वरयति। वारयति॥ बहुलं बंहयति। गुरुं गरयति। तृप्रं त्रापयति। दीर्घं द्राघयति। वृन्दारकं वृन्दयति॥

इति नामधातुप्रकरणम्।

अथ कण्ड्वादिप्रकरणम्।

कण्ड्वादिभ्यो यक्।३।१।२७॥ एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे॥ धातुभ्यः किम्। प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत्। द्विधा[1] हि कण्ड्वादयः। धातवः प्रातिपदिकानि च॥ **कण्डूञ्** गात्रविघर्षणे॥ कण्डूयति। कण्डूयते॥ १॥ **मन्तु** अपराधे॥ रोष इत्येके। मन्तूयति॥ चन्द्रस्तु ञितमाह। मन्तूयते॥ २॥ **वल्गु** पूजामाधुर्ययोः॥ वल्गूयति॥ ३॥ **असु** उपतापे॥ **असू असूञ्** इत्येके॥ अस्यति। असूयति। असूयते॥ ५॥ **लेट् लोट्** धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च॥ दीप्तावित्येके। लेटयति। लेटिता। लोटयति। लोटिता॥७॥ **लेला** दीप्तौ॥ ८॥ **इरस् इरज् इरञ्** ईर्ष्यायाम्॥ इरस्यति। इरज्यति। 'हलि चेति दीर्घः। ईर्यति। ईर्यते॥ ११॥ **उषस्** प्रभातीभावे॥ १२॥ **वेद** धौर्त्ये स्वप्ने च॥ १३॥ **मेधा** आशुग्रहणे॥ मेधायति॥ १४॥ **कुषुभ** क्षेपे॥ कुषुभ्यति॥ १५॥ **मगध** परिवेष्टने॥ नीचदास्य इत्यन्ये॥ १६॥ **तन्तस् पम्पस्** दुःखे॥ १८॥ **सुख दुःख** तत्क्रियायाम्॥ सुख्यति। दुःख्यति। सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः॥ २०॥ **सपर** पूजायाम्॥ २१॥ **अरर** आराकर्मणि[2]॥ २२॥ **भिषज्** चिकित्सायाम्॥ २३॥ **भिष्णज्** उपसेवायाम्॥ २४॥ **इषुध** शरधारणे॥ २५॥ **चरण वरण** गतौ॥ २७॥ **चुरण** चौर्ये॥ २८॥ **तुरण** त्वरायाम्॥ २९॥ **भुरण** धारणपोषणयोः॥ ३०॥ **गद्गद** वाक्स्खलने॥ ३१॥ **एला केला खेला** विलासे॥ इलेत्यन्ये॥ **लेखा** स्खलने च॥ अदन्तोऽयमित्यन्ये। लेख्यति॥ ३६॥ **लिट** अल्पकुत्सनयोः। लिटयति॥ ३७॥ **लाट** जीवने॥ ३८॥ **हृणीङ्** रोषणे लज्जायां च॥ ३९॥ **महीङ्** पूजायाम्॥ महीयते। पूजां लभत इत्यर्थः॥ ४०॥ **रेखा** श्लाघासादनयोः॥ ४१॥ **द्रवस्** परितापपरिचरणयोः॥ ४२॥ **तिरस्** अन्तर्धौ॥ ४३॥ **अगद** नीरोगत्वे॥ ४४॥ **उरस्** बलार्थः। उरस्यति। बलवान् भवतीत्यर्थः॥ ४५॥ **तरण** गतौ॥

---

१ **द्विधा इति।** यकः कित्त्वं धातुत्वे नियामकम्, तद्धि गुणनिषेधाय क्रियते, धातुत्वाभावे गुणाप्रवृत्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। "कण्डूञ्" इति दीर्घान्तपाठश्च प्रातिपदिकत्वसद्भावे मानम्, सति हि धातुत्वमात्रे "अकृत्सार्व–" इति दीर्घेणैव कार्यनिष्पत्त्या दीर्घान्तपाठो विफल एव स्यादिति भावः॥ तथाचाहुर्भाष्यकाराः–"धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि। आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः" इति॥ २ **"अरर"** इति। **आरा**=प्रतोदः, तत्करणकं कर्म आराकर्म तस्मिन्॥

॥ ४६ ॥ **पयस्** प्रसृतौ[1] ॥ ४७ ॥ **संभूयस्** प्रभूतभावे[2] ॥ ४८ ॥ **अम्बर सम्बर** संवरणे ॥ ५० ॥ आकृतिगणोऽयम्[3] ॥

इति कण्ड्वादिप्रकरणम् ।

अथ प्रत्ययमालाप्रकरणम् ।

कण्डूयतेः सन् ॥ 'सन्यङोरिति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते-॥ **कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम् *** ॥ कण्डूयियिषति ॥ क्यजन्तात्सन् ॥ **यथेष्टं नामधातुषु *** ॥ आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । अजादेस्त्वाद्येतरस्य पुपुत्रीयिषति । पुतित्रीयिषति । पुत्रीयियिषति । अशिश्वीयिषति । अश्वीयियिषति । नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सन् । द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्दिद्रीयिषति । इन्द्रीयियिषति । चिचन्द्रीयिषति । चन्दिद्रीयिषति । चन्द्रीयियिषति ॥ प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छति । पिप्रापयिषति । प्रापिपयिषति । प्रापयियिषति ॥ ऊरुं विवारयिषति । वारिरयिषति । वारयियिषति ॥ वाढं सिसाधयिषतीत्यादिरूपत्रयम् । षत्वं तु नास्ति[4] । आदेशो यः सकार इत्युक्तेः ॥ यङ् सन् ण्यन्तात्सन् । बोभूयिषयिषति ॥ यङ् णिच् सन्नन्ताण्णिच् । बोभूययिषयतीत्यादि ॥

इति प्रत्ययमालाप्रकरणम् ॥

अथात्मनेपदप्रकरणम् ।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । आस्ते । शेते ॥ **भावकर्मणोः** ।१।३।१३ ॥ बभूवे । अनुबभूवे ॥ **कर्तरि कर्मव्यतिहारे**[5] ।१।३।१४ ॥ क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् ॥ व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्यं लवनम् अन्यः करोतीत्यर्थः । 'श्नसोरल्लोपः' व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यतिषते । 'तासस्त्योरिति सलोपः । व्यतिसे । 'धि च' । व्यतिध्वे । 'ह एति' व्यतिहे । व्यत्यसै । व्यत्यास्त । व्यतिषीत ॥ व्यतिराते ३ । व्यतिभाते ३ । व्यति-

---

१ **प्रसृताविति** । प्रसृतिः परिमाणविशेषः । २ **प्रभूतभाव इति** । बाहुल्य इत्यर्थः । ३ **आकृतिगण इति** । तेन "दुवत् संदीपने" इत्यादीनां संग्रहेण "समिधाग्निं दुवत्यते" इत्यादीनामुपपत्तिः॥ इति कण्ड्वादिप्रक्रिया॥ ४ **षत्वं तु नास्तीति** । आदेशावयवत्वादिति भावः ॥ इति प्रत्ययमाला ॥ ५ **कर्तरि कर्मेति** । कर्मात्र क्रिया, "उभयगतिरिह भवति" इति परिभाषणात्, व्यतिहारो विनिमयः, व्यत्यास इति यावत् तदाह-**क्रियाविनिमय इति** । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः 'सम्प्रहरन्ते राजान' इत्यादौ तथादृष्टत्वात् ॥ नन्वस्मिन् सूत्रे कर्तृग्रहणं व्यर्थम्, भावकर्मनिवृत्त्यर्थत्वं तु न तत्र "भावकर्मणोः" इत्यनेनात्मनेपदस्येष्टत्वात्, व्यतिगम्यन्ते ग्रामा व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति । नच "न गति-" इति सूत्रेणात्मनेपदस्य कर्मव्यतिहारे निषेधेन न स्यादिति वाच्यम्, "अनन्तरस्य-" इति न्यायेन "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इति प्राप्तस्यैव तेन निषेधात्, इति चेन्न, "शेषात् कर्तरि-" इत्युत्तरार्थं कर्तृग्रहणस्यावश्यकत्वात् । तत्र हि "कर्तैव यः कर्ता" इत्यर्थ इष्यते ॥

भ्रमे ॥ **न गतिहिंसार्थेभ्यः** ।१।३।१५ ॥ व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति ॥ **प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्** * ॥ हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति ॥ **हरतेरप्रतिषेधः** * ॥ संप्रहरन्ते राजानः ॥ **इतरेतरान्योन्योपपदाच्च** ।१।३।१६ ॥ **परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्** * ॥ इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ॥ **नेर्विशः**[1] ।१।३।१७ ॥ निविशते ॥ **परिव्यवेभ्यः क्रियः** ।१।३।१८ ॥ अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् ॥ परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ॥ **विपराभ्यां**[2] **जेः** ।१।३।१९ ॥ विजयते । पराजयते ॥ **आङो दोऽनास्यविहरणे**[3] ।१।३।२० ॥ आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् ॥ विद्यामादत्ते[4] ॥ अनास्येति किम् ? मुखं व्याददाति[5] ॥ आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्याददाति । 'पादस्फोटो विपादिका' । नदी कूलं व्याददाति ॥ **पराङ्गकर्मकान्न निषेधः**[6] * ॥ व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥ **क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च** ।१।३।२१ ॥ चादाङः । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयान्न । उपसर्गेण समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । 'तृतीयार्थे' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ **समोऽकूजने**[7] * ॥ संक्रीडते । कूजने तु संक्रीडति चक्रम् ॥ **आगमेः क्षमायाम्** * ॥ ण्यन्तस्येदं[8] ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥ **शिक्षेर्जिज्ञासायाम्**[9] * ॥ धनुषि शिक्षते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ **आशिषि नाथः**[10] * ॥ आशिष्येवेति नियमार्थं[11] वार्तिकमित्युक्तम् ।

---

१ **नेर्विश इति** । ननु "न्यविशत" इत्यादौ "पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते" इति न्यायेन साधनबोधके लकारे तस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात् "तिप्तस्झि–" इति सूत्रेण सामान्यत आदेशे उपसर्गयोगेऽपि कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाद् विकरणे विकरणान्ताङ्गस्याटि कृते तस्य समुदायभक्ततया धातोर्नेः परत्वासम्भवादात्मनेपदं न स्याद् 'उदः स्थात्' इत्यत्र पूर्वसवर्णवदिति चेन्न, "उपसर्गनियमे अड्व्यवाये उपसंख्यानम्" इति वार्तिकोक्त्या दोषाभावात्, "नेः" इत्यस्य षष्ठीत्वेन शङ्कानवकाशाच्च । षष्ठीपक्षे च "नेरर्थसम्बन्धिनस्तद्द्योत्यार्थकस्य विशेः" इत्यर्थः । एवं "परिव्यवेभ्यः–" इत्यादावपि षष्ठ्यर्थेऽवसेया पञ्चमी । "उदः स्था–" इत्यत्र 'उदः' इति तु पञ्चम्येव व्याख्यानादिति नैव दोषः॥ द्योतकन्यादीनां ग्रहणेन न्यादीनामुपसर्गाणामेव ग्रहणम्, तेन 'मधूनि विशन्ति भ्रमराः' इत्यादौ न ॥ २ **विपराभ्यामिति** । विशब्देन साहचर्यादुपसर्गस्यैव पराशब्दस्य ग्रहणम्, तेन "परा जयति सेना" इत्यत्र आबन्तेन उत्कृष्टा इत्यर्थकेन पराशब्देन योगे न । "पक्षिवाचकस्य विशब्दस्य सम्भवेऽपि परस्परसाहचर्यादुपसर्गग्रहणं व्याख्येयम्" इति कैयटः ॥ ३ **आङो द इति** । अकर्त्रभिप्रायेऽप्यात्मनेपदार्थमिदम् ॥ **आस्यग्रहणमिति** । विहरणशब्दस्य क्रीडापादविहरणाद्यर्थत्वाभावबोधनपूर्वकं विकासार्थमात्रे तात्पर्यग्राहकमास्यग्रहणमिति भावः ॥ ४ **विद्यामादत्ते इति** । गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५ **मुखं व्याददातीति** । विस्तारयतीत्यर्थः ॥ ६ अत्र भाष्ये "**स्वाङ्गकर्मकाच्च**" इत्युक्तम्, तस्य "स्वाङ्गकर्मकादेव प्रतिषेधः" इत्यर्थः, तदभिप्रायेणाह–**पराङ्गकर्मकान्न निषेध इति** ॥ ७ **समोऽकूजने इति** । कूजनमव्यक्तशब्दः ॥ ८ **ण्यन्तस्येति** । भाष्ये "माणवक आगमयस्व तावत्" इति ण्यन्तस्यैवोदाहरणादिति भावः । **क्षमा** प्रतीक्षा । **मा त्वरिष्ठा इति** । सहस्व कञ्चित्कालमित्यर्थः ॥ ९ **शिक्षेरिति** । सन्नन्तस्य शकेर्ग्रहणम्, ननु 'शिक्ष विद्योपादाने' इत्यस्य, अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धेः ॥ १० इदं वार्तिकं सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ॥ ११ **नियमार्थमिति** । नन्वैतादृशनियमस्वीकारेऽस्यानुदात्तेत्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम्, युजर्थं तत्सत्त्वात् । "अनुदात्तेतश्च हलादेः" नाथन इति ॥

सर्पिषो नाथते । स्यादित्याशास्ते इत्यर्थः । कथं तर्हि 'नाथसे किमु पतिं न भूभृतामिति ? नाधसे इति पाठ्यम् ॥ **हरतेर्गतताच्छील्ये** * ॥ गतं प्रकार[1]: । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः ॥ पितुर्मातुश्च गतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः ॥ ताच्छील्ये किम् । मातुर[2]नुहरति ॥ **किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम्[3]** * ॥ हर्षादयो विषया[4]: । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् । इतरे फले ॥ **अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने** ।६।१।१४२ ॥ अपात्किरतेः सुट् स्यात् । **सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः** * ॥ अपस्किरते[5] वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भक्षार्थी । श्वा आश्रयार्थी च ॥ हर्षादिष्विति किम् । अपकिरति[6] कुसुमम् । इह तङ्सुटौ न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तङ् प्राप्तस्तथापि सुडभावान्नेष्यत[7] इत्याहुः । गजोऽपकिरति[8] ॥ **आङि नुप्रच्छ्योः** * ॥ आनुते[9] । आपृच्छते[10] ॥ **शप उपालम्भे** * ॥ आक्रोशार्थात्स्वरितेतोऽकर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे[11] आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय[12] शपते ॥ **समवप्रविभ्यः स्थः** ।१।३।२२ ॥ सन्तिष्ठते । स्थाघ्वोरिच्च । समस्थित । समस्थिषाताम् । समस्थिषत । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ **आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम्[13]** * ॥ शब्दं नित्यमा[14]तिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः ॥ **प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च[15]** ।१।३।२३ ॥ गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । संशय्य[16] कर्णादिषु तिष्ठते यः । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥ **उदोऽनूर्ध्वकर्मणि** ।१।३।२४॥ मुक्तावुत्तिष्ठते[17] । अनूर्ध्वेति किम् । पीठादुत्तिष्ठति ॥ **ईहायामेव[18]** * ॥ नेह । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति[19] ॥ **उपान्मन्त्र[20]**-

---

१ **प्रकार इति** । गुणक्रियादिधर्म इत्यर्थः । **ताच्छील्यं** नियततत्स्वभावता ॥ २ **मातुरनुहरतीति** । अत्र सादृश्यमात्रप्रतीतिर्नतु मातृवृत्तिगुणस्य सततं परिशीलनमिति नात्मनेपदम् ॥ ३ **किरतेर्हर्षेति** । यद्यपि "कुलायो नीडमस्त्रियाम्" इति कोशान्नीडवाची कुलायशब्दस्तथापि " अपस्किरते श्वाऽऽश्रयार्थी " इति भाष्ये उदाहरणदानादत्र कुलायशब्दो वासस्थानमात्रपरः ॥ ४ **विषया इति** । समभिव्याहृतपदान्तरगम्या इत्यर्थः ॥ ५ **आलेखनं** खननम् । **अपस्किरते इति** । अत्र कृधातोः खननपूर्वके धूल्यादिविक्षेपे वृत्तिः ॥ ६ **अपकिरति कुसुममिति** । इहालेखनाभावात्सुडभावः ॥ ७ **नेष्यत इति** । किरतेरिति वार्तिकोदाहरणानां ससुट्कानामेव भाष्यकृतोदाहरणात् सुडभावे नेष्यते इति भावः ॥ ८ **गजोऽपकिरतीति** । स्वभावाख्यानमत्र ॥ ९ **आनुते इति** । शृगाल उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः इति कैयटः । णु स्तुतौ अदादिः ॥ १० **आपृच्छते इति** । प्रच्छ ज्ञीप्सायां तुदादिः । " ग्रहिज्या-" इति सम्प्रसारणम् ॥ ११ **शपथरूपेऽर्थ इति** । त्वत्पादौ स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येवं वाचा शरीरस्पर्शनं शपथः ॥ १२ **कृष्णाय शपते इति** । त्वत्पादौ स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येवं शपथेन कृष्णस्य स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः । "श्लाघह्नुङ्-" इति सम्प्रदानसंज्ञा ॥ १३ **आङः प्रतिज्ञायामिति** । अज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्य परिग्रहवचनं प्रतिज्ञा । 'अङ्गीकारः प्रतिज्ञा' इति तु सुगमः पन्थाः । १४ **शब्दं नित्यमिति** । नित्यमिति शब्दस्य विशेषणम् । शब्दो नित्य इति प्रतिज्ञां करोतीत्यर्थः । १५ **प्रकाशनेति प्रकाशनं** ज्ञापनम् । **स्थेयो** विवादपदनिर्णेता ॥ १६ **संशय्येति** । संशयं विधायेत्यर्थः ॥ १७ **मुक्तावुत्तिष्ठते इति** । मुक्त्यर्थं घटते इत्यर्थः ॥ १८ **ईहायामेवेति** । कायपरिस्पन्दरूपो व्यापार ईहा । ईहात्मकं यदनूर्ध्वकर्म तत्रेत्यर्थः ॥ १९ **ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठतीति** । उत्पद्यत इत्यर्थः । शतस्य कर्तुश्चेष्टाया अभावान्नात्मनेपदम् ॥ २० **उपान्मन्त्रेति** । मन्त्रः करणं यस्य तादृशेऽर्थे वर्तमानादित्यर्थः । करणमत्र पारिभाषिकं गृह्यते ॥

करणे ।१।३।२५ ॥ [1]आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते ॥ मन्त्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ॥ **[2]उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् * ॥** [3]आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि '[4]स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वतीति ? देवतात्वारोपात्[5] । नृपस्य[6] देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ **वा लिप्सायामिति[7] वक्तव्यम् * ॥** भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः ॥ **अकर्मकाच्च[8] ।१।३।२६ ॥** उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् ॥ भोजनकाले उपतिष्ठते । सन्निहितो भवतीत्यर्थः ॥ **उद्विभ्यां तपः ।१।३।२७ ॥** अकर्मकादित्येव ॥ उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः ॥ **स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् * ॥** स्वमङ्गं स्वाङ्गं नतु अद्रवमिति परिभाषितम्[9] । उत्तपते वितपते वा पाणिम् । नेह—सुवर्णमुत्तपति । सन्तापयति विलापयति वेत्यर्थः । चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति । सन्तापयतीत्यर्थः ॥ **आङो यमहनः ।१।३।२८ ॥** [10]आयच्छते । आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह परस्य शिर आहन्ति ॥ [11]कथं तर्हि 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' इति भारविः, 'आहध्वं मा रघूत्तममिति भट्टिश्च ? प्रमाद[12] एवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्ये[13]-

---

१ **आग्नेय्येति** । अग्निर्देवता यस्याः सा आग्नेयी तया, अग्निदेवताकया ऋचा, आग्निध्रम्=अग्निविशेषम्, उपतिष्ठते स्तौतीत्यर्थः । अग्निमिन्धे इति अग्नीत्=ऋत्विग्विशेषः । "क्विप् च" इति क्विप् । अग्नीधः स्थानमाग्नीध्रम् । तत्स्थोऽप्याग्नीध्रः । निपातनात्तद्धितो रण्प्रत्ययः ॥ इह मन्त्रकरणकोऽर्थः स्तुतिरूपः ॥ २ **उपादिति** । अमन्त्रकरणार्थमिदम् । देवानां पूजेति समासः, गौरवप्रयुक्तप्रीत्यवच्छिन्नक्रिया पूजा । **सङ्गतिकरण**मुपश्लेषः, **मित्रकरण**मनुपश्लिष्टस्यापि मैत्रीसम्बन्धः । मित्रस्य करणमिति विग्रहः । **पन्था** मार्गः, स च कर्तृत्वेन सम्बध्यते ॥ ३ **आदित्यमुपतिष्ठते इति** । पूजयतीत्यर्थः ॥ ४ **स्तुत्यमिति** । स्तुत्यं स्तोत्रार्हं तं रघुं सरस्वती अर्थ्याभिः अर्थादनपेताभिः स्तुतिभिः स्तोत्रैः उपतस्थे पूजितवती" इति पद्यार्थः । ५ समाधत्ते-**आरोपादिति** । स्वानुयोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्व-स्वप्रतियोगिनिष्ठत्व-स्वावच्छिन्नत्व-एतत्त्रितयसम्बन्धेन सम्बन्धविशिष्टान्यप्रकारताशालिज्ञानत्वमारोपः । अत्र स्वपदार्थस्तु विशेष्यविशेषणयोर्भासमानः सम्बन्धो ज्ञेयः । आहार्यज्ञानमारोप इति वस्तुस्थितिः । बाधसामानकालीनेच्छाजन्यज्ञानमाहार्यारोप उच्यते ॥ ६ आरोपस्य भ्रमरूपत्वातिसद्धान्तमाह-**नृपस्येति** । तथाच मनुः-"अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥" इति ॥ ७ **वा लिप्सायामिति** । लब्धुमिच्छा लिप्सा लाभेच्छति यावत् ॥ तस्यां गम्यमानायामित्यर्थः ॥ ८ **अकर्मकाच्चेति** । व्यापारसमानाधिकरणफलवाचकोऽकर्मकः । व्यापाराधिकरणेतरावृत्ति यत् फलं तद्वाचक इत्यर्थः । तेन गम्यादौ फलस्य द्विष्ठत्वेन व्यापाराधिकरणकर्तृनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः ॥ ९ **परिभाषितमिति** । स्वशास्त्रसंकेतः परिभाषा सा सञ्जातास्येति परिभाषितम् ॥ १० **आयच्छते इति** । दीर्घो भवतीत्यर्थः । **आहते इति** । पीडितो भवतीत्यर्थः ॥ ११ "आङो यमहन" इत्यस्य यद्यकर्मके स्वाङ्गकर्मकेऽर्थे वा प्रवृत्तिः-तर्हि "आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः" इत्यत्र तु न तथेति कथमात्मनेपदमित्याशयेन शङ्कते-**कथन्तर्हीति** । यदि स्वाङ्गकर्मकादेव तर्हि कथमित्यन्वयः । **आजघ्ने इति** । गाण्डीवी अर्जुनो विषमविलोचनस्य त्र्यम्बकस्य, वक्षः हृदयम्, भुजाभ्याम्, आजघ्ने ताडितवान् इति पद्यार्थः ॥ १२ **प्रमाद इति** । पूर्वमकर्तव्यतया निश्चितेऽपि कर्तव्यताधीः प्रमादः ॥ १३ "तुष्यतु दुर्जनः" इति न्यायेन समाधत्ते-**प्राप्येति** । एवं चाकर्मकत्वादात्मनेपदं सिद्ध्यति ॥

त्यध्याहारो वा । ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयकम् । भेत्तुमित्यादि तुमुन्नन्ताध्याहारो वा । समीपमेत्येति वा ॥ **आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । २।४।४४** ॥ हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु ॥ अवधिष्ट । अवधिषाताम् ॥ **हनः सिच् ।१।२।१४** ॥ कित्स्यात् ॥ अनुनासिकलोपः । आहत । आहसाताम् । आहसत ॥ **यमो गन्धने ।१।२।१६** ॥ सिच् कित्स्यात् ॥ गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । उदायते ॥ गन्धने किम् ? उदायंस्त पादम् । आकृष्टवानित्यर्थः ॥ **समो गम्यृच्छिभ्याम् । १।३।२९** ॥ अकर्मकाभ्यामित्येव ॥ संगच्छते ॥ **वा गमः ।१।२।१३** ॥ गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः ॥ संगसीष्ट । संगंसीष्ट । समगत । समगंस्त । समृच्छिष्यते । अकर्मकाभ्यां किम् ? ग्रामं संगच्छति ॥ **विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्** * ॥ वेत्तेरेव ग्रहणम् । संवित्ते । संविदाते ॥ **वेत्तेर्विभाषा ।७।१।७** ॥ वेत्तेः परस्य झादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् ॥ संविद्रते । संविदते । संविद्रताम् । संविदताम् । समविद्रत । समविदत । संपृच्छते । संस्वरते ॥ **अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्** * ॥ अर्तीति द्वयोर्ग्रहणम् । अङ्विधौ त्वियर्तेरेवेत्युक्तम् । मा समृत । मा समृषाताम् । मा समृषतेति । समार्त । समार्षाताम् । समार्षतेति च ल्भादेः । इयर्तेस्तु मा समरत । मा समरेताम् । मा समरन्त । समारत । समारेताम् । समारन्तेति च । संश्रृणुते । संपश्यते । अकर्मकादित्येव । अत एव 'रक्षांसीति पुरापि संश्रृणुमहे' इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्याहारो वा 'इति कथयद्भ्यः' इति ॥ अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् शृणु–

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ १ ॥

---

१ ननु "प्राप्य" इत्यध्याहारे "ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च" इति पञ्चमीप्रसङ्गस्तत्राह– **ल्यब्लोप इति । ल्यबन्तं विनैवेति** । "ल्यबर्थो दृश्यते यत्र ल्यबन्तं नैव दृश्यते । तदेव हि ल्यब्लोपित्वं ज्ञातव्यं च सदा बुधैः ॥" इति शिष्टोक्तेरिति भावः । "उच्चारितः शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारितः" इति भाष्योक्तेः कथन्तदर्थावगतिरिति तु न शङ्क्यम्, वाक्ये वाक्यैकदेशप्रयोगन्यायेन अत्र शब्दाध्याहारात् ॥ २ ननु शब्दाध्याहारेऽपि लोपोऽप्रयोगोऽस्त्येवेतीदमयुक्तमिति मन्यमान आह–**भेत्तुमित्यादिति** । तुमुनन्तघटितवाक्यस्यैकदेशोऽयमित्यर्थः ॥ ३ अकर्मकत्वेन समाधाय स्वाङ्गकर्मत्वेन समाधातुमाह–**समीपमिति** । विषमविलोचनस्य समीपमेत्य आगत्य स्ववक्ष आजघ्ने इत्यन्वय इति भावः ॥ ४ "अकर्मकाच्च" इत्यनुवर्तमानं द्विवचनान्तानुरोधेन द्विवचनान्तत्वेन विपरिणम्यते इत्याशयेनाह–**अकर्मकाभ्यामित्येवेति** ॥ ५ **संगच्छते इति** । सङ्गतं भवतीत्यर्थः ॥ ६ **वेत्तेरेवेति** । "संवित्ते" इति भाष्यीयोदाहरणदर्शनमूलकाद् "वेत्तेर्विभाषा" इति झादेशानुवादेन रुडागमविधानदर्शनमूलकाच्च व्याख्यानादिति भावः ॥ ७ **द्वयोरिति** । साहचर्यानाश्रयणमूलकाद् व्याख्यानादिति भावः । तदाश्रयणे तु श्रुदृशसाहचर्यादलुग्विकरणस्यैव भवेद् ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ ८ **धातोरिति** । सकर्मकधातोरपि क्रिया अकर्मिका भवति, कुत इत्याकाङ्क्षायां चतुर्भिर्हेतुभिरकर्मकत्वं साधयति– **धातोरिति । अर्थान्तरे** अन्योर्थोऽर्थान्तरम्, तत्र वृत्तेः वर्तनात् । यदा प्रकृतमर्थं विहाय नानार्थत्वादन्यस्मिन्नर्थे धातुर्वर्तते तदा स धातुरकर्मक इति भावः ॥ पुनः कर्मणो धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः किमित्याकाङ्क्षा यत्र धात्वर्थेनैव पूर्येत तत्र नैराकाङ्क्ष्येण कर्मणोऽनुपस्थितौ धातुरकर्मक इति भावः ॥ कर्मणो यत्र–

वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दत इत्यर्थः ॥ जीवति । नृत्यति । प्रसिद्धेर्यथा—मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा—'हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः' ॥ **उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम्** * ॥ अकर्मकादिति निवृत्तम् । बन्धं निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते ॥ **उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ।७।४।२३ ॥** यादौ क्ङिति ॥ ब्रह्म समुह्यात् । अग्निं समुह्य ॥ **निसमुपविभ्यो ह्वः ।१।३।३० ॥** निह्वयते ॥ **स्पर्धायामाङः ।१।३।३१ ॥** कृष्णश्चाणूरमाह्वयते ॥ स्पर्धायां किम् ? पुत्रमाह्वयति ॥ **गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ।१।३।३२ ॥** गन्धनं हिंसा । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगानुकूलत्वाद्धिंसैव ॥ अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः ॥ हरिमुपकुरुते । सेवते ॥ परदारान्प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तते ॥ एधो दकस्योपस्कुरुते । गुणमाधत्ते ॥ गाथाः प्रकुरुते । प्रकथयति ॥ शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते ॥ एषु किम् ? कटं करोति ॥ **अधेः प्रसहने ।१।३।३३ ॥** प्रसहनं क्षमाभिभवश्च । षह मर्षणेऽभिभवे चेति पाठात् । शत्रुमधिकुरुते । क्षमत इत्यर्थः । अभिभवतीति वा ॥ **वेः शब्दकर्मणः ।१।३।३४ ॥** स्वरान्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः ॥ शब्दकर्मणः किम् ? चित्तं

—प्रसिद्धत्वं तत्राप्यकर्मकत्वव्यवहारः, कर्मविषयकोत्थिताकाङ्क्षाऽविषयत्वं हि तत्त्वमित्याशयः । किमित्याकाङ्क्षासत्त्वेऽपि कर्मान्तरासत्त्वेन तस्यैव लाभः सुतरामिति ज्ञातप्रयोगोऽनुचित इति यावत् । कर्मणोऽविवक्षायामपि धातुरकर्मकः, किमित्याकाङ्क्षाया वक्तुरधीनत्वेन तथा कल्पनेति भावः ॥ एवं च प्रकृतेऽर्थान्तरवृत्तित्वाद्गमिगम्यादीनामकर्मकत्वमिति भावः ॥ **वहति भारमिति** । प्रापणे सकर्मको वहिः ॥ **नदी वहतीति** । स्यन्दने त्वकर्मक इति भावः ॥ **जीवतीति** । प्राणविशिष्टं धारणं जीवतिराह ॥ तत्र प्राणानां धातुनैवोपात्तत्वान्न तेन कर्मणा सकर्मकत्वम् । नच प्राणकर्मके धारणेऽन्यस्य कर्मत्वमिति जीवतिरकर्मकः ॥ एवं नृत्यतिः गात्रविशिष्टं विक्षेपमाह ॥ **मेघो वर्षतीति** । अत्र अनुपात्ते कर्मान्तरे नियमेन जलं प्रतीयत इति न तेन कर्मणा सकर्मकत्वम् ॥ **हितादिति** । यः प्रभुः हिताद् वचनं न संशृणुते स किंप्रभुः कुत्सितः प्रभुरिति पद्यार्थः । वचनमिति कर्माविवक्षितमत्र ॥

१ **निवृत्तमिति** । सोपसर्गास्यत्यूह्योः सकर्मकत्वेनाकर्मकादित्येतत्सम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ २ **निसमुपविभ्यो ह्व इति** । अत्र "ह्व" इत्येकारान्तानुकरणं, लक्षणवशासम्पन्नमात्त्वम् । तेन "निह्वयते" इत्यत्राप्यात्मनेपदं भवति । कृतात्त्वानुकरणे तु यत्रात्त्वविषयतास्ति तत्रैव स्यात् ॥ **स्पर्धायामिति** । स्पर्धा पराभिभवेच्छा ॥ ३ **चाणूरमाह्वयते इति** । स्पर्धमानस्तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः ॥ ४ **आह्वयतीति** । आकारयतीत्यर्थः ॥ ५ **गन्धनं हिंसेति** । सूचनमपि वधबन्धादिकरणत्वाद्धिंसैवेति भावः ॥ **सेवनमनुवृत्तिः** ॥ सहसा वर्तते साहसिकस्तस्य कर्म **साहसिक्यम्**, बलात्कारेणाविचारेण वा यः कर्म करोति तत्कर्तृका क्रियेत्यर्थः ॥ **प्रतियत्नः** असतो गुणान्तरस्याधानम् । **प्रकथनं** प्रकर्षेण कथनम् । उपयोगो धर्मार्थं द्रव्यविनियोगः ॥ ६ **एधो दकस्येति** । एधः काष्ठम् अशुष्कत्वात् दकस्य पानीयस्य असाध्यज्वलनादिगुणानामाधानं करोतीत्यर्थः । "कृञः प्रतियत्ने" इति षष्ठी ॥ ७ **एषु किं कटं करोतीति** । एषामर्थानामनुपादाने "कृञः" इत्येतावता सूत्रेण सर्वत्रात्मनेपदाङ्गीकारे कृञो ञकारो विफल एव स्यादिति स गन्धनादिष्वर्थेष्वेव आत्मनेपदं ज्ञापयिष्यतीति तेषां ग्रहणं निष्फलमेवेति तु न शङ्क्यम्, "विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायान्" इति परिभाषणात् ॥ ८ **वेरिति** । शब्दः कर्म कारकं यस्य ततः कृञो विपूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः ॥

विकरोति कामः ॥ **अकर्मकाच्च** ।१।३।३५॥ वेः कृञः इत्येव । छात्रा विकुर्वते । विकारं लभन्ते इत्यर्थः ॥ **संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः** ।१।३।३६ ॥ अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । इतरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि । शास्त्रे नयते । शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसंमाननं फलितम् । उत्सञ्जने । दण्डमुन्नयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुपनयते । विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते । ज्ञाने । तत्त्वं नयते । निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकारानुपनयते । भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते । राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ **कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि** ।१।३।३७॥ नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्ने एव स्यात् ॥ सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्रोधं विनयते । अपगणयति । तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात्स्वरितञित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न । गडुं विनयति । कथं तर्हि 'विगणय्य नयन्ति पौरुषमिति ? कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति ॥ **वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः** ।१।३।३८॥ वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः ॥ सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते । उत्सहते इत्यर्थः ॥ क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ **उपपराभ्याम्** ।१।३।३९॥ वृत्त्यादिष्वाभ्यामेव क्रमेर्न तूपसर्गान्तरपूर्वात् ॥ उपक्रमते । पराक्रमते । नेह—संक्रामति ॥ **आङ उद्गमने** ।१।३।४०॥ आक्रमते सूर्यः । उदयत इत्यर्थः ॥ **ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम्** * ॥ नेह—आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ॥ **वेः पादविहरणे** ।१।३।४१॥ साधु विक्रमते वाजी ॥ पादविहरणे किम् ? विक्रामति सन्धिः । द्विधा भवति । स्फुटतीत्यर्थः ॥ **प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्** ।१।३।४२॥ समर्थौ तुल्यार्थौ । शकन्ध्वादि-

---

१ **विकरोतीति** । अन्यथा करोतीत्यर्थः ॥ २ **सम्माननेति** । नयतेर्ञित्त्वात् परगामिक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदार्थं वचनम् ॥ ३ **प्रयोगोपाधय इति** । शब्दानां यथायोगं समभिव्याहृतत्वेनोच्चारणं प्रयोगः । उप समीपवर्तिनि आदधाति संक्रामयति स्वीयं धर्ममित्युपाधिः । एवञ्च प्रयोगनियामका इत्यर्थः ॥ तत्र **सम्माननं** पूजनम् । **उत्सञ्जनमुत्क्षेपणम्** । **आचार्यकरणमाचार्यक्रिया** । **ज्ञानं** प्रमेयनिश्चयः । **भृतिर्वेतनम्** । **व्ययो** धर्मादिषु विनियोगः ॥ ४ **कर्तृस्थे चाशरीर इति** । शीर्यते इति शरीरम् । प्रतिक्षणं क्षीयमाणं देहं शरीरम् ॥ **शरीरशब्देनेति** । शरीरतादात्म्यापन्नस्यैव कर्तृत्वेन शरीरस्य तत्स्थत्वासम्भवः अवयवानान्तु सम्बन्धविशेषेण तत्स्थत्वसम्भव इति भावः ॥ ५ **गडुमिति** । "गडुः पृष्ठगुडे कुब्जे" इति विश्वः ॥ ६ **उत्साह इति** । उत्साहश्चित्तवृत्तिविशेषः, तद्विषयकविलक्षणज्ञानजन्यसुखविशेषो वा ॥ ७ **उद्गमन इति** । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारः । कथं तर्हि "नभः समाक्रामति चन्द्रमाः क्रमात्" इति । उच्यते । व्याप्ताविह क्रमिर्वर्तते । नतूद्गमने ॥ ८ **वेः पादेति** । पादविहरणं पादविक्षेपः ॥ धातूनामनेकार्थत्वं बोधयितुं सूत्रे पादविहरण इत्युक्तम् ॥ ९ **प्रोपाभ्यामिति** । समस्तुल्योऽर्थो ययोरिति विग्रहे शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् ॥

त्वात्पररूपम्। प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता। प्रक्रमते। उपक्रमते॥ समर्थाभ्यां किम्? प्रक्रामति गच्छतीत्यर्थः। उपक्रामति। आगच्छतीत्यर्थः॥ **अनुपसर्गाद्वा।१।३।४३॥** क्रामति। क्रमते। अप्राप्तविभाषेयम्॥ वृत्त्यादौ तु नित्यमेव॥ **अपह्नवे ज्ञः।१।३।४४॥** शतमपजानीते। अपलपतीत्यर्थः॥ **अकर्मकाच्च।१।३।४५॥** सर्पिषो जानीते। सर्पिषा उपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः॥ **संप्रतिभ्यामनाध्याने।१।३।४६॥** शतं संजानीते। अवेक्षत इत्यर्थः। शतं प्रतिजानीते। अङ्गीकरोतीत्यर्थः। 'अनाध्याने' इति योगो विभज्यते। तत्सामर्थ्याद् 'अकर्मकाच्च' इति प्राप्तिरपि वार्यते। मातरं मातुर्वा संजानाति। कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी॥ **भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः।१।३।४७॥** उपसंभाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये। इतरे प्रयोगोपाधयः। शास्त्रे वदते। भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः। उपसंभाषोपसान्त्वनम्। भृत्यानुपवदते। सान्त्वयतीत्यर्थः। ज्ञाने। शास्त्रे वदते। यत्ने। क्षेत्रे वदते। विमतौ। क्षेत्रे विवदन्ते। उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम्। उपवदते। प्रार्थयत इत्यर्थः॥ **व्यक्तवाचां समुच्चारणे।१।३।४८॥** मनुष्याणां संभूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात्॥ संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः। नेह। संप्रवदन्ति खगाः॥ **अनोरकर्मकात्।१।३।४९॥** व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात्॥ अनुवदते कठः कलापस्य॥ अकर्मकात्किम्? उक्तमनुवदति॥ व्यक्तवाचां किम्? अनुवदति वीणा॥ **विभाषा विप्रलापे।१।३।५०॥** विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात्। विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः॥ **अवाद्ग्रः।१।३।५१॥** अवगिरते। गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एवेति भाष्यम्॥ **समः प्रतिज्ञाने।१।३।५२॥** शब्दं नित्यं संगिरते। प्रतिजानीत इत्यर्थः। प्रतिज्ञाने

---

१ **प्रक्रमते उपक्रमते इति**। आरभत इत्यर्थः॥ २ **नित्यमेवेति**। पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः॥ ३ **अपह्नव इति**। अपह्नवोऽपह्नुतिरपलापः। अबाधितपरोक्तविपरीतबोधनाय तदुपपादकाभावप्रतिपादनेच्छा अपह्नव इति हृदयम्॥ ४ **सम्प्रतिभ्यामिति**। उत्कण्ठापूर्वकं स्मरणमाध्यानम्। झटितिझटित्युद्बुद्धसंस्कारजन्यस्मरणमुत्कण्ठा॥ **मातुः सञ्जानातीति**। उत्कण्ठापूर्वं स्मरतीत्यर्थः॥ ५ **भासनेति**। **भासनं** दीप्तिः। **ज्ञानं** सम्यगवबोधः। **यत्न** उत्साहः। **विमतिर्नाना**मतिः विविधा मतिरिति विग्रहात्। **शास्त्रे वदते इति**। बोधोत्तरं शास्त्रविषयकज्ञानवत्त्वं मनसा बुध्यते इत्यर्थः॥ **क्षेत्रे वदत इति**। क्षेत्रविषयकमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः॥ **क्षेत्रे विवदन्ते इति**। वैमत्यहेतुकं नानाविधं भाषन्ते इत्यर्थः॥ ६ **व्यक्तवाचामिति**। व्यक्ता परिस्फुटा वाणी अर्थावगतिहेतुश्च वाग् येषां ते व्यक्तवाचस्तेषाम्। यद्यपि वदधातुर्व्यक्तायामेव पठ्यते, तथापि "व्यक्तवाचाम्" इत्युपादानसामर्थ्यादेषां प्रसिद्धतरं व्यक्तवाक्त्वं त एवेह गृह्यन्ते। तेन शुकसारिकादीनां समुच्चारणे न भवति॥ ७ **अनुवदते कठः कलापस्येति**। शाखावचनावपि कठकलापशब्दौ तदध्येतारि वर्तेते। कलापेन सदृशं कठोऽधीयानो वदतीत्यर्थः। अनुः सादृश्ये, तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठी॥ ८ युगपत् परस्परविरोधेन कथनं **विप्रलापः**। "विप्रलापो विरुद्धोक्तिः" इति कोशादाह—**विरुद्धोक्तिरूप इति॥ विप्रवदन्तीति**। युगपत् परस्परविरोधेन वदन्तीत्यर्थः॥ ९ **इति भाष्यमिति**। तत्र हि—"गिरतेरिति वक्तव्यं गृणातेर्माभूत्। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्, प्रयोगाभावात्। नचावपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोऽस्ति" इत्युक्तम्॥ १० **सम इति। प्रतिज्ञान**मभ्युपगम इति वृत्तिः॥

किम्? संगिरति ग्रासम् ॥ **उदश्चरः सकर्मकात् ।१।३।५३ ॥** धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात्किम् । बाष्पमुच्चरति । उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः ॥ **समस्तृतीयायुक्तात् ।१।३।५४ ॥** रथेन संचरते ॥ **दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ।१।३।५५ ॥** संपूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या[1] संयच्छते । पूर्वसूत्रे[2] 'सम' इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या संप्रयच्छते ॥ **उपाद्यमः स्वकरणे ।१।३।५६ ॥** स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते ॥ **विभाषोपयमने ।१।२।१६ ॥** यमः सिच् किद्वा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत उपायंस्त वा । उदवोढेत्यर्थः । बन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यं कित्त्वम् ॥ **ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ।१।३।५७ ॥** सन्नन्तानामेषां प्राग्वत् ॥ धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते ॥ **नानोर्ज्ञः ।१।३।५८ ॥** पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः । अनन्तरस्येति न्यायात् । तेनेह न—सर्पिषोऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । 'पूर्ववत्सनः' इति तङ् । 'अकर्मकाच्चेति केवलाद्विधानात् ॥ **प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ।१।३।५९ ॥** आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति ॥ कर्मप्रवचनीयात्स्यादेव[3]—देवदत्तं प्रतिशुश्रूषते ॥ **शदेः शितः ।१।३।६०॥** **म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ।१।३।६१॥** व्याख्यातम् ॥ **पूर्ववत्सनः ।१।३।६२॥** सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते । शिशयिषते । निविविक्षते ॥ पूर्ववत्किम् । बुभूषति ॥ शदेरित्यादिसूत्रद्वये सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन[4] व्याख्येयम् । तेनेह न—शिशत्सति । मुमूर्षति ॥ **आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ।१।३।६३॥** एधांचक्रे ॥ **प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ।१।३।६४॥** प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते ॥ **स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्**[5] * ॥ उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते ॥ अयज्ञपात्रेषु किम् । द्वन्द्वं न्यञ्चि[6] पात्राणि प्रयुनक्ति ॥ **समः क्ष्णुवः ।१।३।६५॥** संक्ष्णुते शस्त्रम् ॥ **भुजोऽनवने ।१।३।६६॥** ओदनं भुङ्क्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् । वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते । इहोपभोगो[7] भुजेरर्थः । अनवने किम् । महीं भुनक्ति ॥ **णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने ।१।३।६७॥**

---

१ **दास्या संयच्छते इति** । कामुकः संस्लस्यै ददातीत्यर्थः । "अशिष्टव्यवहारे चतुर्थ्यर्थे तृतीया वक्तव्या" इति तृतीया ॥ २ "समः" इति पञ्चमीनिर्देशाद् व्यवहिते न स्यादिति शङ्कामपाकरोति-**पूर्वसूत्र इति । सूत्रद्वयमिति** ॥ सर्वस्यास्य प्रकरणस्योपलक्षणमिति 'शदेः शितः' इति भाष्ये ध्वनितमिति बोध्यम् ॥ ३ प्रत्यासत्त्या श्रुधात्वर्थविशेषकावेव प्रत्याङौ गृह्येते तौ चोपसर्गाविवेत्याशयेनाह-**कर्मप्रवचनीयात्स्यादेवेति** । ते हि सम्बन्धपरिच्छेदका, न क्रियाविशेषका इति स्पष्टमेव ॥ ४ ननु शिशत्सतीत्यादौ शिदादिविषयशदिम्रियत्योरात्मनेपदविधानाच्छिद्विषयसन्नन्तादपि प्राप्नोतीत्यत आह-**वाक्यभेदेनेति** ॥ ५ **स्वराद्यन्तेति** । स्वरोऽच् आदिरन्तो वा यस्य, स चासावुपसर्गस्तस्मात् । स्वराद्युपसर्गात् स्वरान्तोपसर्गाच्चेत्यर्थः । सम् निस् निर् दुस् दुर् एतद्भिन्नाः सर्वेऽप्युपसर्गाः संगृहीताः ॥ ६ **द्वन्द्वं न्यञ्चीति** । न्यञ्चि न्युब्जीकृतानि, पात्राणि द्वन्द्वं प्रयुनक्तीत्यर्थः ॥ ७ **उपभोग इति** । विषयसेवनजन्यसुखविशेष उपभोगः ॥

ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेत् ण्यन्तेनोच्येत अणौ यत्कर्म कारकं स चेण्णौ कर्ता स्यादनाध्याने ॥ 'णिचश्चेति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । कर्त्रभिप्राये तु 'विभाषोपपदेति विकल्पे 'अणावकर्मकादिति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते ॥ कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम् । तथा हि । पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणांशत्यागे—पश्यति भवः । विषयो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमण्णिच् । दर्शयन्ति भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः । तत्र तृतीयकक्षायां न तङ् । क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात् ॥ चतुर्थ्यां तु तङ् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् । प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । तत आरोहति हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच् । आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः ॥ यद्वा पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाण्णिच् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिज्भ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे । दर्शयते । आरोहयते । इत्युदाहरणम् ॥ अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन् पक्षे द्वितीयकक्षायां न तङ् । समानक्रियत्वाभावाण्णिजथस्याधिक्यात् । अनाध्याने किम् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः ॥

भीस्म्योर्हेतुभये ।१।३।६८॥ व्याख्यातम् ॥ **गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ।१।३।६९॥** प्रतारणेऽर्थे ण्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । माणवकं गर्धयते वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम् । श्वानं गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । वर्जयतीर्थः ॥ **लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ।१।३।७०॥** व्याख्यातम् ॥ **मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे ।१।३।७१॥** णेरित्येव । पदं मिथ्या कारयते । स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदात्किम् । पदं सुष्ठु कारयति ॥ अभ्यासे किम् ? सकृत्पदं मिथ्या कारयति ॥ **स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।१।३।७२॥** यजते । सुनुते ॥ कर्त्रभिप्राये किम् ।

---

१ **पूर्वविप्रतिषेधेनेति** । अत्र च मानं दर्शयते राजेति भाष्योदाहरणम् ॥ २ "कर्मवत्कर्मणा—" इत्यनेन गतार्थत्वशङ्कां निरस्यति—**कर्तृस्थभावका इति** । अपरिस्पन्दसाधनसाध्यो **भावः** । सपरिस्पन्दसाधनसाध्या **क्रिया** ॥ ३ पश्यन्तीत्यादिना निवृत्तप्रेषणप्रक्रियां व्युत्पाद्य अध्यारोपितप्रेषणप्रक्रियामाह—**यद्वेति** । **हेतुत्वारोपादिति** । अत्रापि सौकर्यविवक्षैव बीजम्, प्रेषणांशत्यागेन प्रेषणान्तरारोपेणापि सौकर्यप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादिति भावः ॥ ४ **अर्थः प्राग्वदिति** । उदाहरणीभूतयोश्चरमकक्षयोः पक्षद्वयेन प्रेषणांशभानाभावादिति भावः ॥ ५ **आधिक्यादिति** । अस्मिन् पक्षे "णौ चेत्सा क्रिया" इत्यनेनाधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते नतु न्यूनत्वमपि, अन्यथा तृतीयकक्षायामपि न स्यात्, प्रकृत्युपात्तप्रेषणांशत्यागेन न्यूनताध्रौव्यादिति भावः । इति संक्षेपः ॥ ६ **गृधिवञ्च्योरिति** । प्रलम्भनं विसंवादनं मिथ्याफलाख्यानम् ॥ ७ **लिय इति** । सम्माननं पूजनम् । शालीनीकरणं न्यग्भावनम् ॥ ८ **मिथ्योपपदादिति** । अभ्यासः पुनःपुनःकरणमावृत्तिः ॥

ऋत्विजो यजन्ति । युञ्जन्ति ॥ **अपाद्वदः ।१।३।७३॥** न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राय इत्येव अपवदति ॥ **णिचश्च ।१।३।७४॥** कारयते ॥ **समुदाङ्भ्यो यमो ग्रन्थे ।१।३।७५॥** अग्रन्थे इतिच्छेदः । व्रीहीन्संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । अग्रन्थे किम् । उद्यच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येव । **अनुपसर्गाज्ज्ञः । १।३।७६॥** गां जानीते । अनुपसर्गात्किम् ? स्वर्गं लोकं न प्रजानाति ॥ कथं तर्हि भट्टिः– 'इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्येति ? कर्मणि लिट् नृपेणेति विपरिणामः ॥ **विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ।१।३।७७॥** 'स्वरितञित' इत्यादिपञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं यजति यजते वा । स्वं कटं करोति कुरुते वा । स्वं पुत्रमपवदति अपवदते वा । स्वं यज्ञं कारयति कारयते वा । स्वं व्रीहिं संयच्छति संयच्छते वा । स्वां गां जानाति जानीते वा ॥

इत्यात्मनेपदप्रकरणम् ।

अथ परस्मैपदप्रकरणम् ।

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ।१।३।७८॥ अत्ति ॥ **अनुपराभ्यां कृञः ।१।३।७९॥** कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनुकरोति । पराकरोति । कर्तरीत्येव ॥ भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः । कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र 'कर्मवत्कर्मणे'त्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु 'कर्तरि कर्मे'त्यतः 'शेषादि'त्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तैव यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् । **अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । १।३।८० ॥** 'क्षिप प्रेरणे' । स्वरितेत् । अभिक्षिपति ॥ **प्राद्वहः । १।३।८१ ॥** प्रवहति ॥ **परेर्मृषः । १।३।८२ ॥** परिमृष्यति । भौवादिकस्य तु परिमर्षति । इह 'परेरिति योगं विभज्य वहेरपीति केचित् । **व्याङ्परिभ्यो रमः । १ । ३ । ८३॥**

---

१ **ऋत्विजो यजन्तीति** । दक्षिणादि तु न फलम् । उक्तं हि हरिणा-" यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः । तत्प्रधानफलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम् " इति ॥ २ **व्रीहीन् संयच्छते इति** । धान्यानि स्वीकरोतीत्यर्थः । **भारमुद्यच्छते इति** । भारं वहतीत्यर्थः । **वस्त्रमायच्छते इति** । वस्त्रमादधातीत्यर्थः ॥ ३ **विभाषेति** । उपपदं चेह समीपे श्रूयमाणं पदं नतु पारिभाषिकम्, असम्भवात् ॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥ ४ **कर्तरीत्येवेति** । एतच्च प्रत्ययनियमपक्षे बोध्यम् ॥ ५ **कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतयेति** । शास्त्रातिदेशस्य कार्यसम्पत्तिफलकत्वात् कार्यातिदेशस्य मुख्यत्वम् । एवं च प्रकृते आत्मनेपदविधायकं-" कर्मवत्कर्मणा-" इत्येव । तच्च " अनुपराभ्याम्-" इत्यतः परमिति कर्मकर्तरि न भविष्यतीति भावः ॥ ६ " यादेशस्य सुप्त्वात् " सुपि च " इति दीर्घः " इतिवत् प्रकृते कार्ये " भावकर्मणोः " इत्यनेनैवेत्याश्रीयते, तदाप्याह-**शास्त्रातिदेशपक्षे त्विति** ॥ **कर्तैव यः कर्तेति** । ननु पदार्थावच्छेदकभेदाभावाद् " घटो घटः " इतिवत् कथं शाब्दबोध इति चेन्न, एकश्च कर्तृशब्दः कर्त्रतिरिक्ताभावपरः, स्वतन्त्रपरो वा, एकश्च व्यापाराश्रयपरः, तथा च "स्वतन्त्राभिन्नव्यापाराश्रयः" इत्यर्थे पदार्थावच्छेदकभेदान्न दोष इति बोध्यम् ॥

विरमति ॥ **उपाच्च । १ । ३ । ८४ ॥** यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ **विभाषाऽकर्मकात् । १।३।८५ ॥** उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा ॥ उपरमति । उपरमते वा । निवर्तत इत्यर्थः ॥ **बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः । १ । ३ । ८६ ॥** एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् ॥ 'णिचश्चेत्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति वेदम् । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति । विलापयतीत्यर्थः । स्रावयति । स्यन्दयतीत्यर्थः । **निगरणचलनार्थेभ्यश्च ।१।३।८७॥** निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति ॥ **अदेः प्रतिषेधः*॥** आदयते देवदत्तेन । 'गतिबुद्धीति कर्मत्वम् 'आदिखाद्योर्नेति प्रतिषिद्धम् । निगरणचलनेति सूत्रेण प्राप्त[2]स्यैवायं निषेधः । 'शेषादित्यकर्त्रभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यन्नं बटुना ॥ **अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । १ । ३ । ८८ ॥** ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णस्तं गोपी शाययति ॥ **न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः । १ । ३ । ८९ ॥** एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न ॥ पिबतिर्निगरणार्थः । [3]इतरे चित्तवत्कर्तृका अकर्मकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आयामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते ॥ **धेट उपसंख्यानम्* ।** धा[4]पयेते शिशुमेकं समीची । अकर्त्रभिप्राये 'शेषादिति पर[5]स्मैपदं स्यादेव । वत्सान् पाययति पयः । 'दमयन्ती कमनीयतामदम्' । भिक्षां वासयति ॥ **वा क्यषः । १।३।९० ॥** लोहितायति । लोहितायते ॥ **द्युद्भ्यो लुङि । १ । ३ । ९१ ॥** अद्युतत् । अद्योतिष्ट ॥ **वृद्भ्यः स्यसनोः ।१।३।९२ ॥** वर्त्स्यति । वर्तिष्यते । विवृत्सति । विवर्तिषते ॥ **लुटि च क्लृपः । १ । ३ । ९३॥** कल्प्तासि । कल्पितासे । कल्प्तासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते । कल्प्स्यते । चिक्लृप्सति । चिकल्पिषते । चिक्लृप्सते ॥

इति परस्मैपदप्रकरणम् ।

अथ भावकर्मप्रकरणम् ।

अथ भावकर्मणोर्लडादयः । 'भावकर्मणोरिति तङ् ॥ **सार्वधातुके यक् । ३।१।६७ ॥** धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे । भा[6]वो भावना उत्पादना क्रिया । सा च

---

१ **उपाच्चेति** । उत्तरत्र "उप" इत्यस्यैवानुवृत्तये योगविभागः ॥ २ **प्राप्तस्यैवायमिति** । "अनन्तरस्य–" इति न्यायादिति भावः ॥ ३ **इतरे इति** । दमिरकर्मकोऽपि एतत्प्रामाण्यात् । अत एव "दमिः सकर्मकः" इति दिवादिस्थग्रन्थेनाविरोधः ॥ ४ **धापयेते समीची इति** । "समीची" इत्यत्र प्रथमाद्विवचने "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ५ **परस्मैपदं स्यादेवेति** । "अनन्तरस्य–" इति न्यायेन योगद्वयप्रापितपरस्मैपदस्यैव निषेधादिति भावः ॥ इति परस्मैपदप्रक्रिया ॥ ६ **भाव इति** । साध्यरूपा सिद्धरूपा वा क्रिया भावः । अत्र साध्यत्वं च क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वम् । यथा "पचति करोति" इत्यादिक्रिया ॥ क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं सिद्धत्वम् । यथा पाक इति॥ भावशब्दे णिजन्ताद् भवतेः कर्मणि–

धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः । तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि । किंत्वेकवचनमेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वात् । अनभिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया मयाऽन्यैश्च भूयते । बभूवे ॥ **स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च । ६ । ४ । ६२ ॥** उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात्स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च ॥ अयमिट् चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इह 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणं, नेतरेषामव्यभिचारात् । चिण्वद्भावाद्वृद्धिः । भाविता । भविता । भाविष्यते । भविष्यते । भूयताम् । अभूयत ।

–करणे वा घञ् इति दर्शयितुं पर्यायान्तरेण व्याचष्टे–**भावनेति** । धातुवाच्यो व्यापारो भावना । उक्तं हि भर्तृहरिणा–व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया । कृञोऽकर्मकतापत्तेर्नहि यत्नोऽर्थ इष्यते ॥ इति ॥ यथा पचतीत्यादावधःसन्तापन–फूत्कार–चुल्ल्युपरिधारण–यत्नादिरूपव्यापारोऽपि धात्वर्थः ॥ **उत्पादनेति** । फलोत्पत्त्यनुकूलो व्यापार उत्पादना । फलत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थविशेषणत्वे सति तद्धात्वर्थत्वम् । यथा करोतीति ॥ **क्रियेति** । साध्यत्वसाधनत्व–एतदन्यतररूपेण प्रतीयमानोऽर्थः क्रिया । अत्रोच्यते-क्रिया द्विविधा साध्या सिद्धा च । तत्र धातुवाच्या क्रिया साध्या । सैवासत्त्वरूपेत्युच्यते । यथा पचति, करोतीत्यादौ क्रिया साध्या । घञादिप्रत्ययप्रतिपाद्या तु क्रिया सिद्धा । यथा पाक इत्यादिः । तदुक्तम्–"यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥" इति । साध्यत्वं च निष्पाद्यत्वमेव ॥ केचित्तु पूर्वापरीभूतावयवत्वसमानाधिकरणं कारकान्वयादियोग्यतावच्छेदकं क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकं च यत् वैजात्यं तद्रूपं साध्यत्वम् । सिद्धत्वं तु क्रियाकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकं यत् वैजात्यं तद्रूपम् । यथा पाक इत्युक्ते अस्ति भवतीत्यादिक्रियाकाङ्क्षोत्थानात् सिद्धत्वम् । पचतीत्युक्ते तु तदनुत्थानात् साध्यत्वम् । इत्याहुः॥ अत्र सिद्धत्वं च यद्धर्मवत्ताज्ञानात् क्रियान्तराकाङ्क्षोदयः,तादृशज्ञाने प्रकारतयाऽवच्छेदकं यत् तत् । तद्भिन्नत्वं, ज्ञाननिष्ठतादृशाकाङ्क्षोत्थापकत्वाभावावच्छेदकं वा साध्यत्वम् । (वै० सा० द०) ॥ अनेकपर्यायोपादानं चेतनाचेतनवृत्तिफूत्कारयत्नादीनां क्रियात्वं धात्वर्थत्वं च बोधयितुम् ॥

१ **धातुत्वेनेति** । तद्व्याप्यपचित्वादिनेत्यर्थः । **सकलेति** । अकर्मकाणामपि फलव्यापाररूपांशद्वयाभिधायकत्वादिति भावः । **धातुवाच्येति** । करोति, कर्तेत्यादौ तथाक्लृप्तत्वादिति भावः ॥ २ **सामानाधिकरण्याभावादिति** । समानम्=एकम्, अधिकरणम्=आश्रयः, ययोः, तयोर्भावः इति व्युत्पत्तिः । विभिन्नविभक्तिराहित्ये सति, अभेदेनैकार्थबोधजनकत्वं समानाधिकरणत्वम् । यथा नीलो घटः, परमराज्यम्, महानवमी, इत्यादौ,–नीलपदादिघटपदाद्योरेकधर्मिबोधकपदत्वरूपं समानाधिकरणत्वम् । प्रकृते असत्त्वभूतक्रियायाः सत्त्वार्थकयुष्मदस्मदादिसामानाधिकरण्यासंभवादिति भावः ॥ ३ **असत्त्वरूपत्वेनेति** । असत्त्वं च लिङ्गाद्यनन्वयित्वं सर्वनामपरामर्शायोग्यत्वं वा । सत्त्वलक्षणमाह–भर्तृहरिः–"वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः" इति ॥ ४ **औत्सर्गिकत्वेनेति** । "एकवचनम्" "द्विबह्वोर्द्विवचनबहुवचने" इति भाष्योक्तन्यासे "एकवचनम्" इत्यस्यानैमित्तिकत्वेनौत्सर्गिकत्वं बोध्यम् ॥ वस्तुतस्तु–"एका क्रिया" इति भाष्यात् क्रियायामेकत्वमस्त्येव, तस्य च प्रकृत्यर्थेऽन्वयादेकवचनम् । द्वित्वादिकं तु स्वोत्तरतिङ्वाच्यकारकगतं तत्रारोप्यते, इति कर्तृकर्मतिङ्क्षु द्विवचनादि सिध्यति । तस्याप्यन्वयः प्रकृत्यर्थ एव । यथा–हतशायिकाः शय्यन्ते, उष्ट्रासिका आस्यन्ते, इत्यादौ "हतशयनसदृशानि शयनानि" इत्याद्यर्थके उपमाने बहुत्वोपादानसामर्थ्येन उपमेये तिङर्थक्रियारूपे उपमानगतबहुत्वारोपेण बहुवचनं तद्वदिति दिक् ॥

भूयेत । भाविषीष्ट । भविषीष्ट ॥ **चिण् भावकर्मणोः । ३ । १ । ६६ ॥** च्लेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे ॥ अभावि । अभाविष्यत । अभविष्यत ॥ तिङोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते ॥ त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम् । अन्वभविषाताम् ॥ णिलोपः । भाव्यते । भावयांचक्रे । भावयांबभूवे ॥ भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि इट एत्वे च कृते 'ह एतीति हत्वं न । तासिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एव 'ह एतीति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ भाविता । चिण्वदिट आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपः । पक्षे भावयिता । भाविष्यते । भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट । भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम् । अभावयिषाताम् ॥ बुभूष्यते । बुभूषांचक्रे । बुभूषिता । बुभूषिष्यते ॥ बोभूय्यते ॥ यङ्लुगन्तात्तु–बोभूयते । बोभवांचक्रे । बोभाविता । बोभविता ॥ 'अकृत्सार्वेति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता । स्तोता । स्ताविष्यते । स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम् । अस्तोषाताम् ॥ 'गुणोर्तीति गुणः । अर्यते । स्मर्यते । सस्मरे । परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृतेऽजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट् । आरिता । अर्ता । स्मारिता । स्मर्ता ॥ 'गुणोर्तीत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वान्नेह गुणः । संस्क्रियते ॥ 'अनिदितामिति नलोपः । स्रस्यते । इदितस्तु नन्द्यते ॥ संप्रसारणम् । इज्यते ॥ 'अयङ्यि क्ङिति' ॥ शय्यते ॥ **तनोतेर्यकि । ६ । ४ । ४४ ॥** आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् ॥ तायते । तन्यते ॥ 'ये विभाषा' जायते । जन्यते ॥ **तपोऽनुतापे च । ३ । १।६५॥** तपश्लेश्चिण्न स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च ॥ अन्वतप्त पापेन । पापं कर्तृ । तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थः ॥ 'घुमास्थेतीत्त्वम् । दीयते । धीयते ॥ 'आदेच' इत्यत्राशितीति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः । एश आदिशित्त्वाभावात्तस्मिन् आत्त्वम् । जग्ले ॥ **आतो युक् चिण्कृतोः ।७।३।३३॥** आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च ॥ दायिता । दाता । दायिषीष्ट । दासीष्ट । अदायि । अदायिषाताम् ॥ 'स्थाघ्वोरिच्च' । अदिषाताम् । अधायिषाताम् । अधिषाताम् । अग्लायिषाताम् । अग्लासाताम् ॥ हन्यते । 'अचिण्णलोरित्युक्तेर्हनस्तो न । 'हो हन्तेरिति कुत्वम् । घानिता । हन्ता । घानिष्यते । हनिष्यते । आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः–'आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्षे वधिषीष्ट ॥ अघानि । अघानिषाताम् । अहसाताम् । पक्षे वधादेशः । अवधि । अव-

---

१ घानिष्यते इति । नित्यत्वाच्चिण्वदिट् "ऋद्धनोः स्ये" इति सूत्रे "वलि" इत्यनुवर्तनेन नात्रेडागमस्य नित्यत्वम् ॥ २ ननु "आर्धधातुके" इति विषयसप्तमी तेनान्तरङ्गत्वाच्चिण्वद्भावात् पूर्वं वधादेशः कुतो नेत्यत आह–**आशीर्लिङि वधादेशस्येति । अपवाद इति ।** चिण्वद्भाववाक्यार्थबोधकाले सीयुटा सह हन्तेरपि सम्बन्धसत्त्वेन निरवकाशत्वात् तस्यापवादत्वम् । भाष्ये तु "वधिभावात् सीयुटि चिण्वत्त्वं विप्रतिषेधेन" इत्युक्तम्, एवं चापवादत्वोपवर्णनं निर्युक्तिकमिति दिक् ॥

धिषाताम् । अवानिष्यत । अहनिष्यत । न च स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्वधादेशः स्यादिति वाच्यम् । अङ्गस्येत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् ॥ गृह्यते । चिण्वदिटो न दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेटो 'ग्रहोऽलिटीत्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिता । ग्रहीता । ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम् । अग्रहीषाताम् ॥ दृश्यते । अदर्शि । अदर्शिषाताम् । सिचः कित्त्वादम्न । अदृक्षाताम् ॥ गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् । तथा हि । चिण्वदिटो दीर्घो नेत्युक्तम् । अगारिध्वम् । द्वितीये त्विटि 'वॄतो वेति वा दीर्घः । अगरीध्वम् । अगरिध्वम् । एषां त्रयाणां लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं षण्णवतिः । 'लिङ्सिचोरिति विकल्पत्वादिडभावे 'उश्चेति कित्त्वम् । इत्त्वं रपरत्वं 'हलि चेति दीर्घः । 'इणः षीध्वमिति नित्यं ढत्वम् । अगीर्ढ्वम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पे अष्टौ । उक्तषण्णवत्या सह सङ्कलने उक्ता संख्येति ॥

इड् दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रिकं तथा ।
इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥

हेतुमण्ण्यन्तात्कर्मणि लः । यक् णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन ॥ **चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ।६।४।९३ ॥** चिण्परे णमुल्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् ॥ प्रकृतो 'मितां ह्रस्व' एव तु न विकल्पितः । ण्यन्ताण्णौ ह्रस्वविकल्पस्यासिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घः सिध्यति । ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । भाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । णाविति जातिपरो निर्देशः "दीर्घग्रहणं चेदं मास्तु" इति तदाशयः ॥ शामिता । शमिता । शमयिता । शामिष्यते । शमिष्यते । शमयिष्यते ॥ यङन्ताण्णिच् । शंशम्यते । शंशामिता । शंशमिता । शंशमयिता ॥

---

१ ननु चिण्वद्भावेन चिणि दृष्टं यत् कार्यं तद्विधीयते एवञ्च "अवधि" इत्यादौ चिणि वधादेशस्य दृष्टतयाऽत्रापि तदतिदेशेन भाव्यमत आह-**नचेत्यादि** ॥ २ **आङ्गस्यैवेति** । 'अङ्गस्य' इत्यधिकारविहितत्वाभावान्नातिदेशः । अङ्गसंबन्धिकार्यातिदेशपक्षेपि चिण्निमित्तकं यदङ्गसम्बन्धिकार्यं तदेव भवति, "अवधि" इत्यादौ चिण्निमित्तको वधादेशो न किंतु लुङ्निमित्तक इत्याशयः । अत्र च लक्ष्यानुसारि व्याख्यानमेव शरणमिति बोध्यम् ॥ ३ **लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रयश्चेति** । 'अचि विभाषा' । 'विभाषेटः' । द्वित्वत्रयम्=मस्य ढधयोश्च 'अनचीति' वस्य "यणो मयः" इति त्रयम् ॥ **ढवमानामिति** । 'अचो रहाभ्याम्' 'यणो मयः' 'अनचि चेत्येतैः ॥ ४ ननु ह्रस्वपदानुवृत्त्या तद्विकल्पविधानेन सिद्धे "चिण्णमुलोः" इति सूत्रे दीर्घग्रहणं व्यर्थमित्याशयेनाह-**प्रकृतो मितामिति** । प्रकरणप्राप्तत्वं प्रकृतत्वम् ॥ **न स्थानिवदिति** । "न पदान्त-" इति निषेधात् । आभीयासिद्धत्वमपि न, समानाश्रयत्वाभावात् ॥ ५ **ह्रस्वविकल्पासिद्धेरिति** । अनेन प्रथमप्र णेर्यो लोपस्तस्य स्थानिवद्भावे सति चिण्परणिपरत्वं नास्तीति दर्शयति ॥ ६ **भाष्ये त्विति** । 'न पदान्त' सूत्रे इत्यादिः । 'न पदान्त' सूत्रे दीर्घविधेः प्रतिदीव्न इत्युदाहरणदानेन त्रैपादिकदीर्घस्यैव ग्रहणात् तत्प्रत्याख्यानमुचितमिति प्राचीनाशयः ॥ ७ ननु भाष्यमते ण्यन्ताण्णौ दीर्घविकल्पानुपपत्तिर्व्यवधानादत आह **णाविति** । नवीनमते तु 'न पदान्त' सूत्रेऽस्यापि दीर्घस्य ग्रहणमावश्यकम्, अनेन ह्रस्वस्यैव विधाने घटादिपठितहेडेश्चिणि "अहिडि अहीडि" इति रूपासिद्धेः । एवं ण्यन्ताण्णौ रूपसिद्ध्यर्थं दीर्घग्रहणमावश्यकम्, आकृतिनिर्देशोऽपि न युक्तिसह इति स्पष्टं नागेशीये ॥ ८ अयमपपाठः । अहिडि अहीडीति रूपार्थं तस्यावश्यकत्वात् ॥

यङ्लुगन्ताण्णिच्यप्येवम्। भाष्यमते तु यङन्ताच्चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः॥ ण्यन्तत्वाभावे शम्यते मुनिना॥ **नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ।७।३।३५॥** उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च॥ अशमि। अदमि॥ उदात्तोपदेशस्येति किम्? अगामि? मान्तस्य किम्? अवादि॥ अनाचमेः किम्। आचामि॥ **अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्** * चिणि 'आयादय इति णिङभावे। अकामि। णिङ्णिचोरप्येवम्। अवामि॥ वध हिंसायाम्। हलन्तः। 'जनिवध्योरि'ति न वृद्धिः। अवधि॥ 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्स्वि'त्युक्तेर्न गुणः। अजागारि॥ **भञ्जेश्च चिणि ।६।४।३३॥** नलोपो वा स्यात्। अभाजि। अभञ्जि॥ **विभाषा चिण्णमुलोः ।७।१।६९॥** लभेर्नुमागमो वा स्यात्। अलम्भि। अलाभि। व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्नित्यं नुम्। प्रालम्भि॥ द्विकर्मकाणां तु[1]।

'गौणे[2] कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्॥
बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया॥
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः॥'

गौर्दुह्यते पयः। अजा ग्रामं नीयते। ह्रियते। कृष्यते। उह्यते। बोध्यते माणवकं धर्मः। माणवको धर्ममिति वा। देवदत्तो ग्रामं गम्यते॥ अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते। मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन॥ णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः। मासमास्यते माणवकः॥

इति भावकर्मप्रकरणम्।

---

१ अथ ये द्विकर्मकास्तेषु कृत्यक्तखलर्थाः किं मुख्ये कर्मणि उत गौणे किं वोभयोरिति संदेहे व्यवस्थामाह–**द्विकर्मकाणान्त्विति**। द्वे कर्मणी येषामिति विग्रहः। कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यतदनधिकरणवृत्ति–प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वम्॥ २ **गौणे कर्मणोति**। दुह्यादेर्द्वादशसंख्यकस्य धातोः गौणे कर्मणि लादयः प्रत्यया मता इष्टाः परम्परया धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वमप्रधानकर्मत्वम्। यथा "गां–पयो दोग्धि" इत्यादौ गवादेरप्रधानकर्मत्वम्। अत्र विभागावच्छिन्नक्षरणानुकूलो व्यापारो दुहधात्वर्थः। तथा च धात्वर्थव्यापारांशे साक्षाद्विशेषणस्य (साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकस्य) क्षरणस्याश्रयः पय एव, गौस्तु तादृशक्षरणांशे विशेषणीभूतस्य (परम्परया धात्वर्थतावच्छेदकस्य) विभागस्याश्रय इति गोरप्रधानकर्मत्वम्। नीप्रभृतीनां चतुर्णां प्रधाने कर्मणि (मुख्ये कर्मणि) लादयो मताः। कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वं प्रधानकर्मत्वम्। यथा देवदत्तो ग्राममजां नयतीत्यादौ, गां दोग्धि पय इत्यादौ च अजायाः गोश्च प्रधानकर्मत्वम्॥ नीहृकृष्वहां धातूनामुत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकानां द्विकर्मकत्वम्। संयोगस्य फलतावच्छेदकः सम्बन्धो ग्रामनिष्ठः तदनुकूलव्यापारश्चाजानिष्ठः। प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वादजा प्रधानम्। तत्र लादयो भवन्ति–" प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्" इति भाष्योक्तेः॥ दुहेश्चान्तःस्थितद्रवद्रव्यविभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वे गोपयसोरुभयोरपि "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" इत्यनेन कर्मत्वम्। तत्र गोः कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात् प्रधानकर्मत्वम्। पयसः कर्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वाद् गौणकर्मत्वम्। गवादौ च गौणकर्मणि लादयः "अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः" इति भाष्योक्तेः। बुद्धिभक्षार्थयोर्ण्यन्तयोः शब्दकर्मकाणां च ण्यन्तानां निजेच्छया गौणप्रधानयोरात्मेच्छया लादयो मताः। अन्येषां गत्यर्थाकर्मकहृकरोतीनां ण्यन्तानां प्रयोज्यकर्मणि लादयो मताः। "गतिबुद्धि–" इत्यनेन कर्तुर्यत्कर्मकारकं कृतं तत्प्रयोज्यं कर्म ज्ञातव्यम्। लादय इत्यत्रादिना कृत्यक्तखलर्था ग्राह्याः॥ इति भावकर्मप्रक्रिया॥

अथ कर्मकर्तृप्रकरणम् ।

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् तेन पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि संप्रति कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः । साध्वसिश्छिनत्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक्सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकास्तेभ्यो भावे कर्तरि च लकारः । भावे पच्यते ओदनेन । भिद्यते काष्ठेन ॥ कर्तरि तु ॥ **कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ।३।१।८७॥** कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् ॥ कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः ॥ कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि ॥ ननु भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत् 'व्यत्ययो बहुलम्ँल्लिँड्याशिष्यङिति द्विर्लकारकाल्ल इत्यनुवृत्तेः । भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः । अत एव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति । किं तु भावे एव भेत्तव्यं कुसूलेन ॥ ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या ।

---

१ **यदा सौकर्येति** । सुखेन कर्तुं योग्य इति सुकरस्तस्य भावः सौकर्यम् । **कर्तृव्यापार इति** । "साधनान्तरनियोगव्यापारवान् कर्ता" इति केचित् । धात्वर्थव्यापाराश्रयः कर्ता" इत्यन्ये ॥ २ **न विवक्ष्यते इति** । सौकर्यबोधनार्थं तत्कारकव्यापारस्यैव प्रधानधात्वर्थत्वे विवक्षणात् कारकान्तराणामपि स्वीयव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वादिति भावः ॥ **कर्तृसंज्ञां लभन्त इति** यदा यदीयो व्यापारो धातुनाऽभिधीयते तदा स कर्ता" इति नियमात् । एवं च कर्ता त्रिविधः । शुद्धः, प्रयोजको हेतुः, कर्मकर्ता, चेति । तत्र शुद्धत्वं च हेतुत्व-कर्मकर्तृत्व-एतदनधिकरणत्वम् । प्रेरणार्थकणिजप्रकृतिधातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमिति यावत् । (वै० सा० द०) । प्रयोजकहेतुत्वं च णिजर्थप्रेरणाश्रयत्वम् । (वै० सा० द०) । कर्मकर्तृत्वं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वे सति णिजर्थव्यापारेणाऽऽप्यमानत्वेन विवक्षितत्वम् । (वै० सा० द०) । तदुक्तम्-"क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति । सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्तेति तद्विदुः" इति । (मु० बो० व्या०) ॥ यद्यपि काष्ठादेरचेतनतया कुठारोद्यमननिपातनादिकरणासंभवेन भेदनादिकर्तृत्वमनुपपन्नं तथापि स्वधर्मैः प्रशिथिलावयवसंयोगनिःसरणादिभिः कर्मकर्तृत्वमिति ध्येयम् ॥ ३ **प्रायेणाकर्मका इति** । व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयस्याभावादकर्मकत्वम् । द्विकर्मकाणां कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मकत्वात् "प्रायेण" इत्युक्तम् ॥ ४ **तेन यगात्मनेपदेति** । ननु कार्यातिदेशेऽपि "अतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश" इति भाष्यसिद्धान्तेन परत्वात् परस्मैपदादयः स्युरिति चेन्न, "न दुहस्नुनमाम्" इत्यादिसामर्थ्येन परस्यापि बाधादिति दिक् ॥ ५ **द्वितीया स्यादिति** । "कार्यातिदेशेऽतिदेशदेश एव देशः" इति परमप्राचीनमते द्वितीयायाः परत्वात् तन्मूलमिदम् । सिद्धान्तमते तु परत्वात् तृतीयैवेति शङ्कालेशोऽपि नेति बोध्यम् । ननु कर्तरि लकारेऽस्मादतिदेशात् तृतीया कुतो नेति चेन्न, "न दुहस्नुनमाम्" इत्यादिसामर्थ्येन परस्मैपदे विधीयमानानां शबादीनां परस्मैपदानां च बाधेऽपि प्रथमाबाधे मानाभावात् ६ **द्विलकारकादिति** । "व्यत्ययो बहुलम्ँल्लिँड्याशिष्यङ्" इति संहितया पाठेऽनुस्वारपरसवर्णनिष्पन्नलशब्दो लुप्तषष्ठ्यन्त इति भावः ॥ ७ ननु तुल्यत्वव्यवहारस्य भिन्नव्यक्तावेव दृष्टतया प्रकृतप्रयोगे कथं कर्मवद्भाव इत्याशयेन शङ्कते-**ननु पचिभिद्योरिति** ॥

सत्यम्। कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य तुल्यत्वव्यवहारः। कर्मणेति किम्। करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ मा भूत्। किंच कर्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत्। गच्छति ग्रामः। आरोहति हस्ति। 'अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्दधाति च'॥ यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु। तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरत्र। न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते॥ करोतिरुत्पादनार्थः। उत्पत्तिश्च कर्मस्था। तेन कारिष्यते घट इत्यादि। यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिध्येत्। ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात्॥ एतेन 'अनुव्यवस्यमानेऽर्थे' इति व्याख्यातम्। कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छ्यनि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः। ताच्छील्यादावयं चानश्, न त्वात्मनेपदम्॥ **सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः** *॥ अन्योन्यं स्पृशतः। अजा ग्रामं नयति॥ **दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम्** *॥ **न दुहस्नुनमां**

---

१ **भेदमाश्रित्येति**। "नीलघटाद् भिन्नः पीतघटः" इत्यत्रेव विशेषणभेदाद् भिन्नत्वम्। तेन कर्तृत्वसमानाधिकरणातः कर्मत्वसमानाधिकरणा क्रिया भिन्नैवेति भावः॥ **तुल्यत्वव्यवहार इति**। ननु "पचत्योदनं देवदत्त" इत्यत्रौदनकर्मणो "राध्यत्योदन" इत्यत्र कर्तृत्वेन कर्मवद्भावः कुतो नेति चेदत्र प्रत्यासत्त्या समानधातौ कर्मस्थक्रियया तुल्यत्वक्रियत्वाश्रयणादिति दिक्॥ २ **कर्मणेति किमिति**। अयं भावः—"कर्मणा" इति सत्त्वे सामर्थ्याद् दृश्यमानकर्मनिष्ठविशेषप्रयोजककर्मस्थक्रियाया ग्रहणात् "साध्वसिः" इत्यादौ न दोषः, तदभावे असिस्थाल्योर्व्यापारसत्त्वेन क्रियया तुल्यक्रियत्वमक्षतमेवेति॥ ३ ननु "धातोरेकाच" इत्यतो "धातोः" इत्यनुवर्त्य "धातोर्वाच्यया क्रियया तुल्यक्रियः" इत्यर्थे करणत्वाद्यवस्थायामसिस्थाल्योर्व्यापारसत्त्वेऽपि धातुवाच्याभावान्न दोष इत्यत आह—**किंचेति**॥ **गच्छति ग्राम इति**। गम्यमानग्रामादिकर्मनिष्ठविशेषप्रयोजककर्मस्थक्रियाया अभावात् कर्तृस्थक्रियत्वमिति-भावः॥ ४ **अधिगच्छतीत्यादि**। श्लोकस्योत्तरार्धं तु—"यत्कृपावशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा" इति॥ ५ ननु पच्यादीनां गम्यादीनां च फलाभिधायित्वे फलस्य च कर्मनिष्ठत्वे तुल्ये कथं कर्मवद्भावप्रवृत्त्यप्रवृत्ति-व्यवस्था तत्राह—**यत्र कर्मणीति**। उक्तं च हरिणा—"विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता। क्रिया-व्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता" इति॥ ६ ज्ञानेच्छयोरिव यत्नस्यापि कर्तृस्थत्वात् तद्वाचिनः करोतेरपि कर्ता कर्मवत् न स्यादित्याशङ्क्य करोतेर्यत्नार्थत्वमेव नास्तीत्याह—**करोतिरिति**। **उत्पादनार्थ इति**। उत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थ इत्यर्थः॥ ७ **एतेनेति**। ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वेन॥ ८ **नत्वात्मनेपदमिति**। शानजित्यर्थः। यगात्मनेपदयोस्तु "अनुव्यवसीयमाने" ति स्यादिति भावः॥ ९ **सकर्मकाणां प्रतिषेध इति**। सौकर्यविवक्षाया अभावेऽपि प्राप्तकर्मवद्भावनिषेधार्थमिदम्। तेन "पच्यते ओदन" इत्यादौ न दोषः॥ **अन्योऽन्यं स्पृशत इति**। शब्दभेदेन कर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वादेकस्मिन् कर्तरि यैव संयोगानुकूलक्रिया सैवाऽपरस्मिन् कर्तरीति कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वमक्षतमेव। आश्रयभेदाद् भेदेन वा तुल्यत्वम्। नच स्पर्शस्य कर्तृस्थत्वात् कथमस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, अन्योऽन्यसंयोगप्रयुक्तहर्षादिजनितरोमाञ्चादेर्विशेषस्य कर्मनिष्ठत्वात्॥ **अजामिति**। अत्र कर्मणि गमनानुकूलव्यापाररूपेणाऽजानिष्ठफलेन, नेतृव्यापारेण वा, विशेषादर्शनेन कर्मस्थक्रियत्वाभावादिदं चिन्त्यमिति केचित्॥ ग्रामसंयोगस्तु न तथा, "ग्रामं गच्छति" इत्यादौ ग्रामेऽपि पुरुषसंयोगरूपविशेषदर्शनाद् गम्यर्थस्यापि कर्मस्थत्वापत्तेः॥ १० **दुहिपच्योरिति**। अनयोर्द्विकर्मकतयैकस्य कर्मणः कर्तृत्वेऽप्यपरेण सकर्मकत्वादप्राप्ते वचनम्॥ **गौः पय इति**। गौः पयस्त्यजतीत्यर्थः। अप्रधानगोरूपकर्मण एव तथा विवक्षा नान्यस्येति भावः॥

यक्चिणौ ।३।१।८९॥ एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः॥ दुहेरनेन यक एव निषेधः चिण् तु विकल्पेनेष्यते[1] । शब्लुक् । गौः पयो दुग्धे ॥ **अचः कर्मकर्तरि[2] ।३।१।६२ ॥** अजन्तात् च्लेश्चिण् वा स्यात्कर्मकर्तरि तशब्दे परे ॥ अकारि । अकृत ॥ **दुहश्च ।३।१।६३ ॥** अदोहि । पक्षे क्सः । 'लुग्वेति पक्षे लुक् । अदुग्ध । अधुक्षत ॥ उदुम्बरः[3] फलं पच्यते ॥ **सृजियुज्योः श्यंस्तु * ॥** अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवत् यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः ॥ **सृजेः श्रद्धोपपन्ने[4] कर्त्तर्येवेति वाच्यम् * ॥** सृज्यते स्रजं भक्तः । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः ॥ असर्जि ॥ युज्यते ब्रह्मचारी योगम्॥ **भूषाकर्मकिरादिसनां[5] चान्यत्रात्मनेपदात् * ॥** भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः ॥ अलंकुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्ष्ट । गिरते । अगीर्ष्ट ।। आद्रियते । आदृत । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः ॥ चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियत्वम् ॥ **न रुधः ।३।१।६४ ॥** अस्मात् च्लेश्चिण्न । अवारुद्ध[6] गौः । कर्मकर्तरीत्येव अवारोधि गौर्गोपेन ॥ **तपस्तपःकर्मकस्यैव । ३ । १ । ८८ ॥** कर्ता कर्मवत्स्यात् ॥ विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति

---

१ **विकल्पेनेष्यत इति** । 'दुहश्चेत्यनेन ॥ नत्वपूर्वेयमिष्टिः ॥ २ **अचः कर्मकर्त्तरीति** "दुहश्च" इत्यस्य कर्मकर्तर्येव विकल्पेन विधायकत्वात् तत्राप्यस्मादेव सूत्रात् "कर्मकर्तरि" इत्यनुवर्तते इति ध्वनयितुं पूर्वमस्य पाठ इति बोध्यम् ॥ ३ **उदुम्बरः फलं पच्यते इति** । काल उदुम्बरे फलं पचति इति विग्रहे अधिकरणत्वाविवक्षया "अकथितं च" इति कर्मसंज्ञायां "कर्मणि द्वितीया" इति द्वितीयायां काल उदुम्बरं फलं पचति । ततः सौकर्यविवक्षया उदुम्बरः फलं पच्यत इति भवति । ये त्वत्र "उदुम्बरस्य" इति षष्ठ्यन्तस्य विदधति कर्मसंज्ञां ते त्वविकृतबुद्धय एव षष्ठ्याः कारकत्वाभावात् ॥ ४ **श्रद्धोपपन्ने इति** । आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा, तया उपपन्नो युक्त इत्यर्थः । सृजेः श्रद्धोपपन्नः कर्ता च मुख्यकर्तैवेति तत्रात्यन्ताप्राप्तकर्मवद्भावार्थम्, युजेस्तु कर्मकर्तरि सकर्मकत्वेन प्रतिप्रसवविध्यर्थमिदं वार्तिकम् ॥ **सृज्यते स्रजं भक्त इति** । अत्र कर्मसंज्ञायाः फलाभावेऽपि "असर्जि" इत्यत्र तदस्त्येव । भक्तः स्रजं सृज्यते इत्येवात्र व्युत्पत्तिः, न तु पच्यते ओदन इत्यादिवदिति बोध्यम् ॥ **युज्यते ब्रह्मचारी योगमिति** । अत्र कर्मणः कर्तृत्वमित्थम्–योगो ब्रह्मचारिणं युनक्ति सम्बध्नाति सम्बन्धानुकूलव्यापारवान् भवतीति पूर्वकक्षा । सम्बन्धश्च योगप्रतियोगिको ब्रह्मचार्यनुयोगिकः । अत्र प्रथमकक्षायामाश्रयतारूपो यः सम्बन्धस्तद्वत्त्वाद् ब्रह्मचारिणः कर्मत्वम् । ततो द्वितीयकक्षायां युजेः प्रतियोगित्वावच्छिन्नसम्बन्धार्थकत्वे ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वम्, प्रतियोगिताश्रयत्वाच्च योगस्य कर्मत्वम्" इति । चित्तवृत्तिनिरोधो योगः । प्रतियोगी सम्बन्धाभाववान् । अनुयोगी सम्बन्धवान् ॥ ५ **भूषाकर्मेति** । कर्मशब्दः क्रियापरः । "अन्यत्रात्मनेपदात्" इत्युक्तेस्त्रयाणामपि निषेध इत्याह–**यगित्यादि ॥ अलं कुरुते कन्येति** । कश्चित्कन्यामलङ्करोति भूषयतीति पूर्वकक्षा । **अवकिरते इति** । कश्चित् अङ्कुशादिना हस्तिनमवकिरति ताडयतीति पूर्वकक्षा । कॄ गॄ दृ धृ प्रच्छः किरादयः । तत्र कॄग्रोः कर्मस्थक्रियतयात्मनेपदव्यतिरिक्तनिषेधार्थम्, अन्येषां कर्तृस्थक्रियत्वेनात्मनेपदविध्यर्थमिदं वार्तिकम् । उपादेयत्वादिप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारो दृधात्वर्थः । धारणानुकूलव्यापारो धृधात्वर्थः । ज्ञानेच्छानुकूलव्यापारः प्रच्छधात्वर्थः । कश्चित् पुष्पं गिरति आदत्ते इति पूर्वकक्षा । आद्रियते दानमिति पूर्वकक्षा ॥ ६ **अवारुद्ध गौरिति** । निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकदेशविशेषाधिकरणचिरस्थित्यनुकूलव्यापारो रुधधात्वर्थः । चिरस्थितेः कर्मनिष्ठत्वादयं कर्मस्थक्रियकः ॥

वृत्त्यनुसारिणः[1] । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपोऽनुतापे चेति चिण्निषेधात्सिच् । अतप्त ॥ तपःकर्मकस्येति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥ प्रस्नुते[2] । प्रास्नाविष्ट । प्रास्नोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः ॥ **यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम्** * ॥ कारयते[3] । अचीकरत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्रियत । चिण्वदिट् तु स्यादेव । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते[4] कथा । अवोचत ॥ भारद्वाजीयाः पठन्ति ॥ **णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम्** * ॥ पुच्छमुदस्यति । उत्पुच्छयते गौः ॥ अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् । उत्पुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् । उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छपूचङौ । श्रन्थिग्रन्थ्योराधृषीयत्वाण्णिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । श्रन्थति मेखलां देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । श्रन्थते । अश्रन्थिष्ट । क्रैयादिकयोस्तु । श्रथ्नीते । ग्रथ्नीते स्वयमेव । विकुर्वते[5] सैन्धवाः । वल्गन्तीत्यर्थः । 'वेः शब्दकर्मणोऽकर्मकाच्चेति तङ् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे । विकुर्वते सैन्धवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत । व्यकृत । व्यकृषाताम् । व्यकृषत ॥ **कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ।१।३।९०** ॥ अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किंतु श्यन्परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः ॥ कुष्यति[6] कुष्यते पादः स्वयमेव । रज्यति रज्यते वस्त्रम् । यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिषीष्ट । रंक्षीष्ट ॥

इति कर्मकर्तृप्रकरणम् ।

अथ लकारार्थप्रकरणम् ।

अभिज्ञावचने[7] लृट् । ३ । २ । ११२ ॥ स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात् । लङोऽपवादः ॥ स्मरसि कृष्ण गोकुले[8] वत्स्यामः । एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियो-

---

१ **वृत्त्यनुसारिण इति** । अयमाशयः—उपवासादि तपस्तापसं तपति दुःखयतीत्यर्थे तापसस्य कर्मत्वम्, तापसस्य कर्मत्वे तपेर्दुःखजननमर्थः । तापसस्तपस्तप्यते अर्जयतीत्यर्थे तापसस्य कर्तृत्वम्, कर्तृत्वे तपेरर्जनमर्थः । एवञ्च क्रियाभेदात्सकर्मकत्वाच्चाप्राप्ते विधिरिति ॥ भाष्ये तु "सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः" इत्यस्य प्रत्याख्यानाय एवकारसामर्थ्यात् "तपेरेव सकर्मकस्य नान्यस्य" इति नियमार्थत्वमिति दिक् ॥ २ **प्रस्नुत इति** । प्रस्नवनानुकूलोत्कण्ठोत्पादनं स्नौतेरर्थः । वत्सो गां प्रस्नौति उत्कण्ठयतीति पूर्वकक्षा ॥ ३ केवलनमतेरकर्मकत्वादाह—**अन्तर्भावितेति** ॥ **कारयते इति** । कारयति घटं यज्ञदत्तो देवदत्तेनेति पूर्वकक्षा । कारयते घटः स्वयमेवेति द्वितीया । ४ **ब्रूते कथेति** । उच्चारणेन शब्दे प्राकट्यरूपविशेषदर्शनात्कर्मस्थक्रियत्वमस्येति बोध्यम् ॥ ५ "आत्मनेपदाकर्मकाणाम्" इत्यस्य "आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तस्य" इत्यर्थस्तदभिप्रायेणोदाहरति—**विकुर्वते सैन्धवा इति** । ६ **कुष्यति कुष्यते पादः स्वयमेवेति** । यत्र यत्र "स्वयमेव" इति प्रयुज्यते तत्र "स्वयमेव" इत्यस्य "आत्मना" इत्यर्थः । तत्रात्मनः करणत्वं नतु कर्तृत्वमन्यथा कर्मण्येव लविधानं स्यात् ॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥ ७ लकाराणां कालविषये उत्सर्गापवादशास्त्राण्याह—**अभिज्ञेत्यादिना** । अभिज्ञा स्मृतिः सोच्यतेऽनेनेति विग्रहः ॥ ८ **गोकुले वत्स्याम इति** । गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासकर्मकं कृष्णसंबोध्यकं स्मरणमिति बोधः ॥

गेऽपि । तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसंभवात् ॥ **न यदि ।३।२।११३ ॥** यद्योगे-उक्तं न ॥ अभिजानासि कृष्ण यद्वने[1] अभुञ्ज्महि ॥ **विभाषा साकाङ्क्षे ।३।२।११४ ॥** उक्तविषये लृङ्वा स्यात् लक्ष्यलक्षणभावेन[2] साकाङ्क्षश्चेद्धात्वर्थः ॥ स्मरसि कृष्ण वने वत्स्याम-स्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लङ् । यच्छब्दयोगेऽपि न यदीति बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः ॥ **परोक्षे[3] लिट् ।३।२।११५ ॥** चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । सुप्तोऽहं किल विललाप । बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किला-हम् ॥ **अत्यन्तापह्नवे[4] लिड्वक्तव्यः** * ॥ कलिङ्गेष्ववात्सीः । नाहं कलिङ्गान् जगाम ॥ **हशश्वतोर्लङ्[5] च ।३।२।११६ ॥** अनयोरुपपदयोर्लिड्विषये लङ् स्यात् चाल्लिट् ॥ इति हाक-रोच्चकार वा । शश्वदकरोच्चकार वा ॥ **प्रश्ने[6] चासन्नकाले ।३।२।११७ ॥** प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छयमानेऽर्थे लिड्विषये लङ्लिटौ स्तः ॥ अगच्छत्किम् । जगाम किम् । अना-सन्ने तु कंसं जघान किम् ॥ **लट्[7] स्मे । ३ । २ । ११८ ॥** लिटोऽपवादः ॥ यजति स्म युधिष्ठिरः ॥ **अपरोक्षे च ।३।२।११९ ॥** भूतानद्यतने लट् स्यात् स्मयोगे ॥ एवं स्म पिता ब्रवीति ॥ **ननौ[8] पृष्टप्रतिवचने ।३।२।१२० ॥** अनद्यतनपरोक्ष इति निवृत्तम्[9] । भूते लट् स्यात् ॥ अकार्षीः किम् । ननु करोमि भोः ॥ **नन्वोर्विभाषा[10] ।३।२। १२१ ॥** अकार्षीः किम् । न करोमि नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥ **पुरि लुङ् चास्मे ।३।२।१२२ ॥** अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तते[11] । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ् चाल्लट् नतु स्मयोगे ॥ पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्राः । अ-वात्सुः । अवसन् । ऊषुर्वा ॥ अस्मे किम् । यजति स्म पुरा ॥ भविष्यतीत्यनुवर्तमाने[12]–॥

---

१ **यद्वन इति** । भूतानद्यतनवनाधिकरणकास्मत्कर्तृकभोजनकर्मकं स्मरणमिति बोधः ॥ २ **लक्ष्यल-क्षणभावेनेति** । लक्षणं ज्ञापकं, लक्ष्यं ज्ञाप्यम् । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणम् । लक्षयितुं योग्यं लक्ष्यम् । ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं लक्षणत्वम्, ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं लक्ष्यत्वम्" इति परमार्थः । ३ **परोक्ष इति** । "साक्षात्करोमि" इत्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वं परोक्षत्वम् । "साक्षात्करोमि" इत्येतत्प्र-तीतिसाक्षिकलौकिकविषयत्वाभाववत्त्वम्, इत्यर्थः । तेन "पपाच" इत्यादौ प्रत्यक्षविषयतासत्त्वेऽपि तादृश-विलक्षणविषयत्वाभाववत्त्वमक्षुण्णम्, इति न तदनुपपत्तिरित्येतत्सर्वं हृदि निधायाह–**उत्तम पुरुष इति** ॥ ४ **अत्यन्तापह्नव इति** । अबाधितपरोक्तविपरीतबोधनाय तदुपपादकाभावप्रतिपादनमत्यन्तापह्नवः । अत्र कलिङ्गवासाद्युपपादकं कलिङ्गगमनादि तेन विना तदसंभवात् ॥ ५ **हशश्वतोरिति** । "ह" इति प्रसिद्धौ । शश्वदिति नैरन्तर्ये ॥ ६ **प्रश्न इति** । जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः "केन पथा गन्तव्यम्" इत्यभि-लापादिरूपो व्यापारः प्रश्नः । पञ्चवर्षाभ्यन्तर आसन्नकालः ॥ ७ **लट् स्म इति** । स्मशब्दो भूतकालद्यो-तकः ॥ **एवं स्मेति** । एवंशब्दोऽपरोक्षत्वद्योतकः ॥ ८ **ननाविति** । ननु शब्दो वितर्के । पृष्टस्यप्रतिव-चनमिति विग्रहः ॥ ९ **निवृत्तमिति** । "लट् स्मे" इति सूत्रभाष्ये "अपरोक्षानद्यतनौ ननौ च नन्वोश्च विनिवृत्तौ" इत्युक्तिरत्र प्रमाणम् ॥ १० **नन्वोरिति** । अत्र ननुशब्दौ पर्यायौ ॥ ११ **अनुवर्तत इति** । यदि भूत एव स्यात् लुङ्ग्रहणमनर्थकं स्यादिति भावः । "पुरा" इति पूर्वकाले ॥ १२ **अनुवर्तमान इति** । "भविष्यति गम्यादय" इति सूत्रात् ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ।३।३।४ ॥ यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं[1] द्योतयतः ॥ निपातयोः किम् । यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते । करणीभूतया पुरा यास्यति ॥ **विभाषा-कदाकर्ह्योः ।३।३।५ ॥** भविष्यति लड् वा स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते । भोक्ष्यते । भोक्ता वा ॥ **किंवृत्ते लिप्सायाम् ।३।३।६ ॥** भविष्यति लड्वा स्यात् ॥ कं कतरं कतमं वा भोजयसि । भोजयिष्यसि । भोजयितासि वा ॥ लिप्सायां किम्? कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ॥ **लिप्स्यमानसिद्धौ च ।३।३।७ ॥** लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लड्वा स्यात् ॥ योऽन्नं ददाति दास्यति दाता वा स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ॥ **लोडर्थलक्षणे च ।३।३।८ ॥** लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धातोर्भविष्यति लड्वा स्यात् । कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय । पक्षे लुड्लृटौ ॥ **लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ।३।३।९ ॥** ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समासः उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्लटौ वा स्तः ॥ मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् । आगच्छति । आगमिष्यति । आगन्ता वा ॥ अथ त्वं छन्दोऽधीष्व ॥ **वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । ३ । ३ । १३१ ॥** समीपमेव सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । वर्तमाने लडित्यारभ्य उणादयो बहुलमिति यावत् । येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः ॥ कदा आगतोऽसि । अयमागच्छामि अयमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि गमिष्यामि वा ॥ **आशंसायां भूतवच्च । ३।३।१३२ ॥** वर्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् ॥ देवश्चेदवर्षीत् वर्षति वर्षिष्यति वा । धान्यमवाप्स्म वपामो वप्स्यामो वा । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः' । तेन लङ्लिटौ न ॥ **क्षिप्रवचने लृट् ।३।३।१३३॥** क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात् । वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति । शीघ्रं

---

१ **निश्चयमिति** । "यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे" इति कोशादिति भावः । अनेकप्रकारकेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाताः । "ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः" इति कर्तरि णः ॥ २ **विभाषेति** । कदाकर्हीं शब्दौ कस्मिन् काले इत्यर्थकौ ॥ ३ **किंवृत्त इति** । किमा किंशब्देन वृत्तं निष्पन्नं किंवृत्तम् । ते च कः कतरः कतम इति त्रय एवेति वृत्तिः । लब्धुमिच्छा लिप्सा ॥ ४ **लोडर्थलक्षणे चेति** । लोडर्थप्रैषादिविषयधात्वर्थलक्षणे इत्यर्थः । कृष्णभोजनं प्रैषविषयगोचारणस्य लक्षणं बोध्यम् ॥ ५ "तद्धितार्थ–" इत्यत्र "दिक्संख्ये" इत्यनुवर्तनात्, समानाधिकरणाधिकाराच्चेह समासो दुर्लभोऽत आह–**निपातनादिति** । ६ **वर्तमानसामीप्य इति** । प्रयोगोच्चारणाधिकरणत्वे सति प्रारब्धापरिसमाप्तिक्रियाश्रयत्वं वर्तमानत्वम् । ह्यस्तनीं प्रारब्धापरिसमाप्तिक्रियामादायातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं विशेषणम् । विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वम् । वर्तमानकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्वम् । ७ वत्करणलभ्यमर्थमाह–**येनोपाधिनेति** ॥ ८ **आशंसायामिति** । अप्राप्तप्राप्तीच्छा आशंसा । **देवश्चेदिति** । वृष्टिवापयोरुभयोरप्याशंसाविषयत्वादुभयत्रापि लकारः ॥ ९ ननु "आशंसायां भूतवच्च" इत्यनेन लुङ् इव लङ्लिटोरप्यतिदेशः स्यादत आह–**सामान्येति** । सामान्योपस्थितिकाले नियमेन विशेषोपस्थितिजनकसामग्र्यभावोऽस्या बीजम् ॥

वत्स्यामः । नेति वक्तव्ये लृङ्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वत्स्यामः **आशंसावचने लिङ् । ३ । ३ । १३४ ॥** आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्न तु भूतवत् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥ **नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ।३।३।१३५ ॥** क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च गम्ये लङ्लुटौ न । यावज्जीवमन्नमदाद्दास्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित । सोमेनायष्ट । येयममावास्याऽऽगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते ॥ **भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ।३।३।१३६ ॥** भविष्यति काले मर्यादोक्तावरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवन्न । योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पास्यामः ॥ **कालविभागे चानहोरात्राणाम् । ३ । ३ । १३७ ॥** पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसंबन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं वत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणां किम् । योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः तत्राध्येतास्महे ॥ **परस्मिन्विभाषा ।३।३।१३८ ॥** अवरस्मिन्वर्जं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे । अध्येतास्महे ॥ **लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ।३।३।१३९ ॥** भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ॥ **भूते च ।३।३।१४० ॥** पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते ॥ **वोताप्योः ।३। ३ ।१४१ ॥** वा आ उताप्योरिति छेदः । उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते ।

---

१ **नानद्यतनवदिति** । अद्यतनभिन्नः कालोऽनद्यतनः । क्रियाणां प्रबन्धः सातत्येनानुष्ठानम् । २ **भविष्यति मर्यादेति** । अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थञ्चेदम् । स्थित्यनतिक्रमो मर्यादा । सा द्विविधा कालरूपा, देशरूपा च । कालगतमर्यादात्वं च स्वस्वोत्तरकालोभयप्रागभावाधिकरणकालभवो यः समभिव्याहृतपदार्थः, तदनधिकरणत्वम् । देशगतमर्यादात्वं च स्वस्वोत्तरदेशयोः प्रयागतदाद्यन्तरालदेशवृत्तिसमभिव्याहृतपदार्थवृष्ट्याद्यनधिकरणत्वम् । तत्राद्या (कालरूपा) यथा "आमुक्तेः संसारः" इत्यादावाङोऽर्थः । अत्र मुक्तिपदं तत्कालपरम्, मर्यादामर्यादिभावसम्बन्ध आङ्द्योत्यः पञ्चम्यर्थः । एवञ्च "मुक्तिमर्यादकः संसारः" इति बोधः । संसारे मुक्तिकालप्रागभावाधिकरणनिरूपिततद्भिन्नकालावृत्तित्वविशिष्टव्यापकताबोधस्त्वार्थः । (ल० म० सुवर्थ०) ॥ द्वितीया (कालरूपा) यथा-"प्रयागात् प्रभृत्याकाश्या वृष्टो देवः" इत्यादौ देशे मर्यादा । अत्र " प्रयागादिकाशीमर्यादकवृष्टिकर्ता देवः " इति बोधः । वृष्टौ प्रयागादिकाशीपश्चिमदेशनिरूपितस्वभिन्नावृत्तित्वसमानाधिकरणव्यापकताबोधस्त्वार्थः । (ल० म०) सु० ॥ प्रकृतसूत्रे देशकृतमर्यादा गृह्यते । उत्तरसूत्रे च कालकृतेति विवेकः ॥ ३ **कालविभाग इति** । कालकृतमर्यादोक्तावरस्मिन् प्रविभागे सतीत्यर्थः ॥ ४ **परस्मिन्निति** । कालमर्यादाविभागे सति भविष्यति काले परस्मिन् प्रविभागे विभाषाऽनद्यतनवन्न स्यात्, नचेदहोरात्रसम्बन्धी विभाग इत्यर्थः ॥ ५ **लिङ्निमित्त इति** । कुतश्चिद् वैगुण्यादनभिनिर्वृत्तिः क्रियायाः क्रियातिपत्तिः । **सुवृष्टिरिति** । सुवृष्ट्याश्रयात्मधारणानुकूला भविष्यन्ती या क्रिया तदभावप्रयुक्ता सुभिक्षाश्रयात्मधारणानुकूलायाः क्रियाया असिद्धिः ।

पूर्वसूत्रं तु 'उताप्योरित्यादौ प्रवर्तते इति विवेकः॥ **गर्हायां लडपिजात्वोः। ३। ३। १४२॥** आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम्। लुङादीन्परत्वादयं बाधते। अपि जायां त्यजसि जातु गणिकामाधत्से गर्हितमेतत्॥ **विभाषा कथमि लिङ् च। ३। ३। १४३॥** गर्हायामित्येव। कालत्रये लिङ् चाल्लट्। कथं धर्मं त्यजेस्त्यजसि वा। पक्षे कालत्रये लकाराः। अत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वा। कथं नाम तत्र भवान् धर्ममत्यक्ष्यत्॥ अत्याक्षीद्वा॥ **किंवृत्ते लिङ्लृटौ। ३। ३। १४४॥** गर्हायामित्येव। विभाषा तु नानुवर्तते। कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा। लृङ् प्राग्वत्॥ **अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि। ३। ३। १४५॥** गर्हायामिति निवृत्तम्। अनवक्लृप्तिरसंभावना। अमर्षोऽक्षमा। न संभावयामि न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा। लृङ् प्राग्वत्॥ **किङ्किलास्त्यर्थेषु लृट्। ३। ३। १४६॥** अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येतद् गर्हायां चेति यावदनुवर्तते। किङ्किलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम्। अस्त्यर्थाः अस्तिभवतिविद्यतयः। लिङोऽपवादः। न श्रद्दधे न मर्षये वा किङ्किल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे। अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रीं गमिष्यसि। अत्र लृङ् न॥ **जातुयदोर्लिङ्। ३। ३। १४७॥ यदायद्योरुपसंख्यानम् *॥** लृटोऽपवादः। जातु यद्यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि। लृङ् प्राग्वत्॥ **यच्चयत्रयोः। ३। ३। १४८॥** यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः न श्रद्दधे न मर्षयामि॥ **गर्हायां च। ३। ३। १४९॥** अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम्। यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात्॥ यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः। अन्याय्यं तत्॥ **चित्रीकरणे च। ३। ३। १५०॥** यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः। आश्चर्यमेतत्॥ **शेषे लृडयदौ। ३। ३। १५१॥** यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात्॥ आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति॥ अयदौ किम्। आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत॥ **उताप्योः समर्थयोर्लिङ्। ३। ३। १५२॥** बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता। उत अपि वा हन्यादघं हरिः॥ समर्थयोः किम्। उत दण्डः पतिष्यति। अपिधास्यति द्वारम्। प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते। इतः प्रभृति 'लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लृङ्॥ **कामप्रवेदनेऽकच्चिति। ३। ३। १५३॥** स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्न तु कच्चिति। कामो

---

१ **गर्हायामिति।** जातु कदाचिदर्थे। "गर्हा कुत्सा" इत्यनर्थान्तरम्॥ २ **परत्वादिति।** उत्कृष्टत्वादनवकाशत्वादित्यर्थः॥ ३ **चित्रीकरणे चेति।** चित्रीकरणमाश्चर्यमद्भुतं विस्मयनीयम्॥ ४ **आश्चर्यमन्धो नामेति।** नामेति संभावनायाम्॥ ५ **बाढमित्यर्थ इति।** भृशप्रतिज्ञयोर्बाढमित्यमरः॥ ६ **कामप्रवेदन इति।** काम इच्छा, तस्य प्रवेदनं प्रकाशनम्। "कच्चित्" इतीष्टप्रश्ने। "कच्चित् कामप्रवेदने" इत्यमरः॥

मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चितीति किम्? कच्चिज्जीवति ॥ **संभावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे । ३ । ३ । १५४ ॥** अलमर्थोऽत्र प्रौढिः[2] । संभावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । संभावनेऽर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्संभावनमलमिति अलमि सिद्धाप्रयोगे सति ॥ अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात् ॥ सिद्धाप्रयोगे किम् । अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति ॥ **विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि । ३ । ३ । १५५ ॥** पूर्वसूत्रमनुवर्तते संभावनेऽर्थे धातावुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात् न तु यच्छब्दे ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम् ॥ संभावयामि भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान् ॥ अयदि किम्? संभावयामि यद्भुञ्जीथास्त्वम् ॥ **हेतुहेतुमतोर्लिङ् । ३ । ३ । १५६ ॥** वा स्यात् ॥ कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति ॥ भविष्यत्येवेष्यते[3] ॥ नेह—हन्तीति पलायते ॥ **इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १५७ ॥** इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्तां वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम् ॥ **कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् *** ॥ नेह—इच्छन् करोति ॥ **लिङ् च । ३ । ३ । १५९ ॥** समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति ॥ **इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । ३ । ३ । १६० ॥** लिङ् स्यात्पक्षे लट् ॥ इच्छेत् । इच्छति । कामयेत । कामयते । विधिनिमन्त्रणेति लिङ् । विधौ—यजेत् । निमन्त्रणे—इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे—इहासीत । अधीष्टे—पुत्रमध्यापयेद्भवान् । संप्रश्ने—किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थने—भोजनं लभेय । एवं लोट् ॥ **प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६३ ॥** प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । भवान्यजताम् । चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् ॥ **लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । ३ । ३ । १६४ ॥** प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते ॥ मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत यजतां वा । यष्टव्यम् ॥ **स्मे लोट् । ३ । ३ । १६५ ॥** पूर्वसूत्रस्य विषये ॥ लिङः कृत्यानां चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् यजतां स्म ॥ **अधीष्टे च । ३ । ३ । १६६ ॥** स्म उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् ॥ त्वं स्म अध्यापय ॥ **लिङ् यदि । ३ । ३ । १६८ ॥** यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् ॥ कालः समयो वेला वा यद्भुञ्जीत भवान् ॥ **अर्हे कृत्यतृचश्च । ३ । ३ । १६९ ॥** चाल्लिङ् । त्वं कन्यां वहेः ॥ **शकि लिङ् च । ३ । ३ । १७२ ॥** शक्तौ लिङ् स्यात् । चात्कृत्याः । त्वं भारं वहेः ॥ **माङि लुङ् । ३ । ३ । १७५ ॥** मा

---

१ **सम्भावन इति** । क्रियायोग्यताविषयोत्कटकोटिकं ज्ञानं सम्भावनम् ॥ २ **प्रौढिरिति** । क्रियायाः कृत्यसाध्यताविरहबोधनं प्रौढिः ॥ **विपरिणम्यत इति** । आवृत्त्येत्यादिः ॥ ३ **इष्यत इति** । लिङि वर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणादेतद्विशेषलाभः ॥ ४ **कामप्रवेदन इति** । कामप्रवेदनं स्वाभिप्रायाविष्करणम् ॥ ५ **प्रैषेति** । तत्क्रियोचितकाललाभः प्राप्तकालः ॥ ६ शकनं शक् । भावे क्विप्, तदाह—**शक्ताविति** ॥

कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति । नायं माङ्, किंतु माशब्दः ॥ **धातुसंबन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ॥** धात्वर्थानां संबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङ्वाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः ॥ वसन् ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् ॥ **क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः । ३ । ४ । २ ॥** पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्यै च हिस्वौ स्तस्तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च । तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते । हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु ॥ **समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३ ॥** अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ॥ **यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । ३ । ४ । ४ ॥** आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः ॥ **समुच्चये सामान्यवचनस्य । ३ । ४ । ५ ॥** समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिबादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः ॥ **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये * ॥** याहियाहीति याति । पुनः पुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानकालिकं यानं यातीत्यस्य । इति शब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः । यान्ति ॥ यासि । याथः । याथ ॥ यातयातेति यूयं याथ ॥ याहियाहीत्ययासीत् यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । ध्वंविषये पक्षेऽधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । समुच्चये तु सक्तून्पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । तध्वमोस्तु पिबत खादतेत्यभ्यवहरथ । भुङ्ग्ध्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे हिस्वौ । अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे सक्तून्पिबति । धानाः खादति । अन्नं भुङ्क्ते । दाधिकमास्वादयते । एतेन ।

---

१ सर्वलापवादत्वाच्छङ्कते–**कथमिति** ॥ २ **माशब्द इति** । ननु निरनुबन्धकमाशब्दप्रयोगे यदि सर्वे लकारास्तर्हि सूत्रवैयर्थ्यमिति चेन्न, सर्वलकारविषयेऽडाड्रहितलुङन्तप्रयोगार्थं तस्यावश्यकत्वात् ॥ ३ नन्वेवं "वसन् ददर्श" इत्यादौ भूते लडिव वर्तमाने लिडित्यपि स्यादत आह–**तिङ्वाच्येति** ॥ ४ **तस्येति** । लोट इत्यर्थः ॥ **तौ चेति** । "लोट्" इत्यनुवर्त्य "हिस्वौ लोडादेशहिस्ववत्" इत्यर्थ इति भावः ॥ उक्तातिदेशबलादेवाह–**तिङ्संज्ञौ चेति** । तेन पदत्वसिद्धिः ॥ ननु "वा च तध्वमोः" इति वाक्यशेषासङ्गतिस्तिङां हिस्वाभ्यां बाधेन तध्वमोरभावादत आह–**तध्वमोर्विषय इति** । विषयसप्तमी सेति भावः ॥ ५ **समुच्चय इति** । अनुप्रविष्टसमुच्चितधात्वर्थकत्वं **सामान्यवचनत्वम्** ॥

'पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥

इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति तु व्याख्यानं भ्रममूलकमेव । द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहार इत्यस्यानुवृत्तेः । लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च ॥ पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषांचिद्भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥

इति लकारार्थप्रकरणम् ॥

इति भट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धे तिङन्तं समाप्तम् ।

---

१ **पुरीमिति** । यो बली बलवान् रावणः, नमुचिद्विषा इन्द्रेण, विगृह्य कलहं कृत्वा, पुरीममरावतीम्, अवस्कन्द अवरुरोध । नन्दनमिन्द्रवनम्, लुनीहि चिच्छेद । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि मणीन् वा, मुषाण मुमोष । अमराङ्गना देवस्त्रीः, हर जहार । इत्थमनेन प्रकारेण, अहर्दिवमहन्यहनि, दिवः स्वर्गस्य, अस्वास्थ्यमुपद्रवम्, चक्रे कृतवान् । इति पदार्थः । पुरीकर्मकावस्कन्दनाभिन्नं नन्दनवनकर्मकलवनाभिन्नं वलिकर्तृकं दिवोऽस्वास्थ्यकरणमिति बोधः ॥ सामान्यतः शाब्दबोधश्च धात्वर्थमुख्यविशेष्यकः, प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यको वा इति । तत्र "धात्वर्थमुख्यविशेष्यक एव भवति" इति वैयाकरणा आहुः । नैयायिकास्तु स च (शाब्दबोधः) प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यक एव ज्यायानिति प्राहुः । तत्र वैयाकरणमते मुख्योदाहरणानि चैत्रेण सुप्यते, पश्य मृगो धावति, पचति भवति, शृणु मेघो गर्जति, इत्यादीनि । चैत्रेण सुप्यते इत्यादौ "चैत्रकर्तृकः स्वापः" इति क्रियामुख्यविशेष्यको बोधः । "पश्य मृगो धावति" इत्यादौ "मृगाभिन्नकर्तृकधावनकर्मकं दर्शनम्" इति क्रियामुख्यविशेष्यको बोधः । "पचति भवति" इत्यादौ "पाकाभिन्नकर्तृकं भवनम्" इति क्रियामुख्यविशेष्यको बोधः । "शृणु मेघो गर्जति" इत्यादौ तु "मेघाभिन्नकर्तृकगर्जनकर्मकं श्रवणम्" इति धात्वर्थमुख्यविशेष्यको बोधः । अत्र वैयाकरणानामयमाशयः-पश्य मृगो धावतीत्यत्र धावनक्रियायाः दृशिक्रियायां कर्मतयाऽन्वयेऽपि तस्याः प्रातिपदिकार्थत्वाभावान्न "धावति" पदोत्तरं द्वितीयापत्तिः । नैयायिकमते तु-मृगपदार्थस्य दृशिक्रियायामन्वयेन तस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन च मृगपदोत्तरं द्वितीयापत्तिश्च" इति । नैयायिकमते मुख्योदाहरणानि तु "घटो न भवति पटः" "त्रयः कालाः" पश्य लक्ष्मण पम्पायां बकः परमधार्मिकः, अश्वो गच्छत्यानय, इत्यादीनि द्रष्टव्यानि । "घटो न भवति पटः" इति वाक्यात् "घटभेदवान् पटः" इति प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यको बोधः । "त्रयः कालाः" इत्यत्र "त्रित्वविशिष्टाः कालाः" इति कालमुख्यविशेष्यक एव बोधः । "परमधार्मिको बकः पश्य" इत्यादौ "परमधार्मिकत्वविशिष्टबकं पश्य" इति बोधः । "अश्वो गच्छत्यानय" इत्यादौ च "गमनकर्त्रश्वमानय" इति प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यक एव बोधः । अत्र नैयायिकानामयमाशयः-"त्रयः कालाः" इत्यत्र क्रियासमभिव्याहाराभावान्न क्रियामुख्यविशेष्यको बोधः । कालत्रयस्य जीवेन ज्ञातुमशक्यत्वेन "जीवेन ज्ञायन्ते" इत्यस्याध्याहारस्यासंभव एव । "ईश्वरेण ज्ञायन्ते" इत्यस्याध्याहारे क्रियमाणे तु मानाभावः । अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति" इति भाष्यनियमस्य जीवपरत्वेन तत्रालाभाच्च । "सन्ति" इत्यस्य तु नाध्याहारः सम्भवति, इदानीं त्रयाणां कालानामविद्यमानत्वादिति । युक्तायुक्तत्वं स्वयमूहनीयं विस्तरभिया नाधिकं प्रपञ्चितमिति दिक् ॥ इतिलकारार्थ प्रक्रिया ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ कृदन्तकृत्यप्रकरणम् ।

धातोः ।३।१।९१ ॥ आतृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥ **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्** ॥ **कृदतिङ्** ॥ **वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्** ।३।१।९४ ॥ परिभाषेयम् । अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना ॥ **कृत्याः** ।३।१।९५ ॥ अधिकारोऽयं ण्वुलः प्राक् ॥ **कर्तरि कृत्** ।३।४।६७ ॥ कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते-॥ **तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः** ।३।४।७० ॥ एते भावकर्मणोरेव स्युः ॥ **तव्यत्तव्यानीयरः** । ३ । १ । ९६ ॥ धातोरेते प्रत्ययाः स्युः ॥ तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम् एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया ॥ **वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च** * ॥ वसतीति वास्तव्यः ॥ **केलिमर उपसंख्यानम्** * ॥ पचेलिमा माषाः । पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः । भेत्तव्याः । कर्मणि प्रत्ययः ॥ वृत्तिकारस्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यत इत्याह ॥ तद्भाष्यविरुद्धम् ॥ **कृत्यचः** ।८।४।२९ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्स्थस्य नस्य णत्वं स्यात् ॥ प्रयाणीयम् । अचः किम् ? प्रमग्नः ॥ **निर्विण्णस्योपसंख्यानम्** * ॥ अचः परत्वाभावादप्राप्ते वचनम् । परस्य णत्वम् । पूर्वस्य ष्टुत्वम् । निर्विण्णः ॥ **णेर्विभाषा** ।८।४।३० ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ण्यन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्य नस्य णो वा स्यात् ॥ प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् ॥ विहितविशेषणं किम् ? यका व्यवधानेऽपि यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य । णत्वे दुर उपसर्गत्वं नेत्युक्तम् । दुर्यानम् । दुर्यापनम् ॥ **हलश्चेजुपधात्** ।८।४।३१ ॥ हलादेरिजुपधात्कृन्नस्याचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोपणीयम् । प्रकोपनीयम् ॥ हलः किम् ? प्रोहणीयम् ॥ इजुपधात्किम् ? प्रवपणीयम् ॥ **इजादेः सनुमः**

---

१ **धातोरिति** । भूवादयो द्वाविंशतिशतासन्ना (२२००) धातवः । क्रियावाचको गणपठितः शब्दविशेषो धातुः । सर्वनामाव्ययादीनामपि गणपठितत्वेन धातुत्वापत्तिः, तद्वारणाय क्रियावाचित्वविशेषणम् । हिरुगाद्यव्ययानां क्रियावाचित्वेन धातुत्वापत्तिः, तद्वारणाय गणपठितत्वं विशेषणं दत्तम् ॥ २ **अधिकार इति** । स्वदेशे लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थशून्यत्वे सति विधिसूत्रैकतापन्नतया लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थवत्त्वमधिकारत्वम् । "विध्येकवाक्यतामात्रेण बोधोपयोगित्वमधिकारत्वम्" इति वस्तुस्थितिः ॥ ३ **परिभाषेयमिति** । साक्षाच्छास्त्र (विधिशास्त्र) तात्पर्यग्राहकत्वं परिभाषात्वम् ॥ "तत्रोपपदम्" इति संज्ञासूत्रम् । विधेयशून्यत्वे सति शक्तिग्राहकशास्त्रत्वं संज्ञाशास्त्रत्वम् ॥ "तयोरेव" इति 'रातसस्य' इति नियमसूत्रम् । निर्दिष्टेतरस्थले प्रवृत्तिव्यावर्तकत्वं नियमपरिसंख्यात्वम् । एवं "साक्षात्साधुत्व अत्यन्ताप्राप्तकार्यसम्पादकत्वं विधित्वम् ॥ "स्थानिवत्" "अञ्णिनुङित्" इत्यतिदेशः साक्षात्स्वावृत्तिधर्मारोपग्राहकत्वं वत्यर्थघटितत्वं वाऽतिदेशत्वम् ॥ ४ **तकाररेफाविति** । तित्स्वरितम् । उपोत्तमं रिति ॥ ५ **वसेरिति** । "तयोरेव" इति वचनात् कर्तरि न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ ६ **केलिमर इति** । ककारो गुणवृद्धिनिषेधार्थः । रेफः स्वरार्थः ॥ ७ **तद्भाष्येति** । तत्र "भिदेलिमा" इत्यस्य "भेत्तव्या" इति विवरणादिति भावः ॥ ८ **अचः परत्वाभावादिति** "रदाभ्याम्" इति जातधातुनकारेण व्यवधानादिति भावः ॥

।८।४।३२ ॥ सनुमश्चेद्भवति तर्हि इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृत्तस्यैव ॥ प्रेङ्खणीयम् ॥ इजादेः किम्? मगि सर्पणे । प्रमङ्गनीयम् ॥ नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । 'अट्कुप्वाङिति सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न-प्रेन्वनम्¹ । इह तु स्यादेव-प्रोम्भणम्² ॥ **वा निंसनिक्षनिन्दाम् । ८।४।३३॥** एषां नस्य णो वा स्यात् कृति परे ॥ प्रणिंसितव्यम् प्रनिंसितव्यम् ॥ **न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् । ८ । ४ । ३४ ॥** एभ्यः कृन्नस्य णो न ॥ प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् । **पूञ³ एवेह ग्रहणमिष्यते * ॥** पूङस्तु प्रपवणीयः सोमः ॥ **ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्⁴ * ॥** प्रभापनीयम् ॥ 'ख्शाञः शस्य यो वेत्युक्तम् । णत्वप्रकरणोपरि तद्बोध्यम् । यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानान्न णत्वम् । प्रख्यापनीयम् ॥ **कृत्यल्युटो बहुलम् ।३।४। ११३ ॥** स्नान्त्यनेन स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥ **अचो यत् ।३।१।९७ ॥** अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात् ॥ चेयम् । जेयम् । अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्⁵ । योगविभागोऽप्येवम् । तव्यदादिष्वेव यतोऽपि सुपठत्वात् ॥ **ईद्यति ।६।४।६५॥** यति परे आत ईत्स्यात् ॥ गुणः । देयम् । ग्लेयम् । **तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः⁶ * ॥** तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः⁷ । ण्यतापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः । 'जनिवध्योश्चेति निषेधात् ॥ **हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः * ॥** वध्यः । पक्षे वक्ष्यमाणो ण्यत् । घात्यः ॥ **पोरदुपधात् ।३।१।९८॥** पवर्गान्ताददुपधाद्यत्स्यात् ॥ ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् ॥ **नानुबन्धकृतमसारूप्यम्⁸ ।** अतो न ण्यत् । तव्यदादयस्तु स्युरेव ॥ **आङो यि ।७।१।६५ ॥** आङः परस्य लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते ॥ नुमि कृतेऽदुपधत्वाभावात् ण्यदेव । आलम्भ्यो गौः ॥ **उपात्प्रशंसायाम् । ७ । १ । ६६ ॥** उपलम्भ्यः साधुः । स्तुतौ किम्? उपलब्धुं शक्य उपलभ्यः ॥ **शकिसहोश्च । ३ । १ । ९९ ॥** शक्यम् । सह्यम् ॥ **गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । ३ । १ । १०० ॥** गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । **चरेराङि चागुरौ⁹ * ॥** आचर्यो देशः । गन्तव्य इत्यर्थः ॥ अगुरौ किम्? आचार्यो गुरुः ॥ यमेर्नियमार्थम्¹⁰ । सोपस-

---

१ **प्रेन्वनमिति ।** झल्परत्वाभावेन नानुस्वारः नुम्ग्रहणसामर्थ्यात् 'चुटुतुलशर्व्यवाये न' इत्यत्रत्यं तुपदं नुम्व्यतिरिक्ततवर्गपरमेव स्यादिति नकारव्यवधानेपि णत्वं स्याद् । अतो नुम्ग्रहणम् अनुस्वारपरं सत् प्रत्याख्येयम् अनुस्वारस्याट्त्वेन तद्व्यवधाने णत्वसिद्धेरिति भावः ॥ २ **प्रोम्भणमिति ।** नकारस्यानुस्वारे परसवर्णे तस्यासिद्धत्वादनुस्वारेणैव व्यवधानमिति भावः ॥ ३ **पूञ एवेति ।** "भादिषु पूञो ग्रहणं कर्तव्यम्" इति वार्तिकादिति भावः ॥ ४ **ण्यन्तभादीनामिति ।** ण्यन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वादप्राप्ते वचनम् ॥ ५ **शक्यमकर्तुमिति ।** ऋवर्णान्तादिव हलन्तादपि ण्यता बाधादिति भावः ॥ ६ **तकिशसीति ।** तके हसने । शसु हिंसायाम् । चते याचने । यती प्रयत्ने । जनी प्रादुर्भावे ॥ ७ **स्वरार्थ इति ।** "यतोऽनावः" इति आद्युदात्तार्थः ॥ ८ ननु "पोरदुपधात्" इति सूत्रं वासरूपसूत्रेण ण्यतो विकल्पेन बाधकं स्यादिति पक्षे ण्यदपि स्यादेवेति शङ्कामपाकर्तुमाह-**नानुबन्धेति ।** अस्याश्च परिभाषाया "ददातिदधात्योर्विभाषा" इति काप्वादशप्रत्ययविधायकसूत्रे पक्षे काभ्यनुज्ञानाय क्रियमाणं विभाषाग्रहणं ज्ञापकम् । अनुबन्धकृतेऽसारूप्ये तु कशयोरसारूप्यात् "वासरूपोऽस्त्रियाम्" इत्यनेनैव विकल्पस्य सिद्धतया तदनर्थकं स्यात् ॥ ९ **चरेराङीति ।** सोपसर्गार्थं वार्तिकम् ॥ १० **नियमार्थमिति ।** "पोरदुपधात्" इत्येव सिद्धेरिति भावः ॥

र्गोन्मा भूदिति। प्रयाम्यम्। निपूर्वात्स्यादेव। 'तेन न तत्र भवेद्विनियम्यमिति वार्तिकप्रयोगात्। एतेन 'अनियम्यस्य नायुक्तिः'। 'त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषेत्यादि व्याख्यातम्। नियमे साधुरिति वा॥ **अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु। ३। १। १०१॥** वदेर्नञि उपपदे वदः सुपीति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव सोऽपि गर्ह्यायामेवेत्युभयार्थं निपातनम्॥ अवद्यं पापम्॥ गर्ह्ये किम्? अनुद्यं गुरुनाम। तद्धि न गर्ह्यम्, वचनानर्हं च॥ 'आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च। श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः' इति स्मृतेः। पण्या गौः। व्यवहर्तव्येत्यर्थः। पाण्यमन्यत्। स्तुत्यर्हमित्यर्थः॥ अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये वृङो यत्। शतेन[1] वर्या कन्या। वृत्यान्या॥ **वह्यं करणम्।३।१। १०२॥** वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम्। करणं किम्? वाह्यम्। वोढव्यम्॥ **अर्यः स्वामिवैश्ययोः। ३। १। १०३॥** ऋ गतौ अस्माद्यत्। ण्यतोऽपवादः॥ अर्यः स्वामी वैश्यो वा॥ अनयोः किम्? आर्यो ब्राह्मणः। प्राप्तव्य इत्यर्थः॥ **उपसर्या काल्या प्रजने। ३। १। १०४॥** गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः। उपसर्या गौः। गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः। प्रजने काल्येति किम्? उपसार्या काशी। प्राप्तव्येत्यर्थः॥ **अजर्यं संगतम्। ३। १।१०५॥** नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत् संगतं चेद्विशेष्यम्। न जीर्यतीत्यजर्यम्। 'तेन संगतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतमिति भट्टिः।' मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्धेत्यत्र तु संगतमिति विशेष्यमध्याहार्यम्॥ संगतं किम्? अजरिता कम्बलः। भावे तु संगतकर्तृकेऽपि ण्यदेव। अजार्यं संगतेन॥ **वदः सुपि क्यप् च।३। १। १०६॥** उत्तरसूत्रादिह भाव इत्यपकृष्यते। वदेर्भावे क्यप् स्याच्चाद्यत् अनुपसर्गे सुप्युपपदे॥ ब्रह्मोद्यम्। ब्रह्मवद्यम्। ब्रह्म वेदः तस्य वदनमित्यर्थः। कर्मणि प्रत्ययावित्येके। उपसर्गे तु ण्यदेव। अनुवाद्यम्। अपवाद्यम्॥ **भुवो भावे।३।१।१०७॥** क्यप्स्यात्॥ ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम्। सुप्युपपदे इत्येव। भव्यम्॥ अनुपसर्ग एव। प्रभव्यम्॥ **हनस्त च। ३। १। १०८॥** अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप्स्यात्तकारश्चान्तादेशः। ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या। स्त्रीत्वं लोकात्॥ **एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्।३।१।१०९॥** एभ्यः क्यप्स्यात्॥ **ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्।६।१।७१॥** इत्यः। स्तुत्यः। शास इदङ्हलोः। शिष्यः। वृ इति वृञो ग्रहणम् न[2] वृङः। वृत्यः।

---

१ **शतेन वर्येति**। शतशब्दोऽत्रानियतपरः। कन्याया वरणे वरयितॄणां नियमो नास्तीति भावः। **वृत्यान्येति**। नच "एतिस्तुशास्-" इति सूत्रे वृञो ग्रहणस्य वक्ष्यमाणत्वात्, अत्र च वृङो ग्रहणमिति प्रत्युदाहरणमसङ्गतमिति वाच्यम्, सूत्रेऽनिरोधग्रहणसत्त्वे शब्दसामर्थ्यात् संभक्तिरूपार्थकस्यैव वृङो ग्रहणं तदनुक्तौ तु विनिगमनाविरहादुभयोर्ग्रहणेन प्रत्युदाहरणसङ्गतेः। "एतिस्तुशास्" इति सूत्रे वृग्रहणं पुंसि चरितार्थम्। अत्र "अवद्य-" इत्याद्यविभक्तिकनिर्देशेन स्त्रियामेव विधानात्। अत एव पुंसि "वार्या ऋत्विजः" इत्युक्तम्। "सुग्रीवो मम वर्योऽसौ भवता चारुविक्रमः" इत्यादिकविप्रयोगस्तु सूत्रे द्वन्द्वनिर्देशाभिप्रायेणेति दिक्॥ २ **न वृङ इति**। "वृञो ग्रहणं कर्तव्यम्" इतिवार्तिकमूलाद् व्याख्यानादिति भावः॥

वृङस्तु वार्या ऋत्विजः । आदृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यब्ग्रहणं परस्यापि ण्यतो बाधनार्थं अवश्यस्तुत्यः ॥ **शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति** काशिका ॥ शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । 'प्रशस्यस्य श्रः' । 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यत' इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् ॥ **आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम्** * ॥ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणादिषु । बाहुलकात्करणे क्यप् । 'अनिदितामिति नलोपः । आज्यम् ॥ **ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः । ३ । १ । ११० ॥** वृत्–वृत्यम् । वृध्–वृध्यम् । क्लृपिचृत्योस्तु । कल्प्यम् । चर्त्यम् । तपरकरणं किम् ? कॄत् । कीर्त्यम् । 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादय ' इति णिजभावे ण्यत् । णिजन्तात्तु यदेव ॥ **ई च खनः । ३ । १ । १११ ॥** चात् क्यप् ॥ आद्गुणः । खेयम् । इ चेति ह्रस्वः सुपठः ॥ **भृञोऽसंज्ञायाम् । ३ । १ । ११२ ॥** भृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा ॥ **समश्च बहुलम्** * ॥ संभृत्याः । संभार्याः । असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्तिकम् । असंज्ञायां किम् ? भार्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं 'भार्या वधूरिति । इह हि ' संज्ञायां समजेति क्यपा भाव्यम् । संज्ञापर्युदासस्तु पुंसि चरितार्थः । सत्यम् । बिभर्तेर्भृ इति दीर्घान्तात् क्र्यादेर्वा ण्यत् । क्यप् तु भरतेरेव । 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषया ॥ **मृजेर्विभाषा । ३ । १ । ११३ ॥** मृजेः क्यब्वा स्यात्पक्षे ण्यत् ॥ मृज्यः ॥ **चजोः[3] कु घिण्ण्यतोः।७।३।५२ ॥** चस्य जस्य च कुत्वं स्यात् घिति ण्यति च प्रत्यये परे ॥ 'मृजेर्वृद्धिः ' । मार्ग्यः ॥ **न्यङ्क्वादीनां च ।७।३।५३ ॥** कुत्वं स्यात् । न्यङ्कुः । नावञ्चेरित्युप्रत्ययः ॥ **राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याऽव्यथ्याः । ३ । १ । ११४ ॥** एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते ॥ राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा । लतात्मकः सोमो राजा स सूयते कण्ड्यतेऽत्रेत्यधिकरणे क्यप् । निपातनाद्दीर्घः । राजसूयः । राजसूयम् । अर्धर्चादिः ॥ सरत्याकाशे सूर्यः । कर्तरि क्यप् । निपातनादुत्वम् । यद्वा षू प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति क्यपो रुट् ॥ मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि नित्यं क्यप् । मृषोद्यम् । विशेष्यनिघ्नोऽयम् । 'उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः' ॥ रोचते रुच्यः ॥ गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम् । सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे स्वय-

---

१ **वार्या इति** । अत्र निरोधस्य विवक्षणेन "अवद्य–" इत्यस्य न प्राप्तिरिति भावः ॥ २ **ह्रस्वः सुपठ इति** । सूत्रे "ये विभाषा" इत्यात्त्वबाधनार्थं प्रश्लेषेण इकारद्वयपाठः । अन्यथा "ये विभाषा" इत्यस्य "ये" इति विषयसप्तम्याऽन्तरङ्गत्वम्, ईत्वस्य क्यपा सह विधानेन बहिरङ्गत्वमित्यात्त्वं स्यात् । भाष्ये तु क्यपा सहविधानादस्यैवान्तरङ्गत्वम्, "ये" इति परसप्तमीत्याश्रित्य दीर्घं प्रत्याख्यातम्, । नच "षत्वतुकोरसिद्धः" इत्यनेनासिद्धत्वात् तुगापत्तिरिति वाच्यम्, 'पदान्तपदाद्योरेवैकादेशोऽसिद्ध' इति सिद्धान्तात् । अन्यथा "वृक्षे छत्रम्" इत्यत्र ह्रस्वाश्रयो नित्यस्तुक् स्यात् । इष्यते तु वैकल्पिकः । इति मनोरमाकारः । वस्तुतस्तु विषयसप्तमीस्वीकारेऽपि जनादिसाहचर्येण यादिप्रत्ययोत्पत्तिपूर्वकाले नान्तस्यैवाऽऽत्त्वविधानेनाऽत्र तदप्राप्त्या ईत्वे आद्गुणेन रूपसिद्धेः ॥ इत्येतत्क्लेशपरिहारायैव दीर्घोच्चारणमिति नागेशोक्तो रम्यो मार्गः ॥ ३ **चजोरिति** । स्थानिनिमित्तयोर्यथासंख्यं न "रागात्" इत्यादिनिर्देशात् ॥

मेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः। कर्मकर्तरि॥ शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्याः। न व्यथते अव्यथ्यः॥ **भिद्योद्ध्यौ नदे। ३। १। ११५॥** भिदेरुज्झेश्च क्यप्। उज्झेर्धत्वं च॥ भिनत्ति कूलं भिद्यः। उज्झत्युदकमुद्ध्यः॥ नदे किम्? भेत्ता। उज्झिता॥ **पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे। ३। १। ११६॥** अधिकरणे क्यब्निपात्यते॥ पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः। सिध्यन्त्यस्मिन्सिध्यः॥ **विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु। ३। १। ११७॥** पूङ्नीजिभ्यः क्यप्॥ विपूयो मुञ्जः। रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः। विनीयः कल्कः। "पिष्ट औषधिविशेष इत्यर्थः। पापमिति वा। जित्यो हलिः। बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः। कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम्। अन्यत्र तु विपव्यम्। विनेयम्। जेयम्॥ **प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः। ३। १। ११८॥ छन्दसीति वक्तव्यम् *** ॥ प्रतिगृह्यम्। अपिगृह्यम्॥ लोके तु प्रतिग्राह्यम्। अपिग्राह्यम्॥ **पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च। ३। १। ११९॥** अवगृह्यम्। प्रगृह्यं पदम्। अस्वैरी परतन्त्रः। गृह्यकाः शुकाः। पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः। बाह्यायाम्। ग्रामगृह्या सेना। ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुन्नपुंसकयोर्न। पक्षे भवः पक्ष्यः। दिगादित्वाद्यत्। आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः। तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः॥ **विभाषा कृवृषोः। ३। १। १२०॥** क्यप्स्यात्॥ कृत्यम्। वृष्यम्। पक्षे—॥ **ऋहलोर्ण्यत्। ३। १। १२४॥** ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात्॥ कार्यम्। वर्ष्यम्॥ **युग्यं च पत्रे। ३। १। १२१॥** पत्रं वाहनम्। युग्यो गौः। अत्र क्यप् कुत्वं च निपात्यते॥ **अमावस्यदन्यतरस्याम्। ३। १। १२२॥** अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत्। वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते॥ अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावमावस्या। अमावास्या॥ ऋहलोर्ण्यत्॥ चजोरिति कुत्वम्। पाक्यम्॥ **पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः *** ॥ ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः॥ पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः॥ **समवपूर्वाच्च*** ॥ समवसर्ग्या॥ **न क्वादेः। ७। ३। ५९।** क्वादेर्धातोश्चजोः कुत्वं न॥ गर्ज्यम्। वार्तिककारस्तु चजोरिति सूत्रे निष्ठायामनिट इति पूरयित्वा न क्वादेरित्यादि प्रत्याचख्यौ। तेन अर्जितर्जिप्रभृतीनां न कुत्वम्। निष्ठायां सेट्त्वात्। ग्रुचुग्लुञ्चुप्रभृतीनां तु क्वादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव। सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तं तथापि [3]यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्॥ **अजिव्रज्योश्च। ७। ३। ६०॥** न कुत्वम्॥ समाजः। परिव्राजः॥ **भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः। ७। ३। ६१॥** एतयोरेतौ निपातौ। भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः। 'हलश्चेति घञ्। न्युब्जन्त्यस्मिन्निति न्युब्जः। उपतापो रोगः॥ पाण्युपतापयोः किम्? भोगः। समुद्गः॥ **प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे। ७। ३। ६२॥** एतौ निपातौ यज्ञाङ्गे॥ पञ्च

---

१ अयं पाठः शेखरस्थः॥ २ **पत्रं वाहनमिति।** पतन्त्यनेनेति व्युत्पत्तेः। "पत्रन्तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः" इति मेदिनी। **युग्य इति।** युज्यते शकटादिनेत्यर्थः॥ ३ **यथोत्तरं मुनीनामिति।** सूत्रदूषणाय वार्तिकस्य प्रवृत्तत्वात् भाष्यकृता च वार्तिकमते "शोक" इत्यस्यासिद्धिमाशङ्क्य सूत्रमतेऽपि ण्यति कुत्ववारणाय नियमार्थमावश्यकेन "शुचेर्घञि" इति वचनेन समाधानाद् वार्तिकमतस्यैवाभ्यनुज्ञानाच्चेति भावः॥ ४ **न्युब्जन्तीति।** चेष्टारहिता अवाङ्मुखाः शेरते इत्यर्थः॥

प्रयाजाः । त्रयोऽनुयाजाः । यज्ञाङ्गे किम् ? प्रयागः । अनुयागः ॥ **वञ्चेर्गतौ । ७ ।३।६३ ॥** कुत्वं न ॥ वञ्च्यम् ॥ गतौ किम् ? वङ्क्यं काष्ठम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः ॥ **ओक उचः के ।७।३।६४ ॥** उचेर्गुणकुत्वे निपात्येते के परे ॥ ओकः शकुन्तवृषलौ । इगुपधलक्षणः कः । घञा सिद्धेऽन्तोदात्तार्थमिदम् ॥ **ण्य आवश्यके । ७ । ३ । ६५ ॥** कुत्वं न ॥ अवश्यपाच्यम् ॥ **यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ।७।३।६६ ॥** ण्ये कुत्वं न ॥ याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः । ऋच् । अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽप्यत एव ज्ञापकात् ण्यत् ॥ **त्यजेश्च*** ॥ त्याज्यम् ॥ त्यजिपूज्योश्चेति काशिका ॥ तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यम् ॥ भाष्यानुक्तत्वात् । **ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसंख्यान**मिति हि भाष्यम् ॥ **वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । ७ । ३ । ६७ ॥** वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु वाक्यम् ॥ **प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे । ७ । ३ ।६८ ॥** प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः । नियोक्तुं शक्यो नियोज्यो भृत्यः ॥ **भोज्यं भक्ष्ये ।७।३।६९ ॥** भोग्यमन्यत् । **ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम्*** ॥ लाप्यम् । दभिर्धातुष्वपठितोऽपि वार्तिकबलात्स्वीकार्यः । दाभ्यः ॥ **ओरावश्यके । ३ । १ । १२५॥** उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत्स्यादवश्यंभावे द्योत्ये । लाव्यम् । पाव्यम् ॥ **आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च । ३ । १ । १२६ ॥** षुञ् । आसाव्यम् । यु मिश्रणे । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । त्राप्यम् । चाम्यम् ॥ **आनाय्योऽनित्ये । ३ । १ । १२७ ॥** आङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते ॥ दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् । स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् । आनेयोऽन्यो घटादिः । वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च ॥ **प्रणाय्योऽसंमतौ । ३ । १ । १२८ ॥** संमतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा भोगेष्वादरोऽपि संमतिः । प्रणाय्यश्चोरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । प्रणेयोऽन्यः ॥ **पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु । ३ । १ । १२९ ।** मीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । ण्यत् धात्वादेः पत्वं च । 'आतो युगिति युक् ॥ सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सान्नाय्यं हविर्विशेषः । ण्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते ॥ निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निकाय्यो निवासः । अधिकरणे ण्यत् आय् धात्वादेः कुत्वं च निपात्यते ॥ धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक् ॥ **क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ । ३ । १ । १३० ॥**

---

१ **चिन्त्यमिति** । पूजेर्नित्यण्यन्तत्वेन तद्ग्रहे फलाभाव इति भावः । तदाह-**भाष्येति** । २ **स्वीकार्य इति** । तथा च प्रयुज्यते-"न तानशन्ति न दभाति तस्करः" इति । "विष्णुर्गोपा अदाभ्यः" इति च ॥ "पोरदुपधात्" इति यति प्राप्ते वचनम् ॥ ३ **आनाय्य इति** । आनीयते इत्यानाय्यः । दक्षिणाग्नितः संस्कृताग्नेर्नाम तदाह-**दक्षिणाग्निविशेषेति ॥ गार्हपत्यादिति** । गृहपतिना संयुक्तो गार्हपत्यः । "गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः" (४ । ४ । ९० ।) **वैश्यकुलादेरिति** । वित्तवद्वैश्यकुलादेरित्यर्थः । आदिना भ्राष्ट्रपरिग्रहः ॥ ४ "**सम्मतिः**" इत्यत्र सम्पूर्वकान्मनधातोः प्रीतिभवनानुकूलव्यापारार्थकात् कर्मणि बाहुलकात् क्तिन् । भावे क्तिन्प्रत्ययेनैवेष्टसिद्धौ तावत्पर्यन्तानुसरणं व्यर्थमित्याशयेनाऽऽह-भोगेष्वादरोऽपीति । **प्रणेयोऽन्य इति** । घटादिरिति शेषः । अत्र कर्मणि यत् ॥ ५ **धीयतेऽनयेति** । पुष्यते इत्यर्थः । **धाय्या ऋगिति** । "स्त्रीत्वं दर्शयितुमविवक्षितत्वात् सन्व्यभावः । सामिधेनीनां मध्ये ऋग्विशेषः । समिधामाधानी सामिधेनी । "समिधामाधाने षेण्यण्" षित्त्वाद् ङीष् । "हलस्तद्धितस्य" इति यलोपः ॥

कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः । संचीयतेऽसौ संचाय्यः ॥ **अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ।३ । १ । १३१ ॥** अग्निधारणार्थे स्थलविशेषे एते साधवः । अन्यत्र तु परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् ॥ **चित्याग्निचित्ये च । ३ । १ । १३२ ।** चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ॥ **प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६३ ॥** त्वया गन्तव्यम् । गमनीयम् । गम्यम् । इह लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिः 'स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्वचिन्नेति ज्ञापयति । तेन क्त्ल्युट्तुमुन्खलर्थेषु नेति सिद्धम् ॥ **अर्हे कृत्यतृचश्च । ३ ।३।१६९ ।** स्तोतुमर्हः स्तुत्यः । स्तुतिकर्म । स्तोता । स्तुतिकर्ता । लिङा बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोर्विधिः ॥ **भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा । ३ । ४ । ६८ ॥** एते कृत्यान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते ॥ पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः । भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा । गायतीति गेयः साम्नामयम् । गेयं सामानेन वा इत्यादि ॥ **शकि लिङ् च । ३ । ३ । १७२॥** चात्कृत्याः ॥ वोढुं शक्यो वोढव्यः वहनीयो वाह्यः । लिङा बाधा मा भूदिति कृत्योक्तिः ॥ लाघवादनेनैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे कृत्याश्चेति सुत्यजम् । अर्हे कृत्यतृचोर्ग्रहणं च ॥

इति कृत्यप्रकरणम् ।

अथ कृदन्तप्रकरणम् ।

ण्वुल्तृचौ । ३ । १।१३३॥ धातोरेतौ स्तः ॥ 'कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे । 'युवोरनाकौ' । कारकः । कर्ता । वोढुमर्हो वोढा । कारिका । कर्त्री । ' गाङ्कुटेति ङित्त्वम् । कुटिता ।

१ सर्वोपकारकत्वात् प्रकरणान्ते आह-**प्रैषातिसर्गेति** ॥ २ **लोटा बाधेति** । लोटस्तत्र विशिष्य विधानादिह प्राप्तो बाधो नेत्यर्थः ॥ ३ ननु वासरूपन्यायेन बाधाभावसिद्धौ पुनरपि कृत्यग्रहणवैयर्थ्यमत आह-**स्त्र्यधिकारादिति** । अत्र "स्त्र्यधिकारादूर्ध्वम्" इति "अस्त्रियाम्" इत्यस्यार्थकथनम् । ज्ञाप्यांशस्तु "वासरूपविधिः क्वचिन्न" इत्येव ॥ ४ **इति कृत्यप्रेति** । नच " कृत्याः प्राङ्ण्वुलः " इत्युपादानात् कृत्याधिकारस्य प्रागेव निवृत्तेः "भव्यगेय-" इति सूत्रस्य कृत्येषु व्युत्पादनमनुचितमिति वाच्यम्, "कर्तरि कृत्" इति सूत्रभाष्ये "कर्तरि" इति सूत्रस्य "अनिर्दिष्टार्थाः" इति न्यायेन प्राप्तस्य स्वार्थत्वस्य वारकतया सार्थकत्वमुक्त्वा घञ्विधायकेन "भावे" इति सूत्रेण ज्ञापकेन पुनः स्वार्थत्वाप्रसङ्गमाशङ्क्य-"उक्तो भावभेदो भाष्ये" इत्यनेन तस्य सूत्रस्य चारितार्थ्यं प्रदर्श्य कृतां स्वार्थिकत्वापत्तिवारकतया "कर्तरि" इत्यावश्यकमित्युक्तम् । ततः ल्युन्विधायके "आढ्य-" इति सूत्रे "करणे" इति पाठेन कृत्यविषये "तयोः-" इत्यनेन विशेषविहितेन बाधे सिद्धे "तयोरेव" इति सूत्रस्थैवकारस्य "तच्च भव्याद्यर्थम्" इत्यनेन कृत्यसंज्ञया कृत्संज्ञायाः समावेशसूचनेन, "गेयो माणवकः साम्नाम्" "गेयानि माणवकेन सामानि" इत्युदाहरणप्रदर्शनेन च, भव्यादीनामपि कृत्यान्तत्वमनुमीयते इत्यभिप्रायेण "भव्य-" इति सूत्रस्य कृत्यप्रक्रियायां व्युत्पादनात्" "भव्यादिघटका यदादयः-कृत्याः, कर्त्रर्थाबाधककर्मार्थिकत्वतात्पर्यकत्वात्" इति न्यायस्य ध्वननादिति ॥ इति भैरवमिश्राः ॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥ ५ **ण्वुल्तृचाविति** । इमौ वर्तमानकाल एव भवतः, अन्यत्रानभिधानात् । तथाच भाष्ये "तृजादिषु वर्तमानकालोपादानं कर्तव्यम्" न कर्तव्यम् "अन्येषां प्रत्ययानां कालमात्रे दर्शनात्, चर्चापारः" इत्युक्तम् ॥ "अन्येषाम्" इत्यस्य । ण्वुल्तृज्व्यतिरिक्तानामित्यर्थः । एतेन यदि वर्तमानकालोपादानं क्रियते तदा तस्याधिकारत्वात् प्रत्ययान्तरेषु दोषः स्यादिति वर्तमानाधिकारो न कार्यः, अनयोः कालान्तरे अनभिधानमिति ध्वनितम् ॥

अञ्णिदित्युक्तेर्न ङित्त्वम् । कोटकः । विज इट् । विजिता । 'हनस्तोऽचिण्णलोः'।घातकः । 'आतो युक्'–दायकः । 'नोदात्तोपदेशस्येति न वृद्धिः–शमकः । दमकः । अनिटस्तु नियामकः ॥ 'जनिवध्योश्च' । जनकः । 'वधे हिंसायाम्' वधकः ॥ 'रधिजभोरचि' रन्धकः । जम्भकः । 'नेटयलिटि रधेः' । रधिता । रद्धा । 'मस्जिनशोरिति नुम् । मङ्क्ता । नंष्टा । नशिता । 'रभेरशब्लिटोः' रम्भकः । रब्धा । 'लभेश्च' लम्भकः । लब्धा । 'तीषसह' एषिता । एष्टा । सहिता । सोढा । 'दरिद्रातेरालोपः'–दरिद्रिता । ण्वुलि न । दरिद्रायकः ॥ 'कृत्यल्युट' इत्येव सूत्रमस्तु । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात् । एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । कर्मणि ण्वुल् ॥ **क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदविषयात्कृत इण्निषेधो वाच्यः** * ॥ प्रक्रन्ता । कर्तरीति किम् ? प्रक्रमितव्यम् । आत्मनेपदेति किम् ? संक्रमिता ॥ अनन्यभावे विषयशब्दः । तेन 'अनुपसर्गाद्वेति विकल्पार्हस्य न निषेधः । क्रमिता । तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम् । तेन क्रन्तेत्यपीति केचित् ॥ गमेरिडित्यत्र परस्मैपदग्रहणं तङानयोरभावं लक्षयति । सञ्जिगमिषिता ॥ एवं 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' । विवृत्सिता ॥ यङन्तात् ण्वुल् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पापचकः । यङ्लुगन्तात्तु पापाचकः ॥ **नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ ॥** नन्द्यादेर्ल्युर्ग्रह्यादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात् ॥ नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । मधुसूदनः । विशेषेण भीषयते इति विभीषणः । लवणः । नन्द्यादिगणे निपातनाण्णत्वम् ॥ ग्राही । स्थायी । मन्त्री ।

---

१ **वध हिंसायामिति** । अत एव "जनिवध्योः–" इत्यत्र वधिग्रहणं चरितार्थम्, वधादेशे त्वल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्सिद्धम् । एतेनार्धधातुके प्रयोगो नेत्यपास्तम् । इदं सर्वं वृत्तौ स्पष्टम् ॥ परे तु–एवं सति "चक्षिङ्" इति सूत्रे "बहुलं तण्यन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम्" इति वार्तिके "वधक" ग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः, अनेन धातुना सिद्धत्वात् । "घातकः" इति त्विष्यत एव, बाहुलकाद् वधकमित्युपादाय "ण्वुलि वधादेशः" इति कैयटः । तथा स्थानिवत्सूत्रे वार्तिकम्–"वध्यादेशे वृद्धितत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः" "वधकं पुष्करम्" इति । "अन्योऽयं किदौणादिको वधकशब्दो रुचक इति यथा" इति भाष्यं चासङ्गतं स्यात् । तस्मादयं निर्मूलः । आर्धधातुके वा प्रयोगो निर्मूलः । "जनिवध्योश्च" इति सूत्रे वधिग्रहणं तु "आदेशो हलन्तः" इत्यभिप्रायेण । अत एव "हनो वध–" इति सूत्रे "किमयमदन्त आहोस्विद् व्यञ्जनान्तः, किञ्चातः, यदि व्यञ्जनान्तः, वृद्धितत्वप्रतिषेध इड्विधिश्च, अथादन्तो न दोषः" इति भाष्यमुपादाय कैयट आह–"अवधीदित्यत्र हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति, तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः वधक इति ण्वुलि "बहुलं तणि" इति वधादेशे "अत उपधायाः" इति प्राप्ता वृद्धिः "जनिवध्योश्च" इति प्रतिषिध्यते, स्थानिवद्भावाद् "हनस्त–" इति तत्वं प्राप्तं तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः, अवधीदित्यादावेकाच्त्वादिण्निषेधे प्राप्ते इड् विधेयः, अदन्तत्वे त्वल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद् वृद्ध्याद्यभाव इड्भावश्च" इति । एवञ्चादन्तत्वपक्षे "वधिग्रहणं सूत्रे न कर्तव्यम्" इति स्पष्टमेवोक्तमिति वृत्तिश्चिन्त्येत्याहुः ॥ (इति ल० श०) ॥ २ **अनन्यभाव इति** । वर्तत इति शेषः । तदन्याविषयत्वे सति तद्विषयत्वमनन्यभावः ॥ ३ **तङानयोरभावमिति** । फलोपहिततङाननिमित्तत्वाभावं लक्षयतीत्यर्थः ॥ ४ **पापाचक इति** । यङ्लुकोऽत्रानैमित्तिकत्वात् "न धातु–" इति निषेधो न, इग्लक्षणत्वाभावाच्च ॥ ५ **जनमर्दयतीति** । 'अर्द हिंसायाम् ॥ ६ **मधुसूदन इति** । मधुर्नामासुरस्तं सूदयतीति मधुसूदनः । "सात्पदाद्योः" इति षत्वनिषेधः ॥

विशयी। वृद्ध्यभावो निपातनात्, विषयी। इह षत्वमपि॥ परिभावी। परिभवी। पाक्षिको वृद्ध्यभावो निपात्यते॥ पचादिराकृतिगणः 'शिवशमरिष्टस्य करे' 'कर्मणि घटोऽठच्' इति सूत्रयोः करोतेर्घटश्चाच्प्रयोगात्। अच्प्रत्यये परे यङ्लुग्विधानाच्च। केषांचित्पाठस्त्वनुबन्धासञ्जनार्थः। केषांचित्प्रपञ्चार्थः। केषांचिद्बाधकबाधनार्थः। पचतीति पचः। नदट्, चोरट्, देवट्, इत्यादयष्टितः। नदी। चोरी। देवी। दीव्यतेः 'इगुपधेति कः प्राप्तः। जारभरा। श्वपचा। अनयोः 'कर्मण्यण्' प्राप्तः। न्यङ्क्वादिषु पाठात् श्वपाकोऽपि। 'यङोऽचि चेति लुक्। 'न धातुलोपे' इति गुणवृद्धिनिषेधः। चेक्रियः। नेन्यः। लोलुवः। पोपुवः। मरीमृजः॥ **चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्येति वक्तव्यम्** *॥ आगमस्य[2] दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासह्रस्वो हलादिःशेषश्च न। चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः॥ **हन्तेर्घत्वं च** *॥ घत्वमभ्यासस्य, उत्तरस्य तु 'अभ्यासाच्चेति कुत्वम्। घनाघनः॥ **पाटेर्णिलुक्चोक्च दीर्घश्चाभ्यासस्य** *॥ पाटूपटः। पक्षे चरः। चलः। पतः। वदः। हनः। पाटः। 'रात्रेः कृतीति वा मुम्। रात्रिंचरः। रात्रिचरः॥ **इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः। ३।१।१३५॥** एभ्यः कः स्यात्॥ क्षिपः। लिखः। बुधः। कृशः। ज्ञः। प्रीणातीति प्रियः। किरतीति किरः। वासरूपविधिना ण्वुल्तृचावपि। क्षेपकः। क्षेप्ता॥ **आतश्चोपसर्गे। ३।१।१३६॥** कः स्यात्॥ श्याद्व्यधेति णस्यापवादः॥ सुग्लः। प्रज्ञः॥ **पाघ्राध्माधेट्दृशः शः। ३।१।१३७॥** पिबतीति पिबः। जिघ्रः। धमः। धयः। धया कन्या। धेटष्टित्वात् स्तनन्धयीति खशीव ङीप् प्राप्तः। खशोऽन्यत्र नेष्यत इति हरदत्तः[3]। पश्यतीति पश्यः॥ घ्रः संज्ञायां न। व्याघ्रादिभिरिति निर्देशात्॥ **अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च। ३।१।१३८॥** शः स्यात्॥ लिम्पः। विन्दः। धारयः। पारयः। वेदयः। उदेजयः। चेतयः। सातिः सुखार्थः सौत्रो हेतुमण्ण्यन्तः। सातयः। वाऽसरूपन्यायेन क्विपि सात् परमात्मा। सात्वन्तो भक्ताः॥ षह मर्षणे चुरादिः। हेतुमण्ण्यन्तो वा। साहयः॥ अनुपसर्गात्किम्? प्रलिपः॥ **नौ लिम्पेर्वाच्यः** *॥ निलिम्पा देवाः॥ **गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्** *॥ गोविन्दः। अरविन्दम्॥ **ददातिदधात्योर्विभाषा। ३।१।१३९॥** शः स्यात्॥ ददः। दधः। पक्षे वक्ष्यमाणो णः। अनुपसर्गादित्येव। प्रदः। प्रधः॥ **ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः। ३।१।१४०॥** इतिशब्द आद्यर्थः। ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो णः स्याद्वा। पक्षेऽच्॥ ज्वालः। ज्वलः। चालः। चलः॥ अनुपसर्गादित्येव। उज्ज्वलः॥ **तनोतेरुपसंख्यानम्** *॥ इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न संबध्यते। अवतनोतीत्यव-

---

१ **षत्वमपीति।** "निपातनात्" इत्यनुकृष्यते॥ २ **आगमस्येति।** नच दीर्घागमोच्चारणं सवर्णदीर्घव्यावृत्तये भवत्विति वाच्यम्, "अनन्तरस्य" इति न्यायेन हलादिः शेषस्यैव बाधकत्वात्॥ ३ **हरदत्त इति।** अत्रारुचिबीजं तु "टिड्ढ–" इति सूत्रे टिदावयवयवाकारस्यैव ग्रहणं भाष्यप्रामाण्यात्। टित्त्वसामर्थ्यादिति चेत् "धया" इत्यत्राप्यापत्तेः। कथं तर्हि "स्तनन्धयी" इति चेत् गौरादित्वेनेति गृहाण। स्वरकृतविशेषोऽपि न, "अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः" इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरविधानादिति दिक्॥

तानः ॥ **श्याद्व्यधास्रुसंस्रवतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च । ३ । १ । १४१** ॥ श्यै-ङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् ॥ श्यैङोऽवस्यतेश्चादन्तत्वात्सिद्धे पृथग्ग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः ॥ आत् । दायः । धायः । व्याधः । स्रु गतौ । आङ्पूर्वः संपूर्वश्च । आस्रावः । संस्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥ **दुन्योरनुपसर्गे । ३ । १ । १४२** ॥ णः स्यात् ॥ दुनोतीति दावः । नीसाहचर्यात्सानुबन्धकाद् दुनोतेरेव णः । दवतेस्तु पचाद्यच् । दवः । नयतीति नायः । उपसर्गे तु प्रदवः । प्रणयः॥ **विभाषा ग्रहः ।३।१।१४३** ॥ णो वा ॥ पक्षेऽच् ॥ व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः ॥ भवतेश्चेति काशिका ॥ भवो देवः संसारश्च । भावाः पदार्थाः । भाष्यमते तु प्राप्त्यर्थाच्चुरादिण्यन्तादच् । भावः ॥ **गेहे कः । ३ । १ । १४४** ॥ गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् ॥ गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् । तात्स्थ्याद् गृहा दाराः ॥ **शिल्पिनि ष्वुन् । ३ । १ । १४५** ॥ क्रियाकौशलं शिल्पं तद्वत्कर्तरि ष्वुन् स्यात् ॥ **नृतिखनिरञ्जिभ्य एव *** ॥ नर्तकः । नर्तकी । खनकः । खनकी ॥ **असि अकेऽने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः *** ॥ रजकः । रजकी ॥ भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव ष्वुन् । रञ्जेस्तु 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरिति क्वुन् । टाप् । रजिका । पुंयोगे[१] तु रजकी ॥ **गस्थकन् ।३।१।१४६॥** गायतेस्थकन् स्यात् शिल्पिनि कर्तरि ॥ गाथकः ॥ **ण्युट् च ।३।१।१४७** ॥ गायनः । टित्त्वाद्गायनी ॥ **हश्च व्रीहिकालयोः ।३।१।१४८** ॥ हाको हाङश्च ण्युट् स्यात् व्रीहौ काले च कर्तरि ॥ जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोति वा ॥ **प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ।३ । १ । १४९** ॥ समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः । सरकः । लवकः ॥ **आशिषि च । ३।१ । १५०** ॥ आशीर्विषयार्थवृत्तेर्धातोर्वुन् स्यात्कर्तरि ॥ जीवतात् जीवकः । नन्दतात् नन्दकः । आशीः प्रयोक्तुर्धर्मः । आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः ॥ **कर्मण्यण् । ३ ।२।१** ॥ कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् ॥ उपपदसमासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्न[२] ॥ **शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः *** ॥ अणोऽपवादार्थं वार्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा । कल्याणाचारा ॥ **ईक्षिक्षमिभ्यां च *** ॥ सुखप्रतीक्षा । बहुक्षामा । कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति ॥ **ह्वावामश्च । ३ । २ । २** ॥ अण्

---

१ ननु भाष्यमते "रजकी" इति न स्यादत आह-**पुंयोगे त्विति** । तत्रैवेत्यर्थः । "रजनी" इत्यत्र तु गौरादित्वात् ङीष् इति बोध्यम् ॥ २ **आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्नेति** । अनभिधाने मानं तु प्रकृतसूत्रस्थभाष्यमेव । तत्र हि "कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति वक्तव्यम्" इह मा भूत् आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृणोति, ग्रामं गच्छतीति । ततः-कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति चेद् "वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानम्" वेदाध्यायः चर्चापारः । "ह्रग्रहिनीवहिभ्यश्चेति वक्तव्यम्" भारहरः कमण्डलुग्राहः । उष्ट्रप्रणायः । भारवाहः । "अपरिगणनं वा" नवार्थः परिगणनेन कस्मान्न भवति, आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृणोति, ग्रामं गच्छतीति । "अनभिधानात्" अनभिधानादेवात्र न भविष्यतीति ॥

स्यात् ॥ कापवादः । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥ **आतोऽनुपसर्गे कः ।३।२।३॥** आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाऽण् ॥ आतो लोपः । गोदः । पार्ष्णित्रम् । अनुपसर्गे **किम् ?** गोसन्दायः ॥ **कविधौ सर्वत्र संप्रसारणिभ्यो डः * ॥** ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः[1] । सर्वत्रग्रहणात् 'आतश्चोपसर्गे' । आह्वः । प्रह्वः ॥ **सुपि स्थः ।३।२।४॥** सुपीति योगो[2] विभज्यते । सुपि उपपदे आदन्तात्कः स्यात् ॥ द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । समस्थः । विषमस्थः ॥ ततः **स्थः** ॥ सुपि तिष्ठतेः कः स्यात् ॥ आरम्भसामर्थ्याद्भावे[3] । आखूनामुत्थानमाखूत्थः ॥ **प्रष्ठोऽग्रगामिनि ।८।३।९२॥** प्रतिष्ठत इति प्रष्ठो गौः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । अग्रेति किम् ? प्रस्थः[4] ॥ **अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ।८।३।९७॥** स्थ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा एभ्यः स्थस्य सस्य षः स्यात् ॥ द्विष्ठः[A] । त्रिष्ठः । इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य संबन्धः ॥ **तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ।३।२।५॥** तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोराभ्यां कः स्यात् ॥ **आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्* ॥** तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव । यश्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः ॥ **कप्रकरणे [B]मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् * ॥** मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः । आकृतिगणोऽयम् ॥ महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ॥ **प्रे दाज्ञः ।३।२।६॥** दारूपाज्जानातेश्च प्रोपसृष्टा-

---

A द्वयोस्तिष्ठतीति विग्रहः । एवम्–अम्बष्ठः । आम्बष्ठः गोष्ठः । भूमिष्ठः । सव्यष्ठः । अपष्ठः । कुष्ठः । शेकुष्ठः । शङ्कुष्ठः । अङ्गुष्ठः । मञ्जिष्ठः । पुञ्जिष्ठः । परमेष्ठः । बर्हिष्ठः । दिविष्ठः । अग्निष्ठः ॥ B मूलविभुज, नखमुच, काकगुह, कुमुद, महीध्र, कुध्र, गिल । आकृतिगणोऽयम् ॥

---

१ **ब्रह्मज्य इति** । नच कप्रत्यये आकारलोपेनेदं सिद्धमिति वाच्यम्, तथा सति सम्प्रसारणे इयङादेशे च "जियः" इत्यापत्तेः । "एरनेकाच" इति यण् तु नाशङ्क्यः, अङ्गस्यैकाच्त्वात् । ज्याधातोरेव प्रत्ययविधानात् । नच कर्मण्यधिकारे अकर्मकाज् ज्याधातोः कथं विधानमिति वाच्यम्, वचनसामर्थ्यात् । किञ्च ब्रह्म प्राप्तुं जिनातीत्यर्थान्न दोषः । वस्तुतस्तु अकर्मकेषु "सुपि" इत्यस्यैव सम्बन्ध इति न शङ्कावसरोऽपि ॥ २ **योगो विभज्यते इति** । इदं च विभक्तसूत्रं केवलोपसर्गे न प्रवर्तते "आतश्चोपसर्गे" इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । नापि कर्मण्युपपदे "आतोऽनुपसर्गे कः" इत्यारम्भसामर्थ्यात् ॥ ३ **आरम्भसामर्थ्यादिति** । "सुपि–" इत्यनेन सिद्धेऽस्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । आरम्भसामर्थ्यात् पूर्वापेक्षया "स्थः" इति सूत्रविषये किञ्चिद् वैलक्षण्यमवश्यं वाच्यम् एवं चार्थनियामकस्य "कर्तरि" इत्यस्यानुपस्थितिरेव कल्प्यते । एवंचानिर्दिष्टार्थत्वाद् "भावे" इति लब्धम् । अत एवैतद्विहितप्रत्ययान्तस्य नित्यैकवचनान्तत्वमेव । लिङ्गसिद्धिस्तु लोकाश्रयत्वात् । उपपदसमाससिद्धिफलकश्चायं योगः । तेन "घञर्थे कविधानम्" इत्यनेन सिद्धिर्न शङ्कनीया । "घञर्थे कविधानम्" इत्यस्य कर्तृकारकार्थत्वात् ॥ ४ **प्रस्थ इति** । प्रतिष्ठतेऽस्मिन् धान्यादिकमित्यर्थे प्रस्थशब्दसिद्धिः ॥ ५ **प्रे दाज्ञ इति** । जनेर्नायं निर्देशः, "खनो घ च" इत्यादौ धातुनिर्देशेऽल्लोपाकरणात् । व्याख्यानाच्च ॥

त्कर्मण्युपपदे कः स्यादणोऽपवादः ॥ सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । अनुपसर्ग इत्युक्तेः[1] प्रादन्यस्मिन्सति न कः । गोसंप्रदायः ॥ **सामि ख्यः । ३ । २ । ७** ॥ गोसंख्यः ॥ **गापोष्टक् ।३।२।८ ॥** अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात्कर्मण्युपपदे ॥ सामगः । सामगी । उपसर्गे तु सामसङ्गायः ॥ **पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम् *** ॥ सुरापी । शीधुपी । अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा ॥ **हरतेरनुद्यमनेऽच् । ३ । २ । ९** ॥ अंशहरः । अनुद्यमने किम् ? भारहारः ॥ **शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम् *** ॥ शक्तिग्रहः[2] । लाङ्गलग्रहः ॥ **सूत्रे[3] च धार्येऽर्थे *** ॥ सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राणेव । सूत्रग्राहः ॥ **वयसि च । ३ । २ । १०** ॥ उद्यमनार्थं सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ॥ **आङि ताच्छील्ये । ३ । २ । ११** ॥ पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः । ताच्छील्ये किम् ? माराहारः ॥ **अर्हः । ३ । २ । १२** ॥ अर्हतेरच् स्यात्कर्मण्युपपदे ॥ आणोऽपवादः । पूजार्हा ब्राह्मणी ॥ **स्तम्बकर्णयो रमिजपोः । ३ । २ । १३** ॥ **हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् *** ॥ स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो हस्ती । तत्पुरुषे कृतीति हलदन्तादिति वा ङेरलुक् । कर्णेजपः सूचकः ॥ **शमि धातोः संज्ञायाम् । ३ । २ । १४** ॥ शम्भवः शम्वदः । पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । कृञो हेत्वादिषु टो मा[4] भूत् । शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला ॥ **अधिकरणे शेतेः । ३ । २ । १५** ॥ खे शेते खशयः ॥ **पार्श्वादिषूपसंख्यानम् *** ॥ पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण शेते उदरशयः ॥ **उत्तानादिषु[5] कर्तृषु *** ॥ उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्य स अवमूर्धा । अधोमुखः शेते इत्यर्थः ॥ **गिरौ डश्छन्दसि *** ॥ गिरौ शेते गिरिशः ॥ कथं तर्हि गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीति ? गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वाच्छः ॥ **चरेष्टः।३।२।१६॥** अधिकरणे उपपदे ॥ कुरुचरः । कुरुचरी ॥ **भिक्षासेनादायेषु च । ३ । २ । १७** ॥ भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः[6] । कथं 'प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति ? पचादिषु चरडिति पाठात् ॥ **पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः । ३ । २ । १८** ॥ पुरस्सरः । अग्रतस्सरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः । सूत्रेऽग्रे इति एदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि 'यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारमिति । बाहुलकादिति हरदत्तः[7] ॥ **पूर्वे कर्तरि।३।२।१९** कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सर्तेष्टः स्यात् ॥ पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्तरि किम् ? पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः ॥ **कृञो[8] हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ३ । २ । २०** ॥ एषु द्योत्येषु

---

१ **इत्युक्तेरिति** । अनुवृत्तेरित्यर्थः ॥ २ **शक्तिलाङ्गलेति** । उद्यमनार्थं वचनम् ॥ ३ **सूत्रे चेति** । धार्यर्थे गम्यमाने सति सूत्रशब्द उपपदे इत्यर्थः ॥ ४ **टो मा भूदिति** । परत्वादिति भावः ॥ ५ **उत्तानादिष्विति** । कर्तृभूतेषु उत्तानादिषूपपदेष्वित्यर्थः ॥ ६ **आदायचर इति** । गृहीत्वा गच्छतीत्यर्थः । सेनाचर इत्यस्य सेनायां भ्रमतीत्यर्थः ॥ ७ **हरदत्त इति** । अत्रारुचिः-"अग्रेसर" इत्यस्यालुका सिद्धया एदन्तत्वनिपातने न मानम् । पूर्वनिपातस्तु बहुशो व्यभिचरित इति ॥ ८ **कृञो हेत्विति** । हेतुः कारणमात्रम् । आनुलोम्यमाराध्यचित्तानुवर्तनम् ॥

करोतेष्टः स्यात् ॥ 'अतः कृकमीति सः। यशस्करी विद्या ॥ श्राद्धकरः। वचनकरः ॥ **दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजंघाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु। ३। २। २१॥** एषु कृञष्टः स्यात् अहेत्वादावपि ॥

---

१ ताच्छील्य उदाहरणमाह-**श्राद्धकर इति।** अत्रायं निष्कर्षः। "श्राद्धमिति शब्दो वाचको यस्य तत्कर्म श्राद्धशब्दम्" इति मदनपारिजातः। मनुसम्मतमापस्तम्बीयवचनमपि पूर्वोक्तेऽर्थे मानम्। यथा-"अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसार्थं तत्र पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थे मासि मासि कार्यमपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयान्" इति। यद्यपि श्रद्धायुक्तस्य यावत्कर्मण एव श्राद्धशब्देन भवति बोधस्तथापि "अकालमृत्यु-" रितिपदवत् श्राद्धशब्दं पारिभाषिकं मत्वा शास्त्रीयपितृकृत्यमेव श्राद्धशब्द वाच्यम्। यथा "अकालमृत्यु" रितिपदस्य विना कालं मरणमिति नार्थः "**स जातो यावदायुषं जीवति**" इति श्रुतिमूलकेन "**नाकाले म्रियते जन्तुः प्राप्ते काले न जीवति**" इति वचनेन विरोधात्। किंतु पशु-पक्षि-मकर-मृग-शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-पतन-अनशन-वज्र-अग्नि-विष-बन्धन-जल-शर-प्रभृतिजन्यं यन्मरणं तदेव अकालमृत्युशब्दाभिधेयम्, तथैव श्रद्धायुक्तस्य कर्ममात्रस्य श्राद्धेति नाम नास्ति किं तु पितृकृत्यस्यैवेति तात्पर्यम् ॥ अत एव कोशकारेणापि-"श्राद्धं तत्कर्मशास्त्रतः" इति कथितम्। ब्रह्मपुराणेऽपि-"**देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत्, पितॄनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम्**" इति वाक्येन पितृकृत्यस्यैव श्राद्धाभिधेयत्वं कथितम्। "**कर्मणा पितृलोकः**" (बृहदारण्यक) "**दक्षिणाप्रवणो वै पितृलोकः**" इत्यादिश्रुतिभ्यः स्पष्टमेव स्वतन्त्रः पितृलोकः प्रतीयते। यस्य अर्यमप्रभृतयः सन्त्यधिष्ठातारः पितृदेवाः। अधिकमन्यत्र ॥ अधुना पुराणेषु श्राद्धविषयकशङ्कापरवाक्यानि लिख्यन्ते-यथा-"**कथं कव्यानि दत्तानि हव्यानि च जनैरिह। गच्छन्ति पितृलोकं वा प्रापकः कोऽत्र गद्यते ॥**" (पाद्म मात्स्य) ॥ "**तृप्तये जायते पुंसो भुक्तमन्येन चेत्ततः। दद्यात् श्राद्धं श्रद्धयाऽन्नं न वहेयुः प्रवासिनः ॥**" (वि० पु०) ॥ "**मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धमाप्यायते ततः। निर्वाणस्य प्रदीपस्य तैलं संवर्द्धयेच्छिखाम्**" (स्कान्द) ॥ "**किमर्थं क्रियते श्राद्धममावास्यादिषु द्विजैः। मृताश्च पुरुषा विप्र स्वकर्मजनितां गतिम्। गच्छन्ति ते कथं तस्य सुतस्याश्रममाययुः ॥**" (स्कान्दनागरखण्ड) इति ॥ इदानीं पूर्वोक्ताक्षेपपरिहारपरवाक्यानि लिख्यन्ते यथा-"**नामगोत्रं तु पितॄणां प्रापकं हव्यकव्ययोः। श्राद्धस्य मन्त्रास्तद्वच्च उपलभ्यानि भक्तितः ॥**" (मात्स्य पाद्म) ॥ "**एते श्राद्धं सदा भुक्त्वा पितॄन् सन्तर्पयन्त्युत। यत्र क्वचन धर्मज्ञा वर्तमानान् हि योगतः ॥**" (विष्णुधर्मोत्तर) इति अत्रैकोत्पद्यते क्षुद्रा शङ्का, सा यथा-मृतपुरुषाणां पुण्यपापरूपकर्मवैचित्र्याद् भिन्नासु भिन्नासु योनिषु गमनेन पशुपक्ष्यादियोनिषु प्राप्ता मृतपुरुषा मनुष्यभोजनेन कथं नाम तृप्तिं लभेरन्, यतः-यो यस्यां जातावुत्पन्नः स तज्जातीयभोगेनैव लभते तृप्तिमिति प्रसिद्धेः। अस्याः समाधानमाह देवलो मुनिः-"**देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुयोगतः, तस्यान्नममृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति। गान्धर्वे भोग्यरूपेण पशुत्वे च तृणं भवेत्। श्राद्धान्नं वायुरूपेण नागत्वेऽप्यनुगच्छति। पानं भवति यक्षत्वे राक्षसत्वे तथाऽऽमिषम्। दानवत्वे तथा मांसं प्रेतत्वे रुधिरोदकम्। मनुष्यत्वेऽन्नपानादिनानाभोगरसो भवेत्**" इति ॥ अनेनैवाभिप्रायेण तृतीयाध्याये मनुनापि "**निमन्त्रितान् हि पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान्। वायुवच्चानुगच्छन्ति तथाऽऽसीनानुपासते**" (श्लो० १८४) इति श्लोकेन निमन्त्रितब्राह्मणानां शरीरेऽदृश्यवायुरूपेण पितॄणां प्रवेशोऽभाणि ॥ अधुना ये कथयन्ति वेदेषु पितृनिमित्तं श्राद्धविधानं नास्ति, अस्ति चेत् जीवत्पितृनिमित्तं तदिति मृतपितृनिमित्तत्वकल्पना वेदविरुद्धेति तन्मतोज्जासनाय वैदिकमन्त्रा मृतपितृश्राद्धसूचकाः प्रदर्श्यन्ते-यथा-"**इदं पितृभ्यो नमोऽस्त्वद्य ये पूर्वासो य उपरास ईयुः। ये पार्थिवे रजस्यानिषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विक्षु ॥**" (शुक्लयजुर्वेद अध्याय १९ मन्त्र ६८)

दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । कस्कादित्वात्सः । भास्करः । बहुकरः । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थं संख्यापेक्षया पृथग्ग्रहणम् । लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ । संख्याः—एककरः । द्विकरः । कस्कादित्वादहस्करः । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः ॥

—मन्त्रार्थः—ये (पूर्वासः) पूर्वे पितरः (ईयुः) स्वर्गं जग्मुः, ये च (उपरासः) उपरमन्ते विरमन्ति ते उपराः, उपरतव्यापाराः कृतकृत्याः सन्तः परं ब्रह्म प्रापुः । यद्वा—ये (पूर्वासः) यजमानोत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पन्ना ज्येष्ठभ्रातृपितामहादयः, ये च (उपरासः) यजमानजन्मन उपर्युत्पन्नाः कनिष्ठभ्रातृस्वपुत्रादयः (ईयुः) पितृलोकं प्राप्ताः, येऽप्यन्ये (पार्थिवे रजसि) पृथिवीसम्बन्धिनि रजोगुणकार्येऽस्मिन् पितृयज्ञाख्ये कर्मणि (आनिषत्ताः) हविः स्वीकर्तुमागत्योपविष्टाः ये वा (सुवृजनासु) धनसमृद्ध्या श्राद्धादिकर्मपरासु (वृज्यते= परित्यज्यते दारिद्र्यमनेनेति वृजनम्=धनम्, तत् शोभनं यासां ताः सुवृजनाः, तादृशीषु" इति सायणः) (विक्षु) वन्धुरूपासु प्रजासु (नूनम्) निश्चयेन (आनिषत्ताः) श्राद्धादिस्वीकारायागत्योपविष्टाः, तेभ्यः सर्वेभ्यः पितृभ्यः (अद्य) अस्मिन् पितृयज्ञाख्ये कर्मणि (नमोऽस्तु) अयमाहुतिप्रदानपूर्वको नमस्कारो भवतु ॥ इति ॥ **"आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः । अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान्** ॥ (शु० य० सं० अ० १९ म० ५८) । मन्त्रार्थः— (नः) अस्माकम्, देवयानैः (पथिभिः) मार्गैः, (आयन्तु) आगच्छन्तु, देवैः सह यान्ति पितरो येषु ते देवयाना मार्गास्तैः । कीदृशाः पितरः । (सोम्यासः) सोम्याः सोमपानार्हाः पुनः (अग्निष्वात्ताः) अग्निना स्वात्ताः स्वादिताः, अग्निर्यान् दहन् स्वादयति । श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठायिनः । येषां पुत्रादिभिरेतत्कर्मानुष्ठीयते । तदुक्तम्—"पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम्" इति । किंच—पितर आगत्य अस्मिन् यज्ञे (स्वधया) अन्नेन, (मदन्तः) तृप्यन्तस्तुष्टाः सन्तः (नः) अस्मान्, (अधिब्रुवन्तु) अधिकान् वदन्तु । तद्वाक्यात् तथैव वयमधिकाः स्यामेत्यर्थः । (ते) पितरः, अस्मान्, (अवन्तु) पालयन्तु ॥ इति ॥ **"अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः । अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन"** । (ऋ० अष्ट० ७ अ० ६ व० १९ मं० १० अनु० १ सू० १५) (शु० य० अ० १९ मं० ५९) (कृ० य० कां० २ प्र० ६ अ० १२ मं० ५) मन्त्रार्थः—हे (अग्निष्वात्ताः) अग्निनाऽऽस्वादिता वा अग्निष्वात्तनामानः पितरः, यूयम्—(इह) अस्मिन् पितृयज्ञाख्ये कर्मणि, आगच्छत । आगत्य च (सदःसदः) स्वस्वस्थानम्, (सदत) यथेष्टमुपविशत । "नित्यवीप्सयोः" (पा० ८ । १ । ४ ।) इति द्वित्वम् । कीदृशा यूयम् (सुप्रणीतयः) शोभना प्रणीतिः प्रणयनं येषां ते । अभिपूजितप्रणयना इत्यर्थः । उपविश्य च हवींषि (अत्ता) अत्त भक्षयत । अत्तेर्लोट् संहितायां दीर्घः । कीदृशानि हवींषि । (बर्हिषि) दर्भे, (प्रयतानि) नियमपूर्वकं स्थापितानि, प्रकर्षेण यम्यन्ते नियम्यन्ते तानि प्रयतानि । (अथा) अथ अनन्तरम्, (रयिम्) धनम्, (नः) अस्मभ्यम्, (दधातन) स्थापयत दत्त । "निपातस्य च" (पा० ६।३।१३६) इति दीर्घोऽथशब्दस्य । 'दधातन' इत्यत्र "तप्तनप्" (पा० ७।१।४५) इति तनबादेशः । कीदृशं रयिम् । (सर्ववीरम्) सर्वे वीरा यत्र तादृशम् । सर्वैः वीरैः पुत्रैरुपेतम् ॥ **"आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येमं यज्ञमभिगृणीत विश्वे । मा हिंसिष्ट पितरः केनचिन्नो यद्व आगः पुरुषता कराम"** ॥ (ऋ० अष्ट० ७ अ० ६ व० १८ मं० १० अनु० १ सू० १५) (शु० य० अ० १९ मं० ६२) मन्त्रार्थः—हे (विश्वे) सर्वे पितरः सोमवन्तो बर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च, यूयम् इमं यज्ञम्, (अभिगृणीत) साधुरयं यज्ञ इत्येवमभिष्टुत, । किं कृत्वा (जानु आच्या) वामजानु भूमौ पातयित्वा । पुनः किं कृत्वा (दक्षिणतो निषद्य) दक्षिणाभिमुखा उपविश्य । किं च हे पितरः (वः) युष्माकम्, यत्किंचित् (आगः) कर्मवैगुण्यजनितमपराधम्, (पुरुषता) पुरुषस्य भावः पुरुषता विभक्तिलोपे डादेशो वा छान्दसः । पुरुषभावेन मनुष्यत्वेन हेतुना (कराम) वयं कृतवन्तः, हे पितरः तेन केन चिद-

किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानमिति वार्त्तिकम् * ॥ किंकरा । यत्करा । तत्करा । हेत्वादौ टं बाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीप् । किंकरी ॥ **कर्मणि भृतौ । ३ । २ । २२** ॥ कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् ॥ कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोऽन्यः ॥ **न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु । ३ । २ । २३** ॥ एषु कृञष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि ॥ **स्तम्बशकृतोरिन् । ३ । २ । २४ ॥ व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् *** ॥ स्तम्बकरिर्व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः ॥ व्रीहिवत्सयोः किम् ? स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥ **हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ । ३ । २ । २५** ॥ दृतिनाथयोरुपपदयोर्हृञ इन् स्यात्पशौ कर्तरि ॥ दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः ॥ पशौ किम् ? दृतिहारः । नाथहारः ॥ **फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । ३ । २ । २६** ॥ फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः । आत्मनो मुमागमः । भृञ इन् । चात्कुक्षिम्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पेठुः । 'ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोराः' इति मुरारिः ॥ **एजेः खश् । ३ । २ । २८** ॥ ण्यन्तादेजेः खश् स्यात् ॥ **अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् । ६ । ३ । ६७** ॥ अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्तरपदे न त्वव्ययस्य ॥ शित्त्वाच्छबादि । जनमेजयतीति जनमेजयः ॥ **वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः खश उपसंख्यानम् *** ॥ वातमजा मृगाः ॥ **खित्यनव्ययस्य । ६ । ३ । ६६** ॥ खिदन्ते परे

—पराधेन (नः) अस्मान् मा (हिंसिष्ट) वधिष्ट । यद्यप्यपराधिनो वयं तथापि मास्मान् वधिष्टेत्यर्थः । कराम इति करोतेः शपि लङि रूपम् । अडभाव आर्षः । लोटि वा ॥ "**येऽग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते । तेभ्यः स्वराडसुनीतिमेतां यथावशं तन्वं कल्पयाति** ॥" (ऋ० अष्ट० ७ अ० ६ व० १९ मण्ड० १० अनु० १ सू० १५) (शु० य० अ० १८ मं० ६०) अन्वयार्थः—ये (अग्निदग्धाः) श्मशानं प्राप्ताः, अग्निना दग्धा विधिवदौर्ध्वदेहिकं प्राप्ता इति यावत् । ये च (अनग्निदग्धाः) श्मशानकर्म न प्राप्ताः, ये च (दिवः) स्वर्गस्य द्युलोकस्य मध्ये (स्वधया) स्वकर्मोपार्जितेनान्नेन (मादयन्ते) तृप्ताश्चरन्ति । हे (स्वराट्) स्वेनैव राजते स्वराट् दीप्यमान अग्ने ! (तेभ्यः) पितृभ्यः, (असुनीतिम्) असून् प्राणान् नयति प्राप्नोति इत्यसुनीतिस्ताम्, प्राणयुक्ताम्, (एताम्) भक्षणयोग्याम्, (तन्वम्) मनुष्यसम्बन्धिनीं तन्वं शरीरम्, (यथावशम्) वशोऽभिलाषः, यथाकामम्, (कल्पयाति) कल्पयतु । कल्पयातीत्यत्र लेट् "लेटोऽडाटौ" ॥ "**ये निखाता ये परोप्ता ये दग्धा ये चोद्धिताः । सर्वांस्तानग्न आवह पितॄन् हविषे अत्तवे** ॥" (अथर्व० काण्ड० १८ प्रपा० ३३ अनु० २ मं० ३७) मन्त्रार्थस्तु सुगम एवेति नेह तन्यते । (ये निखाताः) भूम्यामिति ज्ञेयम् । (ये परोप्ताः) नद्यामिति ज्ञेयम् । (ये दग्धाः) अग्नाविति ज्ञेयम् । (ये च उद्धिताः) पृथिव्या निष्कास्य पुनर्दग्धा इति ज्ञेयम् । हे (अग्ने) (तान् पितॄन्) (हविषे अत्तवे) हविर्भक्षणाय (आवह) त्वं प्रापय ॥ अथर्ववेदे—"**यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमिश्राः स्वधावतीः तास्ते सन्तु विभ्वीः प्रभ्वीस्तास्ते यमो राजानुमन्यताम्** ॥ इति मन्त्रत आरभ्य—" **स्वधा पितृभ्यः पृथिविषद्भ्यः** " "**स्वधा पितृभ्योऽन्तरिक्षसद्भ्यः**" "स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्यः" इत्यादिप्रकारेण अष्टादशकाण्डस्य समाप्तिपर्यन्तं श्राद्धविषयनिरूपणं कृतमस्ति विस्तरभियाऽस्माभिः सर्वेषामुपन्यासो नैव व्यधायि ॥ सामवेदेऽपि—स्वाहा सोमाय पितृमते " इत्यादि १९ एकोनविंशतिमन्त्रैः श्राद्धकर्मणो निरूपणं कृतमस्ति तत एव सन्देहास्पदचित्तैरवलोकनीयम् ॥

पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् ॥ ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्धंजहा माषाः । शर्धोऽपानशब्दः तं जहति इति विग्रहः । जहातिरन्तर्भावितण्यर्थः ॥ **नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ।३।२ २९॥** अत्र वार्तिकम् ॥ **स्तने धेटो नासिकायां ध्मश्चेति वाच्यम्** * ॥ स्तनं धयतीति स्तनन्धयः । धेटष्टित्त्वात् स्तनन्धयी । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ॥ **नाडीमुष्ट्योश्च।३।२।३०॥** एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेटोः खश् स्यात् ॥ **यथासंख्यं नेष्यते** * ॥ नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः ॥ **घटीखारीखरीषूपसंख्यानम्** *॥ घटिन्धमः । घटिन्धयः । इत्यादि । खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी ॥ **उदि कूले रुजिवहोः । ३ । २ । ३१ ॥** उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् ॥ कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । कूलमुद्वहः ॥ **वहाभ्रे लिहः । ३ ।२ ।३२॥** वहः स्कन्धस्तं लेढीति वहंलिहो गौः । अदादित्वाच्छपो लुक् । खशो ङित्त्वान्न गुणः । अभ्रंलिहो वायुः ॥ **परिमाणे पचः । ३ । २ । ३३ ॥** प्रस्थम्पचा स्थाली । खारिम्पचः कटाहः ॥ **मितनखे च । ३ । २ । ३४ ॥** मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्र तापवाची ॥ **विध्वरुषोस्तुदः ।३।२।३५॥** विधुन्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः । अरुन्तुदः ॥ **असूर्यललाटयोर्दृशितपोः । ३ । २ । ३६॥** असूर्यमित्यसमर्थसमासः ॥ दृशिना नञः संबन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यम्पश्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ॥ **उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च । ३ । २ । ३७ ॥** एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणं तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश् ॥ उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः ॥ इरा उदकं तेन माद्यति दीप्यतेऽबिन्धनत्वादिति इरम्मदो मेघज्योतिः । इह निपातनात् श्यन्न ॥ पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा । अन्धकारावृत इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयो ध्मायन्ते ॥ **प्रियवशे वदः खच् । ३ । २ । ३८ ॥** प्रियंवदः । वशंवदः ॥ **गमेः सुपि वाच्यः** * ॥असंज्ञार्थमिदम् । मितङ्गमो हस्ती ॥ **विहायसो विह इति वाच्यम्** * ॥ **खच्च डिद्वा वाच्यः** * ॥ विहङ्गमः । विहङ्गः । भुजङ्गमः ॥ भुजङ्गः ॥ **द्विषत्परयोस्तापेः । ३ । २ । ३९ ॥** खच् स्यात् ॥ **खचि ह्रस्वः । ६। ४।९४॥** खच्परे णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥ द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषन्तपः । परन्तपः । घटघटीग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न—द्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः ॥ **वाचियमो व्रते । ३ । २ । ४० ॥** वाक्शब्दे उपपदे यमेः खच् स्याद्व्रते गम्ये ॥ **वाचंयमपुरन्दरौ च । ६ । ३ ।६९॥** वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते ॥ वाचंयमो मौनव्रती ॥ व्रते किम् ? अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ॥ **पूःसर्वयोर्दारिसहोः । ३ । २ । ४१ ॥** पुरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्वंसहः । सहिग्रहणमसंज्ञार्थम् ॥ **भगे च दारेरिति** काशिका । बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति भगन्दरः ॥ **सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ।३।२।**

---

१ **यथासंख्यं नेष्यते** इति । प्रकृतसूत्रे भाष्ये "**स्तने धेटः, नासिकायां ध्मश्च**" इति कथनादिति भावः ॥

४२ ॥ सर्वङ्कषः खलः । कूलङ्कषा नदी । अभ्रङ्कषो वायुः । करीषङ्कषा वात्या ॥ **मेघर्तिभयेषु कृञः । ३ । २ । ४३** ॥ मेघङ्करः । ऋतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयङ्करः । **क्षेमप्रियमद्रेऽण् च । ३ । २ । ४४** ॥ एषु कृञोऽण् स्यात् चात् खच् ॥ क्षेमङ्करः । क्षेमकारः । प्रियङ्करः । प्रियकारः । मद्रङ्करः । मद्रकारः । वेति वाच्येऽण्ग्रहणं हेत्वादिषु टो मा भूदिति । कथं तर्हि 'अल्पारम्भाः क्षेमकराः' इति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् ॥ **आशिते भुवः करणभावयोः । ३ । २ । ४५** ॥ आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् ॥ आशितो भवत्यनेनाशितम्भव ओदनः । आशितस्य भवनम् आशितम्भवः ॥ **संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः । ३ । २ । ४६** ॥ विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा ॥ रथन्तरं साम । इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं न त्ववयवार्थानुगमः ॥ पतिंवरा कन्या । शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुंतपः । अरिंदमः । दमिः शमनायां तेन सकर्मक इत्युक्तम् । मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमिः ॥ **गमश्च । ३ । २ । ४७** ॥ सुतंगमः ॥ **अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः । ३ । २ । ४८** ॥ संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु गमेर्डः स्यात् ॥ डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तग इत्यादि ॥ **सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्** * ॥ सर्वत्रगः । पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः । पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तं क्रियाविशेषणम् ॥ **उरसो लोपश्च** * ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः ॥ **सुदुरोरधिकरणे** * ॥ सुखेन गच्छतीत्यत्र सुगः । दुर्गः ॥ **अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम्** * ॥ ग्रामगः ॥ **डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः** * ॥ विहगः ॥ **आशिषि हनः । ३ । २ । ४९** ॥ शत्रुं वध्याच्छत्रुहः । आशिषि किम् ? शत्रुघातः ॥ **दाराबाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्** * ॥ दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ दार्वाघाटः ॥ **चारौ वा** * ॥ चार्वाघाटः ॥ **कर्मणि समि च** * ॥ कर्मण्युपपदे सम्पूर्वाद्धन्तेरुक्तं वेत्यर्थः ॥ वर्णान्संहन्तीति वर्णसङ्घाटः । पदसङ्घाटः । वर्णसङ्घातः । पदसङ्घातः ॥ **अपे क्लेशतमसोः ।३।२।५०॥** अपपूर्वाद्धन्तेर्डः स्यात् ॥ अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशापहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः ॥ **कुमारशीर्षयोर्णिनिः ।३।२ । ५१** ॥ कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती ॥ **लक्षणे जायापत्योष्टक् । ३ । २ । ५२** ॥ हन्तेष्टक् स्याल्लक्षणवति कर्तरि ॥ जायाघ्नो ना । पतिघ्नी स्त्री ॥ **अमनुष्यकर्तृके च । ३।२।५३** ॥ जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् ॥ अमनुष्येति किम् ? आखुघातः शूद्रः । अथ कथं 'बलभद्रः प्रलंबघ्नः'–'शत्रुघ्नः'–'कृतघ्न' इत्यादि ? मूलविभुजादित्वात्सिद्धम् । 'चोरघातो नगरघातो हस्तीति तु बाहुलकादणि ॥ **शक्तौ हस्तिकपाटयोः । ३ । २ । ५४** ॥ हन्तेष्टक् स्यात् शक्तौ द्योत्यायाम् ॥ मनुष्यकर्तृकार्थमिदम् । हस्तिघ्नो ना । कपाटघ्नश्चोरः । कवाटेति पाठान्तरम् ॥ **पाणिघताडघौ शिल्पिनि ।३।२ । ५५** ॥ हन्तेष्टक् टिलोपो घत्वं च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः ॥ पाणिघः । ताडघः ॥ शिल्पिनि किम् ? पाणिघातः । ताडघातः ॥

राजघ उपसंख्यानम् * ॥ राजानं हन्ति राजघः ॥ **आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् । ३ । २ । ५६ ॥** एषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृञः ख्युन् स्यात् ॥ अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यङ्करणम् ॥ अच्वौ किम् ? आढ्यीकुर्वन्त्यनेन । इह प्रतिषेधसामर्थ्यात् ल्युडपि नेति काशिका । भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अच्वावित्युत्तरार्थम् ॥ **कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ । ३ । २ । ५७ ॥** आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः ॥ अनाढ्य आढ्यो भवतीति आढ्यम्भविष्णुः । आढ्यम्भावुकः ॥ **स्पृशोऽनुदके क्विन् । ३ । २ । ५८ ॥** घृतस्पृक् ॥ कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् ॥ **ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च । ३ । २ । ५९ ॥** व्याख्यातम् ॥ **त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च । ३ । २ । ६० ॥ समानान्ययोश्चेति वाच्यम्** * ॥ सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः । **क्सोऽपि वाच्यः** * ॥ तादृक्षः । सदृक्षः । अन्यादृक्षः ॥ **सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् । ३ । २ । ६१ ॥** एभ्यः क्विप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे । द्युसत् ॥ उपनिषत् । अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । मित्रध्रुक् । प्रध्रुक् । गोधुक् । प्रधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् । निविदित्यादि ॥ **अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः** * ॥ अग्रणीः । ग्रामणीः ॥ **भजो ण्विः । ३ । २ । ६२ ॥** सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विः स्यात् ॥ अंशभाक् । प्रभाक् ॥ **अदोऽनन्ने ।३।२।६८ ॥** विट् स्यात् ॥ आममत्ति आमात् । सस्यात् । अनन्ने किम् ? अन्नादः ॥ **क्रव्ये च ।३।२।६९ ॥** अदेर्विट् ॥ पूर्वेण सिद्धे वचनमण्बाधनार्थम् । क्रव्यात् आममांसभक्षकः । कथं तर्हि 'क्रव्यादोऽस्रप आशर' इति । पक्वमांसशब्दे उपपदेऽण् । उपपदस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादित्वात् ॥ **दुहः कब्घश्च । ३ । २।७० ॥** कामदुघा ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।३।२।७५ ॥** छन्दसीति निवृत्तम् । मनिन् क्वनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः ॥ **नेड्वशि कृति ।७।२ । ८ ॥** वशादेः कृत इण्न स्यात् ॥ शॄ—सुशर्मा । प्रातरित्वा ॥ **विड्वनोरनुनासिकस्याऽऽत् ।६। ४ ।४१॥** अनुनासिकस्य आत्स्यात् ॥ विजायत इति विजावा । ओणृ । अवावा । विच्, रोट् । रेट् । सुगण् ॥ **क्विप् च ।३।२।७६॥** अयमपि दृश्यते ॥ 'सत्सूद्विषेति त्वस्यैव प्रपञ्चः । उखास्रत् । पर्णध्वत् । वाहभ्रट् ॥ **अन्तः ।८।४।२०॥** पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत् ॥ हे प्राण् । 'शास इदितीत्त्वम् । मित्राणि शास्ति मित्रशीः ॥ **आशासः क्वावुपधाया इत्त्वं वाच्यम्** * ॥ आशीः । इत्त्वोत्त्वे । गीः । पूः ॥ **इस्मन्त्रन्क्विषु च । ६ । ४ । ९७ ॥** एषु छादेर्ह्रस्वः स्यात् ॥ तनुच्छत् । अनुनासिकस्य

---

१ आढ्यीकुर्वन्त्यनेनेति । ननु ख्युनोऽभावेऽपि "करणाधिकरणयोः" इति स्यादिति चेत् ल्युट्ख्युनोस्तुल्यत्वात् । नच ख्युनि मुम्ह्रस्वौ स्यातामिति वाच्यम्, च्व्यन्तस्य निपातत्वेनाव्ययत्वात् । नच ख्युनि उपपदसमास इति वाच्यम्, ल्युट्यपि नित्यस्य गतिसमासस्य संभवात् नच स्त्रियां ङीप्टाब्भ्यां विशेष इति वाच्यम्, ख्युन्यपि "नञ्स्नञीकक्" इति ङीपो विधानादिति संक्षेपः ॥

क्वीति दीर्घः । 'मो नो धातोः' । प्रतान् । प्रशान् । च्छ्वोरित्यूठ् । अक्षद्यूः । ज्वरत्वरेत्यूठ् । जूः । जूरौ । जूरः । तूः । स्रूः । ऊठ् । वृद्धिः । जनानवतीति जनौः । जनावौ । जनावः।मूः। मुवौ । मुवः । सुमूः । सुम्वौ । सुम्वः ॥ राल्लोपः । मुर्छा, मूः । मुरौ । मुरः । धुर्वी, धूः ॥ **गमः क्वौ** ।६।४।४० ॥ अनुनासिकलोपः स्यात् ॥ अङ्गगत् ॥ **गमादीनामिति वक्तव्यम्** * ॥ परीतत् । संयत् । सुनत् ॥ **ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्** * ॥ लोपश्च । अग्रेगूः । अग्रेभ्रूः ॥ **स्थः क च** ।३।२।७७ ॥ चात् क्विप् । शंस्थः । शंस्थाः । शमि धातोरित्यचं बाधितुं सूत्रम् ॥ **सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये** । ३ । २ । ७८ ॥ अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये । उष्णभोजी । शीतभोजी ॥ अजातौ किम् ? ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्ये किम् ? उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इह वृत्तिकारेणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय उत्प्रतिभ्यामाङि सर्तेरुपसंख्यानमिति पठितम् । हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम् । तच्च[1] भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनिः—'स बभूवोपजीविनाम्' । 'अनुयायिवर्गः' 'पतत्यधो धाम विसारि' 'न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिरित्यादौ ॥ **साधुकारिण्युपसंख्यानम्** * ॥ **ब्रह्मणि वदः** * ॥ अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् । साधुदायी । ब्रह्मवादी ॥ **कर्तर्युपमाने** । ३ । २ । ७९ ॥ णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थं जात्यर्थं च सूत्रम् ॥ कर्तरि किम् ? अपूपानिव भक्षयति माषान् । उपमाने किम् ? उष्ट्रः क्रोशति ॥ **व्रते** ।३।२।८० ॥ णिनिः स्यात् ॥ स्थण्डिलशायी ॥ **बहुलमाभीक्ष्ण्ये** । ३ । २ । ८१ ॥ पौनःपुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे णिनिः ॥ क्षीरपायिण उशीनराः ॥ **मनः** ।३ । २ । ८२ ॥ सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् ॥ दर्शनीयमानी ॥ **आत्ममाने खश्च** । ३ । २ । ८३ ॥ स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात् चाण्णिनिः ॥ पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितंमन्यः । पण्डितमानी । 'खित्यनव्ययस्य' कालिम्मन्या ॥ अनव्ययस्य किम् ? दिवामन्या ॥ **इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च** ।६।३।६८ ॥ इजन्तादेकाचोऽम् स्यात्स च स्वाद्यम्वत्खिदन्ते परे ॥ औतोऽम्शसोः । गाम्मन्यः । 'वाम्शसोः' स्त्रियम्मन्यः । स्त्रीमन्यः । नृ—नरम्मन्यः । भुवम्मन्यः । श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलम् । भाष्यकारवचनात्[2] श्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोरभावश्च ॥ **भूते** ।३।२।८४ ॥ अधिकारोऽयम् । वर्तमाने लडिति यावत् ॥ **करणे यजः**

---

१ **तच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यमिति** । उक्तं हि भाष्ये—"सुपि—" इत्यनुवर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमनुपसर्ग इत्येवं तदभूत्, इदं सुब्मात्रे यथा स्यात्, उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्य इति ॥ २ **भाष्यकारवचनादिति** । यथा प्रष्ठादयः शब्दाः परित्यक्तस्वलिङ्गाः स्त्रियां वर्तन्ते, एवमिह श्रीशब्दः परित्यक्तस्वलिङ्गः सन् कुले वर्तते, इति तत्र "ह्रस्वो नपुंसके" इति ह्रस्वः । मुमत्र न, अपवादेनाऽमा बाधात् । "स्वमोर्नपुंसकात्" इत्यमो लुक् । नन्वेवमपि "गांमन्यः" इत्यादावपि "सुपो धातु—" इति लुक् स्यादिति वाच्यम्, अम्विधानसामर्थ्यादेव तद्बाधात् । वस्तुतस्तु "स्वमोः—" इति लुगत्र न, बाध्यसामान्यचिन्तया "सुपो धातु—" इति लुग्वत् अस्यापि अम्विधानसामर्थ्येन बाधात् । किं च—अस्यामो बहिरङ्गतया न लुक् । तस्मात् "श्रियंमन्यः" इत्येव भाष्यसम्मतमिति नागेशभट्टाः । इति दिक् ॥

।३।२।८५ ॥ करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि ॥ सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ॥ **कर्मणि हनः । ३ । २ । ८६ ॥** पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत्सहे चेति यावदधिक्रियते ॥ **ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् । ३ । २ । ८७ ॥** एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप्स्यात् ॥ ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । क्विप् चेत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव भूते एव क्विबेवेति चतुर्विधो[1]ऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव क्विबेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम्[2] ॥ **सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः । ३ । २ । ८९ ॥** सौ कर्मादिषु च कृञः क्विप्स्यात् ॥ त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । क्विबेवेति नियमात्कर्म कृतवानित्यत्राण्न । कृञ एवेति नियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न क्विप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ॥ **सोमे सुञः । ३ । २ । ९० ॥** सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ॥ **अग्नौ चेः । ३ । २।९१ ॥** अग्निचित् ॥ **कर्मण्यग्न्याख्यायाम् । ३ । २ । ९२ ॥** कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप्स्यात् अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम् ॥ श्येन इव चितः श्येनचित् ॥ **कर्मणीनिविक्रियः । ३ । २ । ९३ ॥** कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः स्यात् ॥ **कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्[3] *** ॥ सोमविक्रयी । घृतविक्रयी ॥ **दृशेः क्वनिप् । ३ । २ । ९४ ॥** कर्मणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृश्वा ॥ **राजनि युधि कृञः ।३ । २ । ९५ ॥** क्वनिप्स्यात् ॥ युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा । राजकृत्वा ॥ **सहे च । ३। २ । ९६ ॥** कर्मणीति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥ **सप्तम्यां जनेर्डः । ३ । २ । ९७ ॥** सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । ङ्यापोरिति ह्रस्वः ॥ **पञ्चम्यामजातौ । ३ । २ । ९८ ॥** जातिशब्दवर्जिते पंचम्यन्ते उपपदे जनेर्डः स्यात् । संस्कारजः । अदृष्टजः ॥ **उपसर्गे च संज्ञायाम् । ३ । २ । ९९ ॥** प्रजा स्यात्सन्ततौ जने ॥ **अनौ कर्मणि । ३ । २ । १०० ॥** अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् ॥ पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा ॥ **अन्येष्वपि दृश्यते । ३ । २ । १०१ ॥**

---

१ **चतुर्विध इति** । "ब्रह्मादिषूपपदेषु भूते वर्तमानाद्धन्तेः क्विप्" इति सूत्रार्थे विनिगमनाविरहाच्चतुर्ष्वपि एवकारसम्बन्धः । तत्र "ब्रह्मादिष्वेव भूतार्थाद्धन्तेः" इति प्रकृतिनियमे "अरीन् हन्ति हनिष्यति वेति आरिहा" इति सिद्धिः भूतार्थे चासिद्धिः फलम् । "ब्रह्मादिषु भूतार्थादेव हन्तेः" इति प्रत्ययनियमे वर्तमानभविष्यत्कालयोः पूर्वप्रयोगसिद्धिः । "ब्रह्मादिषु भूतार्थाद्धन्तेरेव" इत्युपपदनियमे "वृत्रं जयति जेष्यतीति वृत्रजित्" इत्यस्य सिद्धिः, "वृत्रं जितवान्" इति भूते प्रयोगाभावः । "ब्रह्मादिषु भूतार्थाद्धन्तेः क्विबेव" इति कालनियमे भूतेऽपि "पितृव्यं हतवान् पितृव्यघाती" इत्यत्र प्रत्ययान्तरसिद्धिः । नियमफलं "ब्रह्मघाती" इति प्रयोगाभाव इति भावः ॥ २ **भाष्यमिति** । तथा च भाष्यम्-"उभयतो नियमोऽयं ब्रह्मादिष्वेवेति क्विबेवेति च" । युक्ततरं चैतत्-श्रुत्योपस्थितयोरुपपदप्रत्यययोरुपरोधापेक्षया प्रकरणलक्षणजघन्यप्रमाणोपस्थितधातुकालयोरेवोपरोधो न्याय्यः । एवं चैतद्विरोधाद् वृत्तिरयुक्तेति भावः ॥ ३ 'यस्य सोमघृतादेः शास्त्रेण विक्रयः प्रतिषिद्धः तत्कर्म विक्रये कुत्सितम्' इति "कर्मणि कुत्सिते" इति वार्तिकव्याख्यायां कैयटः ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात् ॥ अजः । द्विजः । ब्राह्मणजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित् । परितः खाता परिखा ॥ **क्तक्तवतू निष्ठा ।१।१।२६॥** एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥ **निष्ठा । ३ । २ । १०२ ॥** भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् ॥ तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः । कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतुः । उकावितौ । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ॥ **निष्ठायामण्यदर्थे । ६ । ४। ६० ॥** ण्यदर्थो भावकर्मणी ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ॥ **क्षियो दीर्घात् । ८ । २ । ४६ ॥** दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् ॥ क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षितः[1] कामो मया । 'श्र्युकः किति' । श्रितः । श्रितवान् । भूतः । भूतवान् । श्रुतः ॥ **ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः** * ॥ तेन एकाच्त्वान्नेट् । ऊर्णुतः । नुतः । वृतः ॥ **रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ।८।२।४२॥** रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् । निष्ठापेक्षया[2] पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च ॥ शॄ 'ॠत इत्' । रपरः । णत्वम् । शीर्णः । बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्नेह– कृतस्यापत्यं कार्तिः । भिन्नः । छिन्नः ॥ **संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ।८।२।४३॥** निष्ठातस्य नः स्यात् ॥ द्राणः । स्त्यानः । ग्लानः ॥ **ल्वादिभ्यः । ८ । २ । ४४ ॥** एकविंशतेर्[3] ल्वादिभ्यः प्राग्वत् ॥ लूनः । ज्या–'ग्रहिज्या' जीनः[4] ॥ **दुग्वोर्दीर्घश्च** * ॥ दु गतौ । दूनः । टुदु उपताप इत्ययं तु न गृह्यते सानुबन्धकत्वात् । 'मृदुतया दुतयेति भावः । गूनः ॥ **पूञो विनाशे*** ॥ पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् ॥ **सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य[5]** *॥ सिनो ग्रासः । ग्रासेति[6] किम् ? सिता पाशेन सूकरी ॥ कर्मकर्तृकेति[7] किम् ? सितो ग्रासो देवदत्तेन ॥ **ओदितश्च ।८।२।४५॥** भुजो । भुग्नः । टुओश्वि । उच्छूनः । ओहाक् । प्रहीणः । 'स्वादय ओदित' इत्युक्तम् । सूनः । सूनवान् । दूनः । दूनवान् । ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेट् । उड्डीनः ॥ **द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः । ६ । १ । २४ ॥** द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ **श्योऽस्पर्शे ।८ । २ । ४७ ॥** श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे ॥ हल इति दीर्घः । शीनं घृतम् । अस्पर्शे किम् ? शीतं जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् । संश्यानो वृश्चिकः । शीतात्संकुचित इत्यर्थः ॥ **प्रतेश्च । ६ । १ । २५ ॥**

---

१ **क्षितः काम इति** । क्षिधातोरन्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वात् कर्मणिः क्तः । भावे तु "क्षितं कामेन" इति बोध्यम् ॥ २ पूर्वत्वस्य सावधिकत्वेन प्रथमे वाक्ये निष्ठाया उपस्थितत्वात्, तस्या एवावधित्वं कल्प्यते इत्याशयेनाह–**निष्ठापेक्षयेति** । "रदाभ्यां निष्ठातो नो दश्च" इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं "भिन्नवद्भ्याम्" इत्यादौ परस्य मा भूदित्येवमर्थम् ॥ ३ **एकविंशतेरिति** । अस्यायं भावः–यद्यपि गॄ घॄ धातू तत्र दृश्येते तथापि ताभ्यां निष्ठाया "रदाभ्याम्–" इत्येव सिद्धमिति ॥ ४ **जीन इति** । ज्याधातोर्निष्ठायाः "संयोगादेः–" इत्यनेन सिद्धिर्न नत्वस्यासिद्धतया प्रथमं संप्रसारणे यण्वत्ताविरहात् ॥ ५ **ग्रासकर्मकर्तृकस्येति** । ग्रास एव कर्मकर्ता यस्येत्यर्थः । पिण्डीक्रियमाण ओदनादिर्यदा व्यञ्जनदध्यादिसम्बन्धेन स्वयमेव झटिति ग्रासतां प्राप्नोति तदैतदुदाहरणम् ॥ ६ **ग्रासेति किमिति** । अवयवद्वारा समुदाये प्रश्नः । "ग्रासकर्मकर्तृकस्य" इति किमर्थमिति प्रश्नः ॥ ७ **कर्मकर्तृकेति किमिति** । समुदायद्वारा अवयवे प्रश्नः । "ग्रासकर्मकस्य" इत्येवास्तां, किं कर्तृग्रहणेनेति प्रश्नः ॥

प्रतिपूर्वस्य श्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ प्रतिशीनः ॥ **विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य । ६ । १ । २६** ॥ श्यः संप्रसारणं वा स्यात् ॥ अभिश्यानं घृतम् । अभिशीनम् । अवश्यानोऽवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह न– समवश्यानः ॥ **अञ्चोऽनपादाने । ८ । २।४८** ॥ अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्न त्वपादाने ॥ **यस्य विभाषा । ७ । २ । १५** ॥ यस्य क्वचिद्विभाषयेड्विहितस्ततो निष्ठाया इण्न स्यात् ॥ 'उदितो वेति क्त्वायां वेट्त्वादिह नेट् । समक्नः । अनपादाने किम् ? उदक्तमुदकं कूपात् । नत्वस्यासिद्धत्वाच्चक्रश्चेति षत्वे प्राप्ते ॥ **निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः** * ॥ वृक्णः वृक्णवान् ॥ **परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु । ८ । ३ । ७५** ॥ पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः ॥ प्राच्येति किम् ? परिष्कन्दः । पारिस्कन्दः ।' परेश्चेति विकल्पः । 'स्तन्भेरिति षत्वे प्राप्ते– ॥ **प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च । ८ । ३ । ११४** ॥ अत्र षत्वं न स्यात् ॥ **दिवोऽविजिगीषायाम् । ८।२।४९** ॥ दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् ॥ द्यूनः । विजिगीषायां तु द्यूतम् ॥ **निर्वाणोऽवाते । ८। २ । ५०** ॥ अवाते इति छेदः । निःपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न ॥ निर्वाणोऽग्निर्मुनिश्च । वाते तु निर्वातो वातः ॥ **शुषः कः । ८ । ३ । ५१** ॥ निष्ठात इत्येव । शुष्कः ॥ **पचो वः ।८।२ । ५२** ॥ पक्वः ॥ **क्षायो मः । ८ । २ । ५३** ॥ क्षामः ॥ **स्त्यः प्रपूर्वस्य ।६।१। २३** ॥ प्रात् स्त्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ **प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५४** ॥ निष्ठातस्य मो वा स्यात् ॥ प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । प्रात्किम् ? स्त्यानः ॥ **अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः । ८ । २ । ५५** ॥ ञिफला । फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते । क्तवत्वेकदेशस्यापीदं निपातनमिष्यते । फुल्लवान् ॥ क्षीबादिषु तु

---

१ **विभाषाभ्यवपूर्वस्येति ।** " विभाषाभ्यवात् " इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं तदभावे "तस्मात्–" इति परिभाषया " अभिसंशीनम् " इत्यत्र समा व्यवधानान्न स्यादित्येवमर्थम् ॥ २ **अञ्चोऽनपादाने इति ।** अनपादान इत्यसमर्थसमासः, " असूर्यललाटयोः " इतिवत् । अपादानवाचकस्य योगे नेत्यर्थः । विश्लेषाश्रयत्वे सति विश्लेषजनकधात्वर्थतत्क्रियानाश्रयोऽपादानम् । अपगमायादीयतेऽवधित्वेनेत्यपादानमिति व्युत्पत्तिः ॥ उदक्तमुदकं कूपादित्यस्य कूपापादानकोद्धरणकर्मोदकमित्यर्थः ॥ ३ **यस्य विभाषेति ।** " आर्धधातुकस्य " इत्यनुवर्तते । " इड्विहित " इति शब्दाध्याहारः । तथाच–यदीयार्द्धधातुकस्येड् विकल्पेन विहितस्तस्मान्निष्ठाया इण्न स्यादित्यर्थः ॥ अत्र " एकाच " इति वर्तते, तेन "दरिद्रित" इत्यत्र न ॥ ४ **निष्ठादेश इति ।** स्वरप्रत्ययरोरुदाहरणम्–क्षीबः क्षैबिक इति । अत्र क्षीबृधातोर्निष्ठाया इटि कृते "अनुपसर्गात्फुल्लक्षीब–" इत्यनेन इट्सहितस्य तकारस्य लोपे निपातनेन कृते "निष्ठा च द्व्यजनात्" इति स्वरे "नौ द्व्यच" इति ठनि च कर्तव्ये यदि निष्ठादेशस्यासिद्धत्वं स्यात् तर्हि त्र्यच्कत्वान्निष्ठादेशे सत्यपि स्वरानुपपत्तिः, "नौ द्व्यच" इति ठंश्च न स्यादिति क्रमेण बोध्यम् ॥ ५ **परिस्कन्द इति ।** अत्रैव निपातनान्निष्ठायां तकारलोप इति मते अस्यात्रोपन्यासः । अच्प्रत्ययान्तस्यापि षत्वाभावाय निपातनम् इत्यन्ये । प्रत्ययभेदेन स्वरभेदस्तु स्यादेव ॥ ६ **प्रतिस्तब्धेति ।** सौत्रस्य स्तन्भुधातोर्निष्ठायां "यस्य विभाषा" इतीडभावे "स्तन्भेः" इति षत्वे प्राप्ते तदभावस्य निपातनमिदम् ॥ ७ **द्यून इति ।** क्षीण इत्यर्थः ॥ ८ **स्त्यः प्रपूर्वस्येति ।** पूर्वग्रहणं प्रसंस्तीत इत्यर्थम् ॥ ९ **लत्वमिति ।** उत्त्वं तु "ति च" इत्येव सिद्धम् ॥ १० **इष्यते इति ।** वृत्तिकारैरिति शेषः । भाष्यानुक्तत्वात् ॥

क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः । तस्यासिद्धत्वात्प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते ॥ क्षीबो मत्तः । कृशस्तनुः । उल्लाघो नीरोगः । अनुपसर्गात्किम् ॥ **आदितश्च** ।७।२।१६ ॥ आकारेतो निष्ठाया इण्न स्यात् ॥ **ति च** ।७।४।८९ ॥ चरफलोरत उत्स्यात्तादौ किति ॥ प्रफुल्तः । प्रक्षीवितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः । कथं तर्हि 'लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लमिति । फुल्ल विकसने पचाद्यच् । सूत्रं[३] तु फुल्लतादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ **उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्** * ॥ **नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्**[४] ।८।२।५६ ॥ एभ्यो निष्ठातस्य नो वा ॥ नुन्नः । नुत्तः । विद विचारणे रौधादिक एव गृह्यते उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः । वित्तः । वेत्तेस्तु[५] विदितः । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी ॥ **श्वीदितो निष्ठायाम्** ।७।२।१४ ॥ श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण्न ॥ उन्नः । उत्तः । त्राणः । त्रातः । घ्राणः । घ्रातः । ह्रीणः । ह्रीतः ॥ **न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम्** ।८।२।५७ ॥ एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न ॥ ध्यातः । ख्यातः[६] । पूर्तः ॥ राल्लोपः । मूर्तः । मत्तः ॥ **वित्तोभोगप्रत्यययोः** ।८।२।५८ ॥ विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयं भोग्ये[७] प्रतीते चार्थे ॥ वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः ॥ अनयोः किम् ? विन्नः । 'विभाषा गमहनेति क्सौ वेट्त्वादिह नेट् ॥ **भित्तं शकलम्**[८] ।८।२।५९ ॥ भिन्नमन्यत् ॥ **ऋणमाधमर्ण्ये**[९] ।८।२।६० ॥ ऋधातोः क्ते तकारस्य णत्वं निपात्यते अधमर्णव्यवहारे ॥ ऋतमन्यत् ॥ **स्फायः स्फी निष्ठायाम्** ।६।१।२२ ॥ स्फीतः ॥ **इण्निष्ठायाम्** । ७। २।४७ ॥ निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् ॥ 'यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः ॥ निष्कुषितः ॥ **वसतिक्षुधोरिट्**[१०] । ७ । २ । ५२ ॥ अभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् ॥

---

१ **इटोऽभावश्चेति** । ननु "निष्ठादेशः–" इति वार्तिकेनेडभावे सिद्धे तादृशनिपातनस्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न, तत्र वार्तिके इड्विधिग्रहणस्यैतन्निपातनसिद्धार्थानुवादत्वात् ॥ २ **आदितश्चेति** । नन्विदं सूत्रं "विभाषा भावादिकर्मणोः" इति सूत्रेण सहैव पाठ्यम् ॥ एवं च तत्रेड् विकल्पाद् "यस्य विभाषा" इति निषेधेनान्यत्रेडभावे सिद्धे योगविभागवैयर्थ्यमिति चेन्न, "यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेधः" इति ज्ञापनार्थत्वात् । तेन "विभाषा गमहन–" इत्यनेन विशिसाहचर्याच्छविकरणस्य विकल्पविधानात् तस्मादेव निष्ठाया इण्निषेधो नतु लुग्विकरणान्निष्ठाया इति फलसिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टमिति भैरवमिश्राः ॥ ३ ननु "फुल्ल विकसने" अस्माद् उल्लाघेश्च पचाद्यचि इतराभ्यामिगुपधलक्षणे कप्रत्यये भावे घञर्थे कप्रत्यये च फुल्लादयः सेत्स्यन्त्येव किं सूत्रेणेत्यत आह–**सूत्रन्त्विति** ॥ ४ **नुदविदेति** । ह्रियोऽप्राप्तेऽन्येषां प्राप्ते विभाषेयम् ॥ ५ **वेत्तेस्त्विति** । तथा च "वित्तो भोग–" इति सूत्रे भाष्यम्–"वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते । विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दतेः" इति ॥ ६ **ख्यात इति** । ख्यादेशस्य ख्शादित्वात् ख्तन्त्रस्य ख्याधातोरार्धधातुके प्रयोगाभावाच्च "न ध्याख्या–" इति सूत्रे ख्याग्रहणं व्यर्थमिति बोध्यम् ॥ ७ भुज्यते इति भोगः, प्रतीयते इति प्रत्ययः कर्मसाधनाविमौ तदाह–**भोग्ये प्रतीते चेति** ॥ ८ **भित्तं शकलमिति** । "भित्तं शकलखण्डे" इत्यमरः । **भिन्नमन्यदिति** । विदीर्णमित्यर्थः ॥ ९ **ऋणमिति** । अधमं दुःखप्रदमृणं यस्य सोऽधमर्णस्तस्य भाव आधमर्ण्यम् । तस्य च तादृशव्यवहारे लक्षणा । एवं च "विषयत्वनिरूपकत्वान्यतरसम्बन्धेन तादृशव्यवहारसम्बन्धिनि गम्यमाने ऋणमिति निपात्यते" इत्यर्थः । निरूपकत्वनिवेशे मानं तु "धारेरुत्तमर्णे" इति निर्देश एव ॥ १० **वसतिक्षुधोरिति** । "एकाच" इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ॥

उषितः । क्षुधितः ॥ अञ्चेः पूजायाम् ।७।२।५३ ॥ पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् ॥ अञ्चितः । गतौ तु अक्तः ॥ लुभोऽविमोहने । ७ । २ । ५४ ॥ लुभः क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यान्नतु गार्ध्ये ॥ लुभितः । गार्ध्ये तु लुब्धः ॥ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ।७।२।५० ॥ इड्वा स्यात् ॥ क्लिश उपतापे नित्यं प्राप्ते । क्लिशू विबाधने । अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्लिशितः । क्लिष्टः ॥ पूङश्च ।७।२।५१ ॥ पूङः क्त्वानिष्ठयोरिड् वा स्यात् ॥ पूङः क्त्वा च ।१।२।२२ ॥ पूङः क्त्वा निष्ठा च सेट् किन्न स्यात् ॥ पवितः । पूतः ॥ क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । 'नोपधादित्यत्र हि क्त्वैव संबध्यते ॥ निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ।१।२।१९ ॥ एभ्यः सेण्निष्ठा किन्न स्यात् ॥ शयितः । शयितवान् ॥ अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शेशियतः । शेशियतवान् ॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या * ॥ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३ । ४ । ७१ ॥ आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् चाद्भावकर्मणोः ॥ विभाषा भावादिकर्मणोः ।७।२।१७ ॥ भावे आदिकर्मणि चादितो निष्ठाया इड्वा स्यात् ॥ प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । ञिष्विदेति भ्वादिरत्र गृह्यते । ञिद्भिः साहचर्यात् । स्विद्यतेस्तु स्विदित इत्येव । ञिमिदा । ञिक्ष्विदा । दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । प्रधर्षितं तेन । सेट् किम् । प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि ॥ मृषस्तितिक्षायाम् ।१।२।२०॥ सेण्निष्ठा किन्न स्यात् ॥ मर्षितः । मर्षितवान् । क्षमायां किम् ? अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ॥ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । १ । २ ।२१ ॥ उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेण्निष्ठा वा किन्न स्यात् ॥ द्युतितम् । द्योतितम् । मुदितम् । मोदितं साधुना । प्रद्युतितः । प्रद्योतितः । प्रमुदितः । प्रमोदितः साधुः ॥ उदुपधात्किम् ? विदितम् । भावेत्यादि किम् ? रुचितं कार्षापणम् । सेट् किम् ? कुष्टम् ॥ शब्विकरणेभ्य एवेष्यते * ॥ नेह । गुध्यतेर्गुधितम् ॥ निष्ठायां सेटि ।६।४।५२ ॥ णेर्लोपः स्यात् ॥ भावितः । भावितवान् । 'श्वीदितं इति नेट् । संप्रसारणम् । शूनः । दीनः । गुहू, गूढः । वनु, वतः । तनु, ततः । पतेः सनि वेट्त्वादिडभावे प्राप्ते 'द्वितीया श्रितेति सूत्रे निपातनादिट् । पतितः । ' सेऽसिचीति

---

१ अञ्चेरिति । उदित्त्वात् क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठायां "यस्य विभाषा" इति निषेधे च प्राप्ते वचनम् ॥ २ लुभोऽविमोहन इति । "तीषसह–" इति क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठायां निषेधे च प्राप्ते वचनम् ॥ ३ पूङश्चेति । "श्र्युकः किति" इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ॥ ४ ननु "पूङः क्त्वा च" इति सूत्रे क्त्वाग्रहणं व्यर्थं "न क्त्वा सेट्" इत्यनेनैव निषेधसिद्धेरत आह–उत्तरार्थमिति । क्त्वैवेति । एवेन निष्ठा व्यावृत्तिः, चानुकृष्टत्वादिति भावः ॥ ५ आदिकर्मणि निष्ठेति । आद्येषु क्रियाक्षणेषु भूतत्वाभावादप्राप्ता निष्ठेति वचनम् ॥ ६ विभाषा भावादीति । "आदितश्च" इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ॥ ७ मृष इति । तितिक्षा क्षमा ॥ ८ श्वीदित इतीति । ननु नित्यत्वात् सम्प्रसारणपूर्वत्वयोः कृतयोः सतोः "श्र्युकः किति" इत्यनेनैव निषेधे सिद्धे "श्वीदितो निष्ठायाम्" इति सूत्रे श्विग्रहणं व्यर्थमेवेति चेन्न, "श्र्युकः किति" इति सूत्रे "स्तीर्त्वा" इत्यादिसिद्धये "उपदेश" इत्यनुवृत्तेः ॥ ९ शून इति । हल इत्यारम्भसामर्थ्यात्सत्यप्यल्विधित्वे पूर्वरूपस्य सम्प्रसारणत्वम् ॥

वेट्त्वात्सिद्धे क्तन्तत्यादीनामीदित्त्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा । तेन धावितमिभराजधियेत्यादि । 'यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्येव । दरिद्रितः[1] ॥ **क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ।७।२। १८ ॥** क्षुब्धादीन्यष्टावनिङ्क्कानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु वाच्येषु ॥ द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थो मन्थनदण्डश्च । क्षुब्धो मन्थश्चेत् । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लग्नं सक्तम् । निष्ठानत्वमपि निपातनात् । म्लिष्टमविस्पष्टम् । विरिब्धः स्वरः । म्लेच्छ रेभृ अनयोरुपधाया इत्वमपि निपात्यते । फाण्टम् । अनायाससाध्यः[2] कषायविशेषः । माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह । बाढं भृशम् । अन्यत्र तु क्षुभितम् । क्षुब्धो राजेति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् । स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितम् । म्लेच्छितम् । विरेभितम् । फणितम् । बाहितम् ॥ **धृषिशसी वैयात्ये ।७।२।१९ ॥** एतौ[3] निष्ठायामविनये एवानिटौ स्तः ॥ धृष्टः । विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति । अत[5] एव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः[6] । धृषेरादित्त्वे[4] फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः[7] । माधवस्तु[8] भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह । धृष्टम् । धर्षितम् । प्रधृष्टः । प्रधर्षितः ॥ **दृढः स्थूलबलयोः ।७।२।२० ॥** स्थूले बलवति[9] च निपात्यते ॥ दृह दृहि वृद्धौ । क्तस्येडभावः । तस्य ढत्वम् । हस्य लोपः । इदितो नलोपश्च । दृहितो दृंहितोऽन्यः ॥ **प्रभौ[10] परिवृढः ।७।२।२१ ॥** वृह वृहि वृद्धौ । निपातनं प्राग्वत् ॥ परिवृहितः । परिवृंहितोऽन्यः ॥ **कृच्छ्र[11]गहनयोः कषः ।७।२।२२ ॥** कषो निष्ठाया इण्न स्यादेतयोरर्थयोः ॥ कष्टं दुःखं तत्कारणं च । स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम् । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् ॥ **घुषि[12]रविशब्दने ।७।२।२३ ॥** घुषिर्निष्ठायामनिट् स्यात् ॥ घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् ? घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः ॥

---

१ **दरिद्रित इति** । "तनिपति–" इति सनो वेट्कत्वात् प्राप्तिः ॥ २ **अनायाससाध्य इति** । क्षुण्णमौषधमुष्णोदके प्रक्षिप्तं चेत् तस्मिन्नेव काले यज्जायते तत् फाण्टमिति ॥ ३ **धृषिशसी इति** । वैयात्यम्=अविनीतता । विरुद्धं यथा स्यात् तथा यातो वियातस्तस्य भावो वैयात्यमिति व्युत्पत्तेः । शसु हिंसायामित्यस्योदित्त्वेन क्त्वायां वेट्कत्वाद् "यस्य विभाषा" इतीडभावे सिद्धे ञिधृषा "प्रागल्भ्ये" इत्यस्य चाऽऽदित्त्वेन "आदितश्च" इतीडभावे सिद्धे नियमार्थोऽयं योग इत्यत आह–**अविनय एवेति** ॥ ४ ननु धृषेरादित्त्वाद् "विभाषा भावादिकर्मणोः" इति विकल्पे प्राप्ते तदंशे नित्यार्थ एव कस्मान्नेत्यत आह–**भावादीति** ॥ ५ भावादिकर्मणोर्वैयात्ये धृषेर्वृत्त्यभावे मानमाह–**अत एवेति** । तत्र वृत्त्यभावादेव । तेन भावादिकर्मभ्यामन्यत्र वैयात्याभावेऽपि "आदितश्च" इति निषेधो न ॥ ६ **वृत्तिरिति** । अन्यथा "विभाषा भावादिकर्मणोः" इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं स्यादिति भावः ॥ ७ **हरदत्त इति** । अवैयात्ये भावादिकर्मणोरनभिधानाद् वैयात्ये च नियमाभावादादित्त्वफलं चिन्त्यमिति भावः ॥ ८ अनभिधाने प्रमाणाभावादादित्त्वं सफलमित्याशयेनाह–**माधवस्त्विति** ॥ ९ **दृढ इति** । स्थूलो मांसलः । बलमस्यास्तीति बलः । "अर्श आदिभ्योऽच्" इत्यच् ॥ १० **प्रभौ परिवृढ इति** । प्रभुरधिपतिः ॥ ११ **कृच्छ्रगहनयोरिति** । "गहनं वनदुःखयोः । गह्वरे कलिले चापि" इति विश्वहैमौ ॥ १२ **घुषिरिति** । शब्देनाभिप्रायप्रकाशनं विशब्दनम् ॥

अर्देः संनिविभ्यः ।७।२।२४ ॥ एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठाया इण्न स्यात् ॥ समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दितोऽन्यः ॥ **अभेश्चाविदूर्ये**[1] ।७।२।२५ ॥ अभ्यर्णम् । नातिदूरं नासन्नं वा । अभ्यर्दितमन्यत् ॥ **णेरध्ययने वृत्तम्**[2] ।७।२।२६ ॥ ण्यन्ताद्वृत्तेः क्तस्येडभावो णिलुक्चाधीयमानेऽर्थे ॥ वृत्तं छन्दश्छात्रेण । संपादितम । अधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः ॥ **श्रृतं पाके**[3] ।६ । १। २७ ॥ श्रातिश्रपयत्योः क्ते श्रृभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके । श्रृतं क्षीरम् । स्वयमेव विक्लिन्नं पक्वं वेत्यर्थः । क्षीरहविर्भ्यामन्यत्तु श्राणं श्रपितं वा ॥ **वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः**[4] । ७ । २ । २७ ॥ एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते ॥ पक्षे । दमितः । शमितः । पूरितः । दासितः । स्पाशितः । छादितः । ज्ञपितः ॥ **रुष्यमत्वरसंघुषाऽऽस्वनाम्**[5] । ७ । २ । २८ ॥ एभ्यो निष्ठाया इड्वा ॥ रुषितः । रुष्टः । आन्तः[6] । अमितः । तूर्णः । त्वरितः । अस्याऽऽदित्त्वे फलं मन्दम् । संघुष्टः । संघुषितः । आस्वान्तः । आस्वनितः ॥ **हृषेर्लोमसु**[7] । ७ । २ । २९ ॥ हृषेर्निष्ठाया इड्वा स्यात् लोमसु विषये ॥ हृष्टं हृषितं लोम ॥ **विस्मितप्रतिघातयोश्च** * ॥ हृष्टो हृषितो मैत्रः । विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः । अन्यत्र तु । हृषु अलीके । उदित्त्वान्निष्ठाया नेट् । हृष तुष्टौ इट् ॥ **अपचितश्च**[8] । ७ । २ । ३० ॥ चायतेर्निपातोऽयं वा ॥ अपचितः । अपचायितः ॥ **प्यायः पी** । ६ । १ । २८ ॥ वा स्यान्निष्ठायाम् ॥ व्यवस्थितविभाषेयम्[9] । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं मुखम् । अन्यत्र प्यानः पीनः स्वेदः । **सोपसर्गस्य न** । प्रप्यानः । **आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः** स्यादेव । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः ॥ **ह्लादो निष्ठायाम्** । ६ । ४ । ९५ ॥ ह्रस्वः स्यात् ॥ प्रह्लन्नः ॥ **द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति** । ७ । ४ । ४० ॥ एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति ॥ ईत्त्वदद्भावयोरपवादः । दितः । सितः । माँ माङ् मेङ्[10] । मितः । स्थितः । **शाच्छोरन्यतरस्याम्** । ७ । ४ । ४१ ॥ शितः । शातः । छितः । छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्व्रतविपये श्यतेर्नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्यक्सम्पादितमित्यर्थः । संशितो

---

१ **अभेश्चेति** । विशेषेण दूरं विदूरं न विदूरमविदूरं तस्य भाव आविदूर्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥ २ **णेरिति** । अधीयते इत्यध्ययनम् । "कृत्यल्युटः"-इति बाहुलकात् कर्मणि ल्युट् । तदाह-**अधीयमान इति** । तदर्थे चेत् क्तान्तं वर्तते इत्यर्थः ॥ ३ **शृतं पाक इति** । विक्लित्यनुकूलव्यापारः पाकः । केवलः श्रातिः कर्मव्यापारे वर्तते ततोऽकर्मकत्वात् कर्तरि क्तस्तदाह-**स्वयमेवेति** । ततो णिचि पचिना समानार्थात् कर्मणि क्तस्तदाह-**पक्वमिति** ॥ ४ **वा दान्तेति** । दान्तशान्तयोर्णिलोपेडभावौ निपात्येते । "अनुनासिकस्य-" इति दीर्घः । दस्तस्पष्टच्छन्नेषु णिलुगिडभावौ । ज्ञप्ते मित एव णिलोपेडभावौ ॥ ५ **रुष्यमेति** । रुषेः "तीषसह-" इति वेट्कत्वाद् "यस्य विभाषा" इति निषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते । अमेर्नित्यं प्राप्ते विकल्पः । त्वरेः "आदितश्च" इति निषेधे प्राप्ते विकल्पः । संपूर्वाद् घुषेर्विशब्दने इटि प्राप्ते विकल्पः ॥ ६ "अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः ॥ ७ **लोमस्विति** । कर्तृष्वित्यर्थः । केशानां लोमत्वात् तत्रापि विकल्पः ॥ ८ **अपचितश्चेति** । चायश्चिभाव इडभावश्च निपात्यते ॥ ९ **व्यवस्थितविभाषेयमिति** । विगतावस्था विकल्परूपा जाताऽस्यामिति व्यवस्थिता सा चासौ विभाषा चेति विग्रहः । इदं वृत्त्यनुरोधेन ॥ भाष्यमते तु विभाषाग्रहणस्यात्रानुवृत्तिरिति ज्ञेयम् ॥ १० **मा माङ् मेङिति** । गामादाग्रहणेष्वविशेषादिति भावः ॥

ब्राह्मणः। व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः॥ **दधातेर्हिः। ७। ४। ४२॥** तादौ किति॥ अभिहितम्। निहितम्॥ **दो दद् घोः। ७। ४। ४६॥** घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् स्यात्तादौ किति॥ चर्त्वम्। दत्तः। घोः किम्? दातः। तान्तो वायमादेशः। न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य 'दस्तीति दीर्घापत्तिः। तकारादौ तद्विधानात्॥ दान्तो वा। धान्तो वा। न च दान्तत्वे निष्ठानत्वं धान्तत्वे झषस्तथोरिति धत्वं शङ्क्यम्। सन्निपातपरिभाषाविरोधात्॥ **अच उपसर्गात्तः। ७। ४। ४७॥** अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति॥ चर्त्वम्। प्रत्तः। अवत्तः॥

'अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते॥'

चशब्दाद्यथाप्राप्तम्॥ **दस्ति। ६। ३। १२४॥** इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्दादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे॥ 'खरि चेति चर्त्वमाश्रयात्सिद्धम्। नीत्तम्। सूत्तम्। 'घुमास्थेतीत्त्वम्। धेट्। धीतम्। गीतम्। पीतम्। जनसनेत्यात्त्वम्। जातम्। सातम्। खातम्॥ **अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति। २। ४। ३६॥** ल्यबिति लुप्तसप्तमीकम्। अदो जग्धिः स्यात् ल्यपि तादौ किति च॥ इकार उच्चारणार्थः। धत्वम्। 'झरो झरि'। जग्धः॥ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च॥ प्रकृतः कटं सः। प्रकृतः कटस्तेन। 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति दीर्घः। 'क्षियो दीर्घादिति णत्वम्। प्रक्षीणः सः॥ **वाँ क्रोशदैन्ययोः। ६। ४।६१॥** क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च॥ क्षीणायुर्भव। क्षितायुर्वा॥ क्षीणोऽयं तपस्वी। क्षितो वा॥ **निर्नदीभ्यां स्नातेः कौशले। ८। ३। ८९॥** आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात्कौशले गम्ये॥

---

१ इह आदेशस्थान्त एव नतु त–द–धान्तः, संहितायास्तुल्यत्वेऽपि प्रक्रियायां दोषादिति प्राञ्चः। तथाहुर्भाष्यकृतः–"तान्ते दोषो दीर्घत्वाख्यो, दान्ते दोषो निष्ठानत्वम्, धान्ते दोषो धत्वाख्यः, स्यान्निर्दोषत्वात् थान्तो ग्राह्यः" इति, तदनुसारेणाऽऽह–**दथ् स्यादिति**॥ २ वस्तुतस्तु सर्वे पक्षा इह सूपपादा इत्याह–**तान्तो वेत्यादिना**। "दस्ति" इति सूत्रस्य "दाधातोर्यस्तान्तादेशस्तस्मिन् सत्युपसर्गस्य दीर्घः" इत्यर्थाभिप्रायेण शङ्कते–**नचैवमिति**। एवम्=आदेशस्य तान्तत्वे॥ "दाधातोर्यस्तकारादेशस्तस्मिन्" इत्यर्थे "यस्मिन् विधिः" इति परिभाषया तदादिविधिः स्यात्, तथा च–"तकारादावुत्तरपदे दीर्घः" इत्यर्थाभिप्रायेण समाधत्ते–**तकारादाविति**॥ ३ **सन्निपातेति**। तादिं निमित्तीकृत्य विहितो यो दान्ताद्यादेशः, स तकारविघातकनत्वादिविधेर्निमित्तं न भवतीति भावः॥ नच नत्वधत्वयोरसिद्धत्वादस्या अप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, असिद्धस्यापि तद्विघातकविधेरनया वारणस्य "कृन्मेजन्तसूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वात्। तत्र हि "वृत्रहभिः" इत्यत्र नलोपे कृते ऐस्भावस्य प्राप्तौ सन्निपातपरिभाषया तद्वारणरूपस्य प्रयोजनस्य "नलोपः सुप्स्वर–" इत्यनेन नलोपासिद्धत्वेन वारणेनान्यथासिद्धिः कृता, नत्वसिद्धस्य संनिपातविघातकपदेनाग्रहणमित्यर्थप्रदर्शनेनेति ध्वनितमिति ज्ञेयम्॥ ४ ननु चर्त्वस्यासिद्धत्वादादेशतकारो नास्तीत्यत आह–**आश्रयात्सिद्धत्वमिति**। ५ **सूत्तमिति**। अयमपपाठः "गतिश्च" इति सूत्रे भाष्ये सोस्तत्वे उपसर्गत्वप्रतिषेधात्॥ ६ **उच्चारणार्थ इति**। इदित्त्वे तु नुम् स्यादिति भावः॥ ७ **वा क्रोशेति**। अत्रापि "अण्यदर्थे" इति वर्तते। तेन प्राप्तविभाषेयम्॥ ८ **निनदीभ्यामिति**। निपूर्वस्नातेः कौशलेऽर्थे निष्ठान्तस्यैव प्रचुरप्रयोगदर्शनादिदमत्रोपन्यस्तम्॥

निष्णातः शास्त्रेषु । नद्यां स्नातीति नदीष्णः । 'सुपीति कः ॥ **सूत्रं प्रतिष्णातम् । ८ । ३ । ९० ॥** प्रतेः स्नातेः षत्वम् ॥ प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र प्रतिस्नातम् ॥ **[1]कपिष्ठलो गोत्रे ।८।३।९१ ॥** कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम् ? कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ॥ **विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । ८ । ३ । ९६ ॥** एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् ॥ विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ॥ **[2]गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च । ३ । ४ । ७२ ॥** एभ्यः कर्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च ॥ गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा येनेत्यादि ॥ **[3]क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । ३ । ४ । ७६ ॥** एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् चाद्यथाप्राप्तम् ॥ ध्रौव्यं स्थैर्यम् ॥

मुकुन्द[4]स्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः । भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥

आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः । आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् ॥ कथं 'भुक्ता ब्राह्मणाः' इति । [5]भुक्तमस्ति एषामिति मत्वर्थीयोऽच् । वर्तमाने इत्यधिकृत्य ॥ **ञीतः क्तः । ३।२।१८७ ॥** ञिक्ष्विदा । क्ष्विण्णः । ञिइन्धी । इद्धः ॥ **मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ।३।२। १८८ ॥** मतिरिहेच्छा । बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मतः । इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यादि ॥ **नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ॥** क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् ॥ जल्पितम् । शयितम् । हसितम् ॥ **सु[6]यजोर्ङ्वनिप् । ३ । २ । १०३ ॥** सुनोतेर्यजेश्च ङ्वनिप्स्याद् भूते । सुत्वा । सुत्वानौ । यज्वा । यज्वानौ ॥ **जीर्यतेरतृन् ।३।२।१०४ ॥** भूत इत्येव ॥ जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठापि । [7]जीर्णो जीर्णवान् ॥ **[8]छन्दसि लिट् ।३।२।१०५ ॥ लिटः कानज्वा । ३ । २ । १०६ ॥**

---

१ **कपिष्ठल इति** । गोत्रेऽभिधित्सिते कपिष्ठल इति निपात्यते । यः कपिष्ठलशब्दो गोत्रप्रत्ययप्रकृतित्वेन दृष्ट इति यावत् । अस्यात्रोपन्यासः प्रासङ्गिकः । एवं "विकुशमिपरिभ्यः–" इत्यस्यापि ॥ २ **गत्यर्थाकर्मकेति** । श्लिषादयः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति तदर्थमेषामुपादानम् ॥ ३ **क्तोऽधिकरणे चेति** । कर्तृद्वारा कर्मद्वारा वा क्रियाश्रयत्वमधिकरणत्वम् । प्रत्यवसानं भक्षणम् ॥ ४ **मुकुन्दस्येति** । द्रष्टुमिच्छन्ति दिदृक्षन्ते २ इति दिदृक्षवो द्रष्टुमिच्छन्त्यः, गोप्यः=गोपाङ्गनाः, इति=अनेन प्रकारेण, ऊचुः=गदितवत्यः, । इतीति किम् । मुकुन्दस्य= कृष्णस्य, इदम्=पुरो दृश्यमानम्,=आसितम् आस्यते उपविश्यतेऽस्मिन्नित्यासितमासनम् । रमापतेः=विष्णोः, इदं यातम् = यायतेऽस्मिन्निति यातं मार्गः । अनन्तस्य = हरेः, एतत् = प्रत्यक्षीभूतम्, भुक्तम् = भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्तम् भाजनम्, इत्यूचुरित्यर्थः । त्रिष्वपि "अधिकरणवाचिनश्च" इति कर्तरि षष्ठी ॥ ५ **भुक्तमस्तीति** । भुक्तमन्नमित्यर्थः ॥ ६ **सुयजोरिति** । ङकारः सुनोतेर्गुणप्रतिषेधार्थः । पकारः स्वरार्थस्तुगर्थश्च ॥ ७ **जीर्ण इति** । जीनो जीर्णो जरन्नपीत्यमरः ॥ ८ **छन्दसि लिडिति** । ननु "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति सिद्धमिति चेन्न, "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इत्यधिकृत्य तद्विधेः, इह त्वविशेषेणेति भेदात् ॥

क्वसुश्च ।३।२।१०७॥ इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट् तस्य[1] विधीयमानौ क्वसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम् ॥ कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते–'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' इति 'श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते' इत्यादि ॥ **वस्वेकाजाद्घसाम्** ।७।२।६७॥ कृतद्विर्वचना-[2]नामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् नान्येषाम्[3] ॥ एकाच्--आदिवान् । आरिवान् । आत्--ददिवान् । जक्षिवान् । एषां किम् ? बभूवान् ॥ **भाषायां सदवसश्रुवः** ।३।२।१०८॥ सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड्वा स्यात् ॥ तस्य च नित्यं क्वसुः । 'निषेदुषीमासनबन्ध-धीरः' । 'अध्यूषुषस्तामभवज्जनस्य' । शुश्रुवान् ॥ **उपेयिवाननाश्वानननूचानश्च** ।३।२।१०९॥ एते निपात्यन्ते ॥ उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिड्वा तस्य नित्यं क्वसुः । इट् । उपेयिवान् । 'उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्याम्' । उपेयुषी । उपेत्यविवक्षितम्[4] । ईयिवान् । समीयिवान् ॥ नञ्पूर्वादश्नातेः क्वसुरिडभावश्च । 'धृतजयधृतेरनाश्रुष' इति भारविः ॥ अनु-पूर्वाद्वचेः कर्तरि कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः ॥ **विभाषा गमहनविद-विशाम्** ।७।२।६८॥ एभ्यो वसोरिड्वा ॥ जग्मिवान् । जगन्वान् । जघ्निवान् । जघ-न्वान् । विविदिवान् । विविद्वान् । विविशिवान् । विविश्वान् । विशिना साहचर्याद्[5]विन्दतेर्ग्र-हणम् । वेत्तेस्तु विविद्वान् । 'नेड्वशि कृती'तीण्निषेधः ॥ **दृशेश्च** * ॥ ददृशिवान् । ददृश्वान् ॥ **लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे**[6] ।३।२।१२४॥ अप्रथमान्तेन सामाना-धिकरण्ये सतीत्यर्थः ॥ शबादि ॥ पचन्तं चैत्रं पश्य ॥ **आने मुक्** ।७।२।८२॥ अङ्ग-स्यातो मुमागमः स्यादाने परे ॥ पचमानं[7] चैत्रं पश्य ॥ लडित्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधि-कविधानार्थम् । तेन प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । सन् ब्राह्मणः ॥ **माङ्याक्रोशे इति वाच्यम्** * ॥ 'मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति' । 'माङि लुङिति प्राप्ते एतद्वच-

---

१ **तस्येति** । "अनन्तरस्य–" इति न्यायेन "लिटः कानज् वा" इत्यत्र पूर्वलिट एव ग्रहणात् । योगविभाग उत्तरत्र क्वसोरेव सम्बन्धार्थः । "कानज् वा" इति वाग्रहणं तु पक्षे तिङः श्रवणार्थम् । वासरूपन्यायस्त्वादेशेषु न, अत्र चेदं वाग्रहणमेव लिङ्गम् । कानचश्चित्करणं स्वरार्थम् । क्वसोरुकार उगित्कार्यार्थः ॥ २ **कृतद्विर्वचनानामिति** । द्वित्वोत्तरमभ्यासादिकार्येषु कृतेष्वेकाचामित्यर्थः ॥ ३ **नान्येषामिति** । क्रादिनियमात् प्राप्तस्य नियमोऽयमिति भावः ॥ ४ **उपेत्यविवक्षितमिति** । ईयिवांसमतिस्त्रिधम्" इति दर्शनादिति भावः ॥ ५ **साहचर्यादिति** । लुग्विकरणपरिभाषासहकृतात् । एतेन हनिसाहचर्याद् वेत्तेरपि ग्रहणं स्यादिति मन्दोक्तमपास्तम् ॥ ६ **लटः शतृशानचाविति** । "अनन्तरस्य" इति न्यायेनैतौ "वर्तमाने लट्" इति विहितस्यैवेति स्पष्टं भाष्ये ॥ यद्यपि तिङन्तोपस्था-प्ययोः कर्तृकर्मणोरप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यं नास्त्येव तथापि कृदन्तोपस्थाप्ययोः सामानाधिकरण्यदर्शनात् कृत्स्थानितया प्रक्रियावस्थायां कल्प्यमानो लकारः प्रकृत्यर्थं प्रति प्रधानभूते कर्तृकर्मणी अभिदधानः कल्प्यते । लकारवाच्यांशस्य तिङ्कृतोरविशेषेऽपि गुणप्रधानभावे वैलक्षण्यमस्तीति फलितार्थः ॥ ७ **पच-मानमिति** । अत्र "आतो ङितः" इति न, मुक इयपवादत्वात् ॥

नसामर्थ्याल्लट् ॥ **संबोधने च । ३ । २ । १२५** ॥ हे पचन् । हे पचमान ॥ **लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । ३ । २ । १२६** ॥ क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः ॥ शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्यन्मुच्यते । हेतुः फलं कारणं च ॥ **कृत्यचः ।८।४।२९** ॥ प्रपीयमाणः सोमः ॥ **ईदासः ।७।२।८३** ॥ आसः परस्यानस्य ईत्स्यात् ॥ 'आदेः परस्य' । आसीनः ॥ **विदेः शतुर्वसुः।७।१।३६॥** वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् ॥ विदन् । विद्वान् । विदुषी ॥ **तौ सत् ।३। २। १२७** ॥ तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ॥ **लृटः सद्वा ।३।३।१४** ॥ व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः संबोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् ॥ करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः । करिष्यद्भक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । करिष्यतीति करिष्यन् ॥ **पूङ्यजोः शानन् ।३ । २ । १२८** ॥ वर्तमाने ॥ पवमानः । यजमानः ॥ **ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । ३ । २ । १२९** ॥ एषु द्योत्येषु कर्तरि चानश् ॥ भोगं भुञ्जानः । कवचं बिभ्राणः । शत्रून्निघ्नानः ॥ **इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि । ३ । २ । १३०** ॥ आभ्यां शतृ स्यादकृच्छ्रिणि कर्तरि ॥ अधीयन् । धारयन् । अकृच्छ्रिणि किम् ? कृच्छ्रेणाधीते । धारयति ॥ **द्विषोऽमित्रे । ३।२ । १३१** ॥ द्विषन् शत्रुः ॥ **सुञो यज्ञसंयोगे । ३ । २ । १३२** ॥ सर्वे सुन्वन्तः । सर्वे यजमानाः सत्रिणः ॥ **अर्हः प्रशंसायाम् । ३ । २ । १३३** ॥ अर्हन् ॥ **आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । ३ । २ । १३४** ॥ क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्म-

---

१ **सम्बोधने चेति** । क्रियाविनियोगफलकाभिमुखीकरणं सम्बोधनम् । सम्बोधनपदार्थस्य क्रियायामेवान्वय उक्तो हरिणा-"सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम्" इत्यादि । (वाक्यपदीये) । अनभिमुखस्याभिमुखीकरणं सम्बोधनम् । उक्तं च वाक्यपदीये-" सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते " इति ॥ इदं सूत्रमुत्तरसूत्रं च प्रथमासमानाधिकरणे नित्यार्थम् ॥ २ **लक्षणहेत्वोरिति** । लक्षणं चिह्नम् । फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुः ॥ ३ **शयाना इति** । इह शयनं भुज्यर्थपरिचायकम् । तदुपलक्षितभुज्यर्थेन च यवनाः परिचाय्यन्ते इत्यन्यत् । अर्जनं वासस्य फलम् । हरिदर्शनं मोक्षसाधनम् । 'परिचायकशयनकर्तृयवनाभिन्नानेककर्तृका वर्तमाना भुजिक्रिया' इति बोधः । फलभूतार्जनकर्तृकर्तृको वासः" इति बोधः । स्वजनकहरिदर्शनाश्रयनिष्ठो मोक्षः' इति बोधः ॥ ४ **ताच्छील्येति** । ताच्छील्यं तत्स्वभावता । वयः शरीरावस्था यौवनादिः । शक्तिः सामर्थ्यम् ॥ ५ **अकृच्छ्रिणीति** । अनायासेन क्रियानिवर्तके इत्यर्थः ॥ ६ **द्विषोऽमित्र इति** । अमित्रः शत्रुः ॥ ७ **यज्ञसंयोग इति** । यज्ञेन संयोग इति विग्रहः । यज्ञश्च सात्त्विक-राजस तामस-भेदेन त्रिविधः । तदुक्तं गीतायाम्-"अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ इति । (गीता-अ० १७ । श्लो० ११-१३ ।) ॥ ८ **अर्ह इति** । प्रशंसा स्तुतिः ॥ ९ **आक्वेरिति** । **तच्छीलः** फलनिरपेक्षप्रवृत्तिः । **तद्धर्मा** तदाचारः, स्वधर्मोऽयमिति यः प्रवर्तते । **साधुकारी** तौ विनापि धात्वर्थस्य साधुकर्ता । १० **क्विपमिति** । भ्राजभास" इति क्विपमा इत्यर्थः । शीलादीनां त्रयाणां विशेषणं समर्पयितुं निर्दिष्टैस्तच्छब्दैः प्रकृतिभूतधात्वर्था निर्दिश्यन्ते ॥

तत्साधुकारिषु कर्तृषु बोध्याः ॥ **तृन्** ।३।२।१३५ ॥ कर्ता कटान् ॥ **अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्** । ३ । २ । १३६ ॥ अलंकरिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ॥ **णेश्छन्दसि** ।३ । २ । १३७ ॥ वीरुधः पारयिष्णवः ॥ **भुवश्च** ।३।२।१३८ ॥ छन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथं तर्हि 'जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवमिति । निरङ्कुशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं क्षयिष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् ॥ **ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः** । ३ । २ । १३९ ॥ छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं न तु कित् । तेन स्थ ईत्त्वं न । ग्लास्नुः । गित्त्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्नुः ॥ चाद्भुवः । 'श्र्युकः किति'त्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट् । भूष्णुः ॥ दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम् *॥ दङ्क्ष्णवः पशवः ॥ **त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः** । ३ । २ । १४० ॥ त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ॥ **शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्** । ३ । २ । १४१ ॥ उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् । तेन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र 'उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः । न चैवं शमी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः । झल्ग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात् ॥ 'नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी । क्षमी । क्लमी । प्रमादी । उत्पूर्वान्मदेः अलंकृञादिसूत्रेणेष्णुजुक्तो वासरूपविधिना घिनुणपि । उन्मादी । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति तु प्रायिकम् ॥ **संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च** । ३ । २ । १४२ ॥ घिनुण् स्यात् ॥ संपर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ॥ **वौ कषलसकत्थस्रम्भः** । ३ । २ । १४३ ॥ विकाषी । विलासी । विकत्थी । विस्रम्भी ॥ **अपे च लषः** । ३ । २ । १४४ ॥ चाद्वौ । अपलाषी । विलाषी ॥ **प्रे लपसृद्रुमथवदवसः** । ३ । २ । १४५ ॥ प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ॥ **निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरट-**

---

१ **तृन्निति** । नकारः स्वरार्थः । २ **कर्तेति** । "न लोक–" इति षष्ठीनिषेधः ॥ ३ **अलंकृञिति** । अत्र कृञ्ग्रहणेन प्रसिद्धत्वात् करोतेरेव ग्रहणम् । उत्पचादिषु प्रत्येकमुदः पाठो नियमार्थः । तेनोदः प्रयोग एवेष्णुच् ॥ ४ **भुवश्चेति** । योगविभागो "भुव" इत्यस्यैव "ग्लाजिस्थश्च" इति सूत्रे चकारेण संग्रहार्थः ॥ ५ **शमित्यष्टाभ्य इति** । इतिशब्द आद्यर्थः । 'शम उपशमे' इत्यतः प्रभृति 'मदी हर्षे' इत्येवमन्तः शमादिर्दिवाद्यन्तर्गणः ॥ ६ **शमिनितरेति** । "संज्ञापूरण्योश्च" इति निषेधात् पक्षे पुंवत्त्वं नेति बोध्यम्" इति शेखरकृत् ॥ ७ **प्रायिकमिति** । "सूददीपदीक्षश्च" इत्यनेन दीपेर्युज्निषेधेन तथा बोधनादिति भावः ॥

परिवादिव्याभाषासूञो वुञ् । ३ । २ । १४६ ॥ पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वुञ् स्यात् ॥ निन्दकः । हिंसक इत्यादि । [1]ण्वुला सिद्धे वुञ्वचनं ज्ञापकं तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो नेति ॥ **देविक्रुशोश्चोपसर्गे । ३ । २ । १४७ ॥** आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गे किम् ? देवयिता । क्रोष्टा ॥ **चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । ३ । २ । १४८ ॥** चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकात्किम् ? पठिता विद्याम् ॥ **अनुदात्तेतश्च हलादेः । ३ । २ । १४९ ॥** अकर्मकाद्युच् स्यात् ॥ वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्तेतः किम् ? भविता । हलादेः किम् ? एधिता । अकर्मकात्किम् ? वसिता वस्त्रम् ॥ **जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः । ३ । २ । १५० ॥** जु इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः ॥ सरणः ॥ [2]पूर्वेणै सिद्धे पदिग्रहणं 'लषपतपदे'त्युकञा बाधा मा भूदिति । तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति । तेनालंकृञस्तृन्न ॥ **क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ।३।२।१५१ ॥** क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥ **न यः ।३।२। १५२ ॥** यकारान्ताद्युच् न स्यात् ॥ क्नूयिता । क्ष्मायिता ॥ **सूददीपदीक्षश्च ।३।२।१५३ ॥** युच् न स्यात् ॥ सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । 'नमिकम्पी'ति रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमिति । तेन कम्रा कमना युवतिः, कम्प्रा कम्पना शाखा । यदि सूदेर्युज् न । कथं मधुसूदनः । नन्द्यादिः ॥ **लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् । ३ । २ । १५४ ॥** लाषुकः । पातुक इत्यादि ॥ **जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ।३।२।१५५॥** जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः। वराकी ॥ **प्रजोरिनिः । ३। २ । १५६ ॥** प्रजवी । प्रजविनौ । प्रजविनः ॥ **जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च । ३ । २ । १५७ ॥** जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्यथी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥ **स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।३। २ । १५८ ॥** आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः ॥ स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः ॥ तत्पूर्वो द्रा । तदो नान्तत्वं निपात्यते । तन्द्रालुः ॥ **शीङो वाच्यः** * ॥ शयालुः ॥ **[3]दाधेट्सिशदसदो रुः ।३ । २।१५९ ॥** दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ॥ **सृघस्यदः क्मरच् । ३ ।२। १६० ॥** सृमरः । घस्मरः । अद्मरः ॥ **भञ्जभासमिदो घुरच् । ३ । २ । १६१ ॥** भङ्गुरः । भासुरः । मेदुरः ॥ **विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । ३ ।२ । १६२ ॥** विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् ॥ **इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्**

---

१ **ण्वुला सिद्ध इति** । "असूयतिभिन्नेभ्यः" इत्यादिः । अन्यथा स्वरे विशेषसत्त्वेन "ण्वुला सिद्ध" इत्युक्तिर्विहता स्यात् ॥ २ **पूर्वेणेति** । सकर्मकपदेस्तु प्रकृतसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याद्युचोऽनभिधानमिति भावः ॥ ननु वासरूपन्यायेन युजपीत्यत आह-**तेनेति** । ज्ञाप्यत इति शेषः । "निन्दहिंस-" इति सूत्रे "वासरूपविधिना तृजादयो न" इत्युक्तम्, इह तु "परस्परं स न" इत्यभ्यवधायीति विशेषः ॥ ३ **दाधेडिति** । दा इति प्रयोगस्थदारूपाणामनुकरणम् ॥

।३।२।१६३॥ इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरः ॥ **गत्वरश्च** ।३।२ । १६४ ॥ गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते ॥ गत्वरी ॥ **जागरूकः । ३ । २ । १६५ ॥** जागर्तेरूकः स्यात् ॥ जागरूकः ॥ **यजजपदशां यङः** ।३।२।१६६॥ एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात् ॥ दशामिति भाविना नलोपेन निर्देशः । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ॥ **नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः । ३ । २ । १६७ ॥** नम्रः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । अजस्रम् । सन्ततमित्यर्थः । कम्रः । हिंस्रः । दीप्रः ॥ **सनाशंसभिक्ष उः** ।३।२।१६८॥ चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ॥ **विन्दुरिच्छुः । ३ ।२।१६९॥** वेत्तेर्नुम् इषेश्छत्वं च निपात्यते ॥ वेत्ति तच्छीलो विन्दुः । इच्छति इच्छुः ॥ **क्याच्छन्दसि । ३ । २ । १७० ॥** देवाञ्जिगाति सुम्नयुः ॥ **आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च** ।३।२।१७१॥ आदन्तादृदन्ताद्गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिड्वत् ॥ पपिः सोमम् । ददिर्गाः । बभ्रिर्वज्रम् । जग्मिर्युवा । जघ्निर्वृत्रममित्रियम् । जज्ञिः ॥ **भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यः** * ॥ दधिः । चक्रिः । सस्रिः । जग्मिः।जज्ञिः । नेमिः ॥ **सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम्** * ॥ यङन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः किकिनौ पतेर्नीगभावश्च निपात्यते ॥ **स्वपितृषोर्नजिङ्** ।३।२।१७२ ॥ स्वप्नक् । तृष्णक् । तृष्णजौ । तृष्णजः । धृषेश्चेति वाच्यमिति काशिकादौ । धृष्णक् ॥ **शॄवन्द्योरारुः** ।३।२।१७३॥ शरारुः । वन्दारुः ॥ **भियः क्रुक्लुकनौ** ।३।२।१७४ ॥ भीरुः । भीलुकः ॥ **क्रुकन्नपि वाच्यः** * ॥ भीरुकः ॥ **स्थेशभासपिसकसो वरच् । ३ । २ । १७५ ॥** स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ॥ **यश्च यङः । ३ । २ । १७६ ॥** यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् ॥ 'अतो लोपः' । तस्य यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाल् 'लोपो व्योरिति यलोपः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतो लोपे प्राप्ते । वरे लुप्तं न स्थानिवत् । यायावरः ॥ **भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप्** ।३।२। १७७ ॥ विभ्राट् । भाः । भासौ । धूः । धुरौ । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । पुरौ । दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घः । जूः । जुवौ । जुवः ॥ ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्विप् । ग्रावस्तुत् ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । २ । १७८ ॥** क्विप् ॥ छित् । भिद् । दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । क्वचिद्दीर्घः क्वचिदसंप्रसारणं क्वचिद्द्वे क्वचिद्ध्रस्वः । तथा च वार्तिकम् ॥ **क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च** * ॥ क्विब्वचीत्यादिना उणादिसूत्रेण केषांचित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् ॥ वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौतीति आयतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रूः । जूरुक्तः । श्रयति हरिं सा श्रीः ॥ **द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च** * ॥ दृशिग्रहणादभ्याससंज्ञा ॥ दिद्युत् । जगत् ॥ **जुहोतेर्दीर्घश्च** ॥ जुहूः । दॄ भये । अस्य ह्रस्वश्च । दीर्यति ददृत् ॥ **ध्यायते संप्रसारणं च** * ॥ धीः ॥ **भुवः संज्ञान्तरयोः । ३ ।२।१७९॥**

---

१ अत एव ज्ञापकाल्लुप्ताकारस्य ङित्त्वम् । तेन यातिरित्यादौ यङन्तात् क्विनि आतो लोपसिद्धिः ॥

मित्रभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः ॥ **विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ।३।२।१८०॥** एभ्यो भुवो डुः स्यान्न तु संज्ञायाम् ॥ विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् ॥ **मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्** * ॥ मितं द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः ॥ **धः कर्मणि ष्ट्रन् ।३।२।१८१ ॥** धेटो धाञश्च कर्मण्यर्थे ष्ट्रन् स्यात् ॥ 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु ॥' **दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । ३ । २ । १८२ ॥** दाबादेः ष्ट्रन् स्यात्करणेऽर्थे ॥ दान्त्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ॥ **तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ।७।२।९ ॥** एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण्न स्यात् ॥ शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नद्ध्री ॥ **हलसूकरयोः पुवः । ३ । २ । १८३ ॥** पूङ्पूञोः करणे ष्ट्रन् स्यात् तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः ॥ हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम् । मुखमित्यर्थः ॥ **अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः । ३ । २ । १८४ ॥** अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥ **पुवः संज्ञायाम् ।३।२।१८५ ॥** पवित्रम् । येनाज्यमुत्पूयते यच्चानामिकावेष्टनम् ॥ **कर्तरि चर्षिदेवतयोः ।३।२।१८६ ॥** पुव इत्रः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । 'तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां तु—अग्निः पवित्रं स मा पुनातु ॥

इति पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ।

अथोणादिप्रकरणम् ।

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ॥ करोतीति कारुः शिल्पी कारकश्च । आतो युक् । वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जयत्यभिभवति रोगान् जायुरौषधम् । मिनोति प्रक्षि-

---

१ **दाम्नीशसेति** । अत्र दशेति कृतनलोपस्य दंशधातोर्निर्देशेनाक्कित्यपि क्वचिदस्य नकारो लुप्यते । तेन दन्तेषु " दशना " इति प्रयोगः सिद्ध्यति । नच निपातनस्य बाधकत्वमेवेति सर्वत्रैवास्य नलोप इति "दंष्ट्रा" इत्यनुपपन्नमिति शङ्क्यम्, "शुनो दन्तदंष्ट्रा" इति सूत्रनिर्देशेन क्वाचित्कत्वस्यैव कल्पनात् । दंष्ट्राशब्देऽजादित्वाट्टाबिति बोध्यम् ॥ २ **नद्ध्रीति** । 'नहो धः' इति हस्य धकारे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति प्रत्ययतकारस्य धकारे 'झलां जश् झशि' इति पूर्वस्य जश्त्वम् ॥ इति पूर्वकृदन्तम् ॥ ॥ ३ प्राय उणादिप्रत्ययान्ता रूढिशब्दा अवयवार्थशून्या असन्तमप्यवयवार्थमाश्रित्य व्युत्पाद्यन्ते—"कृवापा" **इत्यादिना** । उणादयः प्रायः कर्तरि भवन्ति बाहुलकादन्यत्रापीति बोध्यम् ॥ अत्र वदन्ति "कृवापा—" इत्यादिसूत्राणि "सर्वं नाम धातुजमाह शकटस्य च तोकम्" इति महाभाष्योक्तनैरुक्तमतानुसारीणि शाकटायनादिप्रणीतव्याकरणान्तरादभियुक्तैः संगृहीतानि । अत एव "उणादयः—" इति सूत्रे भाष्ये "बहुलवचनं किमर्थम्" इति भाष्यप्रतीकमुपादाय "उणादय" इत्येवोणादीनां शास्त्रान्तरपठितानां साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमस्त्विति भावः" इति कैयटेनोक्तम् । अन्यथोणादीनां पाणिनीयत्वे कैयटोक्तः शास्त्रान्तरप्रयोगो विरुद्ध्येत ॥ पाणिनेस्तदव्युत्पत्तिपक्ष एव अत एव "शंख" इत्यादावादेशवारणाय "उणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति वार्तिकमुपक्रम्य "न वक्तव्यः "प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धम्" इति आयनेयीति भाष्ये उक्तम् । एवं

पति देहे ऊष्माणमिति मायुः पित्तम्। स्वादुः। साध्नोति परकार्यं साधुः। अश्नुते आशु शीघ्रम्। आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात्॥ **छन्दसीणः** ॥ मान आयौ ॥ **दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण्** ॥ दीर्यत इति दारु। स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्। जानु। जानुनी। इह जनिवध्योश्चेति न निषेधः। अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात्[1]। चारु रम्यम्। चाटु प्रियं वाक्यम्॥ मृगय्वादित्वात्कुप्रत्यये चटु इत्यपि॥ **किञ्जरयोः श्रिणः** ॥ किं शृणातीति किंशारुः सस्यशूकं बाणश्च। जरामेति जरायुर्गर्भाशयः। गर्भाशयो जरायुः स्यात्॥ **त्रो रश्च लः** ॥ तरन्त्यनेन वर्णा इति तालु ॥ **कृके वचः कश्च** ॥ कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः। 'कृकवाकुर्मयूरे च सरटे चरणायुधे' इति विश्वः॥ **भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः** ॥ भरति बिभर्ति वा भरुः स्वामी हरश्च। म्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि मरुर्निर्जलदेशः। शेते शयुरजगरः। तरुर्वृक्षः। चरन्ति भक्षयन्ति देवता अमुमिति चरुः। त्सरुः खड्गादिमुष्टिः। तनुः स्वल्पम्। 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः'। धनुः शस्त्रविशेषः। 'धनुषा च धनुं विदुः'। 'धनुरिवाऽजनि वक्र' इति श्रीहर्षः। मयुः किन्नरः। 'मद्गुः पानीयकाकिकेति रभसः। न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्। सस्य जश्त्वेन दः॥ **अणश्च** ॥ लवलेशकणाणवः। चात्कटिवटिभ्याम्। कटति रसनां कटुः। वटति वदतीति वटुः ॥ **धान्ये नित्** ॥ धान्ये वाच्येऽण उप्रत्ययः स्यात् स च नित्॥ नित्त्वादाद्युदात्तः। प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे। व्रीहिभेदस्त्वणुः

–त्र "उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि" इति सिद्धम्। "अव्युत्पन्नानि" इत्यस्य "उद्देश्यत्वेन विधेयत्वेन वा पाणिनितात्पर्याविषयाणि" इत्यर्थः। अन्यथा हि वदतो व्याघातः। "उणादयः" इत्यस्य हि "उणादिप्रत्ययान्तानि" इत्येवार्थः। नहि तानि अव्युत्पन्नानि भवितुमर्हन्ति। अथाव्युत्पन्नानि, नहि तर्ह्युणादिप्रत्ययान्तानि। "उद्देश्यत्वेन" इत्याद्युक्त्या निमित्तत्वेन पाणिनितात्पर्यविषयताभ्युपगमस्तेन "अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु" इति सूत्रं संगच्छते। तदेतच्छब्देन्दुशेखरे सुव्यक्तं द्रष्टव्यम्। केचित्तु जातिव्यक्तिपक्षयोरिव अनयोरपि पक्षयोर्द्वयोर्व्यवस्थया प्रकृतशास्त्रे आश्रयणं युक्तम्। "उणादयोऽव्युत्पन्नानि" इत्ययमतिदेशो नतु वस्तुस्थितिकथनम्। आतिदेशिकस्यानित्यत्वाच्च व्युत्पन्नत्वमप्यत्र शास्त्रे निर्बाधम्। "अयामन्त–" इति सूत्रमत्रैवार्थे प्रमाणमित्युच्यताम्। अत एवं "प्रत्ययस्य लुक्–" इति सूत्रे कैयटेन "उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि" इति भाष्यमुपादाय "कंसग्रहणादुणादिप्रत्ययान्तानि प्रातिपदिकानि क्वचिद्व्युत्पत्तिकार्यं लभन्ते" इत्यर्थ उक्तः। किंच सर्वथैव प्रकृतशास्त्रे व्युत्पत्तिपक्षमनङ्गीकुर्वतां "ण्वुल्तृचौ" "न धातुलोप आर्धधातुके" "वेरपृक्तस्य" इत्यादिषु बहुप्रदेशेषु व्युत्पत्तिपक्षाश्रयणं भगवतः पतञ्जलेरसम्बद्धं स्यात्। "रात्री शकटी" इत्यादौ "कृदिकारादक्तिनः" इति ङीष्प्रत्ययस्य, "सर्पिषा यजुषा" इत्यादौ प्रत्ययत्वनिबन्धनस्य षत्वस्य, "प्रतिदीव्ना" इत्यादौ धातुत्वनिबन्धनस्य दीर्घस्य च समर्थने क्लेशोऽपि। तस्मादायनेयीति सूत्रस्थं प्रागुक्तं भाष्यं पक्षान्तरेण परिहाराभिप्रायकं नत्वत्र शास्त्रे व्युत्पत्तिपक्षाभावपरमिति योजनीयम्। अत एव "इसुसोस्सामर्थ्ये" इति सूत्रे श्लोकवार्तिककारैः– "अथ चेत्कृदन्तमेतत् ततोऽधिकेनैव मे प्राप्तिः। वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत॥ अथ चेत्संविज्ञानं नित्ये षत्वे ततो विभाषेयम्। सिद्धं च मे समासे प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोऽयम्" इत्यनेन षत्वविधावुभयोरपि पक्षयोर्निर्वाह उपपादित इत्याहुः॥

१ **अनुबन्धद्वयेति**। स्वरार्थं ञित्त्वमेवास्त्विति भावः॥

पुमान् । निग्रहणं फलिपाटीत्यादि सूत्रमभिव्याप्य संबध्यते ॥ **शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च** ॥ शृणातीति शरुः । 'शरुरायुधकोपयोः' । स्वरुर्वज्रम् । स्नेहुर्व्याधिः । चन्द्र इत्यन्ये । त्रपु सीसम् । 'पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः ।' 'वसुर्हृदेऽग्नौ योक्त्रेऽशौ वसु तोये धने मणौ ।' हनुर्वक्त्रैकदेशः । क्लेदुश्चन्द्रः । बन्धुः । मनुः ॥ चात् बिदि अवयवे । बिन्दुः ॥ **स्यन्देः संप्रसारणं धश्च** ॥ 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥ **उन्देरिच्चादेः** ॥ उनत्ति इन्दुः ॥ **ईषेः किच्च** ॥ ईषेरुः स्यात्स च कित् आदेरिकारादेशश्च ॥ ईषते हिनस्ति इषुः शरः । इषुर्द्वयोः ॥ **स्कन्देः सलोपश्च** ॥ कन्दुः ॥ **सृजेरसुम् च** ॥ चात्सलोप उप्रत्ययश्च । रज्जुः ॥ **कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च** ॥ ककारतकारयोर्विनिमयः । तर्कुः सूत्रवेष्टनम् ॥ **नावञ्चेः** ॥ न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । नियतमञ्चति न्यङ्कुर्मृगः ॥ **फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च** ॥ फलेर्गुक् । फल्गुः । पाटेः पटिः । पाटयतीति पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वल्मीकम् । मन्यते इति मधु । जायते इति जतु ॥ **वलेर्गुक्च** ॥ वल संवरणे । वल्गुः[1] ॥ **शः कित्सन्वच्च** ॥ श्यतेरुः स्यात्स च कित्सन्वच्च । शिशुर्बालः ॥ **यो द्वे च** ॥ ययुरश्वोऽश्वमेधीयः । सन्वदिति प्रकृते द्वेग्रहणमित्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ **कुर्भ्रश्च** ॥ बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलौ । चादन्यतोपि । चक्रुः कर्ता । जघ्नुर्हन्ता । पपुः पालकः ॥ **पॄभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः** ॥ कुः स्यात् ॥ पुरुः । भिनत्ति भिदुर्वज्रम् । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । विरहिणं विध्यति विधुः । विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे । गृधुः कामः । धृषुर्दक्षः ॥ **कृग्रोरुच्च** ॥ करोतीति कुरुः । गृणातीति गुरुः ॥ **अपदुस्सुषु स्थः** ॥ सुषामादिषु चेति षत्वम् । अपष्ठु प्रतिकूलम् । दुष्ठु । सुष्ठु ॥ **रपेरिच्चोपधायाः** ॥ अनिष्टं रपतीति रिपुः ॥ **अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाधामृजपशितुक्धुक्दीर्घहकाराश्च** ॥ अर्जयति गुणान् ऋजुः । सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः । कन्तुः । अन्धुः कूपः । पांशुर्ना न द्वयो रजः । तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः ॥ बाधते इति बाहुः । बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः ॥ **प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च** ॥ त्रयाणां कुः संप्रसारणं भ्रस्जेः सलोपश्च । पृथुः । मृदुः । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । भृज्जति तपसा भृगुः ॥ **लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च** ॥ लघुः ॥ **बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते** ॥ रघुर्नृपभेदः । बहुः ॥ **ऊर्णोतेर्नुलोपश्च** ॥ ऊरु सक्थि ॥ **महति ह्रस्वश्च** ॥ उरु महत् ॥ **श्लिषेः कश्च** ॥ श्लिष्यतीति श्लिकुर्भृत्यः । उद्यतो ज्योतिश्च ॥ **आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च** ॥ आखनतीत्याखुः । परं शृणातीति परशुः । पृषोदरादित्वादकारलोपात्पर्शुरपि ॥ **हरिमितयोर्द्रुवः** ॥ द्रु गतौ अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स च डित् ॥ हरिभिर्द्रूयते हरिद्रुर्वृक्षः । मितं द्रवति मितद्रुः समुद्रः ॥ **शते च** । शतधा द्रवति शतद्रुः । बाहुलकात्केवलादपि । द्रवत्यू-

1 **वल्गुरिति** । कण्ड्वादिपठितप्रातिपदिकेनैव सिद्धे इदं व्यर्थम् ॥

र्व्वमिति दुर्वृक्षः शाखा च । तद्वान् द्रुमः ॥ **खरु शङ्कु पीयु नीलङ्गु लिगु** ॥ पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ खनते रेफश्चान्तादेशः । खरुः कामः क्रूरो मूर्खः अश्वश्च । शङ्कुर्ना कीलशल्ययोः ॥ पिबतेरीत्वं युगागमश्च । पीयुर्वायसः कालः सुवर्णं च । निपूर्वाल्लगि गतावित्यस्मात्कुत्वं नेर्दीर्घश्च । नीलङ्गुः क्रिमिविशेषः शृगालश्च । नीलाङ्गुरिति पाठान्तरम् । तत्र धातोरपि दीर्घः । लगे सङ्गे । अस्य अत इत्वं च । लगतीति लिगु चित्तम् । लिगुर्मूर्खः ॥ **मृगय्वादयश्च** ॥ एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ मृगं यातीति मृगयुर्व्याधः । देवयुर्धार्मिकः । मित्रयुर्लोकयात्राभिज्ञः । आकृतिगणोऽयम् ॥ **मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच्** ॥ मन्दुरा वाजिशाला । वाशुरा रात्रिः । मथुरा । चतुरः । चङ्कुरो रथः । अङ्कुरः । खर्जूरादित्वादङ्कूरोऽपि ॥ **व्यथेः सम्प्रसारणं किच्च** ॥ विथुरश्चोररक्षसोः ॥ **मुकुरदर्दुरौ** ॥ मुकुरो दर्पणः । बाहुलकान्मकुरोऽपि । दॄ विदारणे ॥ धातोर्द्विर्वचनमभ्यासस्य रुक् टिलोपश्च । 'दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः । दर्दुरा चण्डिकायां स्याद्ग्रामजाले च दर्दुरमिति विश्वः ॥ **मद्गुरादयश्च** ॥ उरजन्ता निपात्यन्ते ॥ माद्यतेर्गुक् । मद्गुरो मत्स्यभेदः ॥ कब्रृ वर्णे । रुमागमः । 'कर्बुरः श्वेतरक्षसोः' । बध्नातेः खर्जूरादित्वाद्बूरोऽपि । 'बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु' इति रन्तिदेवः ॥ **कोकतेर्वा कुक्** ॥ कुक्कुरः । कुकुरः ॥ **असेरुरन्** ॥ असुरः ॥ प्रज्ञाद्यण् । आसुरः ॥ **मसेश्च** ॥ पञ्चमे पादे 'मसेरूरन्निति वक्ष्यते ॥ मसूरा मसुरा व्रीहिप्रभेदे पण्ययोषिति ॥ मसूरा मसुरा वा ना वेश्याव्रीहिप्रभेदयोः ॥ मसूरी पादरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् ॥ मसूरमसुरौ च द्वाविति विश्वः ॥ **शावशेराप्तौ** ॥ शु इति आश्चर्ये । श्वशुरः । पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोरित्यमरः ॥ **अविमह्योष्टिषच्** ॥ अविषः । महिषः ॥ **अमेर्दीर्घश्च** ॥ आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि ॥ **रुहेर्वृद्धिश्च** ॥ रङ्कुशम्बररौहिषाः । रौहिषो मृगभेदे स्याद्रौहिषं च तृणं मतमिति संसारावर्तः ॥ **तवेर्णिद्वा** ॥ तवेति[1] सौत्रो धातुः । तविषताविषावब्धौ स्वर्गे च । स्त्रियां तविषी ताविषी नदी देवकन्या भूमिश्च । तविषी बलमिति वेदभाष्यम् ॥ **नञि व्यथेः** ॥ अव्यथिषोऽब्धिसूर्ययोः । अव्यथिषी धरारात्र्योः ॥ **किलेर्बुक् च** ॥ किल्बिषम् ॥ **इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच्** ॥ इषिरोऽग्निः । मदिरा सुरा । मुदिरः कामुकाभ्रयोरिति विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः । छिदिरोऽसिकुठारयोः । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरं गृहम् । स्त्रियामपि । मन्दिरं मंदिरापि स्यादिति विश्वः । चंदिरौ चन्द्रहस्तिनौ । तिमिरं तमोऽक्षिरोगश्च । मिहिरः सूर्यः । मुहिरः काम्यसम्ययोः । मुचिरो दाता । रुचिरम् । रुधिरम् । बधिरः । शुष शोषणे । शुषिरं छिद्रम् । शुष्कमित्यन्ये ॥ **अशेर्णित्** ॥ आशिरो वह्निरक्षसोः ॥ **अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः** ॥ अजेर्वीभावाभावः ।

---

१ तवेति सौत्र इति । "तु" इति सौत्रात् प्रत्ययो णिद्वा" इति युक्तं वक्तुम् ॥

अजिरमङ्गणम् । शशेरुपधाया इत्वम् । शिशिरं स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत् । श्लथ मोचने उपधाया इत्वं रेफलोपः । प्रत्ययरेफस्य लत्वत् । शिथिलम् । स्थास्फाय्योष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्फिरं प्रभूतम् । तिष्ठतेर्वुक् ह्रस्वत्वं च । स्थविरः । खदिरः । बाहुलकात् शीङो बुक् ह्रस्वत्वं च । शिबिरम् ॥ **सलिकल्यनिमहिभंडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् ॥** सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम् । कलिलम् । अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वान्महेलापि । भड इति सौत्रो धातुः । भडिलौ शूरसेवकौ । भण्डिलो दूतः कल्याणं च । शण्डिलो मुनिः । पिण्डिलो गणकः । तुण्डिलो मुखरः । कोकिलः । भविलो भव्यः । बाहुलकात्कुटिलः ॥ **कमेः पश्च ॥** कपिलः ॥ **गुपादिभ्यः कित् ॥** गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः । गुहिलं वनम् ॥ **मिथिलादयश्च ॥** मथ्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी । पथिलः—पथिकः ॥ **पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् ॥** पतेरः पक्षी गन्ता च । कठेरः कृच्छ्रजीवी । कुठेरः पर्णाशः । बाहुलकान्नुम् । गडेरो मेघः । गुडेरो गुडकः । दशेरो हिंस्रः ॥ **कुम्बेर्नलोपश्च ॥** कुबेरः ॥ **शदेस्त च ॥** शतेरः शत्रुः ॥ **मूलेरादयः ॥** एरगन्ता निपात्यन्ते ॥ मूलेरो जटा । गुधेरो गोता । गुहेरो लोहघातकः । मुहेरो मूर्खः ॥ **कबेरोतच् पश्च ॥** कपोतः पक्षी ॥ **भातेर्डवतुः ॥** भातीति भवान् ॥ **कठिचकिभ्यामोरन् ॥** कठोरः । चकोरः ॥ **किशोरादयश्च ॥** किम्पूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः किमोऽन्त्यलोपश्च ॥ किशोरोऽश्वशावः । सहोरः साधुः ॥ **कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् ॥** कपीति निर्देशान्नलोपः ॥ कपोलः । गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ । कटोलः कटुः । पटोलः ॥ **मीनातेरूरन् ॥** मयूरः ॥ **स्यन्देः संप्रसारणं च ॥** सिन्दूरम् ॥ **सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् ॥** सिनोतीति सेतुः । तितुत्रेति नेट् । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु दधिमण्डम् । सच्यत इति सक्तुः । अर्धर्चादिः । 'ज्वरत्वरेत्यूठ् । तत्र क्ङितीत्यनुवर्तत इति मते तु बाहुलकात् । ओतुर्बिडालः । धातुः । क्रोष्टा ॥ **पः किच्च ॥** पिबतीति पितुर्वह्नौ दिवाकरे ॥ **अर्तेश्च तुः ॥** अर्तेस्तुः स्यात्स च कित् ॥ ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः ॥ **कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ॥** एभ्यस्तुः स्यात् ॥ कन्तुः कन्दर्पचित्तयोः । मन्तुरपराधः । जन्तुः प्राणी । गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेऽपि च । भातुरादित्यः । यातुरध्वगकालयोः । रक्षसि क्लीबे । हेतुः कारणम् ॥ **चायः किः ॥** केतुर्ग्रहपताकयोः ॥ **आप्नोतेर्ह्रस्वश्च ॥** अप्तुः शरीरम् ॥ **वसेस्तुन् ॥** वस्तु ॥ **अगारे णिच्च ॥** वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ **कृञः क्तुः ॥** क्रतुर्यज्ञः ॥ **एधिवह्योश्च तुः ॥** एधतुः पुरुषः । वहतुरनड्वान् ॥ **जीवेरातुः ॥** जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे ॥ **आतृकन् वृद्धिश्च ॥** जीवेरित्येव ॥ जैवातृकस्त्विन्दुभिषगायुष्मत्सु कृषीवले ॥ **कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः ॥** कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षूर्नद्यां स्त्रियां मता । चमूः । तनूः । धनूः शस्त्रम् । सर्ज सर्जने । सर्जूर्वणिक् । खर्ज व्यथने । खर्जूः पामा ॥ **मृजेर्गुणश्च ॥** मर्जूः शुद्धिकृत् ॥ **वहो**

धश्च ॥ वधूर्जायास्नुषास्त्रीषु ॥ **कषेश्छश्च** ॥ कच्छूः पामा ॥ **णित्कासिपद्यर्तेः** ॥ कासूः शक्तिः । पादूश्चरणधारिणी । आरूः पिङ्गलः ॥ **अणो डश्च** ॥ आडूर्जलप्लवद्रव्यम् ॥ **नञि लम्बेर्नलोपश्च** ॥ तुम्ब्यलाबूरुभे समे इत्यमरः ॥ **के श्र एरङ् चास्य** ॥ कशब्दे उपपदे श्रृणातेः रूः स्यादेरङ् आदेशः ॥ कशेरुस्तृणकन्दे स्त्री । बाहुलकादुप्रत्यये कशेरुः क्लीबे पुंसि च ॥ **त्रो दुट् च** ॥ तरतेरूः स्यात्तस्य दुट् ॥ तर्दूः स्याद्दारुहस्तकः ॥ **दरिद्रातेर्यालोपश्च** ॥ इश्च आश्च यौ तयोर्लोपः । दर्द्रूः कुष्ठप्रभेदः ॥ **नृतिशृध्योः कूः** ॥ नृतूर्नर्तकः । शृधूरपानम् ॥ **ऋतेरम् च** ॥ ऋतिः सौत्रो धातुः । ततः कूरमागमश्च । रन्तूर्देवनदी सत्यवाक् च ॥ **अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः** ॥ एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ अन्दूर्बन्धनम् । दृभी ग्रन्थे । निपातनान्नुम् । दृम्भूः । अनुस्वाराभावोऽपि निपातनादित्येके । दृन्भूः ॥ जनेर्बुक् ॥ जम्बूः । जमु अदनेऽस्येत्येके । बाहुलकाद्ध्रस्वोऽपि । जम्बुः । कफं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः । निपातनादेत्वम् । कर्कं दधाति कर्कन्धूर्बदरी । निपातनान्नुम् । दिधिं धैर्यं स्यति त्यजतीति दिधिषूः पुनर्भूः । केचित्तु अन्दूदृम्फूजम्बूकम्बू इति पठन्ति । दृम्फ उत्क्लेशे । दृम्फूः सर्पजातिः । कमेर्बुक् । कम्बूः परद्रव्यापहारी ॥ **मृग्रोरुतिः** ॥ मरुत् । गरुत्पक्षः ॥ **ग्रो मुट् च** ॥ गिरतेरुतिस्तस्य च मुट् ॥ गर्मुत्सुवर्णं तृणविशेषश्च ॥ **हृषेरुलच्** ॥ हर्षुलो मृगकामिनोः । बाहुलकाच्चटतेः । चटुलं शोभनम् ॥ **हृसृरुहियुषिभ्य इतिः** ॥ हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः । सरिन्नदी । रोहित् मृगविशेषस्य स्त्री । युष इति सौत्रो धातुः । मत्स्यस्य रोहित् पुरुषस्य योषित् इति भाष्यम् ॥ **ताडेर्णिलुक् च** ॥ ताडयतीति तडित् ॥ **शमेर्ढः** ॥ बाहुलकादित्संज्ञा एयादेश इट् च न ॥ शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ । शण्ढः क्लीबः ॥ **कमेरठः** ॥ कमठः । कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकमिति मेदिनी । बाहुलकाज्जरठः ॥ **रमेर्वृद्धिश्च** ॥ रामठं हिङ्गु ॥ **शमेः खः** ॥ शङ्खः ॥ **कणेष्ठः** ॥ कण्ठः ॥ **कलस्तृपश्च** ॥ तृपतेः कलप्रत्ययः चात्तृफतेः ॥ तृपला लता । तृफला तु फलत्रिके ॥ **शपेर्बश्च** ॥ शबलः ॥ **वृषादिभ्यश्चित्** ॥ वृषलः । पललम् । बाहुलकाद्गुणः । सरलः । तरलः । कमेर्बुक् । कम्बलः । मुस खण्डने । मुसलम् ॥ **लङ्गेर्वृद्धिश्च** ॥ लाङ्गलम् ॥ **कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्** ॥ कुट्मलः । कुडेरपि कुड्मलः । कश्मलम् । बाहुलकाद्गुणः । कोमलम् ॥ **मृजेष्टिलोपश्च** ॥ मलम् ॥ **चुपेरच्चोपधायाः** ॥ चपलम् ॥ **शकिशम्योर्नित्** ॥ शकलम् । शमलम् ॥ **छो गुक् ह्रस्वश्च** ॥ छगलः । प्रज्ञादित्वाच्छागलः ॥ **अमन्ताड्डः** ॥ दण्डः । रण्डा । खण्डः । मण्डः । वण्डश्छिन्नहस्तः । अण्डः । बाहुलकात्सत्वाभावः । षण्डः संघातः । तालव्यादिरित्यपरे । शण्डः । गण्डः । चण्डः । पण्डः क्लीबः । पण्डा बुद्धिः ॥ **कादिभ्यः कित्** ॥ कवर्गादिभ्यो डः कित्स्यात् ॥ कुण्डम् । काण्डम् । गुड् । गुडः । घुण भ्रमणे । घुण्डो भ्रमरः ॥ **स्थाचतिमृजेरालज्वालञालीयचः** ॥ तिष्ठतेरालच् । स्थालम् । स्थाली । चतेर्वा-

लञ् । चात्वालः । मृजेरालीयच् । मार्जालीयो विडालः ॥ **पतिचण्डिभ्यामालञ् ॥** पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञादित्वादणि चाण्डालोऽपीत्येके ॥ **तमिविशिबिडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् ॥** तमालः । विशालः । बिडालः । मृणालम् । कुलालः । कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः ॥ **पतेरङ्गच् पक्षिणि ॥** पतङ्गः ॥ **तरत्यादिभ्यश्च ॥** तरङ्गः । लवङ्गम् ॥ **बिडादिभ्यः कित् ॥** बिडङ्गम् । मृदङ्गः । कुरङ्गः । बाहुलकादुत्वं च ॥ **सृवृञोर्वृद्धिश्च ॥** सारङ्गः । वारङ्गः खड्गादिमुष्टिः ॥ **गन् गम्यद्योः ॥** गङ्गा । अद्गः पुरोडाशः ॥ **छापूखडिभ्यः कित् ॥** छागः । पूगः । खड्गः । बाहुलकात् षिट अनादरे गन्सत्वाभावश्च । षिङ्गः तरलः । षिङ्गैरगद्यत ससंभ्रममेवमेकेति भावः ॥ **भृञः किन्नुट् च ॥** भृञो गन् कित्स्यात्तस्य नुट् च । भृङ्गाः षिङ्गालिधूम्याटाः ॥ **शृणातेर्ह्रस्वश्च ॥** शृङ्गम् ॥ **गण् शकुनौ ॥** नुट् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः ॥ **मुदिग्रोर्गग्गौ ॥** मुद्गः । गर्गः ॥ **अण्डन् कृसृभृवृञः ॥** करण्डः । सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी । वरण्डो मुखरोगः ॥ **शृदृभसोऽदिः ॥** शरत् । दरद्धृदयकूलयोः । भसज्जघनम् ॥ **दृणातेः षुग् ह्रस्वश्च ॥** दृषत् ॥ **त्यजितनियजिभ्यो डित् ॥** त्यद् ॥ तद् । यद् । सर्वादयः ॥ **एतेस्तुट् च ॥** एतद् ॥ **सर्तेरटिः ॥** सरट् स्याद्वातमेघयोः । वेदभाष्ये तु याभिः कृशानुमिति मन्त्रे सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्य इति व्याख्यातम् ॥ **लङ्घेर्नलोपश्च ॥** लघट् वायुः ॥ **पारयतेरजिः ॥** पारक् सुवर्णम् ॥ **प्रथेः कित्संप्रसारणं च ॥** पृथक् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ **भियः षुग् ह्रस्वश्च ॥** भिषक् ॥ **युष्यसिभ्यां मदिक् ॥** युष् सौत्रो धातुः । युष्मद् । अस्मद् । त्वम् । अहम् ॥ **अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ॥** एभ्यश्चतुर्दशभ्यो मन् ॥ अर्मश्चक्षूरोगः । स्तोमः सङ्घातः । सोमः । होमः । सर्मो गमनम् । धर्मः । क्षेमं कुशलम् । क्षोमम् । प्रज्ञाद्यणि क्षौमं च । भाम आदित्यः । यामः । वामः शोभनदुष्टयोः । पद्मम् । यक्ष पूजायाम् । यक्ष्मो रोगराजः । नेमः ॥ **जहातेः सन्वदालोपश्च ॥** जिह्मः कुटिलमन्दयोः ॥ **अवतेष्टिलोपश्च ॥** मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः । अन्यथा डिदित्येव ब्रूयात् । ज्वरत्वरेत्यूठौ । तयोर्दीर्घे कृते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तस्तन्न । तेषामसत्त्वार्थत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति ओम् ॥ **ग्रसेराच ॥** ग्रामः ॥ **अविसिविसिशुषिभ्यः कित् ॥** ऊमं नगरम् । स्यूमो रश्मिः । सिमः सर्वः । शुष्ममग्निसमीपयोः ॥ **इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् ॥** इष्मः कामवसन्तयोः । ईषीति पाठे दीर्घादिः । युध्मः शरो योद्धा च । इध्मः समित् । दस्मो यजमानः । श्यामः । धूमः । सूमोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकादीमम् व्रणः ॥ **युजिरुचितिजां कुश्च ॥** युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् ॥ **हन्तेर्हि च ॥** हिमम् ॥ **भियः षुग्वा ॥** भीमः । भीष्मः ॥ **घर्मः ॥** घृधातोर्मग्गुणश्च निपात्यते ॥ **ग्रीष्मः ॥** ग्रसतेर्निपातोऽयम् ॥ **प्रथेः षिवन् संप्रसारणं**

च ॥ पृथिवी। पवन्नित्येके। पृथवी पृथिर्वी पृथ्वी इति शब्दार्णवः ॥ **अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्** ॥ अश्वः । प्रुष स्नेहनादौ । प्रुष्वः स्यादृतुसूर्ययोः। प्रुष्वा जलकणिका। लट्वा पक्षिभेदः फलं च । कण्वं पापम् । बाहुलकादित्वे किण्वमपि । खट्वा। विश्वम् ॥ **इण्शीभ्यां वन्** ॥ एवो गन्ता । ये च एवा मरुतः । अनत्त्वे निपातोऽयम्। शेवं मित्राय वरुणाय ॥ **सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे** ॥ अकर्तर्येते निपात्यन्ते ॥ सृतमनेन विश्वमिति सर्वम् । निपूर्वाद्धृषेर्गुणाभावोऽपि । निघृष्यतेऽनेन निघृष्वः खुरः। रिष्वो हिंस्रः। लष्वो नर्तकः। लिष्व इत्यन्ये। तत्रोपधाया इत्वमपि । शेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः। शीङो ह्रस्वत्वम्। पद्वो रथो भूलोकश्च । प्रह्वयते इति प्रह्वः। ह्वेञ आकारवकारलोपः। जहातेरालोपो वा । ईषेर्वन्। ईष्व आचार्यः। इष्व इत्यन्ये। अतन्त्रे किम् ? सर्ता। सारकः । बाहुलकाद् ह्रसतेः ह्रस्वः॥ **शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः** ॥ शेवं इत्यन्तोदात्तार्थम्[1] । यान्त्यनेन यह्वः ॥ ह्रस्वो हुगागमश्च । लिहन्त्यनया जिह्वा। लकारस्य जः गुणाभावश्च। गिरन्त्यनया ग्रीवा। ईडागमश्च। आप्नोतीत्याप्वा वायुः। मीवा उदरकृमिः। वायुरित्यन्ये॥ **कॄगॄशॄदॄभ्यो वः** ॥ कर्वः काम आखुश्च। गर्वः। शर्वः। दर्वो राक्षसः॥ **कनिन् युवृषितक्षिराजधन्विद्युप्रतिदिवः** ॥ यौतीति युवा । वृषा इन्द्रः। तक्षा। राजा। धन्वा मरुः। धन्व शरासनम् । द्युवा सूर्यः। प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन् प्रतिदिवा दिवसः॥ **सप्यशूभ्यां तुट् च** ॥ सप्त । अष्ट ॥ **नञि जहातेः** ॥ अहः ॥ **श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति** ॥ एते त्रयोदश कनिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ श्वयतीति श्वा । उक्षा। पूषा । प्लिह गतौ। इकारस्य दीर्घत्वम्। प्लेहते इति प्लीहा कुक्षिव्याधिः ॥ क्लिदू आर्द्रीभावे । क्लिद्यति क्लेदा चन्द्रः । स्निह्यतेर्गुणः—स्निह्यतीति स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च। मुह्यन्त्यस्मिन्नाहते मूर्धा मुहेरुपधाया दीर्घो धोऽन्तादेशो रमागमश्च । मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थिसारः। अर्यपूर्वो माङ्—अर्यमा। विश्वं प्साति विश्वप्सा अग्निः । परिजायते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च, जनेरुपधालोपो मश्चान्तादेशः । मातरि अन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा धातोरिकारलोपः। मह पूजायाम्—हस्य घो वुगागमश्च मघवा इन्द्रः॥

॥ इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

अथोणादिषु द्वितीयः पादः।

कृहृभ्यामेणुः ॥ करेणुः। हरेणुर्गन्धद्रव्यम् ॥ **हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्** ॥ हथो विषण्णः। कुष्ठः। नीथो नेता। रथः। काष्ठम् ॥ **अवे भृञः** ॥ अवभृथः ॥ **उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्** ॥ ओष्ठः। कोष्ठम् । गाथा। अर्थः। बाहुलकात् शोथः॥ **सर्ते-**

---

१ "इण्शीभ्याम्" इत्येव सिद्धे "शेव" इति व्यर्थमत आह-**अन्तोदात्तेति** ॥ इति प्रथमपादः ॥

क्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवत्रेरामालाः ॥ रन्नन्ता ऊनविंशतिः ॥ निपातनाद्गुणाभावः । ऋज्रो नायकः । इदि–इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः–अग्रम् । वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ । डुवप् उपधाया इत्वम् । विप्रः । कुम्बिचुम्ब्योर्नलोपः । कुब्रमरण्यम् । चुब्रं मुखम् । क्षुर विलेखने । रेफलोपः अगुणः–क्षुरः । खुर छेदने । रलोपो गुणाभावश्च–खुरः । भन्देर्नलोपः–भद्रम् । उच समवाये । चस्य गः–उग्रः । त्रिभी । भेरी पक्षे लः–भेलो जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्चस्य कः । शुक्रः । पक्षे लः–शुक्लः । गुङ् । वृद्धिः । गौरोऽरुणे सिते पीते । वन संभक्तौ । वन्द्रो विभागी । इणो गुणाभावः–इरा मद्ये च वारिणि । मा माने । माला ॥ **समि कस उकन्** ॥ कस गतौ । सम्यक्कसन्ति पलायन्ते जना अस्मादिति सङ्कसुको दुर्जनः । अस्थिरश्च ॥ **पचिनशोर्णुकन् कनुमौ च** ॥ पचेः कः । पाकुकः सूपकारः । नशेर्नुम् । नशुकः ॥ **भियः क्रुकन्** ॥ भीरुकः ॥ **वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि** ॥ रजकः । इक्षुकुट्टकः । नरकः । चप भक्षणे । चपकः । शुनकः । भषकः ॥ **रमे रश्च लो वा** ॥ रमको विलासी । लमकः ॥ **जहातेर्द्वे च** ॥ जहकस्त्यागी कालश्च ॥ **ध्मो धम च** ॥ धमकः कर्मकारः ॥ **हनो वध च** ॥ वधकः । बहुलमन्यत्रापि । कुह विस्मापने । कुहकः । कृतकम् ॥ **कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्** ॥ कार्षकः । कर्षकः ॥ **उदकं च** ॥ प्रपञ्चार्थम् ॥ **वृश्चिकृष्योः किकन्** ॥ वृश्चिकः । कृषिकः ॥ **प्राडि पणिकषः** ॥ प्रापणिकः पण्यविक्रयी । प्राकषिकः परदारोपजीवी ॥ **मुषेर्दीर्घश्च** ॥ मूषिक आखुः ॥ **स्यमेः संप्रसारणं च** ॥ चाद्दीर्घः ॥ सीमिको वृक्षभेदः ॥ **क्रिय इकन्** ॥ क्रयिकः क्रेता ॥ **आङि पणिपनिपतिखनिभ्यः** ॥ आपणिकः । आपनिक इन्द्रनीलः किरातश्च । आपतिकः श्येनो दैवायत्तश्च । आखनिको मूषिको वराहश्च ॥ **श्यास्त्याहृञविभ्य इनच्** ॥ श्येनः । स्त्येनः । हरिणः । अविनोऽध्वर्युः ॥ **वृजेः किच्च** ॥ वृजिनम् ॥ **अजेरज च** ॥ वीभावबाधनार्थम् । अजिनम् ॥ **बहुलमन्यत्रापि** ॥ कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् ॥ **द्यतेः** ॥ यत्यरुषि दिनम् । दिवसोऽपि दिनम् ॥ **द्रुदक्षिभ्यामिनन्** ॥ द्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणा ॥ **अर्तेः किदिच्च** ॥ इरिणं शून्यम् ॥ **वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च** ॥ विपिनम् । तुहिनम् । **तलिपुलिभ्यां च** ॥ तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु । पुलिनम् ॥ **गर्वेरत उच्च** ॥ गौरादित्वात् ङीष् । गुर्विणी गर्भिणी ॥ **रुहेश्च** ॥ रोहिणः ॥ **महेरिनण् च** ॥ चादिनन् । माहिनम् महिनं राज्यम् ॥ **क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च** ॥ वाक् । प्राट् । श्रीः । स्रवत्यतो घृतादिकमिति स्रूर्यज्ञोपकरणम् । द्रूर्हिरण्यम् । कटप्रूः कामरूपी कीटश्च । जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम् ॥ **आप्नोतेर्ह्रस्वश्च** ॥ आपः । अपः । अद्भिः । अद्भ्यः ॥ **परौ व्रजेः षश्च पदान्ते** ॥ व्रजेः क्विब्दीर्घौ स्तः पदान्ते तु षश्च ॥ परिव्राट् । परिव्राजौ ॥ **हुवः श्लुवच्च** ॥ जुहूः ॥ **स्रुवः कः** ॥ स्रुवः ॥ **चिक् च** ॥ इकार उच्चारणार्थः । कइत्, कुत्वम् । स्रुक् स्रुवं च स्रुचं च

र्णित् ॥ सार्थः समूहः ॥ **जॄवृञ्भ्यामूथन्** ॥ जरूथं मांसम् । वरूथो रथगुप्तौ ना ॥ **पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्** ॥ पीथो रविर्घृतं पीथम् । तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु च विश्रुतमिति विश्वः । तुत्थोऽग्निः । उक्थं सामभेदः । रिक्थम् । बाहुलकाद्दचेरपि–रिक्थमृक्थं धनं वसु । सिक्थम् ॥ **अर्तेर्निरि** ॥ निरृथं साम ॥ **निशीथगोपीथावगथाः** ॥ निशीथोऽर्धरात्रः रात्रिमात्रं च । गोपीथं तीर्थम् । अवगथः प्रातःस्नातः ॥ **गश्चोदि** ॥ उद्गीथः साम्नो भागविशेषः ॥ **समीणः** ॥ समिथो वह्निः संग्रामश्च ॥ **तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः** ॥ तिजेर्जलोपः । तिथोऽनलः कामश्च । पृष्ठम् । गूथं विष्ठा । यूथं समूहः । प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते ॥ **स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक्** ॥ द्वात्रिंशद्भ्यो रक् स्यात् ॥ वलि यलोपः । स्फारम् । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । क्षिप्रम् । क्षुद्रः । सृप्रश्चन्द्रः । तृप्रः पुरोडाशः । दृप्रो बलवान् । वन्द्रः पूजकः । उन्दी–उन्द्रो जलचरः । श्वित्रं कुष्ठम् । वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च दानवे । अजेर्वी–वीरः । नीरम् । पद्रो ग्रामः । मद्रो हर्षः देशभेदश्च । मुद्रा प्रत्ययकारिणी । खिद्रो रोगो दरिद्रश्च । छिद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः । चन्द्रः । पचाद्यचि चन्दोऽपि । हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः । शशी चन्दो हिमद्युतिः । दह्रोऽग्निः । दस्रः स्वर्वैद्यः । दभ्रः समुद्रः स्वल्पं च । वसेः संप्रसारणे ॥ **न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् । ८।३।११०** ॥ रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनां च मूर्धन्यो न स्यात् ॥ पूर्वपदादिति प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति वृत्तिर्भूयोऽभिप्राया । तेन शासिवसीति प्राप्तमपि न । उस्रो रश्मिः । उस्रा गौः । वाश्रो दिवसः । वाश्रं मन्दिरम् । शीरोऽजगरः । हस्रो मूर्खः । सिध्रः साधुः । शुभ्रम् ॥ मुसेरक् बाहुलकात् । मुस्रमश्रु ॥ **चकिरम्योरुच्चोपधायाः** ॥ चुक्रमम्लद्रव्यम् । रुम्रोऽरुणः ॥ **वौ कसेः** ॥ विकुस्रश्चन्द्रः ॥ **अमितम्योर्दीर्घश्च** ॥ आम्रम् । ताम्रम् ॥ **निन्देर्नलोपश्च** ॥ निद्रा ॥ **अर्देर्दीर्घश्च** ॥ आर्द्रम् ॥ **शुचेर्दश्च** ॥ शूद्रः ॥ **दुरीणो लोपश्च** दुःखेनेयते प्राप्यते इति दूरम् ॥ **कृतेश्छः क्रू च**[1] ॥ कृच्छ्रम् । क्रूरः ॥ **रोदेर्णिलुक् च** ॥ रोदयतीति रुद्रः ॥ **बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः** ॥ णिलुगित्येव । वान्ति पर्णशुषो वातास्ततः पर्णमुचोऽपरे । ततः पर्णरुहो वान्ति ततो देवः प्रवर्षति ॥ **जोरी च** ॥ जीरोऽणुः । ज्यश्चेत्येके ॥ **सुसूधागृधिभ्यः क्रन्** ॥ सुरः । सूरः । धीरः । गृध्रः ॥ **शुसिचिमीनां दीर्घश्च** ॥ शुः सौत्रः । शूरः । सीरम् । चीरम् । मीरः समुद्रः ॥ **वाबिन्धेः** ॥ वीध्रं विमलम् ॥ **वृधिवपिभ्यां रन्** ॥ वर्ध्रं चर्म । वप्रः प्राकारः ॥ **ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्र-**

---

1 **कृतेश्छ इति** । ऊकारादेशेनैव सिद्धे क्रू आदेशविधानं प्रक्रियालाघवार्थम् ॥ इति द्वितीयपादः ॥

क्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेरामालाः ॥ रन्नन्ता ऊनविंशतिः ॥ निपातना-द्गुणाभावः । ऋज्रो नायकः । इदि–इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः–अग्रम् । वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ । डुवप् उपधाया इत्वम् । विप्रः । कुम्बिचुम्ब्योर्नलोपः । कुब्रमरण्यम् । चुब्रं मुखम् । क्षुर विलेखने । रेफलोपः अगुणः–क्षुरः । खुर छेदने । रलोपो गुणाभावश्च–खुरः । भन्देर्नलोपः–भद्रम् । उच समवाये । चस्य गः–उग्रः । ञिभी । भेरी पक्षे लः–भेलो जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्चस्य कः । शुक्रः । पक्षे लः–शुक्लः । गुङ् । वृद्धिः । गौरोऽरुणे सिते पीते । वन संभक्तौ । वन्द्रो विभागी । इणो गुणाभावः–इरा मद्ये च वारिणि । मा माने । माला ॥ **समि कस उकन्** ॥ कस गतौ । सम्यक्कसन्ति पलायन्ते जना अस्मादिति सङ्कसुको दुर्जनः । अस्थिरश्च ॥ **पचिनशोर्णुकन् कनुमौ च** ॥ पचेः कः । पाकुकः सूपकारः । नशेर्नुम् । नशुकः ॥ **भियः क्रुकन्** ॥ भीरुकः ॥ **वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि** ॥ रजकः । इक्षुकुट्टकः । चरकः । चप भक्षणे । चपकः । शुनकः । भषकः ॥ **रमे रश्च लो वा** ॥ रमको विलासी । लमकः ॥ **जहातेर्द्वे च** ॥ जहकस्त्यागी कालश्च ॥ **ध्मो धम च** ॥ धमकः कर्मकारः ॥ **हनो वध च** ॥ वधकः । बहुलमन्यत्रापि । कुह विस्मापने । कुहकः । कृतकम् ॥ **कृषे-र्वृद्धिश्चोदीचाम्** ॥ कार्षकः । कर्षकः ॥ **उदकं च** ॥ प्रपञ्चार्थम् ॥ **वृश्चिकृष्योः किकन्** ॥ वृश्चिकः । कृषिकः ॥ **प्राङि पणिकषः** ॥ प्रापणिकः पण्यविक्रयी । प्राकषिकः परदारो-पजीवी ॥ **मुषेर्दीर्घश्च** ॥ मूषिक आखुः ॥ **स्यमेः संप्रसारणं च** ॥ चाद्दीर्घः ॥ सीमिको वृक्षभेदः ॥ **क्रिय इकन्** ॥ क्रयिकः क्रेता ॥ **आङि पणिपनिपतिखनिभ्यः** ॥ आपणिकः । आपनिक इन्द्रनीलः किरातश्च । आपतिकः श्येनो दैवायत्तश्च । आखनिको मूषिको वराहश्च ॥ **श्यास्त्याहृञविभ्य इनच्** ॥ श्येनः । स्त्येनः । हरिणः । अविनोऽध्वर्युः ॥ **वृजेः किच्च** ॥ वृजिनम् ॥ **अजेरज च** ॥ वीभावबाधनार्थम् । अजिनम् ॥ **बहुलम-न्यत्रापि** ॥ कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् ॥ **द्यतेः** ॥ यत्वरूपि दिनम् । दिवसोऽपि दिनम् ॥ **द्रुदक्षिभ्यामिनन्** ॥ द्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणा ॥ **अर्तेः किदिच्च** ॥ इरिणं शून्यम् ॥ **वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च** ॥ विपिनम् । तुहिनम् । **तलिपुलिभ्यां च** ॥ तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु । पुलिनम् ॥ **गर्वेरत उच्च** ॥ गौरादित्वात् ङीष् । गुर्विणी गर्भिणी ॥ **रुहेश्च** ॥ रोहिणः ॥ **महेरिनण् च** ॥ चा-दिनन् । माहिनम् महिनं राज्यम् ॥ **क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसं-प्रसारणं च** ॥ वाक् । प्राट् । श्रीः । स्रवत्यतो घृतादिकमिति स्रूर्यज्ञोपकरणम् । द्रूर्हि-रण्यम् । कटप्रूः कामरूपी कीटश्च । जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम् ॥ **आ-प्नोतेर्ह्रस्वश्च** ॥ आपः । अपः । अद्भिः । अद्भ्यः ॥ **परौ व्रजेः षश्च पदान्ते** ॥ व्रजेः क्विब्दीर्घौ स्तः पदान्ते तु षश्च ॥ परिव्राट् । परिव्राजौ ॥ **हुवः श्लुवच्च** ॥ जुहूः ॥ **स्रुवः कः** ॥ स्रुवः ॥ **चिक् च** ॥ इकार उच्चारणार्थः । कइत्, कुत्वम् । स्रुक् स्रुचं च स्रुचं च

संमृड्ढि ॥ **तनोतेरनश्च वः** ॥ तनोतेश्विक् प्रत्ययः अनो वशब्दादेशश्च ॥ त्वक् ॥ **ग्लानुदिभ्यां डौः** ॥ ग्लौः । नौः ॥ **च्विरव्ययम्** ॥ डौरित्येव । ग्लौकरोति । कृन्मेजन्त इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादिप्रत्ययान्तश्च्व्यन्त एवेति ॥ **रातेर्डैः** ॥ राः । रायौ । रायः ॥ **गमेर्डोः** ॥ गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु । बाहुलकाद् द्युतेरपि डोः । द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः ॥ **भ्रमेश्च डूः** ॥ भ्रूः । चाद्गमेः । अग्रेगूः ॥ **दमेर्डोसिः** ॥ दोः दोषौ ॥ **पणेरिज्यादेशश्च वः** ॥ वणिक् । स्वार्थेऽण् । नैगमो वाणिजो वणिक् ॥ **वशेः कित्** ॥ उशिगग्नौ घृतेऽपि च ॥ **भृञ ऊच्च** ॥ भूरिक् भूमिः ॥ **जसिसहोरुरिन्** ॥ जसुरिर्वज्रम् । सहुरिरादित्यः पृथिवी च ॥ **सुयुरुवृञो युच्** ॥ सवनश्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः कोकिलः । वरणः ॥ **अशे रश च** ॥ अश्नोतेर्युच् स्यात् रशादेशश्च ॥ रशना काञ्ची । जिह्वावाची- तु दन्त्यसकारवान् ॥ **उन्देर्नलोपश्च** ॥ ओदनः ॥ **गमेर्गश्च** ॥ गमेर्युच् स्याद्गश्चादेशः ॥ गगनम् ॥ **बहुलमन्यत्रापि** ॥ युच् स्यात् ॥ स्यन्दनः । रोचना ॥ **रञ्जेः क्युन्** ॥ रजनम् ॥ **भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि** ॥ भुवनम् । सुवन आदित्यः । धुवनो वह्निः । निधुवनं सुरतम् । भृज्जनमम्बरीपम् ॥ **कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः** ॥ किरणः । पुरणः समुद्रः । वृजनमन्तरिक्षम् । मन्दनं स्तोत्रम् । निधनम् ॥ **धृषेर्धिष् च संज्ञायाम्** ॥ धिषणो गुरुः । धिषणा धीः ॥ **वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च** ॥ अतिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ पृषु सेचने गुणाभावः । पृषन्ति । बृहत् । महान् । गमेर्जगादेशः । जगत् ॥ **संश्चत्तृपद्वेहत्** ॥ एते निपात्यन्ते ॥ पृथक्करणं शतृवद्भावनिवृत्त्यर्थम् । संचिनोतेः सुट् इकारलोपः । संश्चत् कुहकः । तृपच्छत्रम् । विपूर्वाद्धन्तेष्टिलोपः इत ए च—वेहद्गर्भोपघातिनी ॥ **छन्दस्यसानच् शुजॄभ्याम्** ॥ शवसानः पन्था । जरसानः पुरुषः ॥ **ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित्** ॥ ऋञ्जसानो मेघः । वृधसानः पुरुषः । मन्दसानोऽग्निर्जीवश्च । सहसानो यज्ञो मयूरश्च ॥ **अर्तेर्गुणः शुट् च** ॥ अर्शसानोऽग्निः ॥ **सम्यानच्स्तुवः** ॥ संस्तवानो वाग्मी ॥ **युधिबुधिदृशिभ्यः किच्च** ॥ युधानः । बुधानः । दृशानो लोकपालकः ॥ **हुर्छेः सनो लुक् छलोपश्च** ॥ जुहुराणश्चन्द्रमाः ॥ **श्वितेर्दश्च** ॥ शिश्विदानः पुण्यकर्मा ॥ **तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ** ॥ शंसेः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तः तौ चानिटौ ॥ शंस्ता स्तोता । शंस्तरौ । शंस्तरः । क्षदिः सौत्रो धातुः शकलीकरणे भक्षणे च । अनुदात्तेत् । वृक्ये चक्षर्दानमिति मन्त्रात् । उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते इति ब्राह्मणाच्च । क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे वैश्यायामपि शूद्रजे । बहुलमन्यत्रापि । मन् मन्ता । हन् हन्ता । इत्यादि ॥ **नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ होतृ पोतृ भ्रातृ जामातृ मातृ पितृ दुहितृ** ॥ न पतन्त्यनेन नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च । नयतेः षुग्गुणश्च । नेष्टा । त्विषेरितोऽत्वम् । त्वष्टा ।

होता । पोता ऋत्विग्भेदः । भ्राजतेर्जलोपः । भ्राता । जायां माति जामाता । मान पूजायाम् । नलोपः । माता । पातेराकारस्य इत्वम् । पिता । दुहेस्तृच इट् गुणाभावश्च । दुहिता ॥ **सावसेर्ऋन्** ॥ स्वसा ॥ **यातेर्वृद्धिश्च** ॥ याता । भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ॥ **नञि च नन्देः** ॥ न नन्दति ननान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तत इत्येके । ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सेति शब्दार्णवः ॥ **दिवेर्ऋः** ॥ देवा । देवरः । स्वामिनो देवृदेवरौ ॥ **नयतेर्डिच्च** ॥ ना । नरौ । नरः ॥ **सव्ये स्थश्छन्दसि** ॥ अम्वाम्बेत्यत्र स्थास्थिन्स्थूणामुपसंख्यानम् ॥ सव्येष्ठा सारथिः । सव्येष्टरौ । सव्येष्टरः ॥ **अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः** ॥ अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात् ॥ अरणिरग्निर्योनिः । सरणिः । धरणिः । धमनिः । अमनिर्गतिः । अशनिः । अवनिः । तरणिः । बाहुलकात्—रजनिः ॥ **आङि शुषेः सनश्छन्दसि** ॥ आशुशुक्षणिरग्निर्वातश्च ॥ **कृषेरादेश्च चः** ॥ चर्षणिर्जनः ॥ **अदेर्मुट् च** ॥ अद्मनिरग्निः ॥ **वृतेश्च** ॥ वर्तनिः । गोवर्धनस्तु चकारान्मुट् वर्त्मनिरित्याह ॥ **क्षिपेः किच्च** ॥ क्षिपणिरायुधम् ॥ **अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः** ॥ आर्चिर्ज्वाला । इदन्तोऽप्ययम् । अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः । शोचिर्दीप्तिः । हविः । सर्पिः । इस्मन्निति ह्रस्वः । छदिः— पटलम् । छर्दिर्वमनव्याधिः । इदन्तोऽपि छर्द्यतीसारशूलवान् ॥ **बृंहेर्नलोपश्च** ॥ बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः ॥ **द्युतेरिसिन्नादेश्च जः** ॥ ज्योतिः ॥ **वसौ रुचेः संज्ञायाम्** ॥ वसुरोचिर्यज्ञः ॥ **भुवः कित्** ॥ भुविः समुद्रः ॥ **सहो धश्च** ॥ सधिरनड्वान् ॥ **पिबतेस्थुक्** ॥ पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः ॥ **जनेरुसिः** ॥ जनुर्जननम् ॥ **मनेर्धश्छन्दसि** ॥ मधुः ॥ **अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्** ॥ अरुः । परुर्ग्रन्थिः । वपुः । यजुः । तनुः । तनुषी । तनूंषि । धनुरस्त्रियाम् । धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति । सान्तस्य उदन्तस्य वा रूपम् । तपुः सूर्याग्निशत्रुषु ॥ **एतेर्णिच्च** ॥ आयुः । आयुषी । **चक्षेः शिच्च** ॥ शित्त्वात्सार्वधातुकत्वेन ख्याञ्बाधः ॥ चक्षुः ॥ **मुहेः किच्च** ॥ मुहुरव्ययम् । बहुलमन्यत्रापि । आचक्षुः । परिचक्षुः ॥ **कृगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच्** ॥ कर्वरो व्याघ्ररक्षसोः । गर्वरोऽहंकारी । शर्वरी रात्रिः । वर्वरः प्राकृतो जनः । चत्वरम् ॥ **नौ सदेः** ॥ निषद्वरस्तु जम्बालः । निषद्वरी रात्रिः ॥

॥ इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥

अथोणादिषु तृतीयः पादः ।

छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः ॥ एकादश ष्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ छिदिर् छद् अनयोस्तकारोऽन्तादेशः छिदेर्गुणाभावश्च । छित्वरो धूर्तः । छत्वरो गृहकुञ्जयोः । धीवरः कैवर्तः । पीवरः स्थूलः । मीवरो हिंसकः । चिनोतेर्दीर्घश्च । चीवरं भिक्षुकप्रावरणम् । तीवरो जातिविशेषः । नीवरः परिव्राट् । गाहते-

ह्रस्वत्वम् । गह्वरम् । कटे वर्षादौ । कट्वरं व्यजनम् । यमेर्दकारः । संयद्वरो नृपः । पदेः संपद्वर इत्येके ॥ **इणसिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् ॥** इनः सूर्ये नृपे पत्यौ । सिनः काणः । जिनोऽर्हन् । दीनः । उष्णः । ऊनः ॥ **फेनमीनौ ॥** एतौ निपात्येते ॥ स्फायतेः फेनः । मीनः ॥ **कृषेर्वर्णे ॥** कृष्णः ॥ **बन्धेर्ब्रधिबुधी च ॥** ब्रध्नः । बुध्नः ॥ **धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः ॥** धाना भ्रष्टयवे स्त्रियः । पर्णं पत्रम् । पर्णः किंशुकः । वस्नो मूल्ये वेतने च । अजेर्वी । वेनः । अत्न आदित्यः । बाहुलकात् शृणोतेः श्रोणः पङ्गुः ॥ **लक्षेरट् च ॥** लक्षेश्चुरादिण्यन्तान्नः स्यात्तस्याडागमश्च । चान्मुडित्येके ॥ लक्षणं लक्ष्मणं नाम्नि चिह्ने च । लक्षणो लक्ष्मणश्च रामभ्राता । लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा ॥ **वनेरिच्चोपधायाः ॥** वेन्ना नदी ॥ **सिवेष्टेर्यू च ॥** दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः । स्यून आदित्यः । बाहुलकात् केवलो नः । ऊठ् । अन्तरङ्गत्वाद्यण् । गुणः । स्योनः ॥ **कॄवॄजॄसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् ॥** कर्णः । वर्णः । जर्णश्चन्द्रे च वृद्धे च । सेना । द्रोणः । पन्नो नीचैर्गतिः । अन्नमोदनः । स्वप्नो निद्रा ॥ **धेट इच्च ॥** धेनः सिन्धुः । नदी धेना । **तृषिशुषिरसिभ्यः कित् ॥** तृष्णा । शुष्णः सूर्यो वह्निश्च । रस्नं द्रव्यम् । **सुञो दीर्घश्च ॥** सूना वधस्थानम् ॥ **रमेस्त च ॥** रमयतीति रत्नम् ॥ **रास्नासास्नास्थूणावीणाः ॥** रास्ना गन्धद्रव्यम् । सास्ना गोगलकम्बलः । स्थूणा गृहस्तम्भः । वीणा वल्लकी ॥ **गादाभ्यामिष्णुच् ॥** गेष्णुर्गायनः । देष्णुर्दाता ॥ **कृत्यशूभ्यां क्स्नः ॥** कृत्स्नम् ॥ अक्ष्णमखण्डम् ॥ **तिजेर्दीर्घश्च ॥** तीक्ष्णम् ॥ **श्लिषेरच्चोपधायाः ॥** श्लक्ष्णम् ॥ **यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ॥** यज्युरध्वर्युः । मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि । शुन्ध्युरग्निः । दस्युस्तस्करः । जन्युः शरीरी ॥ **भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ ॥** भुज्युर्भाजनम् । मृत्युः ॥ **सर्तेरयुः ॥** सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् । सरयूः ॥ **पानीविषिभ्यः पः ॥** पाति रक्षत्यस्मादात्मानमिति पापम् । तद्योगात्पापः । नेपः पुरोहितः । बाहुलकाद्गुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः । वेष्पः पानीयम् ॥ **च्युवः किच्च ॥** च्युपो वक्त्रम् ॥ **स्तुवो दीर्घश्च ॥** स्तूपः समुच्छ्रायः ॥ **सुशॄभ्यां निच्च ॥** चात्कित् ॥ सूपः । बाहुलकादुत्वम् । शूर्पम् ॥ **कुयुभ्यां च ॥** कुवन्ति मण्डूका अस्मिन् कूपः । युवन्ति बध्नन्त्यस्मिन्पशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः ॥ **खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः ॥** सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ खनतेर्नकारस्य षत्वम् । खष्पौ क्रोधबलात्कारौ । शीलतेर्ह्रस्वः । शिल्पं कौशलम् । शसु हिंसायाम् । निपातनात्षत्वम् । शष्पं बालतृणं प्रतिभाक्षयश्च । बाधतेः षः । वाष्पो नेत्रजलोष्मणोः । बाष्पं च । रौतेर्दीर्घः । रूपं स्वभावे सौन्दर्ये । पॄ—पर्पं गृहं बालतृणं पङ्गुपीठं च । तल प्रतिष्ठाकरणे चुरादिणिचो लुक् । तल्पं शय्याट्टदारेषु ॥

---

१ **सिवेष्टेरिति ।** ऊकारादेशेनैव निर्वाहे यूग्रहणं व्यर्थम् ॥ २ **स्योन इति ।** "वार्णादाङ्गम्–" इत्यस्या अनित्यत्वेनाप्रवृत्तेरुपधाया गुणाभावः ॥

स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् ॥ अयामन्तेति णेरयादेशः । स्तनयित्नुः । हर्षयित्नुः । पोषयित्नुः । गदयित्नुर्वावदूकः । मदयित्नुर्मदिरा ॥ **कृहनिभ्यां क्त्नुः** ॥ कृत्नुः शिल्पी । हत्नुर्व्याधिः शस्त्रं च ॥ **गमेः सन्वच्च** ॥ जिगत्नुः ॥ **दाभाभ्यां नुः** ॥ दानुर्दाता । भानुः ॥ **वचेर्गश्च** ॥ वग्नुः ॥ **धेट इच्च** ॥ धयति सुतानिति धेनुः ॥ **सुवः कित्** ॥ सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ ॥ **जहातेर्द्वे अन्तलोपश्च** ॥ जह्नुः ॥ **स्थाणुः** ॥ स्थाणुः कीले स्थिरे हरे ॥ **अजिवृरीभ्यो निच्च** ॥ अजेर्वी । वेणुः ॥ वर्णुर्नददेशभेदयोः । रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः ॥ **विषेः किच्च** ॥ विष्णुः ॥ **कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः** ॥ बाहुलकान्न कस्येत्संज्ञा । कर्को धवलघोटकः । दाको[1] दाता । धाकोऽनड्वानाधारश्च । राका पौर्णमासी । अर्कः । कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि ॥ **सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्** ॥ सृक उत्पलवातयोः । वृकः श्वापदकाकयोः । भूकं छिद्रम् । शुष्कः । मुष्कोऽण्डम् ॥ **शुकवल्कोल्काः** ॥ शुषेरन्त्यलोपः । शुकः । वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ॥ उष दाहे । षस्य लः । उल्का ॥ **इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्** ॥ एके मुख्यान्यकेवलाः । भेको मण्डूकमेषयोरिति विश्वमेदिन्यौ । काकः । पाकः शिशुः । शल्कं शकलम् । अत्कः पथिकः शरीरावयवश्च । मर्कः शरीरवायुः ॥ **नौ हः** ॥ जहातेः कन् स्यान्नौ ॥ निहाका गोधिका ॥ **नौ सदेर्डिच्च** ॥ निष्कोऽस्त्री हेम्नि तत्पले ॥ **स्यमेरीट् च** ॥ स्यमीको वल्मीकः वृक्षभेदश्च । इट् ह्रस्व इति केचित् । स्यमिकः ॥ **अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च** ॥ वीकः स्याद्वातपक्षिणोः । यूका । धूको वायुः । नीको वृक्षविशेषः ॥ **ह्रियो रश्च लो वा** ॥ ह्रीका ह्लीका त्रपा मता ॥ **शकेरुनोन्तोन्त्युनयः** ॥ उन उन्त उन्ति उनि एते चत्वारः स्युः ॥ शकुनः । शकुन्तः । शकुन्तिः । शकुनिः ॥ **भुवो झिच्** ॥ भवन्तिर्वर्तमानकालः । बाहुलकादवेश्च । अवन्तिः । वदेर्वदन्तिः । किंवदन्ती जनश्रुतिः ॥ **कन्युच् क्षिपेश्च** ॥ चाद्भुवः । क्षिपण्युर्वसन्त इत्युज्ज्वलदत्तः । भुवन्युः स्वामिसूर्ययोः ॥ **अनुङ् नदेश्च** ॥ चात्क्षिपेः । नदनुर्मेघः । क्षिपणुर्वातः ॥ **कॄवॄदारिभ्य उनन्** ॥ करुणो वृक्षभेदः स्यात्करुणा च कृपा मता । वरुणः । दारुणम् ॥ **त्रो रश्च लो वा** ॥ तरुणस्तलुनो युवा ॥ **क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्** ॥ क्षुधुनो म्लेच्छजातिः । पिशुनः । मिथुनम् ॥ **फलेर्गुक् च** ॥ फल्गुनः पार्थः । प्रज्ञाद्यण् । फाल्गुनः ॥ **अशेर्लशश्च** ॥ लशुनम् ॥ **अर्जेर्णिलुक् च** ॥ अर्जुनः ॥ **तृणाख्यायां चित्** ॥ चित्त्वादन्तोदात्तः । अर्जुनं तृणम् ॥ **अर्तेश्च** ॥ अरुणः ॥ **अजियमिशीङ्भ्यश्च** ॥ वयुनं देवमन्दिरम् । यमुना । शयुनोऽजगरः ॥ **वॄतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः सः** ॥ वर्षम् । तर्षः प्लवसमुद्रयोः । वत्सः । वत्सम् वक्षः । हंसः । कंसोऽस्त्री पानभाजनम् । कक्षं नक्षत्रम् ॥ **प्लुषेरच्चोप-**

---

१ दाकेत्यादौ "केऽण" इति ह्रस्वो न "न कपि" इति साहचर्येण तद्धितस्यैव कस्य तत्र ग्रहणात् ॥

इति तृतीयपादः ॥

धायाः ॥ प्लक्षः ॥ **मनेर्दीर्घश्च** ॥ मांसम् ॥ **अशेर्देवने** ॥ अक्षः ॥ **स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्** ॥ स्नुषा । वृक्षः । कृत्समुदकम् । ऋक्षं नक्षत्रम् ॥ **ऋषेर्जातौ** ॥ ऋक्षोऽद्रिभेदे भल्लूके इति च ॥ **उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च** ॥ उत्सः प्रस्रवणम् । गुत्सः स्तबकः । कुक्षो जठरम् ॥ **गृधिपण्योर्दकौ च** ॥ गृत्सः कामदेवः । पक्षः ॥ **अशेः सरः** ॥ अक्षरम् ॥ **वसेश्च** ॥ वत्सरः ॥ **संपूर्वाच्चित्** ॥ संवत्सरः ॥ **कृधूमदिभ्यः कित्** ॥ बाहुलकान्न षत्वम् । कृसरः स्यात्तिलौदनम् । धूसरः । मत्सरः । मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भम्भराली च सा मता ॥ **पते रश्च लः** ॥ पत्सलः पन्थाः ॥ **तन्यृषिभ्यां क्सरन्** ॥ तसरः सूत्रवेष्टने । ऋक्षर ऋत्विक् ॥ **पीयुक्कणिभ्यां कालन् ह्रस्वः सम्प्रसारणं च** ॥ पीयुः सौत्रः । पियालो वृक्षभेदः ॥ कुणालो देशभेदः ॥ **कटिकुषिभ्यां काकुः** ॥ कटाकुः पक्षी । कुषाकुरग्निः सूर्यश्च ॥ **सर्तेर्दुक् च** ॥ सृदाकुर्वातसरितोः ॥ **वृतेर्वृद्धिश्च** ॥ वार्ताकुः । बाहुलकादुकारस्य अत्वम् । वार्ताकम् ॥ **प्रदेर्नित्संप्रसारणमल्लोपश्च** ॥ पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे ॥ **सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः** ॥ अन्युच् आगूच् अक्नुच् एते क्रमात्स्युः ॥ सरण्युर्मेघवातयोः । यवागूः । वचक्नुर्विप्रवाग्मिनोः ॥ **आनकः शीङ्भियः** ॥ शयानकोऽजगरः । भयानकः ॥ **आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः** ॥ लवाणकं दात्रम् । धवाणको वातः । शिङ्घाणकः श्लेष्मा । पृषोदरादित्वात्पक्षे कलोपः । शिङ्घाणं नासिकामले । धाणको दीनारभागः ॥ **उल्मुकदर्विहोमिनः** ॥ उष दाहे । षस्य लः मुकप्रत्ययश्च ॥ उल्मुकं ज्वलदङ्गारम् । दृणातेर्विः । दर्विः । जुहोतेर्मिनिः । होमी ॥ **ह्रियः कुक् रश्च लो वा** ॥ ह्लीकुः । ह्रीकुर्लज्जावान् ॥ **हसिमृग्रिण्वाऽमिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्** ॥ दशभ्यस्तन् स्यात् ॥ तितुत्रेति नेट् । हस्तः । मर्तः । गर्तः । एतः कर्बुरः । वातः । अन्तः । दन्तः । लोतः स्यादश्रुचिह्नयोः । पोतो बालवहित्रयोः । धूर्तः । बाहुलकात्तुसेर्दीर्घश्च । तूस्तं पापं धूलिर्जटा च ॥ **नञ्याप इट् च** ॥ नापितः ॥ **तनिमृङ्भ्यां किच्च** ॥ ततम् । मृतम् ॥ **अञ्जिघृसिभ्यः क्तः** ॥ अक्तम् । घृतम् । सितम् ॥ **दुतनिभ्यां दीर्घश्च** ॥ दूतः । तातः ॥ **जेर्मूट् चोदात्तः** ॥ जीमूतः ॥ **लोष्टपलितौ** ॥ लुनातेः क्तः तस्य सुट् धातोर्गुणः । लोष्टम् । पलितम् ॥ **हृश्याभ्यामितन्** ॥ हरितश्येतौ वर्णभेदौ ॥ **रुहे रश्च लो वा** ॥ रोहितो मृगमत्स्ययोः । लोहितं रक्तम् ॥ **पिशेः किच्च** ॥ पिशितं मांसम् ॥ **श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः** ॥ श्रवाय्यो यज्ञपशुः । दक्षाय्यो गरुडो गृध्रश्च । स्पृहयाय्यः । गृहयाय्यो गृहस्वामी ॥ **दिधिषाय्यः** ॥ दधातेर्द्वित्वमित्वं षुक् च ॥ मित्र इव यो दिधिषाय्योऽभूत् ॥ **वृञ एण्यः** ॥ वरेण्यः ॥ **स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि** ॥ स्तुषेय्यं पुरुवर्चसम् ॥ **राजेरन्यः** ॥ राजन्यो वह्निः ॥ **शॄरम्योश्च** ॥ शरण्यम् । रमण्यम् ॥ **अर्तेर्निच्च** ॥ अरण्यम् ॥ **पर्जन्यः** ॥ पृषु सेचने । षस्य जः । पर्जन्यः शक्रमेघयोः ॥ **वदेरान्यः** ॥ वदान्यस्त्यागिवाग्मिनोः ॥ **अमिनक्षिय-**

जिवधिपतिभ्योऽत्रन् ॥ अमत्रं भाजनम् । नक्षत्रम् । यजत्रः । वधत्रमायुधम । पतत्रं तनूरुहम ॥ **गडेरादेश्च कः** ॥ कडत्रम् । डलयोरेकत्वस्मरणात् कलत्रम् ॥ **वृत्रश्चित्** ॥ वरत्रा चर्ममयी रज्जुः ॥ **सुविदेः कत्रन्** ॥ सुविदत्रं कुटुम्बकम् ॥ **कृतेर्नुम् च** ॥ कृन्तत्रं लाङ्गलम् ॥ **भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योऽतच्** ॥ दशभ्योऽतच् स्यात् ॥ भरतः । मरतो मृत्युः । दर्शतः सोमसूर्ययोः । यजत ऋत्विक् । पर्वतः । पचतोऽग्निः । अमतो रोगः । तमतस्तृष्णापरः । नमतः प्रह्वः । हर्यतोऽश्वः ॥ **पृषिरञ्जिभ्यां कित्** ॥ पृषतो मृगो बिन्दुश्च । रजतम् ॥ **खलतिः** ॥ स्खलतेः सलोपः अतच्प्रत्ययान्तस्य इत्वं च ॥ खलतिर्निष्केशशिराः ॥ **शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः** ॥ सप्तभ्योऽथः स्यात् ॥ शयथोऽजगरः । शपथः । रवथः कोकिलः । गमथः पथिकः पन्थाश्च । वञ्चथो धूर्तः । वन्दीति पाठे वन्दते वन्यते वा वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च । जीवथ आयुष्मान् । प्राणथो बलवान् । बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम् । शमथस्तु शमः शांतिर्दान्तिस्तु दमथो दमः ॥ **भृञश्चित्** ॥ भरथो लोकपालः ॥ **रुदिविभ्यां ङित्** ॥ रोदितीति रुदथः शिशुः । वेत्तीति विदथः ॥ **उपसर्गे वसेः** ॥ आवसथो गृहम् । संवसथो ग्रामः ॥ **अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच्** ॥ त्रयोदशभ्योऽसच् स्यात् ॥ अततीत्यतसो वायुरात्मा च । अवतीत्यवसो राजा भानुश्च । चमत्यस्मिन् चमसः सोमपानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन् तमसोऽन्धकारः । नमसः अनुकूलः । रभसो वेगहर्षयोः । लभसो धनं याचकश्च । नभति नभ्नाति वा नभसः । तपसः पक्षी चन्द्रश्च । पतसः पक्षी । पनसः कण्टकिफलः । पणसः पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् ॥ **वेञस्तुट् च** ॥ बाहुलकादात्त्वाभावः । वेतसः ॥ **वहियुभ्यां णित्** ॥ वाहसोऽजगरः । यावसस्तृणसंघातः ॥ **वयश्च** ॥ वय गतौ । वायसः काकः ॥ **दिवः कित्** ॥ दिवसम् । दिवसः ॥ **कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्** ॥ करभः । शरभः । शलभः । कलभः । गर्दभः ॥ **ऋषिवृषिभ्यां कित्** ॥ ऋषभः । वृषभः ॥ **रुषेर्नित्लुष् च** ॥ रुष हिंसायाम् । अस्मादभच् नित्कित्स्यात् लुषादेशश्च ॥ लुषभो मत्तदन्तिनि ॥ **रासिवल्लिभ्यां च** ॥ रासभः । वल्लभः ॥ **जॄविशिभ्यां झच्** ॥ जरन्तो महिषः । वेशन्तः पल्वलम् ॥ **रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि** ॥ रोहन्तो वृक्षभेदः । नन्दन्तः पुत्रः । जीवन्त औषधम् । प्राणन्तो वायुः । षित्त्वान्ङीष् रोहन्ती ॥ **तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च** ॥ दशभ्यो झच् स्यात्स च षित् ॥ तरन्तः समुद्रः । तरन्ती नौका । भवन्तः कालः । वहन्तो वायुः । वसन्त ऋतुः । भासन्तः सूर्यः । साधन्तो भिक्षुः । गडेर्घटादित्वान्मित्त्वम् । ह्रस्वः । अयामन्तेति णेरयः ॥ गण्डयन्तो जलदः । मण्डयन्तो भूषणम् । जयन्तः शक्रपुत्रः । नन्दयन्तो नन्दकः ॥ **हन्तेर्मुट् हि च** ॥ हेमन्तः ॥ **भन्देर्नलोपश्च** ॥ भदन्तः प्रव्रजितः ॥ **ऋच्छेररः** ॥ ऋच्छरा वेश्या । बाहुलकाज्जर्जरझर्झरादयः ॥

अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् ॥ षड्भ्योऽरश्चित् स्यात् ॥ अररं कपाटम् । क्रमरः कामुकः । भ्रमरः । चमरः । देवरः । वासरः ॥ **कुवः क्ररन्** ॥ कुररः पक्षिभेदः ॥ **अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्** ॥ अङ्गारः । मदारो वराहः । मन्दारः ॥ **गडेः कड च** ॥ कडारः ॥ **शृङ्गारभृङ्गारौ** ॥ शृभृञ्भ्यामारन्नुम् गुक् ह्रस्वश्च ॥ शृङ्गारो रसः । भृङ्गारः कनकालुका ॥ **कञ्जिमृजिभ्यां चित्** ॥ कञ्जिः सौत्रो धातुः । कञ्जारो मयूरः मार्जारः ॥ **कमेः किदुच्चोपधायाः** ॥ चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः ॥ कुमारः ॥ **तुषारादयश्च** ॥ तुषारः । कासारः । सहार आम्रभेदः ॥ **दीङो नुट् च** ॥ दीनारः सुवर्णाभरणम् ॥ **सर्तेरपः षुक् च** ॥ सर्षपः ॥ **उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन्** ॥ उषपो वह्नि-सूर्ययोः । कुटपो मानभाण्डम् । दलपः प्रहरणम् । कचपं शाकपत्रम् । खजपं घृतम् । **क्षणेः संप्रसारणं च** ॥ कुणपम् ॥ **कपश्चाक्रवर्मणस्य** ॥ स्वरे भेदः ॥ **विटपपिष्टप-विशिपोलपाः** ॥ चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः ॥ विट शब्दे । विटपः । विशतेरादेः पः । प्रत्ययस्य तुट् । षत्वम् । पिष्टपं भुवनम् । विशतेः प्रत्ययादेरित्वम् । विशिपं मन्दिरम् । वलतेः संप्रसारणम् । उलपं कोमलं तृणम् ॥ **वृतेस्तिकन्** ॥ वर्तिका ॥ **कृतिभिदिलतिभ्यः कित्** ॥ कृत्तिका । भित्तिका भित्तिः । लत्तिका गोधा ॥ **इष्यशिभ्यां तकन्** ॥ इष्टका । अष्टका ॥ **इणस्तशन्तशसुनौ** ॥ एतशो ब्राह्मणः । स एव एतशाः ॥ **वीप-तिभ्यां तनन्** ॥ वी गत्यादौ । वेतनम् । पत्तनम् ॥ **दृदलिभ्यां भः** ॥ दर्भः । दल्भः स्याद्दृषिचक्रयोः ॥ **अर्तिगॄभ्यां भन्** ॥ अर्भः । गर्भः ॥ **इणः कित्** ॥ इभः ॥ **असिसञ्जिभ्यां क्थिन्** ॥ अस्थि । सक्थि ॥ **प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः** ॥ प्लुक्षि-र्वह्निः । कुक्षिः । शुक्षिर्वातः ॥ **अशेर्नित्** ॥ अक्षि ॥ **इषेः क्सुः** ॥ इक्षुः ॥ **अवि-तॄस्तृतन्त्रिभ्यः ईः** ॥ अवीर्नारी रजस्वला । तरीर्नौः । स्तरीर्धूमः । तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः ॥ **यापोः किद्द्वे च** ॥ ययीरश्वः । पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः ॥ **लक्षेर्मुट् च** ॥ लक्ष्मीः ॥

॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥

अथोणादिषु चतुर्थः पादः ।

वातप्रमीः ॥ वातशब्दे उपपदे प्रपूर्वान्माधातोरीप्रत्ययः स च कित् ॥ वातप्रमीः । अयं स्त्रीपुंसयोः ॥ **ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निच्यतुजलिजि-ष्ठुजिष्ठजिसन्स्यनिथिनुल्यसासानुकः** ॥ द्वादशभ्यः क्रमात्स्युः ॥ अर्तेः कत्निच् यण् । बद्धमुष्टिः करो रत्निः सोऽरत्निः प्रसृताङ्गुलिः । तनोतेर्यतुच् । तन्यतुर्वायुः रात्रिश्च । अञ्जेरलिच् अञ्जलिः । वनेरिष्टुच् । वनिष्टुः स्थविरान्त्रम् । अञ्जेरिष्ठच् । अञ्जिष्ठो भानुः । अर्पयतेरिसन् । अर्पिसोऽग्रमांसम् । मदेः स्यन् । मत्स्यः । अतेरिथिन् । अतिथिः । अङ्गुलिः । अङ्गुलिः । कौतेरसः । कवसः । अच इत्येके । कवचम् । यौते-

रासः । यवासो दुरालभा । कृशेरानुक् । कृशानुः ॥ **श्रः करन्** ॥ उत्तरसूत्रे किद्ग्रहणादिह ककारस्य नेत्त्वम् ॥ शर्करा ॥ **पुषः कित्** ॥ पुष्करम् ॥ **कलश्च** ॥ पुष्कलम् ॥ **गमेरिनिः** ॥ गमिष्यतीति गमी ॥ **आङि णित्** ॥ आगामी ॥ **भुवश्च** ॥ भावी ॥ **प्रे स्थः** ॥ प्रस्थायी ॥ **परमे कित्** ॥ परमेष्ठी ॥ **मन्थः** ॥ मन्थतेरिनिः कित्स्यात् ॥ कित्त्वान्नकारलोपः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः ॥ **पतस्थ च** ॥ पन्थाः । पन्थानौ ॥ **खजेराकः** ॥ खजाकः पक्षी ॥ **बलाकादयश्च** ॥ बलाका । शलाका । पताका ॥ **पिनाकादयश्च** ॥ पातेरित्त्वं नुम् च ॥ क्लीबपुंसोः पिनाकः स्याच्छूलशङ्करधन्वनोः । तड आघाते । तडाकः ॥ **कषिदूषिभ्यामीकन्** ॥ कषीका पक्षिजातिः । दूषीका नेत्रयोर्मलम् ॥ **अनिहृषिभ्यां किच्च** ॥ अनीकम् । हृषीकम् ॥ **चङ्कणः कङ्कणश्च** ॥ कण शब्दे, अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन् धातोः कङ्कणादेशश्च ॥ घण्टिकायां कङ्कणीका सैव प्रतिसरापि च ॥ **शॄपॄवृञां द्वे रुक् चाभ्यासस्य** ॥ शर्शरीको हिंस्रः । पर्परीको दिवाकरः । वर्वरीकः कुटिलकेशः ॥ **फर्फरीकादयश्च** ॥ स्फुर स्फुरणे । अस्मादीकन् धातोः फर्फरादेशः ॥ फर्फरीकं किसलयम् । दर्दरीकं वादित्रम् । झर्झरीकं शरीरम् । तित्तिडीको वृक्षभेदः । चरेर्नम् च—चञ्चरीको भ्रमरः । मर्मरीको हीनजनः । कर्करीका गलन्तिका । पुणतेः । पुण्डरीकं वादित्रम् । पुण्डरीको व्याघ्रोऽग्निर्दिग्गजश्च ॥ **ईषेः किद्ध्रस्वश्च** ॥ इषीका शलाका ॥ **ऋजेश्च** ॥ ऋजीकः उपहतः ॥ **सर्तेर्नुम् च** ॥ सृणीका लाला ॥ **मृडः कीकन्कङ्कणौ** ॥ मृडीको मृगः । मृडङ्कणः शिशुः ॥ **अलीकादयश्च** ॥ कीकनन्ता निपात्यन्ते ॥ अल भूषणादौ । अलीकं मिथ्या । विपूर्वाद्व्यलीकं विप्रियं खेदश्च । वलीकं पटलप्रान्ते इत्यादि ॥ **कॄतॄभ्यामीषन्** ॥ करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये । तरीषः तरीता ॥ **शॄपॄभ्यां किच्च** ॥ शिरीषः । पुरीषम् ॥ **अर्जेर्ऋज च** ॥ ऋजीषं पिष्टपचनम् ॥ **अम्बरीषः** ॥ अयं निपात्यते ॥ अवि शब्दे । अम्बरीषः पुमान् भ्राष्ट्रम् । अमरस्तु क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना ॥ **कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्** ॥ करीरो वंशाङ्कुरः । शरीरम् । परीरं फलम् । कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च । पटीरश्चन्दनः कण्टकः कामश्च । शौटीरस्त्यागिवीरयोः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । शौटीर्यम् ॥ **वशेः कित्** ॥ उशीरम् ॥ **कशेर्मुट् च** ॥ कश्मीरो देशः ॥ **कृञ उच्च** ॥ कुरीरं मैथुनम् ॥ **घसेः किच्च** ॥ क्षीरम् ॥ **गभीरगम्भीरौ** ॥ गमेर्भः पक्षे नुम् च ॥ **विषा विहा** ॥ स्यतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययः ॥ विषा बुद्धिः । विहा स्वर्गः । अव्यये इमे ॥ **पच एलिमच्** ॥ पचेलिमो वह्निरव्योः ॥ **शीङो धुक्लक्वलन्वालनः** ॥ चत्वारः प्रत्ययाः स्युः ॥ शीधु मद्यम् । शीलं स्वभावः । शैवलः । शेवालम् । बाहुलकाद्दस्य पोऽपि । शेवालं शैवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिका ॥ **मृकणिभ्यामूकोकणौ** ॥ मरूको मृगः । काणूकः काकः ॥ **वलेरूकः** ॥ वलूकः पक्षी उत्पलमूलं च ॥ **उलूकादयश्च** ॥ वलेः

संप्रसारणमूकश्च ॥ उल्लुकाविन्द्रपेचकौ । वावदूको वक्ता । भल्लूकः ॥ **शमेर्बुक्च** ॥ शम्बूको जलशुक्तिः ॥ **शलिमण्डिभ्यामूकण्** ॥ शाल्लूकः कन्दविशेषः । मण्डूकः ॥ **नियो मिः** ॥ नेमिः ॥ **अर्तेरूच्च** ॥ ऊर्मिः ॥ **भुवः कित्** ॥ भूमिः ॥ **अश्नोते रश् च** ॥ रश्मिः किरणो रज्जुश्च ॥ **दलिमः** ॥ दल विशरणे । दलिमिरिन्द्रायुधम् ॥ **वीज्याज्वरिभ्यो निः** ॥ बाहुलकाण्णत्वम् ॥ वेणिः स्यात्केशविन्यासः प्रवेणी च स्त्रियामुभे ॥ ज्यानिः । जूर्णिः ॥ **सृवृषिभ्यां कित्** ॥ सृणिरङ्कुशः । वृष्णिः क्षत्रियमेषयोः ॥ **अङ्गेर्नलोपश्च** ॥ अग्निः ॥ **वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्** ॥ वह्निः । श्रेणिः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः । हानिः । तूर्णिः । बाहुलकान्म्लानिः ॥ **घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि** ॥ एते पञ्च निपात्यन्ते ॥ घृणिः किरणः । स्पृशतेः सलोपः । पृश्निरल्पशरीरः । पृषेर्वृद्धिश्च । पार्ष्णिः पादतलम् । चरेरुपधाया उत्वम् । चूर्णिः कपर्दकशतम् । बिभर्तेरुत्वम् । भूर्णिर्धरणी ॥ **वृदृभ्यां विन्** ॥ वर्विर्घस्मरः । दर्विः ॥ **जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन्** ॥ जीर्विः पशुः । शीर्विर्हिंस्रः । स्तीर्विरध्वर्युः । जागृविर्नृपः ॥ **दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य** ॥ दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः ॥ **कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि** ॥ कृविस्तन्तुवायद्रव्यम् । घृष्विर्वराहः । छास्थोर्ह्रस्वत्वं च । छविर्दीप्तिः । स्थविस्तन्तुवायः । दीव्यतेः किकीपूर्वात् । किकीदिविश्चाषः । बाहुलकाद्ध्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः । चाषेण किकिदीविना ॥ **पातेर्डतिः** ॥ पतिः ॥ **शकेर्ऋतिन्** ॥ शकृत् ॥ **अमेरतिः** ॥ अमतिः कालः ॥ **वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्** ॥ वहतिः पवनः । वसतिर्गृहयामिन्योः । अरतिः क्रोधः ॥ **अञ्चेः को वा** ॥ अङ्कतिः । अञ्चतिर्वातः ॥ **हन्तेरंह च** ॥ हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च धातोः ॥ हन्ति दुरितमनया अंहतिर्दानम् । प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ॥ **रमेर्नित्** ॥ रमतिः कालकामयोः ॥ **सूङः क्रिः** ॥ सूरिः ॥ **अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्** ॥ अद्रिः । शद्रिः शर्करा । भूरि प्रचुरम् । शुभ्रिर्ब्रह्मा ॥ **वङ्क्र्यादयश्च** ॥ क्रिन्नन्ता निपात्यन्ते ॥ वङ्क्रिर्वाद्यभेदो गृहदारु पार्श्वास्थि च । वप्रिः क्षेत्रम् । अंह्रिरङ्घ्रिश्च चरणः । तदिः सौत्रो धातुः । तन्द्रिर्मोहः । बाहुलकाद्गुणः । मेरिः ॥ **राशदिभ्यां त्रिप्** ॥ रात्रिः । शत्रिः कुञ्जरः ॥ **अदेस्त्रिनिश्च** ॥ चात्त्रिप् ॥ अत्री । अत्रिणौ । अत्रिणः ॥ अत्रिः । अत्री । अत्रयः ॥ **पतेरत्रिन्** ॥ पतत्रिः पक्षी ॥ **मृकणिभ्यामीचिः** ॥ मरीचिः । कणीचिः पल्लवो निनादश्च ॥ **श्वयतेश्चित्** ॥ श्वयीचिर्व्याधिः ॥ **वेञो डिच्च** ॥ वीचिस्तरङ्गः । नञ्समासे अवीचिर्नरकभेदः ॥ **ऋहनिभ्यामूषन्** ॥ अरूषः सूर्यः । हनूषो राक्षसः ॥ **पुरः कुषन्** ॥ पुर अग्रगमने । पुरुषः । अन्येषामपीति दीर्घः । पूरुषः ॥ **पॄनहिकलिभ्य उषच्** ॥ परुषम् । नहुषः । कलुषम् ॥ **पीयेरूषन्** ॥ पीय इति सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बाहुलकाद्गुणे पेयूषोऽभिनवं पयः ॥ **मस्जेर्नुम् च** ॥ मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः । मञ्जूषा ॥ **गडेश्च** ॥ गण्डूषः । गण्डूषा ॥ **अर्तेररुः** ॥ अररुः शत्रुः ।

अररूः। अररवः॥ **कुटः किच्च॥** कुटरुर्वस्त्रगृहम्। कित्त्वप्रयोजनं चिन्त्यम्॥ **शका-दिभ्योऽटन्॥** शकटोऽस्त्रियाम्। ककिर्गत्यर्थः। कङ्कटः सन्नाहः। देवटः शिल्पी। क-रट इत्यादि॥ **कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्॥** करम्बं व्यामिश्रम्। कदिकडी सौत्रौ। कदम्बो वृक्षभेदः। कडम्बोऽग्रभागः। कटम्बो वादित्रम्॥ **कदेर्णित्पक्षिणि॥** कादम्बः कलहंसः॥ **कलिकर्द्योरमः॥** कलमः। कर्दमः॥ **कुणिपुल्योः किन्दच्॥** कुण शब्दोपकरणयोः। कुणिन्दः शब्दः। पुलिन्दो जातिविशेषः॥ **कुपेर्वा वश्च॥** कुपिन्दकु-विन्दौ तन्तुवाये॥ **नौ षञ्जेर्घथिन्॥** निषङ्गथिरालिङ्गकः॥ **उद्यर्तेश्चित्॥** उदरथिः समुद्रः॥ **सर्तेर्णिच्च॥** सारथिः॥ **खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ॥** खर्जूरः। क-र्पूरः। वल्लूरं शुष्कमांसम्। पिञ्जूलं कुशवर्तिः॥ **लङ्गेर्वृद्धिश्च॥** लाङ्गूलम्। कुसूलः॥ **तमेर्बुग्वृद्धिश्च॥** ताम्बूलम्॥ शृणातेर्दुग्वृद्धिश्च॥ शार्दूलः॥ **दुकोः कुक्च॥** दुकूलम्। कुकूलम्॥ **कुवश्चट्[1] दीर्घश्च॥** कूची चित्रलेखनिका॥ **समीणः॥** समीचः समुद्रः। समीची हरिणी॥ **सिवेष्टेरू च॥** सूचो दर्भाङ्कुरः। सूची॥ **शमेर्बन्॥** शम्बो मुसलम्॥ **उल्वादयश्च॥** बन्नन्ता निपात्यन्ते॥ उच समवाये। चस्य लत्वं गुणाभावश्च। उल्वो गर्भाशयः। शुल्वं ताम्रम्। बिल्वम्॥ **स्थः स्तोऽम्बजबकौ॥** तिष्ठतेरम्बच् अबक एतौ स्तस्तादेशश्च॥ स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः। स्तवकः पुष्पगुच्छः॥ **शाशपिभ्यां ददनौ॥** शादो जम्बालशष्पयोः॥ शब्दः॥ **अब्दादयश्च॥** अवतीत्यब्दः॥ **कौते-र्नुम्॥** कुन्दः॥ **वलिमलितनिभ्यः कयन्॥** वलयम्। मलयः। तनयः॥ **वृहोः षुग्दुकौ च॥** वृषय आश्रयः। हृदयम्॥ **मिपिभ्यां रुः॥** मेरुः। पेरुः सूर्यः। बाहु-लकात् पिबतेरपि। संवत्सरवपुः पारुः पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः॥ **जत्र्वादयश्च॥** जत्रु। जत्रुणी। अश्रु। अश्रुणी॥ **रुशातिभ्यां क्रुन्॥** रुरुर्मृगभेदः। शातयतीति शत्रुः। प्रज्ञादौ पाठाद्ध्रस्वत्वम्॥ **जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्त्नण्-क्निन्शक्स्यढडटाटचः॥** जनित्वौ मातापितरौ। दात्वो दाता। च्यौत्नो गन्ता अण्डजः क्षीणपुण्यश्च। सृणिरङ्कुशश्चन्द्रः सूर्यो वायुश्च। वृशः आर्द्रकं मूलकं च। मत्स्यः। षण्ढः। डित्त्वाट्टिलोपः। नमतीति नटः शैलूषः। बिभर्ति भरटः कुलालो भृतकश्च॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते॥** पेत्वममृतं भृशम्॥ **कुसेरुम्भोमेदेताः॥** कुसुम्भम्। कुसुमम्। कुसी-दम्। कुसीतो जनपदः॥ **सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्व-लधिष्ण्यशल्याः॥** सनोतेरसिप्रत्यय उपधावृद्धिः॥ सानसिर्हिरण्यम्। वृञो नुक् च। वर्णसिर्जलम्। पॄ। पर्णसिर्जलगृहम्। तड आघाते। तण्डुलाः। अकि लक्षणे उशच्। अङ्कुशः। चषेरालच्। चषालो यूपकटकः। इल्वलो दैत्यभेदः। पल्वलम्। जिधृषा ऋका-रस्य इकारः। धिष्ण्यम्। शलेर्यः। शल्यम्। वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना॥ **मृशक्यबिभ्यः क्रः॥**

---

१ **कुवश्चडिति।** दीर्घविधानसामर्थ्याद् गुणाभावः॥

मूलम् । शक्लः प्रियंवदे । अब्लो रसः । बाहुलकादमेः । अम्लः ॥ **माछाससिभ्यो यः** ॥ माया । छाया । सस्यम् । बाहुलकात्सुनोतेः । सव्यं दक्षिणवामयोः ॥ **जनेर्यक्** ॥ ये विभाषा । जन्यं युद्धम् । जाया भार्या ॥ **अघ्न्यादयश्च** ॥ यगन्ता निपात्यन्ते ॥ हन्तेर्यक् अडागमः उपधालोपश्च । अघ्न्या माहेयी । अघ्न्यः प्रजापतिः । कनी दीप्तौ । कन्या । ववयोरैक्यम् । वन्ध्या ॥ **स्नामदिपद्यर्तिपृशकिभ्यो वनिप्** ॥ स्नावा रसिकः । मद्वा शिवः । पद्वा पन्थाः । अर्वा तुरङ्गगर्ह्ययोः । पर्वा ग्रंथिः प्रस्तावश्च । शक्वा हस्ती । ङीब्रौ । शक्वरी अङ्गुलिः ॥ **शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप्** ॥ शीवा अजगरः । क्रुश्वा सृगालः । रुह्वा वृक्षः । जित्वा जेता । क्षित्वा वायुः । सृत्वा प्रजापतिः । धृत्वा विष्णुः ॥ **ध्याप्योः सम्प्रसारणं च** ॥ धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः ॥ **अदेर्ध च** ॥ अध्वा ॥ **प्र ईरशदोस्तुट् च** ॥ प्रेत्वा प्रशत्त्वा च सागरः । प्रेत्वरी प्रशत्त्वरी च नदी ॥ **सर्वधातुभ्य इन्** ॥ पचिरग्निः । तुडिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः । यजिः । देवयजिः । काशत इति काशिः । यतिः । मल्लिः । मल्ली । केलिः । मसी परिणामे । मसिः । बाहुलकाद् गुणः । कोटिः । होलिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः ॥ **हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्तिभ्यश्च** ॥ हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्तितः । पेषिर्वज्रम् । रोहिर्व्रती । वर्तिः । वेदिः । छेदिश्छेत्ता । कीर्तिः ॥ **इगुपधात्कित्** ॥ कृषिः । ऋषिः । शुचिः । लिपिः । बाहुलकाद्वत्वे लिबिः । तूल निष्कर्षे । तूलिः । तूली । कूर्चिका ॥ **भ्रमेः सम्प्रसारणं च** ॥ भृमिर्वातः । बाहुलकाक्रमिः ॥ **क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च** ॥ क्रिमिः । सम्प्रसारणानुवृत्तेः कृमिरपि । तिमिर्मत्स्यभेदः । शितिर्मेचकशुक्लयोः । स्तिम्भिः समुद्रः ॥ **मनेरुच्च** ॥ मुनिः ॥ **वर्णेर्बलिश्चाहिरण्ये** ॥ वर्णिः सौत्रः । अस्य बलिरादेशः । 'करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गके स्त्रियाम् ।' हिरण्ये तु वर्णिः सुवर्णम् ॥ **वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ्** ॥ वासिच्छेदनवस्तुनि । वापिः वापी । याजिर्यष्टा । राजिः । राजी । व्राजिर्वातालिः । सादिः सारथिः । निघातिर्लोहघातिनी । वाशिरग्निः । वादिर्विद्वान् । वारिर्गजबन्धनी । जले तु क्लीबम् । बाहुलकाद्वारिः पथिकसंहतौ ॥ **नहो भश्च** ॥ नाभिः स्यात्क्षत्रिये पुंसि । प्राण्यङ्गे तु स्त्रियां पुंस्यपीति केचित् ॥ **कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि** ॥ कार्षिः ॥ **श्रः शकुनौ** ॥ शारिः शारिका ॥ **कृञ उदीचां कारुषु** ॥ कारिः शिल्पी ॥ **जनिघसिभ्यामिण्** ॥ जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च ॥ **अज्यतिभ्यां च** ॥ आजिः संग्रामः । आतिः पक्षी ॥ **पादे च** ॥ पदाजिः । पदातिः ॥ **अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च** ॥ अशे रुट् ॥ राशिः पुञ्जः । पणायतेरायलुक् । पाणिः करः ॥ **वाते-**

---

१ **वर्णिः सौत्र इति** । "ण्यन्तस्य वर्णेरादेश" इति युक्तम् ॥ बल प्राणने इत्यस्य बलौ सिद्धे वर्णेरादेशविधानं व्यर्थमेव ॥ इति चतुर्थःपादः ॥

ङिच्च ॥ विः पक्षी । स्त्रियां वीत्यपि ॥ **प्रे हरतेः कूपे** ॥ प्रहिः कूपः ॥ **नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः** ॥ व्येञ इण् स्याद् यलोपश्च नेर्दीर्घः ॥ नीविः । नीवी । वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च ॥ **समाने ख्यः स चोदात्तः** ॥ समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिण् स्यात्स च डित् यलोपश्च । समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च ॥ समानं ख्यायते जनैरिति सखा ॥ **आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च** ॥ इण् स्यात्स च डित् आङो ह्रस्वश्च ॥ स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः । सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः ॥ **अच इः** ॥ रविः । पविः । तरिः । कविः । अरिः । अलिः ॥ **खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च** ॥ खनिः । कषिर्हिंस्रः । अजिः । असिः । वसिर्वस्त्रम् । वनिरग्निः । सनिर्भक्तिर्दानं च । ध्वनिः । ग्रन्थिः । चलिः पशुः ॥ **वृतेश्छन्दसि** ॥ वर्तिः ॥ **भुजेः किच्च** ॥ भुजिः ॥ **कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च** ॥ इः कित्स्यात् ॥ किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राक्षिरोगयोः । गिरिणा काणः गिरिकाणः । शिरिः शलभो हन्ता च । पुरिर्नगरं राजा नदी च । कुटिः शाला शरीरं च । भिदिर्वज्रम् । छिदिः परशुः ॥ **कुडिकम्प्योर्नलोपश्च** ॥ कुडि दाहे । कुडिर्देहः । कपिः ॥ **सर्वधातुभ्यो मनिन्** ॥ क्रियत इति कर्म । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म । स्थाम बलम् । इस्मन्निति ह्रस्वः । छद्म । सुत्रामा ॥ **बृंहेर्नोऽच्च** ॥ नकारस्याकारः ॥ ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ **अशिशकिभ्यां छन्दसि** ॥ अश्मा । शक्मा ॥ **हृभृधृसृस्तृशॄभ्य इमनिच्** ॥ हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमा रूपम् । सरिमा वायुः । स्तरिमा तल्पम् । शरिमा प्रसवः ॥ **जनिमृङ्भ्यामिमनिन्** ॥ जनिमा जन्म । मरिमा मृत्युः ॥ **वेञः सर्वत्र** ॥ छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः । वेमा तन्तुवायदण्डः । अर्धर्चादिः । सामनी वेमनी इति वृत्तिः ॥ **नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् ध्यामन्**[1] ॥ सप्त अमी निपात्यन्ते ॥ म्नायतेऽनेनेति नाम । सिनोतेर्दीर्घः । सीमा । सीमानौ । सीमानः ॥ पक्षे डाप् । सीमे । सीमाः । व्येञोऽन्त्यस्योत्वं गुणः । व्योम । रौतेः रोम । लोम । पाप्मा—पापम् । धाम परिमाणं तेजश्च ॥ **मिथुने मनिः** ॥ उपसर्गक्रियासंबन्धो मिथुनम् । स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा ॥ **सातिभ्यां मनिन्मनिणौ** ॥ स्यति साम । सामनी । आत्मा ॥ **हनिमशिभ्यां सिकन्** ॥ हंसिका हंसयोषिति । मक्षिका ॥ **कोररन्** ॥ कवरः ॥ **गिर उडच्** ॥ गरुडः ॥ **इन्देः कमिन्नलोपश्च** ॥ इदम् ॥ **कायतेर्डिमिः** ॥ किम् ॥ **सर्वधातुभ्यष्ट्रन्** ॥ वस्त्रम् । अस्त्रम् । शस्त्रम् । इस्मन्निति ह्रस्वत्वम् । छादनाच्छत्रम् ॥ **भ्रसृजिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च** ॥ भ्राष्ट्रः । गात्रं शकटम् । नान्त्रं स्तोत्रम् । हान्त्रं मरणम् । वैष्ट्रं विष्टपम् । आष्ट्रमाकाशम् ॥ **दिवेर्द्युच्च** ॥ द्यौत्रं ज्योतिः ॥ **उषिखनिभ्यां कित्** ॥ उष्ट्रः । खात्रं खनित्रं जलाधारश्च ॥ **सिविमुच्योष्टेरू च** ॥ सूत्रम् । मूत्रम् ॥ **अमिचिमिदिश-**

---

१ ध्यामन् इति क्वचित्पाठः ॥

सिभ्यः क्त्रः ॥ अन्त्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शस्त्रम् ॥ **पुवो ह्रस्वश्च** ॥ पुत्रः ॥ **स्त्यायतेर्ड्ट्** ॥ स्त्री ॥ **गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः** ॥ गोत्रं स्यान्नामवंशयोः । गोत्रा पृथिवी । धर्त्रं गृहम् । वेत्रम् । पक्त्रम् । वक्त्रम् । यन्त्रम् । सन्त्रम् । क्षत्रम् ॥ **हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्** ॥ होत्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम् । भस्त्रा ॥ **गमेरा च** ॥ गात्रम् ॥ **दादिभ्यश्छन्दसि** ॥ दात्रम् । पात्रम् ॥ **भूवादिगृभ्यो णित्रन्** ॥ भावित्रम् । वादित्रम् । गारित्रमोदनम् ॥ **चरेर्वृत्ते** ॥ चारित्रम् ॥ **अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ** ॥ अशित्रम् । वहित्रम् । धरित्री मही । त्रैङ् एवमादिभ्य उत्रः । त्रोत्रं प्रहरणम् । वृत्रम् । वरुत्रं प्रावरणम् ॥ **अमेर्द्विषिति चित्** ॥ अमित्रः शत्रुः ॥ **आ समिण्निकषिभ्याम्** ॥ संपूर्वादिणो निपूर्वात्कषेश्च आ स्यात् ॥ स्वरादित्वादव्ययत्वम् । समया । निकषा ॥ **चितेः कणः कश्च** ॥ बाहुलकादगुणः । चिक्कणं मसृणं स्निग्धम् ॥ **सूचेः स्मन्** ॥ सूक्ष्मम् ॥ **पातेर्डुम्सुन्** ॥ पुमान् ॥ **रुचिभुजिभ्यां किष्यन्** ॥ रुचिष्यमिष्टम् । भुजिष्यो दासः ॥ **वसेस्तिः** ॥ वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः । वस्तयः स्युर्दशास्सूत्रे । बाहुलकात् शासः शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याख्यमगमस्यतीत्यगस्तिः । शकन्ध्वादिः ॥ **सावसेः** ॥ स्वस्ति । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ **वौ तसेः** ॥ वितस्तिः ॥ **पदिप्रथिभ्यां नित्** ॥ पत्तिः । प्रथितिः । तितुत्रेष्वग्रहादीनामितीट् ॥ **दृणातेर्ह्रस्वश्च** ॥ दृतिः ॥ **कॄतॄकृपिभ्यः कीटन्** ॥ किरीटं शिरोवेष्टनम् । तिरीटं सुवर्णम् । कृपीटं कुक्षिवारिणोः ॥ **रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्** ॥ रुचितमिष्टम् । उचितम् । कुचितं परिमितम् । कुटितं कुटिलम् ॥ **कुडिकुषिभ्यां क्मलन्** ॥ कुड्मलम् । कुष्मलम् ॥ **कुषेर्लश्च** ॥ कुल्मलं पापम् ॥ **सर्वधातुभ्योऽसुन्** ॥ चेतः । सरः । पयः । सदः ॥ **रपेरत एच्च** ॥ रेपोऽवद्यम् ॥ **अशेर्देवने युट् च** ॥ देवने स्तुतौ । यशः ॥ **उब्जेर्बले बलोपश्च** ॥ ओजः ॥ **श्वेः संप्रसारणं च** ॥ शवः । शवसी । बलपर्यायोऽयम् ॥ **श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च** ॥ श्रयतेः शिर आदेशोऽसुन् किच्च ॥ शिरः । शिरसी ॥ **अर्तेरुच्च** ॥ उरः ॥ **व्याधौ शुट् च** ॥ अर्शो गुदव्याधिः ॥ **उदके नुट् च** ॥ अर्तेरसुन् स्यात्तस्य च नुट् ॥ अर्णः । अर्णसी ॥ **इण आगसि** ॥ एनः ॥ **रिचेर्धने घिच्च** ॥ चात्प्रत्ययस्य नुट् ॥ घित्त्वात्कुत्वम् । रेक्णः सुवर्णम् ॥ **चायतेरन्ने ह्रस्वश्च** ॥ चनो भक्तम् ॥ **वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च** ॥ वर्पो रूपम् । शेपो गुह्यम् ॥ **स्रुरीभ्यां तुट् च** ॥ स्रोतः ॥ रेतः ॥ **पातेर्बले जुट् च** ॥ पाजः । पाजसी ॥ **उदके थुट् च** ॥ पाथः ॥ **अन्ने च** ॥ पाथो भक्तम् ॥ **अदेर्नुम्धौ च** ॥ अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन् नुमागमो धादेशश्च ॥ अन्धोन्नम् ॥ **स्कन्देश्च स्वाङ्गे** ॥ स्कन्दः । स्कन्दसी ॥ **आपः कर्माख्यायाम्** ॥ कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा ॥ अप्नः । अपः । बाहुलकात् । आपः । आपसी ॥ **रूपे जुट् च** ॥ अब्जो रूपम् ॥ **उदके नुम्भौ च** ॥ अम्भः ॥ **नहेर्दिवि भश्च** ॥

नभः ॥ **इण आगोऽपराधे च** ॥ आगः पापापराधयोः ॥ **अमेर्हुक्च** ॥ अंहः ॥ **रमेश्च** ॥ रंहः ॥ **देशे ह च** ॥ रमन्तेऽस्मिन् रहः ॥ **अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च** ॥ एभ्योऽसुन् कवर्गश्चान्तादेशः ॥ अङ्कश्चिह्नशरीरयोः । अङ्गः पक्षी । योगः समाधिः । भर्गस्तेजः ॥ **भूरञ्जिभ्यां कित्** ॥ भुवः । रजः ॥ **वसेर्णित्** ॥ वासो वस्त्रम् ॥ **चन्देरादेश्च छः** ॥ छन्दः ॥ **पचिवचिभ्यां सुट् च** ॥ पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ । वक्षो हृदयम् ॥ **वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि** ॥ वक्षाः अनड्वान् । हासाश्चन्द्रः । धान्वाः पर्वत इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते न तु सुट् । तेन वहेरुपधावृद्धिः । इतरयो-रातो युगिति युक् । शोणा धृष्णू नृवाहसा । श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः । विश्वो वि-हायाः । वाजम्भरो विहायाः । देवो नयः पृथिवीं विश्वाधायाः । अधारयत् पृथिवीं विश्व-धायसम् । धर्णसिं भूरिधायसमित्यादि ॥ **इण आसिः** ॥ अयाः वह्निः । स्वरादिपाठादव्य-यत्वम् ॥ **मिथुनेऽसिः** ॥ **पूर्ववच्च सर्वम्** ॥ उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनं तत्रासुनोऽप-वादोऽसिः स्वरार्थः ॥ **नञि हन एह च** ॥ अनेहाः । अनेहसौ ॥ **विधाञो वेध च** ॥ विदधातीति वेधाः ॥ **नुवो धुट् च** ॥ नोधाः ॥ **गतिकारकोपपदयोः पूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वं च** ॥ असिः स्यात् ॥ सुतपाः । जातवेदाः । गतिकारकोपपदात् कृदि-त्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् ॥ **चन्द्रे मो डित्** ॥ चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः स्यात्स च डित् ॥ चन्द्रमाः ॥ **वयसि धाञः** ॥ वयोधास्तरुणः ॥ **पयसि च** ॥ पयोधाः समुद्रो मेघश्च ॥ **पुरसि च** ॥ पुरोधाः ॥ **पुरूरवाः** ॥ पुरुश-ब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते ॥ **चक्षेर्बहुलं शिच्च** ॥ नृचक्षाः ॥ **उषः कित्** ॥ उषः ॥ **दमेरुनसिः** ॥ सप्तार्चिर्दमुनाः ॥ **अङ्गतेरसिरिरुडागमश्च** ॥ अङ्गिराः ॥ **सर्तेरप्पूर्वादसिः** ॥ अप्सराः ॥ प्रायेणायं भूम्नि । अप्सरसः ॥ **विदिभुजिभ्यां विश्वे** ॥ विश्ववेदाः । विश्वभोजाः ॥ **वशेः कनसिः** ॥ संप्रसारणम् । उशनाः ॥

॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥

अथोणादिषु पञ्चमः पादः ।

अदि भुवो डुतच् ॥ अद्भुतम् ॥ **गुधेरूमः** ॥ गोधूमः ॥ **मसेरूरन्** ॥ मसूरः । प्रथमे पादे असेरुरन्मसेश्चेत्यत्र व्याख्यातः ॥ **स्थः किच्च** ॥ स्थूरो मनुष्यः ॥ **पातेः रतिः** ॥ पातिः स्वामी । संपातिः पक्षिराजः ॥ **वातेर्नित्** ॥ वातिरादित्यसोमयोः ॥ **अर्तेश्च** ॥ अरतिरुद्वेगः ॥ **तृहेः क्नो हलोपश्च** ॥ तृणम् ॥ **वृञ्लुटितनिताडिभ्य उलच् तण्डश्च** ॥ व्रियन्ते लुटयन्ते तन्यन्ते ताड्यन्त इति वा तण्डुलाः ॥ **दंसेष्टटनौ न आ च** ॥ दासः सेवकशूद्रयोः ॥ **दंशेश्च** ॥ दाशो धीवरः ॥ **उदि चेर्डैसिः** ॥ स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ उच्चैः ॥ **ना दीर्घश्च** ॥ नीचैः ॥ **सौ रमेः क्तो दमे पूर्व-**

पदस्य च दीर्घः ॥ रमेः सुपूर्वाद्दमे वाच्ये क्तः स्यात् ॥ क्त्वादनुनासिकलोपः । सूरत उपशान्तो दयालुश्च ॥ **पूञो यण्णुक् ह्रस्वश्च** ॥ यत्प्रत्ययः ॥ पुण्यम् ॥ **स्रंसेः शिः कुट् किञ्च** ॥ स्रंसतेः शिरादेशः यत्प्रत्ययः कित्तस्य कुडागमश्च ॥ शिक्यम् ॥ **अर्तेः क्युरुच्च** ॥ उरणो मेषः ॥ **हिंसेरीरन्नीरचौ** ॥ हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः ॥ **उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च** ॥ उदरम् ॥ **डित् खनेर्मुट् स चोदात्तः** ॥ अच् अल् च डित्स्याद्धातोर्मुट् स चोदात्तः ॥ मुखम् ॥ **अमेः सन्** ॥ अंसः ॥ **मुहेः खो मूर्च** ॥ मूर्खः ॥ **नहेर्हलोपश्च** ॥ नखः ॥ **शीङो ह्रस्वश्च** ॥ शिखा ॥ **माङ ऊखो मय् च** ॥ मयूखः ॥ **कलिगलिभ्यां फगस्योच्च** ॥ कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च । गुल्फः पादग्रन्थिः ॥ **स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च** ॥ श्वण्शुनौ प्रत्ययौ पृ इत्यादेशः ॥ पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरधः । पर्शुरायुधम् ॥ **श्मनि श्रयतेर्डुन्** ॥ श्मन्शब्दो मुखवाची ॥ मुखमाश्रयत इति श्मश्रु ॥ **अश्वादयश्च** ॥ अश्रु नयनजलम् ॥ **जनेष्टन् लोपश्च** ॥ जटा ॥ **अच् तस्य जङ्घ च** ॥ तस्य जनेः जङ्घादेशः स्यादच्च ॥ जङ्घा ॥ **हन्तेः शरीरावयवे द्वे च** ॥ जघनम् । पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ **क्लिशेरन् लो लोपश्च** ॥ लकारस्य लोपः ॥ केशः ॥ **फलेरितजादेश्च पः** ॥ पलितम् ॥ **कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्** ॥ करकः । करका । कटकः । नरकम् । नरकः । नरको नारकोऽपि चेति द्विरूपकोशः । सरकं गमनम् । कोरकः कोरकं च ॥ **चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च** ॥ कीचको वंशभेदः ॥ **पचिमच्योरिच्चोपधायाः** ॥ पेचकः । मेचकः ॥ **जनेररष्ठ च** ॥ जठरम् ॥ **वचिमनिभ्यां चिच्च** ॥ वठरो मूर्खः । मठरो मुनिशौण्डयोः । बिदादित्वान्माठरः । गर्गादित्वान्माठर्यः ॥ **ऊर्जि दृणातेरलचौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च** ॥ ऊर्दरः शूररक्षसोः ॥ **कृदरादयश्च** ॥ कृदरः कुसूलः । मृदरं विलसत् । सूदरः सर्पः ॥ **हन्तेर्युट्नाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे** ॥ घातनो मारकः ॥ **क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च** ॥ क्रान्तुः पक्षी । गान्तुः पथिकः । क्षांतुर्मशकः ॥ **हर्यतेः कन्यन् हिरच्** ॥ कन्यन् प्रत्ययः ॥ हिरण्यम् ॥ **कृञः पासः** ॥ कर्पासः । बिल्वादित्वात्कार्पासं वस्त्रम् ॥ **जनेस्तु रश्च** ॥ जर्तुर्हस्ती योनिश्च ॥ **ऊर्णोतेर्डः** ॥ ऊर्णा ॥ **दधातेर्यत् नुट् च** ॥ धान्यम् ॥ **जीर्यतेः क्रिन् रश्च वः** ॥ जिव्रिः स्यात्कलपक्षिणोः । बाहुलकाद्धलि चेति दीर्घो न ॥ **मव्यतेर्यलोपो मश्चापतुडालः** ॥ मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्तस्यापतुडागमो धातोर्यलोपो मकारश्चान्त्यस्य ॥ ममापतालो विषये ॥ **ऋजेः कीकन्** ॥ ऋजीक इन्द्रो धूमश्च ॥ **तनोतेर्डडः सन्वच्च** ॥ तितडः पुंसि क्लीबे च ॥ **अर्भकपृथुकपाका वयसि** ॥ ऋधु वृद्धौ । अतो वुन् । भकारश्चान्तादेशः । प्रथेः कुकन्संप्रसारणं च पिबतेः कन् ॥ **अवद्यावमाधमार्वरेफाः** ॥ कुत्सिते वदेर्नञि यत् । अवद्यम् । अवतेरमः ।

---

१ **शीङो ह्रस्वश्चेति** । ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्न गुणाभावः ॥ इति पञ्चमः पादः ॥

वस्य पक्षे धः । अवमः । अधमः । अर्तेर्वन् । अर्वा । रिफतेस्तौदादिकात् अः । रेफः ॥ लीरीङो ह्रस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः ॥ तरौ प्रत्ययौ क्रमात् स्तो धातोर्ह्रस्वः प्रत्ययस्य पुट् ॥ लित्तं श्लिष्टम् । रिप्रं कुत्सितम् ॥ क्लिशेरीच्चोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च ॥ क्लिशेः कन् स्यात् उपधाया ईत्त्वं लस्य लोपो नामागमश्च ॥ कीनाशो यमः । किन्त्वफलं चिन्त्यम् ॥ अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च ॥ चकारादुपधाया ईत्त्वम् ॥ ईश्वरः ॥ चतेरुरन् ॥ चत्वारः ॥ प्राततेररन् ॥ प्रातः ॥ अमेस्तुट् च ॥ अन्तर्मध्यम् ॥ दहेर्गो लोपो दश्च नः ॥ गप्रत्ययो धातोरन्त्यस्य लोपो दकारस्य नकारः ॥ नगः ॥ सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्च ॥ सिञ्चतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम् च स्यात् ॥ सिंहः ॥ व्याङि घ्रातेश्च जातौ ॥ कप्रत्ययः स्यात् ॥ व्याघ्रः ॥ हन्तेरच् घुर च ॥ घोरम् ॥ क्षमेरुपधालोपश्च ॥ चादच् ॥ क्ष्मा ॥ तरतेर्ड्रिः ॥ त्रयः । त्रीन् ॥ ग्रहेरनिः ॥ ग्रहणिः । ङीष् । ग्रहणी व्याधिभेदः ॥ प्रथेरमच् ॥ प्रथमः ॥ चरेश्च ॥ चरमः ॥ मङ्गेरलच् ॥ मङ्गलम् ॥

॥ इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥

अथोत्तरकृदन्तप्रकरणम् ।

उणादयो बहुलम् ।३। ३ । १ ॥ एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः ॥ केचिदविहिता[1] अप्यूह्याः । संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥ कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ **भूतेऽपि दृश्यन्ते**[2] । ३ । ३ । २ ॥ **भविष्यति गम्यादयः** । ३ । ३ । ३ ॥ **दाशगोघ्नौ संप्रदाने** ।३।४।७३॥ एतौ संप्रदाने कारके निपात्येते ॥ दाशन्ति अस्मै दाशः । गां हन्ति अस्मै गोघ्नोऽतिथिः ॥ **भीमादयोऽपादाने** । ३ । ४ ।७४ ॥ भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः । प्ररक्षः । मूर्खः । खलतिः ॥ **ताभ्यामन्यत्रोणादयः** । ३ । ४ । ७५ ॥ संप्रदानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति ॥ ततोऽसौ भवति तन्तुः । वृत्तं तदिति वर्त्म । चरितं तदिति चर्म ॥ **तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्** । ३ । ३ । १० ॥ क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः ॥ मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं[3] याति । कृष्णं दर्शको[4] याति । अत्र

---

१ **केचिदविहिता अप्यूह्या इति** । अनेन यथा "ऋलृक्" सूत्रभाष्ये लृकारोपदेशस्य प्रयोजनकथनावसरे "चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः" इत्येतत्पक्षोपष्टम्भेन लृफिडलृफिड्डशब्दयोः परतो लृकारोपदेशे सति "यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थः" इत्यनेन यदृच्छाशब्दे प्रयोजनमभिधाय "त्रयी शब्दानां प्रवृत्तिर्न सन्ति यदृच्छाशब्दाः" इति कथनोत्तरम्—"अर्तिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके दृश्यते तस्मात् फिडफिड्डावौणादिकौ प्रत्ययौ" इत्युक्तं सूचितं भवति ॥ २ बहुलग्रहणप्रपञ्चभूतानि सूत्राणि व्याचष्टे—**भूतेऽपीत्यादिना** ॥ ३ **कृष्णं द्रष्टुमिति** । कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनविशिष्टं यानमिति बोधः ॥ ४ **कृष्णं दर्शको यातीति** । कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनकर्तृकर्तृकं तादृशदर्शनविशिष्टं यानमिति बोधः ॥

वासरूपन्यायेन तृजादयो न । पुनर्ण्वुलुक्तेः ॥ [1]समानकर्तृकेषु तुमुन् । ३ । ३ । १५८ ॥ अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् ॥ इच्छति भोक्तुम् । वष्टि वाञ्छति वा ॥ [2]शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् । ३ । ४ । ६५ ॥ एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् ॥ शक्नोति भोक्तुम् । एवं धृष्णोतीत्यादौ । अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते । अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ॥ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु । ३ । ४ । ६६ ॥ पर्याप्तिः पूर्णता तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् ॥ पर्याप्तो भोक्तुं प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि । पर्याप्तिवचनेषु किम् ? अलं भुक्त्वा । अलमर्थेषु किम् ? पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् ॥ कालसमयवेलासु तुमुन् । ३ । ३ । १६७ ॥ पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् ॥ कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते । तेनेह न—भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥ [3]भाववचनाश्च । ३ । ३ । ११ ॥ भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः ॥ यागाय याति ॥ [4]अण् कर्मणि च ।३।३।१२॥ कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाण् स्यात् ॥ ण्वुलोऽपवादः । काण्डलावो व्रजति । [5]परत्वादयं कादीन् बाधते । कम्बलदायो व्रजति ॥ पदरुजविशस्पृशो घञ् । ३ । ३ । १६ ॥ भविष्यतीति निवृत्तम् ॥ पद्यतेऽसौ पादः । रुजतीति रोगः । विशतीति वेशः । स्पृशतीति [6]स्पर्शः ॥ सृ स्थिरे ।३।३। १७ ॥ सृ इति लुप्तविभक्तिकम् । सर्तेः स्थिरे कर्तरि घञ् स्यात् ॥ [7]सरति कालान्तरमिति सारः ॥ [8]व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम् * ॥ अतिसारो

---

१ तुमुनः प्रसङ्गात् तुमनविधायकसूत्रान्तरमुपन्यस्यति—समानकर्तृकेष्विति । "इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ" इत्यतः "इच्छार्थेषु" इत्यनुवर्तते ॥ २ शकधृषेति । अयमप्यक्रियार्थोपपदार्थं एवारब्धो योगः ॥ अनन्तरत्वादिति । "अस्ति" इत्यस्य विसंज्ञकत्वेनैतस्य पूर्वनिपाते कर्तव्ये तदकरणमूलकव्याख्यानादिति भावः ॥ ३ भाववचनाश्चेति । "भविष्यति" इति, "क्रियार्थायां क्रियायाम्" इति चानुवर्तते । वक्ष्यमाणानां प्रत्ययानां घञादीनां विशेषविहितेन तुमुना बाधाभावाय सूत्रमिदम् । नच वासरूपविधिना घञादयोऽपि भविष्यन्तीति किं सूत्रेणेति वाच्यम्, पूर्वसूत्रघटकण्वुल्ग्रहणेन "क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे वासरूपन्यायेन तृजादयो न" इत्युक्तत्वेन घञपि न स्यादित्याशयात् । न चायं तुमुन् यद्यपि भावे विधीयते तथापि घञ्वाच्यो भावः सत्त्वभूतोऽयं त्वसत्त्वभूत इति कथमनेन घञो बाधस्य प्रसक्तिरिति वाच्यम्, तादृशविशेषस्य स्फुटप्रतिपत्त्यर्थमेवास्य सूत्रस्य करणात् । वा भाववचना इत्यत्र बाहुलकात् कर्मणि ल्युट् ॥ ४ अण् कर्मणि चेति । अनेन सूत्रेण विहितोऽण् कर्तरि भवति, "कर्तरि कृत्" इति सूत्रात्, एवञ्च क्रियार्थायां क्रियायां विशेषविहितो ण्वुल् प्रत्ययोऽणो बाधकः स्यादित्यारंभः । नच वासरूपन्यायेन निर्वाहः पुनर्ण्वुल्विधानेनैतद्विषये न्यायाप्रवृत्तेः । ण्वुलोऽपवाद इति । प्रतिप्रसवविधिरयम् ॥ ५ नन्वेवं "कम्बलदायः" इत्यादावण् न स्यादनेन सूत्रेण ण्वुला प्राप्तबाधस्य प्रतिप्रसवेऽपि केन बाधस्य दुर्वारत्वादत आह—परत्वादिति । आवृत्त्याऽस्य पुनरण्विधायकत्वेनाऽण उत्कृष्टत्वात् कस्यापि बाध इत्यर्थः । वचनसामर्थ्यादावृत्तिरिति भाष्ये स्पष्टम् । ल० श० शे० ॥ ६ स्पृशतीति स्पर्श इति । रोगविशेषस्य संज्ञेयम् ॥ ७ सरति कालान्तरमिति । सारांशस्य दृढत्वाच्चिरकालं स्थितिर्भवति ॥ ८ व्याधिमत्स्येति । अस्थिरार्थम् ॥

व्याधिः। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः। रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः। विसारो[1] मत्स्यः। 'सारो बले दृढांशे च' ॥ **भावे ३।३।१८** ॥ सिद्धावस्थापन्नो धात्वर्थो भावस्तत्र वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् ॥ पाकः। पाकौ ॥ **स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि। ६।१।४७** ॥ अनयोरेच आत्वं स्याद्घञि ॥ स्फारः। स्फालः। 'उपसर्गस्य घञी'ति दीर्घः। परीहारः ॥ **इकः काशे ।६।३।१२३** ॥ काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः ॥ नीकाशः[2]। अनूकाशः। इकः किम्? प्रकाशः। 'नोदात्तोपदेशे'ति न वृद्धिः। शमः। आचमादेस्तु। आचामः। कामः। वामः। विश्राम इति त्वपाणिनीयम्[3] ॥ **स्यदो[4] जवे। ६। ४। २८** ॥ स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते ॥ स्यदो वेगः। अन्यत्र स्यन्दः ॥ **अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः[5]। ६। ४। २९** ॥ अवोदः अवक्लेदनम्। एध इन्धनम्। ओद्म उन्दनम्। श्रन्थेर्नलोपो वृद्ध्यभावश्च ॥ **अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्। ३। ३। १९** ॥ कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ॥ **घञि च भावकरणयोः ।६।४।२७** ॥ रञ्जेर्नलोपः स्यात् ॥ रागः। अनयोः किम्? रज्यत्यस्मिन् रङ्गः[6]। प्रास्यते इति प्रासः। संज्ञायामिति प्रायिकम्[7]। को भवता लाभो लब्धः। इत उत्तरं भावे अकर्तरि कारके इति द्वयमपि कृत्यल्युटो बहुलमिति यावदनुवर्तते ॥ **परिमाणाख्यायां[8] सर्वेभ्यः। ३। ३। २०** ॥ घञ् ॥ अजपोर्बाधनार्थमिदम्। एकस्तण्डुलनिचायः[9]। द्वौ शूर्पनिष्पावौ[10]। द्वौ कारौ[11] ॥ **दारजारौ[12] कर्तरि णिलुक्च *** ॥ दारयन्तीति दाराः। जारयन्तीति

---

१ **विसारो मत्स्य इति**। विविधं सरतीति व्युत्पत्तेः। **सारो बल इति**। सारयति चेष्टयतीति व्युत्पत्तेः बलवत्येव चेष्टासत्त्वात् ॥ २ **नीकाश इति**। नितरां काशते इति नीकाशः। "नीकाशो निश्चये तुल्ये" इति विश्वः ॥ ३ **अपाणिनीयमिति**। श्रमेः शुद्धाद् घञि वृद्धेर्दुर्लभत्वादिति भावः ॥ ४ **स्यदो जव इति**। जवो वेगः। स्यन्दतेऽनेनेति विग्रहः ॥ ५ **अवोदैधौद्मेति**। अवपूर्वादुन्देर्घञ् नलोपश्च निपात्यते। एध इत्यत्रेन्धेर्घञि नलोपगुणौ निपात्येते। "पुगन्त–" इत्यनेन गुणस्य प्राप्तावपि "न धातुलोप" इति निषेधोऽन्यथा स्यात्। ओद्म इत्यत्रौणादिके उन्देर्मनिन् लोपगुणौ ॥ **श्रन्थेरिति**। प्रहिमान्यतरपूर्वस्येत्यादिः। ६ **रङ्ग इति**। नाट्यशालेत्यर्थः ॥ ७ "अकर्तरि च" इति चकारस्य "संज्ञायाम्" इत्युत्तरं योजना बोध्येत्याशयेनाह–**प्रायिकमिति**। ८ **परिमाणाख्यायामिति**। परिमाणं परिच्छित्तिः। इयत्ता। आख्यानमाख्या उक्तिः। षष्ठीतत्पुरुषः ॥ ९ **एकस्तण्डुलनिचाय इति**। निचीयते राशीक्रियते इति कर्मण्यत्र "एरच्" इत्यचं बाधित्वा घञ्। निःशेषतो राशीक्रियमाणस्तण्डुलसमुदायः ॥ १० **द्वौ शूर्पनिष्पावाविति**। निष्पूयते तुषाद्यपनयनेन यः शोध्यते तण्डुलादिः स निष्पावः ॥ ११ **द्वौ काराविति**। 'कॄ विक्षेपे' इति धातोः कर्मणि घञ्। विक्षिप्तो धान्यराशिः कारः। अपं बाधित्वा घञ्। अत्र "सर्वेभ्य" इत्युक्तेः प्रकृत्याश्रयो यः प्रत्ययः स भवत्येव। "एका तिलस्य उच्छित्तिः" इति यथा अत्र भावे क्तिन् प्रत्ययः ॥ १२ **दारजाराविति**। यद्यपि "दार" इति रूपं दारयतेः पचाद्यचा सिद्धम्, "कर्षात्वत" इति घञ्यप्यन्तोदात्तत्वात्, तथापि "अचूकावशक्तौ" इत्यस्य बाधनार्थमिदम्। णिलुग्विधानमत्र वृद्धेः श्रवणाय, अन्यथा णौ वृद्धावपि "मितां ह्रस्वः" इति ह्रस्वापत्तिः। "णेरनिटि" इति णिलोपे तु तस्य स्थानिवद्भावेन घञाश्रया वृद्धिर्न स्यात्। लुकि तु न लुकः स्थानिवत्त्वम्, अपरनिमित्तकत्वात्। लुका लुप्तत्वाच्च। क्र्यादेर्ण्यन्ताद् घञस्त्वनभिधानम्। णिलुग्विधानपरभाष्यप्रामाण्यात्। अत्र भाष्ये "करणे वा दारजारौ वक्तव्यौ" इत्यनेनाण्यन्ताद् दृणातेर्जरयतेर्वा "पुंसि संज्ञायाम्" इति घप्रत्यये प्राप्ते तदपवादो घञ् स्वीकृतस्तदा त्विदं वचनमनावश्यकम्। परंतु घञ् वचनेन साध्यो, नतु सामान्यसूत्रेण। अन्यथा घञ्ल्युटौ पर्यायेण स्यातामिति भैरवमिश्राः ॥ णिलुक् चेति चैन घञः संग्रहः ॥

जाराः ॥ [1]**इङश्च । ३ । ३।२१॥** घञ् ॥ अचोऽपवादः ॥ उपेत्य अस्मादधीयते उपाध्यायः ॥ [2]**अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्** * ॥ उपाध्याया । उपाध्यायी ॥ **शॄ वायु-वर्णनिवृतेषु** * ॥ शॄ इत्यविभक्तिको निर्देशः ॥ शारो वायुः । करणे घञ् । शारो वर्णः । चित्रीकरणमिह धात्वर्थः । निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति निवृतमावरणम् । बाहुलकात्करणे क्तः । 'गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः' । अकृतप्रावरण इत्यर्थः ॥ **उपसर्गे रुवः ।३।३।२२ ॥** घञ् ॥ संरावः । उपसर्गे किम् ? रवः ॥ **अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् । ८ । ३ । ८६ ॥** अस्मात् स्तनेः सस्य मूर्धन्यः ॥ अभिनिष्टानो वर्णः । शब्दसंज्ञायां किम् ? अभिनिस्तनति मृदङ्गः ॥ **समि युद्रुदुवः । ३ । ३ । २३ ॥** संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संयावः । पिष्टविकारोऽपूपविशेषः । संद्रावः । संदावः ॥ **श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे । ३ । ३ । २४ ॥** श्रायः । नायः । भावः । अनुपसर्गे किम् ? प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभवः । कथं 'प्रभावो राज्ञ इति । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः । कथं 'राज्ञो नय इति । बाहुलकात् ॥ **वौ क्षुश्रुवः । ३। ३। २५ ॥** विक्षावः । विश्रावः । वौ किम् ? क्षवः । श्रवः ॥ **अवोदोर्नियः । ३ । ३ । २६ ॥** अवनायः अधोनयनम् । उन्नायः ऊर्ध्वनयनम् । कथमुन्नय * उत्प्रेक्षेति । बाहुलकात् ॥ **प्रे द्रुस्तुस्रुवः । ३ । ३।२७ ॥** प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्रावः । प्रे इति किम् ? द्रवः । स्तवः । स्रवः । [3]**निरभ्योः पूल्वोः । ३ । ३ । २८ ॥** निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभिलावः । निरभ्योः किम् ? पवः । लवः ॥ **उन्न्योर्ग्रः ।३।३।२९॥** उद्गारः । निगारः । उन्न्योः किम् ? गरः ॥ **कॄ धान्ये ।३।३। ३० ॥** कॄ इत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्न्योर्घञ् स्यात् ॥ उत्कारः । निकारः । धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः । धान्ये किम् ? भिक्षोत्करः । पुष्पविकरः ॥ [4]**यज्ञे समि स्तुवः । ३ । ३ । ३१ ॥** समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः संस्तावः । यज्ञे किम् ? संस्तवः परिचयः ॥ **प्रे स्त्रोऽयज्ञे ।३।३।३२ ॥** अयज्ञे इति छेदः । यज्ञे इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः[5] । अयज्ञे किम् ? बर्हिषः प्रस्तरो मुष्टिविशेषः ॥ [6]**प्रथने वावशब्दे । ३ । ३ । ३३ ॥** विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् स्यादशब्दविषये प्रथने । पटस्य विस्तारः । प्रथने किम् ? तृणविस्तरः[7] । अशब्दे किम् ? ग्रन्थविस्तरः ॥ [8]**छन्दोनाम्नि च । ३ । ३ । ३४ ॥** स्त्र इत्यनुवर्तते । विष्टारपङ्क्ति-

---

१ **इङश्चेति** । अकर्तरि कारके इङो घञ् । प्रकृत्याश्रयस्य "एरच्" इत्यच एव बाधकः ॥ **उपेत्येति** । गुरुसमीपं गत्वेत्यर्थः ॥ २ **अपादान इति** । क्तिन्बाधनायेदम् ॥ * "**उन्नय**" इत्यस्य पर्याय **उत्प्रेक्षेति** ॥ ३ **निरभ्योः पूल्वोरिति** । अप्प्रत्ययस्यापवादोऽयं घञ् कर्मणि विधीयते ॥ ४ **यज्ञे समीति** । अधिकरणे ल्युडपवादोऽयं घञ् । यज्ञविषयकेऽर्थे वर्तमानात् स्तुव इत्यर्थः ॥ ५ **प्रस्तार इति** । शंखमण्यादेरिति शेषः ॥ ६ **प्रथन इति** । प्रथनमिह विस्तीर्णता । सा चेह तिर्यगायतिरूपा ॥ ७ **तृणविस्तर इति** । आच्छादानमात्रमिह धात्वर्थः । **ग्रन्थविस्तर इति** । अत्र स्तृञ्धातुर्विस्तीर्णताया एव बोधकः ॥ ८ **छन्दोनाम्नीति** । समुदायेन छन्दोनाम्नि विवक्षिते स्तृणातेर्घञ् । वृत्तमिह छन्दःशब्दार्थः । शब्दविषयत्वात् पूर्वसूत्रस्येहाप्राप्तिः ॥

श्छन्दः। विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ्। ततः कर्मधारयः॥ **छन्दोनाम्नि च ।८।३।९४॥** विपूर्वात् स्तृणातेर्घञन्तस्य सस्य षत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि॥ इति षत्वम्॥ **उदि ग्रहः। ३। ३। ३५॥** उद्ग्राहः॥ **समि मुष्टौ ।३।३।३६॥** मल्लस्य संग्राहः। मुष्टौ किम्? द्रव्यस्य संग्रहः॥ **परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः। ३। ३। ३७॥** परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण द्यूतेऽभ्रेषे च विषये॥ परिणायेन शारान् हन्ति। समन्तान्नयनेनेत्यर्थः। एषोऽत्र न्यायः। उचितमित्यर्थः। द्यूताभ्रेषयोः किम्? परिणयो विवाहः। न्ययो नाशः॥ **परावनुपात्यय इणः ।३।३।३८॥** क्रमप्राप्तस्य अनतिपातोऽनुपात्ययः। तव पर्यायः। अनुपात्यये किम्? कालस्य पर्ययः। अतिपात इत्यर्थः॥ **व्युपयोः शेतेः पर्याये। ३ ।३।३९॥** तव विशायः। तव राजोपशायः। पर्याये किम्? विशयः संशयः। उपशयः समीपशयनम्॥ **हस्तादाने चेरस्तेये। ३।३।४०॥** हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते। पुष्पप्रचायः। हस्तादाने किम्? वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति। अस्तेये किम्? पुष्पप्रचयश्चौर्येण॥ **निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ।३। ३। ४१॥** एषु चिनोतेर्घञ् आदेश्च ककारः॥ उपसमाधानं राशीकरणं तच्च धात्वर्थः। अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः। निवासे—काशीनिकायः। चितौ—आकायमग्निं चिन्वीत। शरीरे—चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः। समूहे—गोमयनिकायः। एषु किम्? चयः। चः क इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तिर्यङ्लुक्यादेरेव यथा स्यादिति। गोमयानां निकेचायः। पुनःपुना राशीकरणमित्यर्थः॥ **सङ्घे चानौत्तराधर्ये ।३।३।४२॥** चेर्घञ् आदेश्च कः॥ भिक्षुनिकायः। प्राणिनां समूहः सङ्घः। अनौत्तराधर्ये

---

१ **उदि ग्रह इति**। उत्पूर्वाद् ग्रहेर्घञ्। "ग्रहवृदृनिश्चि" इति विहितस्यापोऽपवादः॥ २ **समि मुष्टाविति**। ग्रह इत्यनुवर्तते। मुष्टिविषयकार्थवृत्तेर्ग्रह इत्यर्थः। मुष्टिरङ्गुलिसंनिवेशः। अत्र ग्रहधात्वर्थोऽङ्गुलिसन्निवेशोऽत एव न "परिमाणाख्यायाम्" इत्यनेन गतार्थता॥ ३ **मल्लस्य संग्राह इति**। कर्तरि षष्ठी॥ ४ **परिन्योरिति**। द्यूताभ्रेषविषयकार्थाद्धातोरित्यर्थः। पदार्थानामनपचारो यथाप्राप्तस्य च करणमभ्रेषः। अनपचारोऽनतिक्रमः करणौचित्यमिति यावत्॥ ५ **राजोपशाय इति**। राजसमीपशयनस्य पर्याय इत्यर्थः॥ ६ **हस्तादाने इति**। हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्घञ् स्तेयश्चौर्यञ्चेन्न विवक्षितं भवेत्॥ ७ **निवासचितीति**। निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः। चीयतेऽसौ चितिः। पाण्यादिसमुदायः शरीरम्॥ काशीनिकाय इति। काशीनिवासदेश इत्यर्थः। अत्राधिकरणे घञ्॥ ८ आचीयतेऽस्मिन्निष्टका इत्याकायम्। अधिकरणे घञ्। अग्निस्थलविशेषं चिन्वीत चयनेन निष्पादयेदिति श्रुत्यर्थः॥ ९ **गोमयनिकाय इति**। प्रकीर्णानां गोमयानामेकत्र राशीकरणमित्यर्थः॥ १० **संघे चेति**। उत्तरे चाधरे चोत्तराधरास्तेषां भाव औत्तराधर्यम्। भावे ष्यञ्। ततो नञ्समासः। औत्तराधर्यभिन्ने संघे चिनोतेर्घञ्। **भिक्षुनिकाय इति**। भिक्षवो हि क्वचित्तीर्थादौ ब्रह्मचिन्तनाद्यर्थं यदा पृथगवतिष्ठन्ते तदा प्रत्ययः॥ ११ **प्राणिनां समूह इति**। "संघोद्घौ गणप्रशंसयोः" इति गणमात्रे निपातितोऽपि संघशब्दः प्राणिनामेव समुदाये रूढ इति भावः॥

किम् ? सूकरनिचयः[1] । सङ्घे किम् ? ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥ **कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् । ३ । ३ । ४३ ॥** स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ॥ **णचः स्त्रियामञ् ।५।४।१४ ॥ न कर्मव्यतिहारे । ७ । ३ । ६ ॥** अत्र ऐच् न स्यात् ॥ व्यावक्रोशी । व्यावहासी ॥ **अभिविधौ भाव इनुण् ।३।३।४४ ॥ अणिनुणः ।५।४।१५ ॥** इनण्यनपत्ये ॥ सांराविणं वर्तते ॥ **आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः । ३ । ३ । ४५ ॥** अव नि एतयोर्ग्रहेर्घञ् स्यात् शापे[5] ॥ अवग्राहस्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् । बाध इत्यर्थः । आक्रोशे किम् ? अवग्रहः पदस्य । निग्रहश्चोरस्य ॥ **प्रे[7] लिप्सायाम् । ३ । ३ । ४६ ॥** पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः ॥ **परौ[8] यज्ञे । ३ । ३ । ४७ ॥** उत्तरः परिग्राहः । स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम् ॥ **नौ वृ[9] धान्ये ।३।३।४८ ॥** वृ इति लुप्तपञ्चमीकम् । नीवाराः । धान्ये किम् ? निवरा कन्या । क्तिन्विषयेऽपि बाहुलकाद्प् । प्रवरा सेतिवत् ॥ **उदि[10] श्रयतियौतिपूद्रुवः । ३ । ३ ।४९ ॥** उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्द्रावः । कथं 'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' इति । बाहुलकात् ॥ **विभाषाङि[11] रुप्लुवोः । ३ । ३ । ५० ॥** आरावः । आरवः । आप्लावः । आप्लवः ॥ **अवे[12] ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । ३ । ३ । ५१ ॥** विभाषेति वर्तते । अवग्राहः । अवग्रहः । वर्षप्रति-

---

१ **सूकरनिचय इति** । यदा स्तनपानार्थमुत्तराधरभावेन सूकराः शेरते तदा प्रत्युदाहरणम् ॥ यदा तु भिक्षुवत् पृथक् पृथगेव तिष्ठन्ति तदेदमुदाहरणमेव भवति ॥ २ **कर्मव्यतिहार इति** । कर्मव्यतिहारे वर्तमानाद्धातोरित्यर्थः । कर्मशब्दोऽत्र क्रियापरः । क्रियाव्यतिहारश्च परस्परकरणम् ॥ ३ **अभिविधाविति** । अभिविधिरभिव्याप्तिः क्रियागुणाभ्यां कार्त्स्न्येन सम्बन्धः । अभिविधौ गम्यमाने भावे इनुण् स्यात् । "नपुंसके भावे क्त" इति सूत्रानन्तरमस्य पाठेन भावे प्रत्यये सिद्धे पुन"र्भावे" इति क्तस्य बाधको यो भावे खल् तस्यैषत्सांराविणमित्यत्र प्राप्तस्य बाधनार्थमिति भाष्ये स्पष्टमिति भैरवः॥ ४ **सांराविणमिति** । समन्ताच्छब्द इत्यर्थः । संशब्दोऽभिविधेर्द्योतकः ॥ ५ आक्रोशः शपनमत आह-**शाप इति** । "ग्रहवृद-"इत्यपि प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ ६ **अवग्रहः पदस्येति** । "ग्रहवृदनिश्चि-" इत्यप् । अत्रावग्रहो विलम्बेनोच्चारणम् । स्वाभाविकार्धमात्राधिककालेनोच्चारणात्मकम् ॥ **निग्रहश्चोरस्येति** । अत्र निग्रहो निरोधः । देशान्तरसंचारविरोधिव्यापारानुकूलव्यापारः ॥ ७ **प्रे लिप्सायामिति** । लिप्सायां गम्यमानायां प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्घञ् स्यात् । लब्धुमिच्छा लिप्सा । **पात्रप्रग्राहेणेति** । भावे घञ् प्रत्ययः । कर्मषष्ठ्या समासः । भिक्षापात्रं गृहीत्वेति फलितार्थः ॥ ८ **परौ यज्ञ इति** । पराउपपदे ग्रहेर्घञ् । " यज्ञे " इति वैषयिकाधारे सप्तमी । प्रत्ययान्तार्थो यज्ञविषयश्चेत् । " ग्रह वृद-" इत्यनेन बाध्यते ॥ परिग्राहशब्दार्थमाह-**स्फ्येनेति** । ९ **नौ वृ धान्ये इति** । वृ इति वृङ्वृञोः सामान्यग्रहणम् । धान्यविषये निशब्दे उपपदे वृ इत्यस्माद् घञ् । अपोऽपवादः " धान्यं तु व्रीहौ धान्याके" इति हैमः ॥ **नीवारा इति** । एतत्संज्ञका व्रीहिविशेषाः । "उपसर्गस्य-" इति दीर्घः ॥ **निवरा कन्येति** । कर्मणि " ग्रहवृद-" इत्यप् । " अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन " इत्युक्तेः स्त्रीत्वविवक्षायां क्तिन्प्रत्ययेन भवितव्यमिति शङ्कानिरासायाऽऽह- **क्तिन्विषयेऽपीति** । कृत्यल्युटो बहुलम्" इति बहुलवचनादित्यर्थः ॥ १० **उदि श्रयतीति** । उच्छब्दे उपपदे श्रयत्यादिभ्यो घञ् स्यात् । अजपोरपवादः ॥ ११ **विभाषाङीति** । आङ्युपपदे आभ्यां घञ् प्रत्ययो वा स्यात् पक्षेऽप् ॥ १२ **अवे ग्रह इति** । वर्षप्रतिबन्धेऽभिधेयेऽवशब्द उपपदे ग्रहधातोर्वा घञ् । प्राप्तकालस्य वर्षस्य कुतश्चिन्निमित्तादभावो वर्षप्रतिबन्धः ॥

बन्धे किम्? अवग्रहः पदस्य॥ **प्रे वणिजाम्।३।३।५२॥** प्रे ग्रहेर्घञ् वणिजां संबन्धी चेत्प्रत्ययार्थः॥ तुलासूत्रमिति यावत्॥ तुलाप्रग्राहेण चरति तुलाप्रग्रहेण॥ **रश्मौ च।३।३।५३॥** प्रग्राहः। प्रग्रहः॥ **वृणोतेराच्छादने।३।३।५४॥** विभाषा प्र इत्येव॥ प्रवारः। प्रवरः॥ **परौ भुवोऽवज्ञाने।३।३।५५॥** परिभावः। परिभवः। अवज्ञाने किम्? सर्वतो भवनं परिभवः॥ **एरच्।३।३।५६॥** चयः। जयः॥ **भयादीनामुपसंख्यानम्** *॥ नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्। भयम्। वर्षम्॥ **ॠदोरप्।३।३।५७॥** ॠवर्णान्तादुवर्णान्तादप्॥ करः। गरः। शरः। यवः। लवः। स्तवः। पवः॥ **वृक्षासनयोर्विष्टरः।८।३।९३॥** अनयोर्विपूर्वस्य स्तृः षत्वं निपात्यते॥ विष्टरो वृक्ष आसनं च। वृक्षेत्यादि किम्? वाक्यस्य विस्तरः॥ **ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च।३।३।५८॥** अप् स्यात्॥ घञचोरपवादः। ग्रहः। वरः। दरः। निश्चयः। गमः॥ **वशिरण्योरुपसंख्यानम्** *॥ वशः। रणः॥ **घञर्थे कविधानम्** *॥ प्रस्थः। विघ्नः॥ **द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति**

---

१ **प्रे वणिजामिति।** पणन्ते व्यवहरन्तीति वणिजः। "पणेरिज्यादेश्च वः" पण व्यवहारे इत्यस्मादिजिप्रत्यय आदेश्च वकारः। प्रशब्दे उपपदे ग्रहधातोर्वा घञ्, प्रत्ययान्तार्थो वणिजां सम्बन्धी चेत्। अत्र "वणिजाम्" इति षष्ठी प्रधानप्रत्ययानुरोधात्। प्रत्ययस्तु भावे॥ २ **रश्मौ चेति।** प्रशब्दे उपपदे ग्रहधातोर्वा घञ् प्रत्ययान्तार्थो रश्मिश्चेत्। रथशकटादिसम्बद्धा रज्जू रश्मिः। या रथादियुक्ताश्वादेः संयमनार्था॥ कर्मण्यत्र घञ्॥ ३ **वृणोतेरिति।** प्रशब्द उपपदे वृधातोर्वा घञ् समुदायेनाच्छादने गम्ये॥ ४ **परौ भुव इति।** अवज्ञाने गम्यमाने परिशब्दे उपपदे भूधातोर्वा घञ्। अवज्ञानमसत्कारः॥ ५ **एरजिति।** "भावे" "अकर्तरि च कारके" इत्यनुवर्तते यथायोगं व्यवस्था। इवर्णान्ताद्धातोर्भावे अकर्तरि च कारके संज्ञायामच् प्रत्ययः स्यात्। घञोऽपवादः॥ "कल्प्यादिभ्य एरज् न" इति वार्तिकम्। कल्प्यते इति कल्पः। अर्थ्यते इत्यर्थः। मन्त्यते इति मन्त्रः। अचि प्रतिषिद्धे घञेव भवति। "एरजण्यन्तानाम्" इति त्वनार्षम्, भाष्येऽदर्शनात्॥ ६ **ॠदोरबिति।** ॠच उश्चानयोः समाहार इति समाहारे सौत्रं पुंस्त्वम्। "निरभ्योः पूल्वोः" इत्यपवादतया घञ्विधानेन "ॠदोः" इत्यत्र दकार एवेत्याशयेन दीर्घान्तादप्युदाहरति–**लवः पव इति।** ७ **वृक्षासनयोरिति।** विष्टर इति निपात्यते वृक्षासनयोर्वाच्ययोः। विस्तीर्यत इति विष्टरः। "ॠदोरप्" इत्यपि षत्वं निपात्यते। ८ **वशिरण्योरिति।** घञि प्राप्ते वचनम्। वशनं वश इत्यत्र भावे घञ् प्राप्तः। रण इत्यत्रापि रणन्ति शब्दं कुर्वन्त्यस्मिन् पुरुषाः स रणः संग्राम इत्यर्थेन "अकर्तरि च कारके–" इत्यनेन प्राप्तस्य घञो बाधकोऽप् विधीयते॥ ९ **घञर्थ इति।** भावः, कर्तृवर्जितं कारकं च घञर्थः। अत्र भाष्ये "स्था–स्ना–पा–व्यधि–हनि–युध्यर्थम्" इति पठितं तच्चोदाहरणमात्रं बोध्यम्। **प्रस्थ इति।** अत्राधिकरणे कः। परिमाणविशेषस्य सानोश्च संज्ञेयम्। प्रतिष्ठन्त्यस्मिन् धान्यानि, प्रतिष्ठन्ते जना अस्मिन्निति व्युत्पत्तेः। "प्रस्थे हिमवतः शृङ्गे" इति हिमवत इति क्वाचित्कः प्रयोगो ननु तस्यैव संज्ञा, "स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्" इति कोशात्। प्रस्नान्ति जना अस्मिन्निति प्रस्नो ह्रदः। प्रपिबन्ति जना अस्यामिति प्रपा पानीयशालिका। आविध्यन्ति जना येन तद् आविधम्–आयुधम्। **विघ्न इति।** विघ्नन्ति मनांसि यस्मिन् इत्यधिकरणे के "गमहन–" इत्युपधालोपे च "हो हन्तेः–" इति कुत्वम्। आयुध्यतेऽनेनेति आयुधम्॥ अस्योदाहरणमात्रत्वे प्रमाणं तु "द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनाम्" इति वार्तिकमेव॥

वक्तव्यम् * ॥ चक्रम् । चिक्लिदम् । चक्नसः ॥ **उपसर्गेऽदः**[1] । ३ ॥ ५९ ॥ अप् स्यात् ॥ **घञपोश्च** ।२।४।३८ ॥ अदेर्घस्लृ स्यात् घञि अपि च ॥ प्रघसः । विघसः[2] । उपसर्गे किम् ? घासः ॥ **नौ ण च** ।३।३।६० ॥ नौ उपपदे अदेर्णः स्यादप् च ॥ न्यादः । निघसः ॥ **व्यधजपोरनुपसर्गे**[3] ।३।३।६१ ॥ अप् स्यात् ॥ व्यधः । जपः । उपसर्गे तु आव्याधः । उपजापः ॥ **स्वनहसोर्वा** ।३।३।६२॥ अप् ॥ पक्षे घञ् । स्वनः । स्वानः । हसः । हासः । अनुपसर्गे इत्येव । प्रस्वानः । प्रहासः ॥ **यमः समुपनिविषु** ।३।३।६३ ॥ एषु अनुपसर्गे च यमेरप् वा ॥ संयमः । संयामः । उपयमः । उपयामः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । यमः । यामः ॥ **नौ गदनदपठस्वनः** । ३ । ३ । ६४ ॥ अप् वा स्यात् ॥ निगदः । निगादः । निनदः । निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥ **क्वणो वीणायां च** । ३ । ३ । ६५ ॥ नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च क्वणतेरप् वा स्यात् ॥ वीणाग्रहणं[4] प्राद्यर्थम् । निक्वणः । निक्वाणः । क्वणः । क्वाणः । वीणायां तु—प्रक्वणः । प्रक्वाणः ॥ **नित्यं पणः परिमाणे** । ३।३।६६ ॥ अप् स्यात् ॥ मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । परिमाणे किम् ? पाणः ॥ **मदोऽनुपसर्गे**[5] ।३।३।६७ ॥ धनमदः । उपसर्गे तु—उन्मादः ॥ **प्रमदसंमदौ हर्षे** । ३ । ३ । ६८ ॥ हर्षे किम् ? प्रमादः । संमादः ॥ **समुदोरजः**[6] **पशुषु** । ३ । ३ । ६९ ॥ संपूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे तस्मात्पशुविषयकादप् स्यात् ॥ अघञपोरित्युक्तेर्वीभावो न । समजः पशूनां सङ्घः । उदजः पशूनां प्रेरणम् । पशुषु किम् ? समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥ **अक्षेषु**[7] **ग्लहः** ।३।३।७० ॥ अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते । तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ग्लह इति निपात्यते ॥ अक्षस्य ग्लहः । व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन् । अक्षेषु किम् ? पादस्य ग्रहः ॥ **प्रजने सर्तेः** ।३।३।७१ ॥ प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् ॥ गवामुपसरः । कथमवसरः प्रसर इति ? अधिकरणे पुंसि संज्ञायामिति घः ॥ **ह्वः**[8] **संप्रसारणं च न्यभ्युप-**

---

१ **उपसर्गेऽद इति** । उपसर्गे उपपदेऽद्धातोर्घञ् । दारूपाणां धातूनामयं निर्देशो न भवति, "घञपोश्च" इत्यपि परतोऽदेर्घस्लादेशविधानात् । इति पदमञ्जरी । २ **विघस इति** । विशेषेण अद्यते भक्ष्यते इति विघसः, वैश्वदेवविशिष्टमन्नम् । घासस्तु, चतुष्पदां भक्ष्यम् । घसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्मादेवाब् विधेयः, एवं ह्यदेरपि घस्लृभावो न वक्तव्यो भवति । उत्तरार्थं त्वदेर्ग्रहणम्, " नौ ण च " अदेर्यथा स्यात्, घसेर्मा भूदिति । इति हरदत्तः ॥ ३ **व्यधजपोरिति** । "व्यधजपोः" इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । "अनुपसर्गे" इति प्रसज्यप्रतिषेधः, उपसर्गे सति न भवतीति, तेन केवलाभ्यामेव भवति, नतूपसर्गव्यतिरिक्तेऽन्यस्मिन्नुपपदे इत्याशयेनाह—**व्यधो जप इति** । उपजापो मन्त्रभेदः ॥ ४ अत्र वीणाग्रहणस्य "अनुपसर्ग" इत्येतद्बाधरूपं प्रयोजनमित्याशयेनाह—**वीणाग्रहणमिति** । "वीणाग्रहणं सोपसर्गार्थम्" इति वार्तिककारोक्तेः ॥ ५ **मदोऽनुपसर्ग इति** । उपसर्गभिन्ने उपपदे इत्यर्थः ॥ ६ **समुदोरज इति** । "पशुषु" इत्यस्य "पशुषु कारकेषु विवक्षितेषु" इत्यर्थः । प्रत्ययस्तु भावे ॥ ७ **अक्षेषु ग्लह इति** । ग्लह इति रूपं निपात्यते, अक्षेषु धात्वर्थसम्बन्धित्वेन विवक्षितेषु । ग्रहेरप् सिद्ध एव लत्वार्थं निपातनम् । इति वृत्तिः । अप् प्रत्ययो लत्वं च निपात्यते इति वस्तुस्थितिः ॥ ८ **ह्वः संप्रसारणं चेति** । "निहव" इति रूपन्तु जुहोतेरेव सिद्धम्, अनेकार्थत्वाद्धातूनामर्थभेदोऽप्यकिंचित्करः । इदन्तु वचनं ह्वयतेर्घञि निह्वाय इति रूपं मा भूदिति । इति हरदत्तः ॥

विषु । ३ । ३ । ७२ ॥ निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एषु किम् ? प्रह्वायः ॥ **ओङि युद्धे ।३।३।७३ ॥** आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । युद्धे किम् ? आह्वायः ॥ **निपानमाहावः ।३।३।७४ ॥** आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः संप्रसारणमप् वृद्धिश्चोदकाधारश्चेद्वाच्यः ॥ 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये' ॥ **भावेऽनुपसर्गस्य ।३।३।७५ ॥** अनुपसर्गस्य ह्वयतेः संप्रसारणमप् च स्यात् भावे ॥ हवः ॥ **हनश्च वधः ।३।३।७६ ॥** अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावे अप् स्यात् वधादेशश्चान्तोदात्तः ॥ वधेन दस्युम् । चाद्धञ् । घातः ॥ **मूर्तौ घनः ।३।३।७७ ॥** मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप् स्यात् घनश्चादेशः ॥ अभ्रघनः । कथं सैन्धवघनमानयेति ? धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते । **अन्तर्घनो देशे । ३ । ३ । ७८ ॥** वाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम् । अन्तर्घण इति पाठान्तरम् ॥ **अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च । ३ । ३ । ७९ ॥** द्वारदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरो बाह्यश्च, तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् ॥ प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः । प्रघाणः कर्मण्यप् । पक्षे वृद्धिः ॥ **उद्घनोऽत्याधानम् ।३।३।८० ॥** अत्याधानमुपरि स्थापनम् । यस्मिन् काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदुद्घनः । अधिकरणेऽप् ॥ **अपघनोऽङ्गम् ।३।३।८१ ॥** अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किंतु पाणिः पादश्चेत्याहुः । करणेऽप् । अपघातोऽन्यः ॥ **करणेऽयोविद्रुषु ।३।३।८२ ॥** एषु हन्तेः करणेऽप् स्याद्घनादेशश्च ॥ अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । द्रुघण इत्येके । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । संज्ञैषा कुठारस्य । द्रुर्वृक्षः ॥ **स्तम्बे क च ।३।३।८३ ॥** स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च अप्पक्षे घनादेशश्च ॥ स्तम्बघ्नः । स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः ॥ **परौ घः ।३।३।८४ ॥** परौ हन्तेरप् स्यात्करणे घशब्दश्चादेशः ॥ परिहन्यतेऽनेनेति परिघः ॥ **परेश्च घाङ्कयोः।८।२।२२॥** परे रेफस्य लो वा स्याद्घशब्दे अङ्कशब्दे च ॥ पलिघः । परिघः । पल्यङ्कः ।

---

१ **आङि युद्ध इति** । "ह्वः सम्प्रसारणं च" इत्यनुवर्तते । "युद्धे" इति प्रत्ययार्थस्य विशेषणम् । तेनाधिकरणे प्रत्यय इत्याशयेनाह **आहूयन्तेऽस्मिन्निति** ॥ २ **निपानमिति** । आहाव इति निपात्यते, निपानं वाच्यं चेत् । आहाव इति रूपं तु जुहोतेरेव सिद्धम्, अनेकार्थत्वाद्धातूनामर्थभेदोऽप्यकिंचित्करः । इदं तु वचनं ह्वयतेर्घञि "आह्वाय" इति रूपं मा भूदिति । इति हरदत्तः ॥ ३ **भावेऽनुपसर्गस्येति** । अत्र "अनुपसर्गस्य" इति सम्प्रसारणापेक्षया षष्ठी । ह्व इत्यनुवर्तते ॥ ४ **हनश्चेति** । अत्र चकारो भिन्नक्रमः, "वध" इत्यनन्तरं द्रष्टव्यः । "हन" इत्यादेशापेक्षया षष्ठी । आदेशश्चादन्तोऽन्तोदात्तो निपात्यते । "धातोः" इत्यस्य "अप्" इत्यस्य च सम्बन्धः । एवं चातो लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तोऽयं भवति । उदात्तत्वे प्रमाणं तु "वधेन दस्युम्" इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनम् । यद्यपि स्वतन्त्र"वध हिंसायाम्" इत्यस्मात् घञर्थे केन सिद्धे इदं व्यर्थं तथापि "अनुपसर्गात्" इति विशेषं वक्तुमिदम् । नव्यमते तु वधिः स्वतन्त्रो नास्त्येवेति न दोषः ॥ ५ **अभ्रघन इति** । अभ्रस्य काठिन्यमित्यर्थः ॥ ६ **धर्मशब्देनेति** । शुक्लादिवदिति भावः । ७ **उपरि स्थापनमिति** । अतिशब्द उपरिभावे वर्तते । आदधातिः स्थापने । अधिकरणे ल्युट् तत उक्तार्थलाभ इति भावः ॥ ८ **पलिघ इति** । "परौ घ" इत्यप् । **पल्यङ्क इति** । अकि लक्षणे । पचाद्यच् । "हलश्च" इति घञ्, चाद्धञेति वा ॥

पर्यङ्कः। इह 'तरप्तमपौ घ' इति कृत्रिमस्य न ग्रहणं व्याख्यानात्[1] ॥ **उपघ्न आश्रये ।३।३।८५ ॥** उपपूर्वाद्धन्तेरप् स्यादुपधालोपश्च ॥ आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते । पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यते इति पर्वतोपघ्नः ॥ **सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः ।३।३।८६ ॥** संहननं सङ्घः । भावेऽप् । उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायत इत्युद्घः । कर्मण्यप् । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वाद्धन्तिर्ज्ञाने ॥ **निघो निमितम् । ३ । ३ । ८७ ॥** समन्तान्मितं निमितम् । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघा वृक्षाः । समारोहपरिणाहा[2] इत्यर्थः ॥ **ड्वितः क्त्रिः ।३।३।८८॥** अयं भाव एव स्वभावात् । क्त्रेर्मम्नित्यम् । नित्यग्रहणात् क्त्रिमब्विषयः । अत एव क्त्र्यन्तेन न विग्रहः । डुपचष्-पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् । डुवप्-उप्त्रिमम् ॥ **ट्वितोऽथुच् ।३।३।८९ ॥** अयमपि स्वभावाद् भाव एव ॥ टुवेपृ-वेपथुः । श्वयथुः ॥ **यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ।३।३।९० ॥** यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । 'प्रश्ने[3] चासन्नेति निपातनान्न संप्रसारणम् । ङित्त्वं तु विश्न इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्ष्णः ॥ **स्वपो नन् । ३ । ३ । ९१ ॥** स्वप्नः ॥ **उपसर्गे घोः किः[4] ।३।३।९२॥** प्रधिः । अन्तर्धिः । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ॥ **कर्मण्यधिकरणे[5] च ।३।३।९३ ॥** कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे ॥ जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः ॥ **स्त्रियां क्तिन् ।३।३।९३ ॥** स्त्रीलिङ्गे भावादौ[6] क्तिन् स्यात् ॥ घञोऽपवादः । अजपौ तु परत्वाद्बाधते । कृतिः । चितिः । स्तुतिः ॥ स्फायी-स्फातिः । स्फीतिकाम इति तु प्रामादिकम् । क्तान्ताद्वात्वर्थे णिचि अच इरिति वा समाधेयम् ॥ **श्रुयजीषिस्तुभ्यः[7] करणे * ॥** श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिषेश्च इष्टिः । स्तुतिः । **ॠल्वादिभ्यः[8] क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः * ॥** तेन नत्वम् । कीर्णिः । गीर्णिः ।

---

१ **व्याख्यानादिति** । "उभयगतिरिह भवति" इति परिभाषाश्रयणरूपात् ॥ २ **समारोहपरिणाहा इति** । आरोह उच्छ्रायः । परिणाहो विस्तारः ॥ ३ प्रश्न इत्यत्र "ग्रहिज्या-" इति संप्रसारणं कस्मान्नेति शंकानिरासायाऽऽह-**प्रश्ने चासन्नेतीति** । ननु निपातनेन संप्रसारणाभावसाधने ङित्त्वं व्यर्थमित्याक्षेपं परिहरन्नाह-**ङित्त्वं त्विति** । अन्यथान्तरङ्गत्वात्तुकि "च्छ्वोः शूडनुनासिके च" इति । तदुक्तस्य छस्यादेशे कृते लघूपधत्वाद् गुणः स्यादिति भावः । ४ **उपसर्गे घोः किरिति** । उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किप्रत्ययः स्यात् । यद्यपि भावेऽकर्तरि कारके इति प्रकृतन्तथापि बाहुलकादयं कर्तर्यपि, अत एव "उप समीपे स्वधर्ममादधाति" इति व्युत्पत्तिरपि क्वचिद्दर्शिता, परं तु सा करण एवोचितेत्याशयेनाह-**उपाधीयतेऽनेनेति** । ल्युट् तु बाहुलकान्न ॥ ५ **कर्मण्यधिकरणे चेति** । अत्र "कर्मणि" इति "अधिकरणे" इति च द्वयमप्युपपदं न, पृथक्पृथक् सप्तमीनिर्देशात् । नापि "अधिकरणे उपपदे कर्मणि प्रत्ययः" इत्यर्थः प्रकृतसूत्रे "अकर्तरि च कारके" इत्येतत्संबन्धेन कर्मणि प्रत्ययस्य सिद्धत्वात । तस्मात् कर्मोपपदम् । अधिकरणमर्थ इति व्याचष्टे **कर्मण्युपपद इति** । अधिकरणग्रहणं भावकरणादिनिरासार्थम् ॥ ६ **भावादाविति** । आदिना कारकपरिग्रहः ॥ **अजपौ त्विति** । "अजब्भ्यां स्त्रीखलना"-इति वार्तिकोक्तेरिति भावः ॥ ७ **श्रुयजीति** । ल्युटि प्राप्ते वचनम् । श्रुतिः श्रोत्रम् । इज्यतेऽनया देवता इष्टिर्यागः । इषधातुप्रकृतिकस्तु कृण्युक्तो रूढः । स्तुतिशब्दविशेषे तथा इति भैरवः ॥ ८ **ॠल्वादिभ्य इति** । ॠकारान्तेभ्यो ल्वादिभ्यश्च परः क्तिन् निष्ठाकार्यं लभते । "रदाभ्यां निष्ठातो नः" "ल्वादिभ्य" इति, च विधीयमानं नत्वं क्तिनोऽपि भवतीत्यर्थः ॥

धूनिः । धूनिः । पूनिः । ह्लाद इति योगविभागात् क्तिनि ह्रस्वः । प्रह्लत्तिः [1] । ति च । चूर्तिः । फुल्तिः ॥ **चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः** * ॥ अपचितिः ॥ A**सम्पदादिभ्यः क्विप्** ॥ सम्पत् । विपत् ॥ **क्तिन्नपीष्यते** [2] * ॥ सम्पत्तिः । विपत्तिः ॥ **स्थागापापचो भावे** [3] ।३।३।९५ ॥ क्तिन् स्यादङोऽपवादः ॥ प्रस्थितिः । उपस्थितिः । सङ्गीतिः । संपीतिः । पक्तिः । कथमवस्था संस्थेति ? व्यवस्थायामिति ज्ञापकात् [4] ॥ **ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च** [5] ।३।३।९७ ॥ अवतेर्ज्वरत्वरेत्यूठ् ॥ ऊतिः स्वरार्थं वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यतेः सातिः । द्यतिस्यतिमास्थेतीत्त्वे प्राप्ते इत्त्वाभावो निपात्यते सनोतेर्वा ' जनसनेत्यात्त्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः । कीर्तिः ॥ **व्रजयजोर्भावे क्यप्** [6] । ३ । ३ । ९८ ॥ व्रज्या । इज्या ॥ **संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः** । ३ । ३ । ९९ ॥ समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ [7] क्यप्स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम् ॥ **अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम्** * ॥ समजन्त्यस्यामिति समज्या सभा । निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा । विदन्त्यनया विद्या । सुत्या अभिषवः । शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया इत्या शिविका ॥ **कृञः श च** । ३ । ३ ।१०० ॥ कृञ इति योगविभागः [8] । कृञः क्यप्स्यात् ॥ कृत्या । **श च** ॥ चात् क्तिन् । क्रिया ।

A संपद्, विपद्, आपद्, प्रतिपद्, परिषद् । इति संपदादिः ॥

---

१ **प्रह्लत्तिरिति** । योगविभागेन साधनं भाष्ये न दृष्टम् । तस्मात् सुखे ह्लादोऽयं शब्दो यदीष्यते, तदा बहुलग्रहणेन साधनीयः ॥ २ **क्तिन्नपीष्यते** । "अस्त्रियाम्" इति प्रतिषेधाद् वासरूपविधेरभावादिदमुक्तमिति हरदत्तः । बाहुलकादिति भावः ॥ ३ **स्थागा इति** । क्तिनो बाधकस्य बाधनार्थमिदम् । नच "विभाषाख्यान" इति विहितयोर्ण्वुलिञोरपि क्तिना बाधे "कां त्वं स्थापिकां स्थायिं वा" इत्यत्र ण्वुलिञोरश्रवणापत्तिरिति वाच्यम्, पुरस्तादपवादन्यायेनास्य क्तिनोऽपवादस्य "आतश्चोपसर्गे" इत्यङो बाधनार्थमेवैतत्सूत्रमित्याशयात् । पचधातोः षित्त्वात् "षिद्भिदादिभ्य" इति प्राप्तस्याङोऽप्ययं बाधकः पचग्रहणात् षित्त्वाच्चास्मादङपि ॥ अत्र भाष्ये ग्लाम्लाज्याहाभ्यो धातुभ्यः क्तिन्बाधकस्याङो बाधनाय "ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निर्वक्तव्य;" इति वचनमारब्धम् । ग्लानिः, म्लानिः, ज्यानिः, हानिरिति ॥ ४ **ज्ञापकादिति** । बहुलग्रहणेन बाहुलकादङपीति भावः । एतेन "व्यवस्थायाम्" इति निपातनेनाङः स्वीकारे निपातनस्य बाधकत्वसिद्धान्ताद् "व्यवस्थितिः" इति न स्यादिति मन्दोक्तमपास्तम् ॥ ५ **ऊतियूतीति** । अवादिभ्यः सामान्यवचनेन क्तिनः सिद्धौ स्वरार्थं कार्यविशेषविधानार्थं च वचनम् । अत्र भाव इति न सम्बध्यते उत्तरसूत्रे भावग्रहणात् । तेनान्यत्राप्ययम् ॥ ६ **व्रजयजोरिति** । क्तिनो बाधकोऽयम् । उदात्त इत्यनुवर्तते । पित्त्वं तूत्तरत्र तुक्संपादनेन चरितार्थम् ॥ ७ **भावादाविति** । ननु "संज्ञायाम्" इति सूत्रे "भावे" इत्यस्य सम्बन्धाद् "भावादौ" इत्यनुपपन्नमिति चेन्न, "क्यब्विधावधिकरणे च" इति वार्तिकात् । वार्तिके चकारेण करणसंग्रहः । भृञ्धातो; क्यप् भाव एवेति भाष्यस्वरसः ॥ ८ **योगविभाग इति** । अन्यथा चकारेणानन्तरस्य क्यप एव समुच्चयो नतु क्तिन इति क्तिन् न स्यात् । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । तेन यगादयः ॥

क्तिः ॥ **इच्छा ।३।३।१०१ ॥** इषेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते ॥ इच्छा ॥ **परिचर्या-परिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम्** * ॥ शो यक् च निपात्यते ॥ परिचर्या पूजा । परिसर्या परिसरणम् । अत्र गुणोऽपि । मृग अन्वेषणे चुरादावदन्तः । अतो लोपाभावोऽपि । शे यकि णिलोपः । मृगया । अटतेः शे यकि व्यशब्दस्य द्वित्वं पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । अटाट्या ॥ **जागर्तेरकारो वा** * ॥ पक्षे शः ॥ जागरा । जागर्या ॥ **अ प्रत्ययात् ।३।३।१०२ ॥** प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् ॥ चिकीर्षा । पुत्रकाम्या ॥ **गुरोश्च हलः ।३।३।१०३ ॥** गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् ॥ ईहा । ऊहा । गुरोः किम् ? भक्तिः । हलः किम् ? नीतिः ॥ **निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम्** * ॥ नेह । आप्तिः । तितुत्रेति नेट् । दीप्तिः ॥ **तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वाच्यम्** * ॥ निगृहीतिः । निपठितिः ॥ **षिद्भिदादिभ्योऽङ्** [A] **। ३ । ३ ।१०४ ॥** षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् ॥ जॄष् । ऋदृशोऽङि गुणः । जरा । त्रपूष् । त्रपा । भिदा । विदारण एवायम् । भित्तिरन्या । छिदा । मृजा । कृपेः संप्रसारणं च । कृपा ॥ **चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च । ३ । ३ । १०५ ॥** अङ् स्याद्युचोऽपवादः ॥ चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा ॥ **आतश्चोपसर्गे । ३ । ३ । १०६ ॥** अङ् स्यात् । क्तिनोऽपवादः ॥ प्रदा । उपदा । श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः[3] ॥*॥ श्रद्धा । अन्तर्धा । 'उपसर्ग घोः किः' इत्यनेन किः । अन्तर्धिः ॥ **ण्यासश्रन्थो युच् ।३।३।१०७ ॥** अकारस्यापवादः ॥ कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना ॥ **घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्** * ॥ घट्टना । वन्दना । वेदना ॥ **इषेरनिच्छार्थस्य** * ॥ अन्वेषणा ॥ **परेर्वा** * ॥ पर्येषणा । परीष्टिः ॥ **रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्** [4] **। ३ । ३ । १०८ ॥** प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । विचर्चिका ॥ क्वचिन्न । शिरोर्तिः ॥ **धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः** *॥ आसिका । शायिका ॥

A भिदा, छिदा, विदा, क्षिपा, गुहा, श्रद्धा, मेधा, गोधा, आरा, हारा, कारा बन्धने, क्षिया, तारा ज्योतिषि, धारा, रेखा, चूडा, पीडा, वपा, वसा, मृजा, कृपा ॥ इति भिदादिः ॥

भिदा विदारणे ॥*॥ भित्तिरन्या ॥ **छिदा द्वैधीकरणे** ॥*॥ छित्तिरन्या ॥ **आरा शस्त्र्याम्** ॥*॥ आर्तिरन्या ॥ **धारा प्रपाते** ॥ * ॥ धृतिरन्या ॥ **गुहा गिर्योषध्योः** ॥ * ॥ गूढिरन्या ॥

---

१ हल इति धातोर्विशेषणं ततस्तदन्तविधिस्तस्यैव गुरोरित्यपि विशेषणम्, एवं च तस्य गुरुत्वासंभवाद् गुरुशब्दान्मतुप् तस्य निपातनादेव लुगित्याशयेन व्याचष्टे-**गुरुमत इति** । नच " गुर्वन्ताद्धलः " इत्येव किं न स्यादिति वाच्यम्, "चेष्टायामनध्वनि" आशंसायां भूतवच्च" इति निर्देशविरोधापत्तेः । शंसेर्निष्ठायामनिट्त्वेऽपि सूत्रनिर्देशादेवाङ् कल्पनीयः ॥ २ **युचोऽपवाद इति** । सर्वेषामेव ण्यन्तत्वादिति भावः ॥ ३ **उपसर्गवद्वृत्तिरिति** । उपसर्गे यादृशी वृत्तिः प्रत्ययोत्पत्तिलक्षणा तादृश्येव तयोरपि भवतीत्यर्थः । तत्र श्रतोऽङ्विधावेव, "प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्य" इति निर्देशात् । अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषु । तेन अन्तर्धा, अन्तर्धिः, अन्तर्णयति" इत्यादिसिद्धिः ॥ ४ **रोगाख्यायामिति** । धातोर्बहुलं ण्वुल् स्यात् प्रत्ययान्तं चेद् रोगस्य संज्ञा । क्तिन्नादीनामपवादः । प्रवाहयति मुहुर्मुहुः प्रवर्तयतीति **प्रवाहिका** ग्रहणी ५ ॥ **धात्वर्थनिर्देश इति** । क्रियानिर्देश इत्यर्थः । आसनं शयनमित्यर्थः ॥

इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे * ॥ पचिः । पचतिः ॥ **वर्णात्कारः** * ॥ निर्देश इत्येव । अकारः ।

---

१ **धातुनिर्देश इति** । धात्वनुकरण इत्यर्थः ॥ २ **वर्णात् कार इति** । रोगाख्यायाम्" इत्यतो बहुलग्रहणानुवृत्तेः क्वचिन्न । तेन "अइउण्" इत्यादौ न । अथ "वर्णात् कारः" इत्यस्य कोऽर्थः । यदि "वर्णशब्दात् कारप्रत्ययः" इत्यर्थस्तर्हि वर्णशब्दादतिव्याप्तिः, आदिभ्योऽव्याप्तिश्च । यद्वा "वर्णबोधकात्" इत्यर्थस्तदापि वर्णशब्दात् प्रमेयादिशब्दाच्चातिव्याप्तिः । यदि "लोके वर्णशब्देन व्यवहृतो यस्तस्मात्" इत्यर्थस्तदा उच्चारणार्थाकारविशिष्टहइत्यादिभ्यस्तदनुपपत्तिः । यदि "वर्णमात्रबोधकात्" इत्यर्थस्तदापि वर्णशब्ददतिव्याप्तिः । यदि तु–"वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकात्" इत्यर्थः, भेदगर्भाया व्याप्तेश्च प्रवेशान्न स्वव्याप्यत्वं स्वस्मिन्नादाय वर्णशब्दात् तदापत्तिरिति मन्यते, तदापि–अनुस्वारविसर्गादिशब्देभ्यस्तदापत्तिः । नच "यतः कारप्रत्ययश्चिकीर्षितस्तद्घटकवृत्तिवर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्येणोच्चरितात्" इत्यर्थ इति वाच्यम्, अनुनासिकपदस्य स्वघटकनकारवृत्त्यनुनासिकत्वरूपवर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वात् ततोऽतिव्याप्तेः । नच "यतः कारप्रत्ययश्चिकीर्षितस्तद्घटकवृत्तिवर्णत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वप्रकारकतात्पर्येणोच्चरितात्" इत्यर्थः–अनुनासिकत्वस्य च गुणत्वेन न दोष इति वाच्यम्, गुणपदादेः स्वघटककाकारादिवृत्त्यत्वादिजात्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वप्रकारकतात्पर्येणोच्चरितत्वेनातिव्याप्तेः । वर्णत्वव्याप्यजात्या साक्षादवच्छिन्नाया विषयताया निवेशेन गुणादिपदस्यान्यतमत्वेन साक्षादवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेन तत्रापत्तिवारणेऽपि तत्त्वाद्यवच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्येणोच्चरितात् तच्छब्दादतिव्याप्तेस्तादवस्थ्याच्च । इति चेदत्र केचित् । "वर्णत्वव्याप्यधर्मविशिष्टात् कारप्रत्ययः" इत्यर्थः । वैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्यकत्व–स्वानाश्रयीभूतो य उच्चारणार्थकाऽजितरो वर्णस्तदघटितत्वैतदुभयसम्बन्धेन । वासुदेवबोधतात्पर्यकाद् अशब्दादतिव्याप्तिवारणाय प्रथमः सम्बन्धः । अनुस्वारविसर्गानुनासिकगुणतच्छब्दादिभ्योऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयः सम्बन्धः । तेषां यादृशयादृशवर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्यकत्वम्, तत्तदनाश्रयीभूतोच्चारणार्थकाजितरवर्णघटितत्वात् । "दिव उत्" अच्च घेः" इत्यादौ "उत्" इत्यादिभ्यस्तद्वारणाय "अच्" इति, उच्चारणार्थाकारघटित "ह" इत्यादिभ्यस्तदुत्पत्तये च स्वानाश्रये उच्चारणार्थाजितरत्वं विशेषणम् । नचैवमपि कादिबोधतात्पर्यकाद् उच्चारणार्थकेकारघटितात् किशब्दाद् अतिव्याप्तिर्दुर्वारा, "हयवरट्" इत्यादौ पुनःपुनरकारोच्चारणसामर्थ्याद् "उच्चारणार्थ इकारादिरज् नास्त्येव" इति तु न युक्तम्–"यीवर्णयोः–" इत्यादाविकारस्यापि तथाभूतस्योपलब्धेरिति वाच्यम् । ककारादिवत् किकारादेरपीष्टत्वात् । यदि तु 'लक्ष्यैकचक्षुष्कतामाश्रित्य नेष्यते' इत्युच्यते तदाद्वितीयसम्बन्धे भेदप्रतियोगितयाऽच्सामान्यमप्रवेश्य अकारमात्रप्रवेशेनादोष इति वदन्ति ॥ अन्ये तु–"वर्णत्वव्याप्यधर्मविशिष्टात् कारप्रत्ययः" इत्यर्थः । वैशिष्ट्यं स्वावच्छिन्नविषयताकप्रत्यक्षजनकघटितत्व–स्वावच्छिन्नविषयताकशाब्दबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्येणोच्चरितत्व स्वावच्छिन्ननिरूपितशक्त्यधिकरणसमभिव्याहृतं यत् स्वावच्छिन्ननिरूपितशक्त्यनधिकरणेतरत् तदघटितत्व एतत्त्रितयसम्बन्धेन । तथा च–अनुनासिकपदे प्रथमसम्बन्धेन नत्ववैशिष्ट्यस्य, द्वितीयसम्बन्धेन अनुनासिकत्ववैशिष्ट्यस्य वा सत्त्वेऽपि त्रितयसम्बन्धेन कस्यापि धर्मस्य वैशिष्ट्यविरहान्न दोषः । तकारबोधतात्पर्यकतत्पदे प्रथमसम्बन्धद्वयेन तत्त्ववैशिष्ट्यसत्त्वेऽपि तत्त्वावच्छिन्ननिरूपितशक्त्यधिकरणतकारसमभिव्याहृततत्त्वावच्छिन्ननिरूपितशक्त्यनधिकरणघटादीतराकारादिघटितत्वेन तृतीयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यविरहान्न दोषः । यदि तु–उच्चारणार्थकेकारादिवर्णघटितकिशब्दादिभ्यस्तदापत्तिरिति विभाव्यते तदा स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्येणोच्चारितत्व–स्वेतरोच्चारणार्थाकारेतरवर्णाघटितत्वोभयसम्बन्धेन "वर्णविशिष्टात् कारप्रत्ययो भवति" इत्येवार्थोऽस्तु । समन्वयः स्वयमेवोहनीयः । इत्याहुः ॥

ककारः ॥ **रादिफः**[1] * ॥ रेफः ॥ **मत्वर्थाच्छः**[2] * ॥ बहुलवचनादकारलोपः । मत्वर्थीयः ॥ **इणजादिभ्यः**[3] * ॥ आजिः । आतिः ॥ **इञ् वपादिभ्यः** * ॥ वापिः । वासिः । स्वरे भेदः ॥ **इक् कृष्यादिभ्यः** * ॥ कृषिः । गिरिः ॥ **संज्ञायाम्**[4] । ३ । ३ । १०९ ॥ अत्र धातोर्ण्वुल् ॥ उद्दालकपुष्पभञ्जिका ॥ **विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च**[5] । ३ । ३ । ११० ॥ परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इञ् स्याच्चात् ण्वुल् ॥ विभाषोक्तेर्यथाप्राप्तमन्येऽपि । कां त्वं कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाकार्षीः । सर्वां कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाकार्षम् । एवं गणिं गणिकां गणनाम् । पाचिं पाचिकां पचां पक्तिम् ॥ **पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु**[6] **ण्वुच्** । ३ । ३ । १११ ॥ पर्यायः परिपाटी क्रमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्यायादिषु द्योत्येषु ण्वुच् वा स्यात् ॥ भवत आसिका । शायिका । अग्रगामिका । भवानिक्षुभक्षिकामर्हति । ऋणे । इक्षुभक्षिकां मे धारयति । उत्पत्तौ । इक्षुभक्षिका उदपादि ॥ **आक्रोशे**[7] **नञ्यनिः** ।३।३।११२ ॥ विभाषेति निवृत्तम् । नञि उपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे ॥ अजीवनिस्ते शठ भूयात् । अप्रयाणिः ॥ **कृत्यल्युटो बहुलम्** । ३ । ३ । ११३ ॥ भावे अकर्तरि च कारके इति च निवृत्तम् ॥ राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः ॥ **नपुंसके भावे क्तः** ।३।३।११४॥ **ल्युट् च** ।३।३।११५॥ हसितम् । हसनम् । योगविभाग[8] उत्तरार्थः ॥ **कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम्**[9] । ३ । ३ । ११६ ॥ येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् ॥ पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयःपानं सुखम् । कर्तुरिति किम् ? गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्ता किं तु कर्म ॥ **वा यौ** ।२।४।५७ ॥ अजेर्वी वा स्याद्यौ ॥ प्रवयणम् । प्राजनम् ॥ **करणाधिकरणयोश्च**[10] । ३ । ३ । ११७ ॥ ल्युट् स्यात् ॥ इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्थाली । खलः प्राक्करणाधिकरणयोरित्यधिकारः ॥ **अन्तरदेशे**[11] ।

---

१ **रादिफ इति** । कारस्यायमपवादः । वासरूपविधिना कारोऽपि । तेन "रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति !" इत्यादि सिद्धम् ॥ २ **मत्वर्थादिति** । मतुना समानोऽर्थो यस्य स मत्वर्थस्ततः स्वार्थे छः । मतुना तदर्थो लक्ष्यते । ततो बहुव्रीहिः । ननु तद्धितपरत्वाभावादभत्वाच्च "यस्येति च" इत्यस्याप्राप्तावकारलोपो न स्यादत आह-**बहुलवचनादिति** । ३ **इणजादिभ्य इति** । धात्वर्थनिर्देशे प्राप्तस्य ण्वुलोऽपवादः । **आजिरिति** । बहुलवचनाद्वीभावाभावः ॥ ४ **संज्ञायामिति** । अधिकरणे ण्वुलर्थोऽयमारभ्यते । उद्दालकः श्लेष्मान्तकस्तस्य पुष्पाणि यस्यां क्रीडायां भज्यन्ते सा । "नित्यं क्रीडाजीविकयोः" इति समासः ॥ ५ "**विभाख्यानपरिप्रश्नयोः**" इति सूत्रे आख्यानशब्दस्याल्पाच्त्वेन पूर्वनिपातेऽपि लोके आख्यानस्य परिप्रश्नपूर्वकत्वेनाऽर्थक्रमानुरोधेन व्याख्यानवाक्ये परिप्रश्नमेवादौ लिखति-**परिप्रश्न इति** ॥ ६ **पर्यायेति** । त्रयोऽर्थास्तत्रोत्पत्तिर्जन्म ॥ ७ **आक्रोश इति** । आक्रोशः शपनम् ॥ ८ **योगविभाग उत्तरार्थ इति** । उत्तरत्र ल्युट एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् क्तस्य माभूदित्येवमर्थम् ॥ ९ **शरीरसुखमिति** । अर्थात् स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरस्वास्थ्यजनकं सुखमित्यर्थः ॥ १० **करणाधिकरणयोरिति** । अव्यवधानेन फलजनकव्यापारवत् कारणं करणम् । (वै० सा० सुब०) कारकान्तरसाध्यव्यापारम् (ल० म०) । क्रियामात्रजनकत्वे सति व्यापारवत् करणम् ॥ ११ **अन्तरदेश इति** । "अन्तरदेशे" इति, "अयनं च" इति च सूत्रं न कर्तव्यम्, "अदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्ति" इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । देशे प्रतिषेधः क्षुभ्नादित्वात्सिद्धः" इति कैयटः ॥

८।४।२४ ॥ अन्तःशब्दाद्धन्तेर्नस्य णः स्यात् ॥ अन्तर्हणनम्। देशे तु अन्तर्हननो देशः। अत्पूर्वस्येत्येव। अन्तर्घ्नन्ति। नपरः किम्? अन्तरघानि ॥ **अयनं च। ८। ४। २५॥** अयनस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य ॥ अन्तरयणम्। अदेश इत्येव। अन्तरयनो देशः ॥ **पुंसि[1] संज्ञायां घः प्रायेण। ३। ३। ११८॥ छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य। ६। ४। ९६॥** द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्घे परे ॥ दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः। प्रच्छदः। अद्वीति किम्? समुपच्छादः। आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरः ॥ **गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च। ३। ३। ११९॥** घान्ता निपात्यन्ते ॥ हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः। गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः। संचरन्त्यनेन संचरो मार्गः। वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः। व्रजः[2] ॥ व्यजस्तालवृन्तम्। निपातनाद्वीभावो न ॥ आपणः पण्यस्थानम्। निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः। चात्कषः। निकषः ॥ **अवे[3] तॄस्त्रोर्घञ्। ३। ३। १२०॥** अवतारः कूपादेः। अवस्तारो जवनिका ॥ **हलश्च[4]। ३। ३। १२१॥** हलन्ताद्घञ् स्यात् घापवादः ॥ रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः। अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः। विमार्गः समूहनी ॥ **अध्याय[5]न्यायोद्यावसंहाराश्च। ३। ३। १२२॥** अधीयतेऽस्मिन् अध्यायः। नियन्ति उद्युवन्ति संहरन्त्यनेनेति विग्रहः ॥ **अवहा[6]राधारावायानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ उदङ्को[7]ऽनुदके। ३। ३। १२३॥** उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ् स्यात् न तूदके ॥ घृतमुदच्यते उद्ध्रियतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कश्चर्ममयं भाण्डम्। अनुदके किम्? उदकोदञ्चनः ॥ **जाल[8]मानायः। ३।३।१२४॥** आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः। जालमिति किम्? आनयनः ॥ **खनो घ च। ३। ३। १२५॥** चाद् घञ् ॥ आखनः। आखानः। घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम्। तेन भगः पदमित्यादि ॥ **खनेर्डडरेकेकवका वाच्याः[9] *** ॥ आखः। आखरः। आखनिकः। आखनिकवकः। एते खनित्रवचनाः ॥ **ईषद्[10]दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्। ३। ३। १२६॥** करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम्। एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् स्यात् ॥ तयोरेवेति

---

१ **पुंसि संज्ञायामिति।** "प्रायेण संज्ञायाम्" इत्यर्थस्तु न, गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य विशेषणे साकाङ्क्षत्वे इतरान्वयस्यायुक्तत्वात्। तथा चोक्तं भाष्यकृता–नह्युपाधेरुपाधिर्भवति" इति ॥ २ **व्रज इति।** व्रजन्त्यनेन। **व्यज इति।** व्यजन्त्यनेन ॥ ३ **अवे तॄस्त्रोरिति।** करणाधिकरणयोः" इत्यनुवृत्तेऽपि यथासंख्यं नास्त्वरितत्वात् ॥ ४ **हलश्चेति।** "पुंसि संज्ञायां प्रायेण" "करणाधिकरणयोश्चेति सर्वमनुवर्तते ॥ ५ **अध्याय इति।** एते घञन्ता निपात्यन्ते। अहलन्तार्थं आरम्भः ॥ ६ **अवहारेति।** अवह्रियतेऽस्मिन्, आध्रियतेऽस्मिन्, आधारः, आवयन्त्यस्मिन् आवायः अवहारादयस्त्रयोऽधिकरणसाधनाः ॥ ७ **उदङ्क इति।** अनुदकविषयकार्थप्रतिपादकाञ्चेरधिकरण उदङ्क इति निपात्यते। "हलश्च" इति सिद्धे उदके प्रतिषेधार्थं ल्युटं बाधितुं चेदम् ॥ "हलश्च" इति सूत्रे "प्रायेण" इत्यस्य सम्बन्धेन निष्फलमिदम् ॥ ८ **जालमिति।** आनाय इति निपात्यते जालञ्चेद् वाच्यम्। करणे घञ् निपात्यते ॥ ९ **खन इति।** खनधातोः करणे घः ॥ नन्वस्य घित्त्वं व्यर्थम्, नहि खनधातोः "चजोः" इत्येतत्प्रवृत्तियोग्यः कश्चन वर्णोऽस्तीत्यत आह–**घित्करणमिति।** पदमित्यत्र फलाभावेऽपि भग इत्यत्र फलं बोध्यम्। भजेर्भगः। पदेः पदम्। करणे घः ॥ **खनेरिति।** डः, डरः, इकः, इकवकः, इति चत्वारो वक्तव्या इत्यर्थः। १० **ईषदिति।** कृच्छ्रं दुःखम्। तद् दुरो विशेषणम्। अकृच्छ्रं सुखम्। तदितरयोर्विशेषणं संभवात्तदेतद्दर्शयति–**कृच्छ्रे दुष्कर इत्यादिना ॥**

भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे । दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे । ईषत्करः । सुकरः ॥ **निमिमी-लियां खलचोरात्त्वं नेति वाच्यम् *** ॥ ईषन्निमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः ॥ **उपसर्गात् खल्घञोः । ७ । १ । ६७** ॥ उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात् ॥ ईषत्प्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपालम्भः । उपसर्गात्किम् ? ईषल्लभः । लाभः ॥ **न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् । ७ । १ । ६८** ॥ उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम्न स्यात् खल्घञोः ॥ सुलभम् । दुर्लभम् । केवलाभ्यां किम् ? सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भः । कथं तर्हि 'अतिसुलभमतिदुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति ॥ **कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ।३।३।१२७** ॥ कर्तृकर्मणोरीषदादिषु च उपपदेषु भूकृञोः खल् स्यात् ॥ यथा-संख्यं नेष्यते । कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये । ईषदादयस्तु ततः प्राक् ॥ **कर्तृकर्म-णोश्च्व्यर्थयोरिति वाच्यम् *** ॥ खित्त्वान्मुम् ॥ अनाढ्येनाढ्येन दुःखेन भूयते दुराढ्यम्भ-वम् । ईषदाढ्यम्भवम् । स्वाढ्यम्भवम् । ईषदाढ्यङ्करः । दुराढ्यङ्करः । स्वाढ्यङ्करः । च्व्यर्थयोः किम् ? आढ्येन सुभूयते ॥ **आतो युच् । ३ । ३।१२८** ॥ खलोपवादः ॥ ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः ॥ **भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः *** ॥ दुःशासनः । दुर्योधन इत्यादि ॥ **षात्पदान्तात् । ८ । ४।३९** ॥ नस्य णो न ॥ निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । षात्किम् ? निर्णयः पदान्तात्किम् ? पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्त इति सप्त-मीसमासोऽयम् । तेनेह न । सुसर्पिष्केण ॥ **आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ।३।३।१७०** ॥ अवश्यङ्कारी । शतन्दायी ॥ **कृत्याश्च । ३ । ३।१७१** ॥ आवश्यकाधमर्ण्ययोरित्येव ॥ अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं देयम् ॥ **क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् । ३ । ३ । १७४** ॥ धातोः क्तिच् क्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् ॥ तितुत्रेति नेट् । भवतात् भूतिः ॥ **न क्तिचि दीर्घश्च । ६ । ४ । ३९** ॥ अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्तिचि परे ॥ यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ॥ **सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ।६।४।४५** ॥ सनोतेः क्तिचि आत्त्वं वा स्याल्लोपश्च वा ॥ सनुतात् सातिः । सतिः । सन्तिः । देवा एनं देयासुर्देवदत्तः ॥ **अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । ३ । ४ । १८** ॥

---

१ **निमिमीति** । मीनाति-इति "विभाषा लीयतेः" इति चात्त्वं **निषिध्यते** ॥ २ **उपसर्गादेवेति** । "लभेश्च" इत्येव सिद्धे नियमोऽयमिति भावः ॥ ३ तृतीया पञ्चमी वेयम्, आद्ये प्रत्युदाहरति-**सुप्रलम्भ इति** । द्वितीये आह-**अतिदुर्लम्भ इति** । इति शेखरकृतः ॥ ४ **यदा स्वती कर्मप्रवचनीयाविति** । अतः कर्मप्रवचनीयत्वे उपसर्गान्तरराहित्यमस्त्येव, कर्मप्रवच-नीयसंज्ञाया उपसर्गसंज्ञाबाधकत्वात् । सोः कर्मप्रवचनीयत्वे तु उपसर्गात् परत्वमेव नास्तीत्यभिप्राये-णोभयोरुपादानम् । "अतिरतिक्रमणे च" सुः पूजायाम्" इत्याभ्यां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ ५ **आत इति** । ईषदादयोऽनुवर्तन्ते । ६ **षादिति** । निष्पानं सर्पिष्पानमित्यत्र "कृत्यच" इत्यनेन "वा भावकरणयोः" इत्यनेन वा प्राप्तस्य णत्वस्यानेन प्रतिषेधः । प्रकृतेऽस्योपन्यासस्तु दुष्पाने णत्वस्य व्यावृत्तिरिति ॥ **पदेऽन्त इति** । सप्तमीसमासे चान्तग्रहणमेव मानम् । अन्यथा "षात् पदात्" इत्युच्यमा-नेऽपि "षात्" इत्यस्य पदविशेषणत्वेन तदन्तविधिना "षान्तात् पदात्" इत्यर्थेनापि सिद्धेः फलांशे विशे-षाभाव इति बोध्यम् ॥ ७ **आवश्यकेति** । अवश्यंभाव आवश्यकम् । अवश्यंभावविशिष्टे आधमर्ण्य-विशिष्टे च कर्तरि वाच्ये धातोर्णिनिः स्यात् ॥

प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् ॥ प्राचांग्रहणं पूजार्थम् । 'अमैवाव्ययेनेति नियमान्नोपपदसमासः ॥ दोदद्घोः ॥ अलं दत्त्वा । घुमास्था । पीत्वा खलु ॥ अलंखल्वोः किम् ? मा कार्षीत् ॥ प्रतिषेधयोः किम् ? अलंकारः ॥ **उदीचां माङो व्यतीहारे ।३।४।१९ ॥** व्यतीहारेऽर्थे माङः क्त्वा स्यात् ॥ अपूर्वकालार्थमिदम् ॥ **मयतेरिदन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ७० ॥** मेङ इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि ॥ अपमित्य याचते । अपमाय । उदीचां ग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा अपमयते ॥ **परावरयोगे च ।३।४।२० ॥** परेण पूर्वस्यापरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात् ॥ अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य । अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी । अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः ॥ **समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ।३।४।२१ ॥** समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् ॥ क्त्वा तु अव्ययकृतो भावे । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । अनुदात्तेत्यनुनासिकलोपः । विष्णुं नत्वा स्तौति ॥ **स्वरत्यादेः श्र्युकः कितीति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन** * ॥ स्वृत्वा । सूत्वा । धूत्वा ॥ **क्त्वि स्कन्दस्यन्दोः ।६।४।३१ ॥** एतयोर्नलोपो न स्यात् क्त्वि परे ॥ स्कन्त्वा । ऊदित्त्वादिड्वा ॥ स्यन्त्वा । स्यन्दित्वा ॥ **न क्त्वा सेट् ।१।२।१८ ॥** सेट् क्त्वा किन्न स्यात् ॥ शयित्वा । सेट् किम् ? कृत्वा ॥ **मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ।१।२।७ ॥** एभ्यः सेट् क्त्वा कित् ॥ मृडित्वा । 'क्लिशः क्त्वेति वेट् । क्लिशित्वा । क्लिष्ट्वा । उदित्वा । उषित्वा । 'रुदविदेति कित्त्वम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा ॥ **नोपधात्थफान्ताद्वा । १ । २ । २३ ॥** सेट् क्त्वा कित्स्याद्वा ॥ श्रथित्वा । श्रन्थित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । नोपधात्किम् ? कोथित्वा । रेफित्वा ॥

---

१ इह प्राचां ग्रहणं न ल्युटः समावेशार्थम्, वासरूपविधिनैव "अलं रुदित्वा" "अलं रोदनेन" इति रूपद्वयसिद्धेः । यद्यपि "स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्वचिन्न" इत्युक्तम्–तथापीह तदभावकल्पेन मानाभाव इत्याशयेनाह–**प्राचां ग्रहणमिति** ॥ २ **उदीचामिति** । व्यतीहारो व्यतिक्रमः ॥ उदीचां नवीनानामित्यर्थः॥ उदग्देशवासिनामिति तु परमार्थः ॥ ३ सूत्रे "समानकर्तृकयोः" इति द्विवचननिर्देशाद् द्वित्वं विवक्षितमिति भ्रमवारणायाह–**द्वित्वमतन्त्रमिति** । पूर्वत्वस्य समानकर्तृकत्वस्य च भेदघटितत्वेनाऽनेकक्रियालाभेऽपि सौत्रो द्विवचननिर्देश इति भावः ॥ ४ स्वरत्यादिधातुभ्यः परस्य क्त्वः "स्वरति–" इति सूत्रेण प्राप्तोऽपीट् "श्र्युक–" इति सूत्रेण बाध्यते पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् तत्फलितमाह–**स्वरत्यादेरिति** ॥ ५ **न क्त्वेति** । कित्कार्यस्यायं निषेधे प्रभवति, नतु कित्त्वस्यैव । इतरथा ककारश्रवणापत्तिर्भवेद् दुर्वारा ॥ ६ **मृडमृदेति** । यद्यपीह "सेट्" इति न प्रकृतम्, तथाप्यस्य सूत्रस्य "न क्त्वा सेट्" इति सूत्रप्राप्तकित्कार्यप्रतिषेधबाधकतया सेड्विषयकमेवेदमित्याशयेनाह–**सेट् क्त्वेति** ॥ ७ **नोपधादिति** । यद्यपीह "धातोः" इति न प्रकृतं तथापि क्त्वाप्रत्ययस्य धातोरेव संभव इति "धातोः" इत्यस्याक्षेपस्तस्य "नोपधात्" इति "थफान्तात्" इति च विशेषणम् । एवं च तदन्तविधिनैव थफान्तस्य लाभे सिद्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ **कोथित्वा रेफित्वेति** । नोपधग्रहणसामर्थ्याद् "रलो व्युपधात्–" इति विकल्पोऽपि न । नच ऋफधातोः क्त्वाप्रत्यये विकल्पवारणाय नोपधग्रहणमस्त्विति वाच्यम्, द्वाविमौ धातू ऋफ ऋम्फेति, तत्राद्यस्य ऋफधातोः क्त्वाप्रत्ययेऽस्मिन् सूत्रे नोपधग्रहणे विकल्पस्य वारणेऽपि "न क्त्वा सेट्" इति कित्त्वनिषेधे "अर्फित्वा" इति रूपम्, द्वितीयस्य ऋम्फधातोः "नोपधात्" इति विकल्पेन कित्त्वपक्षे "ऋफित्वा" इति रूपमिति फलतो विशेषाभावेन नोपधग्रहणस्य तद्व्यावर्तकत्वाभावात् ॥

वञ्चिलुञ्च्यृतश्च[1] ।१।२।२४ ॥ सेट् क्त्वा किद्वा ॥ वचित्वा । वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । ऋतित्वा । अर्तित्वा ॥ **तृषिमृषिकृशेः**[2] **काश्यपस्य** ।१।२।२५ ॥ एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा ॥ तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा । कृशित्वा । कर्शित्वा । 'रलो व्युपधादिति वा कित्त्वम् । द्युतित्वा । द्योतित्वा । लिखित्वा । लेखित्वा । रलः किम् ? सेवित्वा । व्युपधात्किम् ? वर्तित्वा । हलादेः किम् ? एषित्वा । सेट् किम् ? भुक्त्वा ॥ 'वसतिक्षुधोरिट् । उषित्वा । क्षुधित्वा । क्षोधित्वा । 'अञ्चेः[3] पूजायामिति नित्यमिट् । अञ्चित्वा । गतौ तु अक्त्वेत्यपि ॥ लुभित्वा । लोभित्वा । 'लुभोऽविमोहने' इतीट् । विमोहने तु लुब्ध्वा ॥ **जॄव्रश्च्योः क्त्वि** । ७ । २ । ५५ ॥ आभ्यां परस्य क्त्व इट् स्यात् ॥ जरित्वा । जरीत्वा । व्रश्चित्वा ॥ **उदितो वा** । ७ । २ । ५६ ॥ उदितः परस्य इड्वा ॥ शमित्वा । 'अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः । शान्त्वा । द्यूत्वा । देवित्वा ॥ **क्रमश्च क्त्वि** । ६ । ४ । १८ ॥ क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वि परे ॥ क्रान्त्वा । क्रन्त्वा । झलि किम् ? क्रमित्वा । 'पूङश्चेति वेट् । पवित्वा । पूत्वा ॥ **जान्तनशां विभाषा** । ६ । ४ । ३२ ॥ जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे ॥ भक्त्वा । भङ्क्त्वा । रक्त्वा । रङ्क्त्वा ॥ 'मस्जिनशोरिति नुम् । तस्य पक्षे लोपः । नष्ट्वा । नंष्ट्वा ॥ ' रधादिभ्यश्चेतीट् पक्षे । नशित्वा ॥ **झलादाविति वाच्यम्** * ॥ नेह । अञ्जित्वा । ऊदित्त्वाद्वेट् ॥ पक्षे । अक्त्वा । अङ्क्त्वा । ' जनसनेत्यात्त्वम् । खात्वा । खनित्वा ॥ 'द्यतिस्यतीति इत्त्वम् । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा ॥ 'दधातेर्हिः' । हित्वा ॥ **जहातेश्च क्त्वि** । ७ । ४ । ४३ ॥ हित्वा । हाङस्तु-हात्वा । अदो जग्धिः । जग्ध्वा ॥ **समासेऽनञ्पूर्वे**[4] **क्त्वो ल्यप्** । ७ । १ । ३७ ॥ अव्ययपूर्वपदे अनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात् ॥ तुक् । प्रकृत्य । अनञ् किम् ? अकृत्वा । पर्युदासाश्रयणान्नेह । परमकृत्वा ॥ **षत्वतुकोरसिद्धः** । ६ । १ । ८६ ॥ षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् ॥ कौसिचत्[5] । इह षत्वं न । अधीत्य[6] । प्रेत्य-' ह्रस्वस्येति तुक् ॥ **वा ल्यपि** ।६।४।३८ ॥ अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्याल्ल्यपि ॥ व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा नान्तानिटां[7] वनादीनां च नित्यम् ॥ आगत्य । आगम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । प्रहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य । 'अदो जग्धिः । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधते । जग्धिविधौ ल्यब्ग्रहणात् । तेन हित्वदत्त्वात्त्वेत्त्वदीर्घत्वशूडिटो ल्यपि न । विधाय । प्रदाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्रम्य । आपृच्छ्य । प्रदीव्य । प्रपठ्य ॥ **न ल्यपि**

---

१ **वञ्चिलुञ्चीति** । वञ्चधातोरुदित्त्वाद् "उदितो वा" इतीट्पक्षेऽनेन कित्त्वविकल्पः । ऋतधातोः क्त्वाप्रत्यये चिकीर्षिते "आयादयः-" इत्यनेन "ऋतेरीयङ्" इति विहितस्येयङ्प्रत्ययस्याभावेऽनेन विकल्पः ॥ २ **तृषिमृषीति** । "नोपधात्-" इत्यतो वाग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे काश्यपग्रहणं पूजार्थम् ॥ ३ अञ्चुधातोरुदित्त्वाद् "उदितो वा" इति विकल्पे प्राप्ते आह-**अञ्चेः पूजायामिति नित्यमिडिति** ॥ ४ **समास इति** । अनञ इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ ५ **कौसिचदिति** । इह पूर्वरूपस्य परादिवद्भावेन "ओसिचत" इत्यस्य पदत्वात् सकारस्य पदादित्वाभावादिणः परत्वात् षत्वे प्राप्तेऽसिद्धत्वम् ॥ ६ **अधीत्येति** । यद्यपि पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः । अत्र चोत्तरखण्डे सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव समासस्तथापि तत्र पदशब्देनार्थवत एवोपलक्षणान्न दोषः । "गतिकारक-" इत्यस्यानित्यत्वात् सुबन्तेन वा समासः । शे० ना० ॥ ७ **नान्तानिटामिति** । प्रयोगाभिप्रायेण बहुवचनम् ॥

।६।४।६९ ॥ ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्त्वं न ॥ धेट् । प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । 'मीनातिमिनोतीत्यात्त्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय ॥ 'विभाषा लीयतेः॥ विलाय । विलीय । णिलोपः । उत्तार्य । विचार्य ॥ **ल्यपि लघुपूर्वात् । ६ । ४ । ५६ ॥** लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्यात् ल्यपि ॥ विगणय्य । प्रणमय्य । प्रवेभिदय्य । लघुपूर्वात्किम् ? सम्प्रधार्य ॥ **विभाषापः । ६ । ४ । ५७ ॥** आप्नोतेर्णेरयादेशो वा स्यात् ल्यपि ॥ प्रापय्य । प्राप्य ॥ **क्षियः ।६।४।५९ ॥** क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् ॥ प्रक्षीय ॥ **ल्यपि च ।६।१।४१ ॥** वेञो ल्यपि सम्प्रसारणं न स्यात् ॥ प्रवाय ॥ **ज्यश्च ।६।१।४२॥** प्रज्याय ॥ **व्यश्च ।६। १ । ४३॥** उपव्याय ॥ **विभाषा परेः । ६।१।४४ ॥** परेर्व्येञो वा संप्रसारणं स्यात् ल्यपि ॥ तुकं बाधित्वा परत्वाद् 'हलः' इति दीर्घः ॥ परिवीय । परिव्याय । कथं 'मुखं व्यादाय स्वपिति' 'नेत्रे निमील्य हसतीति । व्यादानसंमीलनोत्तरकालेऽपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति ॥ **आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ।३ । ४ । २२ ॥** पौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च ॥ द्वित्वम् । स्मारंस्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वास्मृत्वा । पायंपायम् । भोजंभोजम् । श्रावंश्रावम् । चिण्णमुलोरिति णमुल्परे णौ वा दीर्घः । गामंगामम् । गमंगमम् । विभाषाचिण्णमुलोरिति नुम् वा । लंभंलंभम् । लाभंलाभम् । व्यवस्थितविभाषया उपसृष्टस्य नित्यं नुम् । प्रलम्भंप्रलम्भम् । 'जाग्रोऽविचिण्णेति गुणः । जागरंजागरम् । ण्यन्तस्याप्येवम् ॥ **न यद्यनाकाङ्क्षे । ३ । ४ । २३ ॥** यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यमपरं नाकाङ्क्षते चेत् ॥ यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । इह क्त्वाणमुलौ न । अनाकाङ्क्षे किम् ? यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते ॥ **विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु ।३ ।४ । २४ ॥** आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्तते । एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वा स्तः ॥ अग्रेभोजं व्रजति । अग्रेभुक्त्वा । प्रथमम्भोजम् । प्रथमं भुक्त्वा । पूर्वम्भोजम् । पूर्वम्भुक्त्वा । पक्षे लडादयः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रेभोजम्भोजं व्रजति ॥ भुक्त्वाभुक्त्वा ॥ **कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् । ३ । ४ । २५ ॥**
भोजम्भोजं व्रजति ॥ भुक्त्वाभुक्त्वा ॥ **कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् । ३ । ४ । २५ ॥**
कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये ॥ चौरङ्कारमाक्रोशति । करोतिरुच्चारणे । चौरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः ॥ **स्वादुमि णमुल् । ३।४।२६ ॥** स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते । अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । संपन्नङ्कारम् । लवणङ्कारम् । संपन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ । वासरूपेण क्त्वापि । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते ॥ **अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । ३ । ४ । २७ ॥** एषु कृञो णमुल् स्यात् सिद्धः अप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत् कृञ् । व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः ॥ अन्यथाकारम् । एवङ्कारम् ।

---

१ **ल्यपि लघुपूर्वादिति** । लघुः पूर्वो यस्मादिति बहुव्रीहिः ॥ २ **व्यर्थत्वादिति** । अतिप्रयोजनाभावादित्यर्थः । शब्दप्रयोगो हि प्रयोजनाय भवति । निष्प्रयोजनः स शब्दः प्रयोगानर्हः । "अन्यथा भुंक्ते" इति शब्देन यावानर्थोऽभिधीयते तावानेव "अन्यथा कृत्वा भुंक्ते" इत्यस्मादपि प्रतीयते । नच शाब्दबोधे वैचित्र्यमस्त्येव । अन्यथाशब्दानां प्रकारविशेषाभिधायकतया कृञश्च क्रियासामान्यवाचकतयोभाभ्यां प्रकारविशेषविशिष्टव्यापारोपस्थितौ "भुङ्क्ते" इत्येतच्छब्दाद् गलाधःसंयोगानुकूलव्यापारे उपस्थिते सति तयोरर्थयोरभेदान्वयसत्त्वादिति वाच्यम्, एवं रीत्या वैलक्षण्यस्य शाब्दबोधे सत्त्वेपि प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिलक्षणकार्ये वैचित्र्याभावेन कृञो नातिप्रयोजनत्वात् ॥

कथङ्कारम् । इत्थंकारं भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ सिद्धेति किम् ? शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते ॥ **यथातथयोरसूयाप्रतिवचने । ३ । ४ । २८ ॥** कृञ् सिद्धाप्रयोग इत्येव । असूयया प्रतिवचने ॥ यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारं भोक्ष्ये किं तवानेन ॥ **कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ।३।४।२९ ॥** कर्मण्युपपदे णमुल् स्यात् ॥ कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः ॥ **यावति विन्दजीवोः । ३ । ४ । ३० ॥** यावद्वेदं भुङ्क्ते यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ॥ **चर्मोदरयोः पूरेः । ३ । ४ । । ३१ ।** कर्मणीत्येव ॥ चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥ **वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३२ ॥** कर्मण्युपपदे पूरेर्णमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये ॥ गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । अस्येति किम् ? उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाबिलप्रम् ॥ **चेले क्नोपेः ।३।४।३३ ॥** चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्नोपेर्णमुल् स्याद्वर्षप्रमाणे ॥ चेलक्नोपं वृष्टो देवः । वस्त्रक्नोपम् । वसनक्नोपम् ॥ **निमूलसमूलयोः कषः । ३ । ४ । ३४ ॥** कर्मणीत्येव ॥ कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न संबध्यते । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसंबन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः ॥ **शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ।३।४।३५ ॥** एषु कर्मसूपपदेषु पिषेर्णमुल् ॥ शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषम् । रूक्षपेषम् ॥ **समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः । ३ । ४ । ३६ ॥** कर्मणीत्येव ॥ समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवतीति जीवः । इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ॥ **करणे हनः । ३ । ४ । ३७ ॥** पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थोऽयं योगः । भिन्नधातुसंबन्धे तु हिंसार्थानां चेति वक्ष्यते ॥ **स्नेहने पिषः । ३ । ४ । ३८ ॥** स्निह्यते येन तस्मिन् करणे पिषेर्णमुल् ॥ उदपेषं पिनष्टि । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ॥ **हस्ते वर्तिग्रहोः ।३।४।३९ ॥** हस्तार्थे करणे ॥ हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः। हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥ **स्वे पुषः । ३ । ४ । ४० ॥** करण इत्येव ॥ स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल् । स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषम् । गोपोषम् ॥ **अधिकरणे बन्धः । ३ । ४ । ४१ ॥** चक्रबन्धं बध्नाति चक्रे बध्नातीत्यर्थः ॥ **संज्ञायाम् । ३ । ४ । ४२ ॥** बध्नातेर्णमुल् संज्ञायाम् ॥ क्रौञ्चबन्धं बद्धः । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालिकाबन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ॥ **कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः । ३ । ४ । ४३ ॥** जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः ॥ **ऊर्ध्वे शुषिपूरोः । ३ । ४ । ४४ ॥** ऊर्ध्वे कर्तरि ॥ ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । वृक्षादिरूर्ध्व एव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ॥ **उपमाने कर्मणि च । ३।४।४५ ॥** चात्कर्तरि ॥ घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ॥ **कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ३ । ४ । ४६ ॥** यस्माण्णमुलुक्तः स एवानुप्र-

योक्तव्य इत्यर्थः। तथैवोदाहृतम्॥ **उपदंशस्तृतीयायाम्। ३। ४। ४७॥** इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संबध्यते॥ 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति वा समासः। मूलकोपदंशं भुङ्क्ते। मूलकेनोपदंशम्। दश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात्तृतीया। यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दः संबन्धस्तथाप्यार्थोऽस्त्येव कर्मत्वात्। एतावता सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात्॥ **हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्। ३। ४। ४८॥** तृतीयान्ते उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्धिंसार्थाण्णमुल् स्यात्॥ दण्डोपघातं गाः कालयति। दण्डेनोपघातम्। दण्डताडम्। समानकर्मकाणामिति किम्? दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति॥ **सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः। ३। ४। ४९॥** उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल् स्यात्॥ पार्श्वोपपीडं शेते। पार्श्वयोरुपपीडम्। पार्श्वाभ्यामुपपीडम्। व्रजोपरोधं गाः स्थापयति॥ व्रजेन व्रजे उपरोधं वा। पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति। पाणावुपकर्षम्। पाणिनोपकर्षम्॥ **समासत्तौ। ३। ४। ५०॥** तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात्सन्निकर्षे गम्यमाने॥ केशग्राहं युध्यन्ते। केशेषु गृहीत्वा। हस्तग्राहम्। हस्तेन गृहीत्वा॥ **प्रमाणे च। ३। ४। ५१॥** तृतीयासप्तम्योरित्येव॥ द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति। द्व्यङ्गुलेन द्व्यङ्गुले वोत्कर्षम्॥ **अपादाने परीप्सायाम्। ३। ४। ५२॥** परीप्सा त्वरा॥ शय्योत्थायं धावति॥ **द्वितीयायां च। ३। ४। ५३॥** परीप्सायामित्येव॥ यष्टिग्राहं युध्यन्ते। लोष्टग्राहम्॥ **अपगुरो णमुलि। ६। १। ५३॥** गुरी उद्यमने इत्यस्यैचो वा आत्स्याण्णमुलि॥ अस्यपगारं युध्यन्ते। अस्यपगोरम्॥ **स्वाङ्गेऽध्रुवे। ३। ४। ५४॥** द्वितीयायामित्येव॥ अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल्॥ भ्रूविक्षेपं कथयति। भ्रुवं विक्षेपम्। अध्रुवे किम्? शिर उत्क्षिप्य। येन विना न जीवनं तद् ध्रुवम्॥ **परिक्लिश्यमाने च। ३। ४। ५५॥** सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल् स्यात्॥ उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते। कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः॥ उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः। ध्रुवार्थमिदम्॥ **विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः। ३। ४। ५६॥** द्वितीयायामित्येव। द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल् स्याद्व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये॥ गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः। क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवनम्। 'नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं तु न भवति। समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात्। यद्यप्या-

---

१ **मूलकोपदंशं भुङ्क्ते इति।** अयमर्थः। मूलकेन भुङ्क्ते। किं कृत्वा उपदश्य किमुपदश्य अर्थात् मूलकमिति। २ **वचनसामर्थ्यादिति।** यदि हि तृतीयान्तेन शाब्देऽन्वये सत्येव प्रत्ययो भवेत्तर्हि "करणे" इत्येव ब्रूयात् "करणे हनः" इतिवदिति भावः॥ इति मनोरमा॥ अत्र–तर्हि करण इत्येवेति। प्रतीकमुपादाय–"एतेन 'दन्तैरुपदश्य भुङ्क्ते' इत्यर्थे इत्यादौ वचनं चरितार्थमिति परास्तम्। नच "दध्ना सह सक्तून् भुङ्क्ते" इत्यर्थे "दध्युपदंशं सक्तून् भुङ्क्ते" इत्येतत्सिद्ध्यर्थं तृतीयाग्रहणं चरितार्थम्। तादृशे विषये उपदंशनिरूपितकर्मत्वस्यापि सत्त्वेन "उपपदविभक्तेः" इति न्यायेन तृतीयाया दुर्लभत्वात्। नच वचनसामर्थ्यात्समासप्रत्ययाद्युपपत्तावपि "मूलकेनोपदंशम्" इत्यत्र समासाभावपक्षे कृद्ग्रहणपरिभाषया विशिष्टे प्रातिपदिकसंज्ञापादनं समासग्रहणकृतनियमेन वारणं वासङ्गतं स्यात्। प्रत्यासत्त्या कृत्यप्रत्ययार्थनिरूपितकारकत्वस्यैव ग्रहणादिति वाच्यम्, उपदंशे कर्मत्वेनाप्यर्थान्वयसत्त्वात् तन्निरूपितकारकत्वाक्षतेः। विभक्तिस्तु प्रधानानुरोधिनी तृतीयैव परत्वाच्चेति बोध्यमिति शब्दरत्नम्॥

भीक्ष्ण्ये णमुलुक्त एव तथापि उपपदसंज्ञार्थमासेवायां पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहंगेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम् ॥ **अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु । ३ । ४ । ५७ ॥** क्रियामन्तरयति न्यवधत्त इति क्रियान्तरः । तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषु उपपदेषु णमुल् स्यात् ॥ द्व्यहात्यासं गाः पाययति । द्व्यहमत्यासम् । द्व्यहतर्षम् । द्व्यहंतर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ॥ **नाम्न्यादिशिग्रहोः ।३।४।५८ ॥** द्वितीयायामित्येव ॥ नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाह्वयति ॥ **अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ । ३ । ४ । ५९ ॥** अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य नीचैः कथनम् । उच्चैःकृत्य उच्चैः कृत्वा उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे । नीचैःकृत्य नीचैः कृत्वा नीचैःकारं प्रियं ब्रूते ॥ **तिर्यच्यपवर्गे । ३ । ४ । ६० ॥** तिर्यक्शब्दे उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम् ॥ तिर्यक्कृत्य तिर्यक्कृत्वा तिर्यक्कारं गतः । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गे किम् ? तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः ॥ **स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ।३।४।६१ ॥** मुखतःकृत्य गतः । मुखतः कृत्वा । मुखतः कारम् । मुखतोभूय । मुखतो भूत्वा । मुखतोभावम् ॥ **नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे । ३ । ४ । ६२ ॥** नाधार्थप्रत्ययान्ते च्व्यर्थविषये उपपदे कृभ्वोः क्त्वाणमुलौ स्तः ॥ 'अनाना नानाकृत्वा । नानाकृत्य । नानाकारम् । विनाकृत्य । विनाकृत्वा । विनाकारम् । नानाभूय । नानाभूत्वा । नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय । एकधाभूत्वा । एकधाभावम् । एकधाकृत्य । एकधाकृत्वा । एकधाकारम् । प्रत्ययग्रहणं किम् ? हिरुक्कृत्वा । पृथग्भूत्वा ॥ **तूष्णीमि भुवः । ३ । ४ । ६३ ॥** तूष्णींशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः ॥ तूष्णींभूय । तूष्णींभूत्वा । तूष्णींभावम् ॥ **अन्वच्यानुलोम्ये ।३।४।६४ ॥** अन्वक्शब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः आनुकूल्ये गम्यमाने ॥ अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्भूत्वा । अन्वग्भावम् । अग्रतः. पार्श्वतः पृष्ठतो वाऽनुकूलो भूत्वा आस्ते इत्यर्थः । आनुलोम्ये किम् ? अन्वग्भूत्वा तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ॥

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ॥ विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥ १ ॥
भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ॥ प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥ २ ॥

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धं समाप्तम् ॥

---

१ **नाम्न्यादिशीति** । नामशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद् दिशेर्ग्रहेश्च णमुलित्यर्थः । २ **तिर्यचीति** । तिर्यचीति सौत्रो निर्देश इति भाष्यम् । ४ **स्वाङ्ग इति** । तस्प्रत्ययान्ते उपपदे इत्यर्थः । तस्प्रत्यय इति कर्मधारयः । **नाधार्थ इति** । यथासंख्यमत्र नेष्यते । ५ **अन्वचीति** । आनुलोम्यमानुकूल्यम् । तच्च परचित्तानुसरणमिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

इति **लवपुरं**स्थप्राच्यविद्यालयप्रधानाध्यापकमहामहोपाध्यायोपपदालंकृतदाधिमथपण्डित-**शिवदत्तशर्म्म**तोऽधीतविद्येन वर्तमानसमये **बीकानेर**राज्यान्तर्गत**नोहर**ग्रामवास्तव्यमाहेश्वरीयवैश्यान्तर्गतपचीसियागोत्रावतंसश्रेष्ठिवर**रामलालकृष्णलाल**गुप्तस्थापितसंस्कृतपाठशालाध्यापकेन पंडित-**अमीलाल**-तनुजनुषा पं०-**शिवनारायण**शास्त्रिणा रचितायां सिद्धान्तकौमुदीटिप्पण्यामुत्तरार्धे समाप्तिमगादिति शिवम्॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ वैदिकप्रकरणम् ।

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् । १ । २ । ६१ ॥ द्वयोरेकवचनं वा स्यात् ॥ पुनर्वसु नक्षत्रं पुनर्वसू वा । लोके तु द्विवचनमेव ॥ **विशाखयोश्च** । १ । २ । ६२ ॥ प्राग्वत् ॥ विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे ॥ **षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा** । १ । ४ । ९ ॥ षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् ॥ क्षेत्रस्य पतिना वयम् । इह वेति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । बहुलं छन्दसीत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः ॥ यचि भम् ॥ **नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्** ॥ * ॥ नभसा तुल्यं नभस्वत् ॥ भत्वाद्रुत्वाभावः । अङ्गिरस्वदङ्गिरः । मनुष्वदग्ने । जनेरुसीति विहित उसिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात् ॥ **वृषण्वस्वश्वयोः** ॥ * ॥ वृषन् वर्षकं वसु यस्य स वृषण्वसुः । वृषा अश्वो यस्यासौ वृषणश्वः । इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्वार्यते । अत एव पदान्तस्येति णत्वनिषेधोऽपि न । अल्लोपोऽन इति तु न । अनङ्गत्वात् ॥ **अयस्मयादीनि छन्दसि** ।१।४। २० ॥ एतानि छन्दसि साधूनि ॥ भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोग्यं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्तिकम् ॥ **उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति** * ॥ सं सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जश्त्वाभावः । जश्त्वविधानार्थाया: पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाधात् । नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । अत्र पदत्वाज्जश्त्वम् । भत्वात्कुत्वाभावः ॥ ते प्राग्धातोः ॥ **छन्दसि परेऽपि** । १।४।८१ ॥ **व्यवहिताश्च** ।१ । ४ ।८२॥ हरिभ्यां याह्योक आ । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि ॥ **इन्धिभवतिभ्यां च** । १ । २ । ६ ॥ आभ्यां परोऽपिल्लिट् कित् स्यात् ॥ समीधे दस्युहन्तमम् । पुत्र ईधे अथर्वणः । बभूव । इदं प्रत्याख्यातम् ॥ इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीया च होश्छन्दसि ।२।३।३ ॥ जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्द्वितीया च ॥ यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते । यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येतेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥ **द्वितीया ब्राह्मणे** । २ । ३ । ६० ॥ ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् ॥ षष्ठ्यपवादः । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥ **चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि** ।२।३।६२॥ षष्ठी स्यात् ॥ पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधाकालकादार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः ॥ **षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वाच्या** ॥ * ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः ॥

योग्यः । ऋक्कणि वर्देर्यत् । ब्रह्मवाद्यम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति क्यप्ण्यतौ । भवतेः स्तौतेश्च ण्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यत् आयादेशश्च मृडे उत्तरपदे । उपचाय्यपृडम् ॥ **हिरण्य इति वक्तव्यम् *** ॥ उपचेयमृडमन्यत् । मृड सुखने । पृड चेत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः ॥ **छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् । ३ । २ । २७** ॥ एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् ॥ ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम् ॥ उत नो गोषणिं धियम् । ये पथां पथि रक्षयः । चतुरक्षौ पथिरक्षी । हविर्मथीनामभि ॥ **छन्दसि सहः । ३ । २ । ६३** ॥ सुप्युपपदे सहेर्ण्विः स्यात् ॥ पृतनाषाट् ॥ **वहश्च । ३ । २ । ६४** ॥ प्राग्वत् ॥ दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् । ३ । २ । ६५** ॥ एषु वहेर्ञ्युट् स्याच्छन्दसि ॥ कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥ **हव्येऽनन्तः पादम् । ३ । २ । ६६** ॥ अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु वहश्चेति ण्विरेव । हव्यवाळग्निरजरः पिता नः ॥ **जनसनखनक्रमगमो विट् । ३ । २ । ६७** ॥ विड्वनोरित्यात्वम् । अब्जाः । गोजाः । गोषा इन्दो नृषा असि । सनोतेरन इति षत्वम् । इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत् । आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः । अग्रेगाः ॥ **मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् । ३ । २ । ७१ ॥ श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम् *** ॥ यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादो डस् वक्तव्य इत्यर्थः ॥ श्वेतवाः । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः । उक्थशासौ । उक्थशासः ॥ पुरो दास्यते दीयते पुरोडाः ॥ **अवे यजः । ३ । २ । ७२** ॥ अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः ॥ **अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च । ८ । २ । ६७** ॥ एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते ॥ चादुक्थशाः ॥ **विजुपे छन्दसि । ३ । २ । ७३** ॥ उपे उपपदे यजेर्विच् ॥ उपयट् ॥ **आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च । ३ । २ । ७४** ॥ सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युः ॥ चाद्विच् । सुदामा । सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा । घृतपावा । विच् । कीलालपाः ॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ **बहुलं छन्दसि । ३ । २ । ८८** ॥ उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप् स्यात् ॥ यो मातृहा पितृहा ॥ **छन्दसि लिट् । ३ । २ । १०५** ॥ भूतसामान्ये ॥ अहं द्यावापृथिवी आ ततान ॥ **लिटः कानज्वा । ३ । २ । १०६** ॥ **क्वसुश्च । ३ । २ । १०७** ॥ छन्दसि लिटः कानच्क्वसू वा स्तः ॥ चक्राणा वृष्णिम् । यो नो अग्ने अररिवां अघायुः ॥ **णेश्छन्दसि । ३ । २ । १३७** ॥ ण्यन्ताद्धातोश्छन्दसि इष्णुच् स्यात्तच्छीलादौ ॥ वीरुधः पारयिष्णवः ॥ **भुवश्च । ३ । २ । १३८** ॥ अस्मात् केवलात्प्राग्वत् ॥ भविष्णुः ॥ **छन्दसि परेच्छायां क्यच उपसंख्यानम् *** ॥ **क्याच्छन्दसि । ३ । २ । १७०** ॥ उप्रत्ययः स्यात् ॥ अघायुः ॥ **एरजधिकारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौ *** ॥ जवे याभिर्यूनः । ऊर्वोर्मे जवः । देवस्य सवितुः सवे ॥ **मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः । ३ । ३ । ९६** ॥ वृषादिभ्यः क्तिन् स्यात्स चोदात्तः ॥ वृष्टिंदिवः । सुम्नमिष्टये । पचात्पक्तीरुत । इयं ते नव्यसी मतिः । वित्तिः । भूतिः । अग्न आ याहि वीतये । रातौ स्यामोभयासः ॥ **छन्दसि गत्यर्थेभ्यः । ३ । ३ । १२९** ॥ ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि युच्

यजेश्च करणे।२।३।६३ ॥ इह छन्दसि बहुलं षष्ठी ॥ घृतस्य घृतेन यजते ॥ **बहुलं छन्दसि। २। ४। ३९** ॥ अदो घस्लादेशः स्यात् ॥ घस्तान्नूनम्। लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक्। अडभावः। सग्धिश्च मे ॥ **हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि। २। ४।२८** ॥ द्वन्द्वः पूर्ववल्लिङ्गः ॥ हेमन्तश्च शिशिरं च हेमन्तशिशिरौ। अहोरात्रे ॥ अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ **बहुलं छन्दसि।२।४।७३** ॥ वृत्रं हनति वृत्रहा। अहिः शयत उपपृक्। अत्र लुक् न। अदादिभिन्नेऽपि क्वचिल्लुक्। त्राध्वं नो देवाः ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ **बहुलं छन्दसि। २। ४।७६** ॥ दाति प्रियाणि चिद्वसु। अन्यत्रापि पूर्णां विवष्टि ॥ **मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः।२।४।८०** ॥ एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे ॥ अक्षन्नमीमदन्त हि। वस्लादेशस्य गमहनेत्युपधालोपे शासिवसीति षः। माह्वार्मित्रस्य। धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य। नशेर्वेति कुत्वम्। सुरुचो वेन आवः। मान आ धक्। आदित्याकारान्तग्रहणम्। आप्रा द्यावापृथिवी। परावर्ग्भारभृद्यथा। अक्रन्नुषासः। त्वे रयिं जागृवांसो अनुग्मन्। मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम्। अज्ञत वा अस्य दन्ताः। विभाषानुवृत्तेर्नेह। न ता अगृभ्णन्नजनिष्ट हि षः ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः।

अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति छन्दसि। ३। १। ४२ ॥ आद्येषु चतुर्षु लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च ॥ अभ्युत्सादयामकः। अभ्युदसीषददिति लोके। प्रजनयामकः। प्राजीजनदित्यर्थः। चिकयामकः। अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराम्। द्विर्वचनं कुत्वं च। रमयामकः। अरीरमत्। पावयांक्रियात्। पाव्यादिति लोके। विदामक्रन्। अवेदिषुः ॥ **गुपेश्छन्दसि। ३। १। ५०** ॥ च्लेश्चङ्वा। अजूगुपतं युवम्। अगौतमित्यर्थः ॥ **नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः। ३। १। ५१** ॥ च्लेश्चङ् न ॥ मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः। मा त्वाग्निर्ध्वनयीत् ॥ **कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि। ३। १। ५९** ॥ च्लेरङ् वा ॥ इदं तेभ्योकरं नमः। अमरत्। अदरत्। यत्सानोः सानुमारुहत् ॥ **छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि। ३। १। १२३** ॥ कृन्ततेर्निस्पूर्वात् क्यपि प्राप्ते ण्यत्। आद्यन्तयोर्विपर्यासः निसः षत्वं च। निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः। देवशब्दे उपपदे ह्वयतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घश्च। स्पर्धन्ते वा उ देवहूये। प्र उत् आभ्यां नयतेः क्यप्। प्रणीयः। उन्नीयः। उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप्। उच्छिष्यः। मृङ्स्तृध्वृभ्यो यत्। मर्यः। स्तर्या। स्त्रियामेवायम्। ध्वर्यः। खनेर्यत्ण्यतौ। खन्यः। खान्यः। यजेर्यः। शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै। आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप्। आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति। सीव्यतेः क्यप् षत्वं च। प्रति-

पीव्य: । ऋक्षणि वर्द्ध्यन् । ब्रह्मवाद्यम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति क्यप्ण्यतौ । भवतेः स्तौतेश्च ण्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यत् आयादेशश्च मृडे उत्तरपदे । उपचाय्यमृडम् ॥ **हिरण्य इति वक्तव्यम्** * ॥ उपचेयमृडमन्यत् । मृड सुखने । मृड चेत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः ॥ **छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् । ३ ।२।२७** ॥ एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् ॥ ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम् ॥ उत नो गोषणिं धियम् । ये पथां पथि रक्षयः । चतुरक्षौ पथिरक्षी । हविर्मथीनामभि ॥ **छन्दसि सहः ।३।२।६३** ॥ सुप्युपपदे सहेर्ण्विः स्यात् ॥ पृतनाषाट् ॥ **वहश्च ।३।२।६४** ॥ प्राग्वत् ॥ दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् । ३ । २ । ६५** ॥ एषु वहेर्ञ्युट् स्याच्छन्दसि ॥ कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥ **हव्येऽनन्तः पादम् । ३ । २ ।६६** ॥ अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु वहश्चेति ण्विरेव । हव्यवाळग्निरजरः पिता नः ॥ **जनसनखनक्रमगमो विट् । ३ ।२।६७** ॥ विड्वनोरित्यात्त्वम् । अब्जाः । गोजाः । गोषा इन्द्रो नृषा असि । सनोतेरन इति षत्वम् । इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत् । आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः । अग्रेगाः ॥ **मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् । ३ । २ ।७१ ॥ श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम्** * ॥ यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादो डस् वक्तव्य इत्यर्थः ॥ श्वेतवाः । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः । उक्थशासौ । उक्थशासः ॥ पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः ॥ **अवे यजः । ३ । २ ।७२** ॥ अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः ॥ **अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च । ८ । २ । ६७** ॥ एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते ॥ चादुक्थशाः ॥ **विजुपे छन्दसि । ३ । २ । ७३** ॥ उपे उपपदे यजेर्विच् ॥ उपयट् ॥ **आतो-मनिन्क्वनिब्वनिपश्च । ३ । २ । ७४** ॥ सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युः ॥ चाद्विच् । सुदामा । सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा । घृतपावा । विच् । कीलालपाः ॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ **बहुलं छन्दसि । ३ । २ ।८८** ॥ उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप् स्यात् ॥ यो मातृहा पितृहा ॥ **छन्दसि लिट् । ३ । २ । १०५** ॥ भूतसामान्ये ॥ अहं द्यावापृथिवी आ ततान ॥ **लिटः कानज्वा ।३।२।१०६** ॥ **क्वसुश्च । ३ । २।१०७** ॥ छन्दसि लिटः कानच्क्वसू वा स्तः ॥ चक्राणा वृष्णिम । यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुः ॥ **णेश्छन्दसि । ३ । २ ।१३७** ॥ ण्यन्ताद्धातोश्छन्दसि इष्णुच् स्यात्तच्छीलादौ ॥ वीरुधः पारयिष्णवः ॥ **भुवश्च । ३ । २ ।१३८** ॥ अस्मात् केवलात्प्राग्वत् ॥ भविष्णुः ॥ **छन्दसि परेच्छायां क्यच उपसंख्यानम्** * ॥ **क्याच्छन्दसि ।३।२।१७०**॥ उप्रत्ययः स्यात् ॥ अघायुः ॥ **एरजधिकारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौ** * ॥ जवे याभिर्यूनः । ऊर्वोर्मे जवः । देवस्य सवितुः सवे ॥ **मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः । ३ । २ । ९६** ॥ वृषादिभ्यः क्तिन् स्यात्स चोदात्तः ॥ वृष्टिं दिवः । सुम्नमिष्टये । पचात्पक्तीरुत । इयं ते नव्यसी मतिः । वित्तिः । भूतिः । अग्न आ याहि वीतये । रातौ स्यामोभयासः ॥ **छन्दसि गत्यर्थेभ्यः । ३ । ३ ।१२९** ॥ ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि युच्

स्यात् ॥ खलोऽपवादः । सूपसदनोऽग्निः ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । ३।१३० ॥** गत्यर्थेभ्यो येऽन्ये धातवस्तेभ्योऽपि छन्दसि युच् स्यात् ॥ सुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणे गाम् ॥ **छन्दसि लुङ्लङ्लिटः । ३ । ४ । ६ ॥** धात्वर्थानां संबन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः ॥ पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । देवो देवेभिरागमत् । अत्र लोडर्थे लुङ् । इदं तेभ्योकरं नमः । **लङ्** । अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट्, अद्य ममार । अद्य म्रियत इत्यर्थः ॥ **लिङर्थे लेट् ।३।४।७ ॥** विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि ॥ **सिब्बहुलं लेटि ।३।१।३४ ॥ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । ३ । ४।९७ ॥** लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु ॥ **लेटोऽडाटौ । ३ । ४।९४ ॥** लेटः अट् आट् एतावागमौ स्तस्तौ च पितौ ॥ **सिब्बहुलं णिद्वक्तव्यः** * ॥ वृद्धिः ॥ प्र ण आयूंषि तारिषत् । सुपेशसस्करति जोषिषद्धि । आ सावीषद्दर्शसानाय । सिप इलोपस्य चाभावे । पताति दिद्युत् । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति ॥ **स उत्तमस्य ।३।४।९८ ॥** लेडुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् ॥ करवाव । करवावः । टेरेत्वम् ॥ **आत ऐ ।३।४।९५ ॥** लेट आकारस्य ऐ स्यात् ॥ सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते । आतामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट ऐत्वं न । अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् । यो यजाति यजात इत् ॥ **वैतोऽन्यत्र ।३।४।९६ ॥** लेट एकारस्य ऐ स्याद्वा आत ऐ इत्यस्य विषयं विना ॥ पशूनामीशै । ग्रहा गृह्यान्तै । अन्यत्र किम् ? सुप्रयसा मादयैते ॥ **उपसंवादाशङ्कयोश्च ।३।४।८ ॥** पणबन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात् ॥ अहमेव पशूनामीशै । नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम ॥ हलः श्नः शानज्झौ ॥ **छन्दसि शायजपि । ३ । १ ।८४ ॥** अपिशब्दाच्छानच् ॥ हृग्रहोर्भश्छन्दसीति हस्य भः । गृभाय जिह्वया मधु । बधान देव सवितः । अनिदितामिति बध्नातेर्नलोपः । गृभ्णामि ते । मध्वा जभार ॥ **व्यत्ययो बहुलम् ।३।१।८५ ॥** विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि ॥ आण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । जरसा मरते पतिः । म्रियत इति प्राप्ते । इन्द्रो वस्तेन नेषतु । नयतेर्लोट् शप्सिपौ द्वौ विकरणौ । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् । तरेमेत्यर्थः । तरतेर्विध्यादौ लिङ् । उः सिप् शप् चेति त्रयो विकरणाः ॥

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥ १ ॥

धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । लुटो विषये लृट् । तमसो गा अदुक्षत् । अधुक्षदिति प्राप्ते । मित्र वयं च सूरयः । मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अण्विषये अच् । अवग्रहे विशेषः । यङो यशब्दादारभ्य लिङ्याशिष्य-

ङिति ङकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव ॥ **लिङ्याशिष्यङ् ।३।१।८६** ॥ आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि ॥ वच उम् । मन्त्रं वोचेमाग्नये ॥ **दृशेरग्वक्तव्यः** * ॥ पितरं च दृशेयं मातरं च । अङि तु ऋदृशोऽङीति गुणः स्यात् ॥ **छन्दस्युभयथा । ३ । ४ । ११७** ॥ धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात् ॥ वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः । वर्धयन्त्वित्यर्थः । आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः । विशृण्विरे । सार्वधातुकत्वात् श्नुः शृभावश्च । हुश्नुवोरिति यण् ॥ **आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ ।२। १७१** ॥ आदन्तादृवर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ स्तस्तौ च लिड्वत् ॥ बभ्रिर्वज्रम् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः । जग्मिर्युवा । जघ्निर्वृत्रममित्रियम् । जज्ञिः । लिड्वद्भावादेव सिद्धे ऋच्छत्यॄतामिति गुणबाधनार्थं कित्त्वम् । बहुलं छन्दसीत्युत्त्वम् । ततुरिः । जगुरिः ॥ **तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैनशध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः । ३ । ४ । ९** ॥ से । वक्षे रायः । सेन् । ता वामेषे । असे । शरदो जीवसे धाः । असेनित्याद्युदात्तः । क्से । प्रेषे । कसेन् । गवामिव श्रियसे । अध्यै । अध्यैन् । जठरं पृणध्यै । पक्षे आद्युदात्तम् । कध्यै कध्यैन् । आहुवध्यै । पक्षे नित्स्वरः । शध्यै । राधसः सह मादयध्यै । शध्यैन् । वायवे पिबध्यै । तवै । दातवा उ । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्तवे ॥ **प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ।३।४।१०** ॥ एते तुमर्थे निपात्यन्ते ॥ प्रयातुं रोढुमव्यथितुमित्यर्थः ॥ **दृशे विख्ये च । ३ । ४ । ११** ॥ द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ॥ **शकि णमुल्कमुलौ । ३ ।४ । १२** ॥ शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः ॥ विभाजं नाशकत् । अपलुपं नाशकत् । विभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः ॥ **ईश्वरे तोसुन्कसुनौ । ३ । ४ । १३** ॥ ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो विलिखः । विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः ॥ **कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः । ३ । ४ । १४** ॥ न म्लेच्छितवै । अवगाहे । दिदृक्षेण्यः । भूर्यस्पष्ट कर्त्वम् ॥ **अवचक्षे च । ३ । ४ । १५** ॥ रिपुणा नावचक्षे । अवख्यातव्यमित्यर्थः ॥ **भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् । ३ । ४ । १६** ॥ आसंस्थातोः सीदन्ति । आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवदितोः । प्रचरितोः । होतोः । आतमितोः । काममाविजनितोः । सम्भवामः ॥ **सृपितृदोः कसुन् । ३ । ४ । १७** ॥ भावलक्षणे इत्येव ॥ पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुरा जतृभ्य आतृदः ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

रात्रेश्चाजसौ । ४ । १ । ३१ ॥ रात्रिशब्दान्ङीप्स्यात् अजस्विषये छन्दसि ॥ रात्री व्यख्यदायती । लोके तु कृदिकारादिति ङीष्यन्तोदात्तः ॥ **नित्यं छन्दसि । ४ । १ । ४६** ॥ बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीष् ॥ बह्वीषु हित्वा । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ **भुवश्च । ४ । १ । ४७** ॥ ङीप् स्यात् छन्दसि ॥ विभ्वी । प्रभ्वी । विप्रसंभ्य इति डुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनु-

क्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवङादेशस्तु नौत्रः ॥ **मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च** * ॥ ङीषो लित्वमानुक् चागमः ॥ लित्स्वरः ॥ रथीरभून्मुद्गलानी ॥ **दीर्घजिह्वी च छन्दसि । ४ । १ । ५९** ॥ संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते ॥ आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट् ॥ **कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ।४। १ । ७१** ॥ ऊङ् स्यात् ॥ कद्रूश्च वै कमण्डलूः ॥ **गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम्** * ॥ गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः ॥ अव्ययात्त्यप् ॥ **आविष्टयस्योपसंख्यानं छन्दसि** * ॥ आविष्ट्यो वर्धते ॥ **छन्दसि ठञ् ।४।३। १९** ॥ वर्षाभ्यष्ठकोऽपवादः ॥ स्वरे भेदः । वार्षिकम् ॥ **वसन्ताच्च ।४।३।२०** ॥ ठञ् स्यात् छन्दसि ॥ वासन्तिकम् ॥ **हेमन्ताच्च । ४ । ३ । २१** ॥ छन्दसि ठञ् ॥ हैमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **शौनकादिभ्यश्छन्दसि । ४ । ३ । १०६** ॥ णिनिः प्रोक्तेऽर्थे ॥ छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः ॥ वाजसनेयिनः । छन्दसि किम् ? शौनकीया शिक्षा ॥ **द्व्यचश्छन्दसि । ४ । ३ । १५०** ॥ विकारे मयट् स्यात् ॥ शरमयं बर्हिः । यस्य पर्णमयी जुहूः ॥ **नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् । ४ । ३ । १५१** ॥ उत्वान् उकारवान् । मौञ्जं शिक्यम् । वर्ध्रं चर्म तस्य विकारो वार्ध्री रज्जुः । बैल्वो यूपः ॥ सभाया यः ॥ **ढश्छन्दसि । ४। ४।१०६** ॥ सभेयो युवा ॥ **भवे छन्दसि । ४। ४। ११०** ॥ सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत् ॥ मेघ्याय च विद्युत्याय च । यथायथं शैषिकाणामणादीनां घादीनां चापवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा मुञ्जवान्नाम पर्वतः । तत्र भवो मौञ्जवतः । सोमस्येव मौञ्जवतस्य भक्षः । आचतुर्थसमाप्तेश्छन्दोऽधिकारः ॥ **पाथोनदीभ्यां ड्यण् ।४।४।१११** ॥ तमु त्वा पाथ्यो वृषा । चनो दधीत नाद्यो गिरो मे । पाथसि भवः पाथ्यः । नद्यां भवो नाद्यः ॥ **वेशन्तहिमवद्भ्यामण् । ४ । ४।११२** ॥ भवे ॥ वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥ **स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ ।४ । ४ । ११३** ॥ पक्षे यत् ॥ ड्यड्ड्ययोस्तु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः स्रोत्यः । स्रोतस्यः ॥ **सगर्भसयूथसनुताद्यन् ।४।४।११४** ॥ अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्य उतवा जिघत्नुः । नुतिर्नुतम् । नपुंसके भावे क्तः । सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । समानस्य छन्दसीति सः । ततो भवार्थे यन् । यतोऽपवादः ॥ **तुग्राद्घन् । ४ । ४ । ११५** ॥ भवेऽर्थे ॥ पक्षे यदपि । आवः शमं वृषभं तुग्र्यास्विति बह्वृचाः । तुग्रियास्विति शाखान्तरे । घनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्द इति वृत्तिः ॥ **अग्राद्यत् ।४।४। ११६** ॥ **घच्छौ च । ४ । ४ । ११७** ॥ चाद्यत् ॥ अग्रे भवोऽग्र्यः । अग्रियः । अग्रीयः ॥ **समुद्राभ्राद्घः । ४ । ४ ।११८** ॥ समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम् । नानदतो अभ्रियस्येव घोषाः ॥ **बर्हिषि दत्तम् । ४ । ४ । ११९** ॥ प्राग्घिताद्यदित्येव ॥ बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥ **दूतस्य भागकर्मणी । ४ । ४ । १२०** ॥ भागोंऽशः ॥ दूत्यम् ॥ **रक्षोयातूनां हननी ।४ । ४ । १२१** ॥ या ते अग्ने रक्षस्या तनूः ॥ **रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये । ४ । ४ । १२२** ॥ प्रशंसने यत्स्यात् ॥ रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम । जगत्यम् । हविष्यम् ॥ **असुरस्य स्वम् । ४। ४। १२३** ॥ असुर्यं देवेभि-

र्धायि विश्वम् ॥ **मायायामण् । ४ । ४ । १२४ ॥** आसुरी माया ॥ **तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः । ४ । ४ । १२५ ॥** वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः । ऋतव्याः ॥ **अश्विमानण् । ४ । ४ । १२६ ॥** आश्विनीरुपदधाति ॥ **वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् । ४ । ४ । १२७ ॥** तद्वानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते ॥ मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुबन्तो यो मूर्धशब्दस्ततो मतुप्स्याग्रथमस्य मतोर्लुक्च वयःशब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु ॥ यस्मिन्मन्त्रे मूर्धवयःशब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु । मूर्धन्वतीरुपदधातीति प्रयोगः ॥ **मत्वर्थे मासतन्वोः । ४ । ४ । १२८ ॥** नमोऽन्नम् तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः । ओजस्या तनूः ॥ **मधोर्ञ च । ४ । ४ । १२९ ॥** माधवः । मधव्यः ॥ **ओजसोऽहनि यत्खौ । ४ । ४ । १३० ॥** ओजस्यमहः । ओजसीनं वा ॥ **वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ । ४ । ४ ।१३१।१३२ ॥** यथासंख्यं नेष्यते ॥ वेशो बलं तदेव भग इति कर्मधारयः । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥ **पूर्वैः कृतमिनयौ च ।४।४।१३३ ॥** गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः । ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासः ॥ **अद्भिः संस्कृतम् ।४।४।१३४ ॥** यस्येदमप्यं हविः ॥ **सहस्रेण सम्मितौ घः ।४।४।१३५ ॥** सहस्रियासो अपां नोर्मयः । सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः ॥ **मतौ च । ४ । ४ । १३६ ॥** सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् ॥ सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः ॥ **सोममर्हति यः । ४ । ४ । १३७ ॥** सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥ **मये च ।४।४।१३८ ॥** सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे ॥ सोम्यं मधु । सोममयमित्यर्थः ॥ **मधोः । ४ ।४।१३९ ॥** मधुशब्दान्मयडर्थे यत्स्यात् ॥ मधव्यः । मधुमय इत्यर्थः ॥ **वसोः समूहे च । ४ । ४ । १४० ॥** चान्मयडर्थे वत् ॥ वसव्यः ॥ **अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् *** ॥ छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः ॥ आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं येयजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः ॥ **नक्षत्राद्घः ।४।४ । १४१ ॥** स्वार्थे ॥ नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा ॥ **सर्वदेवात्तातिल् । ४ । ४ । १४२ ॥** स्वार्थे ॥ सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिणिदेवतातिमुराणः ॥ **शिवशमरिष्टस्य करे । ४ । ४ । १४३ ॥** करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । याभिः शन्ताती भवथो ददाशुषे । अथो अरिष्टतातये ॥ **भावे च । ४ । ४ । १४४ ॥** शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि ॥ शिवस्य भावः शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

सप्तनोऽञ्छन्दसि । ५ । १ । ६१ ॥ तदस्य परिमाणमिति वर्ग इति च ॥ सप्त साप्तानि असृजत् ॥ **शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः ॥** पञ्चदशिनोऽर्ध-

१ **अनन्तरार्थे चेति वक्तव्यम् *** ॥ मध्वनन्तरमस्मिन्मधव्यो मासः ॥ **लुगकारेकाररेफाश्चेति वाच्यम् *** ॥ लुक् । मधुस्तपोनभः । अकारः । इषः । ऊर्जः । अन्नवान्बलवानित्यर्थः । इकारः । शुचिः । आतपाधिक्येन देहशोषरूपशुग्वानित्यर्थः । रेफः । शुक्रः ॥

मासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ **विंशतेश्चेति वाच्यम्** * ॥ विंशिनोऽङ्गिरसः ॥ **युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुब्वाच्यः** * ॥ त्वावतः पुरूवसो । न त्वावां अन्यः । यज्ञं विप्रस्य मावतः ॥ **छन्दसि च । ५ । १।६७** ॥ प्रातिपदिकमात्रात्तदर्हतीति यत् ॥ सादन्यं विदथ्यम् ॥ **वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि । ५ । १ । ९२** ॥ निर्वृत्तादिष्वर्थेषु ॥ इद्वत्सरीयः ॥ **संपरिपूर्वात्ख च ।५।१।९१॥** चाच्छः॥संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः ॥ परिवत्सरीयः ॥ **छन्दसि घस् ।५।१।१०६** ॥ ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे ॥ भाग ऋत्वियः ॥ **उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । ५ । १ । ११८** ॥ धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात् ॥ यदुद्वतो निवतः । उद्गतान्निर्गतादित्यर्थः ॥ **थट् च छन्दसि । ५ । २ । ५०** ॥ तान्तादसंख्यादेः परस्य डटस्थट् स्यान्मट् च ॥ पञ्चथम् । पञ्चमम् ॥ **छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ।५।२।८९** ॥ अपत्यं परिपन्थिनम् । मात्वा परिपरिणो विदन् ॥ **बहुलं छन्दसि ।५।२।१२२** ॥ मत्वर्थे विनिः स्यात् ॥ **छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम्** * ॥ इति दीर्घः ॥ मंहिष्ठमुभयाविनम् । शुनमष्ट्राव्यचरत्॥ **छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ** * ॥ ई । रथीरभूत् । सुमङ्गलीरियं वधूः । मघवानमीमहे ॥ **तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि । ५ । ३ । २०** ॥ इदन्तदोर्यथासंख्यं स्तः ॥ इदा हि व उपस्तुतिम् । तर्हि ॥ **था हेतौ च छन्दसि । ५ । ३ । २६** ॥ किमस्था स्याद्धेतौ प्रकारे च ॥ कथा ग्रामं न पृच्छसि । कथा दाशेम ॥ **पश्च पश्चा च छन्दसि । ५ । ३ । ३३** ॥ अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ ॥ पश्च हि सः । नो ते पश्चा ॥ **तुश्छन्दसि ।५।३।५९** ॥ तृजन्तात्तृन्नन्ताच्च इष्ठन्नीयसुनौ स्तः ॥ आसुतिं करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ॥ **प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि । ५ । ३ । १११** ॥ इवार्थे ॥ तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ॥ **अमु च छन्दसि । ५ । ४ । १२** ॥ किमेत्तिङव्ययघादित्येव ॥ प्र तं नय प्रतरम् ॥ **वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि । ५ । ४ । ४१** ॥ स्वार्थे ॥ यो नो दुरेवो वृकतिः । ज्येष्ठतातिं बर्हिषदम् ॥ **अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि । ५ । ४ । १०३** ॥ तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासान्तः ॥ ब्रह्मसामं भवति । देवच्छन्दसानि ॥ **बहुप्रजाश्छन्दसि । ५ । ४ । १२३** ॥ बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश ॥ **छन्दसि च । ५ । ४ । १४२** ॥ दन्तस्य दतृशब्दः स्याद्बहुव्रीहौ ॥ उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति ॥ **ऋतश्छन्दसि । ५ । ४ । १५८** ॥ ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप् ॥ हता माता यस्य हतमाता ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ **छन्दसि वेति वक्तव्यम्** ॥ * ॥ यो जागार । दाति प्रियाणि ॥ **तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । ६ ।१। ७** ॥ तुजादिराकृतिगणः । प्रभरा तूतुजानः । सूर्ये मामहानम् । दाधार यः पृथिवीम् । स तूताव ॥ **बहुलं छन्दसि । ६ । १। ३४** ॥ ह्वः संप्र-

सारणं स्यात्॥ इन्द्रमाहुव ऊतये ॥ **ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि** ॥ * ॥ ऋच्शब्दे परे त्रेः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम्॥ तृचं सूक्तम्। छन्दसि किम्? त्र्यृचानि ॥ **रयेर्मतौ बहुलम्** * ॥ रेवान्। रयिमान् पुष्टिवर्धनः॥ **चायः की** ।६।१।३५॥ न्य१न्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम्। लिटि उसि रूपम्। बहुलग्रहणानुवृत्तेर्नेह । अग्निं ज्योतिर्निचाय्य ॥ **अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः** ।६।१।३६॥ एते छन्दसि निपात्यन्ते ॥ इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्। स्पर्धेर्लङि आथाम्। अर्कमानृचुः। वसून्यानृहुः। अर्चेरर्हेश्च लिट्युसि। चिच्युषे। च्युङो लिटि थासि। यस्तित्याज। त्यजेर्णलि। श्रातास्त इन्द्र सोमाः। श्रिता नो ग्रहाः॥ श्रीञ् पाके निष्ठायाम्। आशीरं दुहे। मध्यत आशीर्तः। श्रीञ एव क्विपि निष्ठायां च ॥ **खिदेश्छन्दसि** ।६।१।५२॥ खिद दैन्ये। अस्यैच आ स्यात्॥ चिखाद। चिखेदेत्यर्थः॥ **शीर्षश्छन्दसि** ।६।१।६०॥ शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात्॥ शीर्ष्णः। शीर्ष्णो जगतः॥ **वा छन्दसि** ।६।१।१०६॥ दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात्॥ वाराही । वाराह्यौ। मानुषीरीळते विशः। उत्तरसूत्रद्वयेपीदं वाक्यभेदेन संबध्यते। तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात्। शमीं च। शम्यं च। सूर्म्यं सुषिरामिव। संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपमपि वा। इज्यमानः। यज्यमानः॥ **शेश्छन्दसि बहुलम्** ।६।१।७०॥ लोपः स्यात्॥ याते गात्राणाम्। ता ता पिण्डानाम् ॥ **एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम्** * ॥ अपांत्वेमन्। अपां त्वोद्मन्॥ **भय्यप्रवय्ये च छन्दसि** ।६।१।८३॥ बिभेत्यस्मादिति भय्यः। वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम्। प्रवेयमित्यन्यत्र। छन्दसि किम्? भेयम्। प्रवेयम्॥ **हृदय्या उपसंख्यानम्***॥ हृदे भवा हृदय्या आपः। भवे छन्दसि यत्॥ **प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे** ।६।१।११५॥ ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यात् अति परे न तु वकारयकारपरेऽति॥ उपप्रयन्तो अध्वरम्। सुजाते अश्वसूनृते। अन्तःपादं किम्? ऐतास[1] एतेऽर्चन्ति। अव्यपरे किम्? तेऽवदन्॥ **अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च** ।६।१।११६॥ एषु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या॥ वसुभिर्नो अव्यात्। मित्रमहो अवद्यात्। मा शिवासो अवक्रमुः। ते नो अव्रत। शतधारो अयं मणिः। ते नो अवन्तु। कुशिकासो अवस्यवः। यद्यपि बह्वृचैस्तेनोऽवन्तु। रथतूः। सोऽयमागाम्। तेऽरुणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात्समाधेयम्। प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः॥ **यजुष्युरः** ।६।१।११७॥ उरःशब्दः एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि॥ उरो अन्तरिक्षम्। यजुषि पादाभावादनन्तःपादार्थं वचनम्॥ **आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे** ।६।१।११८॥ यजुषि अति प्रकृत्या॥ आपो अस्मान्मातरः। जुषाणो अग्निराज्यस्य। वृष्णो अंशुभ्याम्। वर्षिष्ठे अधि नाके। अम्बे अम्बाले अम्बिके। अस्मादेव वचनादम्बार्थेति ह्रस्वो न॥ **अङ्ग इत्यादौ च**

---

१ कयामती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणो वसूया ॥

।६।१।११९ ॥ अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ् पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि ॥ प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीध्यत् ॥ **अनुदात्ते च कुधपरे । ६ । १ । १२० ॥** कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि ॥ अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्ते किम्? अथोऽग्ने रुद्रे । अग्रशब्द आद्युदात्तः । कुधपरे किम्? सोऽयमग्निमतः ॥ **अवपथासि च । ६ । १ । १२१ ॥** अनुदात्ते अकारादौ अवपथाःशब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या ॥ त्रीरुद्रेभ्यो अवपथाः । वपेस्थासि लङि तिङ्ङतिङ इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम्? यद्रुद्रेभ्योऽवपथाः । निपातैर्यद्यदीति निघातो न ॥ **आङोऽनुनासिकश्छन्दसि । ६ । १ । १२६ ॥** आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या ॥ अभ्र आँ अपः । गभीर आँ उग्रपुत्रे । **ईषाअक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः** * ॥ ईषाअक्षो हिरण्ययः । ज्या इयम् । पूषा अविष्टु ॥ **स्यश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । १३३ ॥** स्य इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्धलि ॥ एषस्य भानुः ॥ **ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ।६। १ । १५१ ॥** ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे ॥ हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः । सुश्चन्द्र दस्म ॥ **पितरामातरा च छन्दसि । ६ । ३ । ३३ ॥** द्वन्द्वे निपातः ॥ आ मा गन्तां पितरामातरा च । चाद्विपरीतमपि । न मातरापितरा नू चिदिष्टौ ॥ **समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु । ६ । ३ । ८४ ॥** समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने उत्तरपदे ॥ सगर्भ्यः । **छन्दसि स्त्रियां बहुलम्** * ॥ विष्वग्देवयोरद्र्यादेशः ॥ विश्वाची च घृताची च । देवद्रीचीं नयत देवयन्तः । कद्रीची ॥ **सध मादस्थयोश्छन्दसि । ६ । ३ । ९६ ॥** सहस्य सधादेशः स्यात् ॥ इन्द्र चास्मिन्त्सधमादे । सोमः सधस्थम् ॥ **पथि च छन्दसि ।६।३।१०८ ॥** पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवं कादेशश्च ॥ कवपथः । कापथः । कुपथः ॥ **साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ।६।३। ११३ ॥** सहेः क्त्वाप्रत्यये आद्यं द्वयं तृनि तृतीयं निपात्यते ॥ मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साह्ळा । अचोर्मध्यस्थस्य डस्य ळः ढस्य ह्ळश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि । द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः ह्ळकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा संप्रयुक्त इति ॥ **छन्दसि च ६ । ३ । १२६ ॥** अष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे ॥ अष्टापदी ॥ **मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ । ६ । ३ । १३१ ॥** दीर्घः स्यान्मन्त्रे ॥ अश्वावतीं सोमावतीम् । इन्द्रियावान्मदिन्तमः । विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥ **ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् । ६ । ३ । १३२ ॥** दीर्घः स्यान्मन्त्रे ॥ यदोषधीभ्यः । अदधात्योषधीषु ॥ **ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् । ६ । ३ । १३३ ॥** दीर्घः स्यात् ॥ आतून इन्द्र । नू मर्तः । उत वा घा स्यालात् । मक्षू गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् । तङिति थादेशस्य ङित्त्वपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न । शृणोत ग्रावाणः । कूमनाः । अत्रा ते भद्रा । यत्रा नश्चक्रा । उरुष्याणः ॥ **इकः सुञि । ६ । ३ । १३४ ॥** ऋचि दीर्घ इत्येव ॥ अभीषुणः सखीनाम् । सुञ इति षः । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णः ॥ **द्व्यचोऽतस्तिङः । ६ । ३ । १३५ ॥** मन्त्रे दीर्घः ॥ विद्मा हि । चक्रा जरसम् ॥ **निपातस्य च ।६। ३ । १३६ ॥** एवा

हि ते ॥ **छन्दस्युभयथा** ।६।४।५॥ नामि दीर्घो वा ॥ धाता धातॄणामिति बह्वृचाः ॥ तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति ॥ **वा षपूर्वस्य निगमे** ।६।४।९॥ षपूर्वस्यान्न उपधाया वा दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥ ऋभुक्षाणम् । ऋभुक्षणम्। निगमे किम् ? तक्षा। तक्षाणौ ॥ **जनिता मन्त्रे** ।६।४।५३॥ इडादौ तृचि णिलोपो निपात्यते ॥ यो नः पिता जनिता ॥ **शमिता यज्ञे** ।६।४।५४॥ शमयितेत्यर्थः ॥ **युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि** ।८।४। ५८॥ ल्यपीत्यनुवर्तते ॥ वियूय । विप्लूय ॥ **आडजादीनाम्** ॥ **छन्दस्यपि दृश्यते** ।६।४। ७३॥ अनजादीनामित्यर्थः ॥ आनट् । आवः ॥ **न माङ्योगे** ॥ **बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि** ।६।४।७५॥ अडाटौ न स्तः ॥ माङ्योगेऽपि स्तः । जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय । मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः ॥ **इरयो रे** ।६।४।७६॥ प्रथमं दध्र आपः । रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादालोपः । अत्र रेशब्दस्येटि कृते पुनरपि रेभावः । तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति ॥ **छन्दस्युभयथा** ।६।४।८६॥ भूसुधियोर्यण् स्यादियङुवङौ च ॥ वनेषु चित्रं विभ्वम् । विभुवं वा । सुध्यो नव्यमग्ने । सुधियो वा ॥ **तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्** * ॥ तन्वं पुषेम । तनुवं वा । त्र्यम्बकम् । त्रियम्बकम् ॥ **गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि** ॥ **तनिपत्योश्छन्दसि** ।६।४।९९॥ एतयोरुपधालोपः क्ङिति प्रत्यये ॥ वितत्निरे कवयः । शकुना इव पप्तिम ॥ **घसिभसोर्हलि च** ।६।४।१००॥ सग्धिश्च मे । बब्धां ते हरी धानाः ॥ **हुझल्भ्यो हेर्धिः** ॥ **श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि** ।६।४।१०२॥ श्रुधी हवम् । शृणुधी गिरः । रायस्पूर्धि । ऊरुणस्कृधि । अपावृधि । **वा छन्दसि** ।६।४।८८॥ हिरपिद्धा ॥ **अङितश्च** ।६।४।१०३॥ हेर्धिः स्यात् ॥ रारन्धि । रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुरभ्यासदीर्घश्च । अस्मे प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः । यमेः शपो लुक् । यौतेः शपः श्लुः ॥ **मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः** ।६।४।१४१॥ आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि ॥ त्मना देवेषु ॥ **विभाषर्जोश्छन्दसि** ।६।४।१६२॥ ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्ठेमेयस्सु ॥ त्वं रजिष्ठमनुनेषि । ऋजिष्ठं वा ॥ **ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि** ।६।४।१७५॥ ऋतौ भवमृत्व्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्व्यम् । वास्त्वं च । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्ययेन सविता रथेन ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

शीङो रुट् ॥ **बहुलं छन्दसि** ।७।१।८॥ रुडागमः स्यात् ॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति पक्षे तलोपः । धेनवो दुदुह्रे । लोपाभावे घृतं दुह्रते । अदृश्रमस्य ॥ **अतो भिस ऐस्** ॥ **बहुलं छन्दसि** ।७।१।१०॥ अग्निर्देवेभिः ॥ **नेतराच्छन्दसि** ।७।१।२६॥

---

१ तुजादित्वादिति भावः ॥

स्वमोरदड्ड् न ॥ वार्त्रघ्नमितरम् । छन्दसि किम् ? इतरत्काष्ठम् ॥ **समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्** ॥ **क्त्वापि छन्दसि ।७।१।३८॥** यजमानं परिधापयित्वा ॥ **सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ।७।१।३९॥** ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते सुः । परमे व्योमन् । व्योमनि इति प्राप्ते ङेर्लुक् । धीती । मती । सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः । या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना । यौ सुरथौ दिविस्पृशावित्यादौ प्राप्ते आ । नताद्ब्राह्मणम् । नतमिति प्राप्ते आत् । यादेव विद्म ता त्वा । यमिति प्राप्ते । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया । धृष्णुया । उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या । नाभा पृथिव्याः । नाभाविति प्राप्ते डा । ता अनुष्ठ्योच्च्यावयतात् । अनुष्ठानमनुष्ठा । व्यवस्थावदङ् । आङो ड्या । साधुया साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत । वसन्ते इति प्राप्ते आल् ॥ **इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् *** ॥ उर्विया । दार्विया । उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया । सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् । दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् । ङेरीकार इत्याहुः । तत्राद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु ङीषन्तात् ङेर्लुक् । ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम् ॥ **आङ्याजयारामुपसंख्यानम् *** ॥ प्रबाहवा सिसृतम् । बाहुनेति प्राप्ते आङादेशः । घेर्ङितीति गुणः । स्वप्नया । स्वप्नेनेति प्राप्ते अयाच् । स नः सिन्धुमिव नावया । नावेति प्राप्ते अयार् । रित्स्वरः ॥ **अमो मश् ।७।१।४०॥** मिबादेशस्यामो मश् स्यात् ॥ अकार उच्चारणार्थः । शित्त्वात्सर्वादेशः । अस्तिसिच इति ईट् । वधीं वृत्रम् । अवधिषमिति प्राप्ते ॥ **लोपस्त आत्मनेपदेषु ।७।१।४१॥** छन्दसि ॥ देवा अदुह्र । अदुहतेति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेते इति प्राप्ते । आत्मेति किम् ? उत्सं दुहन्ति ॥ **ध्वमो ध्वात् ७।१।४२॥** अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥ **यजध्वैनमिति च ७।१।४३॥** एनमित्यस्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते ॥ यजध्वैनं प्रियमेधाः । वकारस्य यकारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी ॥ **तस्य तात् ।७।१।४४॥** मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् ॥ गात्रमस्यानूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते ॥ **तप्तनप्तनथनाश्च ।७।१।४५॥** तस्येत्येव ॥ शृणोत ग्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते तप् । सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे । दधातन द्रविणं चित्रमस्मै । तनप् । मरुतस्तज्जुजुष्टन । जुषध्वमिति प्राप्ते । व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च । विश्वेदेवासो मरुतो यतिष्ठन । यत्संख्याकाः स्थेत्यर्थः । यच्छब्दाच्छन्दसो डतिः । अस्तेस्तस्य थनादेशः ॥ **इदन्तो मसि ।७।१।४६॥** मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः ॥ मस् इत्ययमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् ॥ मस इगागमः स्यादिति यावत् । नमो भरन्त एमसि । त्वमस्माकं तव स्मसि । इमः स्मः इति प्राप्ते ॥ **क्त्वो यक् ।७।१।४७॥** दिवं सुपर्णो

---

१ सुषामादित्वात् षत्वम् ॥

गत्वाय ॥ **इष्ट्वीनमिति च** ।७।१।४८॥ क्त्वाप्रत्ययस्य ईनम् अन्तादेशो निपात्यते ॥ इष्ट्वीनं देवान्। इष्ट्वा इति प्राप्ते ॥ **स्नात्व्यादयश्च** ।७।१।४९॥ आदि शब्दः प्रकारार्थः। आकारस्य ईकारो निपात्यते ॥ स्विन्नः स्नात्वी मलादिव। पीत्वी सोमस्य वावृधे। स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते ॥ **आज्जसेरसुक्** ।७।१।५०॥ अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् ॥ देवासः। ब्राह्मणासः ॥ **श्रीग्रामण्योश्छन्दसि** ।७।१।५६॥ आमो नुट् ॥ श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्। सूत ग्रामणीनाम् ॥ **गोः पादान्ते** ।७।१।५७॥ विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम्। पादान्ते किम्? गवां शता पृक्षयामेषु। पादान्तेऽपि क्वचिन्न। छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात्। विराजं गोपतिं गवाम् ॥ **छन्दस्यपि दृश्यते** ।७।१।७६॥ अस्थ्यादीनामनङ् ॥ इन्द्रो दधीचो अस्थभिः ॥ **ई च द्विवचने** ।७।१।७७॥ अस्थ्यादीनामित्येव ॥ अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् ॥ **दृक्स्ववःस्वतवसां छन्दसि** ।७।१।८३॥ एषां नुम् स्यात्सौ ॥ कीदृङ्ङिन्द्रः। स्ववान्। स्वतवान् ॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ **बहुलं छन्दसि** ।७।१।१०३॥ ततुरिः। जगुरिः पराचैः ॥ हु **ह्वरेश्छन्दसि** ।७।२।३१॥ ह्वरेर्निष्ठायां हु आदेशः स्यात् ॥ अहुतमसि हविर्धानम् ॥ **अपरिह्वृताश्च** ।७।२।३२॥ पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते ॥ अपरिह्वृताः सनुयाम वाजम् ॥ **सोमे ह्वरितः** ।७।२।३३॥ इड्गुणौ निपात्येते ॥ मा नः सोमो ह्वरितः ॥ **ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिवमित्यमितीति च** ।७।२।३४॥ अष्टादश निपात्यन्ते ॥ तत्र ग्रसु स्कम्भु स्तम्भु एषामुदित्त्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इण्निपात्यते। युवं शचीभिर्ग्रसितामुञ्चतम्। विष्कभिते अजरे। येन स्वः स्तभितम्। सत्येनोत्तभिता भूमिः। स्तभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति। चते याचने। कस गतौ। आभ्यां क्तस्येडभावः। चत्तो इतश्चत्तामुतः। त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तम्। उत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम्। निपातनबहुत्वापेक्षं सूत्रे बहुवचनम्। विकस्ता इति तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव। शसु शंसु शासु एभ्यस्तृच इडभावः। एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता। ग्रावग्राभ उत शंस्ता। प्रशास्ता पोता। तरतेर्वृङ्वृञोश्च तृच उट् ऊट् एतावागमौ निपात्येते। तरुतारं रथानाम्। तरूतारम्। वरुतारम्। वरूतारम्। वरूत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु। अत्र ङीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम्। वरूतृशब्दो हि निपातितः। ततो ङीपा गतार्थत्वात्। उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः शप इकारादेशो निपात्यते। ज्वल दीप्तौ। क्षर संचलने। टुवम उद्गिरणे। अम गत्यादिषु। इह क्षरितीत्यस्यानन्तरं क्षमितीत्यपि केचित्पठन्ति। तत्र क्षमूष् सहने इति धातुर्बोध्यः। भाषायां तु ग्रस्तस्कब्धस्तब्धोत्तब्धचतितविकसिताः। विशसिता। शंसिता। शासिता। तरीता। तरिता। वरीता। वरिता। उज्ज्वलति। क्षरति। पाठान्तरे, क्षमति। वमति। अमति ॥ **बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे** ।७।२।६४॥ विश्वातमुत्सं यत आबभूथ।

येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ । जगृम्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्थ । भाषायां तु बभूविथ । आतेनिथ । जगृहिम । ववरिथेति ॥ **सनिंससनिवांसम् । ७ । २ । ६९ ॥** सनिमित्येतत्पूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा क्वसोरिट् एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते ॥ **पावकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्थात्कादित्त्वं नेति वाच्यम्** * ॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः ॥ **घोर्लोपो लेटि वा । ७ । ३ । ७० ॥** दधद्रत्नानि दाशुषे । सोमो ददद्गन्धर्वाय । यदग्निरग्नये ददात् ॥ **मीनातेर्निगमे । ७ । ३ । ८१ ॥** शिति ह्रस्वः ॥ प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रमीणन्ति ॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ **बहुलं छन्दसि ।७।३।९७ ॥** सर्वमा इदम् । आसीदिति प्राप्ते । ह्रस्वस्य गुणः । जसि च ॥ **जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः** * ॥ अधा शतक्रत्वो यूयम् । शतक्रतवः । पश्वे नृभ्यो यथा गवे । पशवे ॥ **नाभ्यस्तस्याचीति निषेधे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्** * ॥ आनुषग्जुजोषत् ॥ **नित्यं छन्दसि । ७ । ४ । ८ ॥** छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम् ॥ अवीवृधत् ॥ **न छन्दस्यपुत्रस्य । ७ । ४ । ३५ ॥** पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घौ न ॥ मित्रयुः । क्याच्छन्दसीति उः । अपुत्रस्य किम् ? पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥ **अपुत्रादीनामिति वाच्यम्** * ॥ जनीयन्तोन्वग्रवः । जनमिच्छन्त इत्यर्थः ॥ **दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति ।७।४।३६ ॥** एते क्यचि निपात्यन्ते ॥ भाषायां तु उप्रत्ययाभावात् । दुष्टीयति । द्रविणीयति । वृषीयति । रिष्टीयति ॥ **अश्वाघस्यात् । ७ । ४ ।३७ ॥** अश्व अघ एतयोः क्यचि आत्स्याच्छन्दसि ॥ अश्वायन्तो मघवन् । मात्वा वृका अघायवः । न च्छन्दसीति निषेधो न ईत्वमात्रस्य किंतु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् ॥ **देवसुम्नयोर्यजुषि काठके । ७ । ४ । ३८ ॥** अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम् ॥ देवायन्तो यजमानाः । सुम्नायन्तो हवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः किन्तु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्थे भवति । किं च ऋग्वेदेऽपि भवति । स चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः ॥ यजुषीति किम् ? देवाञ्जिगाति सुम्नयुः । बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा ततो भवति प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः ॥ **कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपः । ७ । ४ । ३९ ॥** एषामन्त्यस्य लोपः स्यात् क्यचि ऋग्विषये ॥ सपूर्वया निविदा कव्यतायोः ॥ अध्वर्युं वा मधुपाणिम् । दमयन्तं पृतन्युम् ॥ दधातेर्हिः ॥ जहातेश्च क्त्वि ॥ **विभाषा छन्दसि । ७ । ४ । ४४ ॥** हित्वा शरीरम् । हात्वा वा ॥ **सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च । ७ ।४ । ४५ ॥** सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये इत्वं निपात्यते ॥ गर्भं माता सुधितं वक्षणासु । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौंस्या ॥ क्तिन्यपि दृश्यते । उत श्वेतं वसुधितिं निरेके । धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते । धत्स्वेति प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय । आशीर्लिङि इट् । इटोत् । धासीयेति प्राप्ते ॥ अपो भि ॥ **मासश्छन्दसीति वक्तव्यम्** * ॥ माद्भिः शरद्भिः ॥ **स्ववःस्वतवसोरुषसश्चेष्यते** * ॥ स्ववद्भिः । अवतेरसुन् । शोभनमवो

येषां ते स्ववसस्तैः । तु इति सौत्रो धातुस्तस्मादसुन् । स्वं तवो येषां तैः स्वतवद्भिः । समुपद्भिरजायथाः । मिथुनेऽसिः । वसेः किञ्चेत्यसिप्रत्यय इति हरदत्तः । पञ्चपादीरीत्या तु उषः किदिति प्राग्व्याख्यातम् ॥ न कवतेर्यङि ॥ **कृपेश्छन्दसि** । ७ । ४ । ६४ ॥ यङि अभ्यासस्य चुत्वं न ॥ करीकृप्यते ॥ **दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्याऽऽगनीगन्तीति च** । ७ । ४ । ६५ ॥ एतेऽष्टादश निपात्यन्ते ॥ आद्यास्त्रयो धृञो धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भाषायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ् । इयर्तेर्लिटि हलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वमित्त्वाभावश्च निपात्यते । अलर्षि युध्म खजकृत्पुरन्दर । शिपा निर्देशो न तन्त्रम् । अलर्ति दक्ष उत । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते । आपनीफणत् । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक् । धातुसकारस्य षत्वम् । करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः । क्रन्देर्लुङि च्लेरङ् द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । कनिक्रदज्जनुषम् । अक्रन्दीदित्यर्थः । बिभर्तेरभ्यासस्य जश्त्वाभावः । बिभ्रो भरिभ्रदोषधीषु । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमो धातोर्ऋकारलोपश्च । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । द्युतेरभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं निगागमश्च । दविद्युतद्दीद्यच्छोशुचानः । तरतेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य रिगागमः । सहोर्जा तरित्रतः । सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि श्लावभ्यासस्य रीक् । मृजेर्लिटि णल् अभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् । गमेराङ्पूर्वस्य लटि श्लावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । वक्ष्यन्ती वेदाऽगनीगन्ति कर्णम् ॥ **ससूवेति निगमे** । ७ । ४ । ७४ ॥ सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते ॥ गृष्टिः ससूव स्थविरम् । सुषुवे इति भाषायाम् ॥ **बहुलं छन्दसि** ।७।४। ७८ ॥ अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि ॥ पूर्णां विवष्टि । वशेरेतद्रूपम् ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८ । १ । ६ ॥ एषां द्वे स्तः पादपूरणे ॥ प्रप्रायमग्निः । संसमिद्युवसे । उपोप मे परामृश । किं नोदुदु हर्षसे ॥ **छन्दसीरः** । ८ । २ । १५ ॥ इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् ॥ हरिवते हर्यश्वाय गीर्वान् ॥ **अनो नुट्** । ८ । २ । १६ ॥ अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्यात् ॥ अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः । अस्थन्वन्तं यदनस्था ॥ **नाद्घस्य** ।८।२।१७ ॥ नान्तात्परस्य घस्य नुट् ॥ सुपथिन्तरः ॥ **भूरिदाव्नस्तुड्वाच्यः** ॥ * ॥भूरिदावत्तरो जनः ॥ ईद्रथिनः ॥ रथीतरः । रथीतमं रथीनाम् ॥ **नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानिच्छन्दसि** ।८। २ । ६१ ॥ सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते ॥

नसत्तमञ्जसा । निषत्तमस्य चरतः । असन्नं निषण्णमिति प्राप्ते । उन्देर्नञ्पूर्वस्य अनुत्तम् । प्रतूर्तमिति त्वरतेः तुर्वीत्यस्य वा । सूर्तमिति सृ इत्यस्य । गूर्तमिति गुरी इत्यस्य ॥ **अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि । ८ । २ । ७० ॥** रुर्वा रेफो वा । अम्न एव । अम्नरेव । ऊध एव । ऊधरेव । अव एव । अवरेव ॥ **भुवश्च महाव्याहृतेः । ८ । २ । ७१ ॥** भुव इति । भुवरिति ॥ **ओमभ्यादाने । ८ । २ । ८७ ॥** ओम्शब्दस्य प्लुतः स्यादारम्भे ॥ ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितम् । अभ्यादाने किम् ? ओमित्येकाक्षरम् ॥ **ये यज्ञकर्मणि । ८ । २ । ८८ ॥** ये ३ यजामहे । यज्ञेति किम् ? ये यजामहे ॥ **प्रणवष्टेः । ८ । २ । ८९ ॥** यज्ञकर्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात् ॥ अपां रेतांसि जिन्वतो ३ म् । टेः किम् ? हलन्ते अन्त्यस्य मा भूत् ॥ **याज्यान्तः । ८ । २ । ९० ॥** ये याज्या मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्मणि ॥ जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहा ३ म् । अन्तः किम् ? याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्तस्य चेष्यते ॥ **ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः । ८ । २ । ९१ ॥** एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि ॥ अग्नयेऽनुब्रू ३ हि । अग्नये गोमयानि प्रे३ष्य । अस्तु श्रौ ३ षट् । सोमस्याग्ने वीहीवौ ३ षट् । अग्निमा ३ वह ॥ **अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । ८ । २ । ९२ ॥** अग्नीधः प्रेषणे आदेः प्लुतस्तस्मात्परस्य च ॥ ओ ३ श्रा ३ वय ॥ **विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः । ८ । २ । ९३ ॥** प्लुतः ॥ अकार्षीः कटम् । अकार्षं हि ३ । अकार्षं हि । पृष्टेति किम् ? कटं कारिष्यति हि । हेः किम् ? कटं करोति ननु ॥ **निगृह्यानुयोगे च । ८ । २ । ९४ ॥** अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा ॥ अद्यामावास्येत्यात्थ ३ । अमावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते ॥ **आम्रेडितं भर्त्सने । ८ । २ । ९५ ॥** दस्यो ३ दस्यो ३ घातयिष्यामि त्वाम् ॥ आम्रेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणम् । चौर चौर ३ ॥ **अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् । ८ । २ । ९६ ॥** अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते ॥ अङ्ग कूज ३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । तिङ् किम् ? अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं किम् ? अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सन इत्येव । अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि ॥ **विचार्यमाणानाम् । ८ । २ । ९७ ॥** वाक्यानां टेः प्लुतः ॥ होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । न होतव्य ३ मिति । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः ॥ **पूर्वं तु भाषायाम् । ८ । २ । ९८ ॥** विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते ॥ अहिर्नु ३ रज्जुर्नु । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । भाषाग्रहणात्पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते ॥ **प्रतिश्रवणे च । ८ । २ । ९९ ॥** वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च ॥ गां मे देहि भोः । हन्त ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ३ । दत्त किमात्थ ३ ॥ **अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः । ८ । २ । १०० ॥** अनुदात्तः प्लुतः स्यात् ॥ दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य

---

१ अत्र येशब्दो ये यजामह इति वाक्यघटितो गृह्यते भाष्ये सर्वत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य सिद्धं तु ये यजामह इत्यस्य ब्रूह्यादिषूपसंख्यानमित्युक्तत्वात् ॥

प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते । अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । अग्निभूते पटो एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः ॥ शोभनः खल्वसि माणवक ॥ **चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ।८।२।१०१॥** वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः ॥ अग्निचिद्भाया ३ त् । अग्निरिव भायात् । उपमार्थे किम्? कथंचिदाहुः । प्रयुज्यमाने किम्? अग्निर्माणवको भायात् ॥ **उपरिस्विदासीदिति च ।८।२।१०२॥** टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात् ॥ उपरिस्विदासी ३ त् । अधःस्विदासी ३ दित्यत्र तु विचार्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः ॥ **स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु । ८ । २ । १०३ ॥** स्वरितः प्लुतः स्यादाम्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये ॥ असूयायाम्—अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । संमतौ—अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनोऽसि । कोपे—अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कुत्सने—शाक्तीक ३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः ॥ **क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् । ८ । २ । १०४ ॥** आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यात् ॥ आचारभेदे—स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम्—पुत्रांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च तात । व्यापारणे—कटं कुरु ३ ग्रामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम्? दीर्घायुरसि । अग्नीदग्नीन्विहर ॥ **अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः । ८ । २ । १०५ ॥** अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुत एतयोः ॥ अगम ३ः पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । सर्वपदानामयम् । आख्याने—अगम ३ म् पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् ॥ **प्लुतावैच इदुतौ । ८ । २ । १०६ ॥** दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव । चतुर्मात्रावत्र ऐचौ सम्पद्येते ॥ **एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुत्तरस्येदुतौ । ८ । २ । १०७ ॥** अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्धस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्धस्य इदुतौ स्तः ॥ **प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव ॥ * ॥** प्रश्नान्ते—अगम ३ः पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् अग्निभूता ३ इ । अभिपूजिते—करोषि पटा ३ उ । विचार्यमाणे—होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । न होतव्य ३ मिति । प्रत्यभिवादे—आयुष्मानेधि अग्निभूता ३ इ । याज्यान्ते—स्तोमैर्विधेमाग्नया ३ इ । परिगणनं किम्? विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वाम् । अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौरिति । अप्रगृह्यस्य किम्? शोभने माले ॥ **आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः ॥ * ॥** अग्ना ३ इ पत्नी वः ॥ **तयोर्य्वावचि संहितायाम् । ८ । २ । १०८ ॥** इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् ॥ अग्ना ३ याशा । पटा ३ वाशा । अग्ना ३ यिन्द्रम् । पटा ३ वुदकम् । अचि किम्? अग्ना ३ इवरुणौ । संहितायां किम्? अग्ना ३ इ इन्द्रः । संहितायामित्यध्यायसमाप्तेरधिकारः । इदुतोरसिद्धत्वादयमारम्भः सवर्णदीर्घत्वस्य शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थम् । यवयोरसिद्धत्वादुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्त-

---

१ क्षिया आचारोल्लंघनम् । इष्टप्रार्थनमाशीः । प्रैषः प्रेषणम् ॥

स्येत्यस्य बाधनार्थो वा ॥ **मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि । ८ । ३ । १ ॥** रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात् ॥ अलोऽन्त्यस्येति परिभाषया नकारस्य । इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा । छन्दसीर इति वत्वम् ॥ **दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ।६।१।१२ ॥** एते क्वस्वन्ता निपात्यन्ते ॥ मीढ्वस्तोकाय तनयाय ॥ **वन उपसंख्यानम् ॥*॥** क्वनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणम् ॥ अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठते । अनुबन्धस्येहानिर्देशात् । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः । इणः क्वनिप् ॥ **उभयथर्क्षु । ८ । ३।८ ॥** अम्परे छवि नकारस्य रुर्वा ॥ पशूंस्तांश्चक्रे ॥ **दीर्घादटि समानपादे । ८ । ३ । ९ ॥** दीर्घान्नकारस्य रुर्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपादस्थौ स्याताम् ॥ देवाँ अच्छा सुमती । महाँ इन्द्रो य ओजसा । उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह—आदित्यान्याचिषामहे ॥ **आतोऽटि नित्यम् ८ । ३ । ३ ॥** अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः ॥ महाँ इन्द्रः । तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राञ्चः । एवं च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम् ॥ **स्वतवान्पायौ ८ । ३ । ११ ॥** रुर्वा ॥ भुवस्तस्य स्वतवाँः पायुरग्ने ॥ **छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः ८ । ३ । ४९ ॥** विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वोः प्रशब्दमाम्रेडितं च वर्जयित्वा ॥ अग्ने त्रातर्ऋतस्कविः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः । नेह । वसुनः पूर्व्यः पतिः । अप्रेत्यादि किम् ? अग्निः प्र विद्वान् । पुरुषःपुरुषः ॥ **कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ८ । ३ । ५० ॥** विसर्गस्य सः स्यात् ॥ प्रदिवो अपस्कः । यथा नो वस्यसस्करत् । सुपेशसस्करति । उरुणस्कृधि । सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम् । अनदितेरिति किम् ? यथा नो अदितिः करत् ॥ **पञ्चम्याः परावध्यर्थे ८ । ३ । ५१ ॥** पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभावार्थे परिशब्दे परतः ॥ दिवस्परिप्रथमं जज्ञे । अध्यर्थे किम् ? दिवस्पृथिव्याः पर्योजः ॥ **पातौ च बहुलम् ८ । ३ । ५२ ॥** पञ्चम्या इत्येव ॥ सूर्यो नो दिवस्पातु ॥ **षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ८ । ३ । ५३ ॥** वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् । दिवस्पुत्राय सूर्याय । दिवस्पृष्ठं भन्दमानः । तमसस्पारमस्य । परिवीत इळस्पदे । दिवस्पयोदिधिषाणाः । रायस्पोषं यजमानेषु ॥ **इडाया वा । ८ । ३ । ५४ ॥** पतिपुत्रादिषु परेषु ॥ इळायास्पुत्रः । इळायाः पुत्रः । इळायास्पदे । इळायाः पदे ॥ **निसस्तपतावनासेवने ८ । ३ । १०२ ॥** निसः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् ॥ निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः । अनासेवने किम् ? निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः ॥ **युष्मत्ततत्क्षुष्वन्तःपादम् । ८ । ३ । १०३ ॥** पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तकारादिष्वेषु परेषु ॥ युष्मदादेशाः त्वंत्वातेतवाः । त्रिभिष्ट्वं देव सवितः । तेभिष्ट्वा । आभिष्टे अप्स्वग्ने सधिष्टव । अग्निष्टद्विश्वम् । द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । अन्तःपादं किम् ? तदग्निस्तदर्यमा । यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनराहार्जातवेदा विचर्षणिः । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः ॥ **यजुष्येकेषाम् ८ । ३ । १०४ ॥** युष्मत्तत्तत्क्षुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा ॥ अर्चिभिष्ट्वम् । अग्निष्टे अग्रम् । अर्चिभिष्टतक्षुः । पक्षे अर्चिभिस्त्वमित्यादि ॥ **स्तुतस्तोमयो**

इछन्दसि । ८ । ३ । १०५ ॥ नृभिष्टुतस्य । नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम् । गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥ **पूर्वपदात् ।८ । ३ । १०६ ॥** पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सस्य षो वा ॥ यदिन्द्राग्नी दिविष्ठः । युवं हि स्थः स्वर्पती ॥ **सुञः ।८।३।१०७ ॥** पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सुञो निपातस्य सस्य षः ॥ ऊर्ध्व ऊषुणः । अभीषुणः ॥ **सनोतेरनः । ८ । ३ । १०८ ॥** गोषा इन्दो नृषा असि । अनः किम् ? गोसनिः ॥ **सहेः पृतनर्ताभ्यां च ।८।३।१०९ ॥** पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात् ऋतीषाहम् ॥ **निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि । ८ । ३ । ११९ ॥** सस्य मूर्द्धन्यः ॥ न्यषीदत् । न्यसीदत् । व्यषीदत् । व्यसीदत् । अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् ॥ **छन्दस्यृदवग्रहात् । ८ । ३ । २६ ॥** ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः ॥ नृमणाः । पितृयाणम् ॥ **नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । ८ । ४ । २७ ॥** धातुस्थात् ॥ अग्ने रक्षा णः । शिक्षा णो अस्मिन् । उरु णस्कृधि । अभीषु णः । मो षु णः ॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ।

इति वैदिकप्रकरणम् ।

अथ स्वरप्रकरणम्

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । ६ । १ । १५८ ॥ परिभाषेयं स्वरविधिविषया ॥ यस्मिन्पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्कं स्यात् ॥ गोपायतं नः । अत्र सनाद्यन्ता इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम् ॥ **सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम् * ॥** तेनोक्तोदाहरणे गुपेर्धातुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । अन्यत्रेति किम् ? यज्ञं यज्ञमभिवृधे गृणीतः । अत्र सतिशिष्टोऽपि श्ना इत्यस्य स्वरो न शिष्यते किं तु तस एव ॥ **अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ।६।१।१६१ ॥** यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् ॥ देवीं वाचम् । अत्र ङीबुदात्तः ॥ **चौ ।६।१।१२२ ॥** लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः। देवद्रीचीं नयत देवयन्तः ॥ **अतद्धित इति वाच्यम् ॥ * ॥** दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र ॥ **आमन्त्रितस्य च । ६ ।१। १९८ ॥** आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः स्यात् ॥ अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः ॥ **आमन्त्रितस्य च । ८ । १।१९ ॥** पदात्परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् ॥ प्रागुक्तस्य षाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अपादादौ किम् ? शुतुद्रि स्तोमम् ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ अग्न इन्द्र । अत्रेन्द्रादीनां निघातो न पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् ॥ नामन्त्रिते

---

१ अनकारान्तसनोतेरिणुकुभ्यां परस्य सस्य षश्छन्दसि ॥ २ एभ्यः परस्य सुनोत्यादेः सस्याड्व्यवाये षत्वं वा । प्रकरणप्राप्तस्य षत्वमात्रस्य विकल्पः ॥ ३ धातुस्थान्निमित्तादुरुशब्दात्सुशब्दाच्च परस्य नस् शब्दस्य नस्य णो भवति ॥

समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवन्न ॥ **अग्ने** तेजस्विन् । अग्ने त्रातः । सामान्यवचनं किम् ? पर्यायेषु मा भूत् । अघ्न्ये देवि सरस्वति ॥ विभाषितं विशेषवचने ॥ अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा ॥ देवीः षळुर्वीरुरु नः कृणोत । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । देवाः शरण्याः । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः ॥ **सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । २ । १ । २** ॥ सुबन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्वरे कर्तव्ये ॥ द्रवत्पाणी शुभस्पती । शुभ इति शुभेः क्विबन्तात्षष्ठ्यन्तस्य परशरीरानुप्रवेशे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥ न चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः । पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् । यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनम् । इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः । परशुना वृश्चन् ॥ **षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम्** ॥ * ॥ षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न । अयमग्ने जरिता । एतेनाग्ने ब्रह्मणा । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् ॥ **पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम्** ॥ * ॥ आ ते पितर्मरुताम् । प्रति त्वा दुहितर्दिवः ॥ **अव्ययानां न** ॥ * ॥ उच्चैरधीयान ॥ **अव्ययीभावस्य त्विष्यते** ॥ * ॥ उपाग्न्यधीयान ॥ **उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । ८ । २ । ४** ॥ उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अभ्यभि हि । स्वरितस्य यणः । खलप्व्याशा । अस्य स्वारितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न ॥ **एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ८ । २ । ५** ॥ उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् ॥ वोश्वाः । कावरं मरुतः ॥ **स्वरितो वानुदात्ते पदादौ । ८ । २ । ६** ॥ अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात् ॥ पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः । वी ३ दं ज्योतिर्हृदये । अस्य श्लोको दिवीयते । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः । दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किंच एङः पदान्तादिति पूर्वरूपे स्वरित एव । तेऽवदन् । सो ३ यमागात् । उक्तं च प्रातिशाख्ये । इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहतेषु चेति ॥ **उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । ८ । ४ । ६६** ॥ उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् ॥ अग्निमीळे । अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न । तमीशानासः ॥ **नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् । ८ । ४ । ६७** ॥ उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् ॥ गार्ग्यादिमते तु स्यादेव । प्र य आरुः । वोऽश्वाः क्वा ३ भीशवः ॥ **एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । १ । २ । ३३** ॥ दूरात्सम्बोधने वाक्यमेकश्रुति स्यात् ॥ त्रैस्वर्यापवादः । आगच्छ भो माणवक ॥ **यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु । १ । २ । ३४** ॥ यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा ॥ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् । यज्ञेति किम् ? स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव । अजपेति किम् ? ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु । जपो नाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । न्यूङ्खा नाम षोडश ओकाराः । गीतिषु सामाख्या ॥ **उच्चैस्तरां वा वषट्कारः । १ । २ । ३५** ॥ यज्ञकर्मणि

वौषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा ॥ **विभाषा छन्दसि । १ । २ । ३६ ॥** छन्दसि-विभाषा एकश्रुतिः स्यात् ॥ व्यवस्थितविभाषेयम् । संहितायां त्रैस्वर्यम् । ब्राह्मणे एकश्रुतिर्बह्वृचानाम् ॥ अन्येषामपि यथासंप्रदायं व्यवस्था ॥ **न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । १ । २ । ३७ ॥** सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषा छन्दसीति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् ॥ सुब्रह्मण्यो ३ म् ॥ **असावित्यन्तः ॥** तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ गार्ग्यो यजते । ञित्त्वात्प्राप्त आद्युदात्तोऽनेन बाध्यते ॥ **अमुष्येत्यन्तः * ॥** षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत् ॥ दाक्षेः पिता यजते ॥ **स्यान्तस्योपोत्तमं च * ॥** चादन्तस्तेन द्वावुदात्तौ ॥ गार्ग्यस्य पिता यजते ॥ **वा नामधेयस्य * ॥** स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात् ॥ देवदत्तस्य पिता यजते ॥ **देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १ । २ । ३८ ॥** अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् ॥ देवा ब्रह्माण आगच्छत ॥ **स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १ । २ । ३९ ॥** स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् ॥ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति ॥ **उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । १ । २ । ४० ॥** उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात् ॥ सरस्वति शुतुद्रि । व्यचक्षयत्स्वः ॥ **तस्य परमाम्रेडितम् ॥ अनुदात्तं च । ८ । १ । १३ ॥** द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् ॥ दिवेदिवे ॥

इति साधारणस्वरप्रकरणम् ।

अथ धातुस्वरप्रकरणम् ।

धातोः । ६ । १ । १६२ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् ॥ गोपायतं नः । असि सत्यः ॥ **स्वपादिहिंसामच्यनिटि । ६ । १ । १८८ ॥** स्वपादीनां हिंसेश्चानिटयजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात् ॥ स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः । स्वपन्ति । श्वसन्ति । हिंसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता । ङ्कित्येवेष्यते । नेह । स्वपानि । हिनसानि ॥ **अभ्यस्तानामादिः । ६ । १ । १८९ ॥** अनिटयजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः ॥ ये ददति प्रिया वसु । परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते । दधाना इन्द्रे ॥ **अनुदात्ते च ६ । १ । १९० ॥** अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः ॥ दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषे ॥ **भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति । ६ । १ । १९२ ॥** भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् ॥ योऽग्निहोत्रं जुहोति । ममत्तु नः परिज्मा । माता यद्वीरं दधनत् । जागर्षि त्वम् ॥ **लिति । ६ । १ । १९३ ॥** प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् ॥ चिकीर्षकः ॥ **आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् । ६ । २ । १९४ ॥** अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे ॥ लोलूयंलोलूयम् । पक्षे लित्स्वरः ॥ **अचः कर्तृयकि । ६ । १ । १९५ ॥** उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा ॥ लूयते केदारः स्वयमेव ॥ **चङ्यन्यतरस्याम्**

।६।१।२१८ ॥ चङन्ते धातावुपोत्तममुदात्तं वा ॥ मा हि चीकरताम् । धात्वकार उदात्तः । पक्षान्तरे चङुदात्तः ॥

इति धातुस्वरप्रकरणम् ।

अथ प्रातिपदिकस्वरप्रकरणम् ।

कर्षात्वतो घञोन्त उदात्तः । ६ । १ । १५९ ॥ कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ कर्षः । शपा निर्देशात्तुदादेराद्युदात्त एव । कर्षः । पाकः ॥ **उञ्छादीनां च । ६ । १ । १६० ॥** अन्त उदात्तः स्यात् ॥ उञ्छादिषु युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च । वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे । अन्यत्र । योगेयोगे तवस्तरम् । भक्षशब्दो घञन्तः । गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः । उत्तमशश्वत्तमावपि । उदुत्तमं वरुण । शश्वत्तममीळते ॥ **चतुरः शसि ६ । १ । १६७ ॥** चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे ॥ चतुरः कल्पयन्तः । अचि र इति रादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह । चतस्रः पश्य । चतेरुरन् । नित्त्वादाद्युदात्तता ॥ **झल्युपोत्तमम् । ६ । १। १८०॥** षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात् ॥ अध्वर्युभिः । पञ्चभिः नवभिः । नवभिर्वाजैर्नवती च । सप्तभ्यो जायमानः । आदशभिर्विवस्वतः । उपोत्तमं किम् ? आ षड्भिर्हूयमानः । विश्वेदेवैस्त्रिभिः । झलि किम् ? नवानां नवतीनाम् ॥ **विभाषा भाषायाम् । ६ । १ । १८१ ॥** उक्तविषये ॥ **सर्वस्य सुपि । ६ । १ । १९१ ॥** सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात् ॥ सर्वे नन्दन्ति यशसा ॥ **ञ्नित्यादिर्नित्यम् ।६। १ । १९७ ॥** ञिदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः स्यात् ॥ यस्मिन्विश्वानि पौंस्या । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सुते दधिष्व नश्चनः । चायतेरसुन् । चायेरन्ने ह्रस्वश्चेति चकारादसुनो नुडागमश्च ॥ **पथिमथोः सर्वनामस्थाने । ६ । १ । १९९ ॥** आदिरुदात्तः स्यात् ॥ अयं पन्थाः । सर्वनामस्थाने किम् ? ज्योतिष्मतः पथो रक्ष । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् ॥ **अन्तश्च तवै युगपत् । ६। १ । २०० ॥** तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्तः ॥ हर्षसे दातवा उ ॥ **क्षयो निवासे । ६ । १ । २०१ ॥** आद्युदात्तः स्यात् ॥ स्वे क्षये शुचिव्रत ॥ **जयः करणम् । ६ ।१ । २०२ ॥** करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः स्यात् ॥ जयत्यनेन जयोऽश्वः ॥ **वृषादीनां च । ६ । १ । २०३ ॥** आदिरुदात्तः ॥ आकृतिगणोऽयम् । वाजेभिर्वाजिनीवती । इन्द्रं वाणीः ॥ **संज्ञायामुपमानम् ।६।१।२०४ ॥** उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः ॥ चञ्चेव चञ्चा । कनो-

---

१ उञ्छ, म्लेच्छ, जञ्ज, जल्प, जप, बध, युग, गरो, दूष्ये, वेगवेदवेष्टबन्धाः करणे, स्तुयुद्रुवश्छन्दसि, वर्तनि स्तोत्रे, श्वभ्रे दरः, साम्बतापौ भावगर्हायाम्, उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र, भक्षमन्थगोमन्था इत्युञ्छादिः ॥

२ वृषः, जनः, ज्वरः, ग्रहः, हयः, गयः, नयः, तायः, तयः, चयः, श्रमः, वेदः, सूदः, अंशुः, गुहा, शमरणौ संज्ञायां भावकर्मणोः, मन्त्रः, शान्तिः, कामः, यामः, आरा, धारा, कारा, वहः, कल्पः, पादः । इति वृषादिः ॥

ऽत्र लुप् । एतदेव ज्ञापयति क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति । संज्ञायां किम्? अग्निर्माणवकः । उपमानं किम्? चैत्रः ॥ **निष्ठा च द्व्यजनात्** ।६।२।२०५॥ निष्ठान्तस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः ॥ दत्तः । द्व्यच् किम्? चिन्तितः । अनात्किम्? त्रातः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह—कृतम् । हृतम् ॥ **शुष्कधृष्टौ** ।६।१।२०६॥ एतावाद्युदात्तौ स्तः ॥ असंज्ञार्थमिदम् । अतसं न शुष्कम् ॥ **आशितः कर्ता** ।६।१।२०७॥ कर्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तः ॥ कृषन्नित्फाल आशितम् ॥ **रिक्ते विभाषा** ।६।१।२०८॥ रिक्तशब्दे वाऽऽदिरुदात्तः ॥ रिक्तः । संज्ञायां तु निष्ठा च द्व्यजनादिति नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ **जुष्टार्पिते च छन्दसि** ।६।१।२०९॥ आद्युदात्ते वा स्तः ॥ **नित्यं मन्त्रे** ।६।१।२१०॥ एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम् । जुष्टो दमूनाः पळर आहुरार्पितमित्यादेः पूर्वेणैव सिद्धेः छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात् । अर्पिताः षष्टिर्न चलाचलास इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च ॥ **युष्मदस्मदोर्ङसि** ।६।१।२११॥ आदिरुदात्तः स्यात् ॥ महिषस्तव नो मम ॥ **ङयि च** ।६।१।२१२॥ तुभ्यं हिन्वानः । मह्यं वातः पवताम् ॥ **यतोऽनावः** ।६।१।२१३॥ यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो नावं विना ॥ युञ्जन्त्यस्य काम्या । कमेर्णिङन्तादचो यत् ॥ **ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः** ।६।१।२१४॥ एषां ण्यदन्तानामादिरुदात्तः ॥ ईड्यो नूतनैरुत । आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च । श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् । उक्थमिन्द्राय शंस्यम् ॥ **विभाषा वेण्विन्धानयोः** ।६।१।२१५॥ आदिरुदात्तो वा ॥ इन्धानो अग्निम् ॥ **त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम्** ।६।१।२१६॥ आदिरुदात्तो वा ॥ आद्यास्त्रयो घञन्ताः । त्रयः पचाद्यजन्ताः ॥ **मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम्** ।६।१।२१९॥ मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि ॥ उदुम्बरावती । शरावती ॥ **अन्तोऽवत्याः** ।६।१।२२०॥ अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः ॥ वेत्रवती । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् ॥ **ईवत्याः** ।६।१।२२१॥ ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् ॥ अहीवती । मुनीवती ॥

इति प्रातिपदिकस्वरप्रकरणम् ।

अथ फिट्सूत्राणि ॥

फिषोऽन्त उदात्तः ॥ प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ उच्चैः ॥ **पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम्** ॥ एतदर्थानामन्त उदात्तः ॥ पाटला, फलेरुहा, सुरूपा, पाकलेति पर्यायाः । लघावन्त इति प्राप्ते । अपालङ्क, व्याधिघात, आरेवत, आरग्वधेति पर्यायाः । अम्बार्थः माता । उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । सागरः । समुद्रः ॥ **गेहार्थानामस्त्रियाम्** ॥ गेहम् । नब्विषयस्येति प्राप्ते ॥ अस्त्रियां किम्? शाला आद्युदात्तोऽयम् । इहैव पर्युदासाज्ज्ञापकात् ॥ **गुदस्य च** ॥ अन्त उदात्तः स्यान्न तु स्त्रियाम् ॥ गुदम् । अस्त्रियां किम्? आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः । स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्त-

---

१ केचित्तु पूर्वं आदिति पुल्लिङ्गं पठन्ति ॥

त्वम् । ततष्टाप् ॥ **ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य** ॥ धकारयकारपूर्वो योऽन्त्योऽच् स उदात्तः ॥ अन्तर्धा । स्त्रीविषयवर्णनाम्नामिति प्राप्ते । छाया । माया । जाया । यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति किम् ? वाह्यम् । यत्नन्तत्वादाद्युदात्तत्वम् । विषयग्रहणं किम् ? इभ्या । क्षत्रिया । यतो नाव इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः । क्षत्रियशब्दस्तु यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति मध्योदात्तः ॥ **खान्तस्याश्मादेः** ॥ नखम् । उखा । सुखम् । दुःखम् । नखस्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । उखा नाम भाण्डविशेषः । तस्य कृत्रिमत्वात्खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेदित्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुःखयोर्नञ्विषयस्येति प्राप्ते । अश्मादेः किम् ? शिखा । मुखम् । मुखस्य स्वाङ्गशिटामिति नञ्विषयस्येति वा आद्युदात्तत्वम् । शिखायास्तु शीङः खो निद्ध्रस्वश्चेति उणादिषु नित्त्वोक्तेरन्तरङ्गत्वाट्टापः प्रागेव स्वाङ्गशिटामिति वा बोध्यम् ॥ **हिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम्** ॥ एषामन्त उदात्तः स्यात् ॥ अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते । बंहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेन । यद्बंहिष्ठं नातिविदे इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः । संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः । सप्ततिः । अशीतिः । लघावन्त इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् । अभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्यायोः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः । थाथादिसूत्रेण गतार्थमेतत् ॥ **दक्षिणस्य साधौ** ॥ अन्त उदात्तः स्यात् ॥ साधुवाचित्वाभावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तः अर्थान्तरे तु लघावन्त इति गुरुरुदात्तः । दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिष्विति कोशः ॥ **स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा** ॥ इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्तः ॥ दक्षिणो बाहुः । आख्याग्रहणं किम् ? प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति ॥ **छन्दसि च** ॥ अस्वाङ्गार्थमिदम् । दक्षिणः । इह पर्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ ॥ **कृष्णस्यामृगाख्या चेत्** ॥ अन्त उदात्तः ॥ वर्णानां तणेत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते । कृष्णानां व्रीहीणाम् । कृष्णो नोनाव वृषभः । मृगाख्यायां तु कृष्णो रात्र्यै ॥ **वा नामधेयस्य** ॥ कृष्णस्येत्येव ॥ अयं वां कृष्णो अश्विना । कृष्ण ऋषिः ॥ **शुक्लगौरयोरादिः** ॥ नित्यमुदात्तः स्यादित्येके ॥ वेत्यनुवर्तत इति तु युक्तम् ॥ सरो गौरो यथा पिबेत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात् ॥ **अङ्गुष्ठोदकबकवशानां छन्दस्यन्तः** ॥ अङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थ आरम्भः । वशाग्रहणं नियमार्थं छन्दस्येवेति । तेन लोके आद्युदात्तेत्याहुः ॥ **पृष्ठस्य च** ॥ छन्दस्यन्त उदात्तः स्याद्वा भाषायाम् ॥ पृष्ठम् ॥ **अर्जुनस्य तृणाख्या चेत्** ॥ उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तस्यापवादः ॥ **आर्यस्य स्वाम्याख्या चेत्** ॥ यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति यतोऽनाव इति वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥ **आशाया अदिगाख्या चेत्** ॥ दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अत एव ज्ञापकादिक्पर्यायस्याद्युदात्तता । इन्द्र आशाभ्यस्परि ॥ **नक्षत्राणामाव्विषयाणाम्** ॥ अन्त उदात्तः स्यात् ॥ आश्लेषाऽनुराधादीनां लघावन्त इति प्राप्ते । ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वच-

नम् ॥ **न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत्** ॥ अन्त उदात्तो न ॥ कृत्तिका नक्षत्रम्। केचित्तु कुपूर्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्यिका बहुलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः ॥ **घृतादीनां च** ॥ अन्त उदात्तः ॥ घृतं मिमिक्षे । आकृतिगणोऽयम् ॥ **ज्येष्ठ-कनिष्ठयोर्वयसि** ॥ अन्त उदात्तः स्यात् ॥ ज्येष्ठ आह चमसा । कनिष्ठ आह चतुरः। वयसि किम् ? ज्येष्ठः श्रेष्ठः । कनिष्ठोऽल्पिकः । इह नित्त्वादाद्युदात्त एव ॥ **बिल्वति-ष्ययोः स्वरितो वा** ॥ अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात् ॥ पक्षे उदात्तः ॥

इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ।

अथ फिट्सूत्रेषु द्वितीयः पादः।

अथादिः प्राक् शकटेः ॥ अधिकारोऽयम् । शकटिशकटयोरिति यावत् ॥ **ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य** ॥ आदिरुदात्तः स्यात् ॥ बलिः । तनुः ॥ **नब्विषयस्यानिसन्तस्य** ॥ वने न वायः । इसन्तस्य तु सर्पिः । नप् नपुंसकम् ॥ **तृणधान्यानां च द्व्यषाम्** ॥ द्व्यचामित्यर्थः ॥ कुशाः । काशाः । माषाः । तिलाः । बह्वचां तु गोधूमाः ॥ **त्रसंख्यायाः** ॥ पञ्च । चत्वारः ॥ **स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्** ॥ शिट् सर्वनाम ॥ कर्णाभ्यां चुबुकादधि । ओष्ठाविव मधु । विश्वो विहायाः ॥ **प्राणिनां कुपूर्वम्** ॥ कवर्गात्पूर्व आ-दिरुदात्तः ॥ काकः । वृकः । शुकेषु मे । प्राणिनां किम् ? क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ **खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत्** ॥ खयि परे उवर्णमुदात्तं स्यात् ॥ कन्दुकः ॥ **उनर्वन्नन्तानाम्** ॥ उन–वरुणं वो रिशादसम् । ऋ–स्वसारं त्वा कृणवै । वन्–पीवानं मेषम् ॥ **वर्णानां तणतिनितान्तानाम्** ॥ आदिरुदात्तः ॥ एतः । हरिणः । शितिः । पृश्निः । हरित् ॥ **ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृ ताच्छील्ये** ॥ ऋद्वर्ज्यं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् ॥ मुनिः ॥ **अक्षस्यादेवनस्य** ॥ आदिरुदात्तः ॥ तस्य नाक्षः । देवने तु । अक्षैर्मा दीव्यः ॥ **अर्धस्यासमद्योतने** ॥ अर्धो ग्रामस्य । समेऽशके तु अर्धं पिप्पल्याः ॥ **पीतद्वर्था-नाम्** ॥ आदिरुदात्तः ॥ पीतद्रुः । सरलः ॥ **ग्रामादीनां च** ॥ ग्रामः । सोमः । यामः ॥ **लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य** ॥ चञ्चेव चञ्चा । स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा ॥ **न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम्** ॥ एषामुपमेयना-म्नामादिरुदात्तो न ॥ ताल इव तालः । मेरुरिव मेरुः । व्याघ्रः । सिंहः । महिषः ॥ **राज-विशेषस्य यमन्वा चेत्** ॥ यमन्वा वृद्धः । आङ्ग उदाहरणम् । अङ्गाः प्रत्युदाहरणम् ॥ **लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः** ॥ अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्बह्वच्कस्य गुरुरु-दात्तः ॥ कल्याणः । कोलाहलः ॥ **स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम्** ॥ एषां त्रयाणामाद्यु-दात्तः स्त्रीविषये ॥ मल्लिका । वर्ण–श्येनी । हरिणी । अक्षुशब्दात्पूर्वोऽस्त्येषां ते अक्षुपूर्वाः । तरक्षुः ॥ **शकुनीनां च लघु पूर्वम्** ॥ पूर्वं लघु उदात्तं स्यात् ॥ कुक्कुटः । तित्तिरिः । खंजरीटः ॥ **नर्तुप्राण्याख्यायाम्** ॥ यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न ॥ वसन्तः । कृकलासः ॥

धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम् ॥ आदिरुदात्तः ॥ कान्तानाम्—श्यामाकाः । षान्तानाम्—माषाः ॥ **जनपदशब्दानामषान्तानाम्** ॥ आदिरुदात्तः ॥ केकयः ॥ **हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा** ॥ हयिति हल्संज्ञा । पललम् । शललम् । हयादीनां किम्? एकलः । असंयुक्तेति किम्? मल्लः ॥ **इगन्तानां च द्व्यषाम्** ॥ आदिरुदात्तः ॥ कृषिः ॥

इति फिट्सूत्रेषु द्वितीयः पादः ।

अथ फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ।

अथ द्वितीयं प्रागीषात् ॥ ईषान्तस्य हयादेरित्यतः प्राक् द्वितीयाधिकारः ॥ **त्र्यचां प्राङ् मकरात्** ॥ मकरवरूढेत्यतः प्राक् त्र्यचामित्यधिकारः ॥ **स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम्** ॥ कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् ॥ ललाटम् । कुर्वादीनां तु । कपोलः । रसना । वदनम् ॥ **मादीनां च** ॥ मलयः । मकरः ॥ **शादीनां शाकानाम्** ॥ शीतन्या । शतपुष्पा ॥ **पान्तानां गुर्वादीनाम्** ॥ पादपः । आतपः । लध्वा ीनां तु । अनूपम् । द्व्यचां तु । नीपम् ॥ **युतान्यण्यन्तानाम्** ॥ युते—अयुतम् । अनि—धमनिः । अणि—विपणिः ॥ **मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा** ॥ एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः ॥ मकरः । वरूढ इत्यादि ॥ **छन्दसि च** ॥ अमकराद्यर्थ आरम्भः । लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयं चोदात्तं ज्ञेयम् ॥ **कर्दमादीनां च** ॥ आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् ॥ **सुगन्धितेजनस्य ते वा** ॥ आदिर्द्वितीयं तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः ॥ सुगन्धितेजनाः ॥ **नपः फलान्तानाम्** ॥ आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् ॥ राजादनफलम् ॥ **यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्** ॥ कुलायः ॥ **थान्तस्य च नालघुनी**[1] ॥ नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः ॥ सनाथा सभा ॥ **शिंशुमारोदुम्बरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसां च**[2] ॥ अन्त्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा ॥ **साङ्काश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम्** ॥ द्वितीयमुदात्तं वा ॥ **ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा** ॥ हलीषा । लाङ्गलीषा ॥ **उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशारीरशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्** ॥ एषामादिरुदात्तः स्यात् ॥ **महिष्यषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत्** ॥ आदिरुदात्तः ॥ महिषी जाया । अषाढा उपदधाति ॥

इति फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ।

अथ फिट्सूत्रेषु चतुर्थः पादः ।

शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण ॥ उदात्तम् । शकटिः । शकटी ॥ **गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य** ॥ अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम् ॥ गोष्ठजो ब्राह्मणः । अन्यत्र

१ क्वचित् आन्तस्येति पाठः ॥ २ शिंशुमारेति पाठान्तरम् । उष्टरिति रेफवर्जितमपि ॥

गोष्ठजः पशुः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ **पारावतस्योपोत्तमवर्जम्** ॥ शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः ॥ **धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम्** ॥ एषां चतुर्णां धूप्रभृतींश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि ॥ धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालवालः । स्थालीपाकः ॥ **कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि** ॥ कपिकेशः । हरिकेशः ॥ **न्यङ्स्वरौ स्वरितौ** ॥ स्पष्टम् ॥ न्यङ्ङुत्तानः ॥ व्यचक्षयत्स्वः ॥ **न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः** ॥ स्वरितः स्यात् ॥ **तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः** ॥ स्वरितः स्यात् ॥ तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । यतो नाव इति प्राप्ते ॥ **बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि** ॥ अन्तस्वरितानि ॥ ननो बिल्व उदतिष्ठत् ॥ **त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि** ॥ स्तरीरुत्वत् । उत त्वः पश्यन् । नमन्तामन्यके समे । सिमस्मै ॥ **सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्तः** ॥ अथर्वण इति प्रायिकम् । तत्र दृष्टस्येत्येवंपरं वा । तेन वासस्तनुते सिमस्मै इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव ॥ **निपाता आद्युदात्ताः** ॥ स्वाहा ॥ **उपसर्गाश्चाभिवर्जम्** ॥ **एवादीनामन्तः** ॥ एवमादीनामिति पाठान्तरम् । एव । एवम् । नूनम् । सह । ते मित्र सूरिभिः सह । षष्ठस्य तृतीये सहस्य स इति प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् ॥ **वाचादीनामुभावुदात्तौ** ॥ उभौग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य बाधाय ॥ **चादयोऽनुदात्ताः** ॥ स्पष्टम् ॥ **यथेति पादान्ते** ॥ तन्नेमिमृभवो यथा । पादान्ते किम् ? यथा नो अदितिः करत् ॥ **प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः** ॥ पटुपटुः ॥ **शेषं सर्वमनुदात्तम्** ॥ शेषं नित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः ॥ प्रप्रायम् । दिवेदिवे ॥

इति शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः ॥

अथ प्रत्ययस्वरप्रकरणम् ।

आद्युदात्तश्च ।३। १ । ३ ॥ प्रत्यय आद्युदात्तः स्यात् ॥ अग्निः । कर्तव्यम् ॥ **अनुदात्तौ सुप्पितौ** ।३।१।४ ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ यज्ञस्य । न यो युच्छति ॥ शप्तिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ ॥ **चितः** ।६।१।१६३ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् ॥ **चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्** * ॥ चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः ॥ नमन्तामन्यके समे । यके सरस्वतीमनु । तकत्सुते ॥ **तद्धितस्य** । ६।१ । १६४ ॥ चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः ॥ पूर्वेण सिद्धे ञित्स्वरबाधनार्थमिदम् । कौञ्जायनाः ॥ **कितः** । ६ । १ । १६५ ॥ कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः ॥ यदाग्नेयः ॥ **तिसृभ्यो जसः** ।६।१। १६६ ॥ अन्त उदात्तः ॥ तिस्रो द्यावः सवितुः ॥ **सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः** । ६ । १ । १६८ ॥ साविति सप्तमीबहुवचनम् । तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता ॥ वाचा विरूपः । सौ किम् ? राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि राजशब्दात्परस्य मा भूत् ॥ राज्ञो नु ते । एकाचः किम् ? विदधते राजनि त्वे । तृतीयादिः किम् ? न ददर्श वाचम् ॥ **अन्तोदा-**

त्यादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे । ६ । १ । १६९ ॥ नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता वा स्यात् ॥ परमवाचा ॥ **अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्** । ६ । १ । १७० ॥ अञ्चेः परा विभक्तिरुदात्ता ॥ इन्द्रो दधीचः । चावितिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरित्यनुवर्तमाने असर्वनामस्थानग्रहणं शस्परिग्रहार्थम् । प्रतीचो बाहून् ॥ **ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः** । ६ । १ । १७१ ॥ एभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता ॥ प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा ॥ **ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम्** * ॥ इह मा भूत् । अक्षद्युवा । अक्षद्युवे । इदम्—एभिर्नृतमः । अन्वादेशे न । अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः । न च तत्रान्तोदात्तताप्यस्तीति वाच्यम् । इदमोन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादाविति सूत्रेणानुदात्तस्य अशो विधानात् । प्र ते बभ्रू । माभ्यां गा अनु । पद्दन्नोमास्हृन्निश् इति षट् पदादयः । पद्भ्यां भूमिः । दद्भिर्न जिह्वा । अहरहर्जायते मासिमासि । मनश्चिन्मे हृद आ । अप्—अपां फेनेन । पुम्—अभ्रातेव पुंसः । रै—राया वयम् । रायो धर्ता विवस्वतः । दिव्—उपत्वाग्ने दिवेदिवे ॥ **अष्टनो दीर्घात्** । ६ । १ । १७२ ॥ शसादिर्विभक्तिरुदात्ता ॥ अष्टाभिर्दशभिः ॥ **शतुरनुमो नद्यजादी** । ६ । १ । १७३ ॥ अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् ॥ अच्छा रवं प्रथमा जानती । कृण्वते । अन्तोदात्तात्किम् ? दधती । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । अनुमः किम् ? तुदन्ती । एकादेशोऽत्र उदात्तः । अनुपदेशात्परत्वाच्छतुर्लसार्वधातुक इति निघातः ॥ **उदात्तयणो हल्पूर्वात्** । ६ । १ । १७४ ॥ उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी शसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात् ॥ चोदयित्री सूनृतानाम् । एषा नेत्री । ऋतं देवाय कृण्वते सवित्रे ॥ **नोङ्धात्वोः** । ६ । १ । १७५ ॥ अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युः ॥ ब्रह्मबन्ध्वा । सेत्पृश्निः सुभ्वे ॥ **ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्** । ६ । १ । १७६ ॥ ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुबुदात्तः ॥ यो अब्दिमाँ उदनिमाँ इयर्ति । नुटः—अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः । अन्तोदात्तात्किम् ? मात्वा विदद्दिषुमान् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्र न । मरुत्व इन्द्र । नियुत्वान्वायवागहि । **रेशब्दाच्च** * ॥ रेवाँ इद्रेवतः ॥ **नामन्यतरस्याम्** । ६ । १ । १७७ ॥ मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो वा ॥ चेतन्ती सुमतीनाम् ॥ **ङ्याश्छन्दसि बहुलम्** । ६ । १ । १७८ ॥ ङ्याः परो नामुदात्तो वा ॥ देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् । वेत्युक्तेर्नेह । जयन्तीनां मरुतो यन्तु ॥ **षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः** । ६ । १ । १७९ ॥ एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता ॥ आषड्भिर्हूयमानः । त्रिभिष्ट्वं देव ॥ **न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः** । ६ । १ । १८२ ॥ एभ्यः प्रागुक्तं न ॥ गवां शता । गोभ्यो गातुम् । शुनश्चिच्छेपम् । सौ प्रथमैकवचने अवर्णान्तात् । तेभ्यो द्युम्नम् । तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥ **दिवो झल्** । ६ । १ । १८३ ॥ दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता ॥ द्युभिरक्तुभिः । झलिति किम् ? उप त्वाग्ने दिवेदिवे ॥ **नृ चान्यतरस्याम्** । ६ । १ । १८४ ॥ नुः परा झलादिर्विभक्तिर्वोदात्ता ॥ नृभिर्येमानः ॥ **तित्स्वरितम्** । ६ । १ । १८५ ॥ निगदव्या-

ख्यातम् । क्व नूनम् ॥ **तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः । ६ । १ । १८६** ॥ अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् ॥ तासि—कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः ॥ प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तेत्—य आस्ते । ङितः—अभिचष्टे अनृतेभिः । अदुपदेशात् । पुरुभुजा चनस्यतम् । चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते । वर्धमानं स्वे दमे । तास्यादिभ्यः किम् ? अभि वृधे गृणीतः । उपदेशग्रहणान्नेह—वृत्राण्यार्या । लग्रहणं किम् ? कतीह निघ्नानाः । सार्वधातुकं किम् ? शिश्ये । अह्न्विङोः किम ? ह्नुते । यदधीते ॥ **विन्दीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम्** ॥ * ॥ इन्धे राजा । एतच्चानुदात्तस्य च यत्रेति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥ **आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् । ६ । १ । १८७** ॥ सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा ॥ यासिष्टं वर्तिरश्विनौ ॥ **थलि च सेटीडन्तो वा । ६ । १। १९६**॥ सेटि थलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात् ॥ यदा नैते त्रयस्तदा लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । लुलविथ । अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः ॥ **उपोत्तमं रिति । ६ । १ । २१७** ॥ रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् ॥ यदाहवनीये ॥

इति प्रत्ययस्वरप्रकरणम् ।

अथ समासस्वरप्रकरणम् ।

समासस्य । ६ । १।२२३ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् ॥ यज्ञश्रियम् ॥ **बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । ६ । २ । १** ॥ उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ॥ सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । उदात्तेत्यादि किम् ? सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् ॥ समपादः ॥ **तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः । ६ । २ । २** ॥ सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या ॥ तुल्यश्वेतः । कृत्यतुल्याख्या अजात्येति तत्पुरुषः । किरिणा काणः किरिकाणः । पतयन्मन्दयत्सखम् । मन्दयति मादके इन्द्रे सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शस्त्रीश्यामा ॥ **अव्यये नञ्कुनिपातानाम्** * ॥ अयज्ञो वा एषः । परिगणनं किम् ? स्नात्वाकालकः । मुहूर्तसुखम् । भोज्योष्णम् ॥ **वर्णो वर्णेष्वनेते । ६ । २ ।३** ॥ वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे ॥ कृष्णसारङ्गः । लोहितकल्माषः । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः । लोहितशब्दो इतन्नन्तः । वर्णः किम् ? परमकृष्णः । वर्णेषु किम् ? कृष्णतिलाः । अनेते किम् ? कृष्णैतः ॥ **गाधलवणयोः प्रमाणे । ६ । २।४**॥ एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ॥ अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्द इत्रान्तो मध्योदात्तः । प्रमाणमियत्ता परिच्छेदमात्रं न पुनरायाम एव । प्रमाणे किम् ? परमगाधम् ॥ **दायाद्यं दायादे ।६।२।५** ॥ तत्पुरुषे प्रकृत्या ॥ धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । दायाद्यं किम् ? परमदायादः ॥ **प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः । ६ । २ । ६** ॥ प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे ॥ गमनचिरम् । व्याकरणकृच्छ्रम् । गमनं

कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि च प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धि किम् ? मूत्रकृच्छ्रम् ॥ **पदेऽपदेशे ।६।२।७ ॥** व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे ? मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन । मूत्रशब्दो घञन्तः । उच्चारशब्दो घञन्तस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । अपदेशे किम् ? विष्णुपदम् ॥ **निवाते वातत्राणे । ६ ।२।८ ॥** निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या । कुटीनिवातम् । कुड्यनिवातम् । कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः । कुड्यशब्दो ड्यगन्तः । यगन्त इत्यन्ये । वातत्राणे किम् ? राजनिवाते वसति । निवातशब्दोऽयं रूढः पार्श्वे ॥ **शारदेऽनार्तवे । ६ । २ । ९ ॥** ऋतौ भवमार्तवम् । तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् ॥ रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः । तस्यास्वपदविग्रहः । रज्जोः सद्य उद्धृतम् । रज्जुशब्दः सृजेरसुम्चेत्याद्युदात्तो व्युत्पादितः । अनार्तवे किम् ? उत्तमशारदम् ॥ **अध्वर्युकषाययोर्जातौ ।६।२।१० ॥** एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् ॥ कठाध्वर्युः । दौवारिककषायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्माद्वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति णिनेः कठचरकाल्लुगिति लुक् । द्वारि नियुक्त इति ठक्यन्तोदात्तो दौवारिकशब्दः । जातौ किम् ? परमाध्वर्युः ॥ **सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये । ६ । २ । ११ ॥** अनयोः पूर्वं प्रकृत्या ॥ पितृसदृशः । सादृश्ये किम् ? परमसदृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥ **द्विगौ प्रमाणे । ६ । २ । १२ ॥** द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् ॥ प्राच्यसप्तसमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य । प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः । द्विगौ किम् ? व्रीहिप्रस्थः । प्रमाणे किम् ? परमसप्तसमम् ॥ **गन्तव्यपण्यं वाणिजे ।६।२।१३ ॥** वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् ॥ मद्रवाणिजः ॥ गोवाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः । गन्तव्येति किम् ? परमवाणिजः ॥ **मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके । ६ । २ । १४ ॥** मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा ॥ भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं भिक्षामात्रम् । भिक्षाशब्दो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्द आद्युदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इषुच्छायम् । इषुशब्द आद्युदात्तो नित्त्वात् । नपुंसके किम् ? कुड्यच्छाया ॥ **सुखप्रिययोर्हिते । ६ । २ । १५ ॥** एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा ॥ गमनप्रियम् । गमनसुखम् । गमनशब्दे लित्स्वरः । हिते किम् ? परमसुखम् ॥ **प्रीतौ च ।६।२।१६ ॥** प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम् ॥ ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः । ब्राह्मणछात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । प्रीतौ किम् ? राजसुखम् ॥ **स्वं स्वामिनि ।६।२।१७ ॥** स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा ॥ गोस्वामी । स्वं किम् ? परमस्वामी ॥ **पत्यावैश्वर्ये । ६ । २ । १८ ॥** दमूना गृहपतिर्दमे ॥ **न भूवाक्चिद्दिधिषु । ।६।२।१९ ॥** पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या ॥ भुवः पतिर्भूपतिः ।

वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः ॥ **वा भुवनम् । ६ । २ ।२० ॥** उक्तविषये ॥ भुवनपतिः । भूसूधूभ्रस्जिभ्य इति क्युन्नन्तो भुवनशब्दः ॥ **आशङ्काऽबाधनेदीयस्सु सम्भावने ।६।२।२१ ॥** अस्तित्वाध्यवसायः सम्भावनम् ॥ गमनाशङ्कमस्ति । गमनाबाधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते आबाध्यते निकटतरमिति वा सम्भाव्यते । सम्भावने किम् ? परमनेदीयः ॥ **पूर्वे भूतपूर्वे ।६।२।२२ ॥** आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्तते । भूतपूर्वे किम् ? परमपूर्वः ॥ **सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये । ६ । २ । २३ ॥** एषु पूर्वं प्रकृत्या ॥ मद्रसविधम् । गान्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये किम् ? सह मर्यादया समर्यादं क्षेत्रम् । चैत्रसमर्यादम् ॥ **विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु । ६ । २ । २४ ॥** विस्पष्टकटुकम् । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विस्पष्टेति किम् ? परमलवणम् । गुणेति किम् ? विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । सम्पन्न । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण ॥ **श्रज्याऽवमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये । ६ । २ । २५ ॥** श्र ज्य कन् इत्यादेशवति अवमशब्दे पापशब्दवति चोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनावमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । श्रेत्यादि किम् ? गमनशोभनम् । भावे किम् ? गम्यतेऽनेनेति गमनम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयः । केति किम् ? षष्ठीसमासे मा भूत् ॥ **कुमारश्च । ६ । २ । २६ ॥** कर्मधारये ॥ कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः ॥ **आदिः प्रत्येनसि ।६।२।२७ ॥** कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये ॥ प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः । कुमारप्रत्येनाः ॥ **पूगेष्वन्यतरस्याम् । ६ । २ । २८ ॥** पूगा गणास्तेषूक्तं वा ॥ कुमारचातकाः । कुमारजीमूताः । आद्युदात्तत्वाभावे कुमारश्चेत्येव भवति ॥ **इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ । ६ । २ । २९ ॥** एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या ॥ पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्निः । दश मासान् भूतो दशमास्यः । पञ्चमासान् भूतः पञ्चमास्यः तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्यप् । पञ्चकपालः । पञ्चभगालः । पञ्चशरावः । नूः संख्याया इति पञ्चन्शब्द आद्युदात्तः । इगन्तादिषु किम् ? पञ्चाश्वः । द्विगौ किम् ? परमाऽरत्निः ॥ **बह्वन्यतरस्याम् ।६।२।३० ॥** बहुशब्दस्तथा वा ॥ बह्वरत्निः । बहुमास्यः । बहुकपालः । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य यणि सत्युदात्तस्वरितयोरिति भवति ॥ **दिष्टिवितस्त्योश्च ।६।२।३१ ॥** एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ ॥ पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः ॥ **सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् । ६ । २ । ३२ ॥** अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु ॥ साङ्काश्यसिद्धः । साङ्काश्येति ण्यन्तः । आतपशुष्कः । भ्राष्ट्रपक्वः । भ्राष्ट्रेति ष्ट्रन्नन्तः । चक्रबन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालात्किम् ? पूर्वाह्णसिद्धः । कृत्स्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते ॥ **परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेषु । ६ । २ । ३३ ॥** एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे ॥ परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगर्तम् । उपसर्गा आद्युदात्ताः । बहुव्री-

हितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । वर्ज्येति किम् ? अग्निं प्रति प्रत्यग्नि ॥ **राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु । ६ । २ । ३४ ॥** राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ श्वाफल्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिराद्युदात्तो लक्षणया तदपत्ये वर्तते । राजन्येति किम् ? द्वैप्यभैमायनाः । द्वीपे भवा द्वैप्याः । भैमेरपत्यं युवा भैमायनः । अन्धकवृष्णय एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । नैते तथा । बहुवचनं किम् ? संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे किम् ? वृष्णीनां कुमाराः वृष्णिकुमाराः । अन्धकवृष्णिषु किम् ? कुरुपञ्चालाः ॥ **संख्या ।६।२।३५ ॥** संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे ॥ द्वादश । त्रयोदश । त्रेस्त्रयसादेश आद्युदात्तो निपात्यते ॥ **आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ।६।२।३६ ॥** आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ पाणिनीयरौढीयाः । छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ ॥ आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत । तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आचार्येति किम् ? छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासीति किम् ? आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥ **कार्तकौजपादयश्च ।६।२।३७ ॥** एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या ? कार्तकौजपौ । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यण्णन्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेयौ ॥ **महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु । ६ । २ । ३८ ॥** महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु ॥ महाव्रीहिः । महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह— महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः ॥ **क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ।६।२।३९ ॥** चान्महान् ॥ क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुधं लातीति क्षुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु केऽन्तोदात्तः ॥ **उष्ट्रः सादिवाम्योः ।६।२।४० ॥** उष्ट्रसादी । उष्ट्रवामी । उषेः ष्ट्रनि उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः ॥ **गौः सादसादिसारथिषु ।६।२।४१ ॥** गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः ॥ **कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलोदासीभाराणां च ।६। २ ।४२ ॥** एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उप्रत्ययान्तः कुरुः ॥ **वृजेरिति वाच्यम् * ॥** वृजिगार्हपतम् । वृजिराद्युदात्तः । रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः । रिक्ते विभाषेति रिक्तशब्द आद्युदात्तः । असूता जरती असूतजरती ।

---

१ क्वचिदन्तोदात्त इत्यपि पाठः ॥ २ कार्तकौजपौ, सावर्णिमाण्डूकेयौ, अवन्त्यश्मकाः, पैलश्यापर्णेयाः, कपिश्यापर्णेयाः, शैन्तिकाक्षपाञ्चालेयाः, कटुकवाधूलेयाः, शाकलकशुनकाः, शालशणकाः, शणकबाभ्रवाः, आर्चाभिमौद्गलाः, कुन्तिसुराष्ट्राः, चिन्तिसुराष्ट्राः, तण्डवतण्डाः, अविमत्तकामविद्धाः, बाभ्रवशालङ्कायनाः, बाभ्रवदानच्युताः, कठकालापाः, कटकौथुमाः, कौथुमलौकाक्षाः, स्त्रीकुमारम्, मौदपैप्पलादाः, वत्सजरन्तः, सौश्रुतपार्थिवाः, जरामृत्यू, याज्यानुवाक्ये । इति कार्तकौजपादयः ॥ ३ दासीभारः, देवहूतिः, देववीतिः, देवलातिः, वसुनीतिः, औषधिः, चन्द्रमाः । इति दासीभारादिराकृतिगणः ॥

अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा। अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः। श्रीर्यस्यास्ति तत् श्लीलम्। सिध्मादित्वाल्लच्। कपिलकादित्वाल्लत्वम्। पारे वडवेव पारेवडवा। निपातनादिवार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च। पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः। तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः। तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा इत्यणन्तः। पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः। पण्यकम्बलः। **संज्ञायामिति वक्तव्यम्** * ॥ अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव ॥ प्रतिपदोक्ते समासे कृत्या इत्येष स्वरो विहितः। दास्या भारो दासीभारः। देवहूतिः। यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्यवचनं विहितं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः[1] ॥ स राये स पुरंध्याम्। पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः। अलुक् छान्दसः। नञ्विषयस्येत्याद्युदात्तः पुरशब्दः ॥ **चतुर्थी तदर्थे** ।६।२।४३॥ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या ॥ यूपाय दारु यूपदारु ॥ **अर्थे** ।६।२।४४॥ अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या ॥ देवार्थम् ॥ **क्ते च** ।६।२।४५॥ क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या ॥ गोहितम् ॥ **कर्मधारयेऽनिष्ठा** ।६।२।४६॥ क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या ॥ श्रेणिकृताः। श्रेणिशब्द आद्युदात्तः। पूगकृताः। पूगशब्दोऽन्तोदात्तः। कर्मधारये किम्? श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम्। अनिष्ठा किम्? कृताऽकृतम् ॥ **अहीने द्वितीया** ।६।२।४७॥ अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या ॥ कष्टश्रितः। ग्रामगतः। कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः। ग्रामशब्दो नित्स्वरेण। अहीने किम्? कान्तारातीतः ॥ **अनुपसर्ग इति वक्तव्यम्** * ॥ नेह सुखप्राप्तः। थाथेत्यस्यापवादोऽयम् ॥ **तृतीया कर्मणि**। ६।२।४८॥ कर्मवाचके क्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या ॥ त्वोतासः। रुद्रहतः। महाराजहतः। रुद्रो रगन्तः। कर्मणि किम्? रथेन यातो रथयातः ॥ **गतिरनन्तरः**। ६। २। ४९॥ कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या ॥ थाथेत्यस्यापवादः। पुरोहितम्। अनन्तरः किम्? अभ्युद्धृतः। कारकपूर्वपदस्य तु सतिशिष्टस्थाथादिस्वर एव। दूरादागतः ॥ **तादौ च निति कृत्यतौ** ।६।२।५०॥ तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या ॥ अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ। सङ्गतिं गोः। कृत्स्वरापवादः। तादौ किम्? प्रजल्पाकः। निति किम्? प्रकर्ता। तृजन्तः। अतौ किम्? आगन्तुः ॥ **तवै चान्तश्च युगपत्** ।६। २।५१॥ तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् ॥ अन्वेतवा उ। कृत्स्वरापवादः ॥ **अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये**। ६। २। ५२॥ अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या ॥ ये पराञ्चस्तान्। अनिगन्त इति किम्? प्रत्यञ्चो यन्तु। कृत्स्वरात्परत्वादयमेव। जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः। वप्रत्यये किम्? उदञ्चनम् ॥ **न्यधी च**। ।६।२।५३॥ वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या ॥ न्यङ्ङुत्तानः। उदात्तस्वरितयोर्यण इति अञ्चतेरकारः स्वरितः। अध्यङ् ॥ **ईषदन्यतरस्याम्**। ६। २। ५४॥ ईषत्कडारः। ईषदित्ययमन्तोदात्तः। ईषद्भेद इत्यादौ कृत्स्वर एव ॥ **हिरण्यपरिमाणं धने**।

1 केचित्तु यस्य समासस्येति वदन्ति ॥

।६।२।५५ ॥ सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने ॥ द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णं तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव । हिरण्यं किम् ? प्रस्थधनम् । परिमाणं किम् ? काञ्चनधनम् । धने किम् ? निष्कमाला ॥ **प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ ।६।२।५६ ॥** प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे ॥ प्रथमवैयाकरणः । सम्प्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरमजन्तः । अचिरेति किम् ? प्रथमो वैयाकरणः ॥ **कतरकतमौ कर्मधारये ।६।२।५७ ॥** वा प्रकृत्या ॥ कतरकठः । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥ **आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ।६।२।५८ ॥** आर्यकुमारः । आर्यब्राह्मणः । आर्यो ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । आर्यः किम् ? परमब्राह्मणः । ब्राह्मणादीति किम् ? आर्यक्षत्रियः । कर्मधारय इत्येव ॥ **राजा च । ६।२।५९ ॥** ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या कर्मधारये ॥ राजब्राह्मणः । राजकुमारः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **षष्ठी प्रत्येनसि । ६ । २ । ६० ॥** षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या ॥ राजप्रत्येनाः । षष्ठी किम् ? अन्यत्र न ॥ **क्ते नित्यार्थे ।६।२।६१ ॥** क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या ॥ नित्यप्रहसितः । काला इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्दस्त्यबन्त आद्युदात्तः । हसित इति थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थे किम् ? मुहूर्तप्रहसितः ॥ **ग्रामः शिल्पिनि । ६ । २ । ६२ ॥** वा प्रकृत्या ॥ ग्रामनापितः । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्रामः किम् ? परमनापितः । शिल्पिनि किम् ? ग्रामरथ्या ॥ **राजा च प्रशंसायाम् ।६।२।६३ ॥** शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या ॥ राजनापितः । राजकुलालः । प्रशंसायां किम् ? राजनापितः । शिल्पिनि किम् ? राजहस्ती ॥ **आदिरुदात्तः ।६।२।६४ ॥** अधिकारोऽयम् ॥ **सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे ।६।२।६५॥** सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे ॥ देयं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदिका । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः । कारनाम्नि चेत्यलुक् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यं याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति । धर्म्येति किम् ? स्तम्बेरमः । अहरणे किम् ? वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्दीयते तद्धरणमित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यत इत्यहरण इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिध्यति ॥ **युक्ते च । ६ । २ ।६६ ॥** युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् ॥ गोबल्लवः । कर्तव्ये तत्परो युक्तः ॥ **विभाषाऽध्यक्षे । ६ । २।६७ ॥** गवाध्यक्षः ॥ **पापं च शिल्पिनि । ६ । २ । ६८ ॥** पापनापितः । पापाणके इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् षष्ठीसमासे न ॥ **गोत्राऽन्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ।६।२।६९॥** भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्तेवासी—कुमारीदाक्षाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते ते एवं

क्षिप्यन्ते । भिक्षामाणवः । भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः । भयब्राह्मणः । भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते । गोत्रादिषु किम् ? दासीश्रोत्रियः । क्षेपे किम् ? परमब्राह्मणः ॥ **अङ्गानि मैरेये । ६ । २ । ७० ॥** मद्यविशेषो मैरेयः ॥ मधुमैरेयः । मधुविकारस्य तस्य मध्वङ्गम् । अङ्गानि किम् ? परममैरेयः । मैरेये किम् ? पुष्पासवः ॥ **भक्ताख्यास्तदर्थेषु ।६।२।७१ ॥** भक्तमन्नम् । भिक्षाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोऽन्नविशेषाः । भक्ताख्याः किम् ? समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते । तदर्थेषु किम् ? भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयम् । अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥ **गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ।६।२।७२ ॥** धान्यगवः । गोबिडालः । तृणसिंहः । सक्तुसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमाने किम् ? परमसिंहः ॥ **अके जीविकार्थे । ६ । २ । ७३ ॥** दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । नित्यं क्रीडेति समासः । अके किम् ? रमणीयकर्ता । जीविकार्थे किम् ? इक्षुभक्षिकां मे धारयसि ॥ **प्राचां क्रीडायाम् । ६ । २।७४ ॥** प्राग्देशवाचिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् ॥ उद्दालकपुष्पभञ्जिका । संज्ञायामिति ण्वुल् । प्राचां किम् ? जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायां किम् ? तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये ण्वुल् ॥ **अणि नियुक्ते । ६ । २ । ७५ ॥** अण्णन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् ॥ छत्रधारः । नियुक्ते किम् ? काण्डलावः ॥ **शिल्पिनि चाऽकृञः । ६ । २ । ७६ ॥** शिल्पिवाचिनि समासे अण्णन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदण् कृञः परो न भवति ॥ तन्तुवायः । शिल्पिनि किम् ? काण्डलावः । अकृञः किम् ? कुम्भकारः ॥ **संज्ञायां च । ६ । २ । ७७॥** अण्णन्ते परे ॥ तन्तुवायो नाम कृमिः । अकृञ इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥ **गोतन्तियवं पाले । ६ । २ । ७८ ॥** गोपालः । तन्तिपालः । अनियुक्तार्थो योगः । गो इति किम् ? गोरक्षः ॥ **णिनि । ६ । २ । ७९ ॥** पुष्पहारी ॥ **उपमान शब्दार्थप्रकृतावेव । ६ । २ ।८०॥** उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम् ॥ उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । उपमानग्रहणस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ किम् ? वृकवञ्ची । प्रकृतिग्रहणं किम् ? प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गर्दभोच्चारी ॥ **युक्तारोह्यादयश्च । ६ । २ । ८१ ॥** आद्युदात्ताः ॥ युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता ॥ **दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे । ६ । २ । ८२ ॥** कुटीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः ॥ **अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ।६ । २ । ८३ ॥** बह्वचः पूर्वस्यान्त्यात्पूर्वपदमुदात्तं जे उत्तरपदे ॥ उपसरजः । आमलकीजः । बह्वचः किम् ? दग्धजानि तृणानि ॥ **ग्रामेऽनिवसन्तः ।६।२।८४ ॥** ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् तच्चेन्निवसद्वाचि न ॥ मल्लग्रामः ।

१ युक्तारोही, आगतरोही, आगतरोधी, आगतयोधी, आगतवञ्चा, आगतनन्दी, आगतप्रहारी, आगतमत्स्यः, क्षीरहोता, भगिनीभर्ता, ग्रामगोधुक्, अश्वत्रिरात्रः, व्युष्टिरात्रः, गर्गत्रिरात्रः, गणपादः, एकाशीतिपाद्, पात्रेसमितादयश्च । इति युक्तारोह्यादयः । आकृतिगणोऽयम् । तेन अधिकशतवर्षं इत्यादि ॥

ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । अनिवसन्तः किम्? दाक्षिग्रामः । दाक्षिनिवासः ॥ **घोषादिषु च । ६ ।२।८५ ॥** दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिह्रदः ॥ **छात्र्यादयः शालायाम् । ६ । २ । ८६ ॥** छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसक इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् ॥ **प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् । ६ । २ । ८७ ॥** प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ इन्द्रप्रस्थः । अवृद्धं किम् ? दाक्षिप्रस्थः । अकर्क्यादीनामिति किम्? कर्कीप्रस्थः । मकरीप्रस्थः ॥ **मालादीनां च ।६।२ ।८८॥** वृद्धयर्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः ॥ **अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम् । ६ । २ । ८९ ॥** नगरे परे महन्नवन्वर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचां न ॥ ब्रह्मनगरम् । अमेति किम्? महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचां किम्? कार्तिकनगरम् ॥ **अर्मे चाऽवर्णं द्व्यच् त्र्यच् ।६।२। ९० ॥** अर्मे परे द्व्यच् त्र्यच् पूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तम् ॥ गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । अवर्णं किम्? बृहदर्मम् । द्व्यच् त्र्यच् किम्? कपिञ्जलार्मम् । अमहन्नवन्नित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ॥ **न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम् । ६ । २ । ९१ ॥** अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि ॥ भूतार्मम् । अधिकार्मम् । सञ्जीवार्मम् । मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मार्मम् । कज्जलार्मम् ॥ **आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् * ॥** दिवोदासाय दाशुषे ॥ **अन्तः ।६।२।९२॥** अधिकारोऽयम् ॥ प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् ॥ **सर्वं गुणकार्त्स्न्ये । ६ । २ । ९३ ॥** सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥ सर्वश्वेतः । सर्वमहान् । सर्वं किम्? परमश्वेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकार्त्स्न्ये वर्तते । गुणेति किम्? सर्वसौवर्णः । कार्त्स्न्ये किम्? सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः ॥ **संज्ञायां गिरिनिकाययोः ।६। २ । ९४ ॥** एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् ॥ अञ्जनागिरिः । मौण्डिनिकायः । संज्ञायां किम्? परमगिरिः । ब्राह्मनिकायः ॥ **कुमार्यां वयसि । ६ । २ । ९५ ॥** पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥ वृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः पुंसा सहासंप्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः । तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव । वयसि किम्? परमकुमारी ॥ **उदकेऽकेवले । ६ । २ । ९६ ॥** अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् ॥ गुडोदकम् । स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः । स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः । अकेवले किम्? शीतोदकम् ॥ **द्विगौ क्रतौ ।६ । २ । ९७ ॥** द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् ॥ गर्गत्रिरात्रः । द्विगौ किम्? अतिरात्रः । क्रतौ किम्? बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः ॥ **सभायां नपुंसके । ६ । २ । ९८ ॥** सभायां परतो

---

१ घोष, कट, वल्लभ, ह्रद, बदरी, पिङ्गल, पिशङ्ग, माला, रक्षा, शाला, कूटशाल्मला, अश्वत्थ, तृण, शिल्पी, मुनि, प्रेक्षा । इति घोषादिः ॥ २ छात्रि, पेलि, भाण्डि, व्याडि, आखण्डि, आघाटि, गोमि । इति छात्र्यादिः ॥ ३ कर्की, मघ्री, मकरी, कर्कन्धू, शमी, करीर, कन्दुक, कवल, बदर, शोण । इति कर्क्यादिः ॥ ४ माला. शाला. द्राक्षा. क्षामा. काञ्ची. एक. काम. दिवोदास. वध्र्यश्व । इति मालादिराकृतिगणः ॥

नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् ॥ गोपालसभम्। स्त्रीसभम्। सभायां किम्? ब्राह्मणसेनम्। नपुंसके किम्? राजसभा। प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणान्नेह–रमणीयसभम् ब्राह्मणकुलम्। **पुरे प्राचाम्। ६। २। ९९॥** देवदत्तपुरम्। नान्दीपुरम्। प्राचां किम्? शिवपुरम्॥ **अरिष्टगौडपूर्वे च। ६। २। १००॥** पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वसमासे पूर्वमन्तोदात्तम्॥ अरिष्टपुरम्। गौडपुरम्। पूर्वग्रहणं किम्? इहापि यथा स्यात्। अरिष्टाश्रितपुरम्। गौडभृत्यपुरम्। **न हास्तिनफलकमार्देयाः। ६। २। १०१॥** पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि॥ हास्तिनपुरम्। फलकपुरम्। मार्देयपुरम्। मृदेरपत्यमिति शुभ्रादित्वाड्ढक्॥ **कुसूलकूपकुम्भशालं बिले।६।२।१०२॥** एतान्यन्तोदात्तानि बिले परे॥ कुसूलबिलम्। कूपबिलम्। कुम्भबिलम्। शालबिलम्। कुसूलादि किम्? सर्पबिलम्। बिलेति किम्? कुसूलस्वामी॥ **दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु। ६। २। १०३॥** दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु॥ पूर्वेषुकामशमी। अपरकृष्णमृत्तिका। जनपद–पूर्वपञ्चालाः। आख्यान–पूर्वयायातम्। पूर्वचानराटम्। शब्दग्रहणं कालवाचिदिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम्॥ **आचार्योपसर्जनाऽन्तेवासिनि। ६। २। १०४॥** आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति॥ पूर्वपाणिनीयाः। आचार्येति किम्? पूर्वान्तेवासी। अन्तेवासिनि किम्? पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम्॥ **उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च।६।२।१०५॥** उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति॥ सर्वपाञ्चालकः। अपरपाञ्चालकः। अधिकारग्रहणं किम्? सर्वमासः। सर्वकारकः॥ **बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्।६।२ १०६॥** बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात्॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः। विश्वकर्मा। विश्वदेवः। आविश्वदेवं सत्पतिम्। बहुव्रीहौ किम्? विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवाः। संज्ञायां किम्? विश्वदेवः। प्रागव्ययीभावाद्बहुव्रीह्यधिकारः॥ **उदराश्वेषुषु।६।२।१०७॥** संज्ञायामिति वर्तते॥ वृकोदरः। हर्यश्वः। महेषुः॥ **क्षेपे ६।२।१०८॥** उदराश्वेषुषु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम्॥ घटोदरः। कटुकाश्वः। चलाचलेषुः। अनुदर इत्यत्र नञ्सुभ्यामिति भवति विप्रतिषेधेन॥ **नदी बन्धुनि। ६। २। १०९॥** बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ॥ गार्गीबन्धुः। नदी किम्? ब्रह्मबन्धुः। ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः। बन्धुनि किम्? गार्गीप्रियः॥ **निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्। ६। २। ११०॥** निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा॥ प्रधौतपादः। निष्ठा किम्? प्रसेवकमुखः। उपसर्गपूर्वं किम्? शुष्कमुखः॥ **उत्तरपदाऽऽदिः।६।२।१११॥** उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या भगालमित्यवधिकः॥ **कर्णो वर्णलक्षणात्। ६। २। ११२॥** वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ॥ शुक्लकर्णः। शङ्कुकर्णः। कर्णः किम्? श्वेतपादः। वर्णलक्षणात्किम्। शोभनकर्णः॥ **संज्ञौपम्ययोश्च।६।२।११३॥** कर्ण आद्युदात्तः॥ मणिकर्णः। औपम्ये–गोकर्णः॥ **कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च। ६। २। ११४॥** संज्ञौपम्ययोर्बहु-

व्रीहौ ॥ शितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः । सुग्रीवः । नाडीजङ्घः । औपम्ये—खरकण्ठः । गोपृष्ठः । अश्वग्रीवः । गोजङ्घः ॥ **शृङ्गमवस्थायां च ।६।२।११५ ॥** शृङ्गशब्दोऽवस्थायां संज्ञोपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ ॥ उद्गतशृङ्गः । द्व्यङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था । संज्ञायाम्—ऋष्यशृङ्गः । उपमायाम्—मेषशृङ्गः । अवस्थेति किम् ? स्थूलशृङ्गः ॥ **नञो जरमरमित्रमृताः ।६।२।११६ ॥** नञः परा एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ ॥ न मे जरा अजरम् । अमरम् । अमित्रमर्दय । श्रवो देवेष्वमृतम् । नञः किम् ? ब्राह्मणमित्रः । जेति किम् ? अशत्रुः ॥ **सोर्मनसी अलोमोषसी ।६।२।११७ ॥** सोः परं लोमोषसी वर्जयित्वा मन्नन्तमसन्तं चाद्युदात्तं स्यात् ॥ नञ्सुभ्यामित्यस्यापवादः । सुयुजः । स नो वक्षदनिमानः सुवत्मा सुब्रह्मा । शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । सुपेशसस्करति । सोः किम् ? कृतकर्मा । मनसी किम् ? सुराजा । अलोमोषसी किम् ? सुलोमा । सूषाः । कपि तु परत्वात्कपि पूर्वमिति भवति । सुकर्मकः । सुस्रोतस्कः ॥ **क्रत्वादयश्च ।६।२।११८ ॥** सोः परे आद्युदात्ताः स्युः ॥ साम्राज्याय सुक्रतुः । सुप्रतीकाः । सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ **आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि । ६ । २ । ११९ ॥** यदाद्युदात्तं द्व्यच् तत्सोरुत्तरं बहुव्रीहावाद्युदात्तम् ॥ अधा स्वश्वाः । सुरथाँ आतिथिग्वे । नित्स्वरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ । आद्युदात्तं किम् ? या सुबाहुः । द्व्यच् किम् ? सुगुरसत्सुहिरण्यः । हिरण्यशब्दस्त्र्यच् ॥ **वीरवीर्यौ च ।६।२। १२० ॥** सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ ॥ सुवीरेण रयिणा । सुवीर्यस्य गोमतः । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं । नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वेणैव सिद्धं स्यात् ॥ **कूलतीरतूलमूलशालाऽक्षसमव्ययीभावे । ६ । २ । १२१ ॥** उपकूलम् । उपतीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशालम् । उपाक्षम् । सुषमम् । निषमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते । कूलादिग्रहणं किम् ? उपकुम्भम् । अव्ययीभावे किम् ? परमकूलम् ॥ **कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ । ६ । २ । १२२ ॥** द्विकंसः । द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । द्विगौ किम् ? परमकंसः ॥ **तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ।६।२। १२३ ॥** शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम् ॥ ब्राह्मणशालम् । तत्पुरुषे किम् ? दृढशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायां किम् ? ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् ? ब्राह्मणशाला ॥ **कन्था च ।६।२।१२४ ॥** तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम् ॥ सौशमिकन्थम् । अह्वरकन्थम् । नपुंसके किम् ? दाक्षिकन्था ॥ **आदिश्चिहणादीनाम् ।६।२।१२५ ॥** कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः ॥ चिहणकन्थम् । मदुरकन्थम् । आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम् ॥ **चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ।६।२।१२६ ॥** चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि ॥ पुत्रचेलम् । नगर-

---

१ क्रतु, दृशीक, प्रतीक, प्रतूर्ति, हव्य, भव्य, भग । इति क्रत्वादिः ॥ २ चिहण, मदुर, मद्रुमर, वैतुल, पटत्क, वैडालकर्णक, वैडालिकर्णि, कुक्कुट, चिक्कण, चित्कण । इति चिहणादिः ।

खटम्। दधिकटुकम्। प्रजाकाण्डम्। चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा। व्याघ्रादित्वात्समासः। गर्हायां किम्? परमचेलम्॥ **चीरमुपमानम्।६।२।१२७॥** वस्त्रचीरम्। कम्बलचीरम्। उपमानं किम्? परमचीरम्॥ **पललसूपशाकं मिश्रे।६।२।१२८॥** घृतपललम्। घृतसूपः। घृतशाकम्॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासः। मिश्रे किम्? परमपललम्॥ **कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम्।६।२।१२९॥** आद्युदात्तास्तत्पुरुषे॥ दाक्षिकूलम्। शाण्डिसूदम्। दाण्डायनस्थलम्। दाक्षिकर्षः। ग्रामसंज्ञा एताः। संज्ञायाम् किम्? परमकूलम्॥ **अकर्मधारये राज्यम्।६।२।१३०॥** कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम्॥ ब्राह्मणराज्यम्। अकेति किम्? परमराज्यम्॥ **चेलराज्यादिस्वराद्व्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन** *॥ कुचेलम्। कुराज्यम्॥ **[1]वर्ग्यादयश्च।६।२।१३१॥** अर्जुनवर्ग्यः। वासुदेवपक्ष्यः। अकर्मधारय इत्येव। परमवर्ग्यः। वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः॥ **पुत्रः पुम्भ्यः।६।२।१३२॥** पुम्शब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे॥ दाशकिपुत्रः। माहिषपुत्रः। पुत्रः किम्? कौनटिमातुलः। पुम्भ्यः किम्? दाक्षीपुत्रः॥ **नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः।६।२।१३३॥** एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः॥ आख्याग्रहणात्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम्। आचार्यपुत्रः। उपाध्यायपुत्रः। शाकटायनपुत्रः। राजपुत्रः। ईश्वरपुत्रः। नन्दपुत्रः। ऋत्विक्पुत्रः। याजकपुत्रः। होतुःपुत्रः। संयुक्ताः सम्बन्धिनः। श्यालपुत्रः। ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवाः। ज्ञातिपुत्रः। भ्रातुष्पुत्रः॥ **[2]चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः।६।२।१३४॥** एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात्पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे॥ मुद्गचूर्णम्। अप्रेति किम्? मत्स्यचूर्णम्॥ **षट् च [3]काण्डादीनि।६।२।१३५॥** अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि॥ दर्भकाण्डम्। दर्भचीरम्। तिलपललम्। मुद्गसूपः। मूलकशाकम्। नदीकूलम्। षट् किम्? राजसूदः। अप्रेति किम्? दत्तकाण्डम्॥ **कुण्डं वनम्।६।२।१३६॥** कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे॥ दर्भकुण्डम्। कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये। वनं किम्? मृत्कुण्डम्॥ **प्रकृत्या भगालम्।६।२।१३७॥** भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या॥ कुम्भीभगालम्। कुम्भीनदालम्। कुम्भीपालम्। मध्योदात्ता एते। प्रकृत्येत्यधिकृतमन्त इति यावत्॥ **शितेर्नित्याऽबह्वज्बहुव्रीहावभसत्।६।२।१३८॥** शितेः परं नित्याबह्वच्कं प्रकृत्या॥ शितिपादः। शित्यंसः। पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। अंसशब्दः प्रत्ययस्य नित्त्वात्। शितेः किम्? दर्शनीयपादः। अभसत्किम्? शितिभसत्। शितिराद्युदात्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयं योगः॥ **गतिकारकोपपदात्कृत्।६।२।१३९॥** एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे॥ प्रकारकः। प्रहरणम्। शोणाधृष्णू

---

१ दिगादिषु वर्गे इत्येवमादयो ये पठितास्ते कृतयदन्ता वर्ग्यादयः। २ चूर्ण, करिष, करीष, शाकिन, शाटक, द्राक्षा, तूस्त, कुन्दम, दलप, चमसी, चक्कन, चौल। इति चूर्णादिः। ३ काण्ड, चीर, पलल, सूप, शाक, कूल। इति काण्डादिः।

नृवाहसा । इध्मप्रव्रश्चनः । उपपदात्—उच्चैःकारम् । ईषत्करः । गतीति किम् ? देवस्य कारकः । शेषे षष्ठी । कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । प्रपचतितरामित्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृते आम् । तत्र सतिशिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके । प्रपचतिदेश्यार्थं तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये ॥ **उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । ६ । २ । १४० ॥** एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या ॥ वनस्पतिं वन आ । बृहस्पतिं यः । बृहच्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते । हर्षया शचीपतिम् । शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्तः शचीशब्दः । शचीभिर्न इति दर्शनात् । तनूनपादुच्यते । नराशंसं वाजिनम् । निपातनाद्दीर्घः । शुनःशेपम् ॥ **देवताद्वन्द्वे च ।६। २ । १४१ ॥** उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः ॥ आय इन्द्रावरुणौ । इन्द्राबृहस्पती वयम् । देवता किम् ? प्लक्षन्यग्रोधौ । द्वन्द्वे किम् ? अग्निष्टोमः ॥ **नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु । ६ । २। १४२ ॥** पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न ॥ इन्द्राग्निभ्यां कंवृषणः । अपृथिव्यादौ किम् ? द्यावापृथिवी जनयन् । आद्युदात्तो द्यावा निपात्यते । पृथिवीत्यन्तोदात्तः । सोमारुद्रौ । रोदेर्णिलुक्चेति रगन्तो रुद्रशब्दः । इन्द्रापूषणौ । श्वन्नुक्षन्पूषन्निति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते । शुक्रामन्थिनौ । मन्थिन्निन्नन्तत्वादन्तोदात्तः । उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्यात् द्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् ॥ **अन्तः ।६। २ । १४३ ॥** अधिकारोऽयम् ॥ **थाऽथघञ्क्ताऽजऽबित्रकाणाम् । ६ । २ । १४४ ॥** थ अथ घञ् क्त अच् अप् इत्र क एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तः ॥ प्रभृथस्यायोः । आवसथः । घञ्—प्रभेदः । क्तः—धर्ता वज्री पुरुष्टुतः । पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच्—प्रक्षयः । अप्—प्रलवः । इत्र—प्रलवित्रम् । क—गोवृषः । मूलविभुजादित्वात्कः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥ **सूपमानात् क्तः ।६।२।१४५ ॥** सोरुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम् ॥ ऋतस्य योनौ सुकृतस्य । शशप्लुतः ॥ **संज्ञायामनाचितादीनाम्[2] । ६ । २ । १४६ ॥** गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन्वर्जयित्वा ॥ उपहूतः शाकल्यः । दरिजग्धः कौण्डिन्यः । अनेति किम् । आचितम् । आस्थापितम् ॥ **प्रवृद्धादीनां[3] च ।६। २ । १४७ ॥** एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् ॥ प्रवृद्धः । प्रयुक्तः । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिगणोऽयम् ॥ **कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि । ६ । २ । १४८ ॥** संज्ञायामन्त उदात्तः ॥ देवदत्तः । विष्णुश्रुतः । कारकात्किम् ? सम्भूतः । दत्तश्रुतयोः किम् ? देवपालितः । अस्मान्नियमादत्र संज्ञायामनेति न । तृतीयाकर्मणीति तु भवति । एव किम् । कारकावधारणं यथा स्यात् दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अका-

---

१ वनस्पतिः, बृहस्पतिः, शचीपतिः, तनूनपात्, नराशंसः, शुनःशेपः, शण्डामर्कौ, तृष्णावरूत्री, लम्बाविश्ववयसौ, मर्मृत्युः । इति वनस्पत्यादिः । २ आचित, पर्याचित, आस्थापित, परिगृहीत, निरुक्त, प्रतिपन्न, अपश्लिष्ट, प्रश्लिष्ट, उपहित, उपस्थित, संहितागवि । इत्याचितादिः । ३ प्रवृद्धं यानम्, प्रवृद्धो वृषलः, प्रयुतासूष्णवः, आकर्षेऽवहितः । अवहितो भोगेषु, खट्वारूढः । कविशस्तः । इति प्रवृद्धादिः । आकृतिगणोऽयम् । प्रवृद्धो वृषकृतो रथ इत्यादि ।

रकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति । संश्रुतः । आशिषि किम् ? देवैः खाता देवखाता । आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टो नियमः । तेनानाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न । शङ्खविशेषस्य संज्ञेयम् । तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥ **इत्थम्भूतेन कृतमिति च । ६ । २ । १४९ ॥** इत्थम्भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥ सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाभूतप्रादुर्भाव एव । तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति । तृतीयाकर्मणीत्यस्यापवादः ॥ **अनो भावकर्मवचनः । ६ । २ । १५० ॥** कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं कर्मवचनं चान्तोदात्तम् ॥ पयःपानं सुखम् । राजभोजनाः शालयः । अनः किम् ? हस्तादायः । भेति किम् ? दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकात्किम् । निदर्शनम् ॥ **मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः । ६ । २ । १५१ ॥** कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे ॥ कृत्स्वरापवादः । रथवर्त्म । पाणिनिकृतिः । छन्दोव्याख्यानम् । राजशयनम । राजासनम् । अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः । गोक्रीतः । कारकात्किम् ? प्रभूतौ सङ्गतिम् । अत्र तादौ च नितीति स्वरः ॥ **सप्तम्याः पुण्यम् ।६।२।१५२ ॥** अन्तोदात्तम् ॥ अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्राप्तम् । सप्तम्याः किम् ? वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् ॥ **ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ।६।२।१५३ ॥** माषोनम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम् । अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थः । ऊनशब्देन त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ **मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ । ६ । २ । १५४ ॥** पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः ॥ तिलमिश्राः । सर्पिर्मिश्राः । मिश्रं किम् ? गुडधानाः । अनुपसर्गं किम् ? तिलसंमिश्राः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम् । असन्धौ किम् ? ब्राह्मणमिश्रो राजा ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः ॥ **नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः । ६ । २।१५५ ॥** सम्पाद्याद्यर्थतद्धितान्ता नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः ॥ कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकम् । न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकम् ॥ छेदमर्हति छैदिकः । न छैदिकोऽच्छैदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽवत्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति असान्तापिकः । नञः किम् ? गर्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेधे किम् ? गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादित्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादि मुखमिति । संपेति किम् ? पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । न पाणिनीयः अपाणिनीयः । तद्धिताः किम् ? वोढुमर्हति वोढा । न वोढाऽवोढा ॥ **ययतोश्चातदर्थे ।६।२।१५६ ॥** ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात्परस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ पाशानां समूहः पाश्या न पाश्या अपाश्या । अदन्त्यम् ।

---

१ याजकादयः षष्ठीसमासे उक्ताः ।

अतदर्थे किम् ? अपाद्यम् । तद्धितः किम् ? अदेयम् । गुणप्रतिषेधे किम् ? दन्त्यादन्यददन्त्यम् । तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति । नेह—अवामदेव्यम् ॥ **अच्कावशक्तौ । ।६।२।१५७ ॥** अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् ॥ अपचः । पक्तुं न शक्तः । अविलिखः । अशक्तौ किम् ? अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेधे इत्येव । अन्योऽयं पचादपचः ॥ **आक्रोशे च ।६।२।१५८ ॥** नञः परावच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे ॥ अपचो जाल्मः । पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते । अविक्षिपः ॥ **संज्ञायाम् । ६ ।२।१५९ ॥** नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे ॥ अदेवदत्तः ॥ **कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च । ६ ।२।१६० ॥** नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः ॥ अकर्तव्यः । उक—अनागामुकः । इष्णुच्—अनलङ्करिष्णुः । इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचो द्व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अनाढ्यम्भविष्णुः । चार्वादिः[1] । अचारुः । असाधुः ॥ राजाह्नोश्छन्दसि ॥ अराजा । अनहः । भाषायां नञः स्वर एव ॥ **विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु । ६ । २ । १६१ ॥** तृन्—अकर्ता । अन्न—अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि । पक्षे अव्ययस्वरः ॥ **बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ।६।२।१६२ ॥** एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः ॥ इदं प्रथममस्य स इदम्प्रथमः । एतद्द्वितीयः । तत्पञ्चमः । बहुव्रीहौ किम् ? अनेन प्रथम इदंप्रथमः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । इदमेतत्तद्भ्यः किम् ? यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः किम् ? तानि बहून्यस्य तद्बहुः । क्रियागणने किम् ? अयं प्रथमः प्रधानं येषां ते इदम्प्रथमाः । द्रव्यगणनमिदम् । गणने किम् ? अयं प्रथम एषां ते इदम्प्रथमाः इदम्प्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम् । इदम्प्रथमकः । बहुव्रीहावित्यधिकारो वनं समास इत्यतः प्राग्बोध्यः ॥ **संख्यायाः स्तनः । ६।२।१६३ ॥** बहुव्रीहावन्तोदात्तः ॥ द्विस्तना । चतुःस्तना । संख्यायाः किम् ? दर्शनीयस्तना । स्तनः किम् । द्विशिराः ॥ **विभाषा छन्दसि । ६ । २ । १६४ ॥** द्विस्तनां करोति ॥ **संज्ञायां मित्राजिनयोः ।६।२।१६५ ॥** देवमित्रः । कृष्णाजिनम् । संज्ञायां किम् ? प्रियमित्रः ॥ **ऋषिप्रतिषेधो मित्रे * ॥** विश्वामित्र ऋषिः ॥ **व्यवायिनोऽन्तरम् । ६ । २ । १६६ ॥** व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम् ॥ वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । व्यवायिनः किम् ? आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः ॥ **मुखं स्वाङ्गम् ।६।२।१६७ ॥** गौरमुखः । स्वाङ्गं किम् ? दीर्घमुखा शाला ॥ **नाऽव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः । ६ । २ । १६८ ॥** उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ॥ **निष्ठापमाना-**

---

[1] चारु, साधु, यौधिकि, अनङ्गमेजय, वदान्य, अकस्मात्, "वर्तमान, वर्धमान, त्वरमाण, ध्रियमाण, क्रियमाण, रोचमान, शोभमानाः संज्ञायाम्" विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते, गृहपति, गृहपतिक, राजाह्नोश्छन्दसि । इति चार्वादिः ॥

दन्यतरस्याम् ।६।२।१६९॥ निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वान्तोदात्तं बहुव्रीहौ ॥ प्रक्षालितमुखः । पक्षे निष्ठोपसर्गेति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । उपमानम्—सिंहमुखः ॥ **जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः** । ६।२।१७० ॥ सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । जातिकालेति किम् ? पुत्रजातः । अनाच्छादनात्किम् ? वस्त्रच्छन्नः । अकृतेति किम् ? कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः ॥ **वा जाते** ।६।२।१७१ ॥ जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः ॥ दन्तजातः । मासजातः ॥ **नञ्सुभ्याम्** ।६।२।१७२ ॥ बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम् ॥ अव्रीहिः । सुमाषः ॥ **कपि पूर्वम्** । ६ । २ । १७३ ॥ नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे ॥ अब्रह्मबन्धुकः । सुकुमारीकः ॥ **ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्** । ६ । २।१७४ ॥ ह्रस्वान्तोत्तरपदसमासेऽन्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ ॥ अव्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्वमित्यनुवर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वपदमुदात्तं न कपि पूर्वमिति । अज्ञकः । कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥ **बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि** । ६ । २ । १७५ ॥ उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्येव स्वरः स्यात् ॥ बहुव्रीहिकः । बहुमित्रकः । उत्तरपदेति किम् ? बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः ॥ **न गुणादयोऽवयवाः** ।६।२।१७६ ॥ अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ता बहुव्रीहौ ॥ बहुगुणा रज्जुः । बह्वक्षरं पदम् । बह्वध्यायः । गुणादिराकृतिगणः । अवयवाः किम् ? बहुगुणो द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ॥ **उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु** ।६।२।१७७ ॥ प्रपृष्ठः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात्किम् ? दर्शनीयपृष्ठः । स्वाङ्गं किम् ? प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवं किम् ? उद्बाहुः । अपर्शु किम् ? विपर्शुः ॥ **वनं समासे** । ६ । २। १७८ ॥ समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् ॥ तस्येदिमे प्रवणे ॥ **अन्तः** ।६।२।१७९ ॥ अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् ॥ अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गार्थमिदम् ॥ **अन्तश्च** । ६ । २ । १८० ॥ उपसर्गादन्तःशब्दोऽन्तोदात्तः ॥ पर्यन्तः । समन्तः ॥ **न निविभ्याम्** । ६ । २ । १८१ ॥ न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितः ॥ **परेरभितोभावि मण्डलम्** । ६ । २ । १८२ ॥ परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं चान्तोदात्तम् ॥ परिकूलम् । परिमण्डलम् ॥ **प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम्** ।६।२।१८३ ॥ प्रगृहम् । अस्वाङ्गं किम् ? प्रपदम् ॥ **निरुदकादीनि च** । ६ । २ ।

---

१ सुख, दुःख, कृच्छ्र, अस्र, अलीक, प्रतीप, करुण, कृपण, तृप्र, सोढ । इति सुखादिः ॥ २ गुण, अक्षर, अध्याय, सूक्त, छन्दोनाम । इति गुणादिराकृतिगणः ॥ ३ निरुदक, निरुपल निर्मक्षिक, निर्मशक, निष्फालक, निष्कालिक, निष्पेष, दुस्तरीप, निस्तरीप, निस्तरीक, निरजिन, उदजिन, उपाजिन, परेर्हस्तपादकेशकर्षाः । निरुदकादिराकृतिगणः ॥

१८४ ॥ अन्तोदात्तानि ॥ निरुदकम् । निरुपलम् ॥ **अभेर्मुखम् ।६।२।१८५ ॥** अभिमुखम् । उपसर्गात्स्वाङ्गमिति सिद्धे बहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखा शाला ॥ **अपाच्च । ६ । २ । १८६ ॥** अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **स्फिगपूतवीणाऽञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च । ६ । २ । १८७ ॥** अपादिमान्यन्तोदात्तानि ॥ अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अञ्जस्-अपाञ्जः । अध्वन्-अपाध्वा । उपसर्गादध्वन इत्यस्याभावे इदम् । एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे । अपकुक्षिः । सीरनाम-अपसीरम् । अपहलम् । नाम-अपनाम ॥ स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च ॥ **अधेरुपरिस्थम् ।६।२। १८८ ॥** अध्यारूढो दन्तोऽधिदन्तः । दन्तस्योपरि जातो दन्तः । उपरिस्थं किम् ? अधिकरणम् ॥ **अनोरप्रधानकनीयसी ।६। २ । १८९ ॥** अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् ॥ अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् । अप्रेति किम् ? अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः ॥ **पुरुषश्चाऽन्वादिष्टः ।६।२।१९० ॥** अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः ॥ अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टः किम् ? अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ॥ **अतेरकृत्पदे ।६। २ । १९१ ॥** अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः ॥ अत्यङ्कुशो नागः । अतिपदा गायत्री । अकृत्पदे किम् । अतिकारः । **अतेर्धातुलोप इति वाच्यम् *** ॥ इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः कारुमतिकारुकः ॥ **नेरनिधाने ।६।२।१९२ ॥** निधानमप्रकाशता ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः । निमूलम् । न्यक्षम् । अनिधाने किम् ? निहितो दण्डो निदण्डः ॥ **प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ।६।२।१९३ ॥** प्रतेः परेंऽश्वादयोऽन्तोदात्ताः ॥ प्रतिगतोंऽशुः प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच् ॥ **उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः ।६।२।१९४ ॥** उपात्परं यत् द्व्यच्कमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा ॥ उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् । अगौरादयः किम् ? उपगौरः । उपतैषः । तत्पुरुषे किम् ? उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः ॥ **सोरवक्षेपणे ।६।२।१९५ ॥** सुप्रत्यवसितः । सुरत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा असूयया तयाभिधानात् । सोः किम् ? कुब्राह्मणः । अवक्षेपणे किम् ? सुवृषणम् ॥ **विभाषोत्पुच्छे ।६ । २ । १९६ ॥** तत्पुरुषे ॥ उत्क्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयतेः एरच् उत्पुच्छस्तदा थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र विभाषा । तत्पुरुषे किम् ? उदस्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः ॥ **द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ । ६ । २ । १९७ ॥** आभ्यां परेष्वेष्वन्तोदात्तो वा ॥ द्विपाच्चतुष्पाच्च रथाय । त्रिपादूर्ध्वः । द्विदन् त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम् । मूर्ध-

---

१ अंशु जन, राजन्, उष्ट्र, खेटक, अजिर, आर्द्रा, श्रवण, कृत्तिका, अर्धपुर इत्यंश्वादिः ॥ २ गौर, तैष, तैल, लेट, लोट, जिह्वा, कृष्ण, कन्या, गुध, कल्प, पाद, इति गौरादिः ॥

न्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्दः। तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्त अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति। यद्यपि च समासान्तः क्रियते तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव। द्विमूर्धः। त्रिमूर्धः। द्वित्रिभ्यां किम्? कल्याणमूर्धा। बहुव्रीहौ किम्? द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा॥ **सक्थं चाऽक्रान्तात्** ।६।२।१९८॥ गौरसक्थः। श्लक्ष्णसक्थः। अक्रान्तात्किम्? चक्रसक्थः। समासान्तस्य षचश्चित्त्वान्नित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति॥ **परादिश्छन्दसि बहुलम्** ।६।२।१९९॥ छन्दसि परस्य सक्थशब्दस्यादिरुदात्तो वा॥ अजिसक्थमालभेत। अत्र वार्तिकम्॥ **परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते। पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं यतः** *॥ इति। परादिः। तुविजाता उरुक्षया। परान्तः। नि येन मुष्टिहत्यया। यन्निचक्रः। पूर्वान्तः। विश्वायुर्धेहि॥

इति समासस्वरप्रकरणम्।

अथ तिङन्तस्वरप्रकरणम्।

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः।८।१।२७॥ तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः। पचति गोत्रम्। पचति पचति गोत्रम्। एवं प्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायनादयः। कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम्। तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्यं ज्ञेयम्। गोत्रादीनि किम्? पचति पापम्। कुत्सेति किम्? खनति गोत्रं समेत्य कूपम्॥ **तिङ्ङतिङः।८।१।२८॥** अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते॥ अग्निमीळे॥ **न लुट्।८।१।२९॥** लुडन्तं न निहन्यते॥ श्वः कर्ता॥ **निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्।८।१।३०॥** एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते॥ यदग्ने स्यामहं त्वम्। युवा यदीकृथः। कुविदङ्ग आसन्। अचित्तिभिश्चकृमा कच्चित्। पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति॥ **नह प्रत्यारम्भे।८।१।३१॥** नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्॥ प्रतिषेधयुक्तः आरम्भः प्रत्यारम्भः। नह भोक्ष्यसे। प्रत्यारम्भे किम्? नह वैतस्मिन् लोके दक्षिणमिच्छन्ति॥ **सत्यं प्रश्ने।८।१।३२॥** सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने॥ सत्यं भोक्ष्यसे। प्रश्ने किम्? सत्यमिद्वा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम॥ **अङ्गाऽप्रातिलोम्ये।८।१।३३॥** अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्॥ अङ्ग कुरु। अप्रातिलोम्ये किम्? अङ्ग कूजसि वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रतिलोमो भवति॥ **हि च।८।१।३४॥** हियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्॥ आ हि ष्मा याति। आ हि रुहन्तम्॥ **छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्।८।१।३५॥** हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम्॥ अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा

---

१ गोत्र, ब्रुव, प्रवचन, प्रयजन, पवन, यजन, प्रहसन, प्रकथन, प्रत्यायन, प्रचक्षण, विचक्षण, अवरक्षण, स्वाध्याय, भूयिष्ठ, वानाम, इति गोत्रादिः॥

चैनं न युनाति । तिङन्तद्वयमपि न निहन्यते ॥ **यावद्यथाभ्याम् । ८ । १ । ३६ ॥** आभ्यां योगे तिङन्तं नानुदात्तम् ॥ यथाचित्कण्वमावतम् ॥ **पूजायां नानन्तरम् । ८ । १ । ३७ ॥** यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां नानुदात्तम् ॥ यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । पूजायां किम् ? यावद् भुङ्क्ते । अनन्तरं किम् ? यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वेणात्र निघातः प्रतिषिध्यते ॥ **उपसर्गव्यपेतं च । ८ । १ । ३८ ॥** पूर्वेणानन्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत्प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् ॥ **तुपश्यपश्यताऽहैः पूजायाम् । ८ । १ । ३९ ॥** एभिर्युक्तं तिङन्तं न निहन्यते पूजायाम् ॥ आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे ॥ **अहो च । ८ । १ । ४० ॥** एतद्योगे नानुदात्तं पूजायाम् ॥ अहो देवदत्तः पचति शोभनम् ॥ **शेषे विभाषा । ८ । १ । ४१ ॥** अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तं पूजायाम् ॥ अहो कटं करिष्यति ॥ **पुरा च परीप्सायाम् । ८ । १ । ४२ ॥** पुरेत्यनेन युक्तं वानुदात्तं त्वरायाम् ॥ अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् । निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः । परीप्सायां किम् ? न तेन स्म पुराधीयते । चिरातीतेऽत्र पुरा ॥ **नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ।८।१। ४३ ॥** ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुप्रार्थनायाम् ॥ ननु गच्छामि भोः । अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः । नन्विति किम् ? अकार्षीः कटं त्वम् । ननु करोमि । पृष्टप्रतिवचनमेतत् ॥ **किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् । ८ । १ । ४४ ॥** क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् ॥ किं द्विजः पचत्याहोस्विद्गच्छति । क्रियेति किम् ? साधनप्रश्ने मा भूत् । किं भक्तं पचत्यपूपान्वा । प्रश्ने किम् ? किं पठति । क्षेपोऽयम् । अनुपसर्गं किम् ? किं प्रपचति उत प्रकरोति । अप्रतिषिद्धं किम् ? द्विजो न पचति ॥ **लोपे विभाषा ।८ । १ ।४५॥** किमोऽप्रयोगे उक्तं वा ॥ देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति ॥ **एहिमन्ये प्रहासे लृट् । ८ । १ । ४६ ॥** एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लृडन्तं नानुदात्तं क्रीडायाम् ॥ एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे नहि भोक्ष्यसे भुक्तं तत्त्वतिथिभिः । प्रहासे किम् ? एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति सुष्ठु मन्यसे । गत्यर्थलोटा लृडित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः । एहिमन्येयुक्ते प्रहास एव नान्यत्र । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये ॥ **जात्वपूर्वम् । ८ । १ । ४७ ॥** अविद्यमानपूर्व यज्जातु तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् ॥ जातु भोक्ष्यसे । अपूर्वं किम् ? कटं जातु करिष्यसि ॥ **किंवृत्तं च चिदुत्तरम् । ८ । १ । ४८ ॥** अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् ॥ विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं किमो रूपं किंवृत्तम् । कश्चिद् भुङ्क्ते । कतरश्चित् । कतमश्चिद्वा । चिदुत्तरं किम् ? को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव । रामः किञ्चित्पठति ॥ **आहोउताहो चाऽनन्तरम् । ८ । १ । ४९ ॥** आहो उताहो इत्याभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम ॥ आहो उताहो वा भुङ्क्ते । अनन्तरमित्येव । शेषे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वेति किम् ? देव आहो भुङ्क्ते ॥ **शेषे विभाषा । ८ । १ । ५० ॥** आभ्यां युक्तं व्यव-

हितं तिङन्तं वानुदात्तम् ॥ आहो देवः पचति ॥ **गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् । ८ । १ । ५१ ॥** गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लृडपि चेत् ॥ आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यसि । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थे किम्? पच देव ओदनं भोक्ष्यसेऽन्नम् । लोटा किम्? आगच्छेर्दैव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लृट् किम्? आगच्छ देव ग्रामं पश्यस्येनम् । न चेदिति किम्? आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । सर्वं किम्? आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् । यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते ॥ **लोट् च । ८ । १ । ५२ ॥** लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् ॥ आगच्छ देव ग्रामं पश्य । गत्यर्थेति किम्? पच देवौदनं भुङ्क्ष्वैनम् । लोट् किम्? आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देव ग्रामं पश्यत्वेनं रामः । सर्वग्रहणात्त्विह स्यादेव । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च पश्याव: । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । ८ । १ । ५३ ॥** लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम् ॥ आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । सोपसर्गं किम्? आगच्छ देव ग्रामं पश्य । अनुत्तमं किम्? आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि ॥ **हन्त च । ८ । १ । ५४** । हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम् ॥ हन्त प्रविश । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधः । अनुत्तमं किम्? हन्त प्रभुञ्जावहै ॥ **आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके । ८ । १ । ५५ ॥** आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् ॥ आम् पचसि देवदत्ता ३ । एकान्तरं किम्? आम् प्रपचसि देवदत्ता ३ । आमन्त्रितं किम्? आम् पचति देवदत्तः । अनन्तिके किम्? आम् पचसि देवदत्त ॥ **यद्धितुपरं छन्दसि । ८ । १ । ५६ ॥** तिङन्तं नानुदात्तम् । उदसृजो यदङ्गिरः । उशन्ति हि । आख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यदिति हि चेति तु पश्येति च सिद्धे नियमार्थमिदम् । एतैरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति जाये स्वारोहावैहि । एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति ॥ **चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः । ८ । १ । ५७ ॥** एषु षट्सु परतस्तिङन्तं नानुदात्तम् ॥ देवः पचति चन । देवः पचति चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः पचतिकल्पम् । देवः पचतिपचति । अगतेः किम्? देवः प्रपचति चन ॥ **चादिषु च । ८ । १ । ५८ ॥** चवाहाहैवेषु तिङन्तं नानुदात्तम् ॥ देवः पचति च खादति च ॥ अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्य चवायोग इति निघातः प्रतिषिध्यते द्वितीयं तु निहन्यत एव ॥ **चवायोगे प्रथमा । ८ । १ । ५९ ॥** चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता ॥ गाश्च चारयति वीणां वा वादयति । इतो वा सातिमीमहे । उत्तरवाक्ययोरनुषञ्जनीयतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । योगे किम्? पूर्वभूतयोरपि योगे निघातार्थम् । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूत् ॥ **हेति क्षियायाम् । ८ । १ । ६० ॥** हयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्ति-

र्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे ॥ स्वयं ह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदातिं गमयति । क्षियाशी-रिति प्लुतः ॥ **अहेति विनियोगे च । ८ । १ । ६१ ॥** अहयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानु-दात्ता नानाप्रयोजने नियोगे क्षियायां च ॥ त्वमह ग्रामं गच्छ । क्षियायाम्—स्वयमह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदातिं नयति ॥ **चाहलोप एवेत्यवधारणम् । ८ । १।६२ ॥** च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता ॥ देव एव ग्रामं गच्छतु । देव एवारण्यं गच्छतु । ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । देव एव ग्रामं गच्छतु । राम एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इहाहलोपः स च केवलार्थः । अवधारणं किम् ? देव क्वेव भोक्ष्यसे । न क्वचिदित्यर्थः । अनवक्लृप्तावेव ॥ **चादिलोपे विभाषा ।८।१।६३ ॥** चवाहाहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता ॥ चलोपे—इन्द्र वाजेषु नोऽव । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति । वालोपे—व्रीहिभिर्यजेत । यवैर्यजेत ॥ **वैवावेति च छन्दसि । ८ । १ । ६४ ॥** अहवै देवानामासीत् । अयं वाव हस्त आसीत् ॥ **एका-न्याभ्यां समर्थाभ्याम् । ८ । १ । ६५ ॥** आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि ॥ अजामेकां जिन्वति । प्रजामेकां रक्षति । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति । समर्थाभ्यां किम् ? एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापरं नान्यार्थम् ॥ **यद्वृत्तान्नित्यम् ।८।१।६६॥** यत्र पदे यच्छब्दस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम् ॥ यो भुंक्ते । यदध्यधङ्वायुर्वाति । अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते ॥ **पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः । ८ । १ ।६७ ॥** पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् ॥ काष्ठाध्यापकः ॥ **मलोपश्च वक्तव्यः * ॥** दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः । समासान्तोदात्तत्वापवादः । एतत्समासे इष्यते । नेह—दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजि-तलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयत इति ॥ **सग-तिरपि तिङ् । ८ । १ ।६८ ॥** पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम् ॥ यत्काष्ठं प्रपचति । तिङ्ङतिङ इति निघातस्य निपातैर्यदिति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते ॥ **गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते * ॥** नेह—यत्काष्ठं शुक्लीकरोति ॥ **कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ । ८।१।६९ ॥** कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङ-नुदात्तः ॥ पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । कुत्सने किम् ? प्रपचति शोभ-नम् । सुपि किम् ? पचति क्लिश्नाति । अगोत्रादौ किम् ? पचति गोत्रम् ॥ **क्रियाकुत्सन इति वाच्यम् * ॥** कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः ॥ **पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम् * ॥** तेनायं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः ॥ **वा बह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम् * ॥**

---

१ काष्ठा, दारुण, अमातापुत्र, वेश, अनाज्ञात, अनुज्ञात, अपुत्र, अयुत, अद्भुत, भृश, घोर, सुख, कल्याण, अनुक्त । इति काष्ठादिः । पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणमिति वार्तिकदर्शनात्सूत्रे काष्ठादिभ्य इति कैश्चित्प्रक्षिप्तमिति कैयटः ॥

पचन्ति पूति ॥ **गतिर्गतौ । ८ । १ । ७० ॥** अनुदात्तः ॥ अभ्युद्धरति । गतिः किम्? दत्तः पचति । गतौ किम्? आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ॥ **तिङि चोदात्तवति । ।८।१।७१ ॥** गतिरनुदात्तः ॥ यत्प्रपचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति स्यात् प्रत्यये न स्यात् । उदात्तवति किम्? प्रपचति ॥

इति तिङन्तस्वरप्रकरणम् ॥

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसंचारप्रकारः कथ्यते । अग्निमीळ इति प्रथमा ऋक् तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे फिष् इत्यन्तोदात्त इति माधवः । वस्तुतस्तु घृतादित्वात् । व्युत्पत्तौ तु निप्रत्ययस्वरेण । अम् सुप्त्वादनुदात्तः। अमि पूर्व इत्येकादेशस्त्वेकादेश उदात्तेनेत्युदात्तः। ईळे । तिङ्ङतिङ इति निघातः । संहितायां तूदात्तानुदात्तस्येतीकारः स्वरितः । स्वरितात्संहितायामिति ळे इत्यस्य प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्ययस्वरात् । हितशब्दोऽपि । धाञो निष्ठायां दधातेर्हिरिति ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां कुगतीति समासे समासान्तोदात्ते तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे थाथादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पुरशब्दोकारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यनुदात्ततरः यज्ञस्य नङः प्रत्ययस्वरः विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम् । देवम् । पचाद्यच् । फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वान्तोदात्तः। ऋत्विक्शब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । रत्नशब्दो नव्विषयस्येत्याद्युदात्तः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । समासस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वान्तोदात्तः । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रमुन्नेयम् ॥

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ॥
तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥ १ ॥

इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायां वैदिकस्वरप्रकरणम् ॥

अथ लिङ्गानुशासनम्।

लिङ्गम् ॥ स्त्री ॥ अधिकारसूत्रे एते ॥ **ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः ॥** ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः ॥ स्वस्रादिपञ्चकस्यैव ङीब्निषेधेन कर्त्रीत्यादेर्ङीपा ईकारान्तत्वात् । तिसृचतस्रोस्तु त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योस्त्रिचतुरोरृदन्तत्वाभावात् ॥ **अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः ॥** अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् ॥ अवनिः । चमूः । प्रत्ययग्रहणं किम्? देवयतेः क्विप् । द्यूः । विशेष्यलिङ्गः ॥ **अशनिभरण्यरणयः पुंसि च ॥** इयमयं वा अशनिः ॥ **मिन्यन्तः ॥** मिप्रत्ययान्तो

निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् ॥ भूमिः । ग्लानिः ॥ **वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि** ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ **श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च** ॥ इयमयं वा श्रोणिः ॥ **क्तिन्नन्तः** ॥ स्पष्टम् ॥ कृतिरित्यादि ॥ **ईकारान्तश्च** ॥ ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् ॥ लक्ष्मीः ॥ **ऊङाबन्तश्च** ॥ कुरूः । विद्या ॥ **यन्तमेकाक्षरम्** ॥ श्रीः । भूः । एकाक्षरं किम् ? पृथुश्रीः ॥ **विंशत्यादिरानवतेः** ॥ इयं विंशतिः ॥ त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अशीतिः । नवतिः ॥ **दुन्दुभिरक्षेषु** ॥ इयं दुन्दुभिः । अक्षेषु किम् ? अयं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वेत्यर्थः ॥ **नाभिरक्षत्रिये** ॥ इयं नाभिः ॥ **उभावप्यन्यत्र पुंसि** ॥ दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि स्तः ॥ नाभिः क्षत्रियः । कथं तर्हि—समुल्लसत्पंकजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीवि नाभिभिरिति भारविः उच्यते । दृढभक्तिरित्यादाविव कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु । अत एव । नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामद इति मेदिनी ॥ रभसोऽप्याह । मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः ॥ चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामद इति ॥ एवमेवंविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् ॥ **तलन्तः** ॥ अयं स्त्रियां स्यात् ॥ शुक्लस्य भावः शुक्लता । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता । ग्रामस्य समूहो ग्रामता । देव एव देवता ॥ **भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि** ॥ भूमिर्भूः । विद्युत्सौदामनी । सरिन्निम्नगा । लता वल्ली । वनिता योषित् ॥ **यादो नपुंसकम्** ॥ यादःशब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीबं स्यात् ॥ **भास्स्रुक्स्रग्दिगुष्णिगुपानहः** ॥ एते स्त्रियां स्युः ॥ इयं भा इत्यादि ॥ **स्थूणोर्णे नपुंसके च** ॥ एते स्त्रियां क्लीबे च स्तः ॥ स्थूणा । स्थूणम् । ऊर्णा । ऊर्णम् । तत्र स्थूणा काष्ठमयी द्विकर्णिका । ऊर्णा तु मेषादिलोम ॥ **गृहशशाभ्यां क्लीबे** ॥ नियमार्थमिदम् ॥ गृहशशपूर्वे स्थूणोर्णे यथासंख्यं नपुंसके स्तः । गृहस्थूणम् । शशोर्णं शशलोमनीत्यमरः ॥ **प्रावृड्विप्रुड्रुट्तृड्विड्त्विषः** ॥ एते स्त्रियां स्युः ॥ **दर्विविदिवेदिखनिशान्यश्रिवेशिकृष्योषधिकट्यङ्गुलयः** ॥ एते स्त्रियां स्युः ॥ पक्षे ङीप् । दर्वी । दर्विरित्यादि ॥ **तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्र्यादयः** ॥ एते प्राग्वत् ॥ इयं तिथिरित्यादि । अमरस्त्वाह । तिथयो द्वयोरिति । तथा च भारविः । तस्य भुवि बहुतिथास्तिथय इति । क्लीबत्वे हि बहुतिथ्य इति स्यात् । श्रीहर्षश्च । निखिलान्निशि पौर्णिमातिथीनिति ॥ **शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिभ्रुकुटित्रुटिवलिपङ्क्तयः** ॥ एतेऽपि स्त्रियां स्युः ॥ इयं शष्कुलिः ॥ **प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुषःसंवित्क्षुत्पुन्मुत्समिधः** ॥ इयं प्रतिपदित्यादि ॥ उषा उच्छन्ती । उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता ॥ **आशीर्धूःपूर्गीर्द्वारः** ॥ इयमाशीरित्यादि ॥ **अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च** ॥ अबादीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं स्याद्बहुत्वं च ॥ आप इमाः । स्त्रियः सुमनसः पुष्पम् । सुमना

मालती जातिः। देववाची तु पुंस्येव। सुपर्वाणः सुमनसः। बहुत्वं प्रायिकम्। एका च सिकता तैलदाने असमर्थेति अर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात्। समांसमां विजायत इत्यत्र समायां समायामिति भाष्याच्च। विभाषा घ्राधेडिति सूत्रे अत्रासातां सुमनसाविति वृत्तिव्याख्यायां हरदत्तोऽप्येवम्॥ **स्रक्त्वक्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिजः**॥ इयं स्रक्। त्वक्। ज्योक्। वाक्। यवागूः। नौः। स्फिक्॥ **तृटिसीमासंबध्याः** ॥ इयं तृटिः। सीमा। सम्बध्या॥ **चुल्लिवेणिखार्यश्च** ॥ स्पष्टम्॥ **ताराधाराज्योत्स्नादयश्च** ॥ **शलाका स्त्रियां नित्यम्** ॥ नित्यग्रहणमन्येषां क्वचिद्व्यभिचारं ज्ञापयति॥

इति स्त्र्यधिकारः।

पुमान्॥ अधिकारोऽयम्॥ **घञबन्तः** ॥ पाकः। त्यागः। करः। गरः। भावार्थ एवेदम्। नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्तल्युड्भ्यां स्त्रीत्वविशिष्टे तु क्तिन्नादिभिर्बाधेन परिशेषात्। कर्मादौ तु घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गम्। तथा च भाष्यम्। सम्बन्धमनुवर्तिष्यत इति॥ **घाजन्तश्च** ॥ विस्तरः। गोचरः। चयः। जय इत्यादि॥ **भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके** ॥ एतानि नपुंसके स्युः॥ भयम्। लिङ्गम्। भगम्। पदम्॥ **नङन्तः** ॥ नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात्॥ यज्ञः। यत्नः॥ **याच्ञा स्त्रियाम्** ॥ पूर्वस्यापवादः॥ **क्यन्तो घुः** ॥ किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात्॥ आधिः। निधिः। उदधिः। क्यन्तः किम्? दानम्। घुः किम्? जज्ञिर्बीजम्॥ **इषुधिः स्त्री च** ॥ इषुधिशब्दः स्त्रियां पुंसि च॥ पूर्वस्यापवादः॥ **देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि** ॥ एतानि पुंसि स्युः॥ देवाः सुराः। असुरा दैत्याः। आत्मा क्षेत्रज्ञः। स्वर्गो नाकः। गिरिः पर्वतः। समुद्रोऽब्धिः। नखः कररुहः। केशाः शिरोरुहः। दन्तो दशनः। स्तनः कुचः। भुजो दोः। कण्ठो गलः। खड्गः करवालः। शरो मार्गणः। पङ्कः कर्दम इत्यादि॥ **त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके** ॥ स्पष्टम्॥ तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम्। स्वर्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः॥ **द्यौः स्त्रियाम्** ॥ द्योदिवोस्तन्त्रेणोपादानमिदम्॥ **इषुबाहू स्त्रियां च** ॥ चात्पुंसि॥ **बाणकाण्डौ नपुंसके च** ॥ चात्पुंसि॥ त्रिविष्टपेत्यादिचतुःसूत्री देवासुरेत्यस्यापवादः॥ **नान्तः** ॥ अयं पुंसि॥ राजा तक्षा। न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः। मन् द्व्यच्कोऽकर्तरीति नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात्॥ **क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि** ॥ क्रतुरध्वरः। पुरुषो नरः। कपोलो गण्डः। गुल्फः प्रपदः। मेघो नीरदः॥ **अभ्रं नपुंसकम्** ॥ पूर्वस्यापवादः॥ **उकारान्तः** ॥ अयं पुंसि स्यात्॥ प्रभुः। इक्षुः। हनुर्हट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम्॥ द्वयोः कपोलावयव इति मेदिनी। करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरः। एवंजातीयकविशेषवचनानाक्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः। उक्तं च। लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधित इति। एवमन्यत्रापि॥ **धेनुरज्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम्** ॥ **समासे रज्जुः**

पुंसि च ॥ कर्कटरज्ज्वा । कर्कटरज्जुना ॥ **श्मश्रुजानुवसुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके ॥ वसु चार्थवाचि ॥** अर्थवाचीति किम् ? वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु ॥ **मद्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च ॥** चात्पुंसि ॥ अयं मद्गुः । इदं मद्गु ॥ **रुत्वन्तः ॥** मेरुः । सेतुः ॥ **दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके ॥** रुत्वन्त इति पुंस्त्वस्यापवादः ॥ इदं दारु ॥ **सक्तुर्नपुंसके च ॥** चात्पुंसि ॥ सक्तुः । सक्तु ॥ **प्राग्रश्मेरकारान्तः ॥** रश्मिदिवसाभिधानमिति वक्ष्यति प्रागेतस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते ॥ **कोपधः ॥** कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् ॥ स्तबकः । कल्कः ॥ **चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके ॥** पूर्वसूत्रापवादः ॥ **कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलाकानि नपुंसके च ॥** चात्पुंसि ॥ अयं कण्टकः । इदं कण्टकमित्यादि ॥ **टोपधः ॥** टोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् ॥ घटः । पटः ॥ **किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकराटलोष्टानि नपुंसके ॥** किरीटमित्यादि ॥ **कुटकूटकपटकवाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च ॥** चात्पुंसि ॥ कुटः । कुटमित्यादि ॥ **णोपधः ॥** णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् ॥ गुणः । गणः । पाषाणः ॥ **ऋणलवणपर्णतोरणोष्णानि नपुंसके ॥** पूर्वसूत्रापवादः ॥ **कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च ॥** चात्पुंसि ॥ **थोपधः ॥** रथः ॥ **काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके ॥** इदं काष्ठमित्यादि ॥ **काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् ॥** इमाः काष्ठाः ॥ **तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च ॥** चात्पुंसि ॥ अयं तीर्थः । इदं तीर्थम् ॥ **नोपधः ॥** अदन्तः पुंसि ॥ इनः । फेनः ॥ **जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके ॥** पूर्वस्यापवादः ॥ **मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसमानभवनवसनसम्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च ॥** चात्पुंसि ॥ अयं मानः । इदं मानम् ॥ **पोपधः ॥** अदन्तः पुंसि ॥ यूपः । दीपः । सर्पः ॥ **पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके ॥** इदं पापमित्यादि ॥ **शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च ॥** अयं शूर्पः । इदं शूर्पमित्यादि ॥ **भोपधः ॥** स्तम्भः । कुम्भः ॥ **तलभं नपुंसकम् ॥** पूर्वस्यापवादः ॥ **जृम्भं नपुंसके च ॥** जृम्भम् । जृम्भः ॥ **मोपधः ॥** सोमः । भीमः ॥ **रुक्मसिध्मयुध्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके ॥** इदं रुक्ममित्यादि ॥ **संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च ॥** चात्पुंसि ॥ अयं संग्रामः । इदं संग्रामम् ॥ **योपधः ॥** समयः । हयः ॥ **किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके ॥** स्पष्टम् ॥ **गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च ॥** गोमयः । गोमयम् ॥ **रोपधः ॥** क्षुरः । अङ्कुरः ॥ **द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षि-**

प्रक्षुद्रनारतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्रभीरगभीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्दरमन्दारपञ्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रच्छत्राणि नपुंसके ॥ इदं द्वारमित्यादि ॥ शुक्रमदेवतायाम् ॥ इदं शुक्रं रेतः ॥ चक्रवज्रान्धकारसागवारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि ॥ चक्रः । चक्रमित्यादि ॥ षोपधः ॥ वृषः । वृक्षः ॥ शिरीषर्जीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके ॥ यूषकर्षपमिषविषवर्षाणि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि ॥ अयं यूषः । इदं यूषमित्यादि ॥ सोपधः ॥ वत्सः । वायसः । महानसः ॥ पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके ॥ चमसांसरसनिर्यासोपवासकार्पासवासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च ॥ इदं चमसम् । अयं चमस इत्यादि ॥ कंसं चाप्राणिनि ॥ कंसोऽस्त्री पानभाजनम् । प्राणिनि तु कंसो नाम कश्चिद्राजा ॥ रश्मिदिवसाभिधानानि ॥ एतानि पुंसि स्युः ॥ रश्मिर्मयूखः । दिवसो घस्रः ॥ दीधितिः स्त्रियाम् ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ दिनाहनी नपुंसके ॥ अयमप्यपवादः ॥ मानाभिधानानि ॥ एतानि पुंसि स्युः ॥ कुडवः । प्रस्थः ॥ द्रोणाढकौ नपुंसके च ॥ इदं द्रोणम् । अयं द्रोणः ॥ खारीमानिके स्त्रियाम् ॥ इयं खारी । इयं मानिका ॥ दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च ॥ इमे दाराः ॥ नाडचपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि ॥ यथासंख्यं नाड्याद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः ॥ अयं नाडीव्रणः । अपाङ्गः । जनपदः । व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥ मरुद्गरुत्तरदृत्विजः ॥ अयं मरुत् ॥ ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः ॥ एते पुंसि स्युः ॥ अयमृषिः ॥ ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः ॥ एते पुंसि ॥ हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूतसूतचूतमुहूर्ताः ॥ एते पुंसि ॥ अमरस्तु मुहूर्तोऽस्त्रियामित्याह ॥ षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः ॥ अयं षण्डः ॥ वंशांशपुरोडाशाः ॥ अयं वंशः । पुरो दाश्यते पुरोडाशः । कर्मणि घञ् । भवव्याख्यानयोः प्रकरणे पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठनिति विकारप्रकरणे व्रीहेः पुरोडाश इति च निपातनात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा दस्य डत्वम् । पुरोडाशभुजामिष्टमिति माघः ॥ ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः ॥ अयं ह्रदः ॥ अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः ॥ अयमर्घः ॥ पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्गपुङ्खाः । अयं पल्लव इत्यादि ॥ सारथ्यतिथिकुक्षिबस्तिपाण्यञ्जलयः ॥ एते पुंसि ॥ अयं सारथिः ॥

इति पुंलिङ्गाधिकारः ।

नपुंसकम् ॥ अधिकारोऽयम् ॥ **भावे ल्युडन्तः** ॥ हसनम् । भावे किम् ? पचनोऽग्निः ॥ इध्मव्रश्चनः कुठारः ॥ **निष्ठा च** ॥ भावे या निष्ठा तदन्तं क्लीबं स्यात् ॥ हसितम् । गीतम् ॥ **त्वष्यञौ तद्धितौ** ॥ शुक्लत्वम् । शौक्ल्यम् । ष्यञः षित्त्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम् । चातुर्यम् । चातुरी । सामग्र्यम् । सामग्री । औचित्यम् । औचिती ॥ **कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः** ॥ ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥ **यद्यढग्यगञ्वुञ्छाश्च भावकर्मणि** ॥ एतदन्तानि क्लीबानि ॥ स्तेनाद्यन्नलोपश्च-स्तेयम् । सख्युर्यः-सख्यम् । कपिज्ञात्योर्ढक्-कापेयम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्-आधिपत्यम् । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्-औष्ट्रम् । हायनान्तयुवादिभ्योऽण्-द्वैहायनम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ्-पितापुत्रकम् । होत्राभ्यश्छः-अच्छावाकीयम् ॥ **अव्ययीभावः** ॥ अधिस्त्रि ॥ **द्वन्द्वैकत्वम्** ॥ पाणिपादम् ॥ **अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च** ॥ स्पष्टम् ॥ **अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः** ॥ अधिकारोऽयम् ॥ **अनल्पे छाया** ॥ शरच्छायम् ॥ **राजामनुष्यपूर्वा सभा** ॥ इनसभमित्यादि ॥ **सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियां च** ॥ **शिष्टः परवत्** ॥ अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात् ॥ **रात्राह्नाहाः पुंसि** ॥ **अपथपुण्याहे नपुंसके** ॥ **संख्यापूर्वा रात्रिः** ॥ त्रिरात्रम् । संख्यापूर्वेति किम् ? सर्वरात्रः ॥ **द्विगुः स्त्रियां च** ॥ व्यवस्थया । पञ्चमूली । त्रिभुवनम् ॥ **इसुसन्तः** ॥ हविः । धनुः ॥ **अर्चिः स्त्रियां च** ॥ इसन्तत्वेऽपि अर्चिः स्त्रियां नपुंसके च स्यात् ॥ इयमिदं वा अर्चिः ॥ **छदिः स्त्रियामेव** ॥ इयं छदिः । छद्यतेऽनेनेति । छादेश्चुरादिण्यन्तादर्चिशुचीत्यादिना इस् । इस्मन्नित्यादिना ह्रस्वः । पटलं छदिरित्यमरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः ॥ **मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि** ॥ एतेषामभिधायकानि क्लीबे स्युः ॥ मुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् । वनं गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् । कार्मुकं शरासनम् । विवरं बिलम् । जलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणम् । अन्नमशनम् ॥ अस्यापवादानाह त्रिसूत्र्या ॥ **सीरार्थौदनाः पुंसि** ॥ **वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च** ॥ वक्त्रो वक्त्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्योऽरण्यम् । गाण्डीवो गाण्डीवम् ॥ **अटवी स्त्रियाम्** ॥ **लोपधः** ॥ कुलम् । कूलम् । स्थलम् । **तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि** ॥ अयं तूलः ॥ **शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालबिडालखिलशूलाः पुंसि च** ॥ चात् क्लीबे । शीलं शील इत्यादि ॥ **शतादिः संख्या** ॥ शतम् । सहस्रम् । शतादिरिति किम् ? एको द्वौ बहवः । संख्येति किम् ? शतशृङ्गो नाम पर्वतः ॥ **शतायुतप्रयुताः पुंसि च** ॥ अयं शतः । इदं शतमित्यादि ॥ **लक्षा कोटिः स्त्रियाम्** ॥ इयं लक्षा । इयं कोटिः । वा लक्षा नियुतं च तदित्यमरात् क्लीबेऽपि । लक्षम् ॥ **शङ्कुः पुंसि** ॥

सहस्रः क्वचित् ॥ अयं सहस्रः । इदं सहस्रम् ॥ **मन्द्व्यच्कोऽकर्तरि ॥** मन्प्रत्ययान्तो द्व्यच्कः क्लीबः स्यान्न तु कर्तरि ॥ वर्म । चर्म । द्व्यच्कः किम् ? अणिमा । महिमा । अकर्तरि किम् ? ददाति इति दामा ॥ **ब्रह्मन् पुंसि च ॥** अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्म ॥ **नामरोमणी नपुंसके ॥** मन्द्व्यच्क इत्यस्यायं प्रपञ्चः ॥ **असन्तो द्व्यच्कः ॥** यशः । मनः । तपः । द्व्यच्कः किम् ? चन्द्रमाः ॥ **अप्सराः स्त्रियाम् ॥** एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनान्तः ॥ **त्रान्तः ॥** पत्रम् । छत्रम् ॥ **यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव ॥ भृत्रामित्रछात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि ॥** अयं भृत्रः । न मित्रममित्रः । तस्य मित्राण्यमित्रास्ते इति भावः । स्याताममित्रौ मित्रे चेति च । यत्तु द्विषोऽमित्र इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । अमेर्द्विषदित्यौणादिक इत्रच् । अमेरमित्रम् । मित्रस्य व्यथयेदित्यादौ मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः । नञ्समासेऽप्येवम् । परवल्लिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरमिति तत्प्रकृतसूत्रापर्यालोचनमूलकम् । स्वरदोषोद्भावनमपि नञो जरमरमित्रमृता इति षाष्ठसूत्रास्मरणमूलकमिति दिक् ॥ **पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च ॥ बलकुसुमशुल्वपत्तनरणाभिधानानि ॥** बलं वीर्यम् ॥ **पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च ॥** पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोप्याह । वा पुंसि पद्मं नलिनमिति । एवं चार्धर्चादिसूत्रे तु जलजे पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेण नेयः ॥ **आहवसंग्रामौ पुंसि ॥ आजिः स्त्रियामेव ॥ फलजातिः ॥** फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम् ॥ **वृक्षजातिः स्त्रियामेव ॥** क्वचिदेवेदम् । हरीतकी ॥ **वियज्जगत्सकृत्शकन्पृषच्छकृद्यकृदुदश्वितः ॥** एते क्लीबाः स्युः ॥ **नवनीतावतानानृतामृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजतवृत्तपलितानि ॥ श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्काङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यास्यास्पदाकाशकण्वबीजानि ॥** एतानि क्लीबे स्युः ॥ **दैवं पुंसि च ॥** दैवम् । दैवः ॥ **धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधृष्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि ॥** इदं धान्यमित्यादि ॥ **द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचवरशरवृन्दारकाणि ॥ अक्षमिन्द्रिये ॥** इन्द्रिये किम् ? रथाङ्गादौ मा भूत् ॥ **इति नपुंसकाधिकारः ॥ स्त्रीपुंसयोः ॥** ॥ अधिकारोऽयम् ॥ **गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः ॥** इयमयं वा गौः ॥ **मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुकण्डुरेणवः ॥** इयमयं वा मृत्युः ॥ **गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च ॥** त्रिलिङ्गमित्यर्थः । पटु । पटुः । पट्वी ॥ **अपत्यार्थस्तद्धिते ॥** औपगवः । औपगवी ॥ **इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥ पुन्नपुंसकयोः ॥** अधिकारोयम् ॥ **घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकबुस्तलोहिताः ॥** अयं घृतः । इदं घृतम् ॥ **शृङ्गार्घनिदाघोद्यमशल्यदृढाः ॥** अयं शृङ्गः । इदं शृङ्गम् ॥ **व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्भार्धर्चदर्भपुच्छाः ॥** अयं व्रजः । इदं व्रजम् ॥ **कबन्धौषधायुधान्ताः ॥** स्पष्टम् ॥ **दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्श्वाकाशकुशका-**

शङ्खशकुलिशाः ॥ एते पुन्नपुंसकयोः स्युः ॥ कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले इति विश्वः । शलाकावाची तु स्त्रियाम् । तथा च जानपदादिसूत्रेणायोविकारे ङीषि कुशी । दारुणि तु टाप् । कुशा । वानस्पत्याः स्थ ता मा यातेति श्रुतिः । अतः क्रकमीति सूत्रे कुशाकर्णीष्विति प्रयोगश्च । व्याससूत्रे च । हानौ तूपायनशब्दे शेषत्वात्कुशाच्छन्द इति । तत्र शारीरकभाष्येऽप्येवम् । एवं च श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थिते आच्छन्द इत्याङ्प्रश्लेषादिपरो भामतीग्रन्थः प्रौढिवादमात्रपर इति विभावनीयं बहुश्रुतैः ॥ **गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च** ॥ **इति पुन्नपुंसकाधिकारः** ॥ **अवशिष्टलिङ्गम्** ॥ **अव्ययम्** । **कतियुष्मदस्मदः** ॥ **ष्णान्ता संख्या** ॥ शिष्टा परवत् ॥ एकः पुरुषः । एका स्त्री । एकं कुलम् ॥ **गुणवचनं च** ॥ शुक्लः पटः । शुक्ला शाटी । शुक्लं वस्त्रम् ॥ **कृत्याश्च** ॥ **करणाधिकरणयोर्ल्युट् च** ॥ **सर्वादीनि सर्वनामानि** ॥ स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥

॥ समाप्तेयं सिद्धान्तकौमुदी ॥

पुस्तक मिलनेका ठिकाना—

खेमराज श्रीकृष्णदास,

"श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम् प्रेस—बंबई.

॥ श्रीः ॥

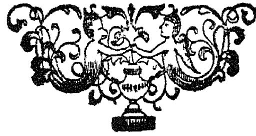
अथ पाणिनीयशिक्षाप्रारंभः।

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा । शास्त्रानुपूर्व्यं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः ॥ १ ॥ प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः । पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥ २ ॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शंभुमते मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥ ३ ॥ स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ ४ ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च ᳲक ᳲपौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव च ॥ ५ ॥ १ ॥ आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६ ॥ मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् । प्रातःसवनयोगं तं छन्दोगायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥ कण्ठे माध्यंदिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् । तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥ ८ ॥ सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥ ९ ॥ स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः । इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥ १० ॥ २ ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥ ११ ॥ उदात्तो निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ । स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ॥ जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥ ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च । जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ १४ ॥ यद्योभावप्रसंधानमुकारादि परं पदम् । स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥ १५ ॥ ३ ॥ हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥ १६ ॥ कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू । स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः ॥ १७ ॥ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः । एऐ तु कण्ठतालव्यावोऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥ १८ ॥ अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत् । ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ १९ ॥ संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् । घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥ २० ॥ ४ ॥ स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥ २१ ॥ अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥ २२ ॥ अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यस्वराननु । अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च ॥ २३ ॥ अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये । द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यत्रौकारवकारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् । भीतापतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥ ५ ॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रँ इत्यभिभाषते । एवं

रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अराँ इव खेदया ॥ २६ ॥ रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्नो ग्रसेत्पूर्वमक्षरम् । दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ २७ ॥ हृदये चैकमात्रस्तु अर्धमात्रस्तु मूर्धनि । नासिकायां तथार्धं च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥ २८ ॥ हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्येन स्वमनुस्वरन् । मार्दवं च द्विमात्रंच जघन्वाँ इति निदर्शनम् ॥ २९ ॥ मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् । सरङ्गं कम्पयेत्कम्पं रथीवेति निदर्शनम् ॥३०॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः । सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१ ॥ ६ ॥ गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽपकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ ३२ ॥ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः ॥ ३३ ॥ शङ्कितं भीतमुद्‌घुष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ ३४ ॥ उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलंबितं गद्गदितं प्रगीतम् । निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥ ३५ ॥ प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन । मध्यंदिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसंकूजितसन्निभेन ॥ ३६ ॥ तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् । मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥ ३७ ॥ ७ ॥ अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शरः स्मृताः । शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥ यमोऽनुनासिका न ह्रो नादिनो हझषः स्मृताः । ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः ॥ ३९ ॥ ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत्प्रचक्षते । दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि ॥ ४० ॥ छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४२ ॥ ८ ॥ उदात्तमाख्याति वृषोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा । उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ ४३॥ उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् । निहतं तु कनिष्ठिक्यां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ ४४ ॥ अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम् । मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्र्युदात्तमिति नवपदशय्या ॥ ४५ ॥ अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषां स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती । अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं व इत्यनुदात्तं वीर्यं नीचस्वरितम् ॥ ४६ ॥ हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितम् । बृहस्पतिरिति द्व्युदात्तमिन्द्राबृहस्पती इती त्र्युदात्तम् ॥ ४७ ॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः । स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ४८ ॥ ९ ॥ चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः । शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम् ॥ ४९ ॥ कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् । न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥ ५० ॥ सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितम् । सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१ ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधात् ॥ ५२ ॥ अनक्षरमनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् । अक्षताशस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥ ५३ ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ५४ ॥ हस्तेन वेदं योऽधीते

स्वरवर्णार्थसंयुतम् । ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५५ ॥ १० ॥ शंकरः शांकरीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते । वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥ ५६ ॥ येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५७ ॥ येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः । तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥५८॥ अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५९ ॥ त्रिनयनमभिमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतश्च सदा द्विजः । स भवति धनधान्यपशुपुत्रकीर्तिमानतुलं च सुखं समश्नुते दिवीतिदिवीति ॥ ६० ॥ ११ ॥ अथ शिक्षामात्मोदात्तश्च हकारं स्वराणां यथागीत्यचोस्पृष्टोदात्तं चाषस्तु शंकर एकादश॥ ॥**इति पाणिनीया शिक्षा समाप्ता॥**

श्रीः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पाणिनीयाऽष्टाध्यायीसूत्रपाठ आरभ्यते ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ॥
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ १ ॥
येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ॥
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ २ ॥
वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् ॥
पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥ ३ ॥

ॐ—अइउण् ॥ १ ॥ ऋलृक् ॥ २ ॥ एओङ् ॥ ३ ॥ ऐऔच् ॥ ४ ॥ हयवरट् ॥ ५ ॥ लण् ॥ ६ ॥ ञमङणनम् ॥ ७ ॥ झभञ् ॥ ८ ॥ घढधष् ॥ ९ ॥ जबगडदश् ॥ १० ॥ खफछठथचटतव् ॥ ११ ॥ कपय् ॥ १२ ॥ शषसर् ॥ १३ ॥ हल् ॥ १४ ॥

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥ अदेङ् गुणः ॥ २ ॥ इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥ न धातुलोप आर्धधातुके ॥ ४ ॥ क्ङिति च ॥ ५ ॥ दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥ हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥ नाऽऽज्झलौ ॥ १० ॥ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥ अदसो मात् ॥ १२ ॥ शे ॥ १३ ॥ निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥ ओत् ॥ १५ ॥ सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ १६ ॥ उञः ॥ १७ ॥ ऊँ ॥ १८ ॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥ दा धा घ्वदाप् ॥ २० ॥ १ ॥ आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥ तरप्तमपौ घः ॥ २२ ॥ बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥ ष्णान्ता षट् ॥ २४ ॥ डति च ॥ २५ ॥ क्तक्तवतू निष्ठा ॥ २६ ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥ न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥ तृतीयासमासे ॥ ३० ॥ द्वन्द्वे च ॥ ३१ ॥ विभाषा जसि ॥ ३२ ॥ प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ ३४ ॥ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥ अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥ स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३७ ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥ कृन्मेजन्तः ॥ ३९ ॥ क्त्वातोसुन्कसुनः ॥ ४० ॥ २ ॥ अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥ शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥ सुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥ नवेति विभाषा ॥ ४४ ॥ इग्यणः सम्प्रसारणम् ॥ ४५ ॥ आद्यन्तौ

---

१ अथ महाभाष्यसंमतश्रीनागोजीभट्टकृताष्टाध्यायीपाठोऽत्र टिप्पणीरूपेण संगृह्यते ॥–॥ उञ ऊँ इत्यस्य "उञः" इत्येकम्, "ऊँ" इत्यपरमिति योगविभागोऽत्र भाष्ये ।

टकितौ ॥ ४६ ॥ मिदचोऽन्त्यात्परः ॥४७॥ एच इग्घ्रस्वादेशे ॥४८॥ षष्ठी स्थानेयोगा॥४९॥ स्थानेऽन्तरतमः[1]॥५०॥ उरण् रपरः॥५१॥ अलोऽन्त्यस्य ॥५२॥ ङिच्च ॥५३॥ आदेः परस्य॥५४॥ अनेकाल्शित्सर्वस्य ॥ ५५ ॥ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ ५६ ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ ॥ ५७ ॥ न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ ५८ ॥ द्विर्वचनेऽचि॥ ॥ ५९ ॥ अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥ ३ ॥ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६१ ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥ न लुमताङ्गस्य ॥ ६३ ॥ अचोऽन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥ अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ॥ ६५ ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥ स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥ अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः ॥ ६९ ॥ तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥ आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥ येन विधिस्तदन्तस्य ॥७२॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ॥७३॥ त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥ एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥ १५ ॥ (वृद्धिरादैजन्तवदव्ययीभावः प्रत्ययस्य लुक् पञ्चदश) ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ॥ १ ॥ विज इट् ॥ २ ॥ विभाषोर्णोः ॥ ३ ॥ सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥ असंयोगाल्लिट् कित् ॥ ५ ॥ इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥ मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ ७ ॥ रुदविदमुषग्रहिस्वपि प्रच्छः संश्च ॥ ८ ॥ इको झल् ॥ ९ ॥ हलन्ताच्च ॥ १० ॥ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥ उश्च ॥ १२ ॥ वा गमः ॥ १३ ॥ हनः सिच् ॥ १४ ॥ यमो गन्धने ॥ १५ ॥ विभाषोपयमने ॥ १६ ॥ स्थाघ्वोरिच्च ॥ १७ ॥ न क्त्वा सेट् ॥ १८॥ निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ॥ १९ ॥ मृषस्तितिक्षायाम् ॥ २० ॥ १ ॥ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ पूङः क्त्वा च ॥ २२ ॥ नोपधात्थफान्ताद्वा ॥ २३ ॥ वञ्चिलुञ्च्यृतश्च ॥ २४ ॥ तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥ रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ॥ २६ ॥ ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥ अचश्च ॥ २८ ॥ उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ ॥ ३० ॥ समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥ तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥ एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ ॥ ३३ ॥ यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु ॥ ३४ ॥ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥ ३५ ॥ विभाषा छन्दसि ॥ ३६ ॥ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ ४० ॥ २ ॥ अपृक्त एकाल् प्रत्ययः ॥ ४१ ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ ४३ ॥ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥ लुक् तद्धितलुकि ॥ ४९ ॥ इद्गोण्याः ॥ ५० ॥ लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ ५१ ॥ विशेषणानां चाऽजातेः ॥ ५२ ॥ तदशिष्यं

---

१ स्थानेन्तरतमे इति सप्तम्यन्तपाठः क्वचित्संहितापाठेङ्गीकृतः ।

संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥ लुब्योगाऽप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥ योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्याऽन्यप्रमाणत्वात ॥ ५६ ॥ कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ ५७ ॥ जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥ अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥ ३ ॥ छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥ विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥ स्त्रीपुंवच्च ॥ ६६ ॥ पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ६९ ॥ पिता मात्रा ॥ ७० ॥ श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ ७१ ॥ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ७२ ॥ ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥ १३ ॥ गाङ्कुटादुपधादपृक्तश्छन्दसिपुनर्वस्वोस्त्रयोदश) ॥

इति प्रथमाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

भूवादयो धातवः ॥ १ ॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ २ ॥ हलन्त्यम् ॥ ३ ॥ न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥ आदिर्ञिटुडवः ॥ ५ ॥ षः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥ चुटू ॥ ७ ॥ लशक्वतद्धिते ॥ ८ ॥ तस्य लोपः ॥ ९ ॥ यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥ स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥ भावकर्मणोः ॥ १३ ॥ कर्तरि कर्मव्यतीहारे ॥ १४ ॥ न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥ नेर्विशः ॥ १७ ॥ परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १८ ॥ विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥ आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥ १ ॥ क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च ॥ २१ ॥ समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥ प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ २३ ॥ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥ उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥ अकर्मकाच्च ॥ २६ ॥ उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥ आङो यमहनः ॥ २८ ॥ समो गम्यृच्छिभ्याम् ॥ २९ ॥ निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ ३० ॥ स्पर्धायामाङः ॥ ३१ ॥ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥ ३२ ॥ अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥ वेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥ अकर्मकाच्च ॥ ३५ ॥ सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ ३६ ॥ कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥ उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥ आङ उद्गमने ॥ ४० ॥ २ ॥ वेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥ अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥ अपह्नवे ज्ञः ॥ ४४ ॥ अकर्मकाच्च ॥ ४५ ॥ सम्प्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥ भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥ व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥ अनोरकर्मकात् ॥ ४९ ॥ विभाषा विप्रलापे ॥ ५० ॥ अवाद्ग्रः ॥ ५१ ॥ समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥ उदश्चरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥ समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥ उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥ ५७ ॥ नानोर्ज्ञः ॥ ५८ ॥ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ ५९ ॥ शदेः शितः ॥ ६० ॥ ३ ॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ ६१ ॥ पूर्ववत्सनः ॥ ६२ ॥ आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥ समः क्ष्णुवः ॥

॥ ६५ ॥ भुजोऽनवने ॥ ६६ ॥ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने ॥ ६७ ॥ भीस्म्योर्हेतुभये ॥ ६८ ॥ गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥ लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ॥७०॥ मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे ॥ ७१ ॥ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥ अपाद्वदः ॥ ७३ ॥ णिचश्च ॥ ७४ ॥ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ ७५ ॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ ७६ ॥ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥ अनुपराभ्यां कृञः ॥ ॥ ७९ ॥ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥ ४ ॥ प्राद्वहः ॥ ८१ ॥ परेर्मृषः ॥ ८२ ॥ व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥ उपाच्च ॥ ८४ ॥ विभाषाऽकर्मकात् ॥ ८५ ॥ बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥ ८६ ॥ निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥८८॥ न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ ८९ ॥ वा क्यषः ॥ ९० ॥ द्युद्भ्यो लुङि ॥ ॥ ९१ ॥ वृद्भ्यः स्यसनोः ॥९२॥ लुटि च क्लृपः॥९३॥१३॥ (भूवादयः क्रीडोनु वेः पाद्म्रियतेः प्राद्वहस्त्रयोदश) ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

आकडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥ विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥ यूस्त्र्याख्यौ नदी ॥ ३ ॥ नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ ४ ॥ वामि ॥ ५ ॥ ङिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥ शेषो घ्यसखि ॥ ७ ॥ पतिः समास एव ॥ ८ ॥ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥ ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥ संयोगे गुरु ॥ ११ ॥ दीर्घं च ॥ १२ ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १३ ॥ सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥ नः क्ये ॥ १५ ॥ सिति च ॥ १६ ॥ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥ यचि भम् ॥ १८ ॥ तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥ अयस्मयादीनि च्छन्दसि ॥ २० ॥ १ ॥ बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥ कारके ॥ २३ ॥ ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ २४ ॥ भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥ पराजेरसोढः ॥ २६ ॥ वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥ आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥ भुवः प्रभवः ॥ ॥३१॥ कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ॥३२॥ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः॥३३ ॥ श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः॥३४॥धारेरुत्तमर्णः॥३५॥स्पृहेरीप्सितः॥३६॥क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ॥३७॥क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥३८॥ राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥३९॥ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ॥ ४० ॥ २ ॥ अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४१ ॥ साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥ दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ आधारोऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥ अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ ४६ ॥ अभिनिविशश्च ॥ ४७ ॥ उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४८ ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥ तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥ अकथितं च ॥ ५१ ॥ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ॥ ५२ ॥ हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥ प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥ चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥ प्रादयः ॥ ५८ ॥ उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥ गतिश्च ॥ ६० ॥ ३ ॥ ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ ६१ ॥ अनुकरणं चानीतिपरम् ॥ ६२ ॥ आदरानादरयोः सद-

सती ॥ ६३ ॥ भूषणेऽलम् ॥ ६४ ॥ अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥ कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥ पुरोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥ अस्तं च ॥ ६८ ॥ अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ ६९ ॥ अदोनुपदेशे ॥ ७० ॥ तिरोऽन्तर्धौ ॥ ७१ ॥ विभाषा कृञि ॥ ७२ ॥ उपाजेऽन्वाजे ॥ ७३ ॥ साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥ अनत्याधान उरसिमनसी ॥ ७५ ॥ मध्ये पदे निवचने च॥७६॥ नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ॥ ७७ ॥ प्राध्वं बन्धने ॥ ७८ ॥ जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ ७९ ॥ ते प्राग्धातोः ॥ ८० ॥ ४ छन्दसि परेऽपि ॥ ८१ ॥ व्यवहिताश्च ॥ ८२ ॥ कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥ अनुर्लक्षणे ॥ ८४ ॥ तृतीयार्थे ॥ ८५ ॥ हीने ॥ ८६ ॥ उपोऽधिके च ॥ ८७ ॥ अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥ आङ्मर्यादावचने ॥ ८९ ॥ लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥९०॥ अभिरभागे ॥ ९१ ॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ९२ ॥ अधिपरी अनर्थकौ ॥ ९३ ॥ सुः पूजायाम् ॥ ९४ ॥ अतिरतिक्रमणे च ॥ ९५ ॥ अपिः पदार्थसम्भावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ ९६ ॥ अधिरीश्वरे ॥ ९७ ॥ विभाषा कृञि ॥ ९८ ॥ लः परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥ तङानावात्मनेपदम् ॥ १०० ॥ ५ ॥ तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०१ ॥ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०२ ॥ सुपः ॥ १०३ ॥ विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०५ ॥ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ १०६ ॥ अस्मद्युत्तमः ॥१०७॥ शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥ परः सन्निकर्षः संहिता ॥ १०९॥ विरामोऽवसानम् ॥११०॥१०॥ (आकडाराद्बहुष्वनुप्रतिगृणऊर्यादिच्छन्दसि तिङो दश) ॥ **इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥**

इति प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोध्यायः ।

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २ ॥ प्राक्कडारात्समासः ॥ ३ ॥ सह सुपा ॥ ४ ॥ अव्ययीभावः ॥ ५ ॥ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥ यथाऽसादृश्ये ॥ ७ ॥ यावदवधारणे ॥ ८ ॥ सुप् प्रतिना मात्रार्थे ॥ ९॥ अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥ विभाषा ॥ ११ ॥ अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥ आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥ १३ ॥ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥ अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥ यस्य चायामः ॥ १६ ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥ पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ १८ ॥ संख्या वंश्येन ॥ १९ ॥ नदीभिश्च ॥ २० ॥ १ ॥ अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥२१॥ तत्पुरुषः ॥ २२ ॥ द्विगुश्च ॥ २३ ॥ द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥ स्वयं क्तेन ॥ २५ ॥ खट्वा क्षेपे ॥ २६ ॥ सामि ॥ २७ ॥ कालाः ॥ २८ ॥ अत्यन्तसंयोगे च ॥ २९ ॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥ पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥ कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥ कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३३ ॥ अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥ पञ्चमी

भयेन ॥ ३७ ॥ अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ ३८ ॥ स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ ३९ ॥ सप्तमी शौण्डैः ॥ ४० ॥ २ ॥ सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४१ ॥ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ४२ ॥ कृत्यैर्ऋणे ॥४३॥ संज्ञायाम् ॥४४॥ क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥४५॥ तत्र ॥ ४६ ॥ क्षेपे ॥ ४७ ॥ पात्रेसमितादयश्च ॥ ४८ ॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ ४९ ॥ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥ संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ ५२ ॥ कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥ पापाणके कुत्सितैः ॥ ५४ ॥ उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५८ ॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥६०॥ ३ ॥ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥ वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥ कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥ किं क्षेपे ॥ ६४ ॥ पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ ६५ ॥ प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥ युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥ कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ ६८ ॥ वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥ कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥ चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥ मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥ १२ ॥ (समर्थोऽन्यपदार्थेसिद्धशुष्कसन्महद्द्वादश) ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥ अर्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥ कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥ नञ् ॥ ६ ॥ ईषदकृता ॥ ७ ॥ षष्ठी ॥ ८ ॥ याजकादिभिश्च ॥ ९ ॥ न निर्धारणे ॥ १० ॥ पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥ क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥ अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥ कर्मणि च ॥ १४ ॥ तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥ कर्तरि च ॥ ॥ १६ ॥ नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥ कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥ उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥ अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥ १ ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २१॥ क्त्वा च ॥ २२ ॥ शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥ अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥ संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ ॥ २५ ॥ दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥ तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥ तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥ चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥ उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥ राजदन्तादिषु परम् ॥३१॥ द्वन्द्वे घि ॥ ३२ ॥ अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥ अल्पाच्तरम् ॥ ३४ ॥ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ॥ ३५ ॥ निष्ठा ॥ ३६ ॥ वाहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥ कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥ १८ ॥ (पूर्वापराधरोत्तरं तृतीयाप्रभृतीन्यष्टादश) ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अनभिहिते ॥ १ ॥ कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥ तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥ अन्तराऽन्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥ अपवर्गे तृतीया ॥ ६ ॥ सप्तमीपञ्चम्यौ

कारकमध्ये ॥ ७ ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥ पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ १० ॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥ चतुर्थी संप्रदाने ॥ १३ ॥ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १४ ॥ तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ १५ ॥ नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च ॥ १६ ॥ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु ॥ १७ ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ ॥ १८ ॥ सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ १९ ॥ येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥ १ ॥ इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥ संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥ हेतौ ॥ २३ ॥ अकर्तर्यृणे पञ्चमी ॥ २४ ॥ विभाषागुणेऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥ षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥ सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २७ ॥ अपादाने पञ्चमी ॥ ॥ २८ ॥ अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥ एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥ करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥ ३३ ॥ दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥ सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥ यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥ षष्ठी चानादरे ॥ ३८ ॥ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥ आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥ २ ॥ यतश्च निर्धारणम् ॥ ४१ ॥ पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥ नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥ संबोधने च ॥ ४७ ॥ सामन्त्रितम् ॥ ४८ ॥ एकवचनं संबुद्धिः ॥ ४९ ॥ षष्ठी शेषे ॥ ५० ॥ ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ॥ ५१ ॥ अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥ कृञः प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥ रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ ५४ ॥ आशिषि नाथः ॥ ५५ ॥ जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥ व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥ ५७ ॥ दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥ विभाषोपसर्गे ॥ ५९ ॥ द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥ ॥ ३ ॥ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ ६१ ॥ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ॥ ६२ ॥ यजेश्च करणे ॥ ६३ ॥ कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ ६४ ॥ कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥ क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥ अधिकरणवाचिनश्च ॥ ॥ ६८ ॥ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ ६९ ॥ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ ७० ॥ कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥ तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥ चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७३ ॥ १३ ॥ (अनभिहितइत्थंयतश्चप्रेष्यब्रुवोस्त्रयोदश) ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥ अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥ अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥ जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥ विशिष्टलिङ्गोनदीदेशोऽग्रामाः ॥ ७ ॥ क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥ येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ ९ ॥ शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥ गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥ विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥ १२ ॥ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥

न दधिपयआदीनि ॥ १४ ॥ अधिकरणैतावत्त्वे च ॥ १५ ॥ विभाषा समीपे ॥ १६ ॥ स नपुंसकम् ॥ १७ ॥ अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥ तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥ संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ॥ २० ॥ १ ॥ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥ छाया बाहुल्ये ॥ ॥ २२ ॥ सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा ॥ २३ ॥ अशाला च ॥ २४ ॥ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥ पूर्ववदश्ववडवौ ॥ २७ ॥ हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ॥ २८ ॥ रात्राह्नाहाः पुंसि ॥ २९ ॥ अपथं नपुंसकम् ॥ ॥ ३० ॥ अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥ इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३२ ॥ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौचानुदात्तौ ॥ ३३ ॥ द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ ३४ ॥ आर्धधातुके ॥ ३५ ॥ अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ३६ ॥ लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ ३७ ॥ घञपोश्च ॥ ३८ ॥ बहुलं छन्दसि ॥३९॥ लिट्यन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥ २ ॥ वेञो वयिः ॥ ४१ ॥ हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥ लुङि च ॥ ४३ ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥ णौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥ सनि च ॥ ४७ ॥ इङश्च ॥ ४८ ॥ गाङ् लिटि ॥ ४९ ॥ विभाषा लुङ्लृङोः ॥ ५० ॥ णौ च संश्चङोः ॥ ५१ ॥ अस्तेर्भूः ॥ ५२॥ ब्रुवो वचिः ॥ ५३ ॥ चक्षिङः ख्याञ् ॥ ५४॥ वा लिटि ॥ ५५ ॥ अजेर्व्यघञपोः ॥ ५६ ॥ वा यौ ॥ ५७ ॥ ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ॥ ५८ ॥ पैलादिभ्यश्च ॥५९॥ इञः प्राचाम् ॥६०॥३॥ न तौल्वलिभ्यः॥ ६१ ॥ तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम् ॥ ६२ ॥ यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥ यञञोश्च ॥ ६४ ॥ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥६५॥ बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥ न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥ तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥ अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ७३ ॥ यङोऽचि च ॥ ७४ ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ७६ ॥ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥ विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ॥ ७८ ॥ तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥ मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः ॥ ८० ॥ ४ ॥ आमः ॥ ८१ ॥ अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥ नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ८४ ॥ लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ ८५ ॥ ५ ॥ (द्विगुरुपज्ञोक्रमं वेञोव यिर्न तौल्वलिभ्य आमः पञ्च) ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ ४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः।

प्रत्ययः ॥ १ ॥ परश्च ॥ २ ॥ आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥ अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥ गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ ५ ॥ मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥ सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥ काम्यच्च ॥ ९ ॥ उपमानादाचारे ॥ १० ॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ १२ ॥

कारकमध्ये ॥ ७ ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥ पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ १० ॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥ चतुर्थी संप्रदाने ॥ १३ ॥ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १४ ॥ तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ १५ ॥ नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च ॥ १६ ॥ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु ॥ १७ ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ ॥ १८ ॥ सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ १९ ॥ येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥ १ ॥ इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥ संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥ हेतौ ॥ २३ ॥ अकर्तर्यृणे पञ्चमी ॥ २४ ॥ विभाषागुणेऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥ षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥ सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २७॥ अपादाने पञ्चमी ॥ ॥ २८ ॥ अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥ एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥ करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥३३॥ दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥ सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥ यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥ षष्ठी चानादरे ॥ ३८ ॥ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥ आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥ २ ॥ यतश्च निर्धारणम् ॥ ४१ ॥ पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥ नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥ संबोधने च ॥ ४७ ॥ सामन्त्रितम् ॥ ४८ ॥ एकवचनं संबुद्धिः ॥ ४९ ॥ षष्ठी शेषे ॥ ५० ॥ ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ॥ ५१ ॥ अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥ कृञः प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥ रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ ५४ ॥ आशिषि नाथः ॥ ५५ ॥ जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥ व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥ ५७ ॥ दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥ विभाषोपसर्गे ॥ ५९ ॥ द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥ ॥ ३ ॥ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ ६१ ॥ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ॥ ६२ ॥ यजेश्च करणे ॥ ६३ ॥ कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ ६४ ॥ कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥ क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥ अधिकरणवाचिनश्च ॥ ॥ ६८ ॥ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ ६९ ॥ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ ७० ॥ कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥ तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥ चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥७३॥ १३ ॥ (अनभिहितइत्थंयतश्चप्रेष्यब्रुवोस्त्रयोदश) ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥ अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥ अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥ जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥ विशिष्टलिङ्गोनदीदेशोऽग्रामाः ॥ ७ ॥ क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥ येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ ९ ॥ शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥ गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥ विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥ १२ ॥ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥

न दधिपयआदीनि ॥ १४ ॥ अधिकरणैतावत्त्वे च ॥ १५ ॥ विभाषा समीपे ॥ १६ ॥ स नपुंसकम् ॥ १७ ॥ अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥ तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥ संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ॥ २० ॥ १ ॥ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥ छाया बाहुल्ये ॥ ॥ २२ ॥ सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा ॥ २३ ॥ अशाला च ॥ २४ ॥ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥ पूर्ववदश्ववडवौ ॥ २७ ॥ हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ॥ २८ ॥ रात्राह्नाहाः पुंसि ॥ २९ ॥ अपथं नपुंसकम् ॥ ॥ ३० ॥ अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥ इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३२ ॥ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौचानुदात्तौ ॥ ३३ ॥ द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ ३४ ॥ आर्धधातुके ॥ ३५ ॥ अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ३६ ॥ लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ ३७ ॥ घञपोश्च ॥ ३८ ॥ बहुलं छन्दसि ॥३९॥ लिट्यन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥ २ ॥ वेञो वयिः ॥ ४१ ॥ हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥ लुङि च ॥ ४३ ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥ णौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥ सनि च ॥ ४७ ॥ इङश्च ॥ ४८ ॥ गाङ् लिटि ॥ ४९ ॥ विभाषा लुङ्लृङोः ॥ ५० ॥ णौ च संश्चङोः ॥ ५१ ॥ अस्तेर्भूः ॥ ५२॥ ब्रुवो वचिः ॥ ५३ ॥ चक्षिङः ख्याञ् ॥ ५४ ॥ वा लिटि ॥ ५५ ॥ अजेर्व्यघञपोः ॥ ५६ ॥ वा यौ ॥ ५७ ॥ ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ॥ ५८ ॥ पैलादिभ्यश्च ॥५९॥ इञः प्राचाम् ॥६०॥३॥ न तौल्वलिभ्यः॥ ६१ ॥ तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम् ॥ ६२ ॥ यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥ यञञोश्च ॥ ६४ ॥ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥६५॥ बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥ न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥ तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥ अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ७३ ॥ यङोऽचि च ॥ ७४ ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ७६ ॥ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥ बिभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ॥ ७८ ॥ तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥ मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः ॥ ८० ॥ ४ ॥ आमः ॥ ८१ ॥ अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥ नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ८४ ॥ लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ ८५ ॥ ५ ॥ (द्विगुरुपज्ञोक्रमं वेञोव यिर्न तौल्वलिभ्य आमः पञ्च) ॥ **इति द्वितीयाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ ४ ॥**

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

प्रत्ययः ॥ १ ॥ परश्च ॥ २ ॥ आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥ अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥ गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ ५ ॥ मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥ सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥ काम्यच्च ॥ ९ ॥ उपमानादाचारे ॥ १० ॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ १२ ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ १३ ॥ कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥ कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्ति-चरोः ॥ १५ ॥ बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥ १६ ॥ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ १७ ॥ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥ नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥ १९ ॥ पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् ॥ २० ॥ १ ॥ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥ नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥ लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥ हेतुमति च ॥ २६ ॥ कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः॥२८॥ ऋतेरीयङ् ॥२९॥ कमेर्णिङ् ॥३०॥आयादय आर्धधातुके वा ॥ ३१ ॥ सनाद्यन्ता धातवः ॥३२॥ स्यतासी लृलुटोः ॥ ३३ ॥ सिब्बहुलं लेटि ॥३४॥ कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३६ ॥ दयायासश्च ॥ ३७ ॥ उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥ भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ॥ ३९ ॥ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥ २ ॥ विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥ अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति छन्दसि ॥ ४२ ॥च्लि लुङि ॥ ४३ ॥ च्लेः सिच्॥४४॥ शल इगुपधादनिटः क्सः ॥ ४५ ॥ श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥ न दृशः ॥ ४७ ॥ णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ॥ ४८ विभाषा धेट्श्व्योः ॥ ४९ ॥ गुपेश्छन्दसि ॥ ५० ॥ नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥ ५२ ॥ लिपिसिचिह्वश्च ॥ ५३ ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥ सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥ इरितो वा ॥ ५७ ॥ जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ॥ ५८ ॥ कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ॥ ५९ ॥ चिण् ते पदः ॥ ६० ॥ ३ ॥ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥६१॥ अचः कर्मकर्तरि ॥६२॥ दुहश्च ॥ ६३ ॥ न रुधः ॥६४॥ तपोऽनुतापे च ॥ ६५ ॥ चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥ सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥ कर्त्तरि शप् ॥ ६८ ॥ दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ६९ ॥ वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ॥ ७० ॥ यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥ संयसश्च ॥ ७२ ॥ स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ७३ ॥ श्रुवः शृ च ॥ ७४ ॥ अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥ तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥ तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥ रुधादिभ्यः श्नम् ॥ ७८ ॥ तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ७९ ॥ धिन्विकृण्व्योरच ॥ ८० ॥ ४ ॥ क्र्यादिभ्यः श्ना ॥ ॥ ८१ ॥ स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ॥ ८२ ॥ हलः श्नः शानज्झौ ॥ ८३ ॥ छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥ व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥ लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७[1] ॥ तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥ ८९ ॥ कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ॥ ९० ॥ धातोः ॥ ९१ ॥ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ९२ ॥ कृदतिङ् ॥ ९३ ॥ वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥ कृत्याः ॥ ९५ ॥ तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ९६ ॥

---

१ कृत्याः 'प्राङ्ण्वुलः' इत्यपि पाठः ।

अचो यत् ॥ ९७ ॥ पोरदुपधात् ॥ ९८ ॥ शकिसहोश्च ॥ ९९ ॥ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ ॥ १०० ॥ ५ ॥ अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥ वह्यं करणम् ॥ १०२ ॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥ उपसर्या काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥ अजर्यं सङ्गतम् ॥ १०५ ॥ वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥ भुवो भावे ॥ १०७ ॥ हनस्त च ॥ १०८ ॥ एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ॥ १०९ ॥ ऋदुपधाच्चाक्लृपि चृतेः ॥ ११० ॥ ई च खनः ॥ १११ ॥ भृञोऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥ मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ॥ ११४ ॥ भिद्योद्ध्यौ नदे ॥ ११५ ॥ पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे ॥ ॥ ११६ ॥ विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ॥ ११७ ॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः छन्दसि ॥ ॥ ११८ ॥ पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ॥ ११९ ॥ विभाषा कृवृषोः ॥ १२० ॥ ६ ॥ युग्यं च पत्रे ॥ १२१ ॥ अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥ छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥ १२३ ॥ ऋहलोर्ण्यत् ॥ १२४ ॥ ओरावश्यके ॥ १२५ ॥ आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ॥ १२६ ॥ आनाय्योऽनित्ये ॥ १२७ ॥ प्रणाय्योऽसंमतौ ॥ १२८ ॥ पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ १२९ ॥ क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ १३१ ॥ चित्याग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥ ण्वुल्तृचौ ॥ १३३ ॥ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ १३४ ॥ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ १३५ ॥ आतश्चोपसर्गे ॥ ॥ १३६ ॥ पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥ १३७ ॥ अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥ ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥ ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥ ॥ ७ ॥ श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ॥ १४१ ॥ दुन्योरनुपसर्गे ॥ १४२ ॥ विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥ गेहे कः ॥ १४४ ॥ शिल्पिनि ष्वुन् ॥ १४५ ॥ गः स्थकन् ॥ ॥ १४६ ॥ ण्युट् च ॥ १४७ ॥ हश्च व्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥ प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥ आशिषि च ॥ १५० ॥ १० ॥ (प्रत्ययोमुण्डविदांदीपजनक्र्यादिभ्योऽवद्यपण्ययुग्यंश्याद्व्यधा दश) ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

कर्मण्यण् ॥ १ ॥ ह्वावामश्च ॥ २ ॥ आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥ सुपि स्थः ॥ ४ ॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥ प्रे दाज्ञः ॥ ६ ॥ समि ख्यः ॥ ७ ॥ गापोष्टक् ॥ ८ ॥ हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ९ ॥ वयसि च ॥ १० ॥ आङि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥ अर्हः ॥ १२ ॥ स्तम्बकर्णयोरमिजपोः ॥ १३ ॥ शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥ अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥ चरेष्टः ॥ १६ ॥ भिक्षासेनादायेषु च ॥ १७ ॥ पुरोऽग्रतोग्रेषु सर्तेः ॥ १८ ॥ पूर्वे कर्तरि ॥ ॥ १९ ॥ कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥ १ ॥ दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु ॥ २१ ॥ कर्मणि

---

१ छन्दसीति प्रक्षिप्तः पाठः ।

भृतौ ॥ २२ ॥ न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥ स्तम्बशकृतोरिन् ॥ ॥ २४ ॥ हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥ फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ २६ ॥ छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ॥ २७ ॥ एजेः खश् ॥ २८ ॥ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥ नाडीमुष्ट्योश्च ॥ ॥ ३० ॥ उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥ वहाभ्रे लिहः ॥ ३२ ॥ परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥ मितनखे च ॥ ३४ ॥ विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३५ ॥ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३६ ॥ उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥ प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥ द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥ वाचि यमो व्रते ॥ ४० ॥ २ ॥ पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥ सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ ४२ ॥ मेघर्तिभयेषु कृञः ॥ ४३ ॥ क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ॥ ४४ ॥ आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥ संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥ गमश्च ॥ ४७ ॥ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४८ ॥ आशिषि हनः ॥ ४९ ॥ अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥ कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ५१ ॥ लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥ अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥ शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५४ ॥ पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ५५ ॥ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ॥ ५६ ॥ कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ॥ ५७ ॥ स्पृशोऽनुदके क्विन् ॥ ५८ ॥ ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ॥ ५९ ॥ त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ॥ ६० ॥ ३ ॥ सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ॥ ६१ ॥ भजो ण्विः ॥ ६२ ॥ छन्दसि सहः ॥ ६३ ॥ वहश्च ॥ ६४ ॥ कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् ॥ ६५ ॥ हव्येऽनन्तः पादम् ॥ ६६ ॥ जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥ अदोऽनन्ने ॥ ६८ ॥ क्रव्ये च ॥ ६९ ॥ दुहः कप् घश्च ॥ ७० ॥ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ ७१ ॥ अवे यजः ॥ ७२ ॥ विजुपे छन्दसि ॥ ७३ ॥ आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ॥ ७४ ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥ क्विप् च ॥ ॥ ७६ ॥ स्थः क च ॥ ७७ ॥ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥ कर्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥ व्रते ॥ ८० ॥ ४ ॥ बहुलमाभीक्ष्ण्ये ॥ ८१ ॥ मनः ॥ ८२ ॥ आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥ भूते ॥ ॥ ८४ ॥ करणे यजः ॥ ८५ ॥ कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ ८७ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ॥ ८९ ॥ सोमे सुञः ॥ ९० ॥ अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥ कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥ कर्मणीनि विक्रियः ॥ ९३ ॥ दृशेः क्वनिप् ॥ ९४ ॥ राजनि युधिकृञः ॥ ९५ ॥ सहे च ॥ ९६ ॥ सप्तम्यां जनेर्डः ॥ ९७ ॥ पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥ उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥ अनौ कर्मणि ॥ १०० ॥ ५ ॥ अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥ निष्ठा ॥ १०२ ॥ सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ १०३ ॥ जीर्यतेरतृन् ॥ १०४ ॥ छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥ लिटः कानज्वा ॥ १०६ ॥ क्वसुश्च ॥ १०७ ॥ भाषायां सदवसश्रुवः ॥ १०८ ॥ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ १०९ ॥ लुङ् ॥ ११० ॥ अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥ अभिज्ञावचने लृट् ॥ ॥ ११२ ॥ न यदि ॥ ११३ ॥ विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥ परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥ हशश्वतोर्लङ् च ॥ ११६ ॥ प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११७ ॥ लट् स्मे ॥ ११८ ॥ अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥ ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥ ६ ॥ नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥ पुरि लुङ् चास्मे ॥ १२२ ॥

वर्तमाने लट् ॥ १२३ ॥ लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥ सम्बोधने च ॥ १२५ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥ तौ सत् ॥ १२७ ॥ पूङ्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥ इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥ द्विषोऽमित्रे ॥ १३१ ॥ सुञो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥ अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३३ ॥ आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥ तृन् ॥ १३५ ॥ अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ॥ १३६ ॥ णेश्छन्दसि ॥ १३७ ॥ भुवश्च ॥ १३८ ॥ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ॥ १३९ ॥ त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ॥ १४० ॥ ७ ॥ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ १४१ ॥ सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसञ्ज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥ वौ कषलसकत्थस्रम्भः ॥ १४३ ॥ अपे च लषः ॥ १४४ ॥ प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ॥ १४५ ॥ निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् ॥ १४६ ॥ देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ १४८ ॥ अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४९ ॥ जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ १५० ॥ क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥ नयः ॥ १५२ ॥ सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥ लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ॥ १५४ ॥ जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ॥ १५५ ॥ प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥ जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥ दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ १५९ ॥ सृघस्यदः क्मरच् ॥ १६० ॥ ८ ॥ भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ १६१ ॥ विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥ इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् ॥ १६३ ॥ गत्वरश्च ॥ १६४ ॥ जागुरूकः ॥ १६५ ॥ यजजपदशां यङः ॥ १६६ ॥ नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ १६७ ॥ सनाशंसभिक्ष उः ॥ १६८ ॥ बिन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥ क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥ आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥ स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥ शॄवन्द्योरारुः ॥ १७३ ॥ भियः क्रुक्लुकनौ ॥ १७४ ॥ स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ १७५ ॥ यश्च यङः ॥ १७६ ॥ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् ॥ १७७ ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १७८ भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥ विप्रसम्भ्यो ड्वसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥ ९ ॥ धः कर्मणि ष्ट्रन् ॥ ॥ १८१ ॥ दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥ १८२ ॥ हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥ अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ॥ १८४ ॥ पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥ कर्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ १८६ ॥ ञीतः क्तः ॥ १८७ ॥ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥ (कर्मणिदिवापूः सत्सूबहुलमन्येष्वपिनन्वोःशमितिभञ्जभासधःकर्मण्यष्टौ) ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥ भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ २ ॥ भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥ यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥ विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ ५ ॥ किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥ लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥ लोडर्थलक्षणे च ॥ ८ ॥ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ ९ ॥ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां

क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥ भाववचनाश्च ॥ ११ ॥ अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥ लृट् शेषे च ॥ ॥ १३ ॥ लृटः सद्वा ॥ १४ ॥ अनद्यतने लुट् ॥ १५ ॥ पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥ ॥ स्थिरे ॥ १७ ॥ भावे ॥ १८ ॥ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥ १ ॥ इङश्च ॥ २१ ॥ उपसर्गे रुवः ॥ २२ ॥ समि युद्रुदुवः ॥ २३ ॥ श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥ वौ क्षुश्रुवः ॥ २५ ॥ अवोदोर्नियः ॥ २६ ॥ प्रे द्रुस्तुस्रुवः ॥२७॥ निरभ्योः पूल्वोः ॥ २८ ॥ उन्न्योर्ग्रः ॥ २९ ॥ कॄ धान्ये ॥ ३० ॥ यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥ प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥ ३२ ॥ प्रथने वावशब्दे ॥ ३३ ॥ छन्दो नाम्नि च ॥ ३४ ॥ उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥ समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥ परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ॥ ३७ ॥ परावनुपात्यय इणः ॥ ३८ ॥ व्युपयोः शेतेः पर्याये ॥ ३९ ॥ हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥ २ ॥ निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ॥ ४१ ॥ संघे चानौत्तराधर्ये ॥ ४२ ॥ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥ अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ४४ ॥ आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥ प्रे लिप्सायाम् ॥ ४६ ॥ परौ यज्ञे ॥ ॥ ४७ ॥ नौ वृ धान्ये ॥ ४८ ॥ उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः ॥ ४९ ॥ विभाषाङि रुप्लुवोः ॥ ॥ ५० ॥ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥ प्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥ रश्मौ च ॥ ५३ ॥ वृणोतेराच्छादने ॥ ५४ ॥ परौ भुवोऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥ एरच् ॥ ५६ ॥ ऋदोरप् ॥ ५७ ॥ ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥ उपसर्गेऽदः ॥ ५९ ॥ नौ ण च ॥ ६० ॥ ३ ॥ व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥ स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥ यमः समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥ नौ गदनदपठस्वनः ॥ ॥ ६४ ॥ क्वणो वीणायां च ॥ ६५ ॥ नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥ मदोऽनुपसर्गे ॥ ॥ ६७ ॥ प्रमदसम्मदौ हर्षे ॥ ६८ ॥ समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥ अक्षेषु ग्लहः ॥ ७० ॥ प्रजने सर्तेः ॥ ७१ ॥ ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥ आङि युद्धे ॥ ७३ ॥ निपानमाहावः ॥ ७४ ॥ भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥ हनश्च वधः ॥ ७६ ॥ मूर्तौ घनः ॥ ७७ ॥ अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥ अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥ उद्घनोऽत्याधानम् ॥ ॥ ८० ॥ ४ ॥ अपघनोऽङ्गम् ॥ ८१ ॥ करणेऽयोविद्रुषु ॥ ८२ ॥ स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥ परौ घः ॥ ८४ ॥ उपघ्न आश्रये ॥ ८५ ॥ सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥ निघो निमितम् ॥ ८७ ॥ ड्वितः क्त्रिः ॥ ८८ ॥ ट्वितोऽथुच् ॥ ८९ ॥ यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ॥ ९० ॥ स्वपो नन् ॥ ९१ ॥ उपसर्गे घोः किः ॥ ९२ ॥ कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥ स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥ स्थागापापचो भावे ॥ ९५ ॥ मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ॥ ९६ ॥ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ॥ ९७ ॥ व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ९८ ॥ संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ॥ ९९ ॥ कृञः श च ॥ १०० ॥ ५ ॥ इच्छा ॥ १०१ ॥ अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥ गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥ षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ १०४ ॥ चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥ आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥ ण्यासश्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥ रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् ॥ १०८ ॥ संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥ विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ ११० ॥ पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥ १११ ॥ आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥ ल्युट् च ॥ ११५ ॥ कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥ करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥ गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥११९॥ अवे तॄस्त्रोर्घञ् ॥१२०॥६॥ हलश्च ॥ १२१ ॥ अध्यायन्यायोद्यावसंहारा[1]श्च ॥ १२२ ॥ उदङ्कोऽनुदके ॥ १२३ ॥ जालमानायः ॥ १२४ ॥ खनो घ च ॥ १२५ ॥ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥१२६॥ कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ १२७ ॥ आतो युच् ॥१२८ ॥ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥१३०॥ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ॥१३१॥ आशंसायां भूतवच्च ॥१३२॥ क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥ आशंसावचने लिङ् ॥१३४॥ नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥१३६॥ कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥१३७॥ परस्मिन्विभाषा ॥ १३८ ॥ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥१३९॥ भूते च ॥ १४० ॥ ७ ॥ वोताप्योः ॥ १४१ ॥ गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ १४२ ॥ विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥ किंवृत्ते लिङ्लृटौ ॥ १४४ ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ १४५ ॥ किङ्किलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥ जातुयदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥ यच्चयत्रयोः ॥ १४८ ॥ गर्हायां च ॥ १४९ ॥ चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥ शेषे लृडयदौ ॥१५१॥ उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥१५२॥ कामप्रवेदनेऽकच्चिति ॥ १५३ ॥ सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥१५४॥ विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि ॥१५५॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥ लिङ् च ॥ १५९ ॥ इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥ ८॥ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥ लोट् च ॥ १६२ ॥ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ १६४ ॥ स्मे लोट् ॥ १६५ ॥ अधीष्टे च ॥ १६६ ॥ कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥ लिङ्यदि ॥ १६८ ॥ अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥ आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ १७० ॥ कृत्याश्च ॥१७१॥ शकि लिङ् च॥१७२॥ आशिषि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥ क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥ माङि लुङ् ॥ १७५ ॥ स्मोत्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥ १६ ॥ (उणादयइङोनिवासव्यधजपोरपघनोङ्गमिच्छाहलश्चवोताप्योर्विधिनिमन्त्रणाषोडश (॥

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ २ ॥ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥४॥ समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ ६ ॥ लिङर्थे लेट् ॥७॥ उपसंवादाशङ्कयोश्च॥८॥ तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ॥ ९ ॥ प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ॥१०॥ दृशे विख्ये च ॥ ११ ॥ शकि णमुल्कमुलौ ॥ १२॥ ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ १३ ॥ कृत्यार्थे

---

[1] आधारावायशब्दौ प्रक्षिप्तौ, वार्त्तिके दर्शनात्।

तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ १४ ॥ अवचक्षे च ॥ १५ ॥ भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्य-स्तोसुन् ॥ १६ ॥ सृपितृदोः कसुन् ॥ १७ ॥ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ १८ ॥ उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ १९ ॥ परावरयोगे च ॥ २० ॥ १ ॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ ॥ २१ ॥ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ २२ ॥ न यद्यनाकांक्षे ॥ २३ ॥ विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ ॥ २४ ॥ कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ २५ ॥ स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥ अन्यथैवंकथमित्थं-सु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥ यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥२८॥ कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ ॥ २९ ॥ यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥ चर्मोदरयोः पूरेः ॥ ३१ ॥ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चा-स्याऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥ चेले क्नोपेः ॥ ३३ ॥ निमूलसमूलयोः कषः ॥ ३४ ॥ शुष्कचू-र्णरूक्षेषु पिषः ॥ ३५ ॥ समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ॥ ३६ ॥ करणे हनः ॥ ३७ ॥ स्नेहने पिषः ॥ ३८ ॥ हस्ते वर्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥ स्वे पुषः ॥ ४० ॥ २ ॥ अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥ संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥ ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥ उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥ उपदंशस्तृ-तीयायाम् ॥ ४७ ॥ हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥ सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ॥ ४९ ॥ समासत्तौ ॥ ५० ॥ प्रमाणे च ॥ ५१ ॥ अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५२ ॥ ॥ द्वितीयायां च ॥ ५३ ॥ स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ ५४ ॥ परिक्लिश्यमाने च ॥ ५५ ॥ विशिपतिप-दिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ ५६ ॥ अस्यतितृषोः क्रियान्तरेकालेषु ॥ ५७ ॥ नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ ५८ ॥ अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ॥ ५९ ॥ तिर्यच्य-पवर्गे ॥ ६० ॥ ३ ॥ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ॥ ६१ ॥ नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ॥ ६२ ॥ तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥ अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥ शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥६५॥ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥६६॥ कर्तरि कृत् ॥६७॥ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयज-न्याप्लाव्यापात्या वा ॥६८॥ लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥६९॥ तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ॥७०॥ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ७१ ॥ गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ ॥ ७२ ॥ दाशगोघ्नौ संप्रदाने ॥ ७३ ॥ भीमादयोऽपादाने ॥ ७४ ॥ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ॥ ७५ ॥ क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥ लस्य ॥ ७७ ॥ तिप्तस्झि-सिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ॥ ७८ ॥ टित आत्मनेपदानां टेरे ॥ ७९ ॥ थासः से ॥ ८० ॥ ४ ॥ लिटस्तझयोरेशिरेच् ॥ ८१ ॥ परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ॥ ८२ ॥ विदो लटो वा ॥ ८३ ॥ ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥ लोटो लङ्वत् ॥ ॥ ८५ ॥ एरुः ॥ ८६ ॥ सेर्ह्यपिच्च ॥ ८७ ॥ वा छन्दसि ॥ ८८ ॥ मेर्निः ॥ ८९ ॥ आमेतः ॥ ९० ॥ सवाभ्यां वामौ ॥ ९१ ॥ आडुत्तमस्य पिच्च ॥ ९२ ॥ एत ऐ ॥ ९३ ॥ लेटोऽडाटौ ॥ ९४ ॥ आत ऐ ॥ ९५ ॥ वैतोऽन्यत्र ॥ ९६ ॥ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ॥ ९७ ॥ स उत्तमस्य ॥ ९८ ॥ नित्यं ङितः ॥ ९९ ॥ इतश्च ॥ १०० ॥ ५ ॥ तस्थस्थ-मिपां तांतंतामः ॥ १०१ ॥ लिङः सीयुट् ॥ १०२ ॥ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥१०३॥

किदाशिषि ॥ १०४ ॥ झस्य रन् ॥ १०५ ॥ इटोऽत् ॥ १०६ ॥ सुट्तिथोः ॥ १०७ ॥ झेर्जुस् ॥ १०८ ॥ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ १०९ ॥ आतः ॥ ११० ॥ लङः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥ द्विषश्च ॥ ११२ ॥ तिङ्शित्सार्वधातुकम् ॥ ११३ ॥ आर्धधातुकं शेषः ॥ ॥ ११४ ॥ लिट् च ॥ ११५ ॥ लिङाशिषि ॥ ११६ ॥ छन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥ १७॥ (धातुसम्बन्धेसमानकर्तृकयोरधिकरणेस्त्वांगेलिटस्तस्थस्थमिपां सप्तदश) ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

समाप्तश्चाध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥ स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ॥२॥ स्त्रियाम् ॥३॥ अजाद्यतष्टाप् ॥४॥ ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥५॥ उगितश्च ॥६॥ वनो र च ॥ ॥ ७ ॥ पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥ टाबृचि ॥ ९ ॥ न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ १० ॥ मनः ॥ ॥ ११ ॥ अनो बहुव्रीहेः ॥ १२ ॥ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥ अनुपसर्जनात् ॥ ॥ १४ ॥ टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः[1] ॥ १५ ॥ यञश्च ॥ १६ ॥ प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १७ ॥ सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ ॥ १९ ॥ वयसि प्रथमे ॥ २० ॥ १ ॥ द्विगोः ॥ २१ ॥ अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२ ॥ काण्डान्तात्क्षेत्रे ॥ २३ ॥ पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥ बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ॥ २५ ॥ संख्याऽव्ययादेर्ङीप् ॥ २६ ॥ दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥ अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ २९ ॥ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च ॥ ३० ॥ रात्रेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥ अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥ विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥ नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥ पूतक्रतोरै च ॥३६॥ वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः ॥३७॥ मनोरौ वा ॥ ३८॥ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥ अन्यतो ङीष् ॥ ४० ॥ २ ॥ षिद्गौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥ जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद् वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥ शोणात् प्राचाम् ॥ ४३ ॥ वोतो गुणवचनात् ॥ ॥ ४४ ॥ बह्वादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ नित्यं छन्दसि ॥ ४६ ॥ भुवश्च ॥ ४७ ॥ पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥ क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ५० ॥ क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥ नासिकोदरौष्ठजंघादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ ५५ ॥ न क्रोडादिबह्वचः ॥ ५६ ॥ सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥ नखमुखात्संज्ञा-

---

१ करप्ख्युनामिति क्वचित्पाठः । तत्र ख्युनामिति प्रामादिकः प्रक्षिप्तपाठः ।

याम् ॥ ५८ ॥ दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि ॥ ५९ ॥ दिक्पूर्वपदान्ङीप् ॥ ६० ॥ ३ ॥ वाहः ॥ ॥ ६१ ॥ सख्यशिश्वीति भाषायाम् ॥ ६२ ॥ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥ पाककर्ण-पर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥ इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥ ऊङुतः ॥ ६६ ॥ बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥ पङ्गोश्च ॥६८॥ ऊरूत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥ संहितशफलक्षण-वामादेश्च ॥ ७० ॥ कद्रुमकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ ७१ ॥ संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ ७३ ॥ यङश्चाप् ॥ ७४ ॥ आवट्याच्च ॥ ७५ ॥ तद्धिताः ॥ ७६ ॥ यूनस्तिः ॥ ७७ ॥ अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥ गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥ क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ॥ ८० ॥ ४ ॥ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥ समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥ प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ८३ ॥ अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥ दित्यदित्यादित्यप-त्युत्तरपदाण्ण्यः ॥ ८५ ॥ उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ८६ ॥ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥८७॥ द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥ गोत्रेऽलुगचि ॥ ८९ ॥ यूनि लुक् ॥ ९० ॥ फक्फिञोरन्यतरस्याम् ॥ ९१ ॥ तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥ एको गोत्रे ॥ ९३॥ गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥ अत इञ् ॥ ॥ ९५ ॥ बाह्वादिभ्यश्च ॥९६॥ सुधातुरकङ् च ॥९७ ॥ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ॥९८ ॥ नडादिभ्यः फक् ॥९९ ॥ हरिताभ्यो ञः ॥१०० ॥ ५ यञिञोश्च ॥ १०१ ॥ शरद्वच्छुनक-दर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु ॥१०२॥ द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥१०३॥ अनृष्यानान्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ॥ १०४ ॥ गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥ मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ ॥ १०६ ॥ कपिबोधादाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥ वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥ लुक् स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥ अश्वादिभ्यः फञ् ॥ ११० ॥ भर्गात् त्रैगर्ते ॥ १११ ॥ शिवादिभ्योऽण् ॥ ११२ ॥ अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३ ॥ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥ मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥ कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥ विकर्णशुङ्गच्छगला-द्वत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ ११७ ॥ पीलाया वा ॥ ११८ ॥ ढक् च मण्डूकात् ॥ ११९ ॥ स्त्रीभ्यो ढक् ॥ १२० ॥ ६ ॥ द्व्यचः ॥ १२१ ॥ इतश्चानिञः ॥ १२२ ॥ शुभ्रादिभ्यश्च ॥१२३॥ विकर्णकुषीतकात् काश्यपे ॥ १२४ ॥ भ्रुवो वुक् च ॥ १२५ ॥ कल्याण्यादीनामिनङ् च ॥ ॥ १२६ ॥ कुलटाया वा ॥ १२७ ॥ चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥ गोधाया ढ्रक् ॥ १२९ ॥ आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥ क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥ पितृष्वसुश्छण् ॥ १३२ ॥ ढकि लोपः ॥ ॥ १३३ ॥ मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥ चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ १३५ ॥ गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥ राजश्वशुराद्यत् ॥ १३७ ॥ क्षत्राद्घः ॥ १३८ ॥ कुलात्खः ॥ १३९ ॥ अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ॥ १४० ॥ ७ ॥ महाकुलादञ्खञौ ॥ १४१ ॥ दुष्कुलाड्ढक् ॥ १४२ ॥ स्व-सुश्छः ॥ १४३ ॥ भ्रातुर्व्यच्च ॥ १४४ ॥ व्यन् सपत्ने ॥ १४५ ॥ रेवत्यादिभ्यष्ठक् ॥१४६॥ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥ वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥ फेश्छ च ॥ ॥ १४९ ॥ फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ १५० ॥ कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १५१ ॥ सेना-न्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥ उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥ तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १५४ ॥कौस-

ल्यकार्मार्यभ्यां च ॥ १५५ ॥ अणो द्व्यचः ॥ १५६ ॥ उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ १५७ ॥ वाकिनादीनां कुक् च ॥ १५८ ॥ पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥ प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ॥ १६० ॥ ८ ॥ मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ॥ १६१ ॥ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥ जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥ भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥ वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥१६५॥ वृद्धस्य च पूजायाम् ॥१६६॥ यूनश्च कुत्सायाम् ॥१६७॥ जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ॥ १६८ ॥ साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥ द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ १७० ॥ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ॥ १७१ ॥ कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १७२ ॥ साल्वावयवप्रत्यग्रथकालकूटाश्मकादिञ् ॥ १७३ ॥ ते तद्राजाः ॥ १७४ ॥ कम्बोजाल्लुक् ॥ ॥ १७५ ॥ स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ॥ १७६ ॥ अतश्च ॥१७७ ॥ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥ (ङ्याब्द्विगोः षिद्गौरादिवाहो दैवयज्ञियञिञोद्व्यचो महाकुलान्मनोर्जातावष्टादश) ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥ लाक्षारोचनाट्ठक् ॥ २ ॥ नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥ लुबविशेषे ॥ ४ ॥ संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ॥ ५ ॥ द्वन्द्वाच्छः ॥ ६ ॥ दृष्टं साम ॥ ७ ॥ कलेर्ढक् ॥ ८ ॥ वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ॥ ९ ॥ परिवृतो रथः ॥ १० ॥ पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥ द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ १२ ॥ कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ १४ ॥ स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥ १५ ॥ संस्कृतं भक्षाः ॥ १६ ॥ शूलोखाद्यत् ॥ १७ ॥ दध्नष्ठक् ॥ १८ ॥ उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥ क्षीराड्ढञ् ॥ २० ॥ १ ॥ सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥ आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ॥ २२ ॥ विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥ सास्य देवता ॥ २४ ॥ कस्येत् ॥ २५ ॥ शुक्राद्घन् ॥२६॥ अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः ॥२७॥ छ च ॥ २८ ॥ महेन्द्राद्घाणौ च ॥ २९ ॥ सोमाट्ट्यण् ॥ ३० ॥ वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥३१॥ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥ अग्नेर्ढक् ॥ ३३ ॥ कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ ३५ ॥ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ॥ ३६ ॥ तस्य समूहः ॥ ३७ ॥ भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् ॥ ३९ ॥ केदाराद्यञ् च ॥ ४० ॥ २ ॥ ठञ् कवचिनश्च ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् ॥ ४२ ॥ ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्[1] ॥ ४३ ॥ अनुदात्तादेरञ् ॥ ४४ ॥ खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४७ ॥ केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥ पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥ खलगोरथात् ॥ ५० ॥ इनित्रकट्यचश्च ॥ ५१ ॥ विषयो देशे ॥५२॥ राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥५३॥ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ ५४ ॥ सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥ संग्रामे प्रयोजन-

१ सूत्रे सहायशब्दः प्रक्षिप्तः । वार्तिके दर्शनात् ।

योद्धृभ्यः ॥ ५६ ॥ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५७ ॥ घञः सास्यां क्रियेति ञः ॥ ॥ ५८ ॥ तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥ क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ ६० ॥ ३ ॥ क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ॥ ६१ ॥ अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥ वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ ६३ ॥ प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥ सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ६७ ॥ तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥ तस्य निवासः ॥ ६९ ॥ अदूरभवश्च ॥ ७० ॥ ओरञ् ॥ ७१ ॥ मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ७२ ॥ बह्वचः कूपेषु ॥ ७३ ॥ उदक्च विपाशः ॥ ॥७४॥ संकलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥ स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७६ ॥ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥७७॥ रोणी ॥ ७८ ॥ कोपधाच्च ॥ ७९ ॥ वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः॥८० ॥ ॥ ४ ॥ जनपदे लुप् ॥८१॥ वरणादिभ्यश्च ॥८२॥ शर्कराया वा ॥८३॥ ठक्छौ च ॥ ८४ ॥ नद्यां मतुप् ॥८५॥ मध्वादिभ्यश्च ॥८६॥ कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥८७॥ नडशादाड्ड्वलच् ॥ ॥ ८८ ॥ शिखाया वलच् ॥८९॥ उत्करादिभ्यश्छः ॥९०॥ नडादीनां कुक् च ॥९१॥ शेषे ॥ ॥९२॥ राष्ट्रावारपाराद्घखौ ॥९३॥ ग्रामाद्यखञौ ॥९४॥ कत्र्यादिभ्यो ढकञ् ॥९५॥ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु ॥ ९६ ॥ नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ९७ ॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ९८ ॥ कापिश्याः ष्फक् ॥ ९९ ॥ रङ्कोरमनुष्येऽण् च ॥ १०० ॥ ५ ॥ द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥ कन्थायाष्ठक् ॥ १०२ ॥ वर्णौ वुक् ॥ १०३ ॥ अव्ययात् त्यप् ॥ १०४ ॥ ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥ तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ ॥ १०६ ॥ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ॥ १०७ ॥ मद्रेभ्योऽञ् ॥ १०८॥ उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥ प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ ११० ॥ कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥ इञश्च ॥ ११२ ॥ न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥ वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥ भवतष्ठक्छसौ ॥ ११५ ॥ काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥ ११६ ॥ वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥ विभाषोशीनरेषु ॥ ११८ ॥ ओर्देशे ठञ् ॥ ११९ ॥ वृद्धात् प्राचाम् ॥ १२० ॥ ६ ॥ धन्वयोपधाद्वुञ् ॥ १२१ ॥ प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ १२२ ॥ रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥ जनपदतदवध्योश्च ॥ १२४ ॥ अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ १२५ ॥ कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात् ॥ १२६ ॥ धूमादिभ्यश्च ॥ ॥ १२७ ॥ नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥ अरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥ विभाषा कुरुयुगंधराभ्याम् ॥ १३० ॥ मद्रवृज्योः कन् ॥ १३१ ॥ कोपधादण् ॥ १३२ ॥ कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ॥ १३४ ॥ अपदातौ साल्वात् ॥ १३५ ॥ गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥ गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥ गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥ प्राचां कटादेः ॥ ॥ १३९ ॥ राज्ञः क च ॥ १४० ॥ ७ ॥ वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥ कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥ पर्वताच्च ॥ १४३ ॥ विभाषा मनुष्ये ॥ १४४ ॥ कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥१४५॥९॥ (तेनसास्मिन्ठञ्क्रमादिभ्यो जनपदे द्युप्रागपाग्धन्ववृद्धात्पञ्च) ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च ॥ १ ॥ तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥ तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥ अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥ दिक्पूर्वपदाट्ठञ् च ॥ ६ ॥ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ७ ॥ मध्यान्मः ॥ ८ ॥ अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥ द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥ कालाट्ठञ् ॥ ११ ॥ श्राद्धे शरदः ॥ १२ ॥ विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥ निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥ श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥ संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ १६ ॥ प्रावृष एण्यः ॥ १७ ॥ वर्षाभ्यष्ठक् ॥ १८ ॥ छन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥ वसन्ताच्च ॥ २० ॥ १ ॥ हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥ सर्वत्राण् च तलोपश्च ॥ २२ ॥ सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ॥ २३ ॥ विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ २४ ॥ तत्र जातः ॥ २५ ॥ प्रावृषष्ठप् ॥ २६ ॥ संज्ञायां शरदो वुञ् ॥ २७ ॥ पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ॥ २८ ॥ पथः पन्थ च ॥ २९ ॥ अमावास्याया वा ॥ ३० ॥ अ च ॥ ३१ ॥ सिन्ध्वपकराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥ अणञौ च ॥ ३३ ॥ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् ॥ ३४ ॥ स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ ३५ ॥ वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा ॥ ३६ ॥ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥ कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥ प्रायभवः ॥ ३९ ॥ उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ॥ ४० ॥ २ ॥ संभूते ॥ ४१ ॥ कोशाड्ढञ् ॥ ४२ ॥ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥ उप्ते च ॥४४॥ आश्वयुज्या वञ् ॥ ४५ ॥ ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥ देयमृणे ॥ ४७ ॥ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन् ॥ ४८ ॥ ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ॥ ४९ ॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च ॥ ५० ॥ व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥ तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥ तत्र भवः ॥ ५३ ॥ दिगादिभ्यो यत् ॥ ५४ ॥ शरीरावयवाच्च॥५५॥ दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥ ५६ ॥ ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ ५७ ॥ गम्भीराञ्ञ्यः ॥ ५८ ॥ अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥ अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ ६० ॥ ३ ॥ ग्रामात् पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥ जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ॥ ६२ ॥ वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥ अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥ कर्णललाटात्कनलंकारे ॥ ६५ ॥ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥ बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् ॥ ६७ ॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥ अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ ६९ ॥ पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन् ॥ ७० ॥ छन्दसो यदणौ ॥ ७१ ॥ द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् ॥ ७२ ॥ अणृगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥ तत आगतः ॥ ७४ ॥ ठगायस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥ शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ७६ ॥ विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥ ऋतष्ठञ् ॥७८॥ पितुर्यच्च ॥७९॥ गोत्रादङ्कवत् ॥ ८० ॥ ४ ॥ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥८१॥ मयट् च ॥८२ ॥ प्रभवति ॥८३॥ विदूराञ्ञ्यः ॥८४॥ तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥८५॥ अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ८६ ॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥ शिशुक्रन्दयमसभद्वंद्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ८८ ॥ सोऽस्य निवासः ॥ ८९ ॥ अभिजनश्च ॥ ९० ॥ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ॥ ९१ ॥ शण्डिकादिभ्योञ्यः ॥ ९२ ॥ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ॥ ९३ ॥ तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः ॥९४॥ भक्तिः ॥९५॥ अचित्तादेशकालाट्ठक् ॥ ९६॥

महाराजाट्ठञ् ॥ ९७॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ९८ ॥ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ ९९॥ जनपदिनां जनपदवत् सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ १०० ॥ ५ ॥ तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥ १०२ ॥ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ १०३ ॥ कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ ॥ १०५ ॥ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥ कठचरकाल्लुक् ॥ १०७ ॥ कलापिनोऽण् ॥ ॥ १०८ ॥ छगलिनो ढिनुक् ॥ १०९ ॥ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥ कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ॥ १११ ॥ तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥ तसिश्च ॥ ११३ ॥ उरसो यच्च ॥ ११४ ॥ उपज्ञाते ॥ ११५ ॥ कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥ संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥ कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ११८ ॥ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ ११९ ॥ तस्येदम् ॥ १२० ॥ ६ ॥ रथाद्यत् ॥ १२१ ॥ पत्रपूर्वादञ् ॥ १२२ ॥ पत्राध्वर्युपरिषदश्च ॥ १२३ ॥ हलसीराट्ठक् ॥ १२४ ॥ द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥ गोत्रचरणाद्वुञ् ॥ १२६ ॥ सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ॥ १२७ ॥ शाकलाद्वा ॥ १२८ ॥ छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ॥ १२९ ॥ न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ १३० ॥ रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ १३१ ॥ कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥ आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥ तस्य विकारः ॥ १३४ ॥ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ १३५ ॥ बिल्वादिभ्योऽण् ॥ १३६ ॥ कोपधाच्च ॥ १३७ ॥ त्रपुजतुनोः षुक् ॥ १३८ ॥ ओरञ् ॥ १३९ ॥ अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥ ७ ॥ पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥ शम्याः ष्लञ् ॥ १४२ ॥ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः १४४॥ गोश्च पुरीषे ॥ १४५ ॥ पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥ संज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥ व्रीहेः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥ असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥ द्व्यचश्छन्दसि ॥ १५० ॥ नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् ॥ १५१ ॥ तालादिभ्योऽण् ॥ १५२ ॥ जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ १५४ ॥ ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥ क्रीतवत् परिमाणात् ॥ १५६ ॥ उष्ट्राद्वुञ् ॥ १५७ ॥ उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥ एण्या ढञ् ॥ १५९ ॥ गोपयसोर्यत् ॥ १६० ॥ ॥ ८ ॥ द्रोश्च ॥ १६१ ॥ माने वयः ॥ १६२ ॥ फले लुक् ॥ १६३ ॥ प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ १६४ ॥ जम्ब्वा वा ॥ १६५ ॥ लुप् च ॥ १६६ ॥ हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥ कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च ॥ १६८ ॥ ८ ॥ (युष्मद्धेमन्तात्सम्भूते ग्रामाद्धेतुतेन रथात्पलाशादिभ्यो द्रोश्चाष्टौ) ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

प्राग्वहतेष्ठक् ॥ १ ॥ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥ संस्कृतम् ॥ ३ ॥ कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ ॥ तरति ॥ ५ ॥ गोपुच्छाट्ठञ् ॥ ६ ॥ नौद्व्यचष्ठन् ॥ ७ ॥ चरति ॥ ८ ॥ आकर्षात् ष्ठल् ॥ ९ ॥ पर्पादिभ्यः ष्ठन् ॥ १० ॥ श्वगणाट्ठञ् च ॥ ११ ॥ वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥ वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ॥ १३ ॥ आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः

॥ १५ ॥ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ॥ १६ ॥ विभाषा विवधात् ॥ १७ ॥ अण् कुटिलिकायाः ॥ १८ ॥ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ॥ १९ ॥ क्त्रेर्मम्नित्यम् ॥ २० ॥ १ ॥ अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ २१ ॥ संसृष्टे ॥ २२ ॥ चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥ लवणाल्लुक् ॥ २४ ॥ मुद्गादण् ॥ २५ ॥ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥ ओजःसहोऽम्भसा वर्तते ॥ २७ ॥ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ ॥ २८ ॥ परिमुखं च ॥ २९ ॥ प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३० ॥ कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ ॥ ३१ ॥ उञ्छति ॥ ३२ ॥ रक्षति ॥ ३३ ॥ शब्ददर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥ पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥ ॥ ३५ ॥ परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥ आक्रन्दाट्ठञ् च ॥ ३८ ॥ पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥ प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥ २ ॥ धर्मं चरति ॥ ४१ ॥ प्रतिपथमेति ठंश्च ॥ ४२ ॥ समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥ परिषदो ण्यः ॥ ४४ ॥ सेनाया वा ॥ ४५ ॥ संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ॥ ४६ ॥ तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥ अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥ ऋतोऽञ् ॥ ४९ ॥ अवक्रयः ॥ ५० ॥ तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥ लवणाट्ठञ् ॥ ५२ ॥ किसरादिभ्यः ष्ठन् ॥ ५३ ॥ शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ शिल्पम् ॥ ५५ ॥ मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ प्रहरणम् ॥ ५७ ॥ परश्वधाट्ठञ् च ॥ ५८ ॥ शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ ५९ ॥ अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥ ३ ॥ शीलम् ॥ ६१ ॥ छत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥ कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥ बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ॥ ६४ ॥ हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥ तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥ श्राणामांसौदनाट्टिठन् ॥ ६७ ॥ भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥ तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥ अगारान्ताट्ठन् ॥ ७० ॥ अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥ निकटे वसति ॥ ७३ ॥ आवसथात् ष्ठल् ॥ ७४ ॥ प्राग्घिताद्यत् ॥ ७५ ॥ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥ धुरो यड्ढकौ ॥ ७७ ॥ खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥ एकधुराल्लुक् च ॥ ७९ ॥ शकटादण् ॥ ८० ॥ ४ ॥ हलसीराट्ठक् ॥ ८१ ॥ संज्ञायां जन्या ॥ ८२ ॥ विध्यत्यधनुषा ॥ ॥ ८३ ॥ धनगणं लब्धा ॥ ८४ ॥ अन्नाण्णः ॥ ८५ ॥ वशं गतः ॥ ८६ ॥ पदमस्मिन्दृश्यम् ॥ ८७ ॥ मूलमस्याबर्हि ॥ ८८ ॥ संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥ गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ॥ ॥ ९० ॥ नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु ॥ ९१ ॥ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥ छन्दसो निर्मिते ॥ ९३ ॥ उरसोऽण् च ॥ ९४ ॥ हृदयस्य प्रियः ॥ ९५ ॥ बन्धने चर्षौ ॥ ९६ ॥ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु ॥ ९७ ॥ तत्र साधुः ॥ ९८ ॥ प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ९९ ॥ भक्ताण्णः ॥ १०० ॥ ५ ॥ परिषदो ण्यः ॥ ॥ १०१ ॥ कथादिभ्यष्ठक् ॥ १०२ ॥ गुडादिभ्यष्ठञ् ॥ १०३ ॥ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥ ॥ १०४ ॥ सभाया यः ॥ १०५ ॥ ढश्छन्दसि ॥ १०६ ॥ समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥ समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ॥ १०८ ॥ सोदराद्यः ॥ १०९ ॥ भवे छन्दसि ॥ ११० ॥ पाथोनदीभ्यां ड्यण् ॥ १११ ॥ वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥ ११२ ॥ स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ ॥ ॥ ११३ ॥ सगर्भसयूथसनुताद्यत् ॥ ११४ ॥ तुग्राद्घन् ॥ ११५ ॥ अग्राद्यत् ॥ ११६ ॥ घच्छौ

च ॥ ११७ ॥ समुद्राभ्राद्घः॥ ११८ ॥ बर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥ दूतस्य भागकर्मणि ॥ ॥ १२० ॥ ६ ॥ रक्षोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥ असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥ मायायामण् ॥ १२४ ॥ तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ॥ १२५ ॥ अश्विमानण् ॥ १२६ ॥ वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ॥ १२७ ॥ मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥ मधोर्ञ च ॥१२९॥ ओजसोऽहनि यत्खौ ॥१३०॥ वेशोयशआदेर्भगाद्यल् ॥१३१॥ ख च ॥१३२॥ पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥१३३॥ अद्भिः संस्कृतम् ॥१३४॥ सहस्रेण संमितौ घः ॥१३५॥ मतौ च ॥ १३६ ॥ सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥ मये च ॥ १३८॥ मधोः ॥१३९॥ वसोः समूहे च ॥१४०॥७॥ नक्षत्राद्घः ॥ १४१ ॥ सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥ शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥ भावे च ॥ ॥ १४४ ॥ ४ ॥ (प्राग्वहतेरपमित्यधर्म शीलं हलपरिषदो रक्षोनक्षत्राच्चत्वारि) ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥ उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥ कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥ तस्मै हितम् ॥ ५ ॥ शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥ खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥ अजाविभ्यां थ्यन् ॥ ८ ॥ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः ॥ ९ ॥ सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ १० ॥ माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥ छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ १३ ॥ ऋषभोपानहोर्ञ्यः ॥ १४ ॥ चर्मणोऽञ् ॥ १५ ॥ तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ॥ १६ ॥ परिखाया ढञ् ॥ १७ ॥ प्राग्वतेष्ठञ् ॥ १८ ॥ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ १९ ॥ असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥ १ ॥ शताच्च ठन्यतावशते ॥ ॥ २१ ॥ संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥ वतोरिड्वा ॥ २३ ॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥ कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥ शूर्पादञन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥ शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥ अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥ विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥ द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥ बिस्ताच्च ॥ ३१ ॥ विंशतिकात्खः ॥ ३२ ॥ खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥ पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३४ ॥ शाणाद्वा ॥ ३५ ॥ द्वित्रिपूर्वादण् च ॥ ॥ ३६ ॥ तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥ गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ३९ ॥ पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥ २ ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ ४१ ॥ तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥ तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥ लोकसर्वलोकाट्ठञ् ॥ ४४ ॥ तस्य वापः ॥ ॥ ४५ ॥ पात्रात् ष्ठन् ॥ ४६ ॥ तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयते ॥ ४७ ॥ पूरणार्धाट्ठन् ॥ ४८ ॥ भागाद्यच्च ॥ ४९ ॥ तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ ५० ॥ वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥ संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥ आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतर-

स्याम् ॥ ९३ ॥ द्विगोष्ठंश्च ॥ ९४ ॥ कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ९५ ॥ सोऽस्यांशवस्नभृतयः ॥
॥ ९६॥ तदस्य परिमाणम् ॥ ५७॥ संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ॥५८ ॥ पंक्तिविंशति-
त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥ पञ्चद्दशतौ वर्गे वा ॥६०॥३॥
सप्तनोऽञ्छन्दसि ॥ ६१ ॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ॥ ६२ ॥ तदर्हति ॥६३॥
छेदादिभ्यो नित्यम् ॥६४॥ शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥६५॥ दण्डादिभ्यो यः ॥६६॥ छन्दसि च ॥६७॥
पात्राद्घंश्च ॥ ६८ ॥ कडंकरदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥ स्थालीबिलात् ॥ ७० ॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां
घखञौ ॥ ७१ ॥ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ॥ ७२ ॥ संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥ योजनं
गच्छति ॥ ७४ ॥ पथः ष्कन् ॥ ७५ ॥ पंथो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥ उत्तरपथेनाहृतं च ॥
॥७७ ॥ कालात् ॥ ७८ ॥ तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९॥ तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ८० ॥ ४ ॥
मासाद्वयसि यत्खञौ ॥ ८१ ॥ द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥ षण्मासाण्ण्यच्च ॥ ८३ ॥ अवयसि ठंश्च
८४॥ समायाः खः ॥८५॥ द्विगोर्वा ॥८६॥ रात्र्यहः संवत्सराच्च ॥८७॥ वर्षाल्लुक् च॥८८॥
चित्तवति नित्यम् ॥८९॥ षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥९०॥ वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि ॥ ९१ ॥
संपरिपूर्वात्ख च ॥ ९२ ॥ तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥९३ ॥ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ९४ ॥
तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥ तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ९६ ॥ व्युष्टादिभ्योऽण् ॥
॥ ९७ ॥ तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ॥ ९८ ॥ संपादिनि ॥ ९९ ॥ कर्मवेषाद्यत् ॥
॥ १०० ॥ ५ ॥ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥ योगाद्यच्च ॥ १०२ ॥ कर्मण
उकञ् ॥ १०३ ॥ समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥ ऋतोरण् ॥ १०५ ॥ छन्दसि घस् ॥
॥ १०६ ॥ कालाद्यत् ॥ १०७ ॥ प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०८ ॥ प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥ विशाखा-
षाढादण्मन्थदण्डयोः ॥११०॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥१११॥ समापनात्सपूर्वपदात् ॥११२॥
ऐकागारिकट्चौरे ॥ ११३ ॥ आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥
॥ ११५ ॥ तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥ तदर्हम् ॥ ११७ ॥ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥
तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥ आ च त्वात् ॥ १२० ॥ ६ ॥ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगत-
लवणवटयुधकतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥ पृथ्वादिभ्यः इमनिज्वा ॥ १२२ ॥ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्
च ॥ १२३ ॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥ स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ १२५ ॥
सख्युर्यः ॥ १२६ ॥ कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ १२७ ॥ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥१२८ ॥ प्राण-
भृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ १२९ ॥ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ १३० ॥ इगन्ताच्च
लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥ योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ॥ १३२ ॥ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥
गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ॥ १३४ ॥ होत्राभ्यश्छः ॥ १३५ ॥ब्रह्मणस्त्वः ॥१३६॥
॥ १६ ॥ (प्राक्क्रीताच्छताच्च सर्वभूमिसप्तनोऽभ्मासात्तस्मै प्रभवति ननञ्पूर्वात् षोडश) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥ व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ २ ॥ यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥ विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥ सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥ तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥ आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥ अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥ परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति ॥१०॥ अवारपारात्यन्तानुकामंगामी ॥११ ॥ समांसमां विजायते ॥ १२ ॥ अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥ आगवीनः ॥१४॥ अनुग्वलंगामी ॥१५ ॥ अध्वनो यत्खौ ॥ १६॥ अभ्यमित्राच्छ च ॥१७॥ गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे ॥१८॥ अश्वस्यैकाहगमः ॥१९ ॥ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥२०॥१॥ व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥ साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥ हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥ तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ॥ २४ ॥ पक्षात् तिः ॥ २५ ॥ तेन वित्तं चुंचुप्-चणपौ ॥ २६ ॥ विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ॥ २७ ॥ वेः शालच्छङ्कटचौ ॥२८॥ संप्रोदश्च कटच् ॥२९॥ अवात् कुटारच्च ॥३०॥ नते नासिकायाः संज्ञायां टीटजनाटज्भ्रटचः ॥ ३१ ॥ नेर्बिडज्बिरीसचौ ॥३२॥ इनच्पिटच्चिकचि च ॥३३॥ उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ॥३४॥ कर्मणि घटोऽठच् ॥३५॥ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥३६॥ प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ॥ ३७ ॥ पुरुषहस्तिभ्यामण् च ॥ ३८ ॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥ किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥२॥ किमः संख्यापरिमाणे डति च ॥४१॥ संख्याया अवयवे तयप् ॥४२॥ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ४३ ॥ उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥ तदस्मिन्नधिकमिति दशा-न्ताड्डः ॥ ४५ ॥ शदन्तविंशतश्च ॥ ४६ ॥ संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥ तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥ नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥ थट् च छन्दसि ॥ ५० ॥ षट्कतिकति-पयचतुरां थुक् ॥ ५१ ॥ बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥ वतोरिथुक् ॥ ५३ ॥ द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥ त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥५६॥ नित्यं शता-दिमासार्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥ षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥ मतौ छः सूक्तसाम्नोः॥५९॥ अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥ ३॥ विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ६१ ॥ गोषदादिभ्यो वुन् ॥६२॥ तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥ आकर्षादिभ्यः[1] कन् ॥ ६४ ॥ धनहिरण्यात् कामे ॥ ६५ ॥ स्वांगेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥ उदराट्ठगाद्यूने ॥ ६७ ॥ सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥ अंशं हारी ॥ ६९ ॥ तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७० ॥ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥ अधिकम् ॥ ७३ ॥ अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥ पार्श्वेनान्वि-च्छति ॥ ७५ ॥ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा॥७७॥ स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥ शृंखलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥ उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥४॥ कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ ८१ ॥ तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥ कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥ श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते ॥ ८४ ॥ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥ पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥ सपू-

[1] आकषादिभ्यः इति पाठान्तरम् ।

र्वाच ॥ ८७ ॥ इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥ अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥ क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ९४ ॥ रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥ सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥ वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥ फेनादिलच्च ॥ ९९ ॥ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥ ५ ॥ प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ॥ १०१ ॥ तपः सहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥ अण् च ॥ १०३ ॥ सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥ देशे लुबिलचौ च ॥ १०५ ॥ दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥ ऊषशुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥ द्युद्रुभ्यां मः ॥ १०८ ॥ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ गाण्डयजगात् संज्ञायाम् ॥ ११० ॥ काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ १११ ॥ रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥ दन्तशिखात् संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥ ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥ अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥ व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥ तुन्दादिभ्य इलच्च ॥ ११७ ॥ एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ॥ ११८ ॥ शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११९ ॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥ ६ ॥ अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ १२१ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥ ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥ वाचो ग्मिनिः ॥ १२४ ॥ आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥ स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ १२६ ॥ अर्शआदिभ्योऽच् ॥ १२७ ॥ द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ॥ ॥ १२८ ॥ वातातीसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥ वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥ सुखादिभ्यश्च ॥ ॥१३१॥ धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥ हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥१३४॥ पुष्करादिभ्यो देशे॥१३५॥बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्॥१३६॥ संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥१३७॥ कंशम्भ्यां बभयुस्तितुतयसः ॥१३८॥ तुन्दिबलिवटेर्भः ॥ १३९ ॥ अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥ ॥ ७ ॥ (धान्यानां व्रातेन किमो विमुक्तादिभ्यः कालप्रयोजनात्प्रज्ञाश्रद्धास्मायामेधाविंशतिः ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥ किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ॥ २॥ इदम इश् ॥ ३ ॥ एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥ एतदोऽन् ॥ ५ ॥ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥ पञ्चम्यास्तसिल ॥ ७ ॥ तसेश्च ॥ ८ ॥ पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥ सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥ इदमो हः ॥ ११ ॥ किमोऽत् ॥ १२ ॥ वा ह च च्छन्दसि ॥ १३ ॥ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥ सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा ॥ १५ ॥ इदमोर्हिल् ॥ १६ ॥ अधुना ॥ १७ ॥ दानीं च ॥ १८ ॥ तदो दा च ॥ ॥ १९ ॥ तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि ॥ २० ॥ १ ॥ अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥ प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥ इदमस्थमुः ॥ २४ ॥ किमश्च ॥ २५ ॥ था हेतौ च च्छन्दसि ॥ २६ ॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥ विभाषापरावराभ्याम् ॥ २९ ॥ अञ्चेर्लुक् ॥ ३० ॥ उपर्युपरिष्टात् ॥

॥ ३१ ॥ पश्चात् ॥ ३२ ॥ पश्च पश्चा च च्छन्दसि ॥ ३३ ॥ उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ॥ ३४ ॥ एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥ दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥ आहि च दूरे ॥ ॥ ३७ ॥ उत्तराच्च ॥ ३८ ॥ पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ ३९ ॥ अस्ताति च ॥ ॥ ४० ॥ २ ॥ विभाषावरस्य ॥ ४१ ॥ संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥ अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥ एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥ एधाच्च ॥ ४६ ॥ याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥ पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ४८ ॥ प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ॥ ४९ ॥ षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च ॥ ५० ॥ मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ॥५१ ॥ एकादाकिनिच्चासहाये ॥५२॥ भूतपूर्वे चरट् ॥ ५३ ॥ षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५४ ॥ अतिशायने तमबिष्ठनौ ॥ ५५ ॥ तिङश्च ॥ ५६ ॥ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ ५७ ॥ अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥ तुश्छन्दसि ॥ ५९ ॥ प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥ ३ ॥ ज्य च ॥ ६१ ॥ वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥ अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥ विन्मतोर्लुक् ॥ ६५ ॥ प्रशंसायां रूपप् ॥ ६६ ॥ ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥ विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ॥ ६८ ॥ प्रकारवचने जातीयर ॥ ६९ ॥ प्रागिवात् कः ॥ ७० ॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ॥ ७१ ॥ कस्य च दः ॥ ७२ ॥ अज्ञाते ॥ ७३ ॥ कुत्सिते ॥ ७४ ॥ संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥ अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥ नीतौ च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥ बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ॥ ७८ ॥ घनिलचौ च ॥ ७९ ॥ प्राचामुपादेरडज्वुचौ च ॥ ८० ॥ ४ ॥ जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥ अजितान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥ शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥ अल्पे ॥ ८५ ॥ ह्रस्वे ॥८६॥ संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥ कुत्वा डुपच् ॥ ८९ ॥ कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ९० ॥ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥ किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ९२ ॥ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ ९३ ॥ एकाच्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥ अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥ इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥ संज्ञायां च ॥ ९७ ॥ लुम्मनुष्ये ॥ ९८ ॥ जीविकार्थे चापण्ये ॥ ९९ ॥ देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥ ५ ॥ वस्तेर्ढञ् ॥ १०१ ॥ शिलायाढः ॥ १०२ ॥ शाखादिभ्यो यः ॥ १०३ ॥ द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥ कुशाग्राच्छः ॥ ॥ १०५ ॥ समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥ शर्करादिभ्योऽण् ॥ १०७ ॥ अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ॥ १०८ ॥ एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ कर्कलोहितादीकक् ॥ ११० ॥ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि ॥ १११ ॥ पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥ व्रातच्फञोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥ आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ॥ ११४ ॥ वृकाट्टेण्यण् ॥ ॥ ११५ ॥ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ॥ ११६ ॥ पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ ॥ ११७ ॥ अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ॥११८॥ ञ्यादयस्तद्राजाः ॥११९॥ ॥ १९ ॥ (प्राग्दिशोऽनद्यतने विभाषा ज्यच जातिनाम्नो वस्तेरेकोनविंशतिः ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ॥ १ ॥ दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥ अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥ न सामिवचने ॥ ५ ॥ बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥ अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात् खः ॥ ७ ॥ विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ॥ ८ ॥ जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ९ ॥ स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥ किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ॥ ११ ॥ अमु च च्छन्दसि ॥ १२ ॥ अनुगादिनष्ठक् ॥ १३ ॥ णचः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥ अणिनुणः ॥ १५ ॥ विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥ एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥ विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥ १ ॥ तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥ समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥ अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ॥ २३ ॥ देवतान्तात् तादर्थ्ये यत् ॥ २४ ॥ पादार्घाभ्यां च ॥ २५ ॥ अतिथेर्ञ्यः ॥ २६ ॥ देवात् तल् ॥ २७ ॥ अवेः कः ॥ २८ ॥ यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥ लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥ वर्णे चानित्ये ॥ ३१ ॥ रक्ते ॥ ३२ ॥ कालाच्च ॥ ३३ ॥ विनयादिभ्यष्ठक् ॥ ३४ ॥ वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥ तद्युक्तात् कर्मणोऽण् ॥ ३६ ॥ ओषधेरजातौ ॥ ३७ ॥ प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥ मृदस्तिकन् ॥ ३९ ॥ सस्नौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥ २ ॥ वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च च्छन्दसि ॥ ४१ ॥ बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥ अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥ अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥ हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥ षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥ रोगाच्चापनयने ॥ ४९ ॥ अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ॥ ५० ॥ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५१ ॥ विभाषा साति कार्त्स्न्ये ॥ ५२ ॥ अभिविधौ संपदा च ॥ ५३ ॥ तदधीनवचने ॥ ५४ ॥ देये त्रा च ॥ ५५ ॥ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ॥ ५६ ॥ अव्यक्तानुकरणाद्‍‍द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् ॥ ५७ ॥ कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ ॥ ५८ ॥ संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥ समयाच्च यापनायाम् ॥ ६० ॥ ३ ॥ सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ॥ ६१ ॥ निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ६२ ॥ सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥ दुःखात् प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥ शूलात् पाके ॥ ६५ ॥ सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥ मद्रात् परिवापणे ॥ ६७ ॥ समासान्ताः ॥ ६८ ॥ न पूजनात् ॥ ६९ ॥ किमः क्षेपे ॥ ७० ॥ नञस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥ पथो विभाषा ॥ ७२ ॥ बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥ ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ॥ ७४ ॥ अच्प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः ॥ ७५ ॥ अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ७७ ॥ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ७८ ॥ अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥ श्वसोऽवसीयः श्रेयसः ॥ ८० ॥ ४ ॥ अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ ८१ ॥ प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥ अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥ द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥ उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥ तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः

॥ ८६ ॥ अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥८७॥ अह्नोऽह्न एतेभ्यः ॥८८॥ न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥ उत्तमैकाभ्यां च ॥९०॥ राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥ गोरतद्धितलुकि ॥ ॥ ९२ ॥ अग्राख्यायामुरसः ॥ ९३ ॥ अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ९४ ॥ ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ॥ ९५ ॥ अतेः शुनः ॥ ९६ ॥ उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥ उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः ॥ ९८ ॥ नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥ अर्धाच्च ॥ १०० ॥ ५ ॥ खार्याः प्राचाम्॥ ॥ १०१ ॥ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥ ब्रह्मणो जानपदाख्याम् ॥ १०४ ॥ कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥ द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे ॥ १०६ ॥ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥ अनश्च ॥ १०८ ॥ नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥ झयः ॥ १११ ॥ गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ॥ ११३ ॥ अंगुलेर्दारुणि ॥११४॥ द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ ११५ ॥ अप् पूरणीप्रमाण्योः ॥ ११६ ॥ अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ॥ ॥ ११७ ॥ अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥ उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥ सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥ ६ ॥ नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥ बहुप्रजाश्छन्दसि॥१२३॥ धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥ जम्भासुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥ इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥ प्रसम्भ्यां जानुनोर्ज्ञुः ॥ १२९ ॥ ऊर्ध्वाद्विभाषा ॥ १३० ॥ ऊधसोऽनङ् ॥१३१ ॥ धनुषश्च ॥१३२॥ वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥ जायाया निङ् ॥ १३४ ॥ गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥ अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥ उपमानाच्च ॥ १३७ ॥ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥ कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥ संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥ ७ ॥ वयसि दन्तस्य दतृ ॥ १४१ ॥ छन्दसि च ॥ १४२ ॥ स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥ विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥ अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥ ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥ त्रिककुत् पर्वते ॥ १४७ ॥ उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८॥ पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥ सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥ इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥ नद्यृतश्च ॥ १५३ ॥ शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥ न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥ ईयसश्च ॥ १५६ ॥ वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥ ऋतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥ नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ॥ ॥ १५९ ॥ निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥ ८ ॥ (पादशतस्य तत्प्रकृतवृकज्येष्ठाभ्यां सपमान्ववततात् खार्यां नञ्दुःसुभ्यो वयसि विंशतिः) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ ४ ॥

इति पञ्चमोध्यायस्समाप्तः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥ अजादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥ न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥ पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥ उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥ जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥ लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥ सन्यङोः ॥ ९ ॥ श्लौ ॥ १० ॥ चङि ॥ ११ ॥ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ॥ १२ ॥ ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥ बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥ वचिस्वपियजादीनां किति ॥ १५ ॥ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ॥ १६ ॥ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १७ ॥ स्वापेश्चङि ॥ १८ ॥ स्वपिस्यमिव्येञां यङि ॥ १९ ॥ न वशः ॥ २० ॥ १ ॥ चायः की ॥ २१ ॥ स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २२ ॥ स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २४ ॥ प्रतेश्च ॥ २५ ॥ विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥ शृतं पाके ॥ २७ ॥ प्यायः पी ॥ २८ ॥ लिड्यङोश्च ॥ २९ ॥ विभाषा श्वेः ॥ ३० ॥ णौ च संश्चङोः ॥ ३१ ॥ ह्वः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥ अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ३४ ॥ चायः की ॥ ३५ ॥ अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः ॥ ३६ ॥ न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥ लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥ वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ३९ ॥ वेञः ॥ ४० ॥ २ ॥ ल्यपि च ॥ ४१ ॥ ज्यश्च ॥ ४२ ॥ व्यश्च ॥ ४३ ॥ विभाषा परेः ॥ ४४ ॥ आदेच उपदेशेऽशिति ॥ ४५ ॥ न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ॥ ४७ ॥ क्रीङ्जीनां णौ ॥ ४८ ॥ सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ॥ ५० ॥ विभाषा लीयतेः ॥ ५१ ॥ खिदेश्छन्दसि ॥ ५२ ॥ अपगुरो णमुलि ॥ ५३ ॥ चिस्फुरोर्णौ ॥ ५४ ॥ प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥ बिभेतेर्हेतुभये ॥ ५६ ॥ नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ वणक्त्वेन दृशोर्झल्यमकिति ॥ ५८ ॥ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥ शीर्षश्छन्दसि छूयोः ॥ ६ । ॥ ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥ अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥ पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्य कषाययोर्जाते ... दन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ॥ ६३ ॥ धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥ णो नः ॥ ६५ ॥ लोपो व्योर्वलि ॥ ६६ ॥ वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥ एङ्ह्रस्वात् संबुद्धेः ॥ ६९ ॥ शेश्छन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥ संहितायाम् ॥ ७२ ॥ छे च ॥ ७३ ॥ आङ्माङोश्च ॥ ७४ ॥ दीर्घात् ॥ ७५ ॥ पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥ इको यणचि ॥ ७७ ॥ एचोऽयवायावः ॥ ७८ ॥ वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥ ४ ॥ क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥ क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥ भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि ॥ ८३ ॥ एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥ अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥ षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥ आद्गुणः ॥ ८७ ॥ वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥ एत्येधत्यूठ्सु ॥ ८९ ॥ आटश्च ॥ ९० ॥ उपसर्गादृति धातौ ॥ ९१ ॥ वा सुप्यापिशलेः ॥ ९२ ॥ औतोम्शसोः ॥ ९३ ॥ एङि पररूपम् ॥ ९४ ॥ ओमाङोश्च ॥ ९५ ॥ उस्यपदान्तात् ॥ ९६ ॥ अतो गुणे ॥ ९७ ॥ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ९८ ॥ नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ९९ ॥

नित्यमाम्रेडिते डाचि ॥ १०० ॥ ५ ॥ अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥ तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥ नादिचि ॥ १०४ ॥ दीर्घाज्जसि च ॥१०५॥ वा छन्दसि ॥ १०६ ॥ अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥ संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥ एङः पदान्तादति॥ ॥ १०९ ॥ ङसिङसोश्च ॥ ११० ॥ ऋत उत् ॥ १११ ॥ ख्यत्यात् परस्य ॥ ११२ ॥ अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥ हशि च ॥ ११४ ॥ प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे ॥ ११५ ॥ अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ ११६ ॥ यजुष्युरः ॥ ११७ ॥ आपो जुषाणो वृष्णोवर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वे ॥ ११८ ॥ अङ्ग इत्यादौ च ॥ ११९ ॥ अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥ ६ ॥ अवपथासि च ॥ १२१ ॥ सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥ अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥ इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२४ ॥ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ १२५ ॥ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥ ऋत्यकः ॥ ॥ १२८ ॥ अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥ ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥ दिव उत् ॥१३१॥ एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥ स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥ सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ॥ १३४ ॥ सुट्कात्पूर्वः ॥ १३५ ॥ अडभ्यासव्यवायेऽपि ॥ १३६ ॥ संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ १३७ ॥ समवाये च ॥ १३८ ॥ उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ॥ १३९ ॥ किरतौ लवने ॥१४०॥७ ॥ हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४२ ॥ कुस्तुम्बुरूणि जातिः ॥ १४३ ॥ अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥ आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥ वर्चस्केऽवस्करः ॥ १४८ ॥ अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥ विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ॥ १५० ॥ ह्रस्वाचन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥ प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥ कारस्करो वृक्षः ॥ १५६॥ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्॥ ॥ १५७ ॥ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥ कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ॥ १५९ ॥ उञ्छादीनां च ॥ १६० ॥ ८ ॥ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥ धातोः ॥१६२॥ चितः ॥ १६३ ॥ तद्धितस्य ॥ १६४ ॥ कितः ॥ १६५ ॥ तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥ चतुरः शसि ॥ १६७ ॥ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥ अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥ अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥१७० ॥ ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः॥ ॥ १७१ ॥ अष्टनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥ शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ १७४ ॥ नोङ्धात्वोः ॥ १७५ ॥ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ॥ १७६ ॥ नामन्यतरस्याम् ॥ ॥ १७७ ॥ ङ्याश्छन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ १७९ ॥ झल्युपोत्तमम् ॥ १८० ॥ ९ ॥ विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥ न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ॥ ॥ १८२ ॥ दिवो झल् ॥ १८३ ॥ नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥ तित्स्वरितम् ॥ १८५ ॥ तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः ॥१८६ ॥ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥

॥ १८७ ॥ स्वगादिहिंसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥ अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥ अनुदात्ते च ॥ ॥ १९० ॥ सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥ भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति ॥ ॥ १९२ ॥ लिति ॥ १९३ ॥ आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ॥ १९४ ॥ अचः कर्तृयकि ॥ १९५ ॥ थलि च सेटीडन्तो वा ॥ १९६ ॥ ञ्नित्यादिर्नित्यम् ॥ ॥ १९७ ॥ आमन्त्रितस्य च ॥ १९८ ॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १९९ ॥ अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥ १० ॥ क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥ जयः करणम् ॥ २०२ ॥ वृषादीनां च ॥ २०३ ॥ संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥ निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ २०५ ॥ शुष्कधृष्टौ ॥ ॥ २०६ ॥ आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥ रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥ जुष्टार्पिते च च्छन्दसि ॥ ॥ २०९ ॥ नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥ युष्मदस्मदोर्ङसि ॥ २११ ॥ ङयि च ॥ २१२ ॥ यतो नावः ॥ २१३ ॥ ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ॥ २१४ ॥ विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ २१५ ॥ त्यागरागहासकुहश्वठकुथानाम् ॥ २१६ ॥ उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥ चङ्यन्यतरस्याम् ॥ ॥ २१८ ॥ मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१९ ॥ अन्तोऽवत्याः ॥ २२० ॥ ११ ॥ ईवत्याः ॥ २२१ ॥ चौ ॥ २२२ ॥ समासस्य ॥२२३॥ ३ ॥ (एकाचश्चायो ल्यपि च ये च क्षय्यजय्यावकः सवर्णेऽवपथाहिंसायामनुदात्तस्य विभाषा क्षय ईवत्यास्त्रीणि) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥ वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ ३ ॥ गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥ दायाद्यं दायादे ॥ ५ ॥ प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ६ ॥ पदेऽपदेशे ॥ ७ ॥ निवाते वातत्राणे ॥ ८ ॥ शारदेऽनार्तवे ॥ ॥ ९ ॥ अध्वर्युकषाययोर्जातौ ॥ १० ॥ सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥ द्विगौ प्रमाणे ॥ ॥ १२ ॥ गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १३ ॥ मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥ सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥ प्रीतौ च ॥ १६ ॥ स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥ पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥ न भूवाक्चिद्दिधिषु ॥ १९ ॥ वा भुवनम् ॥ २० ॥ १ ॥ आशङ्काबाधनेदीयःसु संभावने ॥ २१ ॥ पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २२ ॥ सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥ श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥ कुमारश्च ॥ २६ ॥ आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥ पूगेष्वन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥ इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥२९ ॥ बह्वन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥ दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥ सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ॥ ३२ ॥ परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥ राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ३४ ॥ संख्या ॥ ३५ ॥ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥ कार्तकौजपादयश्च ॥ ३७ ॥ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥ उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ ४० ॥ २ ॥ गौः सादसादिसारथिषु ॥ ४१ ॥ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलोदासीभाराणां च ॥ ४२ ॥ चतुर्थी

तदर्थे ॥ ४३ ॥ अर्थे ॥ ४४ ॥ क्ते च ॥ ४५ ॥ कर्मधारयेऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥ अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥ तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥ गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥ तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥ तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥ अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये ॥ ५२ ॥ न्यधी च ॥ ५३ ॥ ईषदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥ प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ॥ ५६ ॥ कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥ राजा च ॥ ५९ ॥ षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥ ३ ॥ क्ते नित्यार्थे ॥ ६१ ॥ ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥ राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥ आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥ सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे ॥ ६५ ॥ युक्ते च ॥ ६६ ॥ विभाषाध्यक्षे ॥ ६७ ॥ पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥ गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ ६९ ॥ अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥ भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥ गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ॥ ७२ ॥ अके जीविकार्थे ॥ ७३ ॥ प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥ अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥ शिल्पिनि चाकृञः ॥ ७६ ॥ संज्ञायां च ॥ ७७ ॥ गोतन्तियवं पाले ॥ ७८ ॥ णिनि ॥ ७९ ॥ उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥ ४ ॥ युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥ दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ८२ ॥ अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ॥ ८३ ॥ ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥ घोषादिषु च ॥ ८५ ॥ छात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥ प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् ॥ ८७ ॥ मालादीनां च ॥ ८८ ॥ अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥ अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच् ॥ ९० ॥ भूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलम् ॥ ९१ ॥ अन्तः ॥ ९२ ॥ सर्वं गुणकात्स्न्र्ये ॥ ९३ ॥ संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ९४ ॥ कुमार्यां वयसि ॥ ९५ ॥ उदकेऽकेवले ॥ ९६ ॥ द्विगौ क्रतौ ॥ ९७ ॥ सभायां नपुंसके ॥ ९८ ॥ पुरे प्राचाम् ॥ ९९ ॥ अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥ ५ ॥ न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ १०१ ॥ कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ॥ १०२ ॥ दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥ उदराश्वेषुषु ॥ १०७ ॥ क्षेपे ॥ १०८ ॥ नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥ उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥ कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥ संज्ञौपम्ययोश्च ॥ ११३ ॥ कण्ठपृष्ठग्रीवाजंघं च ॥ ११४ ॥ शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११५ ॥ नञो जरमरमित्रमृताः ॥ ११६ ॥ सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११७ ॥ क्रत्वादयश्च ॥ ११८ ॥ आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ॥ ११९ ॥ वीरवीर्यौ च ॥ १२० ॥ ६ ॥ कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥ कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ १२२ ॥ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ कन्था च ॥ १२४ ॥ आदिश्चिहणादीनाम् ॥ १२५ ॥ चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥ चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥ पललसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥ कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥ अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥ वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥ पुत्रः पुम्भ्यः ॥ १३२ ॥ नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥ १३४ ॥ षट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥ कुण्डं वनम् ॥ १३६ ॥ प्रकृत्या भगालम् ॥

१ 'अञ्चतौ वप्रत्यये' इति पाठान्तरम् ।

॥ १३७ ॥ शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत् ॥ १३८ ॥ गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ ॥१३९॥ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥ ७ ॥ देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ॥ १४२ ॥ अन्तः ॥ १४३ ॥ थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ॥ १४४ ॥ सूपमानात् क्तः ॥ १४५ ॥ संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४६ ॥ प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥ कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥ इत्थंभूतेन कृतमिति च ॥ ॥ १४९ ॥ अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥ मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥ सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥ ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥ मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ ॥ १५४ ॥ नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ १५५ ॥ ययतोश्चातदर्थे ॥ १५६ ॥ अच्कावशक्तौ ॥ १५७ ॥ आक्रोशे च ॥ १५८ ॥ संज्ञायाम् ॥ ॥ १५९ ॥ कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च ॥ १६० ॥ ८ ॥ विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु ॥ १६१ ॥ बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥ १६२ ॥ संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥ विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥ संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥ व्यवायिनोऽन्तरम् ॥१६६॥ मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥ नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥ निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥ जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ ॥ १७० ॥ वा जाते ॥ १७१ ॥ नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥ कपि पूर्वम् ॥ १७३ ॥ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् ॥ १७४ ॥ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ १७५ ॥ न गुणादयोऽवयवाः ॥१७६॥ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ १७७ ॥ वनं समासे ॥ १७८ ॥ अन्तः ॥ १७९ ॥ अन्तश्च ॥ ॥ १८० ॥ ९ ॥ न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥ परेरभितो भावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥ प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥ निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥ अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥ अपाच्च ॥ १८६॥ स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च ॥ १८७ ॥ अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥ अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥ पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥ अतेरकृत्पदे ॥ १९१ ॥ नेरनिधाने ॥ ॥ १९२ ॥ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥ १९३ ॥ उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः ॥ १९४ ॥ सोरवक्षेपणे ॥ १९५ ॥ विभाषोत्पुच्छे ॥ १९६ ॥ द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥ सक्थं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥ परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥ १९ ॥ (बहुव्रीहावार्शकागौः सादक्ते नित्यार्थे युक्ता नहास्तिन कूलतीरदेवताविभाषा न निव्येकोनविंशतिः) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥ ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ॥ ३ ॥ मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥ आज्ञायिनि च ॥ ५ ॥ आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥ परस्य च ॥ ८ ॥ हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥ मध्याद् गुरौ ॥११ ॥ अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥ बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥ तत्पुरुषे कृतिबहुलम् ॥ १४ ॥ प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ॥ १५ ॥

विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ॥ १६ ॥ वकालतनेषु कालनाम्नः ॥१७॥ शयवासवासिष्वकालात् ॥
॥ १८ ॥ नेन्सिद्धबध्नातिषु च ॥ १९ ॥ स्थे च भाषायाम् ॥ २० ॥ १ ॥ षष्ठ्या आक्रोशे ॥
॥ २१ ॥ पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥ ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः ॥ २३ ॥ विभाषा स्वसृ-
पत्योः ॥ २४ ॥ आनङृतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥ देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥ ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥
॥ २७ ॥ इद्वृद्धौ ॥ २८॥ दिवो द्यावा ॥ २९ ॥ दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥ उषासोषसः ॥
॥ ३१ ॥ मातरपितरावुदीचाम् ॥ ३२ ॥ पितरामातरा च च्छन्दसि ॥ ३३ ॥ स्त्रियाः पुंव-
द्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥
॥ ३५ ॥ क्यङ्मानिनोश्च ॥ ३६ ॥ न कोपधायाः ॥ ३७ ॥ संज्ञापूरण्योश्च ॥ ३८ ॥ वृद्धि-
निमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥ स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ॥ ४० ॥ २ ॥ जातेश्च ॥
॥ ४१ ॥ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥ घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽने-
काचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥ नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ उगितश्च ॥ ४५ ॥ आन्महतः
समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥ द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४७ ॥ त्रेस्त्रयः ॥
॥ ४८ ॥ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥ हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ ५० ॥
वा शोकष्यञ्रोगेषु ॥ ५१ ॥ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ५२ ॥ पद्यत्यतदर्थे ॥ ५३ ॥
हिमकाषिहतिषु च ॥ ५४ ॥ ऋचः शे ॥ ५५ ॥ वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥ उदकस्योदः
संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥ पेषंवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतर-
स्याम् ॥ ५९ ॥ मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥ ३ ॥ इको ह्रस्वोऽङ्यो
गालवस्य ॥ ६१ ॥ एकतद्धिते च ॥ ६२ ॥ ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥ त्वे च ॥
॥ ६४ ॥ इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ॥ ६५ ॥ खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥ अरु-
र्द्विषदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥६८ ॥ वाचंयमपुरंदरौ च ॥६९॥
कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥ श्येनतिलस्य पाते ञे ॥ ७१ ॥ रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥
नलोपो नञः ॥ ७३ ॥ तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥ नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखन-
पुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥ एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥ नगोऽप्राणिष्व-
न्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥ सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥ ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥ द्वितीये
चानुपाख्ये ॥ ८० ॥ ४ ॥ अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥ वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥ प्रकृ-
त्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ ८३ ॥ समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ॥ ८४ ॥ ज्योतिर्जनप-
दरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ॥८५॥ चरणे ब्रह्मचारिणि॥८६॥तीर्थे ये८७॥
विभाषोदरे ॥८८॥ दृग्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥ इदंकिमोरीश्की ॥९०॥ आ सर्वनाम्नः ॥ ९१ ॥
विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये ॥ ९२ ॥ समः समि ॥ ९३ ॥ तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ९४ ॥
सहस्य सध्रिः ॥ ९५ ॥ सधमादस्थयोश्छन्दसि ॥ ९६ ॥ द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ॥ ९७ ॥
ऊदनोर्देशे ॥ ९८ ॥ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्यदुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥

१ प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेष्विति सूत्रे अगोवत्सहलेष्विति प्रक्षिप्तः पाठः । २ टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यवे इति पाठः

॥ ९९ ॥ अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥ ५ ॥ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ १०१ ॥ रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥ तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥ का पथ्यक्षयोः ॥ १०४ ॥ ईषदर्थे ॥ १०५ ॥ विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥ कवं चोष्णे ॥ १०७ ॥ पथि च च्छन्दसि ॥१०८॥ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥ संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ ॥ ११० ॥ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ १११ ॥ सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ११२ ॥ साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ॥११३॥ संहितायाम् ॥ ११४ ॥ कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य ॥ ११५॥ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ॥ ११६ ॥ वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् ॥ ११७ ॥ वले ॥ ११८ ॥ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥ शरादीनां च ॥ १२०॥ ॥ ६ ॥ इको वहेऽपीलोः ॥ १२१ ॥ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥१२२॥ इकः काशे ॥१२३॥ दस्ति ॥१२४॥ अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥ छन्दसि च ॥ १२६ ॥ चितेः कपि ॥ १२७ ॥ विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥ नरे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥ मित्रे चर्षौ ॥१३०॥ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥ १३१ ॥ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १३२ ऋचि तुनुघमक्षुमतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ॥ १३३ ॥ इकः सुञि ॥ १३४ ॥ द्व्यचोतस्तिङः ॥ १३५ निपातस्य च ॥ १३६ ॥ अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥ चौ ॥ १३८ ॥ संप्रसारणस्य ॥ १३९ ॥ १९ ॥ (अलुक्षष्ठ्या जातेरिकोऽव्ययीभावे कोः कत्तदिको वहे एकोनविंशतिः) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अङ्गस्य ॥ १ ॥ हलः ॥ २ ॥ नामि ॥ ३ ॥ न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥ छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥ नृ च ॥ ६ ॥ नोपधायाः ॥ ७ ॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥ वा षपूर्वस्य निगमे ॥ ९॥ सान्तमहतः संयोगस्य ॥ १० ॥ अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् ॥ ११ ॥ इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥ सौ च ॥ १३ ॥ अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥ अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ॥ १५ ॥ अज्झनगमां सनि ॥ १६ ॥ तनोतेर्विभाषा ॥ १७ ॥ क्रमश्च क्त्वि ॥ १८ ॥ च्छ्वोः शूडनुनासिके च ॥ १९ ॥ ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥१॥ राल्लोपः ॥ २१ ॥ असिद्धवदत्राभात् ॥ २२ ॥ श्नान्नलोपः ॥२३ ॥ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ॥ २४ ॥ दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ॥ २५ ॥ रञ्जेश्च ॥ २६ ॥ घञि च भावकरणयोः॥२७॥ स्यदोजवे ॥ २८ ॥ अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः ॥ २९ ॥ नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ३० ॥ क्त्वि स्कन्दस्यन्दोः ॥ ३१ ॥जान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥ भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥ शास इदङ्हलोः ॥ ३४ ॥ शा हौ ॥ ३५ ॥ हन्तेर्जः ॥ ३६ ॥ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ॥ ३७॥ वा ल्यपि ॥ ३८॥ न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥ गमः क्वौ ॥ ४० ॥ २ ॥ विडनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥ जनसनखनां सञ्झलोः ॥ ४२ ॥ ये विभाषा ॥ ४३ ॥ तनोतेर्यकि ॥ ४४ ॥ सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥ आर्ध-

धातुके ॥ ४६ ॥ अस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥ अतो लोपः ॥ ४८ ॥ यस्य हलः ॥ ४९ ॥ क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥ णेरनिटि ॥ ५१ ॥ निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥ जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥ शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥ अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु ॥ ५५ ॥ ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥ विभाषाप: ॥ ५७ ॥ युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि ॥ ५८ ॥ क्षियः ॥ ५९ ॥ निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥ ३ ॥ वा क्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥ स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥ दीङो युडचि क्ङिति ॥ ६३ ॥ आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥ ईद्यति ॥ ६५ ॥ घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥ एर्लिङि ॥ ६७ ॥ वान्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥ न ल्यपि ॥ ६९ ॥ मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ७० ॥ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ॥ ७१ ॥ आडजादीनाम् ॥ ७२ ॥ छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥ न माङ्योगे ॥ ७४ ॥ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ॥ ७५ ॥ इरयो रे ॥ ७६ ॥ अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥ ७७ । अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥ स्त्रियाः ॥ ७९ ॥ वाम्शसोः ॥ ८० ॥ ४ ॥ इणो यण् ॥ ८१ ॥ ऐरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥ ओः सुपि ॥ ८३ ॥ वर्षाभ्वश्च ॥ ८४ ॥ न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥ छन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥ हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥ भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥ ऊदुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥ दोषो णौ ॥ ९० ॥ वा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥ मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥ चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ९३ ॥ खचि ह्रस्वः ॥ ९४ ॥ ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ९५ ॥ छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ॥ ९६ ॥ इस्मन्त्रन्क्विषु च ॥ ९७ ॥ गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ॥ ९८ ॥ तनिपत्योश्छन्दसि ॥ ९९ ॥ घसिभसोर्हलि च ॥ १०० ॥ ५ ॥ हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ १०१ ॥ श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि ॥ १०२॥ अङितश्च ॥ १०३ ॥ चिणो लुक् ॥ १०४ ॥ अतो हेः ॥ १०५ ॥ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥ लोपश्चास्यान्यरस्यां म्वोः ॥ १०७ ॥ नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥ ये च ॥ १०९ ॥ अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥ श्नसोरल्लोपः ॥ १११ ॥ श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥ ई हल्यघोः ॥ ११३ ॥ इद्दरिद्रस्य ॥ ११४ ॥ भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥ जहातेश्च ॥ ११६ ॥ आ च हौ ॥ ११७ ॥ लोपो यि ॥ ११८ ॥ घ्वसोरेद्धावभ्यास लोपश्च ॥ ११९ ॥ अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥ ६ ॥ थलि च सेटि॥ १२१॥ तॄफलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥ राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥ वा जॄभ्रमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥ फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥ न शसददवादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥ अर्वणस्त्रसावनञः ॥ १२७ ॥ मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥ भस्य ॥ १२९ ॥ पादः पत् ॥ १३० ॥ वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥ वाह ऊठ् ॥ १३२ ॥ श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥ अल्लोपोऽनः ॥ १३४ ॥ षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ १३५ ॥ विभाषा ङिश्योः ॥ १३६ ॥ न संयोगाद्वमन्तात् ॥ १३७ ॥ अचः ॥ १३८ ॥ उद ईत् ॥ १३९ ॥ आतो धातोः ॥ १४० ॥ ७ ॥ मन्त्रेष्वाङ्यादे-

१ एरिति योगविभागोऽवादिगणल० श० शेखरे ।

रात्मनः ॥ १४१ ॥ ति विंशतेर्डिति ॥ १४२ ॥ टेः ॥ १४३ ॥ नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥ अह्नष्टखोरेव ॥ १४५ ॥ ओर्गुणः ॥ १४६ ॥ ढे लोपोऽकद्र्वाः ॥ १४७ ॥ यस्येति च ॥ ॥ १४८ ॥ सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९ ॥ हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ १५१ ॥ क्यच्व्योश्च ॥ १५२ ॥ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ ॥ १५३ ॥ तुरिष्ठेमेयःसु ॥ १५४ ॥ टेः ॥ १५५ ॥ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥ प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः ॥ १५७ ॥ बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥ इष्ठस्य यिट् च ॥ १५९॥ ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥ ८ ॥ र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ विभाषर्जोश्छन्दसि ॥ १६२॥ प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥ इनण्यनपत्ये ॥ १६४ ॥ गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ॥ १६५ ॥ संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥ अन् ॥ १६७ ॥ ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥ आत्माध्वानौ खे ॥ ॥ १६९ ॥ न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥ १७० ॥ ब्राह्मोऽजातौ ॥ १७१ ॥ कार्मस्ताच्छील्ये ॥ ॥ १७२ ॥ औक्षमनपत्ये ॥ १७३ ॥ दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवासिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥ ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि ॥ १७५ ॥ १५ ॥ (अङ्गस्य राल्लोपो विड्वनोर्वाक्रोशेणो यण्हुझल्भ्यस्थलि च मन्त्रेषु र ऋतः पञ्चदश) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्समाप्तः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

युवोरनाकौ ॥ १ ॥ आयनेयीनीयियःफढखछघां प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥ झोऽन्तः ॥ ३ ॥ अदभ्यस्तात् ॥ ४ ॥ आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥ शीङो रुट् ॥ ६ ॥ वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥ अतो भिस ऐस् ॥ ९ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥ नेदमदसोरकोः ॥ ॥ ११ ॥ टाङसिङसामिनात्स्याः ॥ १२ ॥ ङेर्यः ॥ १३ ॥ सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥ ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ॥ १५ ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥ जसः शी ॥ १७ ॥ औङ आपः ॥ १८ ॥ नपुंसकाच्च ॥ १९ ॥ जश्शसोः शिः ॥ २० ॥ १ ॥ अष्टाभ्य औश् ॥ २१ ॥ षड्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥ स्वमोर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥ अतोऽम् ॥ २४ ॥ अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥ नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ २७ ॥ ङेप्रथमयोरम् ॥ २८ ॥ शसो न ॥ २९ ॥ भ्यसोऽभ्यम् ॥ ३० ॥ पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥ एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥ साम आकम् ॥ ३३ ॥ आत औ णलः ॥ ३४ ॥ तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ ॥ ३५ ॥ विदेः शतुर्वसुः ॥ ३६ ॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥ ॥ ३७ ॥ क्त्वापि च्छन्दसि ॥ ३८ ॥ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ ३९॥ अमो मश् ॥ ४० ॥ २ ॥ लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥ ध्वमो ध्वात् ॥ ४२ ॥ यजध्वैनमिति

च ॥ ४३ ॥ तस्य तात् ॥ ४४ ॥ तप्तनप्तनथनाश्च ॥ ४५ ॥ इदन्तो मसि ॥ ४६ ॥ क्त्वो यक् ॥ ४७ ॥ इष्ट्वीनमिति च ॥ ४८ ॥ स्नात्व्यादयश्च ॥ ४९ ॥ आज्जसेरसुक् ॥ ५० ॥ अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ ५१ ॥ आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ५२ ॥ त्रेस्त्रयः॥५३॥ ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ५४ ॥ षट्चतुर्भ्यश्च ॥ ५५ ॥ श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ५६ ॥ गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥ इदितो नुम्धातोः ॥ ५८ ॥ शे मुचादीनाम् ॥ ५९ ॥ मस्जिनशोर्झलि ॥ ॥ ६० ॥ ३ ॥ रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥ नेट्यलिटि रधेः ॥ ६२ ॥ रभेरशब्लिटोः ॥ ६३ ॥ लभेश्च ॥ ६४ ॥ आङो यि ॥ ६५ ॥ उपात्प्रशंसायाम् ॥ ६६ ॥ उपसर्गात्खल्घञोः ॥ ६७॥ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥ विभाषा चिण्णमुलोः ॥ ६९ ॥ उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ ७० ॥ युजेरसमासे ॥ ७१ ॥ नपुंसकस्य झलचः ॥ ७२ ॥ इकोऽचि विभक्तौ ॥ ॥ ७३ ॥ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ॥ ७४ ॥ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ॥ ॥ ७५ ॥ छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७६ ॥ ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥ नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥ वा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥ आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ८० ॥ ४ ॥ शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ ८१ ॥ सावनडुहः ॥ ८२ ॥ दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि ॥८३॥ दिव औत् ॥ ८४ ॥ पथिमथ्यृभुक्षामात् ॥ ॥ ८५ ॥ इतोऽत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥ थो न्थः ॥ ८७ ॥ भस्य टेर्लोपः ॥ ८८ ॥ पुंसोऽसुङ् ॥ ८९ ॥ गोतो णित् ॥ ९० ॥णलुत्तमो वा ॥ ९१ ॥ सख्युरसंबुद्धौ ॥ ९२ ॥ अनङ् सौ ॥ ९३ ॥ ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ॥ ९४ ॥ तृज्वत् क्रोष्टुः ॥ ९५ ॥ स्त्रियां च ॥ ॥ ९६ ॥ विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ९७ ॥ चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ ९८ ॥ अम्संबुद्धौ ॥ ॥ ९९ ॥ ऋत इद्धातोः ॥ १०० ॥५॥ उपधायाश्च ॥१०१॥उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ १०२॥ बहुलं छन्दसि ॥ १०३ ॥ ३ ॥ (युवोरष्टाभ्यो लोपो रधिशप्श्यनोरुपधायास्त्रीणि) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥ अतो ल्रान्तस्य ॥ २ ॥ वदव्रजहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥ नेटि ॥ ४ ॥ ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ॥ ५ ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ६ ॥ अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥ नेड्वशि कृति ॥ ८ ॥ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ ९ ॥ एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥ १० ॥ श्र्युकः किति ॥ ११ ॥ सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥ कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ॥ १३ ॥ श्वीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥ यस्य विभाषा ॥ १५ ॥ आदितश्च ॥ १६ ॥ विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १७ ॥ क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ १८ ॥ धृषिशसी वैयात्ये ॥ १९ ॥ दृढः स्थूलबलयोः ॥ २० ॥ १ ॥ प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥ कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ २२ ॥ घुषिरविशब्दने ॥ २३ ॥ अर्देः संनिविभ्यः २४ ॥ अभेश्चाविदूर्ये ॥ २५ ॥ णेरध्ययने वृत्तम् ॥ २६ ॥ वा दान्तशांतपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ॥ २७ ॥ रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ २८ ॥ हृषेर्लोमसु ॥ २९ ॥ अपचितश्च ॥ ३० ॥ ह्रु ह्वरेश्छन्दसि ॥ ३१ ॥

अपरिह्वृताश्च ॥ ३२ ॥ सोमे ह्वरितः ॥ ३३ ॥ ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ता विशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृतरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिवमित्यमितीति च ॥ ३४ ॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ ३५ ॥ स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥ वृतो वा ॥ ३८ ॥ न लिङि ॥ ३९ ॥ सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥ २ ॥ इट् सनि वा ॥ ॥ ४१ ॥ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥ ऋतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥ स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ॥ ४४ ॥ रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ निरः कुषः ॥ ४६ ॥ इण्निष्ठायाम् ॥ ४७ ॥ तीषसहलुभरुषरिषः ॥ ४८ ॥ सन्तीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् ॥ ४९ ॥ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ॥ ५० ॥ पूङश्च ॥ ५१ ॥ वसतिक्षुधोरिट् ॥ ५२ ॥ अञ्चेः पूजायाम् ॥ ॥ ५३ ॥ लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥ जॄव्रश्च्योः क्त्वि ॥ ५५ ॥ उदितो वा ॥ ५६ ॥ सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः ॥ ५७ ॥ गमेरिट्परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥ न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ॥ ॥५९॥ तासि च क्लृपः ॥६०॥३॥ अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ॥६१॥ उपदेशेऽत्वतः ॥ ॥६२॥ ऋतो भारद्वाजस्य ॥६३॥ बभूथाततन्थ जगृम्भ ववर्थेति निगमे ॥ ६४ ॥ विभाषा सृजिदृशोः॥६५॥इडत्यर्तिव्ययतीनाम् ॥६६॥ वस्वेकाजाद्घसाम् ॥६७॥ विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ६८ ॥ सनिंससनिवांसम् ॥ ६९ ॥ ऋद्धनोः स्ये ॥ ७० ॥ अञ्जेः सिचि ॥ ॥ ७१ ॥ स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥ यमरमनमातां सक् च ॥ ७३ ॥ स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ॥ ७४ ॥ किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥ रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥ ईशः से ॥ ॥ ७७ ॥ ईडजनोर्ध्वे च ॥ ७८ ॥ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७९ ॥ अतो येयः ॥ ॥ ८० ॥ ४ ॥ आतो ङितः ॥ ८१ ॥ आने मुक् ॥ ८२ ॥ ईदासः ॥ ८३ ॥ अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८४ ॥ रायो हलि ॥ ८५ ॥ युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ८६ ॥ द्वितीयायां च ॥ ॥ ८७ ॥ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८८ ॥ योऽचि ॥ ८९ ॥ शेषे लोपः ॥ ९० ॥ मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥ युवावौ द्विवचने ॥ ९२ ॥ यूयवयौ जसि ॥ ९३ ॥ त्वाहौ सौ ॥ ॥ ९४ ॥ तुभ्यमह्यौ ङयि ॥ ९५ ॥ तवममौ ङसि ॥ ९६ ॥ त्वमावेकवचने ॥ ९७ ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ९८ ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ९९ ॥ अचि र ऋतः ॥ १००॥ ॥ ५ ॥ जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०१ ॥ त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥ किमः कः ॥ ॥ १०३ ॥ कु तिहोः ॥ १०४ ॥ क्वाति ॥ १०५ ॥ तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०६ ॥ अदस औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥ इदमो मः ॥ १०८ ॥ दश्च ॥ १०९ ॥ यः सौ ॥ ११० ॥ इदोऽय् पुंसि ॥ १११ ॥ अनाप्यकः ॥ ११२ ॥ हलि लोपः ॥ ११३ ॥ मृजेर्वृद्धिः ॥ ॥ ११४ ॥ अचो ञ्णिति ॥ ११५ ॥ अत उपधायाः ॥ ११६ ॥ तद्धितेष्वचामादेः ॥ ११७ ॥ किति च ॥ ११८ ॥ १८ ॥ (सिचि प्रभाविट्सन्यचस्तास्वदातो जराया अष्टादश) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥ १ ॥ केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ॥ २ ॥ न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥ द्वारादीनां च ॥ ४ ॥ न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥ न कर्मव्यतीहारे ॥ ६ ॥ स्वागतादीनां च ॥ ७ ॥ श्वादेरिञि ॥ ८ ॥ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥ उत्तरपदस्य ॥ १० ॥ अवयवादृतोः ॥ ११ ॥ सुसर्वार्धाज्जनपदस्य ॥ १२ ॥ दिशोऽमद्राणाम् ॥ १३ ॥ प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥ वर्षस्याभविष्यति ॥ १६ ॥ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ ॥ १७ ॥ जे प्रोष्ठपदानाम् ॥ १८ ॥ हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ॥ १९ ॥ अनुशतिकादीनां च ॥ २० ॥ १ ॥ देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥ नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥ दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ २३ ॥ प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥ जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ २५ ॥ अर्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥ नातः परस्य ॥ २७ ॥ प्रवाहणस्य ढे ॥ २८ ॥ तत्प्रत्ययस्य च ॥ २९ ॥ नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ ३० ॥ यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३१ ॥ हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ ३२ ॥ आतो युक्चिण्कृतोः ॥ ३३ ॥ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ ३४ ॥ जनिवध्योश्च ॥ ३५ ॥ अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग् णौ ॥ ३६ ॥ शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ ३७ ॥ वो विधूनने जुक् ॥ ३८ ॥ लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहनिपातने ॥ ३९ ॥ भियो हेतुभये षुक् ॥ ४० ॥ २ ॥ स्फायो वः ॥ ४१ ॥ शदेरगतौ तः ॥ ४२ ॥ रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ॥ ४४ ॥ न यासयोः ॥ ४५ ॥ उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥ भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥ अभाषितपुंस्काच्च ॥ ४८ ॥ आदाचार्याणाम् ॥ ४९ ॥ ठस्येकः ॥ ५० ॥ इसुसुक्तान्तात् कः ॥ ॥ ५१ ॥ चजोः कु घिण्यतोः ॥ ५२ ॥ न्यङ्क्वादीनां च ॥५३ ॥ हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥५४॥ अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥ हेरचङि ॥ ५६ ॥ सन्लिटोर्जेः ॥ ५७ ॥ विभाषा चेः ॥ ५८ ॥ न क्वादेः ॥ ५९ ॥ अजिव्रज्योश्च ॥ ६० ॥ ३ ॥ भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥ प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ६२ ॥ वञ्चेर्गतौ ॥ ६३ ॥ ओक उचः के ॥ ६४ ॥ ण्य आवश्यके ॥ ॥ ६५ ॥ यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ ६६ ॥ वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥ प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ ६८ ॥ भोज्यं भक्ष्ये ॥ ६९ ॥ घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥ ओतः श्यनि ॥ ७१ ॥ क्सस्याचि ॥ ७२ ॥ लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥ शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ७४ ॥ ष्ठिवुक्लमुचमां शिति ॥ ७५ ॥ क्रमः परस्मैपदेषु ॥ ७६ ॥ इषुगमियमां छः ॥ ॥७७॥ पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः ॥ ॥ ७८ ॥ ज्ञाजनोर्जा ॥ ७९ ॥ प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥ ४ ॥ मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥ मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥ जुसि च ॥ ८३ ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ ८४ ॥ जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ॥ ८५ ॥ पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ८६ ॥ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

भूसुवोस्तिङि ॥ ८८ ॥ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ८९ ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ९०॥ गुणोऽपृक्ते ॥ ॥ ९१ ॥ तृणह इम् ॥ ९२ ॥ ब्रुव ईट् ॥ ९३ ॥ यङो वा ॥ ९४ ॥ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ९५ ॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ ९६ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ९७ ॥ रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ ॥ ९८ ॥ अङ्गार्ग्यगालवयोः ॥ ९९ ॥ अदः सर्वेषाम् ॥ १०० ॥ ५ ॥ अतो दीर्घो यञि ॥ ॥ १०१ ॥ सुपि च ॥ १०२ ॥ बहुवचने झल्येत् ॥ १०३ ॥ ओसि च ॥ १०४ ॥ आङि चापः ॥ १०५ ॥ संबुद्धौ च ॥ १०६ ॥ अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ १०७ ॥ ह्रस्वस्य गुणः ॥ ॥ १०८ ॥ जसि च ॥ १०९ ॥ ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः ॥ ११० ॥ घेर्ङिति ॥१११॥ आण्नद्याः ॥ ११२ ॥ याडापः ॥ ११३ ॥ सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ॥ ११४ ॥ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥ ११५ ॥ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ ११६ ॥ इदुद्भ्याम् ॥ ११७ ॥ औत् ॥ ११८ ॥ अच्च घेः ॥ ११९ ॥ आङो नास्त्रियाम् ॥ ॥ १२० ॥ ६ ॥ (देविकादेवतास्फायो भुजमीनातेरतो दीर्घो विंशतिः) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ १ ॥ नाग्लोपिशास्वृदिताम् ॥२ ॥ भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥ लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४ ॥ तिष्ठतेरित् ॥ ५ ॥ जिघ्रतेर्वा ॥ ॥ ६ ॥ उर्ऋत् ॥ ७ ॥ नित्यं छन्दसि ॥ ८ ॥ दयतेर्दिगि लिटि ॥ ९ ॥ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥ ऋच्छत्यॄताम् ॥ ११ ॥ शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ॥ १२ केऽणः ॥ १३ ॥ न कपि ॥ १४ ॥ आपोऽन्यतरस्याम ॥ १५ ॥ ऋदृशोऽङि गुणः ॥ १६ ॥ अस्यतेस्थुक् ॥ १७ ॥ श्वयतेरः ॥ १८ ॥ पतः पुम् १९ ॥ वच उम् ॥ २० ॥ १ ॥ शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ ॥ २१ ॥ अयङ् यि क्ङिति ॥ २२ ॥ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥ एतेर्लिङि ॥ २४ ॥ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥ च्वौ च ॥ २६ ॥ रीङृतः ॥ २७ ॥ रिङ्शयग्लिङ्क्षु ॥ ॥ २८ ॥ गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ॥ २९ ॥ यङि च ॥३० ॥ ई घ्राध्मोः ॥ ३१ ॥ अस्य च्वौ ॥ ॥ ३२ ॥ क्यचि च ॥ ३३ ॥ अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु ॥ ३४ ॥ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति ॥३६ ॥ अश्वाघस्यात् ॥ ३७ ॥ देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ॥३८॥ कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ॥ ३९ ॥ द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ॥ ४० ॥ २ ॥ शाच्छोरन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥ दधातेर्हिः ॥ ४२ ॥ जहातेश्च क्त्वि ॥ ॥ ४३ ॥ विभाषा छन्दसि ॥ ४४ ॥ सुधितवसुधितनेमधितः धिष्वधिषीय च ॥ ४५ ॥ दो दद्घोः ॥ ४६ ॥ अच उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥ अपो भि ॥ ४८ ॥ सः स्यार्धधातुके ॥ ॥ ४९ ॥ तासस्त्योर्लोपः ॥ ५० ॥ रि च ॥ ५१ ॥ ह एति ॥ ५२ ॥ यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ ५३ ॥ सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥ आप्ज्ञप्यृधामीत् ॥ ॥ ५५ ॥ दम्भ इच्च ॥ ५६ ॥ मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥ ५७ ॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ॥ ५८ ॥ ह्रस्वः ॥ ५९ ॥ हलादिः शेषः ॥ ६० ॥ ३ ॥ शर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥

कुहोश्चुः ॥६२॥ न कवतेर्यङि ॥६३॥ कृषेश्छन्दसि ॥६४॥ दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतो दविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ॥ ६५ ॥ उरत् ॥ ६६ ॥ द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ॥ ६७ ॥ व्यथो लिटि ॥ ६८ ॥ दीर्घ इणः किति ॥६९॥ अत आदेः ॥७०॥ तस्मान्नुड् द्विहलः ॥ ७१ ॥ अश्नोतेश्च ॥ ७२ ॥ भवतेरः ॥ ७३ ॥ ससूवेति निगमे ॥ ७४ ॥ निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥ भृञामित् ॥ ७६ ॥ अर्तिपिपर्त्योश्च ॥ ७७ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ७८ ॥ सन्यतः ॥ ७९ ॥ ओः पुयण्ज्यपरे ॥८०॥४॥ स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥ ८१ ॥ गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥ दीर्घोऽकितः ॥ ८३ ॥ नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ ८४ ॥ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥ जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥ ८६ ॥ चरफलोश्च ॥ ८७ ॥ उत्परस्यातः ॥ ८८ ॥ ति च ॥ ८९ ॥ रीगृदुपधस्य च ॥ ९० ॥ रुग्रिकौ च लुकि ॥ ९१ ॥ ऋतश्च ॥ ९२ ॥ सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ॥ ९३ ॥ दीर्घो लघोः ॥ ९४ ॥ अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् ॥ ९५ ॥ विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ॥ ९६ ॥ ई च गणः ॥ ९७ ॥ १७ ॥ (णौ च शीङः शाच्छोः शर्पूर्वाः स्रवतिसप्तदश) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ ४ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥ तस्य परमाम्रेडितम् ॥ २ ॥ अनुदात्तं च ॥ ३ ॥ नित्यवीप्सयोः ॥ ॥ ४ ॥ परेर्वर्जने ॥ ५ ॥ प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥ उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥ वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥ एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ९ ॥ आबाधे च ॥ १० ॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥ प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥ अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥ यथास्वे यथायथम् ॥ १४ ॥ द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥ पदस्य ॥ १६ ॥ पदात् ॥ १७ ॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥ आमन्त्रितस्य च ॥ १९ ॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ॥ ॥ २० ॥ १ ॥ बहुवचनस्य वस्नसौ ॥ २१ ॥ तेमयावेकवचनस्य ॥ २२ ॥ त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥ न चवाहाहैवयुक्ते ॥ २४ ॥ पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ २५ ॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ॥ २७ ॥ तिङ्ङतिङः ॥ ॥ २८ ॥ न लुट् ॥ २९ ॥ निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ॥ ३० ॥ नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥ सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥ अङ्गात्प्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥ हि च ॥ ३४ ॥ छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥ यावद्यथाभ्याम् ॥ ३६ ॥ पूजायां नानन्तरम् ॥ ॥ ३७ ॥ उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥ तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ ३९ ॥ अहो च ॥

॥ ४० ॥ २ ॥ शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥ पुरा च परीप्सायाम ॥ ४२ ॥ नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ॥ ४३॥ किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥४४॥ लोपे विभाषा॥४५॥ एहिमन्ये प्रहासे ऌट् ॥ ४६ ॥ जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥ किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ॥ ४८ ॥ आहो उताहो चानन्तरम् ॥ ४९ ॥ शेषे विभाषा ॥ ५० ॥ गत्यर्थलोटा ऌण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ॥ ५१ ॥ लोट् च ॥ ५२ ॥ विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥ हन्त च ॥ ५४ ॥ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ५५ ॥ यद्धितुपरं छन्दसि ॥ ५६ ॥ चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥ चादिषु च ॥५८॥ चवायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥ हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥ ३ ॥ अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥ चाहलोप एवेत्यवधारणम् ॥ ६२ ॥ चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥ वैवावेति च च्छन्दसि ॥ ६४ ॥ एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ॥ ६५ ॥ यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ ६६ ॥ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥ सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥ गतिर्गतौ ॥ ७० ॥ तिङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७३ ॥ विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ७४ ॥ १४ ॥ (सर्वस्य बहुवचनस्य शेषेऽहेति चतुर्दश) ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥ न मु ने ॥ ३ ॥ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ५ ॥ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥ न ङिसंबुद्ध्योः ॥ ८ ॥ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥ झयः ॥ १० ॥ संज्ञायाम् ॥ ११ ॥ आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ॥ १२ ॥ उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥ राजन्वान्सौराज्ये ॥ १४ ॥ छन्दसीरः ॥ १५ ॥ अनो नुट् ॥ १६ ॥ नाद्धस्य ॥ १७ ॥ कृपो रो लः ॥ १८ ॥ उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥ ग्रो यङि ॥ २० ॥ अचि विभाषा ॥ २१ ॥ परेश्च घांकयोः ॥ २२ ॥ संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥ रात्सस्य ॥ २४ ॥ धि च ॥ ॥ २५ ॥ झलो झलि ॥ २६ ॥ ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥ इट ईटि ॥ २८ ॥ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २९ ॥ चोः कुः ॥ ३० ॥ हो ढः ॥ ३१ ॥ दादेर्धातोर्घः ॥ ॥ ३२ ॥ वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ॥ ३३ ॥ नहो धः ॥ ३४ ॥ आहस्थः ॥ ३५ ॥ व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ॥ ३६ ॥ एकाचो बशो भष्झषन्तस्य स्ध्वोः ॥३७॥ दधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥ झलां जशोऽन्ते ॥ ३९ ॥ झषस्तथोर्धोऽधः ॥ ४० ॥ २ ॥ षढोः कः सि ॥ ४१ ॥ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ॥ ४३ ॥ ल्वादिभ्यः ॥ ४४ ॥ ओदितश्च ॥ ४५ ॥ क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥ श्योऽस्पर्शे ॥ ४७ ॥ अञ्चोऽनपादाने ॥ ४८ ॥ दिवोऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥ निर्वाणोऽवाते ॥५०॥ शुषः कः ॥ ५१ ॥ पचो वः ॥५२॥ क्षायो मः ॥ ५३ ॥ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ॥५४ ॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः ॥ ५५ ॥ नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम् ॥ ५७ ॥ वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥ भित्तं शकलम् ॥ ५९ ॥ ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ६० ॥ ३ ॥ नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि च्छन्दसि ॥ ६१ ॥ क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥ नशेर्वा ॥ ६३ ॥ मो नो धातोः ॥ ६४ ॥ म्वोश्च ॥ ६५ ॥ ससजुषो रुः ॥ ६६ ॥ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥ अहन् ॥ ६८ ॥ रोऽसुपि ॥ ६९ ॥ अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ॥ ७० ॥ भुवश्च महाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥ वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ ७२ ॥ तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥ सिपि धातो रुर्वा ॥ ७४ ॥ दश्च ॥ ७५ ॥ र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥ हलि च ॥ ७७ ॥ उपधायां च ॥ ७८ ॥ न भकुर्छुराम् ॥ ॥ ७९ ॥ अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥ ८० ॥ एत ईद्बहुवचने ॥ ८१ ॥ वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ॥ ८३ ॥ दूराद्धूते च ॥ ८४ ॥ हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ ॥ ८५ ॥ गुरोरनृतोनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥ ओमभ्यादाने ॥ ८७ ॥ ये यज्ञकर्मणि ॥ ८८ ॥ प्रणवष्टेः ॥ ८९ ॥ याज्यान्तः ॥ ९० ॥ ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः ॥ ॥ ९१ ॥ अग्नीत्प्रेषणेपरस्य च ॥ ९२ ॥ विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ९३ ॥ निगृह्यानुयोगे च ॥ ९४ ॥ आम्रेडितं भर्त्सने ॥ ९५ ॥ अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ९६ ॥ विचार्यमाणानाम् ॥ ९७ ॥ पूर्वं तु भाषायाम् ॥ ९८ ॥ प्रतिश्रवणे च ॥ ९९ ॥ अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ १०० ॥ ५ ॥ चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ १०१ ॥ उपरिस्विदासीदिति च ॥ १०२ ॥ स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥ क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकांक्षम् ॥ १०४ ॥ अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०५ ॥ प्लुतावैच इदुतौ ॥ ॥ १०६ ॥ एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ १०७ ॥ तयोर्य्वावचि संहितायाम् ॥ १०८ ॥ ८ ॥ (पूर्वत्राचि षढोर्नसत्तैतईचिदित्यष्टौ) ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ॥ १ ॥ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥ आतोऽटि नित्यम् ॥ ३ ॥ अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ॥ ४ ॥ समः सुटि ॥ ५ ॥ पुमः खय्यम्परे ॥ ॥ ६ ॥ नश्छव्यप्रशान् ॥ ७ ॥ उभयथर्क्षु ॥ ८ ॥ दीर्घादटि समानपादे ॥ ९ ॥ नॄन्पे ॥ ॥ १० ॥ स्वतवान्पायौ ॥ ११ ॥ कानाम्रेडिते ॥ १२ ॥ ढो ढे लोपः ॥ १३ ॥ रो रि ॥ ॥ १४ ॥ खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥ रोः सुपि ॥ १६ ॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ १७ ॥ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥ लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥ ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥ १ ॥ उञि च पदे ॥ २१ ॥ हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥ मोऽनुस्वारः ॥ ॥ २३ ॥ नश्चापदान्तस्य झलि ॥ २४ ॥ मो राजि समः क्वौ ॥ २५ ॥ हे मपरे वा ॥ ॥ २६ ॥ नपरे नः ॥ २७ ॥ ङ्णोः कुक्टुक्शरि ॥ २८ ॥ डः सि धुट् ॥ २९ ॥ नश्च ॥

१ कुत्सनभर्त्सनेष्विति पाठः क्वचिद्दृश्यते । तत्र भर्त्सनेति प्रक्षिप्तम् ।

॥ ३० ॥ शि तुक् ॥ ३१ ॥ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ॥ ३२ ॥ मय उञो वो वा ॥ ३३ ॥ विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥ शर्परे विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥ वा शरि ॥ ३६ ॥ कुप्वोः ᳲक ᳲपौ च ॥ ३७ ॥ सोऽपदादौ ॥ ३८ ॥ इणः षः ॥ ३९ ॥ नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ ४० ॥ २ ॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥ तिरसोऽन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ ४३ ॥ इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ४५ ॥ अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ ४६ ॥ अधःशिरसी पदे ॥ ४७ ॥ कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥ छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः ॥ ४९ ॥ कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ ५० ॥ पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥ पातौ च बहुलम् ॥ ५२ ॥ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥ इडाया वा ॥ ५४ ॥ अपदान्तस्य मूर्धन्यः ॥ ५५ ॥ सहेः साडः सः ॥ ५६ ॥ इण्कोः ॥ ५७ ॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ॥ ५८ ॥ आदेशप्रत्यययोः ॥ ५९ ॥ शासिवसिघसीनां च ॥ ६० ॥ ३ ॥ स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥ सः स्विदिस्वदिसहीनां च ॥ ६२ ॥ प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि ॥ ६३ ॥ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥ उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ६५ ॥ सदिरप्रतेः ॥ ६६ ॥ स्तन्भेः ॥ ६७ ॥ अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ६८ ॥ वेश्च स्वनो भोजने ॥ ६९ ॥ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् ॥ ७० ॥ सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि ॥ ७१ ॥ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥ परेश्च ॥ ७४ ॥ परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥ ७६ ॥ वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ ७७ ॥ इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥ ७८ ॥ विभाषेटः ॥ ७९ ॥ समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥ ४ ॥ भीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥ ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥ मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥ मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥ अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ ८७ ॥ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८८ ॥ निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥ सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ ९० ॥ कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥ प्रष्ठोऽग्रगामिनि ॥ ९२ ॥ वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९३ ॥ छन्दोनाम्नि च ॥ ९४ ॥ गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ९५ ॥ विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ ९६ ॥ अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ९७ ॥ सुषामादिषु च ॥ ९८ ॥ एति संज्ञायामगात् ॥ ९९ ॥ नक्षत्राद्वा ॥ १०० ॥ ५ ॥ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥ निसस्तपतावनासेवने ॥ १०२ ॥ युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तः पादम् ॥ १०३ ॥ यजुष्येकेषाम् ॥ १०४ ॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ १०५ ॥ पूर्वपदात् ॥ १०६ ॥ सुञः ॥ १०७ ॥ सनोतेरनः ॥ १०८ ॥ सहेः पृतनर्ताभ्यां च ॥ १०९ ॥ न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ॥ ११० ॥ सात्पदाद्योः ॥ १११ ॥ सिचो यङि ॥ ११२ ॥ सेधतेर्गतौ ॥ ११३ ॥ प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११४ ॥ सोढः ॥ ११५ ॥ स्तम्भुसिवुसहां चङि ॥ ११६ ॥ सुनोतेः स्यसनोः ॥ ११७ ॥ सदेः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥ निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि ॥ ११९ ॥ १९ ॥ (मतुवसोरुञ्जि चेदुदुपधस्य स्तौतिण्योर्भीरोर्ह्रस्वात्तादावेकोनविंशतिः) ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

१–२ सुषामादिगणे इदं द्वयं गणसूत्रत्वेन दृश्यते इति तदुभयमत्र प्रक्षिप्तम् ।

रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥१॥ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ॥२॥ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥३॥ वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ ४ ॥ प्रनिरन्तः शरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ॥ ५ ॥ विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥ अह्नोऽदन्तात् ॥ ७ ॥ वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥ पानं देशे ॥ ९ ॥ वा भावकरणयोः ॥ १० ॥ प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ॥ ११ ॥ एकाजुत्तरपदे णः ॥ १२ ॥ कुमति च ॥ १३ ॥ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥ हिनुमीना ॥ १५ ॥ आनि लोट् ॥ १६ ॥ नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ १७ ॥ शेषे विभाषाकखादावषान्त उपदेशे ॥ १८ ॥ अनितेः ॥ १९ ॥ अन्तः ॥ २० ॥ १ ॥ उभौ साभ्यासस्य ॥ ॥२१ ॥ हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥ वमोर्वा ॥ २३ ॥ अन्तरदेशे ॥ २४ ॥ अयनं च ॥ २५ ॥ छन्दस्यृदवग्रहात् ॥ २६ ॥ नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ॥ २७ ॥उपसर्गाद्बहुलम् ॥२८॥ कृत्यचः ॥ ॥ २९ ॥ णेर्विभाषा ॥ ३० ॥ हलश्चेजुपधात् ॥ ३१ ॥ इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥ वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥३३॥ न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् ॥ ३४ ॥ षात्पदान्तात् ॥ ३५ ॥ नशेः षान्तस्य ॥ ३६ ॥ पदान्तस्य ॥ ३७ ॥ पदव्यवायेऽपि ॥ ३८ ॥ क्षुभ्नादिषु च ॥ ३९ ॥ स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ४० ॥ २ ॥ ष्टुना ष्टुः ॥ ४१॥ न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ४२ ॥ तोः षि ॥ ४३ ॥ शात् ॥ ४४ ॥ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ४५ ॥ अचो रहाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥ अनचि च ॥ ४७ ॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥ शरोऽचि ॥ ४९ ॥ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ॥ ५० ॥ सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥ दीर्घादाचार्याणाम्[1] ॥ ५२ ॥ झलां जश् झशि ॥ ५३॥ अभ्यासे चर्च ॥ ५४ ॥ खरि च ॥५५॥ वाऽवसाने ॥५६॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥५७॥ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः॥५८॥ वा पदान्तस्य ॥ ५९ ॥ तोर्लि ॥ ६०॥ ३॥ उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्य ॥६१॥ झयो होऽन्यतरस्याम् ॥६२॥ शश्छोऽटि ॥६३॥ हलो यमां यमि लोपः ॥६४॥ झरो झरि सवर्णे ॥६५ ॥ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥ नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ॥ ६७ ॥ अ अ ॥ ६८ ॥ ८ ॥ इति (रषाभ्यामुभौ ष्टुना ष्टुरुदः स्थाष्टौ) ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ ४ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायस्समाप्तः ॥ १ ॥

(संहत्यसूत्रसङ्ख्या ३९९७)

इति श्रीमत्पाणिनिमुनिप्रणीताऽष्टाध्यायी समाप्ता।

(१) दीर्घादाचार्याणामित्युत्तरम् "अनुस्वारस्य ययि, वा पदान्तस्य, तोर्लि, उदस्था, झयो हो, शश्छोटि, इति षट्सूत्रीपाठोत्तरं झलां जश् झशि, अभ्यासे चर्च, खरि च, वावसाने, अणोऽप्रगृह्यस्य, इति पञ्चसूत्र्याः पाठो भाष्यसंमत" इत्यन्यत्र। (२) "उच्चैरुदात्तः" इति सूत्रमारभ्य नवसूत्र्याः "अ अ" इति सूत्रात्पूर्वं पाठ इति भाष्ये इति ल० श० शेखरे।। परन्तु "उदात्तस्वरितपरस्येत्यतः परत्रेति स्पष्टं भाष्ये।

(२) "चतुस्सहस्रीसूत्राणां पञ्चसूत्रीविवर्जिता ॥ अष्टाध्यायी पाणिनीया सूत्रैर्माहेश्वरैस्सह" ॥ १ ॥ इति स्वरसिद्धान्तचन्द्रिकायां श्रीकृष्णात्मजश्रीनिवासशर्मकृतायाम्। परन्तु प्रकृतपुस्तकेषु तथा न दृश्यते। योगविभागादिना न्यूनाधिक्यात्।

अथ गणपाठः।

प्रथमोऽध्यायः।

सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ ॥ सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ॥ **इति सर्वादिः ॥ १ ॥**

स्वरादिनिपातमव्ययम् । १ । १।३७॥ स्वर् अन्तर् प्रातर् । **अन्तोदात्ताः ।** पुनर् सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत् आरात् [अन्तिकात्] पृथक् । **आद्युदात्ताः ।** ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ईषत् [शश्वत्] जोषम् तूष्णीम् बहिस् [अधस्] अवस् समया निकषा स्वयम् मृषा नक्तम् नञ् हेतौ [हे है] इद्धा अद्धा सामि । **अन्तोदात्ताः।** वत् [५।१।११५] ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना सनत् सनात् उपधा तिरस् । **आद्युदात्ताः ।** अन्तरा **अन्तोदात्तः ।** अन्तरेण [मक्] ज्योक् [योक् नक्] कम् शम् सहसा [श्रद्धा] अलम् स्वधा वषट् विना नाना स्वस्ति अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहायसा दोषा मुधा दिष्ट्या वृथा मिथ्या । क्त्वातोसुन्कसुनः । कृन्मकारसंध्यक्षरान्तोऽव्ययीभावश्च । पुरा मिथो मिथस् प्रायस् प्रवाहुकम् प्रवाहिका आर्यहलम् अभीक्ष्णम् साकम् सार्धम् [सत्रम् समम्] नमस् हिरुक् । तसिलादयस्तद्धिता एधाच्पर्यन्ताः [५ । ३ । ७–४६] शस्तसी कृत्वसुच् सुच् आस्थालौ । च्व्यर्थाश्च । [अथ] अम् आम् प्रताम् प्रतान् प्रशान् । **आकृतिगणोऽयम् ।** तेनान्येऽपि । तथा हि । माङ् श्रम् कामम् [प्रकामम्] भूयस् परम् साक्षात् साचि (सावि) सत्यम् मङ्क्षु संवत् अवश्यम् सपदि प्रादुस् आविस् अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजस्रम् संततम् उषा ओम् भूर् भुवर् झटिति तरसा सुष्ठु कु अञ्जसा अ मिथु (अमिथु) विथक् भाजक् अन्वक् चिराय चिरम् चिररात्राय चिरस्य चिरेण चिरात् अस्तम् आनुषक् अनुषक् अनुषट् अम्नस् (अम्भस्) अम्नर् (अम्भर्) स्थाने वरम् दुष्ठु बलात् शु अर्वाक् सुदि वदि इत्यादि । तसिलादयः प्राक्पाशपः [५ । ३ । ७–५ । ३ ४७] शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः [५ । ४ । ४२–६७] । मान्तः कृत्वोर्थः । तसिवती नानाञाविति ॥ **इति स्वरादिः ॥ २ ॥**

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ च वा ह अह एव एवम् नूनम् शश्वत् यूपत् युगपत् भूयस् सूपत् कूपत् कुवित् नेत् चेत् चण् कच्चित् यत्र तत्र नह हन्त माकिम् माकीम् माकिर् नकिम् नकीम् नकिर् आकीम् माङ् नञ् तावत् यावत् त्वा न्वै त्वै द्वै रै [रे] श्रौषट् वौषट् स्वाहा स्वधा ओम् तथा तथाहि खलु किल अथ सुष्ठु स्म अ इ उ ऋ ऌ ए ऐ

ओ औ आदह उञ् उकञ् वेलायाम् मात्रायाम् यथा यत् तत् किम् पुरा वधा (वध्वा) धिक् हाहा हेहै (हहे) पाट् प्याट् आहो उताहो हो अहो नो (नौ) अथो ननु मन्ये मिथ्या असि ब्रूहि तु नु इति इव वत् वात् वन वत [सम् वशम् शिकम् दिकम्] सनुकम् छंबट् (छम्बट्) शङ्के शुकम् खम् सनात् सनतर् तहिकम् सत्यम् ऋतम् अद्धा इद्धा नोचेत् नहि जातु कथम् कुतः कुत्र अव अनु हाहे (है) आहोस्वित् शम् कम् खम् दिष्टया पशु वट् सह अनुषट् आनुषक् अङ्ग फट् ताजक् भाजक् भाजक् अये अरे वाट् (चाटु) कुम् खुम् घुम् अम् ईम् सीम् सिम् सि वै । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति चादयः ॥ ३ ॥**

प्रादयः । १ । ४ । ५४ ॥ प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप ॥ **इति प्रादयः ॥ ४ ॥**

ऊर्यादिच्विडाचश्च । १ । ४ । ६१ ॥ ऊरी उररी तन्थी ताली आताली वेताली धूली धूसी शकला संशकला ध्वंसकला भ्रंशकला गुलगुधा सजूस् फल फली विक्ली आक्ली आलोष्टी केवाली केवासी सेवासी पर्याली शेवाली वर्षाली अत्यूमशा वश्मसा मस्मसा मसमसा औषट् श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वधा पापी प्रादुस् श्रत् आविस् ॥ **इत्यूर्यादयः ॥ ५ ॥**

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचन आस्था अमा अद्धा प्राजर्या प्राजरुहा बीजर्या बीजरुहा संसर्या अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आर्द्रम् अग्नौ वशे विकसने विहसने प्रतपने प्रादुस् नमस् । **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति साक्षात्प्रभृतयः ॥ ६ ॥**

द्वितीयोऽध्यायः ।

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । २ । १ । १७ ॥ तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेबुसम् लूनयवम् लूयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमाणयवम् संहृतबुसम् संह्रियमाणबुसम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम् दुःषमम् निःषमम् अपसमम् आयतीसमम् (प्रोढम्) पापसमम् पुण्यसमम् प्राह्णम् प्ररथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम् (अपरदक्षिणम्) संप्रति असंप्रति । इच्प्रत्ययः समासान्तः [५ । ४ । १२७ ॥ ५ । ४ । १२८]॥ **इति तिष्ठद्गुप्रभृतयः ॥ १ ॥**

सप्तमी शौण्डैः । २ । १ । ४० ॥ शौण्ड धूर्त कितव व्याड प्रवीण संवीत अन्तर अधि पटु पण्डित कुशल चपल निपुण ॥ **इति शौण्डादयः ॥ २ ॥**

पात्रेसमितादयश्च । २ । १ । ४८ ॥ पात्रेसमिताः पात्रेबहुलाः उदुम्बरमशकः उदुम्बरकृमिः कूपकच्छपः अवटकच्छपः कूपमण्डूकः कुम्भमण्डूकः उदपानमण्डूकः नगरकाकः नगरवायसः मातरिपुरुषः पिण्डीशूरः पितरिशूरः गेहेशूरः गेहेनर्दी गेहेक्ष्वेडी गेहेविजिती गेहे-

व्याडः गेहेमेही गेहेदाही गेहेदृप्तः गेहेधृष्टः गर्भेतृप्तः आखनिकबकः गोष्ठेशूरः गोष्ठेविजिती गोष्ठेक्ष्वेडी गोष्ठेपटुः गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेप्रगल्भः कर्णेटिरिटिरा कर्णेचुरुचुरा । **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति पात्रेसमितादयः ॥ ३ ॥**

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २ । १ । ५६ ॥ व्याघ्र सिंह ऋक्ष ऋषभ चन्दन वृक वृष वराह हस्तिन् तरु कुञ्जर रुरु पृषत् पुण्डरीक पलाश कितव ॥ **इति व्याघ्रादयः ॥ आकृतिगणोऽयम् ।** तेन मुखपद्मम् मुखकमलम् करकिसलयम् पार्थिवचन्द्रः इत्यादि ॥ ४ ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः । २ । १ । ५९ ॥

१ श्रेणि एक पूग मुकुन्द राशि निचय विषय निधन पर इन्द्र देव मुण्ड भूत श्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय [विशिष्ट] पटु पंडित कुशल चपल निपुण कृपण ॥ **इत्येते श्रेण्यादयः ॥ ५ ॥**

२ कृत मित मत भूत उक्त [युक्त] समाज्ञात समाम्नात समाख्यात संभावित [संसेवित] अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत [दृष्ट कलित दलित उदाहृत विश्रुत उदित] । **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कृतादयः ॥ ६ ॥**

* **शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम्** * २ । १ । ६० ॥ शाकपार्थिव कुतपसौश्रुत अजातौल्वलि । **आकृतिगणोऽयम् ।** कृतापकृत भुक्तविभुक्त पीतविपीत गतप्रत्यागत यातानुयात क्रयाक्रयिका पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिका ॥ **इति शाकपार्थिवादिः ॥ ७ ॥**

कुमारः श्रमणादिभिः । २ । १ । ७० ॥ श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी दासी बन्धकी अध्यापक अभिरूपक पंडित पटु मृदु कुशल चपल निपुण ॥ **इति श्रमणादयः ॥ ८ ॥**

मयूरव्यंसकादयश्च । २ । १ । ७२ ॥ मयूरव्यंसक छात्रव्यंसक कम्बोजमुण्ड यवनमुण्ड । छन्दसि । हस्तेगृह्य (हस्तगृह्य) पादेगृह्य (पादगृह्य) लाङ्गूलेगृह्य (लाङ्गूलगृह्य) पुनर्दाय । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडम् एहियवम् एहिवाणिजा क्रिया । अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया । प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकरटा प्रेहिकर्दमा प्रोहकर्दमा विधमचूडा उद्धमचूडा (उद्धरचूडा) आहरचेला आहरवसना (आहरसेना) आहरवनिता (आहरवितना) कृन्तविचक्षणा उद्धरोत्सृजा उद्धरावसृजा उद्धमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उच्चावचम् उच्चनीचम् आचोपचम् आचपराचम् [नखप्रचम्] निश्चप्रचम् अकिंचन स्नात्वाकालक पीत्वास्थिरक भुक्त्वासुहित प्रोष्यपापीयान् उत्पत्यपाकला निपत्यरोहिणी निषण्णश्यामा अपेहिप्रघसा एहिविघसा इहपञ्चमी इहद्वितीया । जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति । जहिजोडः(जहिजोडम्) जहिस्तम्बम् (जहिस्तम्बः) [उज्जहिस्तम्बम्] । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्नीतपिबता पचतभृज्जता खादतमोदता खादतवमता (खादताचमता) आहरनिवपा आहरनिष्किरा (आवपनिष्किरा)

उत्पचविपचा भिन्धिलवणा कृन्धिविचक्षणा पचलवणा पचप्रकूटा । **आकृतिगणोऽयम्** । तेन । अकुतोभयः कान्दिशीकः (कान्देशीकः) आहोपुरुषिका अहमहमिका यदृच्छा एहिरेयाहिरा उन्मृजावमृजा द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्यम् ॥ **इति मयूरव्यंसकादयः** ॥ ९ ॥

याजकादिभिश्च । २ । २। ९ ॥ याजक पूजक परिचारक परिवेषक [परिषेचक] स्नापक अध्यापक उत्साहक उद्वर्तक होतृ भर्तृ रथगणक पत्तिगणक॥**इति याजकादयः** ॥१०॥

राजदन्तादिषु परम् । २ । २ । ३१ ॥ राजदन्तः अग्रेवणम् लिप्तवासितम् नग्नमुषितम् सिक्तसंमृष्टम् मृष्टलुञ्चितम् अवक्लिन्नपक्कम् अर्पितोतम् (अर्पितोप्तम्) उप्तगाढम् उलूखलमुसलम् तण्डुलकिण्वम् दृषदुपलम् आरड्वायनि (आरग्वायनबन्धकी) चित्ररथबाह्लीकम् अवन्त्यश्मकम् शूद्रार्यम् स्नातकराजानौ विष्वक्सेनार्जुनौ अक्षिभ्रुवम् दारगवम् शब्दार्थौ धर्मार्थौ कामार्थौ अर्थशब्दौ अर्थधर्मौ अर्थकामौ वैकारिमतम् गाजवाजम् (गोजवाजम्) गोपालिधानपूलासम् (गोपालधानीपूलासम्) पूलासकारण्डम् (पूलासककुरंडम्) स्थूलासम् (स्थूलपूलासम्) उशीरबीजम् [जिज्ञास्थि] सिञ्जास्थम्(सिञ्जाश्वत्थम्) चित्रास्वाती (चित्रस्वाती) भार्यापती दम्पती जम्पती जायापती पुत्रपती पुत्रपशू केशश्मश्रू शिरोबिजु (शिरोबीजम्) शिरोजानु सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी (आद्यन्तौ) अन्तादी गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ ॥ **इति राजदन्तादिः** ॥११॥

वाहिताग्न्यादिषु । २ । २ । ३७ ॥ आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्मश्रु तैलपीत घृतपीत [मद्यपीत] ऊढभार्य गतार्थ । **आकृतिगणोऽयम्** । तेन । गडुकण्ठ अस्युद्यत (अरमुद्यत) दण्डपाणिप्रभृतयोऽपि ॥ **इत्याहिताग्न्यादयः** ॥ १२ ॥

कडाराः कर्मधारय । २ । २ । ३८ ॥ कडार गडुल खञ्ज खोड कण कुंठ खलति गौर वृद्ध भिक्षुक पिङ्ग पिङ्गुल (पिङ्गल) तड तनु [जठर] बधिर मठर कञ्ज बर्बर ॥ **इति कडारादयः** ॥ १३ ॥

*** नौकाकान्नशुकशृगालवर्जेषु * २ । ३ । १७ ॥** नौ काक अन्न शुक शृगाल ॥ **इति नावादयः** ॥ १४ ॥

*** प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् * २ । ३ । १८ ॥** प्रकृति प्राय गोत्र सम विषम द्विद्रोण पञ्चक साहस्र ॥ **इति प्रकृत्यादयः** ॥ १५ ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च । २ । ४ । ११ ॥ गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् (अजैडकम्) कुब्जवामनम् कुब्जकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दासीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम् उष्ट्रशशम् मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषम् यकृन्मेदः मांसशोणितम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणोपलम् (तृणोलपम्) दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् ॥ **इति गवाश्वप्रभृतीनि** ॥ १६ ॥

न दधिपयआदीनि । २ । ४ । १४ ॥ दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ परिव्राजककौशिकौ (परिव्राट्कौशिकौ) प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लकृष्णौ इध्माबर्हिषी दीक्षातपसी (श्रद्धातपसी मेधातपसी) अध्ययनतपसी उलूखलमुसले आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे ॥ **इति दधिपयआदीनि** ॥ १७ ॥

अर्धर्चाः पुंसि च । २ । ४ । ३१ ॥ अर्धर्च गोमय कषाय कार्षापण कुतप कुसप (कुणप) कपाट शङ्ख गूथ यूथ ध्वज कबन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूष अन्धकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान याननख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु पिधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण खलीन पात्रीव षष्टिक वारबाण (वारवारण) प्रोथ कपित्थ [शुष्क] शाल शील शुक्र (शुल्क) शीधु कवच रेणु [ऋण] कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निधन निर्यास जृम्भ वृत्त पुस्त बुस्त क्ष्वेडित शृङ्ग निगड [खल] मूलक मधु मूल स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुख प्रग्रीव शूल वज्र कटक कण्टक [कर्पट] शिखर कल्क [वल्कल] नटमक [नाटमस्तक] वलय कुसुम तृण पङ्क कुण्डल किरीट [कुमुद] अर्बुद अङ्कुश तिमिर आश्रय भूषण इक्कस [इष्वास] मुकुल वसन्त तटाक [तडाग] पिटक विटंक विडङ्ग पिण्याक माष कोश फलक दिन दैवत पिनाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास [विशाल] चषाल [चखाल] खण्ड दर विटप [रण बल मक] मृणाल हस्त आर्द्र हल [सूत्र] ताण्डव गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल [छल] पुर [पुरा] राष्ट्र अम्बर बिम्ब कुट्टिम मण्डल [कुक्कुट] कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पञ्चक पुङ्ख मध्य [बाल] छाल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान उद्योग स्नेह स्तेन [स्तन स्वर] संगम निष्कक्षेम शूक क्षत्र पवित्र यौवन कलह मालक [पालक] मूषिक [मण्डल वल्कल] कुज [कुञ्ज] विहार लोहित विषाण भवन अरण्य पुलिन दृढ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ लोमन [लोमश] तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दारु धनुस् मान वर्चस्क कूर्च तण्डक मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराह्ण नीड शकल तण्डुल ॥ **इत्यर्धर्चादिः ॥ १८ ॥**

पैलादिभ्यश्च । २ । ४ । ५९ ॥ पैल शालंकि सात्यकि सात्यकामि राहवि रावणि औदञ्चि औदव्रजि औदमेधि औदव्यज्ञि (औदमज्जि) औदभृज्जि दैवस्थानि पैङ्गलौदायनि राहक्षति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औद्वाहमानि औज्जिहानि औदशुद्धि तद्राजाच्चाणः (तद्राज) ॥ **आकृतिगणोऽयम् । इति पैलादिः ॥ १९ ॥**

न तौल्वलिभ्यः । २ । ४ । ६१ ॥ तौल्वलि धारणि पारणि रावणि दैलीपि दैवति वार्कलि नैवति (नैवकि) दैवमित्रि (दैवमति) दैवयज्ञि चाफट्टकि बैल्वकि वैकि (वैंकि) आनुहारति (आनुराहति) पौष्करसादि आनुरोहति आनुति प्रादोहनि नैमिश्रि प्राडाहति बान्धकि वैशीति आसिनासि आहिंसि आसुरि नैमिषि आस्त्रिबन्धकि पौष्णि कारेणुपलि वैकर्णि वैरकि वैहति ॥ **इति तौल्वल्यादिः ॥ २० ॥**

यस्कादिभ्यो गोत्रे । २ । ४ । ६३ ॥ यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण [अयःस्थूण] तृणकर्ण सदामत्त कम्बलहार बहिर्योग कर्णाढक पर्णाढक पिण्डीजंघ वक्रसक्थ [वकसक्थ] विश्रि कुद्रि अजबस्ति मित्रयु रक्षोमुख जंघारथ उत्कास कटुक मथक [मन्थक] पुष्करट

[पुष्करसद्] विषपुट उपरिमेखल क्रोष्टुकमान [क्रोष्टुमान] क्रोष्टुपाद क्रोष्टुमाय शीर्षमाय खरप पदक वर्षुक भलन्दन भडिल भण्डिल भडित भण्डित **एते यस्कादयः ॥ २१ ॥**

न गोपवनादिभ्यः । २ । ४ । ६७ ॥ गोपवन शेयु [शिग्रु] बिन्दु भाजन अश्वावतान श्यामक [श्योमाक] श्यामाक श्यापर्ण ॥ **बिदाद्यन्तर्गणोऽयम् (४ । १ । १०४) इति गोपवनादिः ॥ २२ ॥**

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे । २ । ४ । ६८ ॥ तिककितवाः वङ्खभण्डीरथाः उपकलमकाः पफकनरकाः बकनखगुदपरिणद्धाः उब्जककुभाः लंकशान्तमुखाः उत्तरशलङ्कटाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः अष्टककपिष्ठलाः अग्निवेशदशेरुकाः ॥ **एते तिककितवादयः ॥ २३ ॥**

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे । २ । ४ । ६९ ॥ उपक लपक अष्टक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक आडारक गड्डुक उदङ्क सुधायुक अबन्धक पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट [सुपिष्ठ] मयूरकर्ण खरीजङ्घ शलाथक पतञ्जल पदञ्जल कठेरणि कुषीतक कशकृत्स्न [काशकृत्स्न] निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक जटिरक बधिरक जन्तुक अनुलोम अनुपद प्रतिलोम अपजग्ध प्रतान अनभिहित कमक वराटक लेखाभ्र कमन्दक पिञ्जूलक वर्णक मसूरकर्ण मदाघ कवन्तक कमन्तक कदामत दामकण्ठ ॥ **एते उपकादयः ॥ २४ ॥**

तृतीयोऽध्यायः ।

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः । ३ । १ । १२ ॥ भृश शीघ्र चपल मन्द पण्डित उत्सुक सुमनस दुर्मनस् अभिमनस् उन्मनस् रहस् रोहत् रेहत् संश्वत् तृपत् शश्वत् भ्रमत् वेहत् शुचिस् शुचिवर्चस् अण्डर वर्चस् ओजस् सुरजस् अरजस् ॥ **एते भृशादयः ॥१॥**

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् । ३ । १ । १३ ॥ लोहित चरित नील फेन मद्र हरित दास मन्द ॥ **लोहितादिराकृतिगणः ॥ २ ॥**

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ३ । १ । १८ ॥ सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस्र आस्र अलीक प्रतीप करुण कृपण सोढ ॥ **इति सुखादीनि ॥ ३ ॥**

कण्ड्वादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ॥ कण्डूञ् मन्तु हृणीङ् वल्गु असु [मनस्] महीङ् लाट् लेट् इरस् इरज् इरञ् उवस उषस् वेट् मेधा कुषुभ [नमस्] मगध तन्तस् पम्पस् [पपस्] सुख दुःख (भिक्ष चरण चरम अवर) सपर अरर [अरर्] भिषज् भिष्णुज् [अपर आर] इषुध वरण चुरण तुरण भरण गद्गद एला केला खेला [वेला शेला] लिट् लोट् [लेखा लेख] रेखा द्रवस् तिरस् अगद उरस् तरण [तरिण] पयस् संभूयस् सम्बर ॥ **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कण्ड्वादिः ॥ ४ ॥**

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ ॥

१ नन्दिवाशिमदिदूषिसाधिवर्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् । नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्धनः शोभनः रोचनः । सहितपिदमः संज्ञायाम् । सहनः तपनः दमनः। जल्पनः रमणः दर्पणः संक्रन्दनः संकर्षणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः चित्तविनाशनः कुलदमनः [शत्रुदमनः] **इति नन्द्यादिः** ॥ ५ ॥

२ ग्राही उत्साही उदासी उद्भासी स्थायी मन्त्री संमर्दी। रक्षश्रुवपशां नौ । निरक्षी निश्रावी निवापी निशायी । याचृव्याह्वव्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम् । अयाची अव्याहारी असंव्याहारी अव्राजी अवादी अवासी । अचामचित्तकर्तृकाणाम् । अकारी अहारी अविनायी [विशायी विषायी] विशयी विषयी देशे । विशयी विषयी देशः । अभिभावी भूते । अपराधी उपरोधी परिभवी परिभावी ॥ **इति ग्रहादिः** ॥ ६ ॥

३ पच वच वप वद चल पत नदट् भषट् प्लुवट् चरट् गरट् तरट् चोरट् गाहट् सूरट् देवट् [दोषट्] जर (रज) मर (मद) क्षम (क्षप) सेव मेष कोप (कोष) मेधनर्त व्रण दर्श सर्प [दम्भ दर्प] जार भर श्वपच ॥ **पचादिराकृतिगणः** ॥ ७ ॥

* **कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्** * ३ । २ । ५ ॥ मूलविभुज नखमुच काकगुह कुमुद महीध्र कुध्र गिध्र ॥ **आकृतिगणोऽयम्** ॥ **इति मूलविभुजादयः** ॥ ८ ॥

* **पार्श्वादिषूपसंख्यानम्** * ३ । २ । १५ ॥ पार्श्व उदर पृष्ठ उत्तान अवमूर्धन् ॥ **इति पार्श्वादिः** ॥ ९ ॥

भविष्यति गम्यादयः । ३ । ३ । ३ ॥ गमी आगमी भावी प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतिबोधी प्रतियायी प्रतियोगी ॥ **एते गम्यादयः** ॥ १० ॥

* **संपदादिभ्यः क्विप्** * ३ । ३ । ९४ ॥ संपद् विपद् आपद् प्रतिपद् परिषद् ॥ **एते संपदादयः** ॥ ११ ॥

षिद्भिदादिभ्योऽङ् । ३ । ३ । १०४ ॥ भिदा विदारणे । छिदा द्वैधीकरणे । विदा । क्षिपा । गुहा गिर्योषध्योः । श्रद्धा मेधा गोधा । आरा शस्त्र्याम् । हारा । कारा बन्धने । क्षिया । तारा ज्योतिषि । धारा प्रपातने । रेखा चूडा पीडा वपा वसा मृजा । क्रपेः संप्रसारणं च । कृपा ॥ **इति भिदादिः** ॥ १२ ॥

भीमादयोऽपादाने । ३ । ४ । ७४ ॥ भीम भीष्म भयानक वहचर (वहचरु) प्रस्कन्दन प्रपतन (प्रतपन) समुद्र स्रुव स्रुक् वृष्टि (दृष्टि) रक्षः संकसुक (शंकुसुक) मूर्ख खलति ॥ **आकृतिगणोऽयम्** ॥ **इति भीमादिः** ॥ १३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अजाद्यतष्टाप् । ४ । १ । ४ ॥ अजा एडका कोकिला चटका अश्वा मूषिका बाला होडा पाका वत्सा मन्दा विलाता पूर्वापिहाणा (पूर्वापहाणा) अपरापहाणा । संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् । सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् । शूद्रा चामहत्पूर्वा

जातिः । क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशा । ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा पुंयोगेऽपि । मूलान्नञः दंष्ट्रा ॥ **एतेऽजादयः** ॥ १ ॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः । ४ । १ । १० ॥ स्वसृ दुहितृ ननान्दृ यातृ मातृ तिसृ चतसृ ॥ **इति स्वस्रादिः** ॥ २ ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु । ४ । १ । ३५ ॥ समान एक वीर पिण्ड श्व (शिरी) भ्रातृ भद्र पुत्र । दासाच्छन्दसि ॥ **इति समानादिः** ॥ ३ ॥

षिद्गौरादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ ॥ गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय मुकय ऋष्य [पुट तूण] द्रुण द्रोण हरिण कोकण (काकण) पटर उणक [आमल] आमलक कुवल बिम्ब बदर फर्करक (कर्कर) तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सलद शष्कण्ड सनन्द सुषम सुषव अलिन्द गडुल षाण्डश आढक आनन्द आश्वत्थ सृपाट आखक (आपचिक) शष्कुल सूर्य (सूर्म) शूर्प सूच यूष (पूष) यूथ सूप मेथ वल्लक धातक सल्लक मालक मालत साल्वक वेतस वृक्ष (वृस) अतस [उभय] भृङ्ग मह मेह छेद पेश मैद श्वन् तक्षन् अनडुही अनड्वाही । एषणः करणे । देह देहल काकादन गवादन तेजन रजन लवण औद्गाहमानि (आद्गाहमानि) गौतम (गोतम) [पारक] अयस्थूण (अयःस्थूण) भौरिकि भौलिकि भौलिङ्गि यान मेध आलम्बि आलजि आलब्धि आलक्षि केवाल आपक आरट नट टोट नोट मुलाट शातन [पोतन] पातन पाठन (पानठ) आस्तरण अधिकरण अधिकार अग्रहायणी (आग्रहायणी) प्रत्यवरोहिणी [सेचन] । सुमङ्गलात्संज्ञायाम् । अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड [षण्ड] उर्द गुद शम सूद औड (आर्द्र) ह्रद (ह्रद) पाण्ड [भाण्डल] भाण्ड [लोहाण्ड] कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्माष बृहत् महत् [सोम] सौधर्म । रोहिणी नक्षत्रे । रेवती नक्षत्रे । (विकल) निष्कल पुष्कल । कटाच्छ्रोणिवचने । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली हरितकी (हरीतकी) कोशातकी शमी वरी शरी पृथिवी क्रोष्टु मातामह पितामह । **इति गौरादिः** ॥ ४ ॥

बह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । ४५ ॥ बहु पद्धति अञ्चति अङ्कति अंहति शकटि (शकति) । शक्तिः शस्त्रे । शारि वारि राति राधि [शाधि] आहि कपि यष्टि मुनि । इतः प्राण्यङ्गात् । कृदिकारादक्तिनः । सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके । चण्ड अराल कृपण कमल विकट विशाल विशङ्कट भरुज ध्वज । चन्द्रभागान्नद्याम् (चन्द्रभागा नद्याम्) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रोड नख खुर शिखा वाल शफ गुद ॥ **आकृतिगणोऽयम्** ॥ तेन । भग गल राग इत्यादि ॥ **इति बह्वादयः** ॥ ५ ॥

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् । ४ । १ । ७३ ॥ शार्ङ्गरव कापटव गौग्गुलव ब्राह्मण बैद गौतम कामण्डलेय ब्राह्मणकृतेय [आनिचेय] आनिधेय आशोकेय वात्स्यायन मौञ्जायन कैकस काप्य (काव्य) शैब्य एहि पर्येहि आश्मरथ्य औदपान अराल चण्डाल वतण्ड । भोग-

वर्द्धौरिमतोः संज्ञायां घादिषु [६ । ३ । ४३] नित्यं ह्रस्वार्थम् । नृनरयोर्वृद्धिश्च ॥ इति शार्ङ्गरवादिः ॥ ६ ॥

क्रौड्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८० ॥ क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपक्षिति चौपयत चैटयत (वैटयत) सैकयत बैल्वयत सौधातकि । सूत युवत्याम् । भोज क्षत्रिये । यौतकि कौटि भौरिकि भौलिकि [शाल्मलि] शालास्थलि कापिष्ठलि गौकक्ष्य ॥ **इति क्रौड्यादिः** ॥ ७ ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८४ ॥ अश्वपति [ज्ञानपति] शतपति धनपति गणपति [स्थानपति यज्ञपति] राष्ट्रपति कुलपति गृहपति [पशुपति] धान्यपति धन्वपति [बन्धुपति धर्मपति] सभापति प्राणपति क्षेत्रपति ॥ **इत्यश्वपत्यादिः** ॥ ८ ॥

उत्सादिभ्योऽञ् । ४ । १ । ८६ ॥ उत्स उदपान विकर मिनद महानद महानस महाप्राण तरुण तलुन । बष्कयासे । पृथिवी [धेनु] पंक्ति जगती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर ग्रीष्म पीलुकुण । उदस्थान देशे । पृषदंश भल्लकीय रथन्तर मध्यंदिन बृहत् महत् सत्त्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णिह् ककुभ् सुवर्ण देव ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥ **इत्युत्सादिः** ॥ ९ ॥

बाह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । ९६ ॥ बाहु उपबाहु उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपनिन्दु [उपबिन्दु] वृषली वृकला चूडा बलाका मूषिका कुशला भगला [छगला] ध्रुवका (धुवका) सुमित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् (भद्रशर्मन् सुशर्मन्) कुनामन् [सुनामन्] पञ्चन् सप्तन् अष्टन् । अमितौजसः सलोपश्च । सुधावत् उदञ्चु शिरस् माष शराविन् मरीची क्षेमवृद्धिन् शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्दिन् प्राकारमर्दिन् लोमन् अजीगर्त कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न रत्नम् [उदङ्क] उदकः संज्ञायाम् । संभूयोम्भसोः सलोपश्च ॥ **आकृतिगणोऽयम्** ॥ तेन । सात्यकिः जांघिः ऐन्दशर्मिः आजधेनविः इत्यादि ॥ **इति बाह्वादयः** ॥ १० ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यः च्फञ् । ४ । १ । ९८ ॥ कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विपाश् स्कन्द स्कम्भ ॥ **इति कुञ्जादिः** ॥ ११ ॥

नडादिभ्यः फक् । ४ । १ । ९९ ॥ नड चर [वर] बक मुञ्ज इतिक इतिश उपक [एक] लमक । शलङ्कु शलङ्कं च । सप्तल वाजप्य तिक । अग्निशर्मन्वृषगणे । प्राण नर सायक दास मित्र द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल [कातर] कातल काश्यप [कुश्यप] काश्य काव्य [काव्य] अज अमुष्य [अमुष्म] कृष्णरणौ ब्राह्मणवसिष्ठे । अमित्र लिगु चित्र कुमार । क्रोष्टु क्रोष्टं च । लोह दुर्ग स्तम्भ शिंशपा अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिमत ऋच् जलंधर अध्वर युगंधर हंसक दण्डिन् हस्तिन् [पिण्ड] पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अस्त्र कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप ॥ **इति नडादिः** ॥ १२ ॥

अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ॥ ४ । १ । १०४ ॥ बिद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दर्प [किंदर्भ] विश्वानर [ऋष्टषेण] ऋष्टिषेण ऋतभाग हर्यश्व प्रियक आपस्तम्ब कूचवार शरद्वत् शुनक [शुनक्] धेनु गोपवन शिग्रु बिन्दु (भोगक) भाजन [शमिक] अश्वावतान श्यामाक श्यामक [श्यावलि] श्यापर्ण हरित किन्दास बह्यस्क अर्कलूष [अर्कलूप] बध्योग विष्णु वृद्ध प्रतिबोध [रथीतर] रथन्तर गविष्ठिर निषाद [शबर अनस] मठर [मृडाकु] सूपाकु मृदु पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान्द । परस्त्री परशुं च ॥ **इति बिदादिः ॥ १३ ॥**

गर्गादिभ्यो यञ् । ४ । १ । १०५ ॥ गर्ग वत्स । वाजासे । संकृति अज व्याघ्रपात् विदभृत् प्राचीनयोग (अगस्ति) पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक धूम एक अवट मनस् धनंजय वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित शंसित बभ्रु वल्गु मण्डु शङ्ख लिगु गुहलु मन्तु मङ्क्षु अलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायी सूनु कथक कन्थक ऋक्ष तृक्ष (वृक्ष) [तनु] तरुक्ष तलुक्ष तण्ड वतण्ड कपिकत (कपि कत) कुरुकत अनडुह कण्व शकल गोकक्ष अगस्त्य कण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रहूगण शण्डिल वर्णक (चणक) चुलुक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जतुकर्ण (जातूकर्ण) महित मन्त्रित अश्मरथ शर्कराक्ष पूतिमाष स्थूरा अदरक (अररक) एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिक्ष भिषज (भिषज्) [भिष्णज] भडित भण्डित दल्भ चेकित चिकित्सित देवहू इन्द्रहू एकलु पिप्पलु बृहदग्नि [सुलोहिन्] सुलाभिन् उक्थ कुटीगु ॥ **इति गर्गादिः ॥ १४ ॥**

अश्वादिभ्यः फञ् । ४ । १ । ११० ॥ अश्व अश्मन् शङ्ख शूद्रक विद पुट रोहिण खर्जूर (खजूर) [खञ्जार वस्त] पिञ्जूल भडिल भण्डिल भडित भण्डित [प्रकृत रामोद] क्षान्त [काश तीक्ष्ण गोलाङ्क अर्क स्वर स्फुट चक्र श्रविष्ट] पविन्द पवित्र गोमिन् श्याम धूम धूम्र वाग्मिन् विश्वानर कुट । शप आत्रेये । जन जड खड ग्रीष्म अर्हकित विशंप विशाल गिरि चपल चुप दासक वैल्य (वैल्व) प्राच्य [धर्म्य] आनडुह्य । पुंसि जाते । अर्जुन [प्रहृत] सुमनस् दुर्मनस् मन (मनस्) [प्रान्त] ध्वन । आत्रेय भरद्वाजे । भरद्वाज आत्रेये । उत्स आतव कितव [वद धन्य पाद] शिव खदिर ॥ **इत्यश्वादिः ॥ १५ ॥**

शिवादिभ्योऽण् । ४ । १ । ११२ ॥ शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुभ् (ककुभा) अनभिम्लान कोहित सुख संधि मुनि ककुत्स्थ कहोड कोहड कहूय कहय रोध कपिञ्जल (कुपिञ्जल) खञ्जन वतण्ड तृणकर्ण क्षीरह्रद जलह्रद परिल [पथिक] पिष्ट हैहय (पार्षिका) गोपिका कपिलिका जटिलिका बधिरिका मञ्जीरक [मजिरक] वृष्णिक खञ्जार खञ्जाल [कर्मार] रेख लेख आलेखन विश्रवण रवण वर्तनाक्ष ग्रीवाक्ष [विटप पिटक] विटाक तृक्षाक नभाक ऊर्णनाभ जरत्कारु [पृथा उत्क्षेप] पुरोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आर्यश्वेत (अर्यश्वेत) सुपिष्ट मसुरकर्ण मयूरकर्ण [खर्जुरकर्ण]

कद्रूक तक्षन् ऋष्टिषेण गङ्गा विपाश यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण तृणकर्ण (तृण कर्ण) पर्ण मलन्दन विरूपाक्ष भूमि इला सदत्नी । द्व्यचो नद्याः ॥ त्रिवेणी त्रिवणं च ॥ **इति शिवादिः । आकृतिगणः ॥ १६ ॥**

शुभ्रादिभ्यश्च । ४ । १ । १२३ ॥ शुभ्र विष्ट पुर (विष्टपुर) ब्रह्मकृत शतद्वार शलाथल शलाकाभ्र लेखाभ्रू (लेखाभ्र) विकसा (विकास) रोहिणी रुहिणी धर्मिणी दिश् शाल्वक अजवस्ति शकन्धि विमातृ विधवा शुक विश देवतर शकुनि शुक्र उग्र शातल (शतल) बन्धकी सृकण्डु विस्नि अतिथि गोदन्त कुशाम्ब मकष्टु शाताहर पवष्टुरिक सुनामन् । लक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्ठे । गोधा कृकलास अणीव प्रवाहण भरत (भारत) भरम मृकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ सुदन्त सुदक्ष सुवक्षस् सुदामन् कद्रु तुद अकशाय कुमारिका कुठारिका किशोरिका अम्बिका जिह्माशिन् परिधि वायुदत्त शकल शलाका खड्डूर कुबेरिका अशोका अन्धपिङ्गला खडोन्मत्ता अनुदृष्टिन् (अनुदृष्टि) जरतिन् बलीवर्दिन् विम्र बीज जीव श्वन् अश्मन् अश्व अजिर ॥ **इति शुभ्रादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १७ ॥**

कल्याण्यादीनामिनङ् च । ४ । १ । १२६ ॥ कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृति (अनुसृष्टि) जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री ॥ **इति कल्याण्यादिः ॥ १८ ॥**

गृष्ट्यादिभ्यश्च । ४ । १ । १३६ ॥ गृष्टि हृष्टि बलि हलि विश्रि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु ॥ **इति गृष्ट्यादिः ॥ १९ ॥**

रेवत्यादिभ्यष्ठक् । ४ । १ । १४६ ॥ रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृक वञ्चिन् वृकबन्धु वृकग्राह कर्णग्राह दण्डग्राह कुक्कुटाक्ष (ककुदाक्ष) चामरग्राह ॥ **इति रेवत्यादिः ॥ २० ॥**

कुर्वादिभ्यो ण्यः । ४ । १ । १५१ ॥ कुरु गर्गर मंगुष अजमार रथकार वावदूक । सम्राजः क्षत्रिये । कवि मति (विमति) कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रजाली एजि वातकि दामोष्णीषि गणकारि कैशोरि कुट शालका (शलाका) मुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी । वेनाच्छन्दसि । शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ शावपुत्र सत्यंकार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाक शालिन् शालीन कर्तृ हर्तृ इन पिण्डी । तक्षन् । वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् ॥ **इति कुर्वादिः ॥ २१ ॥**

तिकादिभ्यः फिञ् । ४ । १ । १५४ ॥ तिक कितव संज्ञाबालशिख (संज्ञा बाला शिखा) उरस् शाठ्य सैन्धव यमुन्द रूप्य ग्राम्य नील अमित्र गोकक्ष कुरु देवरथ तैतिल औरस कौरव्य भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत शीकयत क्षैतयत ध्राजवत चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् आरब्ध बाह्यक स्वल्पक वृष लोमक वादन्य यज्ञ ॥ **इति तिकादिः ॥ २२ ॥**

वाकिनादीनां कुक्च ।४।१।१५८॥ वाकिन गौधेर कार्कश काकलङ्का । चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च ॥ **इति वाकिनादिः ॥ २३ ॥**

कम्बोजाल्लुक् ।४। १ । १७५ ॥ कम्बोज चोल केरल शक यवन ॥ **इति कम्बोजादिः ॥ २४ ॥**

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः । ४ । १ । १७८ ॥

१ भर्ग करूश केकय कश्मीर साल्व सुस्थाल उरस् कौरव्य ॥ **इति भर्गादिः ॥ २५ ॥**

२ यौधेय शौक्रेय शौभ्रेय ज्यावाणेय धौर्तेय धार्तेय त्रिगर्त भरत उशीनर ॥ **इति यौधेयादिः ॥ २६ ॥**

भिक्षादिभ्योऽण् । ४ । २ । ३८ ॥ भिक्षा गर्भिणी क्षेत्र करीष अङ्गार चर्मिन् धर्मिन् सहस्र युवति पदाति पद्धति अथर्वन् दक्षिणा भरत विषय श्रोत्र ॥ **इति भिक्षादिः ॥ २७ ॥**

खण्डिकादिभ्यश्च ।४ । २ । ४५ ॥ खण्डिका वडवा क्षुद्रकमालवात् सेनासंज्ञायाम् । भिक्षुक शुक उलूक श्वन् अहन् युगवरत्रा हलबन्धा ॥ **इति खण्डिकादिः ॥ २८ ॥**

पाशादिभ्यो यः ॥ ४ । २ । ४९ ॥ पाश तृण धूम वात अङ्गार पाटल पोत गल पिटक पिटाक शकट हल नट बन ॥ **इति पाशादिः ॥ २९ ॥**

*** खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः * ४ । २ । ५१ ॥** खल डाक कुटुम्ब शाक कुण्डलिनी ॥ **इति खलादिराकृतिगणः ॥ ३० ॥**

राजन्यादिभ्यो वुञ् । ४ । २ । ५३ ॥ राजन्य आनत बाभ्रव्य शालंकायन दैवयातव (देवयात्) [अव्रीड वरत्रा] जालंधरायण [राजायन] तेलु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति बैल्ववन शैलूष उदुम्बर तीव्र बैल्वल आर्जुनायन संप्रिय दाक्षि ऊर्णनाभ ॥ **इति राजन्यादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ३१ ॥**

भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ।४। २ । ५४ ॥

१ भौरिकि भौलिकि चौपयत चौटयत (चैटयत) काणेय वाणिजक वाणिकाज्य (वालिकाज्य) सैकयत वैकयत ॥ **इति भौरिक्यादिः ॥ ३२ ॥**

२ ऐषुकारि सारस्यायन (सारसायन) चान्द्रायण द्व्याक्षायण त्र्याक्षायण औडायन नौलायन खाडायन दासमित्रि दासमित्रायण शौद्रायण दाक्षायण शापण्डायन (शायण्डायन) तार्क्ष्यायण शौभ्रायण सौवीर [सौवीरायण] शपण्ड (शयण्ड) शौण्ड शयाण्डि (शयाण्ड) वैश्वमानव वैश्वध्येनव (वैश्वधेनव) नड तुण्डदेव विश्वदेव [सापिण्डि] ॥ **इति ऐषुकार्यादिः ॥ ३३ ॥**

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ।४। २ । ६० ॥ उक्थ लोकायत न्याय न्यास पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपदा ज्योतिष अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर श्लक्ष

(श्लक्ष्ण) संहिता पदक्रम संघट (संघट्ट) वृत्ति परिषद् संग्रह गण [गुण] आयुर्देव (आयुर्वेद) **इत्युक्थादिः ॥ ३४ ॥**

क्रमादिभ्यो वुन् । ४ । २ ६१ ॥ क्रम पद शिक्षा मीमांसा सामन् ॥ **इति क्रमादिः ॥ ३५ ॥**

वसन्तादिभ्यष्ठक् । ४ । २ । ६३ ॥ वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरद शरत् हेमन्त हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण अथर्वन् अथर्वण ॥ **इति वसन्तादिः ॥ ३६ ॥**

संकलादिभ्यश्च । २ । ४ । ७५ ॥ संकल पुष्कल उत्तम उडुप उद्वेप उत्पुट कुम्भ निधान सुदक्ष सुदत्त सुभूत सुपूत सुनेत्र सुमङ्गल सुपिङ्गल सूत सिकत पूतिका (पूतिक) धूलास कूलास पलाश निवेश गवेश (गवेष) गम्भीर इतर आन् अहन् लोमन् वेमन् चरण (वरुण) बहुल सद्योज अभिषिक्त गोभृत् राजभृत् भल्ल मल्ल माल ॥ **इति संकलादिः॥३७॥**

सुवास्त्वादिभ्योऽण् । ४ । २ । ७७ ॥ सुवास्तु (सुवस्तु) वर्णु भण्डु खण्डु सेवालिन् कर्पूरिन् शिखण्डिन् गर्त कर्कश शकटीकर्ण कृष्णकर्ण [कर्क] कर्कन्धुमती गोह अहिसक्थ॥ **इति सुवास्त्वादिः ॥ ३८ ॥**

वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यककठकोऽरीह[1]णकृ[2]शाश्व[3]र्श्य[4]कुमुद[5]काशतृ[6]णप्रेक्षा[7]श्म[8]सखि[9]संकाश[10]बल[11]पक्ष[12]कर्ण[13]सुतंगम[14]प्रगदिन्[15]वराह[16]कुमुदा[17]दिभ्यः । ४ । २।८०॥

१ अरीहण (अहीरण) द्रुघण द्रुहण भलग (भगल) उलन्द किरण सांपरायण क्रौष्ट्रायन औष्ट्रायण त्रैगर्तायन मैत्रायण भास्त्रायण वैमतायण (वैमतायन) गौमतायन सौमतायन सौसायन धौमतायन सौमायण ऐन्द्रायण कौद्रायण (कौन्द्रायण) खाडायन शाण्डिल्यायन रायस्पोष विपथ विपाश उद्दण्ड उदञ्चन खाण्डवीरण वीरण काशकृत्स्न जाम्बवत् शिंशपा रैवत (रेवत) बिल्व सुयज्ञ शिरीष बधिर जम्बु खदिर सुशर्मन् (सशर्मन्) भलतृ भलन्दन खण्डु कलन यज्ञदत्त ॥ **इत्यरीहणादिः ॥ ३९ ॥**

२ कृशाश्व अरिष्ट अरिश्म वेश्मन् विशाल लोमश रोमश रोमक लोमक शबल कूट वर्चल सुवर्चल सुकर सूकर प्रातर (प्रतर) सदृश पुरग पुराग सुख धूम अजिन विनत अवनत कुविद्यास (कुविट्यास) पराशर अरुस् अयस् मौद्गल्यांकर (मौद्गल्युकर) **इति कृशाश्वादिः ॥ ४० ॥**

३ ऋश्य (ह्रस्य) न्यग्रोध शर निलीन [निवास निवात] निधान निबन्धन (निबन्ध) [विबद्ध] परिगूढ [उपगूढ] असनि सित मत वेश्मन् उत्तराश्मन् अश्मन् स्थूल बाहु खदिर शर्करा अनडुह (अनडुह्) अरडु परिवंश वेणु वीरण खण्ड दण्ड परिवृत्त कर्दम अंशु ॥ **इत्यृश्यादिः ॥ ४१ ॥**

४ कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक्कट संकट कंकट गर्त बीज परिवाप निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्वज यवास कूप विकङ्कट दशग्राम ॥ **इति कुमुदादिः ॥ ४२ ॥**

५ काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूक्षा चरण वास नड वन कर्दम कच्छूल कङ्कट गुड बिस तृण कर्पूर बर्बर मधुर ग्रह कपित्थ जतु सीपाल ॥ **इति काशादिः ॥ ४३ ॥**

६ तृण नड मूल वन पर्ण वर्ण वराण बिल पुल फल अर्जुन अर्ण सुवर्ण बल चरण बुस ॥ **इति तृणादिः ॥ ८७ ॥**

७ प्रेक्षा फलका (हलका) बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इक्कट कङ्कट सङ्कट कट कूप बुक पुट मह परिवाप यवषि धुवका गर्त कूपक हिरण्य ॥ **इति प्रेक्षादिः ॥ ४९ ॥**

८ अश्मन् यूथ ऊष मीननद दर्भ वृन्द गुद खण्ड नग शिखा कीट पाम कन्द कान्द कुल गह्व गुण कुण्डल पीन गुह ॥ **इत्यश्मादिः ॥ ४६ ॥**

९ सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त [गोपिल] मल्लपाल (मल्ल पाल) चक्र चक्रवाल छगल अशोक करवीर वासव वीर पूर वज्र कुशीकर शीहर (सीहर) सरक सरस समर समल सुरस रोह तमाल कदल सप्तल ॥ ॥ **इति सख्यादिः ॥ ४७ ॥**

१० सङ्काश कपिल कश्मीर [समीर] सूरसेन सरक सूर [सुपथिन्पन्थ च] यूप (यूथ) अंश अङ्ग नासा पलित अनुनाश अश्मन् कूट मलिन दश कुम्भ शीर्ष चिरन्त (विरत) समल सीर पञ्जर मन्थ नल रोमन् लोमन पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति त्रिकर नासिका ॥ **इति सङ्काशादिः ॥ ४८ ॥**

११ बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुख (पुल) मूल उलडुल (उल डुल) वन-कुल ॥ **इति बलादिः ॥ ४९ ॥**

१२ तुक्ष पक्ष तुष कुण्ड अण्ड कम्बलिका वलिक चित्र अस्ति । पथः पन्थ च । कुम्भ सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सहक (सिंहक) अङ्कुश सुवर्णक हंसक हिंसक कुत्स त्रिल खिल यमल हस्त कला सकर्णक ॥ **इति पक्षादिः ॥ ५० ॥**

१३ कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिग (स्फिज्) कुम्भी कुन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत् (आण्डीवत) जव जैत्र आकन (आनक) ॥ **इति कर्णादिः ॥ ५१ ॥**

१४ सुतंगम मुनिचित विप्रचित महाचित्त महापुत्र स्वन श्वेत गडिक (खडिक) शुक्र विप्र बीजवापिन् (बीज वापिन्) अर्जुन श्वन् अजिर जीव खंडित कर्ण विग्रह ॥ **इति सुतंगमादिः ॥ ५२ ॥**

१५ प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कविल खंडित गदित चूडार मडार मन्दार कोविदार ॥ **इति प्रगद्यादिः ॥ ५३ ॥**

१६ वराह पलाशा (पलाश) शेरीष (शिरीष) पिनद्ध निबद्ध बलाह स्थूल विदग्ध [विजग्ध] विभग्न [विमग्न] बाहु खदिर शर्करा ॥ **इति वराहादिः ॥ ५४ ॥**

१७ कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाल्मलि (शिरीष) मुनिस्थल कुंडल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण ॥ **इति कुमुदादिः ॥ ५५ ॥**

वरणादिभ्यश्च । ४ । २ । ८६ ॥ वरणा शृङ्गी शाल्मलि शुंडी शयांडी पर्णी ताम्रपर्णी गोद आलिङ्ग्यायन जालपदी (जानपदी) जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उज्जयिनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा गोमती वलभी ॥ **इति वरणादिः ॥ ५६ ॥**

मध्वादिभ्यश्च । ४ । २ । ८६ ॥ मधु बिस स्थाणु वेणु कर्कन्धु शमी करीर हिम किशरा शर्याण मरुत् वार्दाली शर इष्टक आसुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिधी इक्षु रोमन् रुष्टि रुष्य तक्षशिला खड वट वेट ॥ **इति मध्वादिः ॥ ५७ ॥**

उत्करादिभ्यश्छः । ४ । २ । ९० ॥ उत्कर संफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्मन् सुवर्ण खलाजिन तिक कितव अणक त्रैवण पिचुक अश्वत्थ काश क्षुद्र भस्त्रा शाल जन्या अजिर चर्मन् उत्क्रोश क्षान्त खदिर शूर्पणाय श्यावनाय नैवाकव तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल संपर अर्क गर्त अग्नि वैराणक इडा अरण्य निशान्त पर्ण नीचायक शंकर अवरोहित क्षार विशाल वेत्र अरीहण खण्ड वातागार मन्त्रणार्ह इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष ॥ **इत्युत्करादिः ॥ ५८ ॥**

नडादीनां कुक्च । ४ । २ । ९१ ॥ नड प्लक्ष बिल्व वेणु वेत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण । क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च । तक्षन्नलोपश्च ॥ **इति नडादिः ॥ ५९ ॥**

कत्र्यादिभ्यो ढकञ् । ४ । २ । ९५ ॥ कत्रि उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उख्या ग्राम । कुड्याया यलोपश्च ॥ **इति कत्र्यादिः ॥ ६० ॥**

नद्यादिभ्यो ढक् । ४ । २ । ९७ ॥ नदी मही वाराणसी श्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशमरी काशफारी (काशफरी) खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वदार्वा सेतकी । वडवाया वृषे ॥ **इति नद्यादिः ॥ ६१ ॥**

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् । ४ । २ । ११० ॥ पलदी परिषद् रोमक वाहीक कलकीट बहुकीट जालकीट कमलकीट कमलकीकर कमलभिदा गौष्ठी नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटच्चर उदपान यकृल्लोम ॥ **इति पलद्यादिः ॥ ६२ ॥**

काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ । ४ । २ । ११६ ॥ काशि चेदि (वेदि) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्षू कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिंदम अरित्र देवदत्त दशग्राम शौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र सुधामित्र सोममित्र छागमित्र साधमित्र (सधमित्र) । आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् । आपद् ऊर्ध्व तत् ॥ **इति काश्यादिः ॥ ६३ ॥**

धूमादिभ्यश्च ।४।२।१२७॥ धूम षडण्ड शशादन आर्जुनाव माहकस्थली आनकस्थली

माहिषस्थली मानस्थली अट्टस्थली मद्रकस्थली समुद्रस्थली दाण्डायनस्थली राजस्थली विदेह राजगृह सात्रासाह शष्प मित्रवर्ध (मित्रवर्ध) मज्जाली मद्रकूल आजीकूल द्व्यहव (द्व्याहाव) त्र्यहव (त्र्याहाव) संस्फाय बर्बर वर्ज्य गर्त आनर्त माठर पाथेय घोष पल्ली आराज्ञी धार्तराज्ञी आवय तीर्थ । कूलात्सौवीरेषु । समुद्रान्नावि मनुष्ये च । कुक्षि अन्तरीप द्वीप अरुण उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत ॥ **इति धूमादिः ॥ ६४ ॥**

कच्छादिभ्यश्च । ४ । २॥ १३३ ॥ कच्छ सिन्धु वर्ण गन्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीर साल्व कुरु अनुषण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कलूतर रङ्कु ॥ **इति कच्छादिः ॥ ६५ ॥**

गहादिभ्यश्च । ४ । २ । १३८ ॥ गह अन्तस्थ सम विषम मध्य । मध्यं दिनं चरणे । उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समानशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वग्र इष्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ खाडायन काठेरणि लावेरणि सौमित्रि शैशिरि आसुत् दैवशर्मि श्रौति आहिंसि आमित्रि व्याडि वैजि आध्यश्वि आनृशंसि शौङ्गि आग्निशर्मि भौजि वाराटकी वाल्मिकि (वाल्मीकि) क्षेमवृद्धि आश्वत्थि औद्गाहमानि ऐकबिन्दवि दन्ताग्र हंस तत्त्वग्र (तन्त्वग्र) उत्तर अन्तर (अनन्तर) मुखपार्श्वतसोर्लोपः जनपरयोः कुक्च । देवस्य च । **इति गहादिः ॥** वेणुकादिभ्यश्छण् ॥ **आकृतिगणः ॥ ६६ ॥**

संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । ४ । ३ । १६ । संधिवेला संध्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् । संवत्सरात्फलपर्वणोः ॥ **इति संधिवेलादिः ॥ ६७ ॥**

दिगादिभ्यो यत् । ४ । ३ । ५४ ॥ दिश् वर्ग पूग गण पक्ष धाय्य मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ । उदकात्संज्ञायाम् । ञ्याय (न्याय) वंश वेश काल आकाश ॥ **इति दिगादिः ॥ ६८ ॥**

*** परिमुखादिभ्यश्च * ४ । ३ । ५९ ॥** परिमुख परिहनु पर्योष्ट पर्युलूखल परिसीर उपसीर उपस्थूण उपकलाप अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुसीत अनुसाय अनुसीर अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशाख ॥ **इति परिमुखादिः ॥ ६९ ॥**

*** अध्यात्मादिभ्यश्च * ४ । ३ । ६० ॥** अध्यात्म अधिदेव अधिभूत इहलोक परलोक ॥ **इत्यध्यात्मादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ७० ॥**

अणृगयनादिभ्यः । ४ । ३ । ७३ ॥ ऋगयन पदव्याख्यान छन्दोमान छन्दोभाषा छन्दोविचिति न्याय पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या क्षत्रविद्या अङ्गविद्या विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव संवत्सर मुहूर्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा भिक्षा ॥ **इति ऋगयनादिः ॥ ७१ ॥**

शुण्डिकादिभ्योऽण् । ४ । ३ । ७६ ॥ शुण्डिक कृकण कृपण स्थण्डिल उदपान उपल तीर्थ भूमि तृण पर्ण ॥ **इति शुण्डिकादिः ॥ ७२ ॥**

शण्डिकादिभ्यो ञ्यः । ४ । ३ । ९२ ॥ शण्डिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट रक शंख बोध ॥ **इति शण्डिकादिः ॥ ७३ ॥**

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ । ४ । ३ । ९३ ॥

१ सिन्धु वर्णु मधुमत् कम्बोज साल्व कश्मीर गन्धार किष्किन्धा उरसा दरद (दरद्) गन्दिका॥ **इति सिन्ध्वादिः ॥ ७४ ॥**

२ तक्षशिला वत्सोद्धरण कैर्मेदुर ग्रामणी छगल क्रोष्टुकर्ण सिंहकर्ण सङ्कुचित किंनर काण्डधार पर्वत अवसान बर्बर कंस ॥ **इति तक्षशिलादिः ॥ ७५ ॥**

शौनकादिभ्यश्छन्दसि । ४ । ३ । १०६ ॥ शौनक वाजसनेय शार्ङ्गरव शापेय शाष्पेय खाडायन स्तम्भस्कन्ध देवदर्शन रज्जुभार रज्जुकण्ठ कठशाठ कषाय तल दण्ड पुरुषांसक अश्वपेज ॥ **इति शौनकादिः ॥ ७६ ॥**

कुलालादिभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ११८ ॥ कुलाल वरुड चाण्डाल निषाद कर्मार सेना सिरिन्ध्र (सिरिध्र) सैरिन्ध्र देवराज पर्षत् (परिषत्) वधू मधु रुरु रुद्र अनडुह ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक बैजवापि ॥ **इति कुलालादिः ॥ ७७ ॥**

रैवतिकादिभ्यश्छः । ४ । ३ । १३१ ॥ रैवतिक स्वापिशि क्षैमवृद्धि गौरग्रीव (गौरग्रीवि) औदमेघि औदवापि बैजवापि ॥ **इति रैवतिकादिः ॥ ७८ ॥**

बिल्वादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १३६ ॥ बिल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु वेणु गवेधुका कर्पासी पाटली कर्कन्धु कुटीर ॥ **इति बिल्वादिः ॥ ७९ ॥**

पलाशादिभ्यो वा । ४ । ३ । १४१ ॥ पलाश खदिर शिंशपा स्पन्दन पुलाक करीर शिरीष यवास विकङ्कत ॥ **इति पलाशादिः ॥ ८० ॥**

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । ४ । ३ । १४४ ॥ शर दर्भ मृद् (मृत्) कुटी तृण सोम बल्वज ॥ **इति शरादिः ॥ ८१ ॥**

तालादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १५२ ॥ तालाद्धनुषि । बार्हिण इन्द्रालिश इन्द्रादश इन्द्रायुध चय श्यामाक पीयूक्षा ॥ **इति तालादिः ॥ ८२ ॥**

प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । ४ । ३ । १५४ ॥ रजत सीस लोह उदुम्बर नीप दारु रोहीतक विभीतक पीतदारु तीव्रदारु त्रिकण्टक कण्टकार ॥ **इति रजतादिः ॥ ८३ ॥**

प्लक्षादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १६४ ॥ प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इंगुदी शिग्रु रुरु कक्षतु बृहती ॥ **इति प्लक्षादिः ॥ ८४ ॥**

हरीतक्यादिभ्यश्च । ४ । ३ । १६७ ॥ हरीतकी कोशातकी नखरजनी शष्कण्डी दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा काला ध्वाक्षा गर्भीका कण्टकारिका पिप्पली चिम्पा (चिञ्चा) शेफालिका ॥ **इति हरीतक्यादिः ॥ ८५ ॥**

*** माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् * । ४ । ४ । १ ॥** माशब्दः-नित्यशब्दः । कार्यशब्दः ॥ **इति माशब्दादिः ॥ ८६ ॥**

* **आर्हौ प्रभूतादिभ्यः** * ४ । ४ । १ ॥ प्रभूत पर्याप्त ॥ **इति प्रभूतादिः** ॥८७॥

* **पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः** * ४ । ४ । १ ॥ सुस्नात सुखरात्रि सुखशायन ॥ **इति सुस्नातादिः** ॥ ८८ ॥

* **गच्छतौ परदारादिभ्यः** * । ४ । ४ । १ ॥ परदार गुरुतल्प **इति परदारादिः** ॥ ८९ ॥

पर्पादिभ्यः ष्ठन् । ४ । ४ । १० ॥ पर्प अश्व अश्वत्थ रथ जाल न्यास व्याल । पादः पच ॥ **इति पर्पादिः** ॥ ९० ॥

वेतनादिभ्यो जीवति । ४ । ४ । १२ ॥ वेतन वाहन अर्धवाह धनुर्दण्ड जाल वेश उपवेश प्रेपण उपावस्ति सुख शय्या शक्ति उपनिषद् उपदेश स्फिज् (स्फिज पाद उपस्थ उपस्थान उपहस्त ॥ **इति वेतनादिः** ॥ ९१ ॥

हरत्युत्संगादिभ्यः । ४ । ४ । १५ ॥ उत्संग उडुप उत्पुत उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक इत्युत्संगादिः ॥ ९२ ॥

भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् । ४ । ४ ।१६॥ भस्त्रा भरट भरण शीर्षभार शीर्षेभार अंसभार अंसेभार ॥ **इति भस्त्रादिः** ॥ ९३ ॥

निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः । ४ । ४ । १९ ॥ अक्षद्यूत [जानूप्रहृत] जङ्घाप्रहृत जङ्घाप्रहृत पादस्वेदन कण्टकमर्दन गतानुगत गतागत यातोपयात अनुगत ॥ **इत्यक्षद्यूतादिः**॥९४॥

अण्महिष्यादिभ्यः । ४ । ४ । ४८ ॥ महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहित मणिपाली अनुवारक [अनुचारक] होतृ यजमान ॥ **इति महिष्यादिः** ॥ ९५ ॥

किसरादिभ्यः ष्ठन । ४ । ४ । ५३ ॥ किसर नरद नलद स्थागल तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्रु पर्णी (पर्णी) **इति किसरादिः** ॥ ९६ ॥

छत्त्रादिभ्यो णः । ४ । ४ । ६२ ॥ छत्त्र शिक्षा प्ररोह स्था बुभुक्षा चुरा तितिक्षा उपस्थान कृषि कर्मन् विश्वधा तपस् सत्य अनृत विशिखा विशिका भक्षा उदस्थान पुरोडा विक्षा चुक्षा मन्द्र ॥ **इति छत्त्रादिः** ॥ ९७ ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् । ४ । ४ । ९९ ॥ प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन ॥ **इति प्रतिजनादिः** ॥ ९८ ॥

कथादिभ्यष्ठक् । ४ । ४ । १०२ ॥ कथा विकथा विश्वकथा संकथा वितण्डा कुष्टविद् (कुष्ठविद्) जनवाद जनेवाद जनोवाद वृत्ति संग्रह गुण गण आयुर्वेद ॥ **इति कथादिः**॥९९॥

गुडादिभ्यष्ठञ् । ४ । ४ । १०३ ॥ गुड कुल्माष सक्तु अपूप मांसौदन इक्षु वेणु संग्राम संघात संक्राम संवाह प्रवास निवास उपवास ॥ **इति गुडादिः** ॥ १०० ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

उगवादिभ्यो यत् । ५ । १ । २ ॥ गो हविस् अक्षर विष बर्हिस् अष्टका स्खदा युग मेधा स्रुचं । नाभि नभं च । शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम् । ऊधसोनङ् च । कूप खद दर खर असुर अध्वन् (अध्वन) क्षर वेद बीज दीस (दीप्त) ॥ **इति गवादिः ॥ १ ॥**

विभाषा हविरपूपादिभ्यः । ५ । १ । ४ ॥ अपूप तण्डुल अभ्युष (अभ्यूष) अभ्योष अवोष अभ्येष पृथुक ओदन सूप पूप किण्व प्रदीप मुसल कटक कर्णवेष्टक इर्गल अर्गल । अन्नविकारेभ्यश्च । यूप स्थूणा दीप अश्व पत्र ॥ **इत्यपूपादिः ॥ २ ॥**

असमासे निष्कादिभ्यः । ५ । १ । २० ॥ निष्क पण पाद माष वाह द्रोण षष्टि ॥ **इति निष्कादिः ॥ ३ ॥**

गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् । ५।१।३९ ॥ अश्व अश्मन् गण ऊर्णा (उमा) उमा भङ्गा क्षण (गङ्गा) वर्षा वसु ॥ **इत्यश्वादिः ॥ ४ ॥**

हरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः । ५ । १ । ५० ॥ वंश कुटज बल्वज मूल स्थूणा स्थूण अक्ष अश्मन् अश्व श्लक्ष्ण इक्षु खट्वा ॥ **इति वंशादिः ॥ ५ ॥**

छेदादिभ्यो नित्यम् । ५ । १ । ६४ ॥ छेद भेद द्रोह दोह नर्ति (नर्त) कर्ष तीर्थ संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण संप्रश्न विप्रश्न विकर्ष प्रकर्ष । विराग विरङ्गं च ॥ **इति छेदादिः ॥ ६ ॥**

दण्डादिभ्यो यः । ५ । १ । ६६ ॥ दंड मुसल मधुपर्क कशा अर्घ मेघ मेधा सुवर्ण उदक वध युग गुहा भाग इभ भङ्ग ॥ **इति दण्डादिः ॥ ७ ॥**

* **महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम्** * । ५ । १ । ९४ ॥ महानाम्नी आदित्यव्रत गोदान ॥ **इति महानाम्न्यादिः ॥ ८ ॥**

* **अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः** ५ । १ । ९४ ॥ अवान्तरदीक्षा तिलव्रत देवव्रत ॥ **इत्यवान्तरदीक्षादिः ॥ ९ ॥**

व्युष्टादिभ्योऽण् । ५ । १ । ९७ ॥ व्युष्ट नित्य निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रमण तीर्थ आस्तरण सङ्ग्राम संघात ॥ **इति व्युष्टादिः ॥ १० ॥**

* **अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्** * । ५ ।१।९७॥ अग्निपद पीलुमूल (पीलु मूल) प्रवास उपवास आकृतिगण इति अग्निपदादिः ॥ ११ ॥

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः । ५ । १ । १०१ ॥ संताप संनाह संग्राम संयोग संपराय संवेशन संपेष निष्पेष सर्ग निसर्ग विसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास संघात संवेष संवास संमोदन सक्तु । मांसौदनाद्विगृहीतादपि ॥ **इति संतापादिः ॥ १२ ॥**

* **तदप्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम्** * । ५ । १ । १०५ ॥ उपवस्त्र प्राशितृ चूडा श्रद्धा ॥ **इत्युपवस्त्रादिः ॥ १३ ॥**

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः । ५ । १ । १११ ॥ अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण ॥ **इत्यनुप्रवचनादिः ॥ १४ ॥**

* **स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः** * ५ । १ । १११ ॥ स्वर्ग यशस् आयुस् काम धन **इति स्वर्गादिः ॥ १५ ॥**

* **पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः** * ५ । १ । १११ ॥ पुण्याहवाचन स्वस्तिवाचन शान्तिवाचन ॥ **इति पुण्याहवाचनादिः ॥ १६ ॥**

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । ५ । १ । १२२ ॥ पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड चण्ड अकिंचन बाल होड पाक वत्स मन्द स्वादु ह्रस्व दीर्घ प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु ॥ **इति पृथ्वादिः ॥ १७ ॥**

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च । ५ । १ । १२३ ॥ दृढ वृढ परिवृढ भृश कृश वक्र शुक्र चुक्र आम्र कष्ट लवण ताम्र शीत उष्ण जड बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक स्थिर । वेर्यातलातमतिर्मनः शारदानाम् । समो मतिमनसोः । जवन ॥ **इति दृढादिः ॥ १८ ॥**

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । ५ । १ । १२४ ॥ ब्राह्मण वाडव माणव । अर्हतो नुम्च । चोर धूर्त आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ संवादिन् संवेशिन् संभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् समस्थ विषमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ निश्न बालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायाद विशस्ति विषम विपात निपात । सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । शौटीर ॥ **आकृतिगणोऽयम्** ॥ **इति ब्राह्मणादिः ॥ १९ ॥**

* **चतुर्वेदादिभ्य उभयपदवृद्धिश्च** * । ५ । १ । १२४ ॥ चतुर्वेद चातुर्वर्ण्य चतुराश्रम सर्वविद्य त्रिलोक त्रिस्वर षड्गुण सेना अन्तर संनिधि समीप उपम सुख तदर्थ इतिह मणिक ॥ **इति चतुर्वेदादिः ॥ २० ॥**

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । ५ । १ । १२८ ॥ पुरोहित । राजासे । ग्रामिक पिण्डित सुहित बालमन्द (बाल मन्द) खण्डिक दण्डिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शीलिक सूतिक मूलिक तिलक अञ्जलिक (अन्तलिक) रूपिक ऋषिक पुत्रिक अविक छत्रिक पर्षिक पथिक चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक (संरक्षसूचक) नास्तिक अजानिक शाकर नागर चूडिक ॥ **इति पुरोहितादिः ॥ २१ ॥**

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । ५ । १ । १२९ ॥ उद्गातृ उन्नेतृ प्रतिहर्तृ प्रशास्तृ होतृ पोतृ हर्तृ रथगणक पत्तिगणक सुष्ठु दुष्ठु अध्वर्यु वधू । सुभग मन्त्र ॥ **इत्युद्गात्रादिः ॥ २२ ॥**

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।५।१।१३० ॥ युवन् स्थविर होतृ यजमान । पुरुषासे । भ्रातृ कुतुक श्रमण (श्रवण) कटुक कमण्डलु कुस्त्री सुस्त्री दुःस्त्री सुहृदय दुर्हृदय सुहृद् दुर्हृद् सुभ्रातृ दुर्भ्रातृ वृषल परिव्राजक सब्रह्मचारिन् अनृशंस । हृदयासे । कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ । श्रोत्रियस्य यलोपश्च ॥ **इति युवादिः** ॥ २३ ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । ५ । १।१३३ ॥ मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र छान्दस छात्र श्रोत्रिय चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल ग्रामड (ग्रामषण्ड) ग्रामकुमार सुकुमार बहुल अवश्यपुत्र अमुष्यपुत्र आमुष्यकुल सारपुत्र शतपुत्र ॥ **इति मनोज्ञादिः** ॥ २४ ॥

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ । ५ । २ । २४ ॥

१ पीलु कर्कन्धू (कर्कन्धु) शमी करीर बल (कुवल) बदर अश्वत्थ खदिर ॥ **इति पील्वादिः** ॥ २५ ॥

२ कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ ॥ **इति कर्णादिः** ॥ २६ ॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् । ५ । २ । ३६ ॥ तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी ऋजीष क्षण सूच सूत्र निष्क्रमण पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुड्मल कण्टक मुसल मुकुल कुसुम कुतूहल स्तबक (स्तवक) किसलय पल्लव खण्डवेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा धेनुष्या पिपासा श्रद्धा अभ्र पुलक अङ्गारक वर्णक द्रोह दोह सुख दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मन् व्रण गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक चन्द्रक अन्धकार गर्व कुमुर (मुकुर) हर्ष उत्कर्ष रण कवलय गर्ध क्षुध् सीमन्त ज्वर गर रोग रोमाञ्च पण्डा कज्जल तृष् कोरक कल्लोल स्थपुट फल कञ्चुक शृङ्गार अङ्कुर शैवल बकुल श्वभ्र अराल कलङ्क कर्दम कन्दल मूर्च्छा अङ्गार हस्तक प्रतिबिम्ब विघ्नतन्त्र प्रत्यय दीक्षा गर्ज । गर्भादप्राणिनि ॥ **इति तारकादिः** ॥ **आकृतिगणः** ॥ २७ ॥

विमुक्तादिभ्योऽण् । ५ । २ । ६१ ॥ विमुक्त देवासुर रक्षोसुर उपसद सुवर्ण परिसारक सदसत् वसु मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयत्त्व सत्त्वत् बर्हवत् दशार्ण दशार्ह वयस् हविर्धान पतत्रिन् महित्री अस्यहत्य सोमापूषन् इडा अग्राविष्णू उर्वशी वृत्रहन् ॥ **इति विमुक्तादिः** ॥ २८ ॥

गोषदादिभ्यो वुन् । ५ ।२।६२॥ गोषद इषेत्वा मातरिश्वन् देवस्यत्वा देवीरापः कृष्णोस्याखरेष्टः देवींधिया (देवींधियम्) रक्षोहण युञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रतूर्त कृशानु (कृशाकु) ॥ **इति गोषदादिः** ॥ २९ ॥

आकर्षादिभ्यः कन् । ५ । २ । ६४ ॥ आकर्ष (आकष) त्सरु पिशाच पिचण्ड अशनि अश्मन् निचय जय चय विजय आचय नय पाद दीप ह्रद ह्राद ह्लाद गद्गद शकुनि ॥ **इत्याकर्षादिः** ॥ ३० ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः । ५ । १ । १११ ॥ अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण ॥ **इत्यनुप्रवचनादिः** ॥ १४ ॥

* **स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः** * ५ । १ । १११ ॥ स्वर्ग यशस् आयुस् काम धन ॥ **इति स्वर्गादिः** ॥ १५ ॥

* **पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः** * ५ । १ । १११ ॥ पुण्याहवाचन स्वस्तिवाचन शान्तिवाचन ॥ **इति पुण्याहवाचनादिः** ॥ १६ ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । ५ । १ । १२२ ॥ पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड चण्ड अकिंचन बाल होड पाक वत्स मन्द स्वादु ह्रस्व दीर्घ प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु ॥ **इति पृथ्वादिः** ॥ १७ ॥

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च । ५ । ११ । २३ ॥ दृढ वृढ परिवृढ भृश कृश वक्र शुक्र चुक्र आम्र कष्ट लवण ताम्र शीत उष्ण जड बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक स्थिर । वेर्यातलातमतिर्मनः शारदानाम् । समो मतिमनसोः । जवन ॥ **इति दृढादिः** ॥ १८ ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । ५ । १ । १२४ ॥ ब्राह्मण वाडव माणव । अर्हतो नुम्च । चोर धूर्त आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ संवादिन् संवेशिन् संभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् समस्थ विषमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ निश्न बालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायाद विशस्ति विषम विपात निपात । सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । शौटीर ॥ **आकृतिगणोऽयम्** ॥ **इति ब्राह्मणादिः** ॥ १९ ॥

* **चतुर्वेदादिभ्य उभयपदवृद्धिश्च** * । ५ । १ । १२४ ॥ चतुर्वेद चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्वविद्य त्रिलोक त्रिस्वर षड्गुण सेना अन्तर संनिधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक ॥ **इति चतुर्वेदादिः** ॥ २० ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । ५ । १ । १२८ ॥ पुरोहित । राजासे । ग्रामिक पिण्डित सुहित बालमन्द (बाल मन्द) खण्डिक दण्डिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शीलिक सूतिक मूलिक तिलक अञ्जलिक (अन्तलिक) रूपिक ऋषिक पुत्रिक अविक छत्रिक पर्षिक पथिक चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक (संरक्षसूचक) नास्तिक अजानिक शाक्वर नागर चूडिक ॥ **इति पुरोहितादिः** ॥ २१ ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । ५ । १ । १२९ ॥ उद्गातृ उन्नेतृ प्रतिहर्तृ प्रशास्तृ होतृ पोतृ हर्तृ रथगणक पत्तिगणक सुष्ठु दुष्ठु अध्वर्यु वधू । सुभग मन्त्र ॥ **इत्युद्गात्रादिः** ॥ २२ ॥

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।५।१।१३०॥ युवन् स्थविर होतृ यजमान। पुरुषासे। भ्रातृ कुतुक श्रमण (श्रवण) कटुक कमण्डलु कुस्त्री सुस्त्री दुःस्त्री सुहृदय दुर्हृदय सुहृद् दुर्हृद् सुभ्रातृ दुर्भ्रातृ वृषल परिव्राजक सब्रह्मचारिन् अनृशंस। हृदयासे। कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ। श्रोत्रियस्य यलोपश्च॥ **इति युवादिः॥ २३॥**

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ।५।१।१३३॥ मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र छान्दस छात्र श्रोत्रिय चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल ग्रामड (ग्रामषण्ड) ग्रामकुमार सुकुमार बहुल अवश्यपुत्र अमुष्यपुत्र आमुष्यकुल सारपुत्र शतपुत्र॥ **इति मनोज्ञादिः॥ २४॥**

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ।५।२।२४॥

१ पीलु कर्कन्धू (कर्कन्धु) शमी करीर बल (कुवल) बदर अश्वत्थ खदिर॥ **इति पील्वादिः॥ २५॥**

२ कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ॥ **इति कर्णादिः॥२६॥**

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।५।२।३६॥ तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी ऋजीष क्षण सूच सूत्र निष्क्रमण पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुड्मल कण्टक मुसल मुकुल कुसुम कुतूहल स्तबक (स्तवक) किसलय पल्लव खण्डवेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा धेनुष्या पिपासा श्रद्धा अभ्र पुलक अङ्गारक वर्णक द्रोह दोह सुख दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मन् व्रण गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक चन्द्रक अन्धकार गर्व कुमुर (मुकुर) हर्ष उत्कर्ष रण कुवलय गर्ध क्षुध् सीमन्त ज्वर गर रोग रोमाञ्च पण्डा कज्जल तृष् कोरक कल्लोल स्थपुट फल कञ्चुक शृङ्गार अङ्कुर शैवल बकुल श्वभ्र अराल कलङ्क कर्दम कन्दल मूर्च्छा अङ्गार हस्तक प्रतिबिम्ब विघ्नतन्त्र प्रत्यय दीक्षा गर्ज। गर्भादप्राणिनि॥ **इति तारकादिः॥ आकृतिगणः॥२७॥**

विमुक्तादिभ्योऽण् ।५।२।६१॥ विमुक्त देवासुर रक्षोसुर उपसद सुवर्ण परिसारक सदसत् वसु मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयत्व सत्त्वत् बर्हवत् दशार्ण दशार्ह वयस् हविर्धान पतत्रिन् महित्री अस्यहत्य सोमापूषन् इडा अग्नाविष्णू उर्वशी वृत्रहन्॥ **इति विमुक्तादिः॥ २८॥**

गोषदादिभ्यो वुन् ।५।२।६२॥ गोषद इषेत्वा मातरिश्वन् देवस्यत्वा देवीरापः कृष्णोस्याखरेष्ठः देवींधिया (देवींधियम्) रक्षोहण युञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रतूर्त कृशानु (कृशाकु)॥ **इति गोषदादिः॥ २९॥**

आकर्षादिभ्यः कन् ।५।२।६४॥ आकर्ष (आकष) त्सरु पिशाच पिचण्ड अशनि अश्मन् निचय जय चय विजय आचय नय पाद दीप हृद ह्राद ह्लाद गद्गद शकुनि॥ **इत्याकर्षादिः॥ ३०॥**

इष्टादिभ्यश्च । ५ । २ । ८८ ॥ इष्ट पूर्त उपासादित निगदित परिगदित परिवादित निकथित निपादित निपठित संकलित परिकलित संरक्षित परिरक्षित अर्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आम्नात श्रुत अधीत अवधान आसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित व्याकुलित ॥ **इतीष्टादिः ॥ ३१ ॥**

रसादिभ्यश्च । ५ । २ । ९५ ॥ रस रूप वर्ण गन्ध स्पर्श शब्द स्नेह भाव । गुणात् एकाचः ॥ **इति रसादिः ॥ ३२ ॥**

सिध्मादिभ्यश्च । ५ । २ । ९७ ॥ सिध्म गडु मणि नाभि बीज वीणा कृष्ण निष्पाव पांसु पार्श्व पर्शू हनु सक्तु मास (मांस) । पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च । वातदन्तबलललाटानामूङ् च । जटाघटाकटाकालाः क्षेपे । पर्ण उदक प्रज्ञा सक्थि कर्ण स्नेह शीत श्याम पिंग पित्त पुष्क पृथु मृदु मंजु मण्ड पत्र चटु कपि गंडु ग्रन्थि श्री कुश धारा वर्ष्मन् पक्ष्मन श्लेष्मन् पेश निष्पाद् कुण्ड । क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च ॥ **इति सिध्मादिः ॥ ३३ ॥**

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः । ५ । २ । १०० ॥

१ लोमन् रोमन् बभ्रु हरि गिरि कर्क कपि मुनि तरु ॥ **इति लोमादिः ॥ ३४ ॥**

२ पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कद्रु (कद्रू) वलि सामन् ऊष्मन् कृमि । अङ्गात्कल्याणे । शाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्वत्वं च । विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः । लक्ष्म्या अच्च ॥ **इति पामादिः ॥ ३५ ॥**

३ पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक । जटाघटाकालाः क्षेपे । वर्ण उदक पङ्क प्रज्ञा ॥ **इति पिच्छादिः ॥ ३६ ॥**

* **ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्** * ५ । २ । १०३ ॥ ज्योत्स्ना तमिस्रा कुंडल कुतप विसर्प विपादिका ॥ **इति ज्योत्स्नादिः ॥ ३७ ॥**

व्रीह्यादिभ्यश्च । ५ । २ । ११६ ॥ व्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वडवा कुमारी नौ वीणा बलाका यवखदनौ कुमारी । शीर्षान्नञः ॥ **इति व्रीह्यादिः ॥ ३८ ॥**

तुन्दादिभ्य इलच्च । ५ । २ ॥ ११७ ॥ तुन्द उदर पिचण्ड यव व्रीहि । स्वाङ्गाद्विवृद्धौ ॥ **इति तुन्दादिः ॥ ३९ ॥**

अर्शआदिभ्योऽच् । ५ । २ । १२७॥ अर्शस् उरस् तुन्द चतुर पलित जटा घटा घाटा अभ्र अघ कर्दम अम्ल लवण । स्वांगाद्धीनात् । वर्णात् । **इत्यर्शआदिः । आकृतिगणः॥४०॥**

सुखादिभ्यश्च । ५ । २ ॥ १३१ ॥ सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस्र (आश्र) आस्र अलीक कठण सोढ प्रतीप शील हल । माला क्षेपे । कृपण प्रणाय (प्रणय) दल कक्ष । **इति सुखादिः ॥ ४१ ॥**

पुष्करादिभ्यो देशे । ५ । २ । १३५ ॥ पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद नड कपित्थ बिस मृणाल कर्दम शालूक विगर्ह करीष शिरीष यवास प्रवाह हिरण्य कैरव कल्लोल तट तरंग

पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक अरविन्द अम्भोज अब्ज कमल पयस् ॥ इति पुष्करादिः ॥ ४२ ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् । ५ । २ ॥ १३६ ॥ बल उत्साह उद्भास उद्वास उद्वास शिखा कुल चूडा सुल कूल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध ॥ **इति बलादिः ॥ ४३ ॥**

*** इशिग्रहणाद्भवदादियोग एव * । ५ । ३ ॥ १४ ॥** भवान् दीर्घायुः देवानांप्रिय आयुष्मान् ॥ **इति भवदादिः ॥ ४४ ॥**

देवपथादिभ्यश्च । ५ । ३ ॥ १०० ॥ देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रग्रीव वामरज्जु हस्त इन्द्र दंड पुष्प मत्स्य ॥ **इति देवपथादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ४५ ॥**

शाखादिभ्यो यः । ५ । ३ । १०३ ॥ शाखा मुख जघन श्रृङ्ग मेघ अभ्र चरण स्कन्ध स्कद (स्कन्द) उरस् शिरस् अग्र शाण ॥ **इति शाखादिः ॥ ४६ ॥**

शर्करादिभ्योऽण् । ५ । २ । १०७ ॥ शर्करा कपालिका कपिष्ठिका (कनिष्ठिका) पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन् लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल सिकता ॥ **इति शर्करादिः॥४७॥**

अंगुल्यादिभ्यष्ठक् । ५ । ३ । १०८ ॥ अङ्गुली भरुज बभ्रु वल्गु मण्डर मण्डल शष्कुली हरि कपि मुनि रुह खल उदश्वित् गोणी उरस् कुलिश ॥ **इत्यङ्गुल्यादिः ॥ ४८॥**

दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः । ५ । ३ । ११६ ॥ दामनि औलपि बैजवापि औदकि औदङ्कि अच्युतन्ति (आच्युतन्ति) अच्युतदन्ति (आच्युतदन्ति) शाकुन्तकि आकिदन्ति॥ औडवि काकदन्तकि शात्रुतपि सर्वासेनि बिन्दु बै न्दवि तुलभ मौंजायन काकन्दि सावित्रीपुत्र **इति दामन्यादिः ॥ ४९ ॥**

पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ । ५ । ३ । ११७ ॥

१ पर्शु असुर रक्षस् बाह्लीक वयस् वसु मरुत् सत्वत् दशार्ह पिशाच अशनि कर्षापण ॥ **इति पर्श्वादिः ॥ ५० ॥**

२ यौधेय कौशेय शौक्रेय शौभ्रेय धार्तेय घार्तेय ज्यावाणेय त्रिगर्त भरत उशीनर ॥ **इति यौधेयादिः ॥ ५१ ॥**

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् । ५ । ४ । ३ ॥ स्थूल अणु माषेषु (माष इषु) कृष्ण तिलेषु । यव व्रीहिषु । इक्षु तिल । पाद्यकालावदात सुरायाम् । गोमूत्र आच्छादने । सुरा अहौ जीर्णशालिषु । पत्रमूल समस्तो व्यस्तश्च । कुमारीपुत्र कुमारीश्वशुर मणि ॥ **इति स्थूलादिः ॥ ५२ ॥**

यावादिभ्यः कन् । ५ । ४ । २९ ॥ याव मणि अस्थि तालु जानु सान्द्र पीत स्तम्ब । ऋतावुष्णशीते । पशौ लूनविपाते । अणु निपुणे । पुत्र कृत्रिमे । स्नात वेदसमाप्तौ ।

शून्य रिक्ते । दान कुत्सिते । तनु सूत्रे ईयसश्च । ज्ञात अज्ञात । कुमारीक्रीडनकानि च (कुमारक्रीडनकानि च) इति याबादिः ॥ ५३ ॥

विनयादिभ्यष्ठक् । ५ । ४ । ३४ ॥ विनय समय । उपायो ह्रस्वत्वं च । संप्रति संगति कथंचित् अकस्मात् समाचार उपचार समाय (समयाचार) व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष समूह विशेष अत्यय ॥ इति विनयादिः ॥ ५४ ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च । ५ । ४ । ३८ ॥ प्रज्ञ वणिज् उशिज् उष्णिज् प्रत्यक्ष विद्वस् वेदत् पोडन् विद्या मनस् । श्रोत्र शरीरे । जुह्वत् । कृष्ण मृगे । चिकीर्षत् । चोर शत्रु योध चक्षुस् वसु एनस् मरुत् क्रुञ्च सत्त्वत् दशार्ह वयस् व्याकृत असुर रक्षस् पिशाच अशनि कर्षापण देवता बन्धु ॥ इति प्रज्ञादिः ॥ ५५ ॥

* आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् * । ५ । ४ । ४४ ॥ आदि मध्य अन्त पृष्ठ पार्श्व ॥ इत्याद्यादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ५६ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५ । ४ । १०७ ॥ शरद् विपाश् अनस् मनस् उपानह् अनडुह् दिव् हिमवत् हिरुक् विद् सद् दिश् दृश् विश् चतुर् त्यद् तद् यद् कियत् ॥ जराया जरश्च । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः । पथिन् ॥ इति शरदादिः ॥ ५७ ॥

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च । ५ । ४ । १२८ ॥ द्विदण्डि द्विमुसलि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादन्ति उभयादन्ति उभाहस्ति उभयाहस्ति उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभयापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदि प्रोष्ठपदि आच्यपदि (आढ्यपदि) सपदि निकुच्यकर्णि संहतपुच्छि अन्तेवासि ॥ इति द्विदण्ड्यादिः ॥ ५८ ॥

पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः । ५ । ४ । १३८ ॥ हस्तिन् कुदाल अश्व कशिक कुरुत कटोल कटोलक गण्डोल गण्डोलक कण्डोल कण्डोलक अज कपोत जाल गण्ड महेला दासी गणिका कुसूल ॥ इति हस्त्यादिः ॥ ५९ ॥

कुम्भपदीषु च । ५ । ४ । १३९ ॥ कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितिपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रोणीपदी (द्रोणपदी) द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टापदी स्थूणापदी अपदी सूचीपदी ॥ इति कुम्भपद्यादिः ॥ ६० ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् । ५ । ४ । १५१ ॥ उरस् सर्पिस् उपानह् पुमान् अनड्वान् पयः नौः लक्ष्मीः दधि मधु शाली शालिः । अर्थान्नञः ॥ इत्युरःप्रभृतयः ॥ ६१ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

* शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् * । ६ । १ । ९४ ॥ शकन्धुः कर्कन्धुः कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । हलीषा मनीषा लाङ्गलीषा पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः ॥ इति शकन्ध्वादिः ॥ १॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ६ । १ । १५७ ॥ पारस्करो देशः । कारस्करो वृक्षः । रथस्या नदी । किष्कुः प्रमाणम् । किष्किधा गुहा । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । प्रातुम्पतौ गवि कर्तरि ॥ **इति पारस्करादिः ॥ २ ॥**

उञ्छादीनां च । ६ । १ । १६० ॥ उञ्छ म्लेच्छ जञ्ज नल्प (जल्प) जप वध । युग कालविशेषे । रथाद्युपकरणे च । गरो दूष्ये । वेदवेगवेष्टबन्धाः करणे । स्तुयुद्रुवश्छन्दसि । वर्तनि स्तोत्रे । श्वभ्रे दरः । साम्वतापौ भावगर्हायाम् । उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र । भक्षमन्थभोगमन्थाः ॥ **इत्युञ्छादिः ॥ ३ ॥**

वृषादीनां च । ६ । १ । २०३ ॥ वृषः जनः ज्वरः ग्रहः हयः गयः नयः तायः तयः चयः अमः वेदः सूदः अंशः गुहा । शमरणौ संज्ञायाम् । संमतौ भावकर्मणोः । मन्त्रः शान्तिः कामः यामः आरा धारा कारा वहः कल्पः पादः ॥ **इति वृषादिः ॥ आकृतिगणः ॥** अविहितलक्षणमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु । ६ । २ । २४ ॥ विस्पष्ट विचित्र विचित्त व्यक्त संपन्न पटु पंडित कुशल चपल निपुण ॥ **इति विस्पष्टादिः ॥ ५ ॥**

कार्तकौजपादयश्च । ६ । २ । ३७ ॥ कार्तकौजपौ सावर्णिमाण्डकेयौ (सावर्णिमाण्डूकेयौ) अवन्त्यश्मकाः पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवाधूलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाभ्रवाः आर्चाभिमौद्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौकाक्षाः स्त्रीकुमारम् मौदपैप्पलादाः वत्सजरन्तः सौश्रुतपार्थिवाः जरामृत्यू याज्यानुवाक्ये ॥ **इति कार्तकौजपादिः ॥ ६ ॥**

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च । ६ । २ । ४२ ॥ दासीभारः देवहूतिः देवभीतिः देवलातिः वसुनीतिः (वसूनितिः) ओषधिः चन्द्रमाः ॥ **इति दासीभारादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ७ ॥**

युक्तारोह्यादयश्च । ६ । २ । ८१ ॥ युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आगतवञ्ची आगतनन्दी आगतप्रहारी आगतप्रमत्स्यः क्षीरहोता भगिनीभर्ता ग्रामगोधुक् अश्वत्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः व्युष्टित्रिरात्रः गणपादः एकशितिपाद् । पात्रेसमितादयश्च ॥ **इति युक्तारोह्यादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ८ ॥**

घोषादिषु च । ६ । २ । ८५ ॥ घोष वट (कट) वल्लभ ह्रद बदरी पिङ्गल (पिङ्गली) पिशङ्ग माला रक्षा शाला (वृट्) कुट कूट शाल्मली अश्वत्थ तृण शिल्पी मुनि प्रेक्षाकू (प्रेक्षा) ॥ **इति घोषादिः ॥ ९ ॥**

छात्र्यादयः शालायाम् । ६ । २ । ८६ ॥ छात्रि पेलि भाण्डि व्याडि आखण्डि आटि गोमि ॥ **इति छात्र्यादिः ॥ १० ॥**

प्रत्ययेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् । ६ । २ । ८७ ॥ कर्कि (कर्की) मघी मकरी कर्कन्धु शमी करीरि (करीर) कन्दुक कुवल (कवल) बदरी ॥ **इति कर्क्यादिः ॥ ११ ॥**

मालादीनां च । ६ । २ । ८८ ॥ माला शाला शोणा (शोण) द्राक्षा स्राक्षा क्षामा काञ्ची एक काम दिवोदास वध्र्यश्व ॥ **इति मालादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १२ ॥**

क्रत्वादयश्च । ६ । २ । ११८ ॥ क्रतु दृशीक प्रतीक प्रतूर्ति हव्य भव्य भग ॥ **इति क्रत्वादिः ॥ १३ ॥**

आदिश्चिहणादीनाम् । ६ । २ । १२५ ॥ चिहण मदुर मद्रुमर वैतुल पटत्क वैडालिकर्णक वैडालिकर्णि कुक्कुट चिक्कण चित्कण ॥ **इति चिहणादिः ॥ १४ ॥**

वर्ग्यादयश्च । ६ । २ । १३१ ॥ दिगादिषु वर्गादयस्त एव कृतयदन्ता वर्ग्यादयः ॥ १५ ॥

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः । ६ । २ । १३४ ॥ चूर्ण करिष करीष शाकिन शाकट द्राक्षा तूस्त कुन्दम दलप चमसी चक्कन चौल ॥ **इति चूर्णादिः ॥ १६ ॥**

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । ६ । २ । १४० ॥ वनस्पतिः बृहस्पतिः शचीपतिः तनूनपात् नराशंसः शुनःशेपः शण्डामर्कौ तृष्णावरूत्री लम्बाविश्ववयसौ मर्मृत्युः **इति वनस्पत्यादिः ॥ १७ ॥**

संज्ञायामनाचितादीनाम् । ६ । २ । १४६ ॥ आचित पर्याचित आस्थापित परिगृहीत निरुक्त प्रतिपन्न अपश्लिष्ट प्रश्लिष्ट उपहित उपस्थित संहितागवि ॥ **इत्याचितादिः ॥ १८ ॥**

प्रवृद्धादीनां च । ६ । २ । १४७ ॥ प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुतासुष्णवः । आकर्षे अवहितः अवहितो भोगेषु खट्वारूढः । कविशस्तः ॥ **इति प्रवृद्धादिः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥** तेन । प्रवृद्धं यानम् । अप्रवृद्धो वृषकृतो रथ इत्यादिः ॥ १९ ॥

कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च । ६ । २ । १६० ॥ चारु साधु यौधिक (यौधकि) अनङ्गमेजय वदान्य अकस्मात् । वर्तमानवर्धमानत्वरमाणध्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम् । विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते । गृहपति गृहपतिक । राजाह्नोश्छन्दसि ॥ **इति चार्वादिः ॥ २० ॥**

न गुणादयोऽवयवाः । ६ । २ । १७६ ॥ गुण अक्षर अध्याय सूक्त छन्दोमान ॥ **इति गुणादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २१ ॥**

निरुदकादीनि च । ६ । २ । १८४ ॥ निरुदक निरुपल निर्मक्षिक निर्मशक निष्कालक निष्कालिक निष्पेष दुस्तरीप निस्तरीप निस्तरीक निरजिन उदजिन उपाजिन । परेर्हस्तपादकेशकर्षाः ॥ **इति निरुदकादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २२ ॥**

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे । ६ । २ । १९३ ॥ अंशु जन राजन् उष्ट्र खेटक अजिर आर्द्रा श्रवण कृत्तिका अर्धपुर ॥ **इत्यंश्वादिः ॥ २३ ॥**

उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः । ६ । २ । १९४ ॥ गौर तैष तैल लेट लोट जिह्वा कृष्ण कन्या गुध कल्प पाद ॥ **इति गौरादिः ॥ २४ ॥**

* त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् * ६ ।२। ११९ ॥ त्रिचक्र त्रिवृत् । त्रिवङ्कुर ॥ इति त्रिचक्रादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २५ ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ ॥ प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा कान्ता क्षान्ता समा चपला दुहिता वामा अबला तनया ॥ इति प्रियादिः ॥ २६ ॥

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः । ६ । ३ । ३५ ॥ तसिल् त्रल् तरप् तमप् चरट् जातीयर् कल्पप् देशीयर् रूपप् पाशप् थल् थाल् दा र्हिल् तिल् थ्यन् ॥ इति तसिलादयः ॥ २७ ॥

* कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु * ६ । ३ । ४२ ॥ कुक्कुटी मृगी काकी अण्ड पद शाव भ्रुकुंस भृकुटी ॥ इति कुक्कुट्यादिरण्डादिश्च ॥ २८ ॥ २९ ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । ६ । ३ । १०९ ॥ पृषोदर पृषोत्थान वलाहक जीमूत श्मशान उलूखल पिशाच बृसी मयूर ॥ इति पृषोदरादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ३० ॥

वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् । ६ । ३ । ११७ ॥

१ कोटर मिश्रक सिध्रक पुरग सारिक (शारिक) इति कोटरादिः ॥ ३१ ॥

२ किंशुलुक शाल्व नड अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट ॥ इति किंशुलुकादिः ॥ ३२ ॥

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् । ६ । ३ । ११९ ॥ अजिर खदिर पुलिन हंसक (हंस) कारण्ड (कारण्डव) चक्रवाक ॥ इत्यजिरादिः ॥ ३३ ॥

शरादीनां च । ६ । ३ । १२० ॥ शर वंश धूम अहि कपि मणि मुनि शुचि हनु ॥ इति शरादिः ॥ ३४ ॥

* अपीलवादीनामिति वक्तव्यम् * ६ । ३ । १२१ ॥ पीलु दारु रुचि चारु गम् कम् ॥ इति पीलवादिः ॥ ३५ ॥

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् । ६ । ४ । १५३ ॥ छविधानार्थे ये नडादयस्ते यदा छसन्नियोगे कृतकुगागमास्ते बिल्वकादयः ॥ ३६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

स्नात्व्यादयश्च । ७ । १ । ४९ ॥ स्नात्वी पीत्वी ॥ इति स्नात्व्यादिः ॥ आकृतिगणः ॥१ ॥

द्वारादीनां च । ७ । ३ । ४ ॥ द्वार स्वर स्वाध्याय व्यल्कश स्वस्ति स्वर स्फ्यकृत् स्वादु मृदु श्वस् श्वन् स्व ॥ इति द्वारादिः ॥ २ ॥

स्वागतादीनां च । ७ । ३ । ७ ॥ स्वागत स्वध्वर स्वङ्ग व्यङ्ग व्यड व्यवहार स्वपति ॥ इति स्वागतादिः ॥ ३ ॥

अनुशतिकादीनां च । ७ । ३ । २० ॥ अनुशतिक अनुहोड अनुसंवरण (अनुसंचरण) अनुसंवत्सर अङ्गारवेणु असिहत्य अस्यहत्य अस्यहेति वध्योग पुष्करसद् अनुहरत् कुरुकत

कुरुपञ्चाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोग परस्त्री । राजपुरुषात्ष्यञि । सूत्रनड ॥ **इत्यनुशतिकादिः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥** तेन अभिगम अधिभूत अधिदेव चतुर्विद्या ॥ इत्यादिः ॥ ४ ॥

* **क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम्** * ७ । ३ । ४५ ॥ क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका करका चटका अवका हलका अलका कन्यका ध्रुवका एडका ॥ **इति क्षिपकादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ५ ॥**

न्यङ्क्वादीनां च । ७ । ३ । ५३ ॥ न्यङ्कु मद्गु भृगु दूरेपाक फलेपाक क्षणेपाक दूरेपाका फलेपाका दूरेपाकु फलेपाकु तक्र (तत्र) वक्र (चक्र) व्यतिषङ्ग अनुषङ्ग अवसर्ग उपसर्ग श्वपाक मांसपाक (मासपाक) मूलपाक कपोतपाक उलूकपाक । संज्ञायां मेघनिदावावदावार्घाः । न्यग्रोध विरुत ॥ **इति न्यङ्क्वादिः ॥ ६ ॥**

* **काण्यादीनां वेति वक्तव्यम्** * ७ । ४ । ३ ॥ कण रण भण श्रण लुप हेठ ह्वायि वाणि लोटि (लोठि) लोपि ॥ **इति काण्यादिः ॥ ७ ॥**

अष्टमोऽध्यायः ।

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । ८ । १ । २७ ॥ गोत्र ब्रुव प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्ययन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण विचक्षण अवचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ वानाम ॥ **इति गोत्रादिः ॥ १ ॥**

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः । ८ । १ । ६७ ॥ काष्ठ दारुण अमातापुत्र वेश अनाज्ञात अनुज्ञात अपुत्र अयुत अद्भुत अनुक्त भृश घोर सुख परम सु अति॥ **इति काष्ठादिः ॥ २ ॥**

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । ८ । २ । ९ ॥ यव दल्मि ऊर्मि (उर्मि) भूमि कृमि कुञ्चा वशा द्राक्षा ध्राक्षा ध्रजि ध्वजि निजि सिजि संजि हरित् ककुत् मरुत् गरुत् इक्षु द्रु मधु ॥ **इति यवादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ३ ॥**

* अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम् * ८ । २ । ७० ॥

१ अहर् गीर् धूर् ॥ **इत्यहरादिः ॥ ४ ॥**

२ पति गण पुत्र ॥ **इति पत्यादिः ॥ ५ ॥**

कस्कादिषु च । ८ । ३ । ४८ ॥ कस्कः कौतस्कुतः भ्रातुष्पुत्रः शुनस्कर्णः सद्यस्कालः सद्यस्क्रीः साद्यस्कः कांस्कान् सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालम् बहिष्पलम् (बर्हिष्पलम्) यजुष्पात्रम् अयस्कान्तः तमस्काण्डः अयस्काण्डः मेदस्पिण्डः भास्करः अहस्करः ॥ **इति कस्कादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ६ ॥**

सुषामादिषु च । ८ । ३ । ९८ ॥ सुषामा निःषामा दुःषामा सुषेधः निषेधः निःषेधः दुःषेधः सुषंधिः निःषंधिः दुःषंधिः सुष्ठु दुष्ठु । गौरिषक्थः संज्ञायाम् । प्रतिष्णिका जलाषाहम् (जलाषाडम्) नौषेचनम् दुन्दुभिषेवणम् (दुन्दुभिषेचणम्) । एति संज्ञायामगात् । नक्षत्राद्वा। हरिषेणः रोहिणीषेणः ॥ **इति सुषामादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ७ ॥**

न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् । ८.३।११० ॥ सवने सवने । सूते सूते । सोमे सोमे । सवनमुखे सवनमुखे । किंसं किंसम् (किंसः किंसः) । अनुसवनमनुसवनम् । गोसनिं गोसनिम् । अश्वसनिमश्वसनिम् ॥ पाठान्तरम् ॥ सवनेसवने । सवनमुखे सवनमुखे । अनुसवनमनुसवनम् । संज्ञायां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सोमे सोमे । सुते सुते । संवत्सरे संवत्सरे । बिसं बिसम् । किसं किसम् । मुसलं मुसलम् गोसनिम् अश्वसनिम् ॥ इति सवनादिः ॥ ८ ॥

* इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः * ८ । ९ । ६ ॥ इरिका मिरिका तिमिरा ॥ इतीरिकादिः । आकृतिगणः ॥ ९ ॥

* गिरिनद्यादीनां च । ८ । ४ । १० ॥ गिरिनदी गिरिनख गिरिनद्ध । गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब तूर्यमान मात्रोन आर्गयन ॥ इति गिरिनद्यादिः ॥ आकृ० ॥ १० ॥

क्षुभ्नादिषु च । ८ । ४ । ३९ ॥ क्षुभ्न नृनमन नंदिन् नन्दन नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयन्ति । नरीनृत्यते । नर्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप । एतान्युतरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनं परिगहनं परिनन्दनं शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूपः । आचार्यादणत्वं च ॥ आकृतिगणोऽयम् । पाठान्तरम् ॥ क्षुभ्ना तृप्नु नृनमन नरनगर नन्दन । यङ्नृती । गिरिनदी गृहगमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्हायन । इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । इरिका तिमिर समीर कुबेर हरि कर्मार ॥ इति क्षुभ्नादिः ॥ ११ ॥

॥ इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो गणपाठः समाप्तः ॥

धातुपाठः ।

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ १ ॥
वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।
पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥ २ ॥

भ्वादिगणः ।

१ भू सत्तायाम् ॥ **उदात्तः परस्मैभाषः ॥** २ एध वृद्धौ । ३ स्पर्ध संघर्षे । ४ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । ५ बाधृ लोडने । ६ नाथृ ७ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु । ८ दध धारणे । ९ स्कुदि आप्रवणे । १० श्विदि श्वैत्ये । ११ वदि अभिवादनस्तुत्योः ॥ १२ भदि कल्याणे सुखे च । १३ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । १४ स्पदि किंचिच्चलने । १५ क्लिदि परिदेवने । १६ मुद हर्षे । १७ दद दाने । १८ ष्वद । १९ स्वर्द आस्वादने । २० उर्द माने क्रीडायां च । २१ कुर्द २२ खुर्द २३ गुर्द २४ गुद क्रीडायामेव । २५ षूद क्षरणे । २६ ह्राद अव्यक्ते शब्दे । २७ ह्लादी सुखे च । २८ स्वाद आस्वादने । २९ पर्द कुत्सिते शब्दे । ३० यती प्रयत्ने । ३१ युतृ ३२ जुतृ भासने । ३३ विथृ ३४ वेथृ याचने । ३५ श्रथि शैथिल्ये । ३६ ग्रथि कौटिल्ये । ३७ कत्थ श्लाघायाम् ॥ **एधादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ३८ अत सातत्यगमने । ३९ चिती संज्ञाने । ४० च्युतिर् आसेचने । ४१ च्युतिर् क्षरणे । ४२ मन्थ विलोडने । ४३ कथि ४४ पुथि ४५ लुथि ४६ मथि हिंसासंक्लेशनयोः । ४७ षिध गत्याम् । ४८ षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । ४९ खादृ भक्षणे । ५० खद स्थैर्ये हिंसायां च । ५१ बद स्थैर्ये । ५२ गद व्यक्तायां वाचि । ५३ रद विलेखने । ५४ णद अव्यक्ते शब्दे । ५५ अर्द गतौ याचने च । ५६ नर्द ५७ गर्द शब्दे । ५८ तर्द हिंसायाम् । ५९ कर्द कुत्सिते शब्दे । ६० खर्द दन्दशूके । ६१ अति ६२ अदि बन्धने । ६३ इदि परमैश्वर्ये । ६४ बिदि अवयवे ॥ भिदि इत्येके ॥ ६५ गडि वदनैकदेशे । ६६ णिदि कुत्सायाम् । ६७ टुनदि समृद्धौ । ६८ चदि आह्लादे । ६९ त्रदि चेष्टायाम् । ७० कदि ७१ क्रदि ७२ क्लदि आह्वाने रोदने च । ७३ क्लिदि परिदेवने । ७४ शुन्ध शुद्धौ ॥ **अतादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ७५ शीकृ सेचने । ७६ लोकृ दर्शने । ७७ श्लोकृ संघाते । ७८ द्रेकृ ७९ ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः । ८० रेकृ शङ्कायाम् ८१ सेकृ ८२ स्रेकृ ८३ स्रकि ८४ श्रकि श्लकि ८५ गतौ । ८६ शकि शङ्कायाम् । ८७ अकि लक्षणे । ८८ वकि कौटिल्ये । ८९ मकि मण्डने । ९० कक लौल्ये । ९१ कुक ९२ वृक आदाने । ९३ चक तृप्तौ प्रतिघाते च । ९४ ककि ९५ वकि ९६ श्वकि ९७ त्रकि ९८ ढौकृ ९९ त्रौकृ १०० ष्वष्क १०१ वस्क १०२ मस्क १०३ टिकृ १०४

टीकृ १०५ तिकृ १०६ टीकृ १०७ रवि १०८ लघि गत्यर्थाः॥ तृतीयो दन्त्यादिरि-त्येके। लघि भोजननिवृत्तावपि॥ १०९ अघि ११० मघि गत्याक्षेपे। मघि कैतवे च १११ राघृ ११२ लाघृ ११३ द्राघृ सामर्थ्ये॥ ११४ ध्राघृ इत्यपि केचित्। द्राघृ आयामे च॥ ११५ श्लाघृ कत्थने॥ **शीकादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः॥** ११६ फक्क नीचैर्गतौ। ११७ तक हसने ११८ तकि कृच्छ्रजीवने ११९ बुक्क भषणे। १२० कख हसने। १२१ ओखृ १२२ राखृ १२३ लाखृ १२४ द्राखृ १२५ ध्राखृ शोषणाल-मर्थयोः १२६ शाखृ १२७ श्लाखृ व्याप्तौ। १२८ उख १२९ उखि १३० वख १३१ वखि १३२ मख १३३ मखि १३४ णख १३५ णखि १३६ रख १३७ रखि १३८ लख १३९ लखि १४० इख १४१ इखि १४२ ईखि १४३ वल्ग १४४ रगि १४५ लगि १४६ अगि १४७ वगि १४८ मगि १४९ तगि १५० त्वगि १५१ श्रगि १५२ श्लगि १५३ इगि १५४ रिगि १५५ लिगि गत्यर्थाः॥ रिख त्रख त्रिखि शिखि इत्यपि केचित्। त्वगि कम्पने च॥ १५६ युगि १५७ जुगि १५८ बुगि वर्जने। १५९ घघ हसने। १६० मघि मण्डने। १६१ शिघि आघ्राणे॥ **फक्कादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः॥** १६२ वर्च दीप्तौ। १६३ षच सेचने सेवने च। १६४ लोचृ दर्शने। १६५ शच व्यक्तायां वाचि। १६६ श्वच १६७ श्वचि गतौ। १६८ कच बन्धने। १६९ कचि १७० काचि दीप्तिबन्धनयोः। १७१ मच १७२ मुचि कल्कने। कथन इत्यन्ये॥ १७३ मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु १७४ पचि व्यक्तीकरणे। १७५ ष्टुच प्रसादे। १७६ ऋज गति-स्थानार्जनोपार्जनेषु। १७७ ऋजि १७८ भृजी भर्जने। १७९ एजृ १८० भ्रेजृ १८१ भ्राजृ दीप्तौ। १८२ ईज गतिकुत्सनयोः॥ **वर्चादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः॥** १८३ शुच शोके। १८४ कुच शब्दे तारे। १८५ कुञ्च १८६ क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः। १८७ लुञ्च अपनयने। १८८ अञ्चु गतिपूजनयोः। १८९ वञ्चु १९० चञ्चु १९१ तञ्चु १९२ त्वञ्चु १९३ म्रुञ्चु १९४ म्लुञ्चु १९५ म्रुचु १९६ म्लुचु गत्यर्थाः॥ १९७ ग्रुचु १९८ ग्लुचु १९९ कुजु २०० खुजु स्तेयकरणे। २०१ ग्लुञ्चु २०२ षस्ज गतौ। २०३ गुजि अव्यक्ते शब्दे। २०४ अर्च पूजायाम्। २०५ म्लेछ अव्यक्ते शब्दे। २०६ लछ २०७ लाछि लक्षणे। २०८ वाछि इच्छायाम्। २०९ आछि आयामे। २१० ह्रीछ लज्जायाम्। २११ हुर्च्छा कौटिल्ये। २१२ मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः। २१३ स्फुर्छा विस्तृतौ। २१४ युच्छ प्रमादे। २१५ उछि उञ्छे। २१६ उछी विवासे। २१७ ध्रज २१८ ध्रजि २१९ धृज २२० धृजि २२१ ध्वज २२२ ध्वजि गतौ २२३ कूज अव्यक्ते शब्दे। २२४ अर्ज २२५ षर्ज अर्जने। २२६ गर्ज शब्दे। २२७ तर्ज भर्त्सने। २२८ कर्ज व्यथने। २२९ खर्ज पूजने च। २३० अज गतिक्षे-पणयोः। २३१ तेज पालने। २३२ खज मन्थे। २३३ खजि गतिवैकल्ये। २३४ एजृ कम्पने। २३५ टुओस्फुर्जा वज्रनिर्घोषे। २३६ क्षि क्षये। २३७ क्षीज

अव्यक्ते शब्दे । २३८ लज २३९ लजि भर्जने । २४० लाज २४१ लाजि भर्त्सने च । २४२ जज २४३ जजि युद्धे । २४४ तुज हिंसायाम् । २४५ तुजि पालने । २४६ गज २४७ गजि २४८ गृज २४९ गृंजि २५० मुज २५१ मुजि शब्दार्थाः । २५२ गज मदे च । २५३ वज २५४ व्रज गतौ ॥ **शुचादय उदात्ता उदात्तेतः (क्षिवर्जं) परस्मैभाषाः** ॥ २५५ अट्ट अतिक्रमहिंसयोः । २५६ वेष्ट वेष्टने । २५७ चेष्ट चेष्टायाम् । २५८ गोष्ट २५९ लोष्ट संघाते । २६० घट्ट चलने । २६१ स्फुट विकसने । २६२ अठि गतौ । २६३ वठि एकचर्यायाम् । २६४ मठि २६५ कठि शोके । २६६ मुठि पालने । २६७ हेठ विबाधायाम् । २६८ एठ च । २६९ हिडि गत्यनादरयोः। २७० हुडि संघाते। २७१ कुडि दाहे । २७२ वडि विभाजने । २७३ मडि च २७४ भडि परिभाषणे । २७५ पिडि संघाते । २७६ मुडि मार्जने । २७७ तुडि तोडने २७८ हुडि वरणे । हरणे इत्येके । २७९ चडि कोपे । २८० शडि रुजायां संघाते च । २८१ तडि ताडने । २८२ पडि गतौ । २८३ कडि मदे । २८४ खडि मन्थे । २८५ । हेडृ २८६ होडृ अनादरे । २८७ बाडृ आप्लाव्ये । २८८ द्राडृ २८९ ध्राडृ विशरणे । २९० शाडृ श्लाघायाम् ॥ **अट्टादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ २९१ शौटृ गर्वे । २९२ यौटृ बन्धे । २९३ म्लेटृ २९४ म्रडृ उन्मादे । २९५ कटे वर्षावरणयोः । चटे इत्येके । २९६ अट २९७ पट गतौ । २९८ रट परिभाषणे । २९९ लट बाल्ये ॥ ३०० शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । ३०१ वट वेष्टने । ३०२ किट ३०३ खिट त्रासे । ३०४ शिट ३०५ षिट अनादरे । ३०६ जट ३०७ झट संघाते । ३०८ भट भृतौ । ३०९ तट उच्छ्राये । ३१० खट काङ्क्षायाम् । ३११ णट नृत्तौ । ३१२ पिट शब्दसंघातयोः । ३१३ हट दीप्तौ । ३१४ षट अवयवे । ३१५ लुट विलोडने । डान्तोऽयमित्येके । ३१६ चिट परप्रैष्ये । ३१७ विट शब्दे । ३१८ विट आक्रोशे । हिठ इत्येके ॥ ३१९ इट ३२० किट ३२१ कटी गतौ । ३२२ मडि भूषायाम । ३२३ कुडि वैकल्ये । ३२४ मुट मर्दने । ३२५ चुडि अल्पीभावे । ३२६ मुडि खण्डने ॥ पुडि चेत्येके । ३२७ रुटि ३२८ लुटि स्तेये । रुठि लुठि इत्येके । रुडि लुडि इत्यपरे । ३२९ स्फुटि विशरणे । स्फुटि इत्यपि केचित् । ३३० पठ व्यक्तायां वाचि । ३३१ वठ स्थौल्ये । ३३२ मठ मदनिवासयोः । ३३३ कठ कृच्छ्रजीवने । ३३४ रट परिभाषणे । रठ इत्येके ॥ ३३५ हठ प्लुतिशठत्वयोः । बलात्कारे इत्यन्ये ॥ ३३६ रुठ ३३७ लुठ ३३८ उठ उपघाते । ऊठ इत्येके । ३३९ पिठ हिंसासंक्लेशनयोः । ३४० शठ कैतवे च । ३४१ शुठ प्रतिघाते । शुठि इति स्वामी । ३४२ कुठि च । ३४३ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च । ३४४ शुठि शोषणे । ३४५ रुटि ३४६ लुठि गतौ । ३४७ चुड्ड भावकरणे । ३४८ अड्ड अभियोगे । ३४९ कड्ड कार्कश्ये । चुड्डादयस्त्रयो दोपधाः । ३५० क्रीडृ विहारे । ३५१ तुडृ तोडने । तूडृ इत्येके । ३५२ हुडृ ३५३ हूडृ ३५४ होडृ गतौ । ३५५ रौडृ अनादरे । ३५६ रोडृ ३५७ लोड उन्मादे ।

३५८ अड उद्यमे । ३५९ लड विलासे ॥ लल इत्येके । ३६० कड मदे । कडि इत्येके । ३६१ गडि वदनैकदेशे ॥ **शौट्रादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** । ३६२ तिपृ ३६३ तेपृ ३६४ ष्टिपृ ३६५ ष्टेपृ क्षरणार्थाः । तेपृ कम्पने च । ३६६ ग्लेपृ दैन्ये । ३६७ टुवेपृ कम्पने । ३६८ केपृ ३६९ गेपृ ३७० ग्लेपृ च । ३७१ मेपृ ३७२ रेपृ ३७३ लेपृ गतौ । ३७४ त्रपूष् लज्जायाम् ३७५ कपि चलने । ३७६ रबि ३७७ लबि ३७८ अबि शब्दे ३७९ लबि अवस्रंसने च । ३८० कबृ वर्णे । ३८१ क्लीबृ अधार्ष्ट्ये ३८२ क्षीबृ मदे । ३८३ शीभृ कत्थने । ३८४ चीभृ च । ३८५ रेभृ शब्दे ॥ अभिरभी क्वचित्पठ्येते ॥ ३८६ ष्टभि ३८७ स्कभि प्रतिबन्धे । ३८८ जभि ३८९ जृभि गात्रविनामे । ३९० शल्भ कत्थने । ३९१ वल्भ भोजने । ३९२ गल्भ धार्ष्ट्ये । ३९३ श्रम्भु प्रमादे । दन्त्यादिश्च । ३९४ ष्टुभु स्तम्भे । **तिप्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः । तिपिस्त्वनुदात्तः** । ३९५ गुपू रक्षणे । ३९६ धूप संतापे । ३९७ जप ३९८ जल्प व्यक्तायां वाचि । ३९९ जप मानसे च । ४०० चप सान्त्वने । ४०१ षप समवाये । ४०२ रप ४०३ लप व्यक्तायां वाचि । ४०४ चुप मन्दायां गतौ । ४०५ तुप ४०६ तुम्प ४०७ त्रुप ४०८ त्रुम्प ४०९ तुफ ४१० तुम्फ ४११ त्रुफ ४१२ त्रुम्फ हिंसार्थाः । ४१३ पर्प ४१४ रफ ४१५ रफि ४१६ अर्ब ४१७ पर्ब ४१८ लर्ब ४१९ बर्ब ४२० मर्ब ४२१ कर्ब ४२२ खर्ब ४२३ गर्ब ४२४ शर्ब ४२५ षर्ब ४२६ चर्ब गतौ । ४२७ कुबि आच्छादने । ४२८ लुबि ४२९ तुबि अर्दने । ४३० चुबि वक्त्रसंयोगे । ४३१ षृभु ४३२ षृम्भु हिंसार्थौ ॥ षिभु षिम्भु इत्येके । ४३३ शुभ ४३४ शुम्भ भाषणे ॥ भासने इत्येके । हिंसायामित्यन्ये ॥ **गुपादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** । ४३५ घिणि ४३६ घुणि ४३७ घृणि ग्रहणे । ४३८ घुण ४३९ घूर्ण भ्रमणे । ४४० पण व्यवहारे स्तुतौ च ४४१ पन च । ४४२ भाम क्रोधे । ४४३ क्षमूष् सहने । ४४४ कमु कान्तौ ॥ **घिण्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** । ४४५ अण ४४६ रण ४४७ वण ४४८ भण ४४९ मण ४५० कण ४५१ क्वण ४५२ व्रण ४५३ भ्रण ४५४ ध्वण शब्दार्थाः ॥ धण इत्यपि केचित् ॥ ४५५ ओणृ अपनयने । ४५६ शोणृ वर्णगत्योः ४५७ श्रोणृ संघाते । ४५८ श्लोणृ च । ४५९ पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । ४६० ध्रण शब्दे ॥ रण इत्यपि केचित् ४६१॥ कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । ४६२ ष्टन ४६३ वन शब्दे ॥ ४६४ वन ४६५ षण संभक्तौ । ४६६ अम गत्यादिषु । ४६७ द्रम ४६८ हम्म ४६९ मीमृ गतौ । ४७० चमु ४७१ छमु ४७२ जमु ४७३ झमु अदने ४७४ क्रमु पादविक्षेपे । **अणादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** । ४७५ अय ४७६ वय ४७७ पय ४७८ मय ४७९ चय ४८० तय ४८१ णय गतौ । ४८२ दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । ४८३ रय गतौ । ४८४ ऊयी तन्तुसंताने । ४८५ पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । ४८६ क्नूयी शब्दे उन्दे च । ४८७ क्ष्मायी विधूनने । ४८८ स्फायी । ४८९ ओप्यायी वृद्धौ । ४९० तायृ संतानपालनयोः ।

४९१ शल चलनसंवरणयोः । ४९२ वल ४९३ वल्ल संवरणे संचरणे च । ४९४ मल ४९५ मल्ल धारणे । ४९६ भल । ४९७ भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु । ४९८ कल शब्द-संख्यानयोः । ४९९ कल्ल अव्यक्ते शब्दे ॥ अशब्दे इति स्वामी ॥ ५०० तेवृ ५०१ देवृ देवने । ५०२ षेवृ ५०३ गेवृ ५०४ ग्लेवृ ५०५ पेवृ ५२६ मेवृ ५०७ म्लेवृ सेवने ॥ शेवृ खेवृ क्लेवृ इत्येके ॥ ५०८ रेवृ प्लवगतौ **॥ अयादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मने-भाषाः ॥** ५०९ मव्य बन्धने । ५१० सूर्क्ष्य ५११ ईर्क्ष्य ५१२ ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः । ५१३ हय गतौ । ५१४ शुच्य अभिषवे ॥ चुच्य इत्येके ॥ ५१५ हर्य गतिकान्त्योः । ५१६ अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु ॥ अयं स्वरितेदित्येके ॥ ५१७ ञिफला विशरणे । ५१८ मील ५१९ श्मील ५२० स्मील ५२१ क्ष्मील निमेषणे । ५२२ पील प्रतिष्टम्भे । ५२३ नील वर्णे । ५२४ शील समाधौ । ५२५ कील बन्धने ॥ ५२६ कूल आवरणे । ५२७ शूल रुजायां संघोषे च । ५२८ तूल निष्कर्षे । ५२९ पूल संघाते । ५३० मूल प्रतिष्ठायाम् ५३१ फल निष्पत्तौ । ५३२ चुल्ल भावकरणे । ५३३ फुल्ल विक-सने । ५३४ चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे च । ५३५ तिल गतौ ॥ तिल्ल इत्येके । ५३६ वेल्ल ५३७ चेल्ल ५३८ केल्ल ५३९ खेल्ल ५४० क्ष्वेल्ल५४१वेल्ल चलने । ५४२ पेल्ल५४३ फेल्ल ५४४ शेल्ल गतौ ॥ षेल्ल इत्येके॥ ५४५ स्खल संचलने ॥ ५४६ खल संचये । ५४७ गल अदने । ५४८ षल गतौ । ५४९ दल विशरणे । ५५० श्वल ५५१ श्वल्ल आशुगमने । ५५२ खोल्ल ५५३ खोर्ऋ गतिप्रतिघाते । ५५४ धोर्ऋ गतिचातुर्ये । ५५५ त्सर छद्मगतौ ५५६ क्मर हूर्च्छने । ५५७ अभ्र ५५८ वभ्र ५५९ मभ्र ५६० चर गत्यर्थाः । चरति-र्भक्षणेऽपि ॥ ५६१ ष्ठिवु निरसने । ५६२ जि जये । ५६३ जीव प्राणधारणे । ५६४ पीव ५६५ मीव ५६६ तीव ५३७ णीव स्थौल्ये । ५६८ क्षिवु ५६९ क्षेवु निरसने । ५७० उर्वी ५७१ तुर्वी ५७२ थुर्वी ५७३ दुर्वी ५७४ धुर्वी हिंसार्थाः । ५७५ गुर्वी उद्य-मने । ५८६ मुर्वी बन्धने । ५७७ पुर्व ५७८ पर्व ५७९ मर्व पूरणे । ५८० चर्व अदने । ५८१ भर्व हिंसायाम् । ५८२ कर्व५८३खर्व५८४ गर्व दर्पे । ५८५ अर्व ५८६ शर्व ५८७ षर्व हिंसायाम् । ५८८ इवि व्याप्तौ । ५८९ पिवि ५९० मिवि ५९१ णिवि सेचने ॥ सेवने इत्येके ॥ ५९२ हिवि५९३ दिवि५९४ धिवि ५९५ जिवि प्रीणनार्थाः । ५९६ रिवि ५९७ रवि ५९८ धवि गत्यर्थाः । ५९९ कृवि हिंसाकरणयोश्च । ६०० मव बन्धने । ६०१ अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभा-गवृद्धिषु ॥ **मव्यादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः। जिस्त्वनुदात्तः॥** ६०२ धावु गति शुद्ध्योः । **उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः॥** ६०३ धुक्ष ६०४ धिक्ष संदीपनक्लेशनजीवनेषु। ६०५ वृक्ष वरणे । ६०६ शिक्ष विद्योपादाने । ६०७ भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च । ६०८ क्लेश अव्यक्तायां वाचि ॥ बाधने इति दुर्गः ॥ ६०९ दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । ६१० दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । ६११ ईक्ष दर्शने । ६१२ ईष गतिहिंसादर्शनेषु । ६१३

भाष व्यक्तायां वाचि । ६१४ वर्षे स्नेहने ६१५ गेषृ अन्विच्छायाम् । ग्लेषृ इत्येके ॥ ६१६ पेषृ प्रयत्ने । ६१७ जेषृ ६१८ णेषृ ६१९ एषृ ६२० प्रेषृ गतौ । ६२१ रेषृ ६२२ हेषृ ६२३ ह्रेषृ अव्यक्ते शब्दे । ६२४ कासृ शब्दकुत्सायाम् । ६२५ भासृ दीप्तौ । ६२६ णासृ ६२७ रासृ शब्दे । ६२८ णस कौटिल्ये । ६२९ भ्यस भये । ६३० आङः शसि इच्छायाम् । ६३१ ग्रसु ६३२ ग्लसु अदने । ६३३ ईह चेष्टायाम् । ६३४ वहि ६३५ महि वृद्धौ । ६३६ अहि गतौ । ६३७ गर्ह ६३८ गल्ह कुत्सायाम् । ६३९ बर्ह ६४० । बल्ह प्राधान्ये । ६४१ वर्ह ६४२ वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । ६४३ प्लिह गतौ । ६४४ वेहृ ६४५ जेहृ ६४६ बाहृ प्रयत्ने ॥ जेहृ गतावपि ॥ ६४७ द्राहृ निद्राक्षये ॥ निक्षेपे इत्येके ॥ ६४८ काशृ दीप्तौ । ६४९ ऊह वितर्के । ६५० गाहू विलोडने । ६५१ गृहू गर्हणे । ६५२ ग्लह च । ६५३ घुषि कान्तिकरणे ॥ घष इति केचित् ॥ **घुक्षादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ ६५४ घुषि् अविशब्दने । ६५५ अक्षू व्याप्तौ । ६५६ तक्षू ६५७ त्वक्षू तनूकरणे । ६५८ उक्ष सेचने । ३५९ रक्ष पालने ६६० णिक्ष चुम्बने । ६६१ तृक्ष ६६२ स्तृक्ष ६६३ णक्ष गतौ । ६६४ वक्ष रोषे ॥ संघाते इत्येके ॥ ६६५ मृक्ष संघाते ॥ म्रक्ष इत्येके ॥ ६६६ तक्ष त्वचने । ६६७ सूर्क्ष आदरे ॥ ६६८ काक्षि ६६९ वाक्षि ६७० माक्षि काङ्क्षायाम् । ६७१ द्राक्षि ६७२ ध्राक्षि ६७३ ध्वाक्षि घोरवासिते च । ६७४ चूष पाने । ६७५ तूष तुष्टौ । ६७६ पूष वृद्धौ । ६७७ मूष स्तेये । ६७८ लूष ६७९ रूष भूषायाम् ६८० शूष प्रसवे । ६८१ यूष हिंसायाम् ६८२ जूष च । ६८३ भूष अलंकारे । ६८४ ऊष रुजायाम् । ६८५ ईष उञ्छे । ६८६ कष ६८७ खष ६८८ शिष ६८९ जष ६९० झष ६९१ शष ६९२ वष ६९३ मष ६९४ रुष ६९५ रिष हिंसार्थाः ६९६ भष भर्त्सने । ६९७ उष दाहे । ६९८ जिषु ६९९ विषु ७०० मिषु सेचने । ७०१ पुष पुष्टौ । ७०२ श्रिषु ७०३ श्लिषु ७०४ प्रुषु ७०५ प्लुषु दाहे । ७०६ पृषु ७०७ वृषु ७०८ मृषु सेचने ॥ मृषु सहने च । इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च ॥ ७०९ घृषु संघर्षे । ७१० हृषु अलीके । ७११ तुस ७१२ ह्रस ७१३ ह्लस ७१४ रस शब्दे ७१५ लस श्लेषणक्रीडनयोः । ७१६ घस्लृ अदने । ७१७ जर्ज ७१८ चर्च ७१९ झर्झ परिभाषणहिंसातर्जनेषु । ७२० पिसृ ७२१ पेसृ गतौ । ७२२ हसे हसने । ७२३ णिश समाधौ । ७२४ मिश ७२५ मश शब्दे रोषकृते च । ७२६ शव गतौ ७२७ । शश प्लुतगतौ । ७२८ शसु हिंसायाम् । ७२९ शंसु स्तुतौ ॥ दुर्गतावित्येके ॥ ७३० चह परिकल्कने ७३१ मह पूजायाम् । ७३२ रह त्यागे । ७३३ रहि गतौ । ७३४ दृह ७३५ दृहि ७३६ बृह ७३७ बृहि वृद्धौ ॥ बृहि शब्दे च बृहिर् चेत्येके ७३८ तुहिर् ७३९ दुहिर् ७४० उहिर् अर्दने । ७४१ अर्ह पूजायाम् ॥ **घुषिरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ घसिस्त्वनुदात्तः** ॥ ७४२ द्युत दीप्तौ । ७४३ श्विता वर्णे । ७४४ ञिमिदा स्नेहने ७४५ ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः ॥ मोहनयोरित्येके । ञिक्ष्विदा चेत्येके । ७४६ ॥

रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । ७४७ घुट परिवर्तने । ७४८ रुट ७४९ लुट ७५० लुठ प्रतिघाते । ७५१ शुभ दीप्तौ । ७५२ क्षुभ संचलने । ७५३ णभ ७५४ तुभ हिंसायाम् । आद्योऽभावेऽपि । ७५५ स्रंसु ७५६ ध्वंसु ७५७ भ्रंसु अवस्रंसने ॥ ध्वंसु गतौ च । भ्रंशु इत्यपि केचित् ॥ ७५८ स्रम्भु विश्वासे । ७५९ वृतु वर्तने । ७६० वृधु वृद्धौ । ७६१ शृधु शब्दकुत्सायाम् । ७६२ स्यन्दू प्रस्रवणे । ७६३ कृपू सामर्थ्ये ॥ **द्युतादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ वृत् ॥** ७६४ घट चेष्टायाम् । ७६५ व्यथ भयसंचलनयोः । ७६६ प्रथ प्रख्याने । ७६७ प्रस विस्तारे । ७६८ म्रद मर्दने ७६९ स्खद स्खदने । ७७० क्षजि गतिदानयोः । ७७१ दक्ष गतिहिंसनयोः । ७७२ क्रप कृपायां गतौ च । ७७३ कदि ७७४ क्रदि ७७५ क्लदि वैक्लव्ये ॥ वैकल्ये इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदि क्रदि इदितौ क्रद क्लद इति चानिदितौ इति मैत्रेयः ॥ ७७६ ञित्वरा संभ्रमे ॥ **घटादयः षितः ॥ उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** ७७७ ज्वर रोगे ७७८ गड सेचने । ७७९ हेड वेष्टने ७८० वट ७८१ भट परिभाषणे । ७८२ णट नृत्तौ ॥ गताविल्यन्ये ॥ ७८३ ष्टक प्रतिघाते । ७८४ चक तृप्तौ । ७८५ कखे हसने । ७८६ रगे शङ्कायाम् । ७८७ लगे सङ्गे । ७८८ ह्रगे । ७८९ ह्लगे ७९० षगे ७९१ ष्टगे संवरणे । ७९२ कगे नोच्यते । ७९३ अक ७९४ अग कुटिलायां गतौ । ७९५ कण ७९६ रण गतौ । ७९७ चण ७९८ शण ७९९ श्रण दाने च ॥ शण गताविल्यन्ये ॥ ८०० श्रथ ८०१ श्लथ ८०२ क्नथ ८०३ क्लथ हिंसार्थाः । ८०४ चन च । ८०५ वनु च नोच्यते । ८०६ ज्वल दीप्तौ । ८०७ ह्वल ८०८ ह्मल चलने ८०९ स्मृ आध्याने । ८१० दॄ भये ८११ नॄ नये । ८१२ श्रा पाके ॥ मारणतोपणनिशामनेषु ८१३ ज्ञा कम्पने । ८१४ चलिः । ८१५ छदिर् ऊर्जने । जिह्वोन्मथने ८१६ लडिः । ८१७ मदी हर्षग्लेपनयोः । ८१८ ध्वन शब्दे । ८१९ दलि ८२० वलि ८२१ स्खलि ८२२ रणि ८२३ ध्वनि ८२४ त्रपि ८२५ क्षपयश्चेति भोजः । ८२६ स्वन अवतंसने ॥ **घटादयो मितः** ॥ ८२७ जनी ८२८ जॄष् ८२९ क्नसु ८३० रञ्जो ८३१ अमन्ताश्च । ८३२ ज्वल ८३३ ह्वल ८३४ ह्मल ८३५ नमामनुपसर्गाद्वा । ८३६ ग्ला ८३७ स्ना ८३८ वनु ८३९ वमां च । न ८४० कमि ८४१ अमि ८४२ चमाम् । ८४३ शमो दर्शने । ८४४ यमोऽपरिवेषणे । ८४५ स्खदिर् अवपरिभ्यां च । ८४६ फण गतौ ॥ **घटादयः फणान्ता मितः वृत् । ज्वरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ८४७ राजृ दीप्तौ **उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ।** ८४८ टुभ्राजृ ८४९ टुभ्राशृ ८५० टुभ्लाशृ दीप्तौ ॥ **उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ ८५१ स्यमु ८५२ स्वन ८५३ ध्वन शब्दे । ८५४ षम ८५५ ष्टम अवैकल्ये ॥ **वृत्** ॥ ८५६ ज्वल दीप्तौ । ८५७ चल कम्पने । ८५८ जल घातने । ८५९ टल ८६० ट्वल वैक्लव्ये । ८६१ स्थल स्थाने । ८६२ हल विलेखने । ८६३ णल गन्धे ॥ बन्धने इत्येके । ८६४ पल गतौ । ८६५ बल प्राणने ॥

धान्यावरोधने च । ८६६ पुल महत्त्वे । ८६७ कुल संस्त्याने बन्धुषु च । ८६८ शल ८६९ हुल ८७० पत्ल गतौ । ८७१ क्रथे निष्पाके । ८७२ पथे गतौ । ८७३ मथे विलोडने । ८७४ टुवम उद्गिरणे । ८७५ भ्रमु चलने । ८७६ क्षर संचलने ॥ **ज्वलादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः॥** ८७७ षह मर्षणे॥ **उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेभाषः॥**८७८॥ रमु क्रीडायाम् ॥ **अनुदात्त उदात्तेदात्मनेभाषः ॥** ८७९ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु ॥ ८८० शद्लृ शातने । ८८१ क्रुश आह्वाने रोदने च ॥ **षदादयस्त्रयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥** ८८२ कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु । ८८३ बुध अवगमने । ८८४ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । ८८५ कस गतौ ॥ **वृत् । कुचादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ रुहिस्त्वनुदात्तः ॥** ८८६ हिक्क अव्यक्ते शब्दे । ८८७ अञ्चु गतौ याचने च ॥ अचु इत्येके । अचि इत्यपरे ॥ ८८८ टुयाचृ याच्ञायाम् । ८८९ रेटृ परिभाषणे । ८९० चते ८९१ चदे याचने । ८९२ प्रोथृ पर्याप्तौ । ८९३ मिदृ मेदृ ८९४ मेधाहिंसनयोः ॥ थान्ताविमाविति स्वामी । धान्ताविति न्यासः ॥ ८९५ मेधृ संगमे च । ८९६ णिदृ ८९७ णेदृ कुत्सासन्निकर्षयोः ८९८ शृधु ८९९ मृधु उन्दने । ९०० बुधिर् बोधने । ९०१ उबुन्दिर् निशामने । ९०२ वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु ॥ नान्तोऽप्ययम् ॥ ९०३ खनु अवदारणे । ९०४ चीवृ आदानसंवरणयोः । ९०५ चायृ पूजानिशामनयोः । ९०६ व्यय गतौ । ९०७ दाशृ दाने । ९०८ भेषृ भये ॥ गतावित्येके ॥ ९०९ भ्रेषृ ९१० भ्लेषृ गतौ दीप्तौ ९११ अस गतिदीप्त्यादानेषु ॥ अष इत्येके । ९१२ स्पश बाधनस्पर्शनयोः । ९१३ लष कान्तौ । ९१४ चष भक्षणे । ९१५ छष आदानसंवरणयोः । ९१६ छष हिंसायामित्येके ९१७ अक्ष ९१८ म्लक्ष अदने । ९१९ दासृ दाने । ९२० माहृ माने । ९२१ गुहू संवरणे ॥ **हिक्कादय उदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥** ९२२ श्रिञ् सेवायाम् ॥ **उदात्त उभयतोभाषः ॥** ९२३ भृञ् भरणे । ९२४ हृञ् हरणे । ९२५ धृञ् धारणे । ९२६ णीञ् प्रापणे ॥ **भृञादयश्चत्वारोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥** ९२७ धेट् पाने । ९२८ ग्लै ९२९ म्लै हर्षक्षये । ९३० द्यै न्यक्करणे । ९३१ द्रै स्वप्ने । ९३२ धै तृप्तौ । ९३३ ध्यै चिन्तायाम् । ९३४ रै शब्दे । ९३५ स्त्यै ९३६ ष्ट्यै शब्दसंघातयोः ९३७ खै खदने । ९३८ क्षै ९३९ जै ९४० षै क्षये । ९४१ कै ९४२ गै शब्दे । ९४३ शै ९४४ श्रै पाके । ९४५ पै ९४६ ओवै शोषणे । ९४७ ष्टै ९४८ ष्णै वेष्टने ॥ शोभायां चेत्येके । ९४९ दैप् शोधने । ९५० पा पाने । ९५१ घ्रा गन्धोपादाने । ९५२ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । ९५३ ष्ठा गतिनिवृत्तौ । ९५४ । म्ना अभ्यासे । ९५५ दाण् दाने । ९५६ ह्वृ कौटिल्ये । ९५७ स्वृ शब्दोपतापयोः ९५८ स्मृ चिन्तायाम् । ९५९ ह्वृ संवरणे । ९६० सृ गतौ । ९६१ ऋ गतिप्रापणयोः । ९६२ गृ ९६३ घृ सेचने । ९६४ ध्वृ हूर्च्छने । ९६५ स्रु गतौ । ९६६ षु प्रसवैश्वर्ययोः । ९६७ श्रु श्रवणे । ९६८ ध्रु स्थैर्ये । ९६९ दु ९७० द्रु गतौ । ९७१ जि ९७२ जि अभिभवे ॥ **धयत्यादयोऽनुदात्ताः पर-**

स्मैभाषाः ॥ ९७३ ष्मिङ् ईषद्धसने । ९७४ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । ९७५ गाङ् गतौ । ९७६ कुङ् ९७७ घुङ् ९७८ उङ् ९७९ ङुङ् शब्दे ॥ उङ् कुङ् खुङ गुङ् घुङ् ङुङ् इत्यन्ये ॥ ९८० च्युङ् ९८१ ज्युङ् ९८२ प्रुङ् ९८३ प्लुङ् गतौ ॥ क्लुङ् इत्येके ॥ ९८४ रुङ् गतिरेषणयोः । ९८५ धृङ् अवध्वंसने । ९८६ मेङ् प्रणिदाने । ९८७ देङ् रक्षणे । ९८८ श्यैङ् गतौ । ९८९ प्यैङ् वृद्धौ । ९९० त्रैङ् पालने ॥ ष्मिङादयोऽनुदात्ता आत्मनेभाषाः ॥ ९९१ पूङ् पवने । ९९२ मुङ् बन्धने । ९९३ डीङ् विहायसा गतौ ॥ पूङादयस्त्रय उदात्ता आत्मनेभाषाः ॥ ९९४ तॄ प्लवनतरणयोः ॥ उदात्तः परस्मैभाषः ॥ ९९५ गुप गोपने । ९९६ तिज निशाने । ९९७ मान पूजायाम् । ९९८ बध बन्धने ॥ गुपादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ९९९ रभ राभस्ये । १००० डुलभष् प्राप्तौ । १००१ ष्वञ्ज परिष्वंगे । १००२ हद पुरीषोत्सर्गे । रभादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ १००३ ञिष्विदा अव्यक्ते शब्दे ॥ उदात्त उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥ १००४ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । १००५ यभ मैथुने । १००६ णम प्रह्वत्वे शब्दे च । १००७ गम्लृ १००८ सृप्लृ गतौ । १००९ यम उपरमे । १०१० तप संतापे । १०११ त्यज हानौ । १०१२ षंज सङ्गे । १०१३ दृशिर् प्रेक्षणे । १०१४ दंश दर्शने । १०१५ कृष विलेखने । १०१६ दह भस्मीकरणे । १०१७ मिह सेचने ॥ स्कन्दादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ १०[illegible]त निवासे रोगापनयने च ॥ उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥ १०१९ दान खंडने । १०२[illegible] [illegible]तेजने ॥ उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषौ ॥ १०२१ डुपचष् पाके । १०२२ [illegible] समवाये । १०२३ ॥ भज सेवायाम् । १०२४ रञ्ज रागे । १०२५ शप आक्रोशे [illegible]पाके ॥ [illegible] त्विष दीप्तौ । १०२७ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । १०२८ डुवप् बीजसन्ताने छेदनेऽपि । १०२९ वह प्रापणे ॥ पचादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ पचिस्तूदात्तः ॥ १०३० वस निवासे ॥ अनुदात्त उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥ १०३१ वेञ् तन्तुसन्ताने ॥ १०३२ व्येञ् संवरणे । १०३३ ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च ॥ वेञादयस्त्रयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः १०३४ वद व्यक्तायां वाचि। १०३५ टुओश्वि गतिवृद्ध्योः॥ वृत् । अयं वदतिश्चोदात्तौ परस्मैभाषौ॥

इति शब्विकरणा भ्वादयः ॥ १ ॥

१ अद भक्षणे । २ हन हिंसागत्योः । अनुदात्तावुदात्तेतौ परस्मैपदिनौ ॥ ३ द्विष अप्रीतौ । ४ । दुह प्रपूरणे । ५ दिह उपचये । ६ लिह आस्वादने ॥ द्विषादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ ७ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । दर्शनेपि ॥ अनुदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ ८ ईर गतौ कम्पने च । ९ ईड स्तुतौ । १० ईश ऐश्वर्ये । ११ आस उपवेशने । १२ आङःशासु इच्छायाम् । १३ वस आच्छादने । १४ कसि गतिशासनयोः । कस इत्येके । कश इत्यपि ॥ १५ णिसि चुम्बने । १६ णिजि शुद्धौ । १७ शिजि अव्यक्ते शब्दे ।

१८ पिजि वर्णे ॥ संपर्चने इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अवयवे इत्येके । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पृजि इत्येके ॥ १९ वृजी वर्जने ॥ वृजि इत्यन्ये । २० पृची संपर्चने ॥ **ईरादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ २१ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । २२ शीङ् स्वप्ने ॥ **उदात्तावात्मनेभाषौ** ॥ २३ यु मिश्रणेऽमिश्रणे च २४ रु शब्दे । २५ णु स्तुतौ । २६ टुक्षु शब्दे । २७ क्ष्णु तेजने । २८ ष्णु प्रस्रवणे ॥ **युप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ २९ ऊर्णुञ् आच्छादने ॥ **उदात्त उभयतोभाषः** ॥ ३० द्यु अभिगमने । ३१ षु प्रसवैश्वर्ययोः । ३२ कु शब्दे । ३३ ष्टुञ् स्तुतौ ॥ **द्युभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥ स्तौति **उभयतो भाषः** ॥ ३४ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ॥ **उदात्त उभयतोभाषः** ॥ ३५ इण् गतौ । ३६ इङ् अध्ययने । ३७ इक् स्मरणे । ३८ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । ३९ या प्रापणे । ४० । वा गतिगन्धनयोः । ४१ भा दीप्तौ । ४२ ष्णा । शौचे ४३ श्रा पाके । ४४ द्रा कुत्सायां गतौ । ४५ प्सा भक्षणे । ४६ पा रक्षणे । ४७ रा दाने । ४८ ला आदाने ॥ द्वावपि दाने इति चन्द्रः ॥ ४९ ॥ दाप् लवने । ५० ख्या प्रकथने । ५१ प्रा पूरणे । ५२ मा माने । ५३ वच परिभाषणे ॥ **इण्प्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । इङ् त्वात्मनेपदी** ॥ ५४ विद ज्ञाने । ५५ अस् भुवि । ५६ मृज् शुद्धौ ॥ ५७ रुदिर् अश्रुविमोचने ॥ **विदादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ५८ ञिष्वप् शये ॥ **उदात्तः परस्मैभाषः**॥ ५९ श्वस प्राणने । ६० अन च । ६१ जक्ष भक्षहसनयोः ॥ **वृत्** ॥ ६२ ॥ जागृ निद्राक्षये । ६३ दरिद्रा दुर्गतौ । ६४ चकासृ दीप्तौ । ६५ शासु अनुशिष्टौ ॥ **श्वसादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ६६ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । ६७ वेवीङ् वेतिना तुल्ये ॥ **उदात्तावात्मनेभाषौ** ॥ ६८ षस ६९ सस्ति स्वप्ने । ७० वश कान्तौ ॥ **षसादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ७१ चर्करीतं च । ७२ ह्नुङ् अपनयने ॥ **अनुदात्ता आत्मनेभाषाः** ॥

इति लुग्विकरणा अदादयः ॥

---

१ हु दानादनयोः । आदाने चेत्येके । २ ञिभी भये । ३ ह्री लज्जायाम् ॥ **जुहोत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥ पॄ पालनपूरणयोः ॥ पॄ इत्येके । ४ **उदात्तः परस्मैभाषः** ॥ ५ डुभृञ् धारणपोषणयोः ॥ **अनुदात्त उभयतोभाषः** ॥ ६ माङ् माने शब्दे च । ७ ओहाङ् गतौ ॥ **अनुदात्तावात्मनेपदिनौ** ॥ ८ ओहाक् त्यागे ॥ **अनुदात्तः परस्मैपदी** ॥ ९ डुदाञ् दाने । १० डुधाञ् धारणपोषगयोः । दाने इत्यप्येके ॥ **अनुदात्तावुभयतोभाषौ** ॥ ११ णिजिर् शौचपोषगयोः । १२ विजि् पृथग्भावे । १३ विष्लृ व्याप्तौ॥ **णिजिरादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषा** ॥ १४ घृ क्षरणदीप्त्योः । १५ हृ प्रसह्यकरणे । १६ ऋ १७ सृ गतौ ॥ **घृप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥ १८ भस भर्त्सनदीप्त्योः ॥ **उदात्त उदात्तेत् परस्मैपदी** ॥ १९ कि ज्ञाने ॥ **अनुदात्तः परस्मैपदी** ॥ २० तुर त्वरणे । २१ धिष शब्दे । २२ धन धान्ये । २३ जन जनने ॥ **तुरादय उदात्ता**

उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥२४ गा स्तुतौ ॥ **अनुदात्तः परस्मैभाषः । घृप्रभृतय एकादश-च्छन्दसि । इयर्तिर्भाषायामपि ॥**

इति श्लुविकरणा जुहोत्यादयः ॥

---

१ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । २ षिवु तन्तुसंताने । ३ स्रिवु गतिशोषणयोः । ४ ष्ठिवु निरसने । ५ ष्णुसु अदने ॥ अदाने इत्येके । अदर्शने इत्यपरे ॥ ६ ॥ ष्णसु निरसने । ७ क्नसु ह्वरणदीप्त्योः । ८ व्युष दाहे । ९ प्लुष च । १० नृती गात्रविक्षेपे । ११ त्रसी उद्वेगे । १२ कुथ पूतीभावे । १३ पुथ हिंसायाम् । १४ गुथ परिवेष्टने । १५ क्षिप प्रेरणे । १६ पुष्प विकसने । १७ तिम १८ ष्टिम १९ ष्टीम आर्द्रीभावे । २० व्रीड चोदने लज्जायां च । २१ इष गतौ । २२ षह २३ षुह चक्यर्थे । २४ जॄष् २५ झॄष् वयोहानौ ॥ **दिवादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । क्षिपिस्त्वनुदात्तः ॥** २६ षूङ् प्राणिप्रसवे । २७ दूङ परितापे ॥ **उदात्तावात्मनेभाषौ ॥** २८ दीङ् क्षये । २९ डीङ् विहायसा गतौ । ३० धीङ् आधारे । ३१ मीङ् हिंसायाम् । ३२ रीङ् श्रवणे । ३३ लीङ् श्लेषणे । ३४ व्रीङ् वृणोत्यर्थे ॥ **वृत् । स्वादय ओदितः** ॥३५ पीङ् पाने । ३६ माङ् माने । ३७ ईङ् गतौ । ३८ प्रीङ् प्रीतौ॥**दीङादय आत्मनेपदिनोऽनुदात्ताः डीङ् तूदात्तः** ॥ ३९ शो तनूकरणे । ४० छो छेदने । ४१ षो अन्तकर्मणि । ४२ दो अवखण्डने ॥ **श्यतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥ ४३ जनी प्रादुर्भावे । ४४ दीपी दीप्तौ ॥ ४५ पूरी आप्यायने । ४६ तूरी गतित्वरणहिंसनयोः । ४७ धूरी ४८ गूरी हिंसागत्योः । ४९ घूरी ५० जूरी हिंसावयोहान्योः । ५१ शूरी हिंसास्तम्भनयोः । ५२ चूरी दाहे । ५३ तप ऐश्वर्ये वा । ५४ वृतु वरणे । ५५ क्लिश उपतापे । ५६ काशृ दीप्तौ । ५७ वाशृ शब्दे ॥ **जन्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः । तपिस्त्वनुदात्तः ॥** ५८ मृष तितिक्षायाम् । ५९ शुचि् पूतीभावे । **उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषौ** ॥ ६० णह बन्धने । ६१ रञ्ज रागे । ६२शप आक्रोशे ॥ **णहादयस्त्रयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः** ॥ ६३ पद गतौ । ६४ खिद दैन्ये । ६५ विद सत्तायाम् । ६६ बुध अवगमने । ६७ युध संप्रहारे । ६८ अनो रुध कामे । ६९ अण प्रागने ॥ अन इत्येके ॥ ७० मन ज्ञाने । ७१ युज समाधौ । ७२ सृज विसर्गे । ७३ लिश अल्पीभावे । **पदादयोऽनुदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ ७४ राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेव । ७५ व्यध ताडने । ७६ पुष पुष्टौ । ७७ शुष शोषणे । ७८ तुष प्रीतौ । ७९ दुष वैकृत्ये । ८० श्लिष आलिङ्गने । ८१ शक विभाषितो मर्षणे । ८२ ष्विदा गात्रप्रक्षरणे । ८३ क्रुध क्रोधे ८४ क्षुध बुभुक्षायाम् । ८५ शुध शौचे । ८६ षिधु संराद्धौ । **राधादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ८७ रध हिंसासंराध्योः । ८८ णश अदर्शने । ८९ तृप प्रीणने । ९० दृप हर्षमोहनयोः । ९१ द्रुह जिघांसायाम् । ९२ मुह वैचित्त्ये । ९३ष्णुह उद्गिरणे ९४ष्णिह प्रीतौ ॥ **वृत । रधादय**

उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ९५ शमु उपशमे । ९६ तमु काङ्क्षायाम् । ९७ दमु उपशमे । ९८ श्रमु तपसि खेदे च । ९९ भ्रमु अनवस्थाने । १०० क्षमू सहने । १०१ क्लमु ग्लानौ । १०२ मदी हर्षे ॥ **वृत् ॥** १०३ असु क्षेपणे । १०४ यसु प्रयत्ने । १०५ जसु मोक्षणे । १०६ तसु उपक्षये । १०७ दसु च । १०८ वसु स्तम्भे । १०९ व्युष विभागे । व्युस इत्यन्ये । बुस इत्यपरे ॥ ११० प्लुष दाहे । १११ बिस प्रेरणे । ११२ कुस संश्लेषणे । ११३ बुस उत्सर्गे । ११४ मुस खंडने । ११५ मसी परिणामे ॥ समी इत्येके ॥ ११६ लुठ विलोडने । ११७ उच समवाये ११८ भृशु ११९ भ्रंशु अधःपतने ।१२० वृश वरणे । १२१ कृश तनूकरणे । १२२ ञितृषा पिपासायाम् । १२३ हृष तुष्टौ । १२४ रुष १२५ रिष हिंसायाम् । १२६ डिप क्षेपे । १२७ कुप क्रोधे । १२८ गुप व्याकुलत्वे । १२९ युपु १३० रुपु १३१ लुपु विमोहने । १३२ लुभ गार्ध्ये । १३३ क्षुभ संचलने । १३४ णभ १३५ तुभ हिंसायाम् ॥ क्षुभिनभितुभयो द्युतादौ क्र्यादौ च पठ्यन्ते ॥ १३६ क्लिदू आर्द्रीभावे । १३७ ञिमिदा स्नेहने । १३८ ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः । १३९ ऋधु वृद्धौ । १४० गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ॥ **वृत् ॥ असुप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥**

इति श्यन्विकरणा दिवादयः ॥ ४ ॥

१ षुञ् अभिषवे । २षिञ् बन्धने । ३ शिञ् निशाने । ४ डुमिञ् प्रक्षेपणे । ५ चिञ् चयने ६ स्तृञ् आच्छादने । ७ कृञ् हिंसायाम् । ८वृञ् वरणे । ९ धुञ कम्पने ॥ धूञ् इत्येके ॥ **स्वादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः । वृञ् उदात्तः ॥** १० टुदु उपतापे । ११ हि गतौ वृद्धौ च । १२ पृ प्रीतौ । १३ स्पृ प्रीतिपालनयोः ॥ प्रीतिचलनयोः इत्यन्ये । स्मृ इत्येके ॥ १४ आप्लृ व्याप्तौ । १५ शक्लृ शक्तौ । १६ राध १७ साध संसिद्धौ ॥ **दुनोतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥** १८ अशू व्याप्तौ संघाते च । १९ ष्टिघ आस्कन्दने ॥ **अशिस्तिघी उदात्तावनुदात्तेतावात्मनेभाषौ ॥** २० तिक २१ तिग गतौ च । २२ षघ हिंसायाम् । २३ ञिधृषा प्रागल्भ्ये । २४ दम्भु दम्भने । २५ ऋधु वृद्धौ । २६ तृप प्रीणने इत्येके । छन्दसि । २७ अह व्याप्तौ । २८ दघ घातने पालने च । २९ चमु भक्षणे । ३० रि ३१ क्षि ३२ चिरि ३३ जिरि ३४ दाश ३५ दृ हिंसायाम् ॥ क्षिभांषायाम् इत्येके । ऋक्षीत्यजादिरेके । रेफवानित्यन्ये । **वृत् । तिकादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥**

इति श्नुविकरणाः स्वादयः ॥ ५ ॥

१ तुद व्यथने । २ णुद प्रेरणे । ३ दिश अतिसर्जने । ४ भ्रस्ज पाके । ५ क्षिप प्रेरणे । ६ कृष विलेखने ॥ **तुदादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥** ७ ऋषी गतौ ॥ **उदात्त उदात्तेतपरस्मैपदी ॥** ८ जुषी प्रीतिसेवनयोः । ९ ओविजी भयचलनयोः । १०

ओलजी ११ ओलस्जी व्रीडने ॥ **जुषादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ १२ ओव्रश्चू छेदने । १३ व्यच व्याजीकरणे । १४ उछि उञ्छे । १५ उछी विवासे । १६ ऋछ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । १७ मिछ उत्क्लेशे । १८ जर्ज १९ चर्च २० झर्झ परिभाषणभर्त्सनयोः । २१ त्वच संवरणे । २२ ऋच स्तुतौ । २३ उब्ज आर्जवे । २४ उज्झ उत्सर्गे । २५ लुभ विमोहने । २६ रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु ॥ रिह इत्येके ॥ २७ तृप २८ तृम्फ तृप्तौ ॥ द्वावपि फान्तावित्येके ॥ २९ तुप ३० तुम्प ३१ तुफ ३२ तुम्फ हिंसायाम् । ३३ दृप ३४ दृम्फ उत्क्लेशे ॥ प्रथमोऽपि द्वितीयान्त इत्येके ॥ ३५ ऋफ ३६ ऋम्फ हिंसायाम् । ३७ गुफ ३८ गुम्फ ग्रन्थे । ३९ उभ ४० उम्भ पूरणे । ४१ शुभ ४२ शुम्भ शोभार्थे । ४३ दृभी ग्रन्थे । ४४ चृती हिंसाग्रन्थनयोः । ४५ विध विधाने । ४६ जुड गतौ ॥ जुन इत्येके ॥ ४७ मृड सुखने । ४८ पृड च । ४९ पृण प्रीणने । ५० वृण च । ५१ मृण हिंसायाम् । ५२ तुण कौटिल्ये । ५३ पुण कर्मणि शुभे । ५४ मुण प्रतिज्ञाने । ५५ कुण शब्दोपकरणयोः । ५६ शुन गतौ । ५७ द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु । ५८ घुण ५९ घूर्ण भ्रमणे । ६० षुर ऐश्वर्यदीप्त्योः । ६१ कुर शब्दे । ६२ खुर छेदने । ६३ मुर संवेष्टने । ६४ क्षुर विलेखने । ६५ घुर भीमार्थशब्दयोः । ६६ पुर अग्रगमने । ६७ वृहू उद्यमने ॥ बृहु इत्यन्ये ६८ तृहू ६९ स्तृहू ७० तृंहू हिंसार्थाः । ७१ इष इच्छायाम् । ७२ मिष स्पर्धायाम् । ७३ किल श्वैत्यक्रीडनयोः । ७४ तिल स्नेहे । ७५ चिल वसने । ७६ चल विलसने । ७७ इल स्वप्नक्षेपणयोः । ७८ विल संवरणे । ७९ बिल भेदने । ८० णिल गहने । ८१ हिल भावकरणे । ८२ शिल ८३ षिल उञ्छे । ८४ मिल श्लेषणे । ८५ लिख अक्षरविन्यासे ८६ कुट कौटिल्ये । ८७ पुट संश्लेषणे ८८ कुच संकोचने । ८९ गुज शब्दे । ९० गुड रक्षायाम् । ९१ डिप क्षेपे । ९२ छुर छेदने । ९३ स्फुट विकसने । ९४ मुट आक्षेपमर्दनयोः । ९५ त्रुट छेदने । ९६ तुट कलहकर्मणि । ९७ चुट ९८ छुट छेदने । ९९ जुट बन्धने । १०० कुड मदे । १०१ लुट संश्लेषणे । १०२ कृड घनत्वे । १०३ कुड बाल्ये । १०४ पुड उत्सर्गे । १०५ घुट प्रतिघाते । १०६ तुड तोडने । १०७ थुड १०८ स्थुड संवरणे ॥ खुड छुड इत्येके ॥ १०९ स्फुर ११० स्फुल संचलने ॥ स्फुर स्फुरणे । स्फुल संचलने इत्येके । स्फर इत्यन्ये ॥ १११ स्फुड ११२ चुड ११३ व्रुड संवरणे ॥ ११४ क्रुड भृड निमज्जने इत्येके ॥ **व्रश्चादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ११५ गुरी उद्यमने । **उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी** ॥ ११६ णू स्तवने । ११७ धू विधूनने ॥ **उदात्तौ परस्मैभाषौ** ॥ ११८ गु पुरीषोत्सर्गे । ११९ ध्रु गतिस्थैर्ययोः ॥ ध्रुव इत्येके ॥ **अनुदात्तौ परस्मैपदिनौ** ॥ १२० कुङ् शब्दे । **उदात्त आत्मनेपदी** ॥ दीर्घान्त इति कैयटादयः । ह्रस्वान्त इति न्यासः ॥ **वृत्** ॥ १२१ पृङ् व्यायामे । १२२ मृङ् प्राणत्यागे ॥ **अनुदात्तावात्मनेभाषौ** ॥ १२३ रि १२४ पि गतौ । १२५ धि धारणे । १२६ क्षि निवासगत्योः ॥ **रियत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मै-**

भाषाः ॥ १२७ पू प्रेरणे । १२८ कॄ विक्षेपे । १२९ गॄ निगरणे ॥ **उदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥ १३० दृङ् आदरे । १३१ धृङ् अवस्थाने ॥ **अनुदात्तावात्मनेभाषौ** ॥ ॥ १३२ ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ॥ **वृत्** ॥ १३३ सृज विसर्गे । १३४ टुमस्जो शुद्धौ । १३५ रुजो भंगे । १३६ भुजो कौटिल्ये । १३७ छुप स्पर्शे । १३८ रुश १३९ रिश हिंसायाम् । १४० लिश गतौ । १४१ स्पृश संस्पर्शने । १४२ विच्छ गतौ । १४३ विश प्रवेशने । १४४ मृश आमर्शने । १४५ णुद प्रेरणे । १४६ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । १४७ शद्लृ शातने ॥ **पृच्छत्यादयोनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । विच्छस्तूदात्तः** ॥ १४८ मिल संगमने ॥ **उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः** ॥ १४९ मुच्लृ मोक्षणे । १५० लुप्लृ छेदने । १५१ विद्लृ लाभे । १५२ लिप उपदेहे । १५३ षिच क्षरणे॥ **मुचादयोनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः । विन्दतिस्तूदात्तः** ॥ १५४ कृती छेदने । उदात्त **उदात्तेत्परस्मैपदी** १५५ खिद परिघाते ॥ **अनुदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी** ॥ १५६ पिश अवयवे ॥ **उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी । वृत्** ॥

इति शविकरणास्तुदादयः ॥ ६ ॥

१ रुधिर् आवरणे । २ भिदिर् विदारणे । ३ छिदिर् द्वैधीकरणे । ४ रिचिर् विरेचने । ५ विचिर् पृथग्भावे । ६ क्षुदिर् संपेषणे । ७ युजिर् योगे ॥ **रुधादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः** ॥ ८ उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः । ९ उतृदिर् हिंसानादरयोः ॥ **उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषौ** ॥ १० कृती वेष्टने । **उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी** ॥ ११ ञिइन्धी दीप्तौ ॥ **उदात्तोनुदात्तेदात्मनेपदी** ॥ १२ खिद दैन्ये । १३ विद विचारणे ॥ **अनुदात्तावनुदात्तेतावात्मनेपदिनौ** ॥ १४ शिष्लृ विशेषणे । १५ पिष्लृ संचूर्णने । १६ भञ्जो आमर्दने । १७ भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥ **शिषादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ १८ तृह १९ हिसि हिंसायाम् । २० उन्दी क्लेदने । २१ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । २२ तञ्चु संकोचने । २३ ओविजी भयचलनयोः । २४ वृजी वर्जने । २५ पृची संपर्के ॥ **तृहादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः ॥ वृत्** ॥

इति श्नम्विकरणा रुधादयः ॥ ७ ॥

१ तनु विस्तारे । २ षनु दाने । ३ क्षणु हिंसायाम् । क्षिणु च । ४ ऋणु गतौ । ५ तृणु अदने । ६ घृणु दीप्तौ ॥ **तनादय उदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः** ॥ ७ वनु याचने । ८ मनु अवबोधने ॥ **उदात्तावनुदात्तेतावात्मनेभाषौ** ॥ ९ डुकृञ् करणे ॥ **अनुदात्त उभयतोभाषः** ॥

इति उविकरणास्तनादयः ॥ ८ ॥

१ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । २ प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । ३ श्रीञ् पाके । ४ मीञ् हिंसायाम्। ५ षिञ् बन्धने । ६ स्कुञ् आप्रवणे । ७ युञ् बन्धने ॥ **क्र्यादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः॥** ८ क्नुञ् शब्दे । ९ द्रूञ् हिंसायाम् । १० पूञ् पवने । ११ लूञ् छेदने । १२ स्तॄञ् आच्छादने । १३ कॄञ् हिंसायाम् । १४ वॄञ् वरणे । १५ धूञ् कम्पने ॥ **क्नुप्रभृतय उदात्ता उभयतोभाषाः ॥** १६ शॄ हिंसायाम् । १७ पॄ पालनपूरणयोः । १८ वॄ वरणे । भरणे इत्येके ॥ १९ भॄ भर्त्सने । २० मॄ हिंसायाम् । २१ दॄ विदारणे । २२ जॄ वयोहानौ ॥ झॄ इत्येके ॥ धॄ इत्यन्ये ॥ २३ नॄ नये । २४ कॄ हिंसायाम् । २५ ॠ गतौ । २६ गॄ शब्दे ॥ **शॄणातिप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः ॥** २७ ज्या वयोहानौ । २८ री गतिरेषणयोः । २९ ली श्लेषणे । ३० व्ली वरणे । ३१ प्ली गतौ ॥ **वृत् ॥** ३२ व्री वरणे । ३३ भ्री भये ॥ भरे इत्येके । ३४ क्षीष् हिंसायाम् । ३५ ज्ञा अवबोधने । ३६ बन्ध बन्धने॥ **ज्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ।** ३७ वृङ् संभक्तौ ॥ **उदात्त आत्मनेपदी ॥** ३८ श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः । ३९ मन्थ विलोडने । ४० श्रन्थ ४१ ग्रन्थ संदर्भे । ४२ कुन्थ संश्लेषणे । संक्लेशे इत्येके ॥ कुथ इति दुर्गः ॥ ४३ मृद क्षोदे । ४४ मृड च ॥ अयं सुखेऽपि ॥ ४५ गुध रोषे । ४६ कुष निष्कर्षे । ४७ क्षुभ संचलने । ४८ णभ ४९ तुभ हिंसायाम् । ५० क्लिशू विबाधने । ५१ अश भोजने । ५२ उध्रस उञ्छे । ५३ इष आभीक्ष्ण्ये । ५४ विष विप्रयोगे । ५५ प्रुष ५६ प्लुष स्नेहनसेवनपूरणेषु । ५७ पुष पुष्टौ । ५८ मुष स्तेये। ५९ खच भूतप्रादुर्भावे॥ वान्तोऽयमित्येके॥ ६० हेठ च॥ **श्रन्थादय उदात्ता उदात्तेतो विषिवर्जं परस्मैभाषाः॥** ६१ ग्रह उपादाने ॥ **उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥**

इति श्नाविकरणाः क्र्यादयः ॥ ९ ॥

---

१ चुर स्तेये । २ चिति स्मृत्याम् । ३ यत्रि संकोचे । ४ स्फुडि परिहासे ॥ स्फुटि इत्यपि॥ ५ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ६ कुद्रि अनृतभाषणे । ७ लड उपसेवायाम् । ८ मिदि स्नेहने । ९ओलडि उत्क्षेपणे ॥ ओकारो धात्ववयव इत्येके । न इत्यपरे । उलडि इत्यन्ये॥ १० जल अपवारणे ॥ लज इत्येके ॥ ११ पीड अवगाहने । १२ नट अवस्यन्दने । १३ श्रथ प्रयत्ने ॥ प्रस्थाने इत्येके ॥ १४ बध संयमे ॥ बन्ध इति चान्द्राः ॥ १५ पॄ पूरणे । १६ ऊर्ज बलप्राणनयोः । १७ पक्ष परिग्रहे । १८ वर्ण १९ चूर्ण प्रेरणे ॥ वर्ण वर्णने इत्येके ॥ २० प्रथ प्रख्याने । २१ पृथ प्रक्षेपे ॥ पथ इत्येके ॥ २२ षम्ब संबन्धने । २३ शम्ब च । सांब इत्येके॥ २४ भक्ष अदने । २५ कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः ॥ पूरणे इत्येके । २६ पुट्ट २७ चुट्ट अल्पीभावे । २८ अट्ट २९ षुट्ट अनादरे । ३० लुंठ स्तेये । ३१ शठ ३२ श्वठ असंस्कारगत्योः ॥ श्वठि इत्येके ॥ ३३ तुजि ३४ पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु ॥ तुज पिज इति केचित् । लजि लुजि इत्येके ॥ ३५ पिस गतौ । ३६ षान्त्व सामप्रयोगे । ३७ श्वल्क ३८ वल्क परिभाषणे । ३९ ष्णिह स्नेहने ॥ स्फिट इत्येके ॥ ४० स्मिट अनादरे ॥ ष्मिङ इत्येके । ४१ श्लिष श्लेषणे ।

४२ पथि गतौ । ४३ पिच्छ कुट्टने । ४४ छदि संवरणे । ४५ श्रण दाने । ४६ तड आघाते । ४७ खड ४८ खडि ४९ कडि भेदने । ५० कुडि रक्षणे । ५१ गुडि वेष्टने ॥ रक्षणे इत्येके । कुठि इत्यन्ये । गुठि इत्यपरे ॥ ५२ खुडि खण्डने । ५३ वटि विभाजने ॥ वडि इति केचित् ॥ ५४ मडि भूषायां हर्षे च । ५५ भडि कल्याणे । ५६ छर्द वमने । ५७ पुस्त ५८ बुस्त आदरानादरयोः । ५९ चुद संचोदने । ६० नक्क ६१ धक्क नाशने । ६२ चक्क ६३ चुक्क व्यथने । ६४ क्षल शौचकर्मणि । ६५ तल प्रतिष्ठायाम् । ६६ तुल उन्माने । ६७ दुल उत्क्षेपे । ६८ पुल महत्त्वे । ६९ चुल समुच्छ्राये । ७० मूल रोहणे । ७१ कल ७२ विल क्षेपे । ७३ बिल भेदने । ७४ तिल स्नेहने । ७५ चल भृतौ ॥ ७६ पाल रक्षणे । ७७ लूष हिंसायाम् । ७८ शुल्ब माने । ७९ शूर्प च । ८० चुट छेदने । ८१ मुठ संचूर्णने । ८२ पडि ८३ पसि नाशने । ८४ व्रज मार्गसंस्कारगत्योः । ८५ शुल्क अतिस्पर्शने । ८६ चपि गत्याम् । ८७ क्षपि क्षान्त्याम् । ८८ छजि कृच्छ्रजीवने । ८९ श्वर्त गत्याम् । ९० श्वभ्र च । ९१ ज्ञप ज्ञानज्ञापनमारणतोषणनिशाननिशामनेषु ॥ मिच्चेत्येके ॥ ९२ यम च परिवेषणे । ९३ चह परिकल्कने ॥ चप इत्येके ॥ ९४ रह त्यागे च । ९५ बल प्राणने । ९६ चिञ् चयने ॥ नान्ये मितोऽहेतौ । ९७ घट्ट चलने । ९८ मुस्त संघाते । ९९ खट्ट संवरणे । १०० षट्ट १०१ स्फिट्ट १०२ चुबि हिंसायाम् । १०३ पूल संघाते ॥ पूर्ण इत्येके । पूण इत्यन्ये ॥ १०४ पुंस अभिवर्धने । १०५ टकि बन्धने । १०६ धूस कांतिकरणे । मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इत्यन्ये ॥ १०७ कीट वर्णे । १०८ चूर्ण संकोचने । १०९ पूज पूजायाम् । ११० अर्क स्तवने ॥ तपने इत्येके ॥ १११ शुठ आलस्ये । ११२ शुठि शोषणे । ११३ जुड प्रेरणे । ११४ गज ११५ मार्ज शब्दार्थौ । ११६ मर्च च । ११७ घृ प्रस्रवणे ॥ स्रावणे इत्येके । ११८ पचि विस्तारवचने । ११९ तिज निशाने । १२० कृत संशब्दने । १२१ वर्ध छेदनपूरणयोः । १२२ कुबि आच्छादने । कुभि इत्येके ॥ १२३ लुबि १२४ तुबि अदर्शने ॥ अर्दने इत्येके १२५ ह्लप व्यक्तायां वाचि ॥ क्लप इत्येके ॥ १२६ चुटि छेदने १२७ इल प्रेरणे । १२८ म्रक्ष म्लेच्छने । १२९ म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । १३० ब्रूस १३१ बर्ह हिंसायाम् ॥ केचिदिह गर्ज गर्द शब्दे । गर्ध अभिकाङ्क्षायाम् इति पठन्ति ॥ १३२ गुर्द पूर्वनिकेतने ॥ १३३ जसि रक्षणे ॥ मोक्षणे इति केचित् ॥ १३४ ईड स्तुतौ । १३५ जसु हिंसायाम् । १३६ पिडि संघाते । १३७ रुष रोषे । रुट् इत्येके ॥ १३८ डिप क्षेपे । १३९ ष्टुप समुच्छ्राये ॥ **आकुस्मादात्मनेपदिनः** ॥ १४० चित संचेतने । १४१ दशि दंशने । १४२ दसि दर्शनदंशनयोः ॥ दस इत्यप्येके ॥ १४३ डप १४४ डिप संघाते । १४५ तत्रि कुटुम्बधारणे । १४६ मत्रि गुप्तपरिभाषणे । १४७ स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः । १४८ तर्ज १४९ भर्त्स तर्जने । १५० बस्त १५१ गन्ध अर्दने । १५२ विष्क हिंसायाम् ॥ हिष्क इत्येके । १५३ निष्क परिमाणे । १५४ लल ईप्सायाम् । १५५ कूण संकोचे १५६ तूण पूरणे । १५७ भ्रूण आशाविशङ्कयोः । १५८ शठ श्लाघायाम् । १५९ यक्ष

पूजायाम् । १६० स्यम वितर्के । १६१ गूर उद्यमने । १६२ शम १६३ लक्ष आलोचने । १६४ कुत्स अवक्षेपणे । १६५ त्रुट छेदने ॥ कुट इत्येके ॥ १६६ गल स्रवणे । १६७ भल आभण्डने । १६८ कूट आप्रदाने ॥ अवसादने इत्येके ॥ १६९ कुट्ट प्रतापने । १७० वञ्चु प्रलम्भने । १७१ वृष शक्तिबन्धने । १७२ मद तृप्तियोगे । १७३ दिवु परिकूजने । १७४ गॄ विज्ञाने । १७५ विद चेतनाख्यानविवासेषु । १७६ मान स्तम्भे । १७७ यु जुगुप्सायाम् । १७८ कुस्म नाम्नो वा कुत्सितस्मयने । इत्याकुस्मीयाः ॥ १७९ चर्च अध्ययने । १८० बुक्क भषणे । १८१ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । १८२ कण निमीलने । १८३ जभि नाशने । १८४ षूद क्षरणे । १८५ जसु ताडने । १८६ पश बन्धने । १८७ अम रोगे १८८ चट १८९ स्फुट भेदने । १९० घट संघाते हन्त्यर्थाश्च । १९१ दिवु मर्दने । १९२ अर्ज प्रतियत्ने । १९३ घुषिर् विशब्दने । १९४ आङः क्रन्द सातत्ये । १९५ लस शिल्पयोगे १९६ तसि १९७ भूष अलंकरणे । १९८ अर्ह पूजायाम् । १९९ ज्ञा नियोगे । २०० भज विश्राणने । २०१ शृधु प्रसहने । २०२ यत निकारोपस्कारयोः । २०३ रक २०४ लग आस्वादने ॥ रघ इत्येके । रग इत्यन्ये ॥ २०५ अञ्चु विशेषणे । २०६ लिगि चित्रीकरणे । २०७ मुद संसर्गे । २०८ त्रस धारणे ॥ ग्रहणे इत्येके । वारणे इत्यन्ये ॥ २०९ उध्रस उञ्छे ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके । न इत्यन्ये ॥ २१० मुच प्रमोचने मोदने च २११ वस स्नेहच्छेदापहरणेषु । २१२ चर संशये । २१३ च्यु सहने ॥ हसने चेत्येके । च्युस् इत्येके । २१४ भुवोऽवकल्कने । २१५ कृपेश्च ॥ आ स्वदः सकर्मकात् ॥ २१६ ग्रस ग्रहणे । २१७ पुष धारणे । २१८ दल विदारणे । २१९ पट २२० पुट २२१ लुट २२२ तुजि २२३ मिजि २२४ पिजि लिजि २२५ लुजि २२६ भजि २२७ लघि २२८ त्रसि २२९ पिसि २३० कुसि २३१ दशि २३२ कुशि २३३ घट २३४ घटि २३५ बृहि २३६ वर्ह २३७ बल्ह २३८ गुप २३९ धूप २४० विच्छ २३१ चीव २४२ पुथ २४३ लोकृ २४४ लोचृ २४५ णद २४६ कुप २४७ तर्क २४८ वृतु २४९ वृधु भाषार्थाः । २५० रुट २५१ लजि २५२ अजि २५३ दसि २५४ भृशि २५५ रुशि २५६ शीक २५७ रुसि २५८ नट २५९ पुटि २६० जि २६१ चि २६२ रघि २६३ लघि २६४ अहि २६५ रहि २६६ महि च । २६७ लडि ३६८ तड २६९ नल च । २७० पूरी आप्यायने । २७१ रुज हिंसायाम् २७२ ष्वद आस्वादने ॥ स्वाद इत्येके ॥ आ धृषाद्वा ॥ २७३ युज २७४ वृच संयमने । २७५ अर्च पूजायाम् । २७६ षह मर्षणे । २७७ ईर क्षेपे । २७८ ली द्रवीकरणे । २७९ वृजी वर्जने । २८० वृञ् आवरणे । २८१ जॄ वयोहानौ २८२ ज्रि च । २८३ रिच वियोजनसंपर्चनयोः । २८४ शिष असर्वोपयोगे । २८५ तप दाहे । २८६ तृप तृप्तौ ॥ संदीपने इत्येके ॥ २८७ छृदी संदीपने ॥ चृप छृप दृप संदीपने इत्येके ॥ २८८ दृभी भये । २८९ दृभ संदर्भे । २९० श्रथ मोक्षणे ॥ हिंसायाम् इत्यन्ये ॥ २९१ मी गतौ । २९२ ग्रन्थ बन्धने । २९३ शीक आमर्षणे । २९४ चीक च । २९५ अर्द हिंसायाम् ॥ **स्वरितेत्** ॥

२९६ हिसि हिंसायाम्। २९७ अर्ह पूजायाम्। २९८ आङः षद पद्यर्थे। २९९ शुन्ध शौचकर्मणि। ३०० छद अपवारणे॥ **स्वरितेत्**॥ ३०१ जुष परितर्कणे। परितर्पणे इत्यन्ये॥ ३०२ धूञ् कम्पने। ३०३ प्रीञ् तर्पणे। ३०४ श्रन्थ ३०५ ग्रन्थ संदर्भे। ३०६ आपृ॒ल लम्भने॥ **स्वरितेदयमित्येके**॥ ३०७ तनु श्रद्धोपकरणयोः॥ उपसर्गाच्च दैर्घ्ये॥ चन श्रद्धोपहननयोः इत्येके॥ ३०८ वद संदेशवचने। **स्वरितेत् अनुदात्ते-दित्येके**॥ ६०९ वच परिभाषणे। ३१० मान पूजायाम्। ४११ भू प्राप्तावात्मने-पदी॥ ४१२ गर्ह विनिन्दने। ३१३ मार्ग अन्वेषणे। ३१४ कठि शोके। ३१५ मृजू शौचालंकारयोः। ३४६ मृष तितिक्षायाम्॥ **स्वरितेत्**॥ ३१७ धृष प्रहसने॥ **इत्याधृषीयाः॥ अथादन्ताः**॥ ३१८ कथ वाक्यप्रबन्धे। ३१९ वर ईप्सायाम्। ३२० गण संख्याने। ३२१ शठ ३२२ श्वठ सम्यगवभाषणे। ३२३ पट ३२४ वट ग्र-न्थे। ३२५ रह त्यागे। ३२६ स्तन ३२७ गदी देवशब्दे। ३२८ पत गतौ वा॥ वा अदन्त इत्येके॥ ३२९ पष अनुपसर्गात्। ३३० स्वर आक्षेपे। ३३१ रच प्रति-यत्ने। ३३२ कल गतौ संख्याने च। ३३३ चह परिकल्कने। ३३४ मह पूजायाम्। ३३५ सार ३३६ कृप ३३७ श्रथ दौर्बल्ये। ३३८ स्पृह ईप्सायाम्। ३९३ भाम क्रोधे। ३४० सूच पैशुन्ये। ३४१ खेट भक्षणे॥ तृतीयान्त इत्येके। खोट इत्यन्ये॥ ३४२ क्षोट क्षेपे। ३४३ गोम उपलेपने। ३४४ कुमार क्रीडायाम्। ३४५ शील उप-धारणे। ३४६ साम सान्त्वप्रयोगे। ३४७ वेल कालोपदेशे॥ काल इति पृथग्धातुरि-त्येके॥ ३४८ पल्पूल लवनपवनयोः। ३४९ वात सुखसेवनयोः॥ गतिसुखसेवनयो-रित्येके॥ ३५० गवेष मार्गणे। ३५१ वास उपसेवायाम्। ३५२ निवास आच्छादने। ३५३ भाज पृथक्कर्मणि। ३५४ समाज प्रीतिदर्शनयोः॥ प्रीतिसेवनयोरित्येके॥ ३५५ ऊन परिहाणे। ३५६ ध्वन शब्दे। ३५७ कूट परितापे॥ परिदाहे इत्यन्ये॥ ३५८ सङ्केत ३५९ ग्राम ३६० कण ३६१ गुण चामन्त्रणे। ३६२ केत श्रावणे निमन्त्रणे च। ३६३ कुण संकोचनेऽपि। ३६४ स्तेन चौर्ये॥ **आगर्वादात्मनेपादिनः**॥ ३६५ पद गतौ। ३६६ गृह ग्रहणे। ३६७ मृग अन्वेषणे। ३६८ कुह विस्मापने। ३६९ शूर ३७० वीर विक्रान्तौ। ३७१ स्थूल परिबृंहणे। ३७२ अर्थ उपयाच्ञायाम्। ३७३ सत्र संतान-क्रियायाम्। ३७४ गर्व माने॥ **इत्यागर्वीयाः**॥ ३७५ सूत्र वेष्टने। ३७६ मूत्र प्रस्र-वणे। ३७७ रूक्ष पारुष्ये। ३७८ पार ३७९ तीर कर्मसमाप्तौ। ३८० पुट संसर्गे ३८१ धेक दर्शने इत्येके। ३८२ कत्र शैथिल्ये॥ कर्त इत्यप्येके॥ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च। तत्करोति तदाचष्टे। तेनातिक्रामति। धातुरूपं च। आख्यानात्कृतस्त-दाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्। कर्तृकरणाद्धात्वर्थे। ३८३ वल्क दर्शने। ३८४ चित्र चित्रीकरणे॥ कदाचिद्दर्शने॥ ३८५ अंस समाघाते। ३८६ वट विभाजने। ३८७ लज प्रकाशने॥ वटि लजि इत्येके॥ ३८८ मिश्र संपर्के। ३८९ सङ्ग्राम युद्धे॥

अनुदात्तेत् ॥ ३९० स्तोम श्लाघायाम् । ३९१ छिद्र कर्णभेदने । करणभेदने इत्येके । कर्ण इति धात्वन्तरमित्यपरे ॥ ३९२ अन्ध दृष्ट्युपघाते ॥ उपसंहारे इत्यन्ये ॥ ३९३ दण्ड दण्डनिपातने । ३९४ अङ्क पदे लक्षणे च । ३९५ अङ्ग च । ३९६ सुख ३९७ दुःख तत्क्रियायाम् । ३९८ रस आस्वादनस्नेहनयोः । ३९९ व्यय वित्तसमुत्सर्गे । ४०० रूप रूपक्रियायाम् । ४०१ छेद द्वैधीकरणे । ४०२ छद अपवारणे । ४०३ लाभ प्रेरणे । ४०४ व्रण गात्रविचूर्णने । ४०५ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु ॥ बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥ ४०६ पर्ण हरितभावे । ४०७ विष्क दर्शने । ४०८ क्षप प्रेरणे । ४०९ वस निवासे । ४१० तुत्थ आवरणे ॥ णिङङ्गान्निरसने । श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च । पुच्छादिषु प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् ॥

इति स्वार्थणिजन्ताश्चुरादयः ॥ १० ॥

इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो धातुपाठः समाप्तः ॥

लिङ्गानुशासनम् ।

१ लिङ्गम् । २ स्त्री । ३ ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः । ४ अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः । ५ अशनिभरण्यरणयः पुंसि च । ६ मिन्यन्तः । ७ वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि । ८ श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च । ९ क्तिन्नन्तः । १० इकारान्तश्च । ११ ऊङ्याबन्तश्च । १२ य्वन्तमेकाक्षरम् । १३ विंशत्यादिरा नवतेः । १४ दुन्दुभिरक्षेषु । १५ नाभिरक्षत्रिये । १६ उभावन्यत्र पुंसि । १७ तलन्तः । १८ भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि । १९ यादो नपुंसकम् । २० भास्स्रुक्स्रग्दिग्दृगुष्णिगुपानहः । २१ स्थूणोर्णे नपुंसके च । २२ गृहशशाभ्यां क्लीबे । २३ प्रावृड्विप्रुड्रुट्तृड्विट्त्विषः । २४ दर्विविदिवेदिखनिशान्यश्रिवेशिकृष्योषधिकट्यङ्गुलयः । २५ तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्र्यादयः । २६ शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिभ्रुकुटित्रुटिवलिपङ्क्तयः । २७ प्रतिपदापद्विपत्संपच्छरत्संसत्परिषदुषःसंविक्षुध्युन्मुत्समिधः । २८ आशीर्धूर्पूर्गीर्द्वारः । २९ अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च । ३० स्रक्त्वग्ज्योग्वाग्यवागुनौस्फिचः । ३१ तटिसीमासंबध्याः । ३२ चूल्लिवेणिखार्यश्च । ३३ ताराधाराज्योत्स्नादयश्च । ३४ शलाका स्त्रियां नित्यम् ॥

१ पुमान् । २ घञबन्तः । ३ घाजन्तश्च । ४ भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके । ५ नङन्तः । ६ याच्ञा स्त्रियाम् । ७ क्यन्तो घुः । ८ इषुधिः स्त्री च । ९ देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि । १० त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके । ११ द्यौः स्त्रियाम् । १२ इषुबाहू स्त्रियां च । १३ बाणकाण्डौ नपुंसके च । १४ नन्तः । १५ क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि । १६ अभ्रं नपुंसकम् । १७ उकारान्तः । १८ धेनुरज्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । १९ समासे रज्जुः पुंसि च । २० श्मश्रुजानुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके । २१ वसु चार्थवाचि । २२ मद्गुमधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च । २३ रुत्वन्तः । २४ दारुकसेरुजत्रुवस्तुमस्तूनि नपुंसके । २५ सक्तुर्नपुंसके च । २६ प्राग्रश्मेरकारान्तः । २७ कोपधः । २८ चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके । २९ कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डककटकदण्डकपिटकतालकाफलककल्कपुलाकानि नपुंसके च । ३० टोपधः । ३१ किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकरटलोष्टानि नपुंसके । ३२ कुटकूटकपटकपाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च । ३३ णोपधः । ३४ ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके । ३५ कार्षापणस्वर्णसवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च । ३६ थोपधः । ३७ काष्ठपृष्ठरिक्थोक्थानि नपुंसके । ३८ काष्ठा दिगर्थाः स्त्रियाम् । ३९ तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च । ४० नोपधः । ४१ जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके । ४२ मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसंमानभवनवसनविभावनविमानानि नपुंसके च ।

४३ पोपधः। ४४ पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपानि नपुंसके। ४५ शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च। ४६ भोपधः। ४७ तलभं नपुंसकम्। ४८ जृम्भं नपुंसके च। ४९ मोपधः। ५० रुक्मसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके। ५१ संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च। ५२ योपधः। ५३ किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके। ५४ गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च। ५५ रोपधः। ५६ द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रछिद्रनीरतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्रभीरगभीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदरशरीरकन्दरमन्दरपञ्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतंत्रयंत्रक्षेत्रक्षात्रमित्रकलत्रच्छत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्रांगुलित्रभलत्रास्त्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रनक्षत्राणि नपुंसके। ५७ शुक्रमदेवतायाम्। ५८ चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च। ५९ षोपधः। ६० शिरीषजोषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके। ६१ यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च। ६२ सोपधः। ६३ पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके। ६४ चमससरसनिर्यासोपवासकर्पासवासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च। ६५ कंसं च प्राणिनि। ६६ रश्मिदिवसाभिधानानि। ६७ दीधितिः स्त्रियाम्। ६८ दिनाहनी नपुंसके। ६९ मानाभिधानानि। ७० द्रोणाढकौ नपुंसके च। ७१ खारीमानिके स्त्रियाम्। ७२ दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च। ७३ नाडयपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि। ७४ मरुद्गरुदुत्तरदृत्विजः। ७५ ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकपिमुनयः। ७६ ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः। ७७ हस्तकुन्तान्तवातव्रातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः। ७८ षण्डमण्डकरण्डमरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः। ७९ वंशांशपुरोडाशाः। ८० ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः। ८१ अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः। ८२ पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुंखाः। ८३ सारथ्यतिथिकुक्षिबस्तिपाण्यञ्जलयः॥

१ नपुंसकम्। २ भावे ल्युडन्तः। ३ निष्ठा च। ४ त्वष्यञौ तद्धितौ। ५ कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः। ६ यद्यढग्यगण्वुञ्छाश्च भावकर्मणि। ७ अव्ययीभावः। ८ द्वन्द्वैकत्वम्। ९ अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च। १० अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः। ११ अनल्पे छाया। १२ राजामनुष्यपूर्वा सभा। १३ सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियां च। १४ परवत्। १५ रात्राह्नाहाः पुंसि। १६ अपथपुण्याहे नपुंसके। १७ संख्यापूर्वा रात्रिः। १८ द्विगुः स्त्रियां च। १९ इसुसन्तः। २० अर्चिः स्त्रियां च। २१ छदिः स्त्रियामेव। २२ मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि। २३ सीरार्थौदनाः पुंसि। २४ वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च। २५ अटवी स्त्रियाम्। २६ लोपधः। २७ तुलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि च। २८ शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालबिडालखिलशूलाः पुंसि च। २९ शतादिः संख्या। ३० शतायुतप्रयुताः पुंसि च। ३१ लक्षाकोटी स्त्रियाम्। ३२ सहस्रः पुंसि च। ३३ मन्द्व्यच्कोऽकर्तरि। ३४ ब्रह्मन्पुंसि च। ३५ नामरोमणी नपुंसके। ३६ असन्तो द्व्यच्कः। ३७ अप्सराः स्त्रियाम्।

३८ त्रान्तः। ३९ यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव। ४० भृत्रामित्रच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेत्राः पुंसि। ४१ पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च। ४२ बलकुसुमयुद्धपत्तनरणाभिधानानि। ४३ पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च। ४४ आहवसंग्रामौ पुंसि। ४५ आजिः स्त्रियामेव। ४६ फलजातिः। ४७ वृक्षजातिः स्त्रियामेव। ४८ वियज्जगत्सकृत्पृषत्पृषच्छकृद्यकृदुदश्वितः। ४९ नवनीतावतानृतामृतनिमित्तवित्तपित्तव्रतरजतवृत्तपलितानि। ५० श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यस्थ्यास्पदाकाशकण्वबीजानि। ५१ दैवं पुंसि च। ५२ धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यविष्ण्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि। ५३ द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छविम्बकुटुम्बकवचवरवृन्दारकाणि। ५४ अक्षमिन्द्रिये॥

१ स्त्रीपुंसयोः। २ गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः। ३ मन्युसीधुकर्कन्धुसिंधुकण्डुरेणवः। ४ गुणवचनमुकारान्तं नपुंसके च। ५ अपत्यार्थतद्धिते॥

१ पुंनपुंसकयोः। २ घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तबुस्तलोहिताः। ३ शृङ्गार्धनिदाघोद्यमशल्यदृढाः। ४ व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थवर्पार्भार्धर्चपुच्छाः। ५ कबन्धौषधायुधान्ताः। ६ दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्श्वाकाशाङ्कुराकाशकुशकुलिशाः। ७ गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च॥

१ अवशिष्टलिङ्गम्। २ अव्ययं कतियुष्मदस्मदः। ३ ष्णान्ता संख्या। ४ गुणवचनं च। ५ कृत्याश्च। ६ करणाधिकरणयोर्ल्युट्। ७ सर्वादीनि सर्वनामानि॥

इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतं लिङ्गानुशासनं समाप्तम्॥

अथ कौमुद्यन्तर्गतवार्त्तिकपाठः ।

पञ्चसन्धिप्रकरणम् ।

१–ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् । २–समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः । ३–उगिद्वर्णग्रहणं वर्जम् । ४–यणः प्रतिषेधो वाच्यः । ५–यणो मयो द्वे वाच्ये । ६–तत्परे च । ७–वाहृतजग्धयोः । ८–गोर्यूतौ छन्दस्युपसङ्ख्यानम् । ९–अध्वपरिमाणे च । १०–अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम् । ११–स्वादीरेरिणोः । १२–प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु । १३–ऋते च तृतीयासमासे । १४–प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे । १५–एवे चानियोगे । १६–शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् । १७–ओत्वोष्ठयोः समासे वा । १८–एकाचो न । १९–डाचि बहुलं द्वे भवतः । २०–ऋति सवर्णे ऋ वा । २१–ऌति सवर्णे ऌ वा । २२ न समासे । २३–सिति च । २४–स्त्रियां न । २५–भोराजन्यविशां वेति वाच्यम् । २६–अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् । २७–प्रत्यये भाषायां नित्यम् । २८–छत्वममीति वाच्यम् । २९–यवलपरे यवला वेति वाच्यम् । ३०–चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् । ३१–संपुंकानां सो वक्तव्यः । ३२–समो वा लोपमेके । ३३–शरः खयः । ३४–खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः । ३५–पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम् । ३६–अनव्ययस्येति वाच्यम् । ३७–काम्ये रोरेवेति वाच्यम् । ३८–मुहुसः प्रतिषेधः । ३९–कस्कादिषु च । ४०–रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम् । ४१–अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः ॥

षड्लिंगप्रकरणम् ।

४२–उभयोऽन्यत्र। ४३–अपुरीति वक्तव्यम्। ४४–विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्।४५–पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्।४६–तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु।४७–लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः।४८–प्रथमलिङ्गग्रहणं च। ४९-क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्।५०–नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन। ५१–दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः । ५२–ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम् ।५३–ओतो णिदिति वाच्यम्।५४–मांसपृतनासानूनां मांसपृत्स्नवो वाच्याः।५५–औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः । ५६ वृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन । ५७–ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ५८–संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः । ५९–समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः वक्तव्याः । ६०–एते वान्नावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः । ६१–वर्त्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च । ६२–अस्य संबुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः । ६३–औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च । ६४–उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः । ६५–अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः । ६६–बहूर्जि नुमप्रतिषेधः । ६७–अन्त्यात्पूर्वो वा नुम् ॥

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्।

६८–संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्। ६९–सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्। ७०–शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः। ७१–मूलान्नञः। ७२–वनो न हश इति वाच्यम्। ७३–बहुव्रीहौ वा। ७४ मामकनरकयोरुपसंख्यानम्। ७५ त्यक्त्यपोश्च। ७६–त्यकनश्च निषेधः। ७७–आशिषि वुनश्च न। ७८–उत्तरपदलोपे न। ७९–क्षिपकादीनां च। ८०–तारका ज्योतिषि। ८१–वर्णका तान्तवे। ८२–वर्त्तका शकुनौ प्राचाम्। ८३–अष्टका पितृदेवत्ये। ८४–सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्। ८५–धात्वन्तयकोस्तु नित्यम्। ८६–नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्। ८७–आसुरेरुपसंख्यानम्। ८८–वयस्यचरम इति वाच्यम्। ८९–त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्। ९०–पिशङ्गादुपसंख्यानम्। ९१–असितपलितयोर्न। ९२–छन्दसि क्नमेके। ९३–मत्स्यस्य ङ्याम्। ९४–सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च। ९५–तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्। ९६–नील्या अन् वक्तव्यः। ९७–नीलादोषधौ। ९८–प्राणिनि च। ९९–संज्ञायां वा। १००–खरुसंयोगोपधान्न। १०१–पालकान्तान्न। १०२–सूर्याद्देवतायां चाब्वाच्यः। १०३–हिमारण्ययोर्महत्त्वे। १०४–यवाद्दोषे। १०५–यवनाल्लिप्याम्। १०६–मातुलोपाध्याययोरानुग्वा। १०७–या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः। १०८–आचार्यादणत्वञ्च। १०९–अर्यक्षत्रियाभ्यां वा। ११०–जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्। १११–जातान्तान्न। ११२–पाणिगृहीती भार्यायाम्। ११३–अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्। ११४–पुच्छाच्च। ११५–कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम्। ११६–उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च। ११७–योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः। ११८–अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम्। ११९–श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च। १२०–सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्। १२१–षाद्यञश्चाब्वाच्यः।

कारकप्रकरणम्।

१२२–अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्। १२३–नीवह्योर्न। १२४–नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः। १२५–आदिखाद्योर्न। १२६–भक्षेरहिंसार्थस्य न। १२७–जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम्। १२८–दृशेश्च। १२९–शब्दायतेर्न। १३०–अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्। १३१ अभुक्त्यर्थस्य न। १३२–उभसर्वतसोः कार्य्या धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते। १३३–अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेपि। १३४–प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्। १३५–अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया। १३६–क्रियया यमभिप्रैति सोपि सम्प्रदानम्। १३७–कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा। १३८–तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या। १३९–क्लृपि सम्पद्यमाने च। १४०–उत्पातेन ज्ञापिते च। १४१–हितयोगे च। १४२–नौकाकान्नशुकशृगालवर्ज्येष्विति वाच्यम्। १४३–जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुप-

संख्यानम् । १४४–ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च । १४५ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पंचमी । १४६–तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ । १४७–कालात्सप्तमी च वक्तव्या । १४८–निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम् । १४९–अज्वारिसन्ताप्योरिति वाच्यम् । १५०–गुणकर्मणि वेष्यते । १५१–शेषे विभाषा । १५२–कमेरनिषेधः । १५३–द्विषः शतुर्वा । १५४–क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् । १५५–साध्वसाधुप्रयोगे च । १५६–निमित्तात्कर्मयोगे । १५७–अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च । १५८–अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ।

समासप्रकरणम् ।

१५९–इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च । १६०–समाहारे चायमिष्यते । १६१ गम्यादीनामुपसङ्ख्यानम् । १६२–अवरस्योपसंख्यानम् । १६३–अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् । १६४–भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् । १६५–गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् । १६६–कृद्योगा षष्ठी समस्यत इति वाच्यम् । १६७–प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम् । १६८–एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् । १६९–उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम् । १७०–सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । १७१–द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् । १७२–अपरस्यार्धे पश्चभावो वाच्यः । १७३ श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्त्तव्यम् । १७४–शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् । १७५–ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम् । १७६–नञो नलोपस्तिङि क्षेपे । १७७–कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् । १७८–च्व्यर्थ इति वाच्यम् । १७९–प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया । १८०–अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया । १८१–अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया । १८२–पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या । १८३– निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । १८४–कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः । १८५–महदात्त्वे वासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च । १८६–अष्टनः कपाले हविषि । १८७–गवि च युक्ते । १८८–प्राक् शतादिति वक्तव्यम् । १८९–षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धासु वेति वाच्यम् । १९०–द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः । १९१–संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् । १९२–सविशेषणस्य प्रतिषेधः । १९३–अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः । १९४–आबन्तो वा । १९५–अनो नलोपश्च वा द्विगुः स्त्रियाम् । १९६–पात्राद्यन्तस्य न । १९७–पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा । १९८–पथः संख्याव्ययादेः । १९९–सामान्ये नपुंसकम् । २००–प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः । २०१ नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः । २०२–शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः । २०३–त्वतलोर्गुणवचनस्य । २०४ भस्याढे तद्धिते । २०५–ठक्छसोश्च । २०६–कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु । २०७–कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् । २०८–अमानिनीति वक्तव्यम् ।

२०९–अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् । २१०–संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः । २११–नेतुर्नक्षत्रेऽव्वक्तव्यः । २१२–खुरखराभ्यां वा नस् । २१३–वेर्ग्रो वक्तव्यः । २१४ ख्यश्च । २१५–गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम् । २१६–ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम् । २१७–सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् । २१८–मिथोऽनयोः समासे संख्यापूर्वम् । २१९–संख्याया अल्पीयस्याः । २२०–द्वन्द्वेऽपि । २२१–वा प्रियस्य । २२२–गड्वादेः परा सप्तमी । २२३–जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या । २२४–प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ । २२५–अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे । २२६–घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन । २२७–ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण । २२८–लघ्वक्षरं पूर्वम् । २२९–अभ्यर्हितञ्च । २३०–वर्णानामानुपूर्व्येण । २३१–भ्रातुर्ज्यायसः । २३२–स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम् । २३३–फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम् । २३४–वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः । २३५–विष्णौ न । २३६–विरूपाणामपि समानार्थानाम् । २३७–त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते । २३८–त्यदादितः शेषे पुन्नपुंसकतो लिङ्गवचनानि । २३९–अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषाणामिति वक्तव्यम् । २४०–अनेकशफेष्विति वाच्यम् । २४१–अनूचबह्वृचावध्येतर्य्येव । २४२–अवर्णान्ताद्वा । २४३–कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते । २४४–संख्याया नदीगोदावरीभ्याञ्च । २४५ त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते । २४६–पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् । २४७–स्वतिभ्यामेव । २४८–ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् । २४९–अञ्जस उपसंख्यानम् । २५०–पुंसानुजोजनुषान्ध इति च । २५१–पूरण इति वक्तव्यम् । २५२–ह्रद्युभ्यां च २५३–अन्ताच्च । २५४–अपो योनियन्मतुषु । २५५–वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु । २५६–आमुष्यायणाऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकुलिकेति च । २५७–देवानांप्रिय इति च मूर्खे । २५८–शेपपुच्छलांगूलेषु शुनः । २५९–दिवश्च दासे । २६०–विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम् । २६१–कन्नद्या न । २६२–इके चरतावुपसंख्यानम् । २६३–निष्के चेति वाच्यम् । २६४–उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् । २६५–इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यम् । २६६–अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम् । २६७–मातज्मातृकमातृषु वा । २६८–अस्तोश्चेति वक्तव्यम् । २६९–धेनोर्भव्यायाम् । २७०–लोकस्य पृणे । २७१–इत्येऽनभ्यासस्य । २७२–भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे । २७३–गिलेऽगिलस्य । २७४–गिलगिले च । २७५–उष्णभद्रयोः करणे । २७६–दक्षे चेति वक्तव्यम् । २७७–त्रौ च । २७८–दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा । २७९–दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च । २८०–अपील्वादीनामिति वाच्यम् । २८१–शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः २८२–द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेव । २८३–इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । २८४–गिरिनद्यादीनां वा । २८५–युवादेर्न । २८६–अतद्धित इति वाच्यम् ॥

तद्धितप्रकरणम् ।

२८७–पृथिव्या ञाञौ । २८८–देवाद्यञञौ । २८९–बहिषष्टिलोपो यञ् च । २९०–ईकक् च । २९१--स्थाम्नोऽकारः । २९२--भवार्थे तु लुग्वाच्यः । २९३--लोम्नोऽपत्येषु बहुषु । २९४--गोरजादिप्रसङ्गे यत् । २९५--अग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः । २९६--वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम् । २९७--यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम् । २९८--व्यासवरुड-निषादचण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम् । २९९--चटकस्येति वाच्यम् । ३००--स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः । ३०१--राज्ञो जातावेवेति वाच्यम् । ३०२--वा हितनाम्न इति वाच्यम् । ३०३–तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम् । ३०४--परमप्रकृतेरेवायमिष्यते । ३०५--छागवृषयोरपि । ३०६–त्यदादीनां फिञ् वा वाच्यः । ३०७--पूरोरण् वक्तव्यः । ३०८--पाण्डोर्ड्यण् । ३०९–कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम् । ३१०--शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् । ३११--नील्या अन् । ३१२--पीतात्कन् । ३१३--हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् । ३१४--अस्मिन्नर्थेऽण् डिद्वा वक्तव्यः । ३१५--दोष उपसंख्यानम् । ३१६--शतरुद्राद्घश्च । ३१७--तदस्मिन्वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् । ३१८--पूर्णमासादण् वक्तव्यः । ३१९--पितुर्भ्रातरि व्यत् । ३२०--मातुर्डुलच् । ३२१--मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् । ३२२--मातरि षिच्च । ३२३--अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः । ३२४--तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ । ३२५--पिञ्जश्छन्दसि डिच्च । ३२६--प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः । ३२७--वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् । ३२८--गणिकाया यञिति वक्तव्यम् । ३२९--पृष्ठादुपसंख्यानम् । ३३०--गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् । ३३१--अह्नः खः क्रतौ । ३३२--पर्श्वा णस् वक्तव्यः । ३३३–खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः । ३३४--स्वार्थ उपसंख्यानम् । ३३५--मुख्यार्थात्तूक्थशब्दाट्ठगणौ नेष्येते । ३३६–सूत्रान्तात्त्वकल्पादेरेवेष्यते । ३३७–विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् । ३३८–अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम् । ३३९–आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च । ३४०–सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः । ३४१–इकन् पदोत्तरपदात् । ३४२–शतषष्टेः षिकन् पथः । ३४३–हरीतक्यादिषु व्यक्तिः । ३४४–खलतिकादिषु वचनम् । ३४५–मनुष्यलुपि प्रतिषेधः । ३४६–महिषाच्चेति वक्तव्यम् । ३४७-अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् । ३४८–अमेहक्वतसित्रेभ्य एव । ३४९–अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । ३५०–त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम् । ३५१–निसो गते । ३५२–अरण्याण्णः । ३५३–दूरादेत्यः । ३५४–उत्तरादाहञ् । ३५५–वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । ३५६–आपदादिपूर्वात्कालान्तात् । ३५७–पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम् । ३५८–वा गोमयेषु । ३५९–चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः । ३६०–अग्रादिपश्चाड्डिमच् । ३६१–अन्ताच्च । ३६२–सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य । ३६३–ऋतो वृद्धिमद्विधाववयवानाम् । ३६४–चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् । ३६५–फाल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ । ३६६–श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण् वक्तव्यः । ३६७–जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण्

वा डिद्वक्तव्यः । ३६८—परिमुखादिभ्य एवेष्यते । ३६९—अध्यात्मादेष्ठञिष्यते । ३७०स-ब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम् । ३७१—वहेस्तुरणिट् च । ३७२—अग्नीधः शरणे रण् भं च । ३७३—समिधामाधाने षेण्यण् । ३७४—पत्राद्वाह्ये । ३७५—वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । ३७६—चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम् । ३७७—घोषग्रहणमपि कर्त्तव्यम् । ३७८—कौपिञ्जलहास्तिपदादण् वाच्यः । ३७९—आथर्वणिकस्येकलोपश्च । ३८०—अस्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः । ३८१—एकाचो नित्यम् । ३८२—तालाद्धनुषि । ३८३—फलपाकशुषामुपसंख्यानम् । ३८४—पुष्पमूलेषु बहुलम् । ३८५—तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् । ३८६—आहौ प्रभूतादिभ्यः । ३८७—पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः । ३८८—गच्छतौ परदारादिभ्यः । ३८९—इकारादाविति वाच्यम् । ३९०—भावप्रत्ययान्तादिमब् वक्तव्यः । ३९१—वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः । ३९२-अधर्म्माच्चेति वक्तव्यम् । ३९३—नराच्चेति वक्तव्यम् । ३९४—विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः । ३९५—विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वाच्यः । ३९६—नस् नासिकायाः । ३९७—वा केशेषु । ३९८—अचि शीर्षे इति वाच्यम् । ३९९—पञ्चजनादुपसङ्ख्यानम् । ४००—सर्वजनाट्ठञ् खश्च । ४०१—महाजनाट्ठञ् । ४०२—आचार्य्यादणत्वं च । ४०३—सर्वाण्णो वेति वक्तव्यम् । ४०४—पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु । ४०५—अर्धाच्चेति वक्तव्यम् । ४०६—कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा । ४०७—बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । ४०८—केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । ४०९—द्वित्रिपूर्वादण् च । ४१०—वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् । ४११—सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् । ४१२—ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् । ४१३—चतुर्थ्यर्थ उपसंख्यानम् । ४१४—तत्पचतीति द्रोणादण् च । ४१५—स्तोमे डविधिः । ४१६—यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् । ४१७—क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् । ४१८—ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम् । ४१९—आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानम् । ४२०—महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् । ४२१—चतुर्मासाण्णो यज्ञे तत्र भव इत्यर्थे । ४२२ संज्ञायामण् । ४२३—अर्थाभ्यान्तु यथासंख्यं नेष्यते । ४२४—चूडादिभ्य उपसंख्यानम् । ४२५—आकालाट्ठंश्च । ४२६—अर्हतो नुम् च । ४२७—चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम् । ४२८—श्रोत्रियस्य यलोपश्च । ४२९—सहायाद्वा । ४३०—खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः । ४३१—अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् । ४३२—गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः । ४३३—संघाते कटच् । ४३४—विस्तारे पठच् । ४३५—द्वित्वे गोयुगच् । ४३६—षट्त्वे षड्गवच् । ४३७—स्नेहे तैलच् । ४३८—भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ । ४३९ कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ । ४४०—क्लिन्नस्य चिल् पिल् लश्चास्य चक्षुषी । ४४१—चुल् च । ४४२—प्रमाणे लः । ४४३—द्विगोर्नित्यम् । ४४४—प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः । ४४५—वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् । ४४६—चतुरश्छय-

तावाद्यक्षरलोपश्च । ४४७–तावतिथेन गृह्णातीति कन् वक्तव्यो नित्यं च लुक् । ४४८–वटकेभ्य इनिर्वाच्यः । ४४९–भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः।४५०-विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः । ४५१-वृत्तेश्च।४५२--ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् । ४५३--रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् । ४५४--नगपांसुपाण्डुभ्यश्च । ४५५–कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च । ४५६--अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ४५७--अर्णसो लोपश्च ४५८ अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ४५९--अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ४६०--आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च । ४६१--शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् । ४६२--फलबर्हाभ्यामिनच् । ४६३--हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् । ४६४--शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने । ४६५--हिमाच्चेलुः । ४६६--बलादूलः । ४६७–वातात्समूहे च । ४६८ तप्पर्वमरुद्भ्याम् । ४६९--कुत्सित इति वक्तव्यम् । ४७०–प्राण्यङ्गान्न । ४७१--पिशाचाच्च । ४७२--बाहूरुपूर्वपदाद्बलात् । ४७३--सर्वादेश्च । ४७४--अर्थाच्चासन्निहिते । ४७५–तदन्ताच्च । ४७६--सर्वोभयार्थाभ्यामेव ।४७७--समानस्य सभावो द्यश्चाहनि । ४७८–पूर्वपूर्वतरयोः पर उदारी च संवत्सरे । ४७९–इदम इश् समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे । ४८०–परस्मादेद्यव्यहनि । ४८१–इदमोऽश् द्यश्च । ४८२–पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽहन्येद्युस् । ४८३–द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः । ४८४–एतदोपि वाच्यः । ४८५–अमुगन्तात्स्वार्थे डदर्शनम् । ४८६–तीयादीकक् स्वार्थे वा वाच्यः । ४८७–न विद्यायाः । ४८८–ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् । ४८९–अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः । ४९०–शीले को मलोपश्च । ४९१ चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः। ४९२–अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः । ४९३–लोपः पूर्वपदस्य च। ४९४–विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः । ४९५–उवर्णाल्ल इलस्य च । ४९६ ऋवर्णादपि । ४९७–द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः ४९८–एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः । ४९९–षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम् । ५००–किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि । ५०१–पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् । ५०२–चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम् । ५०३–नवस्य नू आदेशःनूनतनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । ५०४–नश्च पुराणे प्रात् । ५०५–भागरूपनामभ्यो धेयः । ५०६–आग्नीध्रसाधारणादञ् । ५०७–लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा । ५०८–बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् । ५०९–आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्। ५१०–अभूततद्भाव इति वक्तव्यम् । ५११–अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम् । ५१२–डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम् । ५१३–नित्यमाम्रेडितं डाचीति वक्तव्यम् । ५१४–भद्राच्चेति वक्तव्यम् । ५१५–आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये । ५१६–सम्भ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः । ५१७–क्रियासमभिहारे च । ५१८–कर्मव्यतीहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम् । ५१९–असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः । ५२०–स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः ।

तिङन्तप्रकरणम् ।

५२१–वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ । ५२२–दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो

वक्तव्यः । ९२३–अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम् । ९२४–आशिषि नाथ इति वाच्यम् । ९२५–सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः । ९२६–इर इत्संज्ञा वाच्या । ९२७–ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन । ९२८–स्रुभ्धातुष्टिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । ९२९–कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । ९३०–ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन । ९३१–कमेऽश्च्लेश्चङ् वाच्यः । ९३२–आङि चम इति वक्तव्यम् । ९३३–इत्त्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन । ९३४–गुपेर्निन्दायाम् । ९३५–तिजेः क्षमायाम् । ९३६–कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहेऽपनयने नाशने संशये च । ९३७–मानेर्जिज्ञासायाम् । ९३८–बधेश्चित्तविकारे । ९३९–दानेरार्जवे । ९४०–शानेर्निशाने । ९४१–स्वञ्जेरुपसंख्यानम् । ९४२–स्पृशमृशकृषतृपदपां च्लेः सिज्वा वाच्यः । ९४३–श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षण-प्रतिषेधः । ९४४–वर्जने कृशाम् नेष्टः । ९४५–ऊर्णोतेराम्नेति वाच्यम् । ९४६–इण्वदिक इति वक्तव्यम् । ९४७–दरिद्रातेरार्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः । ९४८–लुङि वा । ९४९–सनि ण्वुलि ल्युटि च न ९५०–दम्भेश्च एत्त्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ । ९५१–क्ङिति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन । ९५२–शे तृम्फादीनां नुम् वाच्यः । ९५३–अडभ्यासविकारेऽपि सुट्कात्पूर्व इति वक्तव्यम् । ९५४–मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः । ९५५–इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेध इति । ९५६–धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः । ९५७–काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् । ९५८–पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः । ९५९–प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्वमशिति वाच्यम् । ९६०–रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः।९६१–ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम्।९६२–तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड्वाच्यः । ९६३–आशङ्कायां सन् वक्तव्यः । ९६४–राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः । ९६५–सूचिसूत्रिमूत्र्यटयर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः । ९६६–स च पदान्तवद्वाच्यः । ९६७–हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः । ९६८–रीगृत्वत इति वक्तव्यम्। ९६९–मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यज् न । ९७०–अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् । ९७१–क्षीरलवणयोर्लालसायाम् । ९७२–सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ । ९७३–अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् । ९७४–ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया । ९७५–आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः । ९७६–सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः । ९७७–उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः । ९७८ लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणि । ९७९ सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वाच्यम् । ९८०–हनुचलन इति वक्तव्यम् । ९८१–तपसः परस्मैपदञ्च । ९८२–फेनाच्चेति वाच्यम् । ९८३–सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च । ९८४–पुच्छादुदसने व्यसने पर्य्यसने च । ९८५–भाण्डात्समाचयने । ९८६–चीवरादर्जने परिधाने च । ९८७–व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः । ९८८–वस्त्रात्समाच्छादने । ९८९–हल्यादिभ्यो ग्रहणे । ९९० अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः । ९९१–कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम् । ९९२–यथेष्टं नामधातुषु । ९९३–प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम । ९९४–हरतेरप्रतिषेधः । ९९५–परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् । ९९६–पराङ्गकर्मकान्न निषेधः । ९९७–समोऽकूजने ।

५९८—आगमेः क्षमायाम् । ५९९—शिक्षेर्जिज्ञासायाम् । ६००—हरतेर्गतताच्छील्ये । ६०१—किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम् । ६०२—सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः । ६०३—आङि नुप्रच्छयोः । ६०४—शप उपालम्भे । ६०५—आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् । ६०६—ईहायामेव । ६०७—उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम । ६०८—वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् । ६०९—स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । ६१०—विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् । ६११—अर्त्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । ६१२—उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम् । ६१३—ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम् । ६१४—स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम् । ६१५—अदेः प्रतिषेधः । ६१६—धेट उपसंख्यानम् । ६१७—अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् । ६१८ सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । ६१९—दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम् । ६२०—सृजियुज्योः श्यंस्तु । ६२१—सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्त्तर्य्येवेति वाच्यम् । ६२२—भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् । ६२३—यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम् । ६२४—णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् । ६२५—अत्यन्तापह्नवे लिड्वक्तव्यः । ६२६—यदायद्योरुपसंख्यानम् । ६२७—कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् । ६२८—क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये ।

कृदन्तप्रकरणम् ।

६२९—वसेस्तव्यत् कर्त्तरि णिच्च । ६३०—केलिमर उपसंख्यानम् । ६३१—निर्विण्णस्योपसंख्यानम् । ६३२—ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम् । ६३३—तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः । ६३४—हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः । ६३५—चरेराङि चागुरौ । ६३६—आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम् । ६३७—समश्च बहुलम् । ६३८—छन्दसीति वक्तव्यम् । ६३९—पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः । ६४०—समवपूर्वाच्च । ६४१—त्यजेश्च । ६४२—ण्यत्प्रकरणे लपिदम्भिभ्यां चेति वक्तव्यम् । ६४३—क्रमेः कर्त्तर्य्यात्मनेपदविषयात्कृत इण्निषेधो वाच्यः । ६४४—चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्येति वक्तव्यम् । ६४५—हन्तेर्घत्वञ्च । ६४६—पाटेर्णिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य । ६४७—नौ लिम्पेर्वाच्यः । ६४८—गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् । ६४९—तनोतेरुपसंख्यानम् । ६५०—नृतिखनिरञ्जिभ्य एव । ६५१—अस्य केऽने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः । ६५२—शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः । ६५३—ईक्षिक्षमिभ्यां च । ६५४—कविधौ सर्वत्र सम्प्रसारणिभ्यो डः । ६५५—आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् । ६५६—कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् । ६५७—शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम् । ६५८—सूत्रे च धार्य्यर्थे । ६५९—हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् । ६६०—पार्श्वादिषूपसंख्यानम् । ६६१—उत्तानादिषु कर्त्तृषु । ६६२—गिरौ डश्छन्दसि । ६६३—किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम । ६६४—व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् । ६६५—वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेटतुदजहातिभ्यः खश् उपसंख्यानम् । ६६६—स्तने धेटो नासिकायां ध्मश्चेति वाच्यम् ।

६६७–घटीखारीखरीषूपसंख्यानम्। ६६८–गमेः सुपि वाच्यः। ६६९–विहायसो विह इति वाच्यम्। ६७०–खच्च डिद्वा वाच्यः। ६७१–सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्। ६७२–उरसो लोपश्च। ६७३–सुदुरोरधिकरणे। ६७४–अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम् ६७५–डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः। ६७६–दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्। ६७७–चारौ वा ६७८–कर्म्मणि समि च ६७९–राजघ उपसंख्यानम्। ६८०–समानान्ययोश्चेति वाच्यम्। ६८१–क्सोपि वाच्यः। ६८२–अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः। ६८३–आशासः क्वावुपधाया इत्त्वं वाच्यम्। ६८४–गमादीनामिति वक्तव्यम्। ६८५–ऊङ्च गमादीनामिति वक्तव्यम्। ६८६–साधुकारिण्युपसंख्यानम्। ६८७–ब्रह्मणि वदः। ६८८–कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यम् ६८९–ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः। ६९०–दुग्वोर्दीर्घश्च। ६९१–पूञो विनाशे। ६९२–सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य। ६९३–निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेडिधिषु सिद्धो वाच्यः। ६९४–उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्। ६९५–आदिकर्मणि निष्ठा वाच्या। ६९६ क्षीरहविषोः पाके। ६९७–विस्मितप्रतिघातयोश्च। ६९८–दशेश्च। ६९९–माङ्याक्रोश इति वाच्यम्। ७०० दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम्। ७०१–शीङो वाच्यः। ७०२–भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यः। ७०३–सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम्। ७०४–कृकन्नपि वाच्यः। ७०५–क्विब् वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च ७०६–द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च। ७०७ जुहोतेर्दीर्घश्च। ७०८–ध्यायतेः सम्प्रसारणं च। ७०९–मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्। ७१०–व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम्। ७११–दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च। ७१२–अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्। ७१३–शॄ वायुवर्णनिवृतेषु। ७१४–भयादीनामुपसंख्यानम्। ७१५–वशिरण्योरुपसंख्यानम्। ७१६–घञर्थे कविधानम्। ७१७–द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम्। ७१८–श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे। ७१९–ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः। ७२०–ति च। ७२१–चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः। ७२२–सम्पदादिभ्यः क्विप्। ७२३–क्तिन्नपीष्यते। ७२४–अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम्। ७२५–परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम्। ७२६–जागर्त्तेरकारो वा। ७२७–निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम् ७२८–तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वाच्यम्। ७२९–घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्। ७३०–इषेरनिच्छार्थस्य। ७३१–परेर्वा। ७३२–धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः। ७३३–इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे। ७३४–वर्णात्कारः। ७३५–रादिफः। ७३६–मत्वर्थाच्छः। ७३७–इणजादिभ्यः। ७३८–इञ् वपादिभ्यः। ७३९–इक् कृष्यादिभ्यः। ७४०–अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्। ७४१–खनेर्डडरेकेकवका वाच्याः। ७४२–निमिमीलियां खलचोरात्त्वन्नेति वाच्यम्। ७४३–कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वाच्यम्। ७४४–भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः। ७४५–स्वरत्यादेः श्न्युकः कितीति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन। ७४६–ज्वलदाविति वाच्यम्।

वैदिकप्रकरणम् ।

७४७-नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् । ७४८-वृषण्वस्वश्वयोः । ७४९-उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम् । ७५०-षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम् । ७५१-हिरण्य इति वक्तव्यम् । ७५२-श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम् । ७५३-छन्दसि परेच्छायां क्यच उपसंख्यानम् । ७५४-एरजधिकारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौ । ७५५-सिब्बहुलं णिद्वक्तव्यः । ७५६-दृशेरग्वक्तव्यः । ७५७-मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च । ७५८-गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् । ७५९आविष्टयस्योपसंख्यानं छन्दसि । ७६०-अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् । ७६१-समूशतोर्डिनिश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः । ७६२-विंशतेश्चेति वाच्यम् । ७६३-युष्मदस्मदोः सादृश्ये मतुब्वाच्यः । ७६४-छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् । ७६५-छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ । ७६६-छन्दसि वेति वक्तव्यम् । ७६७-ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च च्छन्दसि । ७६८-रयेर्मतौ बहुलम् । एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् । ७६९-हृदय्या उपसंख्यानम् । ७७०-ईषाअक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः । ७७१-छन्दसि स्त्रियां बहुलम् । ७७२-तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् । ७७३-इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् । ७७४-आङयाजयारामुपसंख्यानम् । ७७५-पावकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्थात्कादित्त्वं नेति वाच्यम् । ७७६-जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ्णौ चङ्युपधायाः । ७७७-नाभ्यस्तस्याचीति निषेधे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् । ७७८-अपुत्रादीनामिति वाच्यम् ७७९-मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् । ७८०-स्ववः स्वतवसोरुषसश्चेष्यते । ७८१-भूरिदाव्नस्तुड्वाच्यः । ७८२-ईद्रथिनः । ७८३-प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्य्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव । ७८४-आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः । ७८५-वन उपसंख्यानम् । ७८६-सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्य इति वाच्यम् । ७८७-अतद्धित इति वाच्यम् । ७८८-षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् । ७८९-पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम् । ७९०-अव्ययानान्न । ७९१--अव्ययीभावस्य त्विष्यते । ७९२-असावित्यन्तः । ७९३-अमुष्येत्यन्तः । ७९४-स्यान्तस्योपोत्तमं च । ७९५-वा नामधेयस्य । ७९६-संज्ञायान्तु निष्ठा च ह्यजनादिति नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन । ७९७-चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् । ७९८-ऊठ्युपधाग्रहणंकर्त्तव्यम् । ७९९-रेशब्दाच्च । ८००-विन्दीन्धिखिदिभ्योनेति वक्तव्यम् । ८०१-अव्यये नञ्कुनिपातानाम् । ८०२-वृजेरिति वाच्यम् । ८०३-संज्ञायामिति वक्तव्यम् । ८०४-अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् । ८०५-आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । ८०६-चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन । ८०७-ऋषिप्रतिषेधोऽत्र मित्रे । ८०८-अतेर्धातुलोप इति वाच्यम् । ८०९-पराद्विश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलन्ततः । ८१०-मलोपश्च वक्तव्यः । ८११--गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते । ८१२--क्रिया कुत्सन इति वाच्यम् । ८१३-पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम् । ८१४-वाबह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम् ।

॥ इति कौमुद्यन्तर्गतवार्त्तिकपाठः । ॥

॥ श्रीः ॥

अथ परिभाषापाठः ।

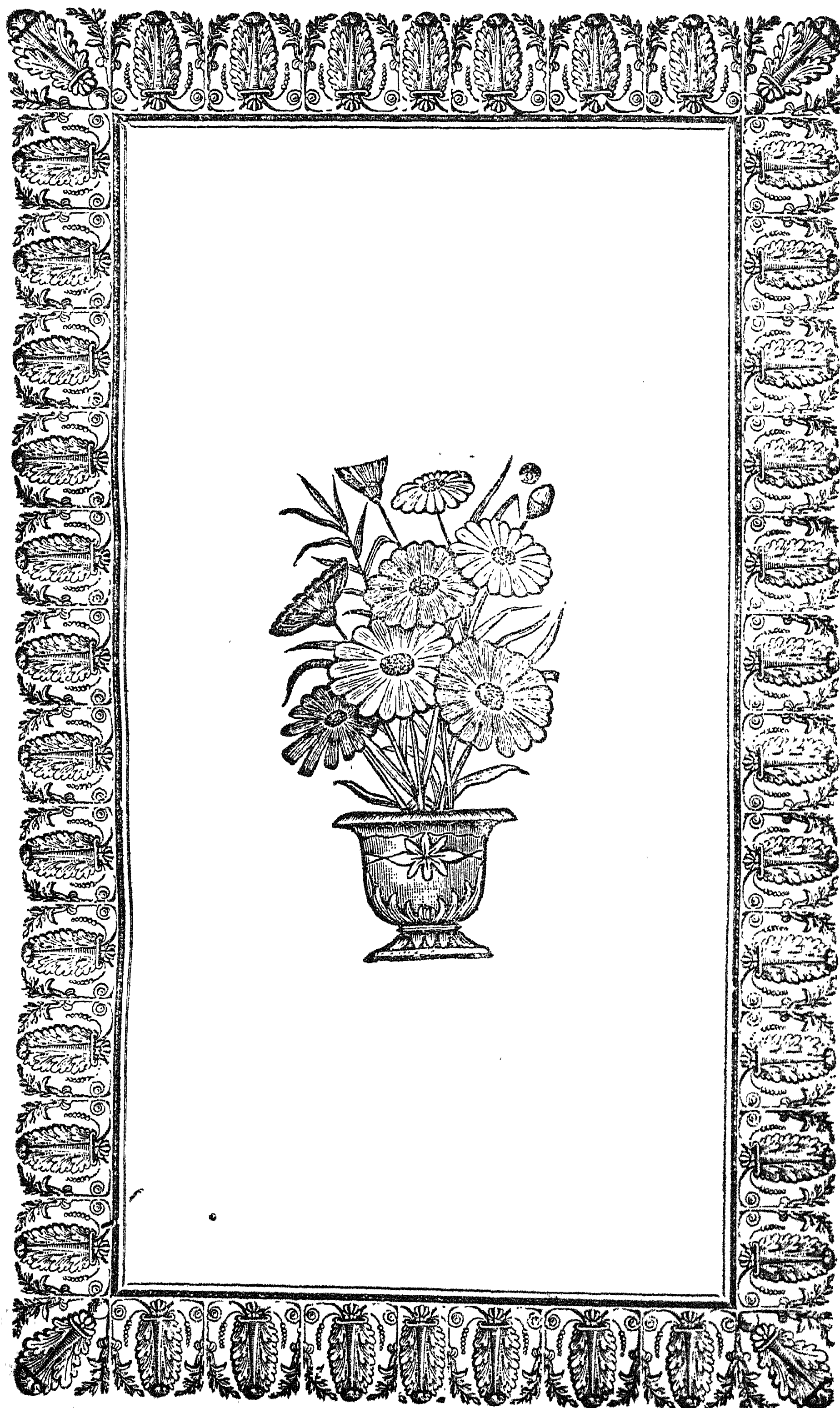
१ व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम् ॥ २ यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् ॥ ३ कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥ ४ अनेकान्ता अनुबन्धाः ॥ ५ एकान्ता अनुबन्धाः ॥ ६ नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् ॥ ७ नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् ॥ ८ नानुबन्धकृतमसारूप्यम् ॥ ९ उभयगतिरिह भवति ॥ १० कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते ११ यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ १२ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ॥ १३ यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः ॥ १४ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य (ग्रहणम्) ॥ १५ गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः ॥ १६ अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥ १७ एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिस्सह वा निवृत्तिः ॥ १८ एकयोगनिर्दिष्टानां क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते ॥ १९ भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न ॥ २० भाव्यमानोऽप्युकारस्सवर्णान् गृह्णाति ॥ २१ वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥ २२ उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥ २३ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् ॥ २४ प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः ॥ २५ उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम् ॥ २६ स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न ॥ २७ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति ॥ २८ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ २९ पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च ॥ ३० व्यपदेशिवदेकस्मिन् ॥ ३१ ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ॥ ३२ व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ॥ ३३ यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ ३४ सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति ॥ ३५ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ॥ ३६ प्रकृतिवदनुकरणं भवति ॥ ३७ एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ ३८ पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ ३९ पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ४० सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव ॥ ४१ विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् ॥ ४२ परान्नित्यं बलवत् ॥ ४३ कृताऽकृतप्रसंगि नित्यम् ॥ ४४ शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ ४५ शब्दान्तरात्प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चानित्यत्वम् ॥ ४६ लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्यः ॥ ४७ क्वचित्कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता ॥ ४८ यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् ॥ ४९ यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्यनित्यम् ॥ ५० स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यः ॥

५१ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरंगे ॥ ५२नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः॥५३ अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग् बाधते ॥ ५४पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो न ॥ ५५अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधते ॥ ५६ वार्णादाङ्गं बलीयो भवति ॥५७ अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः॥५८अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान् ॥ ५९ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति ॥ ॥ ६० क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते ॥ ६१ पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ ६२ मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् ॥ ६३ अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ॥ ६४ पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ॥ ६५ प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते॥ ६६उपजसनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधत इति ॥ ६७ अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते ॥ ६८ अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति ॥ ६९ ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ७० क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ७१ लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ७२ उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ॥ ७३ प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ॥ ७४ विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ॥ ७५ सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् ॥ ७६ नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः ॥ ७७ गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः ॥ ७८ सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः ॥ ७९ बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि ॥ ८० चानुकृष्टं नोत्तरत्र ॥ ८१ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ ८२ हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ ८३ निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य (ग्रहणम्) ॥ ८४ तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य (ग्रहणम्) ॥ ८५क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते ॥ ८६ समासान्तविधिरनित्यः ॥ ८७ सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥ ८८ संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपायः ॥ ८९ ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भवन्ति ॥ ९० धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति ॥ ९१ तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ ९२ लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ॥ ९३ प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम् ॥ ९४ अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः ॥ ॥ ९५ संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम् ॥ ९६ आगमशास्त्रमनित्यम् ॥ ९७ गणकार्यमनित्यम् ॥ ९८ अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् ॥ ९९ नञ्घटितमनित्यम् ॥ १०० आतिदेशिकमनित्यम् ॥ १०१ सर्वविधिभ्यो लुग्विधिरिड्विधिश्च बलवान् ॥ १०२ प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् ॥ १०३ विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे ॥ १०४ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ॥ १०५ अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य ॥ १०६ नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ १०७ प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः ॥ १०८ अवयवप्रसिद्धेः समु-

दायप्रसिद्धिर्बलीयसी ॥ १०९ व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते ॥ ११० विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायान् ॥ १११ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥ ११२ प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम् ॥ ११३ सहचरितासहचरितयोस्सहचरितस्यैव ग्रहणम् ॥ ११४ श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयान् ॥ ११५ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ ॥ ११६ गामादाग्रहणेष्वविशेषः ॥ ११७ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ ११८ क्वचित्समुदायेऽपि ॥ ११९ अभेदका गुणाः ॥ १२० बाधकान्येव निपातनानि ॥ १२१ पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः ॥ १२२ लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते ॥ १२३ निषेधाश्च बलीयांसः ॥ १२४ अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे ॥ १२५ योगविभागादिष्टसिद्धिः ॥ १२६ पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते ॥ १२७ ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ॥ १२८ पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे ॥ १२९ एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भविष्यति ॥ १३० संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ॥ १३१ क्वचिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥ १३२ औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणम् ॥ १३३ श्तिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ॥ यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ १३४ पदगौरवाद्योगविभागो गरीयान् ॥ १३५ अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ॥

इति परिभाषापाठः समाप्तः ।

शाकटायनप्रणीत उणादिसूत्रपाठः।

१ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्। २ छन्दसीणः। ३ दसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण्। ४ किंजरयोः श्रिणः। ५ त्रो रश्च लः। ६ कृके वकः कश्च। ७ भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः। ८ अणश्च। ९ धान्ये नित्। १० शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च। ११ स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च। १२ उन्देरिचादेः। १३ ईषेः किच्च। १४ स्कन्देः सलोपश्च। १५ सृजेरसुम् च। १६ कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च। १७ नावञ्चेः १८ फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च। १९ वलेर्गुक्च। २० शः कित्सन्वच्च। २१ यो द्वे च। २२ कुर्भ्रश्च। २३ पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः। २४ कृग्रोरुच्च। २५ अपदुःसुषु स्थः। २६ रपेरिच्चोपधायाः। २७ अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकाराश्च। २८ प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च। २९ लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च। ३० ऊर्णोतेर्नुलोपश्च। ३१ महति ह्रस्वश्च। ३२ श्लिषेः कश्च। ३३ आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च। ३४ हरिमितयोर्द्रुवः। ३५ शते च। ३६ खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु। ३७ मृगय्वादयश्च। ३८ मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच्। ३९ व्यथेः सम्प्रसारणं किच्च। ४० मुकुरदर्दुरौ। ४१ मद्गुरादयश्च ४२ असेरुरन्। ४३ मसेश्च। ४४ शावशेराप्तौ। ४५ अविमह्योष्टिषच्। ४६ अमेर्दीर्घश्च। ४७ रुहेर्वृद्धिश्च। ४८ तवेर्णिद्वा। ४९ नञि व्यथेः। ५० क्लिलेर्बुक्च। ५१ इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच्। ५२ अशेर्णित्। ५३ अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः। ५४ सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुटिभूभ्य इलच्। ५५ कमेः पश्च। ५६ गुपादिभ्यः कित्। ५७ मिथिलादयश्च। ५८ पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक्। ५९ कुम्बेर्नलोपश्च। ६० शदेस्त च। ६१ मूलेरादयः। ६२ कवेरोतः पश्च। ६३ मातेर्डवतुः। ६४ कठिचकिभ्यामोरन्। ६५ किशोरादयश्च। ६६ कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्। ६७ मीनातेरूरन्। ६८ स्यन्देः सम्प्रसारणं च। ६९ सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् ७० पः किच्च। ७१ अर्तेश्च तुः। ७२ कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च। ७३ चायः किः। ७४ आप्नोतेर्ह्रस्वश्च। ७५ वसेस्तुन्। ७६ अगारे णिच्च। ७७ कृञः कतुः। ७८ एधिवह्योश्च तुः। ७९ जीवेरातुः। ८० आतृकन्वृद्धिश्च। ८१ कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः। ८२ मृजेर्गुणश्च। ८३ वहो धश्च। ८४ कपेरछश्च। ८५ णित्कसिपद्यर्तेः। ८६ अणो डश्च। ८७ नञि लम्बेर्न-

लोपश्च । ८८ के श्र एरङ् चास्य । ८९ त्रो दुट् च । ९० दरिद्रातेर्यालोपश्च । ९१ नृति शृध्योः कूः । ९२ ऋतेरम् च । ९३ अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः । ९४ मृग्रोरुतिः । ९५ ग्रो मुट् च । ९६ हृषेरुलच् । ९७ हृसृरुहियुषिभ्य इतिः । ९८ ताडेर्णिलुक् च । ९९ शमेर्ढः । १०० कमेरठः १०१ रमेर्वृद्धिश्च । १०२ शमेः खः । १०३ कणेष्ठः । १०४ कलस्तृपश्च । १०५ शपेर्वश्च । १०६ वृषादिभ्यश्चित् । १०७ मृजेष्टिलोपश्च । १०८ चुपेरच्चोपधायाः । १०९ शकिश-म्योर्नित् । ११० छो गुग्घ्रस्वश्च । १११ जमन्ताड्डः । ११२ कादिभ्यः कित् । ११३स्थाच-तिमृजेरालज्वलजालीयचः । ११४ पतिचण्डिभ्यामालञ् । ११५ तमिविशिविडिमृणिकुलिक-पिपलिपञ्चिभ्यः कालन् । ११६ पतेरङ्गच्पक्षिणि । ११७ तरत्यादिभ्यश्च । ११८ बिडादिभ्यः कित् । ११९ सुवृञोर्वृद्धिश्च । १२० गन्गम्यद्योः । १२१ छापूखडिभ्यः कित् । १२२ भृञः किन्नुट् च । १२३ शृणातेर्ह्रस्वश्च । १२४ गण्शकुनौ । १२५ मुदिग्रोर्गग्गौ । १२६ अण्ड-न्कृसृभृवृञः । १२७ शृदृभसोऽदिः । १२८ दृणातेः षुग्घ्रस्वश्च । १२९ त्यजितनियजिभ्यो डित् । १३० एतेस्तुट् च । १३१ सर्तेरटिः । १३२ लंघेर्नलोपश्च । १३३ पारयतेरजिः । १३४ प्रथः कित्सम्प्रसारणं च । १३५ भियः षुग्घ्रस्वश्च । १३६ । युष्यसिभ्यां मदिक् । १३७ अर्तिस्तुसुहुसृधुक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् । १३८ जहातेः सन्वदालोपश्च । १३९ अवतेष्टिलोपश्च । १४० ग्रसेरा च । १४१ अविसिविसिशुषिभ्यः कित् । १४२ इषि-युधीन्धिदसिश्याधुसूभ्यो मक् । १४३ युजिरुचितिजां कुश्च । १४४ हन्तेर्हि च । १४५ भियः षुग्वा । १४६ घर्मः । १४७ । ग्रीष्मः । १४८ प्रथेः षिवन्सम्प्रसारणं च । १४९ अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् । १५० इण्शीभ्यां वण् । १५१ सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिव-पद्वप्रह्वेष्वा अस्वतन्त्रे । १५२ शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वमीवाः । १५३ कृगृशृदृभ्यो वः । १५४ क-निन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः । १५५ सप्यशूभ्यां तुट् च । १५६ नञि जहातेः । १५७ श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति ॥ इत्युणा-दिषु प्रथमः पादः ॥

१५८ कृहृभ्यामेणुः । १५९ हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् । १६० अवे भृञः । १६१ उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् । १६२ सर्तेर्णित् । १६३ जॄवृञ्भ्यामूथन् । १६४ पातृतुदिवचिरिचि-सिचिभ्यस्थक् । १६५ अर्तेर्निरि । १६६ निशीथगोपीथावगथाः । १६७ गश्चोदि । १६८ समीणः । १६९ तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । १७० स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपि-तृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशी-हंसिसिधिशुभिभ्यो रक् ।

१७१ चकिरम्योरुच्चोपधायाः। १७२ वौ कसेः। १७३ अमितम्योर्दीर्घश्च। १७४ निन्देर्नलोपश्च। १७५ अर्देर्दीर्घश्च। १७६ शुचेर्दश्च। १७७ दुरीणो लोपश्च। १७८ कृतेश्छः क्रू च। १७९ रोदेर्णिलुक् च। १८० बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः। १८१ जोरी च। १८२ सुसूधागृधिभ्यः क्रन्। १८३ शुसिचिमीनां दीर्घश्च। १८४ वाविन्धेः। १८५ वृधिवपिभ्यां रन्। १८६ ऋजेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्रेरामालाः। १८७ समि कस उकन्। १८८ पचिनशोर्णुकन्कनुमौ च। १८९ भियः क्रुकन्। १९० क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि। १९१ रमेरश्च लो वा। १९२ जहातेर्द्वे च। १९३ ध्मो धम च। १९४ हनो वध च। १९५ बहुलमन्यत्रापि। १९६ कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्। १९७ उदकं च। १९८ वृश्चिकृषोः किकन्। १९९ प्राङि पणिकषः। २०० मुषेर्दीर्घश्च। २०१ स्यमेः सम्प्रसारणं च। २०२ कियि इकन्। २०३ आङि पणिपनिपतिखनिभ्यः। २०४ श्यास्त्याह्वञविभ्य इनच्। २०५ वृजेः किच्च। २०६ अजेरज च। २०७ बहुलमन्यत्राऽपि। २०८ द्रुदक्षिभ्यामिनन्। २०९ अर्त्तेः किदिच्च। २१० वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च। २११ तलिपुलिभ्यां च। २१२ गर्वेरत उच्च। २१३ रुहेश्च। २१४ महेरिनण्च। २१५ क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च। २१६ आप्नोतेर्ह्रस्वश्च। २१७ परौ व्रजेः षः पदान्ते। २१८ ह्रुवः श्लुवच्च। २१९ स्रुवः कः। २२० चिक्च। २२१ तनोतेरनश्च वः। २२२ ग्लानुदिभ्यां डौः। २२३ व्विरव्ययम्। २२४ रातेर्डैः। २२५ गमेर्डोः। २२६ भ्रमेश्च डूः। २२७ दमेर्डोसिः। २२८ पणेरिजादेश्च वः। २२९ वशेः कित्। २३० भृञ ऊच्च। २३१ जसिसहोरुरिन्। २३२ सुयुरुवृञो युच्। २३३ अशेरश च। २३४ उन्देर्नलोपश्च। २३५ गमेर्गश्च। २३६ बहुलमन्यत्रापि। २३७ रञ्जेः क्युन्। २३८ भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि। २३९ कृपृवृजिमन्दिनिधाञः क्युः २४० धृषेर्धिष् च संज्ञायाम्। २४१ वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवत्। २४२ संश्चत्तृपद्वेहत्। २४३ छन्दस्यसानच्शुजृभ्याम्। २४४ ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित्। २४५ अर्तेर्गुणः शुट् च। २४६ सम्यानच् स्तुवः। २४७ युधिबुधिदृशिभ्यः किच्च। २४८ हुर्छेः सनो लुक् छलोपश्च। २४९ श्वितेर्दश्च। २५० तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ। २५१ बहुलमन्यत्रापि। २५२ नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ। २५३ सुञ्यसेर्ऋन्। २५४ यतेर्वृद्धिश्च। २५५ नञि च नन्देः। २५६ दिवेर्ऋः। २५७ नयतेर्डिच्च। २५८ सव्ये स्थश्छन्दसि। २५९ अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः। २६० आङि शुषेः सनश्छन्दसि। २६१ कृषेरादेश्च चः। २६२ अदेर्मुट् च। २६३ वृतेश्च। २६४ क्षिपेः किच्च। २६५ अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः। २६६ बृंहेर्नलोपश्च। २६७ द्युतेरिसिन्नादेश्च जः। २६८ वसौ रुचेः

संज्ञायाम् । २६९ भुवः कित् । २७० सहो धश्च । २७१ पिबतेस्थुक् । २७२ जनेरुसिः । २७३ मनेर्धश्छन्दसि । २७४ अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् २७५ एतेर्णिच्च । २७६ चक्षेः शिच्च । २७७ मुहेः किच्च । २७८ बहुलमन्यत्रापि । २७९ कृगृशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् । २८० नौ सदेः । इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

२८१ छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः । २८२ इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् । २८३ फेनमीनौ । २८४ कृषेर्वर्णे । २८५ बन्धेर्ब्रधिबुधी च । २८६ धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः । २८७ लक्षेरट् च । २८८ वनेरिच्चोपधायाः । २८९ सिवेष्टेर्यू च । २९० कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित्।२९१धेट इच्च । २९२ तृपिशुपिरसिभ्यः कित् । २९३ सुञो दीर्घश्च । २९४ रमेस्त च । २९५ रास्नासास्नास्थूणावीणाः । २९६ गादाभ्यामिष्णुच्। २९७ कृत्यशूभ्यां क्स्नः । २९८ तिजेर्दीर्घश्च । २९९ श्लिषेरच्चोपधायाः । ३०० यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् । ३०१ भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ । ३०२ सर्तेरयुः । ३०३ पानीविषिभ्यः पः । ३०४ च्युवः किच्च । ३०५ स्तुवो दीर्घश्च । ३०६ सुशॄभ्यां निच्च । ३०७ कुयुभ्यां च । ३०८ खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः । ३०९ स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् । ३१० कृहनिभ्यां क्त्नुः । ३११ गमेः सन्वच्च । ३१२ दाभाभ्यां नुः । ३१३ वचेर्गश्च । ३१४ धेट इच्च । ३१५ सुवः कित् । ३१६ जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च । ३१७ स्थो णुः । ३१८ अजिवृरीभ्यो निच्च । ३१९ विषेः किच्च । ३२० कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः ।३२१ सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् ।३२२शुकवल्कोल्काः ।३२३ इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् ।३२४ नौ हः । ३२५ नौ सदेर्डिच्च । ३२६ स्यमेरीट् च । ३२७ अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च ।३२८ ह्रियो रश्च लो वा । ३२९ शकेरुनोन्तोन्त्युनयः ।३३० भुवो झिच् । ३३१ कन्युच्क्षिपेश्च । ३३२ अनुङ् नदेश्च । ३३३ कृवृदारिभ्य उनन् । ३३४ त्रो रश्च लो वा । ३३५ क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् । ३३६ फलेर्गुक्च । ३३७ अशेर्लशश्च । ३३८ अर्जेर्णिलुक् च । ३३९ तृणाख्यायां चित् । ३४० अर्तेश्च । ३४१ अजियमिशीङ्भ्यश्च । ३४२ वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः । ३४३ प्लुषेरच्चोपधायाः । ३४४ मनेर्दीर्घश्च । ३४५ अशेर्देवने । ३४६ स्नुव्रश्चिकृत्युषिभ्यः कित् । ३४७ ऋषेर्जातौ । ३४८ उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च । ३४९ गृधिपण्योर्दकौ च । ३५० अशेः सरः । ३५१ वसेश्च । ३५२ सम्पूर्वाच्चित् । ३५३ कृधूमदिभ्यः कित् । ३५४ पते रश्च लः । ३५५ तन्त्रृषिभ्यां क्सरन् । ३५६ पीयुकणिभ्यां कालन्ह्रस्वः सम्प्रसारणं च । ३५७ कटिकुषिभ्यां काकुः । ३५८ सर्तेर्दुक्च । ३५९ कृतेर्वृद्धिश्च । ३६० पर्देर्नित्सम्प्रसारणमल्लोपश्च । ३६१ सृयुवचिभ्योन्युजागूज-

स्रुचः । ३६२ आनकः शीङ्भियः । ३६३ आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः । ३६४ उल्मुकदर्विहोमिनः । ३६५ ह्रियः कुक्रश्च लो वा । ३६६ हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् । ३६७ नञ्याप इट् च । ३६८ तनिमृङ्भ्यां किच्च । ३६९ अञ्जिघृसिभ्यः क्तः । ३७० दुतनिभ्यां दीर्घश्च । ३७१ जेर्मूट् चोदात्तः । ३७२ लोष्टपलितौ । ३७३ ह्रश्याभ्यामितन् । ३७४ रुहे रश्च लो वा । ३७५ पिशेः किच्च । ३७६ श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः । ३७७ दिधिषाय्यः । ३७८ वृञ एण्यः । ३७९ स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि । ३८० राजेरन्यः । ३८१ शॄरम्योश्च । ३८२ अर्तेर्निच्च । ३८३ पर्जन्यः । ३८४ वदेरान्यः । ३८५ अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् । ३८६ गडेरादेश्च कः । ३८७ वृञश्चित् । ३८८ सुविदेः कत्रः । ३८९ कृतेर्नुम्च । ३९० भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योऽतच् । ३९१ पृषिरञ्जिभ्यां कित् । ३९२ खलतिः । ३९३ शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽयः । ३९४ भृञश्चित् । ३९५ रुदिविदिभ्यां ङित् । ३९६ उपसर्गे वसेः । ३९७ अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनमितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् । ३९८ वेञस्तुट् च । ३९९ वहियुभ्यां णित् । ४०० वयश्च । ४०१ दिवः कित् । ४०२ कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् । ४०३ ऋषिवृषिभ्यां कित् । ४०४ रुपेर्निल्लुष्च । ४०५ रासिवल्लिभ्यां च । ४०६ जूविशिभ्यां झच् । ४०७ रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि । ४०८ तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमंडिजिनन्दिभ्यश्च । ४०९ हन्तेर्मुट् हि च । ४१० मन्देर्नलोपश्च । ४११ ऋच्छेररः । ४१२ आर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् । ४१३ कुवः क्रन् ४१४ अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् । ४१५ गडेः कड च । ४१६ शृङ्गारभृङ्गारौ । ४१७ कञ्जिमृजिभ्यां चित् ।४१८कमेः किदुच्चोपधायाः ।४१९ तुषारादयश्च । ४२० दीङो नुट् च । ४२१ सर्तेरपः षुक् च । ४२२ उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् । ४२३ कणेः सम्प्रसारणं च । ४२४ कपश्चाक्रवर्मणस्य । ४२५ विटपपिष्टपविशिपोलपाः । ४२६ वृतेस्तिकन् । ४२७ कृतिभिदिलतिभ्यः कित् । ४२८ इष्यशिभ्यां तकन् । ४२९ इणस्तशन्तशसुनौ । ४३० वीपतिभ्यां तनन् । ४३१ दृदलिभ्यां भः । ४३२ अर्तिगॄभ्यां भन् । ४३३ इणः कित् । ४३४ असिसंजिभ्यां क्थिन् । ४३५ प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः । ४३६ अशेर्नित् । ४३७ इषेः क्सुः । ४३८अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः । ४३९ यापोः किद्द्वे च । ४४० लक्षेर्मुट् च ॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥

४४१ वातप्रमीः । ४४२ ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निज्यतुजलिजिष्ठुजिष्ठजिसन्स्यनिथिनुल्यसासानुकः । ४४३ अः करन् । ४४४ पुषः कित् । ४४५ कलंश्च । ४४६ गमेरिनिः । ४४७ आङि णित् । ४४८ भुवश्च । ४४९ प्रे स्थः । ४५० परमे कित्

४५१ मन्थः । ४५२ पतस्थ च । ४५३ खजेराकः । ४५४ बलाकादयश्च । ४५५ पिनाकादयश्च । ४५६ कषिदूषिभ्यामीकन् ४५७ अनिहृषिभ्यां किच्च । ४५८ चङ्कणः कङ्कणश्च ४५९ शॄपॄवॄञां द्वे रुक्चाभ्यासस्य । ४६० फर्फरीकादयश्च । ४६१ ईषेः किद्ध्रस्वश्च । ४६२ ऋजेश्च । ४६३ सर्तेर्नुम् च । ४६४ मृडः कीकन्कंकणौ। ४६५ अलीकादयश्च। ४६६ कॄतॄभ्यामीषन् । ४६७ शॄपॄभ्यां किच्च । ४६८ अर्जेर्ऋज च । ४६९ अम्बरीषः । ४७० कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन् । ४७१ वशेः कित् । ४७२ कशेर्मुट् च । ४७३ कृञ उच्च । ४७४ घसेः किच्च । ४७५ गभीरगम्भीरौ । ४७६ विषा विहा । ४७७ पच एलिमच् । ४७८ शीङो धुक्लक्वलञ्वालनः । ४७९ मृकणिभ्यामूकोकणौ । ४८० वलेरूकः । ४८१ उलूकादयश्च । ४८२ शलिमण्डिभ्यामूकण् । ४८३ नियो मिः। ४८४ अर्तेरूच्च । ४८५ भुवः कित् । ४८६ अश्नोते रश्च । ४८७ दल्मिः । ४८८ वीज्याज्वरिभ्यो निः । ४८९ सृवृषिभ्यां कित् । ४९० अङ्गेर्नलोपश्च । ४९१ वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् । ४९२ घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि । ४९३ वृदृभ्यां विन् । ४९४ जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् । ४९५ दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य । ४९६ कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि । ४९७ पातेर्डतिः । ४९८ शकेर्ऋतिन् । ४९९ अमेरतिः । ५०० वहिवस्यर्तिभ्यश्चित् । ५०१ अञ्चेः कौ वा । ५०२ हन्तेरह च। ५०३ रमेर्नित् । ५०४ सूङः क्रिः । ५०५ अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् । ५०६ वङ्क्र्यादयश्च । ५०७ राशदिभ्यां त्रिप् । ५०८ अदेस्त्रिनिश्च । ५०९ पतेरत्रिन् । ५१० मृकणिभ्यामीचिः । ५११ श्वयतेश्चित् । ५१२ वेञो डिच्च । ५१३ ऋहनिभ्यामूषन् । ५१४ पुरः कुषन् । ५१५ पॄनहिकलिभ्य उषच् । ५१६ पीयेरूषन् । ५१७ मस्जेर्नुम् च । ५१८ गडेश्च । ५१९ अर्तेररुः । ५२० कुटः किच्च । ५२१ शकादिभ्योऽटन् । ५२२ कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच् ५२३ कदेर्णित्पक्षिणि । ५२४ कलिकर्योरमः । ५२५ कुणिपुल्योः किन्दच् । ५२६ कुपेर्वा वश्च । ५२७ नौ षञ्जेर्घथिन् ५२८ उदर्तेश्चित् । ५२९ सर्तेर्णिच्च । ५३० खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ । ५३१ कुवश्चट् दीर्घश्च । ५३२ समीणः । ५३३ सिवेष्टेरू च । ५३४ शमेर्वन् । ५३५ उल्वादयश्च । ५३६ स्थः स्तोऽम्बजवकौ । ५३७ शाशपिभ्यां ददनौ । ५३८ अब्दादयश्च । ५३९ वलिमलितनिभ्यः कयन् । ५४० वृह्णोः षुग्दुकौ च । ५४१ मिपीभ्यां रुः । ५४२ जत्वादयश्च । ५४३ रुशातिभ्यां क्रुन् । ५४४ जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्त्वण्क्निन्शक्स्यडडटाटचः । ५४५ अन्येभ्योपि दृश्यन्ते । ५४६ कुसेरुम्भोमेदेताः । ५४७ सानसि वर्णसिपर्णसितण्डुलांकुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः । ५४८ मूशक्यविभ्यः क्लः । ५४९ माछासससिभ्यो यः । ५५० जनेर्यक् । ५५१ अघ्न्या-

दयश्च । ५५२ स्नामदिपद्यर्तिपॄशकिभ्यो वनिप् । ५५३ शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः। क्वनिप्। ५५४ ध्याप्योः सम्प्रसारणञ्च । ५५५ अदेर्ध च । ५५६ प्रईरशदोस्तुट् च । ५५७ सर्वधातुभ्य इन् । ५५८ हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्तिभ्यश्च । ५५९ इगुपधात्कित् ५६० भ्रमेः सम्प्रसारणं च ५६१ क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च । ५६२ मनेरुच्च । ५६३ वर्णेर्वलिश्चाहिरण्ये । ५६४ वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् । ५६५ नहो भश्च । ५६६ कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि । ५६७ श्रः शकुनौ । ५६८ कृञ उदीचां कारुषु । ५६९ जनिघसिभ्यामिण् । ५७० अज्यतिभ्यां च ५७१ पादे च । ५७२ अशिपणाय्यौरुडायलुकौ च । ५७३ वातेर्डिच्च । ५७४ प्रे हरतेः कूपे । ५७५ नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः । ५७६ समानेख्यः स चोदात्तः। ५७७ आङि श्रीहनिभ्यां ह्रस्वश्च। ५७८ अच इः। ५७९ खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च ।५८० वृतेश्छन्दसि ।५८१ भुजेः किच्च।५८२ कृगृशॄपुकुटिभिदिछिदिभ्यश्च ।५८३ कुडिकम्प्योर्नलोपश्च ।५८४ सर्वधातुभ्यो मनिन् ।५८५ बृंहेर्नोच्च। ५८६ अशिशकिभ्यां छन्दसि । ५८७ हृभृधृसृस्तृशॄभ्य इमनिच् । ५८८ जनिमृङ्भ्यामिमनिन् ५८९ वेञः सर्वत्र । ५९० नामन्सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन् । ५९१ मिथुने मनिः । ५९२ सातिभ्यां मनिन्मनिणौ । ५९३ हनिमशिभ्यां सिकन् । ५९४ कोरन् । ५९५ गिर उडच् । ५९६ इन्देः कमिर्नलोपश्च । ५९७ कायतेर्डिमिः । ५९८ सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् । ५९९ अस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च । ६०० दिवेर्ऋुच्च । ६०१ उषिखनिभ्यां कित् । ६०२ सिविमुच्योष्टेरू च । ६०३ अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः । ६०४ पुवो ह्रस्वश्च । ६०५ स्त्यायतेर्ड्रट् । ६०६ गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः । ६०७ हुयामाश्रुमसिभ्यस्त्रन् । ६०८ गमेरा च । ६०९ दादिभ्यश्छन्दसि । ६१० भूवादिगृभ्यो णित्रन् । ६११ चरेर्वृत्ते । ६१२ अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ । ६१३ अमेर्द्विषति चित् । ६१४ आः समिण्निकषिभ्याम् । ६१५ चितेः कणः कश्च । ६१६ सूचेः स्मन् । ६१७ पातेर्डुम्सुन् । ६१८ रुचिभुजिभ्यां किष्यन् । ६१९ वसेस्तिः । ६२० सावसेः । ६२१ वौ तसेः। ६२२ पदिप्रथिभ्यां नित् । ६२३ दृणाते ह्रस्वश्च । ६२४ कृतॄकृपिभ्यः कीटन् । ६२५ रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् । ६२६ कुटिकुषिभ्यां क्मलन् । ६२७ कुषेर्लश्च । ६२८ सर्वधातुभ्योऽसुन् । ६२९ रपेरत एच्च । ६३० अशेर्देवने युट् च । ६३१ उब्जेर्बले बलोपश्च । ६३२ श्वेः सम्प्रसारणं च । ६३३ श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च । ६३४ अर्तेरुच्च । ६३५ व्याधौ शुट् च । ६३६ उदके नुट् च । ६३७ इण आगसि । ६३८ रिचेर्धने घिच्च। ६३९ चायतेरन्ने ह्रस्वश्च । ६४० वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च । ६४१ स्रुरीभ्यां तुट्

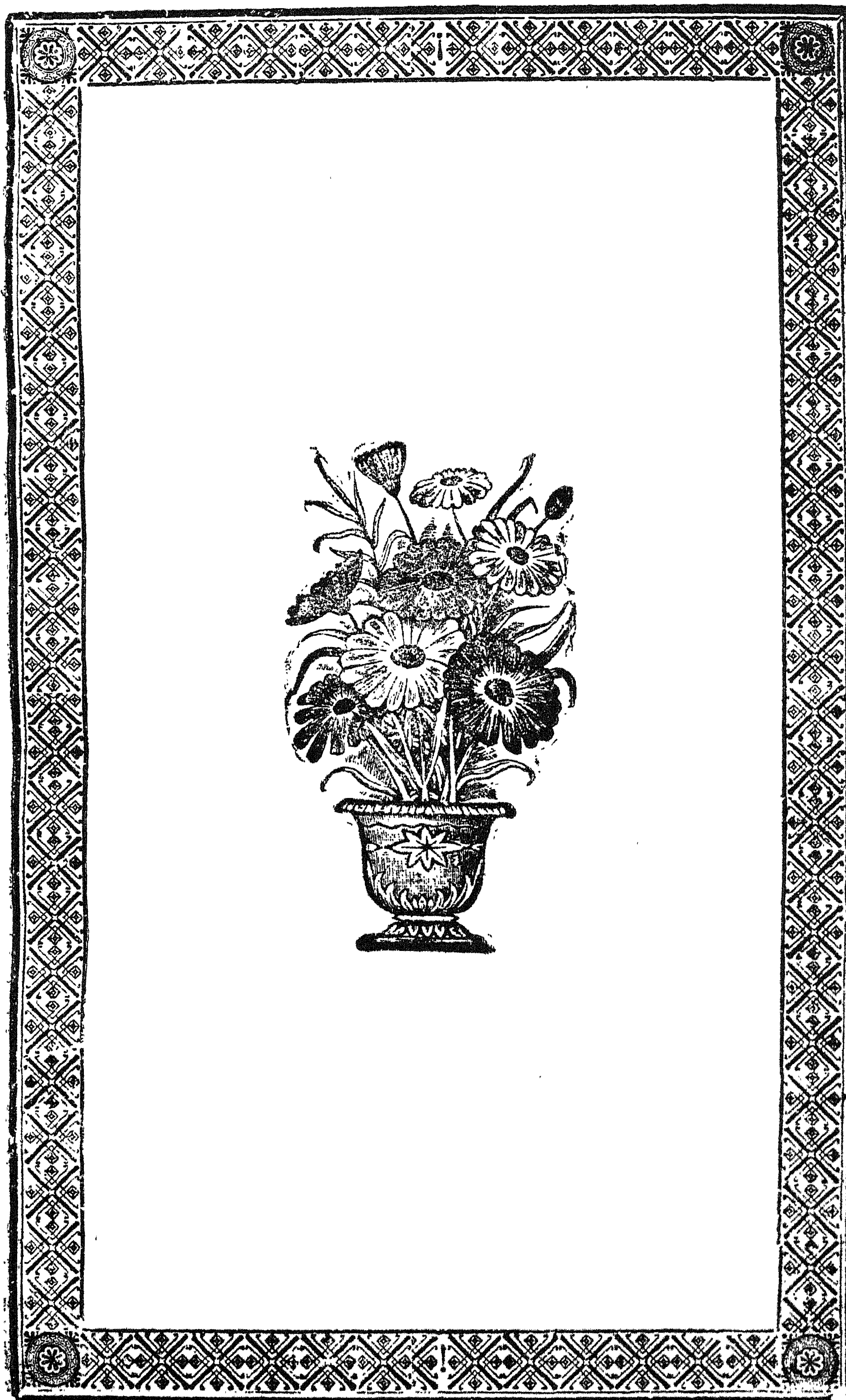
च। ६४२ पातेर्बले जुट् च। ६४३ उदके थुट् च। ६४४ अन्ने च। ६४५ अदेर्नुम् धौ च। ६४६ स्कन्देश्च स्वाङ्गे। ६४७ आपः कर्माख्यायाम्। ६४८ रूपे जुट् च। ६४९ उदके नुम्भौ च। ६५० नहेर्दिवि भश्च। ६५१ इण आगोऽपराधे च। ६५२ अमेर्हुक् च। ६५३ रमेश्च। ६५४ देशे ह च। ६५५ अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च। ६५६ भूरञ्जिभ्यां कित्। ६५७ वसेर्णित्। ६५८ चन्देरादेश्च छः। ६५९ पचिवचिभ्यां सुट् च। ६६० वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि। ६६१ इण आसिः ६६२ मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम्। ६६३ नञि हन एह च। ६६४ विधाञो वेध च। ६६५ नुवो धुट् च। ६६६ गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च। ६६७ चन्द्रे मो डित्। ६६८ वयसि धाञः। ६६९ पयसि च। ६७० पुरसि च। ६७१ पुरूरवाः। ६७२ चक्षेर्बहुलं शिच्च। ६७३ उषः कित्। ६७४ दमेरुनसिः। ६७५ अङ्गतेरसिरिरुडागमश्च। ६७६ सर्तेरप्पूर्वादसिः। ६७७ विदिभुजिभ्यां विश्वे। ६७८ वशेः कनसिः। इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥४॥

६७९ अदिभुवो डुतच्। ६८० गुधेरूमः। ६८१ मसेरूरन्। ६८२ स्थः किच्च। ६८३ पातेरतिः ६८४ वातेर्नित्। ६८५ अर्तेश्च। ६८६ तृहेः क्नो हलोपश्च। ६८७ वृञ्शुटितनिताडिभ्य उलच् तण्डश्च। ६८८ दंसेष्टटनौ न आ च। ६८९ दंशेश्च। ६९० उदि चेर्डैसिः। ६९१ नौ दीर्घश्च। ६९२ सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः। ६९३ धूञो यण्लुक् ह्रस्वश्च। ६९४ स्रंसेः शिः कुट् किच्च। ६९५ अर्तेः क्युरुच्च। ६९६ हिंसेरीरन्नीरचौ। ६९७ उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च। ६९८ डित् खनेर्मुट् स चोदात्तः। ६९९ अमेः सन्। ७०० मुहेः खो मूर्च। ७०१ नहेर्हलोपश्च। ७०२ शीङो ह्रस्वश्च। ७०३ माङ ऊखो मय च। ७०४ कलिगलिभ्यां फगस्योच्च। ७०५ स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च। ७०६ श्मनि श्रयतेर्डुन्। ७०७ अश्वादयश्च। ७०८ जनेष्टन् लोपश्च। ७०९ अच्तस्य जङ्घ च ७१० हन्तेः शरीरावयवे द्वे च। ७११ क्लिशेरन् लो लोपश्च। ७१२ फलेरितजादेशश्च पः। ७१३ कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्। ७१४ चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च। ७१५ पचिमच्योरिच्चोपधायाः। ७१६ जनेररष्ठ च। ७१७ वचिमनिभ्यां चिच्च। ७१८ ऊर्जिदृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च। ७१९ कृदरादयश्च। ७२० हन्तेर्युनाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे। ७२१ क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन्वृद्धिश्च। ७२२ हर्यतेः कन्यन् हिरच्। ७२३ कृञः पासः। ७२४ जनेस्तु रश्च। ७२५ ऊर्णोतेर्डः। ७२६ दधातेर्यन्नुट् च। ७२७ जीर्यतेः क्रिन् रश्च वः। ७२८ मन्यतेर्यलोपो मश्चापतुट् चालः। ७२९ ऋजेः कीकन्। ७३० तनोतेर्ड उः सन्वच्च। ७३१ अर्भकपृथुकपाका वयसि। ७३२ अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते। ७३३

लीरीडो ह्रस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः। ७३४ क्लिशेरीचोपधायाः कन् लोपश्च लोनाम् च। ७३५ अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च। ७३६ चतेरुरन्। ७३७ प्राततेररन्। ७३८ अमेस्तुट् च। ७३९ दहेर्गोलोपो दश्च नः। ७४० सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्च। ७४१ व्याङि घ्रातेश्च जातौ। ७४२ हन्तेरच् घुर च। ७४३ क्षमेरुपधालोपश्च। ७४४ तरतेर्ड्रिः। ७४५ ग्रहेरनिः। ७४६ प्रथेरमच्। ७४७ चरेश्च। ७४८ मङ्गेरलच्। इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥ इत्युणादिप्रकरणम् ॥

इति शाकटायनप्रणीत उणादिसूत्रपाठः।

शान्तनवाचार्यप्रणीतः फिट्सूत्रपाठः ।

१ फिषोऽन्त उदात्तः । २ पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम् । ३ गेहार्थानामस्त्रियाम् । ४ गुदस्य च । ५ ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य । ६ खान्तस्याश्मादेः । ७ बंहिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम् । ८ दक्षिणस्य साधौ । ९ स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा । १० छन्दसि च । ११ कृष्णायामृगाख्या चेत् । १२ वा नामधेयस्य । १३ शुक्लगौरयोरादिः । १४ अङ्गुष्ठोदकबकवशानां छन्दस्यन्तः १५ पृष्ठस्य च । १६ अर्जुनस्य तृणाख्या चेत् । १७ आर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् । १८ आशाया अदिगाख्या चेत् । १९ नक्षत्राणामाब्विषयाणाम् । २० न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत् । २१ घृतादीनां च । २२ ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि । २३ बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा । इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ॥

२४ अथादिः प्राक् शकटेः । २५ ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य । २६ नविषयस्यानिसन्तस्य । २७ तृणधान्यानां च द्व्यषाम् । २८ त्रः संख्यायाः। २९ स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् । ३० प्राणिनां कुपूर्वम् । ३१ खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत् । ३२ उनर्वन्नन्तानाम् । ३३ वर्णानां तणतिनितान्तानाम् । ३४ ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छील्ये। ३५ अक्षस्यादेवनस्य। ३६ अर्धस्यासमद्योतने । ३७ पीतद्र्वर्थानाम् । ३८ ग्रामादीनां च । ३९ लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य । ४० न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम् । ४१ राजविशेषस्य यमन्वा चेत् । ४२ लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः । ४३ स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम् ४४ शकुनीनां च लघुपूर्वम् । ४५ नर्तुप्राण्याख्यायाम् । ४६ धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम् । ४७ जनपदशब्दानामषान्तानाम् । ४८ हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा । ४९ इगन्तानां च द्व्यषाम् ॥ इति फिट्सूत्रेषु द्वितीयः पादः ॥

५० अथ द्वितीयं प्रागीषात् । ५१ त्र्यचां प्राङ्मकारात् । ५२ स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् । ५३ मादीनां च । ५४ शादीनां शाकानाम् । ५५ पान्तानां गुर्वादीनाम् । ५६ युतान्यण्यन्तानाम् । ५७ मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा । ५८ छन्दसि च । ५९ कर्दमादीनां च । ६० सुगन्धितेजनस्य ते वा । ६१ नपः फलान्तानाम् । ६२ यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम् । ६३ थान्तस्य च नालघुनी । ६४ शिशुमारोदुम्बरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसां च ६५ सांकाश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम् । ६६ ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा । ६७ उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशारीरशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम् । ६८ महिष्यषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत् ॥ इति फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ॥

६९ शकटिशकटयोरक्षरमक्षरं पर्यायेण । ७० गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य । ७१ पारावतस्योपोत्तमवर्जम् । ७२ धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम् । ७३ कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि । ७४ न्यङ्स्वरौ स्वरितौ । ७५ न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः । ७६ तिल्यशिक्यमर्त्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः । ७७ बिल्वभक्ष्यवीर्याणि च्छन्दसि । ७८ त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि । ७९ सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्तः । ८० निपाता आद्युदात्ताः । ८१ उपसर्गाश्चाभिवर्जम् । ८२ एवादीनामन्तः । ८३ वाचादीनामुभावुदात्तौ । ८४ चादयोऽनुदात्ताः । ८५ यथेति पादान्ते । ८६ प्रकारादिद्विरुक्तौ । ८७ शेषं सर्वमनुदात्तम् । इति फिट्सूत्रेषु चतुर्थः पादः ॥

॥ इति शान्तनवाचार्यप्रणीतः फिट्सूत्रपाठः ॥

॥ श्रीः ॥

अथाष्टाध्यायीसूत्राणां सूची।

पृष्ठाङ्काः सूत्राणि।

पृष्ठाङ्काः सूत्राणि ।

पृष्ठाङ्काः सूत्राणि ।

पृष्ठाङ्काः सूत्राणि।

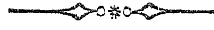
पृष्ठाङ्काः सूत्राणि ।

पृष्ठाङ्काः सूत्राणि ।

इति अष्टाध्यायीसूत्रसूची ।

सिद्धांतकौमुद्यन्तर्गतगणसूची ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यन्तर्गतगणसूची ।

धातुसूची ।

पृष्ठाङ्काः	धातवः	पृष्ठाङ्काः	धातवः	पृष्ठाङ्काः	धातवः	पृष्ठाङ्काः	धातवः
२९१	अक	३३४	अन	२८८	अल	३४६	(ञि) इन्धी
२७२	अकि	२७५	अञ्चु	२९०	अल	३४३	इल
२९२	अक्षू	३०४	अञ्चु	३१२	अश	३५६	इल
२९१	अग	३५८	अञ्चु	३३१	अशू	२४१	इवि
२७३	अगि	३४७	अंजू	३०४	अस	३३२	इष
२७३	अघि	३६४	अन्व	३०४	अस	३४३	इष
३६४	अङ्क	२८१	अबि	३२५	अस्	३५१	इष
३६४	अङ्ग	२८१	अभ्र	३६४	अंस	२९१	ईक्ष
३०४	अचि	२८१	अभि	३६६	असु	२७३	ईखि
३०४	अचु	२८६	अम	३४०	अह	३३१	ईड्
२७६	अज	३५७	अम	२९१	आहि	२७४	ईज
३५८	अजि	२८६	अय	३५८	अहि	३११	ईड
२७९	अट	३५९	अर्क	३५८	आङः क्रन्द	३५६	ईड
२७८	अट्ट	२७५	अर्च	२९५	आछि	३३१	ईर
३५४	अट्ट	३५९	अर्च	३३१	आप्लृ	३५१	ईर
२७८	अठि	२७६	अर्ज	३६०	आप्लृ	२८८	ईर्क्ष्य
२८०	अड	३५७	अर्ज	३१९	आस	२८८	ईर्ष्य
२८०	अड्ड	३६२	अर्थ	३३३	इक्	३११	ईश
२८४	अण	२७१	अर्द	२७३	इख	२९१	ईव
३३४	अण	३५९	अर्द	२७३	इखि	२९३	ईष
२६९	अत	२८२	अर्ब	२७३	इगि	२८१	ईह
२७२	अति	२८९	अर्व	३३०	इङ्	२९३	उक्ष
३१७	अद	२९५	अर्ह	२७९	इट	२७३	उख
२७२	अदि	३५८	अर्ह	३२२	इण्	२७३	उखि
३२६	अन	३५९	अर्ह	२७२	इदि	३०१	उङ्
						३२७	उच

पृष्ठाङ्कः	धातवः	पृष्ठाङ्कः	धातवः	पृष्ठाङ्कः	धातवः	पृष्ठाङ्कः	धातवः
३०३	[illegible]	३३६	शिष्लृ	३०४	शृधु	३०१	श्लथ
[illegible]	[illegible]	३५८	शीक	३५८	शृधु	२७३	श्लाखृ
३२४	शंब	३५१	शीकृ	३५०	शॄ	२७३	श्लाघृ
३३४	शप	२७२	शीकृ	२८९	शेलृ	३३५	श्लिष
३५७	शब्द	३२०	शीङ्	२८८	शेवृ (पा.)	३३५	श्लिष
३५६	शम	२८१	शीभृ	३०७	शै	२९३	श्लिषु
३०१	शम	२८८	शील	३३३	शो	२७२	श्लोकृ
३३६	शमु	३६१	शील	२८५	शोणृ	२८५	श्लोणृ
३५३	शम्ब	२७९	शुच	२७१	शौटृ	२७२	श्वकि
२८२	शर्व	३३४	(ई)शुचिर्	२७०	श्चुतिर्	२७४	श्वच
२८९	शर्व	२८८	शुच्य	२८८	श्मील	२७४	श्वचि
२८७	शल	२८०	शुट	३१०	श्यैङ्	३५४	श्वठ
३०२	शल	३५५	शुठ	२७२	श्रकि	३६०	श्वठ
२८१	शल्भ	२८०	शुठि	२७३	श्रगि	३५४	श्वठि (पा.)
२९५	शव	२८०	शुठि (पा.)	२९१	श्रण	३५५	श्वभ्र
२९५	शश	३५५	शुठि	३५४	श्रण	३५४	श्वर्त
२९३	शष	३३५	शुध	२९१	श्रथ	२७९	श्वल
२९१	(आङः) शसि	३४२	शुन	३५३	श्रथ	३५४	श्वल्क
२९५	शसु	२७२	शुन्ध	३५१	श्रथ	२८९	श्वल्ल
२९५	शंसु	३५१	शुन्ध	३६१	श्रथ	३२६	श्वस
२७३	शाखृ	२९५	शुभ	२६१	श्रथि	३१६	(टुओ) श्वि
	शाडृ	२८३	शुभ	३५१	श्रन्थ	२९५	श्विता
३१४	शान	३४२	शुभ	३५१	श्रन्थ	२६८	श्विदि
३११	(आङः) शासु	२८३	शुम्भ	३६०	श्रन्थ	२९१	षगे
३२८	शासु	३४२	शुम्भ	३३६	श्रमु	३३१	षघ
२९१	शिक्ष	३५४	शुल्क	२८१	श्रम्भु	२७४	षच
२७३	शिखि (पा.)	३५४	शुल्ब	३००	श्रा	३१४	षच
२७४	शिघि	३३५	शुष	३२३	श्रा	३१३	षञ्ज
३११	शिजि	३६२	शूर	३०५	श्रिञ्	२७१	षट
३३८	शिञ्	३३३	शूरी	२९३	श्रिषु	३५५	षट्ट
२७९	शिट	३५४	शूर्प	३४१	श्रीञ्	२८५	षण
३४३	शिल	२८८	शूल	३०१	श्रु	३४७	षणु
२९३	शिष	२९३	शूष	३०७	श्रै	३५१	(आङः) षद
[illegible]	शिष	२९६	शृधु	२८५	श्रोणृ	३०२	षद्लृ
				२७२	श्लकि		
				२७३	श्लगि		

पृष्ठाङ्काः धातवः

इति धातुसूची समाप्ता ।

कौमुद्यन्तर्गतवार्तिकसूची।

परिभाषासूची।

इति परिभाषासूची समाप्ता ।

उणादिसूत्रसूची ।

इत्युणादिसूची।

फिट्सूत्रपाठसूची ।

इति फिट्सूत्रसूची ।